

PATAÑJALI'S
VYĀKARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH
KAIYAṬA'S PRADĪPA

AND
NĀGEŚA'S UDDYOTA

Vol. V

Edited with foot-notes etc ,

BY

PT. BHĀRGAVĀSĀSTRĪ JOSĪ SĀSTRĀCĀRYA

PANDIT, WILSON COLLEGE, BOMBAY

PUBLISHED
BY
SATYABHĀMĀBĀĪ PĀṆDURĀṄG
FOR THE 'NIRNAYA-SAGAR' PRESS,
BOMBAY.

1945.

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabal Pandurang, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
Printer:-Ramechandra Yesu Shedge, } 26-23, Kolbhat Street, Bombay

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतस्य

पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्यस्य

षष्ठोऽध्यायः ॥

स च ऋषिकल्पोपाध्यायकैयटप्रणीतेन महाभाष्यव्याख्यानेन प्रदीपेन परिवृतः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रनागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपव्याख्यानेनोद्घोते-

त्यन्वर्थनामधेयेन समुल्लासितश्च ॥

प्रथमतः

स्थानेविधिरूपं पञ्चमं खण्डम् ॥

काशीस्यप्रधानविद्यालयाधीतसकलशास्त्रेण

मुम्बापुरीयविल्सनमहाविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन

परशुरामग्रामाभिजनजोशीकुलावतंसश्रीभिराजीपन्तात्मजेन

भार्गवशास्त्रिणा शास्त्राचार्येण

प्राचीनानेकग्रन्थसाहाय्यं समवलम्ब्य विषमस्थलटिप्पण्या

पाठभेदादिपूरणेन च सम्भूष्य संस्कृतम् ॥

मुम्बापुर्या

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

निर्णयसागरमुद्रणालयार्थं तत्रैव मुद्रायित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्द १८६७, विस्वाब्द १९४५

प्रकरणसूचिः ।

प्रकरणानि.				पृष्ठाङ्काः
प्रस्तावना.	....	....	....	१-१८
विषयानुक्रम	....	....	....	१९-३२
ग्रन्थ	....	....	....	१-३७२
सूत्रवार्तिकपाठ	....	....	....	३७३-३९२
श्लोकवार्तिकपाठ	....	....	....	३९३-४००
सूत्रसूचि	....	....	....	४०१-४०४

योगेश्वरस्य भगवतः परमकारुणिकस्य परमानुग्रहेणाप्य शरीरोद्भासित उद्द्योतपरिवृष्टः प्रभभाक्षुरी महाभाष्यस्य पतञ्जलिप्रणीतस्य पष्ठोऽध्यायो मुद्रणविधानेन शाणोत्तीव्रो भणिरिव चकासितराम् । अचिरोद्गतोऽयं महाभाष्यभागो न विराद्विद्वज्जनकरकमलान्यधितिष्ठतीति साभिमानं विज्ञापयामः ।

अथ थापत् कैप्यटनागोजीभट्टसदस्यैः शब्दशालपाराधारीणैः पदवाक्यप्रमाणकुशलैर्विद्वदभेसरैर्महाभाष्याब्धिनिर्तारं परमा-
दरेणालोचित इति चात्साहचर्यदरन्मौस्त्यं किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते, तथापि कविकुलपुरुषाऽऽदिकविना भगवता धारणीकिना
सुसुतोऽपि रघुकुलभूपणो भगवान् रामचन्द्रः किम्बभूतिप्रयतिभिः कविभिः पुनः पुनर्न स्तूयते ?

न वाऽष्टादशपुराणनिर्माणचतुर्विधैदम्भ्यवता भगवता व्यासेन बहुशो वर्णितोऽपि यशोदानन्दनः कविभिरनेकैः किमिव
श्लोच्यते ? विदग्धवरैः सर्वैः संस्तूयमानस्य परमप्रणो मया न किमिद्वीयते तथा शब्दमङ्गणोऽपि—इति अस्मत्परिभ्रमो न
पुनरुक्तः स्यात् ।

अपि च कलिकाङ्काले प्रतिद्वतरस्यापि पदार्थस्य कालान्तरेणाप्रसिद्धिमागतस्य पुनः पुनः संशोधनमपि न पुनरुक्त-
दोषमावहति । प्राचीनटीकाकृतसमये च प्रतिद्वतरस्य तत्पार्थस्य टीकायामनुपपादनमप्यत एव युज्यते । इदानीं महामाध्वे
यानि वार्तिकानि संगृहीतानि तान्येतान्येति निश्चयो महता प्रयत्नेनाप्यशक्य इति विदुषां नाविदितम् । तथा श्लोकवार्ति-
कानि यानीह दृश्यन्ते तानि किं महर्षिणा काल्यायनेन कृतानि 'उतान्येन केनापि महत्तररेणेतदपि बहुतरकालव्यवाया-
प्रज्ञानमहाशक्तिराजभ्राष्टरे)

अथायमत्र प्रश्न उपपद्येत यत्—वार्तिककर्तुरनभिधानेऽपि तदनुसारेण कृताः प्रयोगाः साधव एव, भाष्यपरिग्रहीतत्वाद-
खिलानि तानि प्रमाणान्येव—इति किमु तत्कर्तुरभिधानानभिधानेन ? व्याकरणस्य चेन्द्रचन्द्रादिमहर्षिभेदेन भिन्नत्वात्तन्महर्षि-
कर्तृकाण्यपि वाक्यानि भाष्यपरिग्रहीतानि मवेयुरिति न स विषयः श्लोदक्षेममर्हति—इति । सत्यम् । न वयमिन्द्रचन्द्रादिमहर्षि-
वचसां श्लोहं कुर्मः किन्तु यद्यत्र कश्चिच्चतुर्थोऽपि मुनिः प्रमाणत्वेनाधीयेत तदा त्रिमुनिव्याकरणमिलेया प्रसिद्धि-
विलयं यायात् ।

ननु सप्तहत्तैव बहुषु स्त्रेषु 'स्त्रः शाकटाग्रनसैव' 'कृतो भारद्वाजस्य' इत्यादिप्रकरणेण शाकटाग्रनसप्तहत्तीनामाचार्याणां
ग्रामाण्यमाश्रितमिति त्रिमुनिव्याकरणमिलेया प्रसिद्धिः कविकल्पनेव । भाष्यकृताऽपि 'अपर आह' 'भारद्वाजीयाः पठन्ति'
इत्येवंविधस्य ग्रन्थस्योक्तात्रिमुनिव्याकरणमिलेत्येवैवाधरणीयमिति चेत्, न; सप्तहता न शाकटाग्रनसप्तहत्तीनामाचार्याणां
वचनान्यत्रोपनिषद्धानि किन्तु तेषां नामग्रहणेनैव तन्मतोल्लेखः क्रियते । स च नैतत्प्रसिद्धेः प्रतिकूलः, प्रत्युपास्य व्याकरणस्य
निर्मूलत्वघातं व्यपन्नदति । व्याकरणवैतत् 'कौटी पारमारी स्मृतिः' इतिविद्विदानीं प्रमाणम्, तत्र प्राचीनपरम्परातुल्यवदमिले-
धानेन शायत इत्यपरमनुकूलम् । भाष्यकृताऽपि यदि तत्तन्नामपुरस्कार एव कृत इत्याधीयते तदाऽनुकूलमेव । यदि चान्ये-
धामपि महर्षीणां वचसामत्र प्रमाणत्वेनोपन्यासस्तदा शक्यं समुदेति—त नृपयोऽप्यत्र प्रमाणमिति, तदा च त्रिमुनिव्याकरण-
मिलेया प्रसिद्धिर्नश्येत् ।

भाष्यकृतपुन्यस्त्वचसामिदानीं पठनपाठनशैलीशैथिल्येन भेदावबोधदुरुहवास्तद्वचनविवेकोऽत्र शुद्धचरणश्रूयास्तन्म-
तिभिर्द्विद्वद्भाष्याभ्यासवशात्तद्वचःपरिशीलनप्राप्तविचारविमर्शवैध प्रसूयत इति तदनुसन्धानमभ्यर्ह्यते ।

एतत्तु तत्र विचारकक्षामावति यत्—यद्यन्येऽपि शब्दयः प्रसदन्ति तदा रामायणायार्षेप्रन्थेषु परिहर्यमानत् 'कृत्' इत्यादि
प्रयोगान्परिपश्यन्तो वयं तादृशप्रयोगान् परिकल्पयितुं समर्था इति 'आर्षत्वात्तात्' इत्यादि टीकाकृतोल्लेखः ग्रामादिक
एव स्यात् । तत्तुल्यन्यायात् 'अवेहि मा किंकरममूर्तं' इति कालिदासोक्तो विविदिषन्तो विद्वांसोऽपि परास्ता भवेयुः । 'वेष्टा
व्यनेशजिखिलास्तदाऽस्याः' इति श्रीहर्मस्य तु प्रमाद इति नागोजीभट्टेऽपि ग्रामादिकैव स्यात् । यथाऽप्यत्रभाष्याव्याकरणेषु
अधापुत्वेन परिगणित अपि प्रयोगा यत्रकुत्रापि परिदृश्यमानाः सन्तैः सन्तैः साधुवक्त्रशामारोहन्ति तद्वदपि मुनिप्रयत्नोविद्वदा

अपि प्रयोगाः शनैः शनैः साधुत्वमापद्येयुः । तथा च पाणिनीयव्याकरणस्यैव विलोपप्रसङ्गः, ग्रीवाणवाणीविलयप्रसङ्गयेति व्याकरणप्रणेतारः परिगणिताः कतिपय एवामिमन्तव्याः । अत एव त्रिमुनिव्याकरणमित्यभिप्रेत्योक्तिः संगच्छते । भगवता भाष्यकारेणापि तत्र तत्रापाणिनीयं न भवतीत्यादि वदताऽस्य शास्त्रस्य परिमितश्रमिकर्तृत्वमेव स्वीक्रियते ।

तत्र भगवान् पाणिनिः सूत्राणि प्रणिनाय । कात्यायनश्च सौवर्षादिकैस्तत्सूत्ररूपं व्याकरणं समुपबृंह्याचकार । भगवान् भाष्यकारः पतञ्जलिर्महता यत्नेनापि दुरवगममेतत्समबलोक्य व्याख्यानां कानेकविधत्वं सम्परिपश्यन् शब्दसाधुत्वे सुपरिनिष्ठितानामपि भ्रान्तिं समुपलभ्य च परमरूपालुतया सूत्रवार्तिकव्याख्यानं चिकीर्षुर्गौनदेवदत्तेऽवतीर्य दर्शनविप्रत्राणिः प्राहुर्य आसीनो महता यत्नेनासमिद्धं सुपरिष्कृतं सुछिद्रं मधुरतराक्षरसन्ततिसन्ततं ग्रीवाणभाषाभूषणभूतं वाक्यप्रमाणाभ्यामन्वितं साख्यदर्शनानुगतं साहित्यसंयुजितं प्राचीनपरम्परानुविद्धं सर्वप्रमाणानामपि प्रमाणभूतं महाभाष्यं विचित्रयामास । यमवष्ट्यायत्वेऽपि शफरीवत्कर्करायमाणं मादृशाः शब्दसाधुत्वविषये निःशङ्कं ध्रुवते, भाष्यव्याख्येन प्रतिष्ठां लभन्ते च ।

भाष्यप्रणयनपद्धतिश्च भगवतः—येन क्रमेणाष्टाध्यायां सूत्राणि प्रणीतानि तं क्रममनतिक्रम्य व्याख्येयसूत्राणि संश्लेषप्रश्नोत्तररूपेण पदकृत्यं व्याख्यां च विधाय तत्र तत्र व्याख्यानसम्बद्धानि वार्तिकान्युपन्यस्य कात्यायनप्रणीतानि वार्तिकानि कुण्डलनाभाष्येण विभूय वार्तिकपरिचयार्थं तद्वैतरणवनिष्पन्नया वा वार्तिकानि चापतरणदार्ढ्यवैशिष्ट्यविचारपरभाष्यैश्च संयोज्य व्याख्यानरीतिरभिनवैव वाचित्समुद्भासिता दरीदृश्यते । पुष्कलानि चोदाहरणानि प्रसिद्धतराणि वैदिकलौकिकानि तत्तत्स्थलेषु सूपुष्कानि भाष्यकृतां सर्वज्ञत्वमभिव्यज्यन्ति ।

अत्र च प्रसङ्गवशात् केपुनित्सूत्रेषु वार्तिकप्रणयनाभावात् स्वाशयप्रकटनाभिप्रायाद्वा क्वचित् श्लोकवार्तिकानि अपि प्रयुज्यन्ते । वार्तिकश्लोकवार्तिकयोस्तारतम्यं तु भगवता निपुणतरमुपपादितम् । तद्यथा—‘अस्मौ रोपध्वो रमन्वतरस्याम्’ (६।४।४७) इति सूत्रे ‘अस्मादेशात् सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन’ इति वार्तिकं ‘अस्मादेशात्सम्प्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन’ इति अन्यनूनेर्भाष्याक्षरेभ्योख्यातम् । एतदेव कुण्डलनाभाष्यमित्युच्यते । श्लोकवार्तिकश्च ‘सर्वेतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः’ (६।४।१४९) इति सूत्रे ‘तथाऽशौ येऽन्यथेवैव’ इत्येतत् ‘अन्ति ये च दूरे’ इत्यादाहरणदनेनैव संभूयितम् । उदाहरणमात्रं चैतद्वार्तिकश्लोकवार्तिकविषये प्रदर्श्यते । एवञ्च वार्तिकानि भाष्यकृताऽन्यूनक्षरकुण्डलनया सम्भाव्यन्ते, श्लोकवार्तिकानि च यथाकथमिच्छकुण्डलनामत्रेणैष्यं महान् भेदोऽनयोर्वार्तिकश्लोकवार्तिकयोः पर्यवतिष्ठते । तानि चेमानि वाक्यभूतानि वार्तिकानि कात्यायनप्रणीतानीत्यत्र तु न विवादावसरः ।

श्लोकवार्तिकविषये च श्रीमन्नागोजीमहद्वचमपर्यन्तं तत्कर्तृरुपलम्भ आदीदित्यनुमीयते यतो भट्टखड्गिणे न विशेषतः किमन्युक्तं, न वा तद्विषये विशेषो विरायः कश्चिदापादितः । शक्यते चैतद्विच्छिन्नभाष्यपठनपाठनशैलीसम्बद्धेऽस्मिन् भारते वृषं वार्तिकश्लोकवार्तिककर्तृपरिचयो दृढतरपठनपाठनसम्प्रदायप्रसिद्ध इति न तद्विषये कश्चित्सन्देहः—इत्यभ्यवसातुम् । इदानीं सम्प्रदायलोपात् तान्युभयविधान्यपि वार्तिकानि कात्यायनस्यैव, अन्यकर्तुरनभिधानात् । तथा चैवमनुमातुमपि शक्येत—श्लोकवार्तिकानि कात्यायनकर्तृकायेव, अन्यस्य कस्यचन कर्तृत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । यदि कश्चिदन्यः कर्ता स्यात्तदा कात्यायनवत् सोऽपि प्रसिद्धः स्यात्, तदभावादिकर्तृकायेवेति । तदेतन्नात्रानुसन्धीयते यत्—वार्तिकान्युभयविधान्यपि कात्यायनप्रणीतानि, उतान्येन केनापि, अथवा कात्यायनकृतानि प्रतिस्त्रसुपलभ्यमानानि वाक्यभूतानि, श्लोकवार्तिकानि नान्यकृतानीति । तत्र वाक्यरूपाणि वार्तिकानि कात्यायनकृतानीत्यत्राय वावद्विवाद एव नास्तीति ‘अन्येन केनापि कृतानि’ इत्ययं पक्षो नावतिष्ठते । उभयविधान्यप्येतानि कात्यायनकृतान्येवेति पक्षस्तु विचारसहः । यद्यपि वाक्यरूपे वार्तिके भाष्यकृताऽन्यूनक्षरः कुण्डलना क्रियते न तथा श्लोकवार्तिकेऽपि भाष्यकृत्स्वद्वारेदेदर्शनाभैतान्येककर्तृकापीति वक्तुं शक्यम्, तथापि वाक्येषु वार्तिकभेदैरिति प्रश्नभित्तोपोद्बलकप्रमाणाभावात्कुण्डलनया तत्साध्यते, श्लोकेषु तु छन्दोवदत्वाद्वाार्तिकपरिमाणप्रदस्य सुप्रहृत्वेन यथाकथमिदं कुण्डलनया निर्वाह्यत इति कुण्डलनान्यूनधिकमावस्योर्न भिन्नकर्तृत्वसाधकः । व्याकरणे चास्मिन् पाणिनि-कात्यायनपतञ्जलीनां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं नान्यस्य कस्यचन श्रूयः । यदि श्लोकवार्तिककारो भिन्नः कश्चनाश्रियेत तदा तस्य प्रामाण्यं न स्यादतस्तान्यपि तत्कृतान्येवेति वक्तुं युक्तम् । एवञ्च यदि श्लोकवार्तिककृतं प्रबलतरप्रमाणपरम्परामिरन्यः कोऽपि प्रमेयः स्यात्तर्हि तद्वेद आश्रयितुं पुनो नान्यथा—इति चेत्, सत्यम् ; पाणिन्युपक्षे व्याकरणे शाकटायनमार्द्धाजारीनां प्रामाण्यं पाणिनिद्वारैव सम्भवति, न तु स्वातन्त्र्येण स्वतंत्रस्वतन्त्राणामपि तेषां प्रामाण्यमाश्रयितुं युक्तम् । तथा श्लोकवार्तिककारस्य मुनित्रयादन्यत्वेऽपि भाष्यपरिरुहीतत्वात्प्रामाण्यं युक्तम् । अत एव ‘अपर आह’ ‘भारद्वाजीयाः पठन्ति’ इत्यादि-मिरवतरणैरुपभूयितान्यपि तत्तद्विचाराणां भूतानि भाष्यपरिरुहीतत्वात्प्रामाण्यानीति मायै तदुपस्थारो युज्यते । एवञ्च श्लोकवार्तिककारस्य वाक्यकाराद्वेदेऽपि तत्प्रामाण्यात्प्रामाण्यविषये न कश्चिद्विवाद आस्योयते, सूत्रपरिरुहीतत्वाच्छाकटायनजीनां प्रामाण्यवत् भाष्यपरिरुहीतत्वादेतेषामपि प्रामाण्यमित्येव चकास्तिराम् । अतश्च तान्येकोभयविधानि वार्तिकानि स्थूलविशेषजातानि प्रदर्श्य तयोर्भिन्नकर्तृत्वं प्रसाध्यते ।

अथ स्त्रियाम् (३।१।२) इति सूत्रे मायै—

‘संस्थाने स्थायतेर्द्वौ स्त्री सूतेः सप् प्रत्यवे पुमान् । तस्योक्तौ लोकोतो नाम गुणो वा छुभि युक्तवत् ॥’

इति श्लोकवार्तिकमुक्त्वा 'क्षियामिति क्षयर्थाभिधाने चेद्वावादयो द्विवचनबहुवचनानोरुप्रत्ययानुपपत्तिः' इति वार्तिकमुच्यते । तत्र 'तस्योक्तो लोकतो नाम' इत्यस्य 'तस्योक्तो'वचने लोकतो नामैतद्वचति-स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येवं सम्पुटीकरण-वार्तिकमेवैतदित्यत्र न संकलेशः । यद्येतद्वाध्यवचनमेव स्यात्तदा सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वाद्वाध्यकारो नाकरिष्यत् । येषु वचनेषु सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि वचनानि न भाष्यकारस्य, किन्तु अन्यस्य कस्यचन तानि-इति नागोजीमद्वैरभ्यधायि-'अणिगोर-नार्ययोर्गुणोत्तमयोः प्यगोत्रे' (४११७८) इति सूत्रे 'शब्दान्तरमिदं विद्यात् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु' इति श्लोकभाष्यव्याख्या-नावसरे 'एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्तिककृतः, सम्पुटीकरणाभावात्' इति । एवञ्च येषां वचनानां भाष्ये सम्पुटीकरणं दृश्यते तानि भाष्यकृतान्यस्य वार्तिककारस्येति स्थितम् । अत एव 'संस्थाने स्थायतेर्द्वा स्त्री-' इति वार्तिकमेवेति निर्निवादम् । यदि च कात्यायनसंवेदं श्लोकवार्तिकं स्यात्तदा 'गुणो वा लुपि युक्त्वत्' इत्येतदंशं व्याख्याय 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकयोच्यत' इति । पठिष्यति ह्याचार्यः-लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्येति' इत्येवं कात्यायनवार्तिकेन तस्य प्रामाण्यं न वदेद्भाष्यकारः । 'तस्योक्तो लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्त्वत्' इत्यस्य च लिङ्गस्योक्तो लोकत एतद्वचति-स्त्री पुमानिति, वप्रकादिषु तु गुणः=लिङ्गं लुपि युक्त्वदिति भवतीत्यर्थः । यद्यपि नागोजीमद्वैः 'गुणो वा लुपि युक्त्वत्' इति व्याख्यानावसरे-'भाष्ये-गुणो वेति।' इत्युक्तम्, तेन च श्लोकोऽभ्याप्यकारस्य नान्यस्येति प्रतिपाति, तथापि केवलं प्रदीकप्रदर्शनार्थमेव तादृश्रुतिः । उक्तोत्ते प्रदीपस्थितान्येव प्रायः प्रतीकानि दृष्टान्ते, यत्र च भाष्यवार्तिकस्थानि प्रतीकानि दृष्टान्ते तत्र 'भाष्ये' इत्युक्तिः स्थलविशेष-प्रदर्शनार्थैवेति शैलीसिद्धोऽयं सम्प्रदायो भट्टानाम् । अन्यथाऽस्य भाष्यकारवचनत्वे 'तस्योक्तो, लोकतो नाम' इत्यंशस्य 'तस्योक्तो' वचने लोकतो नामैतद्वचति स्त्री पुमान् नपुंसकमिति' इत्येतादृशं सम्पुटीकरणं पुनरुक्तत्वादयुक्तमेव स्यात्, अतो नैतद्भाष्यकारस्य । एवञ्च 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकयोच्यते' इत्युक्त्वा 'लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकप्रामाण्यं द्रुवता भाष्यकारेणैतत्साधितं यत्-अत्र मुनित्रयादन्यस्य वचनमनोभूतं तत् न स्वातन्त्र्येण प्रमाणम्, किन्तु मुनित्रयवचनानु-वृत्तत्वेनैवेति नान् मुनित्रयादन्यः फक्षितप्रभवतीति । यद्येद्वाध्यकारस्यैव वचनं स्यात्तदा तस्य स्वातःप्रमाणत्वेन वार्तिककारसुखेक्षणमयुक्तमेव स्यात् । यदि चायं श्लोको वार्तिककारस्य तदा तु सस्यैव स्ववचनप्रामाण्योपन्यासोऽयुक्ततरः स्यादिति सुस्पष्टमेव तद्विदाम् ।

ननु लिङ्गविषये स्वविद्वान्तप्रदर्शनोपक्रमे 'अवश्यं कथितसङ्कृतान्त आसेयः । कोऽसौ सङ्कृतान्तः' इति भाष्यका-रोच्या भाष्यकारस्यैवायं 'संस्थाने स्थायतेः'-इत्यादिः श्लोको नान्यस्य कस्यचनेत्यवशिष्यते । यदि चाभ्याप्यकृत एवेत्या-धीयेत तदा 'न चैतन्मन्तव्यं खमनीपिकया-' इत्याद्युक्तिरपि सारवतः संगच्छते । अन्योपक्रमे 'सङ्कृतान्त आसेयः' इति स्वतन्त्रमुपपायोपचारेऽपि सारवद्वोक्तिः सारवतो न संगच्छेतेति चेत्, न । भगवतो भाष्यकारस्य स्वतःप्रमाणत्वाद् 'न चैतत्खमनीपिकया-' इत्याद्युक्तिः परकीयवचनोपन्यास एव तस्य प्रामाण्यप्रदर्शनायोपयुक्ता सूपपादिता स्यात् । अन्यथा स्वकीयेतिप्रवक्तव्यं तत्र तत्र सूत्रवार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्यकृततमप्रमाणमेव स्यात् । अथ च 'विदाम्' इति सूत्रोपक्रमे 'लिङ्गात्कीर्तयुंसोर्ज्ञाने भर्तुं वेदा प्रसज्यते' इत्येतदपि भाष्यवचनमेवेति स्वीकियमाणे तस्य व्याख्यानमन्यूनान्तरेभाष्यकृद्भिः प्रदर्शितं 'लिङ्गात्कीर्तयुंसोर्ज्ञाने सति भूकृते दाप्ताप्रोति' इत्येव द्विरुक्तमुक्तञ्च स्यात् । एवमेव 'संस्थाने स्थायतेर्द्वा स्त्री-' इत्यादरेपि सम्पुटीकरणदर्शनादयं श्लोको न भाष्यकारस्य, किन्तु तत्समये प्रसिद्धस्य विदुषोऽन्यस्यैवेति मुनिधितं ज्ञमः । तस्य च प्रामाण्यप्रदर्शनाय 'लिङ्गमशिष्यं लोकाधयत्वालिङ्गस्य' इति वार्तिकाधयणमपि सारवत उपपद्यते । एवञ्च मुनित्रया-दन्यः कोऽपि नात्र प्रमाणमित्यपि भाष्यकारैः प्रदर्शितम् ।

वार्तिकश्लोकवार्तिकविषये प्रदीपेक्षोतादिदर्शनादस्मादिरेवं सिद्धान्तितम्-यस्य वाक्यस्यान्यूनाक्षरैः सम्पुटीकरणं भाष्ये दृश्यते तत्कात्यायनप्रणीतं वार्तिकम् । यस्य च श्लोकस्य यथाकथञ्चित्सम्पुटीकरणं न तत्कात्यायनप्रणीतम्, अपि तु श्लोक-वार्तिककारस्यान्यस्य कस्यचन । यस्मिन् सम्पुटीकरणं नैव दृश्यते ते भाष्यकारस्य अन्यस्य वा श्लोकाः, न वार्तिकानीति ॥

येषु च श्लोकेषु सम्पुटीकरणं न दृश्यत एतादृशानि स्थलान्यवद्वन्यपि अनेकानि वर्तन्ते, तद्यथा- 'वित्तो भोगप्रल-योः' (८१२५८) इति सूत्रे-

'यस्य विदेः अशकौ तपस्त्वे तनवचने तदु वा प्रतिपेधौ ।

इयन्विकरणात्रविधिदिष्टितुल्यो लुग्विकरणो यल्लि पर्यवपन्नः ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'एष एवार्थः-ययोर्विदोः अशकुचौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ । ययोस्तु इयंलुको ताभ्यां छिदिव्यच्छेद् इष्यते ॥' इत्येवं वार्तिकार्थप्रतिपादकः श्लोक उक्तः । ततश्च 'अपर आह-चेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च विच्छश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ।' इति श्लोकद्वयमुक्तम् । अनयोश्च सम्पुटीकरणाभावाच्चैतौ वार्तिकश्लोको । तयोराद्यः कदाचिद् भाष्यप्रणेतुरपि स्यादित्येवानुमादं वाक्यम्, द्वितीयस्त्वपरस्यैव कस्यचनेति सुस्पष्टमेवोक्तं भगवता ।

तथा-'वाक्यादेरामञ्जितसामूह्या-' (८१११८) इति सूत्रे अध्याकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वमात्रस्य तद्वहणे विप्रतिपत्तिः, प्रदर्श्य तत्पदवार्थवचनमेव प्रस्थापितम्-'एवं तर्थाह- सामृतेः पाणिभिर्मन्ति शुरुवो न विप्रोक्षितैः ।

छाडनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ।' इत्यादिना । श्लोकार्थं न वार्तिककारस्य, किन्तु तद्विप्रस्याभ्यसेति प्रतीयते । अत्र न न सम्पुटीकरणेनोऽपि ।

तथा—'शास्त्रोत्तरस्याम्' (७।४।११) इति सूत्रे—इत्येतिरित्वं त्रये नित्यमिति वक्तव्यं संशितमत्रादिसिद्धयर्थम् । तत्र वक्तव्यमित्युक्त्वा 'देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्धिधिः । मिथ्यस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशित-
व्रतः ॥' इति श्लोक उक्तः । अथ च भाष्यकारस्य प्रायः सम्भवति । न चात्र कथमपि सम्पुटीकरणम् ।

तथा—'युध्दसम्प्राप्तौ दसोऽश्' (७।१।२७) इति सूत्रे 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीण्यस्य पाणिनेः । एकदेश-
विकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ।' इत्यर्थं श्लोक उक्तः । नायं वार्तिकसंज्ञां लभते, सम्पुटीकरणाभावात् । एतादृशकति-
पयोदाहरणदर्शनादेव निश्चयेनैतज्ज्ञातुं शक्यं यत्—विभिन्नस्थलेषु वैविचीकरणं भाष्यकृतां नैतत्साभाविकम्, अपि तु
अभिप्रायविशेषेण वैविचीकरणं तत्र तत्र युज्यते—इति । एवञ्च श्लोकवार्तिकरूपः कश्चित् प्रकारविशेषो भाष्ये परिदृश्यते स न
भाष्यकारस्य न वा वार्तिककृत इति 'न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकमोच्यते' इति भाष्यदर्शनात् प्रतीयते । उभावपीनौ वार्तिक-
कारस्येति स्वीकुर्मन्तव्यं स्वस्य स्वेनैव प्रामाण्याधरणमयुक्तं स्यात् । भाष्यकारस्यायं श्लोक इत्याश्रयणं तु सुतरामशक्यम् । सर्व-
तन्त्रस्तत्त्वस्य भाष्यकारस्य वार्तिकमुख्येन प्रामाण्याधरणं कल्पतरूमूले उपविष्टस्य भोजनार्थं सत्राश्रयणमिव नातीव रुचिकर-
मिति अन्यस्यैवायं कल्पचक्रं श्लोक इति मुख्यवस्थितम् ॥

यद्यपि वार्तिककारः कश्चिदन्यः स्यात्तदा तस्य प्रामाण्यं वार्तिकमुख्येनोपपादयता भाष्यकृता स्वसम्मतिरिव वार्तिककार-
सम्मतिरपि प्रदर्शितेति न कचित्सन्दर्भोऽस्त्युक्तिः ।

ननु 'त्रियाम्' इति सूत्रस्योऽयं श्रोत्रो भाष्यकारस्यैव, नान्यस्य, स्वमतप्रामाण्यप्रदर्शनायैव 'न चैतन्मन्तव्यं' इत्याद्युक्तिः
प्रौढ्या भाष्यकारेण प्रदर्शितेति चेदाप्रहस्यदाऽत्रावधेयम्—'अकथितय' (१।४।५१) इति सूत्रे भाष्ये 'किमुदाहरणम्' इत्युक्त्वा
'दुहियाचिरुधिमिच्छिभिर्क्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
दुविद्यासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥'

इति स्वकीयः श्लोकः प्रदर्श्यते । स्वकीयत्वं चास्य व्याख्यारूपकुण्डलनादर्शनाभावादवगम्यते । ततश्चास्मिन् सूत्रे शक्य-
रूपवार्तिकाभावात् 'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादिश्लोकवार्तिकमुपपाद्य 'अपर आह—प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम्'
इत्युक्तम् । अत्र 'नपिते लादयधेरस्युः' इत्यस्य 'अपर आह' इत्यादेशः कुण्डलनादर्शनात्तमेनैव भाष्यकारस्येति वक्ष्येति
शक्यम् । अतश्चैतान्यकर्तृकाविलाधीयमाणे 'अपर आह' इत्याद्युक्त्या पूर्ववार्तिककर्त्रेपेक्षयाऽन्यकर्तृकत्वमुत्तरस्येति सुस्पष्ट-
मेव । एवञ्चैतत्सूत्रावलोकनात् श्लोकवार्तिकानि नैककर्तृकाणि—इत्यप्यापतितम् । 'कथिते लादयधेरस्युः' इति श्लोकवार्तिकं
कालायनमहर्षिरेवेत्याधीयमाणेऽपि 'अपर आह' इत्युक्त्या 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इत्येतत्तद्व्यत्ययेनाधरणं गते पतितमेव ।

ननु 'कथिते लादयधेरस्युः' इति 'प्रधानकर्मण्याख्येये' इति च श्लोकद्वयमपि भाष्यकारस्यैव । अत एव 'आगम एवायं
न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति' इत्येवमवतरणं 'अपर आह' इत्यादिप्रत्ययस्य कैयटः परिकल्पयति । अत
एव च 'कारकं चेत्तुना कथा' इत्यसावतरणमुक्त्वोते 'एतदेव व्यतिरेकमुख्येनोपपादयति—भाष्ये—कारकं चेत्तुना कथेति'
इतीदंशमुपपद्यते । अन्यथा 'उपपादयति वार्तिके' इति हि उक्तोतकृतोच्येत । अत एव गतिपुष्टिप्रत्यवसानार्थेति सूत्रे भनो-
रमायां 'प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहावीनाम्—इत्युक्त्वा 'ग्यन्ते कर्तृक' कर्मण इति वदतो भाष्य-
कृत एव तत्र प्रमाणात्वात् इत्युक्तं सप्रच्छते । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे शब्दरत्नस्य 'प्रधानकर्मण्याख्येये लावीनाहुर्द्विकर्मणाम्'
इत्युक्तेः' इत्यस्य व्याख्यायां भैरवमिश्रेण 'इत्युक्तेरिति । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इत्युक्तं खरसतः सगच्छते । पाण्युप-
पादवैयनायेन भाष्यप्रकाशे 'इत्युक्तेति' इति शब्दरत्नप्रतीकमुपादाय 'इति भाष्योक्तेरित्यर्थः' इति व्याख्यातमुपपद्यते । एवञ्च
'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादि श्लोकद्वयमपि भाष्यकृतकृतमेवेति कैयटादिप्रामाण्यात्प्रतीयत इति चेत्, न । टीकाकारणां
कैयटादीनां 'न स्वमतिपरिकल्पना' इत्यादिकथनेन 'प्रधानकर्मण्याख्येये—' इति श्लोको न भाष्यकारस्येत्येव समर्थते । तथा च
तत्प्रदीपप्रत्यो भाष्यकृत एवेमौ श्लोकाविलम्ब न प्रामाण्यमादपति । भाष्यकृत एवेमौ श्लोकाविलम्ब इदतरप्रमाणाभावे
प्राचीनाचार्याणामेतानि श्लोकवार्तिकानि भाष्यकृतोपातानीति कल्पनैव व्यापसी । भैरवमिश्रादीनां 'भाष्ये' इति कथनं तु
श्लोकवार्तिकं न वार्तिककृतमिति तस्य प्रामाण्यं भाष्याश्रयणादेवेति 'भाष्ये' इत्युक्तिर्नापहृता । उक्तोते च 'भाष्ये' इत्युक्तिः
शैलीतिदेवेति श्लोकयोरनयोरन्यकर्तृकत्वेऽपि नास्तीति स्पष्टं तद्विदम् ।

एतावत्त्वत्र निर्णेतुं शक्यं यत्—व्याकरणभाष्ये श्लोकवार्तिककारो न एक एव । किन्तु प्राचीनाचार्याणामनेकेषां
वार्तिकत्वेन प्रसिद्धाः श्लोकाः स्थलविशेषे भाष्यकृता स्वकल्पनायाः सागमकत्वप्रदर्शनावेलायां तत्र सत्रोपनिषदास्य एकाग्र
श्लोकवार्तिकत्वेन व्यवहियन्ते ।

ननु स्वतःप्रमाणस्य भाष्यकारस्यान्यप्रमाणाधरणं कथं युज्येतेति चेत्, न । अस्य शास्त्रस्य प्राचीनपरम्परानुबन्धित्वं
एवयितुं तथोक्तिरिति तत्राश्रयतम् । अत एव सूत्रकारेणापि प्राचीनशास्त्रकृताभिः प्रपञ्चादिसंज्ञानिरत्र व्यवहृतं संगच्छते ।
एवञ्च 'अकथितय' इति सूत्रे प्राचीनव्याख्यास्तु परिदृश्यमानः 'कथिते लादयधेरस्युः' इत्यादिः श्लोकोऽन्यस्याचार्यस्य, तस्मिन्नेव

च 'प्रधानकर्मण्यारूपे' इत्यादिपरस्वेति व्याख्यानवैविध्यप्रदर्शयितुकामेन भाष्यकारेण द्वावपीमावत्रोपातो-इति कल्पन-मेव ज्यायः । अत एव 'अपर आह' इत्युक्तिस्तत्र खरसतः संगच्छते । अत एव च तयोः श्लोकयोरनूनाक्षरभाष्येण व्याख्यानं सामञ्जस्येनोपपद्यत इति वक्तुं शक्यम् । अन्यथा 'प्रधानकर्मण्यारूपे' लाघीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्यस्य 'प्रधानकर्म-ण्यभिधेये द्विकर्मणा धातूनां वसणि लादयो भवन्तीति वक्ष्यम्' इति व्याख्यानं द्विरुक्तवेनायुक्तं स्यात् । अनयोः श्लोकयोः सर्वांशेऽपि व्याख्यानं भाष्ये सन्दृश्यते तत्तत् एवावगन्तव्यम् । भाष्यदृष्ट्याख्यानपुनरुक्तिबलात्तेनो श्लोको भाष्यकारस्येत्नु-नीयते । अनुमीयते च श्लोकवार्तिककारो न कश्चिदेक एव किन्तु भाष्यसमयात् प्राक् सूत्रव्याख्याने ब्रह्मादराः प्राचीनाचार्याः कतिपयाः संभवन्ति । अत एव 'अपर आह' इत्यादिना तेषां भेदो भाष्यकृता प्रदर्शितः ।

यदि चैतान्वताऽप्याग्रहः-श्लोकोऽयं वार्तिककारस्यैव-इति, तत इतो दत्तदृष्टिर्भविष्यति । तथाहि- 'अदो जरिध-ल्यप्यति किति' (३।१।३६) इति सूत्रे ल्यप्रहणप्रयोजनमाविर्भूतता भाष्यकृता-

'जग्धि विधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमवस्थितिं किति विधानात् ।

हि प्रभृतींस्तु सदा यहिरङ्गो ल्यप्भरतीति कृतं तदु विद्धि ।'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्तम् । ल्यपि परतो यो जरिधविधिः सोऽकस्मात्सिध्यति, तिकिति प्रहणात् । एवम ल्यप्रहणं निष्फलमित्युक्त्वा हिप्रभृतीन् ल्यप्भाष्यत इति ज्ञापनार्थं ल्यप्प्रहणमिति वार्तिकार्थः । अस्मिन् वार्तिके कृष्णललाभाभ्यमपि न दृश्यते । अस्य च वार्तिकत्वमुक्तोक्तकारेण 'वार्तिकं यत्-तत्-इति सामान्ये नपुंसकम्' इत्येवं स्पष्टमुक्तम् । प्रतीपेऽपि 'अयमे-वायं व्याप्रभृतिनाऽप्युक्त इत्याह-जग्धि विधिरिति' इत्यनेन व्याप्रभृतिवचनत्वमस्य स्पष्टमेवोक्तम् । तदपि भाष्ये 'एष एवायं:-

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्च किति ल्ययुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥ इति' इत्युक्तम् । अनेन पूर्ववार्तिकपेक्षया भिन्नोऽयं समानार्थः श्लोकः, तेन च भिन्नकर्तृत्वमस्य व्यज्यते । एतच्च 'एष एवायं इति' इति प्रतीकमुपादाय 'अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत-इति वा' इति व्याख्यानेनोद्घोतकृता सुस्पष्टमेवोक्तम् । 'जनयो सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्' इत्ययं श्लोको भाष्यकारस्यास्य वेति निर्णेतुं न प्रभवति उक्तोक्तकाराः । तत्समयेऽप्यसिद्धं विषये सन्देह आसीदित्यवधार्यते । अस्मान्निस्त्वमैतत्प्रसाध्यते-काल्यायनाच्छ्लोकवार्तिककारोऽन्य एवेति । स च एको वाऽनेको वेत्यन्यदेतत् । अथ च समानार्थकवार्तिकद्वयप्रदर्शनेन तत्रैकस्येति सिद्धम् । प्रथमस्य च व्याप्रभृतिकर्तृत्वं प्रतीपे प्रदर्शितमिति काल्यायनादप्यस्यैव तदिति सिद्धम् । द्वितीयश्च श्लोकः कदाचिद्भाष्यकारस्यापि संभवेत्-इति पूर्वोदाहृतोद्घोतदर्शनादवधीयते ।

ननु अनयोः श्लोकयोः संपुटीकरणभावाच्चैतो वार्तिकसंज्ञां लभेते । एतो च प्राकरणिकौ श्लोकविति नानयोर्विषये कश्चिद्विवाद इति नैतो प्रस्तुतायं साधकाविति चेत्, इदमप्यपरं पश्यत- 'मृगोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति सूत्रे भाष्ये 'असंज्ञायामिति किमर्थम्' इत्यादिपि 'भार्या' इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । भार्याशब्दो हि गृहिण्याः सहेति तत्र कथञ्च भवति, किन्तु ण्यप्रत्ययः । ततो वार्तिककृता 'मृगः संज्ञाप्रतिषेधे ब्रियामप्रतिषेधोऽन्वेन विहितत्वात्' इति 'अन्येन-संज्ञायां समज-इत्यादिसूत्रेण मृगः कथञ्चिधानात् संज्ञाप्रतिषेधेऽपि ब्रिया प्रतिषेधो न भवति' इत्यर्थमुक्तम् । ततश्च 'प्रतिषेधः किमर्थं इति चेदज्ञासंज्ञाप्रतिषेधार्थः' इति 'भार्या' नाम क्षत्रिया वाऽञ्जीसज्ञा तदर्थं 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तम्' इत्यर्थकं वार्तिक-मभिधाय 'सिद्धं तु ब्रिया संज्ञाप्रतिषेधात्' इति सिद्धान्तो न्यासान्तरेण वार्तिककृता साधितः । सिद्धान्तिनो वार्तिककारस्य वायमाशयः- 'मृगोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रमकृत्वा 'संज्ञायां समजनिपद-' इत्यस्यापि 'न ब्रियां मृगः' इति न्यासः कर्तव्यः, तेन गृहिणीयाचकारभार्याशब्दे ण्यतः सिद्धिः । एवं कृते सूत्रभेदो भवतीति दोषमुक्त्वा 'भाष्ये इति तत्रानुवर्तते' इत्यादिना भाष्यकृता स निवारितः । तमेवायं भाष्यकारः 'अपर आह-

'संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्ध्यति । क्षत्र्यां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्सूत्रम् । यथा यत्वं यथा जन्वं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥'

इति श्लोकवार्तिकभाष्यां प्रत्युपादयत् । अत्र हि वार्तिककारादन्य एवायं श्लोकवार्तिककार इति स्पष्टमेव । न ह्यनयोः वार्तिकश्लोकवार्तिकयोः कर्तृत्वमुक्तावयितुं शक्यम्, 'अपर आह' इति भाष्यसिरोषात्, वार्तिकव्याख्यानप्रक्रमभेदाच्च ।

अपिच वार्तिककृता सूत्रभेदान्नेपे विनिवारितेऽपि सूत्रभेदवारणार्थं प्रयत्नमानेन भाष्यकारेण स्वकीयैरेव शब्दै-स्त्वर्थं साधयित्वा तादृशसंभ्राहवार्तिकं 'अपर आह' इत्यादिनाऽन्वे विनियोजितम् । वाक्यभूतेषु वार्तिकेषु नेयं रीति-र्भाष्यकाराणां कापि दृष्टव्यरीत्यनुमीयते- 'काल्यायनमहर्षेरन्यकृतान्येवेमानि श्लोकवार्तिकानीति । अन्यच्च खोक्तार्थस्य सम्राहकत्वेन प्रयुक्तानि श्लोकवार्तिकानि खानुमत्यैव प्रमाणानि, नैवा पाणिनीये शाब्दे स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्युच्यते । एवञ्च निमुनिव्याकरणमित्येपाऽभियुक्तोक्तिर्निरावर्धयैव ।

इदमप्यपरमत्रावधेयम्-सर्वत्र यानि काल्यायनवार्तिकानि वाक्यरूपाणि दृश्यन्ते तानि च विधायकत्वेनैव संप्र-वर्तन्ते न त्वनुवादकत्वेन । श्लोकवार्तिकानि च प्रायः सर्वाण्यप्यनुयादकान्येव न तु विधायकानि । तथा च 'अमावस्यद-न्यतरस्याम्', (३।१।१२२) इति सूत्रे भाष्ये 'तवारः कस्यानुबन्धः' इति प्रस्तुत्य 'ओनिगंस्तन्वीऽधीते' इति व्यपनर्वाभावात् भिन्तीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्युक्तत्वा 'एवं तर्हि-

'अमावस्योर्हं ण्यतोर्निपातयाज्यबुद्धिनाम् । तथैकवृत्तता तयोः खरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुक्तम् । अस्मिन् सूत्रे हि वाक्यरूपं वार्तिकं नैव दृश्यते, यन् श्लोकवार्तिकं दृश्यते तत्केवलं सूत्रे किं निपात्यत इत्येतत्प्रदर्शनपरमेव, न त्वनेन किमिद्विधीयते । अयं च वार्तिकार्थः—अमापूर्वो यो वस्तुषुत्तुत्तादशात्प्रकृतित्वया-
ण्यतो विधानं क्रियते, तत्रैकस्याथ प्रकृतैर्द्वैतभावो निपात्यते । तथा सति 'अमावास्या'शब्दस्य प्रकृतित्वमभावस्यद्वयस्य
च विकृतित्वमिति एकवृत्तता सिध्यति स्वरोपेक्षितप्रत्ययनिमित्तो मे प्रसिध्यति—इति । एवञ्चात्रोभयोर्निपातनं सूत्रकृता कथं
साधितमित्येवानेन श्लोकवार्तिकेन प्रतिपादितमिति नास्मापूर्वविधित्वमिति सुस्पष्टमेव ।

तथा 'छन्दसि निष्कर्म्यं देवहूय-' (३१।१।२३) इति सूत्रे भाष्ये निष्कर्म्यं इति किं निपात्यते ? निष्कर्म्यं कृतेराद्यन्त-
विपर्ययश्छन्दसि, यथा कृतेस्वर्क इत्यादिना निपातनमुपपाद्य 'अपर आह—

'निष्कर्म्यं व्यत्ययं विद्याधिसः पत्वं निपातनात् । ण्यदाद्यादेश इत्येतावुपचार्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माच्चशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥
इत्येवं साक्येन सूत्रनिपातनोपादकं श्लोकवार्तिकं भाष्यकार उदाहरणम् । अनेनोदाहरण्यदर्थनेन सूत्रोपाध्यायप्रति-
पादकमेव श्लोकवार्तिकमिति भाष्यकारीयसिद्धान्तः समुद्घासितोऽवतरति । 'छन्दसि-' इति सूत्रे वाक्यरूपं वार्तिकं नास्त्येव ।
क्वचित् 'निष्कर्म्यं कृतेः-' इत्यादिसुप्रसिद्धपुस्तकेषु वार्तिकनिर्हारेः परित्यज्यते तत्प्रामादिकमेव ।

तथा 'परोक्षे लिट्' (३१।१।१५) इति सूत्रे भाष्ये परोक्षशब्दव्युत्पत्तौ आक्षेपमुपपाद्य 'नैप दोषः—

परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वं वादेः परादक्षः सिद्धं चाऽस्माभिप्रातनात् ॥

इति श्लोकवार्तिकमुत्तेन तच्छब्दव्युत्पत्तौ पराकान्तं भाष्यकृता । न चायं श्लोको भाष्यकारस्य सम्भवति । तच्छ्लो-
कसम्पुटीकरणभाष्येण 'परशब्दस्याक्षशब्द उत्तरपदे परो भावो वक्तव्यः, अथवा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम्,
अथवा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिटिति' इत्येवं रूपेणान्यस्यायं श्लोको भाष्यकृताऽप्रोदाहृत इति निश्चेतुं शक्यम् । अन्यथा
सरलार्थस्य श्लोकस्य सम्पुटीकरणमनावश्यकं पुनरुक्तं च स्यात्—इति सुधीय एवात्र प्रमाणम् । अत्र हि अनेन श्लोकेन
नापूर्वं किमिद्विधीयते, सूत्रोक्तपरोक्षशब्दश्च प्रकारत्रयेन साध्यत इत्येव । एवञ्च श्लोकवार्तिकविषये पूर्वोक्तः सिद्धान्त एव
स्पष्टमनेन व्यज्यते । अस्मिन् सूत्रे च 'परोक्षे लिट्यन्तापह्वये च' इति कालायनवार्तिकं तु अत्यन्तापह्वये सूत्रेणाप्राप्तं
लिटं विधत्ते, न तु तत्पूर्ववार्तिकवदनुवादकम् । 'लट् से' (३१।१।१८) इति सूत्रे भाष्यकृता पूर्वं कालायनकृतं 'सपुरा
भूतमात्रे । न सपुराऽद्यतने' इति वार्तिकद्वयमुपक्त्वा तत्र चासन्नतिरूपमाक्षेपं प्रदर्श्य—

'सादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किङ्कृतं भवति । न स पुराऽद्यतन इति ह्युच्यते कालायनेनेह ॥

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट्स इति तत्र नास्ति नञ् कार्यम् । अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्योश्च विनिवृत्तौ ॥
न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि लुङ्प्रहणम् ।' इति श्लोकवार्तिकैः कालायनवार्तिकयोऽन्यथा
साधितः । अनेन श्लोकवार्तिकेनैतद्विधीयते—श्लोकवार्तिकानि सवार्तिकस्य सूत्रग्रन्थस्य व्याख्याभूतानि भाष्यकारा-
न्नाम् बहुविधैर्विचिन्तितानि बहुरूपाण्यन्ताम् । तेषु यानि प्रस्तुतोपयोगीनि तान्यत्र भाष्यकृता गृहीतानि—इति प्रतीयते । अत्र
हि 'लट् से' 'अपरोक्षे च' 'ननौ वृष्टप्रतिपचने' 'नन्योर्विभाषा' 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रपत्रकेन प्रत्ययाः कस्मिन् ऋके
विधेया इति 'सपुरा भूतमात्रे । न सपुराऽद्यतने' इति वार्तिकोभ्यां निर्णयिते । वार्तिकयोश्चायमर्थः—सपुराशब्देन सपुरा
घटितसूत्रायन्तसमुदायः पञ्चसूत्रात्मनो लक्ष्यते । तेन च सपुराघटिता पञ्चसूत्री भूतमात्रे भवति—इति प्रथमसार्थः ।
द्वितीयस्य च—तत्र सघटितं पुराघटितं च यत्सूत्रद्वयं 'लट् से—पुरि लृङ् चासे' इति तदनद्यतने न भवति । प्रथमे च
वार्तिके सपुराशब्दस्य लक्षणा पञ्चसूत्र्याम् । द्वितीये च न लक्षणा । तत्र भाष्यकृता पूर्वस्मिन् लक्षणोत्तरत्रेति पञ्चद्वयमुप-
स्थाप्य श्लोकवार्तिकेन समाहितम् । तथा सादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भूतमात्रे भवन्ति तदा 'न सपुराऽद्यतने' इति
वार्तिकं ह्युच्यते कालायनेन किं कृतम् ? यतः पूर्वसूत्रात् 'लट् से' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्त्य तत्साधयितुं शक्यम् ।
उत्तरत्र चानद्यतन इत्यस्यानुवृत्तिर्न । एवञ्च 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रं भूतमात्रे प्रवर्तते तदर्थं न पुराद्यतन इति वाच्यम् ।
तथाचाऽनद्यतन इत्यस्यानुवृत्तौ स्मरितत्वप्रतिज्ञा स्वीकार्या, उत्तरत्र च तन्नानुवर्तते इति व्याख्यानमप्याश्रयणीयम्, तद-
पेक्षया द्वितीये वार्तिके सम्प्रहणमेव लघु इति चेत्, न । 'पुरि लृङ् चासे' इति सूत्रेऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति लुङ्प्रहणेन
ज्ञाप्यते । तथाहि—यदि भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा 'नन्योर्विभाषा' इति सूत्रादिभाषाप्रहणमनुवर्त्य विकल्पेन लटो विधानात्
पदे लृङ् भविष्यतीति लुङ्प्रहणं व्यर्थं सद्वाननद्यतनानुवृत्तिं ज्ञापयति । अद्यतनपदमत्रानुवर्तते तदाऽनद्यतने लृङ् प्राप्ता
इति लुङ्प्रहणं चरितार्थं स्यात् । एवञ्च लुङ्प्रहणसामर्थ्यादत्राऽनद्यतन इत्यनुवर्तते इति 'न सपुराऽद्यतने' इति काला-
यनस्य वार्तिकं व्यर्थमेवेति टीकाकर्तुः श्लोकवार्तिककारस्याशयः । अनेन ग्रन्थेन वाक्यवारः कालायन एव, श्लोकवार्तिक-
कारश्च ततोऽन्यः कथिदाचार्य इति सिद्धम् ।

ननु च श्लोकवार्तिकमिदं भाष्यकारस्यैव बहून् युक्तमिलिपि न । 'न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि
लुङ्प्रहणम् ।' इति वार्तिकार्थस्य भाष्यकृता 'तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यात्—न पुराद्यतन इति । तत्र चापि लुङ्प्रहणं ज्ञापकम्'
एतावद्विरुद्धैः पुनरुक्तं इव व्याख्यानात् । पुनरुक्तशब्दैर्वातिकेनाभिप्रेतस्य सम्पुटीकरणं भाष्यकार्येणैव सिद्ध्यति । एवञ्च

नेदं श्लोकार्थिकं कालायनस्य, 'इति भुवता कालायनेनेदं' इत्युक्तेरङ्गलपरोः । भाष्यकारस्य नैतपि संपुटीकरणमित्युक्तम् । अत एव भाष्यवार्तिकप्रारम्भमन्य एवायं श्लोकार्थिककारोऽभ्युपगन्तव्यः । स च कालायनवार्तिकप्रत्याख्यानं यत्रमाचरन् सूत्रवार्तिकयोर्व्याख्याता भाष्यकारोपेक्षया प्राक् समुद्भूत इत्येतत्सर्वमन्येन वार्तिकेन सुस्पष्टमुच्यते ।

'असोरलोपः' (६।४।१११) इति सूत्रे भाष्ये तत्परकरणं किमर्थमित्याक्षिप्य 'आत्मा-आसत्' इत्यत्राद्यगमाकारस्यापि तत्परत्वामात्रे लोपः स्यादिति प्रयोजनमुच्यते 'आलोऽसिद्वत्वाच्च भविष्यति' इति समाहितम् । कैयटेन च 'नैतदस्तीति' इति प्रतीकमुपादाय 'अत्र प्रत्याख्यातं तत्परकरणम्, परंस्तुतु शापकत्वमस्य वक्ष्यते' इत्यादि व्याख्यातं, ततश्च 'अत एकहस्त्ये-नादेशोक्तैर्लेखिते' (६।४।१२०) इति सूत्रे भाष्ये 'दम्भ एव नलोपस्यासिद्वत्वात्' इति कालायनवार्तिकं व्याख्याय—

'नशिमन्योरलित्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि । अनेशमनेकेत्येतद्योमानं लिङि पेचिरन् ॥

यजायेजे घषाघेपे दम्भ एत्वमलक्षणम् । असोरत्वे तकारेण क्षाप्यते त्वेत्वशासनम् ॥'

इति श्लोकार्थिकम्भाष्यकार उदाहणम् । पूर्वत्र निष्फलस्यापि तत्परत्वस्यात्र 'असोरत्वे तकारेण' इति तत्परत्वकृतं भुवतः श्लोकार्थिकादेतदज्ञायते—भाष्यकृता तत्परत्वप्रत्याख्यातम्, सूत्रवार्तिकव्याख्यानसारेण च श्लोकार्थिकेन तत्परत्वं शापक-मुक्तं 'असिद्वत्पदनामात्' इति विधिरितम् इति । एतच्च पूर्वापरविरुद्धमिव यदुच्यते तेन श्लोकार्थिककारस्य भाष्यकारतो भेद-माचक्षते । वस्तुतस्तत्र 'दम्भ एव नलोपस्यासिद्वत्वात्' इति वार्तिकमेव सिद्धान्तो भाष्याभिप्रेतः, न तु तत्परकरणस्य शापकत्वं सिद्धान्तः । 'असिद्वत्पदनामात्' इत्यस्यासिद्वत्वे वेगनुरित्यस्य सिद्धिरेव भाष्यकृता प्रदर्श्यते, न त्वभ्यारक्तान्तरे किमिदम् । एवञ्च 'असोरलोपः' इति सूत्रस्थतत्परकरणस्य वैयर्थ्यं शापकत्वमेति विप्रतीपमिव भुवता भाष्यकारेणैतत्प्रतिपाद्यते यत्—श्लोकार्थिककारो भाष्यकारादन्य एव कथिदीकाकृदिति । ततश्च भिन्नकर्तृकत्वात्तदुक्तिः संगच्छते ।

ननु प्रत्याख्यानं शापकत्वप्रयोगमपि भाष्ये भवतिविष्टमिति अन्यतरदशप्रमाणमिति वक्ष्यं स्यात् । तत्र भाष्यस्या-प्रामाण्यं तु सुदृशयेतम् । श्लोकार्थिकस्याप्रामाण्यमेव भाष्यपरिग्रहीतव्यं तदपि प्रमाणम् । एवञ्च असङ्गतित्रोपबन्ध-सैति चेत्, न । भाष्यकृता हि पूर्वं प्रत्याख्यानस्योक्तत्वेन तदेव स्वीयमतमित्युपन्यस्तम् । ततश्च 'दम्भ एवम्' इति वार्तिक-प्रत्याख्यानाय प्रवृत्तमपि श्लोकार्थिकं न तथाऽभिप्रेतं यत्तस्य 'असिद्वत्पदनामात्' इत्यस्मान्निरासेन नैतदन्यत्किमिष्टं चाप्यते । तत्परकरणं तु प्रत्याख्येयं फलान्तरे वाऽभिनिवेशः कार्य इत्युभयमपि भाष्यकृता समानमित्यवश्यम् । अत एव न पूर्वापरविरोधः ।

अन्यच्च 'स्यदादीनामः' (७।२।१०२) इति सूत्रे 'स्यदादीनां द्विपर्यन्तानामकारवचनम्' इति वार्तिककृताऽभिहितम् । ततश्च भाष्यकृता तत्तर्हि वक्ष्यम्—न वक्ष्यमित्युक्त्वा—

'स्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युपपन्नसदोः । शेषे लोपस्य लोपेन क्षायते प्राक्तनोऽदिति ॥'

इति श्लोकार्थिकं 'शेषे लोपः' इति सूत्रेण लोपविधानसामर्थ्यात् 'स्यदादीनामः' इति सूत्रं ततः प्राक्प्रवर्तत इति 'द्विपर्यन्ता-नाम्' इति न वक्ष्यमित्यर्थकमुक्तम् । अत्र कैयटः—'ततोऽदिति' इति प्रतीकमुपादाय वृत्तपूर्णाथस्तत्परनिर्देशः । सूत्रे स्वतत्पर एवाकारो निर्दिष्ट इत्याह । नागोजीमहाश्व—'सूत्रे स्वतत्पर एवेति—इति प्रतीकमुपादाय न तु वार्तिकदर्शनेन सूत्रे तत्परपाठ इति श्रुतमित्यल्लस्यः । आभ्यासानस्य घर्णाग्राहकत्वेन तत्परत्वे फलान्भावादिति तात्पर्यम्' इत्याहुः । भाष्यसंपुटी-करणेन, अनेनोद्घोतप्रत्ययेन च वार्तिकमेवैतदित्यत्र न विनिगमनाविरहः । वाक्यरूपवार्तिकखण्डनाय प्रवृत्तमेतच्च कालायनस्ये-त्येतदपि स्फुटतरमेव । संपुटीकरणभाष्यदर्शनेन च नैतद्भाष्यवार्तिकम् । एवञ्च कस्यचन पूर्वार्थस्येतद्वातिकं सूत्रवार्तिकयो-रर्थयोधनाय प्रवृत्तं मुनित्रयादन्यस्येवेति निश्चयश्चम् । 'स्यदादीनामः' इति सूत्रे तत्परकरणमात्रेऽपि श्लोकार्थिके तत्परत्वोल्लेखः प्राचीनव्याकरणवाचनानिर्व्यूढोऽन्यवधानतामूलको वा । पाणिनीयव्याकरणप्रयोगतः पाणिनिकालायायनपञ्चलस्य प्राचीनव्याक-रणवाचनानिर्व्यूढा न भवितुमर्हन्तीति तदन्यस्यैव । अनवधानञ्च भाष्ये हेतादृशं क्वाप्यदृष्टपूर्वमिति नैतद्वचनं भाष्यकारस्येति सिद्धम् । भाष्यकृच्छेलेविद्वद्वायमुपन्यासः । एतावदेवाय पर्याप्तं निदर्शनं मुनित्रयादन्यस्येवेति तद्वचनमित्यर्थः ।

अपि च 'कौमारापूर्ववचने' (४।२।११३) इति सूत्रे मगधता कालायनेन सूत्रस्य व्यापकत्वोपपत्तये 'कौमारापूर्ववचन इत्यु-भयतः त्रिया अपूर्वत्वे' इति वार्तिकमन्यथापि । तत्र—

'कौमारापूर्ववचने कुमार्था अण्विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्था भवतीति वा ॥'

इति श्लोकार्थिकमुपन्यस्तम् । एतच्च वाक्यवार्तिकसमानार्थकमिति नैतत्कालायनस्य भवितुमर्हति । भाष्यकारस्येदमित्यपि न, 'अथवा कुमार्था भवः कौमाराः' इति संपुटीकरणप्रयोगात् । नागोजीमैः—'कुमार्था भवतीति वा—इति वार्तिकव्याख्यानं—कुमार्था भव इति' इत्युक्तम् । तेनास्य वार्तिकत्वम्, कालायनपञ्चलस्येवमन्यकृतत्वञ्चावगम्यते । 'कुमार्था अण्विधीयते' इति सूत्रार्थमात्रप्रदर्शनमपि कालायनसंज्ञाविद्वद्वेन । अत एव वाक्यवार्तिकसमानाश्रयेतत्सुस्पष्टार्थकमत्र भाष्यकृतोपात्तमित्यु-पातुं शक्यम् ।

'अनितेः' 'अन्तः' (८।४।१९, २०) इति सूत्रे श्लोकार्थिकैकचरणोपादानेन भाष्यकृतैतत्प्रदर्श्यते—सूत्रव्याख्यानमूला ये श्लोकाः प्राचीनव्याख्याकाराणां सन्दृश्यन्ते तेऽत्रोपयुक्ताः श्लोकाः—श्लोकार्थोपादीयन्ते, न ॥ साकर्येन सर्वे संयुज्यन्ते ।

अत एव 'अन्तः' इति सूत्रे 'बो वा तस्मादनन्तरः' इत्येव श्लोकचरणः संयुहीतः न तु समग्रः श्लोकः । 'उपसर्गादनोत्पराः (८।१।२८) इति सूत्रे 'भावित्यप्योति नेष्यते' इति श्लोकचरण एवोपात्तः, तावदेवात्रोपयुक्तमिति न समग्रः श्लोकः संयुहीतः ।

एवमश्लोकवार्तिकानि यानि भाष्ये दृश्यन्ते तानि न सुविग्रहप्रणीतानि, किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्याने वदामदरेस्तत्र भव-
द्भिर्भुविभिः प्रणीतानीत्यस्याभिरनुमीयते । भाष्ये येषां श्लोकानां संपुटीकरणं न दृश्यते तादृशा अपि बहवः श्लोकाः संयुहीत-
न वार्तिकसंज्ञा लभन्ते । तेषु च केचिद्वाक्यकृताम्, केचित्तदन्येषामाचार्याणाम्, केचित् संप्रहकाराणां व्याधिचरणानाम्,
ते ते श्लोका भाष्ये समाहृताः संभवन्ति । तथा च 'तदस्यास्त्यसिञ्चिति मनुष्य' (५।२।१४) इति सूत्रे भाष्ये व्याख्यानान्ते-
'शौषिकान्मनुष्यार्थान्यौषिको मनुष्यार्थकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥'

इति श्लोक उदाहृतः । संपुटीकरणाभावाच्चायं वार्तिकपदवीमर्हति । उक्तोते च नागोजीमैः श्लोकस्यास्य व्याख्यान-
वसरे 'एवमर्थः श्लोकः कस्यचिच्छात्रस्येति बोध्यम्' इत्युक्तम् । अतश्च या भाष्ये मुक्तकोक्त्यो दृश्यन्ते तासां कर्तुंरनुपलब्धे-
ऽपि अनेककर्तृत्वं प्रसिध्यति तस्मात् ।

अत्रेत्यमवधेयम्—श्लोकवार्तिकानि न कात्यायनकृतानि न ॥ भाष्यकारप्रणीतानीत्यनुमानादिभिः प्रमाणान्तरैः
प्रसाधितेऽपि च तेषु कालिचन कात्यायनकृतानि नैव सन्तीति निश्चयेन वक्तुं न पारयामः । यत्स्थानि श्लोकवार्तिकानि प्रायो-
ऽपूर्वविधायकानि न सन्ति, यानि च विधायकानि दृश्यन्ते तत्कर्तृविचारे सन्दिह्यते चेत्तः । यथा—'जीमौ षट्'
(४।१।१२०) इति सूत्रे—

'षडवाया वृषे वाच्येऽण् कुञ्जा कोकिलारस्मृतः । आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र गोधाया इक्षुविधौ स्मृतः ॥'

इति वार्तिकेन अद्विधीयते तदपूर्वमिति कृत्वा मुनिनयोक्तिः कदाचिदयं स्यात्—इति । वस्तुतस्तु 'षडवाया वृषे वाच्ये'
इत्यनेनार्थविशेषे नियमनमेव शब्दस्य क्रियते न त्वपूर्व किञ्चिद्विधीयते । अण् कुञ्जाकोकिलारस्मृत इत्यनेनाणो विधानं क्रियते ।
त बाण् सूत्रान्तर्गतः इति विधिवार्तिकमेतत्स्यादिति सन्देहः । परन्तु शिवादिगणे कुञ्जाकोकिलारब्धयोः पाठदर्शनाच्चेदं
विधायकम् । उक्तोते 'एवमश्लोकादिगणे कुञ्जाकोकिलपाठेऽनार्थ इति बोध्यम्' इति अन्यदर्शनादस्य विधायकत्वमापन्नमपि
नैतद्विचारसहम् । यतः पाणिनिमहर्षिभिः पूर्वं प्रणीतो गणपाठः कुञ्जाकोकिलारब्धयोः सम्भूत इति नैतद्विचरम् । ततः
पश्चात्स्मृतेन 'अण् कुञ्जाकोकिलारस्मृतः' इति वार्तिकेन शिवादिगणपठितयोः शब्दयोः कुञ्जाकोकिलयोरनार्थत्वकथनमुक्तो-
त्काराणामयुक्तमेव । 'अकः सर्वेषां वीर्यः' इत्यादौ यथा 'अकोऽसि वीर्य इत्येव युवचम्' इत्युच्यते तद्वदत्रापि 'शिवादिगणे कुञ्जा-
कोकिलारब्धयोः पाठान्मावेऽपि न सतिः' इत्येवान्न वक्तुमुचितम् । यद्यपि मुनीनां प्रामाण्यमिति तु मुनिनयविषयकमेव ।
श्लोकवार्तिककाराश्च न मुनिनयघटका इति श्लोकवार्तिककलात् गणे पठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानमयुक्तमेव ।

इदन्वयश्च मुनिश्चितम्—भाष्ये श्लोकवार्तिकानामेवा परिग्रहणेनान्यकृतान्यपि तानि प्रामाण्यकक्षामावहन्तीति 'अण्
कुञ्जाकोकिलारस्मृतः' इति वार्तिकेन गणपठितयोः शब्दयोः प्रत्याख्यानं युज्येत, न तु वार्तिकदशनेन गणे कुञ्जाकोकिल-
ारब्धयोः पाठोऽनार्थ इति वक्तुं युज्यते । विशेषतो विचार्यमाणे नागोजीमैः समयेऽपि प्राचीनप्रन्थान्(मनुपलम्भाद्भाष्यविशेष-
नावसरे इदानीन्तनानामिव अष्टाचार्याणामपि भाष्यवचनविशेषेन विषये निरालम्बनतैवेति सुधीभिरत्र दृष्टचिचैर्भवि-
तव्यमित्यभ्यर्थ्यते । अत एव तत्र तत्र 'भाष्ये' 'वार्तिके' इत्यादिबचनविपर्ययो दृश्यत उक्तोते । 'खदायीनामः' इति
सूत्रे खदायीनामकारेणेत्यादिव्याख्यानावसरे नागोजीमैः क्वचित् 'भाष्ये' क्वचित् 'वार्तिके' इत्यादिबोधः कृतः । इदं
चोदाहरणमात्रम्, बहुषु स्थलेषु विपर्ययदर्शनात् । भाष्ये क्वचित् 'आर्द्राणीयाः पठन्ति'—'अस्तोरपयधोलौप आगमो
रभिवधीयते' इति श्लोकवार्तिककर्तृनिर्देशोऽप्युपपद्यते । एतन्निर्देशादेव श्लोकवार्तिकानि अन्यकृतान्यपीति निश्चयेन वक्तुं
पारयामः । अनर्थं कैयटोऽपि स्वसमतिं शब्दत आह—'असिद्धवद्वामात्' (६।४।२२) इति सूत्रमाध्यव्याख्यानवैलार्या
प्रकीर्ते—'वार्तिककारोऽपि प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोऽपि प्रयोजनोपक्षेपः—उक्तुं कृत इति । भाष्ये हस्तभूरिपरिश्रमो
नागोजीमैः पाठोऽपि तस्याख्यानावसरे 'वार्तिककार—कात्यायनः' । श्लोकवार्तिककारस्तस्य एवेति भावः' इति कण्ठतः खालुमति-
मनुमानते । श्लोकवार्तिककारः कात्यायनाद्विभक्तः प्रायो बहुषु स्थलेषु, तथा भाष्यकारोऽपि भिन्न एव । अत एव तत्र तत्र
स्यद्वयार्थानामप्येवा भाष्याक्षरेः 'संपुटीकरणं दृश्यते । 'आर्द्राणीयाः पठन्ति' 'अपर आह' इत्यादीनि च तत्पर्यायं निर्देशनम् ।
शब्दकोऽस्तुनेऽपि 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सस्या चैव' इत्यादि श्लोकवार्तिकोदाहरणप्रसङ्गे 'भाष्यकार आह—सुपां' इत्याहुक्तम् ।
न चैतेन प्रत्येन भाष्यकारस्यैवैतानि वार्तिकानीति विज्ञेयम्, 'अपर आह' इत्यादिमाध्याधिकारिबोधः । सेतरेऽपि
शुष्पिका शुष्पकज्ज्ञा च श्रामिमानीजदत्तथा—इति वैयाकरणवार्तिके 'अपूर्वः' इति सूत्रे कैयटे च 'जीजदत्त'
इति प्रयोगो दृश्यते' इत्युक्तम् ॥

नन्वेतावन्मुद्राहरणान्मूलोक्तैश्चिधार्थिभिर्युक्तं यत्—मुनिप्रदायस्य मतमप्यत्र प्रमाणत्वेनाधीयत इति त्रिमुनि-
व्याकरणमित्येयोर्धर्मफलैवेति चेत्, न । कात्यायनप्रणीतानि वार्तिकानि यथा स्यात्तत्रेव विधायकानि तथा श्लोकवार्तिकानि न
क्वचिदपि विधायकानि किन्तु सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाण्येव । तादृशाश्च श्लोकाभाष्ये दिष्टा संयुहीता दृश्यन्ते । एकत्र संपुटी-
करणम्, अन्यत्र तदभाषः । अत्र संपुटीकरणं न दृश्यते ते श्लोका भाष्यकारस्यान्त्यस्य वा भाष्यकृतोपात्ताः । 'लघुः क्षायादन-
स्य' 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यादौ शास्त्राण्यनुगोचरीनामपि मत्तं सूत्रज्ञतोपात्तमिति यथा प्रमाणं भवति तथा भाष्यकृतोपात्तास्तो

श्लोक अपि प्रमाणमेव । यत्र च संपुटीकरणं दृश्यते एतादृशानि श्लोकातिशयानि केवलं सूत्रार्थानुवादकानि, न स्वतःप्रमाणानि; तेषां प्रामाण्यं सूत्रार्थानुवादाभिप्रेत्येति न तेषु कश्चिदगिनपदार्थोक्ततारः । भाष्ये 'अपर आह—भारद्वाजीचाः पठन्ति' इत्यादि भिन्नमतसंग्रहात् तस्य कश्चिच्छ्रुता, प्रत्युत तत्काले सूत्रव्याख्यानरूपेण यैत्र व्याकरणे पराक्रान्ते सुप्रसिद्ध-
तत्त्वस्य समवधारणाय पारद्वयना भाष्यकारेण गुणायुक्तं विचार्य येषां चरद्वयना प्रयोगेण साधुतत्त्वसंग्रहो जायते तेऽत्र सूत्र-
वार्तिकनिर्देशादुपगृहेण साधिता इति विद्वदनुग्रहोऽयुपपत्स्यते । अत एव वार्तिकेषूपलभ्यमानस्य स्वातन्त्र्यस्य श्लोकवार्तिकेवा-
भासोऽपि न । अत एव श्लोकवार्तिकानि अखिलानि सूत्रवार्तिकव्याख्यानरूपाणि प्रद्वयनाप्रयोगनपराधमेव । अत एव तेषु
सूत्रवार्तिकव्याख्यानभूतेषु न ह्याप्यपूर्वं विधानम् । यथा—'आन्महतः' इति सूत्रे—

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान् भूतप्रकृतौ महान् महत्येव । तस्मादास्थं न स्यात्पुंवस्तु कथं भवेदत्र ।
अमहति महान् हि वृत्तस्तादाची चात्र भूतशब्दोऽयम् । तस्मात्सिध्यति पुंवधिवर्त्यमात्वं तु भ्रम्यन्ते ॥

इत्यादिभिः श्लोकवार्तिकैः सूत्रव्याख्यानमेवास्ति । तत्रैव च 'मददायै पादभारमितिष्ठेत्पुंसंस्थानं पुंवद्वयना-
इत्यादिना भगवान् कालायनः 'महत्तौ महत्या वा पादौ महापादः' इत्यादीन् प्रयोगान् सूत्रेणानुपपन्नानप्यात्तवयि ।
उदाहरण्येतद्द्वयानुप्रदर्शनम् । श्लोकवार्तिकानामेव त्रासुसन्धानार्थमेवास्ति, पुस्तके तच्छब्दाप्यगतानि तानि प्रन्यान्ते
नियम्यन्ते ।

अपि च श्लोकवार्तिकानि मुनित्रयान्यप्रणीतान्यपि यदि स्वातन्त्र्येण साधु प्रयोजकानीत्यभिमान्येत तदा सूत्रवार्तिकवद-
खिलानामप्युपादानं तेषामनिवार्यं स्यात् । न च तानि सामान्यान् रहितानि-इति-अस्य शास्त्रस्यापूर्णत्वमेव स्यात् । न चैतत्तथा ।
अत एव 'अपर आह' इत्यादिना कश्चिच्छ्रुतस्य कश्चित्पदस्य कश्चिपादमानस्यापि संग्रहो दृश्यते भाष्ये । श्लोकवार्तिकानां
सर्वेषामसंग्रहोऽपि नास्य शास्त्रस्य कश्चिच्छ्रुता, न चा तानीतरज् दृश्यमानानि शब्दसाधुचार्यसुपादेयानि । पादमात्रिकस्य
श्लोकवार्तिकस्य संग्रहेत्येतरत्रापि दृश्यते, यथा—'अन्वार्थनचोर्हसः' इति सूत्रे 'अन्वार्थं यश्चरे यदि' इति पादमात्रमेवोपसंग्रहाद्
भाष्यकारः । अत्र सम्पूर्णस्य तस्य व्याख्याने ग्रहणे वा फलभावेन नैतदुक्तिरितमिति नैषां श्लोकवार्तिकानां स्वातन्त्र्येण प्रामा-
ण्यमित्यतः संसिध्यति ॥

(सन्धिगधवार्तिकानि)

भगवता कालायनेन प्रणीतानि वार्तिकान्यपि भाष्यतो विविच्य निर्यारणे सूत्रं सम्प्रमानानामिदानीं सट्टानि,
पठनपाठनशैलीसम्प्रदायलोपात् । तन्निर्देशरूपिण्ये किञ्चिद्वचनमवशिष्यते । तत्र च भाष्यसम्पुटीकरणयुक्तानि
वार्तिकानीति तु सर्वसम्मतः पन्थाः । सम्पुटीकरणरूपेणैवैति तद्वचनं वार्तिकमेवेति वक्तुं न शक्यमः । अतः—'नान्तः
पादमव्ययरे' (६।१।११५) इति सूत्रे भाष्ये—'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः । नान्तः पादमिति सर्वस्यार्थं प्रतिषेधः ।
कथम् ? अथैति वर्तते इत्युक्तम् । इत्युक्तम् । तत्र 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधः' इति भाष्यासः समानार्थकभाष्यसम्पुटी-
करणसत्त्वाद्वातिरिति भ्रमः सम्प्राप्नोति । अस्य वार्तिकत्वे 'नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधेदिति प्रसङ्गः' इति उक्तपदवार्तिके
नान्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधेदित्येतेषां विफलः स्यात् । पूर्वस्य वार्तिकत्वे हि 'तथा चेदिति प्रसङ्गः' इत्येव वार्तिककृतोक्तं
स्यात् । वार्तिकेऽनुवादस्य वैध्यम्योर्नेदं वार्तिकमिति निर्णयते ।

इदं वार्तिकमित्याग्रहे ॥ तमिन्नैर सूत्रे भाष्ये 'एवं तर्हि—अतीति वर्तते । अकाराध्वनं यत्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधः' इत्यत्र 'अतीति वर्तते' इत्यस्यापि वार्तिकत्वमापद्येत, तस्याप्युत्तरेण भाष्येण सम्पुटीकरणत्वात् । ननु च
तस्याप्यस्तु वार्तिकत्वं, का हानिः ? इति चेत्, वार्तिकानि च प्रायः उपसंख्यानपराणि सूत्रस्यपदाक्षेप-
समाधानपराणि सूत्रार्थनिर्द्धारकाणि वा सम्भवन्ति—इति भगवतः कालायनस्य शैलीसिद्धः सम्प्रदायः ।
अनुदितवचसामपि वार्तिकत्वेऽनुवादवैध्यर्थं शैलीनिर्द्देशं च स्यादिति नास्य वार्तिकत्वम्, तत्समानन्यायेन 'नान्तः
पादमिति सर्वप्रतिषेधः' इत्यस्यापि न वार्तिकत्वमित्यापत्तति । अपि च वार्तिकवचनतरणमवतारयता भाष्यकृता तदंशं
कंचिदन्वय तदुपपादनमनुदिताशस्य वार्तिकत्वमात्रमेव द्योतयति । तथा च 'एवप्रकरणात्सिद्धम् । एषोऽतीति वर्तते ।
एषोऽति 'यत्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः' इत्यत्र 'एवप्रकरणात्सिद्धम्' इत्यस्यापि न वार्तिकत्वम्, उत्तरत्र 'एव प्रकरणा-
त्सिद्धमिति चेदुत्तरप्रतिषेधः' इति वार्तिकेऽनुवादवैध्यर्थ्यात् । एतान्यपि वार्तिकानीति वदता 'इदं नुमे स्यात्' इत्यादि
टिप्पणमारचयता च गौडेन 'अन्विष्टं हित एव वानरभट्टः' इत्युक्तिः स्मारितेति किमु परच्छिद्धान्वयेन ? । वार्तिकविषये
पूर्वाचार्याणामपि कश्चित्सन्देह आसीदिति तत्तद्व्याख्यानोक्तोऽवभासते । यथा—'इदं च' (६।१।१२४) इति सूत्रे भाष्ये
'इन्द्रादिति वक्तव्यम्; इहापि यथा स्यात्' इत्युक्तम् । तस्याख्यानावसरे नागोजीमठः 'वाक्ये शेषशब्दस्य दपरत्वात्सम्भवेन
समावाक्षेपस्यासत्त्वस्येन्द्रोक्तपदत्वं एव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः' इत्युक्तम् । तच्च 'वार्तिकारम्भः' इति कथनं
भट्टाचार्याणां 'इन्द्रादिति वक्तव्यम्' इति भाष्यमुद्दिश्येव । तच्च न कालायनप्रणीतं वार्तिकम्, सम्पुटीकरणमात्रम् ।
इदानीं स सम्पुटीकरणपाठस्यानुपपत्त्याद्वाप्यमेव वार्तिकत्वेन भट्टाचार्यैर्हीतमित्यवगम्यते । अ. पुस्तके 'इन्द्रादौ' इति वार्तिकं
२ प. पा. प्रस्तावना.

प्रदर्श्य 'इदं लुप्तम्' इति टिप्पण्या परिष्कृतम् । तादृशपाठस्य भङ्गचार्त्येभ्योऽपि प्राचीने भाष्यपुस्तके नोपलभ्यत इति भाष्यांशस्यैव यातिकलेन ग्रहणमुद्योते विराजत इति वयं विशः । विद्वत्समैरावधानं देयमित्यभ्यर्थापरत्र दृष्टिं सगरायामः ।

तथा 'सुदकात्पूर्वः' (६१११३५) इति सूत्रे 'सुदि कात्पूर्वग्रहणमकारादौ कात्पूर्वार्थम्' इत्यपि वार्तिकं न, सम्पु-
टीकरणाभावात् । तदुत्तरं च 'सुदि कात्पूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तराणि तत्सिद्धम्' इति वार्तिके तदनुवाद-
वैयर्थ्याच्च । अस्मिन् सूत्रे च. पुस्तके वार्तिकत्वेनास्य संग्रहः, तदुत्तरस्य सम्पुटीकरणमपि तत्र कल्प्यते तत्सर्वमस्मिन् ।
अनुपलब्धस्य सम्पुटीकरणस्य सत्त्वं प्रकल्प्यास्य वार्तिकत्वेनोक्तैः सिक्तासिद्धिरत्र राजत इति विद्वांस एवात्र प्रमाणम् ।
नयं तु नैतद्वार्तिकमिति सम्प्रधारयामः, किन्तु अग्रिमवार्तिकस्याचरणभाष्यमेवैतदिति ।

तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति सूत्रे भाष्ये 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इति ग्रन्थो दृश्यते । एतच्च चार्तिकमिति सुपरिच्छेते छ. पुस्तके दृष्टमन्यते । श. पुस्तकेऽपि तथैव । वस्तुतस्तु नैतद्वातिकमिति संप्रधारयामः । यतोऽस्य चार्तिकत्वे नैतदुपसंख्यानपरम्, न चाक्षेपसमाधानपरम्, न चा सूत्रार्थनिर्धारकम् । प्रायः कालायनस्य भगवतः शैलोविरुद्धोऽयं संप्रदाय इति भाष्यमेवैतदिति निर्णीयते । अन्यच्च प्राचीनतमपुस्तकेष्वस्य संपुटीकरणभाष्यमपि नोपलभ्यते । अपि चास्य व्याख्यानवसरे नागोजीमैदेवमुपन्यस्तम्—'प्रकृतिस्वरोऽप्रेत्यस्य परत्वादित्याशयं दुष्कृता शङ्कते भाष्ये—प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभाव इति ।' अस्य च चार्तिकत्वे 'भाष्ये' इत्युपन्यासः सङ्घोतकृतं न संगच्छेत । प्रतीकमपि 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इत्येव तैत्तपातम् । यच्च भाष्ये संपुटीकरणमनोपक्षितं कैश्चित् तत् 'प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इति । त्रया च संपुटीकरणभाष्यसत्त्वे 'भाष्ये—प्रकृतिस्वरं प्रलयस्वराभावः' इत्युपादेयं स्यात् । तदभावादेव च निश्चयेन धनं ब्रूमो नैतद्वातिकमिति ।

तथा 'पुषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे 'उत्तरपदादेः हुत्वश्च' इति वार्तिकं ह्य. पुस्तकेऽभिहितम् । तत्प्रामादिकम् । कैयटे 'उत्तरशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते' इति ग्रन्थे 'भाष्ये' इति कथनाच्चैतद्वार्तिकम् । उद्यो-
तेऽपि 'धाहु वा, धाहु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः हुत्वश्च वक्तव्यम्' इति भाष्यव्याख्यावसरे भाष्यकृत उत्तरपदादेरेति
वचनस्य वैयर्थ्याभाक्षिप्य 'अत एव भाष्ये हुत्ववचनं वाच्यं चटिति प्रयोगोक्तम्' इत्युक्तम् । तेन 'उत्तरपदादेः हुत्वश्च'
इति न वार्तिकं किन्तु भाष्यमेवेति सूर्यप्रकाशवत्स्पष्टम् । केचित् तस्मिन्नेव सूत्रे 'धाहु वा' इति वार्तिकोत्तरं 'दुरोदाशना-
शदमध्येषु' इति वार्तिकं छ. पुस्तके निर्दिष्टम् । पूर्ववार्तिकाधोत्वमत्रानुवर्तते । उत्तरपदादेश्च हुत्वमिति भाष्यकृतोच्यते-इति
आहुः, तदसनीचीनम्; यदि पूर्ववार्तिकादुक्त्वानुतिः स्वीक्रीयेत तदा विकल्पाणुत्तरिपि संभावनीया । यदि च वाच्यं चेत् स्वरि-
तत्त्वप्रतिज्ञानाभावात्तत्रानुवर्तत इति कल्प्यते तदा तत्त्वविशेषगोष्ठिस्थोत्तरपदादेः हुत्वमेत्यस्याप्यननुत्तरौ वृद्धाश्च इत्याशीनाम-
सिद्धिः स्यात् । उत्तरवार्तिकं च 'स्वरो रोहतां छन्दसि' 'स्वरो रोहतां छन्दस्युत्त्वम्' इति द्विप्रकारकः पाठो दृश्यते । छन्द-
स्युत्त्वमिति पाठे दुरोदाशनाशेयस्य न वार्तिकत्वम् । तत उत्त्वस्यानुत्तरावगोत्वमहणमनर्थकं स्यात् । तत्र छन्दसि-इत्येव पाठे
पूर्वस्य वार्तिकस्य स्वीकर्णीयम् । तथापि संयुटीकरणभाष्याभावेन दुरोदाशनाशेयस्य तत्त्वाभ्रयणमयुक्तम् । अस्मिन् पुस्तके ह्य
अथ उत्त्वमित्यादिवाचितोत्तरं 'धाहु वा' इत्येव वार्तिकम्, उत्तरपदादेः हुत्वश्चेति भाष्यमेव । भाष्यकृता च विकल्पासम्बन्धाय
तत्प्रयुक्तम् । दुरोदाशनाशेयस्य भाष्यमेव । ततश्च 'स्वरो रोहतां छन्दस्युत्त्वम्' इति वार्तिकमित्याश्रितम् । तथा च न
योऽप्यनुत्तरमिति वृत्त्यादिकया प्रसङ्ग इति ।

एवमेव 'उपसर्गादिति धातोः' (६।१।११) इति सूत्रे भाष्ये 'उत्तरपदविकाराय' इति वार्तिकमस्माभिः स्वीकृतम्, छ. प्रसूके नेदं दृश्यते । अस्मादाध्यायिनि अ. क. ट. ड. इत्येताभिः भाष्यपुस्तकानि अस्य वार्तिकत्वे सम्मतानि । उक्तोत्तर-काराय 'एतद्वार्तिकप्रयोजनान्यपि वार्णस्यान्तरङ्गत्वात् वार्णादाहमिति परिभाषयेव सिद्धानीति बोध्यम्' इति प्राहुः, तेनाप्यस्य वार्तिकत्वं श्रामाणिकमिति प्रतीयते ।

तथा 'अस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रे 'रसोर्वेवंचनात्सिद्धम्' इति वार्तिकमाश्रित्य तदुत्तरं रसोर्वेवंचने सिचि वृद्धेर्ऋजदेशो वक्तव्यः' इत्यस्य च तत्त्वं नाधितम्, तादृशस्य पाठस्यानुपलम्भात् । उ. पुस्तके एतद्विपरि-
रीतः पाठो दृश्यते ।

एवमेव 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६।४।५६) इति सूत्रे 'अलोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकं च. छ. प्र. ड. सुस्तेषु दृश्यते । नैतत्तद्व्याघ्रियते, प्रामाणिकान्यपुस्तकेषु तादृशप्रागनुपलम्भात् । जस्योते च 'भाष्ये दोषान्तरमाह—अलोपे चेति' इति भाष्योक्तोऽयं दोष इत्युक्तत्वाच्च । एतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पणे स्फुटमुक्तमिति तत्र एवावगन्तव्यम् ।

इदञ्चाप्यवधेयम्—आमाणिकपुस्तकेषु आदशः पाठः उपलभ्यते त्रायस्वादश एवात्र सन्निवेशितः । आदर्शतवे-
नाश्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानः पाठो न कल्प्यते । तादृशस्थलेषु टिप्पणे एव वैचित्र्यं प्रदर्श्यते न प्रत्येयु इति ।

तथा 'दुश्श्रवोः सार्यधातुकै' (६।१।८७) इति सधे आप्ये मुद्रितपुस्तकेषु 'यद्दुश्श्रवमिति चेदार्धधातुकत्वात्स्मिदम्' इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । सध्पठ्यीकणविक्षिप्यठाठातुपलम्भाच्चैतदत्राश्रीयते

तथा 'ऊदुपमाना गोहः' (६।४।८९) इति सूत्रे 'अयादेशप्रतिषेधाथेव' इति वार्तिकं दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु । अस्मा-
भिस्तु तथा पाठादुपलम्भाभाधितम् । अथ च 'हसादेशो ह्ययादेशप्रवृत्तः' इति वार्तिकस्यानतरणपरत्वेनेतद्वाच्यं संगच्छत इति
नास्व वार्तिकत्वमिति सुधियो विदाहुर्वन्तु ।

एवमेव 'विष्णुमुलोर्दीर्घाऽन्यतरस्याम्' (६।४।९४) इति सूत्रे 'विष्णुमुलोर्णिज्यवेतानां यद्दलोपे च' इति वार्तिकं
च. छ. पुस्तकयोर्न दृश्यते तदुत्तरं च 'विष्णुमुलोर्णिज्यवेतानां यद्दलोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्' इति वार्तिकं पठ्यते ।
तादृशपाठस्यानुपलम्भात्तदभाधितम् ।

वाल्वायनरुतवार्तिकस्यापि व्याख्या श्लोकवार्तिकं दृश्यते । यथा—'अथाभ्य औस्' (७।१।२१) इति सूत्रे—
'आत्वं यत्र तु तत्रौत्वं तथा एतस्य ग्रहः कृतः । समोर्लुञ्च त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥'
इति वार्तिकमुक्त्या तदुत्तरं 'समोर्लुञ्चत्यत्वं' (७।१।२३) इति सूत्रे 'समोर्लुञ्च त्यदादिभ्यश्च' इति वार्तिकोत्तरं किं पुनः
कारणं न सिध्यतीति प्रश्नस्य पूर्वोक्तश्लोकवार्तिकेन 'इत्वे ह्यत्वे न लुग्भवेत्' इत्यनेनोत्तरितम् । 'समोर्लुञ्च च त्यदादीनां'
इत्यंशस्य व्याख्या भाष्ये न दृश्यते । न एवात्र वार्तिकेनोच्यत इति न पुनस्तव्याख्यातम् । एवञ्च 'समोर्लुञ्च त्यदादिभ्यश्च'
इत्येतद्वार्तिकं श्लोकवार्तिके 'समोर्लुञ्च त्यदादीनां' इत्यादिनोपसंख्यं तस्यानुपपत्तिः श्लोकवार्तिकेन दूरीकृतं वार्तिककारा-
दन्यस्तदुत्तरभावी च श्लोकवार्तिककारः सिध्यतीति निर्णयः ।

'इकोऽपि विभर्त्त' (७।१।७३) इति सूत्रे—

'इकोऽपि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् । स्वरो चै श्रूयमाणोऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिष्ठभावाच्च व्यवधानाद्युमा अपि । नुङ्गाच्च उत्तरार्थे तु इह किञ्चिन्नपो इति ॥'

इत्वेन वार्तिकसङ्गच्छं श्लोकद्वयमुच्यते । तत्र प्रथमश्लोकस्य च भाष्ये तत्तदंशोपादानेन व्याख्या कृता । उत्तरश्लोकस्य
च तत्तदंशमनुपादाय केवलं सामान्यव्याख्यैव कृता, अन्ये च सरसमुपवेशितमिश्रणेन वार्तिकविषये भाष्यकाराणामा-
द्वरतिशयः सृज्यते । श्लोकवार्तिकविषये च न तादृशी प्रामाण्यमुद्रितलिखनया भङ्गा ज्ञायते । उदाहरणं चेत् । एतादृशा-
न्युदाहरणानि सुबहुमपि विस्तरमयाज्ञेयानाधियन्ते, तत्तत्स्थले टिप्पण्यां च संक्षिप्तानि तत एवावगन्तव्यम् ॥

वार्तिकनिर्धारणादिविषये भाष्यपाठ एव प्रमाणम्, अतः शुद्धतरः प्राचीनतमो भाष्यपाठ एव संरक्षणीयः । पाठेषु
वर्णमात्रवैपरीत्याधानेनापि ग्रन्थस्योच्छेदोऽर्थवैपरीत्यं चादधाति—इति तदर्थं द्वित्राणि स्थलानि प्रदर्शयन्ते—

पाठभ्रंशकराणि स्थलानि

'१ ऋतो ह्लादेल्लोचोः' (६।४।१६१) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे उद्घोषितकृता 'टिलोपोऽपीति' इति
प्रतीकमुपादाय 'ऋकारस्याटिलोचो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इति (३६५) तमे
पृष्ठे वक्तुम् । तत्र डा. व. सङ्गकयोर्मुद्रितपुस्तकयोः 'सामर्थ्यादनन्त्यस्य रभावः फलतीति भावः' इति पाठो दृश्यते ।
लिखितेषु प्रामाणिकेषु प्राचीनतमपुस्तकेषु अखिलेष्वपि 'ऋभावः' इति एकविध एव पाठोऽस्तीति अस्माभिः ॥ आहतः ।
अन्यत्र '१ ऋतो ह्लादेः—'इति सूत्रे ऋतः स्थाने रेफ इत्येवोक्तम्, न तु ऋकारोऽन्त्योऽनन्त्यो वेति निर्धारितम् । अतो
भाष्यकृता 'इह कस्मात् भवति—मातयति, भ्रातयति' इत्याद्यास्त परत्वादन रभावः प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'यदि पुनरवशिष्टस्य
रभाव उच्यते' इति पक्ष उपस्थापितः । तस्य चायमर्थः—'टिः' इति सूत्रं लोपपदं चानुवृत्तं ह्लादेष्टेल्लोपो विधेयो ऋतश्च रेफः
करणीयः । तथा चान्त्यस्य लोपेऽनन्त्यस्यैव ऋतो रभावो भविष्यतीति मातयतीत्यादौ न दोष इति भाष्याशयः । तदेत-
त्कैवदेनोच्यते—'टिलोपोऽप्यनुवर्तते, तत्तद्वान्त्यस्य तुचब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाभावा'
इति । अस्य ग्रन्थस्य समर्थनं मातयतीत्यादौ वारणञ्च 'ऋकारस्याटिलोचो भवतीत्युक्ते मातृशब्दे ऋकारस्य लोपे सामर्थ्यात्—
टिलोपविधानसामर्थ्यात् अनन्त्यस्य ऋभावः फलतीति भावः' इत्यनेन ग्रन्थेन नागो-जीभटेः कियते । तत्र टेल्लोपो भवतीति
टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य ऋभावः—ऋत्वं फलतीति न्यायोऽर्थः । सूत्रेऽनुक्त एवार्थः 'फलति' इति भाष्येन बोद्धव्यः ।
रभावस्तु सूत्रेण प्राप्त एवेति न स फलितः । ऋकारस्यान्त्योऽनन्त्य इत्युभयविधोऽपि प्राप्तस्तत्र टिलोपविधानसामर्थ्यादनन्त्यस्य
ऋत्वं फलतीति निष्कटोऽर्थः । एवञ्च फलतीत्यादौऽप्युपपन्नो भवति । मुद्रितपुस्तकानुरोधेन 'रभावः' इति पाठे स्वीकृते रभावो-
ऽनन्त्यस्य ऋकारस्य फलतीति 'ऋभ्ररस्य' इत्यव्याहृत्य कथंचिदन्यत्र स्वीकार्यः स्यात् । तत्र च रभावो फलितत्वमनुपपन्नमिति
रभाव इति पाठः प्रामादिकः । अत्र चापाततोऽवलोक्यमाने रभावः फलतीति पाठः समीचीन इति प्रतीयते, ऋभाव इति
पाठस्तु समर्थकोऽपि शङ्क तस्य प्रतीतिर्न भवतीति ज्ञानेः ज्ञानेः स पाठो कुतः स्यादतस्तत्परक्षणाय तत्र सूत्रे यकोऽस्माभिः
कृत इति मूलग्रन्थसंशोधने ग्रन्थस्य वास्तवं स्वरूपं न हार्यमिति सुधियोऽत्र प्रमाणम् । तदत्र 'मातयतीत्यादाविति' इति
प्रतीकमुपादाय 'अनन्त्यऋकारस्याभावादित्यर्थः' इति व्याख्यानमारभयद्भिः शेषरक्तभिः 'ऋभावः फलति' इत्येव पाठः
सामिमत इति स्फुटं प्रतिपाद्यते ।

तत्रैव प्रदीपे 'ततथान्तस्य तुशब्दस्य टिलोपोऽगन्तस्य तु रभावः' इति ग्रन्थे श. व. पुस्तकयोः 'ततथान्तस्य ऋशब्दस्य' इति पाठ उपलभ्यते सोऽपि प्रामादिक एव, तादृशपाठस्य प्राचीनपुस्तकेषु प्रामाणिकेषु कापि अनुपलम्भात् । अपि चात्र सूत्रे लोपपदस्य 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रादनुवृत्तिः सम्भवति, तस्मिन् तदन्तरे च 'इष्टस्यिद्धि-' इति सूत्रे लोपपदस्य पथम्यन्तेन सहान्वयो दृश्यते, तादृशोऽप्यत्र यदि स्त्रीक्रियेत तदा दोषवारणाय कैयटेन तदनुकूलोऽर्थः स्वीकृतः । न चैवम्—हलादेः परस्यान्तस्य तुशब्दस्य टेलोपो लघोर्ऋशब्दस्य च र इति । मातृशब्दे हलादेशोऽद्यत्परस्तुशब्द एव सम्भवतीति तुशब्दोपादानं स्वरसतः संगच्छते । तत्र हलादेः परो ऋशब्दस्तु न सम्भवति, तकारेण व्यवधानादिति तुशब्दोपादावम् । अन्यच्च तथाकथानभूते नागोर्जीमृदग्रन्थे 'तुशब्दस्यान्तस्य टिलोप इत्यन्वयः' इति दर्शनात् एव प्रामाणिकः पाठ इति पांशुलपादस्यापि न सन्देहलेशः । एवं स्थिते 'ततथान्तस्य ऋशब्दस्य' इति लेखनं जामातृसंशोधनमेवेति विदाङ्ग्यन्तु ।

'तथा 'अस्तो रोपधयोरगन्तपरस्याम्' (६।४।४७) इति सूत्रेण रमागमे विधीयमाने अस्जदेशासम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन इति वक्तव्यं स्यादिति दोषमापाद्य रसोर्वा ऋभवतीति वक्ष्यामीत्युक्तं भाष्यकृता । ऋकरणपक्षे च सिचिद्देशेऽस्जदेशो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यं स्यादिति दोषान्तरमुक्तम् । तद्भाष्यव्याख्यानावसरे प्रदीपे (३११) तमे पृष्ठे ऋभावे परत्वाद्दिशि प्राप्नोति तद्वारणाय यन्नः फलंभ्यः, रम्भावे तु क्रियमाणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादपि सति सिचिमिष्टमित्युक्तम् । तत्र 'रम्भावे इति' इति प्रतीकमुपादाय "इदमुपलक्षणम्, बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतया जड्वयध्रवणार्थं प्रसभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्यावश्य-कत्वात् । किञ्चापि छिटि ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन क्तिच्ये गुणाभावे चमृज्जतुरिति स्यात्, इत्यते तु बभर्जतुरिति" इत्युक्तमु-ह्योतकारेण । अयस्य पाठः प्रामाणिकपुस्तकेषु सुस्पष्टं समुपलभ्यते । अत्र मुदितपुस्तकेषु 'बरीभृज्यते' 'बभर्जतुः' इत्येवं जड्वयवत्वाद् दृश्यते स प्रामादिकः । बभर्जतुरित्यस्य सिद्धये रम्भावे कार्यः, रम्भावे च जड्वयघटितं रूपं न सिद्ध्यतीति दोष एव । अत एवैककारघटितः पाठः सम्यक् । बरीभृज्यत इत्येतच्च अस्जधातीर्यन्तस्योपलक्षणम्, तत्र ऋभावात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेनेत्यस्याभावे रसोर्वा ऋवचनमित्यस्य नित्यतया एकजकारघटितं रूपं स्यात्, जड्वयघटितरूपासिद्धये च तदावश्यक-मित्याशयः । अत्रत्यप्रदीपोक्तोक्तयोः सङ्गतित्वेन सूत्रे टिप्पण्यां स्फुटमुक्तेति नेह प्रपञ्चयते । एयसोभयत्रापि जड्वय-घटितरूपेणैवस्तु लेखकप्रमादादेवेत्यवगन्तव्यम् ॥

प्रदीपे अनयधानकल्पम्—

क्वचिच्च दीर्घायामपि भाष्यान्वयविपर्ययो दृश्यते । तथाहि—'स्यतिव्यागस्त्यमत्स्यानां च उपधायाः' (६।४।१५९) इति सूत्रे भाष्ये 'अन्तिकस्य तसि कादिलोपे आमुदात्तत्वम्' इत्युक्तं वार्तिककृता । तदुदाहरणञ्च 'अन्तिकतो न कृदात्' इति प्रदर्शयते । ततश्च भाष्यकृता तमे तादेश्च कादेवेत्युक्त्वा 'अमे त्वसो अन्तमः' 'अन्तिकतोऽयरोहति' इत्युदाहरणे प्रदर्शिते । असोभयस्यापि प्रत्याख्यानाय—

'ततीत्येव न चकव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि । द्यौ लोपोऽन्तिपदित्यत्र तथाऽप्यो येऽन्त्यथर्वन्तु ॥'

इति श्लोकवार्तिकमुपन्यस्य 'अन्ति ये च दूरके' इत्युदाहरणं दत्तं भगवता । अयं चैतद्वार्तिकार्थः—तसि प्रत्यये परतो यः कादिलोप उच्यते स न वक्तव्यः, यतो दाशतये—ऋग्वेदेऽपि 'अन्तिपत्' इत्यत्र द्यौ—उत्तरपदे परतो लोपो दृश्यते, तथाऽद्यौ—अनुत्तरपदेऽपि ये शब्दे परतोऽयववेदेऽन्तिऋशब्दस्य कादिलोपो दृश्यतेऽतस्तद्वयसिद्धयेऽन्तिकस्य तसि कादिलोप इत्याद्य-नुक्तत्वा 'अन्तिकस्य कादिलोपो यदुल्लम्' इत्येव वक्तव्यमिति । भाष्येऽवलोक्यमानं 'अन्ति ये च दूरके' इत्यापवर्गेषु मुदाहरणं चेदानीं समुपलभ्यमानानि क्रीयात्तायां पाण्ड. १० सू. ४ मं. ९ 'अरसासं इहादेशो ये अन्ति ये च दूरके । पुनर्न हन्मि रुधिरुर्माहि दुष्पेनार्गतम् ॥' इत्येवं दृश्यते । अयववेदस्य वैष्णवदृष्टाणांऽपि कतिपयमन्त्ररहिता स्वररहिता चेदानीं पुस्तक-मात्रावशेषे पाठोभेदबहुला समुपलभ्यते । तस्यामप्ययं मन्त्र. का. १६ सू. १५ मं. ९ इत्यनान्यूनानतिरिक्तारो दृश्यते । असोभयत्रापि 'इदं अरसासः अहयः ये अन्ति—समीपे ये च दूरके तत्र घनेन हन्मि रुधिरम्, आगतमहिद्य दृष्टेन हन्मि' इत्यर्थः । अत्र 'ये' इति पदं पृथग्भूतमिति वैष्णवकरणनये उत्तरपदव्यवहारभाक् न भवति, तत्रये उत्तरपदशब्दस्य चरमावयवे रुद्धत्वात् । अतो ऋग्वेदे उत्तरपदपरतोऽपि लोपो दृश्यते—अयववेदे चानुत्तरपदेऽपि लोपो दृश्यत इति 'तथाऽद्यौ येऽन्त्यथर्वन्तु' इति पार्ष्वक्येनोक्तं श्लोकवार्तिककृता । कैयटे च तथाऽप्या येऽन्त्यथर्वन्तु इति व्याख्यानावसरे 'अद्यापिति' इति प्रतीकमुपादाय "अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये—यत्प्रत्यये परतः अन्ति—इति कृतकादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यतेऽयववेदे । अन्तिके भव इति 'भवेच्छन्दसि' इति यति कृतोऽन्तिश्च इति भवति । नादिलोपस्यासिद्धवद्व्याभासिद्धत्वावस्थेति लोपो न भवति" इत्युक्तम् । तत्र 'ये—यत्प्रत्यये परतः' इत्याद्यर्थकरणमयववेदेऽसिद्धाया अक्षान्तिप्राप्तदन्तवलोकाजमूलमेव । यत्प्रत्ययोपपादनापैव 'अन्तिके भव इति भवेच्छन्दसि—इति यति कृतो' इत्युक्तिरपि तदनयलोकाजमूलमेव । यत्प्रत्यये परतश्च गारादाग्रासस्य लोपस्य गाराणाय कादिलोपस्यासिद्धत्वावस्थेति यथैव ।

ननु 'अन्ति ये च दूरके' इति भाष्योदाहरणेऽन्तियेशब्दस्य यत्प्रत्ययान्तत्वे वा दानिः ? तथा च कैयटग्रन्थेऽप्युपपद्यते चेत् चेत्, न । अन्तिकशब्दाद्वाच्यं यति 'अन्तिये' इत्यस्य 'अन्तिकोत्पत्ताधिकरणे' इत्यर्थः स्यात्, स चानुपपन्न इति मन्त्रदर्शनादपगम्यते । अत एव 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वम् । यत्प्रत्ययान्तत्वे स्वरसिद्धिश्च न स्यात् । तथाहि—श्रीन-
पीयशाखायां 'ये अन्ति ये च दूरके' इत्येवं स्वरो दृश्यते । अन्तिशब्दस्वरविषये पाठभेदोऽप्युक्तमभवे, स चेत्त्वम्—'अन्ति-
'अन्ती' इति । यत्प्रत्ययान्तत्वस्वीकारे पाठनयेऽपि प्रसिद्धस्य स्वरस्य सिद्धिर्न स्यात् । प्रथमो येशब्द उदात्तः, ततः परस्व-
अन्तियेशब्दस्य 'यतोऽनायः' इत्याद्युदात्तत्वम्, चक्षब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनुदात्तत्वम् । तत्र स्वरसंचारसमये—उदा-
त्तादनायरस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन स्वरितत्वे तस्यैव ध्वनं प्रसज्येत । 'ये' इत्यस्य पृथक्पदत्वे च तस्यो-
दात्तत्वम् । ततः परस्य चक्षब्दस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इति पित्र्यगुणानुदात्तत्वे तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति
स्वरितत्वे 'अन्ति'शब्दस्याद्युदात्तत्वेनानुदात्तत्वे च 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति न प्राप्नोति किन्तु 'उदात्तस्वरितपदस्य सचतः'
इत्यनेनानुदात्तत्वं 'न्ति'शब्दस्य । तथाच 'ये अन्ति ये च' इत्येवं स्वरयुतिः सिध्यति । एवम् 'तथाऽपि येऽन्त्यध्वंशु'
इत्यस्य व्याख्यानवचरे 'ये-यत्प्रत्यये' इत्यादिव्याख्यानं नैवोपपद्यते । यदि च गोपयन्नाह्नदिदर्शनेनाध्वंशुद्वयस्य शाखायाङ्ग-
त्वमनुमीयते, श्रूयते च । तत्र इच्छिन्नगम्यां यत्प्रत्ययान्तस्यान्तियेशब्दस्य तादृशस्वरानुपपत्ताऽङ्गगम्येन कैयटव्याख्यानं
तदनुवर्तमिति कल्प्यत इति चेत्, तदपि न । तादृशपाठसंस्कारपक्षेऽपि समुपपत्त्यमागतद्विरुद्धपाठस्य भाष्योदाहृतस्य
साधुत्वार्थं ये-यशब्दे परतः ट्त्वेषां युक्तः । 'यदन्ति यश्च दूरके' इति ऋग्वेदमन्त्रे यच्छब्दे परतः एष ऋदिशोऽपि दृश्यते ।
न त्वन यत्प्रत्ययोऽयमिति वक्तुं शक्यम् । तदेतच्च तस्मिन्नेव सूत्रे टिप्पण्यां विस्तरणामिहितमिति तदवलोकनेन सफलमनु-
यत्नमिति विमर्शयन्ते विद्वद्धारणाः ।

पांशुलपादसुलभेऽस्मिन् विषयेऽनवधानमाचरयद्भिः कैयटचरणैर्नैवदुपकृतं यत्—भाष्यस्य पादमात्रस्यापि निरुद्धं
व्याख्यानं माहेशैः कृतमिति । अन्यथा 'अलतिष्ठइष्टानुलम्' इतिवत् भाष्यान्निर्धारितोऽपि परिहृत एव कैयटचन्द्रेणेति
क्व व्याख्यानकथाऽप्यवशिष्यते ? यदि च क्वचिद्व्याख्यातो भाष्यांगोऽवशिष्येत तत्र सर्वतन्त्रस्तत्त्वा नागोजीमित्रा यद-
परिकरा एवेति न तादृशोऽवकाशः । अस्य सुभाष्यवत्तादत्र नागोजीमित्रेऽप्युदासितम् । तथाहि—एतत्प्रतीपव्याख्यानवचरे
भाष्योदाहरणमपि विषय प्रतीये विश्वास चान्तिकशब्दाद्यति ऋदिशोऽपि इत्यर्थः प्राप्नोतीति 'अन्तिये' इत्यस्यासिद्धिमाशङ्क्य
कैयटोक्तं ऋदिशोऽप्येत्यादिसमाधि संसप्तयद्भिर्भैरवैः 'अन्तिकशब्दाद्यन्तिये' इत्येवानुमोदितमिति भाष्यव्याख्यानवचरोऽस्माभिः
समासादितः । एतच्च सर्वतन्त्रशारदग्निर्विद्वद्भिर्नयनुमोद्येत तदेवास्मिन् प्रत्ययमाध्यासीति तदनुमतिः संप्राप्यते ।

एवम् सूत्रपाठस्यान्यविधस्यानुपलब्ध्या तद्विषये संदेहेऽस्मात्तारामवेऽपि भाष्ये नार्तिकश्लोकवार्तिकमाध्यवार्तिकवार्तिकानां
संप्रधारणाऽस्मात्तान्मन्यैव शैलीशान्तिस्वर्गार्थं ग्रामाण्याग्रामाण्यविषये मुनिवादनस्य सामर्थ्यमत्रैति विश्वास्य चान्त्योऽपि
संभारयामः ॥

भाष्यपुस्तकेषु पारम्पर्येणाशुचिदर्शनम्—

प्रत्यक्षप्रतिष्ठेऽस्मिन् पद्याध्यायभाष्ये पारम्पर्येणाशुचिदर्शनमभवे स विदुषां समाले समुपस्थापनीय इति स्थापयत-
मनोपस्थाप्यते—'गमः कौ' (६।४।४०) इति सूत्रे भाष्ये 'गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—परीतत् सह-
कण्ठिका' इति दृश्यते । तत्र तनोतेलोप एव भाष्यकृतस्तितादिपदविषयः । तावत्वेव प्रदर्शनीये 'सहकण्ठिका' इत्यतिपरिपन्तं प्रद-
र्शनमस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रसिद्धतरस्याजोपादानमिलवगमयति । अन्यथा भाष्यकारः परीतदिलेव श्रूयात् । तन्नेदमनुकरणं न
लौकिकवाक्यस्य सम्भवति । लोके हि सहशब्दयोगे तृतीयाया उर्ध्वारत्वात् । सहशब्देन सह समासश्च द्विविधः, अन्य-
शीभावो बहुमीहि । सहकण्ठिकेत्याख्ययीभावो न भविष्यतीति, आनन्तत्वात्, परीतदिलेव तद्विशेष्यत्वाच्च । न चायं 'तेन
सहेति वृत्त्ययोगे' इति विधीयमानो बहुमीहिः, तस्यान्यपदार्थप्राधान्यात् 'नोपतर्जनस्य' इत्यनेन सहस्य सादेशापत्तिः । तस्य
वैकल्पिकत्वात् तदभावे तु 'गोक्षयोः—' इति हस्तापत्तिः । ननु हस्ते कृतेऽपि परीतदिलेव तद्विशेष्यसंज्ञिपानाद्यवन्तत्वं बहुमी-
ह्याधयेव स्तुपादमिति चेत्, न । 'परीतदक्षिणाम्' इति वाचस्पतिकोशप्राधान्यात् 'अथं परीतत्' इत्यमराच्च परीतच्छब्दस्य
श्रुत्यामावाच्य तद्विशेषणे टानन्तत्वं युज्यते । एवञ्च लोके 'सहकण्ठिका' इत्यस्य सम्प्रवाचनेऽपि लौकिकप्रयोगानुकरणम् । तदर्थं
द्वितीयो वैदिकः प्रयोग उपास्यः । सहकण्ठिकाशब्दघटितप्रयोगस्यामर्षवैभवे वैष्णव्यदसंहितायां 'यस्यो ह्योमा यद्वदं परी-
तत्सहकण्ठिका । आमिहं दुन्दुतां दाने क्षीरं सर्पिरो मधु' १६।१३।७५ इति दृश्यते । तस्य च शौनकेयशाखासंहि-
तायां काण्डे १०।१५।५५ इत्यत्रायमेव मन्त्रस्यानुपूर्विक एव दृश्यते । उभयत्र दृश्यमाने प्रयोगे परीतदिलेव । परीतसह-
कण्ठिकेतिप्रयोगश्चेदानीं समुपलभ्यमाने वेदे नोपलभ्यते । अतः पारम्पर्येणावमशुचः प्रयोगः इति कल्पनीयम्, उक्त परीतसह-
कण्ठिकेतिप्रयोगः कश्चिद्व्यग्रान्वेषणीय इति वा विधेयमिति सुधियो विभाषयन्तु । वयं त्वन्नेत्रं विज्ञा—'इहापि यथा
स्यात्' इति भाष्याक्षरारस्तेनान्यत्र प्रसिद्धस्य प्रयोगस्याजोपादानम् । तच्च लौकिकसाम्प्रदायिकमेवेतीदानीं दृश्यमानः

प्रयोगः पुरीतस्सहकण्डिका-इत्याद्यवेषेण समुपलभ्यमान एव भाष्यकृतोपलक्षितः स्यात् । तस्य वाक्यस्यार्थानुसन्धानेऽपि पुरी-
तदिति पदमेव तत्र स्वरसतोऽनुपपज्यते । यतः कण्ठेन साहित्यं पुरीततो हृदयस्य, अथवा तादृशस्यैवान्यस्य पदार्थस्य कल्पयितुं
योग्यम् । न च तादृशः पदार्थः परीतदितिपदेन कश्चित्प्रसिद्धतरः । न चायवर्षेण बहुत्र पाठभेदस्यापि दर्शनात्परीतदिति पाठः
कल्पयितुं युक्तः, तादृशेनार्थानुसन्धानामावात् । एवञ्च भाष्ये 'पुरीतस्सहकण्डिका' इत्येव परिग्रहीतम् । पुरीतदित्यत्र पूर्वपदस्य
दीर्घः 'नदिश्रुतिरुपिबन्धि-' इति सूत्रेण कियते । तस्मिन् सूत्रे प्रायः सोपसर्गोदाहरणदर्शनवलात् आधुनिकवैयाकरणानां वेदा-
भ्यासानुदाहरणं लेखकप्रमादाद्वा 'परीतत्' इति विपर्यासः कल्पनाप्यभवत्तरति । अन्यथ 'गमः कौ' इति सूत्रस्य सर्वलोका-
वेदसाधारण्येन स्वरविषयकविप्रतिपत्तेस्तत्राभावेन 'तत्' इत्येव रूपविषयकत्वेन च तादृशेन पाठभ्रंशेन न टीकाकाराणां यशः
परिहास्यते । एतदुक्तके च 'परीतस्सहकण्डिका' 'परीतस्सहकण्डिका' 'परीतस्सहकण्डिका' इत्यादि तत्तदुक्तकेषूपलभ्यमानाः
पाठाः प्रदर्शिताः । पुरीतदिति पाठस्य काव्यदर्शनादस्मत्कल्पनाकलितसाध्याजं सम्प्रदायविरोधात् पुस्तकेऽसिद्धानोप्यते ।
अत एव प्राचीनपुस्तकेषु ये पाठाः सन्दृश्यन्ते त एवात्र प्रदर्शिताः ।

एवमेव 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' (६।१।७५, ७६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि'
इति वार्तिकोदाहरणं-'न च्छायां कुरवोऽपरम्' इति दृश्यते । छन्दसमेतदुदाहरणमित्यत्र तु विवाद एव न । छन्दसि न
ह्येतादृशान्तदुपलभ्यते । उपलभ्यते चायवर्षेणसंहितायां 'न च्छायां कुरवोऽपरम्' (कां. १३ सू. १ मं. ५६।५७)
इति । अत्रापि अनुपलभ्यमानस्यास्योदाहरणस्योपलब्ध्यो यतः कियतामुक्त लेखकप्रमादादप्यादिकमेतदिति निर्णयताम्,
'कुरवोऽपरम्' इत्यस्य सूत्रस्यानुद्देश्यत्वेन विदुषामनवधानात्पाठभ्रंशोऽयमिति वा कल्प्यताम् । अत्र हि तुग्विकल्पोदाहरण-
प्रदर्शनायमेतदुपलब्धम् । ततः परोऽंशो न सूत्रोद्देश्य इत्यनवधानमेव तत्र सन्दृश्यते । एवञ्च 'न च्छायां कुरवोऽपरम्'
इत्येवोदाहरणमुचितम् । अस्माभिस्तु समुपलभ्यमानप्राचीनार्वाचीनादिलपुस्तकदृष्टः पाठ एव संरक्षितः । अत्रत्यं तत्त्वं
सुधीभिरुद्गनीयम् ॥

आदर्शपुस्तकेष्वेकविध एवासङ्गतः पाठः—

आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेकविधस्यास्यासङ्गतपाठस्य दर्शनं क्वचिदेव । तदेवम्—'ग्रन्थान्ताधिके च' (६।१।७५) इति
सूत्रे भाष्योक्तो 'काष्ठादय इति' इति प्रतीकमुपादाय 'अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः, तार्क्षिश्चकलाः, त्रिंशश्चकलाः क्षणः' इत्यु-
क्तम् । तत्राष्टादशनिमेषाणामेका काष्ठा भवतीति 'अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः' इति काष्ठाशब्दाद्बहुवचनमुपपन्नम् । तथैव
'तार्क्षिश्चकलाः' इति कलाशब्दादपि । एवमेव च सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु पाठो दृश्यते । स चाख्यन्तमसङ्गत इत्यस्मादिक-
वचनान्त एव पाठः काष्ठाशब्दादयोः प्रदर्शितः । अथच पाठविभ्रमो न भाष्यस्थः किन्तुस्रोतटीकायाम्परिदृश्यमान इति
तथा प्रयतितम् । टिप्पण्यां च तादृशपाठस्यानुपलब्धोऽप्युपलम्भितः । कलाकाष्ठाशब्दयोश्च बहुवचनान्तत्वमेवेति भ्रमस्तु
'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशस्तु ताः कला' इति कोशदर्शनात्सुदूरापेतः । एवं चादर्शपुस्तकेष्वसिद्धेष्वपि सन्दृश्यमानः
कलाकाष्ठाशब्दयोर्बहुवचनान्तपाठः कथमनुरूप इति शङ्काशूलं चेत्तः ॥

भाष्यविषयककिंवदन्तीपरिहारः—

भाष्यकाराणामयं शैलीसिद्धः सम्प्रदायो यत्नेन साकल्येन सूत्राणि व्याख्यायन्ते । सामान्यतोऽवलोक्यमानेऽर्थाऽद्यः सूत्राणां
व्याख्यातः, अर्थश्च कृतेन व्याख्यानेन गताश्च इति न पुनरत्रोपगृहीतः । क्वचिच्च सूत्रद्वयमुपादाय यत्रैकैकैव व्याख्यातम् ।
यथा—'ह्रः सम्प्रसारणम्' 'अभ्यस्तस्य च' (६।१।११३२) इति, इदानीं सूत्रद्वयमेतत्प्रसिद्धतरम् । भाष्ये च योगविभागमा-
श्रित्य योगविभागस्य 'गौ च संघट्टविषयार्थः' इत्यादीनि कलानि प्रदर्शयन्ते । अनुमीयते चानेन यत्नेन भाष्यतः पूर्वं योगवि-
भागो नासीत् किन्तु संहितयैव सर्वोऽष्टाध्यायी पठ्यते स्म, अतो भाष्यकृतोऽयं यत्नः । एवञ्च सूत्रद्वयमेकत्रोपादीयमान-
मपि योगविभागस्य भाष्यकृदधीनत्वादेकेन यत्नेन सूत्रद्वयं व्याख्यातमिति वक्तुं न पार्यते । प्रत्युतैकत्रोपादीयमानं सूत्रद्वय-
मेकमेवेति भाष्यकृत्समं स्यात् । तदेतत्सर्वमपि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' 'पूर्वप्रासिद्धम्' इत्यादिसूत्रदर्शनादापातरमणीय-
मित्यवभासते । परत्वंपूर्वत्वव्यवहारश्च संहितायामनुपपन्न इति तत्राष्टाध्यायी संहितयैव सूत्रकृता प्रणीता स्यात्, परन्तु
वाक्यभेदे प्रयत्नान्नैः पूर्वतनाचार्यैरनुपसंहृतं तद्व्याप्ये समीकृतमिति कल्पना ज्यायसी । सूत्राणां संहितयैव पाठोऽपि
पूर्वोक्तसूत्रद्वयदर्शनेन सूत्रभेदः सूत्रावगमित एवेति निष्प्रत्यूहम् । तदेवं स्थितेऽपि यत्र भिन्नस्थलजं सूत्रं एकत्र समाहृत्य
व्याख्यायते तद्दर्शनाद्गुणमयं भाष्यकाराणामभिनिर्धायदेकेन यत्नेन व्याख्यातव्यानि सूत्राणि न पुनर्व्याख्यायन्त—इति । एतेन
भाष्येऽव्याख्यातानि सूत्राणि न भाष्यकृतममतानि, अज्ञाभेदं वा तद्व्याख्यामिलादि प्रकल्पनाजालं परास्तम् । अस्मिन्
भाष्ये भिन्नस्थलानि सूत्राणि स्थलद्वये एव तथा व्याख्यायन्ते । यथा—'चैलस्यैकदंष्ट्रकण्ठं गृह्णीताम्' (६।१।१२६) 'अक-
पाये राज्यम्' (६।१।१३०) एतद्वयं सर्वैव व्याख्यातम् । अस्मिन् सूत्रे वार्तिकहृता 'चैलराज्यादिभ्योऽज्यवम्' इति वार्तिकेन
सूत्रद्वयविषयोऽयं विप्रतिषेध उक्तः । तेन भाष्ये सूत्रद्वयोपादानलेखः सद्रूप्यते । विप्रतिषेधप्रयत्नान्तिरिक्तं व्याख्यातं

वस्तुतस्तु शन्नो देवीत्यस्य पूर्वमुपादानाद्भाष्यकाराणामाथर्वणिकत्वाश्रयणेऽपि तत्तदुदाहरणप्रदर्शनवेलायामुच्यते-
सामाथर्वणगतान्युदाहरणान्यविशेषेणोदाहरद्भिर्भाष्यकृद्भिर्न तथा कापि प्रदर्शितम्, प्रत्युतोदाहरणावसरे ऋगादयोऽपि बहुत्र
पूर्वमुपस्थाप्यन्ते-इति साकल्येन भाष्याभ्यासवता नैतदविदितम् ॥

भाष्यगृहीतांशस्येदानीमनुपलब्धिः—

अत्रेत्थमाकृतम्-इदानीं समुपलभ्यमानाथर्ववेदे शन्नोदेवीत्यनेनारम्भो न दृश्यत इत्यनेन महता दृष्टत्येन भृश-
मवसीदामो वयं वैदिकप्रदायानुयायिनः । अथर्ववेदेत्येदानीं शौनकीया शाखा सुप्रसिद्धतरा, तस्याय 'ये त्रिपुताः परिपुति
विधां कृपाणि विध्रतः' इत्यनेनारम्भः । तस्य च द्वितीया पौष्पलादशाखा कश्चित्समुपलभ्यते । तदध्येतारश्च समुचितगवेषणे-
नापि नोपलभ्यन्ते । अस्याश्च प्राथमिकानि कानिचन सूत्रानि महता यत्नेनापि नोपलभ्यन्त इतीयं गण्डस्योपरि पिठिका
संयुता । ननु शन्नोदेवीति नारम्भवाक्यम्, किन्तु शौनकीयशाखायां का. १ सू. ६ 'शन्नो देवीरभिष्टम् भार्गो भवन्तु
पुतये' इति प्रसिद्धतरमेव मङ्गलायंरुसवपदघटितत्वात्तदादावुच्यते । अत एव भगवता लौकिकशब्दप्रस्तावावसरे शास्त्रान्तरो-
दाहरणप्रसिद्धानपि घटपटारीन् विहाय गौरवः पुरुष इत्यादीनां मङ्गलकामनया कृतमुपादानमुपयुज्यते-इति चेत्, न ।
शन्नोदेवीत्यस्य ऋगादिसाधारण्येनाथर्वणिकमेवैतदित्यत्र विनिगमनाविरहः स्यात् । इत्येतेत्याचारम्भवाक्यसाहचर्याच्चैतदप्या-
रम्भकमेवेति कल्पना व्यापसी । 'किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगोसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुनरन्यदपि
किञ्चित्, अ-इत्युक्त्वा घृष्टान्तशः शमिलेयमादीन् शब्दान् पठन्ति' इति भाष्ये शमादिशब्दोपादानाच्च शन्नोदेवीत्यस्य
प्राथमिकत्वं निर्विवादमेव । अथ च ब्रह्मयज्ञादिषु चतुर्वेदाभ्यासिभिर्लैवर्णिकैर्नित्यमुद्रोप्यमाणस्य शन्नोदेवीत्यस्याप्यनुपलब्धेन
भृशमुद्भेजिता विद्वज्जरास्तदुपलब्धौ यत्नः क्रियतामित्यभ्यर्थयामः । यथामति निरूपयिष्यते चेदमन्तिमभागप्रस्तावना-
वसरे-इत्यभिधाय सर्वसंहारकार्यं कालाय तस्मै नम इत्यभ्युद्गीर्य च प्रकृतमनुसरामः ॥

भाष्यकाराणां सर्वज्ञत्वम्—

महाच्छब्दस्य विषयः, सप्तद्वीपा बहुमती...एकशतमध्वर्युशाखाः, नवधाथर्वेणो वेद इत्याद्युद्बोधयन्तो भाष्यकाराः
'वेदताद्वन्द्वे च' (६।३।९६) इति सूत्रे 'द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्द्वन्द्वस्य यथा स्यात् ।
कथं लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ? वेदे ये सह निर्वापनिर्दिष्टाः, न चैते वेदे सहनिर्वापनिर्दिष्टाः' इत्यभ्युचार्य 'ब्रह्मप्रजापत्यादीनाथ'
इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमकार्षुः । अनेन च सर्वज्ञत्वमेवां सुस्पष्टं प्रतीयते । सर्वज्ञत्वे विवक्षितमाणां नामप्याधुनिकानां सुगूढ-
मेतदुत्तरितं यत् सप्तद्वीपाऽपि बहुमती यावती उपलभ्यते तावतैव निर्वाहः कार्यस्तदन्योपलब्धौ च यत्नः कार्य इति ।

'आशितः कर्ता' (६।१।२००) इति सूत्रे वार्तिककृता 'आशिते कर्तारि निपातनमुपचासीर्थत्वमाद्युदात्तत्वञ्च' इत्यनेना-
शितशब्दस्योपचासीर्थत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते । भाष्ये च तत्स्पष्टनमाहपूर्वस्याशितशब्दस्य प्रयोगमुपपाद्य कृतम् । वार्तिक-
कारश्च 'अथ व्यासो' इति धातोस्तद्रूपमाश्रित्योपचासीर्थं निपातनेन साधयामास । भाष्यकृता-आहपूर्वकोऽयं प्रयोग इत्या-
श्रित्य निपातनस्य वैकल्यं प्रदर्शितम् । एवञ्च 'आशितः' इत्यत्र पदपाठे भाष्यकृतसरणिमनुकृष्यावग्रहः प्राप्नोति, तत्र चैतदुक्तं
भगवता-यथैवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्ताः । पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्स्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम्
इति । अनेन पदकारापेक्षयाऽपि लक्षणस्य प्राबल्यप्रकटनेन व्याकरणमनुरूप्यं वेदार्थमधिजिगोसमानाः परास्ताः । अन्यच्च
पूर्वतनैः कृतो वेदार्थः कृतानि च पदानि स्वीकृता च व्युत्पत्तिस्तथैवास्माभिः स्वीकर्तव्येति नाग्रहः, किन्तु शास्त्रसरणिमनुकृष्य
पूर्वतनानां प्रमादप्रदर्शनमपि ॥ दोषाय-इति । तदेतच्च यथाथर्वस्तुसंशोधनदक्षैः कामकोषाद्युपायनधीनैरभितथैवानभि-
निविष्टैः शिष्टैरेव कर्तुं युज्येतेति तद्वर्णनं भाष्यकृतकृतं प्रवर्त्तते ।

शिष्टार्थावर्तलक्षणे—

भाष्ये शिष्टलक्षणं भगवतोक्तं यथा—'प्रयोदरादीनि ययोपदिष्टम्' (६।३।१०९) इति सूत्रे शिष्टैर्योपदिष्टाः शब्दाः
साधव इति प्रतिपाद्य शिष्टश्च वैय्यकरण इत्युक्तम् । तेषाञ्च शिष्टत्वं शब्दपूर्वकत्वादेव । शास्त्रं च शिष्टाधीनमित्यन्यो-
भ्रयशङ्कया शिष्टत्वं निवासत आचारतश्च भवतीत्युक्तम् । 'स च आचार आर्यावर्त एव । कः पुनरार्यावर्तः ? प्रागादर्शा-
रप्रत्यकालकवनात् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अष्टक-
माणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारंगतास्तत्रमन्वन्तः शिष्टाः ।' इत्यनेन शिष्टलक्षणमर्यावर्तलक्षणबोभयमपि
साधितम् । भगवान् मनुर्हि—

आसमुद्राद्य 'पूर्वसादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरा गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते ।

इत्यार्यावर्तलक्षणमाह, उभयलक्षणदर्शनेनैतत्पर्यवस्यति यन्मध्यदेश एवार्यावर्तः स च नार्यैरुच्यतित्वात्तत्पदवी-
मर्हति, किन्तु आर्यावर्तसम्प्रदायार्थपदव्यवहारस्तद्देश्यमिजनानाम् । एतेनोत्तरपुत्रतः समयातैरार्यैरेवात्राच्युतमिति प्रवादः
परास्तः । तस्मिन्नार्यावर्तं कुम्भ्यामेव येषां धान्यञ्च स्वधिका समृद्धिः, ये च लौकिकालौकिकवस्तुजातेष्वलोलुपाः, ये च सदा-
चारानुष्ठानकृतान्तःकरणशुद्धाऽविद्यापगमाद्विभ्रान्तवन्तः सर्वविद्यापारंगता ब्राह्मणाले शिष्टास्तेषामेव वचनं प्रमाणम्, न
नृदरम्भारिणा प्रतिष्ठा कामयमानानां कतिपयग्रन्थावलोकनेन सर्वज्ञत्वभ्रमवतामिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लवचेतसाम् । अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशिष्यते ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पदयन्त्यापेण चक्षुषा । ये भावान् यच्चनं तेषां नानुमानेन चाध्यते ॥ इति ।

एवञ्च धर्मशास्त्रविषये पुण्यपापरूपे शब्दैकसमधिगम्ये नवीनाविष्कारं स्वकमोलकल्पितमाविष्कुर्वन्निरत्र विशेषतोऽव-
धेयमिति विशिष्य कतिपयान् मानुष्यसहजानन्दोपान् प्रदर्शयितुं पुस्तकपरिचयादिप्रदर्शनेनैदमुपसंहृतम् ।

पुस्तकेऽस्मिन्नुद्धिराहित्याय प्रकामप्रयत्नवतां सुचित्तानामप्यस्माकं दीपो नेत्रातुरस्येव कचिच्च
दोषाः प्रतीपतानुपयान्ति । ते च प्रायः कीदृशाः सन्तीति परिचयार्थं कतिपयाः समुदाह्रियन्ते—

अशुद्धम् ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	शुद्धम् ।
एकवर्जं पदस्वरः ।	१४५	७	एकवर्जं पदस्वरः ।
परमने इति ।	२१२	८१	परमनेति ।
इच्च भवतीति ।	३०७	१५	इच्च भवतीति ।
सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।	३३३	३५	सामर्थ्यात्-इत्यर्थः ।

वर्णमात्रविपर्ययेन प्रत्युहप्रसङ्गेऽपि विलम्बेनाप्यर्थोपस्थितिर्भवत्येव सुधियामिति न तथा
व्याकोपप्रसङ्गो यथा व्यधिकत्रिशततमे (३०३) पृष्ठे 'अनुदात्तोपदेशः' (१४३७) इति सूत्रे 'वामः'
इति धार्तिकतद्व्याख्यानभाष्योत्तरमपेक्षितयोः प्रदीपोऽद्योतयोः पूर्वं पाठोऽनवधानयशादेव व्याको-
पयति । एवञ्च परवोपोद्वाटनसमय एव स्वदोषा दृष्टिपथमवसरन्तीति दीपराहित्याभिमानोऽप्य-
मतीनां द्युधेयेति नापिदितं विद्यायतामित्यभ्यर्थ्यते ।

अप्राप्तिरु सन्ध्याने अ, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, इत्येतावि पञ्चदशपुस्तकान्यादर्शावेन
परिगणितानि । चतुर्थपयमाध्यायसंयोजनसमये क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, सङ्गकानि यानि पुस्तकान्यासादितानि
शानि तु तत्तन्महाभागावामौदाय्येदानीं सङ्गहितान्येव । तेषां पुस्तकानां गुणवर्णनमपि न द्विरुच्यते । इदञ्च न विस्तरणीयं
यत् क, घ, संज्ञकपुस्तकप्रदातुभिः पण्डितैः पाठनकरोपाहरपुणायशास्त्रिभिः स्वयमेव ठ, ड, संज्ञके पुस्तके सम्प्रेष्य बहुपङ्कता
व्यमित्यत्र न सदेहः । ड, संज्ञकं पुस्तकं भाष्यस्य । पुस्तकचेतःप्राचीनं सुगमाक्षरमशुद्धिबाहुल्यरहितमादर्शपुस्तकं पुण्य-
न्वितम् । ठ, संज्ञकञ्च प्रदीपस्य । उभयोर्लेखक एक एवेति न पृथक् गुणवादप्रवचनोपयोगः ।

ड, संज्ञकं च भाष्यप्रदीपोऽद्योतयुतम् । पुस्तकं चैतत्समीपं पं, मोतीरामशास्त्रिभिः प्रदत्तं सुष्ठिटाक्षरमशुद्धिरहितमने-
कैरभ्यासिभिरभ्यस्तं प्राचीनतरमनेकविधाधिकपाठभेदाद्यापूरितं पुस्तकरजमेव । लेखनशैली चास्य सुस्पष्टमुपवर्गेनीया । तदेतच्च
पुस्तकं पञ्चाध्यायचतुर्थपादमारभ्यैवावशिष्टमिति नृशं दृश्ये चेत् । महता प्रयत्नेनैतत्सम्प्राप्य शास्त्रिचरैरीदानीत-
मिति परलोकगतानामपि तेषां शान्तिलामार्थं शब्दब्रह्मात्मा नृशमभ्यर्ष्यते ।

ड, संज्ञकञ्च पुण्यपत्तने सुदृढम् । तत्साहाय्यसम्प्रादनेन तदादर्शपुस्तकसाहाय्यमपि संपादितं स्यादिति तदनुरोधः ।

अ, संज्ञकञ्च भाष्यप्रदीपयुतम् । एतच्च नागपुरभूषावमाण पं, कृष्णशास्त्रि सुष्ठेमाहाशयस्वामिकं वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्ग-
ध्यतैः 'राधवाहदुर'विददलकृत श्री० सदाशिव माधव पराण्डे महोदयैः परमकृपास्त्रिभिर्हेतुना यजेनासाद्य दत्तम् । अस्य
पुस्तकस्य वर्णनेऽसमर्था वयम् । एतदेवास्य वर्णनं पर्याप्तं यत्संक्षिप्यतेषु स्थलेषु नेत्रे निमील्येदमेवैकमवलम्बनमिति ।
पुस्तकचैतत् सं. १७५५ वैकमीये लिखितमिति ततोऽवबोध्यते । तृतीयाध्यायान्तरे १७५५ संवत्सुलिखितः, ग्रन्थान्तरे च १७५०
तमः सुस्पष्टं निर्दिष्टः । एकेनैव लेखकेन सुविशदं सुस्पष्टञ्च लिखितमित्यस्य सारसाम्येन ज्ञायते । अस्य नि.सन्दिग्धधास्यवर्णनविषये
सुलिखितमपि सुनिर्दिष्टं स्यात् । एतच्च वारं वारं बहुभिर्विद्वद्भिः पुनः पुनरप्यधीतमनेकाक्षरशुद्धिसंयुतं विशिष्टाक्षरेषु
गैरिकरक्षितमत्यन्तं निशुद्धमक्षररहितं शेषरहस्यसर्वस्वभूतायाः सदाशिवमहेश्वरीस्वामिस्थायश्रीकायाः प्रणेता विद्वत्सर्वशैलोमेन
नागपुराधीश्वरमौसल्लेखसुपुजितेन सदाशिवमहेश्वरेण सुचिरमभ्यस्तम् । नूनमनेन पुस्तकेन बहुपङ्कतमिति तदनेन सुलेख-
भूषणात् पण्डितकृष्णशास्त्रिणां सुचिरं वयमपमर्णाः । इदंशानि प्राचीनतराणि सुलिखितानि पुस्तकानि महता यत्नेन सरस्य
तत्तदुपभोगेण ददतामुदरमतीना धन्यवादान् नितरायः ।

अत्र च वारं वारं विविधपेदायनेकविधदुर्लभतरपुस्तकसंग्रहस्य समये समये मुम्बापुरीभूषावमाणानां विलसन्महा-
विद्यालये प्रधानाध्यापकानां चेलणकरोपाहृतिरारम्भा (श्री. हरि दामोदर चेलणकर एम्. ए.) साहाय्येन सुचिरं हस्तगत
एवासीत् । वैदिकवचनावचयञ्च वैदशीलनदसैस्त्वैर्दक्षितदिशाऽनायासेनासादयितुं सुशक इति धन्यवादमितरणमेव स्वाधीनमिति
तदेवोपहातीक्रियते ।

यैश्च विद्वद्भिर्निर्णयानुरक्षणपण्डितैः प्रतिपदमनुसन्धनमाचरन्निर्यदुपकृता कथं तत्रैव कर्तुं सक्रियमित्येव निर्दिश्यते ।

टङ्कसंयोजकहिराजीप्रभृतीनां कौशलं शीघ्रकारित्वं चास्मिन्नवसरेऽनुपेक्षणीयम् ।

कठिनतरेऽप्यस्मिन् काले महता धैर्येण निर्णयसागरधुरमुद्धृतां श्री रामचन्द्र येस्व शोडशे महोदयानां तदधि-
पतीनाञ्च सत्वोत्कर्षेण बहुतरवित्तव्ययसाध्यमेतत्पुस्तकं विद्वज्जनकरकमलान् रक्षयतीति विदुषामासीत्सतिभिर्निर्णयसागरः
साधिपतिरं विजयतात् ।

भागेऽस्मिन्नभ्याससौलभ्याय षष्ठाध्यायसूत्रवार्तिकपाठोऽन्ते सन्निवेशितः । ततश्च समग्रभाष्यगतानि श्लोकवार्ति-
कान्येकीकृत्य निवेशितानि । सूत्रसूचिरप्यन्ते सन्निवेशिता । विषयानुक्रमः संक्षेपेणादौ व्यासद्विसौलभ्याय संगृहीतः ।

अनल्पमतिभिरुपक्रमणीयेऽस्मिन् कर्मणि यद्वाष्ट्यादिसमाभिरुपक्रान्तं तदुदाराज्ञायाः सफल्यन्तु विद्वचरणाः ।

यदत्र सौष्टवं किञ्चित्तदुरोरेव मे नहि । यदत्रासौष्टवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्नहि ॥ इति

श्रीमधुसूदनसरस्वतीनिष्यन्दैरत्रत्यसत्यतरुप्रथनेन विद्वदनुग्रहं संप्रार्थयामो वयं

अक्षय्यतृतीया
शके १८६७

काशीविश्वविद्यालयविनेयाः

म. म. जयवेचमिश्रचरणान्तेवासिनः

श्रीभार्गवशास्त्रिणः ।

॥ षष्ठाध्यायस्यविषयानुक्रमः ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६ । १ । १ ॥		(उद्घोतः) कर्मधारय योग्यपदानां समासाभावे ।	
एकाचपदार्थसंशयः ...	१	विधेऽपि कर्मधारयसमर्थनम् । ...	१२
एकाचपदे बहुव्रीहित्वनिर्णयः ।		प्रथमस्य द्विवचने कियमाणे द्वितीयस्याप्राप्तिः ।	
अधिकारत्वनिर्णयः । वैष्यधिकरणान्वयश्च ।		नानिश्चयां शास्त्रप्रवृत्तिः । ...	१३
धातोरित्येषाऽवयवपट्टी । प्रथमत्वस्य सापेक्ष- त्वादाक्षेपः ।		अत्रोऽन्त्यनिर्देशनेन प्रथमद्विवचनाप्राप्तिः ।	
(प्रदीपः) वैष्यधिकरणान्वये ज्ञापकम् ।		सत्यपि सम्भवे याचनं भवति, दधिमाक्षणेभ्यो दीयताम् । -	१४
(उद्घोतः) अस्याधिकारत्वे ज्ञापकम् । व्याप्तिन्याय- दर्शनम् । ...	२	व्यञ्जनस्यानिवृत्तिः । न्नादिप्रतिषेधदृष्टान्तेन व्यञ्ज- नानिवृत्तिः ।	
व्यपदेशिवद्भावेन समाधानम् । उक्तोताभिप्रायेण पाठभेदः ।		द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनम् । सति द्वितीये प्रथमस्य प्रतिषेध इत्याश्रयेण हत्वादिवशे दोषः ।	१५
योगविभागेन समाधानम् ।		प्रामाद्व्याम्यनुप्या आनीयन्तामिति दृष्टान्तेन वारणम् । ...	१६
(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्भावेन विवेचनम् ।		न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६ । १ । ३ ॥	
(उद्घोतः) व्यपदेशिवद्भावफलम् । कैयटोक्तपक्षस्य सङ्गनम् । ...	३	ईर्ष्यवेस्तृतीयस्य । कण्ठादीनाम् । यमेष्टं नाम- धातुनाम् ।	
योगविभागफलम् ।		पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥ ...	१७
योगविभागे दोषोपपादनम् ।		लौकिकदृष्टान्तेन द्वे इति पुरस्तादप्रथमानिर्दिष्टं सदृशात् पट्टीनिर्दिष्टं भविष्यति ।	
(प्रदीपः) अर्थवत्परिभाषाऽनुपस्थानम् । व्यपदेशिव- दित्येतन्न सत्यं किन्तु न्यायः । ...	४	उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥	
योगविभागे दोषाः ।		सहप्रहणं कर्तव्यमायुवात्तत्वे दोषाभावाय । ...	१८
(उद्घोतः) लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिः । ...	५	उभेप्रहणस्य फलाभावः, तस्य सहायकत्वम् ।	१९
योगविभागप्राप्तदोषवारणम् । समुदायसावध- नानतिरिक्तः ।		प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः, समुदाये-गर्गाः शतं दृश्यन्ताम् । प्रत्येकमिति वचनवत्सहप्रहणस्य नार्थः ।	
एकाचपदे बहुव्रीहौ दोषोपपादनम् । तद्वृण- विज्ञानवर्णनम् । ...	६	जक्षित्यादयः पट्ट ॥ ६ । १ । ६ ॥	
द्विवचने पक्षद्वयोपपादनम् । स्थाने द्विवचनपक्षे दोषः ।		वैधील्यं सप्तप्रहणं कर्तव्यम् । ...	२१
(प्रदीपः) सूत्राक्षरैः पक्षद्वयोपपादनम् । ...	७	खरातिरिक्तमभ्यस्तकार्यं परस्मैपदे न । अतद्वृण- विज्ञानो बहुव्रीहिः ।	
स्थाने द्विवचनपक्षे दोषोपन्यासः । द्विःप्रयोगो- पपादनम् ।		तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ७ ॥	
द्विःप्रयोगपक्षे आक्षेपः, तज्जिरासश्च । ...	८	छन्दोप्रहणं कर्तव्यम् । ...	२२
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । ...	९	अन्तेषां दीर्घदर्शनात्तुजादीनां क्वचिदर्शनाच्चार- मणीयं सञ्जम् ।	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । ...	१०	लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६ । १ । ८ ॥	
द्विःप्रयोगपक्षे दोषस्तज्जिरासश्च । एतत्पक्षोपो- द्भूतकं श्लोकवार्तिकम् । ...	११	धातुपदप्रयोजनम् । आगतवैवाचनम् । अन- भ्यासप्रहणाक्षेपः । छन्दसि वाचनम् ।	
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥		(प्रदीपः) खलीलेतदर्थमभ्यासप्रतिषेधोपयोगः ।	
अजादेरित्यत्र कर्मधारयोपपादनम् । प्रथमनि- तिर्वक्तव्या । असति खल्वपि सम्भवे याचनं भवतीति न्यायः ।		माध्यस्य चिन्तित्वम् ।	
		(उद्घोतः) प्रतिषेधानर्थमभ्यस्तवचनात्सम्भन्तायुक्तान्ना- लोके चञ्चलस्याभिधानम् । ...	२३

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सन्यहोः ॥ ६ । १ । ९ ॥

सूत्रे पठौ सप्तम्योर्विचारः । सप्तम्यन्तत्वे दोषो-

पन्यासः । प्रकृतदोषस्योभयसाधारण्यम् । ... २४

पष्ठ्यन्तत्वे दोषः । धातुनामनेकार्थत्वम् । ... २५

द्विवचने समुदायदेशे दोषः । ... २६

दाभ्यान् साह्यान् मीढ्वांश्च ॥ ६ । १ । १२ ॥

निपातनसाधनम् । कृजादीनां के उपसंख्यानम् । २८

उपसंख्यानम् । विप्रतिषेधोपसंख्यानम् । ... २९

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

अथः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

संप्रसारणे अतिप्रसङ्गः । ... ३१

वर्णग्रहणासिद्धिः । वर्णग्रहणसिद्धौ दोषः । सिद्धं

तत्तरपदवचनात् । ... ३२

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति । अनन्त्यविकारेऽन्य-

सदेशस्य । अनन्त्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् । ३३

यच्च भूमिस्थस्य विषये कार्यकालपक्षोपस्थापनम् ।

सृजेष्टुद्विविधौ प्रयोजनम् ।

(उद्घोषः) विधौ परिभाषोपतिष्ठते-इत्यस्याभावः ।

आकृष्टारसज्ञासु कार्यकालपक्षाभावः ।

एकदेश्युक्तिकवनम् । ... ३४

अनन्त्यविकार इत्यस्य प्रयोजनम् । अनन्त्य-

विकार इत्यस्याश्रयणे दोषोपपादनम् । ... ३५

अनन्त्यविकार इत्यस्याः स्थापनम् ।

अन्धुनि यहुमीही ॥ ६ । १ । १४ ॥

मातृमातृकमातृषु संप्रसारणविधिः ।

ग्रहज्यायविय्यधियधियचितिवृक्षतिपृच्छति-

मृज्जतीनां ङिति च ॥ ६ । १ । १६ ॥

वयि ग्रहणाक्षेपः । ... ३६

वयिग्रहणप्रयोजनम् । न विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति,

प्रयोजनाक्षेपः । ... ३७

लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् ॥ ६ । १ । १७ ॥

ग्रहवृद्धतिपृच्छतिमृज्जतीनामविक्षेपः । वृद्ध-

तिविषये भाष्यविरोधः । उभयेषां पदप्रयो-

जनम् । इत्यादिशेषात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ।

संप्रसारणान्तदाधर्म्यं च यलम् । ... ३८

यलवदप्रयोजनम् । प्रयोजनाभ्याससिद्धिः ।

उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्-उभयेषा-

मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् । व्यचे-

कुटादिपुष्पसंख्यानम् । ... ३९

स्वापेक्षति ॥ ६ । १ । १८ ॥

वात्प्रिष्टं निष्पन्नम् ।

न घटाः ॥ ६ । १ । २० ॥

अत्र गणोऽनुष्ठितिः ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शृतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

आश्रयोः शुभावः क्षीरहविषोः । ... ४०

अपेः शृतमन्यत्र हेतोः ।

प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

आहृपूर्वादन्धूधसोः । ... ४१

'आहृपूर्वचैष नियमः' इति भाष्यस्य प्रतीकस्योत्-

थोर्व्याख्यानभेदः ।

विभाषा श्वेः ॥ ६ । १ । ३० ॥

क्षेपित्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । ... ४२

हः संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य

च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

योगविभागः । योगविभागफलम् । ... ४३

अपस्पृधेयामानुचुरानुहृश्चिच्युपे तित्याज

आताः धितमाशीराशीतः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

निपातनविषयदर्शनम् । ... ४५

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६ । १ । ३७ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... ४६

संप्रसारणपदप्रयोजनम् । ... ४७

कृचि श्रेष्ठतरपदादिलोपः । ... ४८

वक्ष्यास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६ । १ । ३९ ॥

वक्ष्यास्यप्रत्याख्यानम् ।

अथ तृतीयाह्निकम् ।

आदे च उपदेशोऽशिति ॥ ६ । १ । ४५ ॥

एच उपदेशपदान्वयः । ... ४९

नविवयुक्तमन्यसदसाधिकरणे तथा व्यर्थगतिः । ५०

अशितिपदे पयुंदासप्रसज्यप्रतिषेधवर्णनम् ।

पक्षद्वये दोषदर्शनम् । ... ५३

पयुंदासे दोषोद्धारः । प्रातिपदिकस्यात्वाप्राति-

वर्णनम् । ... ५४

क्रीड्जीनां णौ ॥ ६ । १ । ४८ ॥

आत्वे णी लीयतेरुपसंख्यानम् । ... ५५

सिन्धतेरपारलौकिके ॥ ६ । १ । ४९ ॥

सिन्धतेरज्ञानार्थस्य । अन्यथाऽनितप्रसङ्गः ।

(प्रदीपः) तपः सेधयतीत्यत्र ज्ञानार्थत्वम्, राजकुले

देवदत्तं साधयतीत्यत्र ज्ञानार्थत्वम् । ... ५६

मीनातिमिनोतिदीडां व्यपि च ॥ ६ । १ । ५० ॥

वातवे उपदेशवचनमित्प्रत्ययसिद्धयर्थम् । ... ५७

उपदेशपदानुष्ठत्या सिद्धम् । न चान्यार्थं प्रकृत-

मन्यार्थं भवति, न हि गोधातरन्ती सर्पणा-

दहिर्भवति ।

अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति, शास्त्रार्थं कृत्वाः

प्रणीयन्ते पानीयस्य पीयते ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पूर्वोत्तरसमूहद्वयविषयकं नार्तिकम्—निमिनीलियां रत्नलोः प्रतिषेधः । ... ५८	
विभाषा लीयते ॥ ६ । १ । ५१ ॥ (उद्घोतः) शिन्करणसामर्थ्यादिति प्रदीपकोक्तित्वस्य- प्रदर्शनम् ।	
विभेतेहेतुमये ॥ ६ । १ । ५६ ॥ हेतुमये हेतुदेव भगमिति विग्रहः ।	
सृजितशोर्लक्ष्यमकिति ॥ ६ । १ । ५८ ॥ भमि सङ्ग्रहणम् । ... ५९	
घातोः स्वरूपग्रहणे सत्प्रत्ययविधानम् ।	
शीर्षं ब्रह्मन्द्सि ॥ ६ । १ । ६० ॥ तद्वा अपरवर्णः शिरः ।	
ये च तद्धिते ॥ ६ । १ । ६१ ॥ अभि शीर्षं इति नार्तिकस्य सूत्रेषु प्रक्षेपः । ... ६०	
पद्मोन्मासहृदिशसन्त्युपपन्नोपन्यकः शक्यमुद्- नालकशस्त्रप्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥ कुरुहोपणी याचते महादेयः । मास्त्रल्लनामुप- सह्यपानम् । ... ६१	
नष्ट यत्तत्तुष्टेषु । धात्वादेः पः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥ धातुप्रहणप्रयोजनम् । सादेशे सुम्भावादीना- म्प्रतिषेधः । ... ६२	
पक्षारोपदेशे प्रयोजनम् । अज्जन्तपराः योपदेशाः सिक्कादिस्तिदिसिक्कादिपथ, सन्त्यापिबर्जम् ।	
णो नः ॥ ६ । १ । ६५ ॥ णकारोपदप्रयोजनम् । ६३ सर्वं णोपदेशाः, दृष्टिनिन्दननिर्दिनादिनाधृता- धृत्ववर्जम् ।	
लोपो व्योर्वेलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥ व्योर्लोपे क्तापसङ्ख्यानम् । ... ६४	
वर्णाधये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । असिद्धं बहि- रन्तर्मन्तरत्ने । ... ६५	
अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्यायः, आसिमां छान्दसादृशीलोपात् ।	
वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥ द्विजायव्योः प्रतिषेधः । अनुनासिकः परोऽ- सिन् सोऽयमनुनासिकपरः । ... ६६	
अनुनासिकवकारग्रहणं वेरिति ।	
हल्ङ्काभ्यो दीर्घास्तुतिस्पृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥ अष्टकलोपः सयोगान्तलोपश्चेन्न लोपाभावः पञ्च- नित्यादौ । ज्ञापकैर्न सिध्यति । ... ६७	
पद्महस्तात्सम्भुजेः ॥ ६ । १ । ६९ ॥ ... ६९ (प्रदीपः) अन्तरात्तपि विधीतं बहिरतो लुगनापते ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शोश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥ जसादिषु छन्दसि बावचनं प्राङ्गोचद्वयुपपायाः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ६ । १ । ७१ ॥ ... ७२	
असिद्धं बहिरन्तर्मन्तरत्ने । निर्दिश्यमानस्यादेशा- भवन्ति । भविष्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । ... ७३	
संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥ अर्थं योगः शक्तयो वक्तुम् । अधिकरणं त्रिवि- धम्—व्याकर्मोपस्थेयिकमभिव्यापकं च । (प्रदीपः) संहितालक्षणम् । निर्दिष्टग्रहणवैकल्यम् । अधिकरणोदाहरणानि । (उद्घोतः) निर्दिष्टग्रहणप्रयोजनम् । व्यापकाधारस्य मुत्पत्त्यवम् । नैषा परसप्तमी, किन्तर्हि ? सत्सप्तमी । ... ७४	
अग्रप्रदे ॥ सम्प्रदाय एव शरणम् । आह्माङ्कोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥ आह्माङ्कोः सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः । (उद्घोतः) अकिन्माशब्दो नास्ति तेन 'मास्तु' इति प्रामादिकम् ।	
दीर्घात् । पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७५-७६ ॥ विभ्रजनानीना विकल्पः । इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥ इग्रहणप्रयोजनम् । जदन्वं न सिद्धं यणमत्र पद्यम् । ७५ यश्चापदान्तो हलचक्ष पूर्वः । दीर्घस्य यणः । हल् इति प्रवृत्तम् । सम्बन्धवृत्त्या ।	
(उद्घोतः) वैकल्पिकेष्वनुष्ठानपथ एव ज्यायाद् । ... ७६ गुणवृद्धिवाच्यम् । यणादेशः वृत्तपूर्वस्य । ... ७७ सामर्थ्ययोगाच्चहि किञ्चिदस्मिन्पदयामि शब्दे यदनर्थकं स्यात् ।	
यान्तो यि प्रत्यये ॥ ६ । १ । ७९ ॥ यान्तादेशे स्थानिनिर्देशः । ... ७८ योगविभागाधिनियमास्तदि- । गोर्धुवी छन्दसि । अध्वपरिमाणे च ।	
धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ६ । १ । ८० ॥ पुनःकार इत्योऽवधारणार्थः । कथ्यस्तदर्थं ॥ ६ । १ । ८२ ॥ तत्पदार्थनिर्वेचनम् । (प्रदीपः) मापाया वैशब्दोऽप्राप्तः । ... ७९ (उद्घोतः) कथयितृययोरलक्षणम् । अभ्यप्रवर्त्ये च छन्दसि ॥ ६ । १ । ८३ ॥ हृदयादीनामुपसङ्ख्यानम् ।	

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ चतुर्थमाहिकम् ।

एकः पूर्वपरयोः ॥ ६ । १ । ८४ ॥

एकपदप्रयोजनम् । ... ८०

पृथगद्वेषप्रतिषेधार्थम् । अवयोः पुलयोः कटं कुरु । एकवाक्यभावात् । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोकवत् ।

(उद्घोतः) भूतसम्बन्धायः । ... ८१

अवयवे स्मार्तार्थसम्प्रत्ययः । वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीत । गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेयः ।

(उद्घोतः) गुणः कृतारमसंस्कारन्यायः । अनुवाद्यगता संख्याऽविवक्षिता, विधेयगता विवक्षितेवेति सीमांसकसरपिरेवास्माकम् । ... ८२

धर्मापदेशनेऽनवयवविज्ञानात् । लोके तुल्ययथा दर्शनं-अवयवेनानवयवेनापि ।

(उद्घोतः) धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणम्, तेषां लक्षणानि च । ... ८३

पूर्वपरग्रहणप्रयोजनम् । ... ८५

अन्तादिवच ॥ ६ । १ । ८५ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... ८६

अन्तवच्ये प्रयोजनानि । ... ८७

आदिवच्ये प्रयोजनानि । ... ९१

अन्तादिवद्भावनिषेधवचनानि । ... ९२

न वा ताद्रूप्यातिदेशात् ।

पदवृत्तकोरसिद्धः ॥ ६ । १ । ८६ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । सूत्राक्षेपः, समर्थनम् । ... ९३

(उद्घोतः) पदस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र बहिरङ्गपरिभाषा-प्राप्तिरेव न । तस्या अनित्यत्वं तुल्यसिद्ध-वचनात् ।

नाजानन्तर्यपरिभाषा ॥ नास्त्येव ।

आह्वणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

पदकृतम् । ... ९५

गुणपदप्रयोजनम् । तत्परपदसार्थः । विशीटा-

सुपसंख्यानम् । ... ९६

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ।

पत्येधत्यूदस्तु ॥ ६ । १ । ८९ ॥

रूपग्रहणं धातुग्रहणं वा । धातुग्रहणे इणीका-रादौ प्रतिषेधः । योगविभागात्सिद्धम् ।

(उद्घोतः) ना भवान्नेदिषद्विश्लेषादेरनभिधानम् । ... ९७

येन ना प्राप्तिन्यायः । पुरस्तादपवादो अनन्तच-रित्यभिधान्यपन्ते । अथरपुद्गिन्याम् । प्रादुरोद्योगे-धनेषु । ग्राहीरेरिणोः । ऋते च तृतीययासमाते ।

(प्रदीपः) शास्त्रादिगिरिचमभिधानम् । ... ९८

प्रत्यक्षतरङ्गम्यत्पदानां चर्चः । शब्दादभावात् च ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

आटञ्च ॥ ६ । १ । ९० ॥

चकारप्रयोजनम् ।

उपसर्गादिति धातौ ॥ ६ । १ । ९१ ॥

धातुग्रहणप्रयोजनम् । यत्किन्यायुक्ताः प्रादयस्यं प्रति । विप्रतिषेधप्रतिपादनम् । ... ९९

अत्रत्यः पुण्डलपरिभूतो भाष्यकैयटपाठः प्रक्षिप्त इति उद्घोतः । विप्रतिषेधः । ... १०२

औतोऽशसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

सिद्धिं प्रतिषेधः । समासाच्च प्रतिषेधः । ... १०४

एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि । दोषश्च सर्व-नामस्थाने वृद्धिविधिः । ... १०५

यथावद् इत्येति दर्शनात् ।

एङि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥

एकनिपातत्वं-त्वे, न्वै । एवे चानियोगे इत्या-द्युपसंख्यानम् । ... १०६

ओमाङ्गीञ्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

चकारोऽनर्थक इति सौनागाः ।

उत्सपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

अथबद्ग्रहणे नानर्थकस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ।

अव्यकानुकरणस्यात् इतौ ॥ ६ । १ । ९८ ॥

अनेकास्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

(प्रदीपः) प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम् । अर्थवत्परिभाषाऽनि-त्यत्वम् । अनागमकानां सामग्रीका आदेशाः । यदागमन्यायः ।

(उद्घोतः) आगमसमभिध्याहारे आगमविशिष्टस्यैवा-र्थवत्त्वम् । अर्थवतो द्वागम इत्यस्यागमाभा-वेऽर्थवतः । ... १०७

अथ पञ्चममाहिकम् ।

नाप्रेहितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६ । १ । ९९ ॥

नित्यमाप्रेहिते जायि । विचित्राश्वदित्युत्पत्तयः ।

अकः सचर्चो दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥

सर्वे नृति नृ वा, लृति लृत्वा ।

प्रथमयोः पूर्वैस्त्वर्णः ॥ ६ । १ । १०२ ॥

प्रथमपदार्थनिरूपणम् । ... १०८

प्रथमपदार्थे विप्रतिपत्तयः ।

(उद्घोतः) छत्रिन्यायः । ... १०९

प्रथमयोर्विप्रत्ययग्रहणम् । सचर्चपदप्रयोजनम् । ११०

अभि पूर्वे इति पृथग्ररणफलम् । योगविभागो-पन्यायः । ... १११

योगविभागफलम् । योगविभागे दोषाः । ११२

ज्ञापयेनेत्यसिद्धिः । ११३

तस्माच्छब्दो नः पुंसि ॥ ६ । १ । १०३ ॥

अव्याप्ति-अविद्यातिपरिहराः श्रोत्रेण । ... ११५

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अभि पूर्वेः ॥ ६ । १ । १०७ ॥

वा छन्दसि ।

सम्प्रसारणाच्च ॥ ६ । १ । १०८ ॥

वा छन्दसि । ... ११६

सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाग्रग्रहणम् । असम्प्रसा-

रणात्सिद्धम् । कार्यकृतत्वाद्वा । वसन्ते ब्राह्मणो-

ऽग्नीनादधीत । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः

ऋतुभिर्यजेत । ... ११७

धीर्धत्वे होपयारणम् । एकादेशप्रकरणे-विप्रति-

पेधोपसंख्यानम् । ... ११८

अन्तरहवलीयस्त्वज्ञापनम् । १२०

ज्ञापकप्रयोजनानि । १२१

व्यत्यात्परस्य ॥ ६ । १ । ११२ ॥

विकृतनिर्देशप्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ।

(उद्घोतः) समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा-

भावः । ग्रहणवत्तैस्साः प्रत्ययविधिविषय-

त्वम् । अभिव्यक्तपदार्थन्यायः । ... १२२

अतो रोरुतादमुते ॥ ६ । १ । ११३ ॥

अमुतादमुते प्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) प्रकृतिभाषविधानज्ञापकस्वरसन्निप्रकरणे

हुतस्य सिद्धत्वम् ।

(उद्घोतः) ज्ञापनस्य फलाभावाच्चित्तत्वम् । ... १२३

नान्तः पादमव्यपदे ॥ ६ । १ । ११५ ॥

प्रतिषेधविषयनिर्बचनम् ।

(उद्घोतः) अनन्तरस्य विधिरितिन्यायः । व्याप्ति-

न्यायः । ... १२५

अयङ्गुप्फोटापनस्य ॥ ६ । १ । १२३ ॥

गोरबचनं स्वरतिथ्यर्थम् । ... १२६

इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

इन्द्रादिति वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) व्यपदेशिवद्वागोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य प्रत्यय-

विधिविषयत्वम् । ... १२७

सुतप्रभृष्टा अचि नित्यम् ॥ ६ । १ । १२५ ॥

नित्यग्रहणप्रयोजनम् । अग्रग्रहणफलम् । ... १२८

आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६ । १ । १२६ ॥

आडोऽनर्थव्यसेति बहुलप्रहणाच्च वक्तव्यम् । ... १२९

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वस्य ॥ ६ । १ । १२७ ॥

चकारप्रयोजनम् । अहुतव्यति यत्त्वपि शाकल्य-

मिवत् । कृतकारि यत्त्वपि शाकल्ये पञ्चमवत् । १३०

फल्गवः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

शुद्धप्रयोजनम् ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अमुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

उपस्थितोऽनार्थ इतिशब्दः । ... १३१

वत्प्रयोजनम् ।

ईरेचाऋवर्मणस्य ॥ ६ । १ । १३० ॥

इग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण चारुवर्मणस्यामुतवत् । १३२

दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

तत्प्रयोजनम् ।

सुद्र कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

कात्पूर्वग्रहणप्रयोजनम् । ... १३३

स्थाने द्विवचनपक्षः, द्वि.प्रयोगो द्विवचनमिति

पक्षश्च ।

उपदेशिवद्वागोपसंख्यानम् । धातूपसर्गयोः

कार्यमन्तरङ्गम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते

पश्चादुपसर्गोऽपि ।

पूर्वं धातुपसर्गोऽपि युज्यते पश्चात्साधनेन । ... १३७

सुद्र कात्पूर्वमन्तरङ्गः । अथवा परादिः करिष्यते ।

अभक्तः करिष्यते । ... १३९

अपाच्चतुष्पाच्छतुष्पिण्डालेखने ॥ ६ । १ । १४२ ॥

सूनस्य विषयविशेषेऽवस्थापकं वार्तिकम् ।

अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६ । १ । १४४ ॥

सातत्यशब्दाक्षेपः । ... १४०

सातत्यशब्दप्राथम्यवार्तिकम् ।

गोप्यदं सेधितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

असेवितप्रहणप्रयोजनमाध्यम् ।

विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६ । १ । १५० ॥ ... १४१

आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

‘आश्चर्यमद्भुते’ इति वार्तिकार्थसमाहकमाध्यम् ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिमाजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

मस्करितशब्दव्युत्पत्तिः । ... १४२

पारस्करप्रभृतिनि च संज्ञायाम् ॥ ६ । १ । १५७ ॥

अविहितलक्षणः शुद्ध पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।

अथ पद्यमाहिकम् ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६ । १ । १५८ ॥

पदे वेयासुदात्तप्रसङ्गस्येऽनुदात्ता भवन्ति, एक-

मच वर्जयित्वा । ... १४३

अनुदात्ताः पदे-अनुदात्ता. पदस्येति न्यासो

अनुद्वेगेन मत्तर्थावाकारेण वारितः । ... १४४

सूत्रप्रयोजनमाध्यम् । रूपकेन सूत्रवैयर्थ्यम् । १४५

सूत्रारम्भे दोषाः । अस्माधिकारत्वे दोषनारणम् ।

(प्रदीपः) ‘नानेनोदात्तार्थं विचरे’ इति भाष्यपाठोदः । १४६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

आशितः कर्ता ॥ ६ । १ । २०७ ॥
 आशिते कर्तारि निपातगुणधर्तृत्वमाद्युदात्त-
 त्वयः । न लक्षणेन पदभारा अनुवर्त्ताः । पद-
 कारैरेक्षणमनुवर्त्तम् ।
 रिक्ते विभाषा ॥ ६ । १ । २०८ ॥
 विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ ६ । १ । २१५ ॥
 वेणुरिक्त्योरप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः ।
 उपोत्तमं रिति ॥ ६ । १ । २१७ ॥
 उपोत्तमपदक्षेपः । ... १७७
 उपोत्तमप्रद्वगमुत्तार्यम् ।
 अन्तोऽवस्थाः ॥ ६ । १ । २२० ॥
 ईचत्वाः ॥ ६ । १ । २२१ ॥
 सूत्रद्वयप्रयोजनप्रयोजनम् ।
 चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥
 चोरतद्धित इति वक्तव्यम् । ... १७८
 समासस्य ॥ ६ । १ । २२३ ॥
 ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । उदात्ताच्च
 स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ... १८०
 स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषा-
 शापकम् । ... १८१
 प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

यदुमीहौ प्रकृत्या पूर्वेपदम् ॥ ६ । २ । १ ॥
 सूत्रप्रयोजनम् ।
 (प्रदीपः) विधिनियमसम्भवे विधेरन्तव्यवहम् । ... १८३
 अस्ति यत्त्वपि सम्भवे बाधनं भवति । सत्यपि
 सम्भवे बाधनं भवति, दधि आदौभ्यो वीय-
 तात् । शापकादिना तत्पुरुषादिषु दोषवारणम् । १८४
 तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीयास्तन्म्युपमानाव्यय-
 द्वितीयाकृत्याः ॥ ६ । २ । २ ॥
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त्यः । अव्यये परि-
 शरणं नञ्कुनिपातानाम् । ... १८६
 सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६ । २ । ११ ॥
 सट्शप्रद्वगक्षेपः । ... १८७
 इगन्तकालकपालभगालशरावेपु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥
 इगन्तप्रकृतिसत्त्वे यण्गुणयोरेपसङ्ख्यानम् ।
 परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोपानाद्ययेषु ॥ ६ । २ । ३३ ॥
 परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन । ... १८८
 आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६ । २ । २६ ॥
 लोकेऽनीया ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति सर्वपूर्व
 आनीयते ।
 महान् मीहपराहृष्टीचासजावालभारमा-
 रतहैलिलिहलौत्चप्रवृत्तेषु ॥ ६ । २ । ३९ ॥
 सूत्रप्रयोजनम् । ... १८९
 ४ प० पा० प्रस्तावना.

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कुरुगार्हपतरिकुर्गुर्वसूतजरत्य० ॥ ६ । २ । ४२ ॥
 उदृग्ज्योर्गार्हपते । दासीमारादीनामिति च ।
 पण्यकम्पलः संशयायम् । ... १९०
 अहीने द्वितीया ॥ ६ । २ । ४७ ॥
 अहीने द्वितीयाऽनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ।
 गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥
 अनन्तरप्रद्वगक्षेपः । ... १९१
 अनन्तरपदप्रयोजनम् । शापकादिना साधनम् ।
 अनन्तरपदस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य प्रद्वग-
 र्थत्वम् । ... १९२
 परिभाषाप्रयोजनम् ।
 तादौ च निति श्रुत्यतौ ॥ ६ । २ । ५० ॥
 इद्ग्रहणं कदुपदेशे ताद्यर्थमिदर्थं च । ... १९५
 अनिगन्तोऽन्तौ वप्रत्यये ॥ ६ । २ । ५२ ॥
 अनिगन्तपदाक्षेपप्रयोजनम् । ... १९६
 चोरनिगन्तोऽन्तावप्रत्यये विप्रतिषेधेन ।
 विभचीपत्स्वत्कृत्स्नो विप्रतिषेधेन ।
 चित्स्वराद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । ... १९७
 कृत्स्वराद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । युक्तस्वत्
 कृत्स्वराद्वारिखरो विप्रतिषेधेन । ... १९८
 उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६ । २ । ८० ॥
 पदकृत्स्नमाप्यम् । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः ।
 दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवत् जे ॥ ६ । २ । ८२ ॥
 जे दीर्घान्तस्यादिददातो भवदीखेतस्मादन्त्यापूर्वं
 यद्गो विप्रतिषेधेन ।
 न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकजलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥
 आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासरीना छन्दसि उप-
 सख्यानम् । ... १९९
 अन्तः । सर्वं गुणकार्त्तव्यं ॥ ६ । २ । ९२, ९३ ॥
 गुणात्तरेण समासस्वरलोपश्च ।
 उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ६ । २ । १०५ ॥
 सूत्रनिर्देशोपपादकमाप्यम् । ... २००
 यदुमीहौ विश्वं संशयायम् ॥ ६ । २ । १०६ ॥
 विप्रतिषेधोपसख्यानम् ।
 अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वगक्षेपानामनुपसख्यानम् ।
 उदराभ्येषु ॥ ६ । २ । १०७ ॥
 क्षेपे ॥ ६ । २ । १०८ ॥
 उदरादिभ्यो नञ्गुभ्या विप्रतिषेधेन ।
 सोमैर्नसी अलोमोपसि ॥ ६ । २ । ११७ ॥
 लोमैर्नसोः कपि पूर्व विप्रतिषेधेन ।
 कूलतीरतूलमूलशालासप्तममव्ययी-
 भावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥
 पर्यादिभ्यः कूलदीनायावुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन । २०१

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

चेलसेटकटुककाण्डं गृह्यायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥
चेरराज्यादिसरादभ्यस्यरो विप्रतिषेधेन ।
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥
सुण्डाधुदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ।

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥
पदकृत्यमाप्यम् । ... २०२
कृद्ग्रहणाक्षेपः । यत्किंवायुफालं प्रति गत्युपसर्ग-
संज्ञे भवतः । ... २०३
श्रुदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवति, क्रियावदपि । २०४
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥
समासस्यान्त उत्तोत्तरपदस्येति प्रश्नः ।
समासस्यान्ते दोषाः । ... २०५
उत्तरपदस्यान्ते दोषाः । प्रकृषाया समासान्तो-
दात्तत्वम् । तस्मिन् पक्षे दोषाः, वारणम् । ... २०६
फारकादक्षुत्तयोरैवाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥
उभयतो नियमः क्रियते-वारकादक्षुत्तयोरैवा-
शिषि, आशिष्येव कारकादक्षुत्तयोरिति ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥
अपिप्रतिषेधो मित्रे ।
यहोर्नन्वदुत्तरपदभूति ॥ ६।२।१७५ ॥
यहोर्नन्वदतिदेशः । ... २०७
यहोर्नन्वदतिदेशो विदेशस्थमपि नयः कार्यं
यहोर्नन्वा स्यात् ।
उपसर्गात्साङ्गं ध्रुवमपश्युः ॥ ६।२।१७७ ॥
मुद्यस्यान्तोदात्तायादुपसर्गात्साङ्गं विप्रतिषेधेन ।
अभेर्मुत्तम् । अपाष्य ॥ ६।२।१८५, १८६ ॥
अभेर्मुत्तमपाष्युवार्थमनुमीयते च । ... २०८
स्विगपूतवीणा ॥ ६।२।१८७ ॥
स्विगपूतमहणम् उवाचमहणोद्यते च ।
अत्तेरुत्तरपदे ॥ ६।२।१९१ ॥
अत्तेरुत्तरपदे ।
द्विभिर्भ्यां पादन्मूर्धं चतुर्मीदी ॥ ६।२।१९७ ॥
गुपति अक्षरान्तमहणमुत् नक्षरान्तमहणम् ।
पञ्चद्वये दोषाः । ... २०९
मस्य च लुप्तान्तरेण निमित्तं सिद्ध्यते न तद-
नित्यम् ।
एवं तदिदं शतयति-विभाषा समासन्ते भवति । २१०
परादिदन्तसि यदुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥
परादिपदस्यन्तस्य पूर्वान्तायां ददते ।
पूर्वं दत्तं दस्यन्ते दन्तस्य भूतं यतः । ... २११
इति द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥
अलुगुधिकाः प्रागानन्दः, उत्तरपदाधिकारः
प्रागुधिकाः प्रागुत्तरपदाधिकारप्रयोजनानि । २१३
उपसंख्यानवार्तिकानि । ... २१३
अपो योनियन्मतुषु ।
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥
प्राज्ञाणाच्छंसिन् उपसंख्यानम् ।
ओजः सहोभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥
अपस उपसंख्यानम् ।
पुंसानुजादीनामुपसंख्यानम् । ... २१४
आदायिनि च ॥ ६।३।५ ॥
आत्मनश्च पूरणे, अन्याथै च ।
चैवाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।
परस्य च ॥ ६।३।७, ८ ॥
आत्मनेभापपरस्मेभापयोः उपसंख्यानम् । ... २१५
हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम् ॥ ६।३।९ ॥
उपसंख्यानम् । ... २१६
निपातनेनोपसंख्यानप्रत्याख्यानम् ।
कारनास्ति च प्राचीं हलादी ॥ ६।३।१० ॥
प्राप्तविभाषायां दोषः । ... २१७
अप्राप्तविभाषायान्दोषो वारणम् ।
प्राप्तविभाषाया दोषवारणम् । ... २१८
मध्याह्नरे ॥ ६।३।११ ॥
गुरावन्ताय ।
यन्चे च विमाया ॥ ६।३।१३ ॥
अत्र यन्तस्य यन्चयन्तस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधे
न भावग्रहणम् ।
तेन यन्ते विमायाऽन्यत्र प्रतिषेधः ।
तत्पुरुषे कृति यदुलम् ॥ ६।३।१४ ॥
यदुलवचनादस्यैवापरस्य इति न पक्षव्यम् । ... २१९
यदुलवचनस्याह्निताम् ।
सर्ववेदशरिपदं दीदं वाग्रम् ।
पष्टया आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥
उपसंख्यानम् । ... २२०
अतो विद्यायोनिसंयन्नेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥
विद्यासम्बन्धेभ्यो विद्यासम्बन्धेषु, योनिसम्ब-
न्धेभ्यो योनिसम्बन्धेष्विति निमित्तं न ।
आनन्दः अतो हन्ते ॥ ६।३।२५ ॥
आनन्दि नक्षत्रप्रयोजनं स्वरो मातृ । ... २२१
नक्षत्रस्यानं हन्ते आनन्दिप्रयोजनम् ।
देयताहन्ते च ॥ ६।३।२६ ॥
मादोः प्रतिषेधः । ... २२२
पुनर्हन्तमहन्तयोः द्वे च ये यदनिर्वाच्य-
दिद्योती दीपः ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

(उद्घोतः) भाष्ये लोकपदेनात्र नत्वसूत्रम् ।

इह्यो ॥ ६ । ३ । २८ ॥

विष्णोः प्रतिषेधः ।

मातरपितराबुदीचाम् ॥ ६ । ३ । ३२ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ६ । ३ । ३३ ॥

पूर्वोत्तरपदयोर्द्व्यस्यारारो निषालेत्वे । ... २२३

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात् ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

समानायामाहूतो भाषितपुंस्कुसुत यथाकथयित् ।

पूर्वोत्तरपदयोर्द्व्यस्य ॥ ... २२४

अनुक्ति न प्रसज्यप्रतिषेधः, पूर्वदात एव ।

पुंवद्भावे-स्त्रीत्रयप्रहणं, स्त्रीशब्दप्रहणं, रूप-

यस्य वा । ... २२५

प्रथमपक्षे दोषाः । पुंवदित्यत्र पतिविदेशः काम-

नारश्च भवतिविदेशे, उशीनरवन्मद्रेषु नवाः सन्ति

न सन्तीति । ... २२६

स्त्रीशब्दप्रहणे दोषाः । ... २२८

स्त्रीये रूपस्य प्रहणे दोषाः । मध्यमपक्षा-

क्षेपः । प्रथमे दोषवारणम् । ... २२९

पद्वीशब्दार्थ इत्यत्र पुंवद्भाषामावस्थापनम् ।

ततिलादिप्या कृत्यसुचः ॥ ६ । ३ । ३५ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् । ... २३१

परिगणनवार्तिकानि । ... २३२

मयङ्मानिनोश्च ॥ ६ । ३ । ३६ ॥

मानिन्प्रहणप्रयोजनम् ।

न कोपधायाः ॥ ६ । ३ । ३७ ॥

अयं नियमः पुंवद्भाषान्तरस्य । ... २३४

स्याङ्गाश्चेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

स्याङ्गाश्चेतोऽमानिनि । प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गवि-

शिष्टस्यापि ।

पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६ । ३ । ४२ ॥

सूत्रप्रयोजनम् । ... २३५

शुक्लपञ्चमं मृगशीरमित्वादौ सतोऽप्यनिवन्धा । यथा-

अलोमिका एका, अनुदरा कन्या । विप्रतिषेध-

वार्तिकम् । ... २३६

घरूपकल्पचेलइवुवगोत्रमतहतत्वेषु ॥ ६ । ३ । ४३ ॥

क्षीप्रहणक्षेपः । ... २३७

इतः पदानुवर्तनेन लीप्रहणप्रत्याख्यानम् । नयाः शेष-

स्यान्यतरसामिति सूत्रस्योपप्रहणप्रत्याख्यानम् । २३८

अथ तृतीयमाहिकम् ।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

महद्भूते आत्वाभाववाचकम् । ... २३९

महद्भूते पुंवद्भाषसाधनम् ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

(उद्घोतः) हरिकारिकासुर्येन च्यवन्तार्थः । २४०

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य । गौणमुख्य-

योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः । अर्थ्याप्रये एतदेवं

भवति, शब्दाप्रये वृज्यात्वे । ... २४१

(प्रक्षेपः) पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वप्रतीतिः,
न प्रातिपदिकस्यम् ।

(उद्घोतः) गौणमुख्यपरिभाषार्थः सावन्त्येन । ... २४२

अपसंख्यानवार्तिकानि । ... २४३

छाष्टनः संख्यायामयुज्योऽशीत्योः ॥ ६ । ३ । ४७ ॥

प्राञ्चतादिति वक्ष्यम् ।

विभाषा चत्वारिंशत् ॥ ६ । ३ । ४९ ॥

मण्डूकानुवृत्तिः ।

हृदयस्य हृदयस्यदण्डालेसु ॥ ६ । ३ । ५० ॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं न ।

(उद्घोतः) प्रत्ययप्रहणे चापसम्भ्याः । ... २४४

उत्तरपदाधिकार इत्यस्या स्तूपकम् ।

(प्रक्षेपः) सजाविधौ प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं न ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहत्वेषु ॥ ६ । ३ । ५२ ॥

पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम् । ... २४५

उपदेशिवद्वचनम् ।

पचत्यर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

इके चरताबुपसंख्यानम् ॥

वा घोपमिश्रशब्देषु ॥ ६ । ३ । ५६ ॥

निष्के चोपसंख्यानम् । ... २४६

उदकस्योदः संसायाम् ॥ ६ । ३ । ५७ ॥

संज्ञायास्तत्तरपदस्य क्षीरोदः सिद्ध्यर्थम् ॥

एकह्लादौ पूरयितव्ये ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

वर्णाः कृतेणोच्यन्ते नैकदा ॥

इको ह्रस्वोऽङ्घ्रौ गालचस्य ॥ ६ । ३ । ६१ ॥

ह्रस्वमुत्तरपदमाने । ... २४७

इयङ्गुवच्यप्रतिषेधः । अमृङ्गुसारिणीनाम् ॥

एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

एकतद्धित उदाहरणम् । उत्तरपद उदाहरणम् । २४८

खित्यनव्ययस्य ॥ ६ । ३ । ६६ ॥

ह्रस्वानुवर्तनेन सूत्रार्थसाधनम् । ... २४९

कार्यकालं सङ्गापरिभाषम् ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६ । ३ । ६८ ॥

प्रत्ययवद्वाचप्रयोजनम् । ... २५०

सामान्यादिदेशे विशेषानतिदेशः ।

श्रियम्मन्यमित्यस्य सिद्धिः । ... २५१

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । मध्येऽपवादाः पूर्वो-

न्विधीन्यवन्ते । अविदं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

उत्तरपदाधिकारेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रति-

कल्पनम् ॥

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कारे सत्यागदस्य ॥ ६ । ३ । ७० ॥ अस्तुशब्दोपसख्यानम् । ... २५२ उपसख्यानानि । ... २५३	
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६ । ३ । ७२ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषानिर्णयः ॥	
नलोपो नञः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥ नञो ग्रहणे सानुबन्धकप्रयोजनम् । उपसख्यानञ्च ।	
तस्माच्छ्रुत्वाचि ॥ ६ । ३ । ७४ ॥ 'अनुणः' इत्यादिसिद्धये जुद्ध परादिः कर्तव्यः, पदादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति वक्तव्यम् । २५४	
पक्षादिश्वैकस्य चातुक ॥ ६ । ३ । ७६ ॥ यरोऽनुनासिके-इति पदान्तस्येत्येवं तत् । यं विधि- म्वल्यकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्वाच्यते । ... २५५	
सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६ । ३ । ७८ ॥ सादेशे आद्युदात्तनिपातनस्योपदेशिवद्भाषो वक्तव्यः ।	
ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६ । ३ । ७९ ॥ ग्रन्थान्तेवचनं कालोत्तरपदार्थम् ।	
वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥ बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । ... २५६ अकारो मत्वर्थीयः, अथवा बहुब्लेपोऽत्र द्रष्टव्यः ।	
ग्रहस्याक्षिपि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥ अगवादिष्विति वक्तव्यम् ।	
चरणे ग्रहचारिणि ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ ... २५७ ग्रहचारिणि निपातनप्रदर्शनम् ।	
हृग्दशचतुषु ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ दश उपसख्यानम् ।	
समः समि ॥ ६ । ३ । ९३ ॥ नहिवृत्तिवृषि० ॥ ६ । ३ । ११६ ॥ किमग्रहणाक्षेपः । ... २५८ यस्मिन्विधिस्युदात्तप्रत्यये एव भवति । किमग्रहेण ज्ञाप्यते-धातुग्रहणे तदाविधितिः ।	
विष्वग्देवयोश्च० । सहस्य सध्रिः ॥ ६।३।९२, ९५ ॥ छन्दसि विर्यां बहुलम् ।	
छान्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६ । ३ । ९७ ॥ ईत्वनमनयर्णादिति वक्तव्यम् ।	
ऊदोर्नोदेशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥ दीर्घग्रहणाक्षेपः । ... २५९ दीर्घग्रहणाभावेऽवग्रहे दोषः स्यात् ।	
अपष्टवृत्तीयास्यस्यान्यस्य० ॥ ६ । ३ । ९९ ॥ अन्यस्य कारक इत्यत्र दुर्गुत्तिर्जर्ष सूत्रभेदः ।	
फोः कत्तपुरूपेऽचि ॥ ६ । ३ । १०१ ॥ फलाने शत्रुपक्षदयानम् ।	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६ । ३ । १०९ ॥ सूत्रावयवार्थबोधः । ... २६० शिष्टलक्षणम् । आर्यावर्तलक्षणम् । शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी । ... २६१ उपसख्यानानि । ... २६१	
दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६ । ३ । १११ ॥ पूर्वग्रहणानान्तर्व्यमात्रे यथा स्यात्-औदुम्बरी राजा ।	
सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६ । ३ । ११२ ॥ अवर्णग्रहणाक्षेपः । ... २६३ अवर्णग्रहणफलम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ।	
इफो वहेऽपीलोः ॥ ६ । ३ । १२१ ॥ अपीलादीनामिति वक्तव्यम् ।	
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये० ॥ ६ । ३ । १२२ ॥ अमनुष्यादिति वक्तव्यम् ।	
(वह्योतः) कृत्रिमः-पुरुषव्यापारमिनिर्द्वैतः । ... २६४ दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥ तिपदार्थनिर्णयः । सुदत्तमित्यादि यकारान्तम् ।	
चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥ न चो प्रत्यङ्गं भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते ।	
सम्प्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥ विप्रतिषेधवार्तिकम् । ... २६५ सङ्गृहीतो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ २६६	
तृतीयः पादः समाप्तः ॥	
अथ चतुर्थः पादः ।	
अङ्गस्य ॥ ६ । ४ । १ ॥ प्रागभ्यासविचारोभ्योऽङ्गाधिनार उतासप्तमसर्गा- त्तरङ्गाधिकारः । आसप्तमेति निर्णयः । ... २६७ अङ्गस्येति स्थानपञ्चाधयणे पञ्चम्यन्तस्य चाभि- कारः । अवयवपञ्चादीनामप्रतिपत्तिः । ... २६८ परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसङ्गताभावात् । अतस्येति सम्बन्धपट्टीनिर्देशः । ... २६९ यत्रान्ययोगं नापेक्षते षष्ठी सा स्थानपट्टी । यत्रान्ययोगमपेक्षते सा विशेषणपट्टी । अङ्गाधि- कारप्रयोजनानि । ... २७०-२७१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्य- यस्यैव । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् तदादितदन्तवि- ज्ञानम् । ... २७२	
(वह्योतः) प्रत्ययग्रहणे चापयम्या ॥ हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥ ऋकारस्य दीर्घोऽणुप्रत्ययान्न । ... २७३ यथा लक्षणमप्रयुक्ते ॥	

विषयः

पृष्ठाङ्काः

नामि ॥ ६ । ४ । ३ ॥

नामि दीर्घं आमिचेत्स्यात्कृते दीर्घे न जुद्धभवेत् । २७४

वचनायान् तन्नास्ति नोपधायाथ वनेणाम् ॥

इन्हन्पूर्वार्थस्यां शौ ॥ ६ । ४ । १२ ॥

सौ च ॥ ६ । ४ । १३ ॥

हनः कायुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः । ... २७५

नियमस्वरूपसाधनम् । इन्हन्पूर्वार्थस्यामित्येको

योगः । 'शौ' इति द्वितीयः । ... २७६

अपवादविशेषेण नियमः । उपधासङ्ग-

दीर्घत्वस्य नियमः । ... २७७

अविशेषेण नियमेऽपि दोषाभावः ॥

अत्यन्तस्य चाघातोः ॥ ६ । ४ । १४ ॥

दीर्घं वे पित उपसंख्यानम् । अनुवचनप्रहणे न

सानुवचनप्रहणे । ... २७८

तदनुवचनप्रहणेऽतदनुवचनप्रहणस्य । ... २७९

अर्थवद्गुणे नानर्थक्यस्य ॥

अज्जनगमां सनि ॥ ६ । ४ । १६ ॥

इहो गमेरिति वक्तव्यम् । ... २८०

'अचः सनि' इत्येको योगः । 'हनिगम्योश्च'-अचः

स्थाने जातयोरित्यर्थको द्वितीयः । अच इत्युप-

स्थानाहुपधाया नोपयोगः । ... २८१

चङ्गोः शङ्गुनासिके च ॥ ६ । ४ । १९ ॥

ऊठष्ठित्वाधनम् । 'एत्येधत्तु' इत्यस्यापि

त्रिवैनाक्षेपपरिहारः । ... २८२

छिद्रहणानुवर्तनाक्षेपः ।

(प्रदीपः) घाणीदाङ्गम्बलीयः । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिर-

नभ्यासविकारे । ... २८३

छिद्रहणानुवर्तने दोषपरिहारौ ।

(प्रदीपः) भाव्यमानोऽप्युकारः सघर्णान्धाति-इति

'ऋत उत' इति तपरकरणात् । ... २८४

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

असिद्धवद्वामात् ॥ ६ । ४ । २२ ॥

(प्रदीपः) सूत्रनिर्देशोपपत्तिः । ... २८५

(उद्घोतः) अतिदिश्यमान धर्मविरुद्धसाध्यकार्या-

निवृत्तिः ।

(भाष्यम्) असिद्धवचनप्रयोजनम् । ... २८६

अनप्रहणप्रयोजनम् । सूत्रप्रयोजनानि । २८७-८९

असिद्धवदित्यस्याभावे श्लोकवार्तिककारोक्त-

दोषाः । ... २९०-२९१

सूत्रारम्भे वसुत्प्रसारणमज्जिषौ सिद्धम् ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । ... २९२

अधिकारादप्येतसिद्धमिति-अनप्रहणं व्यर्थ

विषयः

पृष्ठाङ्काः

सत्समानाधयत्वं ज्ञापयति तत्तु यथा कथयितु । २९३

उपसंख्यानवार्तिनानि । ... २९४-२९५

आलोऽर्धप्रतिपादनम् ।

आलो मर्यादात्वे दोषाः । ... २९६-२९७

आलोऽर्धविविधधर्तवे दोषाः । ... २९८

आलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

अग्नि शकारग्रहणप्रयोजनम् । ... २९९

अनिदितां हल उपधायाः क्विति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

लङ्गिकम्पोरुपसंख्यानम् । वृद्धेरन्यनिदि । ३००

वृद्धिः प्रत्यन्तम् । रङ्गेण मृगरमणे ।

घिमुणि रजकरजनरजःसु चोपसंख्यानम् । ३०१

शास इदं हलोः ॥ ६ । ४ । ३४ ॥

आशासः कायुपसङ्गानम् । वर्णाधये नास्ति

प्रत्ययलक्षणम् । सूत्रस्य नियमव्यवस्थापनादनम् । ३०२

नियमस्वरूपदर्शनम् ।

अनुदात्तोपदेशः ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

'वाऽम.' इति वार्तिकेन 'वा स्वपि' इति सूत्र-

प्रत्याख्यानम् ।

गमः कौ ॥ ६ । ४ । ४० ॥

गमादीनामिति वक्तव्यम् । ऊर् च गमादीनाम् । ३०३

जनसन्तपनां सङ्गहलोः ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

सङ्गहलोरिति समुच्चयः । योगविभागेन हलग्रहण-

प्रत्याख्यानम् । विप्रतिषेधवार्तिकम् । ... ३०४

विप्रतिषेधाक्षेपः । पूर्वप्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो-

ऽभावादुत्तरस्य । सुमात्वेतिशपकेन विप्रतिषेध-

स्थापनम् । ... ३०५

इत्प्रहणस्य व्यवस्थायैकम् । ... ३०६

इत्प्रहणस्य विप्रतिषेधज्ञापकत्वम् ।

सनः क्विति ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

अन्यतरस्या ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यसत्वे

लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानम् ।

आर्धघातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

अधिवारप्रयोजनम् । ... ३०७

अतो लोपो ग्लोपश्च ग्लोपश्च प्रयोजनम् ।

अन्ये इत्यमेव च चिन्नेद्वापश्च सीयुष्टि । ३०८-०९

अस्त्रो रोपधयोरन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

अस्त्रो रोपधयोरन्यतरस्याम् ।

सुप्रधारणं विप्रतिषेधः । ... ३१०

विप्रतिषेधाक्षेपे व्यासन्तरम् । ... ३११

विप्रतिषेधप्रत्याख्यानम् ।

अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

पूर्वविप्रतिषेधः । ... ३१२

स सति पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः, न, इष्टवार्त्ता

परस्यन्दः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥	
यलोपे वर्णग्रहणे दोषाः । ...	३१३
यग्रहणे सङ्घातग्रहणम् । सङ्घातग्रहणे दोषाः ।	३३४
पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ।	
जेरनिति ॥ ६।४।५१ ॥	
अनिदिग्रहणप्रत्याख्यायनम् । ...	३१५
निष्ठायां सेति ॥ ६।४।५२ ॥	
सेङ्गहणप्रयोजनम् । ...	३१६
सेट्प्रहणाभावे दोषाः । उपसंख्यावधातिङ्गम् ।	३१७
ह्रस्वादीनां छन्दोविपर्ययविहितम् ।	
अयामन्तास्वाच्ये ॥ ६।४।५५ ॥	
इतः कतुरिति पक्षद्वयोपस्थापनम् ।	
पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शनम् । ...	३१८
दोषद्वयनिराकरणम् ।	
व्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६।४।५६ ॥	
लघुपूर्वस्योति न्यास प्रकृत्य दोषग्रहणम् ।	३१९
पञ्चम्यन्तपक्षस्थापनम् ।	
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥	
आपः सानुबन्धकग्रहणम् । ...	३२०
सानुबन्धकनिर्देशो लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति- पदोक्तस्येवनेन प्रत्याख्यातः ।	
अथ तृतीयमाह्निकम् ।	
यसिन्धुसीयुद्धतासिपु ॥ ६।४।६२ ॥	
भावकर्मणोर्ये स्यादयः । भावकर्मवाचिनि ये स्यादयः । पक्षद्वयेऽपि दोषः । ...	३२१
पक्षद्वयेऽपि दोषोद्धारः । कस्यामिद् भवति ।	३२२
भावकर्मणोरिति पक्षे सीयुटो न प्राप्नोति । यानानिष्ठा ॥ यन्मदिराधेधातुकस्येति पक्षे चिण्वद्भावविशेषितः । ...	३२३
सदासानुदत्तिस्योऽप्यनेनैवेद् भवति । ...	३२४
सूत्रप्रयोजनानि । उपदेशपदप्रयोजनम् । ...	३२५
विप्रतिषेधवार्तिकम् । सङ्कटतो विप्रतिषेधे यद्वा- यितं तद्वाहितमेव । ...	३२६
आतो लोप इति च ॥ ६।४।६४ ॥	
इद्वग्रहणाक्षेपः ।	
(प्रदीपः) इद्वग्रहणे चरारः पक्षाः । इद्वग्रयोजनम् ।	३२७
शुभास्यागोपाजहात्तिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	
इत्थे वकारप्रतिषेधो घृष्टपावाग इति दर्शनात् । धीवरी धीवरीति प्याप्नोः सम्प्रसारणम् । ...	३२८
न माङ्गुरे ॥ ६।४।७४ ॥	
गसिन् सूत्रे 'छङ्गुल्लङ्घनद्वयपातः' इत्यतोऽ- तोऽनुपतनात् अजाटोर्यं प्रतिषेधः । अतोऽनु- पतने दोषाः । ...	३२९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अटा सिद्धे आद्वचनप्रयोजनानि । ...	३३०
अचि अघातुम्भवां योरियद्वयौ ॥ ६।४।७६ ॥	
इयदादिप्रकरणे तन्वादीनामण्डदसि बहुलम् ॥	३३१
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	
गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यत इति परमनियमित्यत्र न दोषः । यणादेशः स्वरपदपूर्वोपघस्य, असंयोग- पूर्वं एनिष्ठप्रसङ्गः । धातुना संयोगस्य निक्षेपणा- दिष्टार्थसिद्धिः । ...	३३२
वर्पांश्च ॥ ६।४।८४ ॥	
वर्पांश्चकारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् ॥	
हुक्षुचोः सार्वधातुके ॥ ६।४।८७ ॥	
हुक्षुप्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात् । ...	३३३
यट्लुक्प्रहणदसत्त्वात् हुक्षुप्रहणानर्थक्यम् ।	
हुक्षुप्रहणसामर्थ्याद्यल्लक्ष्मापायामपि ॥	
ऊटुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	
गोहिप्रहणं विषयार्थं यत्रासौतद्रूपम् । अयादेश- प्रतिषेधार्थं । ...	३३४
विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनभावः ॥	
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	
अत्रापि विकृतप्रहणस्य समानाधयवचना- त्कलाभावः । ...	३३५
चिण्णमुलोर्ध्वोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	
चिण्णमुलोर्ध्वोऽन्यवेतानां यश्चोपे च समाना- धयवचनालोपसंख्यायाम् ।	
छादेर्वेऽह्युपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	
अद्विप्रच्युतुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । ...	३३६
वसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	
अचिर्यधिकारादलोपस्युक्तम् । इद्वग्रहणार्थक्य- मन्यत्रापि दर्शनात् ।	
हुक्षुह्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥	
हेर्धित्वे ह्रस्वधिकारादितोऽप्रतिषेधः । ...	३३७
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । शब्दान्तस्य च प्राप्नुवन्ति विरलित्यो भवति । हेरित्यत्र हकारमात्रं निर्दिश्यत इकास्तुत्तरणार्थः । ...	३३८
चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	
चिणो लुकि तत्रहणम्, तलोपस्य चासिद्धत्वम् ।	
अथवा कृतीति वतेते । ...	३३९
उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	
उकारात्प्रत्ययादिति, उकारान्तात्प्रत्ययादिति वा । यथेच्छसि तथाऽस्तु । एकत्र तदन्तविधिना, अप- रत्र व्यपदेशिवद्भावेन । 'छन्दसि वा' इति च वक्तव्यम् । ...	३४०
अत उत् सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥	
सार्वधातुक्पदप्रयोजनम् । तस्योत्तरार्थवयः । ३४१-४९	

विषयः

पृष्ठाङ्काः

सार्वधातुकग्रहणं स्पष्टार्थम्, भूतमात्रेऽपि सार्व-
धातुके यथा स्वादिलयं ॥

असोरह्योपः ॥ ६।४।१११ ॥

अन तपरकरणं प्रत्याख्यातम् ।

इद्विद्वत्स्य ॥ ६।४।११३ ॥

द्विद्वत्स्यैवार्थधातुके लोपः स च सिद्धः प्रत्यय-
विधौ । द्विद्वत्स्येति सौत्रोऽयं निर्देशः । ... ३४३
अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अद्यतनीयाब्दः पूर्वा-
चार्यप्रसिद्धा लुङ्प्रत्ययः ।

अत एकद्वयमध्येऽनादेशादेर्लिङिति ॥ ६।४।१२० ॥

लिङ्गित्वात् य आदेशस्तदादेर्न । ... ३४४
अभ्यासादेसास्यसिद्धत्वाद्ग्रहणमुक्त्यादायैवं प्रा-
प्नोति । फलिभजिग्रहणं शापकमभ्यासादेसासिद्ध-
त्वस्य । शसिद्वयोः प्रतिषेधात्पेचतुरित्यादौ न
दोषः । दम्भ एवं नलोपस्यासिद्धत्वात् । ... ३४५
असोरह्ये तकारेण ज्ञायते-अनिष्टोऽयं विधिरिति ।

धलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥

यत्प्रहर्णं समुच्चयार्थं-यत्किं च सेटि किति च
सेटीति । तुकलभजेति ज्ञापनात्-‘अकारिष’
इत्यादौ न । ... ३४६

राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥

राधाविषु स्थानिनिर्देशः । अनर्थकेऽलोप्यविधिर्न,
नैतस्याः प्रयोजनानि । अत इति वर्तते इति अकार-
रस भविष्यति ।

अर्षेणलसायनजः । मघवा घटुलम्

॥ ६।४।१२७,१२८ ॥

अर्षेणस्तुमघोनघ न शिष्यं छन्दसत्वात्,
छन्दस्तुमघदोर्नात् । ... ३४७

अथ चतुर्थमाह्निकम् ।

पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥

पाद उपपादस्त्वं वक्तव्यं, सार्वादिग्रसद्भात् ।
न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् । निर्दिश्यमानपरि-
भाषाप्रयोजनानि । ... ३४८
निर्दिश्यमानपरिभाषा नापूर्वा किन्तु ‘पृथी स्थाने-
योग’ इत्यनेनोच्यते ।

धाद ऊह ॥ ६।४।१३२ ॥

संभाररोगेण कृतत्वाद्द्वयचनमनर्थकम् । तच्चा-
न्तरापरिभाषां ज्ञापयति । ... ३४९

अयुयमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥

नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् । छन्द-
सत्वात्सिद्धम् । आतिपरिक्रम्येति द्विविधसिद्धम् । १५१

पपूर्वेणधृतरासामणि ॥ ६।४।१३५ ॥

पपूर्वादीनां पुनर्वचनलोपाद्युपसृतिवर्णमिति
विकल्पान्नोपार्पमिति नियमम् ।

विषयः

पृष्ठाङ्काः

आतो धातोः ॥ ६।४।१४० ॥

आतो नाप इति वक्तव्यम् । ... ३५२

‘आतः’ ‘धातोः’ इति योगविभागेन क्त्वाया-
मिलादीनां सिद्धिः ॥

मन्त्रेष्वप्याह्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

आदिग्रहणार्थं न्ययमासरप्रकरणात् । ... ३५३

तिर्विशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

विग्रहणेऽन्यस्य कस्मान्न भवति ? निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीति ।

टेः ॥ ६।४।१४३ ॥

डिलमस्याप्यनुगन्धपरणसामर्थ्याद्विप्यति ।

नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

उपसंख्यानवार्तिकानि । ... ३५४

यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

इवर्णस्य-इकारे किं प्रयोजनकथनम् ? । ... ३५५
इवर्णस्य-इकारे प्रयोजनम् ।

(प्रदीपः) यनाह्वानार्थं योर्युगपत्प्रसङ्गस्त्वं धार्णादाहं
बलीयो भवति । अन्तराहं बलीयः ।

(प्रदीपः) आतिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं, तजानित्यम् ।

(उद्घोषः) समासान्तविधिरित्यस्य । अतिदेशे चाति-

दिद्यमानाधर्मविरुद्धाऽध्वयधर्माभावस्य सर्व-
समतत्त्वम् । संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानामावः ।
कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ।

इयाम्प्रतिषेधः । ... ३५६

विप्रतिषेधवचनानि ।

सूयेतिप्यागस्त्य० ॥ ६।४।१४९ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिराह्वान्यत्वात् । ... ३५७

स्थानिवप्रतिषेधाच्चान्वयत्वम् । स्थानिवद्भावे
प्रतिषेधे उपधाग्रहणानर्थक्यम् । अत्रस्य यलोरो
भवति स चेत्सूर्यादीनां यकारः । विषयपरिगणन-

वार्तिकानि । ... ३५८

उपसंख्यानवार्तिकानि । उपसंख्यानो श्लोः

वार्तिकम् । दासतय-‘कृत्पेद’ । ... ३५९

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥

छग्रहणेन सविधयोगविज्ञानामन्यतरामाव उगयो-

रूपभाव इति ज्ञाप्यते । ... ३६०

तुष्टिमेयः सु ॥ ६।४।१५४ ॥

अन्त्यलोपवचनानर्थक्याग्रहणेनोपसंख्यानम् ।

टेः ॥ ६।४।१५५ ॥

‘‘ आतिपदिकस्येवग्रहणे वक्तव्यः पुनर्ज्ञापना-
दित्येवमगतिरुपार्पम् । ... ३६१

आरदावीया -‘‘ आतिपदिकस्य पुनर्ज्ञा-
रमावतिद्वययोगविज्ञानमन्यतरामाव उगयो-

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
इष्टस्य चिद् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥		ब्राह्मोऽजातो ॥ ६ । ४ । १७१ ॥	
यकारमात्रं धागमः, इकारविशिष्टो वा । लोपा- ननुवर्तने यकारमात्रः, तदनुवर्तने इकारविशिष्टः ।		अयं विधिर्नियमो वा । इदं नियमार्थं विध्यर्थं वेति पक्षद्वयम् । ... ३६८	
ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥		योगविभागेन सर्वेष्टसिद्धिः । ... ३६९	
ज्यात्परस्य लोपविधानेनापि सिद्धावात्वविधानं ज्ञापयति-अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः । ... ३६२		कार्मेस्ताच्छील्ये ॥ ६ । ४ । १७२ ॥	
अकारविधानेनोपपत्तावाधारविधानं ज्ञापयति- भाव्यमानेन सवर्णानां नेति ।		'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव सिद्धे कार्मे इति निपातनं ज्ञापयति-ताच्छीलिकेऽणकृतानि भवन्ति ॥	
र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥		दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक्जैह्याशिनेय० ॥ ६ । ४ । १७४ ॥	
हलादेरिति विशेषणमङ्गस्य, ऋकारस्य वा । धादि- शब्दस्य सामीप्यावयवयाचित्वेनोभयथा सम्भवः ॥ ३६३		घ्रीणहले निपातनवर्णनम् । 'सामान्येनैवात्र सत्यं सिद्ध्यतीति तत्त्वनिपातनं ज्ञापयति-तद्धिते सत्यं न सर्वतीति । ... ३७०	
पक्षद्वयेऽपि दोषवारणम् । ... ३६४		मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् । मित्रयुशब्दस्य द्विर्गृहणं शक्यमकर्तुम् । ... ३७१	
सिद्धान्तपक्षस्थापनेन सूत्रस्योपसंहारः ॥		हिरण्यये यलोपयचनम् । हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपातते । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ॥ ३७२	
प्रकृत्यैकाच् ॥ ६ । ४ । १६३ ॥		समासश्चतुर्थः पादः ।	
किमयमविशेषेण, उत-इष्टमेयः सु । ... ३६५			
त मपूर्वोऽपत्येऽवर्माणः ॥ ६ । ४ । १७० ॥			
वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ।			

॥ विषयानुक्रमः समाप्तः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं महाभाष्यम् ।

तद्व्याख्यानभूतः कैयटविरचितः प्रदीपः,
तद्व्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचित उद्योतश्च प्रारम्भ्यते ।
पठाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथममाहिकम् ।

(स्थानेविधिप्रकरणम्)

(१०३५ अधिकासुग्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. १)

२४३८ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

(द्वित्वाधिकरणम्)

(एकाव्युदायधोक्त्यातिशयवर्णनाप्यम्)

एकाच इति किमयं बहुमीहिः—एकोऽच्च यसिन्
स एकाच—एकाचः—इति,
आहोस्वित् तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः—एको-
ऽच्च—एकाच—एकाच इति ?
किं चातः ?

यदि बहुमीहिः, सिद्धम्—पपाच, पपाठ । इयाय,
आर—इति न सिद्ध्यति ।

अयत्तपुरुषः समानाधिकरणः, सिद्धम्—इयाय,
आर—इति । पपाच, पपाठ—इति न सिद्ध्यति ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) एकाच इति किमयमिति । निर्देशस्य
समानायाद्विधायन्याच, एवमयमनिर्देशाच्च द्वयोर्भुगपदाध्वयितु-
मशक्यत्वात्, 'इत्यादिः शेषः' इत्यादिर्बहुमीहित्वस्य दर्शनात्
'शेषं इयः किति' इति तत्पुरुषल्लिङ्गोपलम्भात्, स्वस्यैव दुर-
पारणत्वादिकथुत्वा वा सूत्रपाठात् सरात्रिवध्याभावात्प्रश्नः ।

अयदेवगुरुवत्तया पठान्तापात्रुचर्तनात् ।

भाष्यप्रदीपोद्घोषात् अर्थां गुण्यानि भाग्यं ॥

१ बहुमीहिपदे पपाचोपादौ शब्दोऽच्च अस्मिन्निष्ठे वदुत्तमस्य अयमिति वा
प्रसङ्गे ॥ २ अयदेवगुरुवत्तया पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥

३ अयदेव वदुत्तमस्य पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥ ४ अयदेव वदुत्तमस्य
पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥ ५ अयदेव वदुत्तमस्य पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥

बहुमीहितस्तत्पुरुषयोर्विप्रददर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । न
हि सज्ञाभेदमात्राद्योः, किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् ॥

किं चात इति । द्वयोर्विशेषं धृच्छति ॥

सिद्धं पपाचेति । प्रथमैवाभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावात्,
अस्यभाषायोगविभागाद्वा बहुमीहितपक्षे पचोर्द्विवचनं सिद्ध्यति
न तु तत्पुरुषपक्षे ॥

(उद्योतः) निर्देशस्य समानत्वादिति—अनेन सन्देहवीजं
साधारणधर्मदर्शनमुत्तुक्त्वा ॥ ननुसंयोगव्याप्यमनसत्वं आह—भिन्ना-
ध्वत्वादिति । न चोक्तशब्देन भिन्नयोरभिधानमुपपद्यत इति भावः ॥
नन्वस्माद्वेदकेतव्योऽस्तत्त्वं आह—युक्त्यचनेति । सर्वोदारे एकशे-
षत्वं नास्तेवेति भावः ॥ निष्क्रम्युपशोक्तौति न तेनापि निर्णय
इत्याह—हृष्टादिरिति । यत्नेन 'निषादलपलपिषर'ान्वायेन तत्पु-
रुषत्वनिर्णयः' इत्यस्तत्त्वं ॥ हृष्टः किरिति । बहुमीहितपक्षे शब्दो
द्वित्वासमत्वादिति भावः ॥ सरादपि न निर्णय इत्याह—स्वर-
स्येति ॥ तत्र हेतुः—युक्त्युत्था येन । एवं च एकमुत्था प्राटपक्षे
स्वरो दुस्वपारण इति भावः ॥

'विज्ञानः' इति प्रथमविषयः प्रसङ्गोऽनुपपद्यते आह—द्वयोर्दि-
शीति ॥ ननु बहुमीध्वार्थक्यत्वेऽपि प्रथमतःसाधारण्यं दिव्यमत्र
आह—प्रथमाभावाभावेऽपीति ॥ योरापिभाषाः—'एकाचो द्वे'
इत्येवम् ॥

योरापि, तत्पुरुषयोर्विप्रददर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् । न
हि सज्ञाभेदमात्राद्योः, किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम् ॥

१ एकोऽच्च अस्मिन्निष्ठे वदुत्तमस्य अयमिति वा प्रसङ्गे ॥ २ अयदेवगुरुवत्तया पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥

३ अयदेव वदुत्तमस्य पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥ ४ अयदेव वदुत्तमस्य
पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥ ५ अयदेव वदुत्तमस्य पठान्तापात्रुचर्तनात् ॥

(५९४७ एकाचपदार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु-
व्रीहिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् ॥

एकवर्णेषु च कथम् ?

(प्रदीपः) बहुव्रीहिनिर्देश इति । बहुव्रीहनिर्देशः = उच्चारणम्, बहुव्रीहिणा धातुस्य निर्देशः = प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तित्यायाधयेन बहुव्रीहिप्राप्तिरूपेण, वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वात् । अत एव प्रयोजनाभावात् तन्प्राप्तयेकशेषाणामन्यतमानाधायणम् । लिङ्गमध्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति 'ह्लादिः शेषः', 'शर्पूर्वः खयः', 'लिङ्गव्यासस्योभयेषाम्' इति । अत्रैकमात्रस्य द्विवचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंस्तरणाययोगात् ॥

(उद्योतः) बहुव्रीहिरस्य निर्देशाभावाद्वा—बहुव्रीहेरिति । बहुव्रीहिपदेन तत्सम्बन्धव्युत्पत्तेः । निर्देशः—उच्चारणम्, प्रतिपादनं वेत्यर्थः ॥ ननु स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषो न्याय्योऽत आह—व्याप्तीति ॥ व्याप्तिमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणेति ॥ तन्प्राप्तयेकशेषाणामिति । सोढो विभक्त्यन्तानामेकशेष इत्यभिमानः ॥ अनेकमिति । तत्पुरुषस्य तु एकमेव लिङ्ग 'दीर्घ इणः' इतीति भावः । वस्तुतो व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धव्युत्पत्तस्य लिङ्गत्वमेव नास्ति ॥

(५९४८ अनुपपत्तिपरिहारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्ब्रचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति सकृद्व्यम् । एकमेकवर्णेषु द्विवचनं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकवर्णेषु चेति । मुख्य एकाव्यपदेशो येषामस्ति ते व्यपदेशिनः पञ्चादयस्तै यथा द्विवचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि ॥

(अधिकारत्वनिर्णायकभाष्यम्)

एकाचो द्वे भवत इत्युच्यते, तत्र न ह्यप्यते—कस्येकाचो द्वे भवत इति ।

वक्ष्यति 'लिङ्गि धातोरनभ्यासस्य' (६१।८) इति, तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते ।

यदि धातोरेकाच इति, सिद्धम्—पपाच, पपाठ । जजागार, पुपुवीयिपति—इति न सिध्यति ।

धातोरिति नैपैकाचसमानाधिकरणा पष्ठी—धातोरेकाच इति ।

किं तर्हि ?

अवयवयोगैषा पष्ठी—धातोर्य एकाजवयव इति ॥

अवयवयोगैषा पष्ठी चेत्सिद्धम्—जजागार—पुपुवीयिपतीति । पपाच—पपाठेति न सिध्यति ।

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयव इति भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्यैकाच इति । विधिं गत्वा विशेषानुपादानात् पृच्छति ॥

वक्ष्यतीति । नार्यं विधिः, किं तर्हि ? अधिकार इत्युक्तादस्योत्तरवाक्येऽप्यर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् ॥ धातोरेकाच इति—वैयधिकरण्येन संबन्धोऽभिमतः, धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्यर्थः ॥

इतरस्तु सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाऽऽह—यदि धातोरिति ॥ नैपेति । सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते । तस्मिन्नेकविषयतां लक्षणस्य, प्रथमग्रहणाच्च । सामानाधिकरण्ये च व्यपदेश्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्योतः) नन्वसाधिकास्त्वान्तरात् तत्र कार्यनिर्देशोऽस्त्येवेति तत्प्रशान्नुपपत्तिर आह—विधिं मत्सेति । स्वांशेन समन्वितं पाराव्यंस्वनं न पुन्येति भावः ॥ भाष्ये कालेऽस्त्येव—धातोः, प्रातिपदिकस्य वेत्यर्थः ॥

नार्यं विधिरिति । विधित्वे हि 'लिङ्गि धातोः—' इत्यादिर्बोधा-निर्देशात्पूर्वमेव सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यं स्यादतोऽधिकारं यत्रायमिति भावः ॥ व्यवस्थानमिति । 'धातोरेकाचः—' इत्येवमर्थविशेषस्य व्यवस्थितिरित्यर्थः । जजागारत्यादिनिर्देशे आह—वैयधिकरण्येनेति ॥

समन्विते सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यापुनस्तत्वादाह—सर्वेति । एकवचनेकाव्याप्त्यनुग्रहात्वेत्यर्थः, तदेवाह—सस्मिन्निति । 'अनेकविषयता' इत्यनेन व्याप्तिन्यायः सूचितः । यत्तस्मिन्वैयधिकरण्ये तल्लनेकविषयता लक्षणस्य भवतीत्युक्तार्थाः । 'अनेकविषयतालक्षणस्य' इति कचित्पाठः, तद्वान्वयश्चिन्त्यः ॥ वैयधिकरण्याभये आपकमन्पाह—प्रथमग्रहणाच्चेति ॥ इति भविष्यतीति । इति व्यवहारविषयो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(प्रथमाक्षेपभाष्यम्)

एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र द्विवचनं स्यात्—जजागार, पुपुवीयिपतीति ।

पपाच—पपाठेत्यत्र न स्यात् ॥

१ 'धातुनिर्देशः' इति म. पाठः ॥

२ बहुव्रीहिप्रत्ययपदयति—अस्मात्प्रत्ययेति ॥

३ 'एकवर्णेषु व्यप' इति बरहिणः पाठः 'छ' पुनरुक्तः ॥

४ 'रैकाजवयवो भवति' इति च. छ. घ. क. दार्पितः पाठः ॥

५ 'विषयपरात्पुनरप्यस्य' इति च. पाठः ॥

६ तत्र तत्र—निमित्ते, अस्त्युक्त्याधिकारत्वेनापि कार्यनिर्देशाभावाच्च विधिनिर्देशाभावं मन्त्रं एवमतीति भावः ॥

७ असाधिकाद्यप्येव विधित्वरूपेण हेतुग्राह—स्वाश्वेत इति ॥

८ सस्मिन्ननेकविषयत्वात्पुनरप्यस्य—इत्येव पाठे तस्मिन्निति तस्मात् भावो न स्यादिति चित्तोऽयं पाठ इति भावः ॥

९ यद्यप्येते 'इति भविष्यतीति' इति मतीकतुपपन्नं व्याख्यानं मानाधिकरण्यं पुनरेव उपपन्नं स्यात् तद्वच्च पाठः नेचन टुपुपुके एव पुनरुक्ते इत्येते नाप्यत्र । हेतुवत् न नाप्यत्र च. घ. ॥ यद्यप्येते भाष्यरूपमतीति शुद्धभागे मन्त्रोभाष्ये—इत्युक्त्याच्चर मतीकतुपपन्नं तस्मात् मानेति धृवीनिर्देशाभावाच्च ॥

(प्रवीपः) यत्रैव प्रथमश्चेति । प्राथम्यस्य द्वितीय-
व्यपेक्षत्वात् ॥

(५९४९ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमत्वे च ।

किम् ?

व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमित्येव ॥

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(उच्यते) भाष्ये—प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च—इत्यलोक-
मिति शेषः ॥ किमुक्तमिति वृत्तिरिति—किमिति ॥ उदाह—व्यप-
देशिवदिति । 'स तर्हि वक्तव्यः' इति वाका प्रश्नः ॥

(५९५० समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* तत्र व्यपदेशिवद्भवनम् * । एकत्वो द्वे प्रथमा-
र्थम् * पक्षे चादेशसंप्रत्ययार्थम् * ।

नैप दोषः ।

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् इत्येव ॥

(प्रवीपः) अवचनादिति । वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं
वचनेनानिवद्धं लोकव्यवहारात्मकम्, तस्मात्सिद्धमित्यर्थः । तथा
हि—लोकं शिलापुनकस्य शरीरमिति नहिर्वस्तुभेदेऽसत्यपि
भेदस्य व्यवहारोऽवस्थान्भेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुनो विनीय-
माणत्वाद्यनेकावस्थापुणो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्य-
मानावस्था भेदेन निर्दिश्यते । एवमेव हि वस्तु 'तदेवेदम्'
इति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमित्यनदप्यवस्थाभिदाभावरूपमाभाति ।
यथा 'हन्त्यात्मानमात्मना' इत्येकस्यापि वृत्त्यवस्थापितावस्था-
भेदाभयः कर्तृकर्मकरणभावः । इदञ्च—इत्यादिप्रयोगभेदात्—
एति—इतः—यन्ति—आयन्—जिगमिषति—इत्याद्यनन्तरूपलेखे ए-
कोऽयमिकारोऽजिति व्यपदिश्यते ।

अथ चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थावच्छब्दार्थ-
समुदायस्याविवक्षितार्थ एवो वर्णोऽजिति व्यपदिश्यते । एवं पचे-
रन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिङादिपरं रूपमवयव इति व्यप-

१ 'द्वितीयापेक्षत्वात्' इति च. पाठः ॥

२ इदानीन्तनोपलब्धभाष्यपुस्तकेषु 'प्रथमत्वे च' इत्येव भाष्यपाठो
दृश्यते । 'प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे चेत्यस्योक्तमिति सोप' इत्युच्यते दर्शनाय
'प्रथमत्वे चाप्रथमत्वे च' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

३ 'स तर्हि वक्तव्य इति वाका प्रश्नः । न वक्तव्य इत्येतद्वर्गमुत्तर-
यति' इत्युच्यते दर्शनाय 'स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः' इत्युच्यते
'न वक्तव्यः' इति ग्रन्थ पदपोषणार्थेन दृष्ट इति प्रतीयते । इदानीन्तनोपलब्धेषु
वर्षेभ्यः पुस्तकेषु तथा पाठो दर्शनावस्थानिरूपयति ॥

४ 'एकत्वप्रत्ययः । तदप्यवस्था' इति च. पाठः ॥

५ 'तथा' इति च. पाठः ॥

६ मरुते वचनरहितं यल्लोकविज्ञानमित्यर्थोऽन्यथापि वच्यं स्यात् ।
अथवा—इत्यादिप्रत्ययः । वचनेऽपि वक्तव्यभावेन वक्तव्य इत्यादि परिभाषे-
त्येवैवत्यमिति ततोऽन्यथावयवम् ॥

दिश्यते । प्रथमव्यपदेशोऽपि प्रयोगभेदादेवेति 'प्रथमगर्भेण हता'.
इत्यादिष्वेकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते । असतोऽपि द्वितीया-
वीन् बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यैसाधर्म्याद्वा ।

प्रसिद्धत्वाच्चैवविषयस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वम् । सत्यपि
वा गौणत्वे 'छिद्यभ्यासस्योभयेवाम्' 'दीर्घं इणः किति' इत्या-
देशोपकाङ्क्षयति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः ॥

(उच्यते) 'न वक्तव्यः' इत्येतद्वर्गमुत्तरयति—(भाष्ये) उक्तं
चेति । 'आपन्नवत्' इति शब्दे इति शेषः ॥ पक्षे चादेशेति ।
'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रे प्रत्ययाश्चेऽवयवपक्षीसारत्वात् 'पक्षे—वक्ष्य' इत्यादौ
सकारमानस्य प्रत्ययस्य पत्वार्थमित्यर्थः ॥

वचनेनानिवद्धं—वचननिबन्धनत्वाभावात् । लोकव्यवहारा-
च्छास्त्रेऽपि मुरयप्रथमादिवत्सिद्धं तत्र कार्यमित्यर्थः ॥ अवस्थाभेदा-
श्रय इति । अवस्थाकृतभेदाश्रय इत्यर्थः ॥ भेदेनेति । इव्यमाना-
वस्था पूर्ववत्त्वातो भेदेन निर्दिश्यते इत्यर्थः ॥ नन्वेव भेदे सति प्रत्य-
भिज्ञौ न स्यादत आह—एकमेव हीति । यथा नदादिशरीरमिति
भावः ॥ बुद्ध्यावस्थापितेति । बुद्ध्यावस्थापित्यर्थः । अवस्था—
अन्तःकरणशुभापिऽसम्बन्धत्वात्, न तु भास्व आत्मन्यवस्थाभेदो-
ऽस्तीति भावः । वस्तुतः । 'सिलोपुत्रस्य शरीरम्' इत्यादि वस्तुस्य
विकल्पात्मकं ज्ञानं, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुस्यो विवरणः, 'पुरुषस्य
चैतन्यम्' इति वद । प्रकृते एकाव्यवधानमपि तथैव । 'इणो दीर्घः'
इत्यादिशापकाढोक्तनिरुद्धत्वाद्वा तादृशस्यापि शास्त्रीयकार्यनिमित्तता ।

'अथ वा' इत्यादिप्रसिद्धस्य इत्याप्यन्तवत्त्वे उक्तम्, तद्वचन-
वत्त्वात्—एवं पचेरिति ॥ प्रयोगभेदादेवेति । भाषिप्रयोगा-
न्तरसापेक्षया प्रथमव्यवहार इति भावः ॥ प्रथमगर्भेणेति ।
प्राग्वृत्तायामभेदोऽस्यमाणाय वाच्य व्यवहारः । गर्भः—अपलम् ॥
साधर्म्येति । अपलान्तराभाववत्कालिकापलत्वेन साहचर्यम्,
तस्माद्वा एवमित्यपि लोके व्यवहारे दृश्यत इत्यन्वयः ॥

नन्वेव सति गौणत्वादस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—प्रसिद्ध-
त्वाच्चेति । द्वितीये साहचर्यमूलकवाङ्मोहात् पुनरुक्तं आह—सत्यपि
वा गौणत्वे इति ॥

(५९५१ समाधानसाधकान्तरवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ योगविभागो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा योगविभागः करिष्यते—
एकाव्यो द्वे भवतः ॥

७ 'मुद्रयप्रथमसाधर्म्याद्वा' इति च. पाठः ॥

८ पक्षे—वक्ष्यति । पक्षेपक्षानुभावेन रेटः, तिङ्, इत्येति लोपः,
छेदोऽन्तादौ इत्यस्यमा, विट्, कृतवत् । अत्र छकाराभाव मूलयो न तु मूलपा-
वकया छन्दः इति प्रत्यय स्यादिति पक्षे चादेशप्रत्यययोः व्यपदेशिवद्भावो
वक्तव्य इति वार्तिकोऽनुमीयते ॥

९ 'सिद्धं तत्तत्कार्यमित्यर्थः' इति च. पाठः ॥

१० 'अवस्थाकृतभेदाश्रयत्वे' इति पाठो च. च. पुस्तकेषोः ॥

११ 'प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्' इति च. पाठः ।

१२ 'शिलापुनकस्य' इति च. पाठः ॥

१३ द्वितीये—मुद्रयप्रथमसाधर्म्यात्तत्कार्येति । वचनं तु बुद्ध्या परिकल्प्य व्यव-
हारस्य प्रसिद्धत्वात् । उच्यते । वचनं तु बुद्ध्याप्यन्तवत्त्वात् व्यवहारस्य
आदेशप्रत्यययोः व्यपदेशिवद्भावोऽनुमीयते—द्वितीय इत्यादिवा ॥

किमर्थो योगविभागः ? -

(प्रदीपः) योगविभागो वेति । तेनै प्राथम्याणो व्यपदेशिवद्वाचो नाश्रयितव्यः । तत्र हि योगविभागसामर्थ्यात् 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इत्यादौ 'एकाचः' इति 'प्रथमस्य' इति च वाक्यभेदेन सम्बध्यते, एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात् । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मणक्वाक्यात् प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्य-संस्कारकाणि उपप्लवन्ते—

घातोर्ध्वयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत इत्येकं वाक्यम् ।

धातोः प्रथमस्यैकाच इति नियमार्थं द्वितीयम् ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच इति तृतीयम् ॥

(उद्घोषः) नन्वधिकारार्थत्वादस्य विभागेऽविभागे वा न
मिश्रेणेऽत आह—तत्र हीति ॥

वाक्यभेदेन सम्बन्धप्रकारमाह—तस्मादिति ॥ नियमाय-
मिति । प्रथमाप्रथमतस्मादविषये इति भावः ॥

(५९५२ साधकान्तरसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकाजमात्रस्य द्विर्वचनार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाज्मात्रस्य द्विवैचनं यथा स्यात् ।
इयाय, पपाच ।

तत्तः—

प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ।

श्वसिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र
प्रथमस्यैकाद्विचयं यथा स्यात्, अप्रथमस्य
मा भूदिति । जजागार-पुपुत्रीयिषतीति ॥

(प्रदीपः) एकाच्च इति । भवयवा अभ्येकाचः, समु-
दायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्भक्तोरचयवश्च । ततो विरोधानुपादा-
नास्त्वैवा दिव्येन प्रसन्नः ॥

(५९५३ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ एकाचोऽवयवैकात्त्वादवयवानां
द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकाचोऽवयवैकाक्ष्याद्वयधानां द्विर्यचनं प्राप्नोति । नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोऽप्येकाच्, इजशब्दोऽप्येकाच्, इकारोऽप्येकाच्, निशब्दोऽपि ।

तत्र निजशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धम्, दोषाश्च न सन्ति ।

इज्जशब्दस्य द्विर्यचने रूपं न सिध्यति, दोषा अपि न सन्ति ।

इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिद्ध्यति, दोषाश्च सन्ति ।

निशब्दस्य द्विवचने रूपं सिद्धम्, दोषास्तु सन्ति ॥

तत्र को दोषः ?

(प्रदीपः) निज्शब्दोऽपीति । यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तामुच्यते तेनेव देवदत्तोऽपि, एवमिकारेण सर्वे एका-
ज्यपदेशभाज इति भावः ॥ इकारोऽपीति । व्यपदेशिव-
द्भावादिति भावः । 'अर्थवत्ता व्यपदेशिवद्भावः' इत्यनाभिल
'इकारोऽपि' इत्युक्तम् । न ह्येतद्वचनम्, अपि तु न्यायः ।
अर्थवत्तो भेदकल्पनसंभवादनर्थकोऽपि यदि भेदेनाश्रयितुं
शक्यते ततस्तत्रापि भक्त्येव व्यपदेशिवद्भावः । शक्यते चेत्ता-
रोऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावज्ञानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेण-
एकाज्-इति व्यपदेशम् ।

नन्वर्थवत्वात्समुदायस्यैव द्विवचनं भविष्यति, नावयवानां
मनर्थकानाम् । नैतदस्ति । यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमासीद्यत्
तत्रार्थवैपरिभाषोपतिष्ठते । यथा 'हो' इत्यत्र । अन्यथा 'अर्थ-
वदधातुः' इत्यत्रार्थवद्ब्रह्ममनर्थकं स्यात् । अधातुप्रत्यय
इति पर्यादासाधयणात्तत्पदशब्दप्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थाना-
दनर्थकस्य ब्रह्माप्रसङ्गात्, 'धातोर्वचनस्यैकाचः' इत्यवयवयो-
नाध्रयगुणानर्थकस्याप्यङ्गीकरणाच्चास्तीहेतत्परिभाषोपस्थानम् ।
अत्र च पर्यायेण सर्वेषां द्विवचनप्रसङ्गोद्यते, न तु युगपद-
न होक्तव्ययो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन क्षम्योऽपे-
क्षितुम्, अवयवस्य गुणत्वाद्-पराधत्वाद्-एकं प्रति गुणभावाद-
परं प्रति गुणमावायोमात् । पर्यायेण त्वपेक्षया अविरोधात्स-
र्वप्रसङ्ग उच्यते । ऐक्यं चैकाचो द्विवचने कृते एकाऽव्यपदेश-
हेतोर्वचोऽपि द्विरुक्तत्वात्सत्सत्त्वे प्रयोगोऽपरस्तेकाचो द्विवचना-
प्रसङ्गः, प्रवृत्तत्वाच्छङ्कस्य । सत्याद् प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां
द्विवचनप्रसङ्गः ॥

इज्जुशान्दस्येति । इकारस्य लघुपधगुणे राति 'अभ्याप्त-
न्यासणे' इति इकारस्य इयञि 'नियेज' इति रूपं स्यात् ।
इकारस्यापि द्विवचन एतदेव रूपम् ॥ दोषा अपि न स-
न्तीति । रूपादिरेतस्य लुप्तभावाद्यदिदोषस्याप्रवृत्त्या ॥

१ 'द्विपथि योगः' इति अ. पाठः ॥

॥ तेन चोपनिषदाग्रचरितः । ओपनिषदाग्रचरितः ।
दृष्टव्यं च यत्तेन दोषः प्रकटितः ॥

२ 'प्रथमदीर्घाक्ष' इति श्रु. पाठः ॥

४ एषा च इति । अत्रादिर्हि प्रीत्यनेनेत्याह इति परस्मैपदान्वाच-
नान्नैव वाचनं शेषमने । अत्र प्रीत्यनेनेत्याह प्रत्ययान्तं प्रत्ययान्ते । अत्र च

५ 'अथमल्लैवेद्यायो' इति अ पाठः ।

६ 'दीपाय न' इति श्रु. पाठः ॥

* 'एतु मयन्ति' इति च. पाठः ।

८ म० 'अथैतत्तत्त्वव्यापदेशिह्युक्तं' इत्यस्य भाग्योक्तवचनस्य अर्थं
 हनुमानस्य वचनं ग्रन्थमगम आह—न ह्येतदिति ॥

२ 'संस्कृतपत्रिका' एति पृ. १०२ ।

१० 'ब्रह्मैवेत्यसौ' इति छ. ज. पाठः ।

(उद्घोतः) नन्वेक इति नः सर्वेषामवयवः स्मरित्वा-
यद्वा दृष्टान्तेनोपादयति—यथेति ॥ इत्यनाश्रित्येति । असद्ये
एव व्यपदेशितत्वात् इत्यनाश्रित्येति बोध्यम्, आचान्तवत्त्वे 'व्यप-
देशिवदेकस्मिन्' इत्युक्तेः । तस्मात्प्रमाणमापत्तये तात्पर्यम् । पूर्व-
पक्षत्वात् भगवता न क्षोदः कृतः । वक्ष्यमाणेन सर्वसमाधानाच्चेति
दिक् ॥ अर्थवत् इति । अर्थस्य स्वागोपादानाम्ना भेदकत्वनायाः
मुकरत्वादित्यर्थः । सति समवेऽर्धवत्त्वकृत्येदेन भेदः, अस्ति तु
प्रकारान्तरेणापीति तद्भावात् ॥

अन्यथेति । हापकमिदं चिन्त्यम्, पर्युदासेनैवायं वक्तव्यो
परिभाषाऽनुपयोगात्, अर्थवद्ब्रह्मणस्य विशिष्टाग्रहणायावश्यकत्वा-
त्तेत्याहुः ॥

अर्थपरिभाषाऽनाग्रहणे हेतुन्तरमाह—धातोरवयवस्येति ।
अर्थपरिभाषातोस्तदवयवश्रुत्येऽवयवोऽनर्थक एव प्रतीयन् इति भावः ।
अन एव जनागारेत्यादौ जागृ-इत्यस्य द्वित्वं भवति ॥ ननु सर्वेषां
द्वित्वमेकत्रैव प्रयोगे युगपद्विधेयते, उत प्रयोगभेदात्पर्यायेण ? तत्राचः
पक्षो नोपपद्यते, प्रमित्यनुमानयोरसम्भवात्—इत्याह—अथ चेति ॥
तत्र प्रमितेत्वावयुगपदसम्भवमाह—नष्टोक्त इति । शक्योऽपेक्षि-
तुमिति । प्रमातुमित्यर्थः । एकस्य तद्वैशिष्ट्येन प्रमाकांटेऽपरस्य
तद्वैशिष्ट्येन प्रमाया असम्भववदिति भावः । तदाह—अवयवस्ये-
त्यादिना ॥ युगपदनुमानासम्भवादपि पर्यायमसङ्ग इत्याह—एकस्य
चेति ॥ तद्वैशिष्ट्यापुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गं वाचयति—अथोऽपि द्विरक्त-
त्वादिति । एवञ्च तदशमादाय 'एकस्य लक्षणस्य' इति न्यायप्रवृत्ति-
रिति भावः । तदाह—प्रवृत्तत्वाच्छ्रुतस्येति । अनन्यासंख्येति
निर्देशकत्वमपि बोध्यम् । वाच्यः क्रमवृत्तिवाच्य युगपदनुमानाभाव
इत्यपि बोध्यम् ॥

ननु रूपातिदेशोपल सत्त्वाद् 'क्षोपा न सति' इत्युक्तमत
आह—रूपासिद्धेरिति ॥

(५९५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तत्र जुस्भाववचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र जुस्भावो यत्कथः । अनेनित्युः,
पर्यवेविषुः । अभ्यस्तात् ज्ञेयुस्मावो भवतीति
जुस्भावो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

(५९५५ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ खरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरश्च न सिध्यति । नैनजति-यत्प-
रिवेविपतीति । अभ्यस्तानामादिहृदात्तो भवत्यजादौ
लसार्वाद्यातुरु इत्येव खरो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) खर इति । खरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्
खरसिद्धिरिति चेत्, न; 'इत्खरप्राप्ती व्यञ्जनमविद्यमानवत्'
इत्येव व्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोतः) इत्खरप्राप्ताविति—न । विषेयखरविषये
यत्तदेवेति भावः । एतेन—'खरोदेश्वके विधौ व्यञ्जनस्यानिष्पन्न-
त्वात् तदावश्यकम् । अन एव शौकम्—नाकमिलादावनुदात्तादेर-
न्तिष्ठः । एव च 'इत्येव व्यवस्थापनात्' इत्युक्तम् । इत्यप्राप्तम् ।
अथ च जकारादेशत्वं खरप्राप्तमावादिष्यमानत्वमेवेति तेन व्यञ्ज-
नात्खरसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

(५९५६ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ अद्भावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्भावश्च न सिध्यति । नैनजति,
परिवेविपतीति । 'अदभ्यस्तात्' (७११४) इत्य-
द्भावो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यत्परिवेविपतीति । अच्छब्दप्रयोगः
'निपातार्थेयं' इति निपातप्रतिषेधार्थः ॥

(५९५७ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ नुम्प्रतिपेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) नुम्प्रतिपेधश्च न सिध्यति । नैन-
जत्, परिवेविपत् । 'नाभ्यस्ताच्छातु' (७११७)
इति नुम्प्रतिपेधो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥

(५९५८ समर्थकवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रहानिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकावः
शास्त्रं हीयते ॥

(प्रदीपः) शास्त्रहानिश्चेति । एकसिद्धेकाव्यवयवे
द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनान्येषा तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विवचना-
भावताद्विधेयं शास्त्रं स्वार्थं स्यात् ॥

१ 'सवतीत्यजादौ' इति च. पाठः ॥

२ इत्खरप्राप्ताविति—नेति । नैनजति—इत्यत्र निषिद्धस्य द्वित्वेऽम्भ-
वात् 'निते' शब्दस्य, तस्य च अत्र द्वित्वस्य अनुपपत्तये नानि, व्यञ्जन
व्यवधानात् । तथा च नैनजति—यत्परिवेविपतीति खरो न प्राप्नोति
नाभ्यस्तात् । ननु 'खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यनया परिभाषा
कदाचित्प्रमाणं नेति चेत् । तस्मात् परिभाषाया खरव्यवस्थापनवर्षेण
पर्यनिमित्तकमेव निषेधेन अनेनैव नाना मरुति मन्त्रा कथ्यन्ते इत्युक्तम् । 'अम्भ-
तानामादि' इत्यस्य च अत्र व्यञ्जनव्यवस्थापनवर्षेण निमित्तकमात्रात् । का
च ११११११ 'अद्भावतादेर्य' इत्यप्यर्थवत्त्वेन मरुते, तस्य खरोत्पत्त्य-
रिति ॥ इत्यत्र खरविधौ भवति । खरविधौ च 'इत्खरप्राप्ता'

व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्येव व्यवस्थापितमिति 'नितिवति' इत्यदौ खरो
न सिध्यतीति नाभ्यस्ताच्छातु इति मरुतमन्त्रः । ननु 'इत्खरप्राप्ती व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्' इत्येव व्यवस्थापनवर्षेण निषेधेन 'खरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवत्' इत्यस्या अभाव एव मरुतेन—इत्यत्र उद्योगे मरुतस्यमात्र-
इत्खरप्राप्ताविति—नेति । इत्यत्र मरुतं निषेधेनैव नाना व्यञ्जनस्य निषेधः
नेति मरुतः । 'खरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्य शब्दस्य निषेध-
विषये खरोऽत्र मरुतेन, खरविधौ मरुतस्य शब्दोत्पत्त्य एव मरुतस्य निषेध-
ः । एव च मरुतीत्येव मरुतमन्त्रस्य शब्दोत्पत्त्यः ।
३ तत्प—तत्पत्ति व्यञ्जनमविद्यमानवत् । तत्पत्तिः ।
४ 'नितिवत्तावति' इति च. पाठः ॥

(उद्द्योतः) द्योतितेति । 'उद्द्ये रक्षणस्य' इति न्यायेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधेन चेत्यर्थः ॥ अन्येपामिति । अवयवा-
न्तराणामित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—समुदायैकाच इति । समुदाय-
रूप एकाच्—समुदायैकाच्, तस्य शास्त्रं—तद्विषयं शास्त्रमित्यर्थः ।
पातोः प्रथमेकाच्चावच्छेदेनाऽसति बाधके शास्त्रभाषारादिति भावः ॥

(५९५९ आक्षेपवार्तिकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तत्समुदायैकाचत्वात्
शास्त्राहानेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तत्समुदायैकाचत्वात् ।

किमिदं तत्समुदायैकाचत्वादिति ?

तस्य समुदायस्तत्समुदायः । एकाज्भाव एकाच्-
त्यम् । तत्समुदायस्यैकाचत्वं तत्समुदायैकाचत्वम्,
तत्समुदायैकाचत्वात् । तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं
भविष्यति ॥

कृत एतत् ?

शास्त्राहानेः, एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

ननु च समुदायैकाचोऽपि द्विर्वचने क्रियमाणे-
ऽवयवैकाचः शास्त्रं हीयते ।

न हीयते ।

किं कारणम् ?

अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य । 'अवयवात्मकः
समुदायः । अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः । तद्य-
था—वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमानेऽवय-
वानामपि तन्त्रान्तर्भावाद् द्विर्वचनसम्बन्धात् कस्मिंश्चिच्छास्त्राहान-
मित्यर्थः ॥

नन्विति । शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवानुग्रहीतः स्यात्,
न त्ववयवा इति प्रश्नः ॥

न हीयत इति । यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने साक्षाद-
वयवेषु शास्त्रं न प्रत्यक्षं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राहानि-
रुच्यते । अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन् प्रयोगेऽवयवान्तराणां
समुदायस्य च शास्त्रीयफलसम्बन्धाभावाद्दीनमेव शास्त्रं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—तस्य समुदाय इति—जातावेक-
वचनं, तेषां समुदाय इत्यर्थः । तत्समुदायैकाचत्वाद्—इति—

स्वस्थोपे पञ्चमी । तेषां समुदायस्यैकाचत्वमाश्रित्य द्विवचनवृत्त्या
सिद्धमित्यर्थः ॥

ननु समुदायद्वित्वेऽपि अवयवानामभाष्यैकाचत्वात्कार्प्यं न शास्त्राहानि-
रुच्य आह—समुदाये इति । यथा सङ्क्रान्तप्रयाजादिना
शेषिप्रयोगकारात्कलामावात्प्रयगननुष्ठानम्, एव समुदाये द्विरुच्येऽव-
यवानां तत्फलसामान्यगननुष्ठानमिति भावः । एतदेव स्पष्टयितुं
भाष्ये चोपसमाधाने—इत्याह—शास्त्रेणेति ॥

यद्यपीति । 'अवयवे अद्विरुच्यमाने' इति च्छेदः । 'समुदाये
द्विरुच्यमाने' इति पाठः कथितः ॥

(५९६० आक्षेपवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशे अनञ्कस्य
द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेऽनञ्कस्य द्विर्व-
चनं प्राप्नोति । आटनुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

अन्यपदार्थत्वाद् बहुव्रीहेः । अन्यपदार्थं बहुव्रीहि-
र्वर्तते, तेन यदन्यद्वचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात् ।

तद्यथा—चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्याता गायः
सन्ति स आनीयते, न गायः ॥

(प्रदीपः) अनञ्कस्येति । एकस्य वाऽनेकस्य वा हल
एव द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥ तद्यथेति ॥ चित्रगुरादस्यान्यपदार्थं
एव वाच्यो न तु वर्तिपदार्थं इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः ॥

(उद्द्योतः) णलि टकारस्य द्वित्वे व्यापदेशिवद्भावेनावित्वेऽपि
मुखादित्वाभावाद्बलविशेषेणान्यासटकारातिवृत्तौ 'अत उपधायाः'
इति वृद्धावातेत्यस्य सिद्धेर्भाष्ये—आटनुस्त्वित्वात्पञ्चम्, तच्च र्पाचेल-
स्यानुपलक्षणमिहाह—अनेकस्य वेति । अनुष्ठानसंविधानो बहु-
व्रीहिरिति भावः ॥

(५९६१ समाधानवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु तद्वहुणसंविज्ञानात्पाणिने-
र्यथा लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

तद्वहुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य, यथा
लोके । तद्यथा—लोके शुद्ध्याससमानाय लोहि-
तोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्वहुण आनीयते,
तद्वहुणाश्च प्रचरन्ति । एवमिहापि ॥

१ 'तत्समुदायस्यैकाचत्वादिति' इति च. छ पाठः ॥

२ 'प्रचलन् सन् सहा' इति च. पाठः ॥

३ 'कस्मिंश्चिच्छास्त्राहानि' इति छ. पाठः ॥

४ अत्र 'यद्यपि समुदाये द्विरुच्यमाने' इत्येव पाठेऽपि 'अवयवेष्वेति-
रुच्यमाने' इति पाठ उद्द्योतदर्शनाद्भवाम्यते ॥

५ स्वस्थोपमेव मध्यवर्ति—तेपामिति ॥

६ 'समुदायेऽपि' इति छ. पाठः ॥

७ भाष्ये 'आट' इत्येतदनुक्त्या 'आटनु- आटुः' इत्युक्तौ भोजमाह—
णलि टकारस्य द्वित्व इति ॥

८ र्पाचेलस्यापीति । एकाचपदेऽनुष्ठानसंविज्ञानाद्बहुव्रीहे 'आट-
आटनुः' इत्येतौ यथा हज्जमास्य द्वित्वमश्रित्य र्पाचेलस्यादावपि हज्जमा-
स्यपदितस्य द्विव्याप्तिरिति दोषः स्यादिति भावः । आटनुस्त्वित्वादेकस्यैव
हलः सप्तमः, र्पाचेलस्याद्वैकस्यापि हलः ऋग्योऽक्षि ॥

९ 'ऋत्विजः' इत्येतत् छ. पुच्छके न पाठः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तस्य-अन्यपदार्थस्य गुणः-विशेषणं तस्य संविज्ञानं, स वर्तिपदार्थं गुणो वा यस्यान्यस्य पदार्थस्य तस्य संविज्ञानम् । संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसंबन्धाश्रयेण केनचिद्बहुमीहिणाऽभिधानादित्यर्थः ॥

शुक्लवाससमिति । अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे वासः संयोगाश्रये बहुमीहिरिति शुक्लवासःसंबन्धुपुरुषानयने पृथग-न्नोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्यादानयनेन संबध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियाया वासास्त्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि, सत्या य तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वासासां संविज्ञानम् । चित्रगुणवदस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एषोऽच् यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्यं विधेयमानं तत्रान्तर्भावत्वेन हितोऽवयव उपलक्षणभावेनाप्युपायीयमानः प्रतिपद्यते ॥

(उद्धोतः) तस्य संविज्ञानमिति । आनयनापनयित्वेन ज्ञानमित्यर्थः ॥ गुणो वेति-वाद्यष्टः सविज्ञैनेत्युत्तर बोध्यः । सन्निहितविशेषणत्वेति बहुमीहिः । विशिष्टसम्बन्धाश्रयेणेति । संयोगसमवायान्तरसम्बन्धाश्रयेणेत्यर्थः । तदन्तरसम्बन्धसम्बन्धन्यपदार्थकेन केनचिद्बहुमीहिणेति फलितम् । 'विशिष्टसम्बन्धाश्रयेणे' इति पाठः इच्छितः ॥

'अथ सत्यपि स्वस्वामिभावे' इति पाठः । सत्येवेति तदर्थः ॥ वासःसंयोगाश्रय इति । भूमादयो मतोरिव बहुमीहेरपि विषया इति भावः । 'असत्यपि' इति पाठस्तु मनुष्यसम्बन्धसम्बन्धविरुद्धः । यद्वा तत्र पाठे 'वासःसंयोगाश्रय' इत्यस्य वासःसंयोग-मूलक आचारपेयमाने सत्यमर्थे बहुमीहिरित्यर्थः ॥ केनचिद्बहुमीहिणेत्युक्तं, तत्र 'केनचिद्' इत्यस्य फलमाह-इह त्विति ॥ उपलक्षणार्थेनेति । दर्शनक्रियाकर्मोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्या-दर्शनक्रियया । तानि-वासंसि । युक्तानि-विषयतया सव-द्वानीत्यर्थः ॥ नावश्यं तत्रेति । वर्तिपदार्थानां दर्शनक्रियायास्त्युपलक्षणादप्यग्राह्येति भावः ॥ स्वस्वामिभावविशिष्टमिति । देश-न्तरस्याभिरपि गोमिस्तदसंभवादिषु भावः । सर्वथाऽर्जानुगुणसंवि-ज्ञानत्वमेवेति तावयम् । प्रकृते तु तदुपलक्षणत्वमेवेत्याह-इह त्विति ॥ उपलक्षणभावेनापीति । यथा च दृष्टस्य द्वित्वमित्येव-मुच्चारणीति भावः । तैत्रापि तदुपलक्षणमेव किं पुनरत्र-इति तावयम् ॥

(स्थाने द्विवचनपक्षोपपादकमाश्रयम्)

अथ यस्य द्विवचनमाश्रयते किं तस्य स्थाने भवति, आहोस्विद् द्विःप्रयोग इति ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात् सूत्राणां

तत्रिवन्धनानि लक्ष्यसंस्काराणि यावद्यान्तराण्युपह्वन्ते । तत्र 'द्वे' इत्येतत् संख्येये वर्तते । तच्च संख्येयं शब्दानामन्वा-ख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्थातृत्वविधि बोधार्थम् । यदा शब्दरूपं संख्येयं तदा 'एकाचः' इति स्थानेयोगा पक्षो, 'पक्षो स्थानेयोगा' इति परिभाषोपस्थानात्, तदा स्थाने द्विवचनमित्येव पक्षो भवति । यथा-'अस्तेभूः' इति ।

यदा तूच्चारणं संख्येयं तदा तस्य किरारूपत्वात् किरायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशमावायोगात् 'एकाचः' इति कर्मणि पक्षो विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा । यथा-मातुः स्मरति-इति द्विःप्रयोगो द्विवचनमित्येव पक्षो भवति । तत्र गुणदोषपरीक्षायां विचारः कियते ॥

(उद्धोतः) पञ्चदशोपपत्तिं सप्तशतैर्दध्यति-सोपस्कार-श्चादिति । 'द्वे' इत्यस्य सङ्ख्येयानुच्छेदात्तापेक्षत्वादिति भावः । तत्रिवन्धनानि-तददितानि ॥ संख्येये इति । 'आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये' इत्युक्तेरिति भावः ॥

स्थान्यादेशमावायोगादिति । असंभवात् 'पक्षीस्थाने' इत्यस्याः प्रकृतेरिति भावः । तत्कार्यकारी हि तस्मान्ने भवति । न हि शब्द-कार्यं बोध क्रिया कर्तुमीष्टे इति तस्या आदेशत्वात्सम्भवं इति तात्प-र्यम् । ननु कुचोगामावात्यं कर्मणि पक्षीत्यत आह-उच्चारण-शब्दाध्याहारेणेति । 'एकाचो द्वे उच्चारणे' इत्येतद्वचनैकदेशोऽप-मिति भावः । 'शेषलक्षणा वा' इत्यनुच्यते ॥

(५९६२ स्थाने द्विवचनपक्षे आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३६ ॥)

॥ * ॥ स्थाने द्विवचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थाने द्विवचने णिलोपो यत्कव्यः । आदिटत्, आशिश्त् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशत्वात् । समुदायस्य समुदाय आ-देशः, तत्र संप्रगुघत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो निर्मघतीति 'जेरनिटि' (६।४।५१) इति णि-लोपो न प्राप्नोति ।

इदमिह संप्रधार्यम्-द्विवचनं क्रियतां णिलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाणिलोपः ।

नित्यं द्विवचनम् । कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्य-कृतेऽपि ।

अनित्यं द्विवचनम् । अन्यस्य कृते णिलोपे प्राप्नो-त्यन्यस्याकृते, शाब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ।

१ 'असत्यपि' इति पाठः ५. पु. ३६ ॥

२ 'संविज्ञानविशेषणत्वेति बहुमीहिः' इति छ. पाठः ॥

३ 'अश्रयेणेत्यर्थः' इति छ. पाठः ॥

४ सर्वथाऽपेति । (वरजित्वादि) ॥

५ सूत्राणि-वनक्षयनेन दृष्टेऽपि । परोपपन्नत्वेन इत्यन्तरं यदि प्रकृत्यत्वं तदा विशेषमर्थेन दृष्टेः प्रकृत्यत्वं स्वार्थेति हि तु यत्कव्यम् ॥

६ 'कर्मलक्षणा पक्षो' इति छ. पाठः ॥

७ 'द्विवचनमप्यनित्यम्' इति छ. पाठः ॥

नित्यमेव द्विवचनम् ।

कथम् ?

रूपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

(प्रदीपः) आटिटदिति । प्राग्विर्वचनं भवति । 'द्विवचनं यणयवायावेकादेशालोपोपधालोपणिलोपकिन्नोरत्वेभ्यः' इति । अथ वा कृतेऽपि णिलोपे 'द्विवचनेऽपि' इति रूपस्थानिवद्भावात् कृताकृतप्रसङ्गित्वाभिलषत्वाद् द्विवचनम्भवति । तच्चैकस्य टिडान्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशः, तत्र गेर-आर्वाधिकारलोपाप्रसङ्गः । न च स्थानिवद्भावाणिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम् । न ह्ययं गेरादेशः । किं तर्हि ? समुदायस्य टि-डादस्य । यत्र च द्वौ स्थानिश्चेन शब्देन निर्दिष्टौ यथा—'एकः पूर्वपरयोः' इति, तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति—खट्वस्य इति । इह तु समुदाये गिरन्तर्भूतत्वादादेशेन संवध्यते, न तु साहाय्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य ॥

अनित्यं द्विवचनमिति । 'द्विवचनेऽपि' इति कार्य-स्थानिवद्भावं मन्यते ॥

(उद्घोतः) सम्बाटिटदित्यत्र परत्वाणिलोपे स्थानिवत्त्वाङ्गित्वमिति न दोषोऽत आह—प्रागिति । यदुक्तप्रक्रियायां क्षम्यासे इकारश्रवणं न स्यादित्यर्थः । 'द्विवचनेऽपि' इत्यस्य कार्योक्तिदेशादिति भावः । न च स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेशः—' इत्यनेन । न ह्ययं गेरिति । अयं—द्विवचनरूपः । एवं चकारे णित्व इलम् । न च प्यन्ताङ्गत्वत्वेनकारस्य लोपः सुलभः, अलोऽन्त्यपरि-भापया निर्दिश्यमानपरिभापया च प्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानोऽन्त्यश्च यो णित्स्य लोप इत्यर्थादिति भावः ॥

नन्वेव खट्वस्य इत्यादौ रपरत्वं न स्यात्, समुदायादेशत्वेऽपि ऋवर्णादेशत्वाभावादत आह—यत्र चेति । 'स्थानिश्चेन' इत्यस्य 'प्रत्येकम्' इत्यादिः ॥

भाष्ये—संभ्रमग्रथवादित्यस्य—विवेकानाकालनादित्यर्थः ॥

ननु 'द्विवचनेऽपि' इति रूपस्थानिवद्भावात्कथं शब्दान्ते प्राप्तिरत आह—कार्यस्थानिवद्भावमिति ॥ भाष्ये—रूपस्य स्थानिवत्त्वा-दिति । स्थानिवत्त्वेन रूपस्यातिदेशादित्यर्थः ॥

(५९६३ आशेषवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ यच्च सन्यङन्तस्य द्विवचने ॥ * ॥

(भाष्यम्) यच्च सन्यङन्तस्य द्विवचने चोद्यं तदिहापि चोद्यम् ।

किं पुनस्तत् ?

सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः दीर्घकृत्य-

प्रसारणपत्वमधिकस्य द्विवचनात्* आवृद्धोश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः* सन्यङाश्रये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात् श्रुताश्रये चाव्यपदेश आमिध-त्वात्* इति ॥

(प्रदीपः) अशेः सन्यनिट इत्यादि 'रान्यलोः' इत्यत्र व्याख्यास्यते ॥

(उद्घोतः) व्याख्यास्यत इति । चिचीपतीत्यादी समुदाय-स्यादेशत्वेन संभोहादित्वे कृते सति परोऽजन्ताङ्गस्य दीर्घो न स्याद-त्यादिदोषा अप्रापि बोध्याः । 'अशेः सन्यनिटः' इति दोषस्तु न प्रकृते इति बोध्यम् ॥

(सिद्धान्तोपपादकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विवचनम् ।

(५९६४ सिद्धान्तालोपवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ द्विःप्रयोग इति चेष्णकारप-कारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विःप्रयोग इति चेष्णकारपकारा-देशादेरेत्त्वं लिटि यक्तव्यम् । नेमनुः, नेमुः । सेहे, सेहाते, सेहिरे । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्रा-प्तोति ।

स्थाने पुनर्द्विवचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशः, तत्र संभ्रमुग्रथत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) नेमनुरिति । 'णे नः' इति नत्वे कृते धातु-रादेशादिर्भवति । ततो द्विःप्रयोगेऽप्यादेशादित्वं न व्यावर्तते । स्थाने द्विवचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः । आदेशा-दिव्यपदेशस्य चानालाभ्यत्वात् स्थानिवत्त्वाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु स्थानिवत्त्वादादेशादित्वमत आह—आदे-शादिव्यपदेशस्येति । अप्राप्त्यान्वेनाऽप्यलक्षणे स्थानिवत्त्वनिषेध-स्तत्र सापित इत्यर्थः । अशालीयत्वाच्चास्य तदभाव इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये—संभ्रमग्रथत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थः । अत एवाटिटदित्यत्रैव 'संभ्रमुग्रथत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य' इति अत्र नोक्तम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगेऽपि द्विवचने सति न दोषः । यद्यप्यति तत्र लिट्प्रहणस्य प्रयोजनम्—'लिटि य आदेशादि-स्तदादेर्न' इति ॥

(प्रदीपः) लिटीति । रात्वन्तरयोरनेमिसितिकत्वाङ्गिभि-सितत्वाभावः ॥

१ प्रागिति । णिलोपभाषित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—द्विवचनमित्यादि ॥

२ धातुपठारो नदिकारश्च ततोऽंलोः स्थाने कानि 'टिटि' उद्घादेवे क

मलमिहा गम्यकारलोः प्र० इति भावः ॥

३ 'मोऽयम्' इति च. पाठः ॥

४ स्थानिवत्त्वादिति । स्थाने द्विवचनस्य इत्यादि ॥

५ ननु नेमनुः सेहे इत्यादौ प्रत्ययस्य समुग्रथत्वाभावात् आह—प्रटि-ज्ञानस्येत्यर्थः इति । प्रकृतिप्रत्ययस्येतिभावस्य मल्यपदस्य हान्यर्थः ॥

६ 'अत एव खट्वस्येनादेशादेर्लिटि' (६४१२०) इति २०-मोऽयम् ॥

(५९६५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ इद्वचनं च यङ्लोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद् चं यङ्लोपे वक्तव्यः । वेमि-
दिता, वेमिदितुम् । 'एकाच उपदेशेनुदात्तात्'
(अ० ११०) इतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

स्थाने पुनर्द्विवचने सति समुदायस्य समुदाय
आदेशस्तत्र सम्प्रमुखात्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः
स भवति य एकाचउपदेशेऽनुदात्तः ॥

(प्रदीपः) वेमिदितेति । वेमिदशब्दात्तृच्, अलोप-
यलोपयोः कृतयोरेदप्रतिषेधः प्राप्नोति । 'पूर्वसादपि विधौ
स्थानिषद्भावः' इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिस्माधाने ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एकाच इति । वेमिदित्वेन भिदेव
दिःप्रयोगादुपदेशे एकाचत्वाच्च ततः परस्मिन्निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचने न दोषः । एकाज्ग्रहणे-
नाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गादिति ।

ननु चैकैकमत्राङ्गम् ।

समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्गसंज्ञा
भविष्यति ।

. कुत एतत् ?

शास्त्राह्वानैः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

(प्रदीपः) एकाचोऽङ्गादिति । उपदेशग्रहणेनानुदात्त
एव विशेष्यते, न त्वेकाजिति भावः । आङ्गसि-
संख्याधया चैकैकमिति नीत्या ॥

ननु चैकैकमिति । एकमेव द्विरुच्यत इत्येकसाधः
प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतः, तत्र परं
यदेकाजङ्गं तदाश्रय इदप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । आङ्गसि-
संख्याधया चैकैकमिति नीत्या ॥

समुदाय इति । एवैवाङ्गसंज्ञा समुदायस्य न तु पृथगः

वयवयोः, समुदायस्य प्राधान्यात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् समु-
दायव्यवहारेऽप्याङ्गसिख्याधयः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) एकाचोऽङ्गादिति । अङ्गत्वस्य विधान-
प्रतिबद्धतया 'एकाचो निदितात्' इत्यनेन न दोष इत्याशयः । एवं
चोपदेशग्रहणमनुदात्तांशे एव सम्बध्यते, न त्वेकाजंशेऽपि, विभि-
त्ततीत्यादी विहितविशेषणनेवादीपोऽतः । तदाह—न त्वेकाजिति ।
भाष्यस्य यथोक्तत्वे हि अन्तरङ्गत्वात्तत्रने द्वित्वे कृते 'तावेव मुनिदौ'
इति बद्धमागरीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेन विभित्ततीत्यादावेकाचोऽङ्गा-
त्परत्वाभावेनेकाजमस्य दुर्वारत्वेनासङ्गतिः स्पष्टेव । उपदेशग्रहणस्यै-
काविवशेषणत्वे तु वेमिदित्वेत्यादौ दोषस्तदवश्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु
द्विः प्रयोगश्चेत् सञ्चारणभेदेन द्वाभ्यभेदे मानाभावात्कथमनेकाचत्वमत
आह—आङ्गसिख्यसंख्याया चेति ॥ भाष्ये—ननु चैकैकमपीति ।
समुदायोऽन्यत्रत्यर्थः ॥ अङ्गमिति । प्रत्ययविधौनाश्रयित्वर्थः ।
इदमेव च्चनयितुं सिधेचैत्यत्र वक्ष्यति—'एकैकसादप्यत्र मुनिद्विविधिः'
इति । न त्वेकैकमत्रं पदमित्यर्थः । तेन हि पदस्य सर्वस्य तद्वीत्यौ
व्याख्यानमिति ध्यनितम् । तदाह—एकमेवेति ॥ एकस्मात्—
समुदायात् । अपरस्मात्—अवयवात् । एवं चोत्तर'भिय' इत्यस्मा-
त्पङ्क्तव्यम्, तस्यापि प्रत्ययविधानावधित्वात् । तत्राङ्गोपवचोपयोः
कृतयोरेकदेशविहितन्यायेन 'भिय' इत्यस्मात्पङ्क्तव्यम् । एवं चोपदेशे-
ऽनुदात्तादावेकदेशविहितन्यायेन 'लोकहृष्टाभमूकनैतैकाचो' विहितत्वात्-
मुक्तिरपि सचोऽस्तेवेति इदं प्रतिषेधः स्यादेत्यर्थः ॥

एकैवाङ्गसंज्ञेति । अयंभावः—'भानोऽपुन्यवति' इत्यस्य धातु-
त्वावधिष्ठात्पङ्क्तव्यतीत्यर्थः । तत्र तदवधिष्ठं यद्यपि द्वय—समुदा-
योऽवयवश्च, तथापि प्रधानसंज्ञिभौ प्रधानं एव कार्यप्रसूतेरन्यात्पत्वेन
प्रधानस्य समुदायस्यैव तद्विधानावधिसं नावयवस्य । एवं हि शास्त्र-
महीनं भवतीत्यस्य प्रधानन्यायेन हीनं न भवतीत्यर्थः ।

ननु किंवाचकत्वस्यान्यासनेरन्यथोचया समुदाये एव पर्या-
लोपात्तुल्यमपि द्वैवैव—इति—अवयवविषयकत्वान्नस्य वक्तुमदप्यत्रया
'समुदाये वा वाक्यसमाप्तिः' इत्यसङ्गत्वं, द्वयोः संज्ञने दोषं वक्तुं
योग्यमिति चेत्, न । उचरच्छब्दादित्य विनाऽन्यासमात्रादर्थ-

१ 'इद्वचनं' इति अ. पाठः ॥

२ प्रत्ययस्येति । अत्रापि पूर्ववत् अक्षरद्वयं ह्यन्यर्थः ॥

३ आङ्गसिख्यसंख्या—द्विअनुकातचक्रमन्त्रेणम् ॥

४ ननु 'उपदेशग्रहणेनाङ्गं विशेषयिष्यामः—एकाचोऽङ्गात्' इति
मायमनुपपन्नम् । अत्राह—लेखि पदस्याभावात् आह—अङ्गत्वस्येति ।
अङ्गत्वस्य विधानेन द्विवचनत्वात्तत्र संख्यामात्रादेकैव इति विहितपक्षयोः ।
अङ्गत्वस्यात्र विधानं मर्यादिति विहितपक्षयोः समाजनेनोपपत्तिरिति । भाष्यस्य
तदेवाशय इति भावः ॥

५ यथाधुतरं इति । यथाधुतरं हि—अङ्गविशेषणपरत्वे हि । 'एका-
चोऽङ्गात्' इति भाष्यस्याङ्गपदस्यादारेण तदवयवपरत्वे विभित्ततीत्यादाव-
ह्यसंख्याभावो न भविष्ये इति दोषो मातृकात् । अत एव एकाचोऽङ्गादिति
भाष्यस्य विहितपक्षयोः परास्मैवेति दृष्टव्यम् ॥

६ एकाचोऽङ्गोपदेशेऽनुदात्तत्वेन विहितपक्षयोः विना वेदार्थविधि-
कामः—उपदेशेति । विहितपक्षयोः समाजने तु द्वाभ्यां उपदेशग्रहणस्य
नोपयोग इति तत्परम् ॥

२ पा० ५०

• आङ्गसिख्यसंख्याया—द्विअनुकातचक्रमन्त्रेणम् ॥

७ समुदाय इति । विधेविधानावधित्वात् समुदायस्य तद्विधौऽपि
तत्परम् ॥

८ प्रत्ययविधानावधित्वात् । 'ननु यदेकैकमत्राङ्गम्' इति भाष्येऽङ्गद्वयं
महापवित्रावयवेषणत्वेन न तु अङ्गसंज्ञकरम् । अत्रापि विधेयज्ञादौ द्वित्वे
कृते विधेय—नृजस्यैकाचस्येति 'ननु यदेकैकमत्राङ्गम्' इति भाष्यमनुपपन्नं
स्यादिति भावः ॥

९ 'न त्वेकैकमत्रं पदमित्येव' इति अ. पाठः ॥

१० तद्वीत्येति । एकाचो निदितादित्येवमवयवतीत्येवम् ॥

११ विधानावधित्वात् । अत्रावधित्वावधित्वात् न तु पदपरत्वेन
विधानावधित्वात् । अत्रेकैकैवेति मातृकात्परत्वेन मर्यादे एव स्यात् ।
अत्रापि नैरन्यथेन च न तदेति भावः ॥

१२ तत्रेवेति । विहितपक्षस्य हि विहितपक्षोऽपि विहितपक्षस्य
व्यत्यस्य उच्यते एव कालस्य कालपरत्वेन न तु पदपरत्वेन । नैरन्यथेन
नैरन्यथेन च न तदेति भावः ॥

प्रत्ययामावेन तस्य नैरर्थक्यम् । उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययान्वयवहित-
प्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यर्थबोधकताया दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव । पेचतुरि-
त्यादी तदभावेऽप्युत्तरखण्डमात्रेणार्थबोधाय । यैतेर्षदन्त्यक्तिकचि
यातिरित्यादौवशिशेषप्रत्ययादिषु तत एवार्थबोध इति न तावतां
ऽभ्याससत्यर्थवत्त्वं शङ्क्यमिति दिक् ॥ न तु पृथग्वयवयोरिति ।
एकोऽवयवशब्दस्तद्वद्विहितसमुदायपरः, तेन पृथक्समुदायावयवयोरि-
त्यर्थः । न त्वयवयोः पृथक् प्रातिरस्ति, अन्वयासस्य नैरर्थक्यत्वाद्वा-
नुत्वाभावेन प्रत्ययविधानावधित्वाभावात् । सत्त्वेऽपि तदादिग्रहणेन
समुदायस्यैव प्रातिरिति यथाश्रुतौसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥

(५९१६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ इहदीर्घप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इहो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
जरीगृहिता, जरीगृहितुम् । 'अहोऽल्लिटि दीर्घः'
(७।२।३७) इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्धिचै-
चने समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रसुग्ध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः ॥

(मदीपः) जरीगृहितेति । जरीगृहप्रत्याहृत् ॥

(उद्योतः) जरीगृहशब्दादिति । तत्राहोपयनेनेषोः कृञ-
योर्महः पर इति दीर्घप्रसङ्ग इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचनं न दोषः । 'ग्रहिणाऽङ्गं
विशेषयिष्यामः—ग्रहेरङ्गादिति । ननु चैकैकमप्य-
ङ्गाङ्गम् । समुदाये या चाप्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्ग-
संज्ञा भविष्यति ।

कुत एतत् ?

शास्त्राह्वानेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

(प्रदीपः) ग्रहिणाऽङ्गमिति । अत्र तृचो जरीगृह—इत्य-
ङ्गम्, न तु ग्रहिः । विशेषणसामर्थ्यादि यथाश्रुतरूपाङ्गीकरणम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—ग्रहिणाऽङ्गमिति । उक्तरीत्या ग्रहेरिति
विहितविशेषणं, तृचो जरीगृह—इत्यङ्गं न केवलो ग्रहिः । एकदेश-
विकृतन्यायेनापि जरीगृह—इत्यसौवाङ्गत्वं न तु ग्रहेरिति भावः । ननु
चैकैकमिति । उक्तं आशयः ॥

ननु द्विःप्रयोगे जरीगृहिर्ग्रहेरेव, एकदेशविकृतन्यायेन चाङ्गत्वम-
पीति दोषस्तदवस्य भवेत्तत् आह—विशेषणसामर्थ्यादिति ।
अङ्गस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽङ्ग-
निमित्तापयवस्येति पश्येव व्याख्यायैतेति भावः । ग्रहेरत्र विषये-
ऽङ्गत्वाप्यभिचाराच्च ।

यथाश्रुतेति । सङ्गतातुपूर्वाकमहोर्गितित्येवो दीर्घ इत्यर्थ इति
भावः । अत्र तु यङन्तादिङितितो न तु ग्रहेरिति तात्पर्यम् । अन्यथा
नित्यत्वात्संप्रसारणे 'गृहीतम्' इत्यस्यासिद्धिरिति यत्तद्व्याप्यकैपयो-
र्विहितविशेषणत्वं एव तात्पर्यम् । एकाचोऽङ्गादिति वदस्यापि भाष्यस्य
तथैव व्याख्याया उचितत्वाच्च । किञ्च 'असिद्धत्वं'—'सङ्गसामर्थ्य-
संमते 'कालसायामडावो' इति पक्षेऽग्रहीष्टमित्यादौ दीर्घानापत्तिः ।
इदमेवाभिप्रेत्य कैपटेन 'वक्तव्ये चोक्तम्' इति 'अहोऽल्लिटि—'इति
सङ्गसामर्थ्यप्रतीकमुपपादय ग्रहेर्विहितस्येतेन विहितविशेषणायकस्योपे-
दीर्घाभावसिद्धिरिति उक्तम् । आदर्शकृता तु अन्यत्रास्य दोषस्य
सम्यक् परिहाराभिधानात् अनादरेण तद्वार्तिकं 'तदन्तर्द्धिवचनात्'
इति निवृत्तमिति चोक्तम् । अत एव ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । एवं
च यद्विस्तृणते यदि ग्रहेः प्रयोगोऽस्ति तदा ततः परस्त्वो दीर्घो
भवत्येव । अत एव स्थाने द्विवचनपक्षेण न फलभेदः । तापक्षे हि

१ वेपथ्व्याप्युत्तरखण्डस्यार्थबोधकत्वात् इत्यर्थः—वेपथुरित्यादाविति ॥

२ ननु वेपथ्वस्यापि पूर्वभागस्यार्थवत्त्वं दृश्यत इति अत्राग्रेऽप्यर्थवत्त्वं
स्यात्तदाग्राह्यत्वाभावाद्—यातेरित्यादि । यथापुनरुत्तरखण्डस्य 'वदर्थमेति
भाष्यप्रत्ययार्थवत्त्वं, बागिपुत्रस्येवद्वाराभावादिनि भावः ॥

३ 'यादाविषयानित्यादाप्यवशिशेषप्रत्ययादिषु तत' इति घ. झ. पाठः ।

घ. पुष्पे 'प्रत्ययादिषु तत' इति पाठः ॥

४ परस्त्विति—सङ्गित्वाभावात् प्रत्ययविधानावधित्वेति ॥

५ यथाश्रुताङ्गमिति । 'एकाचोऽङ्गात्' इति भाष्यस्य यथाश्रुतरे-
ऽङ्गत्वमित्यर्थः ॥

६ जरीगृहेति । गृहप्राप्तौर्षदन्त्यक्तित्वम् ॥

७ गृहो ग्रहः परस्त्वमुपपादयति—तमेति ॥

८ वक्तव्येति । एकाचोऽङ्गादिसिद्धौकरीत्येतेष्वर्थः ॥

९ जरीगृह—इत्यसौवाङ्गत्वमिति । अग्रहो एव परदेवसिङ्गित्यन्वयस्य
प्रसङ्गात् । अत एव उद्योतपरिमिति भावः ॥

१० उक्त आशय इति । यदाहोऽङ्गादिति आदेशव्यावृत्त्यापत्तय इति
भावः ॥

११ एकदेशविकृतन्यायेनेति । संप्रसारणेऽपि तावदेव ग्राहितमिति
भावः ॥

१२ अङ्गत्वेति । गृहीतमिति एतेऽङ्गत्वं वदन्त्याङ्गत्वेति वदन्त्य
पञ्चमा विपरिणामेन ग्रहेर्विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । वदन्त्यप्यु ग्रहेर्द्वो दीर्घ-
त्वप्रसङ्गात्—यथापुनरुत्तरखण्डस्य 'वदर्थमेति' इत्यर्थः वक्तव्यमिति भावः ॥

१३ अत्र 'ग्रहेरङ्गात्' इति भाष्यः । यत्र 'यद्' इति रूपवदस्य तत्रैव

ग्रहोर्गित्वादिनि सूत्रं सर्वतः इत्यर्थेनोपादेयं वचनसंभारणे गृहीतमित्यादौ यत्र
चाङ्गात्तो एतत्तथाभावात्तद्विदित्यादौ चाप दीर्घो न स्यात्तदर्थमाह—यथा-
श्रुतेति । एवं च ग्रहेरङ्गादिति भाष्यस्य विशेषणसामर्थ्यादिसिद्धि-
समर्थस्य च ग्रहेरङ्गादिति वक्तव्यस्य तावदेवो दीर्घ इत्यर्थे तात्पर्यम्, न तु सूत्र-
सङ्गतातुपूर्वाकस्य तावदेवो दीर्घ इत्यर्थ इति भावः । तथाच गृहीतमित्यत्र ग्रहे-
रङ्गादिति तावदेवो दीर्घ इत्यर्थेनोपादेयं, यथापुनरुत्तरखण्डस्य 'वदर्थमेति' इति
सङ्गित्वाभावात् प्रत्ययविधानावधित्वेति ग्रहेरेव सिद्धित्वस्य
सङ्गत्वेनाप्यद्विदित्यादौ न दोष इति तात्पर्यम् ॥

१४ विहितविशेषण एव ग्रहीतव्यमित्यर्थः अत्राग्रेऽप्यर्थवत्त्वं दीर्घ-
मिति—उक्तं भाष्यमित्येति ॥

१५ ननु भाष्यमुक्तमपि यदि विहितविशेषणे तावदेव तदा ग्रहोर्गित्वादिनि
सूत्रे भाष्येऽपि तथा व्यावृत्त्यापत्तयः तत्र न इत्यत्र इत्यत आह—भाष्य-
कृता स्थितिः । भाष्यपरिरेखाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे विहितविशेषणपक्षेन
निवृत्त्यर्थं वीज्यु तदन्तर्द्धिवचनादित्येवोपादेयमिति भावः ॥

१६ ननु वक्तव्यस्यापि 'जरीगृहीता' इत्यत्र यत्नेन श्रित्वनगधे
दीर्घो दुर्बोः, वक्तव्येने हि वक्तव्यस्य नगधेः श्रित्वनगधेः श्रित्वनगधेन वा-
व्यावृत्त्यादित्यत्र सूत्रादयः । एवं च ग्रहेरङ्गात्तावदेवो दीर्घो भवित्येव ।
श्रित्वयोगे श्रित्वनगधेन यथे च 'जरीगृह' उद्योतस्य । एतेन ग्रहेः पराभा-
वात् न च दीर्घावर्तिरिति वक्तव्येन सत्यम् । तं निवारयति—एवं च वक्त-
व्यस्य इति । वक्तव्येने हि तावदेव तावदेव तावदेव ग्रहेरेव श्रित्वनग-
धेन वाव्यावृत्त्यादित्यत्र सूत्रादयः । एवं च वक्तव्येन । परादेवोपादेयं तु श्रित्वयोग-
द्विवचनं यत्नेन श्रित्वनगधेन वक्तव्येन वक्तव्येन । अतोऽपि हेतोर्गित्वा-
दिनेनेनैव व्यावृत्त्यापत्तयः वक्तव्ये ॥

तत्र दीर्घः प्राप्नोत्वैव, स्थानिवचनेन ग्रहित्वात् । यश्चतुर्त्तमेव तत्र द्वित्वप्रवृत्तेः, तदुत्तर प्रत्ययप्रवृत्तेश्च, पूर्वापरभाष्यच्छायाया तत्पक्षे ग्रहेरुदादिस्थानाभावात्मात्र । अत एव स्थानेद्विवचनपक्षे एतदोपा-
मुपन्यासाद्भवतो न्यूनतेत्यपास्तम् ॥

(५९१७ दोषवार्तिकम् ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच, सुप्याप । 'सात्यदायोः' (८३१११) इति पत्यप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विवचने सति न दोषः । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसुगध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स पदादिर्भवति ॥

(प्रदीपः) सिषेचेति । तिचोर्लङ्घित इति क्लिङ्गन्तं पदमिति तदोदेरेव पदत्वात्वादितिः सकार इति पत्यप्रतिषेध-
प्रसङ्गः ॥ प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रत्ययः—ज्ञानम्, प्रकृति-
विज्ञानस्येत्यर्थः । अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य चेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासादुत्तरसकारस्य न पदादित्वमत
आह—सिषेचेति ॥ सदादेरेवेति । उत्तरलक्षणादेरेवेत्यर्थः ॥ ननु
नान प्रकृतिप्रत्ययसमोदः, किन्तु प्रकृतेरेवेत्यत आह—प्रत्ययो
ज्ञानमिति ॥ प्रत्ययस्य चेति । प्रकृतेस्तत्वेनाज्ञाने तन्निरूपितत्वा-
प्रत्ययत्वादाने प्रत्ययस्यापि संशोध इत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

द्विःप्रयोगो चापि द्विवचने न दोषः । सुतिङ्भ्यां
पदं विदोषयिष्यामः—सुतिङन्तं पदम्—यस्मात्सु-
तिङ्विधित्वादादि मुयन्तं तिङन्तं च ।

१ अत एव—प्रियोगपक्षेऽपि यद्गुणान्तात्पर्येणो दीर्घेऽप्यविवेकस्य ।
भाष्यादयमोः पक्षयोः पक्षभेदेन स्थाने द्विवचनपक्षे तदुपन्यासो न्यून एव
स्यात् ॥

२ 'तिङ्गन्तं' इति छ. पाठः ॥

३ अत्र सैष्यदा—पदादिविधिप्रतिषेधेति वार्तिकोक्तोऽस्य ग्राह्यतया
परिहारद्वयवृत्तविलम्बप्रसङ्गे । उच्यते—प्रियोगो चापि द्विवचन इत्यादि
भाष्योक्तमेतत्, तत्रैव द्वित्वादिभिः भाष्यकारिभ्योक्त द्विवचनम् । अयमस्य
व्यवस्था—'सिङ्गि धातो' इति सूत्रे 'तिङ्गि' इति विषयसत्तत्वाभावेनो
ल्लिङ्गव्यापानेन द्विवचने उच्यतेपदेशाच्छब्देनेऽपि छेदयमिति मलिनशब्दात्
'सिङ्गि—सिङ्गि' इति च यच्छब्दस्यापि मलेकं धातुं सुप्यापम् । उच्यतेनने
च विविधैरेव तिङ्गन्तं न ॥ मलेकस्य । यच्छब्दस्यापि धातुत्वप्रतिपत्त्या
यच्छब्दादपि मल्येत्येत्यतिप्रतिपत्तिश्च यत्परति भाष्यकारः—ननु चैकस्माद्-
त्यनेति । उच्यतेपदेशेन मलेकने कदाचिदप्यस्य मुक्तत्वात्तत्पदेक एव
मल्यत्, न तु मल्यवत्तत् । ननु चैकस्मादित्यनेन 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्गि' इति
यदुदाये 'सिङ्गि टिङ्गि' इति उच्यतेपदेशेन पदसंज्ञास्यास्य तु 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्गि'
इत्यस्य—इत्यादिभ्यः समुदाये सा—इत्यनेन धातुद्वित्वम् । एव च उच्यतेपदेश-
च्छब्देनेऽपि 'सिङ्गि सिङ्गि टिङ्गि' इत्यस्य पदत्वेऽपि द्विवचनं पदादित्वाभावेन
न मल्यदाद्योदिति निषेध इत्युच्यते । भाष्येकं यत्किञ्च धातुत्वात् न च सिङ्गि सिङ्गि
इति यच्छब्दस्यापि धातुत्वे मलेकादित्युक्तं । मलेकने यच्छब्दाद्विद्वत्प्रत्यय-
इति वा—इत्यादि धातुप्रत्ययं यत्नैव सुसिद्धमिति द्विवचनस्याप्यननुक्तम् ।
अस्मिन् यच्च 'तिङ्गि' इति परततोभयमस्ति उच्यतेपदेशाच्छब्देनेऽप्यननुक्तं
च पूर्वोक्तोपनिवार इति मदीयमर्थः । उच्यतेपदेशात् प्रियोगो चापि

ननु चैकैकस्मादप्यत्र सुसिद्धविधिः । समुदाये
या चाभ्यपरिसमाप्तिस्तथा पदसंज्ञा भविष्यति ।
कुत एतत् ?

शास्त्राहनेः । एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

तावेव सुसिद्धौ यौ
ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या ।
आदिग्रहणं च कृतं
समुदायपदत्वमेतेन ॥

(प्रदीपः) तावेवेति—परिहारान्तरम् । उच्चारणक्रि-
याया एव द्वित्वं न त्वार्थमागस्य शब्दस्य । ततश्चैकस्मादेव
प्रत्ययविधिः, न तु द्वाभ्यामित्येवैवाज्ञासंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति
दोषः ॥ आदिग्रहणं चेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि-
तस्मादप्येवदन्तस्य ग्रहणं भवति' इत्यत्र ॥ समुदायपदत्व-
मिति । सिषेर्वैशब्दस्य पदसंज्ञा न तु सैवैशब्दस्य तदवय-
वस्य ।

नन्वेवं वैमिदितेति स एवैकाग्रधातुरेतीदृशप्रतिषेधः प्राप्नोति ।
नैव दोषः । उच्चारणभेदाद्विरोधिसंख्याप्राप्तुर्भावात् पूर्वसंख्या-
कृतव्यपदेशनवर्तनात् । तथा च 'मिर्गिर्ना' इत्यादौ 'धावेकाचः—'
इति विभक्त्येवदातत्वं न भवति । तदनाज्ञासिभेदाद्भूतद्वयमाश्रित्य
'समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः' इति परिहार उक्तः । रूपभेदा-
वन्नोच्यते तु 'तावेव सुसिद्धा' इति द्वितीयः परिहारः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—सुसिद्धव्यां पदमिति । पदसंज्ञाश्चे
पदं—पदसंज्ञोदय—सुयन्तं तिङ्गन्तं च, तत् सुसिद्धव्या यस्मा-

द्विवचन इति भाष्योक्तं एव तत्रैव सुसिद्धादिति वार्तिकोक्तं इति विदिते
परततोभेदेति च प्रतिपादयति । यदि च कैयटान्त्रियाद्युपासने प्रियोगो इत्यदि
नामत्वाभ्यं आश्रयेन तदा मलेकादपि लिङ्गत्वात् स्थारिति दोषानुपपन्नता-
च्छब्दवृत्तौ न्यूनता स्थारि । ननु यद्येतामिमांसे च 'ननु चैकैकस्मादप्यत्र' इति
भाष्यसङ्घातः प्रपञ्चः, छिद्यति परततोभेदात्तत्वात् । मल्यपानात्तत्वे—इति भेदः ।
ननु चैकैकस्मादिनि धातुस्य लिङ्गि परे द्विवचने साने यो लिङ्ग स तत्त्वमल्यभि-
धातुधुवयवृत्तिक इत्येत्यर्थ इति च दोषः । एवं च धातुत्वात् पूर्वोक्तं नाप्यर्थं
एवं प्रतिपन्नत इति उच्येतोपास्य । अत्रत्यं तत्पदं सुप्रीतिरुदात्तम् ॥

४ 'सिषेचच्छब्द' इति छ. पाठः ॥

५ स यदेवास्ति । तमेव सुसिद्धो व विजिगीता द्विवचनेऽपि द्विर्या-
रणायास्तत्पदच्छब्देनोपास्यमिदं इति एतावत् परस्य गृह इतिनेयमप्यत्र
इति मयाः ॥

६ ननु चेतिङ्गितेन नदन्तात्पि यच्छब्देपदाच्छब्देन धातुत्वात् वदन्त्ये-
क्यप्यभावाच्च न दोष इति मयात्तरेण धनारयति—उच्यतेपदेशादिति ॥

७ मिर्गिनेति । उच्यतेपदेशादपि उच्यते न निषेधे तदा इत्यादयस्यावे-
दनेन 'धावेकाचः—' इति सूत्रोपदिष्टवच्छब्दात्तत्त्वात् । ततोऽप्यनेन
पदसंज्ञेन न मलोति । उच्यतेपदेशाच्छब्देनेऽपि विरोधिसंज्ञाप्रदानो
मलोति 'मिर्गिर्ना' इत्यत्र उच्यतेन न दोष इति मया । द्वितीयपरत-
तोभेदोदयेन दन्तात्पि ननुक्तम् ॥

८ 'स्यभेदान्नीकरणेन तु' इति छ. पाठः ॥

द्विपिस्तदादित्वेन विशेषविषयाम् इत्यर्थः । तदाह—सुसिद्धन्तं पदम्—यस्मादित्यादि ॥

एकैकस्यादिति । समुदायादवयवाचेलार्थः । समुदाये येति । लिटीलस्य विषयसप्तमीत्वेन पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायाद्विस्तारः । समुदायस्य धातुत्वं तु धातोरेव द्विःप्रयोगेण भेदाग्रहादिति बोध्यम् ॥ इत एव वाऽरुचेऽह—तावेयेति । तदाह—परिहारान्तरमिति । न त्वयं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहकोक इति भ्रमः कार्यं इति भावः । 'लिङ्-स्पर्शनान्तरमेव द्वित्वम्' इति पक्षेऽपि धूणोद्धार इति तात्पर्यम् ।

पूर्वोक्तार्थोपपादनपरमेयैतद्भाष्यम् । 'नैनु चैकैकस्यादप्यत्र' इत्यसौमयोपि तत्प्रबलभिधानादुभाभ्यामपि तिद्धिभिरिति प्रत्यभिज्ञे-त्यर्थं इति परे ॥ एकैवेति । उच्चारणक्रियाद्वयविशिष्टत्वेत्यर्थः । उच्चारणभेदेन शब्दभेदाभाव इति भावः ॥ 'एकैवाह्नसंज्ञा' इत्यपि प्रकृतविषयमेव, वैभेदित्वेत्तत्र तु कृतद्वित्वापडन्तादुत्पत्त्या नास्य परिहारस्य विषयः ॥

स एवेति । 'मलोपाहोपयोः कृतयोः' इति शेषः ॥ उच्चारण-भेदादिति । उत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्यां निवर्तयतीति भावः ॥ तद-ञ्चेति । तिप्तेचेलत्र । अयमत्र भाष्याक्षरार्थः—यौ ततो विधानावधेः परौ तावेवेमौ सुप्तिरौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्येव न द्वितीयेत्यर्थः । 'आगन्तूनामन्ते निवेशः' इति न्यायात्, द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेय-त्वात्, द्वितीयस्य प्रत्ययोत्पत्तिकालेऽभावात् । आद्या—आयोच्चारण-विषया । कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनाधेयोधादभ्यासस्य नैरर्थव्य-वहारोऽपि ॥ नन्वेवमपि द्वितीयोच्चारणविषयतद्वेषेण व्यवधाना-प्रत्ययपरत्वाभावात् आद्यस्येतात् आह—आदिग्रहणं चेति ॥ समु-दायपदत्वमिति । उच्चारणक्रियाद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारः ॥

(१०३६ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. २)

२३३९ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६ । १ । २ ॥

(५९६८ द्वितीयस्येति पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति ।

कथम् ?

अजादेरिति नैपा पशुमीहेः पश्वी—अज् आदिर्द्वयस्य सोऽयमजादिः—अजादेरिति ।

किं तर्हि ?

कर्मधारयात्पञ्चमी—अच् आदिः—अजादिः, अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीय-स्यैव भविष्यति ॥

१ मनुष्याण्येदामन्येदमात्राभिरा "द्विप्रयोगे चापि—" इत्यादि सप्त धातुनिति चैव्यपक्षे ननु चैकैकस्यादित्यपि यथासङ्गः सङ्गच्छते । तत्रैव हतकामिनादिपक्षेणैव मध्य इति चेत्कदाचन द्विप्रयोगे शब्दभेदाभावेन 'ननु चैकैकसार' इति वचनमुपपन्नं तदाह—ननु चैकैकस्यादित्वेन-कसेति ॥

२ प्रकृतविषयमेवेति । एकैवाह्नसंज्ञा बहुसंज्ञा चेत्तर्हि विवेचनेऽप्युक्त-

(प्रदीपः) द्वितीयस्येति शक्यमवकुमिति । अजा-देरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकत्वात् द्विवचनप्रसङ्गाद् द्वितीयस्येति वक्तव्यम् । कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाष्यम्, न व्यव-हितस्य—इति नार्थो द्वितीयग्रहणेन । तत्र व्याख्यानात् स्वपदार्थ-प्रधानत्वादान्तरहत्वाद्वा कर्मधारय एवाधयितव्य इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु बहुव्रीहिपक्षेऽपि प्रथमस्य पूर्वेण सिद्धत्वा-सामर्थ्येन द्वितीयस्यैव भविष्यतीति तत्रापि द्वितीयग्रहणं व्यर्थम्, अत आह—अजादेरिति ॥

यद्यपि 'ईर्ष्यतेरुत्तीयस्य' इत्यस्य नियमाभवेनापि तृतीयानां द्वित्वं वारयितुं शक्यं तथापि तस्य वार्तिकवादोप । 'न त्र्याः संयोगा-दयः' इति वृत्तेऽनुवृत्तस्याजादेरित्यस्येन्द्रिद्रोमिपतीत्यादौ दस्य द्वित्व-निषेधाभावात् पञ्चमन्तलकर्मधारयपरत्वावश्यकत्वादिति भावः, तदाह—तत्र व्याख्यानादिति । 'तनुस्यः समानाधिकरण—' इत्यादौ कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावात् सूत्रकारद्वौकीसिद्धत्वे-ऽपीह व्याख्यानात्कर्मधारय इति भावः ॥ समासद्वयसम्भवे न्याय्यो-ऽप्यवमित्याह—अन्तरह्त्वाद्वादेति । तद्विज्ञं स्वपदार्थप्रधानत्वम् ॥

(५९६९ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ द्वितीयद्विवचने प्रथमनिवृत्तिः प्रासत्वात् ॥ * ॥

'(भाष्यम्) द्वितीयद्विवचने प्रथमस्य निवृत्ति-र्वक्तव्या । अटिटिपति, अशिशिपतीति ।

किं कारणम् ?

प्रासत्वात् । प्राप्नोति 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६११९) इति ॥

ननु च द्वितीयद्विवचनं प्रथमद्विवचनं प्राधिप्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य प्राधकं स्यात् ?

अस्ति सत्यपि संभवे प्राधनं भवति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रासत्वादिति । यद्यपि सत्यामेव प्राप्नोति निवृत्तिरुच्यते न त्वसत्याम्, तथापि विशिष्टो प्रातिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, प्राप्नोति प्रातकाभावादित्यर्थः ॥

ननु चेति । येन प्राप्नोतिन्यायात् ॥ कथमन्यस्येति । विरोधाद्वाप्यबाधकत्वात् गम्यते, यथा—काणोः । इह च विरोधाभावः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते, यथा—कृत्य-कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात् संज्ञानां समुच्चय इति चेत्, इहाप्यस्यैव फलभेदः—एकेन प्रथमस्य द्विवचनविधानात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यनेन तु द्वितीयस्य ॥

मेव, वैभेदित्वेन च कदाचित्कालेन सत्यत्वेन द्वेऽह्नोः द्वौवाचकाविति भावः ॥

१ 'द्वितीयस्येति प्राप्यमवकुमिति' इति भाष्यवाक्यमुत्तरावधि—अज्-देरिति ॥

२ 'तत्र द्वितीय' इति ट. क. पाठः ॥

३ कविप-क. पुस्तकादौ 'विशिष्टाऽप्राप्ति' इति पाठो दृश्यते, न मेवम-भवति ॥

(उच्यते :) ययपीति । एवं च प्राप्तत्वादिति हेतुरसङ्गत इति भावः ॥ विशिष्टेति । निर्वर्तकान्तराभावविशिष्टार्थः ॥

यथा काणोरिति । परदेशस्यैकान्तकालत्वाच्चैव द्वितीयस्य परत्वायोगाच्च विरोध इति भावः ॥ मित्रकलत्वादिति । समान-फलकत्वे हि बाध्यवाक्यभाव इत्यर्थः ॥

(५९७० प्रत्याक्षेपसमाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याप्राप्तिः स्यात् ।

किं कारणम् ?

अद्वितीयत्वात् । न हीदानीं प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः । तद्यथा—द्वयोरानीनयोस्तृतीय उप-जायमाने न द्वितीयो भवति ।

कस्तर्हि ?

तृतीयः ॥

न हि किंचिदुच्यते—अकृते द्विर्वचने यो द्वितीय-स्तस्य भवितव्यमिति ।

किं तर्हि ?

कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भवि-ष्यति ॥

अनारम्भसममेवं स्यात् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्यात्, हलादिः शेषः, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः । त्रयाणामकाराणां पररूपत्वे—अटिपतीत्येवं रूपं स्यात् ॥

नानारम्भसमम् । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्यम्, द्वितीयस्य द्विर्वचनम्, हलादिः शेषः, इत्यम्, द्वयोरिकारयोः सयणदीर्घ-त्वम्, 'अभ्यासस्यासयणं' (६।४।७८) इतीयाङ-

देशः, इयटिपतीत्येतद्रूपं यथा स्यात्, ओणेश्चो-घोणिपतीति ॥

नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) न वेति । अनेनासंभवः प्रदर्श्यते । यस्य द्विती-यस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयन्तस्य प्रथमद्विर्वचने कृतेऽद्वितीयत्वात् द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ननु यदि नियोगतः प्राक् प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोऽयं विरोधः स्यात्, यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात् स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्रायम्यादा क्रमव्यतिक्रमे हेतुभावात् पूर्वं प्रथमद्विर्वचनम्, तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद्द्वितीय-द्विर्वचनाप्रसङ्ग इत्यनवकाशात्वात् द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते ॥

तद्यथेति । यदा द्वयोः पुरस्वागम्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृश्यन्तः, यदा तु परत उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति ॥ न हि किंचिदिति । द्वितीयैत्यनिर्देशात्, विशेषानुपादानात् ॥

सामर्थ्यादत्र विशेष आधीयत इति मतवाऽह—अना-रम्भसममिति । अटि ॥ इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनम्—अद अद, 'ह्लादिः शेषः' इति टकारस्य निगृहीतः । द्वितीयद्विर्वच-नम्—अद अद, ततः 'ह्लादिः शेषः' । तत्र द्वयोर्भयाणां वाऽङ्का-राणां पररूपे विशेषाभावाद्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

ह्लादिशेषो द्वितीयद्विर्वचनमित्ययं क्रमः कथं लभ्यते, विपरीतरूपः कस्मात् भवति ? उच्यते—नित्यत्वात्पूर्वं ह्लादिः-शेषो भवति । द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरास्याऽनित्यम् । तदिह कृते ह्लादिःशेषेऽटः प्राप्नोति, अकृते तु टदशब्दस्य । अन्तरहत्वात् 'अतो गुणे'—इति पररूपं 'सन्वतः' इतीत्यस्य बाधकं मन्यते । इत्वं हि सनमभ्यासे चापेक्षत इति यहिरङ्गम् । 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारा' इति पक्षे इत्वंमात्रं न भव-तीति 'वर्णादाङ्गं बलवत्' इत्यपि नास्ति । सैत्यपि वैतवस्याज्ञत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गावर्णयोरन परिभाषाऽनुपस्थानमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन स्यात् ॥ स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति साम-र्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते ॥

१ 'प्रथमस्य विज्ञाने' इति छ. च. पाठः ॥

२ 'उपजायते न द्वितीयो द्वितीयो भवति' इति छ. च छ. न. पाठः ॥

३ द्वितीयस्य प्राप्तिरनुपादयति—न हि किंचिदिति । द्विर्वचने कृते यो द्वितीयः संभाव्यते तस्यापि द्विर्वचनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

४ यदि कृते द्विर्वचने यो द्वितीयः संभाव्यते तस्य द्विर्वचनमिति कथं शोभाह—अनारम्भमिति । यदि च त्रयस्य द्वितीयस्य च सहैव द्वि-व-मपुत्रि स्यात्तदा इष्टातिरेक स्यादिति भावः ॥

५ पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनमात्रं हेतुमाह—मित्यत्रादिति । प्रथमस्य द्विती-यस्य च सहैव द्वितीयपानाभावे हेतुमाह—प्राचम्यादिति ॥

६ 'द्वयोराधिनोऽनुमीय' इत्यदिनाभ्योऽष्टाष्टम्येनवमाह—यदा इति । ११ मन्त्रो देवद्वयो द्वितीयस्य बह्वद्वयत्वं पुनर्यो नियुज्यते

यदि येनद्वयद्वयं तस्मात्परो योविद्य स्यात्तदा बह्वद्वयत्वं द्वितीयस्यनुगम्येत । यदि च तृतीयो नियुज्यते बह्वद्वयत्वं स्यात्तदा बह्वद्वयो द्वितीय येनो न तदा दृष्टव्य इति भावः ॥

७ द्वितीयस्येति । अनेनेद्वितीयस्येति पूर्वे केचनद्वितीयस्य द्विर्वचनमुक्तं न तु तत्र द्विर्वचने कृतेऽकृते चेति विवेचनं उक्त इति भावः ॥

८ तद्वितीति । नित्यत्वादाह्लादिः शेषे कृतेऽट एव द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोती-त्यर्थः । ह्लादिशेषेऽङ्गत्वे तु टदशब्दस्येत्यर्थः ॥

९ इत्यत्रमात्रमिति । इत्यत्राह्लात्वादाङ्गादाह्लादिति परिभाषाऽपि न तस्य बाधवत्त्वमिति भावः ॥

१० प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति पद्यामीकारे अह—तत्तत्पि तेषां । तस्य परिभाषाया हि द्वयोः सयतामवर्णनं यत्र मनुष्येति भावः ॥

कृतेऽपि प्रथमद्विवचने यो द्वितीयस्य द्विवचनं नानर्थकमिति मत्वाऽऽह—**नानारम्भसममिति ॥ इत्वमिति ।** आरम्भमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकांशमिति । सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते, न समानाश्रयाङ्गवर्णविषयमेव—इति इत्यमेव प्रवर्तते, न परस्परम् । तत्र कृते द्वितीयद्विवचनं प्राप्नोति, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङादेशश्च । तत्र नित्यत्वाद्वितीयद्विवचनम् । इयङ्देशो ह्यनित्यः, कृते द्वितीयद्विवचने नित्यत्वादित्वे च 'असवर्णे' इति वचनादियङोऽप्रसङ्गात् ।

ननु परस्य कृतेऽपीत्ये तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येव प्राप्नोति । नैप दोषः । 'सवर्णे न भवति' इति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात् ॥

द्वयोरिकारयोरिति । अपरस्येयङादेशः कस्माच्च भवति ? अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य स्वभ्यासहस्रत्वं विशेषाभावाच्चोक्तम् ॥

इयटिपतीति । अस्मामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विवचने विशेषः, अकृतेऽपि तस्मिन्नेतद्गुणभावात् । प्रथमद्विवचने कृते हलादेशः—इयङ्—इयङ्—इति कार्यप्रवर्तनात् । अत एवान्येषां ग्रन्थः—'इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णस्येता—इयटिपतीत्येतद्गुणं यथा स्यात्' इति । युक्त एवायं ग्रन्थः । वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङ् भाव्यं न ह्येकादेशेन, तस्मिन् कृते एकादेशः । तस्य स्वन्तयद्भावाद्बलत्वं न भवति, 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे' इत्यन्तादिवद्भावात्प्रतिषेधात् ॥

ओणश्चेति । अत्रापि 'ओणोपनिषत्' इति पाठेन भाव्यम् । ओणोपनिषत्स्वेतस्याकृते द्वितीयद्विवचने सिद्धत्वात् ॥

नानिष्टार्थेति । 'द्वितीयस्य' इति व्याकराश्रीयते, न जातिः । या चाकृते प्रथमद्विवचने द्वितीयव्याप्तिः सा कृते तस्मिन् द्वितीया न भवतीति विरोधाद्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनं भाष्यते ॥

(उद्योतः) । ननु 'अद्वितीयत्वाद्' इत्यसिद्धो हेतुः, कृतेऽपि प्रथमद्विवचने द्वितीयस्यैकाचः सत्त्वात्, अत आह—यस्येति । अकृतद्विवचनमालिनी द्वितीया व्यतिकारीश्रियत इति भावः ॥

प्राध्यादित्यस्येपादवर्ग—क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावादिति ॥ अनयकाशत्वादिति । तद्वत्त्वं विना चारितार्थ्यभावादिति भावः ॥ द्वितीयस्यनिर्देशादिति । तत्र विनिगमनापेक्षासर्वद्वितीयव्यतिक्रममिति भावः ॥

विरोध इति । द्वितीयविशेष इत्यर्थः ॥
माथे—कृते द्विवचने इति । अर्थाभ्यासस्येतत् तस्येवैकाचविशेषणमिति भावः ॥ परस्परं इति । 'अत आदेः' इति तु न,

तस्य लिखेव प्रवृत्तेः ॥ द्वयोरायामामिति । परस्परोत्तरं द्वितीयद्विवचनं, अन्यथा त्रयाणामिति भावः ॥ विपरीतक्रमः कस्मादिति । एवं च यद्द्वयस्य द्वित्वे द्वितीयद्विवचनमर्थवदित्यर्थः ॥

ननु कृते प्रथमद्विवचने हलादिः शेषे च 'सम्यतः' इति इत्वं कस्माच्च ? इत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति ॥ इत्वं हीति । परत्वं तु वार्णत्वाद्गतरङ्गमिति भावः ॥ सत्यपि चेति । आसत्तामाध्यासमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षस्याकारे स्थितत्वादिति भावः ॥ ननु इत्येतरं द्वितीयद्विवचनात्माक् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र कृत इति ॥ नैप दोष इति । बह्वृत्तं 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति स्यारम्भसामर्थ्यात्तद्विषये स्थानिवत्ताप्रवृत्तिरित्याहिकेये निरूपयिष्यावः । मूलोक्तसमाधानं तु चिन्त्यम्, 'पूर्वप्राप्तिदे न स्थानिवत्' इत्यप्येव भाष्ये सवर्णमैहणप्रवृत्त्याख्यानादित्याहुः ॥ मन्यत इति । वार्णादाङ्गमिति समानाश्रयविषयम्—इति मन्यत इति भावः ।

विशेषाभावादिति । पूर्वमैहणप्रवृत्त्या पूर्वमैहणोक्तं लक्षणस्येति न्यायेन न दोष इत्यन्ये ॥ वार्णादिति । समानाश्रय एवेतत्प्रवृत्तिरिति तु निर्मूलमिति भावः ॥ पाठेनेति । सतत्त्विकार्यपाठे छेदेनेति बोध्यं ॥

व्यक्तिरिति । व्यक्तिविशेष इत्यर्थः ॥
न जातिरिति । व्यक्तिभेदाभावात्तस्यैव । तदाह—या चाकृते इति । प्रथमस्य तादृशस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात्तदपेक्षत्वाच्च द्वितीयस्य द्वितीयस्य तादृशस्यैव अत्रणमिति भावः ॥

(५९७१ प्रत्याक्षेपसमाधाने दृष्टान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ यथा वाऽऽदिविकारेऽलोन्त्य-
विकाराभावः ॥ * ॥

(आध्यम्) यथा वा आदिविधायलोन्त्यविधिर्न भवति, एवं द्वितीयद्विवचने प्रथमद्विवचनं न भविष्यति ॥

विषम उपन्यासः । नाप्राप्तेऽलोन्त्यविधायविधि-विधिरारभ्यते स तस्य याधको भविष्यति ॥

इदमप्येवंजातीयकम् । नाप्राप्ते प्रथमद्विवचने द्वितीयद्विवचनमारभ्यते तद्वाधकं भविष्यति ॥ *

यद्यप्युच्यते—असति यत्नस्य संभवे याधनं भवति, अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति, नैतदस्ति ।

सत्यपि संभवे याधनं भवति । तद्यथा—द्विधिग्राहणेभ्यो दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति सत्यपि द्विधदानस्य संभवे तद्विधानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विवचनस्य द्वितीयद्विवचनं याधिष्यते ॥

* परस्परोत्तरमिति । अविभक्तद्विवचनं व्याख्यातम्, यथापुनरुक्तं व्यापि कार्यविधौ व्याख्यातम् ॥

* 'सवर्णप्रवृत्तस्य प्रत्याख्यानात्' इति छ. पाठः ॥

१ वार्णाधिकारविषयविधायकत्वे आह—आश्रयमिति ॥

२ 'अत्रापि ओणोपनिषत्' इति च. छ. पाठः स च ऐलकमाम्नात् ॥

३ अजादेद्वितीयस्य सूत्रेण द्वितीयस्य द्विवचनमभ्यासस्येति सिद्धतामामनस्य द्वित्वे कृते भावं मतिरिति आह—अनभ्यासेति ॥

(प्रदीपः) यथा वेति । भवतु 'द्वितीयस्य' इति ज्ञानि-
निर्देशः, तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विशेषे
बाधकं भवति । यथा—द्वीपमित्यादौ 'आदेः परस्य' इत्यादे-
र्विधीयमानमपीतमन्यस्य न भवति, एवमिहापि द्वितीयद्विवचनं
विधीयमानं प्रथमस्य न भवति । नैनु च 'अपः' इत्येवा पष्ठी
'आदेः परस्य' इत्यादिमलमनुसंहतेति कुतः 'अलोऽन्यस्य'
प्रसङ्गः ? इह ॥ प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च पष्ठीद्वयसंभवानुभयोः
प्रसङ्गः । नैतदस्ति । 'अपः' इत्येवाऽपि पष्ठी वचनद्वयप्राप्त्यादा-
यन्तामुपसहितेति—अप आद्यन्तयोरीत्वं भवतीति । एकस्मादि
प्रवृत्तकवाक्यादाश्चसत्कारस्यनेके प्रतिवाक्यमुपपद्यते ॥

(उच्यते) ननु प्रमाणस्य प्रयोजनानुबन्तत्वाभावात् 'नानिष्टानां'
इत्युक्तमत आह—माथे—यथा वेति । तत्राचष्टे—अथरिवति ॥
जातिनिर्देश इति । मा भूयस्त्विविशेषनिर्देश इत्यर्थः ॥ असत्यपि
निरोध इति । यथा दधिदानं तददानेन । धातुरुप वचनोरप्येवो
निषयः । नन्वेतदनेनैकादशपलाभेदात्तत्र बाधेऽपि रूपविशेषादव-
फलभेदाच्च कथं बाध इति चेन्न; दधितकजन्वविजातीयवृत्तेस्तत्रापि
भेदाद्वाधानापत्तेः । अनाप्यर्थाभिधानादवफलस्यापेक्षा ॥ अप
आद्यन्तयोरिति । एकाऽपि पष्ठी तत्रादिग्यावाश्रयेण सत्यविशेदा-
द्विष्यते—अप आदेरीह भवति, अपोऽन्यस्य चेतीति भावः ।
तदाह—एकस्मादिति । एवं च कृते प्रथमद्विवचने द्वितीयद्विवचनस्य
चारिताभेदाऽपि यत्र यत्र द्वितीयद्विवचनमाप्तिस्तत्रावश्यं प्रथमद्विव-
चनमाप्तिर्न नामाप्तिरप्येन बाधः, यथा आदेरित्यनेनान्यस्येति ।
अन्यथा यस्यादेरीहविधानेनादेरीत्य चारिताभ्येनान्त्याद्युपापकस्य
न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

(धार्मिकावतर्णभाष्यम्)

—तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वै-
कल्या । अटिटिपति—इति । यथैवाचो निवृत्ति-
र्भवत्येवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यथैवाचो निवृत्तिरिति । यथाभूतस्य
प्रथमसंज्ञाचो द्विवचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विवचनेन
बाध्यम्, सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विवचनबाध-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उच्यते) नन्वेकाच इत्युच्यताऽचो विधानेन तस्य तन्नि-

१ अत्रादिद्वितीयस्येति श्वे द्वितीयवदस्य स्वत्वविशेषवाचित्वे प्रथमस्य
द्विवचने ज्ञाने वा पूर्वं द्वितीयमाधीनोऽपि एतयोः लक्षण इति सुस्पष्टं पूर्वं
बाधितोऽपि 'द्वितीयमाप्तिरद्वितीयस्यार्थः' इति । यदि च द्वितीयस्येति स्यात्
सर्वत्र स्यात्तदा द्वितीयत्वमाप्तिमप्युपलब्धस्य द्वितीयमुपलब्धेति । तत्रापि विशेषा-
भावात्तदा बाधक्यस्य नाना सूत्रयोः न चोदितमिदं नाना—अथद्विवादि ।
तथा च सत्यपि समवे बाधनं भवतीति स्वभावाद्वाच्यत्वमिदं नाना—

२ यथा द्वीपमिति । द्वीपमित्यत्र 'अन्तःकषणमन्योऽपि ईह' इत्यनेन
पञ्चोऽप्य इत्यादिसर्वेनेत्येव निषेधेति । तत्र द्वितीयमाप्तिमप्युपलब्धस्य
बाधेति संभाव्यते । यथा तत्र 'अलोऽन्यस्य—आदेः परस्य' इत्यनेनोऽप्येव
इति बाधो भवति तथाऽप्यपि भावः ॥

३ अथान्येन द्वीपमित्यत्र आदेः परस्योऽन्यस्येत्यनेनोऽप्येव
विशेषमुपपन्नं निरस्तम्—ननु बाध इत्येवेत्यादिना ॥

वृत्तावपि स्वजनस्य तन्निवृत्तौ मानाभावोऽत आह—यथाभूत-
स्येति । 'यथाचैः' इति बहुव्रीहिरिति भावः ॥

(५९७२ व्याखेपचास्ववार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्या-
निवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्या-
निवृत्तिः सिद्धा ।

कुतः ?

अशासनात्पूर्वस्य । नेह ययं पूर्वस्य प्रतिषेधं
क्षिप्मः ।

किं तर्हि ?

द्वितीयस्य द्विवचनमात्रमात्रम् । व्यञ्जनानि पुन-
र्नटभार्याचक्षुर्वन्ति । तद्यथा—नटानां स्त्रियो रङ्ग-
गता यो यः पृच्छति कस्य दूयं कस्य दूयमिति तं
तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः
कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते ॥

(प्रदीपः) अशासनात् पूर्वस्येति । अप्राप्त्यनुमानं
बाधः, न हि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितं शक्यते, प्रमाणत्वा-
विशेषात् । तस्मादजादिधातुद्वितीयद्विवचनविषये प्रथमद्विवचनं
न विहितं न प्रतिषिद्धम् । नटभार्यावच व्यञ्जनानि भवन्तीति
द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विच्यन्त इत्यर्थः ॥

(उच्यते) माथे—अशासनात्पूर्वस्येति । पूर्वस्य प्रतिषेधा-
शासनादित्यर्थः ॥ अप्राप्त्यनुमानमिति । द्वितीयैकाचसद्विजाजादि-
भारवदिरचित्विषयं 'एवाचः' इतीति भावः ॥ न प्रतिषिद्धमिति ।
नान्यतः प्रतिषेधे हि तथा शङ्कितमपि शक्यतेत्यर्थः ॥

(५९७३ व्यञ्जनानिवृत्तौ हेतुवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं 'नन्द्राः संयोगादयः' (६।१।३)
इति प्रतिषेधं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—पूर्वनिवृत्तौ
व्यञ्जनस्यानिवृत्तिरिति ॥

(प्रदीपः) न्यायतिद्धेऽयं लिङ्गदर्शनमाह—न्द्रादिप्रति-

१ सर्वेभ्यः प्राप्तिरिति लिङ्गोऽचोऽतुच्छेति 'अन्यथा यस्यादेरीत्य'-
इत्येवमयस्याचो दश्यते । तत्र ह्य. अत्रादिप्रतिषेधके 'अन्यथाऽप्यस्यादे-'
इत्येवमुपलब्धं तद्वैयर्थ्यमात्रम् । तत्र 'अन्यस्य' इत्युपपन्नम् । यदि च
'अन्यथा यस्यादेर'- इत्येव यद्वैयर्थ्यं स्यात्तदा पक्षेति पक्षी अनुपपन्नः,
अद्विच्यन्तेत्याहुः । यस्याद्विच्यन्तेत्येवमर्थः सूत्रजनः ।

२ एकाच इति बहुव्रीहिरिति । व्यञ्जनस्य निवृत्तिर्विषयक्येति एवादिपुं
वचनं इति बहुव्रीहिरिति वचनोक्तम् । तथा च योऽन्यस्यमिति व्यञ्जनमिति
अनुपपन्नस्य द्विवचनं पूर्वस्येति ज्ञातमिति द्वितीयमात्रादेर्द्वितीयस्येति श्वेनेन तं अनु-
दायं परिहृत्य इत्वं पठ्यन्मिति व्यञ्जनस्य निवृत्तिः । माता प्राप्तिरिति वच-
न्येति भावः ॥

३ 'व्यञ्जनानिवृत्तिः' इति व. ग. ७२ ॥

येधाचेति । न्द्रार्धं ते आदयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाच्चा सह दिरुच्यन्ते ॥

(उद्योतः) ननु न्द्रादीन् नदराणां ग्रहणादादिशब्दाणां प्रतिषिद्धत आह—न्द्रार्धं ते आदयश्चेति ॥

(५९७४ पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । आटुतुः, आटुः ।

किं कारणम् ?

प्रतिषिद्धत्वात् । अजादेद्वितीयस्येति प्रतिषेधात् ॥

(प्रदीपः) तत्र द्वितीयाभावे इति । इह 'अजादेः'

ह्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमात्रभ्यमाणं प्रथम-
द्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामाप्यजादिव्यक्तौ द्वितीयाभावात्
द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यापि प्रथमद्विर्वचनाप्रसङ्गः । अटि-
टिपतीत्यादावजाचाकृतौ विधीयमानं द्वितीयद्विर्वचनमात्रद्विरस्या-
दापि प्रथमद्विर्वचनं बाधेत्यर्थः । अत्रातिरेकान्न प्रतिषेधत्वेन
विवक्षिता ॥

(उद्योतः) नन्वाटुरित्यादौ द्वितीयद्विर्वचनमवृत्तेः कथं
प्रथमस्य तद्भाषः ? इत्यत आह—इहाजादेरिति । जाल्यरेणेन
विहितस्य जाल्यरेणेन तद्भाषकायम्, यथा हलादिः शेषे इति भावः ॥
अजादिसामान्येति । 'द्वितीयस्य' इति कर्णान्तरात्तत्रोऽन्वादिपदे
बहुमीहिरेव संमत इति भावः । व्यपदेशित्वान्नेन द्वितीयत्वाद्-
जादेरित्येवात्र द्विरिति तु न बाध्यम्, द्वितीयस्येत्युपाशानात्प्रथम-
द्वितीययोः सत्तायानेवाजादेरित्यस्य अवृत्तेः ॥ ननु नानेन प्रतिषेधः
क्रियत इति 'प्रतिषिद्धत्वात्' इत्युक्तमत आह—अत्रातिरेकेति ॥

(पूर्वपक्षसमाधानभाष्यम्)

नैप दोषः । सति तस्मिन्प्रतिषेधः । सति द्विती-
यद्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) सति तस्मिन्निति । 'अजादेः' इति व्यंकि-
निर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः । अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिब-
न्धनः, द्वितीयस्यैकाचः सम्भवमनिसमीक्ष्य प्रवर्तते । यत्रेदानीं
द्वितीयो नास्ति तन्नास्तुपजातनिमित्तोऽपवाद एव न प्रवर्तत इति
प्रत्ययेकाचो द्विर्वचनसुरसर्गः प्रवर्तत एव । तेन यस्यामेवाजादि-
व्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्तते तस्यामेव प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते
नान्यस्यामित्यर्थः । जाल्यपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनाधीयते न

तु जातिः, तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं
प्रवर्तते ॥

(उद्योतः) ननु व्यक्तनिर्देशे कस्याचिद्व्यक्तावेव शास्त्रं प्रवर्त-
तेति शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—जाल्यपलक्षि-
तेति । जाल्यपलक्षितत्वं व्यक्तियपयकत्वाच्छास्त्रस्य न दोष इति
भावः ॥ ननु जातेः प्राधान्यं नाम न मिशेष्यत्वं, तस्मां दिरुच्यार-
णान्ययासमत्वात् । किन्तु जातिगतमेवत्वसङ्ख्यां व्यक्तियारोप्य-
प्रयोग इत्येव, तेन सकलव्यक्तिसङ्घ इति सिद्धिः । किंच तज्जाल्यपलक्षित-
व्यक्तित्वमटोऽप्यस्त्वैव । एवञ्च कथमेतत् ? इति चेन्न; द्वितीयेकाचसत्ता-
समानाधिकरणाजादित्वजातेराश्रयणम्, न तु तदसमानाधिकरणाया
अपीति स्तारपीय । हलादिः शेषे त्वादित्यसत्तासमानाधिकरणाभ्या-
सत्त्वत्वेव नेतरनिवृत्तिः शेषपदकम्या, किन्त्वभ्यासत्त्ववत्त्वेति ।
अत्र च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव प्रमाणमिति बोध्यम् ॥

(५९७५ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति तस्मिन् प्रतिषेध इति
चेद्वलादिशेषे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति तस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वला-
दिशेषे दोषो भवति । हलादिशेषे सत्याद्ये हल्य-
नाद्यस्य हलो लोपः स्यात् ।

इहैव स्यात्-पपांच पपाठेति ।

इह न स्यात्-आटुतुः, आटुरिति ॥

(प्रदीपः) व्यक्तियदार्थाश्रयेण दोषमाह—सति तस्मिन्निति ॥

(५९७६ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लोकवद्वलादिशेषे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकवद्वलादिशेषे सिद्धम् । तद्यथा—
लोके ईश्वर आह्वापयति—प्रामाद्वप्रामान्मनुष्या
आनीयन्ताम्, प्रागाहं प्राप्तेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ता-
मिति । येषु तत्र प्राप्तेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्ही-
दानीं ततोऽन्यस्थानयनं भवति । यथा तत्र कवि-
रपि ब्राह्मणस्य सत्ता सर्वत्राब्राह्मणस्य निवर्तिका
भवति, यद्यपिहापि कचिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्या-
नाद्यस्य हलो निवर्तको भवति ॥

(प्रदीपः) लोकवदिति । आकृतिः पदार्थस्तत्राधीयत
इति भावः ॥ प्रागाहमिति । यथा प्रामाकृतेराश्रयणात्

१ श्राद्धं ते आदयश्चेति । श्राद्धं इति इन्द्रास्त्र आदिशब्दस्य अस्तेर्नैर्देदी
संभृत इति भावः ॥

२ अजादिसामान्यनिर्देशादिति । अजादिचातुर्व्यावच्छेदेनास्य सूत्रस्य
प्रत्येकाक्षिप्य विषये ॥ पूर्वस्य आतिरेकिति जाल्यरित्यादौ प्रथमद्विर्वचनं न
संभवेतेति भावः ॥

३ ननु अत्रातिरेकीयत्वेति ह्येव प्रतिषेधो न विहित इति कथं तस्य
प्रतिषेधस्य तद्भाषा—अत्रातिरेकेति ॥

४ व्यक्तनिर्देश इति । अजादिचातुर्व्यावच्छेदेन नाजादेद्वितीयस्येत्यस्य
मवृत्तिः किन्तु यत्र द्वितीयस्यापि संभवत्त्वेनेत्यादिरित्यादायमवृत्तिरिति न दोष
इति भावः ॥

५ किन्त्वभ्यासवत्त्वेति । अजादेद्वितीयस्येव द्वितीयापि शिष्टाजादि-
चातुर्व्यावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य मवृत्तिः । तेनादयोत्पत्तिरेव द्वितीयापि
शिष्टाभावेन नावेदं सूत्रं प्रवर्तते किन्तु 'एषाचो द्वे' इत्येव । 'हलादिः
शेषः' इत्यत्र च बाष्पाश्रयावच्छेदेन तस्य सूत्रस्य मवृत्तिर्न तु आदिहृदिधि-
ष्टाभावावच्छेदेनेति भावः । इत्यत्र व्याख्यानं लक्ष्यानुसारादेव ॥

६ 'हलादिः शेषे दोषः' इति च. पाठः ॥

७ 'पपाचेति' इत्येव क. ट. पाठः ॥

८ 'प्राप्तेभ्यो प्राप्तेभ्यो' इति ट. पाठः ॥

९ 'तत्राकृतिः पदार्थ आनीयत' इति क. ट. पाठः ॥

कचिदपि ग्रामे वर्तमानो ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्तयति
तथाऽभ्यासजातेराश्रयणात् कचिदप्यभ्यासे वर्तमानो हलादिः
सर्वत्रानादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) छेने जालाश्रयणमुपपादयति—यथा ग्रामा-
कृतेरिति ॥ माथे—सर्वत्राब्राह्मणस्येति । प्रागाङ्गे—ग्राममात्रे
इत्यादिः । सर्वस्थानाद्यस्येति । सर्वाभ्याससंबन्धिन इत्यर्थः ॥

(५९७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कचिदन्यत्र लोप इति चेत्
द्विर्वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कचिदन्यत्र लोप इति चेद् द्विर्वचन-
मप्येवं प्राप्नोति । कचिदपि द्वितीयः सन् सर्वस्य
प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् ॥

(उद्घोतः) सर्वस्येति । सर्वपातुसंबन्धिन इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

तस्मादस्तु सति तस्मिन् प्रतिषेध इत्येव ।

ननु चोक्तं सति तस्मिन् प्रतिषेध इति 'चेद्ध-
लादिशेषे क्षेप इति ।

प्रतिषिधास्यते हलादिशेषे ॥

(प्रदीपः) तस्मादस्तिवृत्तिः । इह व्यकिपक्ष आग्री-
यते । हलादिशेषे तु जातिपक्षः । व्यकिपक्षेऽपि वा प्रतिषिधा-
स्यते—अहलभ्यासो भवति, तत् आदिः क्षेप इति ॥

(उद्घोतः) अहलभ्यास इति । 'हलो हलादिः शेषः' इति
सहितापाठेऽहलिति विमज्जते । तत्राभ्यासस्येति षडयनं प्रकृतमपि
सामर्थ्याग्रथमया विपरिणम्यते । तेनाभ्यासलक्ष्य सर्वस्य हलो निवृत्तिः
क्रियते । 'आदिः शेषः' इत्यनेन ननु यनादौ हलः सम्भवस्तत्र सोऽभ्यास-
स्यात इति भावः । कञ्जातुमादिपूर्वोक्तम्याह्वानादिशेषेदेवैव युक्तम् ॥

(१०३७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ३)

२४४० न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६ । १ । ३ ॥

(सूत्रार्थभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पूर्वस्याचो व्यञ्जनातीति
पूर्वपक्षः, नटभार्यावद् व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥

(५९७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते ॥

(५९७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति यक-
व्यम् ।

केचिदाहुः—एकाच इति । ईर्ष्यिषिपति ।

अपर आह—

व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यिषिपति ॥

(५९८० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कण्ड्वादीनां च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत
इति यकव्यम् । कण्डूयिषिपति । अस्त्यिषिपति ॥

(उद्घोतः) माथे—कण्ड्वादीनां तृतीयस्येति । 'तृतीयस्ये-
काचः' इत्यर्थः । तत्र कण्ड्वादीनां तृतीयकाचोऽसम्भवाच्छ्रुतिर्नस्य-
दायोलक्षणं तद् । तद्वनयवृद्धादिति—कण्डूयिषिपतीति । एवञ्च
चङवधस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं यच्चमिधानमस्ति ॥

(५९८१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वा नामधातूनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत
इति यकव्यम् । अश्वीयिषिपति । अशिर्धीयिषिपति ॥
अपर आह—

यथेष्टं वा ।

यथेष्टं वा नामधातूनामिति । पुपुत्रीयिपति,
पुतित्रीयिपति, पुनीयिषिपति ॥

(उद्घोतः) नामधातूनामिति । नामधितधातूनामित्यर्थः ।
तत्संबन्धितृतीर्थकाय इत्यर्थः । तृतीयस्य वा भवति, द्वितीयस्य
वेत्यर्थः । तद्वनयवृद्धा—अशिर्धीयिषिपतीति । अगादिनिषयनेतद् ।
'अजादेः' इत्यनुवर्तत इति भावः । तत्रानुवर्तत इति मतान्तरमाह—
अपर आह इति । यथेष्टमिति । उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पार्था-
वेत्येत्यर्थः । युगपद्यु प्रयाणां न, वाच्यवाचकमावस्य निर्णीतत्वात् ।
अत एव पुनरत्र नामद्वयं चरितार्थम् ॥

(१०३८ संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ४)

२४४१ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६ । १ । ४ ॥

(अभ्याससंज्ञाधिकरणम्)

(सूत्रार्थसंयोजकभाष्यम्)

पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते, कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो
भवति ?

१ 'प्रागग्रम्' इति क. पाठः ॥

२ 'केचिदाहुः—एकाचः, ई' इति क. पाठः ॥

३ 'कण्ड्वादीनां च' इत्यस्य क. ट. पुष्कलोर्ध्वं पाठः ॥

हे इति वर्तते । द्वयोरिति चकव्यम् ॥ .

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।

तद्यथा—उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रय-
स्त्रैनम् । देवदत्तमिति गम्यते ।

देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यम्, आढ्यो वैद्य-
धेयः । देवदत्त इति गम्यते ।

पुरस्तात्पट्टीनिर्दिष्टं सदर्थ्यात्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति ।

एवमिहापि पुरस्ताद् प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थ्यात्पट्टी-
निर्दिष्टं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कस्य पूर्वं इति । वैवर्धयधिमामसंघे
दियोगालक्षणा पञ्चमी भवति । यथा—प्रामात्युर्वः । इह त्व-
यवायवयविसंघो विवक्षितः—कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्य-
भावः । यथा—पूर्वं कायस्येति ॥

विभक्तिविपरिणाम इति । पूर्वविभक्तित्वात्नेन सामेष्ट्या-
द्विभक्त्यन्तरसोह इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'कर्त्तापूर्वम्' इति वक्तव्यमत आह—अव-
धीति ॥ इहेति । पूर्वशब्दोऽवयवाचीति भावः ॥ विभक्त्यन्तर-
स्येति । सैरितप्रवृत्तिशानाद्योगविभक्त्यन्तस्य तसोह इति भावः ।
अयमेव 'प्रत्ययोहः' इत्युच्यते ॥

(१०१९ संज्ञासूत्रम् ॥ १ । १ । १ आ. ५)

२४४२ उभे अभ्यस्तम् ॥ ६ । १ । ५ ॥

(अभ्यस्तसंज्ञाधिकरणम्)

(५९८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहप्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उभे अभ्यस्तं सहैति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) सहप्रहणमिति । सहभूतयोः परस्परपु-
न्योरेकाऽभ्यस्तसंज्ञा यथा स्वादिलेखयैयं सहैति कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) सहभूतयोरिति । तद्याख्यानं—परस्परा-
पेक्षयोरिति । प्रलेकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायाद्भयोर्दे संज्ञे स्याताम्,
अतः सहप्रहणमिति भावः ॥

(५९८३ सहप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तत्वं सहभूतयोर्यथा स्यात्,
एकैकस्य मा भूदिति ।

यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्येऽदोपस्तदेव पठितम् । 'अनु-
दात्तं पदमेकवर्जम्' (६।१।१५८) इति नास्ति यौग-
पथेन संभवः ।

पर्यायस्त्वर्हि प्रसज्येत । पर्यायश्च पूर्वस्य तावत्
परेण रूपेण व्यवहितत्वात् न भविष्यति ।

परस्य तर्हि स्यात् । तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न
परस्य भवतीति, यदयं विभेत्वादीनां पिति प्रत्यया-
त्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह । एवं व्यवधानात् पूर्वस्य,
ज्ञापकात् परस्य ।

उच्यते चेदं—अभ्यस्तानामादिषदाचो भव-
तीति । तत्र स एव दोषः—पर्यायः प्रसज्येत ।

तस्मात्सहप्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आद्युदात्तत्वं इति । यस्मैनुदात्तत्वे
क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति
व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः । 'एकवर्जम्'
इति संस्वावचने नु विरोधाद्यौगपद्यासम्भवात्पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात्कर्म
द्वयोऽुदात्तत्वमत आह—यस्यानुदात्तत्वे इति ॥ एवं व्याख्याने
बीजमाह—प्रधानवाचिनीति । प्रधानमुदात्तस्वरितोद्देश्यं वर्जयित्वा
शिष्टमुदात्तमित्यर्थः ॥ यौगपद्याऽसंभवे हेतुमाह—संख्यावाचन
इति । प्रसिद्धत्वात्तस्यैव प्रहणमिति भावः ॥

भाष्ये—पर्यायश्चेति । अस् 'वक्तुमशक्यः' इति शेषः, उभ-
योप्यप्रोक्षेति भावः । तदेवाह—पूर्वस्य तावदिति ॥ यदयं
विभेत्वादीनामिति । क्वविधयानोदात्ते एसावभातुपेः परेऽभ्यस्ता-
नामादिषदाच इत्यर्थेन 'अनुदात्ते च' इत्यनेनैव सिद्धेति भावः ॥

१ 'द्वयोरिति च वक्तव्यम्' इति ट. पाठः ॥

२ अद्वयधिमिति । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽवयवसंघो भवति' इत्यत्र
पुनरुक्त्यावयववाधिरादियोगव्यञ्जनवचनात् प्राप्तिरिति नैमि पठ्यन्तप्रयोग-
ल्योपपत्तिः ॥

३ सामर्थ्यादिति । पूर्वोऽवयव इत्यत्र 'हे' इत्युपसर्गनामभ्यासत्वेन च
तस्यानवयवस्यावयवावधारिण्यर्थः ॥

४ कदाचित् । भाष्ये 'कस्य पूर्वोऽवयवसंघो भवति' इत्यत्र कदाचित्पु-
न्युक्त्येन इत्येव शब्दो मातमिति भावः ॥

५ 'हे' इत्युपसर्गनामभ्यासभावेति शिष्टिमाह—एषरित्येति ॥

६ 'एवमशक्यं' इति ट. ट. पाठः ॥

७ 'एषरित्येवमर्थे शेषेति' इति ट. व. पाठः ॥

८ प्रलेखमिति । कदा पुनरापेक्षितं यथा 'एक'महन्निष्ठे तदुदात्तं

सहप्रहणमपेक्षितं इति भावः ॥

९ भाष्ये—वक्तुमशक्यं । विभेत्वादीनां 'अनुदात्ते च' (६।१।१५८)
इत्यनेन परस्परपेक्षोदात्तत्वे विद्ये 'सीद्मिन्मृदुमृदुजनघनपट्टिदाभारतं
अस्वाधिरपति' (६।१।१५९) इत्यनेन मल्लयार्थस्य परस्परपेक्षोदात्तत्वं
विधानमनर्थकं सपरस्य न भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

१० यस्यानुदात्तत्वं इति । अनुदात्त पदमिति सूत्रे एवमनेन पदं गृहेन
तदा कस्य पदस्यानुदात्तत्वे शिवगत्ये उदात्तादिविधानमनर्थकं स्यात्तमेकं पदं
वर्धयित्वाऽभ्यस्तमुदात्तो विधीयते । कश्चिद् एते पृथगप्येन प्रकाशं पदमेव
गृहेन । एवम् एतेषां उदात्तत्वात् तेषामर्थे नास्ति तत्र यौगपद्यवधारिण्येति ।
यदा च एवमनेन ज्ञाप्य गृहेन तदा न यौगपद्यवधारिण्येति । एवमर्थेनास्ति
एवं पदं वर्धयित्वा—एवमर्थं वर्धयित्वा—इति शास्त्रम् । तत्र एवमर्थेन विधेयं
पृथगप्यवधारिण्येति अनुदात्तत्वं वर्धयित्वा यौगपद्यवधारिण्येति भावः ॥

एवमेवैकस्याप्राप्त्या पर्याये दृष्टे तं समर्थयितुमाह—एव-
मित्यादि ॥ तत्र स एवेति । विनियमनाविरहादिति भावः ॥

(सहग्रहणप्रत्याख्यानमाध्यम्)

न कर्तव्यम् । उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थे विज्ञा-
स्यते । अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् ।

अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रकृतः संज्ञिनिर्देशः ।

कथम् ?

द्वे इति वर्तते ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यत्रोभे शब्दरूपे भूयेते
तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात्, इह मा भूत्—ईर्त्स्न-
न्ति—ईर्त्स्नन्तीति, ईर्त्स्नन्—ईर्त्स्नन्, ऐर्त्स्नन्—ऐर्त्स्नन् ।

किं च स्यात् ?

अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्माव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

अद्भावे तावन्न दोषः । सप्तमे योगविभागः करि-
ष्यते—इवमस्ति 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इति ।
तत आत्मनेपदेषु । आत्मनेपदेषु चाद्भवति । अनत
इत्युभयोः शेषः ॥

यदप्युच्यते—नुम्प्रतिषेध इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

इदमिह संप्रसार्य—नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेका-
देश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्याश्रुम्प्रतिषेधः । नित्य एकादेशः, कृतेऽपि
नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । एकादेशोऽप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते;
शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति ।

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधिलैकादेशः, विधिविषये नुम्प्रतिषेधः ।
विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने, प्राक्तु सर्वनामस्थानो-
त्पत्तेरेकादेशः । तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैका-
देशः, एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्चुम्प्रतिषेधो न
भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—जुस्माव इति ।

एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाच्च भविष्यति ।

एकादेश इत्युच्यते, केन चानैकादेशः ?

अन्तिना ।

नात्रान्तिभावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

जुस्मावेन वाच्यते ।

नात्र जुस्मावः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

शपा व्यवहितत्वात् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भावतीति व्यवधान-
मेव ॥

किं पुनः कारणम् निमित्तवानन्तिरेकादेशं ताव-
त्प्रतीक्षते, न पुनस्तावत्वेव निमित्तमस्तीत्यन्ति-
भावेन भवितव्यम् ?

इहापि तर्हि तावत्वेव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः
स्यात्—अनेनिजुः, पर्यवेविषुः । अस्तु, अन्तिभावे
कृते स्थानिवद्भावाज्ज्ञग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्मावो
भविष्यति ॥

अथवा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्मावो-
ऽपवादः, न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिधिशते ।
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिधिशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य
चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते । न तावदत्र कदा-
चिदप्यन्तिभावो भवति । अपवादं जुस्मावं प्रती-
क्षते ॥

न एवमपि कचिदभ्यस्तानां श्रेष्ठानन्तर्यम्, सर्वत्र
विकरणैर्व्यवधानम् । तेनावश्यं विकरणनाशः
प्रतीक्ष्यः कचिलुका, कचित् श्लुना, कचिदेकादेशेन ।
स यथैव श्लुलुको प्रतीक्षते तथैकादेशमपि प्रतीक्षते ।
एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सत् आचार्यो न व्य-
दिशति ।

किम् ?

स्थानिवद्भावम् । स्थानिवद्भावाद्भवधानम्,
व्यवधानाच्च भविष्यति ।

पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वस्य विधिः ।

पूर्वस्यादपि विधिः पूर्वविधिः ॥

तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञा-
स्यते ॥

(प्रदीपः) उभेग्रहणमिति । सर्वभावोपसर्जनद्वित्वमु-
पगच्छत्यर्थ इति भावः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्या द्विदकस्याभ्यस्त-
संज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सदभूतयोरकाभ्यस्तसंज्ञायाम् ॥

ईर्त्स्नन्तीति । इते द्विवचनेऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वा-
नुभयोः प्रलेकं श्रुत्वाऽभ्यस्तसंज्ञा इत्येऽभ्यासलोपे परस्य न

१ 'व्यपवर्गाच्च भविष्यति' इति च. क. पाठः ॥

२ 'तत्र तावत्' इति ट. पाठः ॥

३ 'प्रतीक्षते' इत्यल क. ट. पुस्तकयोर्वा पाठः ॥

४ भावे—'उभेग्रहणं द्विकृते एतदर्थं विज्ञास्यते' इत्यस्योपनि-
माह—सदभावोपसर्जनेति । द्वेदकस्य द्विदकस्य भिन्नमिति कथञ्च, उभे गृह-
णय सदभावोपसर्जनं बोधयति ॥

निवर्तते, उभेग्रहणेने तु निरस्यत इति भावः । ३६ अपथ्यं स्यात् । 'सनीवन्तर्द-' इतीडभाषपक्षे द्विवचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्स्यात् 'आपज्ञप्ठुधागीत्' इतीत्वं रपरत्वं च । 'नन्दाः सयोगादयः' इति रेफस्य द्विवचनप्रतिषेधः । पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विवचन इति वचनात् धकारस्य चत्वेन तत्कारे कृते 'त्स' इत्यस्य द्विवचनम् ।

अन्ये त्वाहुः—अध्यासलोपसमयोगेनेत्वमुच्यमानं द्विवचनं प्रतीक्षत इति प्राखिर्वचनम् । तच्च यदा पूर्वनासिद्धी-
यमद्विवचन इत्येतत् 'उभौ साभ्यासस्य' इति सूत्रारम्भाद-
नेत्वत्वात् साधीयते तदा 'भूस्' इत्यस्य, तदाश्रयणे तु 'स'
इत्यस्य । तत इत्याभ्यासलोपौ, 'ईत्सं-ईस्' इति स्थिते,
छेद, सिः । अद्वावश्च प्राप्नोति शप् च । कृताकृतप्रसङ्गित्या-
क्षित्यत्वाच्छप् । अद्वावस्तु क्षप् कृते तेन व्यवधानात् प्राप्नो-
तीत्यनिलः । ततः 'क्षोऽन्तः' इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति, पूर्वैण
सह शप एनादेशश्च । तत्र वर्णोभ्रयत्वादनन्तरज्ञत्वादेकादेश-
स्यतोऽद्वावः प्राप्नोति । अथवा शपः प्रागेव पररवादद्वावः
प्राप्नोति । सोऽपि हि निलः, शप एकादेशे कृतेऽन्तचद्वावा-
सस्य प्रसङ्गात् ॥ ईत्संश्रितिः । शतरि हृते शप् च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च । 'तत्र वर्णोभ्रयत्वादनन्तरज्ञत्वादेकादेशे कृते धातुसार्वा-
धातुप्यर्थोपपन्नोभावाच्छपोऽप्राप्तिः । तत्र सार्वाधातुकमाना-
पेक्षत्वाच्छपेयानन्तरज्ञत्वात्पूर्वं भवति । तत्र शब्दपरविप्रतिपेधा-
स्परयोराकारयोः पूर्वमेनादेशः, ततः पूर्वैण-इति क्रियाधाय-
यिहान्तो भविष्यति । पूर्वपक्षे तु पूर्वयोराकारयोरेकादेशे कृते
नुप्रतिपेधप्रसङ्गोद्योते' ॥ येरसंश्रितिः । ईत्सं-छ-क्षि-शप् ।
अकारयोः पररूप एकादेशे हृते तस्यान्तयद्वावास्तु प्राप्नोति ॥

अन्यस्याकृत इति । मितः पूर्वमकृत्वाशुमि कृते शब्दान्तरत्वम् ॥

• निमित्तयानिति । अन्तोद्देशे वृत्ते एकादेशे च व्यपवर्गा-
भावाज्ज्योऽप्रसङ्गः ॥

पूर्वं दीति । उक्त्याणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवाद-
विषयित्वे विषये प्रवृत्तेर्नान्यत्वात् ॥ प्रकल्प्य चेति । यथा
'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति वचनात्पक्षे बलं, पूर्वं संप्रसा-
रणं प्रवर्तते, पूर्वस्य तु लभिमित्तिः, प्रतिषेधः । यदि तु परस्य
बलं, पूर्वं न प्रवर्तत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात् ॥

(उत्पत्ता) वनेदवस्स तादवविशियाएइहिरे मानमाह—दे
इल्लनुपुप्पेति ॥ भाष्य—‘त्रिशस्यते’ हायुसदा तस्स तादवार्थवत्
न थोहसिद्धिः। एतिसम् ॥ ननु ‘दे’ इल्लनुपुप्पेतात्थोवत्संज्ञाया,
नान्यत्तायावे इति हिमुममहीने इ अत आह—इते द्वियेवने इति ।
ननु ‘हीनि’ इत्यादिवाणे वीमेमहाव नावयमह । अज्जावुधि
वेत्तानुपुप्पे वयावये ‘अवयवस्यवहाव’ ‘अवयवस्यवहावो’।

इत्यर्कणेनादोषादिति चेन्न; ऊर्णोतेर्यद्भुगन्तापरस्य इत्यादेर-
दापनापत्तेः । अङ्गस्थस्य षष्ठ्यन्तात्साङ्गवयस्यस्थेयस्यैवौचित्यात् ।
जुष्टिभावपि भातोर्निहितस्यास्यस्तात्परस्थेयस्यैवौचित्याच्च । अत एव
न पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलता ॥

अन्वद्वन्द्वरादिस्ति । दिव्यचनमानापेक्षत्वात् । अम्बासलोपरतु
 ईकारसन्धियोगेन विधीयमानो बहिरुद्ग इति भावः । यथोद्देशपक्ष
 चाश्लिषेदम् । परत्वादित्यस्योक्तुर्लब्धौदित्यर्थः । तदाह— प्रतिपद-
 विधेरिति । तत्रावश्य प्राप्तिस्त्याग्मादिति भावः । अम्बासलोपरतु
 पृथगेव विधीयते नैस्तत्रसन्धियोगेन—इत्यभिमानः ॥

सूत्रारम्भादिति । अन्यथा कृतगत्यस्य द्वित्रे प्राणिनिषतीत्यादि-
सिद्धेस्तत्प्रधानार्थनयं स्पष्टमेवेति भावः ॥ प्रकृते तदनाश्रयणे फला-
भावादाह—तदाश्रयणे निवृत्तिः ॥ तत्र चर्णोश्रयत्यादिति ।
‘वाणोदाहृतम्’ इति तु न, समानस्यानिकत्वाभावादिति भावः ॥
‘एकादेशश्च’ इत्युच्यते ‘ययपि’ इति शेषः । दापोऽप्राप्तिरित्यस्य
‘तथापि’ इति शेषः ॥ शब्देवान्तरङ्गत्वादिति । एकादेशस्तत्रपदा-
न्तत्विशिष्ट पूर्वमकारशुणसकृत्सुचरच्चापेक्षत इति बह्वपेक्षाद्विरक्त
इति भावः ॥ सिद्धान्तपूर्वपक्षयोराशयं दर्शयति—तत्र शब्देति ॥
पूर्वयोरेकारयोरेति । अन्तरत्वादित्येवौचित्यम् । बहुतत्सु ‘तत्र’
शब्द—इत्यादि चोद्यते ॥ इत्यन्तोऽग्रन्थः । सर्वनामसामानोपत्तेः पूर्व
त्रयाणामेकादेशे कृते उभयत आश्रयणेऽन्तादिबद्धावाभावाच्चपवर्गा-
भाव इति हि सिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यति । किंच तदा पूर्व पूर्वयोः परयोर्वा
एकादेशे न विधेयः, वसात्पदस्य विभक्त्यान्वासयान्तिमिति पूर्वपक्षः ।
अन्यथा ‘सिद्धान्ते’ इति बहुमुचितम् ॥ भाष्ये—अन्तत इत्युभयोः
शेष इति । अत्र एव प्रतीतिगम्यीत्यादौ नाङ्गावः ॥ भाष्ये—एका-
देना इति । पूर्वयोरेकादेशे कृते शङ्करकारेणैकादेशस्य संप्रपारणेति
नोपपन्नम् ॥

ननु मुम्प्रतिवेधे कृतेऽहोय एव दोषकारयोरेव पररूपमिति कथम-
नित्यत्वम् । अत आह—मित इति । तदाहोयैवमपवसाकारस्य
पररूपमिति चतुस्रम्, कृते ॥ वर्णमण्डलेऽपि कश्चिदपादगमा इति न्याया-
जीभापादावपवस्य—इत्यभिमानः । इदमपि 'अथोऽपवसो मित्'
इत्यनुपेत । नरमुने यस्य विदितप्रत्ययेनापवस इति सिद्धान्तः ।
इदमेव पवनप्रतिलिखत्वेनापादेऽस्योत्पत्तिरिति उक्तद्वारे 'नित्य'दीधे-
नादेः' इति वक्ष्यति भाष्यकृद् । अत एव प्रतीविषयित्वादी न मुम्प्रि-
येषः ॥ भाष्ये—पुनरादेः कृते नास्ति ध्वजयचानमिति । एव च
सुम्प्राये न बाधाप्रतिपादनात्वात्पादेऽदेः कृते एवमर्थो नास्ति अत्रि-
ष्वदीत्यसङ्गतमिति भावः । एतदुत्तरम्—'पवादेः पूर्वादिषो स्वाभि-
नन्दनमिति व्यवधानमेव' इति कश्चित्पादो दृश्यते सोऽप्रमथः । एवं हि
मुम्प्राभाषात्पादमिति भावेऽहोय एवमर्थो नास्ति अत्रिष्वदीत्यस्य सित्तये
'मिः पुनः कारणम्' इत्यपि प्रमाणमुत्पानात्पदेः । किञ्च 'इदमिह
व्यपदेः कृते सत्तादायम्' इत्यादेऽप्युत्तरावपि उचितेति बोधयति ॥ (भाष्ये)
अन्विदेः कृतेऽहोय इति । स ननु एवमकारोऽहोदेः कृतेऽहोय इतिः परि-

१. 'व'भेदद्वयानु ३/१ अ ३ ६/१० ३

५. अथ आचक्षेति । ईदृशं ईदृशीनाम् । अचक्षेत्तु—यस्य
व्याख्येति ॥

१ 'मं ज्ञोमि, एव एवादेव' इति वदतु। ए. टी. पुस्तकयोः ।

* 'ହୋଇଲେ କି ଯାଉ' ହେଉ ଏ. ଉ. ଶାସନ ।

५ 'आचार्येण प्रकृतम्' इति च. उ. ६ टा ०

१ 'आरोपणम्' इति प्र. मन्त्रः ।

* 'परमार्थसिद्धयर्थेऽप्यवधारितम्' इति अ. १००० ।

६. प्रयोगशाला में प्रयोग करने के लिए उपयुक्त।

[illegible]

१०. यदि $\frac{1}{x} + \frac{1}{y} = \frac{1}{z}$ हो, तब $\frac{xy}{x+y} = z$ हो।

तदुत्तरमन्तिः स्याज्जुता बाधः सम्भाष्येत । ततः प्रगेव त्वन्तो त्रया-
पामकाराणां परस्परं व्यवर्गमात्राज्जुतोऽस्मादिति भावः ॥ (भाष्ये)
न पुनस्तत्त्वैवेति । एकादेशाभावेत्यर्थः । उपदेशिवद्भवत्वात्
शोऽन्त्यस्मान्तरत्नत्वमिति भावः ॥ (भाष्ये) अन्तिभावेनेति । 'तत्त्वं
सर्वपदादेशः' इति न्यायेन श्रुतिशिक्षान्वयविशिष्ट आदेश इत्यर्थे इति
भावः ॥ इहापि तर्हीति । द्वितीयापूर्वमेवेति भावः ॥ (भाष्ये) अन्तः,
अन्तिभावे इति । 'श्रेजुं' इत्यादौ प्रक्रियालापवाय विशिष्ट एव
स्थानीति भावः ॥ केचित्तु—'श्रेजुं' इत्यनेकारसोच्चारणार्थत्वेना-
नेनो ओपेऽशिवैष्टस्याप्यल्पित्वेन स्थानेनत्वाभावादन्तो ह्यत्वा-
भावाज्जुतोऽस्मादितिरुच्येताह—अथवा यद्यपीति—स्याहः ॥

पूर्वं हीति—द्विष्टम्बद्वयवित्तमपवादान् पूर्व प्रष्टुषो न्याय दर्श-
यति—उत्सर्गाणामिति । यथा कर्मण्यणो विषयान्तरे सावकाश-
स्याकारान्तेभ्यः सन्देशान् पूर्व प्रष्टुतिः, कस्तु निःसन्दिग्धात्वात्तत्र
ह्यति पूर्वं प्रवर्तत इति तेन श्रुते विषयेऽप्यष्टुतिरिति न्यायत्व-
मित्यर्थः । 'प्रकल्प्य वा—' इत्यस्य विषय दर्शयति—यथा नरसंभार-
ण इति । इदं तु 'न सप्तराणे—' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमिति तत्रैव
सूत्रं भविष्यति ॥ सहग्रहणवादी 'देत्सं' इत्यादावपि जुनोऽपवादस्य
विषयसत्त्वेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तिमाह—(भाष्ये) न खल्वपीति ॥
(भाष्ये) पूर्वस्मादपीति । अथ यत्र 'प्रलेपिष्व' इत्यादौ न दोषः ॥

(यक्षभेदेन सहप्रद्वयोजनमाप्यम्)

कथं कृत्यैकैकस्याप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति ?

प्रत्येकं चान्यपरिसमाप्तिर्हेति । तद्यथा—प्रत्येकं
वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः ।

। ननु चाप्यभ्यस्ति दृष्टान्तः—समुदाये चान्यपरि-
समाप्तिरिति । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति ।
अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं
दण्डयन्ति ।

सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि प्रत्येकमित्युच्यत
इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ उपदेशिवद्भूतमिति । 'आयनेयी—' (७११२) इति श्रुते 'आय-
नादिप्रवेशिवद्भूतं स्वरक्षिप्तपथम्' इति यादिकं तस्याप्यनुवृत्तिरिति
भावः । उपदेशिवद्भूतमेव च प्रथमोपरिगतत्वात्पदादेशस्यान्तरत्नत्वमिति भावः ॥

२ ननु सकारमात्रमानेऽन्तोऽपि विधीयते तथा च कथम् 'अन्ति
भावेन नापित्यम्' इति भाष्यमुपपद्यते । तदाह—सर्वं सर्वपदादेशात्
इति ॥

३ ट पुष्पके 'गदापि तर्हीति । द्वितीयापूर्वमेवेति भावः' इति मन्त्रो
न दृश्ये, ॥ पुष्पके 'द्वितीयापूर्वमेवेत्यर्थः' इति पाठः ॥

४ द्वितीयापूर्वमिति । अन्तादयस्तेष्विष्टव्यञ्जनान्तरत्नत्वत्पूर्वं प्रवृत्ति
रिति भावः ॥

५ ननु स्वानिबद्धाग्निरुत्तेरपि शंकाभाष्येदोऽपि श्रुत्य न स्यात्त आह—
श्रोतुंश्रुत्यादाविति ॥

६ 'तत्रेकारस्य' इति पाठो ग, घ, पुष्टध्वनः ॥

७ 'ओपे विशिष्टस्यापिचित् केन' इति क, पाठः । 'विशिष्टस्यापिचित्-
चित्त्वेन' इति ट, पाठः । तत्र 'ओपेऽपिशिष्टस्याप्य' इति पाठस्तु कापुनरु ॥
इत्यालोपाकार्थत्वेनापिचित्स्य समासस्य स्वपचित्त्वेनापिचित्त्वमित्यर्थः ।
'विशिष्टस्यापि' इति मन्त्रे श्रुते हेतिपि विशिष्टस्य अपिचित्त्वेन निर्वेदेति तन्मो-

अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुण-
वृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥

(वङ्गोक्तः) अत्रोपेग्रहणस्य सहायत्वं प्रसिद्धमिति बोधयन्
तदपि प्रत्याख्यातुमाह—भाष्ये—कथञ्चैकैकस्येति ॥ इहापि नार्थं
इति । एषानुतोपादुकीर्या 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यस्य पूर्वपर-
योर्ग्रेष्टत्वा वैयर्थ्याच्चान् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायसंवाधय-
णम् । पर्यायकल्पनापेक्षयात्रेतस्यावाधयणकल्पनेनोचितेति भावः ॥

(१०४० संज्ञासूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. ६)

२४४३ जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ । १ । ६ ॥

(५९८४ षट्पदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवी-
त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । सप्त
जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञका भवन्तीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

वेवीत्यर्थम् । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् ।
वेव्यते । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याधुदात्तत्वं भवति ॥

(प्रदीपः) जक्षितिरादियेषां ते जक्षित्यादय इत्याधि-
स्याह—जक्षित्यादिष्विति ॥

वेव्यत इति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तत्वं भवति ।
अन्यथा धातुखरे चित्वाङ्गसावधातुधातुदात्तत्वे यणादेशे च
इते 'वेदात्तस्वरितयोर्वर्णः—' इति स्वरितत्वं प्रसज्येत ॥

(वङ्गोक्तः) नक्ष्यमाणतीत्या सप्तग्रहणस्यानावश्यकत्वादाह—
जक्षितिरादितिरिति ॥ नैतु वेव्यत इत्यत्र 'आमनेपदेव्यतः'
इत्यदादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञा ॥ इत्यत्र आह—अभ्यस्ता-
नामादितिरिति ॥ स्वरितत्वं प्रसज्येतेति । न्यस्यम्प्राकारस्येत्यर्थः ।

चाणार्थत्वेनापिचित्त्वमित्यर्थः । 'विशिष्टस्यापिचित्त्वेन' इति पाठस्तु
मात्रादिकम् ॥

८ यथा कर्मण्यण इति । कर्मण्यणिति सूत्राद्व्यापनित्यनुविधेये
चरितार्थस्य 'आतोऽनुपपद्यते क' इत्येतस्य विषये कदाचान्पूर्वं मृत्तिरिति
भावः ॥

९ तत्रैव श्रुतमिति । तत्र हि भाष्ये—'नेन स्या' परिभाषाया
सन्नि प्रयोजनमिति' इत्युक्तम् । उदयोने च—एतद्विषयोऽहंहरामि न
परिभाषया सिद्धमिति, स्वभाषी यनोऽन्त्येन समानदेशाभावात्
इत्यत्र तद्व्याप्यं व्याख्यातम् ॥

१० 'कथञ्चैकैकस्य' इति उदयोक्तमत्र पाठः ॥

११ पूर्वपरयोर्मृष्टमिति । अत्रोपादामादितिरस्य समुदाये वाक्यपरि-
समाप्तिमात्रात्मकमप्यनुवृत्तिरिति अत्रापि मन्त्रेऽप्यभ्यस्तस्यैव भावः । अत्र चैक-
स्यहमप्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥

१२ क, पुष्पके नास्त्य पाठः ॥

१३ ननु वेवीत्युत्तरेऽप्युदात्तत्वात् 'अदभ्यस्त्या' इत्यनेनादौऽन्-
तावेत्येव विशिष्टं स्यात्त आह—अनु वेव्यते इति ॥

सिद्धान्तेऽपि 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वीतस्यैवेष्टत्वाच्चिन्त्य-
मिदम् । तस्मादेश्चैकारे उदात्तयवर्णं न स्वादित्वेन वक्तुं युक्तम् ॥

(५९८५ पदप्रत्ययान्वयवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥*॥

(माध्यम्) न चाऽर्थः परिगणनेन । अस्त्वा-
गणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—आळः शासु ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मात् भवन्ति ?

भूयिष्ठानि कार्याणि परस्परपदेषु, आत्मनेपदी
चायम् ।

स्वरस्ताहिं प्राप्नोति । यत्राप्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्त-
कार्यं स्वरस्तथाप्यनुदात्तैः परं लसार्धधातुकमनु-
दात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातु-
स्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा ॥

पलिवशी छान्दसौ । दृष्टानुविधेयश्छन्दसि
भवन्ति ॥

चर्करीतमभ्यस्तसंज्ञमेव ॥

दृष्टस्ताहिं प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यस्तकार्याणि कस्मात् भवन्ति ?

भूयिष्ठानि परस्परपदेषु, आत्मनेपदी चायम् ।

स्वरस्ताहिं प्राप्नोति ।

'अङ्घ्रिजो' इति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्सरो न
भविष्यति ॥

(मदीपः) आळः शास्विति । वेवीहोऽनन्तरमयं
कैथित्यव्यत इति भावः ॥

भूयिष्ठानीति । बहुवराणीत्यर्थः ॥

पलिवशी इति । पल शास्त्रि स्वप्न इति येन पठन्ति वेवत्वं
पल स्वप्ने पल कान्तायिनि तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये स्वाहुः—
शौलीयि धातुपाठ एव शास्त्रे दित्वा निर्देशः कृतः, अर्धेधातु
हिः रक्षितः । अन्ये तु—पल स्वप्न इति न पठन्ति । वयो-
मापायां वार्तिकधारमयेन प्रयोगः शासुः ॥

चर्करीतमिति । परलुगन्तस्य पूर्णचार्यसंज्ञा ॥

अङ्घ्रिजोरिति । यदि ह्रगेऽभ्यस्तसंज्ञा स्यात् 'ह्रगणे
ह्रगे' इत्यादी ह्रगेऽभ्यस्तस्यरे अकारधैधातुकस्य अमित्यमेव
निपातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययस्यरे एव भवति, नाभ्यस्तस्यरे । नन्वसति प्रयोगेने
शापयम् । अस्मि ॥ प्रतिषेधस्य प्रयोगजन्य—'ह्रवे-ह्रवे' इत्या-
दावनुदात्तार्थं भा भूर, प्रत्ययस्यरे एव यथा स्यात् । अत्र हि

'अभ्यस्तानामादिः' इति न प्रवर्तते, अजादौ तस्य विधानात् ।
तत्रासति प्रतिषेधे 'अनुदात्ते च' इत्याद्युदात्तं पदं स्यात् । सति
तु प्रतिषेधेऽन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते । एवं तर्हि
'अभ्यस्तानामादिः' इत्यत्र 'अङ्घ्रिजोः' इत्यनुवृत्त्या प्रतिषेध-
नैव नसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः ॥

(उद्द्योतः) ननु जक्षित्वाभ्यः पूर्वमेव 'आस उपवेदने'
इत्यनन्तरम् 'आळः शासु' इति पठ्यत इति कथं तस्याभ्यस्तसंज्ञा
स्यात् ? अत आह—वेवीहोऽनन्तरमिति ॥

ननु मैत्रेयादयो वेवीहोऽनन्तरम् 'पल शास्त्रि स्वप्ने' 'पल कान्तौ'
इति पठन्तीति 'पलिवशी' इति द्वयोरेव कथमुपादानम् ? अत
आह—पल शास्त्रिः । केचित्तु—'पल पलिव' इति पठन्ति ॥ 'शास्त्रि'
इति पठेऽपि न पृथग्व्यत्यन्तरमिदं तत्कारान्तमिदं, किन्तु शास्त्रः
दित्वा निर्देश इति मतेन माध्यमिनाह—अन्ये स्वाहुरिति ॥ शास्त्र
इति । आळः शास्विति—अनुदात्तेन इत्यर्थः । ननु वयोऽष्टान्तस्ये
'वष्टि भागुरिः' इत्यादिप्रयोगाणां का गतिः ? अत आह—यदोरिति ।
यदि माध्यवार्तिककारो प्रमाणं तस्मात्पुत्रे स प्रयोग इति भावः ॥

निपातेनेति । शेषनिपातेनेत्यर्थः ॥ अनुदात्ते चेति । अनेना-
नुदात्तत्वे हि अविद्यमानोदात्तलसार्धधातुकमस्तीत्यभ्यस्तत्वे तत्प्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ अङ्घ्रिजोरित्यनुवृत्त्येति । इह प्रसङ्गोच्चारितः ॥
प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति । माध्यस्तारस्याच्चापीति नातु-
वर्तव्य इत्यन्ये ॥

(पदप्रत्ययकथनपरमाध्यम्)

अथवा सत्सैवेमे धातवः पठ्यन्ते । जक्ष्-अभ्यस्त-
संज्ञो भवति । इत्याद्ययश्च पट्, जक्षित्याद्यः पङ्क्तिः ॥

(प्रदीपः) अयमेति । नार्थं दित्वा निर्देशः । किं तर्हि ?
जक्ष्-इति पृथक् पदम् । 'इत्याद्ययः' इत्यत्र इति शब्देन जक्षि-
परामृश्यते । आदिशब्दस्य समीपवाची । तेन तत्समीपः पठ-
भ्यस्तसंज्ञा इति सत्त्वानामेवाभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संरुद्धित्वेति ॥

(उद्द्योतः) नार्थं दित्वेति । रिक्षि 'यदादिभ्यः' इति तद्वत्
नेत्यर्थः । समीपवाचीति । एवं चातदुत्पत्तिशङ्कावद्गुमीदिना
जक्षेः परे पट्, जक्षिमेति सत्त्वानां सिद्धा संक्षेपः ॥

(१०४३ विधिप्रश्नम् ॥ १ । १ । १ आ. ७)

२४४४ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ७ ॥

(५९८५ उपसर्गयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणम् ॥*॥

(माध्यम्) तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्त-
व्यम् । छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति यच्चयम् ।

१ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

२ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

३ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

४ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

५ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

६ 'पलिवशी' इत्यमरः ७. ८. ५९८५ अ. ७. ७. ७.

अस्मिन्वास्मिन् प्रत्यय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत-
नुतो ज शयलान् हरीन् ॥

(५९८६ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनश्छन्दसि दीर्घ-
त्वस्य नाय्यः ।

कुतः ?

अपरिगणितत्वात् । न हि छन्दसि दीर्घस्य परि-
गणनं कर्तुं शक्यम् ।

किं कारणम् ?

(५९८७ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अन्येषां च दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि
छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा—पूरुषः, नारक
इति ॥

(५९८८ उपसंख्यानानुपयोगसाधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अनेकान्तत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः ।
यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च
प्रत्यये न दृश्यते—मर्महान उक्थपात्रम्, मर्महान
इति च ॥

(१०४२ द्वित्वाधिकरणम् ॥ १ । १ । १ भा. ८)

२४४५ लिटि धातोरनभ्यासस्य

॥ ६ । १ । ८ ॥

(द्वित्वाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

धातोर्तिमिति किमर्थम् ?

हँहाञ्चमे ।

नैतदस्ति । लिटौत्युच्यते, न चात्र लिटं पद्यामः ।

प्रत्ययलक्षणैः ।

‘न लुमता तस्मिन्’ (१११६३) इति प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधः ।

इदं तर्हि—सस्र्वांसो विशृण्विरे ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—हँहाञ्चमे इति । आत्मनो न धातुमिति
भावः ॥ विशृण्विरे इति । ध्रुवो लिट् शेषे ‘छन्दस्युपपत्त्या’ इति

सर्वधातुकत्वात् ध्रुवः श्रुमानः शुद्धः । अत्र विकरणान्तसमुदायो
लिट्परो न धातुमिति तदीयप्रथमैकाचो न द्विवचनमिति भावः ॥

(५९८९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ लिटि द्विवचने जागतर्तेर्वावचनम् ॥*॥

(भाष्यम्) लिटि द्विवचने जागतर्तेर्वावचनम् ।
यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः
कामयन्ते ।

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनभ्यासस्येति किम् ?

छण्णो नोनाव ध्रुपभो यदीदम् । नोनूयतेनोनाव ॥

(५९९० अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च

छन्दसि धावचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासप्रतिषेधध्वानर्थकः ।

किं कारणम् ?

छन्दसि धावचनात् । अवश्यं छन्दसि वा द्वे
भवत इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति । छण्-
स्त्रिषते लोहमिषत इत्यादौ छत्रुत्रुत्वा लक्षणेन चरितार्थ-
त्वात्पुनः प्ररुष्यभावाद्वातुर्योऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्तव्यः ।
‘चकि’ इत्येतदर्थस्तु कर्तव्यः । यदा सन्यन्ताणिचि कृते
चक् भवति—अजुगुप्सत्—अलोद्धवत्—इति तदा द्विवचनं मा
भूदिति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) ननुपराधं तदाववयवमत आह—अजुगुप्सत्पठ
इति । स्वार्थसन्नतादिच्छासत् । उच्चैरन यदन्तासन् ॥

तदा द्विवचनमिति । छण्णोनेदादितर्षः । यत्र यदन्तासन्त्यपि
छण्णोनेदो द्रष्टव्यः । अत एव ‘छोतिष्योः—’ इति खलौ भाष्ये
यदन्तासन्ति छोतिषित इति प्रवृत्तं सङ्गच्छते । प्रवृत्तये प्रयोजना-
भावरं तु भाष्यमिति भावः । ‘अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि
धावचनात्’ इति भाष्यवार्तिनस्यारम्भादौके र्था प्रयोगागमसाधुत्वं
कल्पयितुं युक्तमित्यपरे ॥

(५९९१ विकल्पप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥*॥ प्रयोजनमादित्यान्याचिपामहे ॥*॥

(भाष्यम्) यियाचिपामहे इति प्राते । देयता
नो दाति मियाणि, ददाति मियाणि । मघया दातु,

१ आत्महान इति । सह दूतायामिलकादिता काचयि द्वित्वेऽप्यस्य क्षीये
रूपम् । मर्महानेत्यस्य दर्महानेत्यस्य नारकमनीषमित्याद्यम् ॥

२ छत्रुत्रुत्वा—सन्धोर्तिमि सूरस्य ॥

३ यत्र छत्रुत्वा—सन्धोर्तिमि सूरस्येऽप्यभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः ॥

४ ‘हर्मन्म्य द्य’ इति च. पाठः ॥

५ यत्र छत्रुत्वा—सन्धोर्तिमि सूरस्य ॥

६ छत्रुत्रुत्वादिनि । कश्चाज्जिचि चकि—अजुगुप्सत्—इत्यत्र ‘सम्यक्छोः’
‘चकि’ इति कथमवयवमते द्विवचनमिति कथमनेदं द्रष्टव्यम् ॥

७ ‘छत्रुत्रुत्वा’ इति द्रष्टव्यम् इति छ. ट. पाठः । यदन्तासन्ति ‘छत्रुत्रुत्वा’
इत्येकेनेव शब्दे द्विवचनोऽर्थक्यमेव द्रष्टव्यम् । कथमनेदं इति पाठस्य ७६३
प्रमादात् ॥

८ अत एव—अभ्यासप्रतिषेधे ॥

(५९९३ सप्तमीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तादित्युप-
देशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन
इदप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'एकाच्च उपदेशोऽनुदात्तात्' (७।२।१०)
इत्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इदप्रति-
षेधो वक्तव्यः । विभित्सति, चिच्छित्सति । द्वि-
चने कृते उपदेशोऽनुदात्तादेकाच्चः श्रूयमाणाद्विती-
प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तविशेषणं चेदिति । यदा तृमय-
विशेषणं तदा न दोषः, उपदेश एकाच्चात् । सनन्तस्यापि
द्वि प्रयोगे द्विवचने दोष एव । स्थाने द्विवचने तु प्रकृतिप्रत्य-
यस्य सप्रसुगत्वादितः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्नरमाह—अनुदात्त-
विशेषणं चेदिति । 'एकाच्चः' इति परमिशेषणं चेदित्यपि बोध्यम्,
विहितविशेषणपक्षे दोषाभावात् ॥ सन इदप्रतिषेध इति । अन्यथा
आह्वित्वादिभ्योऽपि श्रूयमाणकालस्य बाधितत्वात् न स्वादिति
भावः ॥ पृथीपक्षेऽपि दोष प्रवेत्याह—सनन्तस्यापीति ॥

(पृथीपक्षवत्तरणभाष्यम्)

अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य ॥

(५९९५ पृथीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सन्यङन्तस्येति चेदशोः
सन्यनिटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्यङन्तस्येति चेदशोः सन्यनिटो
द्विवचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः ॥

(प्रदीपः) इयक्षमाणा इति । अश्रोतेः सन् । 'सिपू-
रञ्ज्यशां सनि' इति प्राप्त इदं छान्दसावाच्यं भवति । द्विवचनम्,
हलादिः शेषः, 'सन्यतः' इतीत्यम्, 'अभ्यासस्यासकणं' इतीत्यच्,
पत्यकृत्यपत्नानि, 'पूर्ववत्सन्तः' इत्यात्मनेपदः शानच् । अविश्र-
माणा इति ॥ पृथीपक्षे प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) सन्यङन्तः सनि परमिशेषित्वात् 'इयक्षमाणा'
इति न सिद्ध्यतीत्यत आह—अश्रोतेरिति ॥ द्विवचनमिति ।
सन्तेः—अन्—अन्—इतीति भावः ॥ अविश्रमाणा इति । अन् स
इत्यन् 'पूर्ववत्सिद्धीपदमित्ये' इति परस्वाम्यत्वादिषु कृतेषु द्वितीयैवावः
'छ' इत्यस्य द्वित्वे इत्यादिः शेषः । एतः 'पूर्ववत्सिद्धीपद' इत्यस्य
'द्वित्वे' कर्तव्ये कृते च तदाभवस्य कदाचिन्ते कर्तव्येऽपि द्वाव न इत्य-
भावे 'कुहोभ्यः' इति सुप्ते 'सन्यतः' इतीत्यमिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यस्यापि सन्यटोः परतो द्विवचनं तेनाप्यत्रा-
वश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः ।

किं कारणम् ?

अशोर्हि प्रतिपदमिद्विधीयते—'सिपू-
रञ्ज्यशां सनि' (७।२।७४) इति । तेनैव द्वितीयद्विवचन-
मपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनैवेति । यथा छान्दसत्वादिषु भवति,
एवं द्वितीयद्विवचनमपि । तदभावात्प्रथमद्विवचनम् ॥

(उद्घोषः) तदभावादिति । अत्राभावाद्दुर्लभप्रवृत्ति-
रिति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अथ वा नैतदंशे रूपम् । यजेरेप च्छान्दसो वर्ण-
लोपः ।

तद्यथा—तुभ्येदमग्रे, तुभ्यमिदमग्रे इति प्राप्ते ।

अभ्यानां चरम्, नाम्नानां चरमिति प्राप्ते ।

आव्याघिनीरुगणाः, सुगणा इति प्राप्ते ।

इफर्तारमध्वरस्य, निफर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते ।

शिवा उद्रस्य भेपजी, शिवा उद्रस्य भेपजीति
प्राप्ते ॥

अदर्थो वै गम्यते ।

कः पुनरंशोरर्थः ?

अश्रोतिर्व्याप्तिरुर्मा । एवंतर्हि—यजिरप्यदर्थं
वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं वर्तते ?

यदर्थं अपि घातयो भवन्ति । तद्यथा—घपि
प्रकिरणे दृष्टदृष्टेर्नोऽपि वर्तते—केशान् घपेति ।

इडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्ट ईरणे चापि
वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरतोऽमुतध्या-
यन्ति ।

करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे
चापि वर्तते—पृष्ट कुरु-पादौ कुरु, उन्मृदानेति
गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते—घटे कुरु-घटे
कुरु-अदमानमिति कुरु, स्थापयेति गम्यते ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) वर्णलोप इति । विषयमाणा इति प्राप्ते
यकारस्य लोपः । उपेयप्राप्त्यर्थत्वात्प्राप्त्यानां प्राप्तौ चानेघर्ष-
त्वात्तच्चिर्मा आदराभावे ॥

१ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ७. ७४ ।

२ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ७. ७४ ।

३ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ७. ७४ ।

४ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ७. ७४ ।

१ आह्वित्वादिभ्योऽपि श्रूयमाणकालस्य बाधितत्वात् न स्वादिति भावः ।

२ 'अश्रोतेरिति' इति छ. ७. ७४ ।

३ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ७. ७४ ।

४ 'अश्रोतिरिति' इति छ. ७. ७४ ।

५ प. ५० पा.

(५९९६ पृष्ठापक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दीर्घकुत्वप्रसारणपत्वमधि-
कस्य द्विर्वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति ।
चिचीपति, जुष्टपति । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति ।
तत्राजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचन-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादीर्घत्वम् ।

नित्यं द्विर्वचनम्, कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि द्विर्वचने प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

अनित्यं दीर्घत्वम् । न हि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्र-
कृतिप्रत्ययस्याजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ।

द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्रा-
प्नोत्यन्यस्याकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिर-
नित्यो भवति ।

उभयोरनित्ययोः परत्वादीर्घत्वम् ॥

यच्चाहिं नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तत्र सिध्यति ।
जुष्टपति ॥

कृत्यं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—जिघांसति,
जगृह्यते ।

किं कारणम् ?

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्ध-
त्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति । तत्राभ्या-
सास्त्वन्तिद्वकारस्येति कृत्यं न प्राप्नोति ॥

संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—
जुष्टपति, जोष्टपति । समुदायस्य समुदाय आदेश-
स्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्यतिर्भ-
वति । तत्र दोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

नैपदोपः । पदपत्येतत्—तोऽभ्यस्तनिमित्तमप्येति ।
यापता चेदानीं दोऽभ्यस्तनिमित्तस्येन्युच्यते सो-
ऽप्यदोषो भवति पदुक्तम्—यच्चाहिं नाकृते द्विर्वचने
दीर्घत्वं तत्र सिध्यतीति ॥

पत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति—पिप-
क्षति, यियक्षति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र
संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन् भवति ।
तत्रेणकुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति पत्वं न प्रा-
प्नोति ॥

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विर्वचनं क्रियतां पत्व-
मिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे पत्वम्, सिद्धासिद्ध-
योश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

(प्रदीपः) दीर्घकुत्वेति । यस्माद्विर्वचनादाधिययमुप-
जायते तस्मादीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति, समुदायादेशत्वात्
संप्रमुग्धत्वात् । यदा तु सन्यगोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्यय-
संभोहाभावादीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति ॥ द्विर्वचनाधिकस्येति ।
द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशोनाधिकत्वात् दीर्घोचप्रसिद्धिः ।
स्थाने द्विर्वचने चायं दोषः, न ह्युक्तिः प्रयोगे । तत्र प्रकृतिप्रत्यय-
संप्रभोहाभावात् । सर्वे 'सर्वपदादेशाः' इत्याश्रयेण संप्रभोहः ॥

प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति सतो द्विर्वचनमिति मत्याऽऽह—इदं
मिहेति ॥

नित्यं द्विर्वचनमिति । आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्य-
भावात् ॥

अनित्यमिति । व्यक्तिपक्ष इति भावः ॥

जुष्टपतीति । हातुमिच्छतीति सन् । अत्राकृते द्विर्वचने-
ऽभ्यस्तत्वाभावात् संप्रसारणाभावादीर्घोचसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वच-
नम्, ततः संप्रसारणम्, ततः 'हस्तः' इति दीर्घन्यातपरत्वात्
'अजस्तनगमां सति' इति दीर्घत्वम् ॥

(उद्योतः) 'अधिकस्य द्विर्वचनात्' इति हेतुगर्भमभिधान-
मित्याह—यस्मादेति ॥ आधिक्येऽपि द्विःप्रयोगद्विर्वचनेऽप्यतिरे-
कत्वाह—समुदायादेशत्वादिति । यदीयसुरपः ॥ संप्रमुग्धत्वा-
दिति । प्रकृतिप्रत्ययभोरित्यर्थः ॥ द्विर्वचनेनेति । शब्दान्तररूपा-
देशरूपद्विर्वचनेनेत्यर्थः ॥ अनु प्रकृतिप्रत्ययवैदेश्यद्वयोरपरादेश इति
कथं प्रकृतिप्रत्ययसंभोहः ? अत्र आह—सर्वे इति । अपवसंभोह-
कारकत्वात्संभोह इत्यपि बोधयम् ॥

आहूतीति । प्रथमोपात्ताहूतेरेत्यत्र । परतुल इदमपि भाष्ये
परोष्यते इति न किञ्चिदेतत् ॥

भाष्ये—अजन्तता नास्तीति । अजन्ताङ्गता नास्तीत्यर्थः ।
प्रतिप्रत्ययसंभोहारङ्गत्वमङ्गीरिति भावः ॥

यद्यपीति । व्यक्तयोर्दीर्घाभावाभावाद् भेदात् ॥

अनु जुरोठेः तमि दीपे दिरे जुष्टपीलस सिद्धेः 'यत् तदि'
इत्यागङ्गमत्र आह—हानुमिति ॥ 'अहरे द्विर्वचने' इत्यत्र
'दीर्घोऽप्रसङ्गः' इत्यनेनान्वयः । अनु दिपे संप्रसारणे 'हस्तः'
इति दीर्घत्वेन सिद्धिर्ना आह—परत्वादिति । परतुलः 'इति'

श्रुति दीर्घत्वमपि न, प्रकृतिप्रत्ययसंमोहमस्यप्रसारणान्ताज्ञाभावात् ।
संप्रसारणं तु सामर्थ्याद्भवित्यदीनि बोध्यम् ॥

भाष्ये—सोऽप्यदोष इति । द्वित्वात्का संप्रसारणे परत्वादीने
च सिद्धिरिति भावः ॥

(भाष्ये) नास्ति संप्रधारणेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'
इत्यन्यथिलेदम् ॥

(५९९७ पृष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ आवृद्धयोश्चाभ्यस्तविधि-

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आवृद्धयोश्चाभ्यस्तार्थयो विधिः प्रा-
प्नोति स प्रतिषेध्यः । ईप्सन्ति, ईर्त्सन्ति । ईप्सन्,
ईर्त्सन् । येप्सन्, येर्त्सन् ।

किं च स्यात् ?

अद्वायो जुप्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः
प्रसज्येरन् ॥

नैप दोषः । उक्ता अत्र परिहाराः ॥

(उद्योतः) उक्ता अत्रेति । 'उभे अभ्यस्तम्' इति चरे इति
भावः ॥

(५९९८ पृष्ठीपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सङ्गाश्रये च समुदायस्य सङ्-

दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यप-

देश आमिश्रत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सङ्गाश्रये च कार्ये समुदायस्य सङ्-
दायादेशत्वात् झलाश्रये चाव्यपदेशः ।

किं कारणम् ?

आमिश्रत्वात् । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति ।
तद्यथा—क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वात् क्षायते
कियत् क्षीरं कियदुदकमिति, कस्मिन् वा अवकाशे
क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामि-
श्रत्वात् क्षायते—का प्रकृतिः, कः प्रत्ययः, कस्मि-
न्नवकाशे प्रकृतिः, कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय इति ।

तत्र को दोषः ?

सङ्घि झलीति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—द्विवचनं कियताम्, कु-
त्वादीनीति, किमत्र कतव्यम् ?

परत्वात्कुत्वादीनि । पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि,
सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति वक्त-
व्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । विमोषिताः प्रयोज-
यन्ति । दोग्धा-दोग्धा । द्रोढा-द्रोढा ॥

यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इत्यु-
च्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'पत्वं न सिद्ध्य-
ति' इति ॥

(प्रदोषः) क्षीरोदके इति । न्यैकविशेषविवक्षायां
जातिपरत्वाभावादकवद्भावे न कृतः । सर्वस्मैरुवचनं वा ।
प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकावो द्विवचनादामिश्रत्वम् ॥

सङ्घीति । सनः सकाराद्याभ्य मङ्गिणे ङकारेण प्रत्याहारः ॥

विभाषिता इति । विधय इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—झलाश्रये चेतिस्वरूपकथनम् ॥

प्रत्ययसकारसहितस्येति । अवयवसंमोहद्वाराकस्तत्समोह इत्यर्थः ।
झलादौ सङ्गादौ प्रत्यये दुत्वादिविधानादिति भावः ॥ भाष्ये—कस्मि-
न्नवकाशे इति । सर्वथा प्रकृतिप्रत्ययसंमोहपरमेतद्बोध्यम् ॥

विधय इति । सत्वादयः । अत्र सत्वादियु कृतेषु पश्चात् 'नित्य-
वीप्सयोः' इति द्वित्वे सतीदृशसिद्धिः । अन्यथा 'क्षीरं-द्रोढा' इत्य-
निष्टप्रसङ्ग इति भावः ॥

(सिद्धान्तकथनभाष्यम्)

इह स्थाने द्विवचने णिलोपोऽपरिहृतः । सन्यङोः
परतो द्विवचने इदो द्विवचनं वक्तव्यम् । सन्यङ-
न्तस्य द्विवचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम् ।

तत्र सन्यङन्तस्य द्विवचनं द्विःप्रयोगश्चेत्येव पक्षो
निर्दोषः ।

तत्रेदमपरिहृतम्—सन इदुप्रतिषेध इति ।

एतस्यापि सन्तमे परिहारं यक्षयति—उभयविशे-
षणत्वात्सिद्धमिति ।

कथं ज्ञेयीयते ?

वक्ष्यत्येतत्—यद्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां मीति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इह स्थाने द्विवचन इति । तस्मात्-
दाश्रयणमनुकूलमिति भावः । 'सं-यङोः परतः' इति पक्षे स्थाने
द्विवचनत्वे द्विःप्रयोगत्वे चेदो द्विवं वक्तव्यमिति सोऽपि दृष्टः ॥
पृष्ठीपक्षे—हन्तेः कुत्वमपरिहृतमिति । 'स्थाने द्विवचनत्वे' इति
शेषः ॥

१ 'सङ्गाश्रये च कार्ये सङ्घे' इति च. श. पाठः ॥
२ सङ्घि—अत्र प्रत्याहारो कर्तव्यः 'परिहृतं पाठ्योः' इति सूत्रे 'सङ्घि'
• छलवत्संयोगादिरूपेण उपलक्ष्यमाणं इत्युक्तम् । स च 'गुह्यवि-
ज्ञानं सङ्घे' ॥ १११५ इति धनः सङ्गाश्रयत्वे 'विश्वस्य' ॥ १११८ इति
सुत्रावधिरिति द्रष्टव्यं साधितम् ॥
३ कुत्वादीनि—'योः कु' ॥ ८११८ ॥ इत्यादिना ॥
४ विभाषिता इति । विभाषिता—'य इदमिह' ॥ ८११८ इत्युक्तो
विधयः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनं प्रयोजनम् । अन्यथा 'नित्यवीप्सयोः'
८११८ इति द्वित्वे सर्वत्र वा इदं सतीदृशमिति स्थलम् ॥

५ जातिपरत्वाभावादिना क्षीरोदके इत्यत्र नित्यं पदवद्भावे स्यात्
स्यात्—स्यङ्गीति ॥
६ सङ्गाश्रयेति । क्षीरोदके संपृक्ते सति न दास्यत अनिश्रवणादित्यर्थः ॥
७ द्रोग्धा-द्रोढेति । यदि सत्वादिव्यप स्यात् द्वित्वं सत्पदा एव
प्राप्तव्यमत्र च सर्वत्रैव शेषो सति भावः ॥
८ सङ्घे—सङ्घात् उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ८११९ ॥ इति सूत्रे ॥
९ यक्षयत्युक्तं—'यक्षि च' ॥ ८११९ ॥ सूत्रे ॥
१० सूत्रे सङ्घाश्रयत्वे सङ्गाश्रये पक्षेऽपि दोषमाह—साम्यङोः
परत इति पक्ष इति ॥

भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । 'एकाचः' इत्यस्य विहित-
विशेषणत्वाद्भेदोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥

कथं जेष्ठीयत इति । देहागमपक्षेऽहोपसंख्यानवत्त्वात्—यनं
एव द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः ॥

(१०४६ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । १ आ. १०)

२४४९ दाध्वान् साह्वान्मीढ्वान्

॥ ६ । १ । १२ ॥

(चार्त्तिकायत्तरणभाष्यम्)

दाध्वानिति किं निपात्यते ?

(५९९९ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दाधोर्ध्वसौ द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दाधोर्ध्वसौ द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ निपात्येते ।
दाध्वान्तो दाधुपः सुतम् ॥

दाध्वान् ।

साह्वानिति किं निपात्यते ?

(उद्द्योतः) द्वित्वेद्वप्रतिपेधाविति । द्वित्वेधेः प्रतिपेधा-
विलम्बः ॥

(६००० निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सहोर्ध्वसौ द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किं च ?

द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ च । साह्वान् यत्साहकः ॥

साह्वान् ।

मीढ्वानिति किं निपात्यते ?

(मदीपः) 'पद मपंगे' इति चारादिकस्य 'आशुपा श्वा'
इति विभाषितनिचः कर्तौ 'साह्वान्' इति रूपम् ॥

(उद्द्योतः) ननु भ्यादिभिरुपसंहारान्नेपदित्वात्परधोवदमपि
निपात्यमित्यत्र आह—यथादिक्सेति । 'पद पुद यययय' इति
देवादिभिरस्य श्रवणान्निति भावः ॥ विभाषितनिच इति ।
अथ निचक्षे इदमादिदेशध्वनिपातनं किमर्थमिति चेत्पिप्लु ।
छात्रिभिरसामानुरादेत्यन्ये ॥

(६००१ निपातनदर्शकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मिहोर्ध्वसौ द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्य पूर्वयोः ।

किञ्चे पूर्वयोः ?

द्वित्वेद्वप्रतिपेधौ दीर्घत्वं च । मीढ्वस्तोकाय तन-
याय मृडय । यथेयमिन्द्रमीढ्वः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

महार्थो वै गम्यते ।

कः पुनर्महार्थः ?

मेहिर्दानकर्मा ।

अतः किम् ?

इत्यमपि निपात्यम् ॥

(६००२ आक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ महार्थ इति चेन्मिहेस्तदर्थ-
त्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महार्थ इति चेन्मिहिरपि महार्थे
वर्तते । कथं पुनरन्योन्यामान्यस्यार्थे वर्तते । यद्गर्भा
अपि धातवो भवन्तीति ॥

अस्ति पुनरन्यत्रापि कचिन्मिहिर्महार्थे वर्तते ?
अस्तीत्याह—मिहेर्मेघः ।

मेघश्च कस्माद्भवति ?

अपो ददातीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—मेघः कस्मात्—अपो ददातीति ।
यद्यपि 'मिह सेचने' इति भावभांनुसारात्सिद्धतीति मेघ इति वक्तुं
शक्यं, तथाऽप्यव्ययलक्षणात् तदा सति प्रतीयेत, यद्गुणलक्षणात्
न ततः प्रतीयत इति भावः ॥

(६००३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ द्विधेचनप्रकरणे कृजादीनां के ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विधेचनप्रकरणे कृजादीनां के उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम्, चिह्नदम्, चक्र-
समिति ॥

कादिपिबति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—यष्टुः, ययुरिति ॥

(मदीपः) अत्रमिति । 'यमर्थे कविपाठम्' इति कः ॥

ययुरिति । 'ओ' द्वे च' इत्यत्र द्वे चेति न ययव्यं भवतीति
भाष्यः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'यो द्वे च' इति उपसंख्यानविधौ न द्वि-
विधेयानययुरिति लिख्यत आह—यो द्वे इति ॥

(६००४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ चरिचलिपतिवदीनामच्यक्

चाभ्यासस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरिचलिपतिवदीनामच्यि द्वे भवत

इति वक्तव्यम्, आक्चाभ्यासस्य । चराचरः, चलाचलः, पतापतः, यदावदः ॥

(प्रदीपः) चराचर इति । 'अभ्यासस्थानचि' इति वचनाद्वलादि-शेषाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु चराचरादौ हलादिः शेषः स्यादत आह—अभ्यासस्येति । अभ्यासस्य बहुव्यये तदचि नेति तदर्थः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रे माथ्ये पठितमिदम् । इदं वचनं वैकल्पिकं द्रष्टव्यम्, 'रात्रिचरः' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तत्र 'ट' इत्यन्ये ॥

(६००५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ हन्तेर्घश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) हन्तेर्घश्च वक्तव्यः । अचि द्वे भवतः, आक्चाभ्यासस्य । घनाघनः ॥

(६००६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यास-
स्योक्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाटयतेर्णिलुक् वक्तव्यः । अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्, दीर्घश्चाभ्यासस्य, ऊक्चागमः । पाट्टपटः ॥

(उद्घोषः) 'पाट्टपट' इत्यत्र पूर्वनद्वलादि-शेषाभावः ॥

(६००७ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनं यणयवायावादेश-
ह्योपोपधालोपणिलोपकिकिनो-
रुत्वेभ्यः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यण-अयवायावादेश-आलोप-उप-धालोप-णिलोप-किकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

यणादेशस्यावकाशः—दध्यत्र, मध्यत्र । इहोभयं प्राप्नोति—चक्रतुः, चक्रुरिति ।

अयवायावादेशानामवकाशः—चयनम्, चायकः, लवनम्, लायकः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिचाय, चिचयिय, लुलाय, लुलविय ।

आलोपस्यावकाशः—गोदः, फयलदः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ययतुः, ययुः, तस्यतुः, तस्युः ।

उपधालोपस्यावकाशः—श्लेष्मन् ग्रधु, पिच्छं

घृतम् । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जग्मतुः, जग्मुः, जग्मतुः, तद्गुः ।

णिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशत् ।

उत्वेस्यावकाशः—निपूर्ताः पिण्डाः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—मित्रावकणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिः ॥

द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्व्य-तीति ॥

(उद्घोषः) 'द्विर्वचनं यणयवायावा-' इति वार्तिकं 'द्विर्वचनेऽस्मि' इत्यत्र स्यात्स्यातम् ॥

(६००८ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ द्विर्वचनात् प्रसारणात्त्वधा-
त्वादि विकाररीत्येत्वेत्योत्त्व-
गुणवृद्धिविधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विर्वचनात् प्रसारण-आत्व-धात्वादि-विकार-रीत्य-ईत्त्व-इत्त्वोत्त्व-गुणवृद्धिविधयो भवन्ति विप्रतिषेधेन ।

द्विर्वचनस्यावकाशः—विभिदतुः, विभिदुः ।

संप्रसारणस्यावकाशः—इष्टम्, सुतम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—ईजतुः, ईजुरिति ।

नैतदस्ति ।

अस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य 'लिट्यभ्यासस्योभये-पाप्म' (६१११७) इति ।

इदं तर्हि—सोपुष्यते ।

इदं चाप्युदाहरणम्—ईजतुः, ईजुः ।

ननु चोक्तमस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेपाप्मिति ।

न सिद्ध्यति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (३७) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अकारेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । 'एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

१ अभ्यासस्थानचोति वार्तिरार्थनाह—अभ्यासस्य यदिति । अचि न-अभ्यासस्येति तदर्थः ॥

२ इदं वचनम्—वर्षिचलपनिर्वहनमिति वचनम् । अस्य दिलले दि एचिचर इत्यादिपि द्विरुपापठे । अतस्तस्यैव तत्र ट्यस्य वक्ष्यते । ट्यस्यैव तत्र गुणान्तरात् राधेः द्विचि विधायित्वेन स्यादेति भावः ॥

३ 'पाटयतेर्णि-' इति क पाठः ॥

४ उत्तरेष्विति । निविरोक्तस्येति । 'आपामहनजन द्विक्रियो छिद' च' ३३११०३ इत्यनेन विहितो यो विधिर्न तथोः वानः 'उद्योपपुष्पं' 'बहुल छ' इति' ॥ ३३११०३, १०४ इति सूत्रम् । इत्येवम् ।

५ 'वर्षिचलपनिर्वहनमिति' ॥ ३३११०५ इत्यनेन ॥

६ ( ) एचिचलपनिर्वहनमिति इत्युद्योते निरुक्तिः ॥

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्वाच्यमानमेव ।)

एवं तर्हि समानाग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

आत्वस्यावकाशः—ग्लता, ग्लता । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—जग्ले, मग्ले ॥

धात्वौदिकारणामवकाशः—नमति, सिञ्चति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ननाम, सिपेच, सञ्चौ ॥

रीत्यस्यावकाशः—मात्रीयति, पित्रीयति । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चेत्रीयते, जे-हीयते ॥

ईत्यस्यावकाशः—पीयते, गीयते । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—पेपीयते, जेगीर्यते ॥

इत्वोत्त्वयोरवकाशः—आस्तीर्णम्, निपूर्ताः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आस्-स्तीर्यते, निपोपूर्यते ॥

गुणवृद्धयोरेवकाशः—चेता, गौः । द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चिचैय, चिचयिथ, लुलाव, लुलविथ ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यत्र द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इयाय, इययिथ । ननु चानाप्यस्तु द्विर्वचनम्, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः ।

न सिद्धपति । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घतयं प्राप्नोति । चार्णादाङ्गं बलीय इति गुणवृद्धी भविष्यतः । किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि । कथमनुच्यमानं गन्त्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—चार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति यदयं 'अभ्यासस्यासवर्णे' (६।४।७८) इत्यसवर्णग्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा श्लोकम् ? न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति ।

नैतदस्ति श्लोकम् । अत्यर्थमेतत्स्यात् । इयृतः, इयृथः, उवोर्णे, उवोणिथ ।

यत्तर्हि 'दीर्घ इणः किति' (७।४।६९) इति दीर्घत्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

सवर्णदीर्घवाचनार्थमेतत्स्यात् । स यथैव तर्हि सवर्णदीर्घत्वं वाधते, एवं यणादेशमपि वाधेत ।

एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति—'इणो यण' भवति ।

ततः—एरनेकाचः । एरानेकाच इणो यणभवति ।

ततः—असंयोगपूर्वस्य, एरनेकाच इत्येव ॥

असवर्णग्रहणमेव तर्हि श्लोकम् ।

ननु चोक्तमर्थमेतत्स्यादिति ।

नैकमुदाहरणमसवर्णग्रहणं प्रयोजयति ॥

एवमपि स्थानिवद्भावादियद्ग्राह्यं प्राप्नोति ।

अथ सत्यपि विप्रतिषेधे बाधता स्थानिवद्भावः कथंमिवैतत्सिद्धयति—कस्मादेवात्र न भवति ?

योऽनादिष्टादयः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैपोऽयः पूर्वं इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिनिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पट्टाध्यायस्य प्रथमे

पाठे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) सोपुष्यत इति । 'क्षपिस्त्वित्येना यकि' इति सप्रसारणम् ॥

जग्ल इति । भावे लकारः । अशितोति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेध । प्रत्ययप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गम् । एवं सर्वैर्नले अपि ॥

चेकीयत इति । यकि 'यिच् ऋतः' इति रीडादेशः ॥

उवोर्णेति । 'अमत्रे' इति प्रतिषेधात् 'इजादे -' इत्याह्न भवति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति ब्रूयात् । उवोर्णेत्यादौ ॥ च्छान्दसत्यायर्थोऽऽह्न इत्येत तत्

१ 'न सप्रसारणे' ॥ १११३ ॥ इत्यत्र ॥

२ 'आदे' ॥ उपदेशोक्तिः ॥ १११४ ॥ इत्यत्र ॥

३ 'पावादे' य स' 'जो न' ॥ १११५ ॥ इत्युक्तानाम् ॥

४ 'रीकृत' ॥ १११६ ॥ इत्यत्र ॥

५ 'युमासधामपापहतिरा इति' ॥ १११७ ॥ इत्युक्तम् ॥

६ 'ममीयते' इति य पाठः ॥

७ 'यत् इत्यादौ' 'उवोर्णेत्यादौ' ॥ १११८ ॥ १०२ इत्याभ्या विधि

तयोः ॥

८ 'गर्वाधुनापापहतिर्यो' 'अप्योभ्यति' ॥ १११९ ॥ १०३ इत्यनयोः ॥

९ 'उवोर्णेत्यादौ'—विचारः, गुणस्य—विचयिथ ॥

१० अथ पाठः क त् पुल्लक्षणेन ॥

११ 'उवोर्ण, उवोणिथ' इति पाठश्च पुल्लेख न । विचयान् 'इयति' इत्यपि वक्तव्ये, तत्प्राप्तादिकम् ॥

१२ 'एरनेकाचोऽस्ययोगपूर्वस्य' ॥ १११८ ॥ इत्यत्र ॥

१३ 'कथमेतत्सिद्धयति' इति त पाठः । 'कथमेतत्सिद्धयति' इति छ पाठः ॥

१४ अथ छ पुल्लेख न पाठः ॥

१५ सवर्णवत्य इति । सिचति—नमतीत्यत्र ॥

१६ 'आदे' इत्यादौ ॥ १११९ ॥ इति क पाठः ॥

इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युक्तं भविष्यति । यथा सुगौं योक्तु इति भावः ॥

एवमपीति । यदि पूर्वं द्विवचनं क्रियते पश्चादुपपृष्टौ इत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायैष्यत्पुत्रकैयटकृते भाष्यप्रवीणे पष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) स्वपितृमीति । नन्वस्य दित्वापवादत्वादिप्रतिपेधासङ्गतिरिति चेत्, 'असंभवे नापकत्वम्' इति नार्तिकमते तदुदाहरणसत्त्वेनाशङ्कते ॥

भाष्ये—इदं चापीति । 'न संप्रसारणे' इति शापकात्पूर्वं परस्य संप्रसारणम्, पश्चात्पूर्वस्येति भावः । एकादेशे कृतं इत्यादि-इत्येवधानमेवेत्येतोऽग्रन्थः । तथाहि—पूर्वं दित्वे तत् उत्तरखण्डे संप्रसारणे पूर्वखण्डसाधारणादुपाध्यायिचैकादेशस्य प्रातिरेव न । तत् कृते स्थानिवत्त्वावधाने निषेधाप्रवृत्त्या पूर्ववकारस्य संप्रसारणे परैकेकरणे पूर्वत्वे इत्युक्तिरिति स्यात् । तदभावे पूर्वस्येति श्येज्युक्तिरिति स्यादिति पूर्व संप्रसारणप्रवृत्तये विप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवादिन ईहशौच्यसङ्गत्यापत्तेः । 'स्त्रियभ्यासस्य' इति सूत्रस्योभेदाग्रदण्डमामाख्येन सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तेर्भाष्ये बह्व्यमाणत्वात् पूर्वमेकादेशप्रवृत्तेर्न कुमशक्यत्वात् । तस्मादुकारेण व्यबहितत्वाच्च भविष्यतीत्युत्तरमेवं तर्हि समानाह्निकेव ग्रन्थ इति बोध्यम् ॥ एवं तर्हि समानाह्निकेति । एव च व्यवहितेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

भाष्ये लकार इति । न तु कर्त्तरे, परस्मैपदसङ्गादिति भावः ॥ आरवमन्तरङ्गमिति । एवञ्चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इति भावः । इदं च 'द्विवचनेऽपि' इति स्थानिवत्त्ववारणायावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ पूर्वं सत्त्वनाथे अपीति । ते अन्यनैमित्तिकत्वाद्नारङ्गे इति तयोर्विप्रतिषेधायोग इत्यर्थः ॥

भाष्ये—न ह्यन्तरङ्गेति । एवञ्चासवर्णात्पराभासेवर्णादीना इयदादिविधानं व्यर्थमेव स्यादिति द्वापकमित्यर्थः । न चासवर्ण-प्रज्ञाकारणेनापीदं सिद्धम्, ईश्वरित्यादावपीयवापत्तेः । एवञ्चासवर्णग्रहणविशिष्ट एतन्नेतदर्थं शापकमित्यर्थः । यथ्यसवर्णग्रहण शापकमित्येवोक्तम्, तथायुपपादनप्रत्येन सम्पूर्णवृत्तत्वेन शापकत्वा लभ्यते । न चान्तरङ्गत्वादीपेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च प्रत्यसवर्णे इपङ्क्तिधानेन घट्टं चरितार्थम्, न च 'अचिधु-' इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिपापनासत्वादिति वाच्यम् । कृदन्तिदस्यसमाभ्योक्तरीत्या 'अचः परसिन्' इति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्तेः । तद्वनयन्नाह—नैतद्विज्ञा शापकमर्थमेतत्स्यादिति । असवर्णग्रहणत्वेन शापकत्वे तत्त्ववृत्तानासरे तत्त्वेन न्यायवत् दर्शयितुमुक्तिम् ॥ उवाच—इति भाष्ये । इयदादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति वचनमज्ञानत इदमपि फलमिलाशयः ॥

यच्चाहिति । अन्तरङ्गत्वासवर्णदीपे हि तदर्थं स्पष्टमेव । आग्नेते उत्तरखण्डे यन्पुत्रस्या तस्यापेक्ष स्पष्टमेव । समानाग्रये एवेतत्त-

वृत्तिरिति ॥ नाम्न इति भावः ॥ एवं तर्हिाति । केचित्तु यगादेवेऽप्यस्य वैयर्थ्याभावेन तदभावे न मानमित्येकदेश्युक्तिरिति पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति यदन्ति ॥

कैयटे—अन्यथाऽभ्यासस्यार्थेति । न च शित्वा निर्देशावह-मुक्ति न स्यादिति वाच्यम्, 'भवतेरः' इतिवत्तत्सत्त्वात् । 'शित्वा-शपा-' इत्यस्य भाष्येऽदर्शनाच्च ॥ उदाहरणान्तरेऽन्यथासिद्धिमाह—उवाचोत्पादौ त्विति ॥ आध्यायप्रमाणेन 'ए' 'ओ' इत्याणाचार-किनन्तानां लिटि, उवाचोत्पादौ लिट्यादेधानमिधानेन न तत् दोष इति भावः । आचारकिवन्तेभ्य आमां भाष्यमित्यन्ये ॥

यदि पूर्वमिति । तदाऽनादिष्टावचः पूर्वत्वसत्त्वादिति भावः ॥ भाष्ये—अथ सत्यपि विप्रतिषेधे इति । द्विवचनेन परविप्रतिषेधे सति परत्वाद्गुणवृत्त्योः पूर्वं संतोषित्यर्थः । कथमिवेत्यस्य विवरण—वत्सादेवान्न न भवतीति । स्थानिवत्त्वाव इति शेषः ॥ आदिष्टाच्चैव इति । 'द्विवचनेऽपीति कार्यातिशेयः' इतिमते इदम् । तदा हि परत्वादुक्तौ पूर्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधेन आयादेष्टात्पूर्वमेव शब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासशब्दत्वे सिद्धम् । वस्तुतस्तत्र रूपातिशेय एव सिद्धान्त इति परत्वादुदावपि स्थानिवत्त्वं दुर्बलम्, अतः 'अभ्यासस्यसवर्णे' इति सूत्रान्तरमसामर्थ्यादभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकस्यानिवत्त्वमावश्यकत्वेनमावश्यकमिति विप्रतिषेधाभावेऽपि न दोष इति भगवतो गूढं तात्पर्यम् ॥

इति श्रीशिवब्रह्मपुत्रसमीपमन्त्रागोत्रीभट्टकृते भाष्यमदीपो-ह्योते पष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

(द्वितीयमाह्निकम्)

(१०४० विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । २ भा. ११)

२४५० ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्यो-

स्तत्पुरुषे ॥ ६ । १ । १३ ॥

(सम्प्रसारणाधिकरणम्)

(१००९ अतिमसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्यो-

स्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीपगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीपगन्ध्यापति-कुलम् ॥

(प्रदीपः) कारीपगन्ध्यापुत्रकुलमिति । पुत्रस्य कुलं—पुत्रकुलम्, कारीपगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीपगन्ध्यापुत्र-कुलम् । यद्यप्यत्र तदादिविधिनोति तथापि पुत्रपतिद्वन्द्वानन्तर्याग्रयसंप्रसारणप्रसङ्गोच्यते । यदा तु कारीपगन्धीपुत्रस्य कुलमिति विप्रवृत्तदा कारीपगन्धीपुत्रकुलमिति भवत्येव ॥

(उद्योतः) पुत्रशब्दान्तेन कुलशब्दस्य समासे संप्रसारणस्यैवादाह—पुत्रस्येति ॥ यद्यपीति । अयमहणामादिति भावः ॥

(६०१० अतिप्रसङ्गाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण एतद्भवति—यस्मिन् विधिस्तदादाविति, न चेदं वर्णग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) वर्णग्रहणादिति । वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिर्ह वर्णग्रहणारित्यस्मिन्मर्थः । न च तदादिविधिभावेऽपि तदादौ पुत्रपत्यान्तर्याम्यसंप्रसारणप्रसङ्गः । यस्मात् 'तत्पुरुषे' इत्यनेनाधारः, प्यहन्तस्य पुत्रपत्योर्ध्वं तत्पुरुष उपात्तत्पुरुषावयवत्वं पुत्रपत्योः व्यापयति । यैया शब्दे शाखेति । वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते । यथा च वृक्षात्पुत्रं पततीत्यपादानत्वेनाप्युपातो वृक्षः पुर्णव्यापयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते । यत्तु कारकसूत्रे भार्थ उक्तम्—न ज्ञायते कष्टस्य वा कुरस्य वेति, तद् शब्दव्यापाराभिप्रायेण । इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुनपती तौ प्यहन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः ॥

(उद्योतः) वर्णग्रहणादिति हेतोर्वैवधिकरण्यं सारूपासिद्धयः वा परिहरति—वर्णग्रहणे इति । तदादिविधिवाक्ये 'अवग्रहणे' इत्युक्तैरिह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहणमात्रादिति वार्तिकार्थ इति भावः ॥ तत्पुरुषावयवत्वमिति । तत्पुरुषचरमावयवत्वमित्यर्थः । समासस्यावयवत्वसाक्षात्त्वादिति भावः ॥ प्रत्यासत्त्येति । 'कस्य शाखा' इत्याकाङ्क्षायाभावात्त्वेन वृक्षात्तत्पुरुषावयवी प्रतीयत इत्यर्थः ॥ तत्पुरुषस्यापारेति । शब्दतत्त्वव्यवकवाऽपतीतेरिति भावः । कदाचिद्व्यापयवत्वस्यापि प्रतीतेरनियमोऽभिप्रायः सद्विहन्ते ॥ पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे—पुत्रकुलपतिकुलरूपे । प्यहन्तावयवत्वेति । प्यहन्तपूर्वावयवस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवौ न भवत इत्यर्थः । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वमस्तीति परास्तम् ॥

(६०११ प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ वर्णग्रहण इति चेत्तदन्त-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीपगन्ध्यापरमपुत्रः, कारीपगन्ध्यापरमपतिः, कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः, कौमुदगन्ध्यापरमपतिः ।

किं कारणम् ?

यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्र भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदन्तप्रतिषेध इति । तदन्तविध्यपवाद-खदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम् । तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ॥

(६०१२ प्रत्याक्षेपनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूत्तरपदवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उत्तरपदवचनात् । पुत्रपत्योत्तरपदयोरिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

पूर्वपदमुत्तरपदमिति संबन्धिशाब्दावेतौ । सति पूर्वपद उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति, न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे ॥

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—कारीपगन्धीपुत्रः, कारीपगन्धीपतिरिति ।

किं कारणम् ?

पूर्वपदमित्युच्यते, न ह्यत्र प्यह् पूर्वपदमस्ति, प्यहन्तमेतत्पूर्वपदम् ।

१ पुत्रस्य कुलमिसादिप्रदीपविवरणकसमाह—पुत्रशब्दान्तेनेति ॥

२ अस्मादृणाभावादिनि । यस्मिन्विधिसाक्षादादावयवपरिणामप्राप्त्यहण एव तदादिविधिधीयते, अहमहणाय नास्तीति न तदादिविधिरिति भावः ॥

३ कदाचिदुक्तं तत्पुरुषे यस्मिन्मर्थे न ज्ञायते । यत्तु तत्पुरुषं वर्णग्रहण एतद्भवति इत्यादिपुत्रग्रहणादित्यत्रातिरिक्तमेव शक्तम् । ॥ यथा ज्ञायते तदादाविति समस्तम् ॥

४ 'इह च वर्णः' इति च. छ. पाठः ॥

५ तदादौ—पुत्रपत्यादिसूत्रे परे पुत्रपतिस्त्रीभ्यामवयवसंप्रसारणमवह इति भावः ॥

६ 'पुत्रपत्योत्तरपदवचनात्' इति च. पाठः ॥

७ भावोऽयमवयवविभाज्यप्रतीतिः इहान्तःपुत्रोत्तरपदयोरिति—यथापुत्र इति ॥

८ कारकसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—न ददादायापो विवक्षितो भवति तदादाप्राप्त्यदा । तत्पथा—पुत्रात्पुत्रं भवतीति । संबन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति, न ज्ञायते कष्टस्य वा कुरस्य वेति ॥

१ शब्दव्यापारेति । न ज्ञायते कष्टस्य वेत्यादिनाभ्यासव्यवहारबोधक-शब्दस्यैव व्यापारो नास्तीत्येवाह । मत्स्यासत्प्राप्त्यवयवित्यप्रतीतिनिषेधो भाष्य-कृत्या न क्रियते ॥

२ वर्णग्रहणादिति यथाहते इदमुपायान्—'तदादावतिप्रसङ्गो न, वर्णग्रहणात्' तत्र नोपपद्यते, हेतोर्वैवधिकरण्यात् । वर्णग्रहणस्यो हेतुर्वैवधिकरण्यविशिष्टादाविति परिभाषायात्, अस्मिन्सहाभावाच्च कष्टस्य इति हेतुमात्रयोर्वैवधिकरण्यम् । सारूपासिद्धिरिति द्वयोः द्वयं धूमवत्त्वादित्यत्र यथा तथा पुत्रपत्यसाक्षात्पुत्रपदे अस्मिन्सहायो न वर्णग्रहणात्—इत्युपायेन साक्षात्तर्हमुपायान्माह—तदादिविधीनादित्यत्र । तत्पुत्रपत्यात्—इह सिद्धम्, अत्र वर्णग्रहणमात्रात् । यद्यप्य न वैवधिकरण्यम्, नपि सारूपासिद्धिः ॥

३ अस्मिन्मार्गमित्रार्थं सदिति । न ज्ञायते कष्टस्येति भाष्यं वृक्षत्व-विषये यत्तस्य वृक्षत्वमेव प्रतीतिमस्योपात्तं पूर्वस्य वृक्षत्ववयवमेवेति निरयो-ऽप्यत्र यत्संनिधापितमुत्तरपदं तद्व्यापयित्यर्थः ॥

कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते, परमकारीपगन्धीपुत्रः—परमकारीपगन्धीपतिरिति न सिद्धयति ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्री-प्रत्ययेनेति ॥

यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते, अतिक्रान्तः कारीपगन्ध्यामतिकारीपगन्ध्यः, तस्य पुत्रः—अतिकारीपगन्ध्यपुत्रः, अतिकारीपगन्ध्यपतिः—इत्यपि प्राप्नोति ।

अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेन । यो नुपसर्जनं स्त्री-प्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा-प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसन्निधाने पूर्वपदेत्तरपदे, विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुनरपि विशेष्येते । ततोत्तरपदान्तयोः पुनरप्योत्तरमवाहुत्तरपदे एव पुनरपि शृण्वे । पुनरपिभ्या तत्तरपदं न विशेष्येत इति तदन्तविषयभावः ॥

प्यटन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यत्वादन्तमिति ।

(वङ्गोक्तः) उत्तरप इति । उत्तरपदस्य—सामर्थ्यात्सहितस्य ध्वनान्—विशेषणत्वेन व्याख्यानात्सिद्धमिति वाकिकथोचनेति भावः ॥

भाष्ये—सम्प्रत्ययशब्दादिति । ननुत्तरपदग्रहणस्याकृत्यत्वे तत्पुरुषाक्षितत्वं हेतुर्न त्वेनोः सम्प्रतिपक्षप्रकारम्, यदि वा पूर्वेपदग्रहणं सत्ये स्यात्तदेव बहु शोभमिति चेत् । यतो समासस्य सम्बन्धोपकौ शब्दो, अतः समासबोधनतत्पुरुषपदेन हीनस्य सम्बन्धाभावात्प्राप्तयेतयोरास्ये इत्यर्थेनादौ शब्दः । नन्वेकस्योत्तरपदशब्दस्यैव प्रकृतौपयोगिनया सम्प्रतिपक्षद्वयमुच्यताम्, किं द्वयोरुक्त्या ? इति चेन्न, तयोः परस्परसाक्षेपत्वेनैकेन निराभाह्वयविपर्ययाभावात् । तदाह—सति पूर्वपदे इत्यादि ॥

उत्तरपति—प्यटन्तमिति ।

तदाह—प्रत्ययग्रहणेति । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियम एव निषिध्यते न तु तदन्तविधिरिति भावः ॥

भाष्ये—अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेति । प्रत्यासत्त्या यस्या समुदायस्य स्त्रीप्रत्यागन्तव्यमानेय तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परि-

१ पुनरप्योक्तिरिति । परतोऽप्यवहितपूर्वस्य प्यटन्तमिति चेत् । अत्र हि पुनरप्योक्तिरिति शक्त्या उपपत्त्यवहितपूर्वस्य प्यटन्तमिति चेत्, तथा च—उत्तरपदान्तयोः पुनरप्योः परतः प्यटन्तस्य सम्प्रसारणमित्यर्थः । तत्र च पुनरप्यवहितपूर्वस्य प्यटन्तस्यैव—इत्यपि विशेषणस्य उक्तः ॥

२ न विशेष्येत इति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादिति भावः ॥

३ ननुत्तरपदमिति । भाष्ये उत्तरपदग्रहणत्वात्तदन्तं च तत्पुरुषाक्षितत्वं हेतुर्न सम्बन्धि, तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः सम्बन्धित्वमात्रादित्यर्थः ॥

४ अनयोः—तत्पुरुषोत्तरपदशब्दयोः ॥

५ पा० ५०

भाषानिधित्वमिति बोध्यम् । जयोपसर्जनार्थं एति तमेव, स्त्रीप्रत्यये सास्तीयस्य तस्मात्सम्भवात् ॥

(अतिप्रसङ्गापादकभाष्यम्)

प्यटन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां सम्प्रसारणं प्राप्नोति । चारारीपुत्रः, तार्णकर्णोपुनः । तथाप्रत्ययस्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(६०१३ अतिप्रसङ्गापोदहारितिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यथागृहीतस्यादेशवचनाद-
प्रत्ययस्ये सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवम-
प्रत्ययस्यस्य न भविष्यति ॥

(६०१४ अतिप्रसङ्गापोद सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयथा—अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

धः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियेत, अप्रत्ययस्यस्य वा प्रतिषेध उच्येत ?

अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या, बह्वन्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

फानि ?

(वङ्गोक्तः) अन्त्यसद्वेशत्वेति । सद्वेशशब्दः समीपपरः । अन्त्येन समानो देशो वक्ष्येयत्वात् । समानदेशस्य चैतरोभ्यन्तभावे इति भावः ॥

(६०१५ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६११

३७) इत्येतन्न घक्तव्यं भवति ।

कार्यं व्यधेर्विद्ध इति ?

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद्वेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ।

नैतद्विस्तं प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(वङ्गोक्तः) क्रियते न्यास एवेति । अन्त्यसमानदेशत्वाभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यस्यावश्यकत्वात्—इति भावः ॥

(६०१६ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम् । पयांसि, यशांसि । 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति । अन-

५ स्वाध्यास—तत्पुरुषपदभाष्यस्य समारम्भार्थम् ॥

६ उत्तरपति—प्यटन्तमिति । पूर्वपदमित्युच्यते, न क्षेपः प्यटन्तपदमस्तीति कारीप-वीपुत्र इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यर्थेन भाष्यकृता 'प्यटन्तमेतत्पूर्वपदम्' इत्युक्त्या दक्षितार्थम् ॥

७ इतराभ्यवधानम् । अन्त्यसमानदेशस्य लपदेव इत्यर्थः ॥

८ न्यासवार्तिकेनैव इति । अन्त्यसमानदेशस्य लपदेव इत्यर्थः ॥

९ यत् सुखेकः 'य' 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति' इति पाठः । प्राप्नोति—

पुनरावृत्त्यासाधित्वात् इत्युक्तम् । तदनुपपत्त्यापिनादिकम् ॥

न्यविकारेऽन्यस्यस्य कार्यं भवतीति दोषो न भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'नोपधायाः' (६१७) इति तत्र वर्तते ॥

एवमप्यनांस्ति मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति ।

सान्तसंयोगेनोपधां विशेषयिष्यामः-सान्तसंयोगस्य नोपधाया इति ॥

एवमपि हंसशिंरांसि-ध्वंसशिंरांसि-अत्रापि प्राप्नोति ।

नैव दोषः । हस्मतेर्हंसः ।

कः पुनराह-हस्मतेर्हंस इति ?

किं तर्हि ?

हन्तेर्हंसः, हन्त्यध्वानमिति ॥

एवं तर्हि सर्थनामस्थान इति वर्तते । सर्थनाम-

स्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः, सान्त-

संयोगेन नोपधाम्-सर्थनामस्थानपरस्य सान्त-

संयोगस्य नोपधाया इति ॥

(प्रदीपः) हंसशिंरांसीति । अनुस्वारस्योत्तिष्ठत्वाद्-

काराकारस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥

हन्तेरिति । 'वृत्तवैदिहिनी-' इति लक्षणसङ्गत्वात् ॥

हन्तीति । गच्छतीत्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये-एवमप्यनांसीति । सान्तसंयोगा-

न्तस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थ इति भावः ॥

सान्तसंयोगेनेति । सान्तसंयोगावयवनस्योपधाया इत्यर्थ इति भावः ॥

नन्वनुस्वारे नोपधत्वाभावोऽत आह-अनुस्वारस्येति ॥

भाष्ये-हस्मतेर्हंस इति । एव च नोपधत्वाभाव इति भावः ॥

लक्षणसङ्गत्वाविति । न हि हस्मतेस्त्वया लक्षणमस्तीत्यर्थः ॥

भाष्ये-एवं तर्हीति । अत्रापि प्रत्ययस्योत्पत्तिकाह्लादिविके-

देदुष्टिः ॥

(६१७१७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अन्कारान्तस्याहोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्कारान्तस्याहोपे प्रयोजनम् ।

तद्व्याप्तिः, तद्व्यपे-इति 'त' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अन-

न्यविकारेऽन्यस्यस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनाऽकारं विशेष-

यिष्यामः-अनो योऽकार इति ॥

एवमप्यनसा, अनसे-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अन्कारेणाहं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारम्-अन्कारान्तस्याहोपे योऽकार इति ॥

एवमप्यनस्तद्व्याप्तिः, अनस्तद्व्यपे-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाष्यम् यत्र कार्यं

तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भवेति तत्रोपस्थितमिदं

भवति 'यच्चि भम्' (११७१८) इति तत्र यजादि-

परतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारम्-

यजादिपरस्यानो योऽकार इति ॥

(उद्योतः) एवं तर्हि कार्यकालमिति । अयं भावः-

तत्पक्षे भवेति क्वचि भपदाभंजिशासायं 'यच्चि भम्' इत्युपस्थितेन

तच्छक्तिपक्षे प्रकृतविषयके जाते तस्य बोधः । तत्र लक्ष्यानुपे-

दुपस्थितयचोत्पत्त्य तत्रादिन्यायाभ्येगान्निवेशपणवमपीति । यत्तु

सत्पक्षे हि 'यच्चि भम्' इत्यादेर्वन भशब्दस्तत्र-यच्येति, यस्मात्प्रत्यय-

विधिस्तदादिप्रत्यय इति चोपतिष्ठत इत्यर्थः । एव चोपस्थितपदानां

पदैकवाक्यतयाऽन्येन यथेष्टमभितन्मन् । एतेन-प्रत्ययस्याऽहोपे

उत्पत्तिकाह्लादेन तत्रैव यचोत्पत्तिकाह्लादेन उचित इत्यप्राप्तम् ।

भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुपेक्षेन चेदृशे विषये उक्ताप्रत्ययवाक्येवाग-

वाह्यकारादिति भावः-इति, तत्र; एव हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि

भम्' इति भाष्यासङ्गतेः । तदा हि 'उपस्थितमिदं भवति यच्चि' इत्ये-

वेति वक्तुमुचितम् । किञ्च पदैकवाक्यतयान्येऽपि स्तोपस्यापकोप-

सापि ते यतः प्रत्ययविधिस्तदादेवैकान्यापत्तिः । भाष्यप्रामाण्याच्च

मनुष्यार्थं यथोचित इति दिष्टम् । यजादिपरतयेति । 'विधौ परि-

भाषा' इति न्यायो नास्तीत्येति भावः । इयमप्येकदेशदुष्टिः, उच्य-

युक्तः । आकश्वारस्यभासु कार्यकालपक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(६०१८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ भृजेर्बुद्धिविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) भृजेर्बुद्धिविधौ प्रयोजनम् । न्यमादौ ।

अतोऽपि बुद्धिः प्राप्नोति । अनन्यविकारेऽन्यस्यस्य

शस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं

'इको गुणबुद्धी' (१११३) इति, इफ एव बुद्धि-

र्भविष्यति ॥

एवमपि मिमांजिपत्नीत्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अभ्यासनिर्हासेन हस्यो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यथापरिभाषितमिति । परिभाषिता-

नन्तिक्रमेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) (भाष्ये) अभ्यासनिर्हासेनेति । लक्ष्ये लक्षण-

सेति न्यायानिलत्वेन पुनःप्रश्नश्चेति भावः । पर्यवेष्टव्यप्रश्नस्या

न्यायानिलत्वाङ्गीकारेण पुनःप्रश्नेनोचित्यादियमप्येकदेशदुष्टिः ॥

१ अतिशयादिति । एवं च भोवत्प्रत्ययगमिति भावः ॥

२ एतदपि ॥ ६१७ ॥

३ साधनसंयोगादिति । साधनसंयोगादिति प्रयोजनस्य यो यथा-

साधनस्य इत्यर्थः ॥

४ हस्मतेरिति । एवं च हस्मते कर्त्तुं हंस इति न नवमीति भावः ॥

५ हन्तेर्बुद्धिरिति । एवं न्यायानिलत्वेन पुनःप्रश्नश्चेति भावः । पर्यवेष्टव्यप्रश्नस्या

न्यायानिलत्वाङ्गीकारेण पुनःप्रश्नेनोचित्यादियमप्येकदेशदुष्टिः ॥

६ एतदपि ॥ ६१७ ॥

७ 'यच्चि भम्' इति ॥ ११७१८ ॥

८ उच्यते इति । अत्रापि प्रत्ययस्योत्पत्तिकाह्लादेन उचित इत्यप्राप्तम् ।

९ एतदपि ॥ ६१७ ॥

१० ननु यिमांजिपत्नीत्यत्र बुद्धिः साधु शिष्टे इत्यनेनान्यायस्य उपायः

'हृत्' इत्यस्य पूर्वमभिव्यक्तिरिति कल्पे लक्षणस्यावस्थान विषय इति नेलाऽ

आह-पूर्वमभिव्यक्तिः ॥

(६०१९ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ वसोः संप्रसारणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम् । विदुषः पदम् । विद्विचकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्यसदृशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६११३७) इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

इद्वकारेण व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

एवं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

(उद्घोषः) इद्वकारणेति । यून इत्यादावेकव्यधाने चार्ताधो निषेधोऽन न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(६०२० प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ युवादीनाञ्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) युवादीनां च संप्रसारणे प्रयोजनम् । यूनः, यूना, यूने । यकारस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्यसदृशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति न भविष्यति ।

उकारेण व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति ।

एकादेशो कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानमेव ।

एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥

(उद्घोषः) समानाङ्गेति । एव च व्यवधानेऽपि न दोष इति भावः ॥

(६०२१ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ वोरुपधाग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वोरुपधाग्रहणं न कर्तव्यं भवति—'वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८१२७६) इति ।

इह कस्मान्न भवति—अविभर्भवान् ।

अनन्त्यविकारेऽन्यसदृशस्येति न दोषो भवति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) अविभरिति । इमृनो लट्, तिप्तिपोत्यन्तरः । ऋपः इच्छः । द्विवचनम् । 'युवामिह' इतीत्वम् ॥

(६०२२ अनन्त्यविकारेतिस्वीकारे दोषापादकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभपभावपत्वणत्वेऽवतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिविधायतिप्रसङ्गो भवति । 'धातवादेः पः सः' (६११६४) 'णो नः' (६५) इहैव स्यात्—नेता, सोता । इह न स्यात्—नमति, सिञ्चतीति । आदि ॥

सैदादिविधि । इहैव स्यात्—तद्, सः । स्यद्, स्यः—इत्यन न स्यात् । स्यदादिविधि ॥

संयोगादिलोप । इहैव स्यात्—मङ्गा । मङ्गव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोप ॥

कुत्वं । इहैव स्यात्—पक्का । पक्वमित्यत्र न स्यात् । कुत्य ॥

ढत्वं । इहैव स्यात्—लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्य ॥

भभावा । इहैव स्यात्—अभुत्ति । अभुत्तात्तमित्यत्र न स्यात् । भभावा ॥

पैत्व । इहैव स्यात्—द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । पत्व ॥

णत्वे । इहैव स्यात्—मापवापेण । मापवापाणमित्यत्र न स्यात् । णत्व ॥

(प्रदीपः) सोतेति । धारवन्त्यसदृशस्यैव सत्वनत्यप्रसङ्गः ॥

स्य इत्येति । 'तदोः सः सावनन्त्योः' इति सत्वं तत्कारस्थान्यसदृशत्वाभावाच्च प्राप्नोति ॥

मङ्कव्यमिति । पदान्यसदृशत्वाभावाच्च संयोगादिलोपाप्रसङ्गः ॥

मापवापाणामिति । विभक्तित्वस्य नकारस्य पदान्यसदृशत्वाभावात्प्राप्त्याप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) पदान्यसदृशत्वाभावादिति । पदस्थेतिभि-

१ विद्विचकारस्यापि प्राप्नोति । विद्विचकारेण प्राप्नोति ।

२ युक्तं 'वकारेण' इति पाठः ॥

३ विदुष इत्यत्र विद्वत्-अन्-इति रिक्तो मूलमन्त्रमिदो वरास्त्वसंप्रसारणे 'न संप्रसारणे' इति निषेधो न प्रवर्तत, येन ना-व्यधानमिति न्यायात् । यून इत्यत्र पञ्चम्यवधाने सुवृत्त चार्ताध्यायः । 'द्वकारेण व्यवधानात्' इति भाष्यपाठे तु एकवचनव्यधानस्य सर्वत्रैव सिद्धत्वेन तद्व्यधानमेव भेति दृष्टेरेण व्यवधानमित्युक्तम्—इत्येव सङ्गच्छते । अतिमप्यवर्धनेन च 'इद्वकारेण' इत्येव पाठः छाद्यः ॥

४ तत्र-न धप्रसारणे संप्रसारणमिति सूत्रे ॥

५ स्यदादिविधिः 'तदोः सः सावनन्त्योः' ७११७६ इत्यनेन ॥

६ संयोगादिलोप 'रुकोः संयोगाद्योरन्ते च' ८१२७६ इत्यनेन ॥

७ कुत्वं 'कोः कुः' ८१२७६ इत्यनेन ॥

८ ढत्वं 'हो ढः' ८१२७६ इत्यनेन ॥

९ मङ्कव्यमिति 'एकापो बसो' ८१२७६ इत्यनेन ॥

१० पत्व 'मङ्गप्रहजलुचयुज' ८१२७६ इत्यनेन ॥

११ नव्य 'प्रातिपदिकान्त' ८१२७६ इत्यनेन ॥

कारात्पदावयवयोः सयोगाद्योः स्कोल्लेष इति सूत्रार्थ इति भावः ।

एव पदान्ताः पदाधिकारप्रसूता एव दोषा बोध्याः ॥

विभक्तिस्थेति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्षिपु च' इति पत्वप्राप्तिः ॥

(परिभाषाविषये सिद्धान्तभाष्यम्)

एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या, लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिधीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः स्वद्वयपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् ।

कुत एतत् ?

न हि दोषाणां लक्षणमस्ति ।

तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु ।

इदं प्रतिविधीयते—

(उद्द्योतः) भाष्ये—एते दोषाः समा इति । वार्तिकेक-प्रयोजनेः समा इत्यर्थः ॥ भूयांसो वेति—दुष्टताप्रतिपादनपरम् ॥

(१०२३ परिभाषादोषनिरासवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्रैषा परिभाषेयते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम्—अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ॥

(प्रदीपः) उदात्तनिर्देशादिति । यथा स्मरितेनाधिकारः, एवमुदात्तेनैषा परिभाषेयम् ॥

(उद्द्योतः) एवमुदात्तेनेति । प्रतिवाप्राप्तिरेनेत्यर्थः ॥

(परिभाषासंश्लेषकभाष्यम्)

स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । यत्रैवान्यसदेशाश्चानन्यसदेशश्च युगपरस्ममवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति, दोषेषु च—अन्यत्रान्यसदेशः, अन्यत्रानन्यसदेशः । प्रयोजनेषु पुनस्तत्रैवान्यसदेशाश्चानन्यसदेशश्च ॥

तयाजातीयकानि चक्ष्यप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि, यान्युभयवन्ति भवन्ति ।

इदमेकं यथा दोषास्तथा चोत्पत्त्याग्रहणमिति । अविभर्भवान् । तच्चापि क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्य इति । सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात् ॥

यत्रैवेति । विधिनियेययोरेकविषयत्वाश्रयणात् ॥

इदमेकमिति । अविभर्भवात्तन्त्यसदेशस्यैकोऽसंभवादन-न्यसदेशस्यैकः प्राप्नो दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते ॥

(उद्द्योतः) विधिनियेययोरिति । प्रत्यासत्तेरित्यर्थः । यदप्यत्र परिभाषाप्रयोजनानि अन्यथा साधितानि तथाप्यदमुपहितं सिद्ध्यर्थम्, 'सान्तमहृतः' 'गहोपोऽनः' इत्यादिवेकदेशुक्तान्याम्या-नेकदेशपरिहाराय च परिभाषाऽऽवश्यकीति भावः ॥

(१०४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १२)

२४५१ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

मातृमातृकमातृपु ष्यङ्

प्रसार्यो विभाषया ॥

मातृ-कारीपगन्ध्या माताऽस्य कारीपगन्धी-मातः, कारीपगन्ध्यामातः । मातृच ॥

मातृक-कारीपगन्धीमातृकः, कारीपगन्ध्यामा-तृकः । मातृक ॥

मातृ-कारीपगन्धीमाता, कारीपगन्ध्यामाता ॥

(प्रदीपः) कारीपगन्ध्या माताऽस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽस्मा-देवं वचनान्मातृशब्दस्य मातृजादेशः । चकारः स्वारार्थः, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं भवति । मातृमातृक-शब्दयोश्च भेदेनोपादानात् 'नयूतश्च' इति पक्षे समासान्ता-भावः ॥

(उद्द्योतः) अस्मादेवं वचनादिति । यैस्तु 'मातृमातृ-च्युत्वार्यमर्हते' इति, स संयुक्तिमात्रविषयः । प्रकृते च भाष्ये सवि-सर्गोदाहरणात् तद्विषयत्वाभावात् स्पष्ट एव । माता पुत्रस्य श्वाच्यल-पोतनामावाच्येत्याहुः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-बहुव्रीहिराप्तास्तम्, अस्यापि वचनस्य बहुव्रीहावेव प्रवृत्तेः ॥

(१०४९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १३)

२४५३ ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिविचति-वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च

॥ ६ । १ । १६ ॥

(पदवृत्त्यभाष्यम्)

ययिग्रहणं किमर्थं न चेज् यजादिषु पठ्यते, वेज्जश्च ययिरादेशः क्रियते ?

१ यथा स्मरितेनेति । स्मरितं विद्वन् यथाधिकारो ह्यप्येते तयोदात्तनिर्देशेन परिभाषेयम् ॥

२ यत्तु भाष्येनानुसंधानार्थं इति वचने विधिमन्त्रसंज्ञादेशेनानुसंधानमाह—यत्तु भाष्येति । अत्र पठ्यतिवृत्त्यभाष्येन तस्य प्राप्तिरिति भावः ॥

३ अस्यापीति । मातृमातृकमातृपु इति वचनस्येत्यर्थः ॥

४ यजादिव्यतिः । वेभ्यो यजादिषु पठेत् 'ययिस्वयिष्यादीनामिति' ॥ १।१।१५ सूत्रेण ययिग्रहणं भाष्येनानुसंधानमाह ।

५ 'ययिस्वयि' । 'वेभ्यो ययि' ॥ १।१।१५ सूत्रेण ॥

तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम् ।
तथैतत्स्यात्—'लिट्' इत्येवमस्मात् इति । तच्च न ।
लिट्ययमादेशः, लिट् च किदेव ॥
अत उत्तरं पठति—

(६०२४ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वयिग्रहणं वेजः प्रतिपेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वयिग्रहणं नियते, वेजः प्रतिपेधात् ।
वेजो लिटि प्रतिपेधं वक्ष्यति, स वयेर्या भूदिति ॥
यथैव हि वेजग्रहणाद्विधिः प्रार्थ्यते एवं प्रतिपे-
धोऽपि प्राप्नोति ॥

(उद्घोष) भाष्ये—वेजो लिटीति । 'वेज' इति सूत्रेण
लिटि संप्रसारणं निषिध्यते इति भावः ॥

(६०२५ आक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा यकारप्रतिपेधो जापको-
ऽप्रतिपेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यद्य 'लिटि वयो यः' (६११३८) इति वयेर्य-
कारस्य संप्रसारणस्य प्रतिपेधं शास्ति तज्ज्ञापय-
स्याचार्यः—न वेजग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिपेधो
भवतीति ॥

नेतद्वस्ति ज्ञापकम्, पितृभ्यासार्थमेतत्स्यात् ।
यथेः पितृसु वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणं मा
भूदिति ।

ननु च वेजग्रहणादेव यथेः पितृसु वचनेष्व-
भ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिपेधः सिद्धः ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

किंतीति तन्नानुवर्तते ॥

एवमपि वयेः पितृसु वचनेष्वभ्यासयकारस्य
संप्रसारणं न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

हलादिः शेषेण वाच्यते । नात्र हलादिः शेषः
प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

वक्ष्यति ह्येतत्—अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषा-
द्विप्रतिपेधेनेति ॥

स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिपेधः पितृ-
भ्यासार्थः, न ज्ञापकार्यो भवति ॥

(उद्घोष) न वा यकारप्रतिपेध इति । न च वयेर्यस्यैव
संप्रसारणं माभूदिति नियमार्थमिदम् । एवमपि वयेर्यस्य 'वेज' इति
प्रतिपेधामाने वेज्वाचैनादित्येन संप्रसारणसिद्धौ वयिग्रहणवैयर्थ्य-
स्योपपत्तेः ॥ भाष्ये—ज्ञापक इत्यस्य—वोधकम्—प्रमाणमित्यर्थो
बोध्यः ॥

वक्ष्यति ह्येतदिति । अत्र एव विग्रहे विन्यासेत्यादि सिद्धिः ॥

(६०२६ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पितृभ्यासार्थमिति चेन्ना-
विशिष्टत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पितृभ्यासार्थमिति श्वेत् तत्र ।

किं कारणम् ?

अविशिष्टत्वात् । अविशेषेण प्रतिपेधः, निवृत्तं
तत्र कितीति ।

आतश्चाविशेषेण वेजोऽपि हि पितृसु वचनेष्व-
भ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते—यद्यो, वयिधेति ।

विकृतिग्रहणं परस्वपि प्रतिपेधे क्रियते, न च
विकृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ॥

(प्रदीप) विदुः तिग्रहणमिति । कश्चिद्वा—'वेज'—
इति सूत्रं मा वारि । वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणाद्विदुः संप्रसारणप्रति-
पेधो भविष्यति—इत्याशङ्कोकम्—विकृतिग्रहणमिति ॥
यद्यपि वयो यकारस्य प्रतिपेध उक्तः, न च वेजो यकारोऽस्ति
तथापि पुष्कलपरिहारं बहुमेतन्नाधितम् ।

अथवा—'लिटि वयो यः' इति योगविभागः करिष्यते । तत्र
वयिग्रहणेन वेजो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिपेधो भविष्यति । तत्र
'य' इति द्वितीयो योगो नियमाध—यस्य यकारश्चाभ्यास्य-
तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवति—इत्याशङ्कोकम्—'विदुः ति-
ग्रहणमिति । प्रकृता विकृतिर्यस्यैव, स्थानिवद्भावात्, न तु
विकृता प्रकृतिः, भिन्नरूपत्वादिति भावः । तदेव वयिग्रहणं
प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोष) विकृतिग्रहणं यत्त्वपीतिमाध्यस्य प्रकृता-
नुपयोगमाशङ्क्य न दत्तमिति ह्युपनिबर्तकं न यो नयति—कश्चिदिति ।
पुष्कलम्—उक्तपरम् ॥

१ 'वक्ष्यास्याचरत्या किति' (६११३९) इत्यत्र ॥

२ 'अभ्यासयकारस्य' इति छ ट पाठः ॥

३ 'हलादिशेषेण' इति छ पठः ॥

४ 'लिट्यभ्यासस्योभयपार्श्वम्' (६११३९) इत्यत्र ॥

५ 'वेज्वाचैनादित्येन संप्रसारणासिद्धौ' इति छ ट पाठः ॥

(१०५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १४)

२४५४ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् -

॥ ६ । १ । १७ ॥

(६०२७ ग्रहादीनां फले विद्येयाभावबोधकवार्तिकम् ॥ ११॥)

॥ * ॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती-
नामविशेषः ॥ * ॥

(वार्तिकादावतण्डनभाष्यम्)

यदुच्यते वृक्षेरविशेष इति । तत्र । यद्यत्र रेफस्य
संप्रसारणं न स्यादकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः
संप्रसारणे सति उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् 'न
संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३७) इति प्रति-
षेधः सिद्धो भवति ।तस्माद्वक्तव्यम्—ग्रहेरविशेषः पृच्छतिभृज्जत्योर-
विशेष इति ॥(प्रदीपः) प्रदीति । - अतस्ति सूत्रे यद्रूपं तदेव सती-
त्यभिप्रायेणतदुक्तम् ॥भाष्यकारस्तु—रेफस्य संप्रसारणे सलसति या विशेषो
नास्तीति मत्वा वार्तिकराणेतदुक्तम्, तथायुक्तमिति मन्यमान
आह—यदुच्यते इति ॥(उद्योतः) वृक्षनाविशेषेण वदतो वार्तिककारस्याभिप्राय-
माह—असतीति । छत्राभावे हलादिः शेषेण 'नमश्च' इत्यादि
रूपम्, सलपि तदेवेति भाषः ॥भाष्यकाररित्यति । 'प्रदिज्या—' इति बोधे वृक्षतिग्रहणस्य
वृक्षन हलापभम्, अत्रोभयेषां ग्रहणस्य भाष्यप्रस्तापधर्मावयवकत्वात्
सोऽभिप्राय इति तज्ज्ञातः ॥ रेफस्येति । 'लिट्यभ्यासविषये'
इत्यादिः ॥ भाष्ये—उरदारस्येति । तस्माद्वाधिकारस्वरूपेणाहु-
संघातात् नियमतः पूर्वं परमुद्देशावश्यकत्वेन परनिमित्ततया 'अवः
परसिन्—' इति स्थानिवचनमिति भाषः ॥

(पदद्वयभाष्यम्)

अथोभयेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्यात्—
पचिस्वपियजादीनाम्, ग्रहादीनां च ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्रकृतमुभयेषां ग्रहणमनुपपत्तं ।

यद्यनुपपत्तं, प्रदिज्यापचिस्वपियजिष्ठिचितिपृ-
च्छतिपृच्छतिभृज्जतीनां ऋति चेति यजादीनां
टिप्पणि प्राप्नोति ॥

नैव शेषः ।

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते—पचिस्वपियजादीनां कि-
ति, ग्रहादीनां ऋति, पचिस्वपियजादीनां किति ।
ततः—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्, किति ऋति—इति
निवृत्तम् ॥अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥अथवैकयोगः करिष्यते—पचिस्वपियजादीनां
किति ग्रहादीनां ऋति च—इति । ततो लिट्यभ्या-
सस्येति । न वैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥

अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥

इदं तर्हि उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषा-
मभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्वया-
प्रोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत् प्राप्नोति ?

हलादिशेषः । 'अभ्याससंप्रसारणं हलादिशेषोपा-
द्विप्रतिषेधेन' इति वदयति स पूर्वविप्रतिषेधो न
पठितव्यो भवति ॥(प्रदीपः) इदं तर्हीति । उभयेषां ग्रहणात्पुनः संप्रसार-
णस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको भवति ॥(उद्योतः) भाष्ये—उभयेषां ग्रहणमिति । पच्यदीनां
ग्रहादीनां च तत्तत्तद्वे शेषतः यत्तद तदनुवर्तते इत्यर्थः ॥

न वैकयोग इति । उद्गाहकभावमेकमिति भाषः ॥

अनुवर्ततेग्रहणे कृतेऽपि परस्व हलादिः शेषस्य कर्षं बाधोऽत
आह—उभयेषामिति ॥

(६०२८ विप्रतिषेधबोधकमेकपदेतिपार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अभ्याससंप्रसारणं हलादि-
शेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥(भाष्यम्) अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति हला-
दिशेषाद्विप्रतिषेधेन । अभ्याससंप्रसारणस्यावका-
शः—इयाज, उयाप । हलादिशेषस्यावकाशः—
यिभिदुः, यिभिदुः ।इदोभयं प्राप्नोति—विज्याध, निज्यधिध । अभ्या-
ससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो धक्तव्यः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—इयाजेति । इत्यादिः शेषे कृते संप्रसार-
णमेव सावधानमिति भाषः ॥

(६०२९ विप्रतिषेधपरत्वरूपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा संप्रसारणात्रयमपलीय-
स्त्यादन्यथापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा धक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वाद्व्यापि । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथापि, नावश्यमिदं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६०३० संप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वप्रदर्शकवार्तिकम् ॥४॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं रमाहोपेयडवणः ॥ * ॥

रम्—

(भाष्यम्) भृष्टः, भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद्रम्भावः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

आहोपः—

जुहुवतुः, जुहुयुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याहोपश्च । परत्वादाकारलोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च । परत्वादाहोपः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

इयङ्—

शुश्रुवतुः, शुश्रुयुः । संप्रसारणं च प्राप्नोति, इयङादेशश्च । परत्वादियङादेशः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं संप्रसारणं यथा स्यात् ॥

यण्—

संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति, यणादेशश्च । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) आकारलोपश्चेति । सति चाकारलोपे तस्य स्थानिद्वयादावुच्यते न स्यात्, तस्यैव यणादेशः प्रवृज्येत ॥

यणादेशश्चेति । 'एरनेकाच -' इत्यनेन ॥

(उद्घोष) भाष्ये—'पूर्वत्वञ्च प्राप्नोत्याकारलोपश्च' इत्यनेन प्रतीकम्—आकारलोपश्चेति ॥ नैवाकारलोपे किमिति ॥ अत आह—सति चेति । इदं च 'संप्रसारणाश्रयं च बलीय' इत्यस्यैव प्रयोजनं बोध्यम् ॥ एरनेकाच इत्यनेनेति । 'शु-इ-अनुच' इति

स्थितेऽनेकाचत्वादिकारस्य यण्प्राप्तिरिति भावः । न तुकारस्य 'इको यण्' इति यण्, तस्य परत्वात् पूर्वत्वेन बाधाय ॥

(बलीयस्त्वप्रदर्शकप्रणटवभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।

यत्तावदुच्यते—रम्—इति । इदमिह संप्रधार्यम्—रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्रम्भावः । नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

रम्भावोऽपि नित्यः, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

कथम् ?

योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति ।

अनित्यो रम्भावः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।

अथापि गृह्यन्ते, एवमप्यनित्यः । 'उपदेशे' इति चर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम्, यरीभृज्यत इत्येवमर्थम् ॥

आहोपेयडवणः—इति । नित्यं संप्रसारणम् । अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

तदन्वयार्थं संप्रसारणं तदाश्रयश्च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्, पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः ॥

उभयं न वक्तव्यम् । उक्तमैतन्नोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात्, यदन्यथाप्राप्नोति तस्मा भूदिति ॥

(प्रदीप) उपदेश इति । तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः ॥

(उद्घोष) तेनोपदेशे इति । अत एव रीको रेफस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥

आहोपेयडवण इति । अस्य 'यदनुच्यते' इत्यादि ॥

(६०३१ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्जिति

संप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अञ्जिति संप्रसारणार्थम् । अञ्जिति संप्रसार-

१ 'ग्रहि-यावयि-' ॥१११६ इत्यनेन ॥

२ 'अत्पो रोपपयो रमन्यतरस्याम्' ॥१११७ इत्यनेन ॥

३ 'अभ्यस्तस्य च' ॥१११८ इत्यनेन ॥

४ 'आतो लोप इति च' ॥१११९ इत्यनेन ॥

५ 'परत्वादाहोप' इति छ पाठः ॥

६ 'संप्रसारणाच्च' ॥१११०८ इत्यनेन ॥

७ 'विभाषा ये' ॥११११० इत्यनेन ॥

८ 'अधि श्रुषातु' ॥१११११ इत्यनेन ॥

९ 'संप्रसारणाच्च' ॥११११०८ इत्यनेन ॥

१० 'एरनेकाचोऽवयोगपूर्वस्य' ॥११११०९ इत्यनेन ॥

११ 'न चाकारलोपे' इति छ पाठः ॥

१२ 'सदेवचन' इति छ क पाठः ॥

१३ 'संप्रसारणाश्रय बलीयो' इति छ क पाठः ॥

१४ 'उचमुमुषेया ग्रहणस्य' इति छ क पाठः ॥

१५ 'याकुटादिभ्योऽञ्जितिञ्च' ॥१११११ इत्यनेन इत्येव संप्रसारणं

रणं यथा स्यात् । उद्धिचिता, उद्धिचिनुम्, उद्धिचि-
तव्यम् ॥

अनसीति किमर्थम् ?

उद्ध्यचाः कण्टकः ॥

(प्रदीपः) उद्ध्यचा इति । उद्ध चित्तीति 'मिथुनेऽसिः'
पूर्ववच सर्वम्' इत्यसिप्रत्ययः ॥

(उद्द्योतः) मिथुनेऽसिरिति । भातृपदयोगो मिथुन-
मिति भावः ॥

(१०५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १५)

२४५५ स्वापेश्चि ॥ ६ । १ । १८ ॥

(चङ्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

चङ्ग्रहणं शान्त्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

डितीति वर्तते । न चान्यः स्वापोर्द्धिदस्ति, अन्य-
दतश्चङः ॥

(प्रदीपः) डितीति वर्तते इति । कितीत्येतत्तु चानु-
वृष्टत्वादस्तरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यत इति भावः । तच्च चिङ्ग्रहणं
'डित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यन नानुवर्तते, डिटो डितीऽसंभ-
वादः, इदं च वनुवर्तते ॥ न चान्य इति । यद् तावदेने-
कात्वात् स्वापेर्नास्ति, अपित्तावंधातुकं तु विकरणैर्बह-
तम्, अदादयः स्वापेर्न विहिताः ॥

(उद्द्योतः) ननु सप्तस्मिन्मूले केवलद्वितीयस्यैव कथं सवन्धः ?
अन आह—डितीत्येतदिति ॥ 'चानुवृष्ट नोचरत्' इत्येतत् 'तुटि
य' इति दृष्टसमास्यपेक्षकमन आह—अस्तरितत्वादेति । 'प्रदि-
यता' इति सूत्रे चेन्मास्तरितत्वेऽसि संवन्ध इति भावः । व्याख्याना-
प्रागुद्दिशितं तद्वत् ॥ ननु द्वितीयमुद्द्योतं मध्येऽसि सवन्धः
स्यादत आह—उच्यते । 'अन्यो नास्ति' इत्यत्रान्यस्य कुत ?
इत्यनो माधे—अन्यदतश्चङ इति ॥

(१०५१ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १६)

२४५७ न वशः ॥ ६ । १ । २० ॥

(६०३६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चङोर्ध्वि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदोर्ध्वि प्रतिषेधो यत्तव्यः संप्रसा-
रणस्य । पाद्यपदत्त ।

क मा भूत् ?

उष्टः, उशन्ति—इति । स तर्हि तथा प्रतिषेधो
वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । यङीति वर्तते ।

एवं तर्हन्वाचष्टे—यङीति वर्तते इति ।

नैतदन्वाख्येयम्—अधिकारा अनुवर्तन्ते इति ।

एष एव न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तन्ते इति ॥

(प्रदीपः) चङोर्ध्वि इति । यथा 'स्वापेश्चि' इत्यत्र
चिङ्ग्रहणानुवृत्त्या चलीति प्रत्याख्यातं तथेहापि चिङ्ग्रहणानु-
वृत्त्या हिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्तिककारो
यङ्ग्रहणानुवृत्तिमन्वाचष्टे ॥ नैतदन्वाख्येयमिति । 'स्वापे-
श्चि' इत्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव । ततश्च द्वितीयस्यानधिकारा-
वहेव सन्वध्यते, अवन्तरत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु 'स्वापेश्चि' इति चङ्ग्रहणेन द्वितीयस्य
निवृत्त्या यदीत्यस्यानुवृत्तेर्हिन्मात्रे प्रतिषेधाभावेः किं वार्तिकेन ? इत्यन
आह—यथा स्वापेरिति ॥ चङ्ग्रहणं कृतमेवेति । वार्तिकमते
स्थितमेव चङ्ग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यानमिति चिङ्ग्रहणानुवृत्तिशङ्का-
निरासार्थमास्त्वानमनर्थकमित्यर्थः ॥ भाष्ये—अधिकारा इति ।
अधिकारार्थस्तरितगुणयुक्त इत्यर्थः ॥

(१०५१ निपातनासूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १७)

२४६४ श्रुतं पाके ॥ ६ । १ । २७ ॥

(निपातनांशभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(६०३६ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्रप्योः शृभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्रप्योः शृभावो निपात्यते ॥

क्षीरहविपोरिति वक्तव्यम् ।

श्रुतं क्षीरम्, श्रुतं हविः ।

क मा भूत् ?

आणा यवागूः, धपिता यवागूरिति ॥

(प्रदीपः) आश्रप्योरिति । 'आ पाके' इत्यशरी
पठ्यते । 'धे पाके' इति श्वादी । पठ्यारिषु तु सिन्धार्थे 'धा पाके'
इति पठ्यते । श्रेष्ठिय कर्मकर्तृविषयस्य पचरणं पच्यमानकर्तृ-
व्यापारे वर्तते । ततः पच्यव्यापारे निजुपपद्यते । ततश्च पच-
तीति योऽर्थः । स एव धपयतीति गम्यते । तत्र यदा भावेः क
उत्पद्यते तदाऽहर्कर्मकावर्तते भवति, अनेष्टु कर्मणि—एतं
क्षीरं स्वयमेव, एतं क्षीरं देवदत्तो ॥

सर्वम् ।

१ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।

२ 'पच्यमानं कर्म' इति १३१७ इत्यन ।

३ 'अहर्कर्मणा' इति । अत्रान्यो वेदोक्तो पचयवाद्यवागूः १३१८
इत्यन । अत्रान्यो पचयवाद्यवागूः १३१९ इत्यन ।

१ 'पचयित्वादिदेशां कर्त्तुं' इति १३१६ इत्यन ।

२ 'पच्यमानं कर्म' इति १३१७ इत्यन ।

३ 'अहर्कर्मणा' इति । अत्रान्यो वेदोक्तो पचयवाद्यवागूः १३१८
इत्यन । अत्रान्यो पचयवाद्यवागूः १३१९ इत्यन ।

(उद्योतः) निषेधनसामर्थ्यादुत्तरकरणानुत्तरकरणयोरिति लक्षणप्रतिपक्षोक्तरीत्या च न प्रवर्तते । विरोधादोमयोरुत्तर-
रित्याशयेनाह—आ पाक इत्यादि । एवमोमयोरप्यत्र निषातन-
मिति भावः ॥

घटादिषु रियति । एवम्यास्येन सोऽनुवाद इति नातिरिक्तः स
इति भावः ॥

भाष्ये—अपीति—हेतुमप्यन्तनिर्देशः । एतदर्थमेव निषात-
नामप्यन्तम् ॥

ननु प्यन्तस्य पाकानुसूच्यपारो वर्तनेऽपि पाकेऽशुचेः कथं तत्र
निषातनम् । यथाकथञ्चित्पाकवृत्तिव्याप्येन तु प्यन्ताण्यपि निषा-
तनापिः, अत्र आह—आतिशेति । ईममविधोऽपि पच्यर्थः
पाकशब्देनोच्यते, अविशेषात् । अन्तर्मात्रितप्यपच्यपैरु न
गृह्यते, तदस्य गमकत्वे एव स्वीकारादिति भावः । पकृष्या-
पारे इति । 'निश्चयेनगदातोः प्राह्वेऽपि गिजुच्यते' इत्युक्तेः ॥

(६०६४ निषातननियमपार्लिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति वक्त-
व्यम् । इह मा भूत्—अपिर्तं क्षीरं देयदत्तेन यश-
दत्तेनेति ॥

(मदीयः) अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोरिति । हेतुशब्देन
प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते तेन
पक्षुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पक्षिप्रकृतिगिज्जाच्ये श्रपयते-
रुपमस्य गिजोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि श्रुतमिति न भवति, किं
॥ अपिर्तमिति । तत्र 'आश्रयो'— इति वचनादाद्यप्युत्तरक्षण-
प्रयोजकव्यापाराक्षीकरणात् 'अन्यत्र हेतोः' इत्यनेन पाचयितु-
लक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेध- सामर्थ्यादवधीयते । एतच्च यौक-

ग्रहणाद्भवते । द्विविधो हि पाकः—विहितिलक्षणो विह्वेदनाल-
क्षणश्च । पाचयितुव्यापारे तु विधि दृष्टे पाचनालक्षणेऽर्थः
प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निषातनाभावः ॥

(उद्योतः) स्वतन्त्रप्रयोजकरूपस्य मुख्यहेतोरप्राप्तमवादाह—
हेतुशब्देनेति ॥ ननु 'आश्रयो.' इति शेषेऽप्यनुष्ठानादन्यत्रहे-
तोरेत्युक्तमत्र आह—तेन पक्षुरिति ॥ पक्षुलक्षणेति । पक्षु-
लक्षणमूत—परमभूतो यः प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । एव पाचयितु-
लक्षणेऽपि व्याख्येयम् ॥ विह्वेदना—विहित्यनुकूलो व्यापारः ॥
पाचना—सदनुकूलो व्यापारः ॥

(१०५४ निषातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. १०)

२४६५ प्यायः पी ॥ ६ । १ । २८ ॥

(६०६५ निषातननिषातकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आहपूर्वादन्यूधसोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहपूर्वादन्यूधसोरिति वक्तव्यम् ।

आपीनोऽन्युः, आपीनमूधः ।

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । आहपूर्वादन्यूधसोरेव ।

क मा भूत् ?

आप्यानध्वन्द्रमा इति ॥

उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः—आहपूर्वादेवा-

न्यूधसोः, अन्यूधसोरेवाहपूर्वादिति ।

क मा भूत् ? प्रप्यानोऽन्युः, प्रप्यानमूधः ॥

आहपूर्वाक्षेप नियमो द्रष्टव्यः । भवति हि—पीनं'

पुण्यम्, पीनाः शंबट्यः, श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति ॥

१ निषातनसामर्थ्यादिति । कदाचारमकरणे आधातोरेवमसारणमेव
विधेयम्, तथा च 'अ-आ' इति द्वयोरेकविकल्पेन श्रुतमिति सिद्धेयम् ।
अकिम् दूषे प्रतिपक्षोक्तरीत्यामात्रवृत्त्या यदि 'आ' इत्यस्यैव ग्रहणं तदा
आण श्रुतिमिति रूपद्रव्यम् । कदाचारमे विधीयमानेऽपि तदेव रूपद्रव्यमिति निषा-
तन स्मर्थम्, तत्सामर्थ्यादितिमात्रादयमप्यत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥

२ विरोधादिति । उचितकरणपरिभाषादुद्देशग्रहणम्, लक्षणप्रतिपक्षो-
क्तरीत्या च उचितकरणत्वेन ग्रहणमिति विरोधाद्युत्तरप्रत्ययवृत्तिरिति
भावः ॥

३ एवं चेति । पञ्चदेहतिरिक्तत्वे परिभाषाविरुद्धेयत्वात्, तस्य वाचि-
प्रवर्तनेति भावः ॥

४ हेतुमप्यन्तनेति । साधे गिजि तु उचितमिदमेति भावः । 'श्रुत पाके'
इत्यस्य उभयार्थविधायकत्वे गिनन्तस्य रूपं न सिद्धेयम् आह—एतदर्थ-
मेवेति ॥

५ यथाकथञ्चिदिति । पाकानुसूच्यपारो वर्तमानः अपि पाकेऽपि वर्त-
यति रीत्या प्यन्तस्य पाकवृत्तित्वे पाकानुसूच्यपारानुसूच्यपारो वर्तमान-
स्यापि पाके वर्तमानस्य स्यादिति भावः ॥

६ उभयविधोऽपीति । पच्यमानकटुकव्यापाररूपः पकृष्यापाररूपश्च ।
अपेः पाकार्थेन मदीयकारोक्तमेव—यथापात्तं पच्यमानकटुकव्यापारे पकृ-

व्यापारे च वर्तते, अविशेषात् । आनिष्ठ पच्यमानकटुकव्यापार एव वर्तते ।
तस्मात्पच्यमानकटुकव्यापारो व्यापारः स्यात् । तद्वत् पच्यमानकटुक-
पच्यमानकटुकव्यापारः ॥

७ यथाकथञ्चिदिति । यथा पाके श्रुतमिति निषातने इत्युक्तम् ।
आश्रयोऽपि वाचिके अपिपद्युक्तस्य गिनन्तस्य पाकार्थविधायनाय पच्यमानो-
पकृष्यव्यापारः स एव आवातोरर्थः । गिनन्तस्य अपेक्षु पकृष्यापाररूपोऽर्थः
इत्युक्तमेवम् । एव चात्र हेतोरित्यनेन पाचयितुलक्षणे गिनन्तं विधि-
दृष्टे । स च विधेयो—वर्धन, आधातोः पाचयितुलक्षणव्यापारे गिजि तस्य
पाकव्यमानार्थमावातात् । तस्मात् 'अपेः श्रुतमन्यत्र हेतोः' इति वार्तिकेनैव
व्यर्थमिति श्रद्धापात्रम् । अन्ये तु—अपेः श्रुत' इति वार्तिकात् पाचयितु-
लक्षणव्यापारपक्षिगिनन्तार्थोऽपि अत्रवार्तिकव्यर्थमेवेत्येति पाकपदेन बोधितः
स्यादिति तद्व्यापारवार्तिकात्पात्रमिच्छाहम् ॥

८ एवमेवेति । आधातोः पकृष्यापारो एव गिजिः एतेन सततप्रयो-
क्तव्यस्य गुरुहेतोः उक्तव्यम् ॥

९ पाकिहेतुमप्यन्तस्य अपेक्षेण 'अन्यत्र हेतोः' इत्युक्तं, अत्र
आह—अनु आश्रयोऽपीति ॥

१० 'पीनं पुण्यम्' इति ४. पाठः ॥

श्रयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥

नैव युक्तो विप्रतिपेधः । न हि श्रयतेरभ्यास-
स्यान्ये यजादयोऽवकाशः । श्रयतेर्यजादिषु यः
पाठः सोऽन्यकाशः, तस्मान्नवकाशत्वादयुक्तो
विप्रतिपेधः ।

तस्मात्सुप्रच्यते—श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रति-
पेध इति ॥

(प्रदीपः) अन्ये यजादय इति । केयुचिद्वचनेषु कृतं
ज्ञानं समुदाये प्रवृत्तं भवति ॥

न हि श्रयतेरिति । 'यजादीनाम्' इति व्यवस्थावाच्या-
दिशब्दोपादानात् यथापाठं सर्वेषां बोधितत्वात् कार्येण
भाष्यम् । सर्वकार्यायैव गणपाठः—इति 'किति सम्प्रसारणं
यजादिषु श्रयतिपाठस्यावकाशः' इत्यपि न शक्यते वक्तुम् ॥

(उद्योतः) केयुचिदिति । यथा कर्मण्यण् कश्चित्सावकाश
आकाराण्येषु केन बाध्यते इति भावः ॥

भाष्ये—परं धातुरूपमिति । अभ्यासोत्तरसङ्घे तदभाषो
विभाषाफलमिति भावः ॥

(भाष्ये) अभ्यासस्योनयमिति । 'लिट्यभ्यासस्यो—' इति
सम्प्रसारणम्, 'विभाषा येः' इति पाक्षिकाभाष्येत्यर्थः ॥

यथापाठमिति । संमुखनिर्देशे हि तथा वक्तुं शक्यम् । अत्र
स्वभावा एव धृषद्भिदिता इति भावः ॥ यत्न इत्यादि यजादिपाठः
सावकाशः स्यादत आह—सर्वेति । एव चैतत्कार्योद्देश्यकः पाठो-
ऽन्यकाश इति भावः । लिट्परश्रयत्वस्यासविषयकलक्षणस्योपपु-
न्यकारितार्थमिति तात्पर्यम् । न च विप्रतिपेधपाठसद्वृत्तेनानेन
तदभावेन एव कृत्यतामिति बाध्यम्, द्वित्वाद्भूतं परत्वाद्विभाषाप्रारम्भा
द्वितीयोत्तरस्योत्तरस्य प्रारम्भा दुर्गपत्त्यावभावात् । धनदेवानववा-
स्योचया भाष्ये सूचितमित्याहुः ॥

(१०५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २०-२१)

२४६९-७० ह्रः सम्प्रसारणम्—अभ्य-
स्तस्य च ॥ ६ । १ । ३२-३३ ॥

(१०३७ योगविभागवर्णककार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रः सम्प्रसारणे योगविभागः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रः सम्प्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः ।

१ श्रयतेर्यजादिष्विति । 'वचिरपरिचयादीनाङ्किति' इति सूत्रेण दत्त
मित्रस्य निर्देशेन च पाठोऽन्वयितार्यः किन्तु 'लिट्यभ्यासस्यो मयेपाठः' इत्यने-
नाभ्यासस्य पक्षार्थं श्रयतेरुच्यते तदन्वयितार्यं कर्तुं विप्रतिपेधव्यतिरेकमिति
शङ्का । एवं च 'श्रैलिट्यभ्यासलक्षणप्रतिपेधः' इति वचनं चरितार्थमिति
तात्पर्यम् ॥

२ केयुचिदिति । धातुत्वात्पिञ्जलोद्देश्यताक कर्तव्य कतिपयधातु मनुत्तमपि
समुदाये प्रवृत्तमिव भवति, वचिस्त्रीत्यादि धातुत्वभाष्यपर्यायवचनोद्देश-
तादां हि न तथेति भावः ॥

३ यथापाठः—विप्रतिपेधवर्णननिष्ठोद्देश्यताकत्वेन सर्वेषां यथादीनां बोधि-
तत्वात्सर्वेष्ववयवेष्वपि मनुत्तं भवति ॥

४ संमुखनिर्देशा—कर्मण्यण्यत्यादि ।

५ अत्र—लिट्यभ्यासस्योनयनमित्याहुः ॥

ह्रः सम्प्रसारणम्—भवति नौ च संश्रद्धोः । नतः-
अभ्यस्तस्य च । अभ्यस्तस्य च सम्प्रसारणं भवतीति ।

किमर्थो योगविभागः ? ॥

(प्रदीपः) ह्रः सम्प्रसारणे योगविभाग इति ।
इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्दिष्ट एक-
योगः । तत्रैकस्मिन् योगे पठ्यमानेऽभ्यासिरिति योगविभागः
कर्तव्यः ॥

(उद्योतः) एकमनेकं वेति । यथा 'नपादिभ्यो ङ्ङ्'
इत्यादि, 'साधोरीच' इत्यादि च । तत्रैकयोगे जुहावेत्यादि सिद्धयति,
जुहावयिपतीत्यादि न सिद्धयति, एवमभ्यासस्तत्वेऽपि ह्यतेरभ्य-
स्तावभावात्, तदाह—अभ्यासिरिति ॥

(१०३८ योगविभागफलयोगधर्माधिकारिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नौ च संश्रद्धवियपयार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नौ च संश्रद्धवियपये ह्रः सम्प्रसारणं
यथा स्यात् । जुहावयिपति, अजुहवत् ।

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ?

होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चैतद् होऽभ्यस्तम् ।

कस्य तर्हि ?

ह्यययतेः ।

ह्र एतद्भ्यस्तम् ।

कथम् ?

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (११११) इति ।

एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते ।

न चात्र ह्यतिरेकस्येत्युच्यते ।

कस्तर्हि ?

ह्यययतिः ।

ह्यतिरेकाभास्यस्तम् ।

कथम् ?

एकाचो द्वे प्रथमस्येति ॥

एवमपि—

(प्रदीपः) 'होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यभिहिते 'एवं तर्हि
ह्यतेरभ्यस्तस्य' इत्यादिकर्मभेदाभावात्पुनरप्यमित्याहुः ।

६ क ट. पुस्तकवीर्यस्य वार्तिरत्नेनोत्तेजः ॥

७ "—रोचानाभ्यस्त" इति च. पाठः ॥

८ भाष्ये पुनरुक्त्यागता निवारयति—होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते इत्यादिना ।
तत्र हि अभावाभावा—ह्रः सप्रसारणमभ्यस्तस्य वेत्यनेन विज्ञापकव्यतिरेक-
इत्यत्र सप्रसारणं भा मृदिलेत्तदर्थं द्वेन्यतोऽर्थेन 'अपांथ्यतिरेकः—स्वपाप्यति-
रेकः' या मवेत्यत्र सप्रसारणं न भवतीत्याशयवतीवम् । 'किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति ? होऽभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यत्र भाष्यद्वयाऽर्थाव्यतिरेकः प्र-
कृतः । जुहावयिपतीत्यत्र द्वेनो स्वार्थभाष्येन न भवतीति सप्रसारणं न स्यात् ।
तथा 'एवं तर्हि ह्यतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते' इत्यनेन एव द्वेनो रूपभेदो न
स्यात्तत्र सप्रसारणं भवति नात्र न । जुहावयिपतीत्यत्र द्वेनो रूपभेदात्सप्रसारणं
न प्राप्नोतीति तदाशयः । एव च न पुनरप्यमित्याहुः ॥

तत्र पौनरुक्त्यं परिहरति—जिह्वायकीयिपतीत्यादौ सम्प्रसारणं मा प्रवर्तिष्ये—इति ह्युत्तरार्थव्यतिरेको रूपाव्यतिरेको वाऽऽश्रयित्वः । तत्र पूर्वं प्रत्योऽर्थव्यतिरेकाश्रयः, उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः । इह ह्युत्तरार्थो यत्र न व्यतिरिच्यते यथा—जुहाव जुह्वियेति, तत्र संप्रसारणेन भाष्यम्, न त्वर्थव्यतिरेके । ह्याभ्ययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्यात् व्यतिरिक्तार्थो ह्यतिरिति पूर्वपक्षः ॥

न चैतदिति । अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः, अव्यतिरिक्तार्थं त्वाधीयमाने जुह्वपतीत्यत्र न प्राप्नोति ॥

प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात् प्रकृत्यर्थस्य गुणभावात्—इति मत्वाऽऽह—ह्य एतदिति ॥ णिषि तर्हि युक्ति कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणाप्रतिरिति मत्वाऽऽह—एवं तर्हि ह्यतेरिति ॥

युगामस्य तद्वक्तव्या नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह—ह्ययतिरिति ॥

प्रकारान्तरेण संक्षेपरे णावप्राप्तिमाह—एवमपीति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये 'संक्षेपणिये' इत्युक्तिरन्यासेऽपि संप्रसारणार्थेति बोध्यम् ॥ अर्थोऽव्यतिरेक इति । व्यतिरेको नाम—अधिकार्यसंबन्धिता, तद्विशेषणकोपस्थितिः । प्रकृतिप्रत्ययभ्यां तथैवोपस्थितेः । तदभावेऽव्यतिरेकः, तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः । 'आश्रयित्वम्' इत्यस्य 'संप्रसारणनिमित्तात्वेन' इति शेषः । ततश्च यत्र ह्यतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिपद्यते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः । रूपाव्यतिरेक इति । रूपभेदाभाव इत्यर्थः । तदेव विवक्षयति—इह ह्यपतेरित्यादिना । ह्यतिरिक्तार्थः—अधिकमर्थं प्रति गुणभूतस्वार्थकः ॥

न प्राप्नोतीति । एवं तु रूपाव्यतिरेक एवाश्रयणीयः । जुहावपिपति जिह्वायकीयिपतीत्यादौ न युक्ता रूपव्यतिरेकात्तत्र दोषः । तत्र चाश्रिते तिस्रस्तत्र जुह्वपतीति भावः ॥ युगामस्य तद्वक्तव्येति । जिह्वायकीयिपतीत्येतद्व्याहृत्ये उपायान्तरं वक्ष्यतीति भावः ॥

(६०३९ योगविभागकलोपदृष्टभक्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अनभ्यस्तप्रसारणार्थम् । अनभ्यस्तस्य प्रसारणं यथा स्यात् । जुह्वपति, जोह्वते ॥

(प्रदीपः) अनभ्यस्तस्येति । अकृतद्विवचनस्येत्यर्थः ॥

(६०४० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यस्तप्रसारणे ह्यभ्यासप्रसारणाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यस्तप्रसारणे हि अभ्यासप्रसारणस्याप्राप्तिः स्यात् । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६११३७) इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नैपे दोषः ।

व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) व्यवहितत्वादिति । अवर्णहकाराभ्यां पूर्वं यण्यव्यवहित इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) प्रतिषेधो न भविष्यतीति । तदभावे सङ्कल्पप्रत्येवमयोः संप्रसारणसिद्धिरिति भावः ॥

(६०४१ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । समानाङ्गग्रहणं तत्र बोधयिष्यति ॥ (६०४२ योगविभागकलोपदृष्टभक्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रतिषेधार्थं चाभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति, ह्यायकीयतेः सन् जिह्वायकीयपति ॥

(समाधानपूर्वकसिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः, न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते । तद्यथा—दधित्रिपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः, ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । नह्वलोदकं पादरोगः, पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुर्वै घृतम्, आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥

अर्धवाऽकारो मत्वर्थीयः । अभ्यस्तमस्त्यस्मिन् सोऽयमभ्यस्तः, अभ्यस्तस्येति ॥

१ अव्यतिरिक्तार्थस्येति । जुहावपिपतीति रूपं न स्वार्थमापावत्यत्रैव इत्यादि ॥

२ युगे रूपाकारत्वात्पादकत्वे दोषादाह—जिह्वायकीय इति ॥

३ न तु उद्द्योति औप्यन इत्यत्र अत्रत्य वचनस्य सामान्यत्वम्, न तु हेमः, इति दर्शनेन संप्रसारणार्थोऽप्युपायमाह—अभ्यस्तनिमित्त इति । अभ्यस्तनिमित्ते एविति वा संप्रसारणं भव्यतीत्यर्थः । एवं च तद्विधिविधित्वम् ॥

आपक्षानिचिते एव निजा व्यवधानात् हेमः संप्रसारणाप्रतिरिक्ताऽप्यत्र ॥

४ 'ननु च व्यवहितत्वात् भविष्यति' इति क. ट. पाठः ॥

५ 'येषां वा' इति क. ट. पाठः । अत्र बोध घुञ्चणोपेतमिति किं तु भाष्येति ॥

६ अथपिपति । अस्मिन् पक्षे हि भाष्यमूला युगसाधारणत्वेन द्वयविधिरिति ॥

अथैवाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्यतिसमानाधिकरणा पृष्ठी ।

का तर्हि ?

संवन्धपृष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः ।

किं चाभ्यस्तस्य ह्यतिः ।

प्रकृतिः । होऽभ्यस्तस्य प्रकृतेरिति ॥

योगविभागस्तु कर्तव्य एव । नान ह्यतिरभ्यस्तप्रकृतिः ।

किं तर्हि ?

ह्याययतिः ॥

(प्रदीपः) तद्यथेति । ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धैपदसामानाधिकरण्याद्गोचरार्थं प्रतीयते, इह तु मुद्रयार्थसम्भवे कथं गौणस्य ग्रहणम् ? लक्ष्यसंस्कारार्थत्वात्क्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्योद्देशाद्विपर्ययदोषः ॥

अथैवेति । यौगिकत्वाभिहितेऽभ्यस्तशब्देन गौणार्थत्वाभावः । ह्यतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति पौष्टीनिर्देशो न चोदनीयः । अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्यतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययामिधाने वा सप्तम्याः स्थाने पृष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ—अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्गौ ह्यतिसत्त्वैत्यर्थः ॥

अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरिति । एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विवचनमित्यदोषः । जिह्वायकीयिपरीत्यन तु न भवति, अभ्यस्तेन प्रत्ययविशेषसाक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्यतेः संप्रसारणभावात् । अत एव सन्वक्ष्यरेणौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः ॥

(उद्घोषः) इत्यसंस्कारेति । तात्पर्यानुपपत्तिरपि लक्षणाधीनमिति भावः ॥

नर्वच्यत्वनिमित्तप्रत्ययसाम्यत्वाद्देशनाभिधाने सप्तमी मुक्ता—इति पृष्ठीनिर्देशोऽमुक्तोऽत आह—ह्यतिरेवेति ॥ ननु सप्तम्यर्थकृत्विनाऽभ्यस्तशब्देन कथं ह्यतेरभिधानम् ? अत आह—अभ्यस्तमस्मिन्निति । ह्यतेरभ्यस्तकारणत्वात्, कारणे च कार्यस्य भावादित्यर्थः । अत्र पक्षे जिह्वायकीयिपरीतिरिद्विव्यमाणस्तीत्यप्रकारेणेति भावः ॥ अत एव वाऽस्तरसादाह—सप्तम्याः स्थाने इति ॥ आभ्ये वक्ष्यमाणैवधिकरणान्नवापेक्षया लोके वैलक्षण्य दर्शयितुं व्यधिकरणपृष्ठीपक्षेऽन्यथाह—अभ्यस्तस्य सनादेरिति ॥

१ अथैवेति । अस्मिन् पक्षे हि आभ्ये स्वरसाम्यत्वात्पदेन सनादिः प्रत्ययो गृह्यते ॥

२ विरुद्धपदेति । दक्षिणपुत्र मलयो ऽवर इत्यादिदृष्टान्तवस्तुषु दक्षिणपुत्रमिति पदार्थस्य स्वरपदान्तेनामेदान्वयोऽस्त्वर्थः, निकृष्टपदार्थत्वम् । अत एव तु मुद्रयार्थवाचा एवदृष्टान्तस्य स्वरमिति चेन्न कथं युक्तम् । इहाम्यलस्येति सूत्रे तु मुद्रयार्थवाचकभावात्तदुक्तं त्वं सादित्वाद्युक्तं वक्ष्यसंस्कारार्थत्वाद्दृष्टान्तस्य मुद्रयार्थवाचाभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तौ दृष्टव्यं वक्ष्येति नायम् ॥

३ अथैवेति—अथवाऽकारो मर्यादा इति भाष्यरथमेतत्प्रतीकम् ॥

४ अभ्यस्तशब्देनेति । अभ्यस्तस्य अस्मिन्नित्यादिचोगोचारेणाम्बो-

अदोष इति । जुह्वयीत्यादिसिद्धेरिति भावः ॥ कथं तर्हि पृष्ठीपक्षे कुरन्ते संप्रसारणाभावः ? अत्र आह—जिह्वायकीयिपृष्ठीति ॥ ननु 'सन्मकोः' इतिपृष्ठीनिर्देशादभ्यासेन स्वपटितसमुद्रायस्य द्विलिपिचतुस्तरत्वात्पक्षेऽपि तत्परत्वाक्षेपे मानाभावः । तदन्तरं च तद्वदितसमुद्रायस्य प्रकृतेऽप्यस्त्येव—इति चेत् ; निष्प्रमेवैतत्, आभ्योकेनाभ्यस्तस्य प्रकृतेर्ह्यतेरित्यनेनास्यापि वारणान् । यद्वत्प्रभातुत्वमादावावयवस्य द्विव स हि तत्प्रकृतिः । स चात्र वक्ष्यन्तः । अत एव 'हः संप्रसारणम्' इति चरितार्थम् ॥

(१०५० निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ भा. २२)

२४७३ अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चि-

च्युपे तित्वाज श्राताः श्रितमाशी-

राशीर्तः ॥ ६ । १ । ३६ ॥

(निपातनोपदेशकमाप्यम्)

अपस्पृधेयामिति किं निपात्यते ?

स्पृधैर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आयामि द्विवचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्, अपस्पृधेयामिति भाषायाम् ॥

अपर आह—

अपपूर्वात्स्पृधैर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आयामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्, अपास्पृधेयामिति भाषायाम् ॥

अतः श्रितमिति किं निपात्यते ?

श्रीणातेः के आभावश्चिमाधौ निपात्यते ।

क पुनः आभावः, क वा श्रिभावः ?

सोमे आभावः, अन्यत्र श्रिभावः । न तर्हीदानीमिदं भवति—श्रितः सोम इति ।

यद्वचने आभावः ॥

न तर्हीदानीमिदं भवति—श्रिता नो ग्रहाः ।

सोमग्रहत्वे आभावः, अन्यत्र श्रिभावः ॥

पदस्यान्वयान्वितश्च इति मुद्रय पदार्थः, न तु व्यधिक इति भावः ॥

५ पृष्ठीनिर्देश इति । अभ्यस्तस्य चेति पृष्ठ इति भावः । अभ्यस्तमस्त्विति विग्रहेऽभ्यस्तपदेन सनादेः मध्यमस्य ग्रहणेऽभ्यस्तस्य चेति सूत्रे 'अभ्यस्ते' इति गम्यते । अभ्यस्तपदेन द्वेनो मध्ये न न कोऽपि दोषः ॥

६ यद्यप्ये—इति । अभ्यस्तस्य—इति पृष्ठीपक्षमिदं ॥

७ उभयप्रसङ्गे—इति संप्रसारणयोः मध्ये ॥

८ 'नर्वच्यत्वमिति नृचुरानृहुश्चि' इति पृष्ठात् ॥

९ यदपस्पृधेयामिति । अभ्यस्तस्य यो द्विवचनस्य ॥

(प्रदीपः) कस्याचिच्छास्त्रामासृष्टेषामिलेकं पदमाद्यु-
दात्तं पठ्यते । पदद्वयं चान्यस्याम् । तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम् ।
तदुभयमन्येन सगृह्यते । एकश्रुत्या खरसर्वनाश्रा पाठ्यत्वं ।
सत्रैकपथे 'तिङ्गित्तिङः' इति निघातः प्राप्तः 'यद्वृत्ताञ्जलिम्'
इति प्रतिपिदः । ततोऽस्त्ररेणाद्युदात्तं पदं भवति । यदा द्वे
पदे तदा 'निघातैर्यद्यदि-' इति निघाते प्रतिपिदे 'ताखनुदा-
त्तेत्-' इति लतावेधातुकानुदात्तत्वे धातुखरेण 'सृष्टेषाम्' इति
पदमाद्युदात्तम् । 'तिङि चोदात्तवति' इत्यपञ्चन्दस्य निघातः ॥

सोमयष्टव इति । सोमस्यैव यष्टवे आभाव इति निय-
माध्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेऽपि आभावः कचिद्दृश्यते ॥

(उद्घोतः) नाथे—अकारलोप इति । 'स'शब्दाकार-
स्यैवार्थः ॥

कथं पुनरेवप्रयोगे एकपदावानेकपदत्वे, अत आह—इत्या-
दिदिति । सद्ये कथमुभयोः सङ्गहः । अत आह—एकश्रुत्येति ।
द्वितीयपक्षेऽहमायद्यच्छन्दसत्वात् ॥ सोमस्यैवेति । यष्टवे चेत्
स्याभावः सोमस्यैवेत्यर्थः ॥ इदमते इति । 'यदि आलो जुहो-
तन' इत्यादौ ॥

(१०५८ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ आ. २३)

२४७४ न संप्रसारणे संप्रसारणम्

॥ ६ । १ । ३७ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

यैस्त्रिष्वपियजादीनां च ग्रहादीनां च संप्रसारण-
मुच्यते । तत्र यावन्तो यणः सर्वेषां संप्रसारणं प्रा-
प्नोति । इष्यते च परस्म यथा स्यात्तं पूर्यस्व-इति ।
तच्चान्तरेण यदा न लिप्यतीति—

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

एवमर्थमिदमुच्यते ॥

किमन्येऽन्येयं विधयो न भवन्ति—'अतो दीर्घो
यत्रि' 'सुपि च' (७।३।१०१, १०२) इति, यटाभ्याम् ।
अपारमात्रस्य दीर्घत्वं फलान्न भवति ?

अस्त्यत्र विशेषः । इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते—
'अलोऽन्यस्य' (१।१।५२) इति ।

ननु चेदानीमेतया परिभाषयेद्वापि शक्यमुप-
स्थातुम् ।

नेत्याह । न हि वचिस्त्रिष्वपियजादीनां ग्रहादीनां
चान्त्यो यणस्ति ।

एवं तर्हानन्त्यविकारेऽन्यसदेशस्य कार्यं भवती-
त्यन्यसदेशो यो यणस्तस्य कार्यं भविष्यति ।

नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—नैतस्याः परिभाषाया इति । एत-
दिष्वोदाहरणानि न परिभाषया सिध्यन्ति, यथादौ यणोऽन्येन
समानदेशत्वाभावात् । एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्माः परिभा-
षाया भवन्तीति भाष्यक्षरार्थः । अत एव 'नैषास्ति परिभाषा'
इति नोक्तम् । अत एव 'व्यञ्ज-' इति एते प्रयोजनाभ्यासिद्धि-
करणेत्तरमपि 'यथा कर्तव्या, प्रतिविधेय दोगेषु' इति उपसङ्गतम् । अत
एवादयुक्तिरिति सिद्धिरिति दिक् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्ह्यार्थाप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न सर्वस्य यणः
संप्रसारणं भवतीति यद्वयं व्यायः पीभावं शास्ति ।

कथं कृत्या क्षापकम् ?

पीभावयचन एतत्प्रयोजनम्—आपीनोऽन्धुः,
आपीनमूधः—एतद् रूपं यथा स्यादिति । यदि
चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात् पीभावयचन-
मनर्थकं स्यात् । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्यत्वे
द्वयोरिकारयोरेकादेशो लिङ्गं रूपं स्यात्—आपीनो-
ऽन्धुः, आपीनमूध इति ।

पश्यति त्याचार्यः—न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
भवतीति ततः व्यायः पीभावं शास्ति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति क्षापकम् । लिङ्गे हि विधिराभ्यमानो
क्षापको भवति, न च व्यायः संप्रसारणेन लि-
प्यति । संप्रसारणे हि सन्त्यन्यस्य प्रसज्येत ॥

(प्रत्याक्षेपनिरसभाष्यम्)

एवमपि क्षापकमेव ।

कथम्? प्याय इति नैपा स्थानपट्टी ।

का तर्हि ?

विशेषणपट्टी । प्यायो यो यणिति । तदेतज्ज्ञाप-
यत्याचार्यः—न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति
यदयं प्यायः पीभायं शास्ति ॥

(आक्षेपसमर्पकभाष्यम्)

एवमप्यनैकान्तिकमेतत् । एतावज्ज्ञाप्यते—न
सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवतीति । तत्र कुत एतत्
परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतत्परस्य भवि-
ष्यति न पुनः पूर्वस्येति ।

एकयोगलक्षणं एवमपि सम्प्रसारणम्, तद्यदि
तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव । प्रस-
क्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या
कर्तुं नाभिनिर्वृत्तस्य । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयन्मा
मुहन्था इति, किं तै न कृतं स्यात् ।

अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव ।
तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नो न सम्प्रसारणे सम्प्रसा-
रणमिति ॥

(उद्ध्योत) यदि तावदिति । अत एव 'इक्ष्वे लक्षणस्य'
इति न्यायस्यायमविषयः ॥

(आक्षेपनिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—उच्यमानेऽप्येतस्मिन्
कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति । इहेक्षितेन
चेष्टितेन निमित्तिपितेन महता वा सूत्रप्रयत्नेनाचार्या-
णामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति—परस्य
भविष्यति न पूर्वस्येति यदयं न सम्प्रसारणे सम्प्र-
सारणमिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

यदप्युच्यते—एकयोगलक्षणं एवमपि सम्प्रसारणं
तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव
प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः
शक्या कर्तुमिति । अस्तुभयोरभिनिर्वृत्तिः । न यय
पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

सम्प्रसारणाश्रयं यत् प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधम् ।
ततः पूर्वत्वे प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् ॥

यदप्युच्यते—अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्य-
नभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न इति ।
तादर्थ्याच्चाच्छब्दं भविष्यति । तद्यथा—इन्द्रार्था
स्थूणा—इन्द्र इति ।

एवमिहापि सम्प्रसारणार्थं सम्प्रसारणम् । तद्य-
त्प्रसारणार्थं प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति ॥

(मदीयः) किं तर्हि ? सम्प्रसारणमिति पूर्वत्वं सम्प्र-
सारणशब्देनोपचारादुच्यते ॥

(उद्ध्योतः) (भाष्ये) इहेक्षितेनेति । इद्वितम्—मनोभ्या-
पार, चेष्टितम्—शारीरव्यापार उच्चारणम्, निमित्तिपितम्—
नेत्रव्यापारः । यत्ते प्रलक्षे आचार्यं तदभिप्रायगमकाः । प्रकृते ॥
तादृशसंश्रयान्मेव तादृशविषयकमाचार्यतात्पर्यं गमयतीत्यर्थः ॥
एवमेव ज्ञापयति परस्येति । न पूर्वं पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः ।
पश्चात्प्राप्तत्वेन निमित्तस्येति । इक्ष्वेदेनाह न 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
न्याय इति भावः । यत्तेन 'परस्य वाऽपवादविषयम्' इत्यनेन पूर्व
परस्य यण सम्प्रसारणमिति 'उभे अन्यस्य' इति धृत्वाऽप्युक्तमप्रा-
प्तम् । तत्र 'प्रकृत्य' इत्यस्य परित्यज्येतेष्वैवाप्यहं ॥

एव रीत्या प्रायश्चित्तोपदेशस्याशुद्धारे कृतेऽपि तथा गृह्यसंन-
भिष प्रति अन्यलोहद्वार शौक्या प्रकारान्तरेणाप्याह—यदप्युच्यते
इत्यादिना ॥ न यय पूर्वस्येति । पूर्वस्य सम्प्रसारणस्येत्यर्थः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ सम्प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्रसारण-
ग्रहणं किमर्थम् ?

(१०४३ पदकृतवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रसारणप्रकरणे पुनः प्रसारण-
ग्रहणमतोऽप्यत्र प्रसारणप्रति-

षेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्र-
सारणग्रहण एतत् प्रयोजनं विदेशशस्यमपि यत्
सम्प्रसारणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात्—'व्ययो
लिटि' (७।४।६८) विध्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । हेलादिशेषापवादोऽत्र
सम्प्रसारणम् ॥

इदं तर्हि—'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६।४।३३)

यूना, यूने ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सिध्यति ।

तृतीयः ॥

* 'सम्प्रसारणम्' ६।४।३३ इत्यतः ॥

< 'सम्प्रसारण' इति च उ पाठः ॥

१ 'हेलादीति' । 'वि-यथे' इत्यत्र च समस्योपेक्षया प्रसारणमिति निषेधा-
मृत्प्राप्तमि न दोषः । यत् 'व्ययो लिटि' इत्यत्र 'हेलादि' शेषः इत्यत्र
पश्चाद्वेगोऽस्यमन्यदेवा अपवादः इति यावेन वगारणेन तदप्रकारेण
स्यत् न पूर्वस्येति नेदः समस्योपपन्नमिति मत्तः ॥

१ 'येतस्मिन् कृत' इति च उ पाठः ॥

२ 'न पूर्वस्येति' इति च उ श क पाठः ॥

३ 'सूत्रया' इति क उ श पाठः ॥

४ 'तादृशसंश्रयान्मेव' इति ॥ पाठः ॥

५ 'परित्यज्येतेष्वैवाप्यहं' इति ग पाठः ॥

६ दोषप्रत्यक्षमिति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् सूत्रे कुत एतदिति प्रश्नो
दोषः । एकयोगलक्षणं एवमपि इति सिद्धम् । अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तमिति

किं कारणम् ?

उकारेण व्यवधानात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्ब्रवधानमेव ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) हलादिशेषापवाद इति । उत्सर्गसंदेह-
स्वापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति, न पूर्वस्य ॥

एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् ॥

(उद्योतः) ननु सप्रसारणस्य हलादिशेषापवादत्वेऽपि कथं
वस्य संप्रसारणमात्रम् ? अत आह—उत्सर्गेति । बहुलकचुम्बम्
'प्राक्टेः', 'पुरस्ताद' शब्दान्यां मिरवाथ्य तद्भावेऽप्यन्यत्र तद्भावे
'मानावाव इति भावः ॥ ननु हलादिशेषेऽपि वकारेऽस्य चारिताभ्यां-
वैक्यमपवादत्वम् ? परत्वेन भावे तु नास्य न्यायस्य विषय इति चेन्न;
तत्तद्विषयेऽवश्यमात्राया कृते चारिताभ्यां वाप इत्यर्थस्य 'अजादेः—'
इति ध्वने भाष्ये स्पष्टमुक्तावेनादोषात् । यैकारसंन्यभिनिवृत्तेरेवाय-
मपवाद इति धकारानिबृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् ॥

नन्वेकादेशे सप्रसारणपरत्वाभावात् कथं निषेधः ? अत आह—
परं प्रतीति । वृणोमयेऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधादिदं चिन्त्यम् ।
किन्तु 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेनैव सप्रसारणत्वमिति
शुक्तम् । एवञ्च ऐनेवातिदेशेन व्यवधानमिलाह—(भाष्ये) एका-
देशः पूर्वति ॥

(६०४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ समानाङ्गग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । 'न
संप्रसारणे संप्रसारणं समानाङ्गे' इति वक्तव्यम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—एवं तर्हि समानाङ्गेति । एवञ्च
सप्तम्यर्थ्यान्निर्दिष्टाविकल्पपरिभाषोपसिद्धिरिति भावः । समाना-
ङ्गग्रहणप्रत्याख्यानम् ॥ 'दुनस्तिः' इत्यादि निर्देशात्तदर्थेणाम इति
बोध्यम् ॥

(६०४५ उपसंखयाने दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तत्रोपोपुपि दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोपोपुपि दोषो भवति । उपोपुपा,
उपोपुपे, उपोपुपि—इति ॥

(प्रदीपः) उपोपुपेति । उर्ध्वपूर्वाद्दसेः 'भाषायां स-
प्तशुभ' इति क्खदिशमिषानाङ्गुत्तुसामान्ये लिङ्गुमीमते,
तस्य धातुः, 'वसिषि—' इति सप्रसारणम्, द्विवचनम्,
'वसः वपुषे वीपे', 'वसोऽकावाद्दसाम्'द्वौद, 'वासिषि—'

इति पत्वम् । तृतीयैकवचनम्, 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्र-
सारणम्, वलादित्वाभावादिकभावः । अत्र समानाङ्गग्रहणात्
'वसिषि—' इत्यस्य संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः ॥

(६०४६ दोषनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्ति-
स्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या
प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र च वसिः क्खसावङ्गम्,
क्खस्वन्तं पुनर्विमर्कौ ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्गृह्यात् प्रसक्तस्यानभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन
निवृत्तिः शक्या कर्तुमिति । अत्र च यदा वसेः, न
तदा कसोः । यदा च कसोः, अभिनिवृत्तं तदा
वसेर्भवति ॥

अथवा—यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं
क्रियते ?

यावद्गृह्यादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । असि-
द्धत्वाद्वहिरङ्गलक्षणस्य चसुसंप्रसारणस्यान्तरङ्ग-
लक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यस्याङ्गस्येति । यत्प्रत्ययनिमित्ता
संप्रसारणप्राप्तिस्तत्प्रत्ययनिरूपिताङ्गे वा द्वितीया प्राप्तिरित्यर्थः । एतच्च
'एतस्य विप्रवर्गान्तास्यानम्' इतिपक्षे बोध्यम् ॥

क्रमेणान्तराख्यानमाधित्वाप्याह—अथ वेति ॥

पदावधिकान्वाह्याने श्रकारान्तरमाह—अथ वेति । अन्तरङ्ग-
लक्षणः—एकनिमित्तकान्तरङ्गसंप्रसारणमादाय चरितार्थ इत्यर्थः ॥

(६०४७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ऋचि त्रेदस्तरपदादिलोप-
श्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋचि त्रेः संप्रसारणं वक्तव्यम्,
उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि वक्तव्यः । त्वचं सूक्तम्,
त्वचं साम ।

छन्दसीति किम् ?

स्युचानि ॥

(प्रदीपः) सूचमिति । तिस्र ऋचोऽस्तिविति रामासः ।
'ऋचपूरुषु—' इति रामासान्तः ॥

१ अत इति चेपिवादिशेषेण गृह्यते इत्यत्र ह्यपि चेपेन
वदन्तिवृत्तिर्न स्वातन्त्र्यमाह—एकारसंन्यतीति ॥

२ तत्तान्तराङ्गेति । यानामाङ्गग्रहणमर्थोपसिद्धिरिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
विरामाभिः शेषादिति न प्रसङ्ग इति भावः । तेन पूर्वस्येति भवति न तत्त्वम्-

बहिरङ्गेति ॥

३ य. ट. पुच्छदोषोऽतिशयद्विधा पाठाः ॥

४ उपेयवर्गव्यय निदिग्धप्रकाराह—उपपूरुषोऽप्येति ॥

५ उपेयुच—इत्यस्य निदिग्धप्रकाराह—स्युचयेति ॥

(६०४८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रयेर्मतौ संप्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् ।
आरेवानेतु नो विदाः । न च भवति-रयिमान्
पुष्टिर्धनः ॥

(६०४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ कक्ष्यायाः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं
कर्तव्यम् । कक्षीवन्तं य औशिजः । कण्वा—कक्षी-
वान् ।

संज्ञायामिति किमर्थम् ?

कक्ष्यावान् हस्ती ॥

(प्रदीपः) कक्ष्याया इति । 'आसन्दीवदधीवद्—'
इत्यन पक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारदप्रत्ययम् ॥

(उद्घोषः) नारदप्रत्ययमिति । यैतद्भाष्यप्रमाणवत्तत्र यत्र
कक्षीवच्छब्दपाठोऽनापि हस्त्यन्वे ॥

(१०५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । २ भा. २४)

२४७६ वश्चास्यान्यतरस्यां किति

॥ ६ । १ । ३९ ॥

(उद्घोषः) 'वैज्ञे.' 'त्यपि च' इति सूत्रक्रमः । भित्तिं लिटि
पठो यस्य वः स्याद्वा, तस्य च संप्रसारणं नेत्यर्थः । चेन्न 'न सप्र-
सारणम्' इत्यस्यानुकर्षणात् ॥

('वश्चास्य' ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

वश्चास्यग्रहणं शास्त्र्यमनुक्तम् । अन्यतरस्यां किति
वैज्ञो न संप्रसारणं भवतीत्येव सिद्धम् ।

कथम् ?

प्रसारणे कृत उवडादेशे च द्विवचनं सवर्णदीर्घ-
त्वम् । तेन सिद्धम्—चवतुः, चतुः, ऊचतुः, ऊतुः ।

१ यतद्भाष्यप्रमाणमिति । आसन्दीवदित्युक्तं भाष्यकृता सञ्ज्ञाया
नित्येनायमेकयोगेन पृथग्वैलेतद्विषयकमेव व्याख्यातम्, न तु तत्र आसन्दी
नदित्यादिरूपाणां विधिः कृता । अत्र कक्ष्यायां सञ्ज्ञायामिति वार्तिकं व्याख्या-
नमोदाहरणमपि दद्यात् । यदि कक्षीवदितिरुपं निपातनकृत्वा सञ्ज्ञायां सवर्णो
भाष्यकृता विरुद्धा स्यादिति आसन्दीवदितिसूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनापि इति
कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥

२ वैज्ञ इति । वश्चास्यान्यतरस्यामिति सूत्रस्यापि इत्यादि ॥

३ वश्चास्यानेति सूत्रस्यार्थमाह—किति लिटीत्यादि ॥

४ वक्तुः । वक्तुस्तु सञ्ज्ञाकार्यकारणं, न तु 'न संप्रसारणम्' इत्य-
स्यानुवर्तनार्थम् । प्रकाराण्यदेव 'न संप्रसारणम्' इत्यस्यानुवर्तिष्ये ।
अन्यथा 'उ'कारेण विद्वत्त्वात् ॥

५ 'संप्रसारणे' इति ट. झ. पाठः ॥

७ पा. ० पा.

चयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः संप्रसारणस्य,
ऊचतुः, ऊतुः ।

वैशद्यं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

यथेवं-चवौ, चवियेति न सिद्धयति ।

'त्यपि च' (६११४१) इत्यनेन चकारेण लिटि-
र्नानुरूप्यते । तस्मिन्नित्ये प्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते इयं
किति विभाषाऽऽरभ्यते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महामाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमे

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) 'अन्यतरस्यां किति वैज्ञे.' इति सूत्रं कर्तव्यम् ।

तत्र लिटीत्यनुवर्तनादिति लिटि वैज्ञः संप्रसारणविकल्पे सति,
अस्मिन् लिटि 'त्यपि च' इति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात् सप्र-
सारणनिषेधात्तत्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः ॥

इत्युपाध्यायज्येष्ठपुत्रकैष्यट्टकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—प्रसारणे कृते इति । द्वितीयापरत्वा-
दिति भावः ॥ उवडादेशे च द्विवचनमिति । 'द्विवचनेऽपि'
इति स्थानिचवतुकारस्य द्विवेदपि वार्णादात्मिति न्यायेनोक्तं
सवर्णदीर्घत्वमिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसवीरर्षेजनामोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-

द्घोषे षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(१०६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. २५)

२४८२ आदेच उपदेशोऽशिति

॥ ६ । १ । ४५ ॥

(आत्माधिकरणम्)

(उपदेशापदार्थे पक्षद्वयवर्शकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—एष्य उपदेश इति, आहो-
सिदेजन्तं यदुपदेश इति ?

१ 'विद्वत्कृत्यते' इति स पाठः ॥

२ उपदेशोऽप्युक्तः प्रकाराण्येन साधयितुं शक्यं—कणे, कर्मणि, गावे च ।
मानवस्यमानस्योपदेशश्चक्षुस्साधोकारणमर्थः, कारणप्रधानत्वं च शास्त्र-
मर्थः, कर्मण्यस्यान्तस्य च तस्योपदिश्यमानत्वं—यस्य आत्मादिवशा ज्ञायते
सोऽर्थः । कणे गावे च मल्लान्त उपदेशश्चक्षुः तदनुविषयमावात् भाष्य
कृता—एष्य उपदेश इत्येवैव ज्ञेयं निर्दिष्टं । अस्मिन् पक्षद्वये 'उपदेशे'
इति सप्तम्या अधिकरणकार्यः सप्तमस्त इति न सा षष्ठये सप्तमी । यदा तु
कर्मणि मल्लान्त आसीद्यते तदा तस्योपदिश्यमानत्वेत्यत् सप्तम्या अनवचा
चोपदेशोत्तरसप्तम्याः पक्षद्वयत्वमासीदवे, तद्विशेषणत्वेन च तद्विशेषो—
एष्यन्त यदुपदेश इति पक्षो भवति । यदुत्तरान्त 'उपदेशे' इति पक्षत्वेऽपि
यातोऽस्ति यानुवर्तने जन्तमिति, अन्तद्वयत्वात् च एष्य इति पक्षप्रथमपुत्रपाद-
यितुं शक्यम् । उपदेश—कथमिदमिति ॥

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिदमिति । यदोपदेशशब्देन करण-
साधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तद-
न्तविधिरित्ययं पक्षो भवति—एज्य उपदेश इति । यदा तु
कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थाची पक्षयै च सप्तमी
तदा उपदेशस्यैवा विशेषणात्तदन्तविधौ सत्यं पक्षो भवति—
एज्यन्तं यदुपदेश इति । समुदायश्च ग्लैप्रवृत्तिः प्राधान्ये-
नोपदिश्यते धातुसंज्ञार्थः, नानन्तरियकत्वेन त्वयवः ॥

(उद्योतः) ननु 'धातोः' इत्यस्य 'उपदेशे' इत्यस्य वा
विशेष्यस्य सन्निधानात्तदन्तपक्ष एव युक्त इति समुदायोक्त इत्यत
आह—यदेति ॥ शास्त्रमिति । आपोच्चारणम्—उपदेश इत्यर्थेऽपि
तदन्तविध्यमावादिदमुपलक्षणम् । धातेरित्यननुवृत्तिमाश्रित्वेदमिति
बोध्यम् ॥

ननु समुदायार्थवयोरुपदिश्यमानत्वं इदं वक्तुं शक्यम्—'एज्य
उपदिश्यमान' इति, विशेषणत्वज्ञानोच्चारमेव तदन्तविधिप्रवृत्तेः; अत
आह—समुदायश्चेति ॥ अवयव इति । प्रलेकणरूप इत्यर्थः ।
'दौ' इति समुदायोपदेशे ॥ मानामात्र इति भावः । कायोद्देश्यक-
स्योच्चारणलोपदेशपदाभेदं सूचितुं 'धातुसंज्ञार्थः' इत्युक्तम् ।
अवयवोपदेशफलं तु तत्तत्कार्योद्देश्यसमुदायनिष्पत्तिरेवेति बोध्यम् ॥

(उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वे दोषोपपादकं आचक्ष्व)

यदि विज्ञायते—एज्य उपदेश इति, दौकित-
त्रौकित—अत्रापि प्रामोति ।

अथ विज्ञायते—एज्यन्तं यदुपदेश इति, न दोषो
भवति ॥

ननु चैज्यन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने—अ-
त्रापि प्रामोति, एतदपि हि व्यपदेशिचद्वावेनैज्यन्तं
भवत्युपदेशे ।

अर्थवत्ता व्यपदेशिचद्वावः ॥

ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो
भवति । अशितित्युच्यते, न चात्राशितं पद्यामः ।

ननु च ककार एवात्राशितः ।

न ककारे भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

नजिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा
ह्यर्थगतः ।

नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिन्सदृशदो कार्यं वि-
ज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा—लोके अब्राह्मण-
मानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति, नासौ लोष्टमा-
नीय कृती भवति । एवमिहाप्येति प्रतिषेधाद-
न्यस्मिन्नाशिति—शित्सदृशे कार्यं विज्ञायते ।

किं चान्यदशित—शित्सदृशम् ?

प्रत्ययः ॥

इदं तर्हि—लै ग्लानीयम्, ग्लै ग्लानीयम्, घेव
धानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नु-
वन्ति ॥

(प्रदीपः) एतदपीति । उपदेशोऽप्यनौकारो भवति,
नान्तरियकत्वादवयवानामुपदेशादित्युक्तत्वात् ॥

अर्थवतेति । यः शब्दोऽर्थास्मात्साध्यानुपादानपरित्यागाभ्यां
व्यपदेशिचद्वावो भवति, मुख्यं नानात्वकल्पनात् । यथा
'इषाय' इतीष एकाज्यव्यपदेशः । लोकेऽपि 'इषूलशिरा राहुः'
इति शिरोमानस्य समुदायस्यार्थक्याकारणद्वेदवियक्षया व्यप-
देशो भवति, न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि स्पूलशिरा अयं
देवदत्त इति व्यपदेशः प्रवर्तते । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यति-
देशोऽपि न प्रवर्तते, असहायत्वाभावाद्नौकारस्य ॥

इदं तर्हीति । 'एज्य उपदेश' इत्यस्मिन्पक्षे दोषोद्भाव-
नम् ॥ परत्वादिति । पशुंदासपक्षे समानाश्रयत्वादा-
त्वस्य—आयादीनां च, अनिलत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्योतः) आधे—एतदपीति । षीङ्—उपदेशे प्रलेक
वर्णानां बोपदेशः, कान्तसमुदायस्य वा तत्तत्कार्यार्थः, न तु 'दौ'
इलौकारान्तसमुदायस्य—इति व्यपदेशिचद्वावेनौकारस्येनान्ताविति
भावः ॥

असहायत्वाभावादिति । अनेनैव व्यपदेशिचद्वावाप्रवृत्ति-
रपि बोध्या, 'व्यपदेशिचदेकस्मिन्' इति पाठात् । आधे—
अर्थवतेत्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते । सप्तम्यात्वे सप्त तत्त्वानर्थक्यात् ॥
आधे—शित्सदृशम् ? प्रत्यय इति । कर्मभारदाश्रयणेन वदेय-

वत्तावापदेनो प्राप्नोति परत्वादावापदेन स्थगिति ग्लानीयमिति सप्त न छिन्देति
दोषः सक्तः । अर्थिक्तं सत्त्वे आद्य उपदेश इति चद्वावेनौकारादिवत्त्वोपपत्तिः ॥

७ व्याधारीनामावयव ७ चद्वावेनौकारादाववयवपादपति—वर्तुदास-
पक्षे इति ॥

८ ननु औदार्येन तस्य व्यपदेशिचद्वावेन चद्वावेन युक्तम्, तच्च
नान्तरियकत्वात्तदवयवानामुपदेशे 'दौ' इत्युपागुपदेश इति तद्विस्तारं व्यप-
देशिचद्वावावेति युक्तं भवितुम् आह—दौष्ट—उपदेश इति ॥

९ चद्वावेनौकारा—हास्यकृताकारादौ इति शेषः । सिद्धिं न इत्यत्र
हि 'विपुलसुखमायम्' इति श्रुतिप्रतीकानुसारेण, तत्र एव चान्तरिये
कर्मभारदाश्रयणे, नञोर्द्विषेधा, सन्निधौ विधिविधौ विधानायाः तद्वत्-
विधौ चद्वावेनौकारो भवत्येव इत्यर्थः उपपत्तिः ॥

१ समुदायार्थवयो—उपादायसाधनोपदिशार्थः । एषि व्यपदेशस्यानुप-
देशपदादवयव उपदेशे इति यथा कर्मणि समन्तेऽपि वक्तुं शक्यम् । परन्तु
अवयवस्यानुपदेशाभावात्तद्वत्त्वं तदन्तविधिर्भवतीति भावः ॥

२ विशेषणत्वेति । अतएव साध्यानुपदेशः । एतदपि पक्षे विशेषणक-
मानं न स्वीयं तदन्तविधिप्रवृत्तमात्रम् । अवयवसाध्यानुपदेशस्याभावात्त-
विधेः अन्तविधिप्रवृत्तिरिति विशेषणत्वात्तदन्तविधिर्भवतीति भावः ॥

३ 'तस्य वा' इत्यस्य पाठः 'तः' युक्तो न ॥

४ 'व्यपदेशि शित्सदृशे' इति च. छ. छ. पाठः ॥

५ 'इदं तर्हि' इति च. छ. छ. पाठः ॥

६ सप्तम्यात्वेन इति वदे 'लौहिना-नीहिना' इत्यत्र सप्तम्यात्वेन सप्तम्या
वत् सप्तम्यात्वेन इति वदे 'लौहिना-नीहिना' इत्यत्र सप्तम्यात्वेन सप्तम्या
वत् सप्तम्यात्वेन इति वदे 'लौहिना-नीहिना' इत्यत्र सप्तम्यात्वेन सप्तम्या

मागीत्या शिव प्रत्यय एवेति तत्तद्दोषोऽपि प्रत्यय एवेति भावः ।
एन च पशुदेवेऽपि 'लोकित्या' इत्यत्र न दोष इति तात्पर्यम् ॥

इत्यस्मिन्पक्षे इति । तदन्तविधिपदे वक्ष्यमाणरीत्या दोषाभा-
वादिति भावः ॥

ननु प्रत्ययप्रतिषेधेनेनितिवत्तेनात्वमन्तरङ्गम्, अत आह—
पशुदासेति ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषनिवारकभाष्यम्)

ननु चेजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने पर-
त्वादायादयः प्राप्नुयन्ति ।

सन्तु ।

आयादिषु कृतेषु स्थानिचद्वायादेज्ग्रहणेन ग्रह-
णात्पुनरात्वं भविष्यति ।

ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादा-
यादिषु कृतेषु स्थानिचद्वायादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्वं
भविष्यति ।

न भविष्यति । अनन्विधौ स्थानिचद्वायः, अ-
न्विधिश्चाप्यम् ॥

(प्रदीप.) अन्विधिश्चायमिति । ननु 'एजन्तं यदु-
पदेशः' इत्यत्रापि पक्षे आत्वमन्विधिरेव, गुणभूतालाभयसा-
प्यत्वविधेनाभ्यधनात् । तथा च प्रपञ्चेत्यादाविष्टभावः । नैत-
दस्ति । 'एजन्तस्यात्वं भवति' इत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्व-
विधिः । यदा त्वेवं व्याख्यायते—'उपदेशो यदेजन्तं हृष्टं
तस्यात्वं भवति' इति, तदा त्वस्यात्वविधिरभावात् । एज्य उप-
देशो तस्यात्वमित्यत्र तु त्वैत्यक्षे एवः स्थानित्वेनोपादानादात्व-
स्यात्वविधेवादायादिषु कृतेषु स्थानिचद्वाभावादप्राप्तिः ॥

नन्वायादिषु कृतेष्वलोऽन्त्यस्यात्वे कृते यद्यपि ग्लानीयवि-
ह्लादि चिन्त्यति, तथापि जगत्तुरित्यादि न सिध्यति । यकार-
स्यात्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च । तत्र यद्यपि
वर्णाभयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गस्य अपि 'वाणोदाज्ञं बलवत्' इत्या-
कारलोपः प्राप्नोति । यथा—आहुः, प्रहुः—इत्यादौ । तत्राकार-
लोपस्य स्थानिचद्वावात्, 'असिद्धवदनाभाव' इत्यसिद्धत्वाच्च
पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'वाणोदाज्ञं बलवत्'
इत्यादिप्रत्ययेदमुकम् । अत एवान् परिहारेऽसमासाश्चाप्यात्
'अशिति' इति शापकादामादय आत्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो
भविष्यति ॥

(उद्घोषः) तस्यात्वमिति । एवं चाऽऽयादिषु कृतेष्वपि उप-
देश प्रान्तमेवेतदुच्यते न स्थानिचत्वेनोपयोग इति भावः ।

परेषु—उपदिद्यमानसंज्ञान्तरेणोपदेशोऽर्थस्य स्वयमुक्त्यादे-
तत्प्राप्त्यानात्मनः । तस्मात्प्राप्त्यानेनात्यज्य एवास्तिथिविमल

मिमानिनोऽयं प्रत्यय इत्येवोचितम् । अत्र एवाग्नेऽश्वितीति शापकादिर्म
दोषं परिहरिष्यति—इत्याहुः ॥ एवः स्थानित्वेनोपादानादिति ।
तत्पक्षे उपलक्षणतया बहुमनस्यत्वादिति भावः ।

तदन्तग्रहणपक्षेऽपि 'जगत्तुः' इत्याद्यसिद्धिमाशङ्कते—नन्वा-
यादिभिरिति ॥ लोपश्चेति । 'आनो लोप इति च' इत्यनेन ॥
यथा—आहु इति । आहपूर्वात् ह्रस्वेः 'आतश्चोपसर्ग' इति के
संप्रसारणे यदि एकादेशः स्यात्तदा आतोपो न स्यादित्युक्तिरुपा-
सिद्धिः, 'प्रसारणिभ्यो ङः' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः ॥
अनाश्रित्येति । अनाश्रयणं चानिस्तत्वादोष्यम् ॥

(उपदेशशब्दस्य कर्मसाधनत्वे दोषवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि—

एजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने 'हृतः—हृत-

यान्' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

भयत्येयानात्वम् ।

श्रयणं कस्मात् भवति ?

पूर्वत्वमस्य भवति ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं नियतां पूर्वत्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वत्वम् ।

एवं तर्हिदमिह संप्रधार्यम्—आत्वं नियतां
संप्रसारणमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृ-
तेऽपि ।

आत्वमपि नित्यम्, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नो-
त्यकृतेऽपि ।

अनित्यमात्वम्, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वं तेन बाध्यते ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्-
नित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं
विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ।
उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वे कृते संप्रसारणम्,
संप्रसारणपूर्वत्वम् । कार्यकृतत्वात्पुनरात्वं न भवि-
ष्यति ।

अथापि कथं विदात्वमनित्यं स्यात्, एवमपि न
दोषः । उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

१ 'पुन' शब्दस्य ट पुञ्जके न पाठः ॥

२ 'इत्यत्र नु पक्षे' इति न, ख, ग, घ पाठः ॥

३ 'अनाश्रयणमस्य इति' इत्यादिग्रहणं स्पष्टं इति शिष्येण

अश्रयणमिति कैयटतत्परम् ॥

४ कार्यकृतत्वात्—कार्यस्य—आत्वस्य श्रुतत्वात्तद्व्ये कथमन्यत्रेन न पुन-
रात्वमित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) हृत इति । हेनः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेश एजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वे 'अत्योऽन्त्यस्य' इति वचनाद्व्याख्याप्रसङ्गः ॥

भयत्येवेति । प्रागेव संप्रसारणादिति भावः ॥

इतरस्तु पश्चादात्वमनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—श्रवणमिति ॥

अथापीति । यदि 'यस्य लक्षणांतरेष' इति नाधीयत इति भावः ॥ उपदेशग्रहणमिति । उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्व्यात्वप्रसङ्गात् कर्तव्यम् । अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादावसत्यविवक्षात् स्थानिवत्त्वाभावात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) संप्रसारणादिषु—संप्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु ॥ ननु ऊकारस्याच्चे प्रयोगातिद्वया मयत्वेवाव्यमित्युक्तमत आह—प्रागेवेति । परत्वादाच्चे संप्रसारणमिति भावः । ननूपदेशग्रहणाभावेऽपि संप्रसारणादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वेनैजन्तत्वादात्वं प्रामोत्येवेत्यत आह—अकृते चेति । एजन्तस्येति । विशेष्योभावाधिन्यमितम् । 'यचः' इति वक्तुं युक्तम् । सूत्रार्थाश्रयणादिति । न तूपदेशे यदेजन्तं कृतं तस्य—इत्यर्थाश्रयणमित्यर्थः । ननूपदेशग्रहणाभावे गोशब्दादिभ्य आचारकित्तवन्त्योऽग्नौदिश्यादावात्त्वापत्तिरिति चेन्न; अनभिधानेनैजन्तस्य आचारकियमाभावात् ॥

(उपदेशग्रहणवैयर्थ्यबोधकभाष्यम्)

यदि तत्र क्रियते, चेता स्तोतेत्यत्रापि प्रामोति । नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न परनिमित्तकस्यात्वं भवतीति, यदयं क्रीडजीनां गावात्वं ज्ञास्ति ।

नैतदस्ति क्षापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—क्रीडजीनां गावेवेति ।

यच्चर्हि 'भीनातिमिनोतिदीङ्' अपि च' (६।१.५०) इत्यग्नेःग्रहणमनुवर्तयति ॥

इह तर्हि—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नायादय आत्वं याधन्त इति, यदयमशितेति प्रतिषेधं ज्ञास्ति । यदि हि याघेरन्, शित्यपि याघेरन् ॥

(प्रदीपः) शित्यपि याघेरन्ति । ततश्च ग्लाय-दीलादीनां शिदस्यात् 'अशिति' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, रासात् पूर्वप्रतिषेधेनात्वं भवतीति शायते । नैनु 'अशिति' इत्यस्यान्यत्र प्रयोजनमस्ति—यति—सति—इत्यादौ इत्यादाव्यं मा भूत् । नैतदस्ति । 'ओतः इयमि' इत्योकारलोपविधानादात्वं इयमि न भवतीति शायते ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—एजग्रहणमनुवर्तयतीति । यजन्तानां मीनात्वादीनामाच्चमित्यर्थेनेनैवावसिद्धेस्तत्पक्षे ध्यधं सदे-तदर्थेक्षापकमिति भावः । अत्र चकारलभ्यमशित्यात्वमेजग्रहणसहितं क्षापकं बोध्यम् ॥

चेतेत्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तरीभाषया तु न वारणम्, अवयवद्वारा निष्पन्नमेव तत्र लाक्षणिकशब्देन गृह्यत इत्यभिमानात् । वस्तुतोऽनेन क्षापकेन तत्परिभाषाऽप्रवृत्तिरेव बोध्यत इति बोध्यम् ॥

भाष्ये—परत्वादायादय इति । अस्त्वितिवेन स्थानिवत्त्वाभावात् पुनरुक्तप्राप्तिः । निदिश्यमानस्येति परिभाषणाच्चेति भावः ॥ ओतः इयमीति । यथात्वं स्यात्तर्हि ओकारामावाहोपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । अत्रेदं तत्रन्म्—अशितेति तस्य प्रसज्य-प्रतिषेधवादावस्थान्तरत्वेन पक्षदोषेऽपि दोषपरिहार इति द्वाकिते-त्यादावाचपक्षेऽपि न दोषः, एजुपदेशसामर्थ्यात् । न च दीकत इत्यादौ स चरितार्थः, ककारव्यवधानेन तत्रापि शित्यपरत्वाभावादिति दिक् ॥

(करणसाधनपक्षोपपादकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु एज्य उपदेश इति । ननु चोक्तं—ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, वेन् वा-नीयम्, शो निशानीयम्—परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ।

अत्रापि शित्यप्रतिषेधो क्षापकः—नायादय आत्वं याधन्त इति ॥

(१०५० करणसाधनत्वे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्वं एदयुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे एदयुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले, मग्ले । अशितेति प्रतिषेधः प्रामोति ।

नैप दोषः । नैवं विधायते—शकार इत् यस्य सोऽयं शित्, न शित् अशिदशितेति ।

कयं तर्हि ?

शकार इत्—शित्, न शित्—अशित्—अशि-तेति ॥

यद्येयम्, स्तनन्धय इत्यत्रापि प्रामोति ।

अत्रापि शप् शिद्भयति ॥

(प्रदीपः) शकार इदिति । तत्रेता शकारेण प्रत्ययसंक्षेपात् 'यस्मिन् विधिरादावात्प्रदग्ने' इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्त्वविषेधादेर्यात्वं भवत्येव ॥

यद्येयं स्तनन्धय इति । विदग्नेऽत्र रूपविशेषाभावात्प्रयोजनाभावात् भवतीति मन्यते ॥ अत्रापि शयति । आत्मनिशितरेव क्षापः प्रयोजनम् ॥

भाष्ये इत्यादि ॥

१ 'यं तु अशिति' इति य. च. पाठः ।

२ पुनरुक्तमिति । अत्रापि तु पुनरुक्तमस्ति पुनरुक्तमित्यर्थः ॥

१ यत्तु इति भाष्ये तत्र ध्वन्याने इति च अत्र भवनाकारो व्यवहारो दोषात् इति भाष्ये—इति लिखितम् ॥

२ विशेष्यभावादिति । इत्येवग्रहणवर्तेऽन्यत्र विदग्नेऽव्ययवाच्य-इत्येवग्रहणे 'यं आत्वं' इत्येव इत्येव । तत्रापि 'यं आत्वं' इति लिखितम् ॥

(उद्घोष) तत्रेता क्षणरेणेति । यय्यप्रत्यय इत्यदि
शिक्षि, तथापि पञ्चान्ताष्टिण प्रत्ययस्त्वं संभव इति भावः ॥

नन्वापि शप शिदादे प्रत्ययस्य सत्त्वात् वयमाचमन् । अत
आह—विकरणोऽप्रेति ॥

('अशिति'पदे पक्षद्वयोपस्थापकमाप्यम्)

किं पुनरयं पर्युदासः—यदन्यच्छित इति । आ-
होस्त्वत् प्रसज्याय प्रतिषेधः—शिति नेति ।

कश्चात्र दिदोषः ?

(प्रदीप) किं पुनरिति । तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम्,
उत्तरपदार्थेन नयः स्यन्पादसमर्थतमास । उत्तरपदार्थसदृश
वस्तुवन्तर समारम्भः । प्रसज्यप्रतिषेधे ॥ विधिनियेध-
लक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, नयः प्रियया स्यन्पादसमर्थ-
समासः । स च 'अकतंरि च कारये-' इति कारकग्रहणेन
स्थापितः ॥

(उद्घोष) स च 'अकतरीति । अथवा वस्तुसदृशस्य
वाक्यस्यैव ग्रहणे तिष्ठे वाक्यग्रहणमनर्थकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि
समाप्तं शापयति । एवं च तच्छब्दानिश्चैत्या वाक्यग्रहणं चरितार्थं
मिति भावः ॥

(६०५३ पर्युदासस्वीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेध
आदिवत्त्वात् ॥ * ॥

(आप्यम्) अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः—
ग्लायन्ति, म्लायन्ति ।

किं कारणम् ?

आदिवत्त्वात् । शिदशितोरेकादेशोऽशित आदि-
वत्त्वात्, अस्त्यन्यच्छित इति वृत्त्याऽऽरभ्यते ॥

(प्रदीप) ग्लायन्तीति । लावस्थायामेवाकृतेषु तिवा-
दिप्याल न प्रयतते, ग्लैर्प्रमृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यात्
'अशिति' इति वचनसामर्थ्याद्वा । 'पाप्राप्मापेददृश वा' इत्ये
षोऽशित्वीति वचनस्यावकाश इति चेत् नैकमुदाहरणमधिग्रहणं
प्रयोजयति । अन्यथा 'अशे' इति ब्रूयात् ।

अथवा—नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्या पूर्वं तिवादयो भवन्ति ।
तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छब्दभवति । ततोऽकारयो पररूपे-
एकादेशे कृते तस्य पर प्रत्यादिवद्भावादावप्रसङ्गः ॥

(उद्घोष) ननु एकादेशविषय एव क्रिमित्वात्त्वप्राप्तिर्नोचते,
ग्लायतीत्यादावपि लकारेऽशित्यास्त्वप्राप्तिः—अत आह—लावस्थायामे-
वेति ॥

नित्यत्वान्तरङ्गत्वान्ध्यामिति । आस्य तु तेषु कृतेषु नित्य-
त्वाच्छब्दः प्राप्तोऽनित्यम्, प्रकृतिप्रत्ययोभयात्प्राप्तादिरित्य च ॥
भाष्ये—आदिवत्त्वादिति । तत्प्रत्ययकारणस्य सत्त्वात्तस्यैव प्रवृत्ति-
रिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधे ॥ एकादेशस्य पूर्वान्तरवत्त्वे । शिरवाप्रा-
प्तमिति बोध्यम् ॥

(६०५२ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रत्ययविधिः ॥ * ॥

(आप्यम्) प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति—सुग्लः,
सुम्लः । आकारान्तलक्षणं प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्मम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येत ॥

(६०५३ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासरूपं च ॥ * ॥

(आप्यम्) अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति—जग्ले,
मम्ले । इयर्णाभ्यासता प्राप्नोति ॥

(प्रदीप) जग्ले इति । एषि परत आचमम्, तस्य
'द्विपचनेऽपि' इति स्थानियद्वावात् नैशाब्दस्य द्विपचने ह्यसत्ये
चाऽभ्यास इवर्णान्तता स्यात् ॥

(६०५४ पर्युदासपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अयवायावां प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(आप्यम्) अयादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ग्लै ग्लानीयम्, म्लै म्लानीयम्, शो निशानीयम्,
वेन् वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—शिति नेति ॥

(६०५५ प्रसज्यप्रतिषेधे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ शिति प्रतिषेधे इल्लुकोरुप-
संख्यानम्—ररीध्वम्, त्राध्वम्,
शिशीते ॥ * ॥

(आप्यम्) शिति प्रतिषेधे इल्लुकोरुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वम् । लुक्-
त्राघ्य नो देवा निजुरो वृक्षस्य । शिशीते शृङ्गे रक्षसे
विनिक्षे ।

नैप दोषः । इह तावत्—दिवो नो वृष्टिं मरुतो
ररीध्वमिति, नैतत् 'रै' इत्यस्य रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

रातेर्दानकर्मणः ।

य निवृत्त्या ॥

३ ग्लै प्रकृतीति । यदि व्यवस्थायामेवास्ति भवति तदा पञ्चमोपदेशो
ऽनर्थकः स्थानियम् ॥

५ 'अप्यम्' इल्लु । आप्यम् इति क पाठः ॥

१ ईनादि—इय पक्षे ईनादि ॥

२ विधिनियेधेति । आदय इति सूत्रे 'अगिति' इति प्रसज्यप्रतिषेधे
सूत्रेण न विधातुं विधिनियेधेति इति विधिनियेधेयस्य अत्र विधिः भावः ॥

३ तच्छब्दानिश्चैत्या—अकतरीति समस्तार्थेनापर्युदासोपस्थितत्वात् शब्दात्

शिशीते शृङ्गे इति नैतत् इत्यते रूपम् ।

कस्य तर्हि ?

शीङः ।

इत्यर्थो वै गम्यते ।

कः पुनः इत्येतरेभ्यः ?

इत्यतिनिदाने वर्तते ।

शीङपि इत्यर्थे वर्तते ।

कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते ?

वह्न्या अपि घातयो भवन्ति । तद्यथा—अपिः प्रकिरणे दृष्टदृष्टेने चापि वर्तते—केशान्धपतीति ।

ईडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ, मस्तोऽमुतः प्रवयन्ति ।

करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्टं कुरु, पादौ कुरु—उन्मुदानेति गम्यते । निःक्षेपणे चापि वर्तते । घटे कुरु, कटे कुरु, अद्गमानमितः कुरु—स्थापयेति गम्यते ॥

(प्रदीपः) रतीध्वमिति । 'रै शब्दे' इत्यस्मात् छोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ध्वम् । शपः 'यहुलं छन्दसि' इति श्लः । तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्वं न प्राप्नोति, द्वावाधयप्रतिषेधप्रसङ्गात् । पूर्वशपे ह्यु ध्वमाधयमात्वं भवति । श्लो द्विवचनम् । 'ई हल्ययोः' इतीत्यम् ॥ शिशीत इति । इत्येतौ व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ध्वम्, तस्य श्लः । तस्य द्विवचनम्, अभ्यासस्य 'यहुलं छन्दसि' इतीत्यम्, 'ई हल्ययोः' इतीत्यम् । प्राध्वमिति—त्रै, लोट, ध्वम्, शपः 'यहुलं छन्दसि' इति श्लः ॥ इत्यस्यार्थ इति । प्रथमः शब्दे लोकादौ करोति रक्षसे—रक्षोर्ध्वं विनिक्षे—विनिपातनायेत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) द्वावाधयेति । प्रलयलक्षणेनेति भावः । 'न पुमना' इति निषेधवशाद्वाग्लोकाश्रयभिमानः ॥ द्वाध्वेति । व्यत्ययेनेति धेयः । श्लुः—'यहुलं छन्दसि' इत्यनेन ॥ भाध्वे—विनिक्षे इति । विनिपूर्वाप्रत्ययेनान्वितवशात् 'पुमध्वे—' इति श्लेः परे, छन्दसौ वर्णदोषः ॥

(प्रसज्यप्रतिषेधे दोषोद्धारकभाष्यम्)

सर्वेषामेव परिहारः—शीतीत्युच्यते न द्वाध्वं शितं पदयामः ।

प्रत्ययलक्षणम् ।

न तुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधः ॥

प्राध्वमिति लुट्पठ व्यत्ययेन भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्राध्वमिति । लोटर्ध्वं व्यत्ययेन लृट्, ध्वम्, 'पि च' इति लृट्पठः, 'यहुलं छन्दसमाप्नोतेऽपि' इति अट्-भाषः ॥

(पुरुषागम्ये दोषोद्धारकभाष्यम्)

अथ वा पुनस्तु पुनर्दासः । ननु योक्तम् 'अदित्येकादेना प्रतिषेध आदिपर्याय' इति ।

नैप दोषः ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधानम् ॥

यदपि 'प्रत्ययविधिः' इति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविचिरिति, यदयं 'द्वावामश्च' (३।२।२) इत्यणं कवाधनार्थं शास्ति ॥

यदपि 'अभ्यासरूपम्' इति, प्रत्याख्यायते स योगः । अथापि श्रियते, एवमपि न दोषः ।

कथम् ?

लिटीत्यनुवर्तते द्विलकारकथायं निर्देशः । लिटि लकारादाविति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्—'आत्व पश्युपसंख्यानम्' इति ॥

यदप्युक्तम्—'अयवायावां प्रतिषेधश्च' इति, शिति प्रतिषेधो ज्ञापको नायादय आत्वं वाधन्त इति ॥

(प्रदीपः) यदयमिति ।

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः ।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो द्वावामध्येत्यणा पुनः ॥

प्रत्याख्यायत इति । 'द्विवचनेऽपि' इत्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधाधयेन प्रत्याख्यायते । तत्रसाख्यानात् स्थानिवद्भावात् ॥

द्विलकार इति । 'लिटि ययो यः' इत्यत्र द्विलकारयो निर्देशः, तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाभावादिहार्थत्वं विज्ञायते—लायस्थायामेव लिट्यात्वं ॥ रवजादौ—इति स्थानिवद्भावात् 'जगळे' इत्यादि शिष्यति ॥

(उद्घोतः) सर्वे इति । गुजारिरलीर्धः ॥

पूर्वप्रतिषेधप्राध्वमेति । 'द्विवचनं यगयवायाव—' इत्यत्राकाराग्रमायापररवारावरे इवे द्विवमिति भावः ॥ अनुवृत्ते कथं दिशकावो निर्देशः ? आ आह—लिटि पथ इति । 'न संप्रसारणे—' इत्यनेन संक्षिप्तया पाठ इत्यर्थः ॥ लायस्थायामिति । वायव्येनेन संबन्धः । अशिलास्यम्, लिटि ह्यवारादादिदीधि भावः ॥ स्थानिवदभावादाति । द्विवचननिमित्ताभिप्रायान्भावद्विलक्षणे ॥

(६०५६ प्रतिषेधोपमंरयानपार्थिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो पठ्यः ।

गोभ्याम्, गोभिः, नौभ्याम्, नौभिः ॥

स तर्हि यत्कथ्यः ।

न या यत्कथ्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रातिपदिकानामात्वं भवतीति, यदयं 'रायो दृष्टि' (७।२।५) इत्यात्वं शास्ति ।

नैतदस्ति शापकम् । नियमार्थमेतत्स्यात्—रायो हस्येवेति ।

यच्चर्हि 'ओतोम् शसोः' (६।१।९३) इत्यात्वं शास्ति ।

एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्—अमि वृद्धि-
धाधनार्थमेतत्स्यात्, शस्तिप्रतिषेधार्थं च । तस्मात्
प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । उणादीनां
व्युत्पत्तिपक्षे 'गमेडोः' 'रलानुदिभ्यो डोः' इत्यादावुपदेशे भव-
स्यमेव । एजन्तो वा, अर्थवत्त्वात्—अपदेशिवद्भावादिति भावः ॥

अमि वृद्धिधाधनार्थमिति । या पश्येत्स्व 'गोतो गित्'
इति गित्वे वृद्धिप्रसङ्गात् । याः पश्येत्स्वनाशित्वात्वात्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु गवादीनामुपदेशमावात्कथमिति प्रसङ्गः ।
अत आह—उणादीनामिति । तदन्तविधिपक्षेऽप्याह—एजन्तो
येति । भाष्ये—नियमार्थमेतत्स्यादिति । इदं ग्रीढ्या । अतिरि-
शब्दे नपुंसकेऽनेन आत्माधर्मं तस्यावयवकत्वात् । रपश्चेद्व्य 'इको-
डिचि' इति सूत्रे भाष्ये ॥

(६०५७ उपसंख्यानवैयर्थ्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्या-
प्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न
भावयिष्यति । धातोरिति वर्तते ।

क प्रकृतम् ।

'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) इति ॥

अथापि निवृत्तम् ।

एवमप्यदोषः । उपदेशे इत्युच्यते, उद्देशश्च
प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

(प्रदीपः) उद्देशश्चेति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्राति-
पदिकानीति भावः । एतच्च 'अतः कृकमिकंस' इत्यत्र कंस-
श्चादस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते । 'उणादयो बहुलम्' इत्यस्य
सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोगादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाभावः ।
ननु 'उगवादिभ्यो यद्' इत्यत्र गवादिगणे 'गो-हविस्-अष्टक'
इति गोशब्दस्यास्त्युपदेशः, तथा 'नौवयोधर्म' इत्यत्र
नौशब्दस्य । नैव दोषः । अयं वदिति प्रातिपदिकसंज्ञाविधाना-
ह्वयसाधमानः प्रसंगविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः ।
येषां स्वरूपज्ञानायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) अथापि निवृत्तमिति । 'ष्वङः सप्रसा-
रणं' इत्यादावसम्बन्धादिति भावः ॥ नोपदेश इति । अनिर्वाच-
स्वरूपस्य कार्यार्थस्य रूपशापनार्थमपूर्वमुच्चारणं व्युत्पन्नः । शुभेः प्रापण
चोद्देशः ॥ नन्वत्रापि व्युत्पत्तिपक्षे 'डो' इत्यादीनामुपदेशोऽस्त्वेष्वेव

आह—उणादय इति ॥ परार्था इति । परार्थो प्येत्यर्थः । येषां तु
परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेश-
मस्त्वेष्वेति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः,
पर्युदासपक्षे बहुप्रतिषेधोपपत्त्यात् । उपदिश्यमानस्य एजन्तस्त्वेष्वर्थ-
'गोभ्याम्' 'दौकिता' इत्यादी न दोषः । धातुमह्यनामुच्चै तु
'उदीचा माडः—' इत्यादावात्त्वानापत्तिः, ङकारविशिष्टे धातुत्वा-
भावात् । अनुबन्धलोपोचर तदिनिर्मुक्तस्य पातुतायाः 'न धातुलोपः'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अयमेव 'अथापि निवृत्तम्' इति
भाष्यस्याशयः । उपदेशग्रहणं तु कार्यमेव, शापकाशयणे गौरवात्,
गोभ्यामित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमावयवकत्वाच्च । 'उद्देशश्च—' इत्यादि
भाष्येण तदर्थतावाप्तस्य बोधितत्वात् । 'तस्य करिष्यते' इति
प्राक्तनभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः । अन्त्यानुबन्धसहित-भेद-आदिधातूनां
तु अनुबन्धलोपे कृत उपदेशविषयैरन्तत्वादाय भवत्येव, धातुसंज्ञार्थं
तस्याव्युत्पदेशविषयत्वात् । सति त्वनुबन्धे न प्राप्नोति, परस्य सत्येन
तदा तस्यैवन्तत्वाभावात् । तत्रापि 'माडः' इति निर्देशस्यापि न
'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इत्यनेन सिध्यति । अत एव दीपः
'ज्वाद्' इति प्रतिषेधः सिद्ध्यति । एवं च गोशब्दादिब्यावृत्तये उप-
देशग्रहणावश्यकत्वे तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तिपरिभाषाऽनित्यवशापकता
नव्योक्ता चिन्तयेवेति दिक् ॥

(१०६१ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ भा. २६)

२४८५ क्रीड्जीनां णौ ॥ ६।१।४८ ॥

(६०५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वे णौ लीयतेरुपसंख्यानं कर्तव्यं
प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ।

किं प्रयोजनम् ।

प्रलम्भने चार्थे शालीनीकरणे च नित्यमात्वं
यथा स्यात् ।

प्रलम्भने तावत्—जटाभिरालापयते, दमश्रुभि-
रालापयते ।

शालीनीकरणे—इयेनी वर्तिकामुल्लापयते, रयी
रथिनमपलापयते ॥

(प्रदीपः) आत्वे णाविति । 'विभाषा लीयतेः' इति
विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । समानत्वे तु विकल्प एव
भवति । अन्ये त्वाहुः—प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमा-
त्मनेपदविषयोल्लक्षणार्थमिति सम्यग्नेऽपि नित्यमात्वं भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'विभाषा लीयतेः' इत्यावस्य सिक्तत्वात्

किं वचनेनेन ? इत्यत आह—विभाषेति ॥ शालीनीकरणं—
न्याकारः । अन्ये स्वाहुरिति मत भाष्याननुगुणम्, 'आत्मनेपद-
विषये' इति वक्तव्ये तयोर्ग्रहणात् ॥

(१०६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २७)

२४८६ सिध्यतेरपारलौकिके

॥ ६ । १ । ४९ ॥

(प्रदीपः) परलोकः प्रयोजनमस्येति—पारलौकिकम् ।

'प्रयोजनम्' इति ठक् । 'अनुशक्तिकारीना च' इत्युभयपद-
वृद्धिः । धात्वर्थोपाधिश्चायम्—न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽथैवर्तते
तदा तस्यात्वं भवति ॥

(उद्घोतः) परलोक इति । तेन देशान्तरोपयोग्यफल-
केऽर्थे यदि सिध्यतिस्तदाऽऽत्मनेत्यर्थः, तदाह—अदृष्टफले इति ॥

(६०५९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति चकच्यम् ॥

(प्रदीपः) सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति । साकारये सिद्ध
इत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते, साकारये ज्ञायत इत्यर्थो-
गमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्यरतिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो
न भवति—राजकुले देवदत्तं साधयतीति । ज्ञातृव्यापारवृत्ते-
रुत्पात्वं निषिध्यते, तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् । सिध्यति तापसः,
आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः, तपः सेधयतीति ॥
ज्ञानपूर्विकाया तु सप्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रति-
षेधभावात्—राजकुले देवदत्तं साधयतीति ॥

(उद्घोतः) ननु सिध्यतिनिषेधो, न ज्ञाने—इति तत्पर्युदाहरो
व्यपेक्षत आह—साक्षादये इति ॥ ननु राजकुले देवदत्तं साध-
यतीत्यतो ज्ञापयतीत्यर्थे प्रदीपेच्छाश्रयात् न स्यादत आह—इह तु

ज्ञायमानेति । स च ज्ञानविषयीभवनरूपः, देवदत्तो ज्ञानविषयो
भवति तमपरो ज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थावगतेः । कथमत्र प्रतिषेधो न
भवति ? इत्यत आह—ज्ञातृव्यापारेति । तत्र हेतुमाह—मुख्य-
त्वादिति । एवञ्च तत्र चरितार्थं गौणेऽप्रसिद्धे न प्रवर्तत इति भावः ।
अविर्भूतत्वादेर्ज्ञानत्वान्भवतीत्यर्थः ॥ तपः सेधयतीति । ततोऽयं
णिचि प्रयोगः 'मशानार्थस्य' इत्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः । 'राजकुले
देवदत्तं साधयति' इत्यस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तिमाह—ज्ञानपूर्विकायां
तु संपत्ताविति । संपत्तिः—सम्पन्नः । देवदत्तो राजकुले ज्ञानपूर्वं
सम्पन्नो भवति, तमन्यस्तथा सवदं करोतीत्यर्थं इति भावः ॥

(६०६० उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'अपारलौकिके' इत्युच्यमानेऽनिति
प्रसज्येत । अत्र साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति ॥
अस्ति पुनरयं सिध्यतिः कचिद्वर्त्येनापि ज्ञानार्थं
वर्तते ।

अस्तीत्याह—तपस्तापसं सेधयति, ज्ञानमस्य
प्रकाशयति ।

स्वान्येधैर्न कर्माणि सेधयन्ति, ज्ञानमस्य प्रकाश-
यन्तीत्यर्थः ॥

(प्रदीपः) अत्र साधयतीति । ननु ब्राह्मणेभ्यो दास्या-
मीति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते, न तु पदात् । धात्वर्थः—
तत्रिष्यत्तिमानम्, अत्र निष्पादयतीत्यर्थोऽवगमादिति प्रतिषेधो
न भविष्यति । नैतदस्ति । 'तपस्तापसं सेधयति' इत्यत्रापि
पदान्तरसन्निधानात्सिद्ध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रदीप्यत इति
सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः । धार्तिक-
कारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः । अत्र साधयतीत्यत्र
दृष्टमेवावलक्षणं फलं सिद्ध्यत्यर्थस्य—इति निषेधो न भवति ।
हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकरलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव
प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥

१ धात्वर्थोपाधिरिति । अपारलौकिक इत्येतद्व्यावर्त्येन विवेचनम् ।
सुशार्थमाह—न चेत्सिध्यतिरिति । अदृष्टफलनिषेधे यदि सिद्ध्यतिस्तदा
ऽऽत्मने भवतीति भावः ॥

२ ज्ञातृव्यापारेति । राजकुले देवदत्तं साधयति—इत्यत्र देवदत्तं ज्ञापयती
त्यर्थोऽवगमात् । साकारये ज्ञायत इत्यर्थोऽवगमात् । यत्र ज्ञातृव्यापारो यस्तु
भवेत् तत्रैव निषिध्यते, ज्ञाना—तपः सेधयतीत्यत्र । सिध्यति तापस इत्यत्रापि
ज्ञानार्थः भवति तापस इत्यर्थोऽवगमात् । ज्ञातृव्यापारे एवायं निषेधः । तस्मा-
त्तत्रिष्यत्तिमानम् इत्यत्रापि ज्ञानार्थः भवति । राजकुले देवदत्तं साधयतीत्यत्र
निषेधः । ज्ञातृव्यापारेति किन्तु ज्ञापमानभावात्तत्रिष्यत्ति । राजकुले देवदत्तः
सिध्यति—तपःसेधयति । अत्रिष्यत्ति—तपःसेधयति । तत्र देवदत्तस्य न ज्ञातृत्वं किन्तु
ज्ञापमानत्वमेव । ३ देवदत्तं राजकुले साधयति
अदृष्टफल—अदृष्टं करोतीत्यर्थः । एव च देवदत्तस्यायं ज्ञातृव्यापारेण तस्याभा-
वतोऽपि ज्ञापकत्वोत्पत्तिरिति तत्रैव निषेधः । नोनुदकव्यपेदेन
ज्ञातृव्यापारे निष्पादयति सिध्यतेत्यर्थः । तत्र पुनरुच्यते । ज्ञापमानभावात्
सिध्यमानत्वं न सिद्ध्यमानत्वं इति भावः ॥

३ ज्ञानपूर्विकायाविति । एतच्च ज्ञानाभावात्तत्रिष्यत्ति । तत्रिष्यत्ति

व्यार्थः सिध्यतिः । एवं ज्ञापकत्वमेव तस्योपपत्तिरित्यात्वे न सिद्ध्यतिर्वाच्य-
मित्याशयः ॥

४ अत्र साधयतीति । 'अपारलौकिके' इति निषेधवृत्त्यासाधये अत्र
साधयति—इत्यत्र ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति वाक्येऽपेक्षया निष्पादनस्य पारलौ-
किकत्वस्यादत्तं न सिध्यतीति भावः । सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वचने क्रियमाणे
अपारलौकिक फलमेव श्रुते—वाक्येऽपेक्षया । तथा च अत्र साधयतीत्यत्र
तादृके वाक्येऽपि सत्यपि अत्र निष्पादनरूपं सत्फलं तस्यापारलौकिकत्वात्
काङ्क्षे ह्यपि ॥

५ अन्यत्रापि—अपारलौकिकेति पारलौकिकेऽपि ॥

६ इत्याहुरिति । धार्तिककारो हि सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वचनात्तत्कार-
मेव श्रुयतीति नैयट्याशयः । तथा च पारलौकिकज्ञाननिर्मातृत्वं सिध्यतेर्ज्ञान-
रहितं सूचयति । तेन तत्र सेधयतीत्यत्र भावमष्टम् । राजकुले देवदत्तं
साधयतीत्यत्र च ज्ञानार्थेऽपेक्षया पारलौकिकज्ञाननिर्मातृत्वं उपपद्यते इति न
तत्र निषेधः । 'अपारलौकिकं श्रुयत्युच्यमानेऽपि' अत्रयमेव । इत्यादिभाष्य-
मिति सारवत्तं सर्वमुपपत्तिरिति केचित् ॥

(उद्योतः) न ह्यु पदादिति । 'साधयति' इति पदादित्यर्थः ॥
पदान्तरसंस्थितानादिति । 'तपसापसम्' इति पदसंस्थितानादिति
भावः ॥ इत्याहुरिति । अनारविचित्रं तु 'इतरथा कानिष्टप्रसङ्गः' इति
वातिकेयविरोधः ॥ अग्रलक्षणं—अग्रनिष्पत्तिरुच्यते ॥ सिध्य-
त्यर्थस्य—तदर्थेभ्यापारस्य । दानं त्वदृष्टफलम् । प्रवृत्तं साक्षाददृष्ट-
फले धारणे सावकाशः पशुदातो ब्यवधानेनादृष्टफले न प्रवर्तत
इति भावः । तदेवाह—हेयोपादेयेति । हेयोपादेययोर्व्यवधानम्—
हेत्यादिकं तत्प्रत्यक्षीकारः—निवेकज्ञानमित्यर्थः । तेषां हि चान्द्रायणा-
दिकमनुशीमानमनुष्ठानविधेयकविषयज्ञानादित्याद्यनुष्ठानादयतीति भावः ।

(१०६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २८)

२४८७ मीनातिमिनोतिदीङं

ल्यपि च ॥ ६ । १ । ५० ॥

(१०६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मीनात्यादीनामात्वं उपदेशवचनं
प्रत्ययविधिर्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मीनात्यादीनामात्वं उपदेशवचनं भाष्य-
वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

प्रत्ययविधिर्यम् । उपदेशावस्थायामात्वं कृत इष्टः
प्रत्ययविधिर्यस्या स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशवचनमिति । आद्य उच्चारणे—अनु-
त्पन्न एव प्रत्यय आत्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्यकारस्येनमेवार्थ-
मन्यथा व्याचष्टे—उपदेशवचनं भाष्यवक्तव्यम् इति । उप-
देशिन आकारान्ता या—वा—प्रवृत्तय आकारान्तनिमित्तप्रत्यय-
प्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) आद्य उच्चारणे इति । तदस्यवहितोत्तरकारणे
इत्यर्थः । यदि अयं वार्तिकार्थः, तत्कार्यं भाष्ये उक्तम्—'उपदेशव-
चनं' इति । अत आह—भाष्येति । तमेवार्थं शुब्दान्तरेण
विशृणोतीत्यर्थः । तदाह—भाष्ये—उपदेशावस्थायामिति ।
उपदेशावस्थासदृशावस्थायामित्यर्थः ॥

(वार्तिकफलपदोक्तभाष्यम्)

के पुनः प्रत्यया उपदेशवचनं प्रयोजयन्ति ?

काः ।

कास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

- १ तयोः केयवतीत्यत्र तपयोः स्मृत्यनवकत्वमुपपादयति—तपो हीति ॥
- २ तयोः मीनात्यादीनामात्वं इति भाष्योक्तम् ॥
- ३ वार्तिकार्थः—उपदेशवचनं प्रत्ययविधिर्यमित्यर्थः । वार्तिककारेण
'उपदेशवचनं' इत्युक्तम् । भाष्ये कृता च 'उपदेशवचनं' इत्युच्यते तत्तद्व-
यापकत इति प्रसङ्गः ॥
- ४ काः—वा—वा—भाष्येति ॥

एव इत्युच्यते, न च केयेजस्ति ।

णघञ्युज्जविधयस्ताहिं प्रयोजयन्ति ।

ण, अवदायः । आत इति णः सिद्धो भवति । ण ॥

घञ्, अवदायो वर्तते । आत इति घञ् सिद्धो
भवति ।

किं च भो आत इति घञ् उच्यते ?

न एत्वप्यात इत्युच्यते, आतस्तु विज्ञायते ।

कथम् ?

अविशेषेण घञ् उत्सर्गः, तस्य इवर्णान्तादुवर्णान्ता-
च्चाजपावपवादौ । तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृते
अपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्या, उत्सर्गेण घञ्
सिद्धो भवति । एवं च कृत्वा न च 'आतः' इत्यु-
च्यते, आतस्तु विज्ञायते ॥

युच्, ईपदवदानम्, स्ववदानम् । आत इति
युच् सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) का इति । 'आतश्चोपसर्ग' इति कः । 'आतो-
ऽनुपसर्ग' इति कः । कौ च अच्-काः, 'आतश्चोपसर्ग'
इत्यदन् निर्दिष्टः ॥

न च केप्यिति । शकन्वादिवात्पररूपम्, अन्यथा
'कासु' इति स्यात् । 'किं च' इति गुणप्रतिपेयात्तत्रैवभावः ॥

आतस्तु विज्ञायत इति । सामर्थ्यात् । तस्यां हि—मीना-
त्यादीनामुपदेश एवात्वे कृत इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रव-
र्तत इति धेयेव स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु द्वावेव सौ—इति बहुवचनानुपपत्त्याह—
आतश्चेत्यादि ॥

शकन्वादिवादि । 'छविणः' इति बहुवचनं क्त्वातोपेयं
प्रयोग इत्यन्ये ॥ तत्रैवभाव इति । यत्र केविपयमात्रात् तद्विषये
जातमाप्तिरिति भावः ॥ 'आतः' इति बहुवचनात्वे कपत्रातो विज्ञा-
नम् । अत आह—सामर्थ्यादिति । अपवादबहुवचनप्रतिपद-
द्वाराऽऽकारान्तत्वनिमित्तको यमिति भावः ॥

(उपदेशवचनमवयवोक्तभाष्यम्)

इदं विप्रतिपिद्धम्—एव उपदेश इति । यद्येचः,
नोपदेशे । अयोपदेशे, नैचः । एवमोपदेशे चेति
विप्रतिपिद्धम् ।

नैतद्विप्रतिपिद्धम् । आहायम्—एव उपदेश इति ।
यद्येचो नोपदेशे—अयोपदेशे नैचः, ते वयं विषयं
विज्ञास्यामः—यच्चिपय इति ॥

५ आत इति । 'व्याख्यासुखलक्षणी' (११११३१) इत्यनेन गः ॥

६ अजपाविति । 'हरत्' (११११५६) इत्यनेनाच्, 'अदोरत्' (१७)
इत्यनेनाच् ॥

७ उत्सर्गेण—भाष्ये (११११८) 'अकृते च कारके संज्ञायाम्'
(१२८) इति सूत्रमन्यम् ॥

८ आत इतीति । 'आतो युच्' (११११२८) इत्यनेन ॥

९ 'न च केयेजस्ति' इति भाष्यउपपादयति—किञ्चि भेदीति ॥

(प्रदीपः) खलचोरिति । पचायच एरचथ सामान्य-
ग्रहणम् ॥

(उद्घोषः) खलचोरिति । तयोर्विक्रये आलस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः ॥ पचायच एरचथेति । अत एव भाष्ये—निमयो
वर्तते, निमयः—इत्यादिवाङ्मयम् ॥

(१०६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. २९)
२४८८ विमाषा लीयतेः ॥ ६।१।५१ ॥

('लीयतेः' इति निर्देशार्थबोधकभाष्यम्)

किमिदं लीयतेरिति ?

लिनात्तिलीयत्योर्व्यञ्जा निर्देशः ॥

(प्रदीपः) यका निर्देश इति । यना निर्देशे लिनाते-
ग्रहणं न स्यात्—इति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते ।
यक्षच शितपः शितकरणसामर्थ्याद्भावकर्मवाचित्वेऽपि प्रवर्तते ।
यथा द्यावाद्योऽकर्तृवाचित्वेऽपीति भावः ॥

(उद्घोषः) सामान्यग्रहणायेति । देवादिकर्मवाचित्वा-
'लोकः' इत्येव निर्दिष्टेति भावः ॥ ननु भावकर्मवाचित्वा-
भावात्कर्म यद् ? अत आह—यक्षचेति ॥ यथा द्यावाद्य इति ।
'इतिमवति—' इत्यादौ । वस्तुत इदं चिन्त्यम्, विवर्तित्वावतीत्यादौ
विभाषादेशप्रवृत्त्या, आत्वनिवृत्त्या च शिष्यस्य चारितार्थ्यात् ।
स्मात् 'उपसर्गात्तुनोति—' इत्यादिनिर्देशादकर्तृनिवाचकेऽपि
विकरण इति शक्यम् ॥

(१०६५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३०)
२४९३ विमेतेहेतुभये ॥ ६ । १ । ५६ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

हेतुभय इति किमर्थम् ?

कुञ्चिकयैर्न भाययति, वह्निरैर्न भाययति ॥

(प्रदीपः) हेतुभय इति किमर्थमिति । इह गतिरिति
वर्तते, प्रयोजकव्यापारे च भिष्य विधीयत इति सर्वेन हेतु-
संबन्धिममयसङ्गात्वाद् व्यावर्त्याभावादनर्थक्यं हेतुभयग्रहणमिति
मत्ता प्रज्ञः ॥

(उद्घोषः) इहेति । भयशब्दो भावसाधनः, यद्वा च
समास इति प्रशङ्का इत्यर्थः ॥

(भाष्येप्रभाष्यम्)

'हेतुभये' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि
हेतुभयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

हेतुभय इति नैवं विज्ञायते—हेतोर्भयम्—हेतु-
भयम्, हेतुभय इति ।

कथं तर्हि ?

हेतुरेव भयम्—हेतुभयम्, हेतुभय इति । यदि
स एव हेतुर्मयं भवतीति ॥

(प्रदीपः) हेतुरेव भयमिति । अपादानसाधनो
भयशब्दः, न तु भावसाधनः । समागधिकरणपदः समासः,
न पठ्योसमासः । तेन यदा साक्षात् प्रयोजको भयस्यापादानं
सदैवदात्वम् । यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्यापादानं तदाऽऽत्मा-
भावः । एतच्च हेतुभयग्रहणसामर्थ्याद्भावीयते । भावसाधनत्वे
पठ्योसमासे च तदनर्थकं स्यात् । यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि
पक्षमीसमासाश्रयणेनायमेवार्थो लभ्यते तथापि पठ्योसमासनिरा-
करणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपादानत्वमवश्याश्रितव्यम्—इत्यत्र
सात्वर्थात्पक्षमीसमासो न निवार्यते ॥

(उद्घोषः) यदा साक्षादिति । यथा—मुष्णो भाययत
इत्यादौ । मुष्णो हि तत्र भयहेतुः, न तु कारणागतरसद्वृत्त इति
मन्तः ॥ यद्यपि भावेति । ईदृशेति स्पष्टम् । ज्ञापयार्थमभारय
परोक्षित इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

(१०६६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३१)

२४९५ सृजिहशोर्ज्ञल्यमकिति

॥ ६ । १ । ५८ ॥

(अमरगमाधिकरणम्)

(६०६३ उपसंस्थानचारिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमि सङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किमिदं सङ्किति ?

प्रत्याहारग्रहणम् ।

क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ?

सर्नः प्रभृति आमारिडो उकारात् ॥

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) 'अकिति' इति यदि पर्युदासः, अथापि प्रसज्य-
प्रतिषेधः—शल्यम् भवति किति शक्तिरिति सर्वथा रज्जुघट-
भ्यामिलादौ प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह—अमि सङ्ग्रहणमिति ।

* सृजिहशोर्ज्ञल्यमकिति । हेतोर्भयमिति पक्षमीसमासो वृत्तौ स्पष्टः । तत्र हि—
हेतुरिह पारिभाषिकः साक्षात्प्रयोजकपक्षो यद्वा स शल्यमयल साक्षादेत-
त्तद्वन् हेतुमयमित्युक्तम् ॥

* सन् प्रभृतीति । 'युतिविभक्त्य' सन्' (३।१।११) इत्यत्र 'तित्तय-
ति—' (३।१।१०८) इत्येवमर्थस्य प्रत्याहारः ॥

* ननु कियतेरित्यत्र भावकर्मवाचित्वाभावात् शितपः कश्च सावधानादे-
रिति यद् स्यादत आह—यक्षच शितप इति ॥

* देवादिकर्मावेति । लोको मध्ये तदुपबन्धनपरिधाना देवादिरित्येव
मन्तः स्यादन्यस्य निरनुबन्धत्वात् ॥

* हेतुभयग्रहणसामर्थ्यं एतदिति—आवसाधनत्वे इति ॥

(६०६४ उपसंख्यानफलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ किंप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कियन्तस्य मा भूत् । रज्जुसूदभ्याम्, रज्जुसूदभिः, देवहगभ्याम्, देवहग्भिः ॥

(६०६५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमिति ॥

(१०६७ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३२)

२४९७ शीर्षं छन्दसि ॥ ६।१।६० ॥

(प्रकृत्यन्तरबोधनाधिकरणम्)

(६०६६ सूत्रार्थबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् ॥*॥

(भाष्यम्) शीर्षं छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशप्रतिषेधार्थम् । आदेशो मा विज्ञायि, प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत ।

किं च स्यात् ?

अस्कारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्—शिरो मे शीर्षं ते मुखे, ईदं ते शिरो भिनवीति, तद्वा अश्रवणः शिरः ॥

(प्रदीपः) आदेशप्रतिषेधार्थमिति । ययपि 'शिरसः' इति स्थानी साक्षात् निर्दिष्टत्वापि समानार्थत्वादादेशेना-क्षिप्यते, यथा—शिवादपि विधिवशब्देन विधिवशब्दः—इति स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । ययपि पूर्वसूत्रादन्तरत्वा-ग्रहणानुसृत्येति निर्दिष्टमिति तथाप्युत्तरं तदनुसृतिराशङ्कते—इति सापरिमाणेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः ॥

(उद्योतः) ननु स्थानिर्देशमात्रेनादेशत्वप्रसक्तः ॥ 'प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्' इत्यनेन । इत्यत्र आह—यद्यपीत्यादिना । 'परम्' आदिस्त्रेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव द्रष्टव्यम् । अतो यत्र तत्र भाष्ये 'पारादीनामिति भाष्यम्' इति नोक्तम् ॥ उत्तरम्—ये च एतद्धिते' इत्यत्र निर्दोष इति । छन्दसि सर्वविधीनां वैतरि-करोऽप्यतिवर्णतिः सा—इति—पदशुद्धि भाष्ये इत्याहुः ॥

(१०६८ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३३)

२४९८ ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥

(६०६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'ये च तद्धिते' इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

आदेशार्थम् । आदेशो यथा विज्ञायेत, प्रकृत्य-न्तरं मा विज्ञायि ।

किं च स्यात् ?

यकारादौ तद्धितेऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत—शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति, शीर्षण्यः स्वरः ॥

(६०६८ विकल्पोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वा केशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) वा केशेषु शिरसः शीर्षभावो च कव्यः । शीर्षण्याः केशाः, शिरस्याः ॥

(प्रदीपः) वा केशेष्विति । तत्र शिरस्यशब्दस्य केश-विषयत्वाच्छिरसशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयो-क्तव्यः । शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषा-वगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः ॥

(उद्योतः) 'शीर्षण्याः' इत्यत्र 'केशाः' इत्युपादाने 'शिरसाः' इत्यत्र च तदनुसृतिना वीजमाह—तत्रेति । अत्र छन्द-सीति नानुवर्तते, 'छन्दसि च' इति वातिकेयव्याप्यते—इत्याहुः ॥

(६०६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अचि शीर्षः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अचि परतः शिरसः शीर्षभावो च-कव्यः । हास्तिशीर्षिः, पैलुशीर्षिः ॥

(प्रदीपः) अचि शीर्षं इति—वार्तिके दृष्ट्वा सूत्रेषु वैविध-प्रशिक्षम् ॥ हास्तिशीर्षिरिति । बाह्यादपि शिरस्यशब्दस्य पाठात्केशत्वस्याप्येत्येवाभावात्तदन्तर्विधिः ॥

(उद्योतः) ननु शिरस्यशब्दान्तत्वात्तदन्तात्वात् वचनम् ? अत्र आह—बाह्यादपि विधिः ॥

(६०७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ छन्दसि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शिरसः शीर्षभावो चकव्यः । द्वे शीर्षि ॥

१ छिप्रतिषेधार्थमिति । अत्र हि सूत्रे वचनग्रहणमात्रेण रज्जुसूदका-भिस्तौ अन्वितास्तस्य च द्रष्टव्यत्वकव्यं भवति, तद्विधिवत् सर्व-प्रवृत्तत्वात् ॥ २ ईदं ते शिरो भिनवीति इत्येवमप्युक्तम् ॥

३ विद्वदिति । 'युजेर्द्वि' (१०।१।१०) इति सूत्रभाष्ये कव्येति ॥

४ 'द्वे ते शिरो भिनवीति' इति च उ. पाठः । 'द्वे' ते शिरो

भिनवीति' इति ट. पाठः ॥

५ 'उत्तरम् न तदनुसृतिराशङ्कते' इति ट. पाठः ॥

६ अत्र सूत्रेति । अन्वयत मे च एतन्न इति सूत्रे 'शिरसो ग्रहणं कर्त-व्यम्' इति वचनप्रयोगमिति सूत्रे वाच्यमिति ग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्य-लोके कथयितुं नयः ॥

(प्रदीपः) छन्दसि चेति । अतद्विदेऽप्यजादौ यथा स्मादिति वचनम् । यद्येवमजादौ 'छन्दसि शिरश्चन्दप्रयोगो न प्राप्नोति, शीर्षादेशेन बाधात् । सति दर्शने सर्वे विधय-
श्छन्दसि विकल्पन्त इति दोषाभावः ॥

(उद्घोषः) अजादाविति । अत एव 'शिरों मे विश्व, शिरों वा पतयश्च' इत्यादि सिद्धम् ॥ सति दर्शने इति । 'श्वेऽस्मिन् शिरसि प्राणाः' इति दृश्यत एव ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इह—हास्तिशीर्ष्या, पैलुशीर्ष्या—इति, शिरसो ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

अस्तु । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टिलोपो भविष्यति ।

न लिप्यति ।

'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

(उद्घोषः) भाष्ये—इह—हास्तीति । स्नानिपञ्चाशेन शिरश्चन्दत्वात् 'ये च तद्धिते' इति शीर्षन् प्राप्नोतीति भावः ॥ शिरसो ग्रहणेनेति । शिरश्चन्दमाहकेण 'शिरसः' इत्यनेन ग्रहणेनेत्यर्थः ॥

(व्यासान्तरेण दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनः 'येऽपि तद्धिते' इत्युच्यते ।

किं कृतं भवति ?

इमि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) येऽपि तद्धित इति । यकारादावजादौ ॥ तद्धिते शीर्षन् भवति । तत्रेति प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च ब्यहोदेशः कर्तव्यत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) कर्तव्यत इति । कृतत्वाच्च पुनर्न प्रवृत्तिरिति भावः । पञ्च आदेशस्तेऽपि सन्निपातपरिभाषया नादेशः, शीर्षादेश-
सन्निपातेन जातस्य ब्यहोदेशविधातकत्वादिति बोध्यम् । ध्वनित-
वैम् 'अणिजोः' इति सूत्रे भाष्ये । अत्रत्य भाष्ये त्वेकदेश्युक्तिः ।
'अणिजोः' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यमादैनयोरुभयविधानमेवेत्यसिद्धिः ।
पद्मा कौल्यादिगणे पतयोः पाठादयं ब्यहोः प्रत्ययत्वमेवेत्यसिद्धिः ।
व्यवधानादत्र शीर्षनादेशाभाव इत्याशयः ॥

(व्यासान्तरे दोषभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—स्थूलशिरस इदं स्थूल-
शीर्षमिति—'अन्' (६।४।१६७) अणि—इति प्रकृति-
भावः प्रसज्येत ।

तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन
ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति ।

(प्रथमाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

प्राक्षिक एव दोषः ।

कतरस्मिन् पक्षे ?

प्यङ्विधौ द्वैतं भवति—अणिजोर्वाऽऽदेशः प्यङ्,
अणिज्यां वा पर इति ।

तद्यदा तावदणिजोरादेशः, तदैव दोषः ।

यदा ह्यणिज्यां परः, न तदा दोषो भवति,
अणिज्यां व्यवहितत्वात् ॥

(१०६९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ३४)

२५०० पदत्रोमासहृन्निशसन्पन्दोप-
न्यकञ्शकनुदनासञ्शस्प्रभृतिषु

॥ ६।१।६३ ॥

(प्रदीपः) 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति पादा-
दयोऽपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते ॥

(उद्घोषः) सर्वे विधयश्छन्दसीति । पञ्च लोके पादा-
दीनां यस्यादौ प्रयोगोऽसाधुरेव । बाग्रहणस्य तु नातुवृत्तिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु 'दुस्पास्य'—घृन्नादिभाष्ये 'आस्ये' 'पादेनोपहतम्' 'माक्षेन
पूर्वाय' इत्यादिप्रयोगद्वयेन 'हृदपस्य मियः' इत्यादिसौत्रप्रयोगेण
च लोकेऽप्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रकृत्यन्तरपक्षोऽनैवद्वयकः । छन्द-
सीति नातुवर्तते, वैशिष्ट्यत्वात्, केयदादयश्चिन्त्येतेति बोध्यम् ।

(प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वबोधकभाष्यम्)

शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृढप-
ते—शालादोषणी, ककुहोषणी याचते महादेयः ॥

(प्रदीपः) दोषणी याचत इति । औटि दोशान्दस्य
दोषभावेऽपि ॥

(उद्घोषः) यषु 'ककुहोषणी' इत्यत्र भाष्यहृत्वात्समाहार-
द्वन्द्वार्थे एव शेष इति, तत्र; अत्राभ्यन्तरेण दोःशस्प्रस्य पूर्वनिपाता-
पत्तेः, तस्मात्कुटुदिति पृथक्पदम् । तद्वनयत् तद्वदितं प्रतीकं
गृह्णाति—दोषणी याचत इति । 'शलादोषणी' इत्यस्य शलाकावति
दोषणी इत्यर्थः । पूर्वपदे काञ्चोपहृत्वात्ततः । अणिजुपैपत्यनेतत् ॥

(६०७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादिषु मांसशृत्स्नानामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादिषु मांसशृत्स्नानामुपसंख्यानं
कर्तव्यम् ।

यथीक्षणं मांसपचन्याः, मांसपचन्या इति प्राप्ते ।
मांस ॥

पृक् । शृत्सु मर्त्यम्, पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते ।

पृक् ॥

स्तु । न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्तुषु, अधि
सानुष्विति प्राप्ते ॥

(उद्घोषः) मॉस्पचन्येति । 'न जुगता-' इति विषेधानिल-
खान्डसि परे आदेशः ॥

(१०७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नस्तानिकाया यत्तसक्षुद्रेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) यत्तसक्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्त-
भायो वक्तव्यः । यत् । नस्यम् । यत् ॥

तत् । नस्तः । तत् ॥

क्षुद्रः । नः क्षुद्रः ॥

(प्रदीपः) यत्तसक्षुद्रेष्विति । यत्तरी प्रत्ययौ । क्षुद्र-
शब्द उत्तरपदम् ॥ नस्यमिति । नासिकायां भवो नासिकायै
हितमिति वा शरीरावयवाद्यत् ॥

नस्त इति । 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिः ॥

नः क्षुद्र इति । नासिकया क्षुद्र इति सुष्ठुपेति समासः ॥

(उद्घोषः) शरीरावयवाद्यदिति । अये 'शरीरावयवाद्य'
इत्यनेन, हिते 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यनेनेति बोध्यम् ॥

(उपसंख्याने शङ्कासमाधानभाष्यम्)

अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
नासिकयो वर्णः, नासिक्यं नगरम् ।

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । इह तावत्—नासिक्यो वर्ण इति,
परिमुखादिषु पाठः करिष्यते ।

नासिक्यं नगरमिति, संकाशादिषु पाठः करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) अवर्णनगरयोरिति । यत् एवैतदिशेषणम् ॥

परिमुखादिषु पाठ इति । तत्र व्ये कृते सिद्धं नासिक्य-
मिति । ननु 'तिरस्वरितम्' इति यति स्वरितत्वं भवति, ष्यञ्ययो-
रुवायुदात्तत्वान्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः । राजन्य-
घाकाश्यकामिष्यनासिक्यमदार्णो पाठानामादिषोऽन्तो वेति प्रति-
पदं स्वरविधानादायुदात्तत्वान्तोदात्तत्वान्मा पर्यायेण भाव्य-
मिति नास्ति स्वरभेदः । अत्रप्रत्यये च सति अनासिक्यमित्यत्र
'यमतोधातदर्धे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अन्य-
पूर्वपदप्रकृतिसरेण त्वायुदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेव
युज्यम् ॥

(उद्घोषः) यत् पूर्वैतदिति । इतरयोरुपसंख्यानमिति भावः ॥

(१०७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३५)

२५०१ धात्वादेः पः सः ॥ ६ । १ । ६४ ॥

(सत्याधिकरणम्)

(पराट्त्वभाष्यम्)

धातुग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—पोडन्, पण्डः, पडिकः ॥

अथादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—पेष्टा, पेष्टम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यत्र सत्वम्, सत्त्वे
कृते इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति पत्वं भविष्यति ।

इवं तर्हि—लपिता, लपितुम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—पेष्टा, पेष्टम् ।

ननु चोक्तम्—अस्त्यत्र सत्त्वं सत्त्वे कृते इण
उत्तरस्यादेशसकारस्येति पत्वं भविष्यतीति ।

नैवं शक्यम् । इह हि—पेक्ष्यतीति, पत्वस्यासि-
द्धत्वात् 'पढोः कः सि' (८।२।११) इति कर्त्तृ न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रतिपदिकानां सत्त्वं न
भविष्यतीति मत्वाऽऽह—धातुग्रहणं किमर्थमिति ॥

इतर. पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह—पोड-
न्निति । पड् दन्ता असेति बहुमीहि, 'वयसि दन्तस्य दत्' इति
दन्तादेशः । 'वय सत्त्वं दत्तुदशाभासूत्तरपदादेः पुत्वं च'
इति उत्त्वपुत्वे । पण्डशब्दोऽभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ पडिक
इति । अनुकम्पितः पडहुलिरिति 'बहुचो मनुष्यनामपृष्ठा'
इति ठञ्, 'ठाजादापूर्वम्' इति झल्लिशब्दस्य लोपः, 'ठस्येकः'
इतीकादेशः, 'यसेति च' इत्यकारलोपः ॥

लपितेति । पकारोपदेशस्तु अनिलपतीत्यादौ 'क्षेपे विभाषा-
ऽकखादावयवान्त उपदेशे' इति नेणत्वप्रतिषेधार्थः स्यात् ॥

(उद्घोषः) उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति । 'प्रातिपदिकानां
नोपदेशः' इत्युक्तिरिति भावः । अत्र पण्ड इति पठित्वादेरभ्युत्प-
न्नम् ॥

नन्वेव सति प्रतिपत्तिरावयव सकारभेदोपदेशेदत आह—
पकारोपदेशास्त्विति ॥

(१०७३ प्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादेशो सुष्धातुष्ठिष्वप्कतीनां
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादेशो सुष्धातुष्ठिष्वप्कतीनां
प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुष्धातु—पोडीयति, पण्डी-
यति ॥ ठिषु—धीयति ॥ प्यप्क, प्यप्कते ॥

(प्रदीपः) पोडीयतीति । पोन्तमाचष्टे इति निषि-
टिलोपे पचायसि कृते योन्तमिच्छति आत्मने—इति क्यच्,
'क्यसि च' इतीत्वम् ॥

(उद्घोषः) धातुके सुष्धातुग्रहणं नामपठित्वातोत्तरपद-
मिति ध्वनयम् उपयात्यन्तुदाहरणमाह—पोडीयतीति । आत्मना-
न्विषः प्रातिपदिकादेशोत्तरपदाद्युत्पन्नादुत्तरपदमात्रेण तत्प-
ठित्वपर्यन्तपर्यन्तानन्तम् ॥

अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेश-
मुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्तयति—‘उप-
सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (८।१।१४) इति ।
इतरथा हि येषां णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं
कर्तव्यं स्यात् ।

(णोपदेशपरिगणनमाष्यम्)

के पुनर्णोपदेशा धातवः पठितव्याः ?
कोऽत्र भवतः पुरुषकारः ?
यद्यन्तरेण पाठं किञ्चिच्छ्रयते वक्तुं तदुच्यताम् ।
अन्तरेणापि पाठं किञ्चिच्छ्रयते वक्तुम् ।
कथम् ?
सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृतिनन्दिनर्दिनकिना-
दिनाधुनाधुनवर्जम् ॥

(१०७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३७)

२५०३ लोपो व्योर्वलि ॥ ६ । १ । ६६ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(१०७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ व्योलोपे कावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्योलोपे कावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—कण्डूयतेरप्रत्ययः—कण्डूरिति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
घलीत्युच्यते, न चात्र घलादि पद्यामः ।
ननु चायं क्रियेय घलादिः ।
किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावाच्च प्राप्नोति ॥
एवं तर्हि—इदमिह संप्रधार्यम्—किञ्चलोपः
क्रियताम्—यलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वात् किञ्चलोपः, नित्यत्वाच्च ।

नित्यः सत्वपि किञ्चलोपः । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च किञ्चलोपः ।
किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावाच्चलोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कण्डूयतेरप्रत्यय इति । ननु च ‘कण्डा-
दिभ्यो यङ्’ इत्यत्र ‘नित्यः गिप् रदकते’ इत्युक्तम्, तत्कथम-
प्रत्ययः ? एवं तर्हि कण्डूमीच्छतीति वयजन्तात् किप् क्रियते ।

द्विविधा हि कण्डादयः । तत्र धातुभ्यो यविवधानात् प्रातिपदि-
केभ्यः क्यनादयो भवन्त्येव । तत्र वयजन्तात्कण्डूयशब्दात्
किपि कृते ‘विरष्टकस्य’ इति लोपे अतो लोपे च बलः परस्या-
मावायलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

न चात्र बलादिमिति । यद्यपि विशेष्यासंनिधाना-
त्तादिविधेरभावः, तथापि संभवमात्रेणैतदुक्तम् । संभवति हि
‘कृतम्’ इत्यादौ बलादिप्रत्ययः ॥

ननु चायमिति । अतो लोपस्य चात्र यलोपविधिं प्रति
स्थानिवत्त्वनिषेधः । अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाच्चलोपे कृते
परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद-
कसाच्च भवति ? उच्यते—अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव
कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाभावादुक्तोऽप्रसङ्गः । तस्य हि स्थानिवत्त्वे
पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति । यणादेशस्तर्ह्यलोपस्य स्थानिवद्भावात्
प्राप्नोति । भवतु, तस्य किवाश्रय ऊहं क्रियते । कठि च कर्तव्ये
नास्ति स्थानिवद्भावनः, आदिष्टादर्थः पूर्वत्वात्कारस्य । अत एव
‘कण्डुवौ—कण्डुवः’ इत्यादावूठ उवाचि कर्तव्ये नास्त्वलोपस्य
स्थानिवद्भावः । यदा तु कण्डूयशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तित्वा-
द् न भवति—‘कण्डूवौ—कण्डुः’ इति ॥

परत्वादिति । नन्वकृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः ।
तनालोपादन्तरेणत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोप-
किञ्चलोपयोर्विप्रतिषेधाभावः । एवं तर्हि ‘आर्धधातुकैः’ इति
विषयसम्बन्धाध्ययनात् पूर्वमतो लोपः पश्चात् किञ्चित् भवति
विप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) ननु कण्डादीनां धातुत्वात्कथं तेभ्यः ध्रुवता-
द्विहितः वयच् ? अत आह—द्विविधा हीति ॥

यद्यपीति । तदन्तर्विषयवादत्वात्तादिविधिरपि विशेषणैरेवेति
भावः ॥ तथापीति । उदाहरणेन प्रायो बलादिप्रत्ययसंभवादिति
भावः । ‘गोपेतः’ इत्यादौ व्यभिचारत्वाच्च इति ॥

नन्वत्रालोपस्य ‘अचः परसिन्—’ इति स्थानिवत्त्वात्कथं किपरत्वं
यस्य ? इत्यत्र आह—अतो लोपस्येति । परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावे
‘कण्डूय’शब्दस्य धातुत्वं हेतुः ॥ धातुत्वं नास्तीति । सिद्ध-
धातुत्वव्यवस्थेयेति यावः । यणादेश इति । ‘इदो यगधि’ इत्य-
नेन ॥ उवाचि कर्तव्य इति । ऊठ ऊकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वा-
दिति यावः । ‘भोः धुपि’ इति यणादेशस्तु न, संयोगपूर्वत्वात् ।
यस्तुतः ‘वीतं न स्थानिवत्’ इति नाऽत्र यणादेशमिति,

१ अ. ८. उद्द्योतः शूरेयशब्दस्य न पाठः ॥

२ अ. ३७३ ‘एवं तर्हि’ इत्युक्तं न पाठः ॥

३ अ. ३७३ इति । अत्रास्य उवाचिवाच्ये हि अत्रापीति उवाच्ये च धातुत्वं न
तद्विधेयं पूर्वस्य धातुत्वं नैव ॥

४ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति । इति उद्द्योतः पूर्वत्वात्कारस्य पूर्वत्वं ॥

५ अत एव—उवाचि कर्तव्ये इति उवाचिवाच्ये च धातुत्वं ॥

६ विप्रतिषेधेति । धातुत्वाच्च ननु नैव भवत्यर्थः ॥

७ अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वात्तेन वरपृथगेति विनोदत्वात्
इत्यभिहितं भावः ॥

८ यथासिद्धमिति । अन्तरङ्गत्वात्तद्विधेयं भावः । अन्तरङ्गत्वात्तद्विधेयं भावः ।

९ इति भाव इति । अन्तर्विषयवद्भावात् अत्रादौ इति परिभाषादिति
भावः ॥

१० ननु ‘कण्डूयशब्दस्य धातुत्वात्कथं’ इति प्रदीपे कथं न धातुत्वस्य
हेतुत्वं न कण्डूय इत्यत्र आह—परिशिष्टस्य धातुत्वमिति ॥

सतीत्येतेः सङ्घीरितिबद्ध-इति बोध्यम् ॥ एवं तर्हीति । परित्यज्येऽपि चायमानस्य परनिमित्तावमिति कथयतीत्यादावलोपस्य स्थानिवत्तेन वृद्धभावावसिद्धिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानप्रत्याख्यानमाप्यम्)

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानि-
चिदन्यान्यपि वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति
तथेदमपि भविष्यति ॥

अथैवं वक्ष्यामि—‘लोपो व्योर्वेल’ ।

ततः—‘वैः’ । व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति ।

ततः—‘अपृक्तस्य’ । अपृक्तस्य च लोपो भवति ।

वेरित्येष ॥

(प्रदीपः) यदि चेति । यथा—अतृणेरित्यत्रेमागमः ॥

ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपा-
धीयते, तद्वच्चतु प्रत्ययलक्षणेन; यथा—इमागमो हलादौ पिति
सार्वधाद्युक्ते विधीयमानः । यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्यय-
निमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् ? इत्याशङ्क्य परिहारान्तर-
माह—अथवेति । ‘वेरपृक्तस्य’ इत्ययं योगो विप्रज्यते । ‘वैः’
इत्येको योगः, तत्र व्योरिति न वर्तते । वेरिति च प्रत्ययग्रहण-
परिमापया तदन्तस्य ग्रहणम्, तस्यैव व्योरिति विशेषणम् ।
तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्य लोपान्तस्य लोपो भवति ।
प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम् ॥

(उद्घोतः) प्रत्ययत्वं निमित्तमिति । प्रत्ययत्वं तद्व्याप्य-
धर्मो वा निमित्ततावच्छेदक इत्यर्थः । ‘प्रत्ययो निमित्तम्’ इति
पाठान्तरम् ॥ वर्णनिमित्त इति । अस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे ‘गोषेरः’
इत्यादौ वलोपानापत्तिरुदात्तालक्षणेति भावः ॥

(६०७५ व्योर्वकाराक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वलोपाप्रसिद्धिरुक्ताव-
वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वलोपस्याप्रसिद्धिः—आक्षेपमाणम्,
जीरदानुरिति ।

किं कारणम् ?

उक्ताववचनात् । ‘छोः द्रुडनुनासिके च’ (६।
४।१९) इत्युद् आमोति ॥

(प्रदीपः) जीरदानुरिति । नैनु नात्रोद् आमोति । एवं

१ ननु भार्यधाद्युक्ते इति विषयसम्पत्त्याभवने परनिमित्ततामादावुद्घोतस्य
रथाभिप्रायो न स्यादत आह—परित्यज्येऽपीति ॥

२ यद्येवमस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे दोषमाह—गोषेर इत्यादिप्रति । अस्य
दस्य एतादृशे रमात्तस्य प्रत्ययव्यापनमेव लोपो न भविष्यति । तस्मिन् एवे
हि प्रत्ययव्यापनमुदात्तात् प्रत्ययनिमित्तत्वेऽप्यस्यैव लोपो भविष्यति ॥

३ ‘जीरदानुः’ इत्यनेन जीवरात्रोदात्तग्रहणः किञ्चे, तत्र निमित्ता-
भावात्तु ग्रहणम् एव यादृशेति जीरदानुग्रहणं योऽनुवर्तते, तद्वच्चतुग्रहणमत्रोप-
पद्यते—ननु नात्रोदात्तादिना ॥

९ पा० ९०

तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षितम् । वलोपावकाशप्रदर्शनेन
वाऽऽसेमाणमिलत्र वलोपासिद्धिः प्रदर्श्यते ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) वलोपाप्रसिद्धिरिति । वलोपस्याक्षेपा-
णमित्यादावप्रसिद्धिः—असिद्धिः, उक्तावादादिति वार्तिकार्थः ॥ तुल्य-
प्रतिविधानत्वादिति । यथा सूत्रानामे ध्वन्यसत्त्वादासेमाण
मिलत्र वर्णलोपः, एवं जीरदानुरित्यत्रापि—इति प्रदर्शनायोपन्यास
इत्यर्थः ॥ वलोपावकाशेति । वर्धनसामर्थ्याद्भूतं नाथित्वा वलोप
इति यो आम्नेचं प्रतीयर्थः ॥

(६०७६ वकारग्रहणेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अतिप्रसङ्गो ब्रश्चादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) ब्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि आमोति—ब्रश्चनः, ग्रीहयः, व्रण इति ॥

(अतिप्रसङ्गनिरासे वार्तिकवचनमाप्यम्)

उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् । उपदेशसामर्थ्यात्
ब्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति ॥

(६०७७ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति

चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु

सामर्थ्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्,
अस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् । संप्रसारणहला-
दिशेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्—
वृष्णः, वृष्णवान्, वृक्षति, विप्रक्षिपतीति ॥

(६०७८ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतत्प्रयोजनमस्ति ।

किं कारणम् ?

वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गाः संप्रसारणहला-
दिशेषाः, अन्तरङ्गो लोपः । असिद्धं वहिरङ्गमन्त-
रङ्गं ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गो लोप इति । ततोवाहृतयोरेव
संप्रसारणहलादिशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यात् भवति ॥

(उद्घोतः) नन्वन्तरह्लादलोपप्राप्तौ कथं दोषनिर्दिष्टिः ?
अत्र आह—तत्रचेति ॥

१ वचनसामर्थ्यात्—लोपो व्योरिति वलोपवचनसामर्थ्यात् । वलोपोऽन्य-
वचन इति वक्ष्य अत्र स्यात् अत ऊह्यार्थविषये वलोपोऽवकाशः मदर्शय
इति भावः ॥

२ ननु अन्तरङ्गे कृतेषु वार्त्तं एतत्प्रयोजनं वा वहिरङ्गमिति निर्दिष्टिं हि
‘असिद्धं वहिरङ्ग’ इत्यस्य अर्थः न तु एतदवकाशस्य वहिरङ्गत्वनि-
श्चयनका किञ्चे । अत्र हि वृष्ण इत्यत्रो वचनयो वलोपो कः एतत्प्रयोजन-
सम्प्रसारणस्य वचनवचनसिद्धताविभागेऽपि वार्यते—तत्र आहृतयोरेवेति ॥

(६०७९ व्योपकारप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अनारम्भो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनारम्भो वा पुनर्वेलोपस्य न्याय्यः ।

कथम्-आक्षेपमाणम्, जीरदानुरिति ?

(प्रदीपः) अनारम्भो वेति । वाग्रहणात्समाधानं वाऽऽक्षेपमाणमित्यत्राश्रयणीयम्—‘छान्दसत्वादृष्टं न भवति’ इत्युक्तं भवति । वलोपश्चात्र प्रत्याख्यायते न यलोपः, गांधेयः—पंचेरभित्यादौ तस्योपयोगात् ॥

(उद्योतः) घाग्रहणादिति । एवं चारम्भवादिनाऽपि ‘आक्षेपमाणम्’ इत्यत्र छान्दसत्वाश्रयणावश्यकत्वेऽनारम्भ एव न्याय्य इति भाष्यनात्पर्यमिति भावः । तदेव ध्वनयन्नाह—वल्लोपश्चात्रेति । एवं च धिन्विप्रभृतिभ्यो वान्तेभ्यो विजैनभिषानात्रेति बोध्यम् ।

(६०८० अनुपपत्तिपरिहारवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आक्षेपमाणं जीरदानुरिति

वर्णलोपात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आक्षेपमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम् ॥

(६०८१ अनुपपत्तिपरिहारि द्वाप्तवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ यथा संस्क्रानो गयस्क्रानः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—संस्क्रायनः—संस्क्रानः, गयस्क्रायनः—गयस्क्रान इति ॥

(१०७३ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ३ आ. २८)

२५०४ वेरपृक्तस्य ॥ ६ । १ । ६७ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

द्विर्जिज्ञागृह्योः प्रतिषेधो यत्कथ्यः । द्विर्जि, जागृहिः ॥

किमुच्यते—द्विर्जिज्ञागृह्योः प्रतिषेधो यत्कथ्य इति यदाऽर्प्यकस्येत्युच्यते ।

भवति यै किंचित्, आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति ।

तथा कर्तव्यम्, द्विर्जिज्ञागृह्योः प्रतिषेधो वा यत्कथ्यः ॥

(प्रदीपः) भवति यै किंचिदिति । याज्ञिके क्रियते यत् तदाचार्याश्चोदयन्ति तदर्थस्यान्यथाभिहित्यप्रतिपादनाय ।

१ यत् अक्षेपमाणम् ओरो ओरिति कथमेव कर्तव्यमिति ‘अक्षेपमाणो वा’ इति वार्तिकानुसृत्य नाह—वाग्रहणादिति । यत्वाग्रहणमिति वाग्रहणादिति वार्तिके कथ्यते इति भावः ।

२ विज्ञापितमिति । यद्येवमुक्तमन्यत्राप्यन्यत्र विज्ञापितमिति, अन्यत्राप्यन्यत्र विज्ञापितमिति इति भावः ।

३ यै किंचित् इत्येव ‘यै किंचित्’ इति वार्तिके कथ्यते इति भावः । यद्येवमुक्तमन्यत्राप्यन्यत्र विज्ञापितमिति, अन्यत्राप्यन्यत्र विज्ञापितमिति इति भावः ।

तत्र—भवति वै किंचित्—इत्येकं वाक्यम् । किं तदित्याह—आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति—इति । अथवा चोदनक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्ता भवतीत्येकमेव वाक्यम् ॥

(उद्योतः) यत्सूत्रे इति । एवं चाप्युच्येति वाच्यम्—इदं वा—इति तदर्थ इति भावः ॥ चोदनक्रियेति । किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यन्तप्रतिपाद्य ॥

(६०८२ प्रतिषेधानर्थव्यवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वेलोपे द्विर्जिज्ञागृह्योरप्रतिषेधो-

ऽनुनासिकपरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेलोपे द्विर्जिज्ञागृह्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

लोपः कस्मात् भवति ?

अनुनासिकपरत्वात्, अनुनासिकपरस्य विशदस्य ग्रहणम् । न चात्रानुनासिकपरो विशदः, शुद्धपरश्चात्र विशदः ॥

(प्रदीपः) अप्रतिषेध इति । अष्टकस्येति न यत्कथ्यमित्यर्थः ॥

अनुनासिकपरत्वादिति । परशब्दो विशदिदेशावयववाची । यस्य विशदस्य पर इकारोऽनुनासिकः—अत एवेतदंशकः स एवानुवृत्तो लोपविधानाय, न त्वनुनासिकपर इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) विशदिदेशेति । विशदि—परवर्तिविष्टो देशो यस्य तादृशवयववाचीत्यर्थः, न त्ववर्तिविष्टो देशो भावः ॥ अत एवेतदंशक इति । भिववर्तिविष्टो उच्चारणार्थानामपीरसंभकारादिति भावः ॥

(वार्तिकलोपभाष्यम्)

यद्यनुनासिकपरस्य विशदस्य ग्रहणमित्युच्यते, घृतस्पृक्-दलस्पृक्-अम न प्राप्नोति, न ह्येतस्माद्विशद्वदनुनासिकं परं पदयामः ।

‘अनुनासिकपरत्वात्’ इति नैवं विधायते—अनुनासिकः परो यस्मात्सोऽयमनुनासिकपरः, अनुनासिकपरत्वादिति ।

कथं तर्हि ?

अनुनासिकः परोऽसिन् सोऽयमनुनासिकपरः, अनुनासिकपरत्वादिति ॥

एवमपि मिथ्यार्थि—अत्रापि प्राप्नोति ।

इति इत्यत्र ‘इत्युच्यते—द्विर्जिज्ञागृह्योः प्रतिषेध इति’ इति वार्तिकेनानुवादः ।

१ यद्यनुनासिकेति । यदा वृत्तेऽनुनासिकेति दिवने तदा द्विर्जिज्ञागृह्योः अम न प्राप्नोति इत्युच्यते इति भावः ।

२ अनुनासिकः परोऽसिन् इति । एवं हि विशदो घृतस्पृक्-दलस्पृक्-अम न प्राप्नोति इति भावः ।

३ विशद इति । अत्र वेदस्थान ‘अनुनासिकपरः’ इति वृत्तेऽनुनासिकेति भावः ।

असिद्धोऽनुनासिकः ॥

पयमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईवि, दिवि, धिवि ॥

(प्रदीपः) इतरः पञ्चम्यर्थे चतुर्वीहिं मत्वा चोदयति—यदीति । विनो नकारस्य सुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाभावान्मा भूलोपः, धृतस्मृतिर्यादावेव न प्राप्नोति, किनो नकारस्य सुप्तत्वात् ॥

नैचं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमाने 'प्रियदर्वि-मन्या' इत्यादौ स्यात्, इष्टे च विषये न स्यात् ॥

प्रियदर्चीति । अत्र 'अणोऽप्रत्ययस्यानुनासिकः' इत्यनुनासिकः । त्रिधा दर्चिर्यस्य तत्-प्रियदर्चि ॥

असिद्ध इति । पूर्वप्रासिद्धमिति वचनात् ॥

(उद्घोषः) ननु दर्चिरित्यादौ जातस्य विनोऽनुनासिकपरत्वालोपः स्यादित्येव किं नापादितम् ? अत आह—सुप्तस्यादिति ॥ इत्यादावेव स्थितिः । श्लादावेव स्थित्यर्थः ॥

(६०८३ प्रतिषेधानर्थक्यबोधकार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थघटो विज्ञाप्यस्य ग्रहणम्, न धात्वन्तोऽर्थवान् ॥

(प्रदीपः) अर्थघट इति । कियादयः 'कतरि कृत' इति प्रतिष्ठापितेनार्थनार्थवन्तः ॥

(उद्घोषः) ननु किवादीनामपि णेकेऽप्रयोगेणानर्थकत्वात् तेषामपि णो न स्यादत आह—किमादय इति । शालीयं कायनिकमर्थवत् तेषामप्यन्तेनेति भावः ॥

(६०८४ प्रकारान्तरबोधकार्त्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यस्य वाऽनुनासिकत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा यकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥

(प्रदीपः) यस्येति । अनुनासिकपरकारस्येदमनुकरणं वेरिति ॥

(उद्घोषः) अनुनासिकेति । त्रिधापि सानुनासिको नकारः प्रतिष्ठात इत्यर्थः ॥

(१००४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ३९)

२५०५ हलङ्यावभ्यो दीर्घात्सुतिस्य-

पृक्तं हल् ॥ ६ । १ । ६८ ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञा-येत ।

किं कृतं भवति ?

द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) द्विहलपृक्तग्रहणमिति । 'ढपापोर्दोर्धात्सोः' इत्येव वक्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ङ्यापोर्दोर्धात्सोरिति । ङ्यापगताच्चिसोरनन्ति-धानादिति भावः । अनभिधाने चेदमेव भाष्यं मानम् । 'मैलया-प्रलययोः' इति न्यायेनानुनासिकोकारविशिष्टपाठेन च सोः प्रलय-स्यैव ग्रहणमिति सुप्रसृतमाचष्टे—सुराः सुरासावित्यादौ न णोपा-पत्तिरिति न तथाप्युच्येऽपृक्तग्रहणमिति बोध्यम् ॥

(६०८५ सूत्रप्रयोजनवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्त-लोपश्चेन्नलोपाभावो यथा पच-ञिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोप-श्चेन्नलोपाभावः—राजा, तक्षा । संयोगान्तलोप-स्यासिद्धत्वाभ्रलोपो न प्राप्नोति ।

यथा-पचन्-इति । तद्यथा—पचन्, यजन्-इ-त्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभ्रलोपो न भवति ॥

(प्रदीपः) राजेति । नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्या-सिद्धत्वाभ्रकारान्तं पदं न भवति, किं तर्हि ? यकारान्तम् । यदा तु 'स्वादिष्यसर्वनामस्थाने' 'अपचि' इति, अपचि सर्वनाम-स्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा चापि परतः पदप्रज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति । कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाभावाद् मुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयया दोषप्रसङ्गः ॥

पचञिति । ननु चात्र तत्कारलोप एव न प्राप्नोति, मुलो-पस्यासिद्धत्वात् । नैव दोषः । पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वात्तुच्यते, ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाभ्रस्यैव

१ इतिदिधीति । अपेक्षाकोपाद्योक्तं वेरपृक्तत्वेति धनुषात् ॥

२ विनो मकारस्येति । दर्चिरित्यत्र, अत्र हि विनो नकार इत्यत्र लोपपरत्वा-भावात् । यतो वकारस्यैव णोपापत्तिरिति—दर्चिर्दिष्टः, हलङ्गपदं तु इत्येवमिति बोधो न धनुषादिति भावः ॥

३ इष्टे चेति । पचन् ननु द्विधाभवति हि इष्टे—पुनरावृत्तिर्यत्र न स एव, अप्यर्थवत्—निरवृत्तिर्यत्र इत्यर्थः ॥

४ त्रिधापि सानुनासिको नकारः—त्रिधा दर्चिरिति । अत्र हि त्रयं न-कारादिष्वपेक्षितम् ॥

५ वेरिति । वेरपृक्तत्वेति एवं वेरित्येवदुपनिषद्वाक्यादुपनिष-दित्यर्थः ॥

६ 'ढपापोर्दोर्धात्सोः' इति न्यायेनानुनासिकोकारविशिष्टपाठेन—प्रत्ययान्त-लोपविज्ञापितः ॥

तलोपः । तस्य त्वसिद्धत्वाच्चलोपाभावः । आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः ॥

(उद्द्योतः) कृते तु नलोप इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः ॥ पूर्वत्र परस्येति । पूर्वपराश्रितललादसासिद्धत्वस्य, चिणो लुङ्न्यायोऽत्र नास्तीत्यर्थः ॥ श्रौतवादेनाह—आद्यन्यासे वेति । 'हल्लङ्याप्' इति न्यास इत्यर्थः ॥

(वार्तिकोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिवोधकभाष्यम्)
नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपे—इति, यदयं 'न डि-सं-बुद्धयोः' (८।२।८) इति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—पचन्, यजन् ।

तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति ।
कश्च तुल्यजातीयः ?
यः संबुद्धावनन्तरः ॥

(प्रदीपः) यः संबुद्धावनन्तर इति । पचन्बिष्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—संयोगान्तलोपो नलोप इति । न च 'राजेषते' 'वक्रयन्' 'राजा ऋजयन्' इत्यादौ इक्षिवणुगादिकं न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति बाध्यम् । नलोपविषये सामान्यतः सिद्धत्वाभावेनादोषात् । 'अचक्रा' राजयन्' इत्यादीनां त्वनविधानमेव ॥

व्यवहित इति । 'यः संबुद्धावनन्तरः' इति भाष्येण विभक्ति-संयोगान्तलोप उपलब्ध इति बोध्यम् । 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो बाध्यः' इति सूत्रेण हे मन्त्राश्रिते नपुंसके स्वभोक्तृन्ति नलोपनिषेधार्थं तदैवव्ययमिति न बाध्यम् । तर्हि निषाधार्थ-भावश्चकम् ॥

(६०८६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ घस्वादपि दत्वं संयोगादि-
लोपवलीपस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) घस्वादपि दत्वं च न सिध्यति । उच्चा-
हृत, पर्णध्वत् ।

किं कारणम् ?

संयोगादिलोपवलीयस्त्वात् । संयोगान्तलोपा-
त्संयोगादिलोपे यलीयानिति ॥

(प्रदीपः) उच्चाहृत इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद् बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति । परोऽपि अपवादो वचनप्रामाण्यादुत्तरं कृतव्ये नास्तिदो भवति ।

संयोगादिलोपे च कृते संयोगाभावाद् संयोगान्तलोपाभावः । ततो विभक्तिसकारः संसृतेरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्द्योतः) वचनप्रामाण्यादिति । तथाच तत्रैव वार्तिक-
म्-अपवादो वचनप्रामाण्यादिति ॥ संयोगादिलोप इति । संयो-
गान्तलोपे हि कर्तृत्वमिति स्यादिति भावः ॥

(६०८७ संयोगादिलोपवलीपस्त्वबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ यथा कूटतडिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—कूटतट, काष्ठतट—इत्यत्र सं-
योगान्तलोपात्संयोगादिलोपो यलीयान् भवति ॥

ननु च दत्त्वे कृते न भविष्यति ।
असिद्धं दत्त्वम्, तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति ।
सिद्धकाण्डे पठितं घसादिषु दत्वं सौ दीर्घत्व
इति । तत्र सौ दीर्घत्वग्रहणं न करिष्यते । घसा-
दिषु दत्वं सिद्धमित्येव ॥

एवमप्यपदानन्तत्वात् प्राप्नोति ।

अथ सावपि पदं भवति ।
राजा, तक्षा—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति ।
सैपोभयतस्पाशा रज्जुर्भवति ॥

(प्रदीपः) काष्ठतट इति । काष्ठं तक्षतीति, किप् ।
संयोगादिलोपे कृते यस्य जङ्गमं डकारः ॥

दत्त्वे कृते इति । सावपि पदमिति दत्त्वभावः ॥
उभयतस्पाशेति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' इति मौवा-
दिकस्य, 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चौरादिकस्य वा रूप-
मेतत् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नो-
तीति । एवं च 'न डि-संबुद्धयोः' इति सूत्रस्य चरिताधेत्वाद्वापक-
त्वात्भव इति भावः । न च 'डि-संबुद्धयोः' इति पट्टी, अत एव नौ
नलोपविषयेष्वपरितार्थः । अन्वया केज्जला वृत्तना 'न तुमता' इति
निषेधात् डिपरत्वाभावेन तदेवार्थं स्यात् । एवं च संबुद्धिप्रसङ्गं
ज्ञापकमेव—विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावे । न हि प्रथम-
योगान्तलोपं मित्वा संबुद्धन्तं प्रातिपदिकं लभ्यत इति बाध्यम् । 'न
तुमता' इति निषेधस्यासित्यत्वेन सप्तम्यामपि दोषाभावात्, पट्टीत्वं
प्रत्यय-ज्ञापकसिद्धवचनरूपनापेक्षया हल्लङ्गस्यैव उपुलाप ।
किंच सप्तमीपक्ष एव युक्तः । एवं च 'न तुमता' इति निषेधस्या-
सित्यत्वेनैव नपुंसकान्तो रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । 'न नपुंसकान्ताम्'—

स्यात्, अन्वयतत्वाभावात् ॥

३ उच्चाहृतपदं—न डिङ्गमुक्तोत्तरपदवाचकमिति न भवत्यर्थः ।
४ तथेति । कण्डुतो वा कण्डुतत्वात्तन्निमित्तं भवति/विशेषः दिष्ट
विनाशविशेषादपेक्षेति भावः ॥

५ तथा च तथेति । पूर्वपराश्रितमिति रूपे वार्तिकमेतत् । 'अन्यथातानेनो
स्तीति विषयमात्राद्वाचकत्वम्' इति हि वार्तिकेनवाचकमेव नपुंसकम् ॥
६ यथाहमिति । 'यथाह' इति न कर्तृत्वमिति भावः ॥

१ अचक्रा राजयति । कुबजो र्वदुकि क्विक् अचक्रत् इति तिक्ते
संयोगान्तलोपे तत्पदसिद्धत्वात् 'रौहि' 'दुलोते' इति न स्यात्वात्, तथा च
'अचक्रा राजयत्' इति न तिक्तेदिति भावः । अथ 'अचक्रा राजयत्' इति
ह, पाठः । 'अचक्रा राजयत्' इति च, पाठः । अचक्र इति चक्रप्रयोगोऽर्थः
तिक्तेति, अचक्रा इति तु केचनमादात् ॥

२ विषयमिति । विनयेन संयोगान्तलोपः च योक्तव्यः । यच्च दत्त्वं
इति तिक्ते हल्लङ्गस्य च संयोगान्तलोपः च दिष्टः स्यात् यच्च संयोगान्तलोपः न

॥ सम्बुद्धिदोष इति । अस्मिन् एव इत्यपह्नमनुवर्तते । तेन एव ह्यस्मा-
देषः सम्बुद्धेर्ह्यस्य ओष इत्यर्थः सम्पद्यते । तथाच हे वरदक्षिणादाक-
तकपस्य दोषः नामोक्तिः । प्रतिषेध इति वास्तवार्थः ।

२. एष च वरादादिति । सवोपात्तकोषायाश्च सर्वस्ववदिति वरये कर्तव्ये
 वेदान्तकोषेऽप्यधिकृत्याभावाद्बुद्धिश्चिन्तयति । सप्तम्येवे कर्तव्ये सवोपात्तको
 षाधिकृत्यास्तपः सवोपात्तव्यवधानाद्बुद्धिश्चिन्तयति 'अग्निनेत्रेण' इत्या
 दिनि न चिन्तयतीति भावः ।

(प्रदीपः) हे कतरदिति । कतर स इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति, अद्वावश्च । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्वावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादद्वावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् संबुद्धिलोपप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) ननु परत्वादद्वावः संबुद्धिलोपस्य बाधकः स्यादत आह—कतेर सिति ॥ अद्वावे कृत् इति । ततः परत्वात्पररूपेऽपि कृते वक्ष्यमाणरीत्या 'द्वस्त्वान्तात्परस्य संबुद्धिल्लः' इत्यंशोऽपि प्राप्तिर्बोध्य ॥

(६०९३ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः ॥

किं इतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारो नियतते ?

नेत्यह ॥

(६०९४ पूर्वोक्तार्थसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तर्धामर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः । किमर्थम् ?

अमर्थम् । अमो लोपो यथा स्यात् । हे कुण्ड, हे पीठ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

निवृत्तेऽपि चै अपृक्ताधिकारे अमो लोपो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि लोपः सर्वापहारी ।

मा भूत्सर्वस्य लोपः । अलोऽन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्—हे कुण्ड, हे पीठेति ॥

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तच्च न लभ्यम् ।

किं कारणम् ?

अत्र हि 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' (१११६७, ५४) इत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च सति मकारे 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि च' (७३१०१, १०२) इति दीर्घत्वे—हे कुण्डाम्, हे पीठाम्—इत्येतद्वृत्तं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) अकारलोप इति । अकारलोपस्यापरनिमित्तत्वात्, दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवच्चाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वलोपस्य स्थानिवच्चाप्यैः परत्वाभावेन कथं दीर्घः ? इत्यत आह—अकारलोपस्येति । न च संनिपातपरिभाषया दीर्घप्राप्तिः, तस्मा अतिलत्वात्—रत्यभिर्मानः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः ।

तद्धलप्रग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्तुतिस्यपृक्तं हल्' (६८) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पष्ठो निर्दिष्टेन चेहार्थः ।

नैव दोषः । एङ्हस्यादित्येषा पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः पष्ठो प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति ॥

एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते—हे कुण्डा, हे पीठा—इत्येतद्वृत्तं प्रसज्येत ।

अभि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

अमीत्युच्यते, न चात्रामं पश्यामः ।

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ॥

अथ वेदमिह संप्रधायम्—संबुद्धिलोपः क्रियताम्, एकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादेकादेशः ।

एवमन्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति ।

अन्तादिबद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति ।

उभयत आश्रयणे नान्तादिष्वत् ।

नोभयत आश्रयः करिष्यते ।

कथम् ?

नैवं विज्ञायते—द्वस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेल्लोपो भवतीति ।

कथं तर्हि ?

द्वस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवतीति, स चेत्संबुद्धेरिति ॥

इतरादिभ्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

१ ग, न, पुष्करोः 'कतरिति' इति मतीकं दृश्यते ॥

२ पररूपेऽपीति । वस्तुतोऽद्वावस्य शिवादिवापे पररूपान्नस्ययापि अपे वक्ष्यमाणं द्वित्वमनामिदं द्रष्टव्यम् ॥

३ निवृत्तत्वादिति । वस्तुतोऽलोपे इतरादिभ्यः प्रतिषेध इत्यस्य हेतुका नभिमिदम् । अतो पञ्चमी उपपन्ना ॥

४ चत्वार्यपि । अहं—अपृक्ताधिकारस्य निवर्तनमर्थं—अमो लोपो

यथा स्यादित्येतदर्थं व्याख्यानं नित्यम् ॥

५ यथाः परत्वाभावेनेति । वस्तुतोऽपत्त्याभावेनेत्यर्थः ॥

६ यजिमान इति । तद्धलं तु 'हलोऽन्यत्र महुर्लिट्' शेषा जगृधि वाच्यत्वेन परिगणिता इति भाष्यम् ॥

७ कतरादिभ्य इति । हे कुण्ड—हे पीठ—द्वस्वादित्युत्तरादपि हे कतरादिभ्यः दीर्घादप्यत्र सति पूर्वोक्ते कतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हे प्रवृत्ति । लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सुद्विगुणाभावात् । 'इकोऽपि विभक्तौ' इत्यत्र त्वज्प्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते—'इह किंचिद् नृपो' इति, ततो गुणेन भाव्यम् ॥

न वक्तव्य इति । न व्याख्यातव्य ॥

(उद्द्योतः) ननु लोपेनैव सिद्धे किं लुका ? इत्यत आह—लुकीति ॥ गुणेन भाव्यमिति । एवञ्च भाष्यद्वयप्रामाण्यादिकस्य इति भावः ॥

ननु 'विप्रतिषेधे परम्' इति सिद्धत्वात्तत्र विप्रतिषेधो वक्तव्यत्वाद्धोऽत आह—न व्याख्यातव्य इति ॥

(६०९७ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ न वा लोपलुकोर्लुगवधारणा-

वथाऽनङ्गुह्यत इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ।

किं कारणम् ?

लोपलुकोर्लुगवधारणात् । लोपलुकोर्हि लुगवधार्यते—'लुलोपयणयवायावेकादेशेऽभ्यः' ॥

यथा—अनङ्गुह्यत इति । तद्यथा—अनङ्गुह्यामिवाचरति—अनङ्गुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्लुगवधार्यते । एवमिहापि ॥

(प्रदीपः) कस्मादित्याह—न येति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुक् बलवान्—इत्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्शा नाद्वीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः ॥ अनङ्गुह्यत इति । लुलोपे खति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् भवत ॥

(उद्द्योतः) 'लुलोपः' इत्यादि विप्रतिषेधसूत्रशेषे वार्तिकम्, यत्तुतस्तदपि न कार्यमित्याह—अन्तरङ्गानपीति । यत्र हि लुक्प्रत्ययेन सर्वोऽपि गृह्येत इति भावः । अन्यथा तद्वचनकर्तृभ्यता-पर्या गौरव स्यात् ॥

(१०७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ७१)

२५०७ श्रेष्ठछन्दसि बहुलम् ॥ ६ । १ । ७० ॥

(योगानुपयोगप्रत्ययापनमाध्यम्)

अयं योगः शक्योऽयच्छम् ।

१ न व्याख्यातव्य इति । विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वार्तिककृता 'लुक् लोपलुगवधारणादभेदेऽभ्यः' इत्युक्तम्, तत्प्रपञ्चनमेव 'अवृत्तलुगवधारणे' आचार्य इति वार्तिकं भगवता हस्ताक्षरेण हस्तलिखितं कृतम् । भाष्यप्रकारेण यत्तुतस्तदपि न कार्यमित्याह—अन्तरङ्गानपीति । यत्र हि लुक्प्रत्ययेन सर्वोऽपि गृह्येत इति भावः । अन्यथा तद्वचनकर्तृभ्यता-पर्या गौरव स्यात् ॥

२ भाष्यदेवेति । दे बहु, इह विप्रतिषेधो नृपो इति वाच्यप्रकारमात्रेण

कथम्—अग्रे श्री ते वाजिना श्री पद्यस्था, ता ता पिण्डानाम्—इति ?

पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् ॥

न सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णेन प्राप्नोति ॥

छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावावो वक्तव्यः—मधो-गृह्णाति, मधोस्तुता इवासते, इत्येवमर्थम् । तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः । नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् ॥

भवेत्सिद्धम्—अग्रे श्री ते वाजिना श्री पद्यस्था ।

इदं तु न सिध्यति—ता ता पिण्डानामिति ।

इदमपि सिद्धम् ।

कथम् ?

साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः पाठिको भविष्यति ॥

एवमपि जसि गुणः प्राप्नोति ।

वक्ष्येत्येतत्—जसादिषु छन्दो धावचनं प्राङ्गौ चङयुपधर्थाः ॥

(प्रदीपः) नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः ॥ ता ता पिण्डानामिति । 'त-इ' इति स्थिते 'नादिसि' इति पूर्वसवर्णेऽपि प्रतिषेधादुपपन्नो प्राप्नोति ॥

साप्तमिक इति । 'सुपा सुलङ्' इतीकारस्याकारे कृते पाठिक पूर्वसवर्णस्यैव क्रियते ॥ जसि गुण इति । 'अग्रे श्री ते' इत्यनेन साव ॥

(१०७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ७२)

२५०८ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्

॥ ६ । १ । ७१ ॥

(तुगधिकरणम्)

(६०९८ तुकः पूर्वान्तस्य दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जन-

ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । आरादादिच्छत्रम् । घाना-

दिसर्गः ॥

१ सिद्धत्वादिति । अष्टमोपाधेयता तुकः परात्स्य सिद्धत्वादिसर्गः ॥

२ न वेति । अनेन हि अन्तरङ्गानपि विधीन् पदितो हस्ताक्षर इत्यत्र त्रित्व विप्रतिषेधे परमिति सूत्रेण 'लुलोपयणम्' इति वार्तिकमपि न कर्तव्यमिति सूचयति ॥

३ गुणत्व इति । अन्तरङ्गानपि विधीनिति परिभाषायां तुगप्रत्ययेन सर्वोऽपि लुक् गुणत्व न तु तुगप्रत्ययेन इत्येव भाष्यं गौरवमित्याह ॥

४ ७ तुकत्वे 'नृपो' इति इत्येव पाठो दृश्यते ॥

शङ्कुलिच्छत्रम् । निष्कौशाभ्यच्छत्रम् । निर्वाण-
सिच्छत्रम् ।

द्विगुस्वरः—पञ्चारत्निच्छत्रम्, दशारत्निच्छत्रम् ।

तुकि कृतेऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥

(प्रदीपः) पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायां
विचारः ॥

(उद्घोतः) ननु चरुना पूर्वान्तत्वकरणात् पञ्चान्तरानु-
स्थानेन 'तुकि पूर्वान्ते' इत्युक्तमत्र आह—पूर्वान्तेति । पैरायभक्त-
पञ्चमोर्वैद्यमाणरीत्या दुष्टवादिदृश्य पूर्वान्तः कृत इति बोधनाय
विचार इत्यर्थः । उदाहरणेण छे च दोषोत्पदान्तात्—इति दुष्टः ।
मक्षमस्तकारपक्षे हलस्वरान्यां तुको नित्यत्वं मन्यते ॥

(६०९९ पूर्वान्तत्वे दोषाभावापवादकार्वाचिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक्, अन्त-
रङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इह तर्हि—ग्रामणिपुत्रः, सेनानिपुत्रः, हस्तये
कृते तुक् प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ग्रामणिपुत्र इति । अत्र वृणन्तरङ्गः, हस्तो
बहिरङ्गः । पूर्वान्तं तुक् बहिरङ्गः, स्वरहस्तावन्तरङ्गो ॥

(उद्घोतः) पूर्वोदादिशेषेऽपि वृणन्त्यायत्वमतिपादनाय दण्ड-
यति—अत्रेति । 'नादानन्त्ये' इति न्यायस्तु नास्त्येवेति भावः ॥

(६१०० दोषाभावापवादकार्वाचिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ग्रामणिपुत्रादिषु चाप्राप्तिः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वादेव ॥

अथवा पैरादिः करिष्यते ।

(६१०१ तुकः परादित्वे दोषकार्वाचिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गो भ-
यति । अपच्छायात् । 'याऽन्यस्य संयोगादेः'

(६१०६) इत्येवमप्रसज्येत ॥

(६१०२ दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विलोपवचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) वेष्य लोपो घकव्यः । अग्निचित्,
सोमसुत् । 'अपृक्तस्य' इति वेलोपो न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । अपृक्तग्रहणं न करिष्यते ।

यदि न क्रियते, 'दर्विः-जागृविः' अत्रापि
प्राप्नोति ।

अनुनासिकपरस्य विशदस्य ग्रहणम्, शुद्धपर-
श्चात्र विशदः ।

एवमपि सनुष्कस्य लोपः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति ॥

(६१०३ दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ इट्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इट्प्रतिषेधश्च घकव्यः । परीतम् ।

सनुष्कस्य बलादिलक्षण इट् प्रसज्येत ॥

एवं तर्ह्यमक्तः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोतेः क्रिपि 'कौ च गमा-
रीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः । तत्र वृद्धि परादौ क्रियमाण इट्-
प्रसङ्गः । 'नहिदृति' इति दीर्घः ॥

(६१०४ अमक्त्वे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अमक्ते स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यमक्तस्तर्हि स्वरभेदो भवति—दधि-
च्छादयति, मधुच्छादयति 'तिङ्कृतिङ्' (६११२०)
इति निघातो न प्राप्नोति ।

ननु च तुगेयातिङ् ।

न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नञ्चिद्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्ययंगतिः ।
नञ्च्युके इवयुके याऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्ये विभा-
यते, तथा ह्यार्थो गम्यते । तद्यथा—अग्राहणमानये-
त्युके ग्राहणसदृशमेधानयति, नासौ छोटमानीय
कृती भवति । एवमिहापि 'यतिङ्' इति प्रति-
षेधादन्यास्मिन्तिङ्सदृशे कार्ये विभायते ।

किं चान्यदतिङ्—तिङ्सदृशम् ?

पदम् ॥

१ पयसमन्तरयोदिति । टुक् पयसिपदं, अमकटुङ्—इति पयसोः ।

२ 'तुग' इति 'द्वयार्थे' इति क. पाठः ।

३ पूर्वोदादिशेषोऽपीति । आतावद्विष्णुमित्रादिद्वयोर्द्वयत्वेन छेदे-
कारिता दुष्टः, अत्र हस्तस्य निष्क्रम्येति विदेशोऽस्ति भयात् ॥

४ बहिरङ्गेति । अन्त्यापुत्र इत्यत्र दृष्टान्तार्थं टुक् अन्त्यापुत्रेण ह्येव
दर-मन्तरं टुङ् इत्येव आत्मा दृष्टान्तमिदं टुङ् न अस्ति । आताव-

विष्णुमित्रादयमाहो टुक् । तत्र द्वये कार्ये कथं टुङ्गेऽपि आत्मा
नवमेति विदेशः ॥

५ पयसिदिति । आतावद्विष्णुमित्रादी टुक् पयसिदित्यत्र द्वयोर्द्वय-
तावत्त्वं विवक्षति यः दोषः । अन्त्यापुत्रेण अन्त्यापुत्रेण इत्यत्र टुङ्गे
नवमेति विदेशः ॥

६ इतिङ्कृतिङ् इति । अन्त्यापुत्रेण इतिद्वयत्वेन अन्त्यापुत्रेण
द्वयोर्द्वयत्वं विवक्षति यः दोषः ॥

(१०७८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ३३)

२५०९ संहितायाम् ॥ ६ । १ । ७२ ॥

(प्रदीपः) परो यः सन्निकर्षो वर्णानाम्-वर्णशून्येन कालेनाव्यवधानं सा संहिता, हादाविरोधो वा । हादशब्देन वर्णमिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते । तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तरमिव्यक्तये उच्यते तदा संहिता । सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया । ततश्च 'अत्रिचित्त-भन' इत्यादाविकाराकारयोस्तत्त्वार्थेण विच्छेदात्संहिताभावाद्यणोऽप्रसङ्गादिर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्तव्यमित्याहुः ॥

(ब्रह्मोक्तः) धूम्रप्रयोजने दाते तत्प्रत्याख्यानं सुबान भवतीति भादी धूम्रप्रयोजनं दर्शयति—परो य इति । वर्णानाम्—इति प्रत्यासत्तिलभ्यम् ॥ उत्कृष्टत्वापरपार्श्व परवसुपदादयति—वर्ण-शून्येनेति । तेनापीत्यर्थः ॥ तत्तत्त्विति । निरन्तरवर्णद्वयविषय-संहिताया ग्रहणादित्यर्थः । संहितायाम्—इति विषयसप्तमी । तेने-गमोर्निरन्तरेणोच्चारणे यव मण्, न तु वर्णव्यवधाने, नापि तद्वहित-कालव्यवधाने इति भावः । 'इत्याहुः' इत्यन्वितीजं तु संहिता-ऽधिकारविहितांतां व्यवधानेऽप्रवृत्त्यर्थं निर्दिष्टग्रहणभावव्ययकमिति सूत्रमतमिति ॥

(योगानर्थव्यवधौषकभाष्यम्)

अयं योगः शक्योऽवकुम् ।

कथम् ?

अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्—व्यापकम्, औप-
श्लेषिकम्, वैषयिकम्—इति ।

'शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽस्मिन्संबन्धो भ-
वितुमर्हत्यन्यदत् उपश्लेषात् । 'इको यणचि'
(६।१।७७) अचि उपश्लिष्टस्येति ।

तन्नान्तर्येण संहिताग्रहणं संहितायामेव भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) त्रिप्रकारमिति । आयाज्यो भेदाः, तद्वेदाना-
न्तानन्त्यमित्याहुः ॥ व्यापकमिति । यथा—दक्षिं सपि, तिष्ठेयु
तैलमिति ॥ औपश्लेषिकमिति । यथा—कटे तिष्ठति, मधु-
राया वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटद्विषयकत्वाभावात् ॥
वैषयिकमिति । यथा—खे शकुनयः, गुरो वसतीति ॥
अन्यदत् उपश्लेषादिति । ननु च 'आर्षधातुके' इत्यादौ

विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धान्तराभावः ?
उच्यते—यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वा-
पर्याभावादिप्रयमाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्य आधी-
यमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्र 'इको
यणचि' इत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते, न तु सामान्यमिति
न यद्विरोधः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम्,
व्यवहितयोरुपश्लेषाभावादुपश्लेषनिमित्तकार्यप्रसङ्गात् । संहिता-
ऽधिकारे च प्रत्याख्याते संहिताग्रहणाऽपि प्रयोजनाभावाद्
प्रत्याख्यातैव ॥

(उद्योतः) तद्वेदानां स्थिति । उपकारभेदादिति भावः ॥
कटे तिष्ठतीति । औपश्लेषिकशब्देन सयोगसमवायमूलको गौण
आधारः सर्वोऽप्युच्यत इति तद्वत्त्वः । व्यापकाधार एव मुख्य
आधार इति 'खरितेन—' 'साधकतम—' इति धूम्रभाष्ययोः स्पष्टम् ।
अत एव 'मासेऽतिक्रान्ते यदीयते तैस मास औपश्लेषिकमधिकरणम्'
इति 'तत्र च दीयते—' इति धूम्र भाष्ये स्पष्टम् । 'गह्वाया घोषः' इत्य-
व्यौषधेयिकमधिकरणम् । उप—समीपे श्लेषः—सवन्धस्तत्कृतनौषधे-
यिकम् । किंच श्लेषस्य—मुख्यस्य सर्वाधारव्याप्तिरूपस्य समीप—यत्
आधारीयव्यक्तिश्चिद्व्यवयवव्याप्तिरूपं तत्कृतनौषधेयिकम्, यथा—कटे
जात इति । गौणमुख्यसाधारण्येन श्रेया विभागो भाष्ये । सर्व-
श्रेयः सप्तमीवाच्यमेवेति 'गह्वाया घोषः' इत्यादौ न प्रकृतेर्नापि प्रत्य-
यस्य श्लेषेति बोध्यम् । 'खे शकुनयः' इत्यादौ आकारादिकवित-
देशसंबन्धादेव्यक्तव्यम् । 'गुरो वसति' इत्यत्र शिष्यस्य तुर्वाधीनाया
वृत्तौ वैषयिकमधिकरणत्वं बोध्यम् । सवोगसमवायसंबन्धेन च
आधारसद्वितिरिक्तं सर्वं वैषयिकमिति तत्त्वम् ॥

(भाष्ये) अचि उपश्लिष्टस्येति । अन्तरीपलस्येत्यर्थः । यस्तु अचि
सति वर्ण भवतीत्यर्थ इति, तत्र; एवं हि यत्र कापि अन्तस्तात्प्रादाय
यणापत्तेः । न च 'तसिन्—' इति परिभाषया निर्वाहः । यसां
त्रिवाचां तैलान्वयस्तत्क्रियाकर्तुर्विषयतया तेन पौर्वापर्यासंभवात्,
पूर्वस्येति पष्ठया अनन्वयात्, तैलान्वयान्नवोऽन्यत्र तत्क्रियुपपत्तौ-
त्वान्वय इत्यस्य अनुपपत्तिरुक्तत्वात् । तस्मादुपश्लेषादध्याहारो
सप्तमीलेख च युक्तम् । 'उपपत्तिरिति—' इति न्यायेन 'यस्य च
भावेन—' इत्यास्याप्राप्तेः । स्पष्टं चेद 'तत्र च दीयते—' इति धूम्र
केमटे । एतदेवाभिप्रेत्य 'आश्रयोपश्लेषः' इत्यत्र स्पष्टं—'तेषां पर-
सप्तमी, किं तदि ? सप्तसमी' इति ॥

१ व्यापकाधार एवेति । एवञ्च व्यापकशब्देन सयोगसमवायमूलको
मुख्य आधारः सर्वोऽप्युच्यते, तदेव व्यापकमधिकरणम् । सयोगसमवायमूलको
गौण आधारः सर्वोऽप्युच्यते विशेषमधिकरणम् । तद्वितिरिक्तं सर्वमपि वैषयिक
मधिकरणमिति विभागः ॥

२ 'इत्यन्यदत्त्व पाठः । अ. छ. पुस्तके तु न ॥

३ छप्येतीति । वैश्वारजमते काशिका गच्छेतीति गह्वायां घोष
पठे कथंवा विनाऽपि छप्येति कोप इति भावः ॥

४ 'आश्रयः' इति न पाठः ॥

५ तस्य—अर्थात् आश्रयः । अचि सति यस्य अचिदीयतापीति सत
तदस्य भयनद्विषयमाश्रयेन तद्विषयकर्तुं शो विषयतः तेन सप्तमी-

सत्य पौर्वापर्यासंभवः । कथमिहोर्वापर्यासंभवेऽपि अजव्यवहितयोर्वापत्तिरिति
स्थापनं च पूर्वस्येति पष्ठया अनन्वय इति भावः ॥

६ तस्यान्येति । तस्य—अर्थात् सप्तम्यन्तपदस्य चार्थदेनाश्रयः, पूर्व-
स्येति पदस्य च इह इति सप्तम्यन्तान्वय इति तु भुपपत्तिरित्येदमिति भावः ।
चतुर्विधं 'निदिष्ट' इत्यस्य कारकवित्तमधिकरणसप्तम्यन्तान्वयनाश्रित्य स्पष्टं,
अन्य एव तद्विषयितं परिभाषामुदाहरितं सप्तम्यन्तं भाष्यस्य । मङ्गलरिति
तत्त्वम् । अथ एव कर्तुं शोः । कृतीत्यत्र नैतत्परिभाषामुदाहरितं, कृतीत्यस्य
छादनीयादिति आश्रयोपश्लेषोऽप्युच्यते स्पष्टम् ॥

७ कृतेर्वाच्येति—वाच्यत्वेन व्यापकात् । परिभाषायाः मङ्गलरिति-
मित्रे ॥

आर्धधातुक इत्यादाविति । द्वितीयोऽध्यायस्ये इत्यर्थः ॥ यदा सामान्यस्येति । यथोपेक्षासम्बन्धः, यथा-सामान्यस्य श्रन्दार्धत्वे, तत्र विषयसमूहः । तत्समवे त्वोपेक्षयिवयेति भाष्याद्यय इति भावः । विशेषस्य त्विति । व्यक्तेरित्यर्थः ॥ व्यवहितयोरिति । शुद्धकालव्यवाय एवोपेक्षयामावे वर्णन्यवाये भूतानां तदभावः । अव्यवहितसामीप्यस्यैवोपेक्षयार्धत्वात्, तस्यैव समीनियामकत्वादिति तात्पर्यम् । अर्धग्रहे तु संप्रदाय एव शरणम् ॥

(१०७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४४)

२५११ आङ्माडोश्च ॥ ६ । १ । ७४ ॥

(वार्तिकायत्तरणभाष्यम्)

अथ किमर्थमाङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः ?

(११०५ अनुबन्धकलबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिपेधसंप्रत्ययार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्माडोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते—आडो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः, माडः प्रतिपेधसंप्रत्ययार्थः ।

इह मा भूत्—ओं छायामानयति । प्रमा छन्दः ॥

(प्रदीपः) आङ्माडोरिति । कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनेपदसंस्थाप्यो ग्रहणम्, ईषच्छाया—आच्छाया—इति । वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणभावादिक्रमो भवति—आच्छाया, आछायेति ॥

(उद्घोषः) तेनेपदिति । 'आडीकर्म' इति वार्तिकाविति भावः ॥ सानुबन्धकग्रहणव्यावर्त्ये दर्शयति—घाकयेति । 'आछायाम्' इति भाष्योदाहरणे आकरेण स्मृतिं सूचयते । तद्विषयनिर्देशश्चास्ति । आ-रमृत, छाया—वत्साधनमानयतीति भाष्योदाहरणार्थः । निरूप्य इति । 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन । (भाष्ये) प्रमा—इदं प्रमाणात् 'आतक्षोपसर्गे' ईर्ष्य । अत्र यपि वातुकिव, तथापि यन्तो न किति भावः । एतेनादिगमाद्यो निषेधायोऽप्ययम्, तेन 'मासु' इत्यादितिरिद्रिणि न्यस्योपपास्तम्, प्रैङ्गाभ्यवितोषात् ॥

(१०८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४५)

२५१२ दीर्घात् ॥ ६ । १ । ७५ ॥

(१०८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४६)

२५१३ पदान्ताद्वा ॥ ६ । १ । ७६ ॥

(६१०६ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घात्पदान्ताद्वात्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसंहयानं कर्तव्यम् । विश्वजनस्य छन्दः, विश्वजनस्य छन्दः । न छायां कुरवोऽपराम्, न छायां कुरवोऽपराम् ॥

(१०८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ भा. ४७)

२५१४ इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ॥

(यणोऽधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

इग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभिचिदन्, सोमसुदम् ।

" नेतदस्ति प्रयोजनम् । जडत्वमत्र घाघकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इग्रहणमिति । यद्यमानोऽभिप्रायः ॥ जडत्वमत्रेति । परत्वादिति भावः । उभयोर्मन्यनित्वावदस्ति विप्रतिषेधः । तत्र श्रन्दान्तरप्राप्त्या यणोऽनित्वावम्, जडत्वस्य ॥ कृते यणप्राप्त्या ॥

(प्रत्याक्षेपकसोक्तभाष्यम्)

जडत्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य

असिद्धमत्र जडत्वं तस्यासिद्धत्वायणादेशः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जडत्वमिति । 'पूर्वाधिक्यम्' इति जडत्वस्यासिद्धत्वाद् सिद्धासिद्धयोर्विप्रतिषेधामावायणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्विद्विन् प्राप्तं पश्य ॥

१ द्वितीयोऽध्यायस्ये इति । न तु पदान्तादय इत्यर्थः । तत्र हि पर-
दृष्ट्यासम्बन्धः ॥

२ सामान्यस्येति । आतेत्यर्थः ।

३ शुद्धकालेति । यत्र केवलकालव्यवहारोऽप्युपेक्षाव्यवहार-
कालव्यवहार इत्यर्थः ॥

४ अत्रहरे रिति । अत्र वाग्रहणदेहेति औपदेशिकवाच्यं वाग्रह-
णदेहेति ॥

५ 'आ छ' । प्रमा छन्दः इति क. । 'आ छ'—आच्छाया । प्रमा
छन्दः—प्रमा 'छन्दः' इति क. पठ्यते ॥

६ इत्यस्ति । आच्छायावत्त्वमिति कोषम् ॥

७ एतद्व्याप्तेति । अत्र 'अनेपवचनार्थ' इति न्यस्यवितोष-
मिति ॥

८ विश्वजनादीनामिति । नैवेति निरूपकत्वमिति विश्वजन-
मिति ॥

(अतिव्याप्तिदर्शकश्लोकभाष्यम्)

यथापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

यथापदान्तो हल् अचश्च पूर्वस्तस्य प्राप्नोति ।
पचतीति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) यश्चेति । पदान्तस्य जस्यविधानादपदान्त-
ह्लोऽपि यण् स्यादेवेत्यर्थः ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

दीर्घस्य यण्

दीर्घस्य यणादेशं चक्षयामि ।

तदीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘दीर्घात्-पदान्ताद्वा’ (७५; ७६) इति ।

तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टम्, पृथीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

अचीत्येया सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पृथीं
प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ (११; ६६)
इति ॥

भवेत्सिद्धम्—कुमार्यत्र, ग्रहयन्ध्वर्यमिति ।

इदं तु न सिद्ध्यति—द्वयत्र, मध्वयेति ॥

(भटीयः) अचीत्येयेति । अकृतार्था सप्तमी ‘दीर्घात्’
इति पञ्चम्याः पूर्वत्र षोडशपर्यकल्पने कृतार्थायाः पञ्चमाः प्रक-
ल्पिकेति भावः । पूर्वत्र तु ‘छे’ इति सप्तम्याः ‘छे च’ इत्यत्र
कृतार्थाया अपि ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या ‘शाच्छासाह्वा-’ इत्या-
देशापाकात् पृथी न प्रकल्पिता ॥

(उद्भोतः) ननु ‘दीर्घात्’ इति पञ्चमी अचीति सप्तम्या एव
पृथी ि न कल्पयति ? इत्यत्र आह—अकृतार्थस्यादि । नन्वेवेनैव
स्यादेन दीर्घादिति पञ्चमी ‘छे’ इति सप्तम्याः पृथी प्रकल्पयेदत
आह—पूर्वत्र स्थितिः । किन्तु शापकात् ‘दीर्घात्’ इति पञ्चम्या एव
पृथी कल्पितेति भावः ॥ शाच्छासेति । अथैवा ‘शाच’ इति
स्यादिति भावः । नैकैरपि पञ्चम्यानां पञ्च एव व्यापयामि तात्पर्यम् ॥

(अतिव्याप्तिवारकश्लोकभाष्यम्)

ह्रस्व इति प्रवृत्तं

ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ह्रस्वस्य पिति कृति’ (७१) इति ।

यदि तदनुवर्तते दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्य—इति
ह्रस्वादपि पदान्तादिकल्पेन प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वादपीति । ‘छे च’ ह्रस्वस्य तु अर्पदान्तो
ह्रस्वोऽवकाशः—इच्छति, गच्छति—इति ॥

(उद्भोतः) ननु ‘पदान्ताद्वा’ इत्यत्रानुवृत्त्या ह्रस्वस्य विक-
ल्पेन अनुविधाने ‘छे च’ इति नित्यतुल्यनवकाशोऽत आह—छे
चेत्यस्य स्थितिः ॥

(दोषवारकश्लोकभाष्यम्)

संबन्धवृत्त्या

संबन्धमनुवर्तिष्यते—

‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ (७१) ।

संहितायाम् (७२) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘छे च’ (७३) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘आह्माहोश्च’ (७४) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

‘दीर्घात्पदान्ताद्वा’ (७५—७६) ह्रस्वस्य पिति
कृति तुक् ।

ततः ‘इको यणचि’ ह्रस्वस्येति वर्तते, पिति कृति
तुमिति निवृत्तम् ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—चयनम्, चायकः, लयनम्,
लायकः ।

अयादयोऽत्र यायका भविष्यन्ति ॥

इह तर्हि प्राप्नोति—खट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः, पट्टै-
लका, मालैलका ।

(प्रदीपः) संबन्धमिति । संबन्धे ‘छे च’ इत्यत्रापि
दोषः, पितिकृतीति संबन्धस्य ह्रस्वस्य छेन संबन्धाभावाप्रस-
ङ्गात् । नैव दोषः । ‘छे च’ इति समुदायस्य चशब्देन द्योत-
नाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुक् भवति । तदेवं ह्रस्वदी-
र्घयोर्व्यविधानात् प्रुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वाच्चाथं इमग्रहेण
ह्रस्वावृत्त्यर्थेन ॥

चयनमिति । व्यंक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणेन प्रवर्ति-
तव्यमिति एकोऽपि यणादेशोऽयादयश्च पमोयेण प्रवर्तन्ते ॥

अयादयोऽत्रेति । इत्येवमपि पदार्थे उत्तरार्गपदादौ च
संक्षिप्तासदित्यन्वयाभयोऽस्त्येवं ॥

तत्र च मध्ये पदान्ताद्वेलापि ह्रस्वपदानुवृत्तौ छे चेति प्रत्यक्षस्य वैयर्थ्यं
एवमेवेत्यत आह—अपदान्त इति ॥

७ ‘ततः’ इत्यदो न क. ट. पुस्तकयोः ॥

८ ‘आह्माहोश्च’ इति क. पाठः ॥

९ सम्बन्धानुवर्तने दोषमाधियति—यथैवमिति ॥

१० भाष्यकृतं चयनमित्यादौ दोष पद्यविशेष इत्याह—अथापिति ।

कल्पितेति यावं शेष इति भावः ॥

११ ‘आह्माहोश्च’ इति ट. पाठः ॥

१२ ‘असर्गापवादो संक्षिप्तस्य सप्तम्या’ इति क. पाठः ॥

१३ अथलयेति । व्यंक्त्यापि पदार्थेऽन्यद्वेनेत्येवो भाष्यत इति भावः ॥

१ यथेति । यदि पदान्ते अक्षरं यणोऽपवादकार्मपदान्ते पचतीत्यादौ
यण् स्यादिति भाष्याद्यथा ॥

२ शाच्छेति निर्देशस्य आपात्रव्युत्पत्त्यादयति—अन्यथेति । यदि दीर्घा-
त्परस्य ह्रस्वस्य स्यात्तदा ‘शाच्छा’ इत्येवं निर्देशः स्यादिति भावः ॥

३ ननु पदान्ताद्वेलेन विकल्पविधानात्प्राप्तं प्रुतिं ‘शाचा’ इति निर्देशो
वाप्यत्र इत्याद्यह्वासाह्—इत्यसिद्धिकेचित्ति ॥

४ ‘प्रवृत्तं’ इति क. पाठः ॥

५ ‘दीर्घात्पदान्ताद्वा’ इत्यादि पदान्तादिक— इति ट. पाठः ॥

६ इहो यणचितीत्ये दीर्घादिसमुत्कर्तमाने दण्येभ्योऽपि यण् स्यादिति
तदपानागतेन ह्रस्वग्रहणमपि ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति प्रुतमनुवर्तते इत्युच्यते,

(उद्घोतः) हुतस्य प्रकृतिभावस्येति । अनुत्पन्नावे ह्यनुत्पन्न-
शब्दस्य पर्युदासवृत्त्या हस्तदीर्घपरत्वेन तत्कार्यातिदेशात् हुतस्या-
सिद्धत्वाच्च न दोष इति भावः । यत्तु तत्र पर्युदासे 'अग्नी
इति' इत्यादौ प्रयुक्तस्य प्रकृतिभाव बाधित्वा परत्वादनुत्पन्नत्वादेन
दीर्घादिकं स्यादिति, तत्र; अनुत्पन्नत्वस्य शब्दतः 'इति'रूपपदसाये-
ष्टत्वेन तदपेक्षया कर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वादिति दिक् ॥
नन्वनवकोशेयादिभिर्भावात् कथमत्रापत्तिः ? इत्यत आह—इत्युक्त-
विति ॥ इत्येवमीति । अपवादस्तु स्वविषयेऽसन्दिग्धत्वेन तात्पर्य-
वान्, उत्तरांस्तु तदतिरिक्तविषयो वा तद्विषयोऽपि वेति सन्दि-
ग्धोऽसिद्धिर्नानापवादेन स्वविषयातिरिक्तविषयः कल्प्यते । एव चाप-
वादविषयश्चतुर्तिरिक्तक्यविषयस्तु गणानामेवोपपन्न इति भावः ॥

(अतिन्यासितारकश्लोकभाष्यम्)

गुणवृद्धिर्वाध्यम् ॥

गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इकोऽचि यणेष यथा
स्यात्, यदन्यत् प्रामोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्प्रामोति ?

शाकलम् । सिन्धिलसमासयोः शाकलप्रतिषेधं
चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) स न वक्तव्य इति । इन्द्रहणमन्तरेणापि
इको यणि सिद्धे पुनरिन्द्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वा-
द्विकल्पितयोर्बाधस्थितिभाषायं विज्ञायते । तेन सिन्धिलसमा-
सयोर्मणादेश एव, अन्यत्र तुमयम् ॥

(उद्घोतः) नन्वेन्द्रहणेन सिन्धिलसमासयोः कथं शाकल-
प्रतिषेधो कल्प्यते ? अत आह—इन्द्रहणमिति । एव वाक्यभेदेन
नियमायम् । तत्र 'इक यव-अन्वेव' इति च न नियमः, कर्त्तव्य-
वात्, किं तु यणवेति । स च नियमः शाकल्यारम्भसामर्थ्याद्वह-
विशेषविषय इवेति भावः ॥

(६१०७ एकदेशेन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशः हुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् ।
अग्नादेश इन्द्रम्—अग्नादेश्यिन्द्रम् । पटादेश उदकम्—
पटाशेवदकम् । अग्नादेश आग्ना—अग्नाशियाशा ।
पटादेश आग्ना—पटाशियाशा ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

असिद्धः हुतः, हुतविकारायिभौ ॥

(प्रदीपः) अग्नाशेयि इन्द्रमिति । 'अग्ने इन्द्रम्' इति

सिद्धे 'एचोऽप्रयुक्तस्य—' इति पूर्वसार्धस्य मात्राया आधार
आदेशः, स च हुतः । उत्तरस्य त्वर्धस्य मात्राया इदुतो । उत्त-
त्त्वभाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति ॥

हुतविकाराविति । हुतसहितौ विकारावित्यर्थः । यैष्यपि
स्वतोऽसिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि हुतसिद्ध्या तयोः सिद्धत्वं
प्रतिपादयितुं हुतासिद्ध्या तयोरसिद्धत्वमुच्यते । धार्तिकारम्भे
तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम् ॥

(उद्घोतः) हुतपूर्वत्वमिदुतोर्दध्यति—एच इति ॥ अर्धस्य
मात्राया इति । मात्रारूपसंस्कार्यः । 'स च हुतः' इत्यनेनेदुतो-
रभुतत्वं ध्वनयति ॥ युगपद्भवतीति । त्रिषाणां शेषनिवात्ता-
दुत्तेरिति भावः ॥

इद्वौ न हुतस्य विकारान्त आह—हुतसहितविति ॥

नन्विदुतोः स्वतः यथासिद्धत्वात्पुनराहुतासिद्धत्वकथनमनुक्तमत
आह—यद्यपीति ॥ ननु धार्तिकारम्भेऽपि इदुतोरसिद्धत्वात्कथं
सिद्धिः ? अत आह—धार्तिकारम्भे इति ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।

कथं ज्ञायते ?

यदयं 'हुतप्रयुक्ता भवि—' (६११२५) इति
हुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—
सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्विति ।

* कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

स्वतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) स्वरसन्धिष्विति । सन्धिः—संहिता,
तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः ॥

यद्यप्यसिद्धिः । ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये हुतस्यार्थ-
णासिद्धत्वं स्यादिति कथं ज्ञापकम् ? नेय दोषः । अनेककल्पना-
सम्भवेऽपीष्टसिद्धयमित्येव कल्पनाऽऽधीयते । स्वरसन्धिकार्येषु
सिद्धं हुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) तत्कार्येणिति । सम्भिन्नत्वेन संहितानामनुप-
पारोदुष्यत इति भावः ।

अनेकेति । हुतशब्दस्य हुतस्यानिनि लक्षणेत्यादिति भावः ॥
ननु हुतस्य सिद्धत्वेऽपि कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? अत आह—हुत-
प्रकरणमिति ॥

१ 'अमृतवपुर्गमिने' इत्यनेने कार्यतिरेके दोषेण विपत्तिः—यद्यु-
त्तेरिति ॥

२ उत्तराणां वादयोः सद्विभाषादिवत्त्वमुपपादयति—अपवादाविति ॥

३ 'गुणवृद्धिर्वाध्यम्' इति उ. वा. ३

४ इष्टे कथ्यते—इति गुणत्व नियमाभेदे नियमस्य सत्यवति, उप-
पिन्नप्रत्ययमुपपादयति—कर्त्ताभावादिति ॥

५ ननु यणादेशसिद्धत्वादे 'असिद्धः हुतः' इत्येतदपेक्षया 'असिद्ध-
मिदुतो' इत्येव भाष्येऽदुत्तर उक्तमत आह—यद्यपीति । सिद्धः हुतः इत्यादि
यणावातेष्वपि तादृशउत्तरमिति भावः ॥

६ आश्रयत्वादिति । हुतस्यासिद्धत्वं मृत्विजासिद्धानामनुपपादयितुमा-
नुत्तस्य सिद्धत्वं स्यात्, ननु सिद्धः हुतः स्वरसन्धिष्वित्यर्थः ॥

७ अनेककल्पनात् कल्पनाभावात्—युगपद्भवेत्येवमिति ॥

(६१०८ उपसंहयानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) दीर्घेति । अमात्रं यिन्द्रमिलादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घः प्राप्नोति । अमात्रस्यात्रेलादौ तु 'इवोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वः' इति प्रकृतिभावः ॥

(उपसंहयानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते हुतपूर्वस्य यणादेशः—'तयोर्ध्वावचि संहितायाम्' (८।२।१०८) इति, तदैव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति ॥

तत्र वक्तव्यं भवति ॥

ननु च तस्मिन्प्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदं वक्तव्यं यौ हुतपूर्वाविदुतायहुतविकारौ तदर्थम् । भो३ इ इन्द्रम्—भो३ यिन्द्रम् । भो३ इ इह—भो३ यिहेति ॥

यदि तर्ह्यस्य नियन्धनमस्ति, इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् ।

तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (८।२।४) इत्येव स्वरः प्रसज्येत । तेन पुनः सत्यसिद्धत्वाच्च भविष्यति ॥

यदि तर्हि तस्य नियन्धनमस्ति तदैव वक्तव्यम्, इदं न वक्तव्यम् ।

ननु चोक्तम्—इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यौ हुतपूर्वाविदुतायहुतविकारौ तदर्थम्—भो३ यिन्द्रम्, भो३ यिहेति ।

छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । यत्तर्हि न छान्दसम्—भो३ यिन्द्रम् भो३ यिहेति साम गायति ।

एवोऽपि छन्दसि दृष्टानुप्रयोगः क्रियते ॥

जडत्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चापदान्तो हलचश्च पूर्वः ।

दीर्घस्य यण इह इह इति प्रवृत्तं संबन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलभाकसमासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार ।

सामर्थ्ययोगाज्जहि किंचिदसिन् पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

(प्रदीपः) भो३ यिन्द्रमिति । भोश्चन्दस्य यणव्यत्ययेन छान्दसः शतः । इकारो निपातः, तस्य 'निपात एका-अनाद्' इति प्रथमसत्ता, 'हुतप्रथमा अचि'—इति प्रकृतिभावे प्राप्ते भविष्यानम् ॥

अनेन हीति । खरे कर्तव्येऽस्य यणः सिद्धत्वात् 'तयोर्ध्वाव'—इत्यनेन तु यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति खरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाभावात् ॥

दृष्टानुविधिरिति । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति प्रकृतिभावस्यर्णदीर्घत्वाभावे यणं भविष्यतीत्यर्थः ॥

एवोऽपीति । छान्दसस्येदमनुकरणम्, सात्रो नाम धेयत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । गीतिरहितस्य स्वरूपमात्रमनुक्रियते—इति अनुकरणे गीत्यभावः ॥

सामर्थ्ययोगादिति । शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनाच्च किञ्चित्—पदमात्रमपीहानर्थकमित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्र वक्तव्यमिति । अत्र वार्तिके कृते 'तयोर्ध्वाव'—इति सूत्रं न कार्यमिति लाघवमित्यर्थः ॥

तत्र विनिगमनाविरहं शङ्कते—(भाष्ये) ननु चेति ॥

अत्रत्यस्य अवश्यकस्य प्रतिपादयति—(भाष्ये) अवश्यमिति । क्वचित् 'तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यति—इतीदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदम्' इत्येव पाठः ॥

छान्दसः हुत इति । गीतिमशानुत इति हरदत्तः, तत्र भो३ यिहेत्यनुकरणे गीत्यभावेऽपि हुतदर्शनात् । अत्र हि 'तयोर्ध्वाव'—इति सूत्रस्य न प्राप्तिः, तत्र पूर्वसूत्रविहितयोरेव तयोर्ध्वावनेन परामर्शादिति भावः । 'अमुतयिकारौ' इति भाष्यस्य हुतसहितविकारभिन्नावित्यर्थः ॥

अस्य यण इति । यतस्त्वदेशविहितस्येत्यर्थः ॥ तेन पुनर्—इति ध्याचष्टे—तयोर्ध्वाविति ॥

ननु छन्दसि दृष्टस्याप्यनुविधानं लक्षणेन कर्तव्यमत आह—सर्वे विधय इति ॥

छान्दसस्येति । अनुकार्यरूपमज्ञमिया हि कृतमुतस्यैवेदमनुकरणमिति भावः ॥ सात्रोऽनुकरणे कथं गीत्यभावोऽत आह—गीतिरहितं चेति ॥

पदमात्रमपीति । यत्र तु प्रत्याख्यायते तत्र स्पष्टप्रतिपत्त्यायैव प्रयोजनम् । प्रत्याख्यायनं तु तत्सामर्थ्याच्चाश्रयणेन शुष्कतर्कविरुद्ध-कल्पनाकरणमाभायेति द्रष्टव्यम् । यत्र प्रयोगमात्रमेव भोध्यमिति भावः ॥

(१०८३ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ४८)

२५१६ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७९ ॥

(आयाप्यदेशाधिकरणम्)

(६१०९ पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वान्तादेशे स्थाननिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वान्तादेशे स्थाननिर्देशः कर्तव्यः । ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम् । एकारैकारयोर्मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) चान्तादेश इति । पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबन्धात् । इह तु निमित्ताभावात्तन्त्राभावात् ॥

(उद्घोषः) चान्तोदीतिघट्टभाष्य कैयटश्च 'स्थानेऽन्तर-तमः' इति सूत्रे व्याख्यातम् । 'गव्यूतिः' इत्यत्र 'लोपः' शाकल्यस्य इति लोपस्तु न, छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् । अध्वपरिमाणोऽपि संभाव्यमङ्गापत्तेर्न लोपः । यथा रघुनाथशब्दे नित्यस्यापि शल्यसामावः । ध्वनितं चेदं 'सृजोऽसंज्ञायाम्' इति सूत्रे भाष्य इति दिङ् ॥

(वार्तिकप्रत्ययानभाष्यम्)

स तर्हि चकच्यः ।

न चकच्यः । चान्तग्रहणं न करिष्यते । एत्तो विप्रत्ययेऽयादयो भवन्तीत्येव सिद्धम् ।

यदि चान्तग्रहणं न क्रियते—चेयम् जेयम्-इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

'क्षयजयौ शाफ्यार्थे' (६।१।८१) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—क्षिज्योरेवैव इति ।

'तयोस्ताहि' शाफ्यार्थोदन्त्राणि प्राप्नोति—क्षेयं पापम्, जेयो बृहत् इति ।

उभयतो नियमो विहास्यते—क्षिज्योरेवैव, त-प्रोक्ष शाफ्यार्थं एव-इति ।

इहापि तर्हि नियमात्र प्राप्नोति—लव्यम्, पव्यम्, अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ।

तुल्यजातीयस्य नियमः ।

कक्ष तुल्यजातीयः ?

यथाजातीयकः क्षिज्योरेव ।

कथं जातीयकः क्षिज्योरेव ?

एकारः ।

एवमपि रायमिच्छति—रैयति, अत्रापि प्राप्नोति ।

रायिद्वन्द्वसः, दृष्टानुविधिद्वन्द्वसि भवति ॥

(प्रदीपः) उभयतो नियम इति । योगविभागाध्यापादिति भावः ॥

रायिद्वन्द्वस इति । एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैवन्द्वोऽसाधुरिति लक्ष्यते । अथवा कयच्य एव रायिद्वन्द्वस इति व्याख्यायते ॥

(६।१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोर्यूतौ छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । गोर्यूति-मिसेवान्यत्र ॥

(६।११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गव्यूतिमध्वानं गतः । गोर्यूतिमिसेवान्यत्र ॥

(१०८४ नियमसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ४९)

२५१७ धातोस्तन्निमित्तस्यैव

॥ ६।१।८० ॥

(एवकारप्रयोजनभाष्यम्)

एवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरादभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थं भविष्यति ॥

इष्टोऽवधारणार्थं स्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत—धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति, मैवं विज्ञायि—धातोरेव तन्निमित्तस्येति ।

किं च स्यात् ?

अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् । शङ्क्यं दाढ, पिचव्यः कार्पास इति ॥

(१०८५ निपातनसूत्रम् ॥ ६।१।३ आ. ५०)

२५१९ क्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२ ॥

(तत्पदाद्योपदेशकभाष्यम्)

तत्-इत्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

स एव कीनात्यर्थः । इह मा भूत्—केयं नो धान्यम्, न चास्ति क्यमिति ॥

(प्रदीपः) तदित्यनेनेति । प्रहलर्यस्याप्राधान्यात्परा-मर्शो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शोऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तयो हि—यदि स एवार्थः—तदर्थ इति तत्पुरुष आधीयते तदाऽवश्यमेव सासिद्धार्थे क्यमशब्दो घर्नते इति नार्थत्वं प्रहृषेन ॥

अथ सोऽर्थो यस्यासौ-तदर्थः—छन्दः, तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसमनो तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति ॥

१ निमित्ताभावादिति । यथासंख्यसंबन्धवशात् निमित्ताभावात्तन्त्राभावा इति यावत् ॥

२ एवकार इति । सूत्रे एवकारावेषवि 'चान्तो वि-' इत्यनेन सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यात् निपातार्थं भविष्यति, एव चान्त एव, एव एव, चातोरेव, तद्विहितसिद्धेति विप्रत्ययस्यैव समवर्तिता । आद्यो ही अन्तराभावादिभ्यश्चिन्ति द्वयोश्चान्तोरेव समाना इत्यनेनेति । तद्विप्रत्यय चकारोरेति विप्र-

भाष्येन शङ्कवशित्वात् शङ्कवशित्वात् तद्विप्रति ओष्ठेऽव देवो न स्यात्, स्वाद्य ओष्ठेन इत्यन्तर्हित इत्येवमन्तराभावे एवकारः ॥

३ 'भाष्यम्, श्रेयमिति सर्वार्थः । न 'चिन्ति' इति क. ट. पाठः ॥

४ अनुपलभ्यति । इत्यत्र चोदामर्थे हि इवकारः क्यमशब्दस्य स्यात्, च च ओष्ठेऽभिहित इत्येवमन्तराभावे ॥

५ अन्तराभावादिभ्यश्चिन्ति—तथाहीति ॥

स पवेति । प्रधानस्य परामर्शसमवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः । तस्मै क्रियाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते ॥ क्रयमिति । मूले-नोपादातव्यमित्यर्थः ॥ न चास्ति क्रय्यमिति । आपणे क्रियाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु—क्रय्यशब्दे कीणातिर्विक्रये वर्तते इति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यत् द्रव्यं न्यस्तं तत् क्रय्यमित्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु प्रकृत्यशब्दाद्यर्थपरामर्शे संभवति किं प्रशेनेत्यत आह—प्रकृत्यर्थस्येत्यादि ॥

गुणभूतस्येति । सामर्थ्यादित्यर्थः ॥ यदापण इति । केतूणां क्रयार्थं यदापणे स्थापितमित्यर्थः । तद्वत्त्वमिति—‘आपणे क्रियाय प्रसारितम्’ इति । अनापि ‘क्रयाय’ इत्यस्य ‘केतूणाम्’ इत्यादिः । क्रयार्थत्वं च पक्षोपधारणरूपं न तु बोध्यतामानम्, ‘तदर्थे’ इति विशेषणसामर्थ्यादिति भावः ॥ आप्योक्तोदाहरणप्रत्युदाहरण-योरर्थमाह—मूलेनेति । केनचित्—‘अस्मभ्य धान्यं दातव्यम्’ इति केतार प्रति वृत्ते, इदमुक्तम्—‘कैव नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम्’ इति । क्रयो नाम धान्याधिकिद्रव्यं दत्त्वा ग्रहणम् ॥ केचि-रिति । विक्रयो नाम लभेच्छया द्रव्यग्रहणपूर्वं धान्यादिदानम् । अत्र बोधे षट् विशेषः, न तु षडे—इति बोध्यम् ॥

(१०८६ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ५१)

२५२० भय्यप्रवच्ये च छन्दसि

॥ ६ । १ । ८३ ॥

(६११२ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उप-
संहयानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भय्यादिप्रकरणे हृदय्या उपसंहयानं कर्तव्यम् । हृदय्या आपः ॥

(प्रदीपः) हृदय्या इति । हृदे भवाः, ‘भवे छन्दसि’ इति मत्स्यतयः । अकारस्यायादेशः ॥

(६११३ उपसंहयानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अक् शरस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयादेशो भवतीति यक्यम् । शरस्य च हृदस्य चांतोऽप्यक्यः । हृदय्या आपः । शरय्या ये तेजनम् । शरस्यस्य पद्मभिर्योतकः स्यात् ॥

(प्रदीपः) शरस्यस्येति । शरशब्दस्य यति परतो-ऽन्धारस्यावादेशः ॥

(६११४ शरस्यशब्दस्यान्यथासिद्धिकथनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ शरवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥

(प्रदीपः) शरवृत्तादिति । शरशब्दः ‘शृङ्गलिहि-’ इत्यौणादिकः, तस्मादिति कृते ‘ओर्गुणः’ इति गुणे ‘वान्तो वि प्रलये’ इति वान्तादेशे च सिद्धः—शरस्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे पट्टा-

ध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्द्योतः) शरवृत्तादेति । शरशब्दप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

इति श्रीशिवभट्टसुततीर्थाभेननागोजीमहच्छते भाष्यप्रदीपो-
द्द्योते पट्टाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(६११५ वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ ऋज्वती शरुरित्यपि हृदयते ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋज्वती शरुरित्यपि शरशब्दप्रवृत्ति-
र्हृदयते ॥

(६११६ वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ शरहस्त इति च लोके ॥ * ॥

(भाष्यम्) शरहस्त इति च लोके शरहस्तमुपा-
चरन्ति ॥

इति श्रीमद्भागवत्पतञ्जलिभिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये पट्टाध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

(१०८७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५२)

२५२१ एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥

(एकादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

एकयचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) एकयचनमिति । ‘आहुणः’ इत्यादावेकसां देशस्य स्य उपादानात्, संख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दीपात-संख्यात्यागे कारणाभावात्, गुणभेदे प्रधानस्याभेदात् स्थानि-भेदेऽप्येकस्यवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः ॥

(उद्द्योतः) ननु स्थानिभेदादादेश्ययोरेकप्रवृत्त्यर्थमेक-प्रधानमिति प्रश्नासङ्गिरत आह—आहुण इत्यादाविति ॥ निर-
क्षार्थं हेतुः—शब्दोपाधेति ॥ गुणभेद इति । गुणानुपेक्षेन
प्रधानावृत्तेरुपाधेति चार्थः ॥

(६११७ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ एकवचनं पृथगादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) एकवचनं क्रियते, एक आदेशो यथा
स्यात्, पृथगादेशो मा भूदिति ॥(प्रदीपः) पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति । आदेशस्य
विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च—ग्रहं समार्थात्तादौ सत्याया
अविधितत्वात् स्थानिभेदाद् द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं
कृतम् ॥(उद्घोषः) प्रधाने च ग्रहमिति । अत्र च सरकार्यत्वात्प्राधान्य
बोधम् । अत्रापि विधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन सस्कार्यत्वात्प्राधान्य-
मित्याशयः । केचित्तु—ग्रहस्यानुवाक्यत्वेन तत्र सङ्ख्याया अविधेयत्व-
मत्र तु विधेयगतवाच्यत्वेनेति चिन्त्यमिदम् । तस्मादनन्ता-
व्यपराधानामशोभेऽस्त्यप्यत्र प्रथेक तेष्वेकैरगुणवत् शब्दोपात्तपूर्व-
पररूपानुवाचमेवेनाप्यादेशभेदः स्यात्—इति तत्प्रतिषेधार्थमेकग्रहण-
मिति भाष्याशयमाहुः ॥

(६११८ एकपदानुपयोगप्रकथनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न चा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां
द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तेः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चा एतत्प्रयोजनम् ।

किं कारणम् ?

द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तेरेक
आदेशो भविष्यति । तद्यथा—द्रव्येषु कर्मचोदनायां
द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तिर्भवति । अनयोः पूरयोः कर्तुं
कुरु, अनयोर्भूतिपण्डयोर्देतुं कुरु—इति । न चोच्यते
एकमिति, एकं चासौ करोति ॥किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्रयोरेक-
स्याभिनिर्घृत्तिर्भवति ?(प्रदीपः) न वेति । कर्मचोदना—कर्मणः कारकस्य
नियमाणत्वेन वा बोधना तस्यामित्यर्थः ॥(उद्घोषः) वार्तिके कर्मशब्दः नावपरो न क्रिया-
परः । द्रव्येष्वपि द्रव्यवत् । कर्मचोदनाया संज्ञापिद्रव्येषु दिव्येऽपि
यथेकमेव निष्पापते तदभिलषेः ॥ तदाह—कर्मण इति ॥

(६११९ एकपदानुपयोगसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तच्चैकवाक्यभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवाक्यभावाद्द्रव्येषु कर्मचोदनायां

द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्तिर्भवति । आतश्चैकवाक्य-
भावाद्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आ-
देशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमयामुपधायाश्च’
(६११२०) ‘भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ (६१
११४७) इति ॥(प्रदीपः) एकवाक्यभावादिति । यथोपात्तविशिष्ट-
कारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वान्यार्थ इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) यथोपात्तेति । यत्तद्वाक्यं यत्पुनः कारकमु-
पात्तं तत्तस्यानेन तद्द्रव्योपात्तान्विता क्रियैव वाक्यार्थ इत्यर्थः ॥
साध्यमानेति । एवं च भूतैर्मन्यन्त्यायेन यद्द्रव्येण क्रियाविशिष्टस्य
साध्यत्वं युक्तं तत्रैव सचभिनः सिद्धस्य साधनावयवनादेकत्व वदस्य,
उपात्तसद्भावा अविधेयत्वायां मानाभावादिति भावः । एव न्यायदाने
‘एकवाक्यभावात्’ इति भाष्यसामर्थस्य व्यभिचि चिन्त्यम् । तस्मा-
दयमत्र भाष्यार्थः—एकवाक्येऽनेककर्माधनवैक्यविधेये एकस्य विधेय-
त्वप्रतीतिः, यथा—प्रकृते वाक्ये । अत एवास्य पूरस्य कर्तुं कुरु—अस्य
च पूरस्य कर्तुं कुर्विति वाक्यभेदेनेकत्वस्य विधेयत्वप्रतीतिरिति ॥

(लौकिकदृष्टान्तेनाक्षेपभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—एकवाक्यभावात्—इति ।

तत्र ।

अर्थात् प्रकरणाद्वा लोके द्रयोरेकस्याभिनिर्घृत्ति-
र्भवति । अर्थो याऽस्यैकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र
भवति—इदमेकमेव कर्तव्यमिति । आतश्चार्थाद्वा
प्रकरणाद्वा व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनो-
र्द्वावादेशो भवतः—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दाः’ (८११४२) ‘उभौ साभ्यासस्य’ (८११२१)
इति ॥कथं यत्तदुक्तं—व्याकरणेऽपि हि अन्यत्र द्वयोः
स्थानिनोरेक आदेशो भवति—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यवि-
मयामुपधायाश्च’ ‘भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’
इति ?इह तावत्—‘ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमयामुपधायाश्च’
इति, तां द्वावृत्तौ नास्ति दोषः, सचर्णदीर्घत्वेन
सिद्धम् ।इह—‘भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्’ इति,
यक्ष्यति हेतवत्—भ्रस्जो रोपधयोरलोप आगमो
रभिधीयत इति ॥१ केषु चोक्तं द्रव्यवत्—विशेषः । कर्मचोदनाया—अत्रापि—
२ अत्र ‘प्रहृष्टं’ इत्यत्र यमभेदेन विधेयत्वम्, न यदभिलषेः आह-
देविति ॥

३ द्रव्यवदिति । ‘तत्र तस्यैव’ इत्यनेन यतिः ॥

४ न चा द्रव्यवदिति—विशेषमाह—कर्मचोदनायामिति ॥

- ११ पा० प०

५ भूतमन्यतेति । भूतं मन्यते बोधनेर्द्वा । इति व्याकरणम् ॥

६ ‘मन्यते’ इति—‘मन्यते’ इति क. पाठः ॥

७ ‘मन्यते’ इति—‘मन्यते’ इति क. पाठः ॥

८ ‘मन्यते’ इति क. ट. पाठः ॥

(प्रदीपः) तत्रावयव इति । व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तियवयवः, तत्रैव शास्त्रार्थं कार्यं प्राप्नोति । तावतैव शास्त्रार्थस्यानुष्ठानात्, न तु सर्वेषु व्यक्तिविलयः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—तत्रावयव इति । अयं भावः—सर्वान् शास्त्राधिकारिणः पुरुषाग्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेक-वाक्यवया सहदेव बोधकं स्यात् । यथा—‘आपानेनाग्निं संकुर्वीत’ इत्याद्यर्थकमाधानादिवाक्यं प्रतिमाह्वयं सकृदेवाधेयविकम् । अत एव पुनःपुनर्नाशनादिस्कारः । तत्र व्याकरणशास्त्रस्यावर्णादयि पूर्व-परयोर्गो भवति, तद्वच्च साधु भवति, तच्च प्रयोक्तव्यम्—इत्येतावत्प-र्वन्तं व्यापारात्सकृत्स्वैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य कर-णान्मलेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्, अतस्तत्तच्छास्त्रविषयविभक्त्युपपन्नत्वेन वाक्यभेदोऽन्यत्र वाच्यः । तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यात्—इत्यादिवाक्य-मेकग्रहणम् । गुणादिविधिष्वेया लक्ष्यसंस्कारकत्वात् प्रयोगविधिरपि पुरुषसंस्कारक इति । तदाह—व्यक्तिसमुदायेति । मालेन्द्रा-दिसु न स्यादिति—भाष्ये—तद्विषयः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः ॥

(३१२१ लौकिकदृष्टान्तेन समाधानघातिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयववि-
ज्ञानाद् यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम्, धर्मोपदेशने चास्मि-
च्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते, यथा लौ-
किकवैदिकेषु च कृतान्तेषु ॥

लोके तावत्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सुरा न
पेया—इति,

ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं
च ब्राह्मणमहर्त्यैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र काम-
चारः स्यात् ।

तथा—‘पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः’ इति,

पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, एकं
पूर्ववयसं प्रत्युत्थायान्यत्र कामचारः स्यात् ॥

तथा—वेदे खल्वपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निरोमा-
दिभिः क्रतुर्भियजेतेति,

अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते ।

यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्यात्, सह-
दिष्टा पुनरिज्यायां न प्रवर्तते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति
धर्मनियमोऽनेन कियत इति—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु
सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते, न तु कस्यापि-
देव शब्दव्यक्त्याविलयः ॥ अनवयवेनेति । साकल्येनेत्यर्थः ॥

तथा पूर्ववया इति । न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनु-
ष्ठीयते, यावद्विधिरपि यथासंभवमिति दर्शयितुमुपन्यासः ॥

अग्न्याधाननिमित्तमिति । अग्न्याधानं निमित्तमत्येति
बहुव्रीहिः, सत्यग्न्याधानेऽग्निरोमादिष्वधिकारात् ॥

(उद्घोतः) समापत्तं—(भाष्ये)—धर्मोपदेशन इति ।
धर्मोपदेशने नित्यनिमित्तिकाम्यानां ग्रहणम् । यदेवावे पापजननं
तन्नित्यम्, यथा—ब्राह्मणार्हिसादि । नैमित्तिकं यथा—बुद्धागमने-
प्रत्युत्थानम् । काम्यं—उच्यते षोमादि । तत्रैतच्छास्त्रविषयप्रयोगविधे-
नित्यसमता, शास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्य ‘नापमावित्तै’ इति ह्यस्या
स्वार्थे तदर्थकाम्यशब्दप्रयोगे पापवोपनात्—इत्याद्येनाह—साधु-
भिरिति । ‘साधुभिर्भाषितव्यम्’ इति यत् वक्तव्योऽनेन—व्याकरणेन
तद्विषयो धर्मनियमः कियत इत्यर्थः । ‘धर्मोपदेशने’ इति ऋग-
श्रुतं शास्त्राविति । ‘अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु’ इत्यनेन
स्थानेभ्यं वारयति । एवं वक्ष्यमाणो भाष्योक्तः फलसम्बन्धोऽपि
तदेवं—इति सर्वविषयता शास्त्रस्य बोधिता ॥

इष्टान्तान्तरोपभ्यासे प्रयोजनमाह—न केवलमिति । निषेध
इति—नित्यविद्युत्पलक्षणम् ॥

अग्न्याधाननिमित्तमिति यजनक्रियाविधेरुपगमित्याह—बहुव्री-
हिरिति ॥

(द्विविधदृष्टान्तव्यवस्थापकभाष्यम्)

उभयथेह लोके इज्यते—अवयवेनापि शास्त्रा-
र्थसंप्रत्ययः, अनवयवेनापि ।

कथं पुनरिदमुभयं लभ्यते ?

लभ्यमित्याह ।

कथम् ?

इह तावत्—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति,
अग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थम् । सहोदाघाय
कृतः शास्त्रार्थः—प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनः

इति । साधुगन्धर्वानेऽनुपगच्छन्ता प्रयोगे पापजननात् ॥

५ स्यात्कृतमिति । तेन न साधुगन्धर्वयोः पापजननादप्येव शब्दस्त
पुनः पुनः प्रयोग इति ॥

६ ब्रह्मण्य—एकः शब्दः सम्बद्धः स्यात् इत्यर्थः ॥

७ तत्रैव—अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु साधुगन्धर्वेभ्यः ॥

८ सर्वविषयता—उद्देश्यतः प्रयोगविधिरिति वारयति ॥

९ यजने ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत्येतत् पुनः पुनः प्रयुज्यमाने योजनात्—
सहोदाघायेत्यादि ॥

१ सिद्धं त्विति । धर्मोपदेशनेऽस्मिन् शास्त्रेऽनवयवेन—उद्देश्यतावच्छेद-
कत्वेनेन मनुविधानात् उद्देश्य, यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च धर्मोपदेशनेऽ
इत्यर्थः ॥

२ अर्थप्रतिपादनायेति । विवक्षितार्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु यतो-
दिशब्दे उपलब्धे साधुगन्धर्वानां पापं वर्जनं इत्यर्थः ॥

३ नित्यनिमित्तिकाम्यानां ग्रहणमिति षोदाहरणमाह—यदमाह
इत्यादि ॥

४ स्वाभाव इति । सापान इत्येव विवक्षितं तदर्थकाम्यशब्दवयो

प्रवृत्तिर्न भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय इति, उपनयनं संस्कारार्थम् । सकृद्वासावुपनीतः संस्कृतो भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—त्रिहृदयद्रुमाभिरद्विरशब्दाभिरुपस्पृशेदिति, उपस्पृशेन शौचार्थम् । सकृद्वासावुपस्पृश्य शुचिर्भवति । अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ॥

इहेदानीम्—ब्राह्मणो न हन्तव्यः—सुरा न पेयेति, ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—पूर्वयया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति, पूर्वययसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः ।

कथम् ?

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति

यूनः स्यविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां

पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ इति ।

स च पूर्वययोमात्रे प्रसक्तः । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—यसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति,

इत्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

'स्वर्गं लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरेत' इति । तच्च द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याद्येन्यायाः फलं भवितुमर्हति । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते ।

तथा—शब्दस्यापि दाने प्रयोजनमुक्तम् ।

किम् ?

एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्भवति—इति ।

यद्येकः शब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग्भवति, किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च प्रयुज्यते ? न वै कामानां वृत्तिरस्ति ॥

(प्रदीपः) यत्समुत्तमिति—यत्तद्वारम् । यशोपायमित्यर्थः ॥

ब्राह्मणवध इति । एकस्मिन्पि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हनननिषेधः प्रतीयते ॥ ऊर्ध्वं प्राणा इति । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रसङ्गापरः ॥

यसन्ते इति ॥ अन्नभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वं—इति काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिरनुधीयन्ते । यस्य पुनः कामना नास्ति नास्ती पुनरनुतिष्ठति । नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावयगमस्तदा तदाऽवस्थानुष्ठेयानि । नित्यानां तु नित्यत्वादेवाविच्छेदः ॥

(उद्घोतः) यशोपाय इति । सत्कृत्याभिसम्पादनाधेत्वादानस्य सम्पन्नेष्वपि प्रयोजनाभावात् पुनःकरणमिति भावः ॥

भाष्ये—संस्कारार्थमिति । वेदाध्यापनाद्युपयोगिसंस्कारार्थमित्यर्थः ॥

निषेधातिक्रमादिति । तदतिरूपे प्रत्यवायोत्पत्तेरित्यर्थः ॥ अर्थवादोऽयमिति । प्रत्युत्थानकरणे प्रागोरुक्तमनुरूपमसंभवि दोषमुद्राव्य तत्प्रशस्ता क्रियते तदननुष्ठाने दोषदर्शनेन तदनुष्ठानार्थम्,

व्याघ्रादिभ्यपदेशेन यथा बालो निजत्यंते ।

असतोऽपि तथा कश्चिप्रत्यवायोऽभिधीयते ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ शब्दप्रयोगस्य नित्यताभ्यास्तत्तल पुनः पुनरनुष्ठानवोधनाय नित्यनैमित्तिककाम्यानां पुनःपुनरनुष्ठाने हेतुमाह—अन्नभूयस्त्वादिति । अन्नशब्देन फलं प्रति अन्नभूतो याग उच्यते ॥ अधिकारिभिः—वामनावद्विभेदविधे रक्षिषिषाशुकेः ॥ नैमित्तिकानि—प्रत्युत्थानादीनि ॥ नित्यानाम्—अग्निष्टोमादीनाम् । नित्यत्वात्—यावद्विषयसिद्धिरास्यत्वात्, अवरणे प्रत्यवायभङ्गाभेति भावः ॥

शब्दप्रयोगस्य सामान्यं दर्शयति—एक इति—भाष्ये । नैमित्तिकस्य स्वधेरोपनिषद्वेन रपद्येव । सामान्यं क्वा एतद्व्यधेरोपनाय सुप्रयुक्तत्वेत्यामयुग्भवति, किं वचन्यं सर्वेऽपि—इति तदर्थः । एव व्यवहारे प्रयोगविषयाणां सर्वेषां साव्यवधानादुच्यते । 'शास्त्रान्वितः' इत्यनेन शास्त्रसरणपूर्वकं प्रयोगं धनैः स्वीकृतः । अत्र प्रयुक्तिप्राप्त्यवधारणप्रयोगात् प्रसिद्धं एव प्रयोगे कृतसम्बन्धवोधनं दर्शयन्मास्येति । एतदेकमेव पुनः पुनः प्रयोगेनानेकवामनाद्विद्विद्वत्शास्त्रम् । एवं च नित्यनैमित्तिकसामान्यविषये प्रत्यवायविरहाय कृतप्रसङ्गे च एतद्व्यपिषदानान्नववोधनं वाच्यमेति-

१. 'निदानवचनानुपयोगि' इति ह. वा. २.

३. यत्समुत्तमं इति न. वा. ४. तत्तद्वारम्—५. इत्युपायमित्यर्थः

६. 'यत्समुत्तमं' इति न. वा. ७. तत्तद्वारम्—८. इत्युपायमित्यर्थः

९. 'यत्समुत्तमं' इति न. वा. १०. तत्तद्वारम्—११. इत्युपायमित्यर्थः

१. अ. १. पा. ४. आ. १. एकः पूर्वपरयोः सूत्रे

२. अ. १. पा. ४. आ. १. एकः पूर्वपरयोः सूत्रे

३. अ. १. पा. ४. आ. १. एकः पूर्वपरयोः सूत्रे

रपुनः पुनरनुष्ठानसिद्धिः । तेन तत्तच्छब्दविषयोपपन्नवाक्ये 'गुणो भवति' इत्याद्यन्तोऽंश आधानादिवल्लक्ष्यस्कारक एव, फलाश्रवणात् । अत आद्यौ मानामानात्पूर्वपरपटितमेकमेव वाक्यमिति नादेशादयम् । अत एवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुन पुनन प्रवृत्ति । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'उच्यते लक्षणस्य सङ्गदेव प्रवृत्तिः' इति, 'सङ्गादक्याक्याल्लक्ष्यस्कारकवाक्योपपन्न' इति चेति दिक् ॥

(चार्तिकचतुर्णभाष्यम्)

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथ पूर्वति । 'आहुणः' इत्यादौ 'आत्' इत्यादिना पञ्चमी अचीत्यादेः पठ्ठी प्रकल्पयिष्यति, 'अचि' इत्यादिना सप्तमी 'आत्' इत्यादेरिति मत्वा प्रश्नः ॥

(उच्योतः) ननु तैद्विना कथं पूर्वपरयोः स्थानितमत आह—आहुण इत्यादाविति ॥

(६१२२ पदकृत्यवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पूर्वपरग्रहणं परस्यादेश-
प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपरग्रहणं क्रियते परस्यादेशप्रति-
षेधार्थम् । परस्यादेशो मा भूत्—'आद् गुणः'
(६११८७) इति ॥

कथं च प्राप्नोति ?

(प्रदीपः) पूर्वपरग्रहणमिति । परस्येवादेशो मा
भूत्, पूर्वपरवार्थया स्यादित्यर्थः ॥

(उच्योतः) ननु परस्यानेऽप्यादेशोऽप्यष्टवाक्यप्रतिषेधार्थत्वम-
शुक्रमत आह—परस्येवेति । 'आए' इति पञ्चम्याऽऽहुताभया
पूर्वं कृतावार्था अचीति सप्तमा एव पठ्ठी प्रकल्पनादिति भावः ॥

(६१२३ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमु-
च्यते । तद्यथा—'द्वपन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत्'
(६११९७) इति ॥

(६१२४ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पठ्ठीनिर्दिष्टार्थं तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पठ्ठीनिर्देशार्थं च पूर्वपरग्रहणं क्रि-
यते । पठ्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥

(प्रदीपः) पठ्ठीनिर्दिष्टार्थं स्थिति । निर्देश -

निर्दिष्टम् । तुष्येन्दश्चमदाथे । अनिष्टमिष्टतिष्ठसिद्धिश्च
प्रयोजनमित्यर्थः ॥

(उच्योतः) अनिष्टमिष्टतिष्ठति । तदभावे परस्येवादेशः
स्यादित्यनिष्टम् । सत्त्वे तु पूर्वपरयोर्भयोऽप्यस्त्वानिवसिद्धिः—इति
वार्तिकद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

(६१२५ पदकृत्यसमर्थकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ अनिर्दिष्टे हि पठ्यार्था-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे पठ्य-
र्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् ।

कस्य ?

स्थानेयोगतवस्य ॥

नैप दोषः । आदित्येना पञ्चमी अचीति सप्तम्याः
पठ्ठी प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१११६७)
इति ।

'तथा—अचीत्येना सप्तमी आदिति पञ्चम्याः पठ्ठी
प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१११६८) इति ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नोभे शुगपत्प्रकल्पिके भवत
इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

यदुक्तं—सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र पठ्ठीप्र-
कल्पितोभयकार्यप्रसङ्ग इति, स न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) यदुक्तमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यत्र ॥
सप्तमीपञ्चम्योश्चेति । 'आनेमुक्' 'ईदात्' इत्यादौ । न
चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धम्, यतो विरोधात् भवेत् ।

सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद् द्वे भवेतां प्रकल्पिके ।

पठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापनार्थत्वमाश्रितम् ॥

(उच्योतः) कथमुभयोः प्रसङ्गेन विरोधाभावः ? अत आह—
सूत्रद्वयेति । ज्ञापनेन चोभयोः प्रकल्पने निरुद्धे परतानवकाश-
त्वात्था व्यवसेल्यर्थः ॥

—००—

* 'तुष्येन्दश्चमदाथे' इति ट. पाठः ॥

१ ननु तत्तत्तद्विधियाणि वाक्यं 'युपपन्नम्' इति सर्वत्रैकविधप्रकार-
भाष्येति 'आहुणः' इत्यादादि पूर्वपरपठ्ठी परविषयकं वाक्यप्रवृत्ति-
ज्ञातव्यं स्यात्तत्र आह—तत्र सचदिष्टि ॥

२ 'आन एवाहुको' इति छ. पाठः ॥

३ तद्विना—पूर्वपरग्रहणं विना ॥

४ 'परस्यादेशो मा भूत्' इति ट. पाठः ॥

५ 'एवमेव मन्त्राणां' इति क. पाठः । सूत्रद्वयेति । सूत्रद्वय-
'आने मुक्' 'ईदात्' इत्येतत् प्रमाणत्वात् द्वे विभक्तौ—पञ्चमीसप्तमी पठ्या
प्रकल्पिके भवेत्तत्, तेन पूर्वपरग्रहणस्य ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति ॥ ए-
वमे—इति पाठे सूत्रद्वये प्रामाण्यात्प्रवृत्तित्वार्थः ॥

तदेव दृष्टान्तभावेनाह—(भाष्ये) सद्यथेति । यत् 'अग्नि-
भस्' इत्यस्य पूर्वपरवर्गसमुदायस्यैव इति, तत्र; 'पूर्वपरयो.'
इति द्विवचनेन वाच्यत्वान्निरूपक प्रत्येकमेव विधानोः । ध्वनि-
चेदम् 'वरणपरः' एते भाष्ये ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(६१२० पूर्वपक्षिवातिवम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यस्यान्तादिवच-
न्निर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यस्यान्तादिवद्वाय इत्युक्ते तन्नि-
र्देशः कर्तव्यः । यस्यान्तवद्भवति, अस्यादिवद्भव-
तीति यच्चक्यम् ॥

(प्रदीपः) तत्र यस्येति । अन्तादिवद्बोधोरवयवविशेष-
प्राप्तिवादवयवविभागाक्षेपेऽपि अवयवविशेषोपप्रतिपादनाय तस्मि-
न्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(६१२८ समाधानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

पूर्वपराधिकारात् । पूर्वपरयोरिति वर्तते । पूर्वस्य
कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति । परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति ॥

(प्रदीपः) पूर्वस्येति । क्वचिदादेशविधानात्प्राप्तौ पूर्व-
परो तो यश्चेति । यथा—वृक्ष-औ-वृक्षाविलिखन् सुपमौकार पर
प्रति आदिवद्वावादिकेदादिस्य सुवन्त पदमिति पदसत्ता भवति ।
क्वचित्तु कृत एकादेशे यौ पूर्वपरो तो यश्चेति ॥

(उद्घोषः) यथा वृक्ष औ इति । कृते एकादेश इह पूर्व-
परयोर्नैवेन निर्देशानामादिसर्थः ॥ क्वचित्त्विति । क्षीरपेणेल्लादौ ।
तत्र हि कृते एकादेशे पूर्व-परान्तस्यदन्तवर्गकादेकादेशस्यैकानुत्तरपद-
स्वाद्य गत्व भवति । यद्यपीदं प्राक्पूर्वपरमहणेनापि सिध्यति
तथापि एवमेव सिध्यतीत्यभिमानः । पूर्वपरो चात्रान्तादिवधितो
द्वैतस्य भाष्ये ॥

(सूत्राप्रवृत्तिस्वरूपोपक्रमभाष्यम्)

अथ यत्रोभयमाश्रीयते, किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भ-
वति—आहोस्तिरपरस्यादिवद्भवति ?

१ भेदेनेति । पूर्व-औ-इत्यत्र कृत एकादेशे पूर्वपरयोः पार्थक्येन
निर्देशानामादिसर्थः ॥

२ प्राक्तेनेति । क्वचिदात्रान्तवर्गकादेकादेशस्यैकानुत्तरपद-
स्वाद्य गत्व भवति । यद्यपीदं प्राक्पूर्वपरमहणेनापि सिध्यति
तथापि एवमेव सिध्यतीत्यभिमानः । पूर्वपरो चात्रान्तादिवधितो
द्वैतस्य भाष्ये ॥

३ द्रष्टव्यविलसते 'भाष्ये' इति न पुनश्च एव इत्युक्ते, नात्रैव
उपक्रमे ॥

उभयत आश्रये नान्तादिवत् ।

किं यच्चक्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गन्स्यते ?

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा—लोके द्वयो-
स्तुल्यवलयोरैकः प्रेष्ठो भवति, स तयोः पर्यायेण
कार्यं करोति । यदा तु तमुभौ युगपत् प्रेययतः,
नानादिभ्यु च कार्यं भवतः, तत्र यद्यसावविरो-
धार्थी भवति उभयोर्न करोति ।

किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ?

यौगपद्यासंभवात् । नास्ति योगपद्येन संभवः ॥

(प्रदीपः) उभयत इति । यथा 'एतेर्लिङ्' इति ह्रस्व-
त्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानम् 'अतीयात्-परीयात्-इत्यादौ
न भवति । तथा हि—अन्तादिशब्दावयवविशेषप्राप्तिना, तत्र
यदि पूर्व प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं
प्रति कथमादिवद्भावः स्यात् ? एवं परं प्रत्यादिवस्ये पूर्व प्रत्य-
न्तवद्भावो न स्यात्, एकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति
भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्येन न्यायसिद्धत्वमुपपादयति—तथा
हीति ॥ पारतन्त्र्यविरोधादिति । पूर्वपरशब्दाभ्याम्—अन्तादिश-
ब्दाभ्यां च विरोधस्य पुर रक्षार्थकत्वादिति भावः । औन एव स्थानि-
नव्वादे उभयत आश्रयणेऽपि भवति । औन एव 'बलावते' इत्यादौ
'उपसर्गात्परयो' इति कृतसिद्धिरित्युक्ते भाष्ये स्पष्टम् । ननु
क्वचित्पदितकालेनारोपमात्र बोधये, कार्यनिर्वाहवारोपितपूर्वोन्तव-
परादित्युक्तं न विरोध इति चेत्, विरुद्धविपकारोपयोगिगपदसम्भव
इत्याशयात् । वस्तुतः शास्त्राहारांरोपमात्रपरत्वेन तस्य च विरु-
द्धविपयस्यापि सम्भवेन 'अथ यत्रोभयम्—' इत्यादिभाष्यमेकदे-
श्युक्तिः । केयटोकोदाहरणस्यापि प्रकारान्तरेण सिद्धये वक्ष्यमाण-
तया नैवेदर्थस्य फलमिति बोध्यम् ॥

(पार्तिकावतरणभाष्यम्)

अयान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१२९ अन्तवत्त्वप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तवत्त्वे प्रयोजनं बह्वर्च-
पदाट्टज्विधाने ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तवत्त्वे बह्वर्चपूर्वपदाट्टज्विधाने

१ अत एव—स्वभाववत्त्वे पारतन्त्र्यवर्धनपूर्वपरव्यवयोगाभावादेव ॥

२ अत एव—उभयत आश्रयणेऽपि स्थानिवद्भावस्य सत्त्वादेव । अत
एव स्थानिकत्वेनैकानुत्तरात् । अन्यथा अन्तादिवत्त्वमुप वर्णमात्राय एव न
भवति, आभाषाभेदात्प्राक्काये भवति एव । स्थानिवत्त्वम् तु अभाषाभेदात्-
काश्रयणे न भवति इत्यनयोर्नैव पूर्वोपपत्तिरिति वदन्तीति ॥

३ 'नैवेद'भेदवत्त्वम् इति न पाठः ॥

॥ तेन—एतदेवमिदं श्रुत्वा नेन ॥

पेक्षया स्वरादीनामन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अर्पेत्ते बहिरङ्गत्वानामग्रपणेन, पूर्वमेव खीलविशिष्टयोग्यत्वं त्वविबक्षणेन च पूर्वमेव द्युनित इति केचित् ॥

(६१३३ भाष्योक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वं कियताम्-एकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधाक्षेपनिरासभाष्यम्)

नैव युक्तो विप्रतिषेधः, नित्य एकादेशः, कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्य एकादेशः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति, अन्यथास्वरस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुयन्विधिरनित्यो भवति ॥

अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधित्यैकादेशः, पदस्य स्वरितत्वम् ।

स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् ।

कथम् ?

उक्तमेतत्—पदग्रहणं परिमाणार्थमिति ।

उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम्, स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नित्य एकादेश इति । स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽन्यच्चकत्वाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यम् ॥

पदस्य स्वरितत्वमिति । 'तिरस्वरितम्' इत्यस्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेनैकवाक्यत्वात् ॥ आन्तर्यत इति । स्वरितेऽनुदात्तस्य सद्भावात् ॥

(६१३४ खण्डनोपपन्नकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लिङ्गविशिष्टेति । 'तिरस्वरितम्' इत्यत्र 'तिरिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वचनात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्प्रविहित' इति तदन्तास्य ग्रहणात्तस्य च प्रातिपदिकत्वात् 'प्राति-

पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषोपस्थानात् । न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपपत्तिरिति 'इयाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

(उद्घोषः) ननु 'तिरस्वरितम्' इत्यत्र तितः शब्दरूपस्य ग्रहणात्प्रातिपदिकग्रहणाभावेन कथं लिङ्गविशिष्टग्रहणम् ? अत आह—तिरस्वरितमित्यत्रेति ॥

(वार्तिकावतरणे प्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनम्—गुडोदकम्, मथितोदकम् । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्—उदकेऽकेष्वले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

क तर्हि स्यात् ?

यनैकादेशो नास्ति—उदभिवुदकम् ॥

(प्रदीपः) गुडोदकमिति । उभयाभ्यत्वादन निषेधो न भवति । एकैदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कदाचिदस्युदकशब्दः, ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवच्चमेवोपयुज्यते ॥

(उद्घोषः) ननु उदकशब्दे परतः पूर्वपदस्यान्तोदात्तविधानेन सोमयाश्रयत्वात्कथमेतदन्तवच्चप्रयोजनम् ? अत आह—उभयेति ॥ निषेधः—अन्तादिवद्भावाभावः ॥ एकदेशेति । ननु तेनैव न्यायेनोकारान्तस्य पूर्वपदत्वमपि स्यादिति भाष्यासङ्गतिः, इति चेन्न; तदेकादेशमात्रेण निकाराभावात् ॥

(६१३५ अवतरणोक्तप्रयोजनखण्डनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात् । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं कियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदान्तोदात्तस्यावकाशः—उदभिवुदकम् । एकादेशस्यावकाशः—इण्डाग्रम्, शुपाग्रम् ।

इहोमयं प्राप्नोति—मथितोदकम्, गुडोदकम् ।

पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(प्रदीपः) एतत्प्रयोजननिराकरणायाह—पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । ननु वर्णाभ्यत्वादेकादेशोऽन्तरपदोत्तरपदाभ्यत्वात् सौरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोऽयं विप्रतिषेधः ।

१ 'एकादेशेति' वाच्य इति श. पाठः ॥

२ पदस्य स्वरितत्वमिति प्रतीकस्य पाठः क उ पुचकणोरनं दत्तम् ॥

३ 'उभयामय'वादे निषेधो इति क पाठः ॥

४ एवदेशेति । एकदेशविकृतमिति परिभाषणात्प्रातिपदिकत्वेति नोभयव्यभिचयमिति ॥

५ एवदेशमात्रमेति । भक्तोकारविकारात्वात् । न क अनुदात्तस्याव-

नानतिरेकस्यारविकारत्वमेवकारयेति भाष्यम् । अतएव उदकशब्देन तदवयवविभक्त्याभ्येव ग्रहणोक्तव्यमित्याशयः ॥

६ एवमिति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च प्रयोजनमिति भाष्यकृतप्रयोजनमित्यर्थः ॥

७ सौरो बहिरङ्ग इति । शुभ्रस्याप्येकादेशोपेक्षा 'उदकेऽकेष्वले' इति खण्डनपदस्यवत्त्वाद्बहिरङ्ग इति शक्यं ॥

नेदमपूर्वं चोचते । 'एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गवलीयस्त्वात्' इति चक्ष्यमाणत्वात्, 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकाश्रयेण च परिहरिष्ये ॥

(उद्योतः) ज्ञापकेति । अन्तरङ्गोऽप्येकादेशः पूर्वपदोत्तरपदनिमित्तकार्यान्तपूर्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

(६१३६ विप्रतिषेधप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥*॥ एकादेशो हि स्वरिताप्रसिद्धिः ॥*॥

(भाष्यम्) एकादेशो हि स्वरितस्याप्रसिद्धिः स्यात् । यो हि मन्यते—अस्त्वयैकादेशः, एकादेशो कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यति—इति, स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति—'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' (८।२।६) इति । गुडोदकम्, मथितोदकम् ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वं तस्य न सिध्यतीति । एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात् । पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्युदकस्योऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे स्वरितो भवति ॥

(उद्योतः) पक्षे स्वरित इति । पदादावनुदात्ति परत उदात्तेन सदैकादेशो वा स्वरित इत्यर्थेन 'स्वरितो वा—' इति सूत्रेणैवार्थः ॥

(वार्तिकव्यवहारेऽन्तयस्यप्रयोजनभाष्यम्)

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम् । प्रादिता प्राशिता । कृदन्त्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति । यथा शक्यते फर्तुम्—गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवति—इति ।

फ तर्हि स्यात् ?

यम नैकादेशः—प्रकारकः, प्रकरणम् ॥

(प्रदीपः) प्राशितेति । कृच् । रुनि तु 'तादौ च निति ह्यलती' इति पूर्वपदप्रकृतिसरो भवति ॥

(६१३७ भाष्योत्तरप्रयोजनान्यथासिद्धिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र फर्तव्यम् ?

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः—प्रकारकः, प्रकरणम् ।

पदादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रादिता, प्राशिता ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

॥ चापदं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

(६१३८ अन्तवत्त्वेनासिद्धिवोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ एकादेशो ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यो हि मन्यते—अस्त्वयैकादेशः, एकादेशो कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति, कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

उत्तरपदस्यापरत्वात् ।

न हीदानीमेकादेशो कृत उत्तरपदं परं भवति । ननु चान्तादिवद्भावेन परम् ।

उभयत आश्रये चान्तादिवत् ॥

(प्रदीपः) न हीदानीमिति । एकादेशेन व्यवधानात् । न चैकादेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति, एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यति—इति युक्तं कल्पयितुम् । प्राशानमित्यादौ दोषप्रसङ्गात् । तथाहि—अशानशब्दो लिखरेणाधुदात्तः, तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वे प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तभावो नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात् ? तस्मात् पूर्वं स्वरः फर्तव्यः, पद्यादेकादेशः ॥

(उद्योतः) एकादेशेन व्यवधानमिति । एकादेशेन तयोर्भेदस्य तिरोधानादित्यर्थः ॥ कथमुत्तरपदसेति । 'बहुमीदौ प्रकृत्या—' इत्यादिनेवावेनापि उदात्तस्वरितवोगिन एवोत्तरस्य प्रकृतिस्वर इति भावः । कृत. प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे—' इति परिभाषया यतः कृदिदितस्तदन्तमुत्तरपदं न परं भवतीति भाष्यार्थः । दवा-रादिभाष्येऽहोत्वादिप्रत्ययविधावाभावेनैकादेशविकृतस्याविवक्षयाभावात् । स्थानिवच तु न, शास्त्रोपादेशाभावात्—'ननु चान्तवद्भावेन—' इत्येकदेशिना शङ्खितेऽपर एकदेश्यात्—उभयत इति (भाष्ये) । तेनासिद्धेन परत्वाभावादिति परे ॥

(६१३९ विप्रतिषेधवोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन ।

उत्तरपदवृद्धेरवकाशः—पूर्वप्रेगर्तकः, अपरप्रेगर्तकः ।

एकादेशस्यावकाशः—दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—पूर्वपुकाग्रमशमः, अपरपुकाग्रमशमः ।

उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) पूर्वप्रेगर्तक इति । पूर्वपु विगर्तेषु मय इति तदित्यायं समग्र । 'मृत्तवर्धदिवचन्नेभ्यो जनपदस्य' इति तदन्तविधिना 'मृत्तवर्धदिवचि—' इति पुम् प्रत्ययः । 'दिशोऽम-दानाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ननु च 'प्राचा प्रागनगराणाम्' इत्य-

स्या वृद्धयकाशो दर्शनीयः । एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम् ।
इदं तदाहरणम्—पूर्वकार्ण्यमिति इति ॥

(उद्घोतः) अथैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन निप्रतिषेधाशुक्तत्वं निर-
सितुं शापकेनाशान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमाह—उत्तरपदवृद्धि-
कादेशादिति (भाष्ये) ॥ ननु च प्राचामिति । इयुक्तामशमीशब्दस्य
प्राग्ग्रामवाचिवाद् 'प्राचो ग्रामनगराणाम्' इत्यस्या एव वृद्धेः
प्राप्तत्वादित्यर्थः । शिगतेस्तु जनपदो न ग्रामनगरवाचीति भावः ॥
प्रकरणेति । उत्तरपदवृद्धिप्रकरणत्वेकादेशस्य च निप्रतिषेध आश्रीयत
इत्यर्थः । विशेषाश्रयेण तदाहरणं दर्शयति—पूर्वकार्ण्येति ।
'उभयाश्रयणादन्तादिवद्भाषाभावाद' इति वाङ्मयः । शापकपर भाष्यं
निप्रतिषेधवृद्धे व्याख्यातम् । वृद्धे-पच्चे-वृद्धो-इत्यादौ यस्यादिवि-
रिहामयणादुभयाश्रयणेनोदाहरणत्वं चिन्तयामि कैचिच्च, एवम् ।
एकादेशविकृतान्पादेन वृद्ध-इत्यस्य वृद्धशब्दत्वेन पूर्वान्तरवचनानु-
पयोग इत्याशयात् ॥

(६१४० एकादेशस्यान्तरङ्गत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्ग-
बलीयस्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादेशस्तु प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गबलीयस्त्वात् । अन्तरङ्गं बलीयो भवति ॥
तत्र को दोषः ?

(६१४१ एकादेशस्यान्तरङ्गत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १६ ॥)

॥ * ॥ तत्र वृद्धिविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र वृद्धिर्विधेया ॥

* (प्रवीपः) तत्र वृद्धिविधानमिति । एकादेशस्यो-
भयाश्रयणादन्तादिवद्भाषाभावाद्वैदप्रसङ्गात् ॥

(एकादेशाधिकभाष्यम्)

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति—पूर्वोत्तर-
पदयोस्तावत्कार्यं भवति, नैकादेशः—इति, यद्यम्
'नेन्द्रस्य परस्य' (७।३।२२) इति प्रतिषेधं
शास्ति ।

कथं कृत्वा शापकम् ?

इन्द्रे ह्यावचौ । तत्रैकः 'यस्य-' इति लोपेन
ह्रियते, अपर एकादेशेन । अनञ्च इन्द्रः संपन्नः ।
तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः ? पश्यति त्वाचार्यः—पूर्वपदो-
त्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति, ततो
'नेन्द्रस्य परस्य' इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(चार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

अथादिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ?

(६१४२ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १७ ॥)

॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्य-
संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां प्रयोजनम् ।
अग्नी इति, वायु इति । द्विवचनाद्विवचनयोरेका-
देशो द्विवचनस्यादिवद्भवति । यथा शक्येत क-
र्तुम्—'ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्याम्' (१।१।११) इति ।
क तर्हि स्यात् ?
यत्रैकादेशो न भवति—त्रपुणी इति, जतुनी
इति ॥

(६१४३ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १८ ॥)

॥ * ॥ सुसिङ्गान्विधिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुसिङ्गान्विधिषु प्रयोजनम् ।

सुप—वृक्षे तिष्ठति, वृक्षे तिष्ठति । सुवसुपोरे-
कादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—
सुयन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—वृक्षस्तिष्ठति, वृक्षस्ति-
ष्ठति । सुप ॥

तिङ्—पच्चे, यजे—इति । तिङ्तिङ्गोरेकादेश-
स्तिङ् आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—
तिङन्तं पदम्—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न भवति—पचति, यजति । तिङ् ॥
आप्—उद्वा, माला । आयनापोरेकादेश आप
आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—आयन्ता-
स्तोलोपो भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—कुञ्जा, उष्णिहा, देवविशा ॥

(६१४४ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १९ ॥)

॥ * ॥ आङ्ग्रहणे पदविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आङ्ग्रहणे पदविधौ प्रयोजनम् ।
अथाहते, कदाहते । आङ्गनाङ्गोरेकादेश आङ्
आदिवद्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—'आङो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यात्मनेपदं भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—आहते ॥

(प्रवीपः) अथाहते इति । आश्रयस्कारपक्षाभ्या-
भ्येतान्युदाहरणानि ॥

(उद्घोषः) वाक्यसंस्कारेति । पदसन्तारे ॥ आहत
इत्यादौ आत्मनेपदे कृते पश्चादचराब्देन सम्बन्धे दीर्घ इतीष्ट सिध्य-
तीति भावः ॥

(६१४५ आदिवत्त्वे प्रयोजनवार्तिकम् ॥ २० ॥)

॥ * ॥ आदश्च वृद्धिविधौ ॥ * ॥

(माप्यम्) आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम् । अद्यै-
हिष्ट, कदैहिष्ट । आटोऽचशब्दस्य चैकादेश आट
आदिवद्भवति । यथा शम्पयेत कर्तुम्—“आटश्च”
अचि वृद्धिर्भवति—इति ।

क तर्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—ऐहिष्ट, ऐक्षिष्ट ॥

(६१४६ आदित्ये प्रयोजनघातिका ॥ २१ ॥)

॥ * ॥ कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) रुदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम् ।
धारयः, पारयः । रुदरुतोरैकादेशः रुत आदिव-
द्भवति । यथा शक्येत कर्तुम्—रुदन्तं प्रातिपदि-
कमिति ।

फ तार्हि स्यात् ?

यत्रैकादेशो न—कारकः, हारकः ॥

(प्रदीपः) धारय इति । धारयतीति धारयः, 'अनुप-
सर्गालिम्प—' इति शः, कर्तरि शप् ॥

(६१४७ अन्तादिवद्वायनिषेधवार्तिकम् ॥ २२ ॥)

॥ * ॥ नाभ्यासादीनां हस्तत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासादीनां ह्यसत्त्वे नान्तादिय-
भूयतीति यच्चान्वयम् ।

ॐ पुनरभ्यासादयः ।

अभ्यासोदाभ्यार्थनदीनपुंसकोपर्जनैहृस्वत्यानि ।

अभ्यासः सत्यम्—उपेयाज, उपोयाज ।

अक्षेप्तस्यम्—उपोद्यते, प्रोद्यते, परोद्यते ।

अभ्यार्थ-नदी-नपुंसक-उपसर्जनह्यस्त्वानि—
अभ्याप, अद्याप । शुभासीदम्, किशोरीदम् ।
आरादासीदम्, घानादाकुलीदम् । निष्काशाम्नी-
दम्, निष्प्राणसीदम् । अभ्यासोदाभ्याथंनदीनपुं-
स्तकोपसर्जनं प्रहजेन प्रहणान्त्वयं प्राप्नोति ॥

(मदीनः) उपेयाजेति । तत्र इत्याय इति स्थिते 'आ-
हुतः' तस्य परे प्रत्ययान्तत्वात् इत्यमरप्रवृत्तः ॥

श्रीयत इति । अत्रमदन्तुतिम् 'उमदा आधमने
मान्ताविदि' इत्येवमनेयेदमन्तुम् ॥

अम्वात्रेति । 'अम्वार्यनयोर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्ये कृते
एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वप्रसङ्गः ॥ निष्कौशा-
म्बीदमिति । नपुंसकह्रस्वात्पत्त्यादुपसर्जनह्रस्वः ॥

(उद्धोतः) अण्ग्रहणानुवृत्तिमिति । आ उद्धते-समोक्षते
इत्यत्र ह्रस्वव्यावृत्तये 'केडण्-' इत्यत 'उपसर्गाद्ध्रस्व-' इति स्येडण्
इत्यनुवृत्तिराश्रितेति भावः ॥

परत्वादुपसर्जनहृत् इति । कार्यैक्ये विप्रतिषेधाभावादिदं
चिन्त्यम् । तस्यातदान्तरसंबन्धावगम्यनपुंसकत्वप्रयुक्तहस्तात्पू-
र्णमेवोपसर्जनहृत्त्वमिति भाष्याद्ययमन्ये ॥

(६१४८ निषेधानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २३ ॥)

॥ * ॥ न वा यहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

यहिरङ्गलक्षणत्वात् । अन्तरङ्गं ह्यस्यत्वम्, यहिरङ्गा
पते विधयः । असिद्धं यहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(उद्घोसः) भाष्ये—अन्तरहं हस्त्वमिति । अन्तरह-
त्वात्पूर्वं हस्त्वत्वे कृते 'कस्ये कश्चनस्य' इति न्यायेन पुनरभिप्रायः ।
विकारभेदेन न कस्येभेद इति भावः । एव च 'हस्त्वत्वे कृते' इति
नैयट्श्रित्यन्तः । ननुहं हस्त्वत्वं यथमन्तरहत्वं । उपसर्गसम्बन्धमिति
स्वाह—इति चेत् । 'बहिरहत्वात्प्राप्तत्वात्' इत्यस्योपलक्षणत्वात् । 'वार्ता-
दाहृत्वं' इत्यनेन तत्र पूर्व हस्त्वमिति बोध्यम् । एवञ्चान्नीयादित्या-
देरपि सत्यभिधानेऽन्येव रीत्या सिद्धौ 'उभयत आभयणे नाम्ना-
दियत्' इत्यस्योदाहरणान्तरं श्रम्यम् । प्रहृष्टत्वे आभये ह्यन-
भिप्रेतवृत्ताहरणं दर्शितम् ॥

(६१४६ अन्तादियन्तावनिषेधपार्तिकम् ॥ २४ ॥)

॥ * ॥ वर्णाश्रयविधौ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यर्णाधयविधौ च नान्तादियद्भवतीति
यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

(६१५० अन्तादिवज्जायनिषेधप्रयोजनपार्तिकम् ॥ २५ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं गद्वाभिर्जुहावास्या
अश्व इति ॥ * ॥

(भाष्यम्) इह-खद्वाभिः, मालाभिः-भक्तो भिरा
पेस्मयतीत्येस्मायः प्राप्नोति । नैप दोषः । तपस्कर-
जलामर्याणो भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् तपरकरणे प्रयोजनम् ।

किय !

फीन्दा लपाभिः, शुभंयाभिः ॥

जुहाव—‘आत औ णलः’ (७।१।३४) इत्यौत्वं
प्राप्नोति ॥

अस्या अभ्य इति—‘पलः पदान्तादति’ (६।१।
१०९) इति पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) जुहावेति । इयतेर्लिटि तिपि णलि ‘अभ्य-
स्वस च’ इति सम्प्रसारणम्, ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वका-
देशः, तस्याकारं प्रत्यादिपद्माणाणल औत्त्वप्रसङ्गः ॥

अस्या अभ्य इति । इदमथतुष्यैकवचनम्, लदाद्यत्वम्,
टाप्, ‘सर्वनामः स्याद् ह्रस्व’ इति स्याद् ह्रस्व, शुद्धि-
रैकदेशः, ‘हि लोपः’ इतीदृशस्य लोपः, ‘एवोऽयथायावः’
इत्येकारस्यापेक्षः, ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥

(६।५। निषेधप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ २६ ॥)

॥ * ॥ न चाऽताद्रूप्यातिदेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकृवम् ।

किं कारणम् ?

अताद्रूप्यातिदेशात् । न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते ।
रूपाश्रया वा पते विधयः, अताद्रूप्याच्च अभिप्यन्ति ॥

(प्रदीपः) न वेति । कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते न तु
रूपम् । विशिष्टवर्णरूपाश्रयाधैते विषयो नातिदिश्यन्ते ।
तुष्यसिद्धवचनं चास्यास्य लिङ्गम् । यदि हि वर्णाश्रयो
विधिरनेनातिदिश्येत तदा—अधीत्य—प्रेत्य—इत्यादावेकादेशस्य
हसं प्रत्यादिपद्माणास्तुक्तः सिद्धत्वास्तुष्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ॥

(उद्घोषः) कार्यमात्रमिति । अवयववाक्यान्तादिनाम्ना-
भ्यामाक्षिप्तसमुदायनिमित्तकार्यमात्रमित्यर्थः ॥ अ तु रूपमिति ।
न स्वन्ताप्रवचनमात्रनिवर्धनं कार्यमित्यर्थः ॥ अनुमर्थं शापकेन
साधयति—तुष्यसिद्धेति ॥

(१०८९ अतिद्ववातिदेशसूत्रम् ॥ ३।१।३ आ. ५४)

२५२३ पत्वतुकोरसिद्धः

॥ ६।१।८६ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६।५२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पत्वतुकोरसिद्धवचनमादेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षण-
भावार्थ च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते, आदेश-
लक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ।

आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—कौऽसिञ्चत्,
सोऽसिञ्चत् । एकादेशे कृते इण इति पत्वं प्राप्नोति,
असिद्धत्वाच्च भवति ।

उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—अधीत्य, प्रेत्य । एका-
देशे कृते ‘ह्रस्वस्य’ इति तुग्र प्राप्नोति, असिद्ध-
त्वाद्भवति ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ।

किं तर्हीति ?

(प्रदीपः) उत्सर्गंति । उत्सर्गः—स्थानी, सामान्येनो-
त्सृष्टत्वात् ॥

(उद्घोषः) रुडिग्योगप्रवृत्तीति न्यायस्य प्रकरणप्रसंगोच-
नया साग इत्याद्येनाह—उत्सर्गं इति ॥ सामान्येन—साधा-
रण्येन ॥ उत्सृष्टत्वात्—बोधिवत्त्वादित्यर्थः ॥

(६।५३ सूत्राक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणाप्रसिद्धि-
रुत्सर्गाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः ।
अधीत्य, प्रेत्य ।

किं कारणम् ?

उत्सर्गाभावात् । ह्रस्वस्येति उच्यते, न चात्र
ह्रस्वं पदयामः ॥

ननु चात्राप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् ॥

(६।५४ आक्षेपसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति
चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य

भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत् ।
तत्र ।

किं कारणम् ?

नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । न ह्यन्यस्या-
सिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । न हि देव-
दत्तस्य हन्तरि दत्ते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥

(प्रदीपः) नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेणमुच्यते ।
आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वाद् घस्यप्यादेशस्यासिद्धत्वे
स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात् ॥

(उद्घोषः) कार्यासिद्धत्वेति । अत्र पक्षे निराश्रितानातोपा-
सम्भवेन लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकमिति भावः ॥

(६१५५ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्बचनम-
सिद्धत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) तस्मात्स्थानिवद्भावो चकव्यः, असि-
द्धत्वं च ।

अधीत्य, प्रेत्येति स्थानिवद्भावः ।

कोऽसिद्धत्वं, सोऽसिद्धदित्यत्रासिद्धत्वम् ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वं चेति । पत्वोऽसिद्धत्वम्, स्था-
निवद्भावे तु स्वाध्यायस्थानिवर्तनात् पत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु पत्वमपि स्थानिवत्त्वेन सिद्धमत आह—
स्थानिवद्भावे स्थितिः । न च स्थानिवद्भावेन पत्वविषयेऽभावात्ति-
देशो धाव्यः, यद्यपि तद्विरुद्धत्वात्स्वाग्रम्य पत्व नेति वाच्यम् ।
एकेन स्थानिवत्त्वेन तुगश्चे भावातिदेशः, पत्वोऽभावादतिदेश इत्यस्य
द्वन्द्वतमासेन दुवपपादरवाद । योगविभागेऽर्थाधिकारशङ्का स्वादिति
तद्धारणेन स्वार्थमसिद्धत्वातिदेश एवाश्रित इति आह ॥

(६१५६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्थानिवद्बचनानर्थक्यं शास्त्रा-
सिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्बचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

शास्त्रासिद्धत्वात् । नानेन कार्यस्यासिद्धत्वं
क्रियते ।

किं तर्हि ?

शास्त्रासिद्धत्वमनेन क्रियते । एकादेशशास्त्रं
तुक्शास्त्रेऽसिद्धं भवतीति ॥

(प्रदीपः) एकादेशशास्त्रमिति । ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं
प्रपतिते, पथादेकादेशशास्त्रम्—इत्युक्तं भवति ॥

(वार्तिकावतरणे—उपसंख्यानभाष्यम्)

संप्रसारणडीट्सु सिद्धः । संप्रसारणडीट्सु
सिद्ध एकादेश इति यक्तव्यम् ।

शकहपु, परिवीपु । संप्रसारण ।

डि—वृक्षे छत्रं, वृक्षे च्छत्रं, वृक्षे छत्रं, वृक्षे
च्छत्रम् । डि ।

इट्—अपचे छत्रम्, अपचे च्छत्रम्, अयजे
छत्रम्, अयजे च्छत्रम् ॥

(प्रदीपः) शकहृष्यति । शकान् एवंतीति णिप्,
सम्प्रसारणम्, पूर्वकादेशः, 'हृ' इति दीर्घवम् । तत्रैका-
देशस्यासिद्धत्वादिषु उत्तरस्य विधीयमानं पत्वं न स्यात् ॥

पृक्षे छत्रमिति । एकादेशस्यासिद्धत्वमित्यो दुस्याध्या-
स्युत्तर स्यात् । 'दीर्घात्-पदान्ताद्' इति विष्ण्वेन शिष्यते ॥

(६१५७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणडीट्सु सिद्धः
पदान्तपदाद्योरेकादेशस्या-
सिद्धवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणडीट्सु सिद्ध एकादेशः ।

कुतः ?

पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धवचनात् । पदा-
न्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युच्यते, न चैव
पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥

यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः—सुसत्या
ओपधीस्त्वधि, सुपिप्पला ओपधीस्त्वधि—अत्र
पत्वं प्राप्नोति ।

तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः,
पत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं भवति ॥

यदि पत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम्—शकहृपु,
परिवीपु—अत्र पत्वं न प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

कथं—सुसत्या ओपधीस्त्वधि, सुपिप्पला ओप-
धीस्त्वधि ?

नैव दोषः । आतुप्पुत्रग्रहणं शापकम्—एकादेशा-
निमित्तात् पत्वप्रतिषेधस्य । यद्यपि कस्कादिषु
आतुप्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—नै-
कादेशनिमित्तात्पत्वं भवतीति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, शकहृपु, परिवीपु—अत्र पत्वं न
प्राप्नोति ।

तुल्यजातीयस्य शापकम् ।

किं च तुल्यजातीयम् ?

यः कुप्योः ॥

यद्येवं, वेजोऽप्रत्यये परत उरिति प्राप्नोति,
उदिति चेप्यते ।

यथा लक्षणमप्रयुक्ते ।

अथवा—नैवं विज्ञायते—पूर्वस्य च पदादेः परस्य
च पदान्तस्येति ।

कथं तर्हि ?

परस्य च पदादेः पूर्वस्य पदान्तस्येति ॥

(प्रदीपः) पदान्तपदाद्योरिति । ननु तुस्ये यावन्नि-
कले यो विशेषः—नैन 'संप्रसारणणीदगु सिद्धः' इति प्रत्याख्या-
यते 'पदान्तपदाद्यो' इति तु क्रियते । उच्यते—सापवादस्य-
स्येतेषु यथेष्टम् । अन्तादिमर्दनं च पूर्वपदाद्योवर्तते ।
तेन पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवतीत्युक्तं कथ्यते ॥

ओपधीस्वरूपीति । औपधिस्तदा द्वितीयावहुवचनम्, 'ओपधेय विभक्त्यावप्रथमायाम्' इति दीर्घः, ततः पूर्वसवर्ण-दीर्घः, रुक्त्वविसर्जनीयौ, 'कःकरकरति-' इति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते । 'इणः यः' इत्यधिकादिण उत्तरस्य पकारः, तत्रैकादेशस्य 'पदान्तपदायोः-' इति वचनादसिद्धत्वाभावात् पत्यप्रसङ्गः । असिद्धत्वे त्वैकादेशस्य पत्वाप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति ॥

आतुप्पुत्रग्रहणमिति । 'ऋतो विचार्योनिर्बन्धेभ्यः' इत्युल्लङ्घ्य, 'ऋत उट्' इत्युकार एकादेशः, रपरत्वम्, 'रासस्य' इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वात् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति परत्वे सिद्धे कस्कादिषु पत्यार्थे आतुप्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति-नैकादेशात्परस्य विसर्जनी-यस्य पत्यं भवतीति ॥

घञ इति । वकारस्य संप्रसारणम्, प्रथमैकवचनम्, ततः सावपि पदमिति पदसंज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाभावाद् ह्रस्वान्तत्वाभा-वाच्चुम प्रोतीतीत्यर्थः ॥

यथालक्षणमिति । मा भूत्तुगागम इत्यर्थः ॥ अथ वेति । पूर्वपरयोस्त्वनुवर्तते, अन्तादिग्रहणं च । तत्र यथासंख्यसंबन्धात् पूर्वस्य पदस्यान्तस्य, परस्य पद-स्यादिधैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः स्पष्टते । आकारश्चात्र पदादिर्न भवति, नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावाच्चुम् भव-त्येवेत्यर्थः ॥ किमर्थं परवर्तुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदभ्रयत्वाद्द्विराकारत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयति-अचोराणामन्तये बहिरास्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाल्लघुरित्यप्रोतोऽसिद्धत्वाभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति ॥

(उह्योतः) सम्प्रसारणहीदस्विति । स्थानिनोऽधिकरण-त्वविषयता सप्तमी ॥ ननु 'इदो छत्रम्' इत्यत्रेभ्यस्त यव हुक्, अत आह—एकादेशस्वेति ॥

ओपधेश विभक्त्यापिति । मन्विषयेऽस्य प्राप्तैतदुपगतासः ॥ एकादेशस्य—पूर्वसवर्णदीर्घरूपस्य ॥ असिद्धत्वे तिचि । इण उचरत्वाभावापिति भावः ॥

एकादेशात्परस्वेति । एकादेशशालं निमित्तं वसेति वार्तिकार्थ इति भावः ॥

भाष्ये—यधेयमिति । 'संप्रसारणही-' इति वार्तिकप्रत्याख्यान-इत्यर्थः ॥

प्रथमैकवचनमिति । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्तुः पूर्वमेकादेशस्त-वच, तथापि पदस्य विभक्त्यान्वयस्थान इदम् ॥

पूर्वपरमोरित्यनुवर्तते इति । 'अपील' इत्यादी तुनिस्तद्वि-मुक्तौ न समासे बोधेति भावः । पदद्वयस्येनाथैवत उपलक्ष्यमादौष इत्यन्ये । यावतेति । पदविभक्तिपक्षेभ्यः व्याख्यातम् । वरुणस्तु पत्यस्य यैवादिक्काद्यन्त बहिराकारमिमाणापिस्तिरे न । ययसि बुकि

सा प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वं तुल्यसिद्धवचनाभ्यावते । अत यव 'हत्तस्य-' इति सूत्रे आमणिपुत्रे तुगसिद्धपरिभाषया व्याव-र्तिताः, कचिच्चतप्रश्नेः । नावानन्तर्धपरिभाषा तु नास्त्येव, 'वाह कट्' इति सूत्रे पुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासवदिह तदुपन्यासामावादि-त्याहुः ॥

—००००००००—

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ५५)

२५२४ आहुणः ॥ ६ । १ । ८७ ॥

(गुणाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

गुणग्रहणं किमर्थम्, न आदेको भवतीत्युच्यते ॥

(प्रदीपः) गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणचिन्मादाहुण एव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(उह्योतः) वक्ष्यमाणादिति । 'एचि वृद्धिरेव' 'एच्येव वृद्धिः' । 'उपसर्गादृतिधातावेव वृद्धिः' 'ताह्ये धातौ वृद्धिरेव' ह्या-दिकादित्यर्थः ॥

(गुणपदाभावे आक्षेपस्योक्तभाष्यम्)

आदेकश्चेदुणः केन

आदेकश्चेत्, गुणः केनेदानीं भविष्यति—ख-द्वेन्द्रः, मालेन्द्रः । पदोदकम्, मालोदकम् ।

(समाधानस्योक्तभाष्यम्)

स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति ॥

येदौतावपि तर्हि प्राप्तुः ।

(प्रदीपः) स्थानेऽन्तरतमो हि स इति । पूर्वपरयोः कण्ठ्यतालव्योरन्तरतमः कण्ठ्यतालव्य एकारः, कण्ठ्ययस्योक्त कण्ठ्य ओकारः ॥ येदौतावपीति । ऐकारस्यापि कण्ठ्या-लव्यत्वादौकारस्य कण्ठ्यतात्वाच्चेति भावः ॥

(समाधानस्योक्तभाष्यम्)

येदौतौ नैचि तावुक्तौ

येदौतौ न भविष्यतः ।

किं कारणम् ?

एचि हैदौतावुच्येते ॥

इह तर्हि—खद्वयर्थः, मालद्वयर्थः—त्रैकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) येदौतौ नैचीति । ऐदौतोरनेन सिद्धयोः 'वृद्धिरेचि' इति नियमार्थं भविष्यति—एच्येव वृद्धिर्भवतीति । उभयतो नियमस्य व्याख्यातत्वे—वृद्धिरेवेचीति ॥

(उह्योतः) नन्वेवं नियमे एचि ऐदौतावपि प्राप्तु इत्यत्र आह—उभयत इति । दत्तादिनेति भावः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

ऋकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥

उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्, न च ऋकार उभयोरन्तरतमः ॥

आकारस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) नोभयान्तर इति । अकारस्तु स्थित्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः ॥

(उद्योतः) स्थानत उभयान्तर इति । 'ऋ' इत्यवयव-द्वारा षण्ठमूर्त्यन्य इत्यर्थः ॥

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

आकारो नर्तिघातौ सः

आकारो न भविष्यति ।

किं कारणम् ?

कृतिघातावाकार उच्यते तन्नियमायै भविष्यति—ऋकारादो घातावेव, नान्यत्रेति ॥
हुतस्तर्हि प्राप्नोति ।

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

हुतश्च विषये स्मृतः ।

विषये हुत इत्युच्यते । यदा च स विषयः, भवितव्यमेव तदा हुतेन ॥

(प्रदीपः) हुतश्चेति । हुतविधाने सति यस्मिन् विषये हुतो विहितस्वाभिप्रायेणैव भाव्यम्, अस्मिन् कर्तव्य आष्ट-मिकस्य हुनस्यासिद्धत्वाद्—इति पक्षेऽनुवादप्रपञ्चाद् हुतो न भविष्यति—इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु दूरादाह्वानादिविषये हुतविधानेऽप्यन्यथा-नेन हुतः प्राप्नोति चेत्तत्र आह—हुतविधाने इति । तत्र दूरा-दाह्वानादिविषयरूपे पक्षेऽनुवादस्वरूपेणैव व्युत्पन्नप्रसङ्गः । कचिदनु-वादस्वरूप-कचिद्विधिरिति वैकल्पिकप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । केचित्तु—यदा स विषय इति । यदा दूरादाह्वानादिविषयकदा भवत्येव हुत इति न निरुपेय । दूरादाह्वानादिविषयभावे ॥ ज्ञानेन हुतविधानम्, षण्मेन्द्रादाह्वानार्थादिति भावः । निमाये स्थितिं हुतावधित्वमेव विधानं पक्षेऽस्तु ॥

(गुणपदप्रयोजनश्लोकभाष्यम्)

आन्तर्यात् त्रिचतुर्मात्राः

इदं तर्हि प्रयोजनम्—आन्तर्यतस्मिमात्रचतुर्मा-त्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूय-मिति । खट्वा-इन्द्रः—खट्वेन्द्रः । खट्वा-उदकः—खट्वोदकम् । खट्वा-ईषा—खट्वेष्टा । खट्वा-ऊढा—

खट्वोढा । खट्वा-एलका—खट्वेलका । खट्वा-ओ-दनः—खट्वौदनः । खट्वा-पेतिकायनः—खट्वेतिका-यनः । खट्वा-ओपगवः—खट्वौपगवः ॥

(प्रदीपः) त्रिचतुर्मात्रा इति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतश्च विषये स्मृतः' इति न्यायः, न तु हुतप्रसङ्गे—इति निमानप्रसङ्ग उच्यते ॥

(उद्योतः) सन्त्येनेनैव न्यायेन त्रिमात्रायापदनमसङ्गतमत आह—हुताहुतेति । यथा—उपेन्द्रे । अत्र तु सर्वदा त्रिमात्र एव प्राप्नोतीति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अथ कियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवात्र निमा-त्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ?

(समाधानश्लोकभाष्यम्)

तत्परत्वाच्च ते स्मृताः ॥ २ ॥

तैपरे च गुणवृद्धी ॥

(प्रदीपः) तत्परत्वाच्च ते स्मृता इति । सतीह गुणग्रहणे गुणसङ्गाविधौ तत्परकरणाद् निमानचतुर्मात्राणां गुणसङ्गाया अभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(तत्परपदार्थबोधकभाष्यम्)

ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तत्परः । नैत्याह ।

तादृषि परस्तत्परः । यदि तादृषि परस्तत्परः,

'ऋदोरेण' (३।३।५७) इहैव स्यात्—ययः, स्तयः ।

लघः, पयः—इत्यत्र न स्यात् ।

नैप तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ।

किं दकारे प्रयोजनम् ?

अथ किं तकारे ?

असंसेदार्थस्तकारः ।

ययसंसेदार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुल-

मुलार्थस्तकारः, दकारोऽपि ॥

(उद्योतः) भाष्ये—यय किं तकारे इति । ययमीक्ष-मासाभाववादिनस्तत्र—एषेयः ॥

(६।५८ वृद्धदेविन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ ३ ॥ गुणे डिशीटामुपसंख्यानं दीर्घत्व-याघनार्थम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) गुणे डिशीटामुपसंख्यानं कैतव्यम् ।

टि—वृक्ष इन्द्रः, रुद्र इन्द्रः ।

१ 'हुत' पदार्थे इति च पक्षः ।

२ अकारादिति । योऽहं अकारो हुतप्रसङ्गे हुतोऽन्यथा इति हुतो न भविष्यति पक्षः ।

३ अनेनैव । हुतप्रसङ्गे एव इति व्यतिरेकः ॥

४ 'तरे' गुणवृद्धी इति च—दिनः वृद्धः च । ५ गुणवृद्धः ।

६ 'कान्तव्यम्' । वृक्ष इन्द्रः, रुद्र इन्द्रः । ७ टी—इति पक्षः च । हुतप्रसङ्गे ॥

(योगविभागे आक्षेपसमाधानविषयकं भाष्यम्)

एवमपि आ इतः—एतः; उपेतः, प्रेतः—इत्य-
त्रापि प्राप्नोति ।

आडि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति ।

न भविष्यति । नाप्राप्ते पररूप इयं वृद्धिरार-
भ्यते, सा यथैव 'एडि पररूपम्' बाधते, एवमाडि
पररूपं बाधेत ।

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्त एडि
पररूप इयं वृद्धिरारभ्यते, आडि पररूपे पुनः प्राप्ते
चाप्राप्ते च ।

अथ वा—पुरस्तादपचादा अनन्तरान् विधीन्
बाधन्त इतीयं वृद्धिरेडि पररूपं बाधियन्ते, नाडि
पररूपम् ॥

(प्रदीपः) सा यथैवेति । बाध्यमाप्रापेक्षया सर्वस्य
बाधाप्रसङ्ग इति भावः ॥

येन नाप्राप्त इति । कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्या-
पिबाधस्याप्यप्यत्वात् ॥

अथवेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य
चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्धाया परत्वादुत्तरे भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) बाध्यमात्रेति । 'येन नाप्राप्ते' इत्यस्य स्वेत-
रेणेत्यर्थ इति भाषः । यद्वा 'येन' इत्यस्य यद्वाग्वाचिष्ठेन कार्येणे-
त्यर्थः ॥

कार्यविशेषेति । 'येन' इत्यस्य यच्छास्त्रेण प्राप्तेत्यर्थ इति
भावः ॥

अनन्तर इति । प्रथमोपस्थितत्वेनेति भाषः ॥

(१११२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अक्षादुद्दिन्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्षादुद्दिन्यां वृद्धिर्षक्यया । अक्षौ-
दिणी ॥

(प्रदीपः) अक्षादिति । अक्षानुद्देशेऽपश्यमिलावर्यके
मिति । 'क्षपनं दृता' इति समासः ॥

(उद्द्योतः) अक्षामिति । अक्षेत्र नक्षत्रेः । अक्षौः—
रक्षावर्षाः । इदं च रक्षुत्प्रादीनामुपलभ्यम् । तान्तरसेनां प्रति
मिषयेन प्राप्तवतीत्यर्थः । अक्षौदिणीशब्दः सेनाविशेषे कृत् ।
आवरणने कोऽपि मिहान्तरे मित्रिणुपपन्नसमासाभावादाह—
साधनमिति ॥

(१११३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ प्रादूहोढोद्येपैष्येषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रात्—ऊह-ऊढ-ऊडि-एप-एष्य इत्ये-
तेषु वृद्धिर्षक्यया । प्रौहः, प्रौढः, प्रौडिः, प्रैपः,
प्रैष्यः ॥

(प्रदीपः) प्रादिति । प्रेथ्यशब्दस्त्वौघ्यशब्दे भवति ।
प्रौडाशब्दे—आ ऊडा—ओडा, 'प्र ओडा' इति स्थिते
'ओमाओष्य' इति पररूपं भवति ॥

(उद्द्योतः) नन्वेव प्रेथ्यशब्दस्यासाधुत्वं स्यादत आह—
प्रेथ्यशब्दस्त्विति । ईष्यशब्दः 'ईष गति—'इति दीर्घादेश्यति
साधुः ॥

(१११४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वात्—ईर-ईरिन्-इत्येतयोर्वृद्धिर्ष-
क्यया । स्वैरैः, स्वैरी ॥

(प्रदीपः) स्वैरीति । स्वेन—आत्मना ईर्ते—गच्छत्यर्थ-
मिति गितिः ।

(उद्द्योतः) ईर्ते इति । 'ईर गती' आदादिकः । स्वच्छ-
न्दचारीत्यर्थः ॥

(ईरिन्ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं स्वैरीति ?

इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्—स्वैरोऽस्यास्तीति
स्वैरी ॥

(प्रदीपः) इनिनेति । विनित्स्वनभिधानाच्च नविष्यति,
'स्वैरी' इति प्रयोगाभावादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु गिवावनिष्ठरूपापधिरत आह—गिति-
स्त्विति ॥

(१११५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्षक्यया ।
सुप्रातः, दुःप्रातः ।

ऋत इति किम् ?

सुप्रेतः, दुःप्रेतः ।

तृतीयाग्रहणं किम् ?

परमतः ।

समास इति किम् ?

सुप्रेनतः ॥

संबुद्धिगुणस्यावकाशः—अग्रे, चायो ।

इहोभयं प्राप्नोति—अग्रेच्छत्रम्—अग्रे छत्रम्,
चायोच्छत्रम्—चायो छत्रम् ।

संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि विप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

(प्रदीपः) अग्रे छत्रमिति । अग्रे छत्रमिति स्थिते
'एहोभयं प्राप्नोति' इति गुणोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा हस्वा-
न्तत्वाभावाद् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणे हस्वाभावात्तुक्
न स्यादिति विप्रतिपेधोपन्यासः ॥

(६१७० विप्रतिपेधलक्षणहनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्त-
रङ्गलक्षणः संबुद्धिगुणः । असिद्धं बहिरङ्गम-
न्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) बहिरङ्गलक्षणस्तुमिति । द्विपदाश्र-
यत्वात् ॥

(उद्द्योतः) द्विपदेति । एवं च गुणे कृते 'दीर्घात्-पदान्ता-
द्वा' इति श्लोकविषयत्वमिति भावः ॥

(आश्लेष-समाधानपरभाष्यम्)

अन्तरेणापि विप्रतिपेधमन्तरेणापि चैतां परि-
भाषां सिद्धम् ।

कथम् ?

इदमिह संप्रधार्यम्—संबुद्धिलोपः त्रियतां गुण
इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद् गुणः ।

नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यरु-
हेऽपि ।

गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नो-
त्यरुहेऽपि ।

अनित्यो गुणः । न हि संबुद्धिलोपे कृते प्राप्नोति ।
तामत्येव छेदानन्तर्यम्, तत्र तुका भवितव्यम् ।

तस्मात्सुभूच्यते—हे तुकः संबुद्धिगुणे न वा,
बहिरङ्गलक्षणत्वादिति ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीयः पण्डितमन्यत्वादाह—अन्त-
रेणापीति ॥

आचार्य आह—अनित्यो गुण इति ॥

तस्मादिति—एषोऽर्थः निगमयति ॥

(उद्द्योतः) अनित्यो गुण इति—भाष्ये । 'यस्य च उद्द्यो-
तान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' इति न्यायानाश्रयेण
इति बोध्यम् ॥

निगमयतीति । साध्यावधारणाय हेतुपूर्वं पुनः पक्षं साध्यवन्तं
करोतीत्यर्थः ॥

(६१७१ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्या-
सगुणादयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणा-
दयश्च तुको भवन्ति विप्रतिपेधेन ॥

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—हृतः, जीतः,
संवीतः, शूलः ।

तुकोऽयकाशः—अग्निचित्, सोमसुत् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिवीयु, शकहृदु ॥

गिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रकार्यं गतः, प्रहार्यं गतः ॥

अल्लोपस्यावकाशः—प्रचिकीर्षिता, प्रजिहीर्षिता ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रचिकीर्ष्यं गतः, प्रजिहीर्ष्यं
गतः ॥

अभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिपेधेन ।

के पुनरभ्यासगुणादयः ?

हस्तत्वात्वेत्यगुणाः ।

हस्तत्वस्यायकाशः—ययुतुः—ययुः, तस्यतुः—
तस्युः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छतुः, अपचच्छुः ॥

अत्यस्यावकाशः—चक्रतुः, चक्रुः ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अपचच्छतुः, अपचच्छुः ॥

इत्यस्यावकाशः—यियक्षति, पिपक्षति ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिच्छादयिषति, चिच्छदं-
यिषति ॥

गुणस्यायकाशः—छोद्यते, येभिषते ।

तुकः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चेच्छिषते, चोच्छुष्यते ॥

१ 'अनित्यो गुण इति—भाष्यम्' इति अ. अ. १७१ ।

२ आचार्यवचनमिति । अ. ६ अ. १७१ अ. १७१ इति हेतुना वस्तुवदिति
विदितेति भाष्यम् । इत्येव । अ. १७१ अ. १७१ इति वस्तुवदिति वस्तुवदिति ।

इत्यर्थः ।

३ 'यिषति' इति, 'यिषति' इति अ. अ. १७१ ।

४ 'ययुतुः, ययुः' इति अ. अ. १७१ ।

(प्रदीपः) शकहृष्विति । ऋह्यतेः क्तिप् संप्रसारणे पूर्ववादेशो च कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुक् प्राप्नोति, 'ह्रलः' इति दीर्घत्वं च ॥

प्रकार्येति । तुकि सति तेन व्यवधानाणिलोपाप्रसङ्गः ॥

अपचच्छतुरिति । 'छो छेदने', भोत्वम्, अतुत्, 'जातो
लोप इटि च' इत्यालोपः । तस्य स्थानिषत्त्वाद्विधिवचनम् ।
छा ६ इति स्थिते यदि 'दीर्घात्' इति पूर्वं तुक्स्थात्तदाऽन्तेन्तात्वा-
भावाद् द्वयो न स्यात् ॥

अपचञ्चदुदुति । 'नञ्छदिदु दीतिदेवनयोः' इत्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात्, ततः ऋकारान्तत्वाभावात् 'उरत्' इत्यात्वं न स्यात् ॥

चिच्छर्दयिषतीति । छर्द वमने, घुरादिः ॥

(उद्घोषः) तेन व्यवधानादिति । गिलापौरपरत्वाद्दयमि
कृते तु किं 'गेरनिदि' इत्यत्र निर्दिश्यमानस्य गेः-प्रकारेत्सङ्केतारस्य
व्यवधानादिति भावः ॥

स्थानिवशादिति । 'द्विर्बचनेऽचि' इत्यनेन ॥ इत्यो न
स्यादिति । ह्यलक्षणादभ्यसिनापोपस्थितेः । पूर्वं तु हत्ते 'छे च'
इति मुक्तिं सति रूपसिद्धिरिति भावः । ह्यलक्षणेपस्य न, अभ्यास-
संहारमृच्छिकाले साक्षात्सान्निहारा वा सन्निहितानामेव ह्यो
रेन निरुद्धेः । अथ व 'मुगतः—' इति मुक्तिपानं शापकमिति
तार्पणम् ॥

अकारान्तत्वाभावादिति । 'बभूवे' इत्यादौ पूर्णं हलादिः
 शेषे पश्चादिति स्वरत्वे पुनर्हलादिः शेषः, लैश्यभेदादिति भावः ॥

भाष्ये—गुणस्येति । ‘गुणो यदनुकोः’ इत्यस्य ॥

(६१७२ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ यणादेशादाहुणः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशादाहुणो भवति विप्रतिपे-
धेन ।

यणादेशस्यावकाशः—दध्यन्न, मध्यन्न ।

आहुणस्यावकाशः—खट्वेन्द्रः, खट्वोदकम् ।

इदोभयं प्राप्नोति—वृक्षोऽयं, पुक्षोऽयं ॥

(प्रदीपः) वृक्षोऽत्रेति । 'वृक्षस् अत्र'इति स्थिते 'सप्त-
जुषो रुः, 'अतो रोः'—इत्युत्वम् । तत उकारस्याकाराश्रयो
यण प्राप्नोति, पूर्वेण सदाद्वयम् ॥

(६१७३ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ हरुगुणवृद्धिविधयश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इरुर्गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशान्-
वन्ति विप्रतिपेधेन ॥

इदरोरवकाशः—आस्तीर्णम्, निपूर्ताः पिण्डाः।

यणादेशस्यावकाशः—चक्रतुः, चक्रुः ।

इहोभयं ग्रामोति—दूरे ह्यध्वा जगुरिः, निम्ना-
ग्रहणौ तत्तुरिः, किरति, गिरति ॥

गुणवृद्धयोर्यकाशः—चेत्त, गौः ।

यणादेशस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चयनम्-चायकः, लवनम्-
लायकः ॥

(मदीपः) वतुरिरिति । 'भादगम—' इति क्रिकिनो-
रन्यतरः । लिङ्गवाचिर्वचनम्, 'शुलं छन्दसि' इत्युत्तम्,
रपरत्वं च ॥

(उद्घोषः) चतुररित्यादि—‘वाणांदाहं बलीयः’ इत्यन्त-
श्रित्य, यणादेशस्यान्तरङ्गत्व आनाश्रित्य ॥

(६१७४ निप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमा-
सान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिखरा
एकादेशाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमा-
सान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च यणादे-
शाच्च भवन्ति विप्रतिपेधेन ॥

मल्लोपस्यायकाशः—गार्ग्यः, चात्स्यः ।

एकादेशयणादेशयोरवकाशः—दधीन्द्रः—मधूद-
कम्, दध्यन्न-मध्वन्न ।

१ आरम्भम्—अद्वैत उपदेशेऽपि हीम्ननेन ।

॥ अङ्गुलमालाभावादिति । मानयेन्मोक्षविधिबन्धासिद्धार इति
परिभाषणाय 'इत्थं' इत्यत्रानर्थोऽपि तदुक्तविधिः ॥

३. यत् तद्वि कृते सुगिबद्धिदस्य बद्विगम्यवाच्येन ।

४ मनु जे एनीस्य निदिशमानरिमाणोपरीयमाणसि निदिशमानस्य
 नेपचस्येध्यास कोन हसेयगवने दृष्टा इषयसिनेउर कोन सन्देहेना
 आह—वेणकोरुण्डेकारस्येति । तामानिदिशतेनामनामुकि वृत्ते न
 मानरिमापरा ।

॥ द्विचक्षुषेऽपीत्येवेति । अनेन स्वच्छिदेयादिभिः वाक्यैः । अथवा वा-
च्येति ॥ वाच, इत्यनेन दृष्टस्य कार्यवाचाय ।

६ एषान्निदोरेति । अत एव वयुन इत्यादावभ्यासप्रसङ्गः प्रवृत्तिप्राधान्यतः
एतत्प्रवृत्तिसाधनं हृद्यदिशेषः प्रयत्ने, तस्य एषान्निदरा परिहितत्वात् ॥

[illegible]

वदवः ॥ इति वृद्धिरिति । एकादेशस्तत्त्वान्नापेक्षया तु दण्डाय-
मित्यवगाहप्रदर्शनं बोध्यम् ॥

अथर्धमित्यादि—पदसंस्कारपक्षे । पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण च मूर्ध-
शास्त्रस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेन 'पचति' इत्याद्यवकाशकथनमित्याहुः ॥
ननु अथर्धमित्यत्र 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वेन आभ्यभिक्ति कथमत्र
धातुस्वरप्राप्तिः । सति वा धातुसूत्रे यणि तस्य श्रवणमावाक्यकलाभावा-
दिति किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—अर्थे इति । धीरीया यस्या
इति पाठः, भाष्ये 'धीया' इति दीर्घपाठात् । अथवा श्रियमिच्छतीति
स्वीयेकवचनं—धीया—इति । अथ पूर्वमेकादेशे व्यववर्गमावा-
क्यद्वयप्रकृतिसूत्रेण न स्यादिति तन्निराकरणं विमलपुत्रात्तत्वं
न स्यादिति भावः ॥

न त्विष्येदिति । पूर्वं यणुदात्तयणत्वाभावात्स्वरितो न स्यादि-
त्यर्थः । पूर्वं तिबिति । उदात्तानुदात्तैकादेशपावात्स्वरितवाच्यः
स्यादित्यर्थः ॥

उदात्तस्वरितयोरिति । 'अर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण प्रत्य-
यसूत्रे यणि चेति भावः ॥

राजवैद्यार्थमित्यादि—वाच्यसंस्कारे उदाहरणम् ॥ निपात-
इति । तत्र पूर्वमेकादेशे यणि वा स्वरितादि न स्यात् । विदस्या-
पत्वं वैदी ॥

धातुप्राप्तिपदिकादित्यत्राण्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तानामेव पूर्व-
पदप्रकृतिसूत्रेण तन्मात्रानुमत्या सिद्धान्तान्नाप्यसि अन्तरङ्गत्वादिति
कञ्चित् ॥

(६१७५ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके ॥ * ॥

(भाष्यम्) अल्लोपाल्लोपौ चार्धधातुके एकादेशा-
ङ्गवतो विप्रतिषेधेन ॥

अल्लोपस्यावकाशः—चिकीर्षिता, जिहीर्षिता ।

एकादेशस्यावकाशः—पचन्ति, पठन्ति ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥

आल्लोपस्यावकाशः—पपिः सोमम्, ददिर्गाः ।

एकादेशस्यावकाशः—यान्ति, वान्ति ।

इहोभयं प्राप्नोति—ययुः, ययुः ॥

(उच्यते) भाष्ये—अल्लोपाल्लोपयोरवकाशौ—चिकी-
र्षिता, प्रपिः—इति । गवाण्याहुणरूपैकादेशप्राप्तिश्चिन्त्यमिदम् ।
एकादेशस्यान्तरङ्गतया 'वार्णोदाहृतम्' इति परिभाषयाऽस्य सिद्धे-
रवकाशयत्तया नास्त्यन्त क्षोदः कृतो भववेति बोध्यम् ॥ चिकीर्षक
इति । अत्र लोपे ईकारस्य स्वरितोदात्तत्वं फलम् ॥

(६१७६ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्गुणवृद्धिदित्किन्मित्पूर्व-
पदविकाराश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङ्गुणवृद्धिदित्किन्मित्पूर्वपद-
विकाराश्चैकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रति-
षेधेन ।

इयङुवङोरवकाशः—श्रियौ-श्रियः, भ्रुवौ-भ्रुवः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—चिक्षियिष-चिक्षियिम, लुलु-
यतुः-लुलुयुः, पुपुवतुः-पुपुवुः ॥

गुणवृद्धोरवकाशः—चेता, गौः ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—साधुचायी, सुचायी, नम्रं-
भावुकोऽध्ययुः, शयिता, शयितुम् ॥

टितोऽयकाशः—दण्डायाम्, सप्तानाम्, पञ्चा-
नाम् ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—वृक्षाणाम्, मृक्षाणाम् ॥

कितोऽयकाशः—साधुवायी, सुमुदायी ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—दायकः, धायकः ॥

मितोऽयकाशः—अपुणी, जतुनी ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अस्मीनि, वधीनि, वतिस-
स्मीनि ब्राह्मणकुलानि ॥

पूर्वपदविकाराणामवकाशः—होतापोतारौ ।

एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—नैद्योहतातारौ, आग्नेन्द्रम् ॥

(प्रवीणः) चिक्षियिषेति । क्षि क्षये, लिट्, क्वादिनि-
यमादिद्, सवर्णदीर्घे प्राप्ते इयङ् । येन नाप्राप्तिन्यायेन यणोऽप-
वादावियङुवङौ, सवर्णदीर्घस्य द्व परत्वाद्वाधकौ ॥ साधु चिन्ने-
तीति—साधुचायी । 'साधुकारिणि च'—इति णिनिः ।
सु चिन्नेतीति तच्चीलः—सुचायी । 'सुप्पजातो'—इति
णिनिः । सुपीति वर्तमाने सुवप्रहणं सुम्माने यथा स्यादिति भाष्ये
लुक्कम् ॥ अनमो नमो भवतीति—नम्रम्भायुकः । 'आव्य-
सुभग'—इत्यनुवर्तमाने 'कर्वरि भुवः विष्णुच्छुक्कनौ' इति सुक्क-
प्रत्ययः । तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः ॥

१ ननु भाष्ये—एकादेशस्यावकाशः—दण्डायामिति मदर्थं इहोभयं प्राप्नोति-
गात्रेय इत्युक्ते, अहः सवर्णस्य दण्डायामित्यत्राण्यर्थं प्रदर्शय गात्रेय इत्यत्र
वृद्धिप्राप्तिमयं कथं स्याज्जेत । इत्यत आह—एकादेशस्तत्त्वान्नापे-
क्षयेति ॥

२ ननु 'अथर्धमित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसूत्रे 'धातो' इत्यत्र कथं प्रवृत्त-
ताह—मूलशास्त्रस्येति । सवर्ण पचतीत्यत्राण्यर्थं प्रदर्शय ॥

३ उ. गुणके 'अधीनाम्, इत्युक्ताम्' इत्युदाहरणे ॥

॥ वृक्षाणामिति । नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणमेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः । न हि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः पदानामिला-
दिरवकाशः । क्वचिद्ग्रीनामिति पाठः । तत्रायं भावः—
अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुट, दीर्घस्य तु परत्वा-
द्वापकः ॥

दायक इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागम आह्वणं
याधते, परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्—इति मत्वा विप्रतिषेधो-
पन्यासः ॥

अस्थिनीति । येन नाप्राप्तिन्यायेन युगागमो यणादेशं
याधते, परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम् । अतिसखीनीति—
बहुमीहिः ॥

(उद्योतः) नन्विदुवा-यां यणिव दीर्घोऽप्यपवादत्वादेव बाधि-
ष्यते किं विप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—येन नाप्राप्तीति ॥ ननु
'सुपीति वर्तमाने सुप्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम्' इति वृत्तादुक्तत्वेन
यममत्रोपसर्गे गितिः ? अत आह—सुपीति । न तद्भाष्यकृतो
मतमिति भावः ॥

ननु ह्रस्वलक्षणनुदा विप्रतिषेधस्योदाहरणात् पदनुटोऽवकाश-
प्रदर्शनसङ्गतमत आह—नुडागममात्रमिति ॥ क्वचिदिति ।
'द्विदवकाशप्रदर्शने' इति शेषः ॥ ननु यन्दीर्घयोरपवादत्वादेव
नुट् बाधक इति विप्रतिषेधोऽनुक्तोऽत आह—तत्रायमिति ॥ ननु सर्वत्र
कार्यान्तरे प्राप्ते युक्त आरम्भादपवादत्वादेवासी दीर्घबाधको न तु
परत्वादत आह—येन नेति । इतिविषयव्यापिवादिष्यभिमानः ॥

युगागम इति । 'इकोऽन्वि-' इति नुमत् । आदिसमासे
दृष्टत्वादत आह—बहुमीहिरिति ॥

(६१७७ विप्रतिषेधयोधकवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदविकाराश्च ॥ * ॥

उत्तरपदविकाराश्चेति यक्तव्यम् ॥

उत्तरविकाराणामवकाशः—समीपम्, दुरीपम् ।
एकादेशयणादेशयोः स एव ।

इहोमयं प्राप्नोति—नीपम्, धीपम्, प्रेपम्,
परेपम् ॥

(प्रदीपः) धीपमिति । अत्र यणः प्राप्तः ॥ प्रेपमिति ।
सवर्णदीर्घयं धत्वेन बाध्यते । 'इत्यमनवर्णान्तादिति यक्तव्यम्'
इत्येकीयमवस्थाप्राप्तिरिति ॥

(उद्योतः) ननु 'इत्यमनवर्णान्तात्' इत्युक्तेः प्रेपमित्येव
दुर्लभमत आह—इत्यमिति । एवं बाध्यान्तरे विवरण इति भावः ।
एतद्विप्रतिषेधयोगान्नपि बाधेऽस्मात्परत्वात् 'बाधोदाहृतम्—' इति
परिभाषादेव सिद्धमिति बोधव्यम् ॥

(१०९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ५९)

२५३० औतोम्शसोः ॥ ६ । १ । ९३ ॥

(६१७८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओतस्तिङि प्रतिषेधो यक्तव्यः ।
वचिनवम्, असुनवम् ॥

(प्रदीपः) ओतस्तिङीति । साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वम्-
नाश्रित्योच्यते । सुप एव हि शसोऽत्र संभवः, अचीलधि-
कारात्तद्विस्तारग्रहणात् ॥ अचिनवमिति । लङ् । निप् ।
अम्भादः । विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु शसा साहचर्याः सुप एवामो ग्रहणम्, अत
आह—साहचर्यस्येति ॥ ननु तद्विस्तारोऽपि शसस्तीति तत्साहचर्या-
त्कथं सुपो ग्रहणम् ? अत आह—अचीलधिकारादिति ॥

(धार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । गोप्रहणं करिष्यते, 'आ गीतः'-
इति यक्तव्यम् ॥

(६१७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ गोप्रहणे योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोप्रहणे योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
धां गच्छ ॥

(प्रदीपः) न्यासान्तराधयेनोऽभ्यासिरिति दशैयद्वाह—
गोप्रहण इति ॥

(६१८० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ समासाच्च प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासाच्च प्रतिषेधो यक्तव्यः । विप्रतुं
पदय, शयलतुं पदय ॥

ननु च 'आ-ओतः' इत्युच्यमानेऽपि समासा-
त्प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । हेत्वाद्ये कृते न भविष्यति ।

इदमिदं संप्रसार्यम्—आत्वं क्रियतां हस्त्य-
मिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादात्तम् ॥

(प्रदीपः) अतिव्यातिरूप्येति दशैयति—समा-
साचेति ॥

(६१८१ पूर्ववार्तिकप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणमात्वम्,
अन्तरङ्गं ह्रस्वम् । अस्तिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

ननु च—आ गोतः—इत्युच्यमानेऽपि समासा-
प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

कथम् ?

ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ।

स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ।

ननु च 'ओतः' इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्
प्राप्नोति ।

नेत्याह । अनस्विधौ स्थानिवद्भावः ।

'आ गोतः' इत्युच्यमानेऽपि न दोषः । प्रति-
पिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—गोः पूर्वणिच्चावस्थेयु
स्थानिवन्न भवतीति ॥

स एष तर्हि दोषः—गोप्रहणे घोरपसंख्यान-
मिति । सूत्रञ्च मिथ्यते ।

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—ओतस्तिडि प्रतिषेध इति ॥

(६१८२ प्रथमवार्तिकप्रत्याख्याने वार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सुबधिकारात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुपीति प्रकृतं वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'वा सुप्यापिशलेः' (९२) इति ॥

यद्यनुवर्तते, इहापि विभाषा प्राप्नोति ।

सूत्रग्रहणमनुवर्तते, वाग्रहणं निवृत्तम् ॥

कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, ए-
कदेशो न ? ।

(६१८३ प्रत्याख्यानोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे चैकदेशानुवृत्ति-

रन्मत्रापि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृ-
त्तिर्भवति । अन्यत्रापि, नावश्यमिदं ।

कान्यत्र ?

अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारः
प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
यते तदेवानुवर्तते, नान्यदिति भावः ॥

(उद्घोषः) यस्य स्वरितत्वमिति । समासनिर्देशेऽपि
'सङ्ख्याव्ययादे—'इत्यादावेकदेशानुवृत्तिर्भवति, सय किं वक्तव्यम-
समासनिर्देशे—इति भावः । एव च 'निवृत्तम्' इति भाष्येऽननुवृत्तिरेव
निवृत्तिरित्यर्थः । केचित्तु निवृत्तमिति भाष्यस्वरसात्तस्यापि स्वरि-
तत्वमस्त्येव, वृद्धौ तस्य तादृशसंवेकत्वात् । तत्फलं तु 'यदि परक-
पद' इति खेदे 'वा सुपि' इत्यत्र सर्वं वाक्यमेवेन व्याख्यानमित्याहुः ॥

(भाष्यम्) एवमपि—

(६१८४ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अम्युपसंख्यानं वृद्धिवलीय-
स्त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अम्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

वृद्धिवलीयस्त्वात् । परत्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एवमम्युपसंख्यानमिति । 'गोद्यब्दे
शुच्यभावत्' इति शेषः । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(६१८५ समाधानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ न वाऽनवकाशत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधि-
ष्यते ॥

सावकाशमात्वम् ।

कोऽवकाशः ? चां गच्छ ॥

(६१८६ समाधानसाधकवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ योश्च सर्वनामस्थाने

वृद्धिविधिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) योश्चेति । 'ओतो णित' इति सूत्रं पठितव्यम्,
गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशो
हि तत्परत्वं प्रसिद्धम् ॥

१ 'हले कृते' इति क पाठः ॥

२ सुबधिकारादिति । वषथ गोपग्रहणञ्च, घोरपवक्ष्यानमिदं च न
वर्तमानमिति भावः ॥

३ 'वा' च 'न' भावः 'निर्देश' इति वार्तिकप्रमाणं च न वक्तव्यम् ॥

४ अचमसनिर्देश इति । अचमसमिति वाक्यमात्रवत्त्वमात्रेऽपि ॥

अनुवृत्तिर्भवति यदि किञ्च वक्तव्यम्—अचमसनिर्देशे एकदेशानुवृत्तिर्भवति,
अनवकाशमेकदेशानुवृत्तिर्भवतीति भावः ॥

५ इत्यादि—अनुवृत्तिश्च भाष्येऽपि ॥ तत्र हि उपपन्नम्—
अनुवृत्त्यानुवृत्त्यानुवृत्तिर्भवति ॥

(उद्द्योतः) ननु 'गोतो जित्' इति न्यासेन कथं बोद्धिः ?
 अत आह—ओतो जिदिति ॥ उपलक्षणत्वेन व्याख्याने वीज-
 नाह—वर्णंति । एतद्व्यभिचानाभोकारान्तात् त्वनभिधानमाहुः ।
 (६१८७ समाधानसाधकप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १०)
 ॥ * ॥ यद्याव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ * ॥
 (भाष्यम्) यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमी-
 रुत स्युः ।

यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धि-
 कृत्यते, अनयकाशमात्वं वृद्धिं याधिष्यते ॥

(१०९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६०)
 २५३१ एडि पररूपम् ॥ ६ । १ । ९४ ॥

(पररूपाधिकरणम्)
 (६१८८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)
 ॥ * ॥ पररूपप्रकरणे तुन्योर्वि निपात
 उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपप्रकरणे तु नु इत्येतयोर्धका-
 रादौ निपात उपसंख्यानं कर्तव्यम् । तु वै-त्यू,
 तु धै-न्यू ।

यकारादाविति किमर्थम् ?

त्यायेत्, न्यावत् ॥

निपात इति किमर्थम् ?

तु यानि, नु यानि ॥

(प्रदीपः) तुन्योरिति । सामीनिर्देशात्तदादिविधिः ।
 नु भावत्-त्यावत् ॥ नु यानीति । कातेल्लोडुत्तमैवचचने
 'यानि' इति रूपम् ॥

(उद्द्योतः) भावदिति—निपातः ॥

(६१८९ उपसंख्यानानयकप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न या निपातैकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न या कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निपातैकत्वात् । एक प्रयायं निपातः-स्यै, न्यू ॥

(प्रदीपः) एक एवेति । अयमेदाभावादेको निपातः ॥

(उद्द्योतः) एकत्वात् कथं व्याख्यात आह—अयमेदा-
 भावादिति ॥

(६१९० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एवे चानियोगे ॥ * ॥

(भाष्यम्) पररूपं वक्तव्यम् । इह एव—इहेव,
 अथेव ।

अनियोग इति किमर्थम् ?

इहेव भव मा स गाः, अत्रैव त्वमिह वयं
 सुरोवाः ॥

(प्रदीपः) एवे चानियोग इति । नियोगः=अवश्य-
 म्भावः—अवधारणम्, तस्यादन्त्यार्थे पररूपं भवति । यथा—
 केव मोक्षयते । अज्ञानवक्त्रसावेयशब्दः । यदा त्ववधारणे
 वर्तते तदा वृद्धिः ॥

(उद्द्योतः) यथा केवेति । अनयकृतिः—असंभावना ।
 भोजन कृतिद्वि न समाम्यत श्लेषः ॥

(६१९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शकन्ध्वादिपु च ॥ * ॥

(भाष्यम्) शकन्ध्वादिपु पररूपं वक्तव्यम् । शक
 अन्धुः—शकन्धुः, कुल अटा—कुलटा, सीम
 अन्तः—सीमन्तः ।

केशेभ्यविति वक्तव्यम् । यो हि सीमोऽन्तः,
 सीमान्तः स भवति ॥

(प्रदीपः) शकन्धुरिति । अन्धुः—उदपानम् ॥ कुल-
 टेति । अटति—इलटा, पचायत् । पचात् कुलेन संयन्धः ।
 अन्यथा 'कर्मण्यण्' इत्यणप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) उदपानमिति । उदकं पीयते एव इति संज्ञाया-
 मुदाभावः । रूप श्लेषः ॥ कुलटा—भिगुकी, क्षेत्रविहारिणी च ॥

(६१९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ ओत्थोष्ठयोः समासे वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) ओत्थोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्त-
 व्यम् । स्थूलोतुः-स्थूलोतुः, विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठी ॥

(प्रदीपः) ओत्थोष्ठयोरिति । ओतुः—विहातः ॥

(उद्द्योतः) विहातः—मातारः । भौतिके ओष्ठग्रन्थ
 परनिपातः, पूर्वनिपातप्रकरणमित्याद्य । विहातुदाहरणं तु एतेन
 प्रयोगमभिधेयत्वाद् ॥

(६१९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एमनादिपु च्छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) एमनादिपु च्छन्दसि पररूपं वक्त-
 व्यम् । अणं रथेमन्साद्याम्यणं रथोद्यन्साद्यामि ॥

—

(१०९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६१)

२५३२ ओमाडोश्च ॥ ६ । १ । ९५ ॥

(चकारानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

एडीत्यनुकृत्यते ।

किं प्रयोजनम् ?

इह मा भूत्-अथ आ कश्यात्-अद्याद्यात्,

कदा अद्यात्-कदाद्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अद्याद्यादित्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सोनागाः षडन्ति-चोऽनर्थकोऽनधि-
कारादेर्देः ॥(प्रदीपः) अद्याद्यादिति । प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्-
रोऽपि सवर्णवीचीं चाप्यते ॥(उद्घोषः) नन्वत्र परत्वादीर्घप्रगङ्गोऽत आह-प्रति-
पदेति । तत्र च तलपि चारिताथ्ये प्रथमप्रवृत्तौ निषामनम् । प्रवृत्ते
च तस्मिन् तदप्रतिपदेति भावः ॥

(६१९४ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उस्योमाड्ध्वाटः प्रतिपेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) उति पररूपे ओमाडोश्चाटः प्रति-
पेधो यक्तव्यः । औलीयत्, औढीयत्, औङ्गा-
रीयत् ॥

स तर्हि प्रतिपेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । उक्तम् 'आटश्च' (९०) इत्यत्र
चकारस्य प्रयोजनम्-आटोऽस्ति वृद्धिरेव यथा
स्यात्, यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥(प्रदीपः) औढीयदिति । वहेरत्पूर्वस्य कर्त्तव्ये
'ओढम्' इति रूपम्, तत व्यञ्जि लङि रूपमेतत् ॥

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६२)

२५३३ उस्यपदान्तात् ॥ ६ । १ । ९६ ॥

(अपदान्तात्पदप्रयोजनभाष्यम्)

अपदान्तादिति किमर्थम् ?

का उस्मा-फोस्मा ।

अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् ।

कस्मात् भवति-का उस्मा-फोस्मा ?

अर्थवद्गृहणे नानर्थक्येति ।

नैया परिर्माणेह शस्या विशातुम्, इह हि दोषः
स्यात्-मिन्या उत्स-मिन्युः, छिन्या उत्स-
छिन्युः ॥एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भविष्यति ॥उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'अतो गुणे'
(९७) अपदान्ताच्चया स्यादिति ।

इह मा भूत्-दण्डाग्रम्, क्षुपाग्रमिति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पत्तं प्राति-
पदिकमुद्यच्छब्द इत्युत्पत्त आनर्थक्यम् ॥नैवेति । ननु न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम्-इति कथमना-
श्रयणमुपपद्यते ? अतिल्लखादस्याः परिभाषायाः । तच्चाति-
स्यत्वं 'अपृन्तृत्' इति तुन्तृचोर्भेदोपादानेनावादेशात्तुनि-
वृत्त्यर्थेन ज्ञापितम् । नित्यत्वे ज्ञानवर्क्यादवादेशग्रहणाप्रस-
ङ्गात्तद्विहितः सिद्धत्वात् ॥ भिन्युरिति । अनागमकानां
सागमका आदेशा इति न्यायाद्याहुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वम्,
न तु तदेकदेशस्य । यदा त्वर्थवतो ज्ञागमस्तद्वृत्तीभूतत्वाद्-
ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्तदाऽर्थवत्त्वमेव-उत्स ॥एवं तर्हीति । उस्माशब्दो वसः । 'स्फासित्यि'-इति रकि
संप्रसारणे व्युत्पाद्यते । 'शासिवसि-' इति परं 'न रपर-' इति
प्रतिषेधाच्च भवति । एवमनोचितं लाक्षणिक रूपम् ॥(उद्घोषः) अव्युत्पन्नमिति । औणादिकत्वादिति भावः ॥
अर्वादेशमिति । 'प्रत्ययाम्रलवयोः-' इति परिभाषयाऽस्याग्रहणा-
चिन्त्यमिदम् । तस्या अन्यनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याशय इत्यन्ये ।
वस्तुतः । 'इण वीधम्-' इति सूत्रस्याग्रहणेन द्वयोरप्यनित्यत्वज्ञापन-
सिद्धेस्तयोर्भेदोपादानं चिन्त्यप्रयोजनम् । ध्वनिति चेद 'शुक्त्वौ'
हलन भाष्ये इति नोप्यम् । यदा स्थितिः । अन्यथाऽर्थवतो ज्ञागम
शत्रुत्वसङ्गतमिति भावः । चिन्त्यमिदम्, तदाऽप्यागमविशिष्टस्यैवार्थ-
वत्त्वात् । अन्यथा भूयास्तमित्यादौ तामादेरिवागमापत्तिः । अर्थवतो
ज्ञागम इत्यज्ञागमामाभावेऽर्थवत्त्व इत्यर्थे इति बोध्यम् ॥

(१०९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ भा. ६३)

२५३५ अव्यक्तानुकरणस्यात इतो

॥ ६ । १ । ९८ ॥

(६१९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इतावनेकाजग्रहणं अर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतावनेकाजग्रहणं कर्तव्यम् ।

१ 'आ करवात्, अथ अद्यात्-अद्याद्यात्-इति ट-पाठः ॥

२ 'कारा, र इति ट-पाठः ॥

३ 'कस्यमेव परे ओढ' इति च ट-पाठः ॥

४ 'परिभाषा उपपत्ति' इति क. ट-पाठः ॥

५ 'छिन्या उत्स-छिन्यु' इत्युदाहरण क. ट. उच्छक्रभेदे इत्येते ॥

किं प्रयोजनम् ?

अर्थम् । इह मा भूत—अदिति ॥

(१०९९ विधेयसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६४)

२५३६ नाग्नेदितस्यान्यस्य तु वा

॥ ६ । १ । ९९ ॥

(६१९६ एकदेशिनो नित्यत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नित्यमाग्नेदिते डाचि ॥ * ॥

(भाष्यम्) नित्यमाग्नेदिते डाचि पररूपं कर्तव्यम् । पठपठायति ॥

(प्रदीपः) 'नित्यमाग्नेदिते डाचि' इति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे वैश्वित् प्रक्षिप्तम् ॥

(६१९७ नित्यत्वबोधनप्रत्याक्ष्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकारान्तानुकरणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा—अकारान्तमेतदनुकरणम् । भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तम् ।

यदा तु खलु अच्छद्धान्तं तदा न सिध्यति ।

विचित्रास्तद्धितवृत्तयः, नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

(प्रदीपः) विचित्रा इति । प्रयोगशून्यत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(११०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ४ आ. ६५)

२५३८ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६ । १ । १०१ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(६१९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः—होतृकारः ॥

(प्रदीपः) ऋवेति । 'ऋ लृ' इत्येतयोः सञ्ज्ञतत्वात् विश्वतन्मासृकारलृकाराभ्यामसवर्णादज्यैह्वेनाग्रहणात्, अर्थ-

तृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाभावादीर्घसंज्ञाया अभावाच्चनम् ॥

इत्युपाध्यायज्यैह्वतपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ।

(उद्योतः) वार्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणासिद्धिं दर्शयति—
ऋ लृ इति । सावर्ण्याभावाच्च विश्वतत्वाभावेऽपि उपस्थितरेणीय-
ईपत्सृष्टप्रत्ययैव वक्तुं युक्तम् । 'तुल्यास्य—' इति धत्ते कैयटेना-
प्येवमेवोक्तमिति चिन्त्यमेतत् । अर्धतृतीयमात्रत्वादित्यपि चिन्त्यम्,
'तुल्यास्य—' सूत्रसमर्थनविरोधात् ।

इति श्रीशिवशुक्लतत्त्वतीर्गभञ्जनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(६१९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लृति लृ लृ वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) लृति लृ लृ वा भवतीति वक्तव्यम् ।
होतृ लृकारः—होतृलृकारः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे
पादे चतुर्थमाहिकम् ॥

(११०१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६६)

२५३९ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

॥ ६ । १ । १०२ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(प्रथमपदायै पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

प्रथमयोरित्युच्यते, कयोरीदं प्रथमयोरग्रहणम् ?

किं विभक्तयोः, आहोस्वित् प्रत्यययोः ?

(प्रदीपः) प्रथमशब्दः सविधेशविशेषोपापेक्षोऽभिधेये वर्तते ।

तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति—कयोरीदं ? नर्तुं धातु-
निपातादीनामपि प्राथम्यसम्भवाद्भिन्नोपविषयः प्रश्नो नोपप-
द्यते । नैष दोषः । 'दीर्घाजलि च' इति लिङ्गाद्धात्वादीनामग्रह-
णात् विभक्तयोः प्रत्यययोर्वा ग्रहणे पुनः प्रतिषेध उपपद्यते, न
तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणे ॥ नर्तुं सामान्यग्रहणेऽपि प्रतिषेधो-
पपत्तो लिङ्गैवानुपपत्तिः । नैतद्विधि । प्रथमयोरिति कस्यविदेव

विशेषः ॥

६ भाष्यशङ्किः कयोरीदं प्रथमयोरग्रहणमिति विशेषविषयः प्रश्नः इत्यं च
न नोपपद्यते इत्याशङ्क्यामाह—ननु धातुपर्यति ॥

७ 'ग्रहणं, यतः प्रतिषेध उपपद्यते न तु धात्वादीनामन्यतमग्रहणात्' इति
न ह यावत् ॥

८ ननु प्रथमपदेन धात्वादीनां दीर्घाजलि चेति सूत्रानुपपत्त्याऽग्रहणेऽपि
ग्रहणपर्यतिर्न लिङ्गवत्प्रत्यययोर्वा दीर्घाजलि भेदोपपद्यते तद्यदीर्घमोरेव
ग्रहणं स्यादत आह—ननु रामाभ्येति ॥

९ लिङ्गैरेवेति । दीर्घाजलि चेन्नतः प्रथमपदपर्यतिर्न कयोरीदं गोरमद्वे
ति लिङ्गानवधारितमिति ॥

१ इत्येतयोरीति । एतद्वार्तिकप्रयविधेययोः 'ऋलृ' वर्णयोर्भाष्यश्रुता
अनप्यत्वमागदितम् । गनयोश्च करेण्यन्तर्भाष्याभावाद्भिन्नत्व नास्ति, किन्तु
सञ्ज्ञतमप्यन्तर्भाष्यम् ॥

२ अकारेति । इयान्मृताभ्यामित्यर्थः ॥

३ अग्रहणं जति । यान्मृताभ्यामग्रहणेनाग्रहणम् ॥

४ अर्थोपस्थितेति । वार्तिकविधेयशेषोर्ध्वरेण द्विमासवत्पुनरावृत्तिः । अर्थ-
मासोऽत्र रेणोऽपि इति प्रदीपग्रहणः ॥

५ भाष्यशङ्कोरादिति । तत्र हि 'ऊकाद्योऽयं ऋलृदीर्घादुत्तरादो भवतो-
स्तुत्यर्थः । न च ऋकारो वदधरो वाज्जलि' इत्युक्तम् । तत्र सते भाष्य-
वर्धमासुक्तं हि अर्धतृतीयमात्रत्वेनोक्तत्वाभावात्तत्वादिप्रमाणान्तरादिति

विशेषस्य ग्रहणं न तु औपपत्त्येन सर्वेषां विशेषाणाम्, सर्ववि-
शेषविषयस्य सन्निवेशापेक्षस्य प्रायम्यस्य युगपत् बुद्ध्याऽपेक्षि-
तुमशक्यत्वात्, प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्रायम्यज्ञानस्य ।
तत्र प्रसिद्धाश्रयेण विभक्तिग्रहणमाशङ्कितम्, 'प्रातिपदिकार्थ-'
इत्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात् प्रत्यय-
ग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गम्, त्रिकैस्य तु
बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्याप्रायम्यारोपणात् द्वितीयैस्यापि
प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथा 'अर्थयोः पुंस्ति च' इति गोमया-
दीनामर्थवैशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् ॥

अन्ये रचोऽहुः—द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं
नान्यथा । ततः प्रथमद्वितीययोरनपेक्षितपरस्परपक्षयोर्द्वयोरपि
परस्परपक्षं प्राप्यम्यं मुख्यमेव । तत्र 'प्रथमयोः' इति छोलिङ्गनि-
र्देशो विभक्तिग्रहणम् । पुंलिङ्गनिर्देशो तु प्रत्ययग्रहणम् । समानश्च
निर्देश इति सन्देहः ॥

(उद्घोषः) तत्र विशेषेति । 'प्रथमयोः' इति निर्देशस्य क्रीपु-
रुपाधारणात्सादित्यर्थः । क्वचित्सन्निवेशे क्रमेण सतिविद्यानामादि-
भूतो हि प्रथमशब्देन बोध्यते ॥ विशेषविषय इति । विभक्ति-
प्रत्ययविषय इति भावः ॥ 'सर्वेषां विशेषाणाम्' इत्यस्य 'ग्रहणम्'
इति शेषः । तत्र हेतुमाह—सर्वेत्यादि । अशक्यत्वादिति । सर्व-
सन्निवेशानां युगपद्भूतारोहात्मभावोऽस्ति भावः ॥ तदाह—प्रति-
नियतेति । तत्सन्निवेशस्यनतत्परापदार्थलम्बनत्वादित्यर्थः ॥ तत्र
विभक्तिप्रत्ययविषयसन्देहे चीनमाह—तत्र प्रसिद्धीति । उभयो-
रप्येकसन्निवेशापेक्षत्वात्प्रायम्यस्येत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गमिति । तत्परा-
सन्निवेशस्यनतत्परापदार्थलम्बनत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं सर्वानस्य
प्राथम्यं मुख्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्यायमिति दिवचननिर्देशोऽनुप-
पन्नोऽह—तत्र प्रथमसाहचर्यादिति । दिवचननिर्देशसाम-
र्थ्यादिति भावः ॥

द्वितीयायाः प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वपुष्टिकारणायाह—अनपेक्षि-
तपरस्परपक्षेति । अनपेक्षितपरस्परपक्षप्रथमत्वद्वितीयत्वयोरि-
त्यर्थः । 'अनपेक्षितपरस्परयोः' इति पाठः अचिद । अशक्यचिदीनं
त्रैविध्यं प्राप्यं द्वितीयादेरपेक्षेति । निर्देशादपि न सन्देहमिति श्रुतिः,

- १ विभक्तिग्रहणस्येति । प्रातिपदिकार्थेति श्रुतेः प्रथमशब्देन विभ-
क्तिग्रहणं गतिरिति, तदामपत्तेन विभक्तिग्रहणाशङ्कः ॥
- २ त्रिकैस्य—विभक्तिरित्यर्थः ॥
- ३ द्वितीयस्योपपत्तिः । प्रथमयोरिति दिवचननिर्देशात्प्रथमत्वमनपेक्षितवि-
भक्त्यापि ह्यस्यैव प्रथमशब्देन ग्रहणं तत्र द्वितीयस्यैव । प्रथमस्य प्रथमशब्देन
ग्रहणं, दिवचननिर्देशात्प्रथमं ग्रहणं च तत्रैव त्रिकैस्यैव तत्र प्रथमयोरपि
दिवचन इति द्वितीयस्य ग्रहणम् ॥
- ४ गोमयादीनामिति । अर्थयोः पुंस्ति चेत्पक्षद्वयग्रहणमादित्ये बहुवच-
ननिर्देशात्प्राप्यं श्रुतेः । ग्रहणं तत्रैव तदपेक्षितत्वात् । गोमयादीनामिति ग्रह-
णं तु तत्रैव तत्रैव तदपेक्षितत्वात् । तदपेक्षितं भावः ॥
- ५ प्रथमशब्देन द्वितीयस्य प्रथमत्वमुपगच्छत—अन्ये रचोऽहुः इति ।
पाठः प्रथमशब्देन 'अज्ञादीनां वा क्रीपुमयोः' इति व्याख्यातव्यं प्रथमम् ॥
- ६ परादेशं—पुनोक्तपक्षम् । पुनोक्तपक्षेण द्वितीयोऽपि प्रथम
इति भावः ॥

प्रत्युत सन्देहः पतेलाह—तत्रेति ॥ त्रिभक्तीति । सन्निवेशस्य
विभक्तिसंज्ञेति भावः ॥

(सिद्धान्तद्वन्द्वनमाध्यम्)

विभक्त्योरित्याह ।

कथं ज्ञायते ?

अचीति वर्तते । न चाज्ञादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ॥

(प्रदीपः) न चाज्ञादी इति । 'प्रथमयोः' इति
विशेष्यम्, तद्विशेषणमचीति ; तेनाज्ञादयोः प्रथमयोरिह ग्रहणम् ।
न च बुद्ध्याऽपेक्षया निर्देशवतीति नासाविह प्रथमशब्देन श्रुते ।
विभक्त्योरित्येव जादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि
प्रथमे त्रिके बुद्ध्याऽपेक्षया जादित्वात्संभवत्वात्प्रायम्यनतत्परापदार्थ-
लम्बित्वात् जादित्वपक्षे इति अज्ञादयोः प्रथमयोरिति सम्बन्धो-
पपत्तिः । प्रत्यययोस्तु ग्रहणे बुद्ध्याऽपेक्षया जादित्वात्, औजसो-
व्याप्रायम्यत्वात्—प्रत्यययोरज्ञादयोरिति सम्बन्धायोगः ॥

(उद्घोषः) तदादिविधित्वे विशेष्यं दर्शयति—प्रथम-
योरिति । निर्देशप्रत्ययत्वकारणजादित्वं विशेषणमिति भावः ॥ पद-
पीति । विभक्तिर्वचनत्रिकैस्य सर्वसंज्ञाजादित्वात्संभव इति भावः ॥
परिहरति—तथापीति । छिन्यापेनेति भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

ननु चैवं विद्यायते—अज्ञादी यौ प्रथमौ, अज्ञा-
दीनां वा यौ प्रथमौ—इति ॥

(प्रदीपः) अज्ञादी यौ प्रथमाविति । अज्ञादी वि-
शेष्यौ, तद्विशेषणं प्रथमयोरिति । सेनाप्रथमौ भवति—अज्ञादी
यौ प्रथमौ अन्यापेक्षया लब्धप्रथमत्वपक्षे तयोः परतः पूर्व-
सर्वणरीषीः' इत्येव मौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रह-
णस्याग्रहणं न लिङ्गम् ॥ अज्ञादीनां चेति । अचीति वर्तते,
निर्धारणसप्तमी चेद्वाधीये, जातो वैतवचनम् । तुल्यजाती-
यस्य च निर्धारणं भवतीति अज्ञादीनां मध्ये प्रथमौ यावजादौ
अन्याजादित्वस्यापेक्षया लब्धप्रथमत्वपक्षे, तौ औजसापेक्षेति
विभक्तिग्रहणे लिङ्गाभावः ॥

(उद्घोषः) नन्वाज्ञादी यौ प्रथमावित्युच्यमाने कथं निर्दि-
ते-

- १ अने रचोऽहुः इति मतेन विभक्तिप्रत्यययोर्द्वयग्रहणं निर्देशेन व्यपदि-
तं तत्र प्रथमयोरिति ॥
- २ ननु विभक्तिः छोलिङ्गा, प्रत्ययस्य पुंलिङ्गत्वेन । पदभेदेन ग्रहणे-
नियानमस्य आह—निर्देशस्येति ॥
- ३ छोलिविभक्तयोः—विभक्तिप्रत्यययोर्द्वयग्रहणं व्यपदि-
ते ॥
- ४ सधुप्रायस्य—त्रिकैस्युदात्तस्य ॥
- ५ 'न चाज्ञादी' इति ट. पाठः ॥
- ६ विभक्त्योरित्यादित्वमुपगच्छत—यथापीति ॥
- ७ प्रथमयोरित्यादित्वमुपगच्छत—यथापीति ॥
- ८ तद्विषयवचनत्रिकैस्य—त्रिकैस्य पक्षयोर्द्वयोरिति अज्ञादीः प्रथमयोः ॥
- ९ निर्धारणसप्तमी—अज्ञादी यौ वा क्रीपुमयोः इति भावः—अज्ञा-
दीनामिति ॥
- १० लिङ्गविषयत्वं—आक्षेपं 'अचीति वर्तते' इति लिङ्गविषयम् ॥

घटनमत आह—अजादी विशेष्याविति । सिद्धान्तादित्वस्य प्राथम्यं विशेषणमिति भावः । नै च विशेष्यत्वे कथं तदादिविधिरिति वाच्यम् । 'दीर्घाजसि—' इति जिह्वात् प्रलययोर्द्वितिसन्निधानादधीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदादिविधिः, अजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपो यो प्रथमावित्यर्थ इति भावः ॥ निर्धारणसप्तमी चेहेति । शब्दाधिकारादिति भावः ॥ जातौ चेति । वचनविपरिणाम इत्यन्ये । अथ पक्ष एव—देश्युक्तिः, 'कारके' इति सूत्रसामान्यविरुद्धत्वात् ॥ तुल्यजातीयस्येति । 'गैवां कृष्णा संपन्नशीत' इत्यादौ यथा गौरव प्रतीयते न महिष्यादि, तथेति भावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (१०३) इत्यनुक्रान्तं पूर्णसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—विभक्त्योर्ग्रहणमिति ॥

अथवा—सुपीति वर्तते ॥

(प्रदीपः) अथ वेति । 'वा सुप्यापिशलेः' इत्यतः सुपीति वर्तते । तत्र 'दीर्घाजसि च' इति प्रतिषेधाद्विज्ञातस्युप. परिग्रहे सिद्धे सुप्रवहणानुवृत्त्या सुपा असिद्धो यो धर्मः स परिहृत्यते । 'सुपः' 'विभक्तिय' इत्यत्र 'त्रीणि' इत्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुप्रधर्म इति विभक्त्योर्ग्रहणं सम्पत्स्यते ॥

(उद्घोतः) ननु सुपीलनुवृत्तापि कथं विभक्तिग्रहणम्, न प्रलयग्रहणम् ? अत आह—तन्नेति ॥ प्रसिद्धो यो धर्म इति । सुप्रवहनेन सुवृद्धेन विहितधर्मो लक्ष्यते, तेन सुवृद्धेन विहितधर्मशुक्तयोः प्रथमयोरेत्यर्थ इति विभक्तिग्रहणसिद्धिः । तदाह—सुपो विभक्तियेति ॥ त्रीणीत्यनुवृत्त्येति । एतेन विभक्तिसत्ताया अपि प्रलेखवृत्तितया पक्षयोरविशेष इत्यपास्तम् । यदापि विभक्तिसंज्ञा प्रलेख तदापि 'तस्माच्छसः—' इति ज्ञापकात्म्यमवशेषिकयोर्ग्रहणमिति 'विभक्तिय' इत्यत्र सामान्ये स्पष्टम् । यत्र च 'अथवा सुपि' इत्युक्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

('अमिपूर्वः' इति सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं पूर्णसवर्णदीर्घः, अमिपूर्वत्वं चोच्यते, न 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति ।

प्रथमयोः पूर्णसवर्ण इत्युच्यमानेऽप्यपि दीर्घः प्राप्नोति—वृक्षम्, लक्षम् ।

नैव दोषः ।

यत् पूर्वसिन् योगे दीर्घग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ।

एवमपि इदमिह पूर्णसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाप्यपि पूर्णसवर्णः प्रसज्येत—वृक्षम्, लक्षम्, द्विमात्रः प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

सवर्णग्रहणं न करिष्यते ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, कुतो व्यवस्था ?

आन्तर्यतः ।

यद्येवम्—अग्नी, वायू—त्रिमात्रः प्राप्नोति । वृक्षम्, लक्षम्—द्विमात्रः ।

तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम्, तस्मिन् क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिन्नुच्यमाने 'अमि पूर्वः' इत्यपि वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'ईदां कुमारीम्' इत्यादौ लक्षणयोः फलमेवं दृष्ट्वा प्रश्नः ।

इतरः 'वृक्षम्—अमिम्' इत्यादौ फलमेवं मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति ॥

यत्पूर्वसिञ्चति । 'अकः सवर्णः—' इत्यतो दीर्घग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्थः ॥

एवमपीति । अग्नी इत्यादि सिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम् ॥ सवर्णग्रहणमिति । ततश्च—वृक्षम्—अमिम्—कुमारीम्—कुमारीः पश्य—वधूम्—वधूः—इत्यादि सर्वं सिद्ध्यति ॥ कुतो व्यवस्थेति । वृक्षम्—अमिम्—वायुम्—इत्यादौ एव एव, अग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्थान सिध्यति । तथाहि—यदि पूर्वा व्यफिराधीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराधीयते तदाऽमिमिलादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः ॥

आन्तर्यत इति । पूर्वाकृतिराधीयते, 'हुतं च विषये स्मृतः' इति हुतो न भविष्यति, दीर्घश्च भविष्यति—इति मन्वते ॥

त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । हुताहुतप्रसङ्गे 'हुतं च विषये स्मृतः' इत्युच्यते । इह तु हुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः ॥

तस्मादिति । यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः ॥

१ ननु मध्यमयोरेत्यस्य विशेषणत्वे तदादिविधिरनुपपन्नोऽत आह—न च विशेष्यत्वं इति । प्रलयग्रहणस्य दीर्घाजसि चेति जिह्वात्प्रत्ययतस्य विशेष्यत्वमिति भावः ॥

२ मध्यमपदस्य मधीत्यस्य विशेष्यत्वं संवाह—अजादीति ॥

३ इत्यत्रापीत्यस्य निर्वाणे दृष्टान्तात्—यथा वृष्णेति ॥

४ विभक्त्योरेति । तस्माच्छसो च इत्यत्र तस्मादित्यनेन पूर्णसवर्णग्रहणमिति निर्दिष्टं यद्यः सत्यं मन्त्रो विधीयते । यदि च मध्यमयोः प्रलययोर्मध्यमस्य तदाऽऽह पूर्णसवर्णमात्रं दृष्टान्तात्तत्र न प्रतिनिर्देशो न युज्येत । तद्विदित्वा

विभक्त्योर्ग्रहणमिलाप्यः ॥

५ 'पूर्वसवर्णयोः' इत्युच्यमाने' इति ट. पाठः ॥

६ स्रष्टुमिति । अग्निं पूर्वं ह्रस्वत्वात्करणेऽपि स्रष्टुम्—वधूम्—कुमारीम्—इत्यादौ पूर्वसवर्णः स्यादित्याद्येभ्य वृक्षमित्यादौ दोषमनभ्युपगम्य च सामान्यं प्रसङ्ग इति भावः ॥

७ 'दीर्घग्रहणमिह वा' इति ट. पाठः ॥

८ 'मादृगा' इतिपुत्रे श्लोकवाक्यवैयर्थ्यम् ॥

(उद्घोतः) फलाभेदमिति । तथा च 'अमि पूर्वः' इति सूत्रं व्यपेक्षितं भावः ॥

नानुवर्तते इति । 'प्रथमयोः' इत्यत्र अननुवर्तितेन निवृत्तिरिति भावः ॥

अग्री इत्यादिसिध्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वं हस्य एवमयोः स्थाने स्थादित्यर्थः ॥

भाष्ये—पूर्वसवर्णः प्रसज्येतेति । तथा च 'वृक्षम्' इत्यादावपि दीर्घः स्वादिति भावः ॥ ततश्चेति । कचिद्विधसिद्धिरित्यर्थः ॥

एवमप्यग्री इत्यादौ पुनः प्रामोदीत्यत्र आह—मुतश्चेति ।

इह तु मुतस्येवेति । अन्तरत्वपरिभाषयेति भावः ॥

भाष्ये—तस्मिन् क्रियमाणो दीर्घग्रहणमनुवर्त्यमिति । तत्र दीर्घः पूर्व इति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र कृत्योऽपि इत्यत्र कृत्यव्यावृत्तये दीर्घग्रहणं कार्यम् । जौत्या दीर्घस्य सामानाधिकरण्यासम्भवाज्जातिपक्षेऽपि विप्रतिषिद्धमेवेति भावः ॥

(योगविभागप्रयोजनमाध्यम्)

अथ किमर्थं पृथगुच्यते, नैहैवोच्येत—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि च' इति ?

यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवति, अस्मि चेत्पुच्यते, तेनाप्यपि दीर्घः प्रसज्येत—वृक्षम्, लृक्षम् ।

नैप दोषः । दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते । एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । सवर्णग्रहणं न करिष्येत ।

यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते, पूर्वसिन् योगे विप्रतिषिद्धम्—यदि पूर्णः, न दीर्घः । अथ दीर्घः, न पूर्वः । पूर्वो दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

तस्मादुभयमारब्धव्यम्, पृथक् च वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) अस्मि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः ॥

दीर्घग्रहणमिति । 'अमि च' इत्यनेति भावः ॥

एवमपीति । ततश्च कुमारीमत्यादौ त्रिमासप्रसङ्गः ॥

पूर्वसिन् योग इति । पूर्वव्यचयाश्रये 'अग्री' इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृशाश्रये तुल्य एव दोषः ॥ 'प्रथमयोः पूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते, 'अमि च' इत्यत्र ॥ दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत् ॥

तस्मादुभयमिति । अयोभयसिन् पृथवर्तये 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र सार्णग्रहणं किमर्थं कृतम् ? यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्यापि सम्भवात् 'अग्री' इत्यादौ विरोधासङ्गात् स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु 'प्रथमयोः' इत्यत्र दीर्घानुवृत्तिरावश्यकै 'अग्री' इत्यादौ त्रिमास-यानुवृत्तयेऽत्र आह—अमि चेत्पुच्यते ।

त्रिमासप्रसङ्ग इति । 'वृक्षम्' इत्यादौ त्रिमासस्य नापायः, वचन-सामर्थ्यात् 'प्रथमयोः' इत्यनेनेव तस्य सिद्धत्वात् । तर्पलक्षण वा ॥

उक्त एवेति । आकृत्वर्थवानुवृत्तयेऽपि 'अमि पूर्वः' इत्यत्रानुवृत्त्या आन्तरत्वम्याकुमारिमत्यादौ पूर्वजातीयसिमानः स्वादित्यर्थः ॥ अनुवृत्त्येति । 'दीर्घग्रहणस्य' इत्यादिः । दुर्लभमेतदिति । प्रति-पक्षिणोरवप्रसङ्गादनुवृत्तयेतदित्यर्थः ॥

व्यक्तिपक्षस्यापीति । अत्रेदं बोध्यम्—आकृतिग्रहणेऽपि कथं 'दीर्घः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ? जातो दीर्घत्वादेरभावात् । तस्मात्पूर्ववृत्त्येन पूर्वजातीयो लक्षणीय इत्याकृतिग्रहणतात्पर्यम् । व्यक्तिपक्षस्यापीत्यादेस्तु लक्षणया प्रयोगस्याप्यवश्यकत्वात्, रुद्धि-प्रयोजनयोरभावात्—इति ॥

(६२०० योगविभागे पूर्वपक्षवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रथमयोरिति योगविभागः

सवर्णदीर्घार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'प्रथमयोः' इति योगविभागः कर्तव्यः,

प्रथमयोरकः सवर्णदीर्घो भवति ।

ततः 'पूर्वसवर्णः', पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः

प्रथमयोरिति ॥

किमर्थो योगविभागः ?

सवर्णदीर्घार्थः । सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्—

वृक्षाः, लृक्षाः, वृक्षान्, लृक्षान् ॥

(६२०१ योगविभागसमर्थकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकयोगे हि जश्शसोः पररूप-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकयोगे हि संति जश्शसोः पररूपे

प्रसज्येत—वृक्षाः, लृक्षाः, वृक्षान्, लृक्षान् ॥

ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं चाधिष्यते ।

नोत्सहते चाधितुम् ।

कि कारणम् ?

१ ननु सवर्णग्रहणे किमर्थं दीर्घग्रहणमाध्यममित्यस्तु, सवर्णग्रहणेऽपि-
वतः दीर्घग्रहणेन कृतेऽपि सिद्धं स्यात् लाह—तत्र दीर्घ इति ॥

२ जौत्येति । प्रथमयोः पूर्वं इत्येतद्व्यतिरेकप्रत्ययस्य नातिव्यपेक्ष्यते दोष-
श्चद्वयं जातिपक्षेऽपि सवर्णग्रहणव्यावृत्तये, अन्यथा पूर्वो दीर्घ इत्यप्य-
माने जाति-द्वेष्टत्वादीनामभावात् पूर्वो दीर्घ इत्यनेनोपपत्त्यानाधिकरण्य-
रभ्यस्य इति सूत्रम् ॥

३ वचनसामर्थ्यात्—अस्मि चेति वचनसामर्थ्यात् ॥

४ उपलक्षणमिति । कुमारीमिमेतदुपलक्षणं वृक्षमिमेतदिति ॥

५ आकृतीति । प्रथमयोः पूर्वं इत्यादावुभयवर्तकत्वेऽप्युपलक्षण-
ननुवृत्तिरिति कुमारीमिस्य त्रिमासप्रसङ्गयो दोषः ॥

६ 'पूर्वसवर्णः' इति क. पाठः ॥

७ 'तत्रि' इति क. पाठः ॥

(प्रदीपः) वृक्षा इति । अत्राहुणः प्राप्तः, ततो रीर्धः, ततः परत्वात् पूर्वसवर्णरीर्धः, ततः पररूपप्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) अत्राहुण इति । ततश्चतुर्थेक्षान्तरप्राप्तपररूप-
बाधनाय योगविभाग इत्यर्थः ॥ ततः पररूपेति । सर्वोपवादत्वा-
दिति भावः ॥

(६२०२ योगविभागफलसमर्थकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)
॥ * ॥ आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धि-
सवर्णदीर्घपूर्वसवर्णदेशास्तेषां पररूपं
स्वरसन्धिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणयणादेशाबुत्सर्गौ । तयोरप-
वादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णदेशाः । तेषां सर्वेषां
पररूपमपवादः । तत्सर्वेबाधकम्, सर्वबाधकत्वात्
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आहुणेति । तत्र वृक्षादयो द्वितीयक-
क्षयाप्राप्ताः, पररूपं तु तृतीयकक्षयाप्राप्तमिति भावः ॥

(योगविभागसामर्थ्यबोधकभाष्यम्)
अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूप-
मपवादः कस्मादेव न बाधते ?

* योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः * । योगवि-
भागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते ॥

(प्रदीपः) अथ क्रियमाणेऽपीति । यथा 'वृक्षा' इत्यादौ
योगविभागेन पररूपं 'पचन्ति' इत्यादौ सावकाशं बाध्यते
तथा 'अग्निम्-वायुम्' इत्यादौ सावकाशमपि पूर्वैवं 'वृक्षम्'
इत्यादौ बाध्यते । यथामि पूर्वैवं न बाध्यते । अथपि पूर्वैवं
न बाध्यते, पररूपमेव बाध्यते इत्युच्यते तदाऽस्य विभागस्य
कारणं बाध्यमिति भावः । अथवाऽयमभिप्रायः—यदि
पररूपं सवर्णरीर्धस्यैव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगवि-
भागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति ॥ योगविभाग इति ।
चतुर्थेक्षयाप्राप्तः यावो योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वात्पररूपस्यापि
भाष्येन स्यादत आह—यथा वृक्षा इति । 'अग्निम्' इत्यादौ
सावकाशं योगविभागीयप्रथमव्यापेक्षया ॥ अस्य चोचस्य भाष्ये
एव वक्ष्यमाणत्वात्प्राप्तमेतद्व्याख्यासितं आह—अयमेति ॥ चतु-
र्थेति । एवं च तृतीयकप्राप्त पररूपं चतुर्थेक्षयाप्राप्तो योगविभागो
बाधत इति भावः ॥

(६२०३ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थ-
श्चेदम्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेद-
म्यतिप्रसङ्गो भवति—वृक्षम्, प्लक्षम् ।

यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते, एवमसि-
पूर्वत्वमपि बाधते ॥

(६२०४ योगविभागेऽतिप्रसङ्गापादकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नत्वस्य चाभावः—वृक्षान्, प्लक्षान् ।
किं कारणम् ?

तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनान-
न्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते—'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
'तस्माच्छसो नः पुंसि' ।

किं पुनः कारणं तस्मादित्यनन्तरो योगो निर्दि-
श्यते ?

इह मा भूत्—एतान् गाँधतुरो वलीघर्दान्
पश्य ॥

(प्रदीपः) नत्वस्येति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र
तच्छब्देनानन्तरस्य 'पूर्वसवर्णः' इत्यनेन विहितस्य परामर्शो
'गिरिन्-वायुत्' इत्यादावेव नत्वं स्यात्, न तु वृक्षानित्यादौ
'प्रथमयोः' इति योगविभागेन रीर्धे विधीयमान इत्यर्थः ।
एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम्, यनोच्यते—अन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वा—इति । यदा ॥ सूत्रद्वयत-
मुदायमेकया मुख्योपपेक्षया तस्मादिति परामर्शः क्रियते तदा
नास्ति दोषः, यथोच्यते—उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे—इति ॥

एतान् गा इति । 'औतोमृशसोः' इत्याकार एकदेशः ॥

(उद्द्योतः) 'अनन्तरनिर्देशात्' इति हेतोरेति किं परिहरेति—
तस्माच्छस इति । वायुनित्यादावेति । तथापवादपररूप-
प्राप्ते, परत्वात्पूर्वसवर्णरीर्धस्यैवत्वर्थः । समुदायस्यैव मुख्योपपेक्षेया इहा-
न्तमाह—यथोच्यते इत्यादि । 'यनोच्यते' इति पाठे यनोक्तेऽपि
स्तिवा इदमुच्यते—'उभयं निवृत्तम्' इत्यादौत्वर्थः ॥ प्रकृतेकादेशमात्र-
परामर्शेऽपि भाष्योक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्याह—औतोमिति । तस्मादन-
न्तरनिर्देश एवावश्यक इति भावः । 'एतान् गाँधतुरः'—इति

१ 'चतुर्थेति' इति मनीक घ. घ. पुस्तकयोर्न दृश्यते ॥

२ एतान् गा इति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र तस्मात्पदान्तरेऽपि
पाठः सामर्थ्येन मकारविधानं कर्तुं शक्यते । तथाच पाठः एकलोपादानमन-
र्थकं स्यात् । अत्र किमप्यपिरेनास्त्वस्तीर्षं स्यात्, तच्च यदि यथादेशव्य-
रणमाश्रितं तदा वा इत्यत्र मकारः प्राप्नुवदित्यर्थः । अत्रात्रेण मकारविधाने
पठ्य इत्यपि रीर्धे इति तु बोधोदाहरणम् । एकलोपादानं तु उच्यते किं-

विधीनां कैवल्यशब्देन चरितार्थम् ॥

३ 'यनोच्यते' इति क. च. घ. घ. पुस्तकेषु पाठः । परमोपपेक्षेयं
'यनोच्यते' इति मनीकद्वयस्यैव पाठ आश्रितः । उभयं निवृत्तं तदपेक्षि-
ष्यामहे इत्येतत्त्वमन्येति तस्मात्प्रापि कश्चनमिति भाष्ये इदमन्येति चरितार्थम्
भावा ॥

भाष्यस्य—एतां बलीवदरूपान् चतुःसङ्ख्यावान् गाक्षरत पश्ये-
त्यर्थः । पुस्तकानिष्यक्तये विशेषणनिर्देशः । अर्थान्तरवारणायानेक-
विशेषणोपादानम् । क्वचित् 'एतान् गा पश्य' इत्येव पाठः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्येकयोग एव ।

ननु चोक्तम्—१ एकयोगे हि जडशसोः पररूप
प्रसङ्गः इति ।

नैप दोषः ।

(६२०५ एकयोगात्त्वसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६॥)

॥ * ॥ इज्जग्रहणं तु ज्ञापकं पर-
रूपाभाष्यस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदयं 'नादिचि' (१०४) इतीज्ज-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जडशसोः
पररूपं भवतीति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

इज्जग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—इह मा भूत्—वृक्षाः,
प्लक्षाः, वृक्षान्, प्लक्षान् । यदि च जडशसोः पररूपं
स्यात्, इज्जग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—
न जडशसोः पररूपं भवति—इति, तत इज्जग्रहणं
करोति ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् ।

उत्तरार्थमेतस्यात्—'दीर्घाज्जसि च' (१०५)
इचि चेति ।

यद्युत्तरार्थमेतस्याच्चनैवायमिज्जग्रहणं कुर्यात् ।
इहापि तर्हि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थम्, न ज्ञापकं
भवति ॥

एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतस्याधैवायमिज्जग्रहणं
कुर्यात्, नापि जसग्रहणम् । एतावदयं ब्रूयात्—
दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवति—इति तन्नियमार्थं
भविष्यति—दीर्घाच्छस्येय, नान्यत्रेति ।

सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे यदिज्जग्रहणं
करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न जडशसोः पररूपं
भवतीति ॥

(प्रदीप) इज्जग्रहणं त्विति । यदि जडशसो पररूप
स्यात् तदा 'नैतद्' इत्येव ब्रूयात्, इत्येव पूर्वसवर्णदीर्घप्रसङ्गात्,
प्रातिपदकवाच्य प्रतिषेधस्यति भावः ॥

उत्तरार्थमिति । 'बुभार्यो—चप्यो' इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घ-
प्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥

१ तत—तदर्थम् ।

२ 'इह' इति क्रियमाणं इति 'तर्हि' उपपत्तिरिति पाठः ॥

३ 'जडशसो' इति न ट पाठः ॥

१५ पा० प०

यद्युत्तरार्थमिति । एव सति पृथग्विभक्तयनुच्चारणाच्-
काराकरणं 'दीर्घादिजसो' इति लाघव भवति ॥ इहा-
पीति । सर्वत्र लाघव प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य 'इन्'-
ग्रहणस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्ताज्ज्ञापकत्वामात्र इत्यर्थः ॥

दीर्घाच्छसितीति । 'दीर्घादिजसो' इत्यादापि लघुतरोऽयं
सूत्रन्यास इति भावः । तस्मादिज्जग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते,
किन्तु इहायमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः ॥

(उद्घोष) प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चेति । एवमेज्जग्रहणमात्रेऽपि
तत्रैव प्रतिषेधसिद्धेस्तथैव सज्जडशसो पररूपामात्रं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्थमेवेति । 'इह किंचिन्नपो' इत्यनाश्रित्येदम् ॥

ननु विशेषणमनो दुष्टेऽत आह—लघुतरोऽयमिति । किंचि-
न्नायव प्रति कश्चिदनादरोऽस्तु, प्रकृष्टे तु लाघवे तदनादरो नोचित
इति अयं नियमो न दुष्ट इति भावः ॥ भाष्ये—दीर्घाच्छस्येवेति ।
विपरीतनियमस्तु न, स्याद्यानात् । 'पश्चिमसमृगान्' इति इति
निर्देशाच्चेति भावः ॥

(योगविभागसमर्थकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु योगविभागः ।

ननु चोक्तम्—१ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थं
क्षेदम्यति प्रसङ्गः—इति ।

नैप दोषः ।

अभ्यपि योगविभागः करिष्यते—अस्मि । अस्मि
यदुक्तं तत्र भवतीति । ततः—पूर्वः । पूर्वश्च भव-
त्यमीति ॥

यद्यप्युच्यते—२ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तर-
निर्देशात्—इति ।

क. पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं निर्दे-
ष्टुम् ।

एवं किल प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=पूर्वसवर्ण-
दीर्घादिति ।

तत्र न ।

एव प्रतिनिर्दिश्यते—तस्मात्=अको दीर्घादिति ।

अथवा—तस्मात्=प्रथमयोर्दीर्घादिति ॥

(प्रदीप) अस्मि यदुक्तमिति । 'प्रथमयो' इति योग-
विभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

तस्मादको दीर्घादिति । एकया बुद्ध्या अक्षरानि कश्चि-
न्नाश्रित्यो दीर्घं परामृश्यत इत्यर्थः ॥

'अक सवर्णे दीर्घ' इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्यानर्थकं
परामर्श इति मतवाऽऽह—अथवेति । 'प्रथमयो' इत्येव यो
विहितो दीर्घं परामृश्यत इति सूत्रव्यतिषये नत्र सिध्यति ॥

३ 'नात्' इति । नादिचोत्तरे 'इ' अक्षरं न स्यात्, तस्य भाष्यमात्र
पूर्वसवर्ण इत्यर्थः ॥

४ अहो एव निश्चय इति न पाठः ॥

पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादिति भावः । 'अत्येत' इति च पूर्वविहितदीर्घा-
पवादः ॥

नन्वादित्यनुवृत्तावपि कथमाकारान्ताभ्युद ? अत आह—अका-
रेणेति । एव चाप्युद्ग न कार्यमिति लाघवम् ॥

ननु नपुंसकत्वे कथम् 'आतो धातोः' इति लोपः ? अत
आह—ह्रस्वो नपुंसक इति । धातुमिश्राकारान्तशब्दस्याभि-
प्रयोग एव न, अनभिधानात्—इति न तत्र दोषः । 'आत्.' इति
योगविभागात्तत्राप्यालोपो वा ॥

(११०२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ६०)

२५४० तस्माच्छसो नः पुंसि

॥ ६ । १ । १०३ ॥

(नत्वाधिकरणम्)

(पुंसां बहुत्वे—पुंसां बहुत्वद्विषय—इति पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)
किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवति, आहोस्वित्पुं-
सां बहुत्वद्विषयः ।

कश्चात्र विशेषः ?

(मदीयः) किमिदमिति । 'पुंसि' इति किं शसो
विशेषणम्—पुंसबहुत्वे यः शसुत्पन्न इति, अथ प्रकृतेः—पुंश-
ब्दाद्यः शसिति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) भाष्योक्तपक्षद्वये उपपत्तिमाह—पुंसीतीति ।
प्रत्ययार्थबहुत्वबोधकस्याप्याहृतपदस्य विशेषणम्, अन्वयाद्वत्प्रकृति-
वाचकस्य वा—इत्यत्र विनिगमनाभावादिति भावः ॥ ननु पुंशब्दाद्यः
शस्त् स पुंशब्द एव—इति पक्षनोपविशेपोऽन आह—भाष्ये—पुंश-
ब्दाद्विषयव्यति । यत्किञ्चिद्भेदे बहुत्वे ह्यत्यर्थः ॥

(प्रथमे पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्

पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ।

तत्र सिद्ध्यति । श्रुंशान् पश्येति ॥

(मदीयः) श्रुंशान् पश्येति । स्वनकेशसम्बन्धात्
स्त्रीप्रतिभास श्रुंशार्थं मन्यते ॥

(उद्घोषः) वस्तुतः स्त्रीत्वामयेऽपि आलोषितौक्तिकस्त्री-
त्वाश्रयेण दोषोऽस्त्वगमित्याह—स्तेनत्यादि । स्त्रीवेषधारी नर्वकः
पुत्रोऽश्रुंशः । अत्र न पुत्रव बहुत्वम्, पुत्रशब्दापत्तिश्चिद्भेदे
बहुत्वे तु यतस्ति ॥

(प्रथमे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

नपुंसके तथैवेष्टम्

तच्च न सिद्ध्यति । पण्डान् पश्य, पण्डकान्
पश्येति ॥

(मदीयः) पण्डानिति । पण्डशब्देन प्रसवासमर्थस्य
नपुंसकस्याभिधानम् ॥

(प्रथमाश्रयणेऽतिव्याप्तिदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति । चञ्चाः पश्य, वधिकाः
पश्य, खरकुटीः पश्य ॥

अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्विषयः ।

(मदीयः) चञ्चा इति । चञ्चव-चञ्चा । 'ह्रस्वे प्रतिकृतौ'
'सञ्चयाम्' इति कन् । 'छम्भतुष्ये' इति छप् । चञ्चाशब्देन
पुंसोऽभिधानाच्चत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) चञ्चाशब्दस्य निलसीत्वात्तदुत्तरशसः पुंशब्दे
शस्त् दत्तव्यति—चञ्चेति ॥

(द्वितीये पक्षे दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

पुंशब्दादिति चेदिष्टं

स्थूरापत्ये न सिद्ध्यति ।

स्थूरान् पश्येति ॥

(मदीयः) स्थूरानिति । स्थूराया अपत्यानि । 'गर्गा-
दिभ्यो यन्' । 'यपनोश्' इति लृक् । 'लृक्तदितिलुक्' इति
टापो लृक् । ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गात्तत्राप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) स्थूरादीनां स्त्रीशब्दस्य दर्शयति—स्थूराया
इति । यैषति द्वितीयपक्षे 'पण्डान्' इति न सिद्ध्यति तथापि 'श्रुं-
शान्' 'चञ्चाः' इति च सिद्ध्यतीत्याशयः ॥

(द्वितीये दोषदर्शकं श्लोकभाष्यम्)

कुण्डिन्या अररकायाः

अपत्यं च न सिद्ध्यति । कुण्डिनान् पश्य, अर-
रकान् पश्य ॥

(मदीयः) कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि ।
'गर्मादिभ्यो यन्' । 'आयस्यकीण्डिन्यथोरगसि कुण्डिनच्' इति
यमो लृक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः, य च स्त्रीलिङ्गा-
देशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववदादि ॥

(दोषवारकं श्लोकभाष्यम्)

पुंस्त्राधान्यात्प्रसिद्ध्यति ॥ २ ॥

पुंस्त्राधाना एते शब्दाः, ततो नत्वं भविष्यति ॥

१ पक्षयोः—मदीयोऽप्योः । भाष्योक्तपक्षद्वयपक्षीकरणाय बहुसंख्यं तथैव
परिगणयति भावः ॥

२ तत्रेति । पुंशब्दादिष्वर्थां यत्प्रतिपत्तिरिति तत्र विद्वत्पक्षीक्षणम् ॥

३ 'श्रुंशान्' इति ग. घ. पाठः ॥

४ ननु द्वितीयपक्षोपादाने 'पूरणसे' इति अत्र एव दोषा द्विर्भवन्ति,
पूर्वोऽप्यप्यमिच्छात्—अत आह—यद्यपीति । द्वितीये पक्षे प्रथमते-
श्च नपुंसकस्याप्यो दोषा यदेति भावः ॥

५ 'श्रुंशान्' इति ग. घ. पाठः ॥

(६२०६ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समाना-
ङ्ग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाह्व-
हणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् । असमानाङ्गस्य मा
भूदिति—शक्यत्वं, परित्यक्तम् ॥

(प्रदीपः) समानाङ्गग्रहणमिति । यदि सम्प्रसारणं तत्साधु परोऽङ्ग-एकसिद्धये भवतस्त्वदा पूर्वाभादेशो भवति नान्यथा ॥

शक्यद्वयमिति । अन्यसिद्धौ संप्रसारणम्—अन्यसिद्धि-
वच्—इति पूर्वोक्तदेशभावात् । अत्रान्तवद्वाच्येनोक्तारस्य संप्रसा-
रणत्वम् ॥

(उद्घोषितः) समानशब्द एकपर्यायः, तदाह—एकस्मिन्ने
इति । यद्यपि 'एकवचनम्' इत्यस्य मुनिरूपितमेकमद्वयं तथापि मित्रा-
मूलत्वामात्रोऽन विवक्षित इति बोध्यम् ॥

ननु संभारणस्यानिकोऽयम्, न समभारणमत्र आह—अत्रान्त-
र्घविति । 'इलः' इत्यादिशपकात्ताद्रूपस्याप्यतिदेश इत्यभिमानः ॥

(६२०७ उपसंख्यानानध्वन्योधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धमसंप्रसारणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिङ्गमेतत् ।

कथम् ?

असंप्रसारणात् ।

कथमसंप्रसारणम् ?

याक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा, न घर्णस्य ॥

अथ घर्णस्य संप्रसारणसंशयां दोष एव ।

वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः ।

कथम् ?

अन्योऽयं संप्रसारणासंप्रसारणयोः स्थाने एक
आदिश्यते ॥

(प्रवीपः) सिद्धमिति । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञाया

वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा । स तु संप्रसारणनिर्वाचितत्वा-
त्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते । 'शङ्खद्वयम्' इत्यादौ
त्वेकादेशनाम्नेन निर्वाचितं तकार इति नास्ति संप्रसारण-
व्यपदेशः ॥

वर्णस्य चेति । यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः, एकादेशस्तु न यणस्थानिकः । अन्तवद्भावोऽपि नास्ति, वर्णविभावन्तवद्भावप्रतिषेधात् । अन्तरवद्भावः 'हलः' इति संप्रसारणधीर् कृते 'ज'कारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावात्पूर्वकादेशाभावः । संप्रसारणधीर् तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्यान्तवद्भावात् संप्रसारणव्यपदेश आधीयते ॥

(उद्घोषः) निर्यत्तित उकार इति । संसारनिर्वर्तितत्वं
त्वशास्त्रीयत्वातिदिश्यत इति भावः ॥

दोषे कृते इति । तदचनसामर्थ्याद्वाह्यसंसारणस्यानिकस्य
 धर्मरूपमपि संसारणत्वमिति दिश्यते, न तु तत्सांनिकत्वापीति
 भावः । तदाह—संसारणदोषे स्थिति ॥ 'एकः' इति
 भौम्यस्य तस्यैवावयवे तत्सांनिकस्य अनुरागत्वमिति भावः ॥

(६२०४ एकदेशिनः समाधानान्तरथार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सकृन् कृतं पूर्वव्यमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—यस्मत्तत्तं ब्राह्मणोऽस्मीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ॥

(प्रदीपः) कार्यकृतत्वाच्चेति । शास्त्रस्यास्मिन् विषये
प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात् ॥

(उद्घोतः) शास्त्रस्येति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायादिति भावः । लक्ष्यसुस्कार एव हि शास्त्रीयज्ञानविधेः फलमिति सात्पर्यम् ॥

(एकदेशिसमाधानासहस्रतियोधकभाष्यम्)

(भाष्यम्) विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भयति ।

यसु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं वाधितुम् ।
तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोभादिभिः क्रतुभिर्य-
जेत-इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते ।

शुभः । यद्यपि नागसंज्ञायाम् शकृद्भयमित्यत्र न पूर्वरूपमातिरिचि न तत्पक्षेभ्यं दोष इति भावः ॥

६ अन्तरहृत्पाशति । अन्तरहृत्पाशिन वगैर्यानिपैलादि । हृत् इति
 दीर्घविधानसामर्थ्यात्सिद्धिः कर्तव्ये एषादेरनिष्पन्नस्य संघसारणवाक्येनेति
 अर्थशब्दाकारेण सह पुनस्तस्मिन् कर्तव्ये सामर्थ्याभावात् तस्य संघसारणत्व-
 मिति बर्णयन्ना पक्षेऽपि न दोष इति प्रदीपयाम् ॥

॥ माध्वस्येति । जन्तोऽयं संस्मरणासंस्मरणयोः स्थान एक इति भाष्यं
 स्थेयैः । अन्तर्हन्मिन्यत्र संस्मरणोक्तिं पूर्वरूपेण निष्पन्नस्य संस्मरणत्वा-
 न्नवकीर्णं निष्पन्नस्य सत्त्वात् तद्विपर्ययः ॥

८ अस्मिन् विषय इति । यथा वक्ष्यते ब्राह्मणोऽप्रीनादधीतेति शास्त्र-
भेदस्मिन् आह्वयविषये प्रकृतं पुनश्चाह्वयविषये न प्रवर्तते तथैवस्मिन् कक्ष्ये
प्रकृतं संयमारण्येति सूत्रं पुनश्चाह्वये न प्रवर्तते इति भावः ।

नैप युक्तो विप्रतिपेयः,

अन्तरङ्गाऽऽद्यो वृद्धिः ।

काऽन्तरङ्गता ?

वर्णावाधित्याद्यो वृद्धिः, अङ्गस्येयडादेशः ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—आट् कियताम्—
इयडादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादियङ् ।

नित्य आडागमः, कृतेऽपीयडि प्राप्नोति—अङ्-
तेऽपि ।

इयङ्पि नित्यः, कृतेऽप्याटि प्राप्नोति—अङ्-
तेऽपि ।

अनित्य इयङ्, न हि कृत आटि प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गाऽऽद्यो वृद्धिः ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्-
नित्यम् । न चात्राद्येयङो निमित्तं विहन्ति, अथयं
लक्षणान्तरमाद्यो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः
परत्वादियडादेशः ॥

(प्रदीपः) अध्वेयातमिति । कृतेषु अदेशेष्वाद्
किञ्चे इति प्रक्रियामाध्रिय विचार्यते ॥

अन्तरङ्गेति । 'वार्णादाङ्गम्' इत्यनाधिलेदमुच्यते ॥

यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतद् कविदाभीयते,
कविच । ययोफम्—तद्वाङ्मयकुलमिसाद्यो लदादिभ्यो ङाव-
न्वय इति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण' इति स्वाश्रीयमाणे
नित्यत्वाद्बुद्धिसिद्धः, तस्य हि 'अतोऽम्' इति लक्षणेन निमित्तं
विहन्यते न पुनरुदात्तात्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुक् । तत्र
यदा लक्षणयोरेव विचारः—किं लक्षणं नित्यम्, किमनित्यम्—
इति, तदा च 'यस्य च लक्षणान्तरेण' इति न्यायः । यदा तु
कार्यमोर्विचारः—'अस्मिन् कार्ये प्रयुते किं प्रवर्तते, किं न
प्रवर्तते' इति तदा नास्तेतद्—यस्य च लक्षणान्तरेणेति ॥

(उद्घोषः) ननु परत्वादायेषु अकृतेष्वाद्—इति कर्मिष्व-
ङ्ङोऽप्यप्राप्तिः । अत्र आह—कृतेष्विति । लमात्रापेयत्वेनान्तर-
ङ्गत्वादिति भावः । 'आवसायामट्' इति पठे ॥ अन्तरङ्गत्वाद्वापैत-
द्वापैति किं । सैषविदाणां दाहमिहोपपत्तेऽप्यनेवाप्यभाषापि ।
यसादप्येवापानिदादि ऋणसम् । ऊन हि 'बहुल छन्दसमाह्वये-
ऽति' इति बहुलप्रयोगादाद्योऽप्ये परत्वादियङि तत्र आटि इतिरिति
बोध्यम् ॥

यथोक्तमिति । 'स्वमोर्नपुसकात्' इत्यत्र भाष्ये इदमुक्तम् ।

लदादिभ्यः परयोः समोः परमपि लदाद्यत्वं वाधित्वा लुक्त्वान्य
इति तदर्थः । तत्र नित्यत्वं लुक् आशङ्क्य 'अने कृतेऽमा वाधाद-
नित्यो लुक्' इति भाष्ये उक्तम् ॥ तत्र यदेति । अन्येन वापेऽपि
लक्षणस्य कृतेऽकृते च तस्मिन्प्रसङ्गसत्त्वात् नित्यत्वमिति भावः ।
वाधकावाधितप्रसङ्ग एव ब्राह्म इत्यत्र न मानमिति तात्पर्यम् ॥ यदा
त्विति । वाधकावाधितप्रसङ्ग एव यदा गृह्यत इति तात्पर्यम् । 'किं
प्रवर्तते' इति शब्देन सूचितमेतत् ॥

(३२१२ विप्रतिपेयोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ आहुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङ्-

भ्यासयोः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आहुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रति-
पेधेन ।

क ?

आङ्भ्यासयोः ।

आहुणस्याघकांशः—खद्वा—इन्द्रः—खद्वेन्द्रः, खद्दो-
दकम् ।

सवर्णदीर्घत्वस्यावकाशः—वण्डाग्रम्, ध्रुपाग्रम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—अद्य—आ—ऊढा—अधोढा,
कदा—आ—ऊढा—कदोढा, उप—इ—इजतुः—उपे-
जतुः, उप—उ—उपतुः—उपोपतुः ।

सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) उप इ इजतुरिति । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं
भवति, पश्चादाहुणः । अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति ॥

(उद्घोषः) पश्चादाहुण इति । पूर्वं आहुणेऽनिष्टं स्यादो
विप्रतिपेधाभय इति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घेति । एकवचनव-
त्वादीषोऽन्तरङ्ग इत्येव ॥

(उदाहरणान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

अभ्यासार्थेन तावत्पार्थः ।

अस्त्वब्राह्मणः, आहुणे कृते अथवा च, हलादि-
रोपः, पुनराहुणो भविष्यति ।

भवेत्सिद्धम्—उपेजतुः, उपेजुरिति ।

इदं तु न सिद्ध्यति—उपोपतुः, उपोपुरिति ।

अत्र आहुणे कृत भोदन्तो निपात इति प्रगृह्य-
संज्ञा, प्रगृह्यः प्रगृह्येति प्रगृह्याभयः प्रगृह्यतिभावः
प्राप्नोति ।

मेवमिति तत्र वयावर्णम् ॥

१ अत्रापि कर्मिष्वङ्ङोऽप्यप्राप्तिः—तत्र दीर्घादिना ॥

२ क. युक्ते 'अवकाशः—खद्दोरकम्, खद्दोरम्' इत्येव पाठः ॥

३ क. लुक् लुक्त्वोऽपि 'खद्दुः—खद्दुः—खद्दोरकम्' इत्येव पाठः ॥

४ 'तवर्णदीर्घत्वमाङ्गात्' इति क. छ. पाठः ॥

५ 'उपेजुः, अवर्णम्' इति क. छ. पाठः ॥

१ इत्यधिकमिति । परस्य निमित्तप्रसङ्गमानमिति पश्चात्तमावेव स्यात्
पतिभाषाया अत्र भाषाः । अस्मिन् पठे हि अस्मि अत्र इ आह—अनुपद्वितीयो
वार्णादाङ्गम् ॥

२ आहुणमिति । 'अवकाशः—खद्दोरकम्, खद्दोरम्' इत्येव पाठः ॥
अत्रापि कर्मिष्वङ्ङोऽप्यप्राप्तिः—तत्र दीर्घादिना ॥
३ क. लुक् लुक्त्वोऽपि 'खद्दुः—खद्दुः—खद्दोरकम्' इत्येव पाठः ॥
४ 'तवर्णदीर्घत्वमाङ्गात्' इति क. छ. पाठः ॥
५ 'उपेजुः, अवर्णम्' इति क. छ. पाठः ॥

पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः, न चैव पदान्तः ।
 पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन आहिष्यते ।
 एवं तर्ह्येतदेवात्र नास्ति—ओदन्तो निपात इति ।
 किं कारणम् ?
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥
 इहापि तर्हि—अद्योढा, कदोढेति ।
 भवेद्वृत्तं सिद्धं स्यात् ॥

(प्रदीपः) प्रकरणान्तरेण तत्सिद्धिप्रदर्शयितुमाह—अभ्या-
 सेति ॥ हलादिः दोष इति । अभ्यासानभ्यासयोरेक-
 देश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्वाक्यभ्यासग्रहणेन गृह्यते, तत्स्थान-
 निकोऽभ्यासादेशः स्थानिवद्वाक्यभ्यास इति भावः । एकारस्य
 त्वभ्यासहस्यो न भवति । हस्ये कर्तव्ये 'नाभ्यासादिपु—'इत्यन्वा-
 दिवद्वाचनविधेयात् ॥

पदान्तभक्त इति । अन्तवद्वावात्पदान्तकार्यं लभत
 इत्यर्थः ॥

इहापीति । विप्रतिषेधोपालम्भः ॥

(उद्योतः) अभ्यासानभ्यासादेकदेशतत्स्थानिकायादेशयो-
 रभ्यासत्वाभावेऽत आह—अभ्यासेह्लादि । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति
 ॥ न, लक्ष्येऽपेदादिति भावः । अन्तवद्वाचनविधेयादिति ।
 तत्रैवाह्वयाने तु गहिरस्स शुण्क्वास्तिष्ठत्वाद्यलक्ष्यभेदाभावेन न तत्र-
 वृत्तिरिति बोध्यम् ।

ओकारस्य कथं पदान्तत्वमत आह—अन्तवद्वावादिति ॥
 भाष्ये—पदान्तभक्त इत्यस्य—पदान्तस्थानिक इत्यर्थः ॥

विप्रतिषेधोपालम्भ इति । विप्रतिषेधाङ्गीकारे रूपसिद्धावधि-
 स्तरदोष इत्यर्थः ॥

(६१३३ विप्रतिषेधाभावे दोषदर्शकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ स्वरदोषस्तु ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरं तु दोषो भवति । अद्योढा—एवं
 स्वरः प्रसज्येत, अद्योढा—इति चेप्यते ॥

(प्रदीपः) स्वरदोषस्त्विति । अद्यशब्दः प्रत्ययस्वर-
 णान्तोदात्तः । आह 'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर-
 णोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं सवर्णवीर्यं स्यात्
 तदा द्वयोः उदात्तयोरेकादेश उदात्तः, ततः—आहुणः 'एव'देश
 उदात्तयोरेकादेशः 'स्वरितो वाऽनुदात्तपदादौ' इति पक्ष उदात्तः
 स्यात्, पक्षे स्वरितः । यदा ॥ पूर्वमाहुणः पश्चात् 'ओमाशेष'

इति पररूपं तदा 'पूर्वमासिद्धम्' इति पररूपे कर्तव्ये एकादेशस्य-
 रयोः—उदात्तस्वरितयोरेकादेशत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या—अस्वरस्यैकादेशस्य
 पूर्वोद्गोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति ॥

(उद्योतः) ननु पूर्वमाहुणे तस्य पक्षे स्वरितत्वेन पररूपस्य
 स्वरितत्वम्, पक्षे तुदात्तत्वमेवेति न विशेषोऽत आह—एकादेशस्वर-
 योरिति ॥ उदात्त एवेति । वैचमेवेत्यत इति विप्रतिषेधो दृष्ट
 इति भावः ॥

(विप्रतिषेधाभावे पररूपानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

आह पररूपवचनं चेदानीमनर्थकं स्यात् ।

नानर्थक्यम्, ज्ञापनार्थम् ।

किं ज्ञाप्यम् ?

(प्रदीपः) आह पररूपवचनं चेति । न केवलं
 स्वरदोषः, यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधवाचानर्थक्यं परिहर्तुमाह—नानर्थक्यमिति ।
 यदा पूर्वमाहुणः प्रवर्तते तदा 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिवाचनार्थम्
 'ओमाशेष' इति वक्तव्यमित्यज्ञापकम् । विप्रतिषेधे त्वाश्रीय-
 माणे सवर्णवीर्येण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति ॥

(उद्योतः) पररूपवचनं चेति 'च'शब्दार्थं दर्शयति—
 न केवलमिति ॥ न प्रमाणीकृतमिति । विप्रतिषेधेन पूर्वं सव-
 र्णवीर्यं पश्चात्माहुणेन सिद्धे पररूपविधानं व्यर्थमिति भावः ॥

ज्ञापकं भवतीति । एवञ्चान्तरङ्गवलीयस्त्वज्ञापकबोधनार्थं
 विप्रतिषेधो योक्तः, न तु स्थितोऽपमिति न स्वरं दोष इत्यर्थः ॥

(६२१४ पररूपवचनज्ञापनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ आह पररूपं तु ज्ञापकम्-
 न्तरङ्गवलीयस्त्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्तरङ्गं वा-
 लीयो भवतीति ।

किं पुनरिहान्तरङ्गं किं गहिरङ्गम्, यावता द्वे पक्षे
 आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याहुणोऽपि ।
 धातूपसर्गयोरेककार्यं तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ।

पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति, नाद्य-
 शब्देन ।

किमर्थं तर्ह्यशब्दः प्रयुज्यते ?

अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पक्षे उदात्तो भवति भवति तत्रापि पक्षे स्वरितः स्यात्, एवास्ति ॥

१ 'ज्ञापकार्थ' इति च. झ. पाठः ॥

२ न तु स्थित इति । अहं स्वरवचनेन पश्चात्पक्षे तेन विप्रतिषेधोऽर्थ-
 न, एतत्तु विप्रतिषेधवचनस्यैव हेतुः ॥

३ न तु स्थितिः । न हलादिभ्योऽनुदात्तस्य भावः ॥

४ 'एतत् स्वरस्तु' इति च. झ. पाठः ॥

५ तत्रमेवेति । नित्यमुदात्त एवमेव इति भावः । विप्रतिषेधविधिः ॥

१ 'अन्तवद्वाचनविधेयात्' इति उद्योताज्जुल्ल पाठः । आन्तादिपक्षेति
 इति 'नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे' इति वार्तिके द्रष्टव्यं । अत्र 'नाभ्यासादिपु'
 इत्येव पाठो द्रष्टव्यः । अत्रस्य पाठमेतत्तत्र शुभोक्तिरुक्तवन्म ॥

२ तत्रपक्षेऽप्यत इति । आन्तादिपुर्वाङ्गत्वे इति वार्तिकेऽप्यत इति च ॥

३ न तु स्थितिः । न हलादिभ्योऽनुदात्तस्य भावः ॥

४ 'एतत् स्वरस्तु' इति च. झ. पाठः ॥

५ तत्रमेवेति । नित्यमुदात्त एवमेव इति भावः । विप्रतिषेधविधिः ॥

(प्रदीपः) नाद्यशब्देनेति । 'अय' इत्याद्यापारायंस्यादा सम्बन्धो नास्ति, क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अदादित्यवस्थायं तु धातूपसर्गौ प्रथमपदौ । परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः संग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पूर्वमुपसर्गस्य हीति । धातोस्तदर्थान्तर्भावेण बोधजनकत्वस्य तत्सम्बन्धं विनाऽभावादित्यर्थः ॥ नाद्यशब्देनेति । प्रथमपसर्गस्यार्थमावादिति भावः ॥

क्रिमर्थे तर्ह्येति । अल इव विशिष्टस्याप्यधातुत्वादिति भावः ॥ समुदायेनेति । उपसर्गस्योत्पत्तिरहितधातुत्वेनेत्यर्थः । एवञ्चान्तरङ्गाद्येकशब्दनिमित्तत्वेनोपसर्गधातुकार्यमन्तरङ्गमिति भावः । निरूपयिष्यते चेदं 'सुट्टापूर्वः' इत्यन । एवञ्च भिन्नपदवाच्यकारकसंबन्ध वषसंगसंबन्धश्चद्वयोऽनाद्वयत्वेनेति सूचितमिति विद् ॥ ननुपसर्गस्य क्रियाविशेषप्रतीतिरुक्तत्वात्तेनापि सम्बन्धो युक्त एवेत्यत आह—अदादीति । 'अशी अत्र' इत्यादौ सत्वेन पदान्तरापेक्षत्वाद्गर्णविकाराणां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ॥

(६२१५ ज्ञापनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहि-
लोपटेनडेर्यङिस्मिन्ङिणलौत्व-
मन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणार्द्र-
विकारात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूर्वसवर्णः प्रयोजनम् । अशी अत्र, यायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आवादेशः ।

पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्णं ॥ पूर्वत्व । शकृदर्थम्, परित्यर्थम् । पूर्वत्वं च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्व ॥

तहिलोप । अकार्यत्र, अहार्यत्र, पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतः, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

तहिलोपौ भवतोऽन्तरङ्गतः । तहिलोप ॥ टेन । वृक्षेणात्र, वृक्षेणात्र । इनादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । टेन ॥

डेर्य । वृक्षायात्र, वृक्षायात्र । डेर्यादेशश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'पलः पदान्तादिति' (६११०९) इति परपूर्वत्वम् ।

डेर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । डेर्य ॥

ङिस्मिन् । यस्मिन्निदम्, तस्मिन्निदम् । स्मिन्भावश्च प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः । ङिस्मिन् ॥

ङिणलौत्वम् । अस्माविदम्, ययाचत्र । ङिणलौत्वं प्राप्नोति, बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् ।

औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥

(प्रदीपः) अशी अत्रेति । 'अग्नि औ अत्र' इति स्थिते विचारः । एवं 'शकृद् आ अर्थम्' 'अकारि त अत्र' 'पच हि इदम्' 'वृक्ष आ अत्र' 'वृक्ष ए अत्र' 'अग्नि इ इदम्' 'यया अ अत्र' ॥

(प्रयोजनान्तेपभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ।

(ज्ञापनप्रयोजनसमर्थकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षा अत्र, वृक्षा अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः—'अतो रोऽरुतादसुते (६११११३)' इत्युत्त्वम् ।

पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ययोगे यद्वापि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु ॥

(प्रदीपः) वृक्षा अत्रेति । अनुदाहरणमेतदित्याहुः । 'वृक्ष अस् अत्र' इति स्थिते कृते इत्ये उक्तस्य प्राप्तिः । तस्य इत्वं 'पूर्वत्रासिदम्' इति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणे अस्मिन्, उरवे एव त्वाग्रयासिदम्—वृक्षोऽत्रेति । ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेण पूर्वभाष्यम् । तत्र कृते अतः परो र्णं भवतीत्युत्पत्त्यामात्रः ॥

प्रतिविधेयमिति । 'पूर्वात्तरपदयोर्द्विस्त्रावेकादेधात्' इत्यादयो दोषा विप्रतिषेधस्य उक्ताः ॥

(उद्घोषः) आहुरिति । तद्वृत्तपत्राह—नावश्यमिदमेवेति—भाष्ये ॥ आद्ययोग इति । विप्रतिषेधस्य इत्यर्थः ॥ प्रतिविधेयं दोषेष्विति । नैमित्तिकप्रतीकार्यमिति भावः ॥

॥ वतु सखीयतिश्याम् इति विषये समाधानापरित्त आह—इयं चेति ॥
७ सारमिति । यदस्य साधेय इति भावः ॥

(११०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७१)

२५५० अतो रोरमुतादमुते

॥ ६ । १ । ११३ ॥

(रत्नाधिकरणम्)

(पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थममुतादमुत इत्युच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । प्रकृतिभावविधानाज्ज्ञाप-
कात् स्वरसन्धिप्रकरणे हुतस्य सिद्धत्वात्प्रकरणेनैवोक्तं
निवारितमिति मत्वा प्रश्नः ॥(बह्योतः) ज्ञापकात्स्वरसन्धीति । सामान्यापेक्षं ज्ञापक-
मित्यभिमानः ॥

(समाधानभाष्यम्)

मुतात्परस्य हुते वा परतो मा भूत्—इति ।

सुत्पतारस्य—सुस्रोता ३ अत्र न्यसि ।

हुते परतः—तिष्ठतु पय आदेमिदत्त ।

'अतः-अति'इत्युच्यते, कः प्रसङ्गः मुतात्परस्य
हुते वा परतः स्यात् ?

असिद्धः हुतः, तस्यासिद्धत्वात् प्रामोति ॥

(प्रदीपः) असिद्ध इति । प्रकृतिभाव एव सिद्धः हुतः ॥

(बह्योतः) भाष्ये समापत्ते—हुतात्परस्येति । अयं
मात्रः—प्रकृतिभाव एव तैनाग्र्यासिद्धत्वं उच्यते, सामान्यापेक्ष-
ज्ञापके फलाभावात् । एवञ्च हुतस्यासिद्धत्वात्प्रकरणेन न वारणम् ।
एतत्करणे तु प्रतियोगिवैनाम्र्याहुत्वदृष्ट्या सिद्धत्वमित्यनेन तद्वारण-
मिति । तस्मिन्मात्रमग्र्यानाम्र्यापेक्षेतिनावाहृतः—अतोऽती-
त्यादि—कार्येण भवितव्यमित्यनेन ॥ प्रकृतिभाव एवेति ।
अत्रापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया ओरसंगित्वादिति भावः ॥

(अनुतादमुतपदार्थे निर्णये एकदेशिभाष्यम्)

अथ 'अमुताद-अमुते' इत्युच्यमानेऽपि यावता-

ऽसिद्धः हुतः, कस्मादेवान न प्रामोति ?

अमुतभाविनोऽमुतभाविनीत्येवमेतद्विश्रयते ॥

१ अभिमान इति । पण्डितैकदेशिनोऽभिमान इत्यर्थः ॥

२ सिद्धाती ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षस्य वारणमिति—प्रकृतिभाव इत्येति ॥

३ तेनेति । हुतस्य प्रकृतिभावविधानेन प्रकृतिभावे विधीयमान एव
हुतस्य सिद्धत्वमिति प्रकृत इत्यर्थः ॥४ हुतत्करण इति । अनुतादमुत इति कृते भेदीयप्रतियोगित्वेन हुतस्या-
अग्र्यासिद्धत्वमिति अनेन-अमुतादमुते इति पदेन हुतविषयकत्वस्य उत्प-
त्त्यादिति भावः ॥

५ 'अपि'शब्दा क. छ. उल्लेखोर्न दृश्यते ॥

६ ग्रामार्थात्-अमुतादमुते इति पदोपादानं ग्रामार्थात् शीघ्रस्य-हुत-
प्रामोतिप्रकारस्याश्रयनिमित्ताशयः ॥७ ज्ञापितेऽपीति । अत्रार्थं कैटव्याश्रय-अमुतादमुते इति वचनं न्येयं
संज्ञापयति-सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रति । अत्रैतद्विश्रयते तदापि अस्मि
प्राप्तिरिति न्येयं अत्रान्न कृतस्य आग्र्यापेक्षेतिनावाहृत इति कित्तमिति
भावः ॥(प्रदीपः) अमुतभाविन इति । हुतभावित्वादुपचारात्
स्थान्येवाकारः हुतशब्देनोच्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिषेधोपा-
दानसामर्थ्यात् 'सिद्धः हुतः—' इति परिहारोऽस्ति, तथापि
परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः ॥(उद्घोतः) उपचारादिति । सामर्थ्यादौघस्याश्रयमिति
भावः ॥ सिद्धः हुत इति । ज्ञापितेऽपि प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाम्नां
चरितार्थ्यभावाच्चिन्त्यमिदम् । यदि तु भाष्ये वक्ष्यमाणमाश्रया-
सिद्धत्वमेवेतदुपचारापेक्षादा 'अथ परिहारो नाश्रितः' इत्युक्तिरसङ्गतेति
सङ्गदया भावयन्तु ॥

(एकदेशिनोज्ञापकाश्रयेण समाधानभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिषु ।
कथं शायते ?यदयं हुतः प्रकृतेति हुतस्य प्रकृतिभावं ज्ञास्ति,
सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥(प्रदीपः) यदयमिति । सामान्येन सहिताभिधारवि-
हितकार्योपेक्षं ज्ञापकमाधीयते ॥(बह्योतः) सामान्येनेति । तदेवमैव पक्षे 'अमुतादमुते'
इत्येतत्प्रत्याख्यानम् ॥

(६२१६ एकदेशिवाचिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३ ॥ अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः

समानपदे प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) अमुतादमुतवचनेऽकारहशोः समा-
नपदे प्रतिषेधो धक्क्यः । पयो३द्वे, पयो३द्वे ॥(प्रदीपः) अकारहशोरिति । उवप्रतिषेधस्य प्रतिषेध
इत्यर्थः । तत उक्ते कृते 'आहुणः', 'एकः पदान्तादति' इति
पूर्वकादेशः, ततः हुतः ॥ पयो ३ द्विति । पयोऽद्वीति
किपु, ततः सम्मुद्रिः । 'द्वाराद्वे च' इत्यकारस्य वाक्यस्य टेः
हुतभावित्वादुत्पत्तिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ पयो३द्वेति । पयो दवातीति
कः प्रत्ययः । ततः सयोगपरत्वाकारस्य शुक्रत्वात् 'गुरोरद्वतः—'
इति हुतभावित्वात् 'अमुताद' इति निषेधात् 'हृदि च' इत्युत्प-
न्नं न प्रामोति ॥॥ ननु सिद्धाते 'आश्रयसिद्धारण्यम्' इति भाष्यद्वृत्ताऽधीयते तद्विधि-
नैव प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यादिति प्रदीपस्याह—यदि रिपति । बहुलो
विषयान्तरस्यापराधसिद्धत्वात्स्थानाश्रयमप्युक्तमिति भावः ॥

२ कार्यापेक्षया ज्ञाप—इति च. छ. पाठः ॥

३ तदेव सचेति । सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रतिषेधे भाष्यस्यावधारण-स-
रूपविषये हुतस्य सिद्धत्वे तस्य परत्वेन धर्म्मिकत्वनिषेधः हुत एव स्यादिति
उपरकारणादेव भाव धर्म्मिकत्वं न स्यादिति अनुतादमुतवचनं न्येयं धर्मत्वा-
त्कृत इति भावः ॥१३ भाष्यद्विर्वाचकवचनस्येव पक्षद्वयमपराधमिति । अनुतभावित्वेन-
अनुतभावित्वेति मयम्, सिद्धः हुतः स्वरसन्धिप्रतिषेधे द्वितीयः । मयमपदे
पयो३द्वित्वेन हुतभावित्वात्स्वकारत्वात्प्रतिषेधः प्राप्तः, द्वितीये च वाक्य-
सङ्ख्यापेक्षे सिद्धत्वात्पूर्वमुत्पन्नं हुतः प्राप्तः । एवं चोपपत्तिरिति भावस्तोत्पत्ति-
विषयत्वेन निषेधः किञ्च इति अनुतादमुतवचने किञ्चमात्रे दोष एवेति ॥

(उद्योतः) 'अधुतात्' इति क्रियमाणे दोषमाह—अधुताद-
उत्पत्तयेऽकारेत्यादि । निमित्तभूतयोरकारहृणोः समानपदस्य
स्यर्थः । तैदा हि मृतस्य सिद्धत्वेन परत्वाद्युते कृत उत्थापसङ्ग
इति बोध्यम् ॥

(६२१७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा चकव्यम् ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुतः, अन्तरङ्ग-
मुत्थम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति—सुलोता३ अत्र न्वसि ।

अन्तरङ्गोऽन सुतः, बहिरङ्गमुत्थम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—न वा बहिरङ्गत्वादिति । औपकेन

॥ पूर्वनासिद्धस्यैव वाप इति भाष्यः ॥

(सुतोवयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्ववस्थापकभाष्यम्)

क पुनरिहान्तरङ्गः सुतः—क वा बहिरङ्गमुत्थम्,

उत्वं वाऽन्तरङ्गम्—सुतो वा बहिरङ्गः ?

वाक्यान्तरस्य वाक्यादावन्तरङ्गः सुतः, बहिरङ्ग-

मुत्थम् ।

समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्थमन्तरङ्गम्,

बहिरङ्गः सुतः ॥

(प्रदीपः) वाक्यान्तरस्येति । सुलोता३ इत्यादौ

पदान्तरानपेक्षणात् सुतोऽन्तरङ्गः ॥ वाक्यादाविति । वा-

क्यादौ परतो वाक्यान्तरस्येति । उत्त्वप्रसङ्गकथनार्थं नैतत् ।

उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्विहङ्गम् ॥

बहिरङ्गः सुत इति । दूरादुत्थाप्यपेक्षत्वात् ॥

(उद्योतः) पदान्तरानपेक्षणादिति । वाक्यान्तरस्य-

पदान्तरानपेक्षणादिस्यर्थः । उत्त्व ॥ वाक्यान्तरस्य पदत्वापेक्षमिति

भाष्यः ॥

भाष्यादौ परत इति । 'आमच्छ' इत्यादिपूरणसुलोता इत्य-

न्त्येक वाक्यम्, 'अत्र न्वसि' इत्यपरमिति भाष्यः ॥ दूरादुत्थाप्यो-

पेक्षत्वादिति । यद्विभूतसंशोधनापेक्षत्वादिस्यर्थः । यदि स्वयोपेक्षं न

बहिरङ्गं यदि वाक्यव्यवसायकपदान्तरस्येष्टत्वावागुत्तस्यैव बहिरङ्गत्व

बोध्यम् । यैपि बहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गं सुतोऽसिद्धस्यापि

न शक्तिः, स्पष्टदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवाद ।

स्पष्टदृष्ट्या विधानात् स्पष्टस्य परं प्रवर्णयमानत्वप्रतिपादनवत् ॥

१ वाक्यार्थमाह—निमित्तभूतयोरकारादि ॥

२ तैदा हि—अनुपादयुतवर्चनेन पुनोपाये कृतिः ॥

३ मनु विदः । मनुः श्रवणमनु इति कृत्येन बहिरङ्गासिद्धत्वस्यापि
कदाऽनुवादिस्मरणत्वात्—आपेक्षमिति । प्रयोगनामावबहिरङ्ग-
सिद्धत्वं न वाक्य इति भाष्यः ॥

४ मनु सुलोता३ अन्तरङ्गोवयोरिति 'अत्र' इति पदस्योपेक्षं परेति

वचनस्य परत्वात्वापेक्षं इति । अत्र अत्र—वाक्यान्तरस्येति ॥

५ मनु बहिरङ्गपरिभाषायां बहिरङ्गत्वेन स्पष्टत्वादिदृष्ट्या मनु इति

(सिद्धान्तभाष्यम्)

किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्थं हेतुर्व्यपदिश्यते,
न पुनरसिद्धत्वमपि ?

यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि ।

एवं मन्यते—असिद्धः सुत आश्रयात्सिद्धो
भवति ॥

अथवा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्त्वमार-
भ्यते, साऽऽश्रयात्सिद्धा स्यात् ।

कस्यां च नाप्राप्तायाम् ?

असिद्धं परिभाषायाम् ।

बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च ॥

(प्रदीपः) किं पुनः कारणमिति । द्विपेक्षसिद्ध-

त्वेऽसम्भवेति कस्याद्वहिरङ्गासिद्धत्वमुच्यते, न तु पूर्वनासिद्ध-

त्वमपि ? अथाश्रयात्सिद्धत्वेनासिद्धत्वं वाच्यते तथा बहिर-

ङ्गासिद्धत्वमपि वाच्यतामिति मत्वा प्रश्नः ॥ असिद्ध इति ।

'पूर्वनासिद्धम्' इति वचनात् ॥

आश्रयादिति । 'अधुतादुत्थे' इति प्रतिषेधाश्रयणसाम-

र्थ्यात् 'पूर्वनासिद्धम्' इत्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या वाच्यते, न

तु बहिरङ्गासिद्धत्वमौपसख्यानिकं 'वाह ऊद्' इत्यन शपितं च,

विप्रकृष्टत्वात् । पयोऽडिल्यादां तु बहिरङ्गपरिभाषया सुतस्या-

सिद्धत्वापदानात् 'पूर्वनासिद्धम्' इत्यसामप्रत्याश्रयात्सिद्धत्वा-

भावः ॥

आश्रयात्सिद्धा स्यादिति । तद्विषयस्य सुतस्य सिद्ध-

त्वात् 'सिद्धा' इत्युक्तम् । अनाश्रयणं तु तस्या अनाभि-

मतम् ॥

(उद्योतः) तथा बहिरङ्गेति । यद्यत्र 'न वा बहिरङ्गा-

सिद्धत्वात्' इति परिहारोऽसङ्गत इति भाष्यः ॥

प्रत्यासत्त्येति । रीणिनीत्यवरूपस्येति ॥ शपितं चेति ।

अनेनानुमानाभावात् प्रत्यक्षमिदं संहितमिति पृथितम् । 'निग्रह-

त्वात् तु वाच्यते' इत्यन्वयः ॥

बहिरङ्गासिद्धत्वाभावे युच्यतेत्याह—भाष्ये—अथ वेति ॥

ननु तुल्य आश्रयात्सिद्धः, न तु 'पूर्वनासिद्धम्' इति परिभाषा-

इति किमुच्यते 'साऽऽश्रयात्सिद्धा' इति ? अत आह—तद्विषयेति ॥

अनाश्रयणं श्रिति । 'पूर्वनासिद्धम्' इत्यस्या अनाश्रयणमित्यर्थः ॥

—

अविद्यमानावप्युत्थस्य कथं तथा परिभाषया मुत्त्वसिद्धत्वं वाच्यं यद्यप्यत्र
आह—यद्यपीति ॥ अकारणत्वात्वात् इति तस्या सिद्धम् । अकारणत्वात् परि-
दृष्ट्या वाच्यमिदं तत्रैव न शक्यते । बहिरङ्गत्वसिद्धादेशेन अकारणत्वादेश्या
कथयित्वा वाच्यत्वात् इत्याशयः ॥

१ तत्र दृष्टान्तमाह—बहिरङ्गत्वेति ॥

२ असिद्धपरिभाषायाम्—पूर्वसिद्धमिति परिभाषायाम् ॥

३ मनु यत्परिभाषायां तत्रैवं तद्वत् असिद्धपरिभाषायां यदेति यत्-
मुच्यते पूर्वसिद्धं यत्परिभाषायां वाच्यं इति । तद्वत्—परिभाषायां यदेति ॥

(११०७ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७२)

२५५२ नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६ । १ । ११५ ॥

(प्रकृतिभावाधिकरणम्)

(प्रतिषेधबोधकभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः ।

नान्तः पादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः ।

कथम् ?

अस्तीति वर्तते, अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि 'एवः पदान्तादति' इति प्राप्तस्य पूर्वकादेशस्य प्रतिषेधस्तदाऽयस्य प्राप्तुत इति प्रश्नः ॥

सर्वप्रतिषेध इति । विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात् ॥

(उद्धोतः) यथेष्ट इति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादित्यर्थः ॥

अयवाविति । 'सुजाते अश्व' इत्यादौ । विशेषमनपेक्ष्येति । न्यासिन्यायेन उक्त्यानुरोधेन च बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादिति भावः ॥

(६२१८ अतिप्रसङ्गापादकार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेध-

श्चेदतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अन्यत्रिरूप-सामग्रमव्ययत्, प्रत्यक्षिरूपसामग्रमव्ययत् ॥

(प्रदीपः) अन्यत्रिरिति । यणादेशस्यान प्रतिषेध-प्रसङ्गः ॥

(उद्धोतः) यणादेशश्चेति । 'एवः' इति नानुवर्तत इति भावः ॥

(प्रतिषेधान्तरबोधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अति' इति वर्तते । अकाराध्ययं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

१ नान्तःपादमिति ॥ इदानीन्तनेषु कृष्णाद्याचार्योक्तेषु 'प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरे' इत्येवं पाठो दृश्यते । केचन 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यय, न विकाराभाष्यत् इति भाष्यम्' इति दर्शनात् 'प्रकृत्यान्तः' इत्येव पाठोऽनुधीयते । 'इत्येव' इति सूत्रे 'किमर्थश्चकार ? प्रकृत्येतत्तद्व्यवृत्त्ये' इति भाष्यन्यायेन 'प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरे' इत्येव पाठ इति निश्चीयते । यदुक्तं एतत्तद्व्यवृत्त्यव्ययपरे 'कस्या प्रतिषेधः' इत्यादिभाष्यदर्शनात्तानि निम्नोक्तं एव 'नान्तःपादमव्ययपरे' इत्येवेति गतीयते । काचित्कृष्णादिभिः 'नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः' इत्येवोक्तमिति वागिनीयः पाठो नास्ति इत्येव । किमर्थश्चकार ? प्रकृत्येतत्तद्व्यवृत्त्ये इति भाष्याच्च नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः प्रकृत्यान्तःपादमिति द्वयमिति भाष्याद्यथा । अन्त इत्येतत्तद्व्यवृत्त्ये, किन्तु अन्तःपादभाष्यधिकरणप्रतिपत्तयः 'मध्य' इत्यर्थकस्य पदमन्तेन पादपदवाच्योक्तवान् । 'प्रकृत्यान्तः' इति सूत्रपाठे यदुक्तमव्ययत्

(प्रदीपः) अकाराध्ययमिति । अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधः, यणादेशस्तु अजमाननिमित्तो नाकाराध्यय इति न प्रतिषिध्यते ॥

(उद्धोतः) ननु यणप्यनाकारनिमित्तक एवेत्यत आह—अकार एवेति ॥

(६२१९ द्वितीयसिन् प्रतिषेधे दोषवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अकाराध्ययमिति चेदुत्त्व-

वचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अकाराध्ययमिति चेदुत्त्ववक्तव्यम् । कालो अश्वः, शतघारो अयं मणिः ॥

(६२२० द्वितीये दोषवार्त्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अययोः प्रतिषेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अययोश्च प्रतिषेधो यक्तव्यः । सुजाते अश्वस्तुते, अध्वर्यो अग्निभिः सुतम्, शुक्रं ते अन्यत् ॥

(प्रदीपः) अययोश्चेति । अययो हि अजमानाश्वयो, नाश्वराश्वयो ॥

(दोषद्वयनिराकरणभाष्यम्)

एङ्प्रकरणात्सिद्धम् । 'एङः—अति' इति वर्तते । एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥

(६२२१ एङ्प्रहणानुवर्तने दोषवार्त्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वस्य प्रतिषेधो यक्तव्यः । अहोरेत्र, वायोरेत्र । 'अतो रोस्सुतादसुते' (११३) एङश्च—इत्युत्वं प्राप्नोति ॥

(६२२२ समाधानवार्त्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुनरेङ्प्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुनरेङ्प्रहणं कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हि र्धक्तव्यम् ?

स्थानेनाविधिरित्यर्थः, स्वभावेनाविधिरिति—आदेशेनानिवर्त्यव्ययत् । तेन विकाराद्यमान्भाष्यव्ययत् । 'व्यपरे' इति बहुव्रीहिः, तस्य नमो कयाच, बहु-श्रीद्वय—यथाधेयान् योऽहं, नन्विष्टित्वेन शयितं संन्यात् । श्रीद्वयार्थ-प्रतिषेधो योऽहं नमो योऽहं । यथाद्वीत्याप्यर्थो विशेषणम्—इति ॥

२ नान्तःपादमितीति । रेषिष्ठ 'नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः' इति वार्त्तिकम् । च. ॥ पुनरेङ्प्रहणात् निर्देशो दृश्यते । अयं तु बहुतरुण-केतु वार्त्तिकेन पाठानुवृत्त्यात् नास्ति ॥

३ एङ्प्रहणमिति । यदि प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रे एङ् इत्यनुवर्तते तदा 'अतो रोस्सुतादसुते' इति सूत्रेण तस्यानुवर्तनादेशेनाहोरेत्रमायु-वादिष्यते ॥

४ 'एङ्प्रहं कर्तव्यम्' इति च. ॥ च. पाठः ॥

न वक्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

ननु चोक्तम्—एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्व-
प्रतिषेध इति ।

नैष दोषः । पदान्ताभिसंवद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते,
न चैङ् पदान्तात्परोरुस्ति ॥

(प्रदीपः) उत्त्वप्रतिषेध इति । एङ्ग्रहणमिहानुवर्त-
मानम् 'अतो रोरुतादहते' इत्यत्रापि अनुवर्तते इति एङ्परस्य
रोरुत्वप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—न चैङ् पदान्तादिति । एवञ्च
मण्डूकानुवृत्तिरिति भावः । 'क्षे—सयौ' इत्यादौ तु न दोषः, 'सावपि
पदम्' इति पक्षस्यानाश्रयणादिति भावः । यद्वा तेषामनभिधानमेव
सौ—इति बोध्यम् । 'प्रकृतान्तः—' इति पाठे तु नावं विचारः, तत्र
हि प्रकृतिसिद्धयः स्वभावे, कारणे वा । 'मृडः' इत्यस्य च प्रथमया
विपरिणाम इति बोध्यम् । यद्यपि 'नान्तः' इति पाठेऽपि आनन्त-
योत्यैरूपस्यैव निषेधः, अष्टावसरस्याप्याष्टाभादीनामप्यभाव इति 'इको
शुणइदी' इत्यनेनोक्तम्, तथापि 'तौ सत्' इत्यापनुपपरया अष्टावसर-
स्यावसाव्य शक्योऽनङ्गीकार इत्याद्यनेन चाप्यसामान्यचिन्तया सर्व-
निषेधः प्रतिपादित इति बोध्यम् ॥

(११०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७३)

२५६० अवङ् स्फोटायनस्य

॥ ६ । १ । १२३ ॥

(६२२३ न्यासान्तरबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गोरग्वचनं गवात्रे स्वर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गोरग्वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

गवात्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् । गवात्रे स्वरसिद्ध्यर्थया
स्यात् । गवाग्रम् ॥

(प्रदीपः) गोरग्वचनमिति । अभ्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः
'फिप्' इत्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् अवङ्-
न्तोदात्तः प्राप्नोतीति अविधेयः । स च 'आगमा अनुदात्ताः'
इत्यनुदात्ताः । तेन चोकारस्य पदान्तताया विधातात् पूर्वका-
देष्टामात्रं अवादेशो भवति ॥

गवाग्रमिति—यदुमीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिसंस्मरणे-
मुदात्तत्वं भवति । तत्पक्षे तु समाशान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् ॥

(उद्योतः) ननु गमैर्दोषप्रत्यये प्रत्ययसंस्मरणेमुदात्तस्योकारस्या-
मुदात्तोऽवङ् सिद्ध इति हिमनेन । इत्यत्र आह—अभ्युत्पत्तीति ॥
अन्तोदात्तत्वेति । अन्तोदात्तशब्देन विधानात्तथा व्यवहारविष-
यसंस्मरणः । एतेनासिद्धपदाद्युदात्तोऽवङ्गमित्यलङ्घ्यम् । अविधेयौ

चेष्टसिद्धिराशङ्क्यं चेति भावः ॥ नन्वकिं 'एङ् पदान्तात्' इति
पूर्वरूपापरितत आह—तेन चेति ॥

आधुदात्तत्वं भवतीति । गोशब्दीयान्तोदात्तस्थित्या 'गवाग्रम्'
इति समुदाये आधुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । समाशान्तोदात्तत्वे स्वनु-
दात्तस्योकारस्यानुदात्त एवावङ्, अवादेशश्च—इति न विशेष इति
भावः ॥

(६२२३ प्रथमन्यासे दोषोपपादकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवङ्गादेशो हि स्वरं दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवङ्गादेशो हि स्वरं दोषः स्यात् ।

अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रस-
ज्येत ॥

(दोषसमर्थकभाष्यम्)

कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः, एव-
माधुदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आधुदात्तस्याधुदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रातिपदिकस्यादिब्रुदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भव-
तीति ।

सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदा-
त्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥

(व्युत्पत्तिपक्षश्रवणेन अवङ्गन्यासस्यापनपरमात्म्यम्)

यदि पुनर्गमैर्दोषं विधीयेत ।

किं कृतं भवति ?

प्रत्ययाधुदात्तत्वे कृत आनन्तर्यत आधुदात्तस्या-
धुदात्त आदेशो भविष्यति ।

कथं पुनरयमाधुदात्तो यदैकाच् ?

व्यपदेशिवद्भावेन ।

यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाधुदात्तः, एवम-
न्तोदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त
आदेशः प्रसज्येत ।

सत्यमेवमेतत् ।

न त्विदं लक्षणमस्ति—प्रत्ययस्यान्त उदात्तो
भवतीति ।

इदं पुनरस्ति—प्रत्ययस्यादिब्रुदात्तो भवतीति ।

सोऽसौ लक्षणेनाधुदात्तः, तत्रान्तर्यत आधुदा-
त्तस्याधुदात्त आदेशो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । आधुदात्तविधानात्तत्रप्र-
त्यये व्युत्पत्तिपक्ष आधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) आधुदात्तविधानाच्चेति । आधुदात्तविषयकशास्त्रेऽर्थः ॥

(द्विधासमर्थनेऽप्याक्षेपभाष्यम्)

एतदप्यादेशे नास्ति—आदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवाधुदात्ता, एवमन्तोदात्ताऽपि ॥

(मदीपः) एतदपीति । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति धात्रातिदेशे त्वदुक्तं स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्रम्—उदात्तत्वमस्येवादिहोऽन्तत्वे वाऽतिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाभावः, कुतस्तदादेशस्याधुदात्तत्वम् ? उदात्तत्वं चानियतदेशं पर्यायेण स्यात्—इति पक्षेऽतिदृष्टारप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) ननु स्यान्नो ह्यस्य आधुदात्तात्विमुच्यते 'प्रकृतिश्चास्य' इत्यादि । अत आह—आद्यन्तवदिति ॥ धात्रातिदेशेति । 'आधुदात्तश्च' इति धात्रातिदेशे तदनुपपत्त्या तस्यादिव्यपदेशोऽप्यतिदिश्यतेत्यर्थः । अचिषु 'व्यपदेशातिदेशे' इति पाठः ॥ यदा त्विति । एवं औकारस्यादिव्यपदेशाभावेन नियताधुदात्तव्यपदेशस्य मुतरामभावेन तदादेशे तदभावः मुतरां सिद्ध इत्यर्थः ॥ गौणस्य च व्यवहारस्त्वोपनिषत्स्यामि सारवादादेशेऽपि पर्यायमसङ्ग इत्याह—उदात्तत्वं चेति । तस्मादन्वयः । न च 'विश्रम्यगम्' इत्यादावगवर्गविशेषः, 'पठः' इत्यनुहृत्वा तत्रेतादमामहृतेः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि आधुदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमपि—उपदेशियद्वायो चकव्यः ।

यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्यापि । गयास्य, गयाक्षि ॥

(मदीपः) स निपातनस्वर इति । एकश्रुत्या सुप्रपाठे यन्नेनाधुदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्वबाधनार्थं विज्ञायते ॥

एवमपीति । परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यव्यप्रसङ्ग इत्युपदेशियद्वात् पूर्वेमवधिं सतिविधिं समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

(उद्घोतः) आपरमनारस्यापि सर्वैकश्रुत्यवच्छेदे समापत्ते भावे—पूर्वं तर्हिमिति ॥ नन्वननुदात्तमहनेनासति यत्तन्निषेधे स्वरुप उच्चारित्वासाभिनेयत्वादेवनिदमसङ्गमत्वा आह—युक्तमुच्येति । अन्त्युपपत्तौ तु न्याये महतिग. आतो स्वरे उच्चारणादे अन्त्युपपत्तौ धारण विज्ञापयति बोधम् ॥

१ 'प्रकृतिरस्य' इति अ. वा. २

२ 'प्रकृतिरस्य' इति अ. वा. ३

३ आधुदात्तविधानाच्चिति । अत्र अन्त्युपपत्तौ विनियोगे, अन्त्युपपत्तौ विनियोगे अन्त्युपपत्तौ विनियोगे अन्त्युपपत्तौ विनियोगे

४ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ४

५ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ५

ननु पूर्वमवधिं समासस्वरे इति शब्देः निमुपदेशिद्वानेन । इत्यत आह—परत्वादिति ॥ अवच्छिन्नप्रसङ्ग इति । स च निपातनस्वरेणोदात्तः प्रमन्यतेत्यनुदात्तवर्गाय तदावच्छिन्नमिति भावः । न च उपदेशिवद्वावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमासस्वरवापनेन चरितार्थतया 'हे चित्रगोऽग्रम्' इत्यत्र चित्रगोऽग्रस्य पदसंस्कारपक्षे गुणपेक्षयाऽप्यादभावाच्चित्रगोदात्तत्वेनान्तोऽनुदात्तः । तदाव्यापगमेऽनुदात्त उभयोरनुदात्तयोः भवणम्, अवच्छिन्ने तन्निपातनस्वरेण गकाराकारस्योदात्तत्वेति विशेष इति वाच्यम् । अलौकीं लौकिकानि कतेनानि तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

(११०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७४)

२५६१ इन्द्रे च ॥ ६ । १ । १२४ ॥

(न्यासाक्षेपसमाधामभाष्यम्)

इन्द्रादाविति चकव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—गवेन्द्रयक्षे वीरीति ।

तर्हि चकव्यम् ?

न चकव्यम् ।

नैवं विज्ञायते—इन्द्रेऽचीति ।

कथं तर्हि ?

अचि मयति,

कतरसिन् ?

इन्द्रेऽचीति ॥

(मदीपः) इन्द्रादाविति । इन्द्रादन्व आदिर्बस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः । केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिनद्वावाङ्मपि । 'व्यपदेशिवद्वावोऽप्रातिपत्तिनेन' इति तु निषेधः प्रत्ययसिद्धिः विषयः ॥

इन्द्रेऽचीति । इन्द्रशब्दो विशेष्यः, अचीति विशेष्यगम् । सिद्धान्ते त्वजिष्येभ्यः, इन्द्रशब्दो विशेष्यगम् । तदादायसि इन्द्रशब्दस्योऽन्व भवतीत्यवच्छिदिः ॥

(उद्घोतः) नन्विन्द्रस्तादिति तदुपपत्ते इन्द्रशब्दपूर्वकः शब्दे परत इत्यर्थे उदाहरणसङ्गतिरत आह—इन्द्रशब्द इति ॥ प्रत्ययविधिविषय इति । 'पूर्वोक्तिः' 'सपूर्वोक्त' इति वाचकस्य समाधीयविषयत्वादिमिति भावः । बहुवचनस्य च, इन्द्रशब्दस्य च परत इत्यर्थः, तर्हि बहुवचनस्येति विन्ययम् । भारदे गोशब्दस्येन्द्रशब्दाभावेन सयासाक्षेपाप्रसङ्गात्तदन्त्युपपत्तौ च

१ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. २

२ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ३

३ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ४

४ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ५

५ 'अन्त्युपपत्तौ' इति अ. वा. ६

प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः । उदाहरणे उत्तरपट्टीतत्पुरुषगर्भः पट्टीतत्पुरुषः । इन्द्रशब्दो विशेष्य इति । ततश्चाजादाविन्द्रे उत्तरपदे इत्यर्थः स्यात्, अचीति च व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ सिद्धान्ते विवति । औचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भावः ॥

—>०<—

(१११० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ०५)

२५६२ सुतप्रगृह्या अचि नित्यम्

॥ ६ । १ । १२५ ॥

(नित्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?

विभाषा मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वसिन्नेव योगे विभाषा-ग्रहणं निवृत्तम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुतप्रगृह्याणामचि प्रकृति-भाव एव यथा स्यात्, यदन्वत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ?

शाकलम् ।

[सिन्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवति] ॥

(प्रदीपः) नित्यग्रहणमिति । 'इन्द्रे च' इति ये सूत्रं पठन्ति 'सुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति तु द्वितीयम्, तन्मते नैप प्रेशः ॥

पूर्वसिन्नेवेति । 'इन्द्रे च' इत्यत्र ॥

शाकलमिति । इत्यस्यमित्यर्थः । नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते—सुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभाव प्रतिपद्यन्ते, न तु रूपान्तरयुक्ता इति । अथवा सुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृति-भावो नित्यं भवति, न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः ॥

(उद्योतः) ननु 'इन्द्रे च नित्यम्' 'सुतप्रगृह्या अचि' इति पाठाप्रसङ्गमनुजोक्त आह—इन्द्र इतीति ॥

इन्द्रे चेत्यप्रेति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः ॥ आरम्भसम-विधीयमानप्रवृत्तिभावस्येष्टत्वादाह—इत्यस्वमित्यर्थे इति । अन्यथा

'वाम्' इति 'इत्यादा' पक्षे हस्तस्य स्यादिति भावः ॥ नित्यग्रहणेन शाकलनिवृत्तिः कथं लभ्यते ? अत्र आह—नित्यग्रहणादिति । 'नित्यम्' इत्येवकारार्थे ॥ सुतप्रगृह्यरूपा एवेति । पुनरूपा एव, वाहशाना प्रगृह्यप्रवृत्तिसद्रूपा एव चेत्पर्यः । नित्यमिति विभा-षाधिकारनिवृत्तिमूलकम् ॥ अथवेति । अत्र पक्षे 'नित्यम्' इति योगो विवज्यते । 'अयम्' इत्यध्याहारः । 'सुत' इत्यापनुवर्तते ॥ तेनोक्तार्थोऽयम् । परे तु—एवकारार्थनित्यपदस्य प्रत्ययेनेनान्वयेन यथासुतभाष्यसामञ्जस्ये कैयटोक्तः क्लेशः किमर्थं इति चिन्त्य-मिलाडुः । भाष्ये—'सिन्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवति' इत्यग्रम्, उपपत्त्यभावा-दिलाडुः ॥

(अग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथाग्रहणं किमर्थम् ?

अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

(६२२५ अग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुतप्रगृह्योऽप्यग्रहणमनर्थक-मधिकारात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुतप्रगृह्योऽप्यग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अधिकादादेव सिद्धम् । 'अचि' इति प्रकृतमनु-वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'इको यणचि' (६।१।७७) इति ॥

(६२२६ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तच्च तस्मिन् प्रकृतिभावायार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्च द्वितीयमग्रहणं कर्तव्यम्, प्र-कृतिभावायार्थम् ।

तस्मिन्प्रचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—जानु उ अस्य रजति, जानू अस्य रजति, जान्वस्य रजतीति ॥

(प्रदीपः) तच्च तस्मिन्प्रचि । तस्मिन्प्रच्यदेशो विधी-यते तस्मिन्नेवाचि परतः सुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः ॥

१ वार्तिकारम्भ इति । इदानीन्तनोपपत्त्यभाष्यप्रसङ्गेन अचिन्त्यं सूत्रे वार्तिकं न दत्तम् । परं योऽप्यत्राचिन्त्यं उपपत्त्यं—यं तद्विषये न वरविधुतं भाष्येऽपि प्रगृह्यते, इत्थं भाष्येष्टत्वादाहिति वार्तिकद्वयप्रयोगः । तथा च 'इन्द्रादाविति वक्तव्यम्' इति भाष्यवार्तिकेण वार्तिकद्वयस्य स्यात् । आरम्भं तत्राह द्वितीयकम् ॥

२ उदाहरणे—वेदोक्तं इत्यत्र । उदाहरणं—इन्द्रशब्दः । अनीनरुपस्योक्तो नोदधेयं तत्र पठोक्तव्यं इति भावः ॥

३ औचीत्यनुवृत्तिः । इन्द्रशब्दस्य उत्तरपट्टीतत्पुरुषगर्भेण औचीत्यनुवृत्त्ये पाठाप्रसङ्गकारणेन विवते । 'इन्द्रादाविति वक्तव्यम्' इत्यनान्वयवार्तिके भावः ॥

४ सिन्धित्वसमासवोरिति । यत्वं पाठः य. ट. सुसुकोरस्ये, घ. सुसुकोरवाच्यं, इत्येते 'अयं पाठः खचित्' इति रिक्तमेव दृष्टिम् ॥

५ धीप प्रश्न इति । इन्द्रे चेति पूर्वस्य पूर्वस्य उत्तरपट्टीतत्पुरुषगर्भेण वार्तिकद्वयप्रयोगः । तथा च विभाषेतत्पुरुषगर्भेण वार्तिकद्वयप्रयोगः ।

६ यत् 'यद्व्यवहारोऽस्ति तन्माभूत्', विभाषाप्रयोजनोऽस्ति । शाकलम् इति भाष्यवार्तिकम् । शाकलेन विधीयमानं प्रवृत्तिभावस्य तत्रेष्टत्वादाह—शाकल्यमिति ॥

७ वक्तव्यवार्तिकेन इत्येष्टत्वादाह—आवर्धेति ॥

जानु अस्थेति । उन्-निपातः, तस्य पूर्वेण सहैका-
देशो कर्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाभावात् प्रकृतिभावाभावादे-
कादेशो भवत्येव । तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः, तस्य
'इको यणचि' इति यणादेशः प्रकृतिभावाच्च भवति । मय उच्यो
वो वा' इति पक्षे नकारः ॥

(उद्घोतः) यस्मिन्नचीति । पुनस्तदुपादानमाभ्यां व्यत्या-
सस्याश्रयेण यत्तच्छब्दादव्याहृत्य व्याख्यानादेकनिमित्ततादेव प्रकृ-
तिभावयोर्भेदः इत्यर्थः ॥

इदमेवोदाहरणमपि—इत्याह—तत्रादिवदिति । प्रगृह्यत्वं धरा-
दिवर्णमात्रादिति यो नैति तत्प्रवृत्तिर्बोध्यः । कथं तर्हि 'जान्वल' इति
वकारोऽन आह—मय इति ॥

(सुतस्य प्रकृतिभावाक्षेपभाष्यम्)

अथ किमर्थं सुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते ?

स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वरसन्धिः प्राप्नोति ।

सुते ह्येते न भविष्यति ।

असिद्धः सुतस्तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । 'पूर्वप्राप्तिदम्' इति
सुतस्यासिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव
इति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) प्रकृतिभावस्य सन्ध्यभावप्रयोजनत्वात्प्राप्तानुपपत्ते-
राह—पूर्वप्राप्तेति ॥

(६२२० समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञाप-
कमेकादेशात् पुनो विप्रतिपे-
धेनेति ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यं सुतः प्रकृत्येति प्रकृतिमायं
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—एकादेशात्पुनो मयति
विप्रतिपेधेनेति ॥

(प्रदीपः) सुतप्रकृतिभाववचनमिति । ज्ञापकाद-
स्यात् पुनः सिद्ध इति भावः ॥

(उद्घोतः) इदं न साक्षाद्विप्रतिपेधश्चाप्यन्यं, किन्तु
सुतसिद्धत्वात्ज्ञापनत्वात्, भाष्यान्तरेकवाक्यत्वात्—इत्याह—ज्ञापका-
दिति ॥

१ ननु अत्र 'विप्रतिपेधेनेति' कर्मभावप्रतिपक्षेण तद्विप्रतिपेधवदेकादेशो
ननुः । अत्र भाह—प्रमुखादिति ॥

२ भाष्यगोचरेति । अत्रोद्घोतप्रदीपौ सूत्रे कर्मभावसिद्धतादिति
प्रत्यक्षानुपपत्त्या सिद्धत्वादेकादेशः ज्ञापक इति भावः ॥

३ अत्राह उच्यते 'ज्ञापकादिति' आलोच्यते इति वाच्ये इत्यनेन
५. उच्यते 'ज्ञापकादिति'—आलोच्यते इति वाच्यः । उच्यते उच्यते इति
वाच्यम् ॥

४ अत्रेव—तुल्यम् । इत्यत्राह उच्यते 'ज्ञापकादिति'—आलोच्यते इति वाच्यम्
१० पा. ५०

(६२२० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ एकादेशात् पुनो विप्रतिपेधेनेति
चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकादेशात्पुनो विप्रतिपेधेनेति चेत्
शालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति । शालायामिन्द्र—
शालेन्द्र ॥

(उद्घोतः) माय्ये—'शालेन्द्र' इति पाठः । अत्र पूर्व
पुनो प्रकृतिभावादेकादेशो न स्यात् ॥

(६२२९ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽतिप्रसङ्गः ।

किं कारणम् ?

बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गः सुतः, अन्तरङ्ग
एकादेशः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ॥

(प्रदीपः) न वेति । शालेन्द्रे—एकादेशोऽन्तरङ्गः, पुनो
द्वारादुत्तायार्थपेक्षत्वाद्वहिरङ्गः । एवं तु सति 'द्विपदतश्चान्-
न्यति' इति पुनैकादेशयोर्विप्रतिपेधो नोपपद्यते, पुनस्त्वपवादध्व-
त्वादान्तर्गतत्वात् । एकादेशस्य तु पदद्वयाभ्यत्वाद्वहिरङ्गत्वात्—
इति चिन्त्यतेतत् ॥

(उद्घोतः) बहिरङ्ग इति । त्रैपादिसिद्धत्वात् न नामा-
न्तर्दानेन बाध्यते, न बहिरङ्गासिद्धत्वमपीति भावः ॥ चिन्त्यतेत-
दिति । पदद्वयान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिपेधो नोपपद्यते, विप्रतिपेधोक्ति-
मुक्त्य, एतद्विषये 'यैनं नामाप्ति—'न्यायेन त्रैपादिकाभिद्धत्वाभावा-
त्वापत्तेः । अन्तरङ्गत्वाच्च पुन इति वक्तुमुचितमिति तात्पर्यम् ।

एते तु—पुनस्यापि बाध्यत्वस्य पादकपदान्तरासापेक्षयैकादेश-
समत्वमेवेति चिन्त्यमेव चिन्त्यतेतदिति ॥

(माय्ये) असिद्धं बहिरङ्गमिति । सर्वद्वयसिद्धत्वापि बहि-
रङ्गस्यान्तरङ्ग प्रत्यक्षित्वात्पुनोपदानमनया नामानुपपन्नमिति 'प्रती-
तोः—' इत्यत्र निवृत्तिर्यम् ॥

(११११ तिथिवृत्त्यम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७९)

२५६३ आडोऽनुनासिकच्छन्दसि

॥ ६ । १ । १२६ ॥

(६२३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आटोऽनर्थकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) आटोऽनर्थकस्येति यक्यम् । इह
मा भूत्—इन्द्रो बाहुभ्यमातरत् ॥

१ ननु बहिरङ्गलक्षणत्वमपीति नान्यथा ।

२ 'आह' इत्येतदस्य वाच्ये ह. उच्यते इत्यनेन—'तु त्रैपादिकान्तर-
ङ्गत्वमपीति' यदन्तरङ्गत्वमनुपपन्नमिति विप्रतिपेधो नोपपद्यते, विप्रतिपेधोक्ति-
मुक्त्य, एतद्विषये 'यैनं नामाप्ति—'न्यायेन त्रैपादिकाभिद्धत्वाभावा-
त्वापत्तेः । अन्तरङ्गत्वाच्च पुन इति वक्तुमुचितमिति तात्पर्यम् ।

३ अत्राह उच्यते 'ज्ञापकादिति'—आलोच्यते इति वाच्यः । उच्यते उच्यते इति
वाच्यम् ॥

४ अत्रेव—तुल्यम् । इत्यत्राह उच्यते 'ज्ञापकादिति'—आलोच्यते इति वाच्यम्
१० पा. ५०

(प्रदीपः) आडोऽनर्थकस्येति । 'अत्र आ अपः' इत्यादी सप्तम्यैव तदर्थस्योक्तत्वात्तदर्थश्रुतिरेवाटनर्थकः, अनर्थान्तरवाचिण्यात् । यथा 'अधिपरी अनर्थको' इत्युक्तम् । आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाह ॥

(उद्घोतः) न-वर्धनोपनाय शब्दप्रयोगादनर्थकत्वमनुपपन्न-मत आह—अत्रे इत्यादि ॥ क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियागत-विशेषणोक्तत्वादित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि घक्तव्यम् ।

न घक्तव्यम् ।

यहुलवचनात् भविष्यति । आडोऽनुनासिक-छन्दसि यहुलम् ॥

भाष्ये—यहुलवचनादिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिक-त्वादिति आहः ॥

(१११२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ७७)

२५६४ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च
॥ ६ । १ । १२७ ॥

(चकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

किमर्थश्चकारः ?

प्रकृत्येतदनुकुर्यते ।

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसन्धिर्मा भूदिति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्यात् भविष्यति ॥

भवेत्—दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्यात्, ह्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति ।

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति ।

न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुयन्ति । न हि भुक्तयान् पुनर्भुङ्क्ते, न वा एतदमश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि एषा । भुक्तयानपि पुनर्भुङ्क्ते, एतदमश्रुरपि पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति—भोजनविदोपात्, शिल्पिविशोपात् ।

ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्नवत् । तद्यथा—अग्निर्वैदग्ध्यं तद्वहति ॥

ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत् प्रयोजनम्—स्वरसन्धिर्मा भूदिति ।

कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा—पर्जन्यो यावदृन् पूर्णं च सर्वमभिवर्षति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—सुतप्रगृह्या अनुकुर्यन्ते । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च सुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या ।

नित्यग्रहणस्याप्येतत् प्रयोजनमुक्तम् ।

अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥

(प्रदीपः) 'लुटि च क्लृपः' इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वासर्वचकाराणां प्रत्याख्यानान्, अधिकारामिष्यक्ये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसम्भवावस्य सिद्धत्वादनर्थक्यकार इति मत्वाऽऽह—किमर्थ इति ॥

भवेदिति । दीर्घां ह्रस्वाद्येकः सन्ति—कुमारी अत्र, दधि अत्रेति । ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्, खत एव ह्रस्वरूपत्वात् ॥

न हि भुक्तवानिति । भुजेस्तृप्तिफलत्वात् फलाभावात् पुनर्भुजेरप्रवृत्तिः ।

अनैकान्तिकमेतदित्याह—ननु चेति ॥

सामर्थ्यादिति । फलविशेषसद्भावादित्यर्थः । प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम् । इह तु फलाभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥

स्वरसन्धिर्मा भूदिति । यणादेशाभावात् ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रत्यापत्त्यर्थमित्यर्थः । अग्निर्दग्धं न दहति, अग्न्यग्न्याद्—इति वासो दहन्त उपादेयः । इहापि न दुर्लभो दहन्त इत्याह—कृतकारीति ॥

(उद्घोतः) ननु 'लुटि च क्लृपः' इत्यत्र सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानानुनः प्रशोऽयुक्तोऽह आह—लुटि चेत्यादि ॥ अधिकारामिष्यक्ये इति । स्फुटप्रतिपत्तये क्रियमाणेष्वपि अत्र व्यर्थः, फलाभावादिति आहः ॥

स्वत एवेति । अप्राप्ते हि भिभिर्यवान्, न तु प्राप्ते इति आहः ॥

नन्वस्यातदाख्यां सङ्कषट्ठितोऽप्यनुवाकः पुनः पठ्यते—इत्या-शङ्कन यत्र सङ्कषट्ठया फलसंपत्तिश्च पुनः प्रवृत्तिर्नैत्याह—भुजेरिति ॥

१ तदर्थस्य—अभिप्रायस्य ॥

२ 'न च दृष्ट' इति च. छ. पाठः ॥

३ इह एव गीति । इधोऽत्र इहोऽत्र इहोऽत्र इहोऽत्र इहोऽत्र इहोऽत्र ॥

४ 'पुनर्भोजनप्रवृत्ति' इति च पाठः ॥

५ 'दहति पुनर्भुजेरिति' इति च छ. पाठः ॥

भाष्ये—सामर्थ्यादिलस्य समीचीनोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्भावादिलर्थः, तदाह—फलविशेषेति ॥

हस्त्वधिधानेन स्वरसन्ध्याभावमुपपादयति—हस्त्वस्य हस्वेति ॥ अग्निदृष्टान्तो वैषम्यात् युक्त इत्याह—अग्निर्दग्धमिति । न च हस्त्वस्य वैकल्पिकतया हस्त्वभावे प्रकृतिभावार्थं चकारः । तेन 'चक्री अत्र' इत्यादितिदिः । प्रकृतिभावासाधिवैकल्पिकत्वात्पक्षे 'चत्रवत्र' इत्यपीति चाच्यम् । 'चक्री अत्र' इत्यस्य संहिताया अविवक्षायां सिद्धेः । न चोचरत्तस्य समासेऽपि प्रवृत्त्या तद्विषये 'विशेषा कथी-
णाम्' इत्यर्थं चकारः । भाष्यविरुद्धस्य तद्व्यवस्थानापेक्षया सामर्थ्य-
सिद्धानुवादकश्चकार इत्येव सूत्रादयस्य वक्तुमुचितत्वात् ॥

भाष्ये—मुत्तमग्रहस्य प्रकृत्येति । प्रकृत्यैवेत्यर्थः । व्याकरण-
स्वयथोः 'दुगतिः—' इति नित्यसमासः । विग्रहाभावात्—अस्वपदवि-
ग्रहत्वं च नित्यसमासत्वे हेतुः । अस्वपदविग्रहोदाहरणम्—कुमार्यै
इदं—कुमार्यायमिति ॥

(६२३१ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिन्धित्यसमासयोः शाकल-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिन्धित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो
यक्तव्यः । अयं ते योनिर्कटिवियः, प्रजां विदाम
कृत्विष्याम्, यैषांकरणः, सौयध्वः ॥

(प्रदीपः) सिन्धित्यसमासयोरिति । नित्याधिकार-
विहितः समासो नित्यसमासः । यो वा विग्रहाभावादस्वपद-
विग्रहत्वाश्लेषः समासः सोऽपि नित्यसमासः । यैषांकरणः
सौयध्व इति । प्रदेष्टान्तरपठान्तरपेक्षं पठितम् । 'व्याक-
रणं—स्वध्व' इत्येतावदप्यनोदाहरणं संभवति ॥

(वार्तिकस्यनित्यग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

नित्यग्रहणेन नार्थः । सित्यसमासयोः शाकलं न
भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—चाप्यामभ्यो
याप्यभ्यः, नयामार्तिर्नधातिः ॥

(प्रदीपः) चाप्यभ्य इति । सुपुपेति समासः । 'सहा-
याम्' इति तु समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेधः ॥

(उद्घोषः) नित्यत्वादिति । समीपार्थान्यनाधिकार्यविग्रहा-
भावेनास्य नित्यसमासत्वम्बद्धानादिति भावः ॥

(६२३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ईपा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृति-
भावमात्रम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ईपा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृति-

भावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईपा अक्षः, का ईमिरे पिश-
ङ्गिला, यथा अङ्गदः ॥

(१११३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७८)

२५६५ ऋत्यकः ॥ ६ । १ । १२८ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(६२३३ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सवर्णार्थोऽयमारम्भः । होतृ ऋद्यः ॥

(६२३४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) खद्व ऋद्यः । माल ऋद्यः ॥

(६२३५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्वि-
प्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गा-
द्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ।

ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्यायकाशः—खद्व ऋद्यः,
माल ऋद्यः ।

उपसर्गाद्वृद्धेरयकाशः—विभाषा ह्रस्वत्वम्, यदा
न ह्रस्वत्वं सोऽयकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—प्राप्नोति, उपाप्नोति ।

उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधानर्थव्यययोधकभाष्यम्)

स तर्हि विप्रतिषेधो यक्तव्यः ?

न यक्तव्यः ।

उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्—उपसर्गा-
द्वृद्धिर्धातौ वृद्धिरेव यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति ॥

(१११४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ भा. ७९)

२५६६ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ६ । १ । १२९ ॥

(उपस्थितपदार्थसंयोजकभाष्यम्)

'उपस्थिते' इत्युच्यते, किमिदमुपस्थितं नाम ?

अनर्थ इति कारणः । सुत्रोक्ता ३ इति, सुत्रो-
क्तेति ॥

१ वेवाहरण—सौयध्व इत्यत्र सिद्धाकारपदं धातुप्रापनं न विधेयवत्तद्वत्-
नित्याह—प्रदेष्टान्तरपठेति ॥

२ उपापार्थमिति । उपापार्थमिति चाप्यभ्यो यत्न—यथाहस्त्व-
विग्रहत्वाभावेनास्य नित्यसमासत्वमित्यर्थः । अ. तु उच्यते 'समासार्थोऽप्युपा-
पार्थ' इति । पाठो इत्येते, स च सुदूरः । अत्र विग्रहार्थविग्रहाभाववदेव-

न्युपापार्थमिति चाप्यभ्यो यत्न—यत्न इति नार्थः ।

३ 'यदा ईमिरे पिशङ्गिला' इति उ. पाठः ।

(प्रदीपः) अनार्प इति । पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपेऽवस्थापनार्थं य इति प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ऋषिः=वेदः, तत्र भव आर्षः । यथा—इत्य इति मे मन इति । ततोऽन्यः—अनार्पः । स जुज्वेत आह—पदस्येति । 'प्रयुज्यते' इत्यस्य 'पदकारैः' 'सोऽति' इति शेषः ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अथ वद्वचनं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) अथेति । श्रुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति श्रुत एव निषिध्यताम्, किमतिदेशार्थेन वद्वचनेन—इति भावः ॥

(उद्योतः) ननु श्रुताप्रतिषेधाय वतिमिति प्रयोऽनुपपन्नोऽव आह—श्रुतस्येति । स्वरसन्धिबन्धभावादिति मानः ॥

(६२३६ वद्वचनप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ वद्वचनं श्रुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) वद्वचनं कियते श्रुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । श्रुतकार्यं प्रतिषिध्यते, निमात्रता न प्रतिषिध्यते ।

किं चेदानीं निमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनम्, यावता श्रुतकार्यं प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् ?

(६२३७ निमानताया अप्रतिषेधे फलबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ श्रुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यश्रुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥

(भाष्यम्) श्रुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्यापि श्रुतस्य निमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अग्नी३ इति । वायू३ इति ।

किं चेदानीं तस्या अपि निमानताया अप्रतिषेधे प्रयोजनम् ?

यावता श्रुतकार्यं प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् ।

न भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

अन्येन विहितत्वात् । अन्येन हि लक्षण्येन श्रुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते । प्रगृह्यः प्रकृत्येति ॥

(प्रदीपः) अग्नी३ इति । अत्र श्रुताश्रयोऽपि प्रकृतिभाव

प्राप्नोति, प्रगृह्याश्रयोऽपि । तत्र श्रुताश्रये प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयवैकृतिभावभावात् श्रुतस्य श्रवणं निष्यति । श्रुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात् ॥

(उद्योतः) 'अन्येन विहितत्वात्' इति वार्तिकांशमवतारयति भाष्ये—किंचेदानीं तस्या अपीति । प्रगृह्यसंज्ञकश्रुतनिषाया इत्यर्थः ॥

'अन्येन विहितत्वात्' इति हेतु आचष्टे—तत्रेति ॥

(१११५ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।५ आ. ८०)

२५६७ ई३चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।३० ॥

(प्रदीपः) ई३ इति निमानस्य निर्देशः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । किमुपस्थितप्रहणाश्रुतस्या प्राप्तिभाषेयम्, अथ तच्चिदृश्या पूर्वेविप्रतिषेधादश्रुतिभाषा, अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) प्रयोजनविषयसंग्रहेऽश्रुतिपक्षं दर्शयति—किमिति । अन्ये तु 'उपस्थिते' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्यात्मसामर्थ्यादेव विवरणे तिद्धे चाक्रमणेऽप्येति किमर्थमिति प्रश्नः । उच्यतेषु रूपेण इत्याहुः ॥

(६२३८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) अनुपस्थितार्थोऽयमारम्भः । चित्तु ही३ इदम्—चित्तु हीदम्, श्रुतु ही३ इदम्—श्रुतु हीदम् ॥

(प्रदीपः) अनुपस्थितार्थमिति । उभयत्र विभाषेयम्, परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् ॥

(उद्योतः) उभयत्र विभाषेयमिति । नैविदनीवारप्रत्याख्यानपरभाष्येन विरुद्धम्, तत्प्रत्याख्याने हि 'मुधोवेति' इत्यादाविव 'चित्तु हीति' इत्यादावपि नित्यानुवद्वान्न प्रोक्तः । हेन वेत्तिपक्षोपविताभावस्य येन नाश्रुतिन्यायेन भाषोपिलापिति शेषः, चिन्त्यमेवेतत् ॥

(इकारप्रत्याख्यानभाष्यम्)

ईकारप्रहणेन नार्थः, अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याप्यस्याश्रुतवद्भयतीत्येव ।

१ मनु पराचरिः । प्रयुज्यते तस्मिन् मन्त्रे 'गामिष्यवमाह' इत्ये, अत्रि चोदितप्रत्यय मन्त्रे न स्वरान् आह—शोऽतीति ॥

२ 'प्रकृतिभाषाया' इति यः ॥ पाठः ॥

३ किमर्थमिति । अनुवृत्तिर्हि श्रुतपक्षि अनुवृत्तिमनुवृत्तिं तदाश्रय एवम् अनुवृत्तिपक्षेन तस्मिन्नेव भाषाविभाषा । अत्र तदाश्रय एवम् अनुवृत्तिपक्षेनाश्रये तदा श्रुतपक्षम् अपि विवक्षितेन विहितस्य श्रुतस्य भाषेऽनुपस्थितस्य विवक्षितेऽश्रुतविभाषा । पूर्वविप्रतिषेधभाष्ये प्रत्याख्यानस्य एव स्वरस्य परविप्रतिषेधस्य लक्षणे उच्यते इत्येवमाह ॥

४ मनु श्रवणोक्तं मन्त्रे भाष्यकारस्य भाष्येऽपि मन्त्रादिविषयवि-

भाष्येऽप्युक्तं य, अत्रयमाश्रयमाह—अन्ये विवक्षितः ॥

५ मनु अस्मिन् सूत्रे ईकारप्रहणस्य प्रत्याख्याने परविप्रतिषेधार्थेन भाषायाः प्रत्याख्यानस्य अनुवृत्तस्य च निषेधविप्रतिषेधमिति उभयवर्तिमिति मन्त्रोक्तं अनुवृत्तस्य अह—अविप्रतिषेधमिति । ईकारप्रहणस्यैव चाक्रवर्मणस्य मन्त्रोक्तं अनुवृत्तस्यैव भाषायाः तस्या च 'मुधोवेति' इत्येवमेव विवक्षिते मन्त्रोक्तिः तत् प्रत्याख्यान विना चक्रवर्तवद्भावात् । तेन—अनुवृत्तिपक्षेन इत्येवम् । ईकारप्रहणेति भाषायाः—विप्रतिषेधे चोदिते मन्त्रभाषा—अनुवृत्तिपक्षेनाश्रयस्य—ईकारप्रहणेऽप्येवमेव ॥

इदमपि सिद्धं भवति-यथा ३ इयम्, चोयम् ॥

(१११६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८१)

२५६८ दिव उत् ॥ ६ । १ । १३१ ॥

(उकारादेशाधिकरणम्)

(तपरप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थस्तकारः ?

'तपरस्तत्कालस्य' (१११७०) इति तत्कालो यथा स्यात् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

आन्तर्यतोऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य स्थाने मात्रिक उकारः सिद्धयति ।

न सिद्धयति । ऊटि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

श्लोकभाष्यम्—

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ॥

(मदीयः) ऊटि कृत इति । सुभ्यामिलादौ परत्वादुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते, ऊटविधौ तु कृतीति नानु-पतत इति पक्षमाश्लेषेदमुक्तम् । ननु भाष्यमानत्वादुकारे मिश्र-कार्त्तं न प्रदीप्यतीति नार्थस्तकारेण । एवं तर्हि तपरत्वमेव शापकम्—भाष्यमानोऽप्युकारे मिश्रकार्त्तं सवर्णं शृङ्गातीति । तेनाभ्यामिलादौ दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥

(उद्ध्योतः) परत्वादिति । उल्लु तु 'विमलपु' इत्यादौ साव-काशम् । तत्र सोऽङ्गं ह्रस्वत्वेनोऽः प्राग्यभावात् ॥ आग्यमानो-ऽपीति । तेन 'अदसोऽस्तेर्वादुदोमः' इत्यत्र दीर्घविधानसिद्धिः । तदाह—तेनेति । यत्तु तत्र समाहारद्वन्द्वेनैव सिद्धे आप्तस्य फलभावा इति, तत्र । समाहारद्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेऽन्तर्वर्ति-ह्युपेक्षेति ह्रस्वदीर्घयोः प्राग्योदीर्घस्य शब्दम्वरप्राप्त्याऽनिलत्वेन निलत्वाद्भवे, वर्णयोऽप्ययदीर्घायेषुयान्तरह्रत्वाद् ह्रस्वे कृते पक्षा-दीर्घो 'अ' इति रूपासिद्धेः । अत एव 'ऊकालः' इति च्छे 'उकालः' इति नाशरीत्याशयात् ॥

(१११७ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८२)

२५७२ सुट् कात्पूर्वः ॥ ६ । १ । १३५ ॥

(सुटोऽधिकरणम्)

(कात्पूर्वप्रयोजनभाष्यम्)

कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?

कात्पूर्वो यथा स्यात्—संस्कर्ता, संस्कर्तुम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

सुडिति आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिश्च कका-पादिः, तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्वं एव भविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—सुडि कात्पूर्वग्रहणमकका-पादौ कात्पूर्वार्थम् ।

सुडि कात्पूर्ववचनं क्रियते, अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्कर्तुः, संचस्कृतः ॥

(मदीयः) वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव पातोः सुद्धिधी-यत इति दृष्टयति—कात्पूर्वग्रहणमिति । अथवा 'धात्व-पसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यब्रह्मासाम्या पूर्वमेव सुट् भवि-ष्यति, स च टित्वात्वं इति प्रश्नः । अथवा वक्ष्यमाणानेक-प्रयोजनसंभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः ॥

आदिलिङ्ग इति । आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्वर्थीयः ॥

सुडि कात्पूर्ववचनमिति । अब्रह्मासयोन्तरङ्गत्वं मन्यते ॥

(उद्ध्योतः) सुटो देवविशेषप्रतिपत्तये कात्पूर्वग्रहणस्यावश्य-वत्वेन प्रशान्त्युपपत्तेराह—वक्ष्यमाणैरिति । अस्याधिकारतया वक्ष्यमाणवृत्तेन वाच्यत्वात्तत्र च करोतिक्रिस्तोः कापोरेव निर्देशा-दिति भावः ॥ नन्वब्रह्मासविरुद्धे मध्यमप्रवेशार्थं तदावश्यतस्तत्र ग्राह—अथ येति ॥

वक्ष्यमाणानेकेति । अर्द्धभ्यासवति सुगित्त्वपर्यं वा, तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं वा—इत्यनेनेत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुल्लवानुपपत्तिः, सामानाधिकरण्या-नुपपत्तिश्चेत्यत्र आह—आदिलिङ्गमिति । आदित्वप्रयोजकं लिङ्ग-मित्यर्थः ।

ननु परत्वात्—भात्पूर्वसर्गाकार्यस्यान्तरङ्गत्वाच्च सुडि दिवंचनारी तिद्धिं भवत्याह—अब्रह्मासयोरिति । अब्रह्मण्यर्थम्, अत्र 'संचस्कर्तुः' इत्यसौचोदाहरणम् । किञ्च विकरणविशिष्टस्याज्ञासाटि-भ्यवधानात्सुट्प्रतिषेधे न, इत्यस्य तु 'स्थाने दिवंचनत्व'पक्षे तत्र

१ 'तपरद्वारं किमर्थम्' इति च. पाठः ॥

२ 'मात्रिक उकारो भविष्यति' इति च. क. पाठः ॥

३ 'सुभ्या' प्रातिविधयग्राह—सुभ्यामिलादाविति ॥

४ परिभाषाद्वान्नस्यान्तरङ्गमाह—तेनाभ्यामिति ॥

५ ऊट इति । श्लोः इतिशेषे छिन्नोत्पत्तयोरुक्तयोः ह्रस्वदीर्घयोः पातोः विधीयमानस्योऽपि विमलपु इत्यत्र छिन्नोत्पत्तयेव प्रसङ्गवच्चत्वात्पाद-मादिरिति भावः ॥

६ प्रातयोरिति । उल्लु इत्यत्रपातोऽप्युक्तं मन्त्रपदिकस्येति

इत्यत्र भावः, अत्राद्यने दीर्घ इति दीर्घस्य भावः । यदि पूर्व देवाः स्यात्तद-दीर्घस्य चन्द्रात्प्राप्तमिति । इत्यल्लु दीर्घोदरस्येति नित्यं येति भावः ॥

७ इत्यल्लु पूर्वोदादिभिर्ये निर्देशनान्नम्याह—अथ धरेति ॥

८ सुडि अप्रतिपत्तिः । यदादिप्रतिपत्तिः चेतिभ्यामप्युक्तम् । नैतद्विप्रतिपत्ति-भाष्यकारादिकारोऽपीति शङ्के । कापोरेऽपि च स्मृतोत्तरवार्तिदे पुनरप्यस्त-त्वात्सुट्पदोऽपि चिह्नं स्यात् । अने 'पेयद्विप्रतिपत्ति' प्रतीयेते ।

९ 'आत्पूर्ववचनम्' इति च. क. घ. पाठः ॥

१० 'मन्त्रोपपत्तिश्च' इत्यर्थः—अब्रह्मासयोरिति ॥

(६२४३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अङ्घ्र्यवाय उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्घ्र्यवाये उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

समस्करोत्, समस्कार्योत् ॥

(प्रदीपः) अङ्घ्र्यवाय इति । 'अङ्घ्र्यासव्यवायेऽपि' इति सूत्रस्यापाठे वार्तिकप्रवृत्तिः । परत्वादिकरणान्तस्याङ्गस्याङ्गमे कृते तेन व्यवधानात्सौम्येऽनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) एवञ्च 'कात्पूर्वग्रहणमभ्यासविधये देशविधेय-प्रतिपत्त्यर्थम्' इत्युक्ते, तत्र—अङ्घ्रिपदे च ताभ्यां व्यवधानात्सुट् प्रमाप्तिरिति वाच्यकारो वार्तिकमारभते—अङ्घ्र्यवाय इत्यादिना । सुट् उपसंख्यानमित्यर्थः । सूत्रस्यापाठे इति । एवञ्च 'अङ्घ्र्यासव्यवायेऽपि' इत्यन्तः सूत्रपाठ इति भावः ॥ ननु पूर्वं सुटि सवोऽपि तिष्ठति, किञ्च 'यदायमाः' इति न्यायारत्नाङ्गस्याव्यवधायकत्वात् बोधः, अत आह—परत्वादिति । नित्यत्वादिकरणे तदन्त्याङ्गस्याव्यवधौऽपि भातोऽव्यवधायक इति भावः ॥

(६२४४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अभ्यासव्यवाये च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अभ्यासव्यवाये चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवस्करोत्, संवस्करदः ॥

(प्रदीपः) अभ्यासव्यवाये चेति । न-अप्राप्तः सुट्पक्षस्यापदे, अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविधेयेऽवस्थाप्यते ॥

(उद्घोतः) नन्वभ्यासस्य व्यवधायकत्वं प्रतिद्वमिति किं वचनेन । इत्यत आह—नाप्राप्त इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं दिव्येऽभ्यासात्पूर्वं सुट् प्राप्त उपसंख्यानान्तरात्प्राप्त इत्यर्थः । परे सु-उत्तर-खण्डस्थानेनान्तरात्प्राप्तम्, अतोऽपि व्यवधानादप्राप्तस्यैवोपसंख्यानमित्याहुः । एवञ्चेतदर्थं कात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥

(उपसंख्यानान्तोपसंख्यानम्)

किमुच्यते अभ्यासव्यवाय इति, यदिदानीमेषोक्तम्—द्विर्वचनारसुट्प्रतिपेधेनेति ॥

(६२४५ विप्रतिपेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अविप्रतिपेधो वा यद्विरङ्ग-

लक्षणत्वात् सुटः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविप्रतिपेधो वा पुनः सुटः ।

किं कारणम् ?

यद्विरङ्गलक्षणत्वात् । यद्विरङ्गलक्षणः सुट्, अन्तर्-रङ्गं द्विर्वचनम् । असिद्धं यद्विरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) अविप्रतिपेध इति । पदद्वयाध्ययत्वात्सुट् यद्विरङ्गः, एकपदाश्रयत्वात् द्विर्वचनमन्तरङ्गमिति तुल्यबल-त्वाभावादितिपेधोभावात् ॥

(कात्पूर्वग्रहणमभ्यासम्)

एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यम्—कात्पूर्वो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वाद्द्विर्वचने कृते परत्वाद्गन्तरङ्गत्वाद्वाऽङ्गमे अभ्यासप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम्, कालावधारणार्थं वा । कैरोतेः कादित्वावस्थायामेव सुट् भवति । कृते सुटि अद्विर्वचने भवतः ॥

(उद्घोतः) इदानीं भाष्यकारो वचनान्तरेण सूत्रस्याख्या-नमयुक्तं मन्यमान आह—एवमर्थमेवेति ॥ तत्राङ्घ्र्यवाये यथा सूत्रेण सिध्यति तदाह—परत्वादन्तरङ्गत्वाद्देति । सुटो निकर-णाच्च पूर्वमङ्गमय इत्यर्थः । बलुत इदं भाष्यं 'स्याने द्विर्वचनं, देशप्रसूत्यर्थं कात्पूर्वग्रहणम्' इति पक्षेऽभ्यासविषयमेव । अङ्घ्रिपदे त्वटि कृते सुटोऽप्राप्य तदपि यदा वक्तुमयोग्येति बोधम् । अभि-मन्वस्य तदभिप्रायेणैव मन्वसेत्येवाहुः ॥ ननु कात्पूर्वग्रहणेन मन्वा-नुरोधोऽयुक्तः, दिव्य-कात्पूर्वग्रहणस्या विरुद्धदेशसमर्पणेन परस्पर-व्याप्यातावत् अत आह—कालावधारणार्थं चेति । कात्पूर्वग्रहणेन द्वयप्रवेष्टेः काले षड्वदे । यदा करोतिः कादित्वा शुभित्यर्थः । एवञ्चाद्विर्वचनस्या पूर्वमेव सुटिति न व्यवधानमिति वार्तिकद्वय प्रत्याख्यातम् ॥

(कात्पूर्वग्रहणेऽभ्यासेऽपि भाष्यम्)

क्रियमाणेऽपि वै कात्पूर्वग्रहणेऽन न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्ययं कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् ।

किं कारणम् ?

आदिलिङ्गोऽयं क्रियते, करोतिस्त्व ककारादिः,

इष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः ॥

(प्रदीपः) क्रियमाणेऽपीति । परत्वान्तरङ्गत्वाभ्या-मद्विर्वचनयोः कृतयोर्द्विर्वात्सुटो मन्वाप्रवेशोभावात् ॥

करोतिश्चेति । सस्क्रतोऽपि । तत्तथात्रेयं स्यात् । अद्वि-

१ कालावधारणार्थमेव सिध्यति—करोतिरिति । अद्विर्वात्त-वि-यदाङ्घ्रिपदेऽपि शुभित्यर्थः ॥

२ यद्विरङ्गलक्षणं—अङ्घ्र्यासव्यवाय उपसंख्यानमिति वचनान्तरेण ॥

३ 'क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे' इति वेद्यमप्यदिहः क. व. पाठः ॥

४ 'सिध्यति न ह्ययं' इति च. क. पाठः ॥

५ अत्रैवेति । यदापदे, करोते, कर्मात्, एव तु न कर्मात्पदे संवाच्यो-त्तरः, तत्र च सङ्घटिति भावः ॥

६ यत्र न कालावधिष्य न स्यादित्यत्र हेतुमाह—आदिविर्वचनयो-रिति । यदाद्विर्वचनयोः कृतयोर्द्विर्वात्त-विषयो वेद्यः सुट् अन्तर्-रङ्गत्वाद्भवति इति विरुद्धदेशवर्णनम् ॥

१ कालावधारणार्थमिति वचनान्तरेण वार्तिककार आह—अङ्घ्र्यवाय इति ॥

२ सुटोऽनन्तर इति । सम्प्रतिपक्षमिति सूत्रे सम्प्रतिपक्षमिति वचन-स्यापि विरुद्धत्वमित्यत आह करोतिरिति सङ्घटिति व्यवधानात् न सम्भवतीति भावः ॥

३ यद्विरङ्गलक्षणं—अङ्घ्र्यासव्यवाय उपसंख्यानमिति वचनान्तरेण वार्तिककार आह—अङ्घ्र्यवाय इति ॥

४ 'क्रियमाणेऽपि कात्पूर्वग्रहणे' इति वेद्यमप्यदिहः क. व. पाठः ॥

५ अत्रैवेति । यदापदे, करोते, कर्मात्, एव तु न कर्मात्पदे संवाच्यो-त्तरः, तत्र च सङ्घटिति भावः ॥

६ यत्र न कालावधिष्य न स्यादित्यत्र हेतुमाह—आदिविर्वचनयो-रिति । यदाद्विर्वचनयोः कृतयोर्द्विर्वात्त-विषयो वेद्यः सुट् अन्तर्-रङ्गत्वाद्भवति इति विरुद्धदेशवर्णनम् ॥

द्विवचनयोस्तु कृतयोऽस्ति तात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणाद-
प्रवृत्तिरेव सुटः स्यात् ॥ इष्टञ्चेति । अडभ्यासवानित्यर्थः ।
स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः । 'अनागमकानां सागमका
आदेशाः' इत्यङ्गमयुक्तोऽप्यातिदेशिकः, ततश्च कात्पूर्वग्रहणा-
त्ककारादेरेव स्यात् न त्वडभ्यासवत् इत्यर्थः ॥'

(उद्द्योतः) इदानीं वार्तिकारम्भवादी चरमात्रेण न सिध्यती-
त्याह—माथे—क्रियमाणेऽपीति । कर्तृपूर्वग्रहणस्य लक्षणायां
मानामावादेशप्रवृत्त्यर्थत्वमेव दृग्दमशब्दवा लभ्यते, तद्य यत्र प्राप्ति-
स्तादित्यमेव स्यादिति सरक्तौत्सादादेव स्यात् । अड्द्विवचनयोस्तु
व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति तदेवार्थम्, वार्तिकारम्भे विना प्रयोगा-
सिद्धिर्नेति तात्पर्यम् ॥

करोतिश्च कादिरिति ग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—तत-
ञ्चेति ॥ अग्रवृत्तिरेवेति । अविरोधेन प्रवृत्तौ समबलां विरोधे
प्रवृत्त्ययोगः, व्यवधानाच्च तन्नामवृत्तिरिति भावः । यैः ककारादिः
करोतिर्दृष्टस्तत्रैव स्यात्, यस्त्वातिदेशिकोऽककारादिर्दृष्टस्तत्र न
स्यादिति भाष्याक्षरार्थः ॥ स हीति । अभ्यासवानित्यर्थः । स्थाने
द्विवचनपक्षे इदम् । जुंवे कृते वा करोतित्वमतिदेशेनेति बोध्यम् ॥
अनागमकानामिति । चिन्त्यैमिदम्, मुक्तिविपरिणामेनादिशत्वव्यव-
हारेऽपि स्थानपट्टा निर्देशामावादातिदेशाभावेः । यदागमा इति
व्यायेन ग्रहणमप्यातिदेशिमिति तु भाष्याशयः ॥

(दोषस्य लक्षणमभाष्यम्)

पाक्षिक एव दोषः ।

फतरस्मिन् पक्षे ?

सुद्विधौ द्वैतं भवति—अविशेषेण वा विहि-
तस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं ककारादिदेशप्रवृत्त्यर्थं
स्यात्, विशेषेण वा विधिरिति ।

द्विवचनमिधौ चापि द्वैतं भवति—स्थाने च
द्विवचनं स्यात्, द्विःप्रयोगो वा द्विवचनमिति ।

तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विवचनम्, अविशेषेण विहि-
तस्य च सुटः कात्पूर्वग्रहणं वेदाप्रवृत्त्यर्थं तदैव दोषः ।
यदा हि स्थाने द्विवचनं तदा यद्येवाविशेषेण
विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं वेदाप्रवृत्त्यर्थम्—अ-
द्यापि विशेषविधिः, न तदा दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सुद्विधौ द्वैतमिति । कात्पूर्वग्रहणमङ्ग-
भाष्यव्याख्याननिरूपय वा स्यात्—प्राप्त्यर्थं चेति पक्षेऽप्युक्तम् ॥
अविशेषेणिति । कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः । 'तस्मिन्-

करोतौ सुट् भवति, यत्र भवन् कात्पूर्वो भवति' इत्यडभ्यासविषये
निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति ॥ विशेषेण चेति । यत्रानेक-
लक्षणसंनिपाताभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणमिति धनेकलक्षण-
संनिपाते कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते—'कात्पूर्वः सुट्
कर्तव्यः' । कार्यान्तराच्च प्राक् भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति ॥

तद्यदा द्विःप्रयोग इति । उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो
भिवत् इत्यभ्यासेन परस्य ककारादेरूपस्य व्यवधानात्संपरि-
'भ्यामुत्तरोऽनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति सुटोऽप-
सक्तः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेष-
विधिर्भवतीत्युक्त एव द्विवचने सुट् क्रियत इति न दोषः ।
स्थाने द्विवचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स बाध्यवहित
इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः
क्रियत इति दोषाभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते
इति पक्षद्वयेऽपि दोषाभावः ॥

(उद्द्योतः) कात्पूर्वग्रहणेनाप्यभ्यासविषये यथा सुटो
निवृत्तिरपि दर्शयति—कालविशेषानङ्गीकरणमिति ॥ पक्षेति ।
सरक्तौत्सादौ । तत्र टिप्पादेव कात्पूर्वत्वं सिद्धमिति भावः ॥ अने-
केति । यथाऽडभ्यासविषये तदिष्टावकवचनसंनिपातः ॥ कार्यान्त-
राच्चेति । 'यदा सुट् कर्तव्यः—यदा कृतः कात्पूर्वः' इति प्राक्कार्य
इति भावः ।

अनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति । देशप्रवृत्त्य-
र्थत्वपक्षे 'समादेः परस्य वादेः करोतेः सुट्' इत्यर्थ इति भाष्यः ।
एवमङ्गव्यायेऽपि सुटोऽपसक्तो बोध्यः । संपरिभ्यामुत्तरः करोतिर्न
भवतीत्येतावदेव तु बलमुचितम् ॥ 'यदा हि स्थाने' इत्यादि भाष्य
व्याचष्टे—स्थाने द्विवचने इति ॥ चकारात्पूर्व इति । कात्पूर्व-
ग्रहणमामव्योत्सर्जनौत्सादौ चरितार्थेऽतिरक्तस्य सङ्कोच इत्यर्थः ॥
अद्यापि विशेषेत्यादि आर्थं व्याचष्टे—विशेषेति ॥

(आक्षेपनिरासमाध्यम्)

द्विःप्रयोगे चापि द्विवचने न दोषः ।

संपरिभ्यामिति नैषा पञ्चमी ।

का तर्हि ?

सूतीया । संपरिभ्यामुपचरत्येति । व्ययहितश्चा-
प्युपचरो भवति ॥

(प्रदीपः) उपचरति इति । संबद्ध इत्यर्थः । द्विःप्रयोगे
च द्विवचने द्वैतोः साधारणोऽपि इति द्वाप्यव्ययवन्तामिति परस्य

रूपस्यार्थद्वारक उपसर्गसम्बन्धो न विरुध्यते । समुदायस्य त्वर्थ-
पक्षामोक्षस्य वक्ष्यते—'विद्युत्वापेति केन न' 'अनर्थक' इति ॥
(उद्घोषतः) भाष्ये—द्वि.प्रयोगे चापीति । देशप्रकृत्य-
धत्वपक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । लक्ष्यासिद्धिरूपदोषस्याय परिहारः ।
नैवेद्यरूपो दोषस्तत्रत्येति बोध्यम् ॥ समुदायस्य स्विति । अर्था-
वृत्त्यभावादित्येन युक्तम् ॥ वक्ष्यते इति । 'सुमिनिर्मुक्तं सुषि-
रुति—' इति सूत्रे । तत्र 'द्विसप्त ज' इति स्थिते 'पूर्ववासिद्धमद्वि-
चने' इत्युक्ते—उपसर्गसंज्ञाग्रयत्वेनान्तरद्वत्वाच्च दिव्यात्पूर्वमात्रपरव-
निवृत्तये सुषीति कृतसमसारणग्रहणम् । अन्यासस्य उपसर्गणे कृते-
ऽपि तस्यानर्थकत्वात्परत्वाच्च इत्युक्तम् । इह तु प्रकारान्तरेण दोष-
निवृत्तेरुक्तत्वादानासावादेन भगवदेदमुचमिति भावः । वस्तुतोऽ-
भ्यासोऽनर्थक एव, उत्तरदण्डवत्त्वर्थमात्रेति 'एकाचो द्वे' इत्यत्र
निरूपितमिति न भाष्ययोः कश्चिद्दिरोष इति बोध्यम् । 'द्रावप्यध-
वन्तो' इति कैदस्तु चिन्त्य एवेति दिक् ॥ केन नैत्यन्ता शङ्का ।
अनर्थक इत्युक्तम् । 'संपरिभ्याम्' इत्यस्य सुषीयान्तत्वेऽङ्ग्यवाये
इत्यपि न कार्यम् । एव स्थाने द्विवचने कात्पूर्वमणसाधनमयुक्तम् ।
तेन द्वि.प्रयोगे तदर्थमेवेति सूचितम् ॥

(६२४७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्वचनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्वचनं चकच्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) उपदेशिवद्वचनं चेति । अन्यथा पदद्वया-
भ्रमत्वात् सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाच्छ्रुति शुभो न स्यात् । चञि
च 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषतः) ननु श्रुति संयोगद्विवाद्भुत्वाच्च शुणदीर्घा-
भावो सिद्धमिति किमुपदेशिवद्वचनेन ? इत्यत आह—अन्यथेति ।
उपदेशिवद्वचने तु सुटोऽन्ताङ्गत्वेनासिद्धत्वाभावाद्गुणदीर्घाभावो सिद्धा-
विति भावः । 'उपदेशिवत्' इत्यस्य च मध्यमेत्येते. पूर्वमिलम्भः ।
एवञ्चास्य बहिर्भूतोपसर्गपेक्षायाम्, शुणदीर्घोऽपि बहिर्भूतप्रत्यवापेक्षत्वं
मिति समतेत्याशयः ॥

(६२४७ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लिटिगुणचङिदीर्घप्रति-
पेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिटि गुणार्थं चङि दीर्घप्रतिपेधा-
र्थम् ।

लिटि गुणार्थं तावत्—संचस्करतुः, संचस्करहः ।

चङि दीर्घप्रतिपेधार्थं च—समचिस्करत् ॥

(उपसंख्यानप्रयोजनान्ध्यासिद्धिसाधकभाष्यम्)

लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः ।

चैक्यस्येतत्—संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपध-
ग्रहणं कृज्यर्थम् इति ॥

चङि दीर्घप्रतिपेधार्थेनापि नार्थः ।

पैदमितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा ।

युक्तमिह द्रष्टव्यम्—किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्ग-
मिति ।

धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् ।

कुत एतत् ?

पूर्वं हि धातुरूपसर्गेण युज्यते, पश्चात्साधनेनेति ।

नैतत्सारम् ।

पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ।
साधनं हि क्रियां निर्येतपति, तामुपसर्गो विशि-
नष्टि । अभिनिर्मुक्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः
शस्यो वक्तुम् ।

सत्यमेवमेतत् ।

यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तन्मन्यन्तरं
कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते ।

अवश्यं चेत्तदेवं विशेष्यम्, यो हि मन्यते पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्य
'आस्यते शुरुणा' इत्यकर्मकः 'उपास्यते गुदः'
इति केनै सकर्मकः स्यात् ।

एवं च कृत्वा सुट् सच्येतोऽन्तरङ्गतत्वे भवति ।

कात्पूर्वग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ॥

(प्रदीपः) संयोगोपधग्रहणमिति । ततो वचने-
नासिद्धत्वं भाष्यते ॥

१ ननु मूलकमर्थवशाद्वाक्ये सुमिनिर्मुक्तं इति स्वगाम्ये 'विद्युत्वापेति
परमासाद्वयं सुपेत्तमर्थकत्वाच्च' इति पक्षमात्रं विरुद्धं स्यात् आह—
समुदायस्येति ॥

२ नैवमर्थरूपेति । काट्यग्रहणेत्येवाह ।

३ वक्ष्यतीति । अतएव संयोगोर्ध्वम् (७४११०) इति सूत्रे भाष्य
उक्तमेतत् । तत्र हि—'संयोगोपधग्रहणं वक्ष्यन्' इतिपि यथा स्यात्—उप-
स्करतुः । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थं संयोगादिग्रहणेन । इह तु न
विध्यति—उपस्करतुः । किं कारणम् ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । संयोगादिग्रहणे
किमर्थं संयोगोपधग्रहणं 'यार्थं विज्ञायेत्' इत्युक्तम् । संयोगोपधग्रहणं
यामर्थं सुटो बहिरङ्गसिद्धत्वं गच्छेति भावः ॥

४ चङि दीर्घेति । 'समचिस्करत्' इत्यत्र दीर्घो नचोरिलनेन मातल
दीर्घत्वं कारणेनापि नार्थं इति भावः ॥

५ ननु सुट् पदद्वयमवश्यं दीर्घत्वं पैकपदाश्रयत्वमिलम्भरक्षणं सुट्-
पेधत्वा दीर्घत्वेति प्रथमतो दीर्घमितिस्त्वभासिद्धा नापिदुष्काह—पदमितीय-
मिति । तथा च वृत्तिसंज्ञात्वाच्चरद्वयत्वं न युक्तमित्याशयः ॥

६ 'वच्यते'नेति जायते' इति क ड न पाठः । तेषु 'तस्य'शब्दो
न दृश्यते ॥

७ केन सकर्मक इति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते चेत् केन वारणेन
मात्रवाचिनेन 'आय' इत्यस्य वच्यम्बन्धयोगे पश्चादुत्तेजसि तस्य कर्मवाचि-
न स्यादित्यर्थः ॥

८ धातूपसर्गपक्षेण सर्वलोऽन्तरङ्गत्वात् साधनवाचकप्रत्ययभित्तिकत्वं
कार्यत्वं सुट् पूर्वं भाष्यमायात् पूर्वं श्रुति स्वस्य विरुद्धत्वाद्—वार्त्तपेति ॥

९ असिद्धत्वं बहिरङ्गसिद्धत्वं ॥

पदमिति । अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते । अनुरूपेणैव तिङ्शु धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः । करोतिना चेह तदादिविधिर्नस्ति, विशेषस्यासन्निधानात् । 'अतः कृत्वि' इत्यत्र समासधिकारात्तदास्येति सुत्तरपदं कृत्वादेन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः । 'अविगन्तो-भूतो चप्रत्यये' इत्यत्र चप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितम्—'धातुना विशेषेण तदादिविधिर्भवति' इति ॥

युक्तमिति । यद्युक्ते तदेव दर्शनमर्हति, तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः ॥

पूर्वं धातुरिति । विशिष्टा क्रिया साधनेनार्थलभाय संबध्यत इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः ॥

इतरो लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमावाह्यतीति भन्वा-
ऽऽह—**नैतदिति ॥**

इतरो विशिष्टा क्रिया साधनेन साध्यते, न तु साधनालब्ध-
स्वरूपाऽन्यतो विशेषं लभत इति भन्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्ट-
साध्यमात्रसाधनसंबन्धाश्रयेणाह—**सत्यमिति ॥**

संघत इति । धातुसंज्ञाया अपील्यर्थः । यस्माद्धातूप-
सर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते, अडादिव्यवसायं
तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम्, तत्र 'सं कृ' शब्दे व्यवस्थित एव
सुदृढं भवति । पश्चात्समुदायव्यवस्य तेषामर्थेनाथवतो धातु-
संज्ञा ॥

(उद्धृतः) ननु कृनेऽपि संयोगोपग्रहणे सुटोऽस्ति क्त्वा-
त्कथं गुणोऽयं आह—**तत इति ॥**

निवार्यत इति । पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वं यद्युक्ते तन्नि-
राकियत इत्यर्थः ॥ अनुरूपेणैविति । करोती धातो परतत्सिद्धिधा-
नादिति भावः ॥ ननु 'अतः कृ—' इत्यादिवत् 'करोत्यादौ पदे'
इत्यप्यस्यं तिङ्शुः पूर्वं सुदृढं । अयं आह—**करोतिना चेति ॥**
साधविधौ स्वस्ति तत्संनिधानमित्याह—**अतः कृ इति ।** समा-
साधिकारस्य 'नित्यं समारो—' इत्यतः । अनेनैव 'कर्णावुत्तरप-
दे' इति धातुसंज्ञाया उपायित इति बोध्यते । ईयमेवाद्येव इति
बोध्यम् ॥ ननु वर्णग्रहणाभावात्कथं तदादिग्रहणमत आह—**अनि-
गन्त इति ॥**

भाष्ये—द्रष्टव्यम्—एतद्धं भावे कृत्वा इत्याह—तदेव दर्शन-
मिति । 'किमन्तरङ्ग बहिरङ्गम्' इति प्रश्ने यद्युक्ते तदेवाश्रयणीय-
मिति भाष्यार्थः ॥ युक्तं दर्शनमेवाह—**भाष्ये—**धातूपसर्गो-
रिति । एवञ्च सुटोऽन्तरङ्गत्वेनासिद्धत्वाभावाद्युक्ताभावेन न
दीर्घप्रसङ्गः, संयोगादित्वाच्च गुणस्तिद्वित्यर्थः ॥

अर्थलभामयेति । 'उपासते गुरुः' इत्यादौ साधनेन कर्मण
स्वान्वययोगार्थलभामयेत्यर्थः ।

भाष्ये—नैतत्सारमिति । बह्यमाणोऽभिप्रायः । तस्यासारतो
दर्शयत् 'पूर्वं धातुः साधनेन' इत्यस्य युक्तत्वं दर्शयति—**साधनं
हीति ॥** कियं—**तत्प्रतीतिम् ।** साधनयोगेनैव हि साध्यत्वेन धातु-
संघतीति, साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् । क्रियायोगे चोपसर्गत्व-
मिति भावः । तदाह—**धातूपसर्गं इति ॥** तर्—**साध्यत्वेन प्रतीताम् ।**
तत्र विशेषणीयमृतमर्थमुपसर्गं चोत्पत्तीत्यर्थः ॥ अभिमित्तुं सत्य—
साध्यत्वेन ज्ञातस्य, विशेषः—**विशेषणम्,** उपसर्गं धातुं चोत्-
पत्तिम् । एवञ्च पूर्वं धातूपसर्गमेवेति न सारमिति भावः ॥ इतर
पक्षद्वीकुर्वेतिान्तरङ्गत्वं व्युत्पादयितुमाह—**सत्यमेवमैतत् ।** यस्त्य-
साविति । उपसर्गसंज्ञकद्रव्ययोगापूर्वं साधनयोग इति सत्यमेव ।
परन्तु स्वदक्षिमतं धातूपसर्गसंबन्धकृतमर्थमन्यन्तर कृत्वा—**एवोप-
रूपा भवितोः पूर्वं** नियमेनाकाङ्क्षितार्थत्वात् साधनसत्यार्थप्रत्यययोगे
कृते क्रियात्वावगातात्तुपसर्गसंज्ञकद्रव्ययोगः । अन्यथा केन कृत्वात्तुः
सर्वत्राप्रतीयमानः सोऽर्थः कथं श्रोता भ्रूयेतेति भावः ॥ यो
हि मन्यते इति । शब्दसंबन्धवदर्थसमन्वोऽपि पश्चादिति यो
मन्यत इत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गतत्वर इति । सौभनसंबन्धोत्तरमुपसर्गसंबन्धे 'सं कृ' ति'
इति स्थितेऽन्तर्धृताथेकमिच्छकत्वाद्वासाधनसंबन्धमिच्छादिवादि-
कावोत्पन्नतरङ्ग इत्यर्थः । ईदृशे स्थलेऽयमेव साधुगान्वाख्यातम-
कारः । अत एव 'उपपद्यसि' इति यस्मै धातूपसर्गयोः समासमाकाङ्क्षा
'पूर्वं धातुः साधनेन' इति पूर्वं तिङ्गि विशिष्टेनैव सामर्थ्यं स्यात् । तत्र
'अति' इति नियेमाश्च शिङ्गत्वेनैवार्थभावा इति समाहितम् । शिङ्गं
चोत्पत्त्यमेवेति लङ्कारः । किञ्च संप्रतिष्ठापनार्थस्येत्यनेन खगो
योगात्पूर्वमेव सुदृढं । संप्रतिष्ठापितस्य पश्चात्तत्वेऽपि सामर्थ्यं

१ तदादिविधिर्नस्तीति । एवं च यद्यपि धातुसर्गस्य सारविधानात्तत्सत्य-
स्युपायित्वेनार्थः स्यात् । तथा च साधनबोधकप्रत्ययनिमित्तसाधुगोऽन्त-
रङ्गत्वमिति भावः । आतोः कार्यप्रत्ययान्न सत्यस्येव भवतीति चरित्वासा-
स्यन न भवति । धातोः कार्यसंज्ञाभावात् । अत्यन्तसंबन्धवत्त्वमिति सुटोदेव-
वर्थाभावात् ॥

२ विशिष्टक्रिया' इति व. घ. पाठः ॥

३ विशेषणम्—उपसर्गोत्पत्तिम् ॥

४ तत्प्राप्तिसाधनं—विशेष्य उपसर्गम् ॥

५ अनेनाहिति । अना कृत्वादिना अनाप्यन्तर्गतानां सुट्त्वमित्युक्तं-
पाठानुसारम् । इत्येतत्सुट्त्वानुसारं कर्णावुत्तरपदेति वचनस्यैव सुट्
उपसर्ग इति भावः ॥

६ अयमेवाद्येव इति । न तु योको देवता इत्यादिप्रत्ययेन, किन्तु
धातुसंज्ञादेवोत्पत्त्यनन्तर एव इति साधनम् ॥

७ 'अर्थोऽर्थे' इति व. घ. पाठः ॥

८ ननु क्रियाविधौ नस्तीति । करोतीति वचनस्योपायनं हि विचार्यमाह ।
तत आह—**तत्प्रतीतिमिति ॥**

९ साधनयोगेनेति । साधनसंबन्धोत्तरमुपसर्गसंबन्धे मतीति । क्रिया-
सुपसर्गत्वे सत्यं सत्यसंज्ञाकाङ्क्षाध्यातुपर्यवर्तितम् । धातूपसर्गयोः कार्य-
निर्यापकाः ॥

१० धातोः पूर्वमिति । साधनसंबन्धोत्तरमुपसर्गसंबन्धे विधेयार्थः/वि-
त्वात् उपसर्गसंज्ञासंज्ञकद्रव्यस्य साधनसंबन्धो भवतीति धातूपसर्गयोः कार्य-
निर्यापकत्वमिति सिद्धाचिन्तोक्ते । तदर्थोऽर्थसंबन्धस्य सम्यक् संबन्धो
भवति ॥

११ साधनसंज्ञायाह—**अयमेवेति ॥**

१२ धातूपसर्गयोः कार्यनिर्यापकत्वमुपसर्गसंबन्धोत्तरमिति ।
उपसर्गसंज्ञासंज्ञकद्रव्यस्य साधनसंबन्धो भावे उपसर्ग-उपसर्गसंज्ञासंज्ञक-
कार्यनिर्यापकाः धातूपसर्गयोः कार्यनिर्यापकत्वमुपसर्गसंबन्धो
निर्यापकः ॥

परत्वयोग्यत्वेन ततः पूर्वमेव शुद्धं । अत एव निविशत इत्यादौ न समासः, नैः परत्वयोग्यादित्येन पूर्वमेवात्मनोपदप्रोक्तः, नैर्विशेष्यत्वस्यार्थाद्वा । स्वर्धं चेदं 'नैर्विशेष्यः' इत्यत्र भाष्ये इति परे ॥

रूपरूपरूपेति । प्रतिपदस्वरूपा—इत्यर्थः, तद्वामश साधनावत् इति भावः । निष्पन्नस्वरूपा—इति ॥ नार्थः, निष्पत्तिविशेषणसंबन्धेऽनुपयोगात् ॥ 'सत्यम्' इत्यङ्गीकाराद्युपमाह—शुद्धीति । शुद्धा निरूपितं विशिष्टं यत्साध्यं तस्य भावी यः साधनसंबन्धस्तदाग्रवेणेत्यर्थः । एवमपि पूर्वोक्तार्थस्यानुपपत्त्या कथं भाष्यस्वारस्यमिति चिन्त्यम् ॥

धातुसंज्ञाया इति । करोणविति द्वितीया निर्देशात्कथं ततः प्राक्सुद्धं ? इति चिन्त्यम् । 'यस्माद्धातुः'—इत्यादिकमपि कथं भाष्यस्वरसिद्धमिति चिन्त्यम् । 'सं कृदाब्दे' इत्यपि चिन्त्यम्, भाष्येण साधनक्रियायोरनुपपत्त्ययोगप्रतीतेः । एवञ्च 'स ऊ णि' इति प्रयोक्तुमुचितम् । अत्रैवाऽनेन धातुसंज्ञयोः समासापत्तिः ॥ सेनार्थेन—समुदायार्थेन । आरोपादिति भावः ॥

भाष्ये—कात्पूर्वग्रहणं चापीति । द्वितीयादिभ्यः श्रमेव सङ्गुपत्तेः 'स्थाने द्विवचन'पक्षेऽपि तत्र कर्तव्यमिति भावः ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

यदि पुनरप्यं शुद्धं कात्पूर्वान्तः क्रियते ।

(मदीपः) यदि पुनरिति । 'शुद्ध' इति ककारानुबन्धं कृत्वैत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु 'शुद्ध पूर्वान्तः' इति विवेकमत आह—ककारमिति ॥

(६२४८ पूर्वान्तत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ कात्पूर्वान्त इति चेद्विधि-
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कात्पूर्वान्त इति चेत् रुः कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेधः । संस्कृता । समो विधेयः, शुद्धः प्रतिषेधः ॥

(मदीपः) संस्कृतेति । 'समः शुक्ति' इत्युच्यमाने संभक्तत्वात्शुक्तिः पौर्वापर्याभावात्संस्कारस्य त्वं न प्राप्नोति । शुक्स्तु पदान्तत्वाद्गुणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) पौर्वापर्याभावादिति । एवञ्च मल इत्या-

प्राप्तिः, त्वत्समसंबन्धं च स्यादिति भावः ॥ पदान्तत्वादिति । 'ससजुषोः'—इत्यनेन ॥

(समाधानभाष्यम्)

समस्तावन्न विधेयः ।

वैक्ष्यत्येतत्—*संपुंकानां सत्वम्* *रत्वविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः* इति ॥

शुद्धश्चापि न प्रतिषेधः ।

'समः शुटि' (८१५) इति द्विसकारको निर्देशः । शुटि सकारादाविति ॥

(मदीपः) संपुंकानामिति । एतच्च यथान्यासेऽपि यत्तत्त्वमिति भावः ॥

शुटि सकारादाविति । यथान्यासाभ्येनैतदुच्यते । 'शुक्ति सकारादौ' इति तु यत्तत्त्वम् । तत्र सकारादिरविशेष-
णान्यासानुपपत्त्या शुको रत्वाभावः । पौर्वापर्यं च श्रुतिकृत-
माश्रयिष्यते ॥

(उद्घोतः) यथान्यासेऽपीति । अन्यथा 'संस्कृता' इत्यादौ 'वा श्रुति' इति पक्षे विसर्जनीयः स्यादिति भावः ॥ पौर्वापर्यं चेति । यचनसामर्थ्यादिति भावः । इदं च 'संपुंकानाम्' इति वार्तिका-
भेदस्यावश्यकम् । अन्यथा तस्यापि शुक्तिः परत एव मष्ट्येदोपता-
दवश्यमेव । 'संक्षेपः' इति वदन्तं प्रति वार्तिकाविरोधमदर्शनाय तु सप्तं विधाय वार्तिकाश्रयेण समाहितमिति बोध्यम् ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथवा परादिः करिष्यते ।

(६२४९ परादिस्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ परादाविद्गुणप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यदि परादिः, इद्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृतीय, 'श्रुतश्च संयोगादेः' (७१४३) इतीदं प्राप्नोति ।

संस्क्रियते, 'शुणोर्ति संयोगाद्योः' (७१४९) इति गुणः प्राप्नोति ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

एवं तर्ह्यमक्तः करिष्यते ।

प्राप्तिः इति व्याख्यातं सप्तमेति तुल्यं तद्विरुद्धम् ॥

१ श्रुत्यर्थः—समः शुटि इति सूत्रम् ॥

२ यत्तत्त्वमिति । समः शुटि (८१५) इति सूत्रे भाष्ये ॥

३ द्विसकारको निर्देशः स्यात्—शुटि सकारादाविति । एतदपि समः शुटि इति सूत्रमात्रं यत्तत्त्वम् ॥

४ यथान्यासेऽपि—समः शुटि इति व्याख्यानम् । ५ यः समः शुटि इति व्याख्यानम् ।

६ इदं चेन्न परीह्यते 'शुक्ति' इति शब्दे परीह्यतेऽपि नास्ति दोष इत्याशयः ॥

७ ननु 'शुटि' इति शब्दे 'शुटि सकारादाविति' यत्तत्त्वम् इति समाधानमनुपमिलन आह—यथान्यासेति ॥

८ कश्चिद्विधिः इति । 'कात्पूर्वान्त' इति चेद्विधिरिति विधेयः इति वार्तिका-
देन दर्शितं इति यत्तत्त्वमिति ॥

१ इतिपेति । धातुनिर्देश एव इतिपि संबन्धात् धातुसंज्ञायां मार्क शुद्ध-
शब्द इति चिन्त्यते नीत्यम् ॥

२ अत्रपेति । यदि 'सं ऊ णि' इत्यवस्थायाज्जेव शुद्धः प्राप्तिर्निरूप्यते तदा
शुद्धं समाह एव स्यादिति भावः ॥

३ द्वितीयादिभ्यः इति । साधनबोधकप्रत्ययस्य पूर्वसुल्लापविधिः कति-
चित्कालेऽपि दुर्बलं शुक्तिः शब्दः ॥

४ विरुद्धमिति । द्वितीयं पूर्वान्तत्वमिति विरोधः ॥

५ 'मायामयकारस्य' इति म. च. छ. पाठः । यद्युक्तत्वात् 'एवं च
मल इत्यादिप्राप्तिः' इति दर्शनात् 'मायामयकारस्य' इत्येव पाठः अस्मात् ।
६, इत्यादिपुच्छेऽपि तर्ह्येव पाठः उपर्युक्तः । शुक्तिः संभक्तत्वेन उपगतस्य पौर्वा-
पर्याभावात्कथं न च मदीपतत्त्वात् । शुद्धः संभक्तत्वात् सकारस्य पौर्वापर्य-
भावात्तुल्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । कथमप्यथा मष्ट्येति । एवं च मल इत्या-

(प्रदीपः) अभक्त इति । टकारोऽनुबन्धो न करिष्यते ॥

(६२५० अभक्तत्वाक्षेपवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ अभक्ते स्खरे दोषः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यभक्तः स्खरो न सिध्यति । संस्करोति, 'तिट्टतिङः' (८।१।२८) इति निघातो न प्राप्नोति ।

ननु चात्र सुडेवातिङ् ।

न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

नञियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतित्वात् । नञ्युक्तमिष्य युक्तं चान्यस्मिन् सदृशे कार्ये विहास्यते, तथा ह्यर्थो गम्यते ।

तद्यथा—अब्राह्मणमानयेर्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियमानयति, नासौ लोष्टमानीय कृती भवति ।

एवमिहापि 'अतिङ्' इति प्रतिषेधादन्यस्मादतिङ्तिङ्सदृशात्कार्यं विहास्यते ।

किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम् ?

पदम् ॥

(प्रदीपः) स्खरो न सिध्यतीति । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविशमानवत्' इति परिभाषा नास्ति, कथं तर्हि—ह्रस्वस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविशमानवत् इति । तदेवमभक्तपक्षे स्वरदोषप्रसङ्गात्परादिः सुदृष्ट क्रियते । इहणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अथवा 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इत्यतः 'उपदेशे' ग्रहणम् 'नततथ संयोगदिः' इत्यत्रानुवर्तते । तेनोपदेशे संयोगादेरिति धानास्तुति कृते न अभिप्रेत्यति । 'गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः' इत्यत्रापि 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्य-यः संयोगादित्यस्य गुणविधानास्तुति कृते संयोगादेर्गुणमात्रः ॥

(उद्धोतः) अभ येति । 'हलोऽनन्तराः—' इति घञे 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे संहपीठ संक्षिप्य इत्यत्रानयोरिद्वैगुणयोरानपादनपरमागम्यविरोधादिदं चिन्त्यम् । तस्माच्चनमेव धारणम् ॥

(१११८ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।५ आ. ८३)

२५७९ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा-

लेखने ॥ ६।१।१४२ ॥

(६२५१ अर्थोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुल्लाय-

करणेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) किरतेर्हर्षजीविकाकुल्लायकरणेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अपस्किरते कुकुटो भक्षार्यो । अपस्किरते श्वाऽऽश्वार्थी ॥

(प्रदीपः) किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादात्त्वाः, न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपादाः, न चतुष्पाच्छकुनयः । नै चातिप्रसङ्गः, विशिष्ट-हर्षादिविषयत्वात्सुधात्मनेपदयोः । प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वान्वाख्यानाम् ॥

(उद्धोतः) सूत्रोपात्तोपाधेर्विशेषेऽवस्थापनाय वार्तिकम् । तत्रात्मनेपदवद् वृद्धोऽपि विषयविशेषेऽभिधानस्याभावादेव सिद्धी रस्यां सूत्रोपात्तोपाधिरनर्थक इत्याह—हर्षादय एवेति । एतत्समानाकारनेवात्मनेपदविधायकम्, एतन्मेव बोधाहरणानि ।

(१११९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।५ आ. ८४)

२५८१ अपरस्पराः क्रियासातत्ये

॥ ६।१।१४४ ॥

(सातत्यपदार्थयोधकभाष्यम्)

किमिवं सातत्य इति ।

सन्ततस्य भावः सातत्यम् ।

यद्येवं 'सातत्ये' इति भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमिदमिति । मर्कटलोपलक्षणगुणलम्भाक्षिपातनाश्रयणेन वायकत्वाक्षिपातनानां संततशब्दस्य वाच्यप्रसङ्गात् प्रश्नः ॥

दाहरणदात्र दत्त गुण्यशब्दो वाच्यवाच्यदात्र ॥

* न चातिप्रसङ्गः इति । एते यदुक्तं—चतुष्पाच्छकुनिष्वादेव इति तत्परयोः किरतेर्हर्षेति वाच्यमिति चार्तिट्टमिमांसा । य देवं 'अपस्किरति वृषुसम्' इत्यत्र चि हृष्टात्मनेपदे स्थानमिति वाच्यम् । अनिधानस्याभावात् चतुष्पाच्छकुनिष्वादिष्वेव तयोः प्रयोगात् । वात एवात्मनेपदविधायकं चतुष्पाच्छकुनिष्वादादेरिति नैवात्र शङ्का ॥

६ मर्कटलोपेति । सातत्यविरुद्ध मर्कटलोपो दृश्यते, तद्विषयक कथं च नोक्तम् । अतः 'क्रियासातत्ये' इत्येवप्रमाणमेवास्मदीयम् । विवाचनस्य च वाच्यद्वयं भवितव्यं न चार्तिट्टोक्तं विवाचनम् '६३३' मर्कटलोपे चतुष्पाच्छकुनिष्वादिष्वेव प्रश्नः ॥

१ 'अमर्कट एव' इत्येव वार्तिकं य. अ. पुष्पको. ॥

२ इहणयोस्तादात्म्येति । तत्र हि एते भाष्ये—प्रत्येकं संयोगसंज्ञा

'संहपीठ' इत्यत्र कृत्य संयोगादेरितिदं प्राप्नोति । तैवं विहास्यते संयोग आदर्भसि । कथं तर्हि । संयोगो भारी वस्तु योऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं साधारणमात्रं परिहृतम्—इति संहपीठप्रकाशनादिदम् । यदि कृत्य संयोगादेरिति एते एतदेवदत्तगुण्यशब्दां तैवैव वाच्ये व्यभोज्यं प्रयातः प्राप्य । रेतिव अ. उद्धोतः 'इहणयोस्तादात्म्यपरमागम्यविरोधात्' इति पदार्थः । तदुपयोऽयम् । प्रत्येकं संयोगसंज्ञा संहपीठसंज्ञा इति तदेवदत्तगुण्यशब्दो वाच्यद्वयमिति ॥

३ आत्मिण्यर्थे—सत्यम् ॥

४ सुटापा—मीदृ । वाच्यद्वयं 'अपस्किरते श्वा आश्वार्थी' इत्यु-

(उद्धोतः) ननु मलोपस्य लक्षणाभावेऽपि निपातनादेव साधुत्व स्यादत आह—निपातनाश्रयण इति । निपातनाना वाच्यत्वं च सर्वोदित्ये माध्वे साधितम् ॥

(६२५२ सात्वत्प्रसाधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समो हितततयोर्वा लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समो हितततयोर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितम्, सहितम् । संततम्, सततम् ॥

(प्रदीपः) इतरो लक्षणांतर शब्दान्तरसिद्धार्थमवद्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह—समो हितततयोर्वेति । ध्वनिकन्यायाश्रयेण तु सततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति, न तु प्यम्—इति सातत्यमिति न भवति । उहिताया समासे नैषा मकारलोप इत्येव, नान्यत्रेत्याहुः ॥

(उद्धोतः) ननु सन्ततस्य साधुत्वे सात्वत्त्वमिलपि स्यादत आह—अव्यविवेति । अत एव सर्वोदित्ये माध्वे 'निपातनात्मलोपे सन्ततमिति न सिध्यति' इत्युक्तम्, न तु 'द्युजोच्चारितसमादीप सान्तालमिति न सिध्यति' इत्युक्तम् । अत्र च 'सान्ताल इति भवितव्यम्' इत्युक्तम् । नान्यत्रम्—'अवश्यं कर्तव्यम्' इति न स्यादत आह—संहितायां समासे वेति ॥

(६२५३ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सन्तुमुनोः कामे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सन्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः । सकामः । भोक्तृकामः ॥

(मलोपसाधकभाष्यम्)

मनसि वेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तृमनाः ॥

(६२५४ मलोपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अवद्यमः कृत्ये ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवद्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः । अवद्यमाव्यम् ॥

(११२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८५)

२५८२ गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६ । १ । १४५ ॥

(असेवितपदप्रयोजनभाष्यम्)

इदमतिग्रहं क्रियते—सेविते—असेविते—प्रमाण इति, सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् ।

केनेदानीमसेविते भविष्यति ?

नन्वा सेवितप्रतिषेधं निरास्यामः ॥

नैवं शक्यम् ।

सेवितप्रसङ्ग एव स्यात्, असेविते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरप्यं विज्ञास्यते—अविद्यमानसेविते—असेवित इति ।

तस्मादसेवितग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्, यत्र तु गवामत्यन्तमसम्भवनं न स्यात् । 'असेवित'ग्रहणसामर्थ्यात् बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्यन्तमसम्भवनं तत्रैवागोप्पदशब्दः प्रयोक्तव्यः, न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः । अन्ये तु—अविशेषेणागोप्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति । असेविते गोप्पदशब्दस्यासम्भवादगोप्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम् ॥ इह प्रमाणे गोप्पदशब्दो निपात्यते । यदा वर्णदेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते—'गोप्पदपूरं दृष्टो देवः' 'गोप्पदमार्तं क्षेत्रम्' इति । नात्र गोपधं स्वार्थमुपासीयते । यथा—चैत्रोर्षं दृष्टो देव इत्यस्यपि चैत्रोर्षे प्रयुज्यते, तथा—'गोप्पदपूरं दृष्टो देवः' इत्यस्यपि गोपादपूरणे ॥

(उद्धोतः) यत्र सेवनमिति । ग्रामादौ, नविवद्युक्त्यावादिमि मावः ॥ नन्वसेवितग्रहणेऽप्यत्र दोषस्तदवसोऽन आह—सामर्थ्यादिति ॥ तेन यत्रेति । अरण्येदौ ॥ अविशेषेणेति । अरण्येदौ, ग्रामादौ चैवार्थः । अत्राश्विनीव न तु बहुव्रीहिसमासभाजप्रदशकभाष्यविरोधः । किञ्च गोप्पदशब्देनैव नन्वमासवद्वृत्तिरित्यादि सिद्धेऽसेवितग्रहणसार्थेयं दुरुपपादमेवेत्याहुः ॥ नन्वसेवितेऽपि गोपधत्वेव निपादनात् 'अगोप्यताति' इत्युदाहरणमयुक्तमत आह—असेवित इति । गदा पतद—सान तत्र गोभिरसेवनासंभवादिति भावः ॥ परिच्छेदः—अल्पत्वरूपः । एवञ्च गोप्पदशब्दः स्वार्थपरित्यागपूर्वकमवधारणरूपे प्रमाणभावे वर्तते इति उपायवद् ॥ तत्र दृष्टान्तसह—यत्रेति । 'वेदे श्रोत्रे' इत्यत्र हि 'नर्तयामासे' इति वर्तते ॥

(११२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८६)

२५८३ विष्किरः शकुनौ वा

॥ ६ । १ । १५० ॥

(६२५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ विष्किरः शकुनौ विक्किरो वा ॥*॥

(भाष्यम्) विष्किरः शकुनौ विक्किरो वेति वक्तव्यम् । शकुनौ चेत्युच्यमाने शकुनौ वा स्यादन्वत्रापि नित्यम् ॥

१ अत्र दृष्टं—वृत्तमिति नान्यथापुनरेव ॥

२ विष्किर इति । इहान्तिनोऽन्यथाप्यापीतुः तु नृत्तमेव प्रयुक्तो रमाहिसत्यमे १५० संख्यां दृष्टव्ये । अत्र तु भाष्यं प्रतिपादितम् ॥

आह—अवस्थितम् । वक्तव्यं च। सुवचनेनैव पाठ उचित इति आत्मास्वभावमिति मनीषये ॥

(प्रदीपः) 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रपाठमाश्रित्य वार्ति-
कारम्भः ॥ शकुनौ वा स्यादिति । इह सिद्धस्य शब्दस्य
विकल्पेनाभिसम्बन्धो नास्ति । यथा—मेघः पञ्चविंशतिपित इति
नात्र पञ्चत्वं विकल्प्यते, किं तर्हि ? आलम्बनम् । ततश्चाधि-
करणविकल्पः प्राप्नोतीति भावः । यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात्,
किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत् ; तत्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं
स्यात् । शकुनौ वा भवति, तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थे—इति ॥

(उद्धोतः) इति सूत्रपाठमिति । 'विष्किरः शकुनिर्विबिरो
वा' इत्यनर्थः पाठ इति भावः ॥ ननु शकुनौ सुडायमनिपातनस्य
निबन्धे विष्किरस्य सिद्धेर्वांतिक् व्यर्थमेत आह—इहेति ॥ अधि-
करणविकल्प इति । शकुनौ वाऽन्यत्र बेलाकारः ॥ त्रुक्तम्—
भाष्ये—अन्यत्रापि नित्यमिति ॥ तुल्यजातीये इति ।
प्राणित्वादिना तुल्यजातीय इत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । न वाच्यत्वेन शकुनिरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

निपातनमभिसंबध्यते—विष्किर इत्येतन्निपातनं
शकुनौ वा निपात्यत इति ॥

(प्रदीपः) न वाच्यत्वेनेति । मुटो भावो विकल्प्यत
इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) भाष्ये 'निपातन'शब्देन कर्मव्युत्पत्त्या सुड-
प्यते, निपातनद्वारा सुडप्राप्तौ विधीयते इति तस्यैव विवरणेन बोधः ।
यथा श्रीहिरण्यकेशिनादी श्रीहिराण्यनो यवसाधनस्य यागो विकल्पेन
विधीयत इत्यर्थः । 'विष्किर' इत्येतन्निपातनमित्यनेन निपात-
नान् । सुड शकुनौ वा निपात्यते—नोप्यत इति भाष्याक्षरार्थः ॥

(११२२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८०)

२५८४ आश्चर्यमनित्ये ॥ ६ । १ । १४७ ॥

(१२५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आश्चर्यमद्भुते ॥ * ॥

(भाष्यम्) आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात्—आश्चर्यमुच्यता वृक्षस्य, आश्चर्यं नीला
घोः, आश्चर्यमन्तरिक्षेऽव्यन्धनानि नक्षत्राणि न
पतन्तीति ॥

(प्रदीपः) आश्चर्यमद्भुत इति । अद्भुतं—विम्वयहेतुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'अनित्ये' इत्येव सिद्धम् ।

इह तावत्—आश्चर्यमुच्यता वृक्षस्येति, आश्चर्य-
ग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

उच्यता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यं नीला घौरिति, नाश्चर्यग्रहणेन घौरभि-
सम्बध्यते ।

किं तर्हि ?

नीलता । सा चानित्या ॥

आश्चर्यमन्तरिक्षेऽव्यन्धनानि नक्षत्राणि न पत-
न्तीति, नाश्चर्यग्रहणेन नक्षत्राण्यभिसम्बध्यन्ते ।

किं तर्हि ?

पतनक्रिया । सा चानित्या ।

तत्रानित्य इत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) अनित्य इत्येवेति । निपातनाद्यानित्यविशेषो
विस्मयहेतुर्यस्येति ॥ सा चानित्येति । श्रृङ्गान्तरे तथाविधया
उच्चताया अदर्शनात् ॥ नीलतेति । सा च सदा दिवि न
इत्यत इत्यमित्यता ॥ पतनक्रियेति । नगर्षयुचेति भावः ।
अव्यन्धनस्यापतनं न इत्यत इत्यमित्यम् ॥

(उद्धोतः) ननु 'अनित्ये' इत्युच्यमाने घडादावप्याश्चर्यमद्भ-
प्रयोगः स्यादत आह—निपातनाच्चेति ॥ अनित्यम्—अनित्यम् ॥

(११२३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ५ आ. ८०)

२५९१ मस्करमस्करिणौ वेणुपरि-

ब्राजकयोः ॥ ६ । १ । १५४ ॥

(मस्करिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथं मस्करौ परिव्राजक इति ?

इतिनैतन्मत्वर्थ्यायेन सिद्धम् । मस्करोऽस्यास्तीति ।
न च मस्करौ मस्करोऽस्यास्तीति—परिव्राजकः ।

किं तर्हि ?

मा एत कर्माणि मा एत कर्माणि शान्तिपद-
धेयसीत्याह, अतो मस्करौ—परिव्राजकः ॥

(प्रदीपः) मा एतेति । 'अयं मा एत—अयं मा एत'
इत्युपक्रमोपशान्तिपदः काम्यकर्मपरिहाराभिरुपाक शेषश्री-
सुपदेश मस्करौत्युच्यते । माहर्षात्करोतेरिति । मुद्रागमः,
माहो इत्याह निपात्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—नयै मस्की मस्कोऽश्लेनि । एत-
दभेको न मस्कीरुग्भः, नै हि सर्वः परीमात्रो दण्डभरः, नापि
तन्मात्रेण परीमा तद्वत्तमिति गावः ॥

अयं मा कृतेति । 'अयं स्वतः राजय लक्षणान्गोनि' इत्युपमस्य
स्वयं गमोनि परीत्यस्य परादन्नेयमुपश्लेषः । भाष्ये—'यनै' य-
न्नेन काम्यगमोऽनुच्यते । नित्येति निमित्ताणि ॥ अनुशोरिषि व-
शान्नेय । अत एव—

'काम्याणां कर्मणां न्दासं संन्यासं कलयो विदुः ।'

इति रीतायामुपपत्ति भावः ॥ करोतेरिति । वाच्येनैव गिनौ
प्राप्त इति निरायत इत्यर्थः ॥

(११२४ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ५ भा. ८९)

२५९४ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्

॥ ६ । १ । १५७ ॥

(गणस्वरूपसाधकभाष्यम्)

अविहितलक्षणः सुद पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।
पारस्करो देशः । पारस्करो घृक्षः । रथस्या
नदी । किष्किन्धा गुहा । किष्कुः ॥

तद्वृद्धतोः करपत्न्योश्चोर-
देवतयोः सुदतलोपश्च ।

तस्करः, वृहस्पतिः ॥

प्रायस्य चित्तिचित्तयोः
सुडस्कारो वा ।

प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पद्याध्यायस्य प्रथमे
पादे पञ्चममाहिकम् ॥

१ मनु मस्को वेयुदणः । ओऽस्याधीलणो दण्डिनामुपपन्न एवेति कथं
मुच्यते—नयै मस्की मस्कोऽस्याधीलादि । तदाह—न हि सर्वः परीमा
त्रा इति ॥

२ अनुदात्तानि भवन्ति इति पदानिचाम्बरहितं क ट पाठः ॥

३ नम्यते इति । पूर्वपक्षोति चेत् ॥

४ अदायंवेति । 'दद्यापमिषेण ग्रहं समार्धं' इति धोमपादनां सम-
र्धनं विधीयते । तत्रैव ग्रहयते—यस्य पशुना वधेतेत्यादौ पशुसमेकस्य विव-
क्षयेऽतो नागेष्वपशुकरणयोः बाणो भवति, तथाऽपि महस्तेदेस्यत्वेन ग्रहणं
तमेकस्य विवक्षणीयम् । तेनैवस्य महस्य समार्धं न मनुयात् । अतश्चेति—
ग्रहमिषणं ज्ञातयेकवचनम्—इति । चातिशायकत्वेऽपि चाति शस्कारसमवाया
वशादायमभूते कति कतिचपि इत्येवमुक्तिर्न सत्यमेव चाति शस्कुता
भवतीति एक एव ग्रह समार्धनीयः । सोमयोगे हि एषादयमहा भवन्ति तेऽ
पस्य कल्पय समार्धं भवतीति । अत्रोच्यते—महिषपालं गुणं आकर्त-

(प्रदीपः) त'करोतीति—तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म
प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते ॥ अस्कार इति । शस्य स्थाने-
ऽस्कार—अस्करः । शकृन्वादितात् परस्परम् ॥

इत्युपाध्यायर्ज्यपुत्रकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे पट्ट-
स्याध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाहिकम् ॥

(उद्योतः) नित्यं मन्त्रे चोरकर्मलक्षणम् ॥ शस्य स्थाने
इति । प्रायश्चात्यान्त्याद्वारस्थान इत्यर्थः । अन्यथा सर्वादेशः स्वादिति
भावः । चिनोते विष्णुसंके भावे कथं ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तस्तीर्थगर्भजनागोजीमहर्षेण भाष्यप्रदीपो-
द्योते पद्याध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाहिकम् ॥

(११२५ विधिसूत्रम् ॥ १ । १ । ६ भा. ९०)

२५९५ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्

॥ ६ । १ । १५८ ॥

(सूत्रार्थलिङ्गायकभाष्यम्)

किमनुदात्तानि पदानि भवन्ति एकं पदं वर्ज-
यित्वा ?

नेत्याह ।

पदे चेयामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्ति एक-
मयं वर्जयित्वा ॥

(प्रदीपः) किमनुदात्तानीति । 'पदम्' इति ज्ञातवैक-
वचनं न्येयते । यथा—ग्रहं समार्धोति ग्रहार्थस्य सहायत्वात्
प्राधान्यात् सहाया अविवक्षा, तथा 'पदम्' इत्यप्रापि, पदस्य
सहायत्वात् । अनुदात्तशब्दं च लौकिकं मन्यते । लोका हि
'उदात्ता पदम्—अनुदात्ता पदम्' इति व्यपदिशन्ति । अनुदात्त-
गुणयोगात्पदमनुदात्तम् । तत्राचामनुदात्तागुणयोगे व्यञ्जननपि
तत्साहचर्योत्पत्तिर्न शक्यत इति अन्तरासमुदायकस्य पदमनुदा-
त्तागुणयोगात् 'अनुदात्तम्' इति सामानाधिकरूप्येन निर्देश उप-
पद्यते । 'एकवर्जम्' इत्यनेकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते ।

वीथः, 'महिषणं मवानमावर्तनीयम्' । तथा चानं महमिति द्वितीया मह-
स्योदेस्यया प्रयोजनवत्तया च प्राशङ्ग्यं ज्ञापते । समार्धंश्चात्र गुणः । दण्ड-
महस्य मावत्तया समार्धस्य गुणत्वात्, चावर्तौ पदाकावत्समाधेन विधीयत
इति सर्वेऽपि ग्रहणं समार्धनीयम् । नचेव पशुना वधेतेत्यपि गुणमनुदात्त-
मन्त्रस्यापि अविषयत्वाद्देवकारणवशात् समवेदिनि चेत् । तत्र हि
पशुर्गोमृगश्च, बाणो युद्धकः । यदि पशुगतवधस्यापि अविषयः स्यादा यावत्त-
मविवक्षावन्तो यामा इति प्रतिगुणं मवानमावर्तः स्यात् । सा च पूर्वोक्तस्यापि
विशदः । पशुप्रायश्चित्तोपायं पशुगतवधस्यापि विषयः करणीयः । तत्र च
श्रुत्यभागेकत्वमाश्रित इति ग्रहं समार्धं लोको मेव । तद्वदपि पदस्य
अस्मार्थत्वाद्देवकारणवशात्किञ्च न तदुपाधिरवचनं विवक्षणीयमिति भावः ॥

५ 'तद्वर्जम्' इति ॥ पाठः । 'तद्वर्जम्' इति क ट पाठः । अविषय-
मेतलदमित्युत्तरपोतत्वात्तान्तात्, 'तद्वर्जम्' इत्यनुदमेव । ननुवचनेन व्यञ्जनेन
सामानाधिकरूप्यात्, 'तद्वर्जम्' इत्यनुदमेव, वचनादीर्घत्वात्तान्तात् ।

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । पर्याययोगपदयोर्वैयर्थ्याभावेन शापकेन निरासाचार्यः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकभाष्यम्)

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य—‘यतुरनडुहोरामुदात्तः’ (७।१।९८) ।

चत्वारः, अनङ्गाहः ।

विकारस्य—‘अस्थिदधिसफथ्यक्षणांमनडुदात्तः’

(७।१।७५) । अस्त्रा, दध्ना ।

प्रकृतेः—गोपायति, धूपायति ।

प्रत्ययस्य च—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ।

एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥

(प्रदीपः) चत्वार इति । ‘वतेरन्’ इति यतु-तच्च

आमुदात्तः, आमुदात्तः । तत्र विरोधाभावामुदात्तद्वयप्रश्नः ॥

अनङ्गाह इति । अनेन बहतीति अनङ्गि बहेः ‘किप्’ उक्तानसः ।

इति किप् । अनङ्गाहोऽमुनप्रत्ययात् आमुदात्तः । ‘गति-

कारकोपपदात्तत्वं’ इति उत्तरपदप्रवृत्तिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः ॥

अदृष्टेति । ‘असिञ्जिभ्या णिञन्’ इत्यामुदात्तोऽस्थि-

शब्दः, दधिशब्दः ‘नन्विपयस्यानिसन्तस्य’ इत्यामुदात्तः ॥

(उद्घोषः) अनङ्गाह इति । अतोपपदस्योपपत्त्यो-

प्यगमस्यो दोषः ॥ नन्विपयस्य—ननुक्तविपयस्य ॥ तित्तिरीः—

चम्पोदात्तः ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

(सूत्रप्रयोजनसाधकश्लोकश्लोकभाष्यम्)

यौगपद्यं तवै सिद्धम्

यद्यं ‘तवै चान्तश्च युगपत्’ (६।२।५१) इति

सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—

न युगपत्स्वरः भवतीति ॥

(प्रदीपः) तवै चान्तश्च युगपदिति । अनेन गते

पूर्वस्य पदस्य प्रकृतिसंख्ये विधीयते, तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तो-

दात्तत्वम् । तत्र ‘युगपद’ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये

सिद्धे युगपद्ग्रहणमप्यत्र यौगपदाभावस्य ज्ञापकम् ॥

(उद्घोषः) वार्तिके ‘तवै’ग्रहणं सूत्रोपलक्षणम् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) पर्यायस्तर्हि इति । शापकेन यौगपद्ये निरले पर्यायप्रश्नः ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानश्लोकभाष्यम्)

पर्यायो रिक्तशासनात् ।

यद्यं ‘रिक्ते विभाषा’ (६।१।२०८) इति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—न पर्यायो भवतीति ॥

(प्रदीपः) रिक्ते विभाषेति । अनेनामुदात्तत्वम् । पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण । तदेवं पर्याययोगपद्य- निरासे परित्यज्यादियुक्तः स्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण ॥

(उद्घोषः) अनेनामुदात्तत्वमिति । ‘विकल्पेन विधीयते’ इति शेषः ॥

(प्रयोजनसाधकश्लोकभाष्यम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्

एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रयोजनसाधकश्लोकभाष्यम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

स्वरितेन समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदा-
त्तोऽस्ति । तस्मान्नाथोऽनेन योगेन ॥

(प्रदीपः) स्वरितेनेति । उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे समावेशप्रश्नः ॥ स्वरितेऽपीति । उदात्ते पर्याययोगपद्य- निरासे ज्ञापकात्वे स्वरितेऽप्युदात्तसद्भावाद् उदात्तस्वरितयोरपि

पर्याययोगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः । उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याभ्रयणादेवं सम्भवे । यत्तु—उदात्तश्रुत्या स्वरितस्या-
ग्रहणमिह शास्ते, तद्युक्तम् । मुख्यस्योदात्तस्यापि, सङ्गिनो

ग्रहणस्य युक्तत्वात् । तथा च ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यादौ भेदेन

स्वरितो निर्दिष्टः ॥

(उद्घोषः) उदात्तस्वरितयोरपीति । उदात्तश्रुतिसामान्य-
विषयज्ञापकग्रहणादस्वरकस्यापि उच्चारणसमवायानुदात्तलक्षित्वा-
रिति तात्पर्यम् ॥ नन्वेवमुदात्तग्रहणेन स्वरितस्यापि ग्रहणे स्वरिता-
दनुदात्तस्यापि स्वरितेः सादृश्याद्—यदिति । अत्रैवापि लिङ्ग-
मत्याह—तथा चेति । अनेन स्वरितविषयत्वं ज्ञापकस्यासङ्गत-
मित्युक्तम् ॥

१ स्वरितेन तु समावेशः इति व श्रु. पाठः ॥

२ उदात्तस्वरितयोः शास्तेऽप्युदात्तस्य स्वरितसमाधायकत्वं आह—उदा-
त्तेति । उदात्तस्वरितयोः यत्रो ‘वदीप्यमात्राह वद्भोऽन्तोदात्तादह’

इति सूत्रेऽन्तोदात्तपदेनान्तस्वरितस्यापि ग्रहणे—अन्तोदात्तादिति । अन्तोदात्तानाम् ।

अत्र अन्तोदात्तग्रहणे शास्तेऽप्युदात्तस्य उदात्तः कटुत्तरपदप्रकृतित्वेन स्वरित-
सामान्यत्वात् । ततश्च ‘उदात्तादह’ इति स्वरिते यन्त्रोदात्तानुदात्तपि
टङ्गहृत् ॥

३ स्वरित इति । उदात्तादह उदात्तस्य स्वरित इत्यनेन ॥

(चार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे—

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । ज्ञापकादस्पष्टा सन्दिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति । साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा चासन्दिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदाऽऽरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः । इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः । एकमचं कर्त्तव्यत्वा शिष्टानामचमनेनानुदात्तत्वं क्रियते । तत्र येयाम-चानुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षाच्च विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत् । यथा 'भामलकीजः' इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते—धीपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, 'गतिकारकोपपदात्तत्वं' इति कृत्स्नः, 'दीर्घकाशानुपभाह्वटं जे' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, 'अन्यात्पूर्वं बह्वचः' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावाद्युपपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् । शिष्टस्य चानुदात्तत्वम् । 'एव-र्धर्जम्' इत्यस्मादि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स षडर्थत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोच्यते । तथा च 'अन्तश्च तवे युगपत्' इत्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वज्यंते । उदात्ता-दनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वं न भवति, 'नोदात्तस्वरितो-दयमगार्ग्यकादयपगालवानाम्' इति पक्षे प्रतिषेधात् ॥

(उद्योतः) यत्पूर्वकमेव भाष्यकार आह—आरभ्यमाणे-ऽपीति ॥ तत्र युक्त्यन्तरमप्याह—ज्ञापकादिति ॥ अस्पष्टत्वम्-विलम्बितत्वम् । सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वान्या ज्ञापक सन्दि-ग्धम् ॥ नान्वत्वाः परिभाषावे 'दीर्घकाशः' इत्यादावन्वा उपसर्गानात् 'भामलकीजः' इत्यादावभवोः स्वरयोरसमवादिप्रतिषेध उपपद्यतेत्यत आह—इदमेवेति ॥ एकमचमिति । एकग्रहणं शास्त्रा-न्तरविहितस्वरकोपलक्षणम् ॥ न निवर्तयेदिति । एषाम्—अर्चा, तच्च—उदात्तत्वं स्वरितत्वं च, इदं—शास्त्रं न निवर्तयेदित्यन्वयः । अत्रातिविधाने चरितार्थत्वात्प्राप्तमिदृशो व्यापाराभाव इति भावः ॥ कृत्स्न इति । जकाराकारस्यैवार्थः । शिष्टस्य—मकाराकारस्य ॥ नन्वेकग्रहणात्कच चतुर्णामुदात्तानां अवगमत् आह—एकवर्ज-मित्यस्यादिति । अस्याशय उक्तः ॥ इदं च परिभाषापक्षेऽपि समान-मित्याह—तथा चेति । यत्तु चतुर्णामेव स्वरितत्वाभावाच्चतुर्णामुदात्त-पाक्षिकं भेदं न कृतं तस्मिन्मैमिति चिन्त्यम् ॥

(६२५७ सूत्रस्यानुदात्तत्वविधायकत्वे दोषवार्त्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेक-
स्मिन् युगपत्संभवात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधम्—*जे दीर्घा-द्वह्वचः* इति, स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।

किं कारणम् ?

एकस्मिन् युगपत्संभवात् । असति खलु सम्भवो विप्रतिषेधो भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

कथं सम्भवः ?

यदाऽनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते । तदिह नास्ति ।

किं कारणम् ?

नानेनोदात्तत्वं प्रतिपिष्यते ।

किं तर्हि ?

अनुदात्तत्वमनेन क्रियते, अस्ति च सम्भवो य-दुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात्, अन्येषां चानुदात्तत्वम् ॥

(प्रदीपः) एकस्मिन्मिति । पद इत्यर्थः ॥

नानेनोदात्तत्वं प्रतिपिष्यत इति । यदि 'नोदात्तं पदमेकवर्जम्' इति सूत्रस्यासं श्रुत्या उदात्तत्वं प्रतिपिष्येत, न स्यादोषः ; एकमचं कर्त्तव्यत्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात् । कृत्-स्थाठः—'नानेनोदात्तत्वं क्रियते' इति । तत्रायमर्थः—यदि 'उदात्तं पदमेकम्' इति सूत्रं कृत्योदात्तमेकमेव पदे भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्यादोषः ॥

(उद्योतः) यदि नोदात्तं पदमिति । अत्र न्यासे 'एक'पदं एकवत्सङ्ख्यावत्तरम्, 'तवे चान्तश्च' इत्यादौ ॥ युगपद्ब्रह्मणाम-व्याप्तिमात्रेण इति भावः ॥

(अस्याधिकारत्वमाधित्वं दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनरयमधिकारो विहायते ।

किं कृतं भवति ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति योगे योग उपतिष्ठते ।

१ सूत्रमिति परिभाषास्तत्राधिकृत्ये तदार्थेन च पृथग्व्याख्याकारण-
माह—ज्ञापकादिति ॥

२ ननु एकवर्जमित्यस्यैवमुदात्तं कर्त्तव्यत्वात्, तथाचामलकीज इत्यत्र
कच चतुर्णामुदात्तं भवति । तदाह—एकवर्जमित्यस्यादिति ॥

३ ननु भामलकीज इत्यत्र मकाराकारस्य स्वरितत्वं स्यादिति शिष्टस्या-
दात्तस्य अत्र न स्यात् आह—उदात्तादिति ॥

४ यत्पूर्वकमेव—ज्ञापकस्य स्वरितविषयत्वाभावाच्चतुर्णामेव ॥

५ ह्यस्यकस्य सन्दिग्धत्वमुपपद्यति—सामान्येति ॥

६ चिन्त्यमिति । अमुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुदात्तविधायकत्वे तस्य
अवगमादस्वरितत्वं । यदि च तस्य स्वरितत्वापहारात् स्यादात्तस्य सूत्रस्य वेदार्थं
स्यादित्यस्यैव तत्पदार्थमिति केचित्पक्षो नुक्त इति चेत्पि ॥

७ चिन्त्यमिति । 'दीर्घकाशानुपभाह्वटं जे' (१।१।८२) इति सूत्रे इति
येन ॥

जे दीर्घान्तस्यादिब्रुदात्तो भवति, उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः’ (६।२।८३), उपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

(प्रदीपः) आचार्यदेशीय आह—यदि पुनरिति । अस्य स्वातन्त्र्याभावादुत्तरैर्वर्ज्यैरुवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्वेपामनुदात्तत्वं कियत इति द्वयोरपि योग-योरस्योपस्थाने क एकोऽनुदात्तत्वे वर्ज्यते को न वर्ज्यत इत्युप-पद्यते विप्रतिषेधः ॥

(उद्घोषः) अत्र पक्षे विप्रतिषेधोपपत्तिं दद्यंति—अस्य स्वातन्त्र्याभावादिति ॥ क एक इति । किं ‘दीर्घादा’ इति किं वा ‘अन्त्यात्पूर्वम्’ इतीत्यर्थः ॥

(अधिकारत्वे दोषभाष्यम्)

नैधं शक्यम् । एवमपि पाठिक एव स्वरः संगृहीतः स्यात्, येऽन्ये सप्ताध्याय्यां सरास्ते न संगृहीताः स्युः—‘समानोदरे शयित ओ चोदाचः’ (४।४।१०८) ‘अस्तिदधिसफ्यवृणामननुदाचः’ (७।१।७५) इति ॥

(प्रदीपः) नैधं शक्यमिति । अधिकार आग्रयिष्ठम-शक्यं, अव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—पाठिक एव स्वर इति । वृथाप्या-यस्वरस्यकरणस्य इत्यर्थः ॥ येऽन्ये सप्ताध्याय्यामिति । पाठि-कातिरिका ये सप्ताध्याय्यां स्वरा इत्यर्थः । अष्टमे तु नासा सिद्धा-स्येऽनुपस्थितिः, व्याख्यानादिति भावः । पष्ठेऽपि ‘संहस्र सः’ इत्यादिरेतद्वदः ॥

(६२५८ न्यासान्तरेण दोषनिवारकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

एकाननुदात्तत्वात् ।

एकाननुदात्तं पदं भवतीति शक्यम् ।

किमिदमेकाननुदात्तत्वादिति ?

न उदात्तः—अनुदात्तः, न अनुदात्तः—अननु-दात्तः । एकः—अननुदात्तोऽस्मिन्नादिदमेकाननुदा-त्तम् । एकाननुदात्तत्वादिति ।

सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । ‘एकाननुदात्तं पदम्’ इति परिभाषा कर्तव्या । यस्याचः स्वरो विधीयते ॥ एवावियमानो-दात्तो न भवति । शिष्टस्त्ववियमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः सम्पद्यते । यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रैदमुपस्थिते इति उगयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

(उद्घोषः) ननु न्यासान्तरेऽपि विधित्वे ॥ एव दोषोऽत आह—परिभाषेति । नन्वेवमपि ‘एकोदात्तं पदम्’ इत्येव परि-भाषा कर्तव्या । एक एकोदात्तो यत्र तादृशमर्थोऽच्छिद्यमुदात्तरहितमित्यर्थ-नामाह—इति चेत्, सत्यम् । तत्रैव तात्पर्यात्, नन्वेवस्य भावदार्ढ्य-बोधकत्वात् । यत्र चैकस्येति—तत्तदुदात्तादिवाक्यस्योद्वेगपरम् ॥

(परिभाषात्वस्वीकारेण न्यासान्तरनिवारकभाष्यम्)

ययान्वासमेवास्तु ।

ननु चोक्तम्—अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्ति-रेकस्मिन् युगपत्संभवात् इति ।

नैव दोषः ।

परिभाषेयम् ।

किं कृतं भवति ?

कार्यैकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोप-स्थितमिदं द्रष्टव्यम् ।

जे दीर्घान्तस्यादिब्रुदात्तो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तं पदमेकवर्जम् इति ।

‘अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः’ इत्युपस्थितमिदं भवति—अ-नुदात्तं पदमेकवर्जम् इति ।

तत्र पूर्वेणास्तु वर्ज्यमानता परेण वेति—परेण भविष्यति, परत्वात् ॥

अथवा नैधं परिभाषिका अनुदात्तस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तम्—अनुदात्त-मिति ॥

(प्रदीपः) परिभाषेयमिति । न्यासान्तरे यदि परि-भाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः, फले विज्ञेया-भावात् । स्वरविधिलिङ्गा येयं परिभाषा । एकशब्दः सर्वत्रेय-वन्ती । अनुदात्तश्रुत्युपादानात्तद्विरोधो स्वरित उदात्तस्य सर्वत्रेयो शङ्कते । तत्तदोदात्तस्वरितविधावस्या उपस्थानाद्विशोर्लक्षण-योरस्या उपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः ॥

अथवेति । लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थम्, एकवर्ज-मित्यनेन नु प्रतिषेधपर्युदासः कियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन्

१ उद्घोषेति । तत्र हि श्रुते भाष्ये आदिग्रन्थादुदात्तनिपातनं कर्तव्यत इत्युक्तम्, तस्मादयमाह स्यात् । अस्याधिप्राप्त्येऽपि सप्तमकण एवोपस्थानं भवेत्, न तु तद्वदिदृशे यद्वचः च इत्येवेति भावः ॥

२ ननु न्यासान्तरेऽप्यधिकारत्वे च एव दोषोऽत आह—परिभाषेति ॥

३ एकवर्गार्थमाह—यस्याह इति ॥

४ पूर्ववार्तिकेन विप्रतिषेधं साधयति—यदेति ॥

५ ‘वर्गवर्तते हि चञ्जा’ इति च. पाठः ॥

६ भाष्यकारो विप्रतिषेधं साधयति—तत्र पूर्वेण्यस्त्विति ॥

७ ‘परिभाषिका अनुदात्तस्य’ इति च. पाठः ॥

८ सर्वत्रेयः—यत्रैवत्यर्थः । सर्वत्रैवार्थेऽपि विधीयतेति भावः ॥

पदे सन्निपाते को वर्ज्यताम्—इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति तस्मापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते ॥

(उद्योतः) ननु विधित्वे उक्तावितदोषस्य परिभाषाभावेन कथं परिहारः ? अत आह—न्यासान्तरं इति ॥ तद्विरोधीति । अनुदात्तस्य विषयेत्वेन तद्वर्जनासम्भव इति भावः ॥

उदात्तत्वप्रतिषेधार्थमिति । सर्वं पदमुदात्तरहितं भवतीत्यर्थो-दिति भावः ॥ प्रतिषेधपर्युदास इति । कस्यैकस्य पर्युदास इति चेत्, यस्य लक्षणागन्तरेण स्वरविधिरिति गृह्यमाणः । ततोदात्तत्वप्रतिषेधेऽनुदात्तत्वमेव भवति, अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात् । तेन नैकश्रुतिः, नाम्यस्वरकता । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्तीति । इदम् 'उदात्तस्वरितयोः' इति शापकाश्रुतिस्तद्व्युत्पत्तिरिति परिभाषापक्ष एव युक्तः ॥

(६२५२ आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः
सन्देहात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिः ।

कुतः ?

सन्देहात् । न ह्यायते क एको वर्जयितव्य इति ॥

(प्रदीपः) एकवर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति । पर-
निष्पान्तरात्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति भावः ॥

(उद्योतः) ननु परत्वादिभिर्व्यवस्थायाः सुगमत्वात्
'सन्देहात्' इति हेतुसिद्धोक्त आह—परेत्यादि ॥ सर्वत्रेति ।
'गोपायति' 'कतीयते' 'औपगवत्वम्' इत्यादी ॥

(६२६० समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्त-
वचनानर्थक्यं तद्वर्जम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको
वर्जयितव्यः ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत
इत्यर्थः ॥

(६२६१ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाश-
त्वादप्रसिद्धिः स्यात् ।

प्रकृतिस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्तः प्रत्ययः ।
पचति, पठति ।

प्रत्ययस्वरस्यावकाशः—यत्रानुदात्ता प्रकृतिः ।
समत्वम्, सिमत्वम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कर्तव्यम्, तैत्तिरीयः ॥

(प्रदीपः) अनवकाशात्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति
मत्वाऽऽह—प्रकृतिप्रत्यययोरिति ॥

(उद्योतः) समत्वमिति—अत्र 'त्वत्त्वमसिमेलनयानि' इति
प्रकृतिरनुदात्ता । तित्तिरिः—'शकुनीनां च लघुपूर्वम्' इति मध्यो-
दात्तः ॥

(समाधानभाष्यम्)

विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः । विप्रतिषेधात्प्रत्यय-
स्वरो भविष्यति ।

नैवम् । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । न परः
प्रत्ययस्वरः ।

नैव दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं
यदिष्टं तद्व्यतीति ॥

(६२६२ भाष्योक्तसमाधानाक्षेपवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति

चेत्काभ्यायादिषु चित्करणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विप्रतिषेधात् प्रत्ययस्वर इति चेत्का-
भ्यायादयश्चितः कर्तव्याः । पुत्रकास्पति, गोपायति,
शतयीते ।

नैव दोषः ।

प्रकृतिस्वरोऽत्र वाचको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादि-
त्यर्थः ॥ काभ्यायादय इति । काभ्यायश्चित्करणं प्रत्याकृत्यतं
तत्कर्तव्यमेव, आयेयकोऽस्य पूर्व चित्त्वं कर्तव्यमिति—उभयोपादा-
नम् । अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधात् धातुस्वरं नाधित्वा प्रत्ययाधु-
दात्तत्वं स्यात् ॥

प्रकृतिस्वर इति । धातुस्वरः सति सिद्धत्वाद्भविष्यतीति
भावः ॥

(उद्योतः) परत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन नापाद कथं प्रकृति-
स्वरस्य वाचकत्वमत आह—धातुस्वर इति । प्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वरस्य
प्रत्ययसन्निवेशादिश्रुत्याद्युत्पत्त्युक्तस्वरस्य सति सिद्धत्वमिति भावः ॥
ननु नाम्यश्चित्स्य कृतत्वात्कर्तव्यतोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—का-
भ्याय इति ॥ प्रत्ययाधुदात्तत्वमिति । नाम्यायेयकमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरभावः । कर्तव्यम् । तैत्ति-
रीयम् ॥

१ 'मध्योदात्तम्' इति ग. पाठः ।

२ धातुस्वर इति । गोपायतीत्यादौ श्रुत्यापेक्षया प्रत्यये विहितत्वं 'यना
यना' इति धातुत्वे धातुस्वरस्य सति सिद्धत्वमिति भावः ।

३ गोपायतीत्यादौ धातुस्वरस्य सति सिद्धत्वं श्रुतिप्रमाणम्—प्रत्ययत्वेति ॥

४ 'प्रत्ययप्रयुक्तस्वरमिति' इति ग. पाठः ।

५ प्रकृतिस्वर इति । यत्तद्वानुदात्तमिति भावः सर्वप्रमाणम् । शकुनीनां
नेतृत्वमिति । यद्यप्येतेषां 'शकुनीनां च लघुपूर्वम्' इत्युक्त्यानेन नेतृत्वमिति
विधीयते ॥

(उद्घोषतः) 'प्रकृतिस्वरोऽत्र' इत्यस्य परत्वादित्याशय इन्द्रा
शब्दो भाष्ये—प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरभाव इति । परत्वात्प्रकृति-
स्वर एव स्यादित्यर्थः । किट्सरोऽपि पाठ एवैति त्रैचिरीयेऽपि दोषः ।
यैदा किट्सराणि पाणिन्यपेक्षया आधुनिककर्तृत्वाणीति परस्व बोध्यम् ॥

(६२६३ समाधानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु प्रकृतिस्वरवलीयस्त्वा-
प्रत्ययस्वरभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः
सिद्धः ।

कथम् ?

प्रकृतिस्वरात् प्रत्ययस्वरो वलीयान् भवतीति
यक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद्वलीयस्त्वम्—इति
सुप्पुपेति समासः । सति शिष्टवलीयस्त्वाद्धि 'कृतव्यम्' इत्यादौ
प्रकृतिस्वरं वाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । गोपायतीत्यादौ धातु-
स्वर एव सति शिष्ट इति प्रत्ययस्वरभावः ॥

(उद्घोषतः) समापत्ते—सिद्धं विविति ॥ अनु प्रकृतिस्वरस्य
वलीयस्य कथं प्रत्ययस्वरभावे हेतुरत आह—प्रकृतिस्वरादिति ।
नान् वधीत्तमास इति भावः ॥

(६२६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सति शिष्टस्वरो वलीयान् भवतीति
यक्तव्यम् ॥

(उद्घोषतः) एवमपि गोपायतीत्यादौ दोषोऽत आह—
भाष्ये—सति शिष्टेति । एव च व्यापकत्वादित्येवादर्तव्यमिति
भावः । तद्वन्वर्थाह—'सति शिष्टवलीयस्त्वात्' इति ॥

(६२६५ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तच्चावश्यं सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वं
यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

१ अनु प्रकृतिस्वरं किट्सरोऽपि विधीक्य इति कथं तस्याद्विधावलीयान्
प्रत्ययस्वरभावेन वाधितव्यमिति—किट्सरोऽपितीति ॥

२ शिष्टस्वरात् सति शिष्टेऽपि कश्चिद् वादे तेषां वन्येषु इत्यादिप्रा-
प्तम्—यदेति । नैतद्व्याप्यधीयान्प्रत्ययस्वरम्, किट्सरोऽपि वाधित-
व्यमित्येव परमिति इदं वादभ्येन गुप्तम् इत्युक्तम् ॥

३ श्रुतिस्वरवलीयस्त्वात्किट्सरोऽपि—प्रकृतिस्वरवलीय-
स्वरादिति । प्रकृति-
स्वरादिति बोध्यम् ॥

४ 'भवतीति यक्तव्यम्' इति क. क. उ. उक्तवर्तेन ॥

अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च ।

अनेकप्रत्ययार्थं तावत्—औपगवः, प्रकृतिस्वर-
मणस्वरो वाधते । औपगवत्वम्, त्वस्वरोऽणस्वं
वाधते । औपगवत्वकम्, त्वस्वं कस्वरो वाधते ।

अनेकसमासार्थम्—राजपुरुषः, राजपुरुषपुत्रः,
राजपुरुषपुत्रपुरुषः ॥

(प्रदीपः) कः पुनर्विशेषः—काम्यादयधितः कियेत्,
सतिशिष्टवलीयस्त्वं बोध्यते—इत्यादिज्ञाह—तच्चेति ॥

औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोऽत्र स्वर इति विप्रति-
पेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् ॥

(उद्घोषतः) प्रयोजनस्योक्त्याप्रयोजनान्तरकथनमयुक्तमिति
शङ्कामपनिगीयमाह—कः पुनरिति ॥

(सति शिष्टवलीयस्त्वात्प्रभाष्यम्)

यदि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमुच्यते, स्यादि-
स्वरः सार्वधातुकस्वं वाधेत । अनुतः, धिनुतः,
चिनुतः ॥

(प्रदीपः) स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः ।
सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात् तत्स्वरः सति शिष्टः ॥

(६२६६ समाधानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासैः
परस्यानुदात्तवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः ।

कुतः ?

तासैः परस्यानुदात्तवचनात् । यदयं तासैः परस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुक-
स्वं न वाधत इति ॥

(प्रदीपः) तासैः परस्येति । परत्वाद्वादेशेषु कृतेषु
तासिः—इति प्रक्रियायथेयं ज्ञापकमुच्यते । लावस्थानां तु तासौ
श्रुते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति । लसार्वधातुकस्वरस्य
सति शिष्टत्वं प्रसङ्गात् तद्वाधनार्थत्वादनुदात्ताभिधानस्य ॥

(उद्घोषतः) लावस्थानां विविति । अत्र पक्षेऽयमर्थो वाच-
निक एवेति बोध्यम् ॥

५ 'स्वरवलीयार्थं च यक्तव्यम्' इति अ. क. ट. पाठः ॥

६ एवमपवादोति । यदीये इति शेषः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपसंख्यान-
मेव बोधयति—सति शिष्टवलीयस्त्वात् शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपसंख्यानं च
कृतव्यमिति भावः ॥

७ सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वोपसंख्यानस्य व्यापकत्वमुपपादयन् पूर्वोक्त्यर्थः
लवस्थेऽपि निवर्त्यते नवासाह 'अ' चार्—अनेकेति ॥

८ 'सति शिष्टस्वराप्रसङ्गात्' इति क. ट. पाठे दृश्यते ॥

(६२६७ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा

शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा शास्त्रपरविप्रतिषेधे न सर्व-
मिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो
विज्ञास्यते ।

यदि शब्दपरविप्रतिषेधो भवति, काम्यादयश्चित्तः
कर्तव्याः । पुत्र काम्यति । गोपायति । कृतीयते ।
नैप दोषः ।

शब्दपरविप्रतिषेधो नाम स भवति यत्रोभयो-
र्युगपत्प्रसङ्गः, न च काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) शास्त्रपरति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'
इत्यत्र नार्थं नियमः—लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवति—इति । किं
तर्हि—एक लक्षणविहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषय-
त्वापरं कार्यं भवति—इत्येवोऽप्यर्थं औश्रीयते ॥

यदीति । पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं
प्राप्नोति । न ह्यत्र शब्दपरविप्रतिषेधोपपत्तिः, एकत्वात्प्रत्ययस्येति
भावः ॥

यत्रोभयोरिति । 'गोपायति' इत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य
धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाभावः, कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्यन्तस्य
धातुवे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात् । तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव
यलीयत्वमाधायणीयम् ॥

(उद्घोषः) वार्तिकेऽनियमो नाम सर्वेष्टसद्बद्ध इति
व्याचष्टे—भाष्ये—न सर्वमिति । कैव्यस्तु सूत्रे शास्त्रयोर्विप्रतिषेध
एव प्राप्य इति नियमाभावादित्यर्थमाह ॥ गन्तु शब्दपरविप्रतिषेधः
कथं शास्त्राच्छ्रित इत्यत्र आह—परदाहविषयत्वादिति । यथा
क्रावस्य स्वतः परदाहसंभवात्प्राणभूतहृद्यद्यस्तस्य परदाहमवयव तथा
विषयभूतदाहद्वारेणानुपपत्तय इत्यर्थः ॥

यद्यपि 'अयः परादिन्' इत्यादौ शब्दपरविप्रतिषेधो भाष्ये
कृषितः, अंगरक्षारणेन पूर्वसैवपक्षेति, तथापि तद्वानवयवेन
दोषादिति नैवास निराकरणमाह—भाष्ये—यदि शब्दपरति ॥
म झप्रेति । धातुप्रत्ययस्वरयोरित्यर्थः ॥

शब्दपरविप्रतिषेधामाने शुक्त्यन्तरमप्याह—भाष्ये—यत्रो-
भयोरिति । एवं पेश्याद्युपपत्त्यान्वयात् तेन न सिद्धिरित्यर्थः ॥
शृते प्रत्ययस्वरे इति । विशिष्टप्रत्ययस्यैव विधानादिति भावः ॥

(६२६८ यलीयत्वयोपपत्तिवार्तिकम् ॥ १२ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरान्नन्वरो यलीयान् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरान्नन्वरो यलीयान् भवे-
त्तिति यक्तव्यम् ।

विभक्तिस्वरस्यावकाशः—तिस्रस्तिष्ठन्ति ।

नन्वस्वरस्यावकाशः—अत्राह्वणः, अचृपलः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अतिसः ।

नन्वरो भवति ॥

(प्रदीपः) विभक्तिस्वरानिति । सतिशिष्टत्वाद्विभक्ति-
स्वरे प्राप्ते वचनम् ॥

तिस्र इति । 'तिसृभ्यो जसः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

अतिस्र इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति गजः प्रकृति-
स्वरो भवति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—इहोभयं प्राप्नोतीति—आपातमाति-
भावेण, सति शिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरस्यैव प्राप्तेः । अतिस्र इत्यत्र समस्ता-
दिभक्तावपि तिसृशब्दात्परत्वमस्त्येवेति 'तिसृभ्यो जसः' इत्यस्य
प्राप्तिः । एवञ्च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणस्वरान्नन्वरा-
चेति फलितम् ॥

(६२६९ यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराद्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिनिमित्तस्वराद्य नन्वस्वरो
यलीयानिति यक्तव्यम् ।

विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः—चत्वारः, अन-
ङ्गाहः ।

नन्वस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अचत्वारः, अननङ्गाहः ॥

(प्रदीपः) विभक्तिनिमित्तस्वरादिति । विभक्ति-
निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरः, तस्मादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) विभक्तिनिमित्तं यत्नेति । भान इत्यर्थः ॥

(६२७० यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १४ ॥)

॥ * ॥ यद्योपपदं कृति नञ् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्योपपदं कृति नन्तस्य च स्वरो
यलीयानिति यक्तव्यम् । अकरणिर्हं ते धृपल ॥

(प्रदीपः) अकरणिरिति । 'आत्रोशे नम्यति' इत्यनिः ।

'गतिशरभोपपदात् शृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नम्यस्वरेण
वाच्यते ॥

(उद्घोषः) गतिकस्येति । परापाठदुष्परपरमृषितरे
प्राप्ते वचनम् ॥

(६२७१ यलीयत्वबोधकवार्तिकम् ॥ १५ ॥)

॥ * ॥ सहनिर्दिष्टस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहनिर्दिष्टस्य च गर्भः सारो यलीया-
निति यक्तव्यम् । अव्ययी ॥

१ 'नैप दोषः' इति ट. टु. ६२६७ एव दातेन दत्तम् ॥

२ आभीष्टम् इति । टु. ६२६८ 'विप्रतिषेध' इति 'विप्रतिषेध' इत्या-
दिभिः कालैः टु. ६२६८ ॥

३ 'भक्ति' इत्येव टु. ६२६९ टु. ६२६९ ॥

४ 'विभक्तिनिमित्तस्वराद्य' इत्यत्र क. ट. टु. ६२६९ 'विभक्ति' ॥

५ 'यद्योपपदं कृति नञ्' इत्यत्र क. ट. टु. ६२७० 'यद्योपपदं' ॥

६ 'सहनिर्दिष्टस्य च' इत्यत्र क. ट. टु. ६२७१ 'सहनिर्दिष्टस्य' ॥

७ 'अव्ययी' इति क. ट. ६२७१ ॥

(प्रदीपः) अव्ययीति । 'जिह्वि-' इतीतिप्रत्ययः ।
अत्र 'अव्यय' इति धातुना सह निर्दिष्टे नन्, न प्रत्यक्-इति
प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नन्स्वरो भवति । नन्ः सम्प्रतीतिर्देशा-
भावादुपपत्त्याभावात् प्रत्यग्वचनमावृत्तम् । तत्राव्ययेति
निपातनाश्रयो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सति
शिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) ननु धातुना समासः कथमत आह—तत्रा-
व्ययेति ॥

(११२६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९१)

२५९६ कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः

॥ ६ । १ । १५९ ॥

(विकृतग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं कृपेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते 'न कृपात्त्वतः'
इत्येवोच्येत ?

यस्य कृपेर्विकरण एतद्वृषं तस्य यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—हलस्य कर्प इति ॥

(प्रदीपः) यस्य कृपेरिति । विकरणात्तस्मानुकरणं
'कृपे' इति निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

हलस्य कर्प इति । अनाद्युदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्घोतः) विकरणात्त्वत्वेति । घन्तानुकरणं तु न, 'घञेः'
इत्युक्तेरिति भावः । अत्र—तौदादिकप्रकृतिकथनत्वे ॥

(मनुष्यग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं मनुषा निर्देशः क्रियते, न 'कर्पातः'
इत्येवोच्येत ?

'कर्पातः' इतीत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरं
घञस्ति तत्रैव यथा स्यात् । दायः, धायः ।

इह न स्यात्—पाकः, पाठः ॥

न कचिदाकारादनन्तरं घञस्ति । इहापि-
दायः, धायः—इति युका व्यधानम् ॥

एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विशायेत-
आकाराद्यो विहित इति ।

मनुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ किमर्थमिति । आकारात्परो न क-
चित् पनस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः ॥

१ ननु धातुना समाससंभवात् संसर्गात्वेन समासे नन्तर एव सतिषट्
इति न यथान्वयेभ्यमत आह—तत्राव्ययेतीति ॥

२ घञ इत्युक्तेरिति । ननु घञ इत्युक्तिराल्प इत्येतदर्थं सप्तश्लोकि कथ-
मन्यते यमयायुकरणेति चेन्न, यम इत्युक्तेरुपपत्तेरित्यर्थात् ॥

३ तौदादिकेति । यविकरणमकृतिकृपेर्वाचनं यस्य सूत्रस्य प्रकृतम् ।

४ य य तौदादिकप्रकृतिकथनस्य नन् भवति, कर्पादिति विकृतनिर्देशा-
दित्यन्तरम् ॥

युका व्यधानमिति । परत्वाभित्यत्वाच्च युक् । तेन
व्यवधानादानन्तर्याभावः ॥

एवमपीति । यथा धातुराक्षिप्तः 'आतः' इत्यनेन विशे-
ष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्यासंभवादिधानं
विशेष्यत इति मनुश्रिर्देशः सर्वसंर्पहार्यं क्रियते ॥

(उद्घोतः) ननु मतोऽभावे आकारान्तायन धन् तत्रैव स्यात्,
'पाकः' इत्यादौ न स्यादतो मनुष्यवद्वयोऽत आह—आकारात्पर
इति ॥ याप्ये—आकारादनन्तर इति । मनुष्यचित्तिकाले आकारा-
दनन्तरः 'दायः' इत्यादावस्तीत्याशयः ॥ सरमश्रुत्तिकालिकमागन्तव्य-
मेव सरमश्रुत्तिमित्युक्तिमिलाशयेनाह—इहापि—युक्तेति । युक्ति
कृते अहमस्मी युमित्याकारवचनोभ्येवभाष्यक इति भावः ॥

न आकारमाश्रित्यो विधानमस्तीत्यत आह—घञेति ॥ सति
'तस्मादित्युक्तस्य' इत्यस्मिन् कथं विहितविशेषणं कथ्यते ? तनाह—
आनन्तर्यासंभवादिति ।

(११२७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ९२)

२५९८ अनुदात्तस्य च यत्रो-

दात्तलोपः ॥ ६ । १ । १६१ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनुदात्तस्येति किमर्थम् ?

प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तस्येति किमर्थमिति । 'यत्रोदात्त-
लोपः' इत्येवावुदात्ते लोपो लभ्यते । न ह्यन्यत्रोदात्तो छप्यत
इति प्रश्नः ॥

प्रासङ्ग्य इति । प्रासज्यत इति प्रासङ्गः, कर्मणि घन् ।
यायादिसंखरेणान्तोदात्तत्वम् । तद्वदिति—इति यत्प्रत्ययः । 'तिट्
स्वरितम्' इति स्वरितः ॥

(उद्घोतः) न ह्यन्यत्रेति । आक्षिप्तसंज्ञादेन तस्यैवात्र स्वरं
कारित्वेन प्रतिनिर्देशादिति भावः ॥

स्वरित इति । एवञ्च स्वरितेऽप्युदात्तलोपसंज्ञानासमाहृष्टे
तद्विचार्यमिति भावः ॥

(११२८ अनुदात्तस्येति पदस्य प्रत्याप्यानवार्तिकम् ॥ १॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयो-

भावादननुदात्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

१ (भाष्यम्) उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोऽस्मात्वा-

१ 'आकारान्तात्' इति अ. छ. पाठः ॥

२ 'आकारान्तात्' इति अ. छ. पाठः ॥

३ 'सर्वसंभवाय' इति अ. छ. पाठः । सर्वसंभ-
वाय—एक इत्यस्योपे संभवाय ॥

४ अन्त्य-उदात्तस्वरितयोः ॥

५ तस्योद-अनुदात्तयोः । तस्योद-अनुदात्तयोः ॥

दनुदात्तग्रहणमनर्थकम् । न हि कश्चिदुदात्त उ-
दात्ते स्वरिते वा लुप्यते, सर्वोऽनुदात्त एव ।

ननु चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते—प्रासङ्गं वहति
—प्रासङ्ग्य इति ।

एवोऽपि निधाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते ।

इदमिह संप्रधार्यम्—निधातः क्रियताम्, लोप
इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

एवं तर्ह्ययमद्य निधातस्वरः सर्वस्वराणामप-
चादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते ।
पूर्वं ह्यपचादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रक-
ल्प्य चाऽपचादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते ।

तत्त ताचद्वज्र कदाचिदन्तोदात्तस्याथादिस्वरो
भवति, अपचादं निधातं प्रतीक्षते ।

तत्र—निधातः क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वा-
लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तः—अनुदात्ते लुप्यते ॥

(प्रदीपः) सोऽसाविति । अलङ्घ्योदात्तगुण एवकारो
लुप्यत इत्यर्थः । तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्योतः) माये—निधाते कृत इति । 'सितस्वरितम्' इत्य-
श्रैक्यवयवापेक्ष इत्यर्थः । निधातः क्रियतामिति । स्वरितमिष्ये-
यत्वावयवापेक्ष इत्यर्थः ॥

अपम्—पूर्वोक्तः । सर्वस्वराणाम्—ततः प्राग्भाषितानाम् ॥
अपचादः—सति शिष्टत्वाद्भाषकः ॥

परत्वादिति । स्वरितापरत्वालोपे प्रत्ययसाविद्यमानोदात्तत्वा-
देवानुदात्ते लोपसत्त्वावनुदात्तग्रहणेऽपि दोषान्मुक्तरीत्यालोपलोप-
एव नास्तीति त्वयाऽपि शास्त्रम्, यत् चानुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवेति
भावः । 'अविद्यमानोदात्तः—अनुदात्ते लुप्यते' इति पाठः । एतेन—
अनुदात्तलोपेतिपदसत्तेऽपि तस्याभिप्रेतानोदात्तस्य—इतिवाच्यं इति धृति-
तम् ॥ अविद्यमानोदात्त इत्यनोदात्तचन्द्रो गुणमात्रपर इत्याह—
अलङ्घ्येति । यदन्तोदात्तलोपामावाप्रासङ्गिकमिति त्वयिः ॥

(धार्मिकायतनभाष्यम्)

किं पुनरनुदात्तस्यान्त उदात्तो भवति, आहो-
स्विदादिः ?

कथात्र विदोषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदि 'शन्त'ग्रहणमनुपपत्तेः,
सतोऽन्तस्य भवितव्यम् । अथ नानुपपत्तेः, तदा क्रमानुपपत्त्या-
दादेभ्योऽपि पश्यत्यसंगमः ॥

१ विपात इति । अनुदात्तं परमेकवर्गमित्यनेन ॥

२ कदाचिदाचदिति ॥ ११ प. ७. अ. ६. ३ ॥

३ 'अविद्यमानोदात्तोऽनुदात्तो लुप्यते' इति प. ७. अ. ६. ३ ॥

४ व्यर्थमिति । अविद्यमानोदात्त इति अविद्यमानोदात्तस्य अपचादस्य पश्यत्यसंगमः ॥

५ 'अपचादः—सति शिष्टत्वाद्भाषकः' इति प. ७. अ. ६. ३ ॥

(उद्योतः) 'अविद्यमानोदात्तं यं निमित्तीकृत्य उदात्तलोप-
स्तस्य उदात्तः' इत्यर्थः, उत 'निमित्तत्वानादरेण यत्र—अविद्यमानो-
दात्ते वगे परत उदात्तलोपस्तस्य वगैस्सोदात्तः' इत्यर्थ इत्याशयेन
पृच्छति भाष्ये—किं पुनरिति ॥ अनुपपत्तं इति—आयपक्षे तद-
नुपपत्तिः, अथ नानुपपत्तं इति—द्वितीयपक्षे तदननुपपत्तिः, फेला-
भावादसंभवाच्च । अत एवायमश्वित्वं चरितार्थम् । द्वितीयपक्षे त्वयि-
दादेरेव ॥ क्रमानुल्लङ्घनादिति । एषा युक्तिस्तु चिन्ता, 'आनु-
दात्तश्च' इत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२७३ अन्तोदात्तस्य दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-
सदिदं किंलोपेषु स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्त इति चेत् श्रम्भस्युष्मद-
सदिदं किंलोपेषु स्वरो न सिध्यति ।

श्रम्—विन्दाते, खिन्दाते । श्रम् ॥

फस—मा हि धुसाताम्, मा हि धुसाथाम् ।
फस ॥

युष्मदसद्—युष्मभ्यम्, असभ्यम् ॥

इवम् किमूलोपः—इयान्, कियान् ॥

अस्तु तर्ह्यादिः ।

(प्रदीपः) विन्दात इति । 'विद विचारणे' 'विद
देन्ने' इत्यनयो रूपे । 'तास्यनुदात्ते'— इति लसार्धधातुफला-
नुदात्तत्वम् । श्रवः प्रत्ययस्यानुदात्तत्वम्, 'श्रसोऽलोपः' ।
तत्राकारस्योदात्तत्वमिष्यते, एकारस्य तु प्राप्नोति ॥ ननु 'आगमा
अनुदात्ता भवन्ति' इति श्रमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि
तन्मध्यपतितत्वरूपेण यथात इति धातुस्वरः परत्वादागमा-
नुदात्तत्वं यापते ॥

मा हि धुसातामिति । इहेमांश्च लुक् । आत्मनेपदम् ।
पठेः फसः । 'अनुपदेचात्' इति लसार्धधातुफलानुदात्तत्वम् । फसः
प्रत्ययस्वरत्वान्नोदात्तः । 'फसस्यापि' इत्यकारलोपः । मीए-
प्रयोगोऽङ्गागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाधुदात्तं
भवति । हिंस्रप्रयोगः 'हि च' इति निपातप्रतिषेधार्थः ॥

युष्मभ्यमिति । 'भ्यसोऽभ्यम्' इत्यभ्यगादेशः । 'क्षेपे
लोपटिलोपः' इति प्रक्रियाधयेण बोधोद्भाषनम् । यथा गु
'भ्यम्' आदेशः 'क्षेपे लोपयान्त्वलोपः' तदा बोधाभावात् ॥

इयानिति । 'किमिदं भां बो घः' इति यत्पु. घ प
पित्वादनुदात्तः । यशस्त्व घः । पश्येयादेशः । 'इदं—किनो-
रीरस्मि' इति ईश्वरिचक्रपादेनो । 'यस'— इति ईकारलोपः ॥

५ कदाचिदाचदिति । कदाचिदं परत उदात्तलोपस्तस्य उदात्त-
इति पश्यत्यसंगमः—अपचादः—सति शिष्टत्वाद्भाषकः इत्यर्थः कदाचिदाचद-
इति पश्यत्यसंगमः ॥

६ अत एव—अपचादः—सति शिष्टत्वाद्भाषकः ॥

७ 'आहोस्विदो' इति प. ७. अ. ६. ३ ॥

(उच्चारणः) अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति । तत्तद्विधौ चोपा-
भावात् स्वस्वस्य नायं विषय इति भावः ॥ एवं तर्हीति । इदं
चिन्त्यम्, अन्तरङ्गात्पूर्वं धातुस्येति अस्मि कृते पुनः कथं तैत्तृचिः ?
कथं तत्तत्त्वम्—‘आगमा अनुदात्ताः’ इति नापूर्वम्, किन्तुहि ?
शेषनिपातमूलकमिति द्वितीये निरूपितम् । तस्य च यथ विविध्य
स्वरप्राप्तिलक्षित्यत्वात् प्रकृते दोष इति बोध्यम् ॥

(६२७७ आदिर्दन्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदिरिति चेदिन्धीत द्वय-
मित्यन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तो-
दात्तत्वं विधेयम् । इन्धीत, द्वयम्—त्रयम् ॥

(प्रदीपः) इन्धीतेति । इन्धेतिङ् । ‘तात्त्विकदात्त-’
इत्यनुर्वातात्त्वम् । ऋषुद । तस्यागमत्वाद्नुदात्तत्वम् । सम् ।
‘श्रावलोपः’ इति न लोपः । ‘प्रतोत्तोपः’ इत्यकारलोपे कृते
इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ द्वयमिति । द्वाववयवावयव, ‘संख्याया
अवयवे तयम्’ । ‘द्विभिर्भ्यां तयस्यायज्जा’ इत्ययज्जादेशः,
अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । ‘यत्येति च’ इतीकारलोपे कृते
‘अर्धदात्तत्वप्रसङ्गः’ अन्तस्य शेष्यते, तदर्थं चित्त्वमयचः
कर्तव्यम् । इह त्वन्तप्रहणादुक्तौ न कर्तव्यमिति मत्तोपन्यासः ॥

(६२७५ आनुदात्तवस्थापकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदौ सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यादिर्दन्तो भवतीति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्त
इति ॥

— १ उदात्तलोपाभावादिति । ‘विन्दु—आते’ इति शिबते अस्म आगमा-
नुदात्तत्वे तस्य च लोपे उदात्तलोपाभावादिति भावः ॥

२ चिन्त्यमिति । इत्थं धातुस्येति तस्य अस्मि तन्मध्यपठितत्वादिप्रतिष्ठापि
भाष्यमहणेन मध्ये पुनर्वादीत्यस्य प्रकृतिकथनेन चिन्त्यम्, इत्थं चिन्त्यमा-
येन पुनर्वादीत्यस्य पुनर्वादात् ॥

३ ताम्बुचिः—धातुस्येति मृत्तिः ॥

४ मृत्तये इति । आनुदात्तम् (६१११) इति मृत्तये भाष्ये । तत्र हि
‘आचार्यप्रवृत्तिर्वापयति—आगमा अनुदात्ता अपठित—इति यदयं
धातुद परस्परदेवतासो चिकेलाह’ इति ॥

— ‘दात्तत्वं न सिद्धमिति’ इति क. प. ड. पाठः । अनुदात्तत्वादिविधा-
नो भवतीति यथाभवेन ‘इन्धीत—द्वयम्’ इत्यनुदात्तत्वं न स्वात्तत्वेति
मिति वार्तिकम् ॥

५ ‘अनुदात्तत्वे ऋषुद’ इति च. पाठः ॥

६ अन्तरङ्गात्पूर्वधातुवर्तितः । अनुदात्तस्य च यतोऽनुदात्तलोप इत्यनुदात्त-
व्यपदेशो ‘अनुदात्तव्यपदेशो ऋषुदो भवति’ इत्यनुदात्तव्यपदेश-
व्यपदेशेन तत्र च उदात्त इत्यनुदात्तव्यपदेशो भवति इत्यन्तः ॥

२० य० य०

(६२७६ आनुदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्व-
धातुकानुदात्तप्रतिषेधाद्धिङि
सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुका-
नुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् ॥

लिङ्गहणेन नार्थः, अविशेषेण विदीन्धिखिदि-
भ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं नेत्येष ।

इदमपि सिद्धं भवति—विन्दाते, खिन्दाते ॥
अयच्चि कथम् ?

(प्रदीपः) विदीन्धिखिदिभ्य इति । लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्येन तत्राह उदात्तः । ऋषुद
आगमत्वाद्नुदात्तः । अर्धवा न विकरणस्यो लसार्वधातुक-
स्य वाधत इति वर्ज्यमानस्येन श्रमनुदात्त इति न कश्चिदोपा-
इदमपीति । अन्तप्रहणादुक्तमपि अतो लोपे दोषो
नास्तीति भावः ॥

(उच्चारणः) लसार्वधातुकेति । ‘यमाविधनानोदात्तके
प्रत्यये परत उदात्तलोपः कसोऽहने मानामावाचदादेरुदात्तः’
इत्येष ‘ईत’ग्रन्थस्याविधनानोदात्तकत्वाभावात् दोष इति भावः ॥
नन्वेवमपि अस्मः स्वरणे वशब्दस्यापि निपातादेष एव । किञ्च यदा
‘अर्धोदात्तादे’ इति भाष्यस्य निमित्तत्वानादरेण ‘यमानुदात्त’ इति
परत उदात्तलोपस्य वर्णस्य उदात्तः’ इत्यर्थः सूत्रसंज्ञायाः,
तदा दोषतादवस्थादाह—अथवेति ॥

ननु ‘खिन्दाते’ इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधेन विना-
ऽप्यनेन स्वरेण मन्तोदात्तवर्तितः किमुच्यते ‘इदमपि’ इत्यत
आह—अन्तप्रहणेति ॥ कसोरे कोप इति । अतो वर्ज्यमान-
स्वरानुदात्तवर्तितलोपाभावादिति भावः । अनेन कसौदिविषयं
दोषान्तरमत्वेनेति सूचितम् ॥

तत्रानुदात्तत्वादिविदात्तो नवनीतिरपि चित्त्वमयवयव स्यादित्याद्येनापि
लोपः ॥

८ लसार्वधातुकेति । तात्त्विकदात्तत्वेन स्वरेण विधीयमानं ‘अर्धधातु-
कानुदात्त’व तस्मिन् सुते भाष्ये ‘अनुदात्त लिङ्गहणाद्’ इत्यनेन अन्तप्र-
हणेन प्रतिषिद्धम् । प्रतिषिद्धे हि तस्मिन् ग्रन्थेति तस्य प्रत्ययस्येन तदर्थं
उदात्त इत्यर्थः ॥

९ तात्त्विकदात्तत्वेन स्वरेण विधीयमाने विदात्तलोपाभावादिति वक्तव्यं
इति भाष्येण चित्त्वमयवयव—अथवेति ॥

१० आर्होविदादेति । भाष्यस्य—आर्होविदादेति सर्वस्य भाष्ये-
स्यार्थः । नाप्यनुदात्त—‘आर्होविदादे’ इत्येष ॥

११ य. य. पुष्कल्लो ‘अतोऽनुदात्त’ इति मतीक इत्यते । य. पुष्कल्लो
अन्तप्रहणात् यदा पाठो दृश्यते । मतीकस्य ‘अतोऽनुदात्त’ इत्यनुदात्त-
वादस्य पाठस्य सुप्रसङ्गेति च नास्ति ॥

१२ ननु अन्तप्रहणेनैवमपि दोषमपि तदनुदात्तं च द्वापि न आह—
अथवेति ॥

१३ ‘अर्धोदात्तवर्तित’ इति ड. पाठः ॥

(६२७७ दोषवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ अयचि चित्करणत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

अयचीति । चित्करणमेव ज्ञापकम्-अन्त इतीह न संवध्यते, तत्सवन्धे चित्त्वेन नार्थः स्यात् ॥

(११२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ भा. ९३)

२५९९ धातोः ॥ ६ । १ । १६२ ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

किं धातोरन्त उदात्तो भवति, आहोस्विदादिरिति ?

कञ्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं धातोरिति । यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाष्यम् । अयं न संवध्यते तदा क्रमानुहानादादेरिति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) आदेरिति । इदं चित्त्वमित्युक्तम्, तस्माद्भाष्यस्यायं भावः—पूर्वस्येऽन्तग्रहणसवन्धे आनुदात्तत्वस्य निर्णीतत्वेन तत्साहचर्यम्-इति । यैद्वा—आदिस्वरप्रकरणे इदं सूत्रं पठनीयमिति भावः । कृत्वा चिन्तया विचार इति बोध्यम् ॥

(६२७८ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ धातोरन्त इति चेदनुदात्तचयग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धातोरन्त इति चेदनुदात्तचयग्रहणं कर्तव्यम् ।

‘अभ्यस्तानामादिः’ ‘अनुदात्ते च’ (६।१।१८९, १९०) इति र्कत्वम् ।

यग्रहणं च कर्तव्यम् । यान्तश्च पियतिराधुदात्तो भवतीति धकत्वम् ॥

(प्रदीपः) अनुदात्त इति । ‘ददा ति’ इति स्थिते ‘धातो’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आनुदात्तार्थम् ‘अनुदात्ते च’ इति धकत्वम् ॥

पियतीति । लघुपधगुणनिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पियतिर्यस्ये । ततः यान्तोदात्तप्रसाधनार्थमाधुदत्तत्वं धकत्वम् ॥

१ चित्करणमेवेति । चित्करणस्य ज्ञापकत्वं इतीह न संवध्यते । आदे-
कवगुणितोऽस्येति अनुदात्त उदात्तो भवत्येवार्थः सूत्रेति विद्वान्ताः ॥

२ चित्त्वमित्युक्तमिति । पूर्वोक्तम् । लघुपधम् । यदि सान्नायकत्वो
ज्ञापकमित्युक्तं तदा मासोच्ये तदा ‘आनुदात्त’ इति सूत्रे आदिपदं भवेत्
स्यात् । अत्र नैतदाधीनम्-अन्तः प्राप्ते ह्युदात्तम् ॥

३ अन्तः प्राप्तेन विवेक्ये वा इतिरत आह—यदेति । यदि

(उद्योतः) धातोस्त्यन्तोदात्तत्वे प्राप्त इति । अन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वं स्वरं ततो द्वित्वे शेषनिपातवत्तत्तमानेनाभावेऽपि पक्षे-
ऽन्तोदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । स्पष्ट चेद ‘परस्मैपदानाम्’ इति सूत्रे
भाष्ये । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इति तु वक्ष्यतीत्यादौ शिस्त्रेण प्रकृतेर-
नुदात्तत्वादाधुदात्तप्रवर्णार्थमिति ‘अनुदात्ते च’ इत्यस्य ग्रहणमिति
दिष्टम् ॥

चकथ्यमिति । पक्षान्तरे न चकथ्यमिति लाघवमिलाशयः ।

ननु शिवेरेकाच्चारिक्रमेनेत्यत आह—उधूपधेति ॥

(६२७९ अन्तोदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ संश्च नित् ॥ * ॥

(भाष्यम्) संश्च नित्कर्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

चिकीर्षति, जिहीर्षति—नितीत्याधुदात्तत्वं यथा
स्यात् ॥

अस्तु तर्थादिः ।

(प्रदीपः) संश्चेति । धातुस्वरसाधनाय ॥

(६२८० आधुदात्तत्वे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आदावूर्णप्रत्ययधातुध्वन्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदावूर्णप्रत्ययधातुध्वन्तोदात्तत्वं न
सिध्यति ।

ऊर्णोति । ऊर्णम् ॥

प्रत्ययधातु—गोपायति, धूपायति, क्रतीयते ॥

(६२८१ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तचयनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति ॥

ननु चोक्तम्—धातोरन्त इति चेदनुदात्तचय-
ग्रहणं कर्तव्यमिति ।

यत्तावदुच्यते—अनुदात्ते च ग्रहणं कर्तव्यमिति ।
क्रियते न्यास एव—‘अभ्यस्तानामादिः, अनु-
दात्ते च’ इति ॥

यग्रहणं कर्तव्यमिति ।

(प्रदीपः) क्रियते न्यास एवेति । ‘अनुदात्ते च’
इत्येतदेव ज्ञापकम्—इहान्तग्रहणाधिकारस्य ॥

(उद्योतः) ज्ञापकमिहेति । यदेन विच्छिन्नानुहृतिः फप-
मिलपादाय । वस्तुत आधुदात्तविधानेऽपि उक्तीलोत्तरादन्त्याधु-
दात्तत्वं स्यादिति सम्यगेति तदाभ्यस्यमिति भाष्याशयः ॥

धातोऽनुदात्तत्वमिति चेद्विदं सूत्रमनुदात्तत्वव्यावहृत्यनन्तं पठनीयमिति
भाष्याशय इति भाष्यम् ॥

२ चकथ्यमिति । चाश्रोत्य इत्युपशब्दे ‘अभ्यस्तानामादि’ इत्यन-
न्ता ‘अनुदात्ते च’ इति सूत्रमन्तः चकथ्यमित्यर्थः । यदि धातोऽदिरात्त-
त्वात् सूत्रेणैव चकथ्यमित्यर्थः ॥

(६२८२ सिद्धान्तसाधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पिबौ निपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पिबावायुदात्तनिपातनं क्रियते, स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य याचको भविष्यति ॥

* संश्रय नित्कर्तव्य इति ।

अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः ।

क विशेषणार्थेनार्थः ?

'सन्त्यडोः' (६।१।९) इति ।

सयडोरित्येत्युच्यमाने-हंसः, वत्सः-अत्रापि प्रामोति ।

'अर्थवद्गृहणेनानर्थकस्य' इत्येवं न भविष्यति ।

इहापि तर्हि न प्रामोति-शुगुप्सते, भीमांसत इति ।

अर्थवानेपः ।

न चैकस्त्रिदर्थ आदिश्यते ।

यद्यपि कस्त्रिदर्थो नादिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति-इति-अन्ततः स्वार्थे भविष्यति ।

कस्त्रास्य स्वार्थः ?

प्रकृत्यर्थः ।

इहापि तर्हि प्रामोति-हंसः, वत्सः-इति ।

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

क्रियते न्यास एव ॥

अथवा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥

(प्रदीपः) अर्थवद्गृहण इति । अव्युत्पन्नानां दुष्प्राप्यमानानर्थक्यं नन्यते ॥

शुगुप्सत इति । सनोऽर्थाभिर्देशात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं मन्यते ॥

अन्तत इति । वस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्यासत्ते स्मार्थे भवति ॥

इहापीति । श्रुत्यातिपश्यायेन बोधम् । पशान्तराश्रयेण परिहारः ॥

उणादय इति । एतदनन्तरम् 'अथवा धातोरिति वर्तते-' इति ग्रन्थेन भाष्यम् । ऐक्यप्रमादात् स्थानान्तरे न्यसः । पाठकनाम्नाऽर्थकमस्य बलीयस्त्वादयमप्येते सुवच्यते । 'लिटि धातोःनभ्यासस्य' इत्येषो धातुप्रहणानुवर्तनात्स्थान्तस्य धातोर्द्विवचनविधानात् 'हंस -वत्सः' इत्यादी द्विवचनाभावात् सिद्ध इति स्वार्थे एव सनो नकारः कर्तव्यः । स च कृत एव ॥

(उच्यते) इतिबोधोः 'स'प्रत्ययविधानात्कथमानर्थव्यमत आह-अव्युत्पन्नवादिति ॥

शुगादिसनः प्रत्ययत्वेनार्थवत्त्वाच्छङ्का-शुगपत्तिरत आह-सन इति ॥

'अनन्यार्थः-' इति भाष्यं व्याचष्टे-स्वार्थे एवेति ॥

(११२९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ भा. ९४)

२६०० चितः ॥ ६ । १ । १६३ ॥

(प्रदीपः) 'अन्तः' इति वर्तते । घुरच्-आदेः प्रत्ययस्य कुणिङनच्-आदेरप्रत्ययस्य चैह प्रहणम् ॥

(उच्यते) पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तत्वेहापि सवन्ध इत्याह-अन्त इतीति ॥ 'प्रत्ययप्रत्ययोः-' इति परिभाषा तु नेह प्रवर्धते, लघ्वानुसारात्-इत्याह-घुरजदेरिति ॥

(६२८३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चितः सप्रकृतेर्वहुकजर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

बहुकजर्थम् । बहुजर्थमकजर्थं च ।

बहुजर्थं तावत्-बहुभुकम्, बहुकृतम् ।

अकजर्थम्-सर्वकैः, विश्वकैः, उच्चकैः, नीचकैः, सर्वकैः, विश्वकैः ॥

(प्रदीपः) बहुकजर्थमिति । बहुच्-अकचोरन्तो-दात्तत्वे प्राप्ते 'चितः सप्रकृतेः' इति वचनम् ॥

(उपसंख्यानवार्तिकप्रयोगभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । मनुव्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

तद्यथा-पुष्पका एषां ते पुष्पकाः, फालका एषां ते फालकाः ॥

अथवाऽकारो मत्वर्थोयः ।

तद्यथा-तुन्दः, घाट इति ।

पूर्वसूत्रनिर्देशाच्च-चित्यान्-चित इति ॥

(प्रदीपः) मनुव्लोप इति । विदेवऽवत्तावत्समुदायविधि-दुष्यते । लक्षानुलोपाच्च गोभोऽप्यर्थः कविदाभीरते । अकच-धित्ववत्संनान्यस्य लिङ्गम् । अन्यैरेकाच्त्वादकचधित्वे न युज्यते ॥

अथवेति । मुख्य एव शब्दार्थ एवमाभिहितो भवति ॥ नन्वेवं 'चित्स' इति भाष्यमिल्याह-पूर्वसूत्रनिर्देश इति ।

१ 'न चैकस्त्रिदर्थ' इति क. ट. पाठः ।

२ पूर्वसूत्रनिर्देशेति । पूर्वसूत्रेण न्यासत्वे एषां वचनमन्वया निर्दिष्टम् इति विचार्यतेनार्थं चित् इत्येतेन वचनार्थं हेतुविकल्पः ।

३ अत्रापेति । वदप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेनेवोदात्तत्वेतिरिति वदप्रत्यय-व्यतिरिक्तम् ॥

४ चित्तेति । मत्वर्थोदात्तत्वात्तत्वे वदप्रत्यय-चित्तेति तत्त्वार्थः ।

पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्या निर्दिश्यते । तेन चित्त्वान्ससु-
दायोऽन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोऽपि व्यप-
देशिवद्भावाधित्वन्त उच्यन्ते ॥

(उद्घोषः) चिच्छब्दस्यागुणवचनत्वात् मनुष्योपाप्राप्ते-
राह—चिद्वयवत्त्वादिति । एवञ्च गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव
लोप इति भावः । सौत्रो मनुलोप इत्याशयमन्ये ॥ अस्यैवार्थस्य
गौणग्रहणरूपस्य ॥ चित्त्वानिति—मनुवन्तम् ॥

(११३० विधिमुग्रम् ॥ ६ । १ । ३ आ. ९५)

२६०३ तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥

(विभक्त्युदात्ताधिकरणम्)

(प्रदीपः) अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आवेष्टः
स्थानियद्भावादन्तोदात्तः । तत् परस्य जसोऽनुदात्तत्वापवाद
उदात्तत्वं विधीयते । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्यज्ञासर्वनाम-
स्थानग्रहणानुवर्तनाजस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोषः) ननु तिसृशब्दस्यैकत्वाद्बहुवचनमनुकूलत आह—
अर्थगतमिति ॥ स्थानियद्भावादिति । आन्तरतन्माहिल्लर्थः ॥
ननु 'तिसृ'शब्दस्यान्तोदात्तत्वात्तस्य स्थाने यणः सत्त्वात् 'उदात्त-
यणः' शब्दोदात्तत्वं सिद्धम आह—उदात्तयण इति ॥

(जसग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

जस इति किमर्थम् ?

तिसृका ॥

(प्रदीपः) तिसृकेति । स्वार्थे ण्य प्रत्ययः । तिसृभावे
'संज्ञाया फन्नुपसङ्गमनम्' इति तिसृदेकः ॥

(उद्घोषः) स्वार्थे कनिति । स्वार्थिणानां प्राकृतलिङ्गसङ्ख्या-
ऽतिवर्तनादेवचनान्तरत्वम् । बहुवचनान्तमेवेद भाष्य इत्यन्ये ॥

(१२८४ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्य-
मन्यत्राभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिसृभ्यो जसग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्राभावात् । न ह्यन्यत् तिसृशब्दादन्तो-
दात्तत्वं प्रयोजयति, अन्यदतो जसः ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषय एव तिसृशब्दः, तेनैकवचन-
प्रियचने न स्तः ।

दाति भवितव्यम्—'उदात्तयणो हल्पूर्वात्'
(१।१।१७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः, तत्र 'पट्त्रिच-
तुभ्यो हलादिः' 'अल्युपोत्तमम्' (६।१।१७९, ८०)
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् ।

तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेवोदाहृतम्—तिसृका—इति ।

नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे
तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव 'अनुदात्तौ सुप्पितौ'
(३।१।४) इत्येतं स्वरं बाधते, एवं नित्स्वरमपि
बाधेत ॥

नैप दोषः । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न
चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्येतस्मिन्तिसृस्वर आर-
भ्यते, नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त
इत्येवं तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधि-
ष्यते, नित्स्वरं न बाधिष्यते ॥

(प्रदीपः) न चाप्राप्त इति । तिसृकेत्यत्रापि दापा
सहैकदेशस्यादिवद्भावात्तस्य स्वरः प्राप्नोतीति भावः ॥

अथवेति । पूर्वविज्ञातवाक्यविषये प्रवृत्त्या अतिरार्थ
विधि विप्रतिषेधात्तरो विधिर्बाधते ॥

(उद्घोषः) तिसृभ्यो जसग्रहणानर्थक्यमिति । 'तिसृभ्यः'
इति विहितविशेषणमिति तदाशयः ॥ ननु 'तिसृका' इत्यनेनैतत्स्वरप्राप्तेः
कथं तेन येन नाप्राप्तिर आह—तिसृकेत्यत्रापितीति ॥

(जसप्रयोजनभाष्यम्)

उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति । अति-
तिज्ञौ, अतितिस्रः ॥

(प्रदीपः) उपसमस्तार्थमिति । समाप्तेऽपि विष्-
शब्दात्परः सुम्भवतीति 'अतितिस्रो' इत्यत्र 'अवेरहृत्पदे' इत्यत्र
'अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम्' इति वचनाप्राप्तमन्तोदात्तत्वं
बोधित्वा विभक्त्येवोदात्तत्वं स्यात् । औत्र न 'उदात्तस्वरितयो-
र्यण'—इति स्वरितो भवति । अतितिस्र इत्यत्र त्यज्यत एव जस
उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यश्रुतोपन्यस्यम् ॥

(उद्घोषः) एवं वातियेव मलारयातमपि जसग्रहणं भाष्य-
श्रुताध्यायान्तमवश्यं स्थापयति—उपसमस्तार्थमिति । निहित-
विशेषणे न मानमिति तदाशयः ॥ अतेर्धातुलोप इति । 'अतेः'
परमदन्तं पदमन्तोदात्तत्वात् । 'इत्येवमन्तोदात्तत्वेन प्राप्तेर्धातुलो-
पन्यासे धीर्न चिन्त्यम् ॥ बाधित्वेति । सा हि सिद्धादिति
भावः ॥ 'अतितिस्रः' इत्यत्र मय्युदाहरणमत्रापि स्थापयति—
अतितिस्र इत्यत्रेति ॥

(११३१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १६)

२६०४ चतुरः शसि ॥ ६ । १ । १६७ ॥

(उद्घोषः) 'शसि परतश्चतुःशब्दस्यान्त उदात्त' इत्यर्थः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रः पश्य ॥

(प्रदीपः) स्त्रियामिति । स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति ॥

(६२८५ प्रतिषेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेध
आद्युदात्तनिपातनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः ।

अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

शसि स्वरः कस्मान्न भवति ?

आद्युदात्तनिपातनात् । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते, स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधको भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) आद्युदात्तनिपातनमिति । स्थानिवद्भावा-
दाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमन्यस्य स्वरस्य बाधक-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्ध इति ।
चतुरः—चतुरग्रमप्राप्तत्वेन, 'न. सङ्ख्याया' इति नाऽऽद्युदात्तत्वा-
दिति भावः ॥

(उपदेशिवद्भाषोपसंख्यानभाष्यम्)

एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपा-
तनस्वरः शसि स्वरं बाधते, एवं विभक्तिस्वरमपि
बाधेत—चतस्रमिति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । उपदेशिवद्भावात्सहि शिष्टेन
विभक्तिस्वरेण निपातनस्यो बाधते ॥

(उद्घोषः) सति शिष्टेन—'वदति'—इत्यनेन ॥

(६२८६ उपदेशिवद्भाषोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विभक्तिस्वरभावश्च हलादि-
ग्रहणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः ।

कृतः ?

हलादिग्रहणात् । यदयं 'पदग्रन्थचतुर्भ्यो हलादिः'

(६१११७५) इति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—न निपातनस्यो विभक्तिस्वरं बाधत
इति ।

कथं कृत्वा शापकम् ?

(६२८७ आक्षेपसाधने शापनसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ आद्युदात्तनिपातने हि हलादि-
ग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादि-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । न ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोज-
यति—अन्यदतश्चतस्रशब्दात् ॥

पदसंज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

जसिदौसी चातो लुप्येते ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

त्रिशब्देष्वपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पेनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
ष्यति ।

शसि भवितव्यम्—'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'
इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

तिस्रशब्देष्वपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पेनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।

शसि भवितव्यम्—'उदात्तपणो ह्रस्पूर्वात्'
(६१११७४) इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

चतुःशब्देष्वपि न प्रयोजयति ।

किं कारणम् ?

बहुवचनविषयत्वात् । तेन द्विवचनैकवचने न
स्तः ।

असर्पेनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवि-
तव्यम् ।

शसि भवितव्यम्—'चतुरः शसि' इति ।

अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः ॥

१ 'एवाविप्रज्ञानेन प्रा' इति च ड. पाठः ॥

२ 'निपातनस्य' इति च ड. पाठः ॥

३ 'जस्तौली चान' इति ड. पाठः । 'जस्तौली चानो' इति च ॥

तत्र चतसृशब्दादेकसाच्छस्-असर्घनामस्थान-
मजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चात्र निपातनस्वरः
स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) बहुवचनविपर्ययत्वादिति । विहितविशेषणा-
श्रयणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा सैमासे न भाव्यमिति भावः ॥

तत्र चतसृशब्दादिति । यदि च निपातनस्वरेण विभक्ति-
स्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'चतस्रः पदय'
इत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वादिभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन ? तत् किममाणं विभक्तिस्वरस्य
बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति 'चतसृणाम्' इत्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'अत्यादयः-' इति समासे 'प्रतिपद्यः'
हलादावेकवचनापि सम्भवतीति 'बहुवचनविपर्ययत्वात्' इत्युक्तमत
आह—विहितेति । अत्रैव न्यायान्तेनैव शरणम् ॥ उपसर्जन-
त्वाद्वेति । भाष्यप्रामाण्याप्रधानीभूतप्रसिद्धार्थोपपत्त्यपदीनामेव
ग्रहणादिति भावः । यैतन्नाचारकिञ्चित्तमकृतिकर्तृकिन्तादावेक-
वचनादिसम्भवं इति परास्त्वम् । अभिव्यक्तेति न्यायाच्च ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव वा पुनरत्र शस्ति स्वरः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

यणादेशो कृते शतः पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति
कृत्वा ।

अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति ।

ऋकारेण व्यवहितत्वात् न भविष्यति ।

यणादेशो कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ।

प्रतिपिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः-स्वरविधिं प्रति
न स्थानिवद्भवतीति ।

नैपोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्प्रतिषेधे-स्वर-
दीर्घयलोपेषु लोपानादेशो न स्थानिवदिति ॥

(प्रदीपः) नैव वेति । चतस्रः पदयेत्यत्र । ततश्चाहुं-
दात्तनिपातनमपि न कर्तव्यम् ॥

यणादेशो कृत इति । 'अचि र ऋतः' इत्यनेन खण्ड-
पूर्वं परत्वादिति भावः ॥

अवशिष्टस्येति । तकाराकारस्येत्यर्थः ॥ ऋकारेणेति ।
पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥

(उद्द्योतः) यत्नं वातिवृत्ता वर्णिमपि ज्ञापकं 'उपसर्ग-
स्थापनेके' इति 'विद्युम्भः-' इति सूत्रस्योक्तरीत्या तथास्यापि

चारितार्थेनासङ्गतमिति भवा 'चतस्रः पदय' इत्यनास्याप्राप्तिप्रकार-
न्तरेणोपपादयति—(भाष्ये)—नैव वा पुनरिति ॥

ननु 'इको यणचि' इत्यस्य पूर्वसवर्णदीर्घेण बाधत् 'यणादेशो कृते'
इत्यसङ्गतमत आह—अचि र इति । ननु रेफादेशात्पूर्वमेव स्वरः
किं नेत्यत आह—परस्वादिति ॥ भाष्ये—शतः पूर्वं इति ।
'सौर्ध्वैः सप्तम्यस्तदन्तस्तप्तम्यः' इत्यस्य तु नान् प्रवृत्तिः, लङ्घानुसारेण
ज्ञापकसिद्धयेन चासार्यनिकत्वात्—इति दिक् ॥

तकाराकारस्येति । ह्रस्वप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादिति
भावः ॥

(११३२ विधिवृत्तम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १७)

२६०५ सावेकाचस्तृतीयादि-

र्विभक्तिः ॥ ६ । १ । १६८ ॥

(सुप्रवार्थनिर्णायकभाष्यम्)

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्,
आहोस्तिस्तसमीयबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

तसमीयबहुवचनस्य ग्रहणम् ।

कथं धायते ?

यद्यं 'न गोश्वन्साववर्ण-' (६।१।१८२) इति
गोशुनोः प्रतिषेधं शास्ति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् गोशुनोः
प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् ।

ननु चार्थसिद्धिरैवैषा ।

अनुगृहीताः स्तः । यैरस्माभिः प्रथमैकवचन-
मास्थाय 'गोशुनोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स न
वक्तव्यो भवति ।

अवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।

दोषास्तु भवन्ति ।

तत्र को दोषः ?

खिना, खिना । अन्तोदात्तत्वञ्च प्राप्नोति ।

स्तिरिनी न स्तः । उक्तमेतत्—

एकाक्षरात्कृतो जातेः

सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

खयान् खयान् इत्येव भवितव्यम् ॥

१ 'विहितविशेषणादुत्तर' इति क. ख. पाठः ॥

२ समासेन भाष्यमिति । 'न' इति पृथक् पदम् । समासेऽस्यावर्ण-
नादेशवचनविपर्ययत्वात् न सम्भवतीति भावः ॥

३ 'हलोर्लोपस्येति'—'पदविपर्ययत्वं हलादि' इति सूत्रे ॥

४ अत्र च—'विहितविशेषणादुत्तर' ॥

५ उत्तरपदार्थलोपस्येति न्यायप्रमाणं कृतमाह—इत्येवेति ॥

६ सौर्ध्वै इति । यदि भवत्यान प्रवृत्तिर्या तदा 'विद्युम्भो जग'
इत्यन्यत्र 'यगुरा दास' इत्येव सूत्रात् पूर्वमेव स्यात् । यदीति कृतमर्थ-
परोपपादनादेव 'सीध्वैः-' इत्यस्य वाच्यं प्रवृत्तिरिति भावः ॥

७ तकारादिना व्यञ्जनेऽपि तकारात्प्राप्त्यर्थं प्रतिश्रुत्याऽपि—इत्यर्थ-
प्रमाणादिति ॥

८ 'विपर्ययः' य. छ. छ. पाठः ॥

इह तर्हि—याङ्ग्याम्—याङ्गिः—इति न सिध्यति ।
तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥

(प्रदीपः) साविति किमिति । यदि श्राव्यं मुख्यं
ग्रह्यते चेदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ
प्रायोगिकं ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तदि प्रयोगे मुख्यं
श्रूयते । प्रथमैकवचनं तु विवृतरूपं प्रयोगे न सुरूपमिति
संशयान्न पृच्छति—यद्यमिति । 'गोषु—यसु'इति सप्तमी-
बहुवचन एकाचत्वात् 'गोभ्या—यभ्याम्'इत्यादौ विभक्तेः
प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिपिष्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्रात्यभावा-
त्प्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं 'गोः'
इत्याकारान्तं 'श्रा'इत्याकारान्तं न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः
परा सम्भवतीति प्रात्यभावार्थिकं प्रतिषेधेनेति भावः । प्रकृतिग्रहणे
हि विवृतेर्महणं भवति, स्थानिवद्भावात् ; न तु विवृतिग्रहणे
प्रकृतेः ॥

अनुग्रहीता इति । प्रतिषेधमन्तरेणैकस्थानस्य सिद्धत्वात् ॥
स्थितेति । प्रथमैकवचने 'स्त्री'इति विवृत्तप्रयोगात्तृतीयादौ
प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः । सप्तमी-
बहुवचने तु 'सिषु'इति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ
ग्लोपस्यासिद्धत्वात्तस्यैव च तृतीयादौ प्रयोगास्तिष्यत्यन्तोदात्त-
त्वम् ॥

याङ्ग्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'यात्सु'इति यदेकाच्
तत एव तृतीयादिरिति तिष्यत्यन्तोदात्तत्वम् । प्रथमैकवचने
'यान्'इति यद्भ्रं न तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोती-
त्यर्थः । न च तन्मध्यपतितत्वाज्जुनो भेदकत्वाभावात्, विशिष्ट-
रूपशब्दविपर्ययत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषाया । तथाच 'नेदमद्-
सोरक्षोः'इति तथाभूतमेवाहं ज्ञापकम् । अन्ये तु—अन्वा-
देशोऽशमुदाहरन्ति—एभ्यः, एभिरिति । सप्तमीबहुवचने
'एषु' इत्यश्वदेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने 'अथम्'
इत्येकाचन भवतीति स्वराप्रसङ्गः । 'ऊडिदम्' इत्यत्रान्तोदात्ता-
धिकारादशब्देऽस्यानुदात्तात्वादेनेन स्वरेण प्रयोजनम् ॥

(उद्घोषः) ननु 'अनश् सौ' इत्यादिप्रथमैकवचनस्य ग्रहणे
सति कुतः सन्देहोऽत आह—यदीति ॥ यदेकाच्छब्दरूपमिति ।
मौल्यप्राप्त्यादेरग्रहणाच्च रूपप्रयणमिति भावः । तत्पञ्च तु 'कौम्या
कुलाम्याम्' इत्यादावेतत्स्वराभावः । अत्र ज्ञापकेन सप्तमीबहुवचन-
ग्रहणं साधयताऽन्यत्र प्रथमैकवचनग्रहणेनेति सूचितम् ॥

आप्ये—दोषा इति—यकस्मिन्नपि बहुवचनारोपेण बहुवचनम्,
उदाह—को दोष इति ॥

अनु सप्तमीबहुवचनेऽपि नलोपे सति विकृतरूपस्यैव प्रयोगोऽत
आह—स्वरविधाविति । 'नलोपः सुप्पठ' इत्यनेन । 'न

तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोति'इति पाठः ॥

न च तन्मध्येति । तन्मध्येपतितन्यायेन याङ्गहणेन ग्रहणीऽपि
श्रौतरूपभेदः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ विधिष्ठेति । यथा 'सर्वोदीने-'
इत्यादौ । नन्वेव्य इत्यादौ 'ऊडिदम्' इत्यनेन विभक्त्युदात्तत्वं
सिद्धमिति किमनेन स्वरेण प्रयोजनमत्र आह—ऊडिदमिति ।
'एभिरप्ये' इत्यादौ सर्वाभ्यामुदात्तपदश्रवणं तु छात्रसमिति तद्भावात् ॥

(६२८८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रति-
षेधो घक्तव्यः । त्वया, मया ॥

(प्रदीपः) त्वन्मदोरिति । सौ यत् इदं तस्मादेकाचः
परा तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते ।
तृतीयादावेकाचत्वमाश्रीयते न ॥ सावित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु सप्तमीबहुवचने सुप्पठस्वरद्वारेकाचत्वमात्रेण
स्वराप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह—सौ यद्गृह्णमिति । वार्ति-
काश्रवणनमात्रमेतत्, 'सौ'इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(६२८९ उपसंख्यानक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्या-
भावात्सौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यस्मादत्र तृतीयोदिनं तस्मावस्ति ॥

यद्यपि तत् सौ नास्ति, प्रकृतिस्तस्य सावस्ति ॥

(६२९० आक्षेपसाम्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतेस्त्वेनेकाचत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सायने-
काचुत्वा भावति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतेऽप्येति । सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृती-
यादिरुदात्तेति सूत्रार्थं आधीयत इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) सौ यदिति । एकाचत्वोपलब्ध्यस्य 'सौ'इत्युदात्त-
मित्यर्थः । एतद्वचनान्तप्रकृतिरूपपदप्रकृतेरिति न्यायान्न विधानं
शोध्यम् । अन्यथा 'त्वात्सु' इति सौ यदेकाच् ततः परा 'त्वाभ्याम्'
इत्यादौ तृतीयादिविभक्तिरप्येवेति प्रत्याख्यानोपपत्तिः स्पष्टेव ।
'अविभक्त्यपदार्था ये' इति न्यायेन वा तयोर्विभक्त्यग्रहणमिति दिक् ॥

आह—निलय न मन्त्रिरेति भावः ॥

२ तृतीयादिरित्यार्थः इति च. छ. छ. पाठः ॥

३ 'यद्यप्येति' इति च. छ. छ. पाठः ॥

४ 'प्रकृतेस्त्वेनेकाचत्वात्' इति च. छ. छ. पाठः ॥

५ 'यदेनेकाचत्वात्' इति च. छ. छ. पाठः ॥

१ 'येनास्मा ज्ञापकम्' इति च. छ. पाठः ॥

२ भाष्यस्याभावादिदिति । 'यद्यप्ये' अथ योऽप्यश्रवणं—इति शोभुनो

प्रतिषेधं तावत् इति भाष्यमस्मात् रूपग्रहणम् ॥

३ काव्याविति । अस्मिन्नेति इति सप्तमीबहुवचने यत् अद्भुतविभक्त्य-

ग्रहणं तदपि बहुवचने यत् 'डे' इति रूपं तदप्यस्यैव भावः मन्त्रिरेति

(६२९४ न्यासान्तरेण लक्ष्यसिद्धिबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदात्तयणि हल्ग्रहणं
नकारान्तार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

नकारान्तार्थम् । नकारान्तादपि यथा स्यात् ।
चाकूपली, चित्पली ॥

(प्रदीपः) उदात्तयणीति । 'उदात्तयणः' इत्यपनीय
दात्तहलः' इति यक्ष्यमित्यर्थः ॥ चाकूपलीति—तत्पुरुषः । 'न
भूयाकृचिदिधिपु' इति पूर्वपदे प्रवृत्तिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्त-
त्यम् । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति नकारादेशः ॥

(उद्योतः) ननु ह्रस्वग्रहणस्य कृत्स्नत्वात्कृतस्य कर्तव्यत्वोक्ति-
रत आह—उदात्तयण इतीति ॥ तत्पुरुष इति । वाचः पति-
रिति विग्रहः । बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरानुदात्तत्वाद् उदात्तस्य नि-
षेधोऽप्रसिद्धिरिति भावः ॥ ननु तत्पुरुषेऽपि 'पत्वादेभ्ये' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—न भूयामिति ॥

(६२९५ ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशात्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वपूर्वग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

समुदायादेशात्वात् । समुदायोऽप्रादेशः ॥

(प्रदीपः) ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यमिति । यथा
'उरणरः' इत्यनेनागनगसमुदायस्य सौभैतकिरिलादी रपरत्वं
न भवति, एवमत्र इत्यादौ गणयणसमुदाय उदात्तस्य स्थाने
विधीयते ॥ गणयण केवल इति शरो न प्रतीयते इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) उच्चप्रवोत्रनाभाव दंयति—यथा'उरण-'
इति ॥

(६२९६ आनर्धेययोपष्टम्भकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्वरितत्वे वाच्यचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वरितत्वे च ह्रस्वपूर्वग्रहणस्याप्यचनात्
गन्धामहे—ह्रस्वपूर्वग्रहणमनर्थकमिति ॥

(प्रदीपः) स्वरितत्वे चेति । 'उदात्तस्वरितयोर्गणः
स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणदेव 'अमये'
इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं ह्रस्वपूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थमिति । ननु 'अमये' इत्यत्र
'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन निमित्तेः स्वरितत्वनिष्ठमेव, इति-
चेन्न; 'अमये जुष्टम्' इत्यादौ निषेधात् । तत्र हि 'जुष्ट' शब्दः 'जुष्टा-
पिते च चन्द्रसि' इत्याद्युदात्तः । तत्र हि 'नोदात्तस्वरितोदयम्—'
इत्यनेन 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इत्यस्य निषेधात् । अनन्तरादि
तस्यैव स निषेधः, न 'उदात्तस्वरितयोः—' इत्येकेति दिक् ॥

(वार्तिकप्रत्यप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यत्ताद्युच्यते—उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारा-
न्तार्थमिति, क्रियते न्यास एव । द्विनकारको
निर्देशः—उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वाच्चोद्घातयोरिति ॥

यदप्युच्यते—ह्रस्वपूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदाया-
देशावादिति, अयमस्ति केवल आदेशः—यदुति-
तया, यदुतितये—इति ॥

(प्रदीपः) द्विनकारक इति । तत्रैको नकारो लुप्तपग-
मीदौ निर्दिष्टः, तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणानुदात्तनकारादपि
परस्या नया उदात्तत्वं भवति । भाष्यकारेण भगवतिशयः
सुप्रकारं प्रति दर्शितः, न त्वयं स्पष्टा गतिः ॥

यदुतितयेति । बहुनि विद्यमान्यस्या इति बहुमीदौ ।
'बहोर्नप्युत्तरपदभूमि' इत्यतिदेशादतोदात्तार्थम्, अत्र विभ-
क्तदात्तत्वमिष्टतये ह्रस्वपूर्वग्रहणं कृतम्, 'उदात्तस्वरितयोर्गणः—'
इत्यनेन नु स्वरितत्वं भवति ॥

(उद्योतः) ननु नकारनिर्देशे तस्य पञ्चम्यन्तां रामक्षो-
दात्तपञ्चस्य वेगान्पय इत्यतिष्ठितमेतत् आह—भाष्यकारेणेति ।
'उदात्त' इति सुप्रपञ्चयामिति भाष्याद्यप्यमन्ये ॥

ननु बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरमतिवृद्धात्प्राप्तमिदं नानु-
आह—यहोर्नप्यमिति । 'उदात्तस्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति ॥ भाष्ये—यदुतितया
इति—युतियान्म् । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिम्, एव हि
'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

१ पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधादिति । 'पत्वादेभ्ये' इत्यादिनिर्देशः ॥

२ सौभैतकिरिलादीति । 'सुभापुत्राद्य' च' इत्यनेन नकारात्
(६२९४ न्यासान्तरेण) उदात्तत्वाद् उदात्त इत्येव न भवति, अत्रैव इत्यादि
निरुद्धस्य ह्रस्वपूर्वग्रहणस्याप्यचनात्वात् इत्यादिनिर्देशः ॥

३ उच्चप्रवोत्रनाभाव इति—इत्यादिनिर्देशः ॥

४ यदुतितयेति । 'यदुति' इति अत्रैव इत्युदात्तत्वनिर्देशः । 'उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिम्, एव हि
'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

५ 'उदात्तस्वरितत्वं भवति' इति च, उ. १. २. ३ ॥

६ आनोदात्तत्वम्—'नप्युत्तरपदभूमि' इत्यादिनिर्देशः ॥

७ 'उदात्तस्वरितत्वं भवति' इति च, उ. १. २. ३ ॥

८ यदुतितयेति । 'यदुति' इति अत्रैव इत्युदात्तत्वनिर्देशः । 'उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिम्, एव हि
'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

९ यदुतितयेति । 'यदुति' इति अत्रैव इत्युदात्तत्वनिर्देशः । 'उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति' इति पाठे उदा-
त्तान्तिरुक्तमिति च स्वरितत्वं भवति । 'यदुतितये' इति प्रसङ्गोपातिम्, एव हि
'वेदि' इति गुणेन भाष्यम् ॥

(११३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०३)

२६१३ ह्रस्वनुद्धर्भ्यां मनुप्

॥ ६ । १ । १७६ ॥

(६२९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणं कर्तव्यम् । आ-
रेयानेतु नो विशः ॥(मदीपः) आरेयानिति । रयिरस्यास्तीति मनुप् ।
'रयेनेतौ बहुलम्' इति सप्रसारणम्, पूर्वकादेशः, 'आहुणः',
ततो ह्रस्वाभावात्सुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(६२९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ त्रिंप्रतिपेधश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्रेष्व प्रतिपेधो वच्यः । त्रिवतीर्या-
ज्यानुवाक्या भवन्ति ॥(मदीपः) निघन्तीरिति । 'छन्दसीर' इति वचम् ।
'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्गधीर्षः ॥

(११३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०४)

२६१४ नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥

(उद्देश्यतावच्छेदकनिर्णायकभाष्यम्)

इह कस्मान् भवति—किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ।

ह्रस्वादिति धर्तते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अग्नीनाम्, चायूनाम् ।

किं कारणम् ?

दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावात् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्यादीर्घत्वम् ।

एवं तर्हि—

(६२९९ ह्रस्वोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्—
'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति ॥(मदीपः) मतौ ह्रस्वान्तादिति । मनुपि ह्रस्वान्तं
न दृष्टं ह्रस्वात्तो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः ॥(उद्देश्यः) 'मतौ ह्रस्वान्तात्' इति न्यासेऽग्नीनामितिदि-
खदवस्येव । मनौ ह्रस्वान्त 'अग्नि' इति, नामस्तस्यात् परत्वाभावादः
अतस्तस्य तिद्धिप्रकारं दर्शयितुमर्थमाह—मनुपीति ॥

(ह्रस्वग्रहणे प्रख्याप्यानभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । आहायम्—ह्रस्वान्तादिति, न च
नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति, तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—
ह्रस्वान्तं भूतपूर्वमिति ॥

सांप्रतिकामाभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ।

अयं चास्ति सांप्रतिकः—तिष्ठणाम्, चतर्षुणा-
मिति ।नैतदस्ति । 'पट्टत्रिचतुर्भ्यां हलादिः' (६।१।१७९)
इत्यनेनान् भवितव्यम् । तस्मिन्निषे प्रोक्ते इयं त्रिमा-
पाऽऽरभ्यते ।एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'पट्टत्रिचतुर्भ्यां',
नामुदात्तो भवति ।ततः—'हलादिः', हलादिश्च निभक्तिरुदात्ता
भवति पट्टत्रिचतुर्भ्यां इति ॥

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

ननु चात्रापि 'नृ चान्यतरस्याम्' (६।१।१८४)
इत्येव स्वरोऽत्र याधको भविष्यति ।

न लिख्यति ।

किं कारणम् ?

ह्रस्वग्रहणं तत्रानुवर्तते ।

किं पुनः कारणं ह्रस्वग्रहणं तत्रानुवर्तते ?

इह मा भूत्—प्रा, त्रे । 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्'
(६।१।१७४) इत्येव स्वरोऽत्र याधको भविष्यति ॥

इदं तर्हि—नरि ।

नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येता-
वत्प्रयोजनं स्यात् 'नाम्' इत्येव धृयात् । तत्र वचनात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते—ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥अथवा नैवं विज्ञायते—नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं
कर्तव्यमिति ।

कयं तर्हि ?

नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति चर्तत इति ॥

(मदीपः) भूतपूर्वगतिरिति । अह्वे दीर्घं ह्रस्वान्त-
त्वरः 'नाम्' अभूत्—इति ह्वे दीर्घं स्वरः प्रवर्तते ॥पट्टत्रिचतुर्भ्यां नामिति । निरूप्ये प्राप्ते त्रिमाथो
योगविभाग इति सांप्रतिकामाभावाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ॥नैकमुदाहरणमिति । 'ह्रस्वग्रहणम् मनुपि' इत्यत्र ह्रस्व-
ग्रहणस्य स्वरितवर्गमिहार्थं प्रतिपादयति, तत्र सर्वह्रस्वसंप्रधार्यमिति

विषयसंकोचो न युक्तः । अन्यथा व्यथवाय 'नृ चान्यतरस्याम्' इत्यस्यानन्तरं 'नाम्' इति ब्रूयादित्यर्थः ॥

मतौ ह्रस्वादिति चर्तत इति । मनुष्यग्रहणमिहानुदत्तं सामर्थ्यात्सम्यन्तं संपद्यते । ततो यतौ यद्ग्रहान्तं दृष्टं तस्मात्परः 'नाम्' उदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—सांप्रतिकसत्तां समर्थयते—वसिष्ठिले प्राप्ते इति ॥

विकल्पे प्राप्ते इति । 'नामन्यतरस्याम्' इति विकल्पे प्राप्ते इत्यर्थः ॥ सांप्रतिकभाषादिति । योगमिमात्रेण चतसृणामित्यत्रास विवक्ष्यसा बाधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

भाष्ये—उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिष्वेव स्वरो याधक इति । यद्यपि 'कर्त्रा-यत्रि' इत्यादौ चरितार्थस्यास्य नृभिरित्यादौ चरितार्थेन 'नृ चाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन परत्वाद्भाषः प्राप्नोति, तथापि पूर्वविप्रतिषेधेनाऽप्य तदेवेति भाष्ये पूर्वपक्षेकदेश्यमिमान् इत्याहुः ॥ नैकमुदाहरणमिति । नृणामित्येतत् ॥ नन्वत्र ह्रस्वग्रहणाभावात्कस्य वचनस्य सामर्थ्यम् ? अत्र बाध—ह्रस्वनुदिति ॥ तत्र युक्तिमाह—अन्यथेति । 'नाम्—' इति सूत्रे च नृग्रहणमनुवर्तयेऽन्यतरस्यामिति च, ह्रस्वग्रहणानुवृत्त्यप्यत्र द्रष्टव्या । अन्यथा दीर्घनृशब्देऽपि स्यात् । न चेष्टापत्तिः, सामर्थ्यायोगादिति भावः ॥ भाष्ये—नैवं विज्ञायत इति । 'मतौ ह्रस्वग्रहणम्' इति कार्तिकस्य 'कठं-भ्यम्' इति न शेषः, किन्तु 'वर्तते' इति शेष इत्यर्थः ॥

(११४० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०५)

२६१९ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कु-
ङ्कुऋयः ॥ ६ । १ । १८२ ॥

(एकदेशिनः 'सौ' इति सप्तमीबहुवचननिर्णयभाष्यम्)

साधयित्ति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्,
आहोस्विसप्तमीबहुवचनस्य ?

कुतः सन्देहः ?

समानो निर्देशः ।

पुरस्तादेव निर्णयः—सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण-
मिति, इहापि तदेव भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः ॥

(उद्योतः) पृष्ठप्रकरणोपादानादिति । पृष्ठप्रकरणवमयो-
पदानादादित्यर्थः ॥

(सप्तमीग्रहणे आहोपभाष्यम्)

यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम्, ताभ्यां ग्राह-
णाभ्याम्—याभ्यां ग्राहणाभ्याम्—अत्र न प्राप्नोति ।

विधिरप्यत्र न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न होतव्यवति—यत्तौ रूपम् ।

इदं तर्हि—तेभ्यो ग्राहणेभ्यः, येभ्यो ग्राहणेभ्यः ।

विधिश्च सिद्धो भवति ।

प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) ताभ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'तेषु' इत्य-
वर्णान्तत्वाभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥

विधिरप्यत्रेति । 'तेषु' इति सप्तमीबहुवचने यदेकारान्तं
रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः ॥

(उद्योतः) न तस्मादत्रेति । पक्ष विधेः प्राद्व्यभावादि-
पेधाप्रवृत्तावपि न दोष इत्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिद्वि-
संगृहीतं भवति, आहोस्विहोपान्तमेव ।

अस्तीत्याह ।

इह—'याभ्यो ग्राहणीभ्यः' 'ताभ्यो ग्राहणीभ्यः'
इति । विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ।

(प्रदीपः) ताभ्य इति । 'तासु' इति सप्तमीबहुवचने-
ऽवर्णान्तत्वात् ॥

(साधयित्ति प्रथमैकवचनग्रहणे दोषभाष्यम्)

अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् ।

यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम्, 'तेन' इति स्पर्श-
पुंसि न सिध्यति ।

न चावश्यं पुंस्त्वेव, स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन
ग्राहणेन, तथा ग्राहण्या, तेन कुण्डेन—इति ।

सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एव दोषः ॥

(प्रदीपः) तेनेति । 'स' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
न तस्मात्परं तृतीयैकवचनम्, किं तर्हि ! स्यान्तरयुषात् ॥
तथेति । 'सा' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं
तृतीया, नपुंसके च । 'तत्' इति साधवर्णान्तमेव न भवतीति
'तेन ग्राहणपुरेण' इति प्रतिषेधाप्रवृत्तिः ॥

सप्तमीबहुवचनस्यापीति । 'तेषु' इति पुंनपुंसयो-
स्तावदवर्णान्तं न भवति । 'तासु' इति स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं
तथापि 'तया' इत्यत्र स्यान्तरयुषात्परा तृतीया—इति प्रतिषेधो
न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) 'तेन' इत्यत्र सप्तमीबहुवचने दत्त 'ते' इति रूपं
सप्तः पक्ष 'न' इति तृतीयसिद्धिभेदेऽपि तदवर्णान्तमेव—इति
विधेः प्राप्तिरप्येता ॥

(यत्तदोर्ग्रहणेन प्रथमैकवचनस्यापनमाध्यम्)

तस्मादुभाभ्यामपि प्रतिपेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यम्—इति । 'न गोश्वन्सावर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः' 'यत्तदोश्च' इति ॥

(प्रदीपः) तस्मादिति । प्रथमैकवचनस्य तिङ् ग्रहणम्—इति निर्णयः । तेन वृशवातिसादावपि मनुष्य उदात्तत्व-प्रतिपेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृशदयो न भवन्तीति मनुष्य उदात्तविपेधो न स्यात् ॥

तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः ।

एकारान्तं यदेकाच्च सौ तस्मादत्र परो न टा ॥

न चाहुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाधये ।

विधावन्तादिस्वरस्य चिन्त्यं तस्मादिदं युधैः ॥

(उद्घोतः) इति निर्णय इति । 'नो' इति वृत्त्यमाध्य-प्रामाण्यान्मनुष्यदानुवृत्त्या विभक्तिमनुष्यपदे प्राप्तस्वरमानस्यापि निषेध इत्यपि निर्णयो बोध्यः । 'यत्तदोः' इत्येव माध्यकोः 'केन्य' इत्यादौ निषेधो न भवेत्येव । सावर्णान्तं यदूप तस्मात्परत्वं विम-क्ष्याद्युल्लिखितारण्यच्छिन्नं प्राप्तम्, तेन न 'नो' इति वृत्त्यमाध्य-विरोधः । तत्र हि 'वैतलान्' इत्यत्रास्य प्राप्तिः दृष्टिता । नापि 'कुमारी' इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधश्चापरमाध्यविरोधः, 'यत्तदोश्च' इत्यस्य च सार्धवचमिति बोध्यम् ॥

चिन्त्यमिति । यं च 'सापेकाचः' इत्यस्य प्राप्त्यभावादेवैकस्वर-सिद्धिरिति भावः । वस्तुनो माध्यमते 'टाडसि—' इति घञे नादेशस्यैव सार्वत्रिकदेशविह्वलन्यायेनान्तवचनानुषंगोक्तं चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

(१११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०६)

२६२२ तित्स्वरितम् ॥ ६ । १ । १८५ ॥

(स्वरिताधिकरणम्)

(६३०० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—'ऋत इत्यातोः' (७।१।१००)

किरति, गिरति ॥

(प्रदीपः) किरतीति । तित्वा प्रलयितः सन्नाभमेण सञ्जी

कथ्यते—इत्यस्ति तिङ्नापदेश आदेशस्य । यथा 'अचो यत्' इति प्रत्ययस्य । इत्यस्मा हि प्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्यासत्त्वं प्रत्याये प्रतिपाद्यते । तथा चायमर्थः—अजन्ताद्वातोः प्रत्ययो भवति स च तित्कार्यं लभत इति । अनेकप्रयोजनदर्शनानानुबन्धानां त्कारस्तत्कालग्रह-णार्थं स्यात्, स्वरितार्थं च । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इति परिभाषा ॥ भाष्यकारवार्तिककाराभ्यां न कचिदाश्रिता ॥

(उद्घोतः) ननु 'ऋत इत्—' इत्यादौ प्रत्यायकस्य तिच्चेऽपि तत्परस्वरत्वात्प्रत्याय्यस्य विधेयस्येकारस्य तित्वाभावात्कथमत्र प्राप्ति-रत आह—तितेति । 'ऋतं इत्यातोः' इति वृत्त्येन इच्छाधने-लब्धेः । 'तेन प्रत्यायितः सञ्जी द्विरेको जमरः' इति वृत्त्युदाहरणोत्-भेदोपचारात्सञ्जाभमेण कथ्यते इत्यन्वयः । 'हुता प्रत्यायितः' इति पाठान्तरम् ॥ ननु यदादिप्रत्ययस्य मुरयमेव तित्त्वम्, नेत्याह—इत्यंशा हीति । प्रत्यायक एव—सञ्जीपात्—एव । उर्वदेशोत्तर-काले तद्विधानादिति भावः ॥ तस्यासारं प्रत्याये इति । पदा-धोपस्थितेरनुवचननिमित्तकया एव जायमानत्वादिति भावः ॥ ननु तस्यै तत्परस्वरप्रवृत्त्या चरितार्थस्य कथं संशयपकाराव स्यात् ? अत आह—अनेकेति । 'अनुबन्धानाम्' इति पूर्वान्वयि । वस्तुनो विधीयमानत्वेन तत्परस्वरप्रवृत्तौ कलाभाव इति चिन्त्यम् ॥ न कचिदाश्रितेति । 'अङ्गस्य' इति घञे जातिवत्वाच्चिन्त्यमिदम् । यदा न वापि कक्षसिद्धयर्थमाश्रितेत्यर्थः । 'नङ्गस्य' इति घञे तु तत्प्रत्याख्यानपदैकेदेशिनोपन्यसा, न तु सिद्धान्तिना—इत्याद्यर्थः । 'अङ्गो' इत्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि नेदम्, विशावकालिक-प्रत्ययत्ववत् एव प्रवृत्त्या—इत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तत्तर्हि यकव्यम् ।

न यकव्यम् ।

नैप तकारः ।

कस्तर्हि ?

दकारः ॥

(दकारकरणे दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि दकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ।

भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति ॥

(भाष्यमानोऽप्युकार इति परिभाषासाधकभाष्यम्)

यदि भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते

१ 'वदात्तावनिषेधो न' इति च. क. घ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । तत्रैव चिन्त्य—भाष्ये हि 'टाडसि—' इत्यत्र इवादेश मत्प्रादाय नादेशस्य स्वरवचनमाह । 'तेन' इत्यत्र इवादेशे 'आदि' यादौ इत्यत्र 'आदि' इति बोधविभागात् भाष्यकारकृतत्वं टाडमन्त्रादन्तस्ते कृते 'तेन' इति सिद्धौ धर्तव्यमनुवचने वदेयमाह 'ते' इति तत्कालस्य 'न' इति टाडस्य इत्यत्र 'सापेकाच—' इत्यस्य प्राप्तिरिति ॥

३ 'इता प्रत्यायिता' इति अ. पाठः ॥

४ प्रत्याये—सोपाये ॥

५ प्रत्याये—विपेधे ॥

६ 'माध्यवार्तिककाराभ्यां' इति च. घ. पाठः ॥

७ कैम्योक्तित्वापदेशस्येवाह—ऋत इत्यातोःतीति ॥

८ तित्वा मत्प्राप्ति इत्यादिमदीरूपपक्षमाह—तेनेत्यादिना ॥

९ यदादिप्रत्ययस्य—अथो यदादि प्रत्ययस्य इत्यत्र इत्याह—उपदेशोत्तरादिप्रत्ययस्य ॥

१० इत्यस्मा हि स्वरूपेणैव तत् प्रवर्तते इत्यत्र इत्याह—उपदेशोत्तरादिप्रत्ययस्य ॥

११ तस्य—अनुबन्धस्य तत्कारस्य ॥

१२ ननु 'अङ्गो' इत्यत्र चिन्त्यमिति बोधोत्तरात् तदिति स्वरत्वं आह—

आश्रयिणादाश्रयि ॥

‘अदसोसेर्दादुदोमः’ (८।१।८०) अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति ।

एवं तर्धाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणम्—इति, यदयं ‘दिव उत्’ (६।१।३३१) इति उकारं तपरं करोति ॥

(उद्योतः) आभ्ये—यदयं दिव उदिति । पतद्भाष्यविरोधात् ‘एतत्तपरवरणसामर्थ्यादिषु शुभ्यामित्यादौ भाविदीर्घव्यावृत्तिः’ इति समसाराण्यतशास्यस्यैवयादयधिन्या एव । शपिते चारितार्थ्यं तु शुभ्यामित्यादावुक्तौ एतत्प्रवरणाय बोध्यम् । यदि तु ‘बृहोः—’ इति यत्ने द्विविल्लुपत्तिरपि तत्रोदेव दुर्लभस्तदा ‘फल्त उव’ इति तपरत्वं शापकं बोध्यम् । तस्य क्वचनाराकारयोः स्थाने आन्तरतम्याप्राप्तयेर्ष-भ्याश्रयधम् । एचिद्भाष्येऽपि तथैव पाठः । ‘अदसोसेः—’ इत्यत्र समाशास्त्रमनिर्देश इति तु ‘दिव उत्’ इति यत्रे दूषितमसाभिः ॥

(उपसंख्यानोपलभकभाष्यम्)
एचमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्, अय मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एचमर्थमेवेति । अकारार्थमित्यर्थः ॥
(उपसंख्यानोपलभकभाष्यम्)

नैप तकारः ।
फल्तर्हि ?
दकारः ।
यदि दकारः, न शापकं भवति ।

(प्रदीपः) फल्तर्हि दकार इति । इत्थंशायां च फल्-भ्यायां ‘याडशताने’ इति चत्वंस्य ‘पूर्वप्राणिजम्’ इत्यविद्वत्वा-तित्यामाभावात् राशितत्वाभावात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ‘तपरस्तत्कालस्य’ (१।१।७०) इति दकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते ।
यत्वेयं चत्वंस्थानिजित्यात् ‘एशि च’ (६।१।१२४) इत्युच्यं प्राप्नोति ।
सौत्रो निर्देशः ।

अथवा—असंहितया निर्देशः करिष्यते—‘अणुदि-स्तपणंभ्य ध्याप्रत्यया’ ‘तपरस्तत्कालस्य’ इति ॥

(मदीयः) दकारोऽर्पयति । मन्वेनं चति ‘तपरस्त-रक्षारस्य’ इत्यत्र एवमीत्यन्यथाध्यायम् ‘अदोरे’ इत्यत्रो-धारस्य दपरचादिप्रत्ययप्रदस्यऽऽश्रयः । एवं तर्हि दकारस्य स्वप्ने एवमं इत्यत्र निर्देशः ‘अदोरे’ इति करिष्यते । अदोरेस्य ‘पूर्वप्राणिजम्’ इत्यविद्वत्वात्तत्वाभावात् । अथमपि आभ्ये कदुम्—‘यं तपरः । यम्—’ इति दकारः इति, एवमपि कस्य ज्ञेयं यो दकारः य इति ॥

(उद्योतः) एवं तर्हि यकारस्येति । वस्तुतोऽनित्यत्वात्त-गीसमासस्य न दोषः ॥

(१।१२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ वा. १०७)
२६२३ तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाह-
सार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिडोः
॥ ६ । १ । १८६ ॥

(अनुदात्ताधिकरणम्)
(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थेकरणपरभाष्यम्)
अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते—अकारो य उपदेश इति, आहोस्विदकारान्तं यदुपदेश इति ? किं चातः ?
यदि विज्ञायते—अकारो य उपदेश इति, ‘हत्त’, ह्यः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—अकारान्तं यदुपदेश इति, न दोषो भवति ।

ननु चाकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने-ऽत्रापि प्राप्नोति । एतदपि हि व्यपदेशिष्यद्भावेना-कारान्तं भवत्युपदेशे ।

अर्थयता व्यपदेशिष्यद्भावः ॥

(प्रदीपः) कथमिति । यदोपदेशोऽकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधिष्यद्भावात् ‘अकारान्त उपदेशः’ इत्यर्थः संप-यते । यदा तदुपदेशोकारो विशेष्यते निपातनाय विशेषणस्य परनिपातस्तदा ‘अकार उपदेशः’ इत्यर्थ इति पक्षद्वयसम्भा-व्यमत्र ॥

इत इति । इत्येत्वार उपदेशो भवति ततः परं तत्तार्थ-धातुकमिति स्वरप्रशङ्गा । इन्तिस्वरकारान्त उपदेशे न भवतीति ‘अकारान्त उपदेशः’ इति विज्ञायमानं न दोषः ॥

एतदपि । अथ ह्यार एवादन्ततया कम्माधीयते । नैतदिति । समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति ह्यैरस्याकारान्त-स्योपदेशायम् । तथा हि—इतिनेकारान्तो व्यपक्षित उप-देशो, दकारस्तु कश्चितोऽकारान्तत्वेन—इति नातापि दृश्यते ॥

अर्थयतेति । यदुपदेशोऽर्थान् सोऽर्थस्य स्थागोवादान्ता-नेरं प्रतिपद्यते । यथा ‘इत्य’ इत्यनेनप्रागुक्तार्थेकाजिणि व्यपदिश्यते । अनर्थक्यम् ॥ नेदनिवन्धनाभावाच्चरदेशिष-ज्ञावनायाः ॥

(उद्योतः) यदोपदेश इति । यदोपदेश उपदेशोऽकार-ान्तः । भाष्ये तु यदोपदेश इत्यर्थः ॥

ह्योतिरिति । अद्यतन विशेष्यते यः देवदेवता एवमिति ॥
६४ यं यदुपदेश उपदेश इति ॥

समुदायपरत्वादिति । तस्य कार्यार्थत्वात्तदुपदेश एव तात्पर्यम् । तत्रानादकतया त्ववयवानामपि प्रत्येकमुपदिश्यमानत्वं, न तु 'ह' इति समुदायस्य तत्त्वमिति भावः ॥ इयवसितः—पृथक् कृतः ॥

अयमेवेति—भाष्ये । यो बाँडर्षबोधनेऽसहायः सत एवार्थ-
चात् तत्र व्यपदेशिवद्भावः, नात्र तथेत्यर्थः । एवग्रार्थवत्त्वेनासहा-
यत्वमुपलक्ष्यते । अथेवता शब्देन व्यपदेशितदृशो भावः—कार्यं
रभ्यत इत्यग्रार्थे इति परे ॥ भेदनिबन्धनाभावादिति । भेद-
निमित्ताभावादित्यर्थः ॥

(अकारान्तं यदुपदेश इत्यर्थस्वीकारे दोषनिवारकमाप्यम्)

यदि तर्हि अकारान्तं यदुपदेश इति विद्यायते,
मा हि धुक्षाताम्—मा हि धुक्षायाम्—अत्रापि
प्राप्नोति ।

अस्तु, अनुदात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिष्ठुत्तिस-
रेण सिद्धम् ।

न सिध्यति ।

इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप
इति; किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

एवं तर्हि—इदमद्य लसार्थधातुकानुदात्तत्वं प्रत्य-
यस्वरसापवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभि-
निविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादु-
त्सर्गाः । प्रकल्प्य आपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभि-
निविशते ।

तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययसरो भवति, अपवादां
लसार्थधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते ।

तत्रानुदात्तत्वं क्रियताम्, लोप इति, किमत्र
कर्तव्यम् ?

परत्वालोपः ।

यद्यपि परत्वालोपः सोऽसावविद्यमानोवाचोऽनु-
दात्ते उदात्तो लुप्यते ॥

(प्रदीपः) मा हि धुक्षातामिति । लोपे कृतेऽकारा-
दुपदेशात्पर लसार्थधातुकं न भवतीति नास्त्वनुदात्तत्वप्रसङ्गः ।
उपदेशे यदकारान्तामित्यत्र ॥ पक्षे कस्योपदेशेऽकारान्तत्वात्
कृते लोप एकदेशमिहकृतस्थानन्यात्वात्तत्तर लसार्थधातु-
कमिति स्वरप्रसङ्गः ॥

तत्र तावदत्रेति । लसार्थधातुकस्य प्रत्ययायुदात्तत्व
न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

सोऽसाविति । परत्वालोपे कृते उदात्तनिष्ठुत्तरः
क्रियता लसार्थधातुकानुदात्तत्वं चेति विचारे यद्यपि परत्वा-
लसार्थधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदा-
त्तनिष्ठुत्तरेण भवत्येव ॥

(उद्घोतः) लोपे कृते इति । 'अस्यस्य' इत्यनेन ॥ ननु
लोपे कृते योऽकारान्तः स नाप, तदुद्देशमावात्—इत्यत्र आह—एकः
देशमिहकृतस्थानन्यात्वादिति । सपत्यकारान्तत्वाभावेऽपि औप-
देशिक तदादाय कार्यसम्भवादेकदेशमिहकृतस्थानन्यात्वं वा
क वययोगः, अस्तिचित्वादिना तयोपप्राप्तिश्च—इति चिन्त्यम् ॥

लसार्थधातुकस्य प्रत्ययायुदात्तत्वमिति । कस्य तु प्रवर्तत
एवेति भावः । तत्प्रत्ययकृतेपनिधायितरं न, लसार्थधातुत्वस्य विकरण-
स्वरसान्तत्वात्तिसमूहेन लसार्थधातुत्वनिधातामयोजनरवधानात् ॥

ननु परत्वालोपेऽपि उदात्तनिष्ठुत्तरात्परत्वादित्दमनुदात्तत्वमेव
स्यादत्र आह—यद्यपीति ॥

(३३०१ सप्तमीनिर्देशोपसंभ्रान्तवर्तिर्यम् ॥ १॥)

॥ * ॥ तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमी-
निर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तास्यादिभ्यश्चानुदात्तत्वे सप्तमी-
निर्देशः कर्तव्यः, 'लसार्थधातुके' इति यक्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

अभ्यस्तसिजर्थम् । अभ्यस्तानामादिरदाक्षो
भवति लसार्थधातुके, सिजन्तस्यादिरदाक्षो भवति
लसार्थधातुके ।

'लसार्थधातुकम्' इत्युच्यमाने तस्यैवायुदात्तत्वं
स्यात् ॥

यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते, तास्यादीनामेवायु-
दात्तत्वं प्राप्नोति ।

नैव दोषः । 'तास्यादिभ्यः' इत्येषा पञ्चमी
'लसार्थधातुके' इति सप्तम्याः पठौ प्रकल्पयिष्यति
'तस्यादित्युत्तरस्य' (१११६७) इति ॥

(प्रदीपः) तस्यैवायुदात्तत्वं स्यादिति । असति
सप्तमीनिर्देशे 'अभ्यस्तानामादिरदाक्ष', लसार्थधातुके चोदा-
त्तम्' इति सूत्रार्थः स्यात् । वचनसामर्थ्याच्च यौगपदे स्यात् ।
अथा 'अन्तश्च त्वे युगपत्' इत्यत्र । पर्यायो वा प्रसज्येत ।
न चैतच्छङ्कयते वक्तुम्—लसार्थधातुकमित्युच्यमानेऽर्थाद्विभ-
क्तिविपरिणामो भविष्यतीति, यथायुतवचनपक्षमवे विभक्ति-
विपरिणामस्यायोगात् ॥

१ तस्य—यदुदात्तम् ।

२ प्रत्ययस्वरसापवादः इति । अस्ययुदात्तत्वं पूर्वं न प्रवर्तत इति
लसार्थधातुकस्यानुदात्तत्वमेव । एव च पूर्वं लोपेऽपि तस्ययुदात्तत्वमेवोदात्त-
निष्ठुत्तरात् सिद्धमिति भावः ॥

१ 'तत्रात्र तावत्' इति अ यात् ।

२ 'अपवादविषय' इति क. च. पाठः ॥

३ 'तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे' इति च. क. उ. पाठः ॥

४ 'अभ्यस्तसिजर्थः' इति क. च. उ. पाठः ॥

तास्यादिभ्य इत्येपेति । अट्टतार्था हि पथमी, सप्तमी-
निर्देशस्तत्तरत्र कृतार्थः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'अभ्यस्तानाम्' इति निर्देशोत्पत्तिरित्याह-
स्यादिति कथं लसावंधातुकस्य स्यात्? अत आह—असतीति । भाष्ये—
ध्रुवकारोऽप्यर्थे इति भावः ॥ ननु तत्र युगपद्ब्रह्माण्डोत्पत्तिरिति प्रकृते
क्रमेण समावेशः, 'अनुदात्तं पदम्' इति परिभाषणादत आह—
पर्यायो वेति ॥ अर्थोद्विभक्तीति । उत्तरधेल्यर्थः । चकारामावात्,
अन्यस्य क्वाचित्त्वेन निर्देशाचेति भावः ॥

यथाश्रुतेति । वक्तृत्वेल्यर्थः । परे तु—अभ्यस्तानां सम्बन्धि
लसावंधातुकमाद्युदात्तमित्यर्थः स्यात् । 'आदिः' इति नामकदेशग्रह-
णम् । अत एव भाष्ये 'तस्यैव' इत्युक्तम् । सप्तम्यां 'आदिः
सिचः—' इति सूत्रे फलाभावादसंबन्धः, सिचो लसावंधातुकपरस्यैव
सत्त्वात् । प्रथमायां तु तस्याद्युदात्तत्वाय संबन्धः स्यादिति दोष इति
मात्वा 'सिचार्थम्' इति, न तु सप्तम्यन्तसंबन्धावदयवत्त्वामि-
प्राप्त्यर्थम् इत्याहुः ॥

ननु विपरीतं किं न स्यात्? अत आह—अकृतार्था हीति ॥

(६३०३ विप्रतिषेधबोधककार्यार्थिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वरान्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः—आस्ते, शोते ।

इहोभयं प्राप्नोति—आसीनः, शयानः ।

तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः, न चात्रैको द्विकार्य-
युक्तः । आदेरनुदात्तत्वम्, अन्तस्योदात्तत्वम् ।

नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि ।

ननु चात्राप्यस्ति संभवो यदुभयं स्यात्—
आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति, अस्ति
च संभवो यदुभयं स्यात् ।

नैपोऽस्ति संभवः—आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चो-
दात्तत्वमिति ।

कथम् ?

यक्ष्यत्येतत्—स्वरविधौ सद्भातः कार्यो भवति—
इति ॥

(प्रदीपः) संघातः कार्योति । ततश्चानस्य सर्वस्यानु-
दात्तत्वेन भाष्यम्, न तु 'आदेः परस्य' इति वचनादादिः ।
ततोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वात्
चित्स्वरं वाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—आदेरनुदात्तत्वमिति । 'आदेः पर-
स्य' इति वचनादिति भावः ॥ स्वरविधौ सद्भातः कार्योति—
'मीही' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

(६३०३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ मुकश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मुकश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च-
मानः, यजमानः । मुका व्यवहितत्वादुपदेशाह-
सार्यधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

ननु चायं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन
प्राहिष्यते ।

न सिध्यति ।

अङ्गस्य मुगुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं सोऽसौ
सद्भातभक्तोऽशाप्यो मुकः अदुपदेशग्रहणेन प्रही-
तुम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अदुपदेशोति । अकारोपदेशे एव
मुक्यतात्पर्योदुपदेशव्यवधानकारणत्वं शङ्क्यति । अकारावयवत्वस्य
शालेण बोधनादकारग्रहणेन तद्विशिष्टग्रहणं 'भदागमाः—' इति
न्यायेन बोध्यत इति भावः । यत्तु 'दाभाष्य—' इति सूत्रेऽप्येततो
क्षाम्य इत्युक्तम्, तत्प्रकृताभिप्रायम् । 'बोलात्थेन विकरणानामप्य-
थैवत्तामशुतिः' इत्यन्ये ॥

(अतः कवेनोपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अधायमतो भक्तः स्यात्, गृह्येतायमदुपदेशग्रह-
णेन ।

वाढं गृह्येत ।

अद्भक्तस्तर्हि भविष्यति ।

तत्कथम् ?

यक्ष्यत्येतस्य परिहारम् ॥

(प्रदीपः) यक्ष्यतीति । सप्तमेऽप्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य
मुनिधिं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । तत्र स्वावयवेन व्यवधानाभावा-
दुपदेशग्रहणानुक्तिं सत्यप्यर्थमाश्रयेऽपि प्रवर्तते निपातः ।
'आतो जित्' इतीयादेशस्तत्कारस्य 'आत्' इति तत्परवर्णाद्य-
भवति । स्वरविधौ व्यञ्जनमधिक्यमानवदिति परिहारेण गोषः,
ह्रस्वरप्राप्तिं व्यञ्जनमधिक्यमानवदित्येवं व्यवस्थापनात् ॥

(उद्द्योतः) ननु तत्परवर्णादप्यर्थमापस्य कथं ग्रहणम्? आ-
आह—उपदेशग्रहणादिति । न येन 'पञ्चमानः' इत्यत्र 'भदः' स-
क्तो—इति रीर्षोपपत्तिः, मुनिधानसामर्थ्येन तस्या धनित्वावकतनात्

दोषः ॥ तत्परकारणादिति । उपदेशग्रहणस्य तत्राभावादिति भावः ॥
अपस्तम्बापनादिति । सप्तानुदेश्यके विभावित्वेः ॥

(६३०४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ इतश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । इद्विध्यं व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः, पठतः ॥

(प्रदीपः) इतश्चेति । 'तुदतः' इत्यादौ सावकारं वचनं 'पचतः' इत्यादौ न प्रवर्तते, अपि उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्यङ्गादनुदात्तायम् ॥

(उद्घोषः) 'इतः' इति आचष्टे-इत्यङ्गादिति । तद्वत् इत्यर्थः । न च 'अकारान्तादुपदिश्यमानाद' इत्यर्थे न दोषः, 'अनेकान्तत्वाद्' इत्यनेन हलैवायं लोच्यते । तावन् उपदिश्यमानत्वेन तस्य हेतुवचनं इति तदर्थः ॥

(६३०५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इतश्चानेकान्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनेकान्ता अनुयन्धाः ॥

(प्रदीपः) अनेकान्ता इति । यद्यपि 'तस्य लोपः' इत्यङ्गादन्तपक्षः स्थापितस्तथापि पदान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः । एकान्तपक्षेऽपि 'उदीचां माहः' इति कृतारवस्य निर्देशात् । आपकाकार्यैश्चानुयन्धानामप्रतिपक्षकल्पमनुमीयते ॥

(उद्घोषः) एकान्तपक्षेऽपीति । माहो व्यूहिहारे इत्यङ्गात् कृतारवस्य मेघ एव ग्रहणमिति वाच्यम् । आत् ॥ उकारे सत्यनेकान्तायां प्राप्नोतीति आपकमित्यर्थः ॥

(अनेकान्तत्वे लोपभाष्यम्)

यद्यनेकान्ता अनुयन्धा अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः, जुहुत इति । 'अदुपदेशात्' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्त इति । यथा 'पचावः' इति कृतेऽपि दीर्घत्वं उपदेशप्रवृत्त्याभिप्रातो भवति, एवं शब्दलोपेऽपि प्राप्नोतीति भावः ॥

(उद्घोषः) ननु 'अत्तः' इत्यादावदुपदेशोत्तरत्वाभावात्कथं स्वरप्राप्तिः ? अत आह—यथेति ॥

(६३०६ लोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः स्यान्त्यादेशाभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

अनुदात्तत्वं कसाच्च भवति ?

स्यान्यादेशाभावात् । नैवात्र स्यानिनं नैवादेशं पश्यामः ॥

(प्रदीपः) नैवात्रेति । आदेशस्याप्राभावरूपत्वादुपदेशात्परं उपायैर्भावोक्तं न भवति । न च स्यानिवज्ञावोऽस्ति, अस्तिविश्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणा, वर्णाश्रयत्वात् । पचाव इत्यत्र तु दीर्घाऽभूतोऽङ्गो विद्यत एवेति प्रवर्तते निपातः ॥

(उद्घोषः) नन्वादेशस्य ज्ञादेः सत्त्वात् 'नैवे वाऽऽदेशम्' इत्युक्तमत्र आह—आदेशस्यात्रेति । अभावस्यापि बुद्धिगुणपरत्वं संभाव्यमित्यदिह । वर्णाश्रयत्वादिति । प्रत्ययसाधारणरूपेणाभावमप्यत्र सत्यमप्युक्त्यभावात् इति तद्वत् । प्रत्येन वर्णः प्राधान्ये एव तत्रादृष्टः, अकारान्तादुपदेशादित्यर्थे च न तत्प्राधान्यमिति पक्षः ॥ पचाव इत्यत्रेति । दीर्घस्यापि स्यानिवृत्तासम्भवात् इत्यमिदम् ॥

(६३०७ आपकेन लोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तङिद्वग्रहणाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा यद्यमनुदात्तङिद्वग्रहणं करोति तज्जापयत्याचार्यः—नै लुप्तविकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवतीति ।

नैतदस्ति आपकम् ।
अभ्रमथंमेतस्यात्—विन्दाते, खिन्दाते ॥
यच्चर्हि ङिद्वग्रहणं करोति, न हि द्वन्मूविकरणो ङिदस्ति ॥

(प्रदीपः) अनुदात्तङिद्वग्रहणाद्वा । आत्वे लोपे इत्येवमाचार्योऽहम् ॥ विन्दात इति । विदीप्तिविधिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रितेऽमुक्तम् ॥

(उद्घोषः) इत एवास्तत्साङ्गाच्च पदान्तरमाह—अनुदात्तेति ॥ अत्राश्रितेति । यत्र चैव भाष्यमेकदेशयुक्तिः । यत्र च तदपि आपकमेव, यत्र प्रतिषेधादिकस्यानुदात्तेतत्सङ्गोऽभावादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेऽयः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः, सुनुतः, लुनीतः, पुनीतः । ङित इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(६३०८ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषेधः—अप्रतिषेधः ।

१ 'पदेशाभावात्' इति घ, क, पाठः ।

२ उपेक्षुलक्षणे भाष्यमुक्तं 'नैवादेशं' इत्येव दृश्यते । उद्घोषोऽङ्गेषु एवमेव पाठः ।

३ 'न लुप्तविकरणेभ्यः' इति घ, पाठः ।

४ प्रतिषेधमिति । अत्र च प्रविष्टे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः'

इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥

५ एतज्जितयातिरिक्तस्य—विदीप्तिविधिभ्योऽतिरिक्तस्य ।

६ तद्वर्णे—रुदादिर्णे ॥

अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ?
सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् । सर्वमुपदेशग्रहणेन
विशेषयिष्यामः—

उपदेशेऽनुदात्तेतः,
उपदेशे ङितः,
उपदेशेऽकारान्तादिति ॥
(प्रदीपः) विकरणेभ्य इति । 'सिद्धं तु पूर्वस्य
कार्यातिदेशात्' इत्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते ॥
(उद्धोतः) सिद्धं त्विति । गाङ्गादिष्वे इदमुक्तम् । 'आतो
ङितः' इत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्तदनपेक्षेति भावः ॥

६ (११३३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०८)

२६२४ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्

॥ ६ । १ । १८७ ॥

(आद्युदात्ताधिकरणम्)

(६३०९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सिचं आद्युदात्तत्वेऽनितः पित
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिच आद्युदात्तत्वेऽनितः पित उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्पम् ।

अनित इति किमर्थम् ?

मा हि लाविपम् ॥

(प्रदीपः) अनितः पित इति । अनितः सिचः परः
पित पक्ष उदात्तो भवति, पक्षे त्वनुदात्तः । तेन मा हि
कार्पमिति सिद्धान्तं पक्षे आद्युदात्तम्, पक्षे त्वनुदात्तात् भवति ।
अन्यथा धातुस्यरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् ॥

मा हि लाविपमिति । पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तम्, पक्षे
मध्योदात्तं सिचैः स्वरैः, न त्वनुदात्तम् ॥

(उद्धोतः) 'अनितः' 'पितः' इत्यनयोः सामानाधिकरण्य-
भ्रम निराकुर्वन् स्याच्छे—अनितः सिच इति । उदाहरणे साह-
प्रयोगोऽद्वयस्वरितश्रवणः । द्विप्रयोगः 'हि च' इति निशातप्रतिवेपार्थः ॥

पक्षे आद्युदात्तमिति । धातुस्यरेणैतर्पः ॥ पक्षे त्विति ।
प्रकृतवाविकेनेति भावः ॥ सिचः स्वरणेति । चित्सामान्यादिट
आगमाद्युदात्तत्वं बाधितोदात्तत्वादित्यर्थः ॥ न त्वनुदात्तमिति ।
प्रकृतवाविकेनाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

(११३४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १०९)

२६२५ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि

॥ ६ । १ । १८८ ॥

(६३१० विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भ-
वति विप्रतिषेधेन ।

स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः—स्वैपन्ति, भ्य-
सन्ति ।

अभ्यस्तस्वस्यावकाशः—इदति, दधति ।

इहोभयं प्रामोति—जाग्रति ।

अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) आगणान्ताः स्वपादयः ॥ स्वपन्तीति ।
पक्षे आद्युदात्तं पदम्, पक्षे प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तम् ॥

(उद्धोतः) इदं विकल्पेन धातोराद्युदात्तविधायकम् । 'अभ्य-
स्तानामादिः' इति तु पुनरादिग्रहणादित्यमाद्युदात्तविधायकमनादाव-
निटि लसार्वाभावे परे ॥

(११३५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११०)

२६२७ अनुदात्ते च ॥ ६ । १ । १९० ॥

(६३११ 'अनुदात्ते' इत्यत्र बहुमीहिहोपकार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो
लोपयणादेशार्थः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः क-
र्तव्यः । अविवक्षितोदात्ते-अनुदात्त इति यक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

लोपयणादेशार्थम् । लोपयणादेशयोः कृतयोरा-
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स दधात्, दधा-
त्यत्र ॥

(प्रदीपः) मा हि स दधादिति । शालीयेऽनुदात्ते
युष्माम्णे नित्यत्वादनन्तरत्वादेकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य पर-
स्याभावादाद्युदात्तां न स्यात् । बहुमीहिपिज्ञाने ॥ भवति ॥

दात्ता स्यादित्यनेन मध्योदात्त इति भावः ॥

* स्वपम्भीति । स्वपादिर्हित्व नित्यनेन लोपयणादा उदात्ताः । परा च
भेदद्वारा अभ्यस्तस्वोपाविश्वोदात्ताः ॥

६ 'स्वपादिर्हिसामच्यनिटि' इति सूत्रे विग्रहादुदात्ताय भाष्य-
स्यान्यासादित्यत्र चित्सामान्यादिटो नोन्माह—अभ्यस्तानामिति ॥

* शालीयेऽनुदात्ते—अनुदात्ते स्वरौ ॥

१ सिच इति । सिचस्यानुदात्तमकारणेऽनितः सिचः परः पित उदात्तो-
भावमिति उपसंख्यानं कर्तव्यमिति वार्तिकार्थः ॥

२ कार्पमिति । अनेन हि उपसंख्यानकर्तव्येन पक्षोपसंख्यान उदात्तात्
मध्योदात्तस्याभावे 'आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण पक्षोपसंख्यान-
उदात्तात् स्यात् । अथ 'मा हि कार्पम्' । मा हि कार्पम् इति छ. पाठः ॥

३ आद्युदात्तं तिङन्तम्—आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्यनेन ॥

४ सिचः स्वरणेति । चित्सामान्यादिटो नोन्माह—अभ्यस्तानामिति ॥

दधात्यत्रेति । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति ॥

(उद्घोतः) ननु 'इत्थं' इति लोपात्तरत्वात्सरे बहुमीछाङ्गीकारो निष्फलोऽत आह—शास्त्रीय इत्यादि । बहिरङ्गत्वादिति । द्विपदायत्वादिति यावः । सानिवन्तावोऽप्यत्र प्राप्नोति, स्वरे निषेधस्तु लोपरूपाज्जादेशविषय एव—इत्यपि बोध्यम् । तस्मात्तदुभयमनाश्रित्येदं वार्तिकमिति बोध्यम् ॥

(११४६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । १११)

२६२८ सर्वस्य सुपि ॥ ६ । १ । १११ ॥

(प्रदीपः) सर्वशब्द उणादिव्यन्तोदात्तो निपातितः । सर्वस्य विकारः सार्धं इत्यनानुदात्तादिलक्षणोऽम् यया स्यादिति । तस्य सुप्यायुदात्तत्वं विधीयते ॥

(उद्घोतः) 'ल्लाङ्गिदिमदन्तानाम्' इत्यायुदात्तत्वस्य सिद्धत्वादाह—सर्वशब्द इति । 'सर्वे निषेधरिष्व' इत्यनेन ॥ तत्फलं दर्शयति—सर्वस्येति । अनुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तादयि तैर्दर्थैः । 'सुपि' इति तु अत्यन्तसाधिकारवाच्यन्तसर्वतर इत्यादिव्यावृत्त्यर्थम्, तेषां सुप्यपेक्षेः प्रागेव विधानात्—इति श्रुत्वा, 'सुयोगाद्' इति सूत्रे माधे च स्पष्टम् ॥

(६३१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वस्वरोऽनकचकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) सर्वस्वरोऽनकचकस्येति चकव्यम् । इह मा भूत्—सर्वके ॥

(प्रदीपः) सर्वस्वरोऽनकचकस्येति । 'तन्मध्यपतित-स्तद्वहणेन शृङ्गे' इति साकचकस्यायुदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

(११४७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ११२)

२६२९ भीहीभृहुमदजनधनदरिद्रा-

जागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति

॥ ६ । १ । ११२ ॥

(प्रदीपः) 'अनुदात्ते च' इत्यायुदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

(उद्घोतः) यं 'जागराम्' इति सोत्रो निर्देशः, जागर्ति-

स्यादिप्रयोगस्य कृत्युगस्यानुकरणं या ॥ अनुदात्ते चेदिति । अनाप्यम्यस्तग्रहणमनुवर्तत इति यावः ॥

(भ्यादिप्रयोजनभाष्यम्)

भ्यादिग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—ददाति, दधाति ।

(प्रदीपः) भ्यादिग्रहणमिति । 'अनुदात्ते च' इत्यनेनायुदात्तत्वं विधीयते, अनेन च प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधाद्भ्रमस्य दर्शनवशात् भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः ॥

ददातीति । वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यत इति यावः ॥

(उद्घोतः) विरोधादिति । विरोधाद् युगपराह्यमावेनाव-इवाश्रयणीये विषयविभागे लक्ष्यानुगतेन व्यवसेति यावः ॥

वचनमन्तरेणेति । 'मन्दमिति' इति दोषः ॥

(एकदेश्याक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोऽन वाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) पूर्वैर्नैनाभिप्रायेण बोधक आह—अभ्यस्तस्वर इति ॥

(निदान्त्वभाष्यम्)

अन्तत उभयं स्यात् ।

अनवकाशाः खल्यपि विधयो वाधका भवन्ति, सावकाशश्चाभ्यस्तस्वरः ।

कोऽवकाशः ?

मिमीते ॥

(प्रदीपः) सिद्धान्तवादाह—अन्तत इति । विरोधात्समावेकाभावे पर्यायेषोभयं स्मादित्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषां मध्यस्थानां पितो लक्ष्यावेवायुदात्तत्वं स्यादिति प्रविपादयितुमाह—अनवकाशा इति ॥ मिमीत इति । कित्वाहमावेवायुदानुदात्तत्वे कृते 'अनुदात्ते च' इत्यायुदात्तत्वं ॥

(उद्घोतः) पर्यायेणेति । पर्यायेणैव द्वयोः मध्यपदयो विषयवेदाश्रयणयोगाद्—इत्यर्थः ॥ अथवा सर्वेषामिति । विरोधाभावादस्याप्राप्तेर्मिमीते इत्यादी 'अनुदात्त च' इति विधिः सावकाश इति तं परत्वादाधिया हृदमेव स्यादिति दोष इति यावः । 'पूर्वस्योदात्तत्वं स्यात्' इत्यस्य पूर्वस्येतिरूपत्वं स्यादित्यर्थः ॥

मृषित्वमिति ददातीत्यदी दोष इति यावः ॥

१ इदमुदाहरणं च. या. पुल्लोचने इत्यत्र ॥

२ पूर्वोल्लेखेति । 'भ्यादिग्रहणं किमर्थम्' इति यावत्सु सुवे भ्यादिप्रयोजनभाष्येऽपि ह्रस्वदर्शनवशात् भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ॥

३ लिख्यदिति । 'मिमीते' इत्यत्र पञ्चोदत्तत्वं सावकाशादेरनुदात्तत्वं दर्शयति ॥

१ तदुभयम्—बहिरङ्गत्वं स्थानिवद्भावम् ॥

२ तदर्थं इति । अनुदात्तविरमः (११४७) इति सूत्रस्यार्थः ॥

३ सर्वके इति । तन्मध्यपतितमाधेन सर्वस्य सुपीलस्य मृषुतोऽनुदात्तत्वं स्यात्, तन्मा 'द्विषेत्तदर्थं' वार्तिकम् । तेन च सर्वक इत्यत्र कित्वाश्रयणपूरी बकाराकारं वदति इति यावः ॥

४ ददातीति । सुवे भ्यादिग्रहणं मागे 'प्रत्ययात्पूर्वं पिति' इत्येव सूत्रेण, तस्मात् प्रत्ययस्याभावेऽनुदात्तत्वं स्यादिति वार्तिकमिति निर्दिष्टं ॥

तुभ्यो ह्लादिः' इति ह्लादेशोदात्तत्वविधानाच्छस एव मवि-
प्यतीति भावः ॥

(उद्घोतः) मय्ये इति । 'तसिन्' इति परिभाषया
पूर्वस्य सिद्धमित्यर्थः ॥

न्यादिविहितेति । एवं च सर्वेषामत्रा पर्यायेणोदात्तत्वं स्यात्,
यस्य प्रत्ययात्पूर्वस्येव इति तदर्थं पूर्वप्रहणमुक्तार्थज्ञापकमिति
भावः ॥

अत्र हीति । 'नादागनादीयः' इत्यादिष्वेव स्यादिति भावः ॥

अत्र न्यासे शसन्मविमकेरुदात्तत्वाभावं दर्शयति—असर्वनाम-
स्थानेति । चतुःशब्दस्य द्विचनेकचनयोरभावादिति भावः ।
'वैदमिन्' इत्यस्य तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वार्तिकमते 'चतुरःशसि' इत्य-
स्यापि विहितविशेषनाश्रयणेन तदन्तेऽप्रवृत्तिः । आभ्यमते तुमयोरपि
तदन्ते प्रवृत्तिरिति न दोषः ॥

(पिङ्गहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ पिङ्गहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—जायते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, भयत्येवात्र पूर्वेण ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—दृष्टिरिति ।

आकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति ।

लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

स्थानिवद्भावाद्भयवधानमेव ।

प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावात्—'स्वरविधिं प्रति
न स्थानिवद्भावति' इति ॥

(प्रदीपः) भयत्येवात्र पूर्वेणेति । 'अभ्यस्तानामादिः'
इत्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति । अनेन पूर्वस्य शकारस्यो-
दात्तत्वं भवति । ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्वर्णः—' इति स्वरित-
प्रसङ्गः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन तदात्तत्वे पदमाधुदात्तं
भवति । एवं तर्हि मिलित्वात् पूर्व यणादेशे कृते नास्ति स्वर-
भेदः । ननु स्वरभिन्नस्य प्रागुक्तं यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि
स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावाच्च सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम् ॥

दृष्टिरीति । शकारस्योदात्तत्वं मा भूत्, आधुदात्त-
त्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिङ्गहणमित्यर्थः ॥

लोपे कृत इति । 'प्राऽन्यस्योपगतः' इति परत्वाल्लोपः ॥

(उद्घोतः) ननु च स्वरभेद इति । स्वरभिन्नस्य श्रौत्ये-
णोऽप्यनित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वर इति भावः । मिलित्वा-
दिति । स्वरस्य यणि कृते तस्य न प्रागोदीत्यनित्य इति भावः ।
'स्वरभिन्नस्य—' इति नाश्रयण इति तात्पर्यम् ॥ स्पष्टोदाहरणेति ।
'दृष्टिरिति' इत्येतत् ॥

माधुदात्तत्वमेवेति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यनेन ॥

(११४८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११३)

२६३२ अचः कर्तृयकि ॥ ६।१।१९५ ॥

(६३१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यकि रपर उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यकि रपर उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
स्तीर्यते स्वयमेव ॥

(६३१४ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेश इति वक्तव्यम् ॥

(६३१५ आनर्थक्यप्रकारे भाष्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न
सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव ॥

(प्रदीपः) जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भाजितप्रत्यय-
त्वाच्चनिः कर्मकर्तृत्वविषयः । 'एकं वादशाया जज्ञे' इत्यादौ
चान्तर्भाजितप्रत्ययस्य सकर्मकस्य इत्येते प्रयोगाः ॥

(उद्घोतः) अनेरकर्मकत्वात्कर्तृत्वमनुपपन्नमत आह—
अन्तर्भाजितेति । तत्रः सौकर्याय प्रत्ययानुरोधे कर्मकर्तृत्वं बोध्यम् ॥

(६३१६ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः करिष्यते—'अजन्तानां
कर्तृयकि', याऽऽदिश्रुदात्तो भवति । चीयते स्वय-
मेव—चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव—जायते
स्वयमेव ।

ततः 'उपदेशे', उपदेशे चाजन्तानां कर्तृयकि
या आदिश्रुदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव—स्तीर्यते
स्वयमेव ॥

(उपदेशपदानुवर्तनसंयोजकभाष्यम्)

तत्तत्तुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्, न ह्यन्तरेणोपदेश-
ग्रहणं योगाङ्गं जायते ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'वास्यनुदात्तेन्दिबुपदेशाहसार्यधातुकमनुदा-
त्तमङ्गितो' (६।१।१८६) इति ।

ननु चोक्तम्—उपदेशे जनादीनां स्वरो न सिध्य-
तीति ।

१ इत्यादावेवेति । रित्यस्य पूर्वस्य वद्व्यस्येति तात्पर्यम् ॥

२ ननु चतुर्धमेति न्यासे परमपठसि परमचतुर्थीरिकादी लोपसदृशस्य
पठेन उ आह—पदमीत्येति । कर्मिधमते उद्घेते कर्मयोरपठेति । भाष्य-
मते च मङ्गितिरिति च दोष इति भावः ॥

३ जायते स्वयमेवेति । परस्मैनेव श्रौत्येन श्रुदात्तः । अत्रापि च अस्य वि
कल्पः प्रकृतो वक्तव्यः ॥

४ 'उपदेशे जनादीनामित्येति' इति च. म. पाठः । 'उपदेशे वचने जना
दीनां स्वरो न सिध्यतीति' इति च. ट. पाठः ॥

नैप दोषः । नैवं विद्यायते—उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति ।

कथं तर्हि ?

जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्यमिति ।

तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम्, प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘अनुदात्तोपदेशवचनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ति’ (६।१।३७) इति ॥

(प्रदीपः) न कर्तव्यमिति । योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुरूपैव सिद्धत्वात् । तत्र ‘ये विभापा’ इति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशो जनादीनामात्वविधानात्, इह च तास्यादिसंज्ञाउपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशोऽजन्तस्य कर्तव्यक्याचुदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टमिषये स्वरः सिद्धः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—न ह्यन्तरेणेति । अनुवर्तमानेन योगविभागासम्भवादिति भावः ॥

‘न कर्तव्यम्’ इति समाधानाशयमाह—योगविभागमिति । ‘ये विभापा’ इत्यादि उपदेशग्रहणानुवर्ततेति भावः । यद्यप्यनुवर्तमानेन वाक्यभेदः संभवति, तथापि प्रकारान्तरेणैव समाधानसम्भवात्तत्रोक्तम् ॥

उक्तश्रवणजानानः शङ्कते—ननु चेत्यादि ॥ समापत्ते—नैवं विद्यायत इत्यादि । उपदेशग्रहणानुवर्तते जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति दोषपर न ‘उपदेशो जनादीनाम्’ इति वार्तिकं व्याख्यायते, किन्तु जनादीनामात्वेऽप्युपदेश इति कर्तव्यमिति व्याख्यायत इत्यर्थः । आत्वविधापदोपदेशग्रहणानुवर्तो ‘ये’ इति विषयसङ्गमी आश्रयितव्या, परसप्तम्यामनन्वयापत्ते—इत्याशयेनाह—तत्र ये इति । न चाज्ञाधिकारे कथं विषयसङ्गमी, अङ्गत्वस्य विधानप्रविबक्ष्यत्वात् । उपदेशग्रहणसामर्थ्येनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वादिविषय इत्यर्थोक्तिकाराग्र दोषः ॥ उपदेशोऽजन्तस्येति । यणुपदेशो इत्यर्थः ॥

(११४९ विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११४)

२६३३ थलि च सेटीडन्तो वा

॥ ६।१।१९६ ॥

(सेट्टग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

सेट्टग्रहणं किमर्थम्, न थलीडन्तो वेत्युच्येत ?

‘इडन्तो वा’ इत्युच्यमान इहापि प्रसज्येत—

पपपय ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, अथ इति वर्तते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यथायेति ॥

(प्रदीपः) सेट्टग्रहणमिति । इट्टग्रहादेव थल सेट्टग्रहीष्यत इति प्रश्नः ॥

पपक्येति । ‘थलि’ इत्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादन्नाप्यन्तो दात्तत्वम्, पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्यात्; लिट्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेप्यते । इट्टग्रहणं तु यद्व्यागमः कियते—मेचिथ—इति तदोदात्तत्वाय स्यात्, यथा च लुलविधेयादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने यथिवेयादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति, एवमिहभावेऽपि पपक्येत्यत्र स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वादेरन्तसेट्टश्च विकल्पेन स्वरविधानादिहभावे कथं प्रवृत्तिः स्यात्? अत आह—इट्टग्रहणं त्विति ॥ तदुपपादयति—यथेति ॥ पर्यायेणेति । ‘अनुदात्त पदम्—’ इति परिभाषणादिति भावः । एतेन सन्निवोगशिष्टत्वाभावो दर्शितः । चतुर्थाभावेऽपि—अन्यतरस्याङ्गग्रहणोपहितलिट्स्वराभावेऽपि ॥ भाष्ये—अथ इति वर्तते इति । अङ्गन्तात्थलि सति इहादिः पर्यायेणोदात्त इत्यर्थः ॥

(११५० विधिसूत्रम् ॥ ६।१।६ आ. ११५)

२६४१ संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न ‘जित्वादिर्नित्यम्’ (६।१।१९७) इत्येव सिद्धम् ?

जित्वादीत्युच्यते, न चात्र जितं पदयामः ।

प्रत्ययलक्षणेन ।

न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ।

अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधः ‘न लुमताङ्गस्य’

(१।१।६३) इति ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) प्रत्ययलक्षणेनेति । चयव—चया, पत्रिकेय

पत्रिका—इत्यादौ ‘संज्ञायाम्’ इति विहितस्य कनः ‘लुममुप्ये’

इति लुञ्जिधानात् ॥

अङ्गाधिकार इति । ‘सौवर्ग्यः सप्तम्यसुदन्त सप्तम्याः’

इति वचनात् ‘न लुमता तस्मिन्’ इति न्यायेऽपि नास्ति

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

(उद्द्योतः) चयौसद्वये न्यक्तिविधेये रुडेः संज्ञायाम् । ननु

तस्मिन्निति न्याये उक्तस्य प्रतिषेधस्य ‘अङ्गाधिकारोक्तस्य—’ इत्यनेन

कन निवृत्तिः ? अतस्तस्यासौऽपि तदप्रवृत्तिमाह—सौवर्ग्य इति ॥

१ अथ इतीति । अथ कर्तव्येति एवमत्र इत्युच्यते । तथा च—अन्येभ्यो विहितो वाच्यत एव तदने पदे इह अथ भाविष्योदात्ता वा वृत्तिनिषाधः । भाष्येनाप्येति ज्ञेयम् । आदिर्नैव लुमन्तस्यमिति सूत्रादन्तरस्यामिलान्नमाने गुणवार्तनं कथं निरूप्यते? तदादेरपि कथं भावयति । अन्य-

तस्मिन्निति न्याये उक्तस्य प्रतिषेधस्य ‘अङ्गाधिकारोक्तस्य—’ इत्यनेन

कन निवृत्तिः ? अतस्तस्यासौऽपि तदप्रवृत्तिमाह—सौवर्ग्य इति ॥

१ अथ इतीति । अथ कर्तव्येति एवमत्र इत्युच्यते । तथा च—अन्येभ्यो विहितो वाच्यत एव तदने पदे इह अथ भाविष्योदात्ता वा वृत्तिनिषाधः । भाष्येनाप्येति ज्ञेयम् । आदिर्नैव लुमन्तस्यमिति सूत्रादन्तरस्यामिलान्नमाने गुणवार्तनं कथं निरूप्यते? तदादेरपि कथं भावयति । अन्य-

(६३१७ सूत्रप्रयोजनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपमानस्यायुदात्तवचनं ज्ञापक-
मनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपमानस्यायुदात्तवचनं ज्ञापकार्थं
क्रियते ।

किं ज्ञाप्यम् ?

एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्य-
यलक्षणं न भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

गर्गाः, घस्ताः, विदाः, उर्वीः । उपग्रीवा चाम-
रज्जुः । इतितीत्यायुदात्तत्वं न भवति ।

इह च—अत्रेय इति 'तद्धितस्य' 'कितः' (६१।

१६४; १६५) इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धलक्षण इति । अनुबन्धमात्रा-
श्रयस्वरविषय ज्ञापकमित्यर्थः ॥

उपग्रीवेति । 'इवे प्रतिष्ठौ' इति विहितस्य क्त-

'जीविकायै चाप्ये' इति लुट् ॥

(उद्घोषः) अनुबन्धमात्रेति । न तु ग्नास्वरविषयमेवे-

त्यर्थः ॥ तत्कल भाष्ये दधितम्—इह चात्रय इत्यादिनेति ।
किञ्चिद्विज्ञातस्यान उदात्त इत्यर्थं भावेदम् । यत्नेन प्रत्ययनिमित्त-
कयस्य प्रत्ययलक्षणेनातिदेशेऽपि प्रत्ययस्यानिकस्य नातिदेशः,
'नलनिमित्त' इत्यादावैसाप्ये—इति परालम् ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते, पथिप्रियः—प्रधि-
प्रिय इति, 'पथिमथोः सयेनामस्याने' (१९९)
इत्यायुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पथिप्रिय इति । 'बहुमीदृशं प्रह्ला पूर्वपदम्'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर आयुदात्तार्थं प्राप्नोति, अन्तोदात्तत्वं
क्षेप्यते ॥

१ गर्गा इति । गर्गपदार्थानि यमभाष्येति यमो बहुले ट्ठिकं यदि मल
वद्यथ स्यात् ग्निसादितिति आयुदात्तत्वं प्रत्यवेत्त ॥

२ ग, घ पुच्छकयोः 'उर्वा' इत्युदाहरणं नास्ति ॥

३ अत्रय इति । अथिप्रियम् 'इतथाविना' इति ट्ठिकं अथिप्रियुत्वे-
त्यनेन बहुले ट्ठिकं मलयज-नेनन्दादात्तत्वं भात प्रत्ययलक्षणविषयात्
मवति ॥

४ न 'किता' इति सूत्रस्य द्वित्यद्विगम्यात् उदात्त इत्यर्थान्न अत्रय
इत्यत्र तद्विगत्योरे प्रत्ययलक्षणेऽपि कथं स्यात्प्राप्तिरिति भावः—किञ्चि-
दात्तत्वात्प्राप्नोति ॥

५ आयुदात्तारमिति । पथिमथोः सर्वदामाभ्यन् इति विहितमायुदा-
त्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

('आमचिपलेभामुता' इति ल पाठः ॥

(उद्घोषः) ननु पथिप्रिये 'सयामस्य' इत्यन्तोदात्तत्वात्प्रमा-
युदात्तत्वमाप्नोति भावः—बहुमीदृशमिति । 'पथिमथो' इति द्विषेऽपि
तदन्तसप्तमीति भावः । 'वा प्रियस्य' इत्युक्ते पथिराध्वस्य पूर्वनिपातः ॥
अन्तोदात्तत्वं चेति । आयुदात्तत्वाप्राप्तौ पथिराध्वस्य फिद्वरे-
णान्तोदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्ह्युच्चार्यो ज्ञापयति—स्वरे प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्पिरागच्छ—सन्नागच्छतेति 'आम-
न्वितस्य च' (१९८) इत्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ।

इह च—मा हि दाताम्, मा हि धाताम् 'आदिः
सिचोऽन्तरस्याम्' (१८७) इत्येव स्वरो न प्रा-
प्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—सप्तमीनिर्विष्टे स्वरे
प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(ज्ञाप्याक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सर्वस्तोमः—सर्वपृष्ठः 'सर्वस्य लुपि'
(१९१) इत्यायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) सर्वस्तोम इति । 'बहुमीदृशं प्रह्ला'—इत्यायु-
दात्तत्वं सर्वस्तन्दलेप्यते ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि 'अनुबन्धलक्षणे' इत्येव । कथं पथि-
प्रियः, पथिप्रियः ?

यत्कथमेवेतत्—* पथिमथोः सर्वेनामस्याने
लुकिः लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ॥

(प्रदीपः) अनुबन्धलक्षण इत्येवेति । एवं च किदं-
स्वरोऽपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति । सिचसर्पामन्वितस्वरोऽपि
भवन्ति । अत्रय इत्यत्र 'इतथाविना' इति ट्ठिकं 'अथिप्रियुत्वे-
इति ट्ठिकं । सर्पिरागच्छेत्यत्र 'स्वामोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुक् ।
मा हि दातामिन्न 'गातिस्थापु—' इति सिचो लुट् ॥

(उद्घोषः) एवमेवेति । 'अत्रय' इत्यादायायुदात्तत्वं सिद्ध-
मिति भावः । यत्पथिप्रियविरोधात् 'सोवयं सप्तम्य' इत्यस्य यत्

० 'अनुबन्ध' इति ट, छ म स पाठः ॥

८ पथिमथोर्लुपि । न ट्ठिकत्वाद्देहिने सूत्रं वार्तिकमेव ॥

९ सिचस्वरोऽपीति । अत्रय इत्यत्र ट्ठिकं 'किता' इति अन्तो-
दात्तत्वं प्रत्ययलक्षणेन न भवतीत्यर्थः ॥

१० एवमपि पथिप्रियः । आदिः सिचोऽन्तरस्यात्तत्त्वात् देवद्विगम्यात्
परात्वे भवन्नोद्यते । स्वरे मलयजत्वात् न मयः प्रेति लोपधरे विधायसंनि-
धत्ता न मयिपन्थीनि भावः ॥

११ सूत्रज्ञाप्यविरोधादिति * अथिप्रिये पथिप्रिये—यत्—इत्यादीनि ता-
द्विर्निमित्तमित्येव हि द्वे सहायानुमाननिकस्य वेदार्थमायुदात्तत्वं प्रत्ययलक्षणे न
मलयजत्वात् न मयिपन्थीनि सहायस्य भावे यत् ट्ठिकत्वात्
विरोधित्वमित्यर्थः ॥

५. 'अथास्तु, अथास्तु' इति च. याज्ञ. ०

(११५२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११७)

२६४४ आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥

(जिज्ञासाभाष्यम्)

किं निपात्यते ?

(प्रदीपः) सकर्मकत्वादशोः कर्तर्यप्राप्तः को निपात्यते । न चाविवक्षितकर्मत्वात्कर्मकव्यपदेशात्कर्तरि को लभ्यते । पचिददास्यादीनामपि कर्मविशेषाविवक्षया कर्तरि कप्रसङ्गात् । तस्यावयव न कदाचिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा सवन्धः सोऽकर्मकः, नान्यः ॥

(उद्घोतः) इत्युक्त प्रकारमाशङ्क्य इत्येति—न चेति ॥ द्रव्यकर्मणेति । देशकालाद्यतिरिक्तकर्मणेलर्थः ॥ नाम्न इति । अविवक्षितकर्मादिरित्यर्थः । अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याशयः । वस्तुतस्तु 'आशितः कर्तेत्युक्तो निदेशः' इत्याद्यनुचेरविवक्षितकर्मणो तन्नामहणमित्यर्थं मानाभावः । अन्यथा तथैव शङ्कोत् । तस्मात्केवललक्ष्यैकैकश्रुतनैवान् निपातनाश्रयणमिति भाष्याशयः । अथवा 'आशित ओदन देवदत्तः' इत्यपि आभ्यरीत्या साध्विति बोध्यम् ॥

(६३२० निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) आशित इति कर्तरि निपात्यते । आशितयान्-आशितः । उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते ॥

(वार्तिकैकदेशप्रत्याख्यानभाष्यम्)

आद्युदात्तत्वमनिपात्यम्, अधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम्, आहपूर्वस्य प्रयोगः । यथेयमवग्रहः प्राप्नोति ।

न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) आहपूर्वस्येति । आयादिसरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते ॥ न लक्षणेनेति । सहितैवापीत्येपी, पदानि द्वौ पौरुषेयाणीति भावः ॥

१ आशित कर्तेति । कर्तृवाचो आशितशब्द आनुदात्त इति सूचार्थः ॥

२ केवललक्ष्यैकश्रुतनैवान् कर्तारोऽपिदायापनादि । इत्यत्र कर्तरि कप्रत्यये भवति-पचि, कर्मणोऽपिदयापनां पचिददात्तादित्यनु न, तादृशकप्रत्ययानिष्टवदित्याशयः ॥

३ 'आशित इति कः कर्तरि' इति ट. च. झ. घट. पाठः ॥

४ 'आशित इति कः कर्तरि' इति झ. घट. पाठः ॥

५ रिक्ते विभाषेति । यदा रिक्तग्रन्थ उपपन्न एकाग्रं तदा धन्यायानुवमानमिति नित्य आनुदात्तः प्राप्तः, यदा पौरुषान्विता बहुवचसी तदा 'विता च द्वयवयवात्' नित्यं प्राप्ता ॥

६ वेतिप्रधानादिति । वेत्युच्यते 'एवेत्यु' इत्यनुवर्तमाने 'अनुवर्त्ये' इत्येव 'इत्येव' निप्रत्ययात्तत्त्वविशेषानुदात्तः । इत्याद्यनुचो कर्ति आनयनशब्दा नि नादशोरात् । यदा यानुवर्त्यशब्दा कर्तार्वचनानुदात्तत्वे इति

११ पा. १०

(उद्घोतः) आयादीति । आनेऽशितेन समासे समानान्दोदात्तत्वं नापिवा 'तत्पुरणे सुत्वार्थः' इति पूर्वपदप्रकृतित्तरः प्राप्तः, त नापि वा 'गतिकारकोपपदात्' इत्युत्तरपदप्रकृतित्तरः प्राप्तः, त नापिवा आयादित्तरः प्राप्त इति भावः । यद्यप्युत्तरपदप्रकृतित्तराणाप्यन्योदात्तत्वमेव प्राप्तम्, तथापि न्याय्यत्वादित्तेमेवोक्तम् ॥

(११५३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११८)

२६४५ रिक्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥

(११५४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. ११९)

२६५२ विभाषा वेण्विन्धानयोः

॥ ६ । १ । २१५ ॥

(विभाषानिर्धारकभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ?

यदि 'संज्ञायामुपमानम्' 'निष्ठा च द्वयजनात्' (६।१।२०४; २०५) इति या नित्ये प्राप्ते आरम्भस्ततः प्राप्ते, अन्यथा त्वप्राप्ते ॥

वेणुरिकयोर्प्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः । वेणुरिव वेणुः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥

(प्रदीपः) वेणुरिकयोरिति । संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्तत इति भावः ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—वेणुरिकयोरिति दर्शनादिन्धानशब्दे सन्नानिषये पदत्वादिपक्षे पदलोके । इन्धानस्य संज्ञानिषये प्रयोगाभाव एवेति कश्चित् ॥

(११५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२०)

२६५४ उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

उपोत्तमग्रहणं किमर्थम्, न 'रिति पूर्वम्' इत्येधोऽन्ये ?

उदात्तनिष्ठित्वेन मन्वोऽशयः ॥

१ 'अम्यत्र वाऽप्राप्ते' इति छ. च. झ. घट. पाठः ॥

२ अप्राप्ते इति । वेणुरिक्तयोः सहितैरितिप्राप्ते विभाषा, यत्र न संज्ञा तत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिरिति भावः ॥

३ उपोत्तममिति । रित्यल्लवावलोपेनमुदात्तं स्वादिति एवार्थः । यदा ह्यवलोपे-इत्युदाहरणम् ॥

४ इत्येधोऽन्ये इति । 'उपोत्तमं रिति' इति वमन्दिशिके एते धेनवः सप्तम्यद्यत्तसप्तम्य इति वचनेन रित्यन्येतिधोऽन्ये, तदोत्तमग्रहणत्वात्प्रत्ययः । 'रिति पूर्वम्' इति व्याप्तेः प्रत्ययद्वयवयवात् रित्यन्ये-त्यर्थो न मन्वोऽपि । 'रिति पूर्वम्' इति आहोस्विदोऽपि । रित्यन्येतिधोऽन्ये एतेषु च प्रत्ययः ॥

तत्रायमप्यर्थः—‘मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्’
(२१९) इत्यत्र पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

एवं तर्हि—उपोत्तमग्रहणमुत्तरार्थम् । ‘चङ्यन्य-
तरस्याम्’ (२१८) उपोत्तममित्येव ।

इह मा भूत्—मा हि स दधत् ॥

(प्रदीपः) न रितीति । र इदमेति अन्तो वर्णो रिच्छ-
व्देनोच्यते । तस्मिन् पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपो-
त्तमग्रहणेनेत्यर्थः । मा हि स दधदिति । घेर्दः ‘विभाषा
धेदृश्योः’ इति च्लेशब्ददेशः । तत्र त्रिप्रसूतीनामभावाद्युपो-
त्तमं चङन्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे
॥ क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नन्वसत्युपोत्तमग्रहणे पूर्वग्रहणे च सति रितः
प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं स्यात्, ‘करणीयम्’ इत्यादौ रिदन्तोपोत्तमस्ये-
ष्यते; अत आह—र इदिति ॥ अन्त्यो वर्ण इति । सैमीपेऽवव-
चारीपेण समाप्तः, अनुबन्धानेकान्तान्ते समुदायस्याभ्येकमेव रिचोप-
पादनात् । तत्र व्याख्यानादस्त्वप्येव ग्रहणमिति भावः । अन्त्य-
क्षानीयरादौ यकारः । पूर्वग्रहणाच्च ‘सौभयैः सप्तम्यः’ इत्यस्या-
प्रश्रुतिः ॥ चङ इति । ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणेति
भावः । वलुतः ‘एकान्ता अनुबन्धाः’ इति पक्षेऽन्तपणेशस्य रिच्छव्देन
ग्रहणे नानाभावादिद्वार्धमपि तद्—इति—इदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः ॥

(११५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२१)

२६५७ अन्तोऽवत्याः ॥ ६ । १ । २२० ॥

(११५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२२)

२६५८ ईवत्याः ॥ ६ । १ । २२१ ॥

(सूत्रद्वयप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न वत्याः इत्येवोच्येत ?
‘वत्याः’ इतीत्युच्यमाने राजयती—अत्रापि प्रस-
ज्येत ।

अथ ‘अवत्याः’ इत्युच्यमाने कस्यादेवात्र न
भवति ?

असिद्धो नलोपः, तस्यासिद्धत्वाग्रैवोऽवतीशब्दः ।
फक्तादि ?

अन्यतीशब्दः ।

यथैव तर्हि नलोपस्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः, एवं
पत्यव्यासिद्धत्वाच्चावतीशब्दः ।

आध्यापितसिद्धत्वं स्यात् ॥

(११५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२३)

२६५९ चौ ॥ ६ । १ । २२२ ॥

(६३२१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १)

॥ * ॥ चोरतद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरः ‘अतद्धिते’ इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—दाधीचः, माधूच इति ॥

(प्रदीपः) चोरतद्धित इति । चौयः खरो विधी-
यते स चोः संयन्धी भवतीति पक्षीनिर्देशः कृतः ॥

(उद्द्योतः) ननु चौ परतः पूर्वस्यानोदात्तत्वं विधीयते,
तेन ‘चोः’ इति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—यौ य इति ॥

(वार्तिकाक्षेपभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् ।

प्रत्ययखरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययखरोऽत्रेति । यत्रानुदात्तः प्रत्ययः
स चुस्वरस्यापवादाः—दधीचः, दधीचा—इति भाषः ॥

(उद्द्योतः) ननु सर्वत्र प्रत्ययस्वरप्राधावयमनवकाशोऽत
आह—यत्रानुदात्त इति । शब्दपरविप्रतिषेधाप्राधावयमनवकाशोऽत
यद्यपि वेदे ‘अत्रेदछन्दसि—’ इत्यनोदात्तत्वं, तथापि भाषायामवकाश
इति भाषः ॥

(समाधानभाष्यम्)

स्थानान्तरप्राप्तचुस्वरः । प्रत्ययस्वरस्यापवादः
‘अनुदात्तौ सुप्तिता’ (१११४) इति । अनुदात्तौ
सुप्तितावेतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते, एवं प्रत्यय-
स्वरमपि बाधेत ॥

(प्रदीपः) स्थानान्तरप्राप्त इति । अपवादस्थानं
प्राप्ते बलवानित्यर्थः ॥ तदेवापवादत्वं दधेयति—प्रत्यय-
स्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्येवोदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यापतिः
क्रियत इति प्रत्ययस्वरपवादचुस्वर इत्यर्थः । ऊरस्वरेण चाप्य-
तेरकार उदात्तः ॥

(उद्द्योतः) किमिदं स्थानान्तरप्राप्तं नाम, तत्राह—
अपवादस्थानमिति । प्रत्ययोपरमतोचोत्तरं प्राप्तेरिति भावः ॥ ननु
‘प्रत्ययस्वरपवादः’ इत्युपनिषोदात्तनिवृत्तिस्वरपवादत्वोपादानम-
युक्तमत्र आह—प्रत्ययस्वरस्येति ॥ अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरमात्रे
आह—ऊरस्वरेणेति ॥ प्रत्ययस्वरमपीति—भाष्ये—वाच्य-
तामान्यन्वितादेति भावः । अत्रानुदात्तपदसिद्धिं पृथगीकृत्या ९९
प्रवयाः, नान्ये इति बोधयम् ॥

१ इत्यादी ततोऽप्युपोत्तमग्रहणे ‘अन्त्यो वर्ण—इति’ इत्येव प्रतीय-
ताः । चङ्यन्यतरस्यामुच्यते च ‘र इदमेति अन्तो वर्ण’ इत्येवोच्यते ॥

२ सैमीपे इति । स एव योऽनुबन्ध इति भाष्यम् ॥

३ इदमुच्यते—नलोपसिद्धत्वाच्चावतीशब्दोऽत ॥

४ न वत्या इति । अक्षरीद्वये ईंभीद्वये च ओद्वयस्य फनेन

‘वत्या’ इत्येवोच्यते ॥ नलोपसिद्धत्वाच्चावतीशब्दोऽत ॥

५ ‘वाच्यतामप्यविद्वत्प्राप्त’ इति क. ख. ग. घ. ङ. ॥

६ चौ—इति । तत्रात्रोदात्तत्वं चोः पूर्वस्यानोदात्तत्वं विधीयते ॥

(समाधानाहोपमाप्यम्)

नाप्रोदात्तनिवृत्तिस्यः प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

‘न गोश्वन्सावचणं-’ (६।१।१८२) इति प्रति-
पेधात् ॥(प्रदीपः) न गोश्वन्प्रति । अन्विधांनुरेव तत्रोपात्तः,
न तु ‘नाथः पूजायाम्’ इति प्रतिषिद्धनलोपः विधन्तः ॥

(उद्घोषः) माध्वे—नाथेति । पुत्तरविषये स्वर्गः ॥

ननु ‘न गोश्वन्’ इत्यत्राह्वनगोवाच्येमेवकारणं दधीरेत्यादौ
तेन निषेधोऽन्यथा—अन्विधांनुरेवेति । ‘प्रतीचो बहून्’ इत्यादि
॥ छान्दसं बोध्यम् । ‘अथेदंरुद्रोऽस्ति’ इत्यनेन वा तिङ् । ‘अथे-
दंरुद्रोऽस्ति’ इति हि असाद्वार इति माध्यायस्यः । दायास्य धनसि
प्रती नापयारुद्रमिति प्रत्ययस्यारुद्रादस्मादनेन ॥ दायास्य बापसो
मतिष्मदीति यत्तं ध्वधेमिति कारणम् ॥

(प्रत्याहोपमाप्यम्)

नैप उदात्तनिवृत्तिस्यस्य प्रतिषेधः ।

कस्य तर्हि ?

तृतीयादिस्यस्य ॥

(प्रदीपः) तृतीयादिस्यस्येति । ‘न गोश्वन्’ इत्यत्र
‘प्रापेकाचः’ इत्यतस्तृतीयादिप्रहणमनुवर्तते ॥

(उद्घोषः) आरम्भकावाह—नैप इति ॥

(प्रत्याहोपसमाधानमाप्यम्)

यत्र तर्हि तृतीयादिस्यस्येति नास्ति—दधीचः
पश्येति ॥(प्रदीपः) यत्र तर्हि । ततोदात्तनिवृत्तिस्यस्य
बाधक एव सुखर इत्यर्थः ॥(उद्घोषः) यत्र तर्हि । यत्र नैष्वर्गः । ध्वनस्यव्याख्यान
विमतिषेधश्चेन्नैष्वर्ग इत्यर्थः । यत्र येन केनापि प्राप्तस्य तृतीयादि-
स्यस्य निषेध इत्येवमप्येति निषेधमातिरिक्तार्थः ॥ तदेवाह—
ततोदात्तेति । यत्र तत्र परलोपया सुखर उदात्तनिवृत्तिस्य बाधते
तथा प्रत्ययस्यस्य बाधेतेति वचनमावश्यकमिति भावः ॥

(सिद्धान्तमाप्यम्)

एवं तर्हि न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्यस्य
प्रतिषेधम् ।यदि विभक्तिस्यस्य प्रतिषेधः, वृक्षचान्—वृक्ष-
चान्—यत्र न प्राप्नोति ।१ प्रतीचो बाह्विति । अथेदंरुद्रोऽस्ति इत्येव चापेकावस्तृतीयादिविभक्ति-
रित्यतस्तृतीयादिस्त्वुवर्तमानेऽवर्णनस्यारम्भमाह—उत्तरनिवृत्तिस्य । केन
मतीह इत्यत्र विभक्तिरेतदोदात्तेति भावः ॥

२ नैप इति । न गोश्वन्सावचणं इति निषेधेन ‘अनुदात्तस्य च यत्रो-

मनुग्रहणमपि प्रहृतमनुवर्तते ।

क प्रहृतम् ?

‘तस्यनुदभ्यां मतुप्’ (१७६) इति ।

यदि तदनुवर्तते, वेतस्वान्—अत्रापि प्राप्नोति ।

मनुग्रहणमनुवर्तते, ह्यनुवर्तते ।

यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ह्यनुवर्तते ग्रहणं न भवति,
वेतस्वानिति यत्तं न प्राप्नोति ।

सामान्यग्रहणं यत्र, इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् ।

यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति—दधीची—इति ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्यस्यापि प्रतिषेधो
विश्रायेत ।

नैव शक्यम् ।

इत्यापि प्रसज्येत—कुमारीति ॥

सति शिष्टः सत्यपि सुखरः ।

कयम् ?

‘चो’ इत्युच्यते । यन्नास्तेतद्रूपम् ।

क चास्तेतद्रूपम् ?

यथादावसर्पनामस्थानेऽभिनिवृत्ते नकारलोपे-
ऽकारलोपे च ।

तस्मात्तुष्ट्यते—चोरतद्धित इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हि । ‘न गोश्वन्’ इत्यत्र विभक्ति-
प्रहणमेवानुवर्तते, न तृतीयादिप्रहणमित्यर्थः । ततश्चुखरः
प्रत्ययस्यस्य न बाधक इति उपसंख्यानं नारद्वच्यम्, प्रत्यय-
स्यरेण सिद्धत्वात् ॥

वृक्षचानिति । मतुपो विभक्तित्वाभावात्प्रतिषेधमात्रे

‘ह्यनुदभ्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

वेतस्वानिति । इत्युदनव्येतत्वेभ्यो ह्यनुप्रत्ययः । तत्र
लक्षणविशेषानपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विश्रायमान उदात्त-
निवृत्तिस्यस्यान निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ह्यनुवर्तते इति । तदनुवर्तकग्रहणे नातदनुवर्तकस्येति
मनुग्रहणेन ह्यनुवर्तते ग्रहणं न भवति । परमविधौ ॥ ‘मतोः’ इत्य-
कारानुवर्तकमिति दशात् परिभाषायास्तस्यानाद्वयोरपि ग्रहणम् ॥यत्र तर्हि । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्येव सुखरस्यै-
त्यर्थः ॥कुमारीति । कुमारशब्दः सावर्णान्तर इति ईकारलोपात्त-
निवृत्तिस्यप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्मात् ‘दधीची’ इत्यत्र स्थाना-
न्तरप्राप्त एव सुखर इति ‘चोरतद्धिते’ इति वक्तव्यमेव ॥
सति शिष्ट इति । ‘दधि जच् अच् अ’ इति स्थिते ‘अन्त-
रजानपि विधीय भद्रिजो जुग्रावते छड्मिपितं च’—इति पूर्व
तद्धितः पथात् ‘अच्’ इत्यलोपः ॥

दासलोपः इत्येवमर्थः ॥

१ तृतीयादिस्यस्येति । सत्येव तस्तृतीयादिविभक्तिस्यस्य ॥

२ ‘सुखर उदात्तस्य बाधते’ इति य, न, पाठः । ‘सुखरं बाधते’
इति ज, पाठः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) प्रत्याख्यानवाधाह—एवं वर्ततेति ॥ तदेवाह—ततश्चस्वर इति ॥ मनुष उदात्तवमिति । अनुदात्तत्वं चेत्तत् इत्यर्थः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्येति । अन्तोदात्तवैतस-
शब्दावारस्यानुदात्तं ह्यनुपि लोपे इत्येतादृशनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥

तदनुबन्धकेति । अनुबन्धकग्रहणे न्यनुबन्धकग्रहणादिति भावः ॥

तत्तत्रेति । कचिच्च प्रत्ययस्वरप्रतिप्रसरूपोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्ते-
रस्य परत्वात्तद्वाचकत्वेनैव न्यायेन प्रत्ययस्वरस्यापि बाधापत्त्या
'दाधीचः' इत्यादौ प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेणापि
तस्यावयवकल्प्यतानाह—सति शिष्ट इति-भाष्ये ॥ ननु 'दधि अच्
अत्' इति स्थिते पूर्वमेव भत्वादिकारलोपे तद्वितारपूर्वमेव चस्वरप्राप्ता
प्रत्ययस्वरासति शिष्टत्वमिति द्रष्टव्य आह—अन्तरङ्गानपीति ॥

(११५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । १ । ६ आ. १२४)

२६६० समासस्य ॥ ६ । १ । २२३ ॥

(६३२३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जना-
न्तेपूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जानान्तेपूप-
संख्यानं कर्तव्यम् । राजहपत्, ब्राह्मणसमित् ॥

(भट्टीपः) व्यञ्जानान्तेष्विति । 'उचैरुदात्तः' इत्यत्र
'अयः' इत्यनुवर्तनादन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानादल-
न्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

(उद्घोतः) मनु व्यञ्जानानामस्वरकानेन तद्वर्जमन्वस्यानः
स्वरस्य शिष्टत्वात् शिषुरसंख्यानानेनेत्यत आह—उचैरिति ॥ यत्
चोपैरुपक्रम्यमानोऽनुदात्तः, सचायः स्थाने-इति तदर्थः ; तदाह—
अजन्तस्येत्यादि । उपसंख्यानारम्भे ॥ व्यञ्जानान्तोऽनुदात्त
इत्यर्थः ॥

(६३२३ परिभाषापस्थापकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वरप्राप्तौ वा व्यञ्जनमविद्य-
मानवत् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्य-
मानवत् भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—ह्रस्वरप्राप्तौ वेति । उपसंख्यानं
वा कर्तव्यम्, यथा परिभाषा वा कर्तव्येत्यर्थः ॥

(उभयकरणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुभयमुच्यते, न ह्रस्वरप्राप्तावविद्य-
मानवदित्येवोच्येत, स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमान-
वद्भवति-इति वा ।

द्विवचनं सुवचनं भवति ॥

(भट्टीपः) ह्रस्वरप्राप्ताविति । ह्रस् एव प्रकृतत्वाद्-
विद्यमानत्वं विशास्यते ॥ स्वरप्राप्ताविति । प्रकृतत्वाच्चञ्जनस्यैव
प्राप्तिः प्रत्यक्ष्यते ॥

द्विवचनमिति । उभयोपादाने स्पष्टाऽवगतिर्भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) (भाष्ये) किमर्थमिदमुभयमिति । परिभाषायां
ह्रस्वग्रहणं, व्यञ्जनग्रहणं च-इत्यर्थः ॥ ह्रस् एवेति । ह्रतसंबन्धे-
नोपपत्तावस्तुतकल्पनाया अवगोपादिति भावः ॥

(परिभाषास्वरूपाक्षेपभाष्यम्)

यदि ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्यु-
च्यते, दधि—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।५।
६६) इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति ।

उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भव-
तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

(भट्टीपः) स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति । ह्रस्वरप्राप्त्य-
भावादिकारस्य व्यवधायकत्वात् ॥

(परिभाषाप्रयोजननिज्ञासाम्भाष्यम्)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

(उद्घोतः) भाष्ये—कान्येतस्या इति । 'ह्रस्वरप्राप्तौ'
इत्येतस्या इत्यर्थः ॥

(६३२४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तो-
दात्तविधयः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लिट्यति प्रयात्पूर्वमुदात्तं भवति-
इति, इहैव स्यात्—भौरिकिपिधम्, भौलिकि-
विधम् । चिकीर्षकः, जिदीर्षक इत्यत्र न स्यात् ॥

जित्यादिर्ददात्तो भवति-इति, इहैव स्यात्—
अक्षिपुम्यकायनिः, आक्षिपेदयः, गार्ग्यः । कृतिः-
इत्यत्र न स्यात् ॥

घातोर्न्त उदात्तो भवति-इति, इहैव स्यात्—
ऊर्णोति । पचति-इत्यत्र न स्यात् ॥

(भट्टीपः) भौरिकिविधमिति । भौरिकीनां विपक्षे

१ यथावावेति । अथ 'अन्तोऽवस्था' इत्यनेनच इत्यनुवर्ति । समास-
स्याय वदता इत्यर्थः । अनेनपदस्यप्राप्तौ ह्यपिद्विधवारम्भे ।

२ 'ह्रस्वरप्राप्तौ' इति च. छ. क. घटः । 'ह्रस्वरप्राप्तौ' च
इति छ. घटः ।

३ 'ह्रस्वरप्राप्तौ' इति च. छ. क. घटः । 'ह्रस्वरप्राप्तौ'
इति छ. घटः ।

४ 'अक्षिपुम्य' इति च. छ. क. घटः ।

देशः । 'भौरिक्याद्युक्त्यादिभ्यो विषलमकलौ' इति विषलप्रत्ययः ॥ चिकीर्षक इति । रेफकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात् ॥ अहिचुम्भकायनिरिति । 'प्राचामदृष्टात् फिन् बहुलम्' इति फिन् ॥ आग्निवेद्य इति । गर्गादित्यायन् ॥ गार्ग्ये इति । हलादित्यादय आदित्वाभावात् ॥

(उच्येतः) ईकारस्य व्यवधानादिति । 'अत्र न स्यात्' इति भाष्यस्य—इष्टकारस्य न स्यात्, व्यञ्जनस्य पक्षेव स्वादित्यर्थ इति भावः ॥

(परिभाषास्वरूपोपभाष्यम्)

इदं तावद्युक्तम्—यदुच्यते—हत्सप्रप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति ।

कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् ?

तच्चापि वृथता 'उदात्ताच्च स्वरितविधौ' इति वक्तव्यम् ।

तथाऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनावेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथं हीति । अजम्भेत्सादुदात्तादीनाम् ॥

(एकदेशिनः परिभाषास्वरूपोपभाष्यम्)

यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यते ।

अथ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तर्हि सिद्धं भवति व्यञ्जनावेर्व्यञ्जनान्ताच्च ?

वाहं सिद्धम् ।

कथम् ?

स्वरविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । स्वरेण विधिः—स्वरविधिः, स्वरस्य विधिः—स्वरविधिः स्वरतो विधिः—स्वरविधिरिति ।

नैवं शक्यम् ।

इह हि दोषः स्यात्—उदस्थित्वान् घोषः, विधुत्पान्, बलाहक इति, 'हस्यनुदभ्यां मतुप्' (१।१।१७६) इत्येव स्वरः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तव्यवत्तात्सर्वविभक्त्यन्तः । सर्वप्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्, सप्तानां विभक्त्यामिहानुपयोगात् ॥

(उच्येतः) ननु समासादेकविभक्तेरेव अनेकेन सर्वविभक्त्यन्तत्वात् तस्य न युक्त्येत आह—सर्वेति ॥

(परिभाषास्वरूपोपभाष्यम्)

अस्तु तर्हि हत्सप्रप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति—इति ।

ननु चोक्तम्—कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात्—इति ।

'उच्येत्तात्तः' (१।१।२९) 'नीचैरनुदात्तः' (३०) इत्यत्र पृथीनिर्दिष्टमजम्भेत्प्राप्तौ निवृत्तम्, तस्मिन्निवृत्ते हलोऽपि स्वरप्राप्तिर्भवति ॥

यदप्युच्यते—उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्यमिति ।

न वक्तव्यम् ।

नेदं पारिभाषिकस्यानुदात्तस्य ग्रहणम् ।

किं तर्हि ?

अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति ॥

यदप्युच्यते—अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनावेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति—इति ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—तत्र सिद्धं तद्व्यति व्यञ्जनावेर्व्यञ्जनान्ताच्चेति, यदयं नोत्तरपदेऽनुदात्तादावित्युक्त्या 'अवृथिधीसद्रूपमन्थिषु' इति प्रतिषेधं शास्ति ॥

(प्रदीपः) अविद्यमानोदात्तमिति । अजम्भेत्सादुदात्तादेरनुदात्त उदात्तात्पर इति दशिशब्दे स्वरितः सिद्धः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुनकैष्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे पद्याध्यायस्य प्रथमे पादे पद्यमाहिकम् ॥

पादश्च प्रथमः समासः ॥

(उच्येतः) भाष्ये—अजम्भेत्प्राप्तौ निवृत्तमिति । 'अचक्ष' इति सूत्रे पृथीनिर्दिष्टमित्यर्थः । तदनुवृत्तौ हि अच् उदात्तादिसङ्काः, स चाऽचः स्याने इत्यर्थः । स्यादिति न स्यादलः स्वरप्राप्तिः । तस्मिन् वृत्तौ तु उदात्तादिसङ्कानामस्तु सङ्केतादादिरुदात्तादियुगलः स्यादित्यर्थे तत्तदन्तरमः कश्चिद्व्यत्यादित्वात् हलः स्वरप्राप्तिरिति भावः ॥ (भाष्ये) प्रतिषेधं शास्तीति । तेन हि स्वरोदेश्यके विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वं शक्यत इत्यर्थः । यत्तन्मूलकमेव पठ्यते 'स्वरविधौ व्यञ्जनम्' इति । स्वरोदेश्यके विधावित्यर्थः ॥

(परिभाषाज्ञापकोपपादकभाष्यम्)

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ।

न कर्तव्या ।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—अथत्येपा परिभाषेति, यदयं 'यतोऽनावः' (१।१।२१३) इति भावः प्रतिषेधं शास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरण-

महामाष्ये पद्यस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे पद्यमाहिकम् ॥

पादश्च समासः ॥

(उच्येतः) भाष्ये—यदयं यतोऽनाव इति । अथ भावः—अत्रादिर्नवारो न स्वरयोगः, यथाकारस्तयोगो नासत्वादिः । नन्वादिरेव नवार उदात्तयुगलविशिष्टाज्वालास्तु इति चेन्न । तथा सति निमित्तमन्वत्त्वविनाशाद्यवृत्तौ व्यतिरेकेषादुदात्ताप्राप्तेः । यत् च प्रतिषेधोऽनर्थकः सन् शक्य इति ॥

इति श्रीविश्वमहर्ष्यनखीगर्भन्नामोनीभट्टेन भाष्यप्रदीपो-

ह्योते पद्यस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पद्यमाहिकम् ॥

पादश्च समासः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।							
	प्राक्तनयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिके ५	आहिके ६	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	१०३४	१०	१४	२७	१४	२४	३६	११५९
अव्याख्यातसूत्राणि	१४०३	२	१३	१७	४	३२	३०	१५०१
समुदितसूत्राणि	२४३७	१२	२७	४४	१८	५६	६६	२६६०
वार्तिकानि	५९४६	६३	४२	६५	८३	५७	६८	६३२४

पद्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

(११६० निधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १)

२६६१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्

॥ ६ । २ । १ ॥

(पूर्वपदप्रकृतित्स्वराधिकरणम्)

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । अन्तरेणैतत्सूत्रमिष्टस्यार्थस्य सिद्धिं भव्या प्रश्नः ॥

(सूत्रप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

• बहुव्रीहिस्वरं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

(भाष्यम्) सुकृत्-आचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति ॥

(प्रदीपः) समासान्तविधेरिति । समासान्तस्योदात्तविधानासहायनार्थमिदमिल्लेखः ॥ सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवान्-इति 'सुकर्मपाप'-इति ऋप् ॥

(उद्घोषः) ननु समासान्तानां पञ्चादीनां विधानस्यैतत्स्वरम्भे हेतुत्व नोपपद्येत आह-समासान्तस्येति ॥ शोभनमिति । अनेनास्य प्रत्याख्यानमराध्यमिति दर्शयति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥

(सूत्रप्रयोजनाभावप्रयोगं श्लोकवार्तिकम्)

नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु

(भाष्यम्) 'नञ्सुभ्याम्' (६।१।७२) इत्येतद्विधिमार्थं भविष्यति । नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति, नान्यतः-इति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । 'सिद्धे विधिरात्ममाणो नियमाय भवति' इति न्यायात् ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्-पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं भविष्यति, न पुनः परस्येति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । नान्तरपदप्राप्तौ समासान्तो-

दात्तन्विधानाधियमेन तच्चादौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतित्स्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) द्वयोरपीति । पदार्थेनेत्यर्थः ॥

(नियमसंपादकं श्लोकवार्तिकम्)

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) 'शितेर्नित्यावच्छ'- (१३८) इत्येतद्विधिमार्थं-भविष्यति शितेरेव, नान्यत इति ॥

(प्रदीपः) परस्येति । उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतित्स्वरे पारितोष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतित्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) परस्यार्थमाह-उत्तरपदस्येति ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते-नञ्सुभ्यामित्येतद्विधिमार्थमिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः

(भाष्यम्) 'उदात्ताभ्युपु' 'क्षेपे' (१०७-१०८) इत्येतसिन् प्राप्ते तत् एतदुच्यते ॥

(प्रदीपः) क्षेपे विधिरिति । 'अनुदात्त' इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं 'क्षेपे' इति प्राप्तं तद्वाचनार्थं 'नञ्सुभ्याम्' इति स्यात्, न तु नियमार्थम् । विधिनियमसम्भवे विधेर्नलवत्त्वात् । नञ्प्रवृत्तमुपलक्षणम्, योरपि क्षेपविधयस्तत्रैवमाह ॥

(उद्घोषः) पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति । समाप्तोदात्तत्वापवादभूतमित्यर्थः ॥ ननु क्षेपे नियमापेक्ष किं न स्यात् आह-विधिनियमेति । क्षेपे नञो विधिः सम्भवतीति नियमोऽसिद्ध इति वार्तिकार्थः ॥ ननु नञ्प्रवृत्त नियमार्थं भविष्यतीत्यत्र आह-सोरपीति । निपरीतलक्षणेति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यदमुच्यते-परस्य शिति शासनादिति ।

(नियमाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

परस्य नियमो भवेत् ।

(भाष्यम्) परस्येय नियमः स्यात्-शितेर्नित्यावच्छजेय, नान्यदिति ॥

(प्रदीपः) शितेर्नित्यावच्छजेवेति । शिति लैलादादिपूतपदप्रकृतित्स्वरो नियमेन निवर्त्यते, न तु चित्रपुत्रप्रकृतित्स्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्तव्यत्वेन स्थापितम् ॥

८ उद्घोषेति । यत्प्राप्तपदेन बहुव्रीहौ सञ्ज्ञाया पूर्वपदस्योदात्तत्वादि-लक्षणं । सुकोदर-इत्युदाहरणम् ॥ क्षेप इति । उदात्ताभ्युपु पूर्वपदोदात्त बहुव्रीहौ निष्ठायामित्यर्थः । यतोदर इत्युदाहरणम् ॥

९ 'अनुदात्त-सुदात्त इत्याक्षेपे' इति क. च घ. इति पाठः ॥

१० 'नञ्क्षेपे' इति ज. पाठः । 'न च क्षेपे' इति घ. पाठः ॥

११ विपरीतलक्षणेति । सुप्तस्य लक्षणं क्षेपविधयस्तत्र विपरीतलक्षणमिति तात्पर्यम् । नञ्सुभ्यामित्यस्य क्षेपविधयस्तत्रैव, न तद्विधिरित्यस्य, तेनास्य निवृत्तत्वं सम्भवति ॥

१२ कलादादिपु-निसरवृत्त्येव ॥

१ 'नञ्सुभ्यां नियमार्थमिति' च. घ. पाठः ॥

२ नियममुपपादयति-नञ्सुभ्यामेवेति ॥

३ 'नान्यस्येति' इति च. घ. पाठः ॥

४ विपरीतनियमाक्षिपति-पूर्वपदेति ॥

५ 'नामापदस्वरप्राप्तौ' इति, 'नामास्वरपदप्राप्तौ' इति च. घ. पाठः ॥

६ शितेर्नित्यावच्छ-शितेः पर नित्यावच्छ-प्रकृतित्स्वरत्वं । शितिपद-विधय-इत्युदाहरणम् ॥

७ नञ्सुभ्यामिति । बहुव्रीहौ उत्तरपदमन्योदात्तमित्यर्थः । अत्रादि-ध्वार-इत्यादिहरणम् ॥

(उद्योतः) सिति ललाटादिपिति । आगन्तूनामन्वे निवेशेन तदुत्तरमेवकारोचिलादिति भावः ॥

(सूत्राक्षेपमाप्यम्)

यदि तर्हि पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं वाधते, 'चप्रियः-चाप्रियः' अत्रापि वाधेत ।

(प्रदीपः) चप्रिय इति । 'चादयोऽनुदात्ताः' इति च यादवावनुदात्तो, तयोः प्रकृतिसंस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उद्योतः) समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । पूर्वपद-प्रकृतिसंस्वरेण बाधितत्वादिति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अन्तश्च वा प्रिये सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं च वा प्रिये सिद्धम् ।

(समाधानजिज्ञासामाप्यम्)

कुतः ?

(समाधानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

संभवात्

(भाष्यम्) अस्ति एवमपि संभवे बाधनं भवति, अस्ति च संभयो यदुभयं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अस्ति च संभय इति । उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाभावात् ॥

(समाधानाक्षेपमाप्यम्)

सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा—द्विधाश्रुणोभ्यो दीयतां तत्रः कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे द्विधादानस्य तत्रदानं नियतकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधित्यते ॥

(प्रदीपः) सत्यपीति । सामान्यविशेषविषयत्वनिष्पन्नत्वात् बाध्यबाधकभाष्यम् । ननु पासत्यपि समासान्तोदात्तत्वे त्रियशब्दः प्रत्ययसंस्वरेणान्तोदात्त एव अभिष्यति, न च प्रत्ययसंस्वरात् बाधकः पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरः । एवं तर्ह्युदाहरण-रिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं उदाहरणं-समपादः—इति । रामशब्दः सर्वानुदात्तः, पादशब्दो वृषादित्यादाद्युदात्तः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः भवेत् ॥

(उद्योतः) अर्धभाषायां किमिदं न्यूनं बाध्यबाधनभावेऽन्यथा—सामान्यविशेषेति ॥ प्रत्ययसंस्वरेणेति । 'इगुपश-प्रीतिरः वः' इति वृत्त्यन्त्यान्तरादिः भावः ॥ न च प्रत्ययसंस्वरेण । स न प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिसंस्वरभाष्यमिति भावः ॥ तयो-

नुदात्त इति । 'स्वस्वसमसितेननुदानि' इति किदृश्यादिति भावः । भाष्यमाभाष्याहुवादित्वेन त्रियशब्दोऽप्याद्युदात्त एवेति भाष्याशयमन्ये ॥

(वार्तिकवतरणभाष्यम्)

एवं तर्हि—

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिसंस्वरं भवतीति ।

किं च प्रकृतम् ?

उदात्त इति वर्तते ॥

एवमपि कार्यप्रियः-ह्यार्यप्रिय इत्यत्र न प्राप्नोति ।

स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ।

अथवा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'स्वित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृताद्विधेरिति । उदात्तत्वस्य यत्र प्रकृतं विधानं तस्मात् प्रकृतिभाष्यद्वारेणानुशास्यमानाच्च त्रियादौ प्रकृतिसंस्वरे न भवतीत्यर्थः ॥

स्वरितेऽपीति । नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता, वर्णकदे-सुध वर्णग्रहणेन न गृह्यते । एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितो-ऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुक्त्यन्यायश्च त्रियशब्दो न वक्ष्या-त्वाधीयते । अत एवासिन् पक्षेऽस्तमाश्वस्य पक्षान्तरमाह—अथ वेति ॥

(उद्योतः) 'प्रकृताद्विधेः' इत्यत्र कथमन्यथोक्त आह—उदात्त-त्वस्येति । विधिः—इति भावे किः । बहुव्रीहौ समाने पूर्वपदस्यो य उदात्तः श्रान्त्वान्तरेण निरुद्धः ॥ प्रकृत्या-समानेनावतिष्ठते, निष्कर-मनुदात्तं न प्रतिपद्यते इति यस्मापै इति भावः । अनुदात्तस्य 'अनुदात्तं पदम्'—इति परिभाषया तच्च द्विष्येत्वावयवगतयथा भवतीति उदात्त-विधिषापूर्वकमेव तत्रापास्तमासान्तोदात्तत्वापवादत्वस्य बोधम् ॥

एवं तर्ह्युदात्तेति । उदात्तत्वाद्युदात्तत्वसमाधाररूपे स्वरित उदात्तत्वावयवत्वेन निष्मानत्वादुदात्तग्रहणेन स्वरित उच्यते । धर्म-धर्मिणोभेदोपचारादत्रापि तेन गृह्यत इति भावः ॥

(प्रकृत्योः श्लोकवार्तिकम्)

बहुव्रीह्यावृते सिद्धम्

(भाष्यम्) अन्तरेणापि बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् । तत्पुरुषे कस्मान्न भवति ?

'तत्पुरुषे तुल्यायं वृत्तीयास्तस्युपमागव्यपद्विती-यास्त्याः' (६।१।२) इत्येतन्निषयार्थं भविष्यति ।

द्विगौ तर्हि कस्याच्च भवति ?

इगन्ते द्विगाविलेतत्रियमार्थं भविष्यति ।

द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति ।

‘राजन्ययहवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु’ (६।२।३४)

इति नियमार्थं भविष्यति ।

अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानादोरात्राचयवेपु’ (६।२।

३३) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यदुग्रीहाविति । विनाऽपि बहुग्रीहाविति न बहुग्रीहो प्रत्या पूर्वपदप्रकृतिसारः सिद्ध इत्यर्थः ॥

द्विगौ तर्ह्येति । यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्यापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) अने घोरे सप्तम्या अभावेन ‘बहुग्रीहावते’ इति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह—निनाऽपीति । बहुग्रीहाविति शब्दपरमिति भावः ॥

द्विगुस्तत्पुरुष इति । अत एव तैत्तमावेषार्थः ‘द्विगुश्च’ इति वकारः । एव च तत्पुरुषनियमेनैव सिद्धमिति भावः ॥

(इष्टनियमसम्भवबोधकं भाष्यम्)

एवमपि कुत एतत्—एवं नियमो भविष्यति—एतेषामेव तत्पुरुषादिषु—इति, न पुनरेवं नियमः स्यात्—एतेषां तत्पुरुषादिष्वेव—इति ॥

(इष्टनियमे श्लोकवार्तिकम्)

इष्टतश्चावधारणम् ।

(भाष्यम्) इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ।

(प्रदीपः) इष्टतश्चेति । प्रयुक्तानामन्यारूपानां नानिर्घाषाखप्रवृत्तिः ॥

(इष्टनियमाशेषभाष्यम्)

एतेषां तर्हि बहुग्रीहश्च पर्यायः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एतेषामिति । तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । अतः बहुग्रीहाविति समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिसारस्य नैकविषयत्वादिरोधाच्च पर्यायः प्राप्नोति चिन्त्युः—तुल्यत्वेत-पश्चारातिरित्यादौ । यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्याधीन्येव पूर्वपद-प्रकृतिसाराणि भवन्ति नान्यानि—इत्येवंस्यो नियमः इतः, न तु प्रकृतिसाराण्येव—इति नियमः, ततश्च पर्यायप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) तत्पुरुषादीनामित्यर्थः इति । तुल्याधीन-तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । एव च तत्पुरुषादिसम्बन्धिनो बहुग्रीहासम्बन्धिनश्च पूर्वपदप्रकृतिसारस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायप्राप्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः । विरोधाच्चेति । “अनुदात्त पदम्”—इति परिभाषणा-दिति भावः । ननु तत्पुरुषादिषु नियमे चाप्येति कथं पर्यायोऽत आह—यस्यादिति । भूतपूर्वादिव्यधि निस्पृष्टादीनि गुणवचनेषु इति नियमार्थं भविष्यतीति भावः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

द्विपादिष्टेर्वितस्तेश्च

पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) यदयं ‘द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहु-ग्रीहौ’ ‘द्विष्टिवितस्तेष्वोश्च’ (६।२।१९७, ३१) इति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—पर्यायो न भवतीति ॥

(प्रदीपः) द्विपादिति । द्वौ पादावस्य द्विपात्—इत्यादौ समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिसारो पर्यायेण सिद्धाविति ‘द्वित्रि-भ्यां पाहन्मूर्धसु बहुग्रीहौ’ इत्यन्तोदात्तमिच्छन्तं विधेयः, विहितस्तु ज्ञापयति—बहुग्रीहादन्तोदात्तो न भवतीति । तथा ‘द्विष्टिवितस्तेष्वोश्च’ इति ज्ञापकम्—येषामिह पूर्वपदप्रकृतिसारो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवति—इति बहुग्रीहादिग्रहणं प्रत्याख्यातम् ॥

(उद्घोषः) द्विष्टिवितस्तेष्वोश्चेति । पदयोश्चतुर्पदयोर्वा पूर्वं-पदं प्रकृतिसार द्विगौ—इति तदर्थः ॥ तच्च सामान्यापेक्ष ज्ञापक-मिलाह—येषामिहेति । कार्यदृष्ट्यो यतस्तिरस्त्रात्स्वरिति ॥

(ज्ञापनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् ।

(भाष्यम्) उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) उदात्ते ज्ञापकमिति । इहोदात्तग्रहण-द्वय-द्वयोदात्तयोः पर्यायो मा भूत्, ज्ञापकात् । कार्यप्रिय इत्यादौ उदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) समावेशः—पर्यायः । ‘स्वरितेन समाविशेत्’ इत्येव वार्तिकोक्तिः । एव च ‘बहुग्रीहौ’ इति कर्तव्यमेव । ‘स्वरि-तेऽप्युदात्तोऽस्ति’ इत्येकदेश्युक्तिः । ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इत्यत्र स्वरितग्रहणेन उदात्तग्रहणेन योनाग्रहणस्य बोधनादिति बोध्यम् ॥

(ज्ञापकसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

स्वरितेन समाविशेत् ॥

(भाष्यम्) स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ॥

(प्रदीपः) स्वरितेऽपीति । एतत् पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

(संग्रहः)

बहुग्रीहादिसारं शास्ति

समासान्तविधेः सुकृत् ।

नन्सुभ्यां नियमार्थं तु

परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥

१ बहुग्रीहाविति । ‘बहुग्रीहावते चिद्धस्य’ इति वार्तिकं बहुग्रीहा-शब्द-शब्दपर इति भावः । तेनैवविधिरणस्यमि बोध्या ॥

२ तत्पुरुषावेषार्थः—द्विगुत्वस्य तत्पुरुषावेषार्थ इत्यर्थः ॥

स्वर इत्यर्थः ॥ सह निर्दिष्टस्य चेति । 'अभ्ययी' इत्यादौ सति शिष्टमपि प्रत्ययस्वरं बाधित्वाऽयमेवेत्यर्थः ॥

(६३१८ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

ज्ञात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः ॥

उभयं न वक्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) क्त्वायां चेति । परिगणनं वा कर्तव्यम्, क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु मित्रकल्पादि-
कृत्योऽनुपपन्नः, परिगणने सति सामिकृतं स्वयंभावेतित्यादिषु
प्रकृतिस्वरभावाः, क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृतिस्वरप्रसङ्ग इति
चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) चिन्त्यमेतदिति । वस्तुतस्तु स्वान्तेतरपूर्वपदके
तत्पुत्रे नञ्मुनिपातनामितिसपूर्वपदके च दासीमारादित्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर प्रवेष्ट इति भाष्याद्ययमन्ये ॥

(६३१९ सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

अयमयमत्र समासार्थं व्यवभावायं च निपातनं
कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अयमयमत्रेति । अनेकप्रयोजनसंपत्तिनिपा-
तनाद्भवतीत्यर्थः ॥ तेनैवेति । अन्तोदात्ताना पाठेनेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—निपातनादिति । मयूरव्यंतिवादि-
प्राकादित्यर्थः ॥ भाष्ये—व्यवभावायं चेति । नञ्पूर्वके न
व्यय—इत्यर्थे इदम् ॥

(११६९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ३)

२६७? सट्शप्रतिरूपयोः साट्श्ये

॥ ६ । २ । ११ ॥

(६३३० सट्शप्रदाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सट्शग्रहणमनर्थकं तृतीया-

समासवचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सट्शग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

तृतीयासमासवचनात् । सट्शशब्देन तृतीया-
समास उच्यते, तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतित्वरं भव-
तीत्येव सिद्धम् ॥

(पदसमर्थकभाष्यम्)

पठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्, पितुः सट्शः-पितु-
सट्श इति ॥

(६३३१ पदसमर्थनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमास-
वचनानर्थक्यम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पठ्यर्थमिति चेत् तृतीयासमास-
वचनमनर्थकं स्यात् ।

किं कारणम् ?

इहास्माभिर्हेशब्धं साध्यम्-पित्रा सट्शः, पितुः
सट्शः, पितुसट्श इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरेण वृत्तिर्भविष्यति
अविरयिकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मांसमिति विग्र-
ह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति ।

एवं पितुः सट्श इति विग्रह्य पितुसट्श इति
भविष्यति ।

पित्रा सट्श इति विग्रह्य वान्यमेव भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अविरयिकन्यायेनेति । 'अविरयिकः' इति
समुदायैकदेशानुकरणमिति सुत्वाभावालोपाभावः । अने-
नैतद्दर्शयति—अवेर्मांसमिति प्राप्तेऽपि तद्वितीऽनभिधानाज
भवति, किं पुनः पित्रा सट्श इत्यत्राविहितस्तृतीयासमासो
भविष्यति ॥

(उद्घोषः) 'अविरयिकः' इत्यत्र समासादयवग्रहः कथमल-
गत आह—सुत्वाभावादिति । सङ्ख्यानमोदिवाचित्वाभावेनेति
ज्ञानः ॥ अविहित इति । 'पूर्वसट्शः' इत्यत्र सट्शग्रहणामात्रे
इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र पठ्यर्थो
नास्ति तदर्थम्—भोजनसट्शः, अध्ययनसट्श इति ।

यदि तर्हि तस्य नियन्धनमस्ति तदैव वक्तव्यम्,
इदं न वक्तव्यम् ।

१ विकल्पः—अप्ये नञ्मुनिपातनामितिसङ्ग वक्तव्यम्, क्त्वायां वा
प्रतिषेध इत्यर्थे विकल्पः ॥

२ नञ्पूर्वक इति । 'समासेऽनञ्पूर्वे तयो व्यव' इति सूत्रे वार्तिकेन
'समासनिपातनाद्वा' इत्युक्तम् । भाष्येन च 'अवश्यं समासार्थं
निपातनं कर्तव्यम्, तेनैव यत्नेन स्वरो न भविष्यति' इत्युक्तम् ।
निपातनं च ज्ञात्वाकालकयोः नञ्पूर्वकत्वादिनोपात्तः, यथाचोदात्तेन
संरक्षितः । नञ्पूर्वकेऽपि स्वरादिषु न मन्त्राणि आख्यायन्तः ॥

३ सट्शेति । सट्शप्रतिरूपयोः शब्दयोः परतः पूर्वं नञ्पूर्वकः ॥

४ सट्शशब्देनेति । सट्शः सट्शग्रहणं पूर्वसट्शेति समासो लक्षणमिति-
पदोक्त्यादिनाप्यत्र सूत्रे, यं च तृतीयासमास इति सट्शशब्देन तृतीयासमास-
ग्रहणमिति भावः ॥

५ सट्शग्रहणमात्र इति । यदि तु भोजनेन इत्यादि सट्श इत्यर्थे पूर्व-
सूत्रेण समासे तत्पुत्रे तुदर्थं इत्यनेन सरोऽपि विद्वद्भवत्येव तदा सट्श-
ग्रहणं व्यर्थमेवेति पूर्वसट्शेति सूत्रे नैव सट्शेन ध्वनितम् । तदन्तरोवेन 'इत्यत्रा-
विहितस्तृतीयासमासः' इति तर्हीदं उक्तम् ॥

इदमप्यवश्यं वक्तव्यम्, यत्र पृष्ठी श्रूयते तद-
र्थम्-दास्याःसदृशः, वृषल्याःसदृश इति ॥

(प्रदीपः) भोजनसदृश इति । 'हेतौ' इति भोजना-
दिभ्यस्तृतीया । अत्र पृष्ठभावात् पृष्ठीसमासाभावः ॥

दास्याःसदृश इति । 'पृष्ठा आओशे' इत्यलृक् ।
'उदात्तयो हर्पूर्वाद' इति विभक्त्येवदात्तत्वम् ॥

(उद्योतः) अत्र पृष्ठभावादिति । तृतीयासमानार्थपृष्ठ-
भावादिति भावः । यत्र च भोजनहेतुकसाष्टयवानित्यर्थे भोजनसदृश
इत्यस्य साष्टुत्वात् समासविधौ सदृशग्रहणमावश्यकमिति तात्पर्यम् ।
'अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यः' इत्यादि 'वृषल्याः सदृशः' इत्यन्तं
भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति 'पूर्वसदृश-' इति सूत्रे कैयटेन सूचितम् ॥
उदात्तमण इति । दासीपृषत्याभ्यन्तोदात्तौ ॥

(११६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ४)

२६८९ इगन्तकालकपालभगालशरा-
वेपु द्विगौ ॥ ६ । २ । २९ ॥

(६३३२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणगुणयोरुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारत्नयः, दशारत्नयः । पञ्चा-
रत्नयः, दशारत्नयः । यणगुणयोः कृतयोरिगन्ते
द्विगोवित्येव स्वरौ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) यणगुणयोरिति । पदस्य स्वरविधानात् शुष्प-
त्पक्षे निरुत्पाद्यगुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाभावात् प्रकृतिस्वरौ
न प्राप्नोतीति वचनम् । पञ्चारत्नय इति । पञ्चारत्नयः प्रमा-
णवेपामिति सद्धितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे यो द्विगोर्नित्यम्' इति
मात्रचो लृङ् । जल, 'जल च' इति गुणः 'जलादिषु छन्दो
पापचनम्' इति वचनात् भवति, तयोर्वर्णादेशः ॥

(उद्योतः) गन्गारत्नभाष्येणैव स्वरौ अभिधीयत
आह—पदमेति । 'अनुदात्तं पदम्-' इत्येवेषावश्यकवादि
भावः ॥ अनुगुणेन साधारणं यत् । अत्र आह—जसि चेतीति ॥

(६३३३ उपसंख्यानानर्थव्यवधौपार्थिवम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा पठ्यम् ।

किं कारणम् ?

वहिरङ्गलक्षणत्वात् । वहिरङ्गौ यणगुणौ । अन्त-
रङ्गः स्वरः । असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

(प्रदीपः) न वेति । पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात् प्राक्
शुष्पत्पक्षेः स्वरौ भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते । यणगुणौ तु सुवपेक्षत्वात्
वहिरङ्गत्वात् स्वरौ कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः ॥

(११६३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ५)

२६९३ पैरिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा-
वयवेषु ॥ ६ । २ । ३३ ॥

(६३३४ एकदेशिनो विप्रतिपेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ परिप्रत्युपापेभ्यो वनं समासे
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) परिप्रत्युपापेभ्यः 'वनं समासे' (६।
२।१७८) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्यस्या-
वकाशः—परिभ्रिगर्तम्, परिसौवीरम् ।

वनं समास इत्यस्यावकाशः—प्रवणे यष्ट्यम् ।

होमयं प्राप्नोति—परिवनम्, अपचनम् ।

'वनं समासे' इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) परिप्रत्युपापेभ्य इति । सौर्विदेशेऽप्यपत्ति
एव शृण्वे, तयोरेव वनेन विपयत्वसम्भावान्नशब्दस्य च वर्ज्य-
मानार्थत्वमभावात् ॥

प्रयण इति—तत्पुरुषः । 'वनं समासे' इत्येतत् सौर्वि-
शमापेक्षया प्राथम्यात् बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्या-
पवादं मत्वा विप्रतिपेधोपन्यासः । अनेन तु एतेन पारिक्षेप्या-
दव्ययीमाने स्वरविधिः ॥

परिवनमिति । वनं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरिवहिर-
घावः पयम्या' इत्यव्ययीभाषः ॥

(उद्योतः) सर्वविदेशेऽपीति । वनस्य नाहोरात्रावयवत्वम्,
प्रत्युपयोश्च न न निमित्तवत्त्वित्यर्थः ॥

तत्पुरुष इति । प्रकृतं वनमिति विधेयसमासः ॥ ननु 'वनं
समासे' इत्यस्य पूर्वपरमद्वीस्वरत्वात्तत्पुरुषाद्विप्रतिपेधोऽनुपपे-
दाह—प्रमाणवेक्षया प्राथम्यादिति । अष्टाध्यायीसदृशभाषेय-
वेत्यर्थः । 'मन्त्रा' इत्येवमिति-पापस्य द्वाभेदित्वात्पञ्च यवयवः ॥
अस्य एतस्याभ्यधीमावविषय दशारत्नगुणाने वीजमाह—अनेन

विवति । यद्विनीहितपुरूपयोः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ पञ्चम्येतीति ।

‘पञ्चम्यपादपरिमः’ इति पञ्चमी ॥

(६३३५ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं

तदपवादनवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽथो विप्रतिपेधेन ।

किं कारणम् ?

यमस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनवृत्त्यर्थम् ।

सिद्धमन्त्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गणैव । तस्य पुनर्वचन एतत् प्रयोजनं—येऽन्ये तदपवादाः प्रायुवन्ति तद्वा-
धनार्थम् ।

स यथैव तदपवादमव्ययस्वरं वाधते, एवमि-
मं वाधियते ॥

(प्रदीपः) स यथैवेति । भाष्यसमुदायापेक्षया विशेषा-
भावात् सर्वस्य प्रकृतिस्वरसासौ बाधकः ॥

(उद्घोषः) सिद्धान्ताद्यमाह—आधेति ॥ भाष्ये—
अव्ययस्वरम्—अर्थ्यावप्रयुक्तं तत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वरम् ॥

(११६५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ६)

२६९६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी

॥ ६ । २ । ३६ ॥

(६३३६ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि

पूर्वपदत्वार्त्तसंदेहः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य
पूर्वपदत्वात्संदेहो भवति—आपिशालपाणिनीयव्या-
कीर्त्यगोतमीयाः ।

एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न
क्षायते—कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यमिति ॥

(प्रदीपः) अनेकस्यापीति । द्वयोर्द्वन्द्वेऽस्य चरितार्थ-
त्वात् वहुना द्वन्द्वे संदेहादप्रतिपत्तिः, पर्यायो वा प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) ननु सन्देहो न दोषाय, ‘न हि सन्देहाद-
लक्षणम्’ इति न्यायात्—अत आह—द्वयोरिति । सन्दिग्धविषयकत्वा-
त्पानुपप्लवेऽप्रतिपत्तिः, तदुपप्लवे तु पर्यायः ॥

(६३३७ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तद्यथा—लोकेऽमीषां ब्राह्मणानां
पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि
यत्सर्वं पूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लोकविज्ञानादिति । आद्यस्याव्यभिचारि-
पूर्वपदत्वम् । मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम्, पूर्वापेक्षया
तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याग्रहणम् ॥ सर्वपूर्वं इति । सर्वेषां
पूर्वं इत्यव्ययवाक्यविसवन्धे पठो विधाय समासो विधेयः ॥

(उद्घोषः) तस्याग्रहणमिति । गौणसुखन्यायादिति
भावः । एव च न्यायबलात्पूर्वपदस्य समासाभाववदे कठोरिति
तत्पर्यम् ॥ ‘सर्वपूर्वः’ इत्यत्र ‘न निर्धारणे’ इति निषेधात् षष्ठी-
समासात्पुनरपराह—सर्वेषां पूर्व इति । सर्वेषां समुदायभावमाप-
द्याना यः पूर्वोऽव्यय इत्यर्थः ॥

(११६६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ७)

२६९९ महान् ग्रीह्यपराहृष्टगृष्टीष्वास-

जावालभारभारतहैलिहिलरौरव-

प्रवृद्धेषु ॥ ६ । २ । ३९ ॥

(प्रवृद्धशब्दाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमकृति-
स्वरत्वमुच्यते, न ‘कर्मधातुप्रेऽनिष्ठा’ (६।१।४६)
इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ।

किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ?

इह मा भूत्—महानिरष्टो दक्षिणा दीयते ॥

१ ‘अव्ययपरमपुरुषं पूर्वपद-’ इति श्रु पाठः ॥

२ अव्ययपरमपुरुषमु—‘तत्पुरुषे’ पुरुषार्थकृषीकासतत्पुरुषमानान्वयद्वितीय-
कृत्वा । इत्यनेन पूर्वपदमकृतिस्वरम् ॥

३ आचार्योपसर्जनेति—आचार्योपसर्जनमात्रेवासिना द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृते-
सम्भः । पणिनीयगौतमीया इत्युदाहरणम् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनभावे मन्त्रमेक
वचने । ‘द्वन्द्वे’ इत्येतद्विषयणत्वात्वेद्विते ये बहुवचने तयोः स्वयमेव मन्त्रमेक
वचने इत्यर्थः । आचार्य उपसर्जन-विशेषणं बलं स आचार्योपसर्जनम् । समा-
सपिपरगणानामाचार्योपसर्जनान्तेवासिपदद्वन्द्वमात्रमात्रमकारव्यभिचारव्यभिचारोपप्लवो-
पधितवचनमात्रम् । द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृतेति कथितम् । आचार्योपसर्जनेनान्ते
वाधिमहणं द्वन्द्वविशेषणम्, भाष्ये पठ्यादधानादेव द्वन्द्वोदाहरणत्वेन मन्त्र-
योग्यतादृष्ट्यादिपठ्यत्वाद्वादान्तरम् ॥

३ संदेह इति । पूर्वपदस्यदस्य योगित्वेन एकं पदं विहाय सर्वेषां पूर्व-
पदत्वमव्यक्तसंदेहः । पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावचने सन्दिग्धमात्रं समा-
सानम् ॥

५ महान्ग्रीह्यपराहृष्टगृष्टीष्विति । महत्शब्दः प्रकृतः श्रीमद्विदुषः दश-
सिखसम् । अपाधि ‘द्वन्द्वे’ इत्यस्य धनत्वमात्राद्विहितत्वादिद्वन्द्वं पठेति चेत्तत् ।
तत्र । यदि ‘द्वन्द्वे’ इत्यस्य प्रकृतत्वेन सन्ध्या स च तदा ‘न कर्मधारयेऽनिष्ठा’
इत्येव सिद्धम् इति भाष्यविशेषः ५४४ एव ॥

६ श्रेण्यादिसमासे—श्रेण्यादयः वृत्तद्विधिः (३।१।५५) इत्यनेन विहित-
समास इत्यर्थः ॥

७ ‘किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत्’ इति प. उ. उदा-
हरणेन वच्यते । अ. य. उ. पुनरुक्तस्य पाठोऽस्त्येव ॥

(प्रदीपः) श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया चान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्त्वस्य ग्रहण-
मित्यर्थः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—किमर्थमिति । प्रतिपदोक्तत्वात् 'सन्म-
हत्—' इति समास एवास्त्वप्रवृत्तिः, न तु पक्षीसमास इति भावः ॥
कर्मधारये इति । कर्मधारयसमासे चान्ते उत्तरपदेऽभिधान्त
पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः ।

श्रेण्यादिसमास एव तत्प्रवृत्तौ बीजमाह—लक्षणप्रतिपदेति ।
अत्र तु 'सन्महत्—' इति समास इति भावः ॥

(११९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. ८)

२७०२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्य-
श्लीलद्वद्वरूपा पारेवडवा तैतिल-
कद्रूः पण्यकम्बलो दासी-
भाराणां च ॥ ६।२।४२ ॥

(६३३८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् ।
कुरुगार्हपतम्, वृजिगार्हपतम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलद्वद्वरूपापारे-
वडवातैतिलकद्रूःपण्यकम्बलोदासीभारादीनामिति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—देवहृतिः, देव-
नीतिः, वधुनीतिः, ओषधिश्रन्द्रमाः ॥

(प्रदीपः) दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति ।
दासीभाराणामिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मया वचनम्,
विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वानिर्देशस्य स्यात् ॥

(उद्योतः) ननु बहुवचननिर्देशेन 'अर्थाः' इति वदार्थ-
वगतीति वचनेनेत्यत आह—द्वन्द्वसमासेति ॥ ननु द्वन्द्वे
'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बल' इति विभक्तिश्रवणं न स्यादत
आह—विभक्त्यलोप इति ॥

१ वचनमिति । दासीभारादिद्वन्द्वप्रकारे दासीभारादीनामिति वक्त-
व्यमिति यथावति भाष्यम् ॥

२ इति पठितम् । अर्थाः गुणि चेति सूत्रे बहुवचननिर्देशेनार्थादिर्गो-
पहृते तद्वदपि दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादासीभारादीनां गुणे-
नेत्यर्थः ॥

३ भाष्यं द्वन्द्व इति । तुल्योद्देशात् एव पण्यकम्बलं हस्त्यो द्वन्द्वे अ,
इत्यनुपसंख्यानभाष्ये । बहुवचननिर्देशादासीभारादीनां गुणे-
न स्यादिति ॥

४ दासी—पुत्रवर्द्धन—रिक्तमुह—इत्येति । अथ मयमात्रं अनुपसंख्यान-

(योगविभागेनोपसंख्यानोपसंख्यानभाष्यम्)

तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् ।

योगविभागः करिष्यते—'कुरुगार्हपतरिक्तगुर्व-
सूतजरत्यश्लीलद्वद्वरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः
पण्यकम्बलः' इति ।

ततः—दासीभाराणां च—इति । तत्र बहुवचन-
निर्देशात् 'दासीभारादीनां च—' इति विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । नैयं द्वन्द्वः, किं तर्हि ?
असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि । तथा च 'तैतिलकद्रूः'
'पण्यकम्बल' इति विभक्तिश्चारिता । तत्र दासीभाराशब्दसह-
चरितेषु सद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः
सृष्टीतो भवति ॥

(उद्योतः) ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागोऽत आह—नाथं
द्वन्द्व इति । अपि तुल्योद्देशमिति निर्दिष्टे, इतरे प्रथमेकवच-
नान्ताः, प्रथमा च पञ्चाः स्थाने इति भावः ॥ कथं बहुवचनादार्थाव-
गतिस्तत्राह—तत्रेति ॥ एवं चेति । अन्यथा सोऽनर्थकः स्यादिति
भावः । अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्व सूचितम् ॥

(६३३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् ।
यो हि पणितव्यः कम्बलः, पण्यकम्बल एवासौ
स्यात् ॥

अपर आह—पण्यकम्बल एव यथा स्यात् ।

किं मा भूत् ?

पण्यगवः, पण्यहस्ती ॥

(प्रदीपः) पण्यकम्बलः संज्ञायामिति । इत्यप्रत्य-
यान्तात्वात् पूर्वपदप्रकृतिचरे दिष्टे नियमार्थं वचनम्—संज्ञाया-
मेव पण्यकम्बलं प्रवृत्तिस्वरूपेणो भवति, नान्यत्रेति । तत्र
नियतप्रमाणो नियतगुणो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्य-
कम्बल इति सूत्रेत्याह ॥

अपर आह—इति । कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्द-
प्रकृति-
स्वरो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति नियमः ॥

आह—प्रथमा च वक्ष्या इति ॥

१ 'सोऽनर्थक'—गणकटे दासीभारादिगणपाठोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

२ 'मा भूत्' इत्यस्य स्थाने 'इह मा भूत्' इति च सूत्रेण वचनम् ॥

३ इतरे दिष्टे इति । तदुपपत्तेरनुपसंख्यानोपसंख्यानभाष्ये ।

४ विभक्त्यलोपः यानि बहुवचनेनाह—यथावति भाष्येति । तेन यो हि पणि-

तस्य कम्बलस्य व्यावहारिकोऽपि न भवति ॥

५ विभक्त्यलोपः यानि बहुवचनेनाह—इत्यप्रत्ययान्तात्वात् । तेन पण्योऽनुप-
संख्यानोपसंख्यानभाष्ये । यानि कम्बले च तदुपपत्तेरनुपसंख्यानभाष्ये ।

पण्यगव इति । पण्ये गौरिति विशेषणसमासः । 'गोर-
तद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्वादेवान्तो-
दात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम् ॥ पण्यहस्तीति ।
'कृत्यतुल्यास्या अजाला' इत्येतत्तु गुणक्रियावाचिनोर्विशेषण-
विशेष्यभावाभ्यामित्यमाह पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्व-
निपातार्थं वचनं न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । 'अजाला' इति तु
वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थे-' इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येपु यदा
नाधीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते । तदाध्ययने तु विधेयत्वा-
भिव्यानुपपत्तिः । नापि पण्यगव इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति । न च 'लक्षणप्रति-
पदोक्त-परिभाषया 'कृत्यतुल्यास्या-' इति समासे षष्ठ्यपदप्रकृति-
स्वरः । न चात्र देन समासः, कन्ठस्थ जातित्वाद्-इति वाच्यम् ।
भाष्यादिभ्रामाभ्येनेतद्वदे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । किञ्च स्वरविधा-
यके 'कृत्यतुल्यास्या' इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्याख्ययोर्वियोगैर्भाष्येनार्थ-
पदप्रतिपादनेन च तद्वदे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयात् ॥

अत्र त्विति । नियमसम्प्रधानोदात्तत्वस्य चित्स्वरणेन सिद्धि-
रित्यर्थः । 'पण्यगव' इति पाठ इत्यन्ये ॥ ननु 'अजाला' इति
निषेधप्रत्ययमत्र विशेषणसमासोऽस्य आह—'तुल्यादि' । यत्र
सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपातानियमप्राप्तिस्तत्र तद्वियमार्थमिदम्,
न य गुणक्रियावाचिभ्यां समास एवेति अन्यत्रास्मात्प्रसक्तिरिति
कृत्यादे न्यायसिद्धार्थरूपेण 'अजाला' इतीत्यर्थः । यदि तु 'अजिह्व-
'नोऽप्य ओदन.' इत्यादौ समासो नैष्यते तर्हि स एव वादुल्लङ्घ-
नसाम्य इति चेष्टामाह । यदा नाधीयते इति । अनाश्रयव-
नेशोच्यमिति प्रायुक्तम् ॥

(११६८ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. ९)

२७०७ अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अहीन इति किमर्थम् ?

कान्तारातीतः, योजनातीतः ॥

(प्रदीपः) थायादिसुरापवादो योगः ॥ अहीन इति
किमर्थमिति । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः ॥

कान्तारातीत इति । कान्तारं लज्जवानित्यर्थं 'द्वितीया-
अतीतः' इति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थायादि-
स्वरो भवति ॥

(उद्घोषः) 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे-' इत्यनेन सिद्धे र्वैत्र व्यवभन
आह—थायादीति ॥ हीनवाचीति । निभाष्यवदाचीत्यर्थः ॥

(६३४० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे इति वक्त-
व्यम् ।

इह मा भूत्—सुखं प्राप्तः—सुखप्राप्तः । दुःखं
प्राप्तः—दुःखप्राप्त इति ॥

(प्रदीपः) सुखं प्राप्त इति । अनापि थायादिसुरः ।
अनुपसर्गग्रहणे चेह कियमाणे प्रवृद्धादिषु सद्भाष्यदशान्तो न
पठितव्यः, व्याहृशब्दस्य सोपसर्गत्वादितस्वरामाये थायादि-
स्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

(अहीनपदभाष्ये उपसंख्यानबोधकभाष्यम्)
तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्ह-
हीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि—कान्तारातीतः,
योजनातीत इति—'अनुपसर्गे' इत्येव सिद्धम् ॥

(११६९ त्रिधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ भा. १०)

२७०९ गतिरनन्तरः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनन्तर इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—अभ्युत्पन्नम्, उपसमाहृतम् ॥

(प्रदीपः) अनन्तर इति किमर्थमिति । किं अप्यदित-
गतिनिवृत्त्यर्थम्, अयान्तर्गतस्य पूर्वपदस्यापि गतेस्वाभावि-

स्वरवाधानर्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थम्, अथ कृद्ग्रहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थम्—इत्यनेकार्थसंभवाद्
प्रश्नः ॥

अभ्युद्धृतमिति । कृद्ग्रहणपरिभाषया कान्त उद्धृतशब्दे
परतोऽभिज्ञादस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् ।
ननु च क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव, उद्धृतशब्दस्य
कान्तस्यानन्तर एव हि गतिर्भवतीति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या-
द्धातोरनन्तरो गतिराधीयत इत्यदोषः ॥

(उद्द्योतः) अपूर्वपदस्यापीति । 'अभ्युद्धृतम्' इत्यादौ उद्धृत-
शब्देनाऽर्थः समाप्ते न प्रत्युदादेः पूर्वपदवाचावादिष्यर्थमिति
भावः । तदाह—प्रकृतिस्वरविधानार्थमिति ॥ सिद्धान्तपङ्क-
माह—अथ कृदिति ॥ आनन्तर्यं च अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्गत्या-
क्षिप्तभावानुरूपितं बोध्यम् । तदाह—धातोरनन्तर इति ॥

(६३४१ अनन्तरग्रहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकं गति-
र्गताविति वचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

'गतिर्गतौ' इति वचनात् । गतौ परतो गतेरनु-
दात्तत्वमुच्यते, तद्वाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तद्वाधकमिति । परत्वादिति भावः । तस्मा-
द्यवहितगतिरित्यर्थमनन्तरग्रहणं न वर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) परत्वादिति । असावराधः—ग्रहण-इति ।

'गतिर्गतौ' इत्यस्यासमाप्तेऽभ्युद्धृतत्वस्य ह्यर्थः । समाप्तेऽभ्युद्धृतमि-
त्यत्र परत्वाभिप्राय इति भावः ॥ तस्माद्यवहितेति । भावोर्ध्वव-
हितेति ॥

(६३४२ अनन्तरपदसाधेऽपि दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्मा-
दन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्र यस्य गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मा-
दन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति—'अन्तः' 'थायवचनात्तावि-
त्रवाणाम्' (६।२।१४३; १४४) इति ॥

(प्रदीपः) तत्र यथेति । 'गतिर्गतौ' इति निपाते कृते
धोः प्रकृतिमते मात्रि, तस्मात्तु परस्मैकृतशब्दस्य रात्रि शिष्ट-
रक्तं यावदित्यस्येति शान्तोदात्तं प्राप्नोति, तद्वचनम् । उच्यते—
उद्धृतशब्दे तावत्तावतावन्तान्तरात्परत्वाभावादिभ्यस्तु प्राप्नोति
गतिरः, एतेऽनेः समर्थे कृते कृद्धान्तरात्परत्वाभावादिभ्यस्तु

प्राप्नोति, कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य कान्तत्वात् । तथा
हि—समाप्ते कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्तद्वचनद्वय-
कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्तद्वचनद्वयद्वयधादिस्वर-
प्रसङ्गः ॥

(उद्द्योतः) तत्तद्वचनमिति । सति शिष्टत्वं कथमिति प्रश्नः ॥
कृद्ग्रहणपरिभाषयेति । वच्यते इयं शापनीयेति नामाधेया सिद्धा,
तथापि व्याख्यानान्तरप्रसिद्धा, 'युगोवाह' इति द्रष्टव्याद्योक्तत्वा-
नुरोधेन च इयमपि रुच्यस्वरकारिकेति भावः । शेषे तु सूत्रकृताऽपि
बोधिवाच्यम्—इत्येतन्नोदोप्यत इति बोध्यम् ॥ कक्षान्तरात्परत्वमुच्य-
पादयति—तथाहीति ॥

(६३४३ अनन्तरपदसाधे दोषाणोद्धारार्थकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरवचनाद्व्यनन्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्याद्व्यनन्तोदा-
त्तत्वं न भविष्यति ।

यदि हि स्यात्, प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं
स्यात् ?

(प्रदीपः) प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाप्राप्ते थायादि-
स्वरे गतिस्वर आरम्भमाणस्यद्वाधकः ॥

(उद्द्योतः) उक्तमर्थमवानतः 'प्रकृतिस्वरवचनात्' इति वचन-
मिलाह—नाप्राप्ते इति ॥

(६३४४ प्रकृतिस्वरकलोपधर्कवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति
चेत् एकगत्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेक-
गत्यर्थम् । य एको गतिस्तदर्थमेतत् स्यात् । प्रकृ-
तम्, प्रकृतम् ॥

(प्रदीपः) य एको गतिरिति । एवमित्येव गतावस्य
पाठस्यैवम् । अभ्युद्धृतादौ तु कक्षान्तरात्परत्वाभावादिस्वर
एव सति शिष्टत्वात् परत्वस्यात् प्राप्नोति ॥

(अनन्तरग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

एवमर्थमेव तर्ह्यानन्तरग्रहणं कर्तव्यम्, अत्र यथा
स्यात् ।

क्रियमाणेऽपि ये अनन्तरग्रहणेऽत्र न तिष्ठन्ति ।

किं कारणम् ?

गतिरनन्तरं पूर्वेपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युच्यते ।

यथाय गतिरनन्तरः, नासौ पूर्वेपदम् । यश्च पूर्वे-
पदम्, नासाधनन्तरः ॥

अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अपूर्वपदस्यापि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एवमर्थमेवेति । कस्यान्तरप्राप्तस्यापि थायादिस्वरस्य बाधनार्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः । यत्र ह्येक एव गतिस्त्रानन्तरग्रहणेन न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्थानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः कियते ॥

क्रियमाणेऽपीति । 'कुगतिप्रदयः' इत्यत्र 'सुधा' इति निवृत्ते, सुविलुप्तवर्तते एव निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्धयम् । तत्र युगपत् सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् समासस्याऽप्रसङ्गाद् क्रमेणासौ विधेयः, ततोऽभिज्ञानस्योद्भूतशब्देन समासे सति अभिज्ञान एव पूर्वं पदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यनन्तरग्रहणेऽपूर्वपदवाङ्मो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अपूर्वपदार्थं तर्हीति । श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं वाच्यते । तत्र योगविभागः कियते—गतिः, पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति । ततः—अनन्तरः, गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति ॥

(उद्घोषः) थायादिस्वरस्य बाधनार्थमिति । पुनर्विधानादिति भावः ॥ पुनःश्रुत्येति । वाक्यभेदेन पुनर्विधानात् 'अभ्युद्भूतम्' इत्यन कशान्तरप्राप्तः सति शिष्टोऽपि थायादिस्वरो वाच्यत इत्यर्थः ॥

नन्मन्त्रदोर्गैपदेन कान्तेन समासेऽविधेयाङ्गवोरपि पूर्वपदत्वमस्येति शङ्काया नास्त्यमेव समाधानमाह—कुगतीति ॥ सुबन्तसमुदायस्येति । गतिस्त्रमुदायस्य गतिग्रहणेनाग्रहणादित्यपि बोध्यम् । एवं च 'सुविलुप्तवर्तते' इत्यादेरुपयोगश्चिन्त्या, तदनुवृत्तेरेव तत्रत्वमाप्याद्याभाच्च ॥

ननु पूर्वपदाधिकारे सति कथमपूर्वपदार्थत्वम् ? अत आह—श्रुत्येति । ननु कथमपूर्वपदार्थत्वम्, प्रकृतमित्यादौ चारितार्थादत आह—तत्र योगेति ॥

(६३४५ अनन्तरपदस्यापूर्वपदार्थत्वे आक्षेपवार्तिकम् ॥ ५॥)

॥ * ॥ अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति । आगतः, दूरादागतः । स यथैव गतिपूर्वपदस्य भवति, एवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) इदानीमिति प्रसङ्गमाह—अपूर्वपदार्थमिति चेदिति ॥ दूरादागत इति । अत्र कर्मणि को विधेयः । 'तृतीया कर्मणि' इत्यत आह कर्मग्रहणावुवर्तनात्कर्मवाचिनः कस्य ग्रहणम् । अत्र थायादिस्वर इत्येव । गतिस्वरोऽनन्तरग्रहणाप्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) कर्तरे के स्वदशमि दर्शयति—तृतीयेति ।

उदाहरणे 'स्तोकादित्क' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादित्यः' इत्युक्तम् । गतिस्वरः—आहस्वरः ॥

(६३४६ समाधानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥*॥ सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥*॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

यत्तत् 'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्येतद्वर्तेन प्रसङ्गव्यम् ।

किं कृतं भवति ?

कृत्स्नरापयादोऽयं भवति ।

तत्र गतिरन्तर इत्यस्यावकाशः—प्रकृतम्, ग्रहणम् ।

'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्यस्यावकाशः—दूराद्गतः, दूरादागतः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आगतः, दूरादागतः ।

'अन्तः' 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' इत्येतद्वर्तयति विप्रतिपेदेन ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्विति । थायादिसुत्रे कारकोपपदग्रहणेनैवावुवर्तते न गतिग्रहणम्, अस्तिरित्यात् । ततश्च गतिस्वरः कृत्स्नरापयादो न थायादिस्वरस्य, तत्र दूपादागते कृत्स्नरापयादोर्गतिस्वरथायादिस्वरयोः प्रघने परत्वाद् थायादिस्वर एव प्रवर्तते । अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्भूतादावैव स्वरं संपादयति ॥

प्रकृतमिति । अवकाशप्रदर्शनमानमेवानेन कृतम्, अनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्भूतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः ॥

(उद्घोषः) न थायादिस्वरस्येति । पञ्च थायादिस्वरेण न गतिस्वरः स्पर्धते इति भावः । यदाह—तत्रेति ॥ नन्मन्तरग्रहणसामर्थ्यादभ्युद्भूते कृत्स्नरापयादौ थायादिस्वरस्यापि बाधः स्यादत आह—अनन्तरग्रहणं त्यति । अयं भावः—अनन्तरग्रहणेनानन्तरपदेव प्रवर्तते । तत्रानन्तरो गतिरित्युक्तेऽनन्तरतोऽपि गतिरेव प्रवीयते, सतिधानात् । तत्रथापूर्वपदार्थमन्यनन्तरग्रहणं गतिरप्यसमं वधाने यथापूर्वपदग्रहणत्वात्स्वस्वरस्य प्रकृतिस्वरत्व प्राप्तयति—इति ॥ तदाह—अभ्युद्भूतादावैवेति । न तु दूपादागतादित्यर्थः ॥ अवकाशप्रदर्शनमात्रमिति । गतिस्वरस्यैवमादिरवकाश इत्येव निश्चितोऽयं, निषेधस्तु निगमशब्दात् प्रविपत्तुं नश्यत इत्याह—अभ्युद्भूतादिरिति ॥

(थायादिसुत्रे गतिग्रहणाननुवर्तने दोषभाष्यम्)

अवश्यं गतेस्तत् प्रसङ्गव्यम्, भेदः—प्रमेद इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) अवश्यं गतेरिति । याथादिसूत्रेऽवदयातु-
वत्यं गतिग्रहणम्, अन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्नरेण घनो
निवादातोयदातत्वं स्यात्, अन्तोदात्तत्वं चेप्यते ॥

(उद्योतः) अन्तोदात्तत्वं चेप्यत इति । 'याथादिसूत्रे-
ण' इति शेषः ॥

(दोषापोहभाष्यम्)

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—अन्तः, थाय-
घञजवित्रकाणाम् । ततः—कः, कान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुव-
र्तते, गतिग्रहणं निवृत्तम् ॥

अथ योपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति-
'स्वप्नमात्रात् कः' 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' 'प्रवृ-
द्धादीनां च' (६।२।१४५, १४६, १४७) इति ।

ततो घक्ष्यामि—कारकात् । कारकाच्च कान्त-
मुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति—इति ।

ततः—दत्तश्रुतयोरेयाशिपि, कारकादिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । याथादिसूत्रात् कप्रहणमप-
नीय घृष्य कर्तव्यम् ॥ गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु
'विशुष्कः' इत्यादौ कृत्स्नरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, 'शुष्क-
पूर्वे' इत्याद्युदात्तत्वविधानात्, अन्तोदात्तत्वं चेप्यते—इत्या-
दाह्य योगविभागान्तरमाह—कारकादिति । तत्र 'दूरायातः'
इत्यादौ याथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् 'कारकात्'
इत्ययं योगो 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधको विज्ञायते ॥

(उद्योतः) ननु घृष्य कप्रहणमात्राच्च योगविभागः स्यात्त
आह—याथादिसूत्रादिति ॥ ननु विशुष्क इति । अत्र-
कर्मकत्वेन कर्तृकान्तत्वात् गतिखरो नास्ति ॥ 'कारकात्' इति
योगविभागे धेवद्वितित्वात् दर्शयति—सन्नेति ॥ बाधक इति ।
'दूरायातः' इत्यादौ ॥

(अनन्तरग्रहणवैयर्थ्यघोषकभाष्यम्)

एवञ्च कृत्या नायोंऽनन्तरग्रहणेन ॥

कथमभ्युद्युतम् ?

उत् हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टाप्रमि-
विंशिनष्टि । तत्र 'गतिरनन्तरः' इति च प्राप्नोति,
'गतिर्गता' (८।१।७०) इति च ।

गतिरनन्तर इत्यस्यायकाशः—प्रकृतम्, प्रकृतम् ।
गतिर्गतावित्यस्यायकाशः—अभ्युद्यति, उप-
समादधाति ।

इदमयं प्राप्नोति—अभ्युद्युतम्, उपसंहृतम्,
उपसमाहितम् ।

गतिर्गतावित्येतत् भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) एवञ्चेति । 'कारकात्' इति योगविभागे सति
अनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम् । कथमिति चेत्, उच्यते—आगत
इत्यस्य गतिखरेणाद्युदात्तत्वे प्रकृते दूरशब्दस्य 'त्वोक्तिकम्'
इति समासः, ततः कस्यान्तरप्राप्त्या समासखरः प्राप्नोति ।
ततः कृत्स्नः, ततः कृत्स्न—इत्येवं कृत्स्ने सिद्धे 'कारकात्' इति
सूत्रं नियमार्थम् । तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तते, तेनाय-
मर्थः—कारकादेव परं गतिपूर्वपदं कान्तमन्तोदात्तमिति ।
तेनाभ्युद्युत इत्यादौ परत्वात् गतिनिघाते कृते उदात्तखरितातु-
ष्ट्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाभावे याथादिसूत्रे च नियमेन
निर्वाह्यते कृत्स्नखरे उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

कथमिति । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिखरो न प्राप्नो-
तीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यात्—इति मत्वा प्रश्नः ॥

उत् हरतिक्रियामिति । अयमर्थः—उच्छब्देन हरतेः
सम्बन्धादेक उद्युतशब्दयोः समासः, तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपद-
त्वाद्भवति गतिखरः । पश्चादभिधायकस्य समासेऽभेर्गतिखर-
याधित्वा निघातेन भाष्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिलारेण उद
एव गतिखरो भविष्यति, नायोंऽनन्तरग्रहणेन । अथवा—उद
हरतिक्रियामिलादिनाऽभेर्गतिखरं प्रतिपाद्यते ॥

(उद्योतः) एवं 'शब्दाभेदाह—कारकादिति । इदमुप-
लक्षणम्, गतिग्रहणानुवृत्तिपक्षेऽपि ह्यं प्रति उदः पूर्वपदत्वात्वात्
गतिखरे कृदुत्तरपदप्रकृतिलारेण सिद्धेऽनन्तरग्रहणमनर्थकमेवेत्यपि
बोध्यम् ॥ कृत्स्नः—'थायघञ्'—इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ गतिपूर्व-
पदमिति । 'गतिवारकोपपदात्' इत्यत एकदेव स्वरितत्वप्रतिषेध-
पक्षेऽनन्तरग्रहणानुवृत्त्याऽप्यर्थो कथ्यते ॥ ननु परत्वात्प्रतिषेध-
पुनःप्रसङ्गविधानात् 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिलारः स्यादत आह—
उदात्तस्वरितेति ॥

ननु कस्यायेनानुवृत्तस्य सिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह—अपूर्व-
पदत्वादिति । गुणस्य शब्दाः समास इत्यभिमानः ॥

क्रमेण समासग्रहण्या स्वरसिद्धिरित्याह—अयमर्थ इति ॥
अभेर्गतिखरमिति । उदात्तक्रियाविशेषणत्वात् । तेन गतिनिघात-
प्रवृत्त्युपपत्तिर्दिता । अत्रापस्यास्यानभेव घृष्य ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति
तज्जापयत्याचार्यः—अपत्येया परिभाषा कृद्ग्रहणे
गतिंकारकपूर्वस्यापि—इति ।

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । परविप्रतिषेधमनर्थकं व्य-
हितगतिभिरुपर्ययमनन्तरग्रहणं क्रियते । यदि च कृद्ग्रहणपरि-
भाषा न स्यात् ततः कान्त उत्तरपदे गतेः एते विधीयमानौ

१ इति शेषः । अत्रेदं इत्यत्र कप्रहणं चेत् 'विशुष्कः' इत्यन्तोदात्तत्व-
नेन गतिग्रहणं निवृत्तमिति चेत् 'कारकात्' इति योगविभागे धेवद्वितित्वात् दर्शयति—सन्नेति ॥

२ 'विशुष्कः' इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति ।

३ 'विशुष्कः' इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति ।

४ 'विशुष्कः' इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति ।

५ 'विशुष्कः' इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति ।

६ 'विशुष्कः' इति । अत्र विशुष्क इति । अत्र विशुष्क इति ।

व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निरूप्यतेनानन्तरग्रहणेन ? तत्
कृतमेता परिभाषां ज्ञापयति । परिभाषाज्ञापनार्थमेव च पर-
प्रतिषेधो नापेक्ष्यते । ननु च कुरुहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं
ज्ञाप्यताम्, कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते ? उच्यते—पूर्वाचार्यैस्ताव-
देवा परिभाषा पठिता । इह त्वनन्तरग्रहणेन सैवाभ्यनु-
ज्ञायते ॥

(उच्यते :) परविप्रतिषेधमनपेक्ष्येति । कचिन्नु 'पूर्व-
प्रतिषेधमपेक्ष्य' इति पाठः । एव चाभ्युदृतमित्यादौ 'गतिर्गतौ' इत्यतः
पूर्वविप्रतिषेधेन 'गतिरनन्तरः' इति प्रवृत्तेर्व्यवहितनिरूप्यधर्ममनन्तर-
ग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतो यदाऽभिज्ञानः पादद्वौ सदा 'गतिर्गतौ' इ-
त्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति तत्र व्यवहितनिरूप्यधर्ममनन्तरग्रहणमिति भाष्या-
शयः ॥ व्यवहितस्य नेति । उदृतशब्दस्य चान्तकामावादि
भावः ॥ सैवाभ्यनुज्ञायत इति । एकदेशानुमतिद्वारा कृत्वा परि-
भाषा ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

(परिभाषाफलबोधकभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

अंचतते नकुलस्थितं त एतत्, उदके विशीर्णं त
एतत् । सगतिकेन समकुलेन च समासः सिद्धो
भयति ॥

(११७० विधिवृत्तम् ॥ ६ । २ । १ भा. ११)

२७१० तादौ च निति कृत्यतौ

॥ ६ । २ । ५० ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

कुरुहणं किमर्थम् ?

यथा तकारादिग्रहणं कृद्ग्रहोपणं विज्ञायेत—
तकारादौ निति कृतीति ।

अथाक्रियमाणे कुरुहणे तकारादिग्रहणं कस्य
विशेषणं स्यात् ?

उत्तरपदविशेषणम् ।

तत्र को दोषः ?

इहैव स्यात्—प्रवर्तिता, प्रवर्तिताम् ।

इह न स्यात्—प्रकर्ता, प्रकर्तुम् ।

(प्रदीपः) गतेः स्वरपिपानात् क्रियायोगे गतिसञ्ज्ञाविषा-
नात्तकारादिः हृदेव सम्भवति नान्य इति मत्याऽऽह—कुरुहणं
किमर्थमिति ॥

१ 'प्रवर्ते' इति अ. पाठः ।

२ तकारादौ निति कुरुहणार्थे इति धेनुवन्तरे गतिः प्रवृत्तिरर्थः ।
कारणवृत्तिरेवार्थाः तद्विषयगतिरिति पूर्व ४ अत्राह वक्तव्यविधित्वेन सिद्धे
आदिपदस्य लक्ष्यार्थम् ।

३ इह इदमिति । तकारादीनि एव प्रवर्तयन्तानुपपन्नानि इति मत्याऽऽह—

यथेति । 'निति' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त-
स्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कुरुहणे तु
श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते ॥

(उच्यते :) ननु 'प्रवृत्तिः' इत्यादावकृद्ग्रहणस्य कुरुहणं स्यादत-
आह—गतेरिति । तद्विषयं तु निवृत्तसंवाभावादिति भावः ॥ प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयेति । 'अतो' इति पूर्वदासेन नितः प्रत्ययसंवा ग्रहणा-
दिति भावः ॥ अनिष्टमिति । निवृत्तान्ते तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थ-
रूपम् ॥

(६३४८ कुरुहणाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ तादौ निति कुरुहणानर्थक्यम् ॥*॥

(भाष्यम्) तादौ निति कुरुहणमनर्थकम् । क्रिय-
माणेऽपि वै कुरुहणेऽनिएं शक्यं विज्ञातुम्—तका-
रादौ उत्तरपदे निति कृति—इति ।

अक्रियमाणेऽपि चेष्टम्—निघस्तकारादित्स्तदन्त
उत्तरपद इति ।

यावता क्रियमाणे चानिएं विज्ञायते, अक्रियमाणे
चेष्टम् ।

अक्रियमाण पदेन विज्ञास्यामः ॥

(प्रदीपः) तादौ निति । यथा 'उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्' इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामयारादसंयोगपूर्वग्रहणे-
नोकारो विशेष्यते, न तु प्रत्ययः । तथेहापि तादिग्रहणेन निदि-
शेय्यते न तु तदन्तम् ॥

(उच्यते :) नन्वयति कुरुहणे प्राधान्यात्तदन्तविशेषणनैव युक्ता,
न तु प्रत्ययविशेषणता—इत्यत आह—यथा 'उतश्चेति । 'युग, कृत्वा-
सत्कारः' इति न्यावादिति भावः ॥

(६३४९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ कुरुपदेशो वा ताद्यर्थमिडर्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) कुरुपदेशो तर्हि ताद्यर्थमिडर्थं कुरुहणं
कर्तव्यम् । कुरुपदेशो यस्तकारादिः—इत्येवं यथा
विज्ञायेत ।

किं प्रयोजनम् ?

इडर्थम् । इडादावपि सिद्धं भवति—प्रलपिता,
प्रलपितुम् ॥

(प्रदीपः) कुरुपदेशो येति । याशब्दत्वार्थः । कृत्यामुप-
देशः—शास्त्रम्, तत्र यस्मादिरिति प्रत्ययार्थे इहहणमित्यर्थः ॥

(उच्यते :) पूर्वप्रयोजनस्य इपित्वेन वाशब्दोऽप्रवृत्तौ
आह—उत्तरं इति ॥ उपदेशः शास्त्रमिति । वरगन्तुरत्येति
भावः । एवं च कुरुहणेन वृत्तान्तं लक्ष्यत इति तात्पर्यम् ॥

वाशब्दोपेन तत्राप्रतिपक्षसंक्षेपे ग्रहणात् इहहणे इहहणे वृत्तशब्द-
विशेषणे कुरुहणमिति चेन्न ॥

१ 'प्रलपिता, प्रलपितुम्' इति प्र. ड. अ. पाठः ।

२ प्रत्ययार्थ—यतीत्यर्थम् ॥

(११७१ विधिपुत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १२)

२७१२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये

॥ ६ । २ । ५२ ॥

(६३५० अतिमसङ्गापादकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे

प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः, प्राप्नोति । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः ॥

(प्रदीपः) अनिगन्तेति । प्रतीच इत्यादावर्थवदनिगन्तप्रहणमिति 'प्रत्यङ्' इत्यत्र यणादेशे कृतेऽनिगन्तत्वात् प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु अनिगन्तप्रहणसामर्थ्यापणादेशेऽपि प्रतिषेधः सिद्धोऽन आह—प्रतीच इत्यादाविति ॥ यणादेशो इति । अन्तरङ्गवादिति भावः ॥ सुखरेणेति । छत्ताकारनकारेऽधतो परे निषानेन सति शिष्टत्वात् 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वेनेत्यर्थः ॥

(अनिगन्तपदार्थेपभाष्यम्)

अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

(६३५१ अनिगन्तपदप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अनिगन्तवचनं किमर्थमिति

चेदयणादिष्टार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अयणादेशार्थमेतत् स्यात् । यदा यणादेशो न ।

फदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ॥

(प्रदीपः) अनिगन्तवचनमिति । प्रतीच इत्यादिषु सुखरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तप्रहणं मन्यते ॥

(६३५२ आहोपकार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवति—इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—उक्तं वेति । 'अनिगन्त'—इत्येवमपेक्षया विरुद्धः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

यत्र तर्ह्येतदकारो लुप्यते । प्रतीचः, प्रतीचा ।

सुप्ररस्तत्र वाधको भविष्यति ।

अयमेवेप्यते ।

यदयति होतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति ॥

यत्तर्हि—न्यप्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिष्टार्थमारम्भः ।

एतदप्ययणादिष्टार्थमेव, यदा यणादेशो न ।

यदा च यणादेशो न ?

यदा शाकलम् ।

उक्तं वा ।

किमुक्तम् ?

समासे शाकलं न भवतीति ॥

यत्र तर्ह्येतदकारो लुप्यते—अधीचः, अधीचा ।

सुप्ररस्तत्र वाधको भविष्यति ।

अयमेवेप्यते ।

वक्ष्यति होतत्—चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इति ॥

यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति ।

एष हि यणादिष्टार्थं आरम्भः ।

एतदप्ययणादिष्टार्थमेव ।

कथम् ?

अकृते यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८।२।४) इत्येव स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् ॥

तस्मात्सुषुच्यते—अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्ग इति ॥

(प्रदीपः) यत्तर्हि न्यप्योरिति । न्यप्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरः, नान्यस्य—इति नियम आधीयते ॥

यत्र यर्हीति । 'अधीचा' इत्यादावित्यर्थः ॥

यत्तर्हि नेरेवेति । निशब्दसंकायत्वात् 'नीचा' इत्यादौ सुखरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति ॥

एष हि यणादिष्टार्थ इति । ननु नेर्यणदेशे कृतेऽन्यत्कारणस्य स्वरः ? एवं मन्यते—यत्र यण भविष्यते तस्मिन् विषयेऽन्तरप्रमपि यणं बाधित्वा पूर्व नैः स्वरो भवति । एवं प्रत्यहादिषु 'अनिगन्तः' इति प्रतिषेधो भविष्यति, पद्यायणादेशः ॥

एतदपीति । यचनसामर्थ्यादहत् एवान्तरात् यणादेशो निशब्दस्वरो भवति, यनि कृते स्वरमागोऽभावात् । प्रत्यहादिषु तु यणादेश एवान्तराहत्वात् प्राप्नोति ॥

तस्मादिति । न च यणादेशस्य स्वातिवद्भावोऽस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात् ॥

(उद्योतः) अयमेवेप्यत इत्यस्यापेक्षया सुखरस्य वाध इत्यनेन सत्य सुखर इत्यर्थः ॥

तत्र बीभगाह—यदयति होतत्चोरनिगन्तेति । एवञ्च परात्प्राप्तस्य निरूपयेऽनिगन्तप्रहणं परेणार्थमिति यणादेशेऽपि स्वरः प्राप्नोतेति भावः ॥ अथ ह्यतस्तत्रमाधानुवाद—यत्तर्हि न्यप्योरिति । तन्मन्थे—न्यप्योरेवेति । यनि कृते अनिगन्तप्रहणं पूर्वपदं शिष्टावयवमागो निवमार्थे इति भावः ॥

अविद्यमानिः यो निरुपेऽन आह—निशब्दस्येति ॥ अविद्यमान इति । शास्ति इत्यर्थः । 'अविद्यमान' इति अविद्यमानः । ननु

नेः 'अतिगन्त-' इति प्रकृतिस्वरूपे सिद्धावस्य यणादिष्वर्थेने प्रकृते क्रियायात्मकत्वे आद्य-पूर्वं प्रत्यहादिष्विति । अत्रापि तद्वत् यन् बाधित्वा प्राप्तः स्वरोऽनिगन्त इति प्रतिषिध्यते । ततः कृदुत्पत्तिप्रकृतिस्वरे पूर्वस्य निपाते उदात्तस्वरितयोर्मित्वाभावान्नतत्वरप्रश्रितिरिति-इतिप्रतिषिद्धिरर्थः । निपादणान्तरादपि पूर्वं स्वरप्रवृत्तिरिति सामान्येन ग्राह्यत इति तात्पर्यम् ॥ नन्वयणादिष्वर्थेनेऽपि वैचैव न्यायेन प्रत्यहादिषु स्वरतिदेशकत्वात्को दोष इत्यतो वेपथ्यमाह-
यथनसामर्थ्यादिति ॥ अपूर्वविधिवादिति । तत्सद्वितस्य पूर्वपदत्वेनावादिष्टादयः पूर्वविधित्वाभावादिति भावः ॥

भाष्ये-तस्मात्सुप्रकृति-पूर्वपदं समीचीन एव । तस्मात्पिण्डमुदाहराशोको वाचित्यकृतेति भावः । स च 'नेन्द्रस्य-' इति निषेधेन स्वरसम्भेः पूर्वपूर्वपदप्रतिमित्यवयवापनक इति बोध्यम् ॥

(६३५३ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ * ॥

(भाष्यम्) चुस्वरानिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

चुस्वरस्यावकाशः-दधीचः पश्य, दधीचा, दधीचै ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्यस्यावकाशः-पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः ।

इहोभयं प्राप्नोति-अथाचा, अथाचे ।

अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(६३५४ विप्रतिषेधासंभवबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृति-

स्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा

हि सर्वापवादः ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति । कथं तर्हि सिध्यति ?

चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात् ।

चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेध्यः । इतरथा हि सर्वापवादचुस्वरः । अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वापवादोऽयं चुस्वरः ।

कथम् ?

प्रत्ययस्वरस्यापवादः-अनुदात्तो सुप्पितौ । (३।१)

४ । अनुदात्तो सुप्पिताविस्वस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः ।

उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः ।

स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वर बाधत एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत ॥

यदि तावत्संख्यातः साम्यम्, व्ययमपि चतुर्थः ।

समासान्तोदात्तव्यत्यापवादोऽप्यव्ययस्वरः ।

अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः ।

कृत्स्वरस्यायम् ।

उभयोश्चतुर्थयोर्दुको विप्रतिषेधः ॥

सति शिष्टेस्तर्हि चुस्वरः ।

कथम् ?

चावित्युच्यते, यत्रास्यैद्रूपं भवति ।

कचास्यैतद्रूपम् ?

यत्रादावसर्वेनामस्थानेऽभितिर्वृत्ते अकारलोपे नकारलोपे च कृते ।

तस्मात्सुप्रकृयते-अ वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद इति ॥

(प्रदीपः) यदि तावदिति । सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्तयति । लक्षणगणनाया द्वयोऽपि चतुर्थत्वमित्यर्थः ॥

अव्ययस्वर इति । 'तत्पुत्रे तुल्याय'-इति प्रकृतिस्वरः । इह च गतिप्रहणमनुवर्तते ॥

सतिशिष्ट इति । ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः ॥

(उद्घोषः) नन्वतत्त्वयनिषेधेऽप्ये चरितार्थोऽन आह-इह च गतिप्रहणमिति । येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादकृत्स्वरपवादत्वमस्य युज्यत इत्याशयः ॥ ततः सर्वापवादो पुन्येति । सति शिष्टतया सर्वबाधकत्वं वार्तिके निबद्धित्वम्, न तु सर्वापवादभावेनेति भावः ॥

भाष्ये-पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनीत्यस्यामर्थः-पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भावः-सचा यत्रासीति ॥

(६३५५ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ विभक्तीपत्स्वरात्कृत्स्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) विभक्तिस्वरात्-ईपत्स्वरात् कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

विभक्तिस्वरस्यावकाशः-अक्षशौण्डः, स्त्री-शौण्डः ।

कृत्स्वरस्यावकाशः-इभमप्रभञ्जनः, पलाशशा-तनः ।

इहोभयं प्राप्नोति-पूर्वाद्धि स्फोटकः, अपराद्धि स्फोटकः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

ईपत्स्वरस्यावकाशः-ईपत्स्वरः, ईपत्यद्भलः । कृत्स्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-ईपद्भेदः ।

कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-ईपत्स्वादिति । 'इषदन्त्यरस्याम्' इति सिद्धित्वादिष्वर्थः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ॥

(६३५६ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥ * ॥

(भाष्यम्) चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ।

चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः, चोपनः ।

हारिस्वरस्यावकाशः—याज्ञिकाश्वः, चैयाकरण-
हस्ती ।

इहोभयं प्राप्नोति—पितृगवः, मातृगवः ।

हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(विप्रतिपेधोपसंख्यानमाध्यम्)

कृतस्वराद्धारिस्वरो विप्रतिपेधेन ।

कृतस्वरस्यावकाशः—इध्मवध्वनः, पलाशशा-
तनः ।

हारिस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—अक्षहृतः, वाडवहार्यः ।

हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) कृतस्वादिति । पूर्वविप्रतिपेधोऽत्र विवक्षितः ॥

अक्षहृत इति । अमुदाहरणमेतदित्याहुः । अत्र हि
'तृतीयं कर्मणि' इत्यनेन कृतस्वरापवादभाषादित्स्वरापवादः पूर्व-
पदकृतित्स्वरत्वं प्राप्नोति, तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते ॥

(उद्घोतः) 'अक्षहृतः' इत्यत्र तृतीयमासमाप्त इत्याद्यवेनाह—
अमुदाहरणमेतदित्याहुरिति । अत्राचिबीजं तु सप्तमीसमाप्ते
दोषाभावः, अक्षविषयकतोऽप्यः सर्वथा देव इत्याचार इति—अत्रापि
हारिस्वत्त्वादिस्वम्ये ॥

(६१५७ कृतस्वरविप्रतिपेधानर्थव्यथोधकवार्तिकम् ॥८॥)

॥ * ॥ न वा हरणप्रतिपेधो ज्ञापकः

कृतस्वराबाधकत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वाऽर्थो विप्रतिपेधेन ।

किं कारणम् ?

हरणप्रतिपेधो ज्ञापकः कृतस्वराबाधकत्वस्य ।
यद्येवं 'अहरणे' इति प्रतिपेधं शक्तिं तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः—न कृतस्वरो हारिस्वरं बाधत इति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अनो भावकर्मवचनः'

(६११५०) इत्येतस्मिन् प्राप्ते तत् पतनुच्यते ॥

यद्येवं साधोयो ज्ञापकम् । कृतस्वरापवादः—
'अनो भावकर्मवचनः' इति । बाधकं किलायं बाधते,
किं पुनस्तत्र बाधिष्यते ?

(प्रदीपः) न कृतस्वर इति । परोऽपीत्यर्थः ॥ अनो
भावकर्मवचन इत्यनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते । कैर्मवाची
हरणशब्दः, वाच्यहरणमित्युदाहरणम् ॥

किं पुनस्तस्मिन् । कृतस्वरमित्यर्थः । तस्मात् 'अहरणे'

इति प्रतिपेधो येन केनचित्क्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो
बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) बाधकत्वे बीजमाह—परोऽपीति । हारि-
स्वरः—आद्युदात्तत्वम् ॥ कर्मवाची हरणशब्द इति । 'करण-
वाची' इति तु काचित्कोऽपपाठः, भावकर्मवाच्येन एव तत्प्रवृत्तेः ।
अत एव कृतस्वरस्य इध्मप्रवध्वन इत्यवकाशो भाष्योक्तः सङ्गच्छते ।
'कर्मणि च येन संस्पृशो' इति बहुलप्रवृत्त्या कर्मणि व्युद् । करणे
त्वयांसङ्गतिः । अथानां बीजनिषेधादुत्तरकारं यद् शरीरमुत्थयं
दीयते तस्मिन् हरणमुच्यते, हार्य इति च । वाडवः—बीजाश्वः ॥

'कृतस्वरो हारिस्वरनापवत्त्वं यत् परत्वात्प्राप्तं तदभावोऽहरण इति
प्रतिपेधेन ज्ञाप्यते' इत्युक्तेऽपर आह—नैतदस्ति ज्ञापकमिति ॥
ज्ञापकत्वाभावाद्युपपादयति—(भाष्ये) अनो भावेति । यतः कृतस्वरो
प्राप्ते हरणोत्तरपदेऽपवादतया 'अनो भावः' इति प्राप्नोति ॥ तत्
एतदिति । तस्याप्यनन्तरम् । एतत्—'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे'
इत्युच्यते इत्यर्थः । एवं च तस्याबाधकत्वज्ञापनसंभवेऽपि कृतस्वरस्या-
बाधकत्वज्ञापनासंभव इति भावः ॥

समापत्ते—यद्येवं साधोय इति ॥ परस्य 'अनो भावः'
इत्यस्यैवदवापवत्त्वं ज्ञापितेऽर्थादस्य तद्बाधकत्वं फलितमित्याशयेनाह—
बाधकं बाधते किं पुनस्तस्मिन् । अयं भावः—पूर्वविप्रतिपेधेन
हि अस्य तद्बाधकत्वं बाध्यम् । सामान्यत एव कृदिष्ये प्राप्तस्य
सर्वस्य परस्वरस्य पूर्वविप्रतिपेधेनार्यं स्वरो बाधक इति कल्प्यत इति ।
उदाह—तस्मादिति ॥

(विप्रतिपेधबोधकमाध्यम्)

कृतस्वरश्च कृतस्वराद्रयति विप्रतिपेधेन ।

युक्तस्वरस्यावकाशः—गोवहृद्यः, अश्वहृद्यः ।

कृतस्वरस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—गोसंख्यः, पशुसंख्यः, अश्व-
संख्यः ।

युक्तस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रदीपः) युक्तस्वरश्चेति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।
अत्रापि पूर्वविप्रतिपेधो विवक्षितः ॥

गोसंख्य इति । नन्वत्र भाषादिस्वरः प्राप्नोति, न
कृतस्वरः । एवं तर्हि मूलप्राप्तिमात्रिलोफमित्यदोषः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । 'युक्ते च' इत्यनेन ।
युक्तवाचिनि समाप्ते पूर्वपदाद्युदात्तमिति तदर्थः । वृत्तादप्यः
शब्दा ववादीनां पाठके वर्तन्ते । युक्तशब्देन तत्पर उच्यते । याः
संचट इति गोसंख्यः । गोयणतत्पर एवमुच्यते ॥ मूलप्राप्ति-
मिति । विचरेण तु भाषादिस्वरात्—इति मन्त्रेत्यमित्यर्थः ॥

१ 'हरणराघ हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन' इति ट. पाठः ।

२ 'हरणराघ हारिस्वरो विप्रतिपेधेन' इति क. पाठः । 'हरणराघ' इति

हरणराघ हारिस्वरो भवति विप्रतिपेधेन' इति छ. सु. पाठः ।

३ 'किं कृतस्वरम्' इति छ. सु. पाठः ।

४ 'करणवाची हरणशब्द' इति ट. पाठः ।

५ 'युक्तस्वरस्य युक्तस्वरस्य कृतस्वरस्य विप्रतिपेधेन' इति छ.

क. पाठः ।

६ 'गोवहृद्यः' 'गमिष्य' इति क. । 'गोवहृद्यः' इति छ. पाठः ।

(११७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १३)

२७४० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव

॥ ६ । २ । ८० ॥

(उद्घोषः) उपमानवाचिपूर्वपद शब्दार्थकषातुप्रकृतिकर्मि-
न्यन्ते पञ्चोत्तरपदे आद्युदात्तमिति तदर्थः ॥

(उपमानपदप्रयोजनमाप्यम्)

उपमानमिति किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वोणातिप्रस-
कमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत ।

तत्र को दोषः ?

इह न स्यात्-पुष्पहारी, फलहारी ।

उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) उपमानमिति किमर्थमिति । योगविभा-
गकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः ॥
इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टा व्यवस्था न लभ्यते । सक्ष्यानु-
सारेण च प्रतिपत्तिगौरवप्रसन्न इत्याह—शब्दार्थप्रकृतावे-
वेति ॥

(उद्घोषः) ननुपमानविषयनिबन्धनाभावात् तदावश्यकता
आह—योगविभागोति । 'गिनीलनेन' इति शेषः । यदि तस्यैव
नियमः स्यात् 'गिति शब्दार्थप्रकृतावेव' इत्येकयोगमेव कुर्वादित्यर्थः ॥
विशेषो दुर्बोधस्त आह—शिष्टेति । मन्दबुद्धस्तुमहार्थमुपमानमग्र-
मिच्छुत्तरादर्थः ॥

(शब्दार्थप्रयोजनमाप्यम्)

अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम् ?

उपमानं प्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रस-
ज्येत-वृकचञ्ची, वृकप्रेक्षी ।

शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) अथ शब्दार्थग्रहणमिति । प्रकृतिग्रहणा-
दथ विविधार्था प्रकृतिर्गृहीयत इति प्रश्नः ॥ इतरस्तु दुर्ज्ञानो
विशेष इति मत्वाऽऽह—उपमानमिति ॥ ईदं वयतीति
'कृत्युपमाने' इति विनिः । कृत्स्न एवात्र भवति ॥

(उद्घोषः) प्रकृतिग्रहणादेवेति । प्रकृति विना गिनोऽसं-
भेदानर्थक तदिति तत्त्वमर्थ्यादिविशिष्टार्थप्रकृतिग्रहणमिति भावः ॥
कृत्स्न एवेति । कृत्स्ने भावे यत् 'गिति'—इत्यारम्भादिति भावः ॥

(प्रकृतिग्रहणप्रयोजनमाप्यम्)

अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम् ?

शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—कोकिलाभिव्याहारी, गर्दभोच्चारि ।

(प्रदीपः) शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति । उप-

सर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो घातुः शब्दे वर्तते स इह गृह्यते ।
यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं योज्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) उपसर्गमन्तरेणेति । 'शब्दार्थे' इत्येव शब्दा-
र्थके गिन्यन्ते उत्तरपदे इत्यर्थे कृपग्रहणपरिभाषया गर्दभोच्चारितादा-
वपि स्यात् । प्रकृतिग्रहणे तु तत्त्वमर्थ्यादिविशेषलभेन नाम दोष
इति भावः ॥

(एवपदप्रयोजनमाप्यम्)

अथैवकारः किमर्थः ?

नियमार्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरादर्भ्यमाणो-
ऽन्तरणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ।

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि । यथैवं विज्ञायेत-उप-
मानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति ।

मैवं विज्ञाये-उपमानमेव शब्दार्थप्रकृतावेति ।
शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्त-
मिष्यते । साध्याध्यायी, विलम्बिताध्यायी ॥

(११७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १४)

२७४२ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे

॥ ६ । २ । ८२ ॥

(विप्रतिषेधयोधकमाप्यम्)

जे दीर्घान्तस्यादिस्वाचो भवतीत्येतत्स्वच् 'अ-
न्त्यात्पूर्वं यद्वचः' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

जे दीर्घान्तस्यादिस्वाचो भवतीत्यस्यावकाशः-
कुटीजः, शमीजः ।

अन्त्यात्पूर्वं यद्वच इत्यस्यावकाशः-उपसरजः,
मन्दुरजः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आमलकीजः, घलभीजः ।

अन्त्यात्पूर्वं यद्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(११७४ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १५)

२७५१ न भूताधिकसञ्जीवमद्रा-

इमकजलम् ॥ ६ । २ । ९१ ॥

(उपसंख्यानमाप्यम्)

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसि उप-
संख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायत यध्यध्याय
वागुपे ॥

(प्रदीपः) दिवोदासायेति । 'दिवश्च रात्रे' इति अलङ्कृ ॥

(११७५ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १६)

२७५२ अन्तः ॥ ६ । २ । १२ ॥

(११७६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १७)

२७५३ सर्वं गुणकार्त्तव्यं ॥ ६।२।१३ ॥

(प्रदीपः) यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्तव्यं भवति । यथा—सर्वेशुद्ध इति, शुद्धेन गुणेन सर्वोपपन्नानां व्यापनात् ॥

(उद्योतः) गुणकार्त्तव्यं न्युत्पादयति—यत्रेति । सर्वशुद्धे 'पूर्ववार्त्तक' इत्यादिना समासः ॥

(सर्वपदप्रयोजनभाष्यम्)

सर्वप्रहणं किमर्थम् ?

'गुणकार्त्तव्ये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—परमशुद्धः, परमरूपेण इति ।

सर्वप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) परमशुद्ध इति । आश्रयव्याप्त्या शुद्धस्य पारम्पर्यमिति गुणकार्त्तव्यमिति ॥

(उद्योतः) कथं पुनः प्रवर्तयान्नः परमशुद्धस्य गुणपात्ये वृत्तिस्त आह—आश्रयव्याप्तयेति । यद्यप्यौज्ज्वलादिनाऽपि पारम्पर्यं संभवी, तथापि प्रकृते एव विशिष्टमित्यर्थः । विकारविषयमिति । स्वर्गविकारेण सर्वोपपन्नानां व्यापनादिति भावः ॥

(गुणपदप्रयोजनभाष्यम्)

अथ गुणप्रहणं किमर्थम् ?

'सर्वं कार्त्तव्यं' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—सर्वसौख्येण, सर्वराजते इति ।

गुणप्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) सर्वसौख्येण इति । विकारविषयमन कार्त्तव्यम्, न गुणविषयम् ॥

(कार्त्तव्यप्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

अथ कार्त्तव्यप्रहणं किमर्थम् ?

'नये गुणे' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत—सर्वेषां श्वेतः—सर्वेष्वेत इति ।

कथं प्राप्त समासः ?

पृथी सुपन्तेन समस्यते इति ।

गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

कथं तर्हि—

(प्रदीपः) यत्र कार्त्तव्यप्रहणमिति । सर्वशुद्धः श्वेतः एव सर्वत्र इति प्राप्तः ॥ सर्वेषां श्वेत इति । सर्वेषां श्वेतः श्वेतः, न शुभ्रकार्त्तव्यं । सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यत्र ८

(उद्योतः) भाष्ये—सर्वं गुण इतीति । सर्वशुद्धः पूर्वपद गुणवाचके उत्तरपदे परेऽन्तोदात्तमित्यर्थः ॥ कार्त्तव्यप्रहणे तु गुणकार्त्तव्यं नवमानः सर्वशुद्धोऽर्थात् गुणे उत्तरपदेऽन्तोदात्त इत्यर्थः दोषः, तदाह—सर्वशुद्धोऽत्रेति ॥

(६३५८ समासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥*॥

(भाष्यम्) गुणात्तरेण समासो वक्तव्यः, तर्लोपश्च । सर्वेषां श्वेततरः—सर्वश्वेतः ॥

(प्रदीपः) गुणात्तरेणेति । गुणात्परो यस्तरम् तदन्ते-नेत्यर्थः । 'सर्वेषाम्' इति गुणसंबन्धे पृथी । पदस्य शौक्ल्यमिति यथा ॥ श्वेततर इति । गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्ष-निमित्तप्रत्ययः । सर्वेषां पदानां इव्यान्तराधारश्चेत्तगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) गुणात्परो य इति । अत्र यत्तारसर्वपदमनुव-र्त्तते । तेन सर्वशुद्धस्यैवाय समासः । यन्मूलनियुमेव स्वरप्रकरणेऽप्यपठितम् । अनेन च पृथीसमास एव, 'गुणेन न' इति प्रतिषेधे आरम्भस्य भाष्ये उक्तत्वात्—इत्याहुः ॥ भाष्ये—'न निर्धारणे' इति निषेधपात्यनुष्ठेहे शीघ्रं दर्शयितुमाह—गुणसंबन्धे पृथीति ॥ नन्वेवं तत्पुनरितिः कथमत आह—आश्रितगुणान्तरादि । अन्यापाराभितं यद्गुणात्तरं तत्प्रकर्षमिति च इत्यर्थः । द्वयान्तरं—यदादि । 'द्रव्यान्तराधार' इति बहुमीदिः ॥

(११७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १८)

२७६५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च

॥ ६ । २ । १०५ ॥

(उत्तरपदवृद्धिपदार्थबोधकभाष्यम्)

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न उत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

वृद्धिर्मत्युत्तरपद इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः । नेयं विनापते—उत्तरपदं वृद्धिः—

उत्तरपदवृद्धिः, उत्तरपदवृद्ध्याविति ।

कथं तर्हि ?

उत्तरपदस्य वृद्धिरस्ति न सोऽयम्—उत्तरपद-वृद्धिः,

उत्तरपदवृद्ध्यापिति ॥

(प्रदीपः) 'इति' इत्येव वृद्धिमुत्तरपदमिति परमपदे विदे उत्तरपदप्रहणं तदधिकारविरुद्धिर्वादिपदार्थम् ॥

(उद्योतः) भाष्ये—नैवतिष्ठति—न कर्त्तव्यः, किन्तु वृद्धिरिति ॥ 'उत्तरपदस्य' इति वरविपरिणाम इति निर्देशः ॥

उत्तरपदे सर्वशब्दस्यान्त उदात्त इति सूत्रार्थ इति भावः ॥ इन्द्रशर्ष-
लमि वीजमाह—बृद्धाविलेवेति । उत्तरपदग्रहण विनाऽपि 'अमे
चा—' इत्यादाविवोत्तरपदलाभ इति भावः । स्वरितलवलादा । इदं च
'बृद्धिदैच्' द्वये निरूपितम् ॥

(११७८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. १९)

२७६६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्

॥ ६ । २ । १०६ ॥

(६३५९ विप्रतिपेधोपसंस्थानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्ता-
त्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां
मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—
विश्वदेवः, विश्वयशः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्यस्यावकाशः—कुलमित्रम्,
कुलाजिनम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—विश्वमित्रः, विश्वाजिनः ।

मित्राजिनयोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोष) भाष्ये—'इहोभयं प्राप्नोति विश्वमित्रः' इति
पाठः, 'मित्राजिनयो' इति सूत्रे ऋषिप्रतिपेधस्य बह्वभाषात्वात् ।
'विश्वमित्र' इति तु कचित्कोऽपपाठः ॥

(उपसंस्थानभाष्यम्)

अन्तोदात्तप्रकरणे बहुधादीनां छन्दस्युपसं-
स्थानं कर्तव्यम् । मरुद्बुधः सुवया उपतस्थे ॥

—०—०—०—

(११७९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २०)

२७६७ उदराश्वेषु ॥ ६ । २ । १०७ ॥

(११८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २१)

२७६८ क्षेपे ॥ ६ । २ । १०८ ॥

(उद्घोष) अत्र वृत्तौ 'क्षेपे' इति योगविभागः । पूर्वत्र च
'संज्ञायाम्' इत्युक्तत्वे इत्युक्तं तदेकमुपलक्षणमिदं नान्नाप्यनिरुद्धम् ।
अन्यथा उदराश्वे संज्ञाविशेषेण परत्वात् 'नन्मुष्मन्' इत्यस्य दुर्वा-
रत्वेन क्षेपस्यन्यथावनामुपपत्तिः । वृत्तिमाश्रित्योक्तमाश्रयेन संज्ञा-
विशेषे पूर्वविप्रतिपेधोऽहोकार्यं स्वल्पम् ॥

(६३६० विप्रतिपेधोपसंस्थानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उदराश्वेषुपु' 'क्षेपे' इत्येतत्सात्
'नञ्सुभ्याम्' (१७२) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।
'उदराश्वेषुपु' 'क्षेपे' इत्यस्यावकाशः—कुण्डो-
दरः, घटोदरः ।

नञ्सुभ्यामित्यस्यावकाशः—अयवः, अतिलः,
अमापः, सुयवः, सुतिलः, सुमापः ।

इहोभयं प्राप्नोति—अनुदरः, सुदरः ।

नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(प्रवीणः) सूवर इति । प्रवरणादिवशादन क्षेप-
प्रतिपत्तिः ॥

(उद्घोष) ननु सूदरे कथं क्षेपोऽत आह—प्रकरणेति ।
निपरीतलक्षणेति भावः ॥

(११८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २२)

२७७७ सोर्मनसी अलोमोपसी

॥ ६ । २ । ११७ ॥

(६३६१ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सोर्मनसोः कपि ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्येतत्सात्
'कपि पूर्वम्' (१७३) इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।
'सोर्मनसी अलोमोपसी' इत्येतस्यावकाशः—सु-
शर्माणमधिनावं रहेम, सुशर्माणि सुप्रतिष्ठानः,
सुस्रोताः, सुपयाः, सुवर्षाः ।

'कपि पूर्वम्' इत्यस्यावकाशः—अयवकः, अति-
लकः ।

इहोभयं प्राप्नोति—सुशर्मकः, सुस्रोतरकः ।

'कपि पूर्वम्' इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥

(११८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २३)

२७८१ कूलतीरतूलमूलशालाक्ष-

सममव्ययीभावे ॥ ६ । २ । १२१ ॥

(६३६२ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्यु-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
भवति विप्रतिपेधेन ।

‘परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेपु’ इत्य-
स्यावकाशः—परिनिगर्तम्, परिसौवीरम् ।

कूलादीनामाद्युदात्तत्वावकाशः—अनुकूलम्,
अतिकूलम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—परिकूलम् ।

कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

—→—→—→—

(११८३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २४)

२७८६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्

॥ ६ । २ । १२६ ॥

(११८४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २५)

२७९० अकर्मधारये राज्यम्

॥ ६ । २ । १३० ॥

(६३६३ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चेलराज्यादिस्त्रादव्ययस्वरो भवति
विप्रतिपेधेन ।

चेलराज्यादिस्त्रादव्ययकाशः—भार्याचेलम्, पितृ-
चेलम्, ग्राह्यराज्यम् ।

अव्ययस्वरस्यावकाशः—निष्कौशाम्बिः, निर्वा-
राणसिः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कुचेलम्, कुराज्यम् ।

अव्ययस्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः ।

इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्ग-
यति ।

(११८५ भवितव्यसूत्रम् ॥ ६ । २ । १ आ. २६)

२७९६ कुण्डं वनम् ॥ ६ । २ । १३६ ॥

(६३६४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदाय-
ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं
पठ्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो
भयतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सुरकुण्डम् ॥

इति धीमद्गयपतत्रालियिरचिते व्याकरण-
महानाम्ने पद्याप्यायन्य द्वितीये
पादे प्रथममादिकम् ॥

(प्रदीपः) कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची । अस्ति
समुदायवाची, इष्टकुण्डम्—इष्टसमुदाय इत्यर्थः । तत्र वनशब्देन
भाजनविशेषवाची निवर्त्यते । वनशब्दस्तु समुदायवाच्यव्यक्ति-
आम्रवणमिति । जलपर्यायोऽप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो
विशिष्टाधारजलवाचिनः, एवं कुण्डशब्दोऽपि । यथा—नीलकुण्ड-
मिति । ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्विति प्रसङ्गनिवृत्तिरि-
त्याह—कुण्डाद्युदात्तत्वं इति । तच्छब्देन पूर्वपदार्थपरामर्शः ॥
वनसमुदायवाचीति । वनमेव समुदायः—वनसमुदायः,
वनशब्दवाच्यत्वात् । वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनश-
ब्दोऽत्राश्रयणीयः, न तद्वक्त्रवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—
वनानां समुदायः—वनसमुदाय इति । तेन धारवणसमुदायः
शरकुण्डशब्देनोच्यते ॥ मृत्कुण्डमिति—भाजनविशेषवाची ।
विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वाऽत्र कुण्डशब्दः ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुनकैष्यटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ-

स्याप्यायस द्वितीये पादे प्रथममादिकम् ॥

(उद्द्योतः) भाजनविशेषेति । जलाधारेत्यर्थः ॥ तत्र कुट्टेऽपि
तस्मिन्भाजनविशेषवाचिनि वृत्तिर्न तिष्ठतीत्याह—वनशब्द-
स्त्विति ॥ तत्रश्वेति । जलवाचिनवग्रहणेन भाजनविशेषाधारजल-
स्यान्वयिधानेन तत्रिदृश्ययोग इति भावः ॥ नीलकुण्डमिति ।
नीलारयनागस्य विशिष्टाधारत्वं जलमित्यर्थः ॥ तच्छब्देनेति । पूर्व-
पदार्थसमुदाये यदि कुण्डशब्दस्त्वदाऽऽद्युदात्त इति वार्तिकार्थः । इष्ट-
कुण्डमित्याहारणम् ॥ वनमेवेति । व्यवहारोऽभेदस्य योगकः कर्मा-
धारयसमासत्वोत्तनात् ॥ समुदाये वनाभेदे धीमदाह—वनशब्द-
वाच्यत्वाच्चेति । एवं च वनशब्दवाच्यसमुदायवाची चैत्कुण्डशब्द-
इति भाष्याश्रयार्थः, तत्कलितमाह—समुदायवाचीति ॥

अन्ये स्थितिः । अत्र षष्ठे वार्तिके तच्छब्देन वनमेवोच्यते ॥

निशिष्टसंस्थानाधारेति—बहुव्रीहिः । मृत्पात्रविशेषस्य जलमित्यर्थः ।

इति श्रीशिवमष्टमृतगीर्णवर्धनराजोद्गीर्ण कृते भाष्यप्रदीपे-

द्द्योते षष्ठस्य द्वितीये पादे प्रथममादिकम् ॥

(११८६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. २७)

२७९९ गतिकारकोपपदात्कृत्

॥ ६ । २ । १३९ ॥

(गतिकारकपदप्रयोजनभाष्यम्)

गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—परमं कारकं—परमकारकम् ।

गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ।

एतदपि हि कारकम् ।

इदं तर्हि—देष्टव्यत्वर्य कारकं—देवदत्तकारकम् ॥

इदं चाप्युदाहरणम्—परमं कारकं—परमकारक-
मिति ।

ननु चोक्तं—गतिकारकोपपदादित्युच्यमानेऽप्यत्र
प्राप्नोति, एतदपि हि कारकमिति ।

नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतत् । यावद्
नूयात्—प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति, तावदे-
तत्परमकारकमिति ॥

(प्रदीप) परमकारकमिति । विचार्य किंचिदज्ञा-
स्त्रीलसोपन्यास । यथा सप्रदानादयं शब्दानं कारकरूपता
प्रतिपादयन्ति, तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु सधर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिर्यथासाधुपकारः प्रतीयते ॥ इति ।
एव च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति
प्रत्युदाहरणम् ॥

एतद्वर्षति । न ह्यकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्,
तैस्तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्वेव । यथा घटं करोत
भीष्ममित्यादौ ॥

देवदत्तस्येति । शेषविषयाया पृथी । 'तुजराभ्यां वतैरे'
'कर्तारं च' इति कारकपक्ष्या समासप्रतिषेधादिह पृथीसमासो
भवत्येव ॥

नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवा-
चिन, न तद्वृत्ता कारकता प्रतिपादयन्ति । परममित्येतच्च न
करोति क्रियाविशेषणम्, यतः कर्मकारकमेतत्स्यात्, अपि तु
द्रव्यविशेषणम् । तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते ॥

(उद्घोष) अस्तित्वे देवदत्तस्य कारकमित्युदाहरणे तति
निमित्तीदमुपन्यासतेऽत आह—विधार्थमिति । न्यायस्तुत्वादाना-
मेतदुदाहरणमिति ॥

स्वशब्दैः—कारकप्रदानादिशब्दैः । स धर्म—शक्तिवृत्तः ।
असाधुपकारः—शक्तिवृत्तः । शब्दशक्तित्वाभावादिति भावः ।
आदिशब्दोऽप्राश्रयवाची, निमित्तरूपेण भवेवाचकैरिति ॥

विशेष्यस्य कारकत्वाभावे विशेषणस्य सुतरान्त्वत्वाभाव इत्याह—
पूर्वं चेति ॥

न हीति । उच्चाभिप्रायमज्ञानतः शङ्केति भावः ॥
शेषविषयायामिति । ईमैषवर्णा समासनुपपत्तिरिति भावः ॥
पात्रत्रियाया अन्तरपदसाध्यामपि पात्रवादिभ्यश्चारादसंवादाह—
योग्यतायिषेति ॥ उक्तं कारकत्वमिति । शक्तिविशेषणरूपा-
मित्यर्थः । एवञ्च कारकशब्दवाच्यस्यानुद्गुणशक्तिवृत्तविशेषण न
तु 'कटं भीष्म' इत्यादाविवोद्गुणशक्तिरिति नेद इत्यत्र चकार-
कमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ क्रियाविशेषणमिति । अदेन

विशेषणमित्यर्थः ॥ तदनुयन्नाह—यत् कर्मेति । तथा सति
पट्टवापत्ति । कृषात्वर्थकलेऽप्येन विशेषणत्वे तु समासनापत्तिरिति
भावः ॥ तदाह—तथा चेति ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनमाप्त्यम्)
अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् ?
इह मा भूत्—निष्कौशाम्भिः, निर्वाणसिरिति ।
अत उत्तरं पठति—

(प्रदीप) अथ कृद्ग्रहणमिति । यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवतो नान्य प्रतीति प्रदत्तः ॥
निष्कौशाम्भिरिति । क्रमणक्रियापेक्षमस्ति नित्यो गति-
त्वमिति भावः ॥

(उद्घोष) क्रमणक्रियेति । शिष्यवृत्तिपरीक्षाार्थं ज्ञातुत्तर-
मिदमित्यर्थः ॥

(६३६९ कृद्ग्रहणार्थव्यवोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)
॥ * ॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे
कृद्ग्रहणार्थक्यमन्यस्योत्तर-
पदस्याभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहण-
मनर्थकम् ।

किं कारणम् ?
अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् । न ह्यन्यद्वत्यादिभ्य
उत्तरपदमस्ति, अन्यदन्तः कृतः ।

किं कारणम् ?
धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते—तिङ्, कृतश्च ।
तत्र इता सह समासो भवति, तिङा च न भवति ।
तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ॥

ननु चेदानीमेषोदाहृतम्—निष्कौशाम्भिः, निर्वा-
णसिरिति ।

यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवतः, न
च नित्यः कौशाम्भीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥

(प्रदीप) अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति । गति-
कारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाशि-
सम् । उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्ट प्रत्ययनिमित्तमुच्यते
इति तेनापि कृदन्तमेवाशिसम् ॥

(उद्घोष) सत्यन्धादिति । क्रियायोगे गतित्वात् त्रियापे-
क्षत्वाच्च कारकत्वस्येति भावः ॥ कृदन्तमेवेति । तिङ्-उत्स्य उत्तरप-
दतात्सम्भव, केवलधातोश्च तत्त्वात्सम्बन्धेन कृदन्तप्रधानमिति भावः ।
योऽपि पदमृष्टदिलालित्विज्जोत्तरपदस्य सोऽपि छान्दस इति
शेध्यम् ॥ अत्रास्योत्तरपदनिर्दिष्टगतिव्यतिरेक्यं ग्रहणेन विधीया-
म्यादौ न दोष इत्याह—भाष्ये—न च नित्य इति ॥

१ 'उत्तमं तद्विशेषणं' इति च उ पाठः ॥

२ 'निमित्तस्थैरे' इति ह पाठः ॥

३ 'नमैषवर्णा' इति च उ पाठः ॥

४ 'अत उत्तरं पठति' इत्यस्य 'अ. क.' उत्तरपदोर् इत्यने ।

५ 'यत्तदर्थम्' । किं कारणम् ? अत्रान्यो— इति च पाठः ॥

(६३७० कृद्ग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कृत्प्रकृतौ वा गतित्वाद्धिकार्थं
कृद्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वाद्धिकार्थं
कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति-इति इहैव स्यात्-प्रणीः,
उन्नीः-इति ।

इह न स्यात्-प्रणायकः, उद्यायकः ॥

(प्रदीपः) कृत्प्रकृतौ चेति । वाचस्पत्यर्थं । धातु-
प्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणम्, अन्यथा धातावेवोत्तरपदे
स्वरः स्यादित्यर्थः ॥

प्रणीरिति । अव्ययसरापवादोऽत्र द्रुतस्वरः ।

(उद्घोतः) उच्चप्रयोजनस्य इतिवाच्यं वाचस्पत्यानुपपत्तेराह-
तदर्थं इति । अन्यथा धातावेवेति । 'यत्क्रिया' इत्यत्र यस्य
क्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्यया क्रियेत्येन वचनोक्तिरसं-
न्याद्वातोरेव प्रदग्ने तस्यैव प्रत्यासत्तिर्भावेनोत्तरपदे प्रणीरित्या-
दावेव स्यात् ॥ 'प्रणायकः' इत्यादमिति भावः ॥

'प्रणीः' इत्यत्र तमासाग्नोदाहारेणैव तिङ्गोदाह-अव्ययस्यरेति ॥

(वार्तिकप्रयोजननिरासभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता इति
नैवं विज्ञायते-यस्य क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ।

कथं तर्हि ?

या क्रिया-यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञे भवत इति ।

न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात् । केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वा कृद्धिकस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यस्य क्रियेति । अन्यव्यतिरेकस्यापि यस्य
भाष्या क्रियेत्यर्थः । फलोरेव च क्रिया भाष्येति तमेव प्रति
भाष्यपरिग्रहोदाहरणः ॥

या क्रियेति । क्रियादशकमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः । केवलवाच्य क्रियाया व्यत्ययानादत्राप्यन्तरपदे-
क्रियायाविद्वद्गतिमहः तिङ्गोदाहः ॥

न च कश्चित् केवल इति । केवलविवादावित्याह
'देवा' इत्युक्तम् ॥

(उद्घोतः) सर्वं प्रणीति । सर्वमेतिद्विष्यन्त्यदिदि-
त्ये ।

केवलायाश्चेति । शब्दे व्यवहारे साधनसंज्ञया एव क्रियाया
अङ्गत्वं, केवलायाः शब्देन कश्चिदप्यप्रत्यायनादिति भावः ॥ केवल-
त्वमर्थद्वारा शब्दस्य विशेषणमिहाह-केवलेति । एवं च 'न
कश्चित्केवलः' इत्यस्य निवर्तनं भाष्ये-यस्तस्यार्थस्येति । तन्मा-
त्रार्थसेल्यर्थे इति भावः ॥

(कृद्ग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रणीः, उन्नी-
रिति ।

एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव ॥

अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रभवमिति ।

तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोद-
यति-ननु चायमिति ॥

एषोऽपीति । तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र
प्रतिपादनात् प्रणीप्रयाणवाचीनां न कश्चिद्वेदः ॥ प्रभवम-
मिति । भावे स्युद्धिधानात् कारवासंज्ञस्यैव क्रियाभिधीयते ॥

(उद्घोतः) वृत्तुवशाद्-भाष्ये-ननु चायं तस्यैव-
र्थस्य वाचक इति । प्रणीरित्या शब्दावतरनद्वया क्रियाभाषार्थफलं
मन्वे । एवं च 'इतरस्तु'-इत्यादि केष्वेकं निमर्शमिति विन्यस्तम् ।
क्रियं तथा सति केवलक्रियास्वरूपसेल्यर्थस्य 'तस्यैवार्थस्य' इत्यस्य
भाष्येऽसद्वतिः ॥

भावे स्युद्धि । न तु वक्ष्यामिति ॥

(कृद्ग्रहणेऽतिव्याहयव्याप्तिनिरासभाष्यम्)

यदि कृद्ग्रहणं क्रियते, आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति-
प्रपचतितराम्, प्रजल्पतितराम्, प्रजल्पतितराम् ॥

असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातम्,
तस्यातिशये तरुत्यपद्यते । तरुत्यपत्तात् स्वार्थं आम्,
तत्र यत्क्रियायुक्ता इति भयत्येव संपातं प्रति क्रिया-
योगः ।

न च कश्चित् केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्यार्थस्य
वाचकः स्यात्, केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्तीति
कृत्वा कृद्धिकस्य भविष्यति ।

ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः-प्रभवमिति ।

एषोऽपि हि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः ।

कथम् ?

कृद्भिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावदपीति ॥

(प्रदीपः) प्रपचतितरामिति । प्रसन्नस्वामनेन
समागः । 'गतिप्रारोपवदानां दृष्टिः गतं समाधायकं माह स्यु-
त्यति-इत्यस्य त्वमर्थः-यदा कलापिता इति गतं समा-
गं भवति तदा माह स्युत्यतिरिति, न तु दृष्टिरेव समाग इति ।
तेन दृष्टिगन्तेनैव स्युत्यतिः समागः प्रवर्तते ॥

नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणे प्रसूरो न सिध्यति, संख्याकालसाध-
नोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानाच्च केवलया इत्याह—
असति पुनरिति ॥

द्रव्यविशिष्टस्येति । यातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति,
प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसंज्ञायुक्तमर्थमेति भावः ॥

द्रव्यवदिति । प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशः ।
यथा घटादि द्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मदिशक्ति-
शुक्लमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः ॥
क्रियावदपीति । तेन भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः
प्रत्ययः । तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम् ॥

(उद्धोतः) ननु गतिकारकोपपदानां इन्द्रियेण समासविधाना-
त्प्रमानान्तेन समासोऽत आह—गतिकारकेति । अत्रेदं बोध्यम्—
तत्रन्तादित्यन्तत्वाधिक्येन भिन्नपदसामेयसमासात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वा-
दाम् । तन्नामगतिरवन्तस्य तिङन्तप्रकृतिकस्य आर्म विना धाव्यर्थ-
बोधपक्षमात्रेण तेनैकाधीमावस्य बहुमशमयत्वम्, अन्तरवन्तेन न
समासः किमवामन्तेनैतेति । 'मुष्पुत्रेण समासः प्रवर्तते' इति पाठे
तदुपस्यन्तन्तरेण समासे ह्यस्यभाव इति भावः । नचिनु 'अनु-
त्पत्तेः' इति पाठः । तत्राप्यनन्तरमिति शेषः । पूर्वमिति शेष इत्यने ।
गतिसमासविधायकं सुपेलस्य निवृत्तेरिति तज्ज्ञावः ॥

सङ्ख्यावालेति । ततश्चामन्तं प्रति प्रशब्दस्यागतिस्वरूपसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ भाष्ये—द्रव्यविशिष्टस्येति । द्रव्यधर्मविशिष्टस्येत्वं,
तदाह—धातुरित्यादि ॥

ननु पावादीनां द्रव्यरूपत्वे द्रव्यवदिति वतिर्न युक्तोऽत आह—
प्रसिद्धेति । न च 'प्रकृत्या' इत्यादौ केवलात्तत्त्वभूतिक्रियामात्र-
वाचकसुत्तरपदमस्तीति भाष्यम् । उत्तरवात्तिकत्वादीनां चवादिषो-
खाना तत्त्वेन तत्रापि तन्मात्रार्थवत्त्वान्नाप । यन तु प्रपञ्चविदे-
श्यादौ स्मरो देव्यते सत्र बाहुलकेन समासाभावाद्ग्राणीयः ।
तत्पुरुषत्वाभावात् । अत एव 'उदात्तवता' इति 'कुगतिः' इत्यन-
'मुष्पुत्रा' इत्यत्र च भाष्ये पठितः । तन तिङ्गेलस्य तिङ्गुटितेनेत्यर्थः ।
क्रियाप्रधानेनेत्यर्थः । पदेन 'तिङ्गि' बोधात्तन्ति' इति सुते 'वदि
तिङ्गहण क्रियदे आमन्ते न प्राप्नोति, प्रचक्षितरां, तस्मात्तार्थलि-
ङ्गहणेत्यर्थः' इति भाष्योक्तं विरुध्यते । नित्यसमासत्वेन इदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्त्वे शेषनिधायेन प्रशब्दस्य निधातिसिद्धेरिति परास्वरम् । 'मुष्पुत्रा'
इत्यनेन समासे तत्पुरुषत्वाभावेनास्याप्राप्तिं तद्वन्त्यसामञ्जसात् ।
तेन समासस्य वैकल्पित्वेन तदभावे तद्वन्त्यसत्त्वाच्च । ईदृशे निषये
'मुगतिः' इति समासस्तु न, तत्राप्यतिङ्गिलपकत्वात् । अतिङ्गिलस्य
निङ्गनापठितः सामान्य इत्यर्थादिति दिक् ।

प्रत्याख्यातमिति । परे तु 'कर्तृविशिष्टस्य' इत्यस्य 'कर्तृविशेष-
प्रक्रियावाचकः' इति प्रगायकनोऽपि विशेष इत्यर्थः, 'प्रमथनम्' इत्यय-

तुविशेषतया तस्यैवायस्य वाचक इति कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धान्ति-
नोक्ते, एकदेशिना—प्रचक्षितरात्मित्यादौ समासाभावे सङ्घिते सङ्घ-
न्मेव भाष्यम् । समाधिस्तु निधातविधायके तिङ्गहणप्रत्याख्या-
नादव्यवपूर्वपदप्रकृतिसत्तः परत्वात्तेन प्रशब्दस्य निधाते सिद्धे
नानेन तत्रार्थ इति गृह्यते । अत एवात्र नाम्नः कृद्ग्रहणेनेति भाष्ये
नोक्तम् । तस्मात्क्रियाविशेषणकसौषजनकेनापि समासे स्वरमृत्त्यर्थं
कृद्ग्रहणम् । किञ्च प्रधानभूतशुद्धक्रियाबोधकैऽत्रैव स्वावृत कापि कृदन्ते
इति कृद्ग्रहणमावश्यकम् । इदमेव शापयति—'क्रियावाचक'ग्रहणे
प्रधानीभूतसाध्यमात्रावस्यक्रियावहणम् । तेन तुमुन्—भोक्तुं गतो
भोक्तुं पाक इत्यादौ न । यस्तु क्रियारूपाधनिमित्तं कार्यं तत्तु शुणभू-
तायां सिद्धान्तस्यक्रियायामपि भवति । यथा कारकाविमक्तयः इत्यत्र-
नादि चेलाङ्गः । तेन भोक्तुमिति । इदं चिन्त्यम्, पाक इत्यादौ
द्रव्यत्वस्य कृतेत्यादौ क्रियात्वस्येति व्यवस्थायः 'एकस्य सङ्घः' इति
घटे स्वयमुक्तत्वात् । किञ्च एवं व्याख्याने 'प्रमथनम्' इत्यत्रैव
क्रियावाचकत्वात्तदं तुमुन्वात्स्वरः स्यादिति सर्वान् स्वरप्रवृत्त्यर्थं
इद्ग्रहणमावश्यकं स्यादिति दिक् ॥

(११८७ अधिकास्तत्रम् ॥ ६ । २ । २ सा. २८)

२८०३ अन्तः ॥ ६ । २ । १४३ ॥

(अन्तःशब्दस्य विशेषणद्रव्यान्नेरकमाप्यम्)

किं समासस्यान्त उदात्तो भवति, आहोस्विदु-
त्तरपदस्य ?

कुतः संदेहः ?

उभयं प्रकृतम्, तत्रान्यतरच्छब्दस्य विशेषयमितुम् ।

कश्चाच्च विशेषः ?

(प्रदीपः) उभयं प्रकृतमिति । समासस्येवपि प्रकृत-
म्, 'उत्तरपदादिः' इत्यत उत्तरपदग्रहणमपि ॥ तत्रान्यतर-
दिति । अन्तोदात्तविधानेन विशेषेऽवस्थापयितुमित्यर्थः ।
अथवा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु तयोर्विशेषणत्वादिविशेषयितुमित्यनुपपन्नमन
आह—विशेषेऽवस्थापययितुमिति । अन्तोदात्तस्यानित्यलक्षणे विशे-
षेऽन्तत्वात्स्यावसायनार्थमेत्यर्थः ॥ अथयेति । समाससंनिधि यदु-
त्तरपदं तस्यान्त इति वा, उत्तरपदात्त्यस्य समासस्येति वा—इत्यर्थः ॥

(६३७१ समासस्यान्तलोकारो दोषपार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति

चेत्कप्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्यु-
पसंख्यानं कर्तव्यम् ।

१ 'इत्यादौ इद्ग्रहणारूपकारावे सङ्घिते' इति वा. पाठः । 'इत्यादौ
रचराभावे सङ्घिते' इति श. पाठः ॥

२ गृह्य इति । मनचक्षितरूपिण्यादौ 'उदात्तवता गतिप्रधान' इत्यामन्तेन
समासेऽव्यवसायत्वरत्वात्तिङ्गि बोधात्तन्ति' गतिर्बोधनात् मशब्दत्वेति तत्र वनि-
पदकोपपदमित्यस्योपपत्तिः इति कृद्ग्रहणप्रसिद्धार्थवत्प्रादुर्भावेति भावः । ततो-
ऽप्यावर्तमानं कृपाभावाद्देशोत्तरपदार्थमेव प्रणीतं प्रगायकः अथवा नित्यदेर-

विशेषेण सर्वत्रैव मशब्दोऽस्तीति स्वयं कृद्ग्रहणं निषेधकप्रकारो व्यर्थ एव स्यात् ।
साधनमात्रसमासप्रधानीभूतकृपावहप्रधानायां इद्ग्रहणमिति । सर्वत्र साधन-
प्रतिपादकत्वाच्च विशेषोपादानुक्रमेण । अथचक्षितरा मशब्दोऽवस्थापयितुमित्यनुपपन्न-
विधानेनैवैवमपि प्रतिपाद्य इत्यर्थोऽप्यनुपपन्नः, तिङ्गहणत्वात्पुष्टयर्थे ।
आन्तकृष्टत्वाच्चैव तत्रावस्थापयितुमिति तत्रावस्थापयितुमिति । प्रत्याख्यातस्य निवृत्ति-
सङ्घर्षादिव—इति चेत्तत्पुष्टम् ॥

‘इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने’ कपि
वेति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—इदं प्रथमकाः ।

अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य ॥

(प्रदीपः) इदं प्रथमका इति । पञ्चन्दाकारस्यान्तो-
दात्तत्वमिष्यते, वस्तु समासान्तत्वात् प्राप्नोतीति ‘कपि च’
इति वक्तव्यम् । तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) वस्तु समासान्तत्वादिति । समासान्ताः
समासस्यैवान्तावयवाः, न उत्तरपदावयवा इति भावः । किञ्च समा-
सान्तानां समासाधेयैकिकप्रक्रियासम्बन्धे एव प्रवृत्तिः, अन्यथा
समासान्तोपेक्षया परत्वाद् ‘इदमेतत्तद्व्यः—’ इति स्वरे, पश्चात् कपि,
तत्र स्वरसिद्धेर्बचनारम्भो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । उत्तरपदस्यान्तो-
दात्तत्वनिधाने तु तस्मान्तो ‘न’श्चन्दाकार इतीष्टस्वरसिद्धिः ॥

(६३७२ उत्तरपदस्यान्तस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अनृचः, पृहृचः ॥

(प्रदीपः) अनृच इति । अकारः समासस्यावयवो नोत्तर-
पदस्य—इति तस्मादात्तत्वं न प्राप्नोति ॥

(उत्तरपदस्यान्तस्त्रीकारे दोषभाष्यम्)

अपर आह—उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां
समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अक्षकः, असक्षकः ।
‘कपि पूर्वम्’ (६।२।१७३) इत्यस्यापवादः—‘ह्रस्वा-
न्तेऽन्त्यात्पूर्वम्’ (१७४) इति ।

तत्र ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति
छत्वोत्सर्गोणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अपर आहति । प्रक्रान्तरसद्भावात् पूर्व-
स्नाह्नदः । अक्षक इति । अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते, तत्र
उत्तरपदस्य कार्यत्वे न सिध्यति । समासे तु कार्यमाजि
सिध्यति । कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति । अक्षकशब्दे
नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्चयदान्त्यात् पूर्व उदात्तभावी
नास्तीति ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्यनेन स्वरेण आभ्यम् । रा च स्वरः
कपो न सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) नन्दाहरणान्तरप्रदर्शनगणने कथं यथान्तरत्व-
मात्र आह—प्रक्रान्तरिति । तत्र ‘कपि पूर्वमित्यस्यापवादः’ इत्या-
दिना भाष्ये एव दृश्यम् ॥ नञ्सुभ्यामित्यनेनेति । ‘कपि पूर्वम्’
‘येनञ्’ ‘अन्त्यात्’ इत्यनेन बाधितमिति । उक्तं प्रवरंते । ‘ह्रस्वान्ते-
ऽन्त्यात्’ इत्यपि न, भित्तिसामान्य—इति वक्तव्यम् । ‘नञ्सुभ्याम्’
इत्यनेन भाष्यमित्यर्थः ॥

(६३७३ अपरमत्तप्रासदोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापक-
मुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

यदयं कपि पूर्वमित्याह, तत् ज्ञापयत्याचार्यः—
उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति ॥

एवमपि कुत एतत्—समासस्यान्त उदात्तो भव-
तीति ?

(प्रदीपः) नञ्स्यस्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाष्यस्ति—अयमक्ष
इत्यादौ तत्र ‘कपि पूर्वम्’ इत्येतत् बाध्यताम्, अत्रादादौ तु कथं
बाध्यते । न ह्यपवादोऽप्रयत्नमान एवोत्सर्गं बाधते । नैष दोषः ।
यथा ‘ह्रस्वादिः शेषः’ इत्यभ्यासजातेराधयणादादुत्तरिह्रस्वादा-
वप्यनादेर्ह्रस्वो निश्चितमवति, एवं ‘ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्’ इत्य-
त्रापि ह्रस्वजातेराधयणात्तत्समोऽपि नञ्स्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते
‘कपि पूर्वम्’ इत्यस्याप्रवृत्तिः । अथवा ‘ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्’ इत्येव
वक्तव्यम् । ‘कपि पूर्वम्’ इत्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्तिष्यते । तत्र
पूर्वग्रहणं नियमार्थम्—ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न
तु कपि पूर्वमिति । एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय विज्ञेन समासस्य
कार्यत्वं प्रतिपादयितुमाह—न वेति । अष्टमारीक इत्यादौ
कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं ‘कपि पूर्वम्’ इत्युच्यते । यदि च ‘नञ्-
सुभ्याम्’ इत्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्तत्स्वनेन सिद्ध्यताम्
‘कपि पूर्वम्’ इति न वर्तक्यं स्यात् ॥

(उद्द्योतः) नञ्स्यस्यादिति । यथावयवपदप्रवृत्तिस्तस्मा-
न्नेवोत्सर्गयोगो न्यायो नान्यथेति भावः ॥ परिहरति—नैष इति ॥
‘ह्रस्वादिः शेषः’ इत्यत्रास्य समापेरजादिद्विरवयवयोः शेषावप्या दृषि-
तत्वादाह—अथवेति ॥ उपप्रेति । पूर्वग्रहणादानपदस्यम् । तत्रापि
ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, द्वितीयेन नियमः क्रियते
इत्यर्थः । छिद्रेन समासस्येति । ‘नञ्सुभ्यामित्यत्र’ इति शेषः ॥

(६३७४ दोषवार्तनसमर्थवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रकरणाच्च समासान्तो-
दात्तत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते ।
क प्रकृतम् ?

‘चौ’ ‘समासस्य’ (६।२।२२२, २२३) इति ॥

(प्रथमदोषनियारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—उन्तोदात्तत्वं समासस्येति चे
कपि उपसंस्थानमिति ।

नैष दोषः । उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते

क प्रकृतम् ?

‘उत्तरपदादिः’ (६।२।१११) इति ।

तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते—नञ्सुभ्यां समास-
स्यान्त उदात्तो भवतीति ।

इदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने, उत्तर-
पदस्येति ॥

(प्रदीपः) नञ्सुभ्यामिति । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं
तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नञ्सुभ्यां समासस्येत्वं पञ्चम्यनन्वयमाशु-
क्ताह—नञ्सुभ्यामिति ॥

(११८८ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. २९)

२८०८ कारकादत्तश्रुतयोरे-

वाशिपि ॥ ६।२।१४८ ॥

(प्रदीपः) ‘सञ्ज्ञायामनञ्चितादीनाम्’ इति विहितमन्तो-
दात्तचमनेन नियम्यते, तेन देवप्राप्ति इत्यादौ न भवति ।
‘तृतीया कर्मेणि’ इत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्यो भवति ॥

(उद्घोषः) ननु सञ्ज्ञाया गतिकारकोपपदात्कान्तमन्तोदात्त-
मित्येव सिद्धे किमर्थमिदमन आह—संज्ञायामिति । ‘वारकादृष-
स्ततयोरेवोत्तरपदयोर्नान्यस्य’ इति नियमः । ‘सञ्ज्ञायामनञ्चिता-
दीनाम्’ इत्यस्यापवादः । तत्राशीविधयनियमादनाशिपि
संज्ञायामिति प्राप्तेर्वीति प्रतिषेधात् ॥

(६३७५ एकदेशिन उपसरयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारकादत्तश्रुतयोरनाशिपि
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारकादत्तश्रुतयोरनाशिपि प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अनाहतो नदति देवदत्तः ॥

(प्रदीपः) अनाहत इति । देवदत्तशब्दः बाह्यविशेषस्य
संज्ञा । तत्राशीरभावादन्तोदात्तत्वाभावः ॥

(उद्घोषः) बाह्यविशेषस्येति । न हि तत्र देवा एव देवा-
श्चरित्येवमतीतिरिति भावः । तेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन ॥

(६३७६ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

उभयनियमात् । उभयतो नियमः करिष्यते—
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिपि, आशिष्येव कारका-
दत्तश्रुतयोरिति ॥

(प्रदीपः) सिद्धं त्यति । तत्रेण सूत्रद्वयस्योभयोर-

देकं सूत्रम् ॥ आशिष्येवेति । मित्रक्रमत्वादेवकारस्येति
भावः ॥

(उद्घोषः) एकत्रात्रेण नियमद्वयाश्रयः, यदि तद्व्याप्य
सूत्रद्वय स्वीक्रियते तदा एकसूत्रपाठोऽसङ्गतोऽन आह—तत्रेणेति ॥
एकं सूत्रमिति । ‘पाणिनिना पठितम्’ इति शेषः ॥

(११८९ विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३०)

२८१९ संज्ञायां मित्राजिनयोः

॥ ६।२।१६५ ॥

(६३७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋपिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋपिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वा-
मित्र ऋपिः ॥

(प्रदीपः) विश्वामित्र इति । ‘मित्रे चर्या’ इति धीर्यः ।
परत्वाद्देवनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिष्यते, ततः ‘बहुमीदौ विश्वं
सञ्ज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

(उद्घोषः) विश्वामित्रे विश्व मित्रमस्येति विग्रहः । परत्वा-
दिति । ‘बहुमीदौ विश्व’—इत्यस्यावकाशः—विश्वदेव, विश्ववशाः ।
अस्यावकाशः—देवमित्रः ॥

(११९० विधिसूत्रम् ॥ ६।२।२ आ. ३१)

२८३५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि

॥ ६।२।१७५ ॥

(सूत्रप्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते, न ‘नञ्सुभ्य-
ह्यभ्याः’ इत्येवोच्येत ?

नैवं शक्यम् । ‘उत्तरपदभूम्नि’ इति वक्ष्यति तद्व-
होरेव यथा स्यात्, नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्यो-
त्तरपदभूमाऽस्ति तस्य भविष्यति ।

कस्य चास्ति ?

बहोरेव ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘न शुणादयोऽवयवाः’
(१७६) इति वक्ष्यति तत् बहोरेव यथा स्यात्,
नञ्सुभ्यां मा भूदिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि
सति यस्य शुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भवि-
ष्यति ।

कस्य च सन्ति ?

बहोरेव ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः ।

ननु च 'अगुणः-सुगुणः' इत्यादौ नन्मुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तद्गुणरूपदभूमप्रवृत्तेन पूर्वपदस्य विशेषणात् यदोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति-यस्योत्तरपदभूमि वर्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः ॥

(उद्योतः) ननु च न भूयर्थस्य गुणादयोऽवयवप्रतिपादकाः किन्तु रज्जादीनाम्, बहुगुणा रज्जरित्यादौ त्वेव प्रतीतेः । एवं च यस्य गुणादयोऽवयवा इत्यनुक्तमत आह—यस्य विशेष्या इति ॥ उक्त्यर्थे भाष्यं सोपस्कारं कृत्वा योजयति—यस्योत्तरपदेति ॥

(६३७८ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ यदोरेनञ्चदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) यदोरेनञ्चदतिदेशः क्रियते, उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थम् । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

विदेशस्यमपि यदाज्ञः कार्यं तदपि यदोरेयथा स्यात्—'ननो जरमरमित्रमृताः' (६।२।११६) । अजरः, शर्मरः, यदुजरः, यदुमित्रः, यदुमृताः ॥

(११९१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३२)

२८३७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं

॥ ६ । २ । १७७ ॥

(प्रदीपः) नित्यं यदेकरूपं तद्विह भुवं श्रूयते । निर्गतं कलाटमस्य निर्गलाट इति । कलाटस्य नित्यं निर्गमनात् ध्रुवरमम् । इदं तु न भयत्यन्तोदात्तत्वम्—उद्वाहुः कोशातीति, न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वरिगवस्थानम् ॥

(उद्योतः) ननु शरीरस्यानित्यत्वात्कथं शरीरस्य ध्रुवत्वं विशेषणमत आह—नित्यं यदेकरूपमिति । बावत्स्थिति शर्वदेकरूपनित्यः ॥ न हीति । किन्तु क्रोधनसमये ध्येति भावः ॥

(६३७९ विप्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ सुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥*॥

(भाष्यम्) सुखस्यान्तोदात्तत्वाद्युपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं भवति विप्रतिषेधेन ।

सुखस्यान्तोदात्तत्वाद्युपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्—गौरमुखाः, शृङ्गमुखाः ।

१ 'एवं यत्' इति अ. पा. ३

२ 'अमरा, अमित्रः, अमृता' इति अ. पा. ३

३ 'उद्वाहुः' इति उद्वाहुः अ. पा. ३

४ 'ननो' इति ननो अ. पा. ३

५ 'अमर' इति अमर अ. पा. ३

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्यस्यावकाशः—प्रस्फिक, प्रोदरः ।

इहोभयं प्राप्नोति—प्रमुखः ।

'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः—'मुखं खात्रम्' इति प्राप्तिः 'नाव्ययदिवच्छन्द' इति प्रतिषिद्धा, ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः । उच्यते—'नाव्ययदिवच्छन्द' इति प्रतिषेधो बाधकोऽस्तु, अथ 'उपसर्गात्' इति । तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं धर्तते ॥

(उद्योतः) प्रगतं—प्रकृतं । विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । प्रतिषेधविषयपरिहारेण विधेः प्रवृत्त्याऽत्र प्राप्त्यभावादिति भावः ॥ तत्र परत्वादिति । विधिविप्रतिषेधद्वाराऽप्यनेन विप्रतिषेधो वार्तिकतत्पर्यविषय इति भावः ॥

(विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

कः पुनरत्र विशेषः, तेन वा सत्यनेन धा ?

सार्पवादः स विधिः, अयं पुनर्निरूपवादः ।

अर्थयात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः ॥

(११९२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३३)

२८४५ अभेर्मुखम् ॥ ६ । २ । १८५ ॥

(११९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३४)

२८४६ अपाच्च ॥ ६ । २ । १८६ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम्' इत्येव सिद्धम् ?

(६३८० सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ अभेर्मुखमपाचाधुवार्थम् ॥*॥

(भाष्यम्) अधुवार्थोऽयमारम्भः ॥

(६३८१ प्रयोजनान्तरवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥*॥ अचलुग्रीवार्थो वा ॥*॥

(भाष्यम्) अथवा यदुदीदेरिति धर्तते । अचलु-

ग्रीवार्थोऽयमारम्भः ॥

(उद्योतः) भाष्ये अधुवार्थोऽयमुदीदेरिति । 'अपाचा-

१ 'तावदाह' इति अ. पा. ३

२ 'अमर' इति अ. पा. ३

३ 'अमर' इति अ. पा. ३

४ 'अमर' इति अ. पा. ३

५ 'अमर' इति अ. पा. ३

श्रावः' इति तु नोक्तं, स्वाङ्गग्रहणस्याप्यनुवृत्तिरिति वा । एवं च
वृत्तिश्चिन्त्येति भावः ॥

(११९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३५)

२८४७ स्विगपूतवीणाऽओऽध्वकुक्षि-
सीरनाम नाम च ॥ ६ । २ । १८७ ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

स्विगपूतग्रहणं किमर्थम्, न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं
ध्रुवम्' इत्येव सिद्धम् ?

(६३७७ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्विगपूतग्रहणं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अधुवार्थमयदुमीह्यर्थमेव वा ॥

(११९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३६)

२८५१ अतेरकृतपदे ॥ ६ । २ । १९१ ॥

(६३७८ व्यासान्तरबोधकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अतेर्धातुलोपे ॥ * ॥

(भाष्यम्) अतेर्धातुलोप इति पक्षव्यम् ।

'अकृतपदे' इति श्रुच्यमाने इह च प्रसज्येत—
शोभनो गार्ग्यः—अतिगार्ग्य इति ।

इह च न स्यात्—अतिकारकः, अतिपदा शकरी ॥

(प्रदीपः) अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्त इति
समासः । अतिशब्दो वृत्तिविषये क्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग
एवात्र लोपः । स्वरव्याघादवात्र धातुलोपः । यदा पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वाद शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दसार्थः ॥

(उद्घोतः) शोभनः कारक इति । 'क्षती यूवायाम्' इति
समासः ॥

(११९६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ आ. ३७)

२८५७ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहु-
त्रीहौ ॥ ६ । २ । १९७ ॥

(प्रदीपः) पूर्वपदप्रकृतिस्वरपादयो योः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदेति । 'बहुनीक्षी प्रकृता—' इति प्राप्तस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वापवाद इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणम्, आ-
होस्विन्नकारान्तग्रहणम् ?

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । ननु चाकारान्तनिर्देशे
मूर्धेति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते—न शब्दाश्रयं
द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधी-
यते नित्यं समासान्त इति पक्षत्वादकारान्तग्रहणमेव साम-
र्थ्यात् भवति । यदा तुत्तरपदस्यान्तोदात्त इति पक्षत्वाद
कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वर-
विधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥

(उद्घोतः) कार्यभेदाश्रयमिति । नकारान्तः कार्यो,
उदात्तकारान्त इति विचार्यते । तत्कथम् ? इत्यत आह—यदेति ॥
सामर्थ्यादिति । नकारान्तनिर्देशेऽपि तद्वत्प्रसाराभावात्सामर्थ्यात्वा-
रान्तस्यैव कार्यत्वमित्यर्थः । अत एव भारताहचर्चमपि न विरुध्यते ॥
कृतेऽपि समासान्ते इति । 'द्वित्रिभ्यां य मूर्धः' इत्यनेन ॥

(६३७९ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं
चेन्नकारान्तस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्न-
कारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धा, त्रिमूर्धा ॥
अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् ।

(प्रदीपः) नकारान्तस्योपसंख्यानमिति । समास-
श्वेत कार्यो नित्यं समासान्तत्वाद नकारान्तस्य साधुत्वं स्वर-
श्लेषसंख्येय इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नकारान्तस्य साधुत्वमिति । नित्यसमासान्त-
विधानादसाधुत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥

(६३८० द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम् । द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥

(प्रदीपः) द्विमूर्ध इति । यदोत्तरपदस्य कार्यत्वं तदा
कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्यक्षं न
प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) प्रत्यक्षं न प्राप्नोतीति । समासावयवाच्चा-
स्योत्तरपदेऽनन्तर्भावमिति भावः ॥

१ वृत्तिश्चिन्त्येति । स्वाङ्गग्रहणस्याप्यनुवृत्तिरिति वा 'उपसर्गात्स्वाङ्गं
ध्रुवम्' इति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते—न शब्दाश्रयं द्वैतं किं तु कार्यभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यं समासान्त इति पक्षत्वादकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्यात् भवति । यदा तुत्तरपदस्यान्तोदात्त इति पक्षत्वाद कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते ॥

२ 'अबहुनीक्षीप्रकृतेः' इत्यत आह—यदेति ॥

३ 'प्रत्यक्षमिति' इति अ. पाठः ॥

४ अन्तर्भावमिति । ननु द्विमूर्ध इत्योत्तरपदस्य नकारान्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदोत्तरपदस्य कार्यत्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्यक्षं न प्राप्नोति ॥

(६३८१ द्वितीयपक्षे दोषोद्धारवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उदात्तलोपात्तिद्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्, अन्तो-
दात्तत्वे कृते लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) उदात्तलोपादिति । उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययस्योऽनुदात्तः, तत्र 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥

(दोषोद्धाराक्षेपभाष्यम्)

इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप
इति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाह्योपः ॥

(प्रदीपः) परत्वालोप इति । ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः ॥

(उद्धृतः) उदात्तलोपो न भवतीति । मूर्धन्नाश्च आद्युदात्त इति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्—अन्तोदात्तत्वं
क्रियतां समासान्त इति, किमत्र कर्तव्यम्?

परत्वाद्दन्तोदात्तत्वम् ।

नित्यः समासान्तः । कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि प्राप्नोति ।

अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि समासान्ते
प्राप्तोत्पद्यतेऽपि प्राप्नोति ।

अनित्यमन्तोदात्तस्यम्, न हि कृते समासान्ते
प्राप्नोति । परत्वाद्धोपेन भवितव्यम् ।

भयस्येव लोपः ॥

(अधीपः) एयं तर्हि इदमिहेति । यदा कृते समासे
समासान्तः कियत इति पक्षस्त्वदेयं सप्रधारणा । यदा तु समा-
सार्थाद्भुत्तरपदासमासान्तः कियत इति पक्षस्त्वदा सप्रधारणै-
वाप्र नास्ति ॥

[illegible]

यद्यपे 'दिमूर्धः' इत्यादी स्वराप्प्राप्तिदोषः स्थित एवेति बोध्यम् ॥
अन्तोदात्तत्वस्यानित्यत्वं निवर्तयति—आद्ये—भवत्येव छोप इति ।
परस्याछोपो भवत्येव, तावदाद्यां अन्तोदात्तत्वस्य नानित्यत्वमिति
यावः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद-
नित्यम् । न च समासान्त एवान्तोदात्तत्वस्य नि-
मित्तं विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः ।
उभयोरनित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम्, अन्तोदा-
त्तत्वे कृते समासान्तः, टिलोपः, टिलोपे कृते
उदात्तनिवृत्तिक्षरेण सिद्धम् ॥

(उह्योत्तः) तदेवोपपादयति—यस्य चेति । 'तावत्सेव लोपः' इति पाठे समासाग्वे कृत एव लोप इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तपक्षस्य युक्तत्रोपपादनभाष्यम्)

शुकं पुनरिदं विचारयितुम्—सन्धनेनासन्धि-
 ग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवितव्यम्, यावता मूर्ध-
 स्तित्युच्यते ।

यद्यकारान्तग्रहणं स्यात् मूर्धेण्विति ब्रूयात् । सैषा
समासान्तार्था विचारणा ॥

एवं तर्हि शापयत्याचार्यः—विभाषा समाप्तान्तो
भयतीति ॥

(प्रदीपः) युक्तं पुनरिति । ननु कृतेऽपि समासान्ते नमरान्त एव मूर्धेशब्द उत्तरपदं सम्भवतीति किमनायुक्तम् ? एवं मन्यते-यथा पादद्विति समासान्तनिर्देशः, एवं मूर्धेथिति समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः । एवं ह्यसद्विधं समासस्य कार्यत्वं विज्ञायते । न च कृतम् । तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्य-
त्वेन भाव्यम् ॥

सैषा समासान्तार्थेति । यदि नित्यः समासान्तः
स्यात्तदा कार्यविशेषशब्देऽव्याहृत्यै प्रकामेदाय वा समा-
सान्त एवोक्तार्थेति । तदनुवचरणानु समासान्तस्यानित्यत्वं
ज्ञाप्यते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समाधत्तोत्तर-
पदस्य वा कार्यित्ये विशेषाभावः । यदा तु समासान्तः किञ्चै
तदा समासस्य कार्यित्ये सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाऽप्यु-
त्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्त-
स्त्रश्च टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणपि सिद्धम् ॥ ननु प्रत्यय-
रचरेण समासान्तस्य भाव्यम् । नेतदस्ति । यमुन्नीहिस्ररेण तस्य
वाचनान्न, बहुव्रीहिस्ररस्याप्यनेन ॥

(उद्घोषः) मनु वृत्तेऽपीति । तिलेऽपि समासान्ते उच्यते-
पदस्य बाधित्वात्पक्षस्य च नास्त्यन्तर्भूतसिद्धिः सिद्धेऽपि उच्यते स्वल्पैः ॥
भूयं भूयैषिति । एवं हि न प्रथममन्वः ॥ दोषवन्माह—एवं
हीनि । तस्मादुच्यतेपदस्यैवेति । पक्षस्य नास्त्यन्तर्भूतस्य बाधित्वं

୧ ଆସପଡ଼ିଲିଆ—ତମାପି ନୁହେଁ ବ୍ୟାଘାତ ହାଲି ପଥରୀନୀ ॥

२ द्वितीयपत्रे—सामान्यार्थपरकान्यथानाम्। इति पत्रे ३

४ अक्षरानिधितिरपरायाया-इदानीं तत्तदादिनादुदाहरिताभ्यामप्यने-

सितमिति 'द्रिर्मूर्धः' इत्यसिद्धिरिति भावः । अनेनापि भाष्येण पूर्व-
भाष्यस्यैकदेशुचित्वं ध्वनितम् ॥ सैषा समासान्तायैति तिङ्मा-
न्तभाष्यस्य समासान्तास्थानित्वरूपानामेलनं ॥ सै एव 'एव तर्हि'-
इत्यादीनां भाष्ये व्याख्यात इत्याशयेनाह—यदि नित्यं इति ॥ तत्र
समासान्ताभावपक्षे त्रिर्मूर्धनमित्यादाविष्टरसिद्धिं दर्शयति—तत्र
यदेति ॥ ननु समासान्तपक्षे तस्य शब्दान्तरत्वाद्रिर्मूर्धं इत्यादौ स्वरो
न स्यादत आह—यदा इति । बहुव्रीहरेव वार्ययिते तदेवान्त-
त्वात्समासान्तस्य इष्टस्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ उच्यते तस्य वार्ययितेऽपि
समासान्तत्वपक्षे इष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति—यदाऽपीति । इदं प्राक्तन-
भाष्यबदेव निरूपितरीत्या प्रोत्प्रेति बोध्यम् । तथाच सूत्रे समास-
स्यैव वार्ययमिति तत्तन् ॥ बहुव्रीहिसूत्रेण तस्येति । समामान्ते
कृते तस्य समासावयवत्वात् 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वात् प्राप्तं, तस्य च
बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरो बाधकः, तस्याय विकल्पो बाधक इति सिते कुतः
प्रत्ययस्वरस्य प्राप्तिः ? इत्यश्विन्नेन समासान्तविधौ 'आयुदात्तश्च'
इत्यस्मात्प्रवृत्त्यापनात् । अन्यथा विग्रहवान् एव समासान्तप्रवृत्तौ
तस्य सैतत्त्रियोगादिशब्दमुदात्तत्वे तदेकवाक्यनापने शेषनिपाते पूर्व-
पदस्योदात्तत्वरितवोगित्वामानेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरमाप्त्या तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवैति भावः ॥

(११९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । २ । २ भा. ३८)

२८५९ परादिइच्छन्दसि बहुलम्

॥ ६ । २ । १९९ ॥

(सूत्रप्रकभाष्यम्)

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥

(प्रदीपः) व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति । बहुलप्रद्वय-
लभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः । निचक्रेणैवादौ बहुव्रीहिसरे प्राप्ते-
ऽन्तोदात्तत्वं विधीयते ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पष्ठसा-
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्वितीयं पादश्च समाप्तः ॥

(उद्घोषः) स्वरव्यत्यय इति । स एव वार्तिककृता दर्शिता
इत्यर्थः । बहुव्रीहिसरे—पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणापुदात्तत्वे ॥

इति श्रीविश्वमहर्ष्यतत्त्वतीर्णमन्त्रागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोषे पष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

(१३८२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रा-
दीनां छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तोदात्तप्रकरणे निचक्रादीनां
छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । निचक्रेण, निचन्दुरेण,
निवृत्ता रथेन ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महामाष्ये पष्ठाध्यायस्य द्वितीये
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादश्च समाप्तः ॥

१ स एव-विग्रहवान् ।

२ तत्त्रियोगादिशब्देति । बहुव्रीहौ महत्त्वैकदेशविधौणाविष्टस्वरः ।

यदा विग्रहवान् एव एव 'आयुदात्तश्च' इति वक्तव्यं तदा बहुव्रीहौ महत्त्वैकदेश-
मार्गमोक्षीत्यर्थः ॥

असिन् पादे सूत्रवार्तिकसङ्ख्या ।					
	प्राक्तनयोग	आदिके १	आदिके २	आदिके महल- योग	सर्वयोग.
व्याख्यातसूत्राणि	११५९	२६	१२	३८	११९७
सव्याख्यातसूत्राणि	१५०१	११२	४९	१६१	१६६२
समुद्दिष्टसूत्राणि	२६६०	१३८	६१	१९९	२८५९
वार्तिकानि	६३२४	३९	१९	५८	६३८२

अथ षष्ठस्य तृतीयः पादः ।

(११९८ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १)

२८६० अलुगुत्तरपदे ॥ ६ । ३ । १ ॥

(अलुगधिकरणम्)

(अधिकारमर्यादानिर्णयभाष्यम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

अलुगधिकारः प्रागानन्दः ।

उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

(प्रदीपः) आकुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्या-
मादवधिनिर्णयः, अत्र तु सामर्थ्यात्—इति प्रतिपादयितुं चोद्य-
प्रतिसमाधानोपन्यासः ॥

प्रागानन्द इति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङ्ग-
भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादकारान्तयोः
पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानन्दोऽलुग-
धिकारः । अथवा कथानन्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्तकमित्यलुग-
धिकारः प्रागानन्दः ॥

प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न
तत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः ॥

(उद्योतः) ननु 'प्रत्ययः' इत्यादाविव अधिकारावधिविषय-
प्रसप्तविधचानुपन्यास एव युक्तोऽन आह—अन्येष्विति ॥
कार्यान्तरम्—आनन्दादि ॥

(अधिकारप्रयोजनजिज्ञासाभाष्यम्)

कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानीति । समास एष लुक् प्राप्तः प्रतिषि-
ध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्दोत्तरपदं लभ्यते । कार्या-
न्तरविधावपि 'ननं समासेः' इत्यतः समासप्रहणानुद्ध्योत्तर-
पदलाभ इति प्रश्नः ॥

(उद्योतः) अलुगिवाहुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं नास्ती-
त्याह—समास एवेति । 'तत्पुरुषे कृतिः' इति साहचर्यादिति-
पदोक्तपरिभाषयाऽत्र सामासिकलुक् व्यवयमनुमिति भावः ॥ साम-
र्थ्यपूर्वालोचनस्य रघुनन्दनस्यत्वत्वादाह—समासेति । 'वन
समासे' इत्यत्र इत्यर्थः ॥ अन्यत्र तु सामर्थ्यात्मानेऽपि अधिवारैरेव
तद्वत्त्वं इत्याह—कार्यान्तरेति । आनन्दादौत्यर्थः । अनुद्ध्योत्तरपद-
नतसमासपदं च तदर्थोत्तरपदवाङ्मनिकमिति भावः ॥

(६३३ अधिकारप्रयोजनयार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं

स्तोकादिभ्योऽलुगानन्दिको-

द्व्यनलोपाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६।३।२)
स्तोकान्मुक्तः, अस्यान्मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

निष्कान्तः स्तोकात्—निःस्तोकः ॥

आनन्दिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् ।

आनन्द—होतापोतारैः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

होतापोतृभ्याम् ॥

'इको ह्रस्वोऽङ्गयो गालवस्य' (६१) प्रयोजनम् ।

ग्रामणिकुलम्, सेनानिकुलम् ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

ग्रामणीः, सेनानीः ॥

नलोपः प्रयोजनम् । 'नलोपो नञः' (७३) ।

अग्राहणः, अवृत्तः ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ?

परमन ।

नैपोऽस्ति प्रयोगः ।

इदं तर्हि—नतरां गमनम् ॥

(प्रदीपः) निःस्तोक इति । यद्यप्यत्र 'स्तोकान्तिक'—इति

प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणाद्भुद् भवतीति शन्यते वक्तुं तथाप्यन्या-
थोऽवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषा नाश्रिता ॥

होतापोतृभ्यामिति । पोतृशब्दस्यानङ् न भवति ।

होतापोतारवित्यत्र तु परत्वात् गुणानन्दं व्याप्यत इत्युदाह-
रणान्तरेप्यन्यासः । अथ विभक्त्यपेक्षत्वात् गुणो बहिरङ्ग
आनन्दं तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गः, तथा सति होतापोतारवि-
त्युदाहरणं भवति ॥ ग्रामणिकुलमिति—पृथीसमासः ॥

ग्रामणीरिति । समासाधिकारेऽन्यनोत्तरपदस्य ह्रस्व-
प्रसङ्गः ॥

परमनेति । यथा 'नतराम्' इति प्रतिषेधस्य प्रकर्षः, एवं
पारम्पर्यमपीति भावः ॥

नैपोऽस्ति प्रयोग इति । प्रयुक्तानामिदमन्यादयानं प्रह-
तमिति भावः ॥

नतरां गमनमिति । गमनस्यायुक्ततरत्वं प्रतिपादनाय
प्रतिषेधप्रकर्षोऽयमन्तरपः प्रयोगः । अत्र तु समासानुद्ध्योत्तराऽपि
नलोपः शक्यते पराकर्तुम् ॥

(उद्योतः) पोतृशब्दस्येति । समासप्रहणानुद्ध्योत्तरावपि समासे
ऋकारान्तस्यानन्दं भवतीत्यर्थोऽपि भावः । ननु 'होतापोतारैः' इत्य-
स्त्वेनोदाहरण्यवसरे किमिदमुदाहरणान्तरदानमत आह—होता-
पोतारविति । पदस्य विभक्त्यान्वयस्थानमिति पक्षे घ्नरिति भावः ॥
नन्वममलत्वात्त्वर्थं 'समासे' इत्यधिकारेण विधीयमानो ह्रस्वः स्वादत्
आह—पृथीसमास इति । 'इको ह्रस्वोऽङ्गयो गालवस्य' इति ह्रस्वः ॥

'परमने' इति विशेषममलत्वं, तदाह—यथेति । पारम्पर्य-
मपि गमनविशेषमिति भावः ॥ ननु प्रतिषेधस्य सर्वत्रैव रूप-
त्वात् सर्वं प्रयोगमवलम्बना आह—गमनकालानुक्ततरत्वेति ॥ प्रति-

पेधप्रकर्षेति । प्रतिपेधे प्रकर्षमातोष्य तदाश्रयस्तरविलस्यैः । आतो-
पाश्रयेण तत्करणफलं तु गमनस्यानुक्ततरत्वप्रतिपत्तिरिति भावः ।
केचित्तु प्रतिषेधस्य सामानाधिकरण्यात्प्रत्यक्षमभावगतः प्रकर्षः ।
प्रवृत्तिनिमित्तगणप्रकर्षे एव तरवादिरिति ॥ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षासम्भवे ।
लोपार्थप्रकर्षेऽपि श्रोतकात्तरमन्त्रेव । यथा 'नितरागच्छति' इत्यादौ ।
'नतरागमनम्' इत्यत्र मधूरव्यङ्ग्यादिवास्तुषुपेति वा समास इति
वदति ॥

(६३८४ उपसंस्थानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एकवच ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवच्चास्तुभवतीति वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य
स्तोकास्तुक्त इत्येव यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) एकवच्चेति । अर्थातिदेशोऽयम्, तेन द्वावर्थौ
यद्वचनैकवचनमासे भवन्तीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त
इति समासे स्तोकान्मुक्त इत्येव भवति ॥

(उद्घोषः) तेन द्वावर्थानिति । यस्य स्तुत प्रकृतं नास्ति
तस्यैवातिदेशापेक्षा—एतदं रण्यम् । अलुङ्गिष्येऽर्थस्याप्येकवच्चाव
इति कथं जाताया विभक्त्यैर्निरूपितरिति न शङ्क्यम् ॥

(६३८५ उपसंस्थानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ एकवद्वचनमनर्थकम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्वचनमनर्थकः ॥

द्विपक्षोरलुपकस्मात् भवति ?

(प्रदीपः) द्विपक्षोरिति । भाष्यप्रत्ययमन्तरेणापि
वृत्तिविषये द्विपक्षबन्धौ द्विपक्षबहुत्वयोर्वर्तेते । यथा 'श्लोक-
योः—' इति ॥

(उद्घोषः) सहस्येयपरत्वे दिवचनासद्गति मत्वाऽऽह—भाव-
प्रत्ययमन्तरेणापीति ॥

(६३८६ अनिष्टनिरासवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ द्विपक्षव्यसमासः ॥ * ॥

(भाष्यम्) द्विपक्षव्यसमासः ।

किं वक्तव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

(६३८७ अनिष्टनिरासवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) क्रियुक्तम् ?

अनभिधानादिति ॥

तथाप्ययमनभिधानमाश्रयितव्यम् ॥

(प्रदीपः) अनभिधानादिति । समास उपसर्जन-

संज्ञा द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसंख्याया एवोपजनाद्विशेष-
परित्यागात् संख्यासामान्यमभेदैकत्वं संख्योच्यते । यथा सन्त-
मसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुद्धकृष्णादिविशेषः, एवं 'राज-
पुरयः' इत्यत्र संख्यावानात्रां न त्ववधार्यवदसंख्य इत्ये-
तावान् संप्रत्ययो भवति, न तु संख्याविशेषप्रतिपत्तिः ।

अन्ये तु—सर्वसंख्याविशेषाणामविभागोऽभेदैकत्वसंख्ये-
त्याहुः । यथोपधिरसः सवे मधुप्यविभागेनावल्यिता एवमुपसं-
जनार्थं संख्याविशेषाः । कचित्तु वृत्तावपि संख्याविशेषावगमः,
यथा 'तावक्रीनः' इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । 'मासं-
जातः—'शौर्षिकः' इत्यादौ प्रातिपदिकस्यै विशिष्टार्थाभिधानि-
त्यादेकत्वावगमः । 'कुण्डयो ददाति' 'वनसः प्रविशति' इत्यादौ
प्रकरणादिबोधकत्वावसायः । 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादावपि
तर्जगन्विधानात् द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोऽस्तु । नैतदस्ति ।
प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्, न च 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इति समासो
लोके प्रयुज्यते । तन्निवन्धनस्यैकत्वस्याभावात् । स्तोकाभ्यां
मुक्त इत्यादावपादाने पथमी, न तु 'करणे च स्तोकाव्य-'
इत्यनेन । धर्ममात्रवाचित्वे द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः ॥

(उद्घोषः) का नामाभेदैकत्वसङ्घट्टेनवाह—विशेषपरित्या-
गादिति । प्रथम सङ्घट्टात्तेन सङ्घट्टा भासते । तत्र चोत्सर्गिकमेकवच-
नमेवेत्युक्तं भवति । रूपमात्रमिति । चाक्षुषत्वाद्रूपवदिति
गम्यते, न तु नीलादिविशेष इत्यर्थः ॥

विशेषातिरिक्तसामान्याभावादाह—अन्ये रयिति । अत्र मते
सर्वेषां रसानां मधुनि रसत्वेन मानबहुत्वाद्रूपसंज्ञे सङ्घट्टात्तेन
सर्वविशेषमानमित्यर्थः । यत्र तु निमित्तमस्ति तत्रास्तेव तद्विशेषा-
वगम इत्याह—कपिरिति । आदेशेति । 'तवकममकानेक-
वचने' इति विहितम् । शौर्षिकदावनिवत्सङ्घट्टे परित्येदासमनेन
परित्येदबोधकप्रयोगाभावात्पेदेकत्ववैशिष्ट्येवोपसर्जनार्थस्य प्रदीप्ति-
रिति बोध्यम् ॥ प्रत्ययस्यैवरादिति । यत्र प्रत्ययस्यैव प्रत्य-
त्वात्तावयस्यैवेकत्वसङ्घट्टावच्छिन्नायांभिधानिः सप्रत्ययो भवती-
त्यर्थः । अत्र वचनं तदुपरादिव सप्तपद्ये माष्ये इति भाष्यो-
क्तमेव साधु । 'अनभिधानात्' इत्यस्य समासेनात्रानेकत्वमन-
भिधानादित्यर्थः । अत्र च नुमावोरणात्—नुमावोरणामिति वाप्राप्तः
समासः, अहो गमकस्य सत्त्वात् प्राप्तः समासोऽनभिधानेनैव
नाल्पीय इति दिङ् । दुर्लभत्वादिति । 'वरणे च—' इति घृष्टेऽस-
त्त्वचनस्येत्युपसर्जनमाश्रयचित्त्वं एव तेन प्रत्ययः । स चैक-
पदेति तत्र द्वित्वावगमः । अत्रादने पथमी तु भाष्यवाच्यरादि
भवतीति भावः ॥

(६३८८ अनभिधानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ एकवद्वचने हि गोपुचरेऽति-

प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एकवद्वचने हि गोपुचरेऽतिप्रसङ्गः
स्यात् । गोपुचरः ॥

(प्रदीपः) गोपुचर इति । गोशब्दो बहुवचनान्त एवाप्रशब्दवदुदकस्य वाचकः, तत्रैकवद्भावे सति 'गविचरः' इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) उदकस्येति । न तु साहादिमद्वाचिनो व्यक्ति-बहुत्वविवक्षायाभिद बहुवचनम्, गोपुचरशब्दात्तत्रैव प्रतीतिः, नित्य-बहुवचनान्ताभावे भाष्ये उदाहरणेषु साहचर्योचति भावः ॥

(६३८९ अनभिधानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभ्यश्च जे ॥ * ॥

(भाष्यम्) वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति । वर्षासुजः ॥

(प्रदीपः) एवं वर्षासुज इति । वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एव ऋतुविशेषवाची न तु ऋतुप्रचयापेक्षमनं बहुत्वम् ॥

(६३९० अनभिधाने दोषवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अपो योनियन्मतिषु चोप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अपो योनियन्मतिषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम्, जे चरे च तत्रातिप्रसङ्गो भवति ।

योनि-अप्सुयोनिः । योनि ॥

यत्-अप्सव्यम् । यत् ॥

मति-अप्सुमतिः । मति ॥

जे-अप्सुजः । जे ॥

चरे-अप्सु चरो गह्वरेष्वाः ॥

(प्रदीपः) अप्सव्यमिति । अप्सु साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अपो योन्यादिपूपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति—'अप्सुः' इति शेषः । जे चरे वाऽप उपसंख्यानं कर्तव्यं भवति, तत्रातिप्रसङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ अप्सुमतिरिति । वैशिष्ट्य-दत्तारयसु वार्तिके गतुषु—इति वदित्वा 'अप्सुमन्तावाज्जभागी' इत्युदाहरति । भाष्येऽप्येवमेव पाठः । इदमग्नपाठसु केचनः प्रमादादिति तदनुयायिनः । 'द्वोऽन्तराः' इति यत् 'द्वि' ग्रन्थे ॥ 'अप्सुमतिः' इत्येव पाठो दृश्यते । सुत्रेणैव । यववधेलस्यातिप्रस-ङ्गमनोनास्तोऽन्याया भाष्ये । न ऋतुमन्तावित्यत्रातिप्रसङ्गो-ऽस्ति । 'अप्सु' इत्युत्तराभावं गतुषु । न हि तत्राप्सुशब्दो बहुवचन-रूपत्वात्, शब्दस्य वैशेष्यात् । प्रवृत्तिवदित्तदोऽपि ज्ञानिय-पमांतिदेशकः, ॥ तस्य लौकिकस्य । त्रिज्ज 'असवातीपम्' इत्या-दायिव वन दृकः प्रतिरेव नेति रिक्तं ॥

(११९९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. २)

२८६१ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः

॥ ६ । ३ । २ ॥

(६३९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उप-संख्यानं कर्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(६३९२ पञ्चम्यर्थकयनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्यार्थे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्यार्थे चेपा पञ्चमी द्रष्टव्या । ब्राह्म-णानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

अथवा युक्त एवान पञ्चम्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा—आहत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

(प्रदीपः) अन्यार्थ इति । श्रुतिविषये च द्वितीयायं पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः ॥

युक्त एवेति । आहरणाग्रे शंसने शसिवर्तत इत्युपात्त-विषयमेतदुपादानम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निस्सर-ण्यग्रे विद्योतने द्युतिवर्तत इति बलाहकोपादानम् ॥

(उद्घोतः) 'आहरणाग्रे' इति वयुमीदिः । श्रुतिविषयेऽप्येवं संज्ञा ॥

भाष्ये—ब्राह्मणेभ्य इति । मादगास्त्वपेदन्नागविशेषेभ्य इत्यर्थः । 'गृहीत्वा' इत्यस्य व्याख्यानमाहृत्येत्यादि ॥

(१२०० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ३)

२८६२ ओजःसहोऽभस्तमसस्तृती-

यायाः ॥ ६ । ३ । ३ ॥

(६३९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानं कर्त-व्यम् । अक्षसारतम् ॥

(६३९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंसानुजो अनुपान्धो विकृताक्ष
इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंसानुजो अनुपान्धो विकृताक्ष इति

१ 'जे चरे च' इति शेषः । २ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ३ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

४ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ५ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

६ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ७ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ८ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

१ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । २ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

३ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ४ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

५ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ६ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः । ७ 'अप्सुमतिरिति' इति शेषः ।

• 'अनुषाङ्ग' इति अ. ५ अ. ५५ ।

वचनाद्भवति ।

अस्ति वचने प्रयोजनम्—

आत्मनेपदम्, परस्मैपदमिति ।

निपातनादेतत् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ‘शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम्’ (१।३।१२; ७८) इति ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्नि-
पातनादेवाहुः सिद्धत्वादाख्याशब्देन सत्यवहारमात्रमुच्यते
इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) संख्यवाहमात्रमिति । आरम्भसामर्थ्याद्भूदि-
परिहाणेन योगपतिप्रह इत्यर्थः ॥

(१२०४ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।१ आ. ७)

२८६८ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्

॥ ६।३।९ ॥

(६३९८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ह्रद्यभ्यां डेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रद्यभ्यां डेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
ह्रदिस्पृक्, दिविस्पृक् ॥

(६३९९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अन्याथे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्याथे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या—ह्रदयं
स्पृहातीति ह्रदिस्पृक्, दिवं स्पृहातीति दिविस्पृक् ॥

(प्रदीपः) ह्रदयं स्पृहातीति । ह्रदयक्रियाया ह्रदयस्य
कर्मत्वं न त्वधिकरणत्वमिति श्रुतिविषये द्वितीयाथं सप्तमी वक्त-
व्येत्यर्थः । ‘पशोमापहृदिशः’ इति छान्दसो ह्रदयस्य ह्रदा-
देवः । ‘दिविस्पृक्’ इत्येतत् आपायागमि भवति ॥

(उद्योतः) श्रुतिविषये द्वितीयाथं इति । ह्रदयदिशिष्ठ-
संयोगानुद्गम्यापारपानिकथं यथा प्रयोगागमिहत्यादिनि साधः ॥
छान्द्रा इति । शेषेऽपि तेषां दर्शनात् ‘मागदण्डसि’ इति वाचिके
छन्दोमहत्तयः निरुक्तिरिति । अतःछान्द्रसिद्ध वचनम् ॥

(६४०० एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ हलदन्ताधिकारे गोरुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलदन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । गमिष्टिः ॥
न परंतव्यम् ।

लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेन । लुक्क्रियताम्-
वादेश इति—अवादेशो भविष्यति विप्रतिपेधेन ।

अवादेशे कृते हलदन्तादित्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) लुकोऽवादेश इति । ननु अवादेशोऽन्तरङ्गो
लुक् वहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिपेधः ? अपि च ‘अन्तरङ्गानपि
विधीन् वहिरङ्गो लुक् बाधते’ इत्यवादेशेन न भाव्यम् । एवं
तर्ह्यन्तरेण वहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिपेध उच्यते । कृते
अवादेशे अलुका भाव्यमिति लुकः प्रश्रुतिः सन्दिग्धेति साधक-
त्वमपि लुकः सन्दिग्धमिति विप्रतिपेधोपपत्तिः ।

अन्ये त्वाहुः—किं व्यक्तिपक्षेऽपि एतद्विषयलक्षणस्या-
चरितार्थत्वात् भाविहलन्तत्वाभयेनालुका लुको बाधनादवादे-
शोऽस्तु, अथ जातिपक्षे साप्रतिक्कलन्तेषु सावकाशोऽलुगना-
नुपजातनिमित्तो नाहं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्तताम्—इत्येवं-
विधौ विप्रतिपेधः ॥

(उद्योतः) लुक् वहिरङ्ग इति । समासप्रातिपदिकापेक्षत्वा-
दिति भावः ॥ अपिचेत्याद्युक्तोप परिहर्ति—कृते चेति ॥

एतद्विषयलक्षणस्य—कृतावादेशोऽप्यविषयस्य ॥ भावीति ।
लुक्प्रवृत्तेः प्राज्ञः ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायेनावादेशोऽप्यविषय-
भावः ॥ विप्रतिपेधः—विरोधः । तत्र विरोधे प्रसक्ते व्यक्तियथा-
अपेक्षेन परत्वादवादेश इत्याशयः ॥

(६४०१ विप्रतिपेधाक्षेपवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेनेति

चेत् भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) लुकोऽवादेशो विप्रतिपेधेनेति चेत्
भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति । भूम्यां पाशो भूमि-
पाशः ॥

(प्रदीपः) वार्ता पदार्थे ह्रदिमापकादिषु साप्रतिक्कल-
न्तेष्वलुक् सावकाशो भाविहलन्तत्वाभयमेव न दातोति लुकं
बाधितुम्, अन्तरङ्गानपि च विधीनां बाधकोऽपि गमि गम्यमान
आह—लुक् इति । अत्रापि अवादेशे कृते हलदन्तात्वाद् लुक्
प्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ‘अथ जातिपक्षे’ इत्यदिना ‘अनं लुकं बाधितुं’
इत्यनेनोत्प्रेषणं हलदन्तादिसाधनी—‘जातो’ इत्यादिना ॥
दातोति लुकं बाधितुम् इत्यनेन । अथ गते व्यक्तियेऽपि गम-
नामानेनालुका लुको ना बाधो बोधः । आतरेऽपि । सार-
कथनेऽपि गृहणात् एतत् ॥

अप्यचरितोऽङ्गत्वात्पुनरेव ह्रदयेऽपि विप्रतिपेध ह्र-
दि—भूमिपाशे इत्यादिना ॥

(६४०२ समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अकोऽत इति वा तत्सन्ध्य-
क्षरार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुक्-
मुक्त्वा 'अकोऽतः' इति वक्ष्यामि, तन्नियमार्थं
भविष्यति-अकोऽत एव भवति नान्यत इति ।
तत्सन्ध्यक्षरार्थम्, तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं
भवति ।

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

(प्रदीपः) अक इति । 'सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति
कृत्वा 'अकोऽतः' इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

तत् सन्ध्यक्षरार्थमिति । सन्ध्यक्षरान्तेभ्योऽलुगर्भ-
मित्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एवञ्च बलवत्वात्तुगेनेत्युपसङ्गान्न स कर्तव्यते
प्राप्ते आह—अकोऽत इति वेति । 'ह्रस्वन्तात्'—इत्यस्य स्याने ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं ह्रस्वन्ताधिकारे गोरुपसंख्यानमिति ।

नैप दोषः ।

निपातनात्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

गविष्ठिरशब्दो विद्वादिषु पठ्यते । असकृत्स्वत्ववि-
निपातनं क्रियते—'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (८३१५५)
इति ॥

(प्रदीपः) असकृदिति । न-अव्ययिपयमेव निपात-
नम्, अपि तु सर्वार्थमिति दर्शयति । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः'
इत्यनेन समाप्ते गविष्ठावन्तात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य पत्वं विद-
धत् गविष्ठिरशब्दे सप्तमा अलुक्रमभ्यनुजानाति ॥

(उद्घोतः) नन्वेवेनैव सिद्धावार्त्तिके निपातनान्तरकबनेत्या-
द्यास्य पूर्वोक्तस्यैव सन्देहनिराकरणेन ह्रस्वीकरणाय—इत्याह—नाम-
विषयमेवेति ॥ अत्र मिति निपातनाभावेऽपि निपातनसाम्याविषा-
तनस्यैव इत्याह—समाप्ते गवीत्यादि । तत्र हि 'समाप्तेऽलुकेः
सङ्गः' इत्यत्रः समाप्त इति भवति ॥

(१२०५ विधिसूत्रम् ॥ ६१३११ आ. ८)

२८६९ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ

॥ ६ । ३ । १० ॥

(वार्त्तिकप्रकरणभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आदौस्तिदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते, कथं चाप्राप्ते ?

२८ ६० ५०

यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः—प्राप्ते । अथ नि-
वृत्तं ततः—अप्राप्ते ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) कारः—स्वामिप्राप्तो भागः ॥ यदि संज्ञा-
यामिति । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ ह्रस्वो यः कारो नियतद्रव्यो निय-
तपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । यस्तु सांप्रतिकः कारः केन-
चिदेवौत्पादितस्तस्य ग्रहणभावः, तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते
विभाषेयं सम्पद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नालुवतते पूर्वविप्रति-
षेधाच्च संज्ञायां नित्येनालुक्त भाव्यम्, तदा सांप्रतिककारा-
भिधाविन्यप्राप्ते विभाषाऽलुग्विधीयत इति पक्षोऽवतिष्ठते ।
तस्मिन् पक्षे 'कारनाम्नि' इति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी ॥

(उद्घोतः) कारशब्दार्थमाह—स्वामीति । कर् एव
कारः । प्रज्ञापण । स च पाठयितुः स्वामिनः प्रजाभिर्देवोऽश्वो
धान्यपशूमादिः । स च देशभेदेन नियतरूपः ॥ ह्रस्वो य इति ।
कृतालुक् यो ह्रस्व इत्यर्थः ॥ ननु संज्ञाग्रहणाननुवृत्ताविधि नामशब्दस्य
संज्ञापर्यायत्वाच्चैव प्राप्तेः कथमप्राप्तिविभाषावोपपत्तिरत आह—
तस्मिन् पक्षे इति ॥

(६४०३ प्राप्तिविभाषायां क्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कारनाम्नि वाचचनार्थं चेद्-
जादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कारनाम्नि वाचचनार्थं चेदजादा-
वतिप्रसङ्गो भवति ।

इहापि प्राप्तेति—अविकटे उरणो दातव्यः—ग्रन्थि-
कटोरणः ॥

अस्तु तर्ह्यप्राप्ते ।

(प्रदीपः) अविकटोरण इति । अवीनां संपातो-
ऽविरटः । संपाते कटश्च । उरणः—मेघः । कारविशेषस्य
रुदिरियमिति पूर्वगालुक् प्राप्तेर्वात्यर्थः । 'प्राचाम्' इति चैतदुभ-
यमा व्याख्यास्यते—प्राचामाचार्याणां मतेन हलादायुत्तरपदे कार-
नाम्न्यलुक् भवति गान्येषाम्—इति विकल्पः संपद्यते, व्यवस्थि-
तविभाषा च विज्ञायते । तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादां नित्य-
मलुक् भवति, देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेभ्यूपपशुरिति ।
अथवा—प्राचां देशे यत् कारनाम् तत्र हलादायुत्तरपदेऽलुक्,
न तु देशान्तरे यूपपशुरित्यादां—इति सामर्थ्यात् देशभेदेन
लुगलक्ष्यैर्व्यस्यानादिकल्पः सम्पद्यते । यूपपश्यादय उदग्देशे
काराः, ह्रस्वे द्विपदिह्रादयः प्राग्देशे, अविकटोरण्यादयः प्राग्पद-
चेति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कारनाम्नीति । कारह्रस्वे इत्यर्थः ॥

(भाष्ये) वाचचनार्थं चेदिति । 'प्राचाम्' इति विद्वत्प्राचक
चेदित्यर्थः ॥

पूर्वगालुगिति । भिन्नोऽलुगित्यर्थः । उदग्देशेऽप्ये । ननु प्राचा-
मित्यस्य देशभेदेन—वाचि च ह्रासं भिरिति विद्यतेऽप्यनङ्ग-
त्वात् आह—प्राचामिति चेदिति । ननु प्राचानि कारादग्देशे
देशभेदेन कटश्च तत्र तिष्ठेय आह—अवस्थितेति ॥ देश-

विशेषणपक्षेऽपि सामर्थ्यादिकल्पोपपत्तिं दर्शयति—अथचेति । इद-
मेव युक्तम्, अन्यथा पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽस्य विकल्पर्यतेन नियमार्थ-
त्वाभावाच्चपथादिष्वपि पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारः । यत्र 'हलादाहुत्तर-
पदे कारनास्ति चेदनुक्तं प्रादेशीय एव' इति नियमादविकटोरणस्या-
भ्यावृत्तेस्तत्र पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारः, यूपपन्नादौ च नेति बोध्यम् ॥

(६४०४ अप्राप्तविभाषायां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अप्राप्ते समासविधानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यप्राप्ते समासो विधेयः । प्राप्ते
पुनः सति 'संज्ञायाम्' (११।१४४) इत्येव समासः
सिद्धः ॥

(अप्राप्तविभाषादोपनिवारकभाष्यम्)

नैप दोषः । एतदेव शापयति—भवत्यत्र समास
इति, यदयं कारनास्ति सप्तम्या अलुक् शक्तिः ॥

यद्यपि तावत्-शापकान्तसमासः स्यात्, खरस्तु
न सिध्यति ।

यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिसरं भवतीति,
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्थेवं तत् ।

नैवात्रानेन स्वरेण भयितव्यम् ।

किन्तुहि ?

'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे' (६।२।६५) इत्यने-
नान स्वरेण भयितव्यम् ॥

किं च भोः संज्ञा अपि लोके क्रियन्ते, न लोकः
संज्ञासु प्रमाणम् । लोके च कारनाम संज्ञा ॥

(प्रदीपः) एतदेवेति । समासमन्तरेण लुप्तप्रसङ्गा-
भावादलुप्तिवधानादन समासोऽनुमीयत इत्यर्थः । अस्तिस्थाने
अविकटोरणः साम्रतिकार इत्यभ्युपगमः । यथैव स्तूपेऽशापा-
दयः । अथ हलादिप्रहणादादिति नृत्पर्यादजादावपि समा-
सानुमानम् ॥

यद्यपीति । यया परमे वारके-परमवारके इत्यत्र पूर्व-
पदप्रकृतिसरो न भवति, लाक्षणिकवाचसप्तमीसमासस्य । एवं
स्तूपेऽशापादावपि पूर्वपदप्रकृतिसराप्राप्तिः ॥

इतरो ययपि 'संज्ञायाम्' इति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो
विधीयते तथापि खरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह—नैवात्रेति ।
पूर्वपदसामुदास्येन भाव्यमित्यर्थः ॥

एवं स्थिते निर्णेतुमाह—किं च भो इति । अय-
मर्थः—संज्ञाप्रहणानुष्ठौ स्तूपेऽशापादयो रुडाः, तस्मिन्तौ
न रुडा इति—एतन्न नियते । एकस्य रुदित्वाहदित्वविरोधात् ॥
लोके येति । रुडा एव स्तूपेऽशापादयः, ये तु विरन्तनाः
साम्रतिका या भवन्तीत्यर्थः । संज्ञाप्रहणानुष्ठयेव सिद्धेऽयं
नामप्रत्ययं विरन्तार्थम् । एवं हि रुडा प्राप्ते विभाषा भवति,
अभ्यया संज्ञाप्रहणानुष्ठे संश्लेषः ॥

(उद्घोतः) अस्तिस्थाने इति—अस्या स्थितानेवमङ्गीकारे,
साम्रतिकानामेवोदाहरणत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमोदाहरणभूतस्तूपे-
शापादीनां यथा साम्रतिकत्वं तथाऽविकटोरणस्यापीति न तत्र पूर्व-
सूत्रप्राप्तिरित्यर्थः । तत्र संज्ञाप्रहणेन प्राचीनसंज्ञानामेव अथवादि-
त्यभिमानः ॥ नन्वेनेन हलादाहुत्तरपदे समासानुमानेऽपि अत्रादौ
कथमत आह—अत्र हलादीति ॥

एवं स्तूपे इति । अत्र सप्तमीसमासस्यानुमेयत्वात्प्रतिपदोक्तत्वा-
भावा इति भावः ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनेति । 'सप्तमीहारिणौ' इत्यनेन । अत्र
तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा भाष्यप्रामाण्यात्प्रति भावः । 'संज्ञा
अपि लोके क्रियन्ते' इति भाष्यस्य—संज्ञादय न शालैकगम्यं,
'संज्ञायाम्' इत्युच्चार्य विहिता एव संज्ञाशब्दा इति नैत्यर्थः ।
लोकशब्देनात्र शास्त्रम् । क्वचित्तु 'शास्त्रे' इत्येव पाठः । तत्र
हेतुमाह—(भाष्ये) लोकः संज्ञास्त्विति । तेन रुडा एव संज्ञा
इत्यर्थः, तदाह—अयमर्थ इत्यादिना । 'लोके च कारनाम संज्ञा'
इत्यस्य नामशब्दसंज्ञाशब्दो पर्यायावित्यर्थः ॥ नन्वेव तदनुष्ठयेव
सिद्धेऽत्र नामग्रहणं स्वर्णमत आह—संज्ञाप्रहणेति ॥

(धार्तिकावतरणभाष्यम्)

ननु चोक्तं कारनास्ति यौयचनार्थं चेदजादावति-
प्रसङ्ग इति ।

नैप दोषः ॥

(६४०५ प्राप्तविभाषादोपनिवारकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) योगविभागः फरिष्यते—'कारनास्ति
च प्राचाम्' । ततः—'हलादी' । हलादी च कार-
नास्ति सप्तम्या अलुक् भवति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम्—हलादादेव कारनास्ति सप्तम्या अ-
लुक् भवति नान्यत्र ।

क मा भूत् ?

अविकटे उरणो दातव्यः—अविकटोरणः ॥

(प्रदीपः) कारनास्ति च प्राचामिति । प्राचामेव
कारनास्ति—इति नियमादुक्तीयां वारकेऽविकटोरणेऽनुष्टुप् नियतं ।
प्राचामपि वारकेऽविकटोरणे 'हलादी' इत्यनेन द्वितीयेन निय-
मेनानुमिदं ॥

(उद्घोतः) भाष्ये भाव्यभेदेन नियमद्वयमुक्तं, तत्रापस्य
सत्त्वव्याप्यत्वे दर्शयति—प्राचामेवेत्यादि ॥ अविकटोरणेऽनुमि-
त्यर्थं इति । इदमुपलब्धं, यूपपन्नादावप्युदीर्षा कारनादनेनेव
व्यावृत्तेति बोध्यम् । एवमविकटोरणसोऽप्युदात्तरे द्वेपदौ एवं
भाष्यास्तु मानं विनश्यत् ॥ द्विपदं दृष्टं—प्राचामपीति ।

१ 'किञ्च' इति । 'हलादी' इति अ. व. ३० ॥

२ 'संज्ञा अपि न लोके' 'मदा अपि हारणे' इति क. विदितं पाठः ॥

३ 'नृत्'—'नृत्' इति । 'नृत्' इति अ. व. ३० ॥

४ अनेन—'नृत्' इति । 'हलादी' इति अ. व. ३० ॥

५ 'नृत्' इति । 'नृत्' इति अ. व. ३० ॥

अभ्यहितपक्षो तु संशयाभावात्प्राप्तिरेव नेति तृतीयो नियमो भगवता
नादृतः । परे तु 'भावचनार्थं चेत्' इत्युपक्रमस्य 'कारणाक्षि च प्रा-
चाम्' इति सर्वत्र कारणाक्षि विवक्षार्थम्, प्राचाङ्गहणं विकल्पार्थमेव ।
हलादाविति नियमार्थं, तदुपक्रमेणैव नियमाभैतत्स भगवतोक्तैः ।
अथ च योगविभागसामर्थ्यात्पूर्वस्यापि नियमः । एवञ्च सर्वदेहीय-
कारणाक्षि हलादौ विकल्पः प्रतीयते, अनादौ च उन्नेनेति वदन्ति ॥

(१२०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ९)

२८७० मध्याह्नुरौ ॥ ६ । ३ । ११ ॥

(६४०६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गुरावन्ताच ॥ * ॥

(भाष्यम्) गुरावन्ताचेति चकच्यम् । अन्तेगुरुः ॥

(१२०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १०)

२८७२ वन्धे च विभाषा ॥ ६ । ३ । १३ ॥

(विपयनिर्धारणे पूर्वपक्षिभाष्यम्)

स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ।

किं चातः ?

यद्यनुवर्तते, सिद्धम्-हस्तेबन्धः, हस्तयन्धः ।

चनेयन्धः, चक्रयन्ध इति न सिध्यति ।

अथ निवृत्तम्, सिद्धम्-चक्रयन्धः, चक्रयन्धः ।

हस्ते बन्धः, हस्तयन्ध इति न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

'नेनसिद्धयध्यातिषु च' (६ । ३ । १३) इति प्रति-
वेधः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) नेनसिद्धेति-प्रतिषेधस्यास्य च विकल्पस्य
विषयविभागज्ञानाद्योपपन्नस्य-स्वाङ्गग्रहणमिति । स्वाङ्ग-
ग्रहणेऽनुवर्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुङ्गे विकल्पः,
बन्धस्यास्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः ॥

अथ निवृत्तमिति । तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागा-
विज्ञानाद्येष्टसिद्धिर्भावः ॥

(उद्घोषः) गतु 'चक्रेत्यन्धः-चक्रयन्धः' इत्यादिप्रयोगदर्श-
नेनाथ स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तिनश्चयात्प्राप्त्युपपत्तिमाङ्ग्यं तद्वीच दश-
यति-नेनसिद्धेति । उभयत्रापि पातुग्रहणमाश्लिष्य किं स्वाङ्गग्रह-
णादुत्तरस्या निषयविभागालम्, आतोस्तिध्वकारान्तरेणेति सन्देहात्प्र-
सोपपत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये-अथ निवृत्तं सिद्धं-चक्रे बन्धः,

चक्रबन्धः । हस्ते बन्धः, हस्तबन्ध इति न सिध्यतीति । अयं
भावः-अथ स्वाङ्गग्रहणनिवृत्तावस्थास्वाङ्गार्थेने निषेधः स्वाङ्ग-
विषयः स्यादिति ॥ विषयविभागाज्ञानादिति । इष्टविषयविभा-
गाज्ञानाश्लिष्यः । तदाह-चयेष्टसिद्धिर्भाव इति । उभयत्रापि
विकल्पसेष्टवमिति भावः ॥

(विपयनिर्धारणे सिद्धान्तभाष्यम्)

नैव दोषः ।

सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'

(१४) इति प्राप्ते 'नेनसिद्धयध्यातिषु' इति प्रतिषेध

उच्यते, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते ॥

एवमपि न ज्ञायते-कस्मिन् विषये विभाषा

कस्मिन् विषये प्रतिषेध इति ।

घञन्तस्येदं यन्धशब्दस्य ग्रहणम्, प्रतिषेधेषु च

घातुग्रहणम् । तेन घञन्ते विभाषा, अन्यत्र प्रति-

वेधः ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रेति । चक्रबन्धनमित्यादौ सर्वत्र यन्ध-
विधात्वादायुत्तरपदेऽलुङ्गप्रतिषेधः । अतः तु सूत्रे यन्धशब्दो

घञन्त उपात्तः, न तु घातुमाननिर्देश इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) 'सर्वत्र' पदार्थमाह-चक्रबन्धनमित्यादाविति ॥

भाष्ये-तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति । अवश्यमिति इत्यर्थः । एवञ्च-

द्वमपि उच्यते-तत्पुरुषे' इत्यपकृत्य तत्पुरुष इति भावः ॥ एव-

मपि न ज्ञायते इति । उभयत्रापि घातुनिर्देशादिति-अभिमानः ।

एवञ्च बहुव्रीहिस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्वता इति ह्यन्तर्भाष्यमिति ॥

घञन्त इति । तेन वैचावनन्तेऽपि निषेधे इति बोध्यम् ॥

(१२०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. ११)

२८७३ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६ । ३ । १४ ॥

(६४०७ एकदेशिन उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्म-

धारये ॥ * ॥

(भाष्यम्) तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राकर्म-

धारय इति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्-परमे कारके-परमकारक इति ।

तच्चाहं वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । बहुलवचनात् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) बहुलवचनादिति । प्रवृत्त्यादलुङ्गिति

विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्राक्षि-अन्तरा-इदन्तवाच्यक्रियावि-

मिता सप्तमी शक्यते, इह तु क्रियान्तरमिमिता परमे कारके

निषेहीति बहिरक्षा-इति न शक्यते ॥

१ स्वाङ्गग्रहणमिति । पूर्वपक्षम्, 'अमूर्धनस्यकारणाङ्गादुत्तरस्या'
इत्यस्य इत्यस्य च ।

२ प्रतिषेधेषु । नेनसिद्धयध्यातिषु ।

३ पदावयवम् । घञन्तस्य चक्रयन्धे इत्यर्थः ॥

४ निषेध इति । नेनसिद्धयध्यातिषु इति निषेधः ।

५ न्यायोऽप्यत्राक्षि । परमकारक इत्यर्थः । कर्मधारये तत्पुरुषे कृति-
लक्षणादलुङ्गमिति ।

दण्डहरेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः, दिशो-
दण्डः, पश्यतोहरः ॥

(प्रदीपः) पश्यतोहर इति । 'पष्ठी चानादरे' इति
पष्ठी, पश्यन्तमनादरे हरतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पश्यतोहरे कर्तव्ये पञ्चान्न-इत्याह-हरतीत्यर्थं
इति ॥

(१४१० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका ॥ * ॥

(भाष्यम्) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आमुष्यायणः, अमुष्यपुत्रिका ॥

अमुष्यकुलिकेति च चकव्यम् । अमुष्यकुलिका ॥

(१४११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ देवानांप्रिय इति च ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवानां प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । देवानांप्रियः ॥

(१४१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः

संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञाया-
मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेषः, शुनःपुच्छः,
शुनोलाङ्गूलः ॥

(प्रदीपः) शुनःशेष इति-ऋषिभिश्चेषसंज्ञेयम् ।
अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न केवलं सकारान्तः । शुन इव
शेषोऽस्येति बहुमीहिः ॥

(उद्घोषः) शुनःशेषादथे ऋषिभिश्चेषसंज्ञाः ॥

(१४१३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दिवश्च दासे ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
दिवोदासाय गायत ॥

(१२१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १३)

२८८२ ऋतो विद्यायोनिस्वन्धेभ्यः

॥ ६ । ३ । २३ ॥

(१४१४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ विद्यायोनिस्वन्धेभ्यस्तत्पूर्व-
पदोत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विद्यायोनिस्वन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तर-

पदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासंवन्धेभ्यो विद्यासंवन्धेषु
यथा स्यात् । योनिस्वन्धेभ्यो योनिस्वन्धेषु यथा
स्यात् ।

व्यतिकरो मा भूत् ॥

अथैषां व्यतिरेकेण भवितव्यम् ?

वाढं भवितव्यम् । होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी ॥

(प्रदीपः) तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्य-
निश्चितपरत्वादस्य व्यतिकरोऽपि कार्यप्रवृत्तिः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-व्यतिकरो मा भूदिति । विद्यायोनि-
स्वन्धातिरिक्तस्वन्धेऽनुत्तमा मूलित्वार्थः ॥

तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणे होतुःपुत्र शत्रुदाहरणात्प्रवृत्तिरत आह-
अन्येति ॥ व्यतिकरोऽपीति । परस्परमनयोः स्वन्धे इत्यर्थः ।
तेन 'विरुध्वन' इत्यावेव व्याख्येयमिति भावः ॥

(१२११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । १ आ. १४)

२८८४ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥६।३।२५॥

(आनङोऽधिकरणम्)

(अकारप्रयोजनभाष्यम्)

कार्यं नकारः श्रूयते ?

न कचिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवति 'नलोपः

प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति ।

यदि न कचिच्छ्रूयते, किमर्थमुच्चार्यते ?

रपरत्वं मा भूदिति ॥

क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थाने अण् शिष्यते ।

नैष दोषः ।

उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एष रपरो भवतीत्यु-
च्यते, न चायमुः स्थाने अणेष शिष्यते ।

किं तर्हि ?

अण् चानुण च ॥

(प्रदीपः) कायमिति ॥ नार्वायः अणार्वायो वा वर्णा-
नामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः ॥

क्रियमाणेऽपीति । उः स्थाने यः कृतोऽण् च रपर इति
सुप्रार्थं मन्यते ॥

इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याप्रवेणाह-नैष दोष इति ॥

(उद्घोषः) इति मत्वेति । तदुभयमपि नेहेत्यर्थः ।

'मन्वते' इत्यनेन नाप्युच्चार्यत्वं सिद्धं इति दर्शयति ॥

१ न संप्रकृतुच्छेदे नानिश्चयेन दृश्यते ॥

२ ऋषिभिश्चेषसंज्ञायामुपसंख्यानवार्तिकम् । शेषशब्दो न केवलं सकार-
ान्तः इति च पुच्छदे पाठः न केवलं सकारान्तः ॥

३ नेत्रशोभमिति अ. क. पुच्छदोर्निमित्तम् ॥

४ 'द्वन्द्वे' पठ्यता अत्रक उपसंख्यानं इति ट. पाठः ॥

५ अनयो-होतुःपुत्रसंज्ञकम् ॥

६ 'विरुध्वन' इत्यावेव व्याख्येय इति ट. पाठः । न प च पुच्छनेषु 'विप्रपते'
इत्याह इति पाठः ॥

(वार्तिकायतरणभाष्यम्)

कथं पुनरिदं विज्ञायते—किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति, आहोस्वित् द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ।
कश्चात्र विशेषः ?

(६४१५ पूर्वसिन् पक्षे उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र
उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । पितापुत्रौ ॥

(६४१६ पूर्वसिन् पक्षे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ कार्यं चानिर्दिष्टः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कार्यं चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारा-
न्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते—कस्यान्ता भवितव्यमिति ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति ॥

(६४१७ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अविशेषेण पितृपितामहादिष्वति-
प्रसङ्गो भवति । पितृपितामहादिति ॥

(प्रथमपक्षे दोषोद्धारभाष्यम्)

अस्तु तर्हि ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व इति ।

ननु चोक्तम् * ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसं-
ख्यानम् * इति ।

नैव दोषः ।

पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२) इति ।

यदि तदनुवर्तते, ‘विभाषा स्वच्छप्लवोः’ (२४) पुत्रे
च—इति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति ।

नैव दोषः ।

सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । ‘पृथ्या आक्रोशे’ (२१) ।
‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ (२२), पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘ऋतो
विधायोनिस्सम्बन्धेभ्यः’ (२३), पुत्रेऽन्यतरस्याम्,
पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘विभाषा स्वच्छप्लवोः’ (२४),
पुत्रेऽन्यतरस्याम्, पृथ्या आक्रोशे ॥ ‘आनङ् ऋतो
द्वन्द्वे’ । पुत्रप्रहणमनुवर्तते, पृथ्या आक्रोश इति
निवृत्तम् ॥

(मदीयः) पुत्रेऽपीति । वनाक्रोशेऽपि धातुः पुत्रादा-
भित्तिभाष्यः ॥

संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात् सम्बन्ध्यन्त-
रेण पुत्रशब्दो न सम्बन्ध्यते तच्चिद्वृत्तौ ॥ सम्बन्ध्यत इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) ननु ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्युक्तेः पुत्रे विभाषाप्राप्ति-
रिष्टेवेत्यत आह—अनाक्रोशेऽपीति । ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्राक्रोशे
इत्यनुवर्तनादास्याः पुत्र इत्यादौ आक्रोश एव विकल्प इष्यते । ‘विभाषा
स्वच्छ’—इत्यत्रानुवृत्तौ वनाक्रोशेऽपि धातुः पुत्रादौ विकल्पेनाङ्गु
प्राप्नोतीति भावः । ऋकारान्तपूर्वपदे पुत्रोत्तरपदे आक्रोशेऽपि पूर्व-
विप्रतिषेधेन विकल्प इष्येच्यते, संबन्धानुवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात् ।
यत्नेन परत्वात्त्रय विषये ‘ऋतो विधायोनि’—इत्येव प्राप्नोतीति परास्त-
मिति तात्पर्यम् ॥

संबन्ध्यन्तरेण—अनाक्रोशविषयककारान्तपूर्वपदस्वपठपठ-
भूषेण ॥

(द्वितीयदोषनिवारकभाष्यम्)

यदप्युच्यते—कार्यं चानिर्दिष्टः इति, कार्यं च
निर्दिष्टः ।

कथम् ?

उत्तरपद इति वर्तते । डिच्चायं क्रियते । सोऽन्त-
रेणापि कार्यनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति ॥

पुत्रे तर्हि कार्यं अनिर्दिष्टः ।

पुत्रे च कार्यं निर्दिष्टः ।

कथम् ?

ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ऋतो विधायोनिस्सम्बन्धेभ्यः’ इति ।

तदे पञ्चमीनिर्दिष्टं, पृथीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

पुत्र इत्येषा सप्तमी ऋत इति पञ्चम्याः पृथीं
प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—ऋत इति पञ्चम्याः पृथीं प्रकल्प-
यिष्यतीति । न चोभयोरपि चरितार्थत्वात्परत्वेन ‘तस्मादित्युच्य-
रस’ इत्येव प्रकल्पकं स्यादिति भाष्यम् । ‘उत्तरपदे’ इत्यपि आक्रोश-
श्रोतसिद्धेन सामानाधिकरण्यानुरोधेन सप्तम्या एव प्रकृतवचनमिस्ता-
द्वयम् ॥

(१२१२ विधिपृथक् ॥ १ । ३ । १ भा. १५)

२८८५ देवताद्वन्द्वे च ॥ ६ । ३ । २६ ॥

(६४१८ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ देवताद्वन्द्व उभयत्र धायोः

प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) देवताद्वन्द्वे उभयत्र धायोः प्रतिषेधो
यत्तत्पः । अग्निधायू, वाय्वग्नी ॥

एव युक्तः । तत्र पुंवत्कार्यं नवननेष कार्यमिति भाष्यार्थः । एवञ्चान-
नवयवभूतगमनसंयमे प्रवृत्तिनिमित्तं गमिषांशब्दो नित्यलोकेति इति
'गमिषो दाराः' इत्येव । प्रसक्तदिशब्दा अत्र गमिषोमोचने प्रवृत्ति-
निमित्ते नित्यलोकेति स्वीकृत्यः ॥

(ऊहो निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

अथ किमर्थमुक्तः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न
यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्यते—'न कोप-
धायः' (३७) इत्युक्त्वा ततः 'ऊह्य' इत्येवोच्यते ।
तथायमप्यर्थः—'ह्यः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद-
लक्ष्यं सूचयतीत्यर्थः ॥

(उह्योतः) पृथक् प्रतिषेधेऽपि नवनलोकाधप्रतिपादने कथं
सामर्थ्यमत्र आह—पृथगिति । वैलक्षण्यं च प्रतिषेधविषये निधीय-
मानस्य निषेधविषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(निषेधप्रकरणे पाठो कोपभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः—पुंवत्कर्म-
धारये प्रतिषेधार्थमिति । स पुंवद्भाष्यो यथेह भव-
ति—कारिका धृन्दारिका—कारकधृन्दारिका, एव-
मिहापि स्यात्—प्रत्ययधृन्दारिका—प्रत्ययधृन्दारिका-
रितेति ॥

(पृथक्प्रतिषेधे कोपनिवारकभाष्यम्)

अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रति-
पिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ?

पृथक्प्रतिषेधयत्नसामर्थ्यात् ।

अथवा—अनूडिति तत्रानुवर्तिष्यते ॥

अथवा—नार्यं प्रसज्यप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

पुंवद्भाष्योऽयं यद्वन्द्युक्त इति । स च प्रतिषेधार्थं
आरम्भः ॥

(प्रदीपः) अथवा नायमिति । सत्यानेवानुक्तौ
पुंवद्भाष्य आश्रयते, न प्रसज्यप्रतिषेधः—इति पूर्वस्मात्प्राप्तदस्य
पक्षस्य भेदः । भाष्यकारेणाप्राप्तदस्यैव तत्रानुवर्तिर्भवेत्तत्त्वात्,
न त्वपूर्णप्रियादिविषयस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीला-
दावपि पुंवद्भावो भवति ॥

(उह्योतः) नन्वेवामुक्त इति पुंवद्भाष्ये महावन्भूतार्थे साम-
र्थ्येन पुंवत्त्वं महावन्भूतदारिकेत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय'—इति सादेव-
इति अत्रापि पक्षेऽनुवृत्तिरवश्यकीति पूर्वस्मात्प्राप्तदको विरोधोऽत्र
आह—सत्यानेवेति ॥ नन्वनुवृत्तौ सत्यां पुंवदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः

को विरोधः ? किञ्चित्तावता विरोधेन न पक्षान्तरत्वं, समापेक्षरूप-
त्वात्—इति चिन्त्यम् । तस्मादवमम भाष्यार्थः—'पुंवत्कर्मधारय'—इत्यत्र
नेलनुवर्त्तं प्रतिषेधविषये कर्मधारयादौ पुंवदित्यर्थो न्यास्येयः । एव-
ञ्चाऽनूक्त इत्यत्र पुंवदासत्वे ऊहः शब्दप्रतिषेधविषयत्वाभावात्वात्
तत्र प्रवृत्तिरिति । अनूक्तयथाह—(भाष्ये) स च प्रतिषेधार्थ इति ।

एवञ्चात्र पक्षेऽनूक्त इत्यत्र न्ववहितस्मानुवृत्तिरुह्योऽपि नेति कथं,
पूर्वपक्षविरोधश्च सत्य एव । देवैविधभागाऽस्तिष्यत्वात् प्रसज्यप्रति-
षेधावमेव न्यायमितिदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । तेन महानव-
मीति । एवञ्चापूर्णप्रियादिविषये 'न कोपधायः' इति प्रकरणात्
पृथक् प्रतिषेधकारणे पक्षं चिन्त्यमेव । कश्चन्यस्य न न कार्यं,
अत्रैव पृथक्प्रतिषेधकविचारपरमभाष्यविरोधादिति भावः । अपूर्णोला-
दित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव ॥ पुंवद्भावो भवतीति । 'पुंवत्कर्मधारय'—
इत्यनेनेति भावः ॥

(श्रीमहणे पक्षत्रयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरिदमुपुंवद्भाष्ये श्रीमहणं—श्रीप्रत्ययग्रह-
णम्, उत श्रीसादस्य ग्रहणम्, आहोस्वित् कथयस्य
ग्रहणम् ।

कश्चात्र विरोधः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा श्रीमहणं स्वयं
तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्मवतीति कथधिकारविहिततयादि-
ग्रहणं भवति । तेनभाषितपुंस्कारपरस्यानूक्तः श्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भव-
तीति तत्रार्थः संप्रयते । यदा तु कथयवाची शब्दः श्रीसाद-
नोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु कथयुक्ते वस्तु
श्रीसादनेनोच्यते तदाऽर्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे श्रीसादो
मुख्यः, अर्थस्य स्वरूपदेन पूर्वार्थप्राप्तपपतिः । (शब्दग्रहणे ॥
श्रीसादो गौणः, उचरपदेन तु शब्दस्य पूर्वार्थप्राप्तपपतिः) ॥

(उह्योतः) अधिकारागतिरिति । तदधिकारविहितप्रत्यय-
प्रतीतिरित्यर्थः । अनूक्त इति । 'अनूक्त' इति लक्षणप्रतीकं पदं पुंवदा-
सपमिति भावः ॥ कथयवाची शब्द इति । लक्षण्येति भावः ॥
नन्वेवं शब्दग्रहणपक्षे जपन्मन्त्राद्यध्यायार्थपक्ष एव युक्त इत्या-
शङ्क्य पक्षद्वयेऽपि गौणार्थपरिमहः समान इत्याह—तत्रार्थग्रहण
इति । अर्थपक्षे शब्दद्वारकगौणार्थमवगमिति जपन्मन्त्राद्यध्याय-
समानमिति भावः । वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पूर्वार्थपर्यम्' इत्यस्य शब्द-
विग्रहपरात्प्राप्तवित्तस्य परवत्त्वं चार्थ आरोप इत्यर्थः । एवञ्च गौ-
णात्तत्र संन्येते तत्ररूपितसंन्येते च न विमर्शः । अत एव 'गद्गाद्यां
कोपः' इत्यत्र गौणापारोपिकरणत्वंनिमित्तमिति भक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञाना-
दिना साधिता । अत एव वाटशसत्ते पक्षमपि न । अत एवार्थग्रह-
णपक्षे भाष्यकृद्वत्त्वो—'भाषितपुंस्कारानुपपत्तिश्च, न धर्मेन पूर्वार्थ-
मिति' इति ॥

* १ नवननेषेति । 'ह्रियाः' इतिपुत्रे 'ह्रियाः पुंस्त्व' इत्येव नोपविमर्श-
क्रियते, तेन च गमिषायेव इत्यत्र गमिषोशब्दस्य नित्यलोकेतिपुत्रेऽपि पुंवद्भावः ।
उचरपक्षे च तस्य काचित्कथं नोपपत्तेः । गोपविमर्शपक्षेऽप्येवैव युक्तता
इत्याह पुंवद्भाष्येति त्वे भाषितपुंस्काराद्व्यपेक्षया पुंवदित्यस्य पूर्वं पाठः कुत
इत्यसिन्धु चूरे येनैव शब्दः ॥

२ यद्विदितभाष्येति । इदंविदितं भाष्यं यत्सेल्लर्षः । इदंविदितंयद्वातः 'जन-
२९ पाठ ५०

पदसन्नाहप्रतिपादयन् इत्येवैवान्न तस्य 'अतश्च' इति क्वचित् कथयते, इ-
तिशब्दयद्वातःशब्दात् निषेधाभावात् पुंवद्भाष्ये—अतश्चेति क्वचित् शिवा विधि-
नानन्तरादपि 'येद्विदितभाष्य' इति भवति । अतश्च अनूक्त इति प्रसज्यप्रति-
षेधभाष्ये 'यद्विदितभाष्य' इति निषेधवाचकत्वं नोपपद्येति दातव्यम् ॥

३ ( ) एतद्विदितवर्त्तते भाष्यं क. न. श. उचरपक्षेऽत्र दृश्यते ॥

॥ अथ पष्ठस्य तृतीये द्वितीयमाहिकम् ॥

(१२१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. १९)

२८९३ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुद्ध

समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी-

प्रियादिषु ॥ ६ । ३ । ३४ ॥

(पुंवद्भाषाधिकरणम्)

(भाषितपुंस्कपदाथं पक्षद्वयोपस्थापकभाष्यम्)

भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते—समा-
नायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आहोस्वित् कचिच्-
द्भाषितपुंस्कमिति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) कथमिदमिति । भाषितः पुमान् यसि-
द्धयं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्त-
स्थान्यपदार्थत्वाश्रये तद्योगाच्च शब्दस्यापि भाषितपुंस्कत्ववि-
ज्ञाने समानायामाकृतावित्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य
शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते ।
भाषितपुंस्कप्रहणसामर्थ्याच्च । शब्दान्तरेण सर्वस्यार्थस्य भाषित-
पुंस्कत्वादनन्ततोऽर्थशब्देनापीति व्यवच्छेदाभावादनर्थकं भाषित-
पुंस्कप्रहणं स्यात् । यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स
भाषितपुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थं आश्रीयते, तदा समानाया-
माकृतावित्थस्य विशेषस्य नास्ति लाभः ॥

(उद्योतः) अन्यपदार्थभूतोऽर्थस्यान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्त-
लक्षणे गृह्यत इत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तेति । भाषितः पुमानस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् इति पक्षस्य बहुमीदृशः । मूढोके सप्तम्यर्थे
बहुमीदृशे त्वोपेक्षाभारत्वरूपनाटिष्ठ इत्यन्ये ॥

समानायामिति । समाने प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ नन्वेव
सति परप्रवृत्तिनिमित्ते शब्दोत्पत्तौ पुनोऽभिधानेऽपि स्यात्त आह—
प्रत्यासत्त्येति । 'वरदाभार्यः' इत्यादौ 'इसभार्यः' इत्यादि न । श्रीकृष्ण
युधामन्युसम्राट्—भाषितेति ॥ अन्तर्गतोऽर्थशब्देनापीति । अर्थ-
शब्दः सामान्यउद्देशेऽपि यदा यद्भाषितेति तदा तत्सामान्यापेक्षानेन
वर्तते तदा समान प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव निमित्तम् ॥

मास्ति लान् इति । उभेनाहङ्कारात्मिकाविति भावः ॥

(प्रथमपक्षे दोषभाष्यम्)

यदि विज्ञायते—समानायामाकृतौ यद्भाषित-
पुंस्कमिति, गर्भिभार्यः—प्रसूतभार्यः—प्रजातभार्यः—
अथ न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) गर्भिभार्य इति । द्वियां वर्तमानस्य गर्भि-
चरस्यानन्तरपक्षभूतार्थसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । गर्भा भोदि-

रित्यादौ तु पुंसि वर्तमानस्यावयवभूतगर्भसंबन्ध इति समाना-
कृतित्वाभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्तमानौ गर्भविमोचनं
प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृ-
तित्वाभावः ॥

(उद्योतः) पुंसि तु गर्भाधानमिति । एवं हि गर्भाधानोत्प-
त्तिगणिष्येव स्त्रिया 'प्रसूतो देवदत्तः' इति प्रयोगावतिः । तस्मा-
द्गर्भविमोचनवत्स्वीकृतं प्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तुं युक्तम् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ विज्ञायते—कचिच्द्भाषितपुंस्कमिति, द्रोणी-
भार्यः—कुटीभार्यः—पात्रीभार्यः—अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) द्रोणीभार्य इति । द्रोणशब्दः परिमाण-
वृत्तिभाषितपुंस्कः, स एव च सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्-
त्वनिवन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात्ता अमेदेनावसीयमानो गवादन्त्या
वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वम् । एवं कुट्टशब्दो घटे भाषित-
पुंस्कः, गेहे स्त्रील्लिङ्गः । पात्रशब्दोऽर्धर्चादित्वाद् भाषितपुंस्कः,
भाजनविशेषे स्त्रील्लिङ्गः ॥

(उद्योतः) द्रोणशब्द इति । आढकचतुर्गुणो द्रोणः ॥
सादृश्येति । ज्वालायु 'सपेयं ज्वाला' इति प्रत्यभिज्ञानवित्थः ॥
त्वनिवन्धनेति । 'तदेवेदं रजतम्' इति प्रत्यभिज्ञानवित्थः ॥
'अर्धेदेवाऽऽहमेदः' इति नये आप, तदेदेऽपि शब्दस्य द्वितीयम् ॥
पात्रशब्द इति । परिमाणदिवाची अर्धर्चादिशार्थोक्तिः । सर्वत्र
द्रोण्यादीनां भार्यासामानाधिकरणं सैहयपरत्वात् ॥

(सिद्धान्तपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क-
मिति ।

कथं तर्हि गर्भिभार्यः—प्रजातभार्यः—प्रसूतभार्य
इति ?

कर्तव्योऽयं यदा ॥

(प्रदीपः) कर्तव्योऽयं यदा इति । गर्भिचन्दस्य गर्भ-
सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि द्वियां च समानम्, अयान्तरमे-
दस्त्वविवक्षितः । प्रसूतप्रजातशब्दोरपलापरवत्संबन्धः
समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाभावः ॥

(उद्योतः) समानमिति । एव हि 'पुत्रोणादाश्वत्थ' इति
यत्समाध्यम-परिरोधः । एव हि 'प्रयत्नादेः पुमानेव न' इत्यु-
क्तम् । तस्मादभिहितो दारः प्रयत्ना दार इत्यारो गमानायामाकृते
भावित्वोपस्थापनमिति वक्तुं युक्तम् ॥ 'कर्तव्योऽयं यदा' इति
नाप्यस्य—यथा गमानायामाकृतौ भार्यापुंस्कार्यं नदति तथा यदा
कार्यं इत्यर्थः ॥ परे तु शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतायाः शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं न पक्षस्तथा । अस्मिन्प्रयत्नादौ पुंसि तदुपस्थापितेनोपदे-

एव युक्तः । तत्र पुनरुक्तं न च नयेव कार्यमिति भाष्यार्थः । एवञ्चानवयवभूतगमनस्य प्रवृत्तिनिमित्तं गमिणीशब्दो निललील्लिङ्ग इति 'गमिण्यो दाराः' इत्येव । प्रसन्नादिशब्दा अपि गर्भविमोचने प्रवृत्तिनिमित्तं निललील्लिङ्गा एवेत्याहुः ॥

(उक्तो निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

अथ किमर्थमूढः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवान्यः प्रतिषेधस्तत्रैवायमप्युच्येत—'न कोपधायाः' (३७) इत्युक्त्या ततः 'ऊढश्च' इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः—'द्विः प्रतिषेधो न चकथ्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पृथगिति । पृथक् प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूचयतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पृथक् प्रतिषेधेऽपि वचनसोक्तार्थप्रतिपादने कं सामर्थ्यमत आह—पृथगिति । वैलक्षण्यं च प्रतिषेधप्रतिषेधे विधीयमानस्य विधेरेतद्विषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः ॥

(निषेधप्रकरणे पाठोपस्थापकभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । पठिष्यति ह्याचार्यः—पुनरुक्तमप्येव प्रतिषेधार्थमिति । स पुनरुक्तो यथेह भवति—कारिका धृन्दारिका-कारकधृन्दारिका, एवमिहापि स्यात्—प्रसज्यधृन्दारिका-प्रसज्यधृन्दारिकारिकेति ॥

(पृथक्प्रतिषेधे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यस्मादेव स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ?

पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् ।

अथवा—अनुडिति तत्रानुवर्तिष्यते ॥

अथवा—नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

पर्युदासोऽयं यदन्यदूढ इति । स च प्रतिषेधार्थ आरम्भः ॥

(प्रदीपः) अथवा नायमिति । सत्त्वमेवावुत्तौ पर्युदास आधीयते, न प्रसज्यप्रतिषेधः—इति पूर्वसात्पथादस्य पक्षस्य भेदः । भाष्यकारेणानुक्रमेण ह्येतत्तत्रानुवर्तिष्यता, न त्वपूर्णप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवनी महाद्वादसीलादावपि पुनरुक्तो भवति ॥

(उद्घोषः) नन्वैवाऽनूढ इति पर्युदासे ब्रह्मधृन्भावे भाष्ये दनेन पुनरुक्तं, नदानधृन्दारिकेत्यत्र 'पुनरुक्तमप्यारय' इति स्यादेव—इति तत्रापि पक्षेऽनुवर्तिष्यतादिस्यतीति पूर्वसात्पथात्को विशेषोऽत आह—सत्यानेनेति ॥ नन्वुत्तौ सत्त्वा पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः

को विशेषः ? किञ्चित्वावता विशेषेण न पक्षान्तरत्वं, समाधेरेकत्वात्—इति चिन्त्यम् । तस्मादनवमत्र भाष्यार्थः—'पुनरुक्तमप्यारय'—इत्यत्र नेलनुवर्त्य प्रतिषेधप्रतिषेधे कार्यधारयादौ पुनरुक्तार्थो व्याख्येयः । एवञ्चाऽनूढ इत्यस्य पर्युदासत्वे कठः शब्दप्रतिषेधवैयर्थ्याभावात् स तत्र प्रवृत्तिरिति । तद्वन्यब्राह्म—(भाष्ये) स च प्रतिषेधार्थ इति । पञ्चान्न पक्षेऽनूढ इत्यस्य न्ववहितसानुवर्तिष्ठेऽपि नेति लघवं, पूर्वपक्षादिष्वेव सप्त एव । ऐद्विदभावांऽतिशयाऽस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव न्यायमिति भाष्यमेकदेशयुक्तिः ॥ तेन महानवनीति । एवञ्चापूर्णप्रियादिष्विति 'न कोपधायाः' इति प्रकरणात् पृथक् प्रतिषेधकरणे फल चिन्त्यमेव । फलकल्पना तु न कार्या, कथं च पूर्वापक्षेऽपि फलविचारपरभाष्यविरोधादिति भावः । अपूर्णोत्तादिष्व प्रसज्यप्रतिषेध एव । पुनरुक्तो भवतीति । 'पुनरुक्तमप्यारय' इत्यनेनेति भावः ॥

(श्रीग्रहणे पक्षत्रयोपस्थापकभाष्यम्)

किं पुनरित्युपेक्षया श्रीग्रहणं—श्रीप्रत्ययग्रहणम्, उत श्रीशब्दस्य ग्रहणम्, आहोस्ति रूपयस्य ग्रहणम् ।

कश्चात्र विशेषः ?

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा श्रीग्रहणं स्वयं तदा स्मरितेनाधिकारगतिर्भवतीति कथधिकारविहिततावादिग्रहणं भवति । तेन भाषितपुस्तकत्वरसाङ्गः श्रीप्रत्ययस्य पुनरुक्तोति सूत्रार्थः संप्रत्ये । यदा तु रूपयवाची शब्दः श्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु श्रीत्वयुक्तं वस्तु श्रीशब्देनोच्यते तदाऽर्थग्रहणं भवति । तत्रार्थग्रहणे श्रीशब्दो मुख्यः, अर्थस्य तत्परपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः । (सौन्दर्यग्रहणे तु श्रीशब्दो गौणः, उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्यानुपपत्तिः) ॥

(उद्घोषः) अधिकारगतिरिति । तदधिकारविहितमन्यमतीतिरित्यर्थः ॥ अनूढ इति । 'अनूढ' इति छत्रपट्टीक पदं पर्युदासपरमिति भावः । रूपयवाची शब्द इति । छत्रणयेति भावः ॥ नन्वेव शब्दग्रहणपक्षे जपन्यश्रयाश्रयणादर्थपक्ष एव युक्त इत्याशङ्क्य पक्षद्वयेऽपि गौणार्थग्रहणः समान इत्याह—तत्रार्थग्रहण इति । अथपक्षे शब्दद्वारकपौर्वापर्याश्रयणमिति जपन्यार्थश्रयण समानमिति भावः । वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पौर्वापर्य' इत्यस्य शब्दो निष्पत्तयुक्तव्यवस्थितस्य परत्वेन चार्थ आरोप इत्यर्थः । यदत्र गौणत्वात्तत्र सक्त्ये तदधिकारवत्त्वमेव च न निमित्तः । अत एव 'गङ्गावां घोषः' इत्यत्र गौणपार्थक्यप्रकरणत्वनिमित्तमिति स्मरितव्यप्रतिष्ठानादित्वा साधितम् । अत एव तादृशस्येव पक्षनि । अत एवार्थग्रहणपक्षे भाष्यकृतस्य—'आपितपुस्तकानुपपत्तिश्च, न दार्थेन पौर्वापर्यमिति' इति ॥

* १ वचनमेवेति । 'प्रिया'—'प्रिये' 'प्रिया' गुणश्च इत्येव बोधविद्या । दियते, तेन च नोभ्याम् इत्यत्र गमिणीशब्दस्य निललील्लिङ्गत्वेऽपि पुनरुक्तम् । उत्तरपक्षेण च तस्य कालितस्य बोधमेव । योगविभाष्यद्वयं वाच्येव सूत्रकृता प्रियं पुनरुक्तमिति सूत्रे भाषितपुस्तकप्रसज्यप्रतिषेधः पुनरुक्तस्य पूर्वपाठ इति इत्यन्ति सूत्रे वेदरे सत्यम् ।

२ ऐद्विदभाष्येति । ऐद्विद आर्षो यस्मैत्यर्थः । ऐद्विदशब्दात् 'जन- २९ पा० प०

पञ्चसन्दाश्रयादयम्' इत्यनेनान्न तस्य 'जतश्च' इति दृष्टि समाने, ऐद्विदशब्दादुद्घोषात्कृतं निषेधावगमना पुनरुक्तो—अतमेति दृष्टा प्रियां प्रियां वचनस्यारम्भात् 'ऐद्विदशब्दात्' इति भवति । अत्रहि अनूढ इति मध्यमप्रतिषेधनाश्रये 'इद्विद्विनिमित्तस्य च' इति निषेधशब्दस्य बोधमेवेति स्मरितम् ।

३ (१) पञ्चविंशत्यैवाऽत्रा ५५ ५६ ५७ पुनरेव दर्शयेत् ॥

(६४२१ प्रथमपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रति-
पेधविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
चेत् तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिपेधोऽयं विज्ञा-
येत ।

कस्य ?

स्त्रीप्रत्ययस्य ॥

(प्रथमपक्षदोषसंभवात्तेषां भाष्यम्)

किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपेध इति, न पुनर-
न्यदपि किञ्चित् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यस्मान्मा-
नाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत ?

(उद्घोषः) भाष्ये—‘किमुच्यते’ इत्यादि ‘अतिदिश्येत’
इत्याशु । ‘अनारम्भात्’ इत्युत्तरम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अनारम्भात् पुंस्ति । न किञ्चित् पुंसः प्रतिपदं
कार्यमुच्यते यस्मान्मानाधिकरणे उत्तरपदे भाषित-
पुंस्कस्यातिदिश्येत । तत्र किमन्यच्छक्यं विद्यातु-
मन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिपेधात् ॥

(दोषोपपादकभाष्यम्)

कथं पुनः ‘पुंवत्’ इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपेधः
शक्यो विद्यातुम् ?

वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशो
चाक्यशेषं समर्थयितुम् ।

तद्यथा—उशीनरव्यमद्रेषु यवाः सन्ति, न स-
न्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति, न सन्तीति ।

एवमिहापि ‘पुंवत् भवति’ इत्येवं चाक्यशेषं
समर्थयिष्यामहे ।

यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एवं समानाधि-
करणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न भवतीति ॥

(प्रदीपः) कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन प्रतिपेधो न
प्रज्ञाप्यत इति नवा प्रश्नः ॥

वतिनिर्देशोऽयमिति । उपमानोपमेयभावविषयो वतिः,
तत्रोपमाने यथाऽऽस्ता वा प्रतिपेधोपमेये प्रतिपद्यत इति यथा-
यन्मनं चाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः । पुंस्ति च
स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् द्विनाममाधेयिदिश्यते इति ‘न भवति’
इति नाक्यशेषः कल्प्यते ॥

(उद्घोषः) न प्रज्ञाप्यत इति । द्विनाममाधेये ऋ-
गुच्छेऽत्र प्रयोग इति भावः ॥

उपमानेति । ‘पुंवत्’ इति सप्तम्यन्तादिति । पुंस्ति यथा
स्त्रीप्रत्ययस्याभावात् यथा खियामपीत्यर्थः इति सामर्थ्यात् ‘न भवति’
इति नाक्यशेष इत्यर्थः । अयं चाभावो न प्रागभावः, प्रागेव
स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वादिति ‘लुक्छित्त’—‘इत्यादिवज्जातनिवृत्तिरूप एव ॥

भाष्ये—भाषितपुंस्कस्यापीति—संन्ये पठि । तस्य खियामपि
स्त्रीप्रत्ययो नेत्यर्थः । तेन जातनिवृत्तिं सूचयति ॥

(६४२२ प्रथमपक्षस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वैकल्या ।
एनी भार्या अस्य—एतभार्याः, इयेनी भार्या अस्य-
इयेतभार्याः ॥

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः—स्त्रीत्वम्,
तस्यानिवृत्तत्वात् केन नशब्दो न भूयेत ?

खियामित्युच्यमानः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह—प्रातिपदि-
कस्य चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः ॥ एनी भार्येति ।
एतच्छब्दात् ‘वर्षादनुदात्तात्तोपधातो नः’ इति ङीष्, तकारस्य
च नकारः । तत्रैकदेशानिष्ठतमन्यपदिति भाषितपुंस्का-
देतच्छब्दात् पर ईश्वर इति तद्विज्ञातावर्यस्यानिवृत्तत्वात्कार-
ध्वननप्रसङ्गः । ननु च सप्तियोगशिष्टत्वादीकारनिर्णयो नकार-
स्यापि निवृत्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि स्थानियद्भावात् पुनर्व-
ध्वरत्नोन्मज्जनं न मन्यते, उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तः
स्थानियद्भावः ॥

(उद्घोषः) तत्र दोषमाह—भाष्ये—प्रातिपदिकस्य
चेति ॥ पूर्वं वक्ष्यमानरत्नाभावादाह—चशब्द इति ॥ स्थानि-
यद्भाव इति । सप्तियोगशिष्टत्वावकानिष्टप्रतिषेध एव पूर्वं
विधिरिति भावः ॥ नन्वयं न परनिमित्तकोऽङ्ग आह—उत्तरपद-
निमित्तत्वाचेति ॥

(६४२३ प्रथमपक्षस्त्रीकारे दोषवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ स्थानियत्प्रसङ्गश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानियद्भावश्च प्राप्नोति । पट्टी भार्या
अस्य—पट्टभार्याः ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानियद्भावापघना-
देवः प्राप्नोति ॥

(दोषद्वयोपसंख्यानकारण्यभाष्यम्)

किमर्थमिदमुपपद्यते, न प्रातिपदिकस्य प्रत्या-
पत्तित्वेयं स्थानियद्भावोऽपि धीदितः स्यात् ?

पुरस्तादिवदनाचार्येण इदम्—स्थानियत्प्रसङ्गोऽस्ति,

तत्पठितम् । तत् उत्तरकालमिदं दृष्टम्-प्रातिपदि-
कस्य प्रत्यापत्तिरिति, तदपि पठितम् ।

न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥

(प्रदीपः) स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यादिति ।

ननु च 'प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः' इति परिहारः, 'स्थानिव-
त्प्रसङ्गश्च' इति तु चोद्यम् । तत्रैवं वक्तव्यं-स्थानिवद्भावोऽपि
परिहृतः स्यादिति । नैप दोषः । अयं हि भाष्यार्थः-यथा
दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोऽपि
चोदितः परिहृतश्च भवति ॥ पुरस्तादिदमिति । यद्यपि पश्चा-
त्पठितं तथापि पाठकमो वलकानिति पूर्वं दृष्टमित्युच्यते, एवं
चोद्यवर्धनं पश्चात्समाधानमिति न्यायात् ॥ तत्पठितमिति ।
पुरस्तादपि दृष्ट पश्चात्पठितमित्यर्थः ॥

प्रत्यापत्तिवचनमेव न्यापि अभ्युपगम्यताम्, स्थानिकप्रस-
ङ्गश्च-इत्येतद्गु परिहृत्यतामित्याशङ्क्याह-न चेदानी-
मिति । सूनव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादान-
मित्यर्थः । तत्रैतन्मात्रं यद्यपि स्थानिवद्भावाभयो दोषस्तथापि
सन्नियोगशिष्टत्वात् सम्भावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाभयं
पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तम्, ईकारनकारयोः
सह विधानात् । यथादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता
भेदेनैतैर्भार्यपदभार्ययोः प्रयुगुपन्यासः ॥

(उद्घोषः) परिहृतश्च भवतीति । पदद्वयचोपपन्नेन
भाष्य व्याख्येयमिति भावः । पश्चात्पठितमिति । 'पठितम्' इत्यत्र
'पुरस्ताद' इति नानुपजनीयमिति भावः ॥

न्यापि अभ्युपगम्यतामिति । न्यापि-उभयार्थसद्भावि,
दोषद्वयपरिहारकमित्यर्थः ॥ ननु प्रयोजनाभावे कुतो न परित्यज्योऽत
आह-सूनव्याप्यतामिति ॥ ननु यथापि स्थानिवद्भावकृते दोषे-
ऽन्यतरदेव स्थानिवत्त्वचोदना न उपेक्षायास्तत्र विशेषमाह-
तत्रैव भार्य इत्यादिना । न ह्येतन्मात्रं स्थानिवत्त्वकृतो नकारप्रवण-
प्रसङ्गः, नित्यादि ॥ अर्थस्थानिवत्त्वत्वादेव । सन्नियोगशिष्टपरिभाषया
तु निवृत्तौ प्राप्तया स्थानिवत्त्वात्पुनरुक्तमन्वयमित्येतावदेव । यैता तु
स्थानिवत्त्वादेव प्रामोदीति विशेष इति भावः ॥

(६४२४ दोषोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ वतण्ड्यादिपु पुंवद्भचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वतण्ड्यादिपु पुंवद्भावो वक्तव्यः ।

के पुनर्येतण्ड्यादयः ?

लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः ।

लुक्-गार्ग्यो वृन्दारिकाः-गर्गवृन्दारिकाः ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ॥

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्,

तस्यानिवृत्तत्वात् केन यशब्दो न श्रूयेत । अस्त्रिया-
मिति हि लुगुच्यते । लुक् ॥

अलुक्-वतण्डी वृन्दारिका-वातण्ड्यवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्,
तस्यानिवृत्तत्वात् 'लुक् स्त्रिया' 'वतण्ड्याच्च' इति
यकारस्य लुक् प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) लुगलुगिति । लुगलुकी नवायोगमिप्प-
माणौ न सिध्यत इति पुस्तकलक्षणार्थातिदेशः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) पुंस्त्वलक्षणेति । ततश्च स्त्रीत्वस्य निवृत्तत्वात्तु-
गलुकी स्येष्ट सिध्यत इति भावः ॥

(एतदोपनिवारकभाष्यम्)

यदि पुनर्यमीकार एव लुगुच्येत ।

तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् ।

क्रियते न्यास एव । प्रक्षिप्तनिर्देशोऽयम्-स्त्री
ई स्त्री, स्त्रियामिति ॥ ईकारविधावप्रत्ययकस्य
पाठः क्रियते-वतण्डेति । शार्ङ्गदवाद्यौ च सप्रत्यय-
कस्य पाठः करिष्यते ।

स च तत्र सप्रत्ययकस्य पाठः कर्तव्यः । अन्त-
रङ्गत्वाच्च लुक् प्राप्नोति । अलुक् ॥

अस्त्रीविषय-कौण्डीवृत्ती वृन्दारिका-कौण्डी-
वृत्सवृन्दारिका ।

पुंवद्भावेन किं क्रियते ?

स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः ।

अथोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वम्, तस्यानिवृत्तत्वात् केन
यशब्दः श्रूयेत ?

अस्त्रियामिति हि ज्यो विधीयते । अटीविषय ॥

द्विस्त्रीप्रत्यय-गार्ग्यायणी वृन्दारिका-गार्ग्य-
वृन्दारिका ।

अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

भाषितपुंस्कादनूटः समानाधिकरणे उत्तरपदे
पुंवद्भावो भवतीत्युच्यते । यद्यत्र भाषितपुंस्कात्
परं नेतदुत्तरपदे, यद्योत्तरपदे, न तद्भाषितपुंस्कात्
परमिति ॥

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'उच्च स्त्रियाम्' इत्यनेन
'वेदीकारे परतो लुगिष्यते' तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्तिते
यकारनिवृत्तौ वक्तव्याया 'स्थानिवत्प्रसङ्गश्च' इति स्थानिवद्भावे
प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः ॥

स्त्री ई इति । किं वा य ईकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः ।

१ 'न्याप्यवभ्युपगम्यताम्' इति क. पाठः ॥

२ 'एतन्मात्रं इत्येवभार्ययो' इति ख. छ. पाठः ॥

३ परिज्ञाय इति । स्थानिकप्रसङ्गभेदेत्यम् ॥

४ यत्-प्रक्षिप्तः । यतुन ई ईकारः पश्चात्किं यत्किं नित्यं ई ईकारः ॥

५ 'यदीकारे' इति क. अ. द. पाठः ॥

६ ईकारप्रत्यये कुं लुगलुग-स्त्रिया य इति ॥

ऐकदेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् 'खियाः' इति इयञ्जदेशः ॥
ईकारविधाविति । शार्ङ्गरेवादिगणे वतण्डशब्दः कृतयव-
ल्लुक् पठ्यते, ततश्चाकृते लुङीकारो नास्ति, अकृते चेकारे
लुङोऽप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ॥

अन्तरङ्गत्वाच्चेति । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानो-
ऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतत्
स्यात्-निसिताभावाद्भुक् निवर्तिष्यत इति, एतच्च नास्ति ।
न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रयेते, इयानित्यादौ निवृत्तायामपि
प्रकृतौ प्रत्ययस्यानिवर्तनात्, अस्मिन् बहिरङ्गमन्तरङ्ग इतीकार-
निवृत्तेरसिद्धत्वाच्च ॥

कौण्डीवृत्त्यवृन्दारिकेति । सीत्वस्यानिवर्तनात् 'प्रात-
रङ्गनोरखियाम्' इति श्यो न प्राप्नोति ॥

गार्ग्यायणीति । फसोत्तरपदेनानन्तर्याभावात् पुंव-
द्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । जीपस्त्वभाषितपुंस्कात् विधानात्
श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) स्थानियज्ञावे प्रतिपिडे इति । प्रातिपदिक-
प्रत्यापत्तिवचनेनेति भावः ॥

खियामिति । स्त्रीशब्दस्यकारणे 'कुमुधा' इति समास इति
भावः । खिया विहितो य ईकारस्तस्मिन्निवृत्तः ॥ नन्वेवं
स्त्रीशब्दादिभेदेविधानेन कथमियदत्र आह—एकदेशस्येति ।
अनपेक्ष्य रीत्या नयन्तत्वादाभावापि बोध्यम् । वस्तुतस्तु कृदतिशृङ्गस्य-
भाष्यरीत्या पूर्ववर्तिषमां बन्धिषोऽपेक्ष्य विधायिष्ये कर्तव्ये 'अचः
परमिन्' इति स्थानिवचनेनैव दुर्लभ इति भाष्यग्रामाभ्यासोपलम्ब-
नेनैव साध्य इति तत्त्वम् ॥

भाष्ये—एतदुपपत्ति—ईकारविधाविति ॥ त्र्याचष्टे—शाङ्-
रपादीति ॥ षष्ठ्ये भाष्ये—शार्ङ्गरेवादाविति ॥ त्रूपपत्ति—स
यै षष्ठ्येति । अनेनापूर्वकर्मण्यतावच्छेदो दोष उक्तः ॥ दोषान्त-
रमन्थाह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । यत्र वातज्यवृन्दारिकाया अति-
क्षिप्तवत्सत्वेत्यर्थः ॥ तत्र पुंस्कात्वाहुकोऽन्तरङ्गत्वं दर्शयति—उच-
रपदमिति । न षष्ठ्येति । निमिषापात्यवतिभाष्येत्यर्थः ॥ सत्तामपि
परिभाषायां न दोष इत्याह—असिद्धमिति । इदं चिन्त्यम्,
अकृतभूत्परिभाषाविरुद्धे सत्ता अमृतेति । अजीविष्येति—
भाष्यस्याजीविष्यप्रत्ययातिरिक्तत्वं ॥ योऽजीवृतीशब्दो नाव्यायी ।
योरादिसङ्गती ॥

भाष्ये—षष्ठाग्र्येति—फरूपम् ॥ नेवदुत्तरपदे इति ।
रीषा भ्यवभागादिति भावः ॥ षष्ठ्युत्तरपदे इति—री ॥ न
पठितम् । षष्ठ्य भ्यवभागादिति भावः ॥

(द्वितीयपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दमहणम् ॥

(६४२५ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति
चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्
सर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अ-
स्यापि प्राप्नोति—अङ्गारका नाम शकुनयः, तेषां
कालिकाः खियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्गारक-
वृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ।

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः, तेषां तनुकेऽयः खियः ।
तैनुकेऽयो वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ।

इंसस्य वरटा । कच्छपस्य तुली । कश्यपस्य रोहित ।
अश्वस्य चडवा । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपादीयते
एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भव-
तीति ।

अनुपादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(प्रदीपः) सर्वप्रसङ्ग इति । यथा प्रत्ययपक्षे भाषित-
पुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय इति शक्यत्वे विशेषयितुम्, नैवं रूप-
निधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर इति शक्यत्वे विशेषयितुम्,
शुक्रनुवादी पुंवद्भावस्याप्रसङ्गात् । न तत्र शुक्राशब्दो भाषि-
तपुंस्कात्परः ॥ अङ्गारका इति । अङ्गारकशब्देन न कदा-
चित् खिया अभिधानम्, कालिकाशब्देन च पक्षिजाती तस्याः
खिया एवाभिधानस्तिति 'पुंस्कार्थधारयः' इत्यनेनार्थत आन्त-
र्बाह्यारकशब्दादेस्तत्प्रसङ्गः । शक्यत्वे हि कालिका अङ्गारकश-
ब्देन साहचर्यादभिधातुम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥

(उद्योतः) श्रीशब्दमण्ये सर्वप्रसङ्गे अपि येषो हेतुककालस्य
हेतोरसिद्धिं परिहरति—यथा प्रत्ययपक्षे इति ॥ न कदापि-
दिति । न कदाशील्यर्थः ॥ खिया एष्येति । न पुंसि इत्यर्थः ॥
नन्वत्र 'न कोपपादाः' इति प्रतिषेधात्कथं पुंस्यप्राप्तिरिति आह—
पुंसकर्मधारयेति ॥ नन्वङ्गारकशब्दस्य स्मार्तिभूतप्रतिज्ञायांभिधाने
सामर्थ्याभावात्कथमेतद्वद् आह—शक्यत्वेन हीति ।

(द्वितीयदोषोपस्थापकभाष्यम्)

कथं च नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्का-
दित्युच्यते ? ॥

(६४२६ द्वितीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) एष्यं चायं चः पठितः ।

सयो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम् ॥

(प्रदीपः) सर्वो हि शब्द इति । 'एताः कालिका-
वृन्दारिकाः' इति भवत्येतच्छब्दात् भाषितपुंस्कारः कालिका-
शब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—ह्यर्थं चायमिति । यतः शब्दग्रहण-
पक्षे भाषितपुंस्कारादिति विशेषणमुपपन्नं, शुक्लबुद्ध्यावसिद्धेः—अतः
सर्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तेषां विशेषणेऽपि उक्तदोषो दुर्बार इत्याह—
सर्वो हीति ॥ तत्राचष्टे—एताः कालिका इति ॥

(तृतीयपक्षोद्वाचकं भाष्यम्)

अस्तु तर्हि अर्थग्रहणम् ॥

(६४२७ तृतीयपक्षे दोषवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुप-
पत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
पठित्वेति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं—पुंवद्वावाङ्-
स्यत्वं सिद्धादिकेषु—इति स विप्रतिषेधो नोप-
पद्यते ।

किं कारणम् ?

द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधः । न चात्रैको
द्विकार्ययुक्तः, शब्दस्य ह्रस्वत्वम्—अर्थस्य पुंवद्भावः ॥

(प्रदीपः) अर्थातिदेश इति । कथं स पुनर्धो
भवति—इति अर्थसिद्धिरेतद्वाची शब्दः प्रवर्तते । भिन्नविषय-
त्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिः, अत्रो ह्रस्वः—अर्थस्य ॥ पुंवद्भावः ॥

(उद्घोषः) नन्वातिदेशे शब्दे किमायातन आह—
अर्थस्येति ॥ विप्रतिषेधानुपपत्तिः—आदिमन्त्रेणादौ ॥

(तृतीयपक्षे द्वितीयोक्तदोषप्रतिषेधकभाष्यम्)

किं च—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति । सर्वस्य
कथं स्य पुंवदर्थः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति—अङ्कारका नाम शकुन्तलः,
तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिका वृन्दारिकाः—अङ्का-
रकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ॥

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेयः स्त्रियः ।
तनुकेयः वृन्दारिकाः—क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नु-
वन्ति ॥

हंसस्य यवः । कच्छपस्य दुर्ली । ऋक्षस्य रो-
हित् । अभ्यस्य यवः । पुरुषस्य योषित् ।

किं कारणम् ?

१ तथा विप्रतिषेधे—६४२७भाष्ये उक्तो भवितुमुक्तत्वा इति
रेष्यतेऽप्यत्रोक्तं विप्रतिषेधे ।

२ उक्तदोषः—वेदवृद्धिद्वारा इत्यत्राशेषोक्तः ॥

३ पुंस्यर्थवार्तिके (६४२७) ७ ॥

४ 'उक्तं अर्थस्य' इति म. म. पाठः ॥

५ 'अङ्कारकवृन्दारिकाः' इति म. म. पाठः ॥

अविशेषात् । न हि कश्चित् विशेष उपदीयते-
एवंजातीयकस्य कथं स्य पुंवदर्थो भवतीति । अनु-
पादीयमाने हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

कथं नाम नोपादीयते यावता भाषितपुंस्कारादि-
त्युच्यते ?

भाषितपुंस्कारानुपपत्तिश्च भवति । न ह्यर्थेन पौर्वा-
पर्यमस्ति ॥

(विप्रतिषेधानुपपत्तिरूपप्रथमदोषनिवारकमेकदेशिभाष्यम्)

अयं तावददोषः—यदुच्यते—अर्थातिदेशे विप्र-
तिषेधानुपपत्तिः—इति ।

नायदर्थं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ।

किं तर्हि ?

असंभवोऽपि । स चात्रास्त्यसंभवः ।

कोसावसम्भवः ?

पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं वि-
हन्ति, ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्तमानं पुंवद्भावं वाधते—

एवोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्तमान इति । औप-
लस्य निरुद्धौ रीषान्तत्वाभावात् ह्रस्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

ह्रस्वत्वमिति । ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्यानिरुद्धत्वात् कथं
पुंवद्भावो ह्रस्वेन वाधते ? उच्यते—यदि कृतं ह्रस्वं प्रयोगे
भूयते एवं तत् कृतं भवति, यदि नु कृतमपि पुंवद्भावेन निव-
र्तते तदाऽकृतमेवेत्तत्त्वादिति परत्वात्प्रमेतर्तानं ह्रस्वं पुंवद्भावं
वाधते ॥

(उद्घोषः) यदि कृतमिति । एवञ्च ह्रस्वप्रवृत्तिसामर्थ्या-
त्सुवत्त्वस्य इति भावः ॥

(एकदेशिने द्वितीयपक्षस्यापकभाष्यम्)

अयं तर्हि दोषः—सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ।

(प्रदीपः) तस्मादस्त्विति । शब्दप्रसङ्गे आयादुत्तर-
पदेन पौर्वापर्यसम्भवात् ॥

(उद्घोषः) नन्वपक्षेऽपि वदन्नामरिहास्य समानत्वा-
त्तत्त्वस्याग्रेन मध्यमपक्षप्रवृत्त्याऽप्यत्र आह—शब्दप्रसङ्गे इति ।
न चात्र पक्षे औपलस्य मौनज्ञा दोषः । वादुत्त्वेन तत्रा गच्छे
आश्रयणेन न स दोष इति भावः । किञ्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरपि,

१ 'तनुकेयः वृन्दारिकाः' इति म. म. पाठः ॥

२ 'अङ्कारकवृन्दारिकाः' इति म. म. पाठः ॥

३ 'पुंस्यर्थवार्तिके' इति म. म. पाठः ॥

४ 'अनुपादोषमाह' इति विशेषे सर्वप्रसङ्ग इत्यत्र म. म. पाठः ॥

५ 'कथं स' इति म. म. पाठः ॥

६ 'पुंस्यर्थवार्तिके' इति म. म. पाठः ॥

अपेक्षे पुंवद्भावेत्तरमपि हस्तप्रवृत्त्या हस्तोत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या सम-
वाभावात्, कौमिभेदाच्च । विप्रतिषेधोपादनपरभाष्यत्वेनैवेत्युक्तिः ।
स्पष्टीकृतं च तत्त्वं कैयटेनेति दिक् ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

ननु चोक्तम्—स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति
चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादिति ।

नैष दोषः ।

समासनिर्देशोऽयम्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्
सोऽयम्—भाषितपुंस्कादनूङिति ।

यद्येवं लुक् प्राप्नोति ।

निपातनात् भविष्यति ।

अथवा—अलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति—समु-
दायः समासायः, अवयवेन विग्रहः ॥

निपातनादिति । नन्वलोकिकत्वादस्य कथं 'निपातनात्'
इति परिहारः ? लुकाऽपि तल्लौकिकत्वाच्च भाष्यम् । अथ
लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयते, अलुगप्यध्यवसीयतामिलदोषः ॥

अथवेति । ननु च पठार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः ?
उच्यते—अलुगधिकारसामर्थ्यादलुगप्राप्तमपि लक्षणं भविष्यति
संज्ञापरिभाषणम् ॥

(उद्द्योतः) समुदाय इति । प्रत्ययनिशिष्ठ इत्यर्थः ॥
अयमप्येनेति । प्रत्ययवितायेनेन, प्रत्ययमागार्थकेन चेत्यर्थः ॥

नन्वलौकिकत्वादिति । कौटिल्येति केन लोकेऽप्रयुज्यमानत्वादि-
त्यर्थः ? इत्युच्यते इति । एवञ्च 'निपातनात्' इत्यस्य लौक्यादि-
त्यर्थे इति भावः ॥

लक्षणप्राप्तमपीति । राजमात्राङ्गमपीत्यर्थः । 'गुणः कृतात्म-
संस्कारः' इति न्यायेनेति भावः ॥

(प्रथमपक्षोपस्थापकभाष्यम्)

कथं पुनः 'अनूङ्' इत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य ग्रहणं
शास्त्रं विधातुम् ?

'नन्विष्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा धार्यगतिः' ।
नैव्युक्ते चान्यासिस्तत्सदृशे कार्ये विज्ञायते तथा-
प्ययो गम्यते ।

तपथा—अत्राक्षणमानयेत्युक्ते प्राक्षणसदृश आ-
नीयते नासौ लोपमानीय कृती भवति ।

एवमिहापि 'अनूङ्' इति ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन्
ऊङ्सदृशे कार्ये विशास्यते ।

किं चान्यत् अनूङ् ऊङ्सदृशम् ?

स्त्रीप्रत्ययः इति ॥

(उद्द्योतः) नन्वनूङ्प्रत्ययेन पुंवद्भावविषयशब्दलोकाववा-
प्यनुपपत्तिरिति शङ्कते भाष्ये—कथं पुनरिति ॥

(प्रथमे प्राप्तेदोषवारकभाष्यम्)

एवमपि इडविड् वृन्दारिका-पेडविड्वृन्दारिका,
पृथ् वृन्दारिका-पार्थवृन्दारिका, उशिकृ वृन्दारिका-
ओशिकृवृन्दारिका, दरद् वृन्दारिका-दारद्वृन्दारि-
का-अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥

कर्तव्योऽयं यत्नः ॥

(प्रदीपः) इडविड्विति । इडविडोऽङ्गलम्, पृथोऽङ्-
लम्, 'जनपदशब्दात्' इत्यम् । उशिरदरद्व्या 'ग्रन्थमगध-'
इत्यङ् । उभयोः 'अतस्व' इति स्त्रिया लृक् ॥

कर्तव्योऽयं यत्न इति । नेह दयासीनामेव ग्रहणम्,
किं तर्हि ? प्रत्ययमात्रस्य । लृक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भव-
त्येव । यदा तु भाषितपुंस्कादङ् यस्मिन्नकृतः स भाषितपुंस्काद-
नूङ्—इति प्रत्ययप्रतिषेध आधीन्ये, तदा दोषस्याप्रवृत्त एव ॥

(उद्द्योतः) 'पृथोऽङ्गल' इति पाठः । 'पृथोऽङ्गल' इत्यप-
पाठः, पार्थव्यतिष्यात्तः । भाष्येऽपि 'पृथ्वृन्दारिका' इति पाठः ॥
स्त्रिया लुगिति । भेषितपुंस्कादनूङ्—स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्प्रत्यय-
लक्षणेन सर्वेऽपि विदेशानतिदेशेन तस्य स्त्रीप्रत्ययत्वमात्रात् पुंवत्त्वं
न स्यादिति भावः ॥

नेहेति । प्रत्ययत्वेन सादृश्यमाश्रीयत इति भावः ॥ स्वानि-
यद्भावादिति । प्रत्ययलक्षणेन, 'स्वानिषदादेशः—' इत्यनेन वा ॥
प्रत्ययप्रतिषेध इति । समाससु शेषवादिति भावः । अत्र
कर्मधारयसमासोदाहरणानि तु 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यमात्रस्यानुष्ठेयं
दर्शयितुं वदर्थं निर्णेतुं च । 'पेडविड्विभाष्ये' । इत्यादिनापि दोषो
बोध्यः, अनन्तरादस्यपरद्वे जातिव्यभाषेन 'जातिव्य' इति निषेधा-
प्रवृत्तेः । 'कर्मव्योऽयं यत्नः' इत्यस्य भाष्यस्यावयवार्थः—प्रत्यय-
प्रतिषेध आधक्यीयः, रूपादिदेशश्च । रूपं च प्रत्यासत्त्या पुप-
ज्ञानमानः सुष्ठ्वस्य प्रयोगान्तरे पुनरित्यमात्राद्यस्य गृह्यते । तेन
हचरयदो नन्दोः । सप्यत्राप्यर्थस्यानिर्दिष्टव्यवहृत्पुनस्तस्यो
दोषत्वमपि अतिविशयमानरूपपरिहरस्तथावसातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न

शब्दस्यलौकिकत्वमिति भावः ॥

१ 'मृत्पाऽवयवभाष्यार्थ' इति च. पाठः । समवायभाष्येति पाठे वि-
प्रतिषेधमात्राङ्गत्वार्थः । अर्थमत्राभाष्येति पाठे च लृक्षत्वं पुंवद्भावस्य
वाच्यमात्राङ्गत्वमिति ॥

२ 'अतिविशेषादेति—अत्रात्मन इत्यादि, उभयस्य च पुंवद्भाव इति प्रजाप-
तेः ॥

३ 'प्रत्ययपरिहारार्थेन' इति च. पाठः ॥

४ यत् नान्यपुनरुदाहरणं धर्मवति । इदमस्य लौकिकत्वेन कर्मव्यति-
षेधः चेत्तः उच्यते ॥ इ—स्मर्यादिनिषेधेति । पाठे इति मृत्पदव्यव-
हारः ॥

५ 'नन्विष्युक्तमिष्युक्तमन्यसिद्धि' इति च. पाठः ॥

६ 'इडविड्वित्युक्ते' इति च. पाठः ॥

७ इडविड्वदिति पाठे मुद्रितं पुत्रोत्ते ॥

८ 'अत्र ग्रन्थः' इति च. पाठः ॥

९ मस्यवयव पुंवद्भावमात्रेण पुनरिति—भाषितपुंस्कादङ्गलम् इति ।

१० प्रत्ययविषेति । 'अनूङ्' इत्यत्र ऊङ्प्रतिषेधः प्रत्ययमात्रा पुंवत् इति
भावः ॥

दोषः । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यतिदेशपक्षे तु न तयोः कश्चिद्विशेष इति न पूर्वभाष्यासन्नितिः । किञ्च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्थाने पुंस्त्ववाचकशब्दरूपातिदेशे विशिष्टस्य निवृत्तिरिति अत्रास्य निवृत्तिरेव । 'समासनिर्देशोऽयम्' इत्यादि 'उक्तद्वयः स्त्रीप्रत्ययः' इति भाष्यत्वेकदेश्युक्तिः ॥

(सन्वेहस्यलनिर्णयभाष्यम्)

अथेह कथं भवितव्यम्—

पट्टीमृद्वौ भार्ये अस्य-पट्टीमृदुभार्यः, आहोस्वित् पट्टमृदुभार्यः ?

पट्टीमृदुभार्य इति भवितव्यम् ।

पुंवद्भावः कस्मात् भवति ?

भाषितपुंस्कादित्युच्यते ।

ननु च भोः पट्टशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते ।

समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ ।

समानायामाकृतावपि भाषितपुंस्कौ ।

कथम् ?

आरभ्यतेऽने मनुजलोपः ।

एवं तर्हि भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवति-इत्युच्यते । यद्वात्र भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे, कृतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चारुतः, नासौ भाषितपुंस्कादन्तः समानाधिकरण उत्तरपदे ॥

(प्रवीपः) पट्टीमृदुभार्य इति । पट्टीशब्दस्योत्तरपदेनानन्तर्यामावात् पुंवद्भावभावः, मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः ॥

इतरो यथोक्तप्रतिपद्याह—पुंवद्भावः कस्मात् भवतीति ॥

भाषितपुंस्कादिति । एकदेशेन समलं स्रुं लभ्यते । तनोत्तरपदेनानन्तर्यामावात् पट्टीशब्दस्य पुंवद्भावभावः ॥

इतरस्तु 'भाषितपुंस्कमन नास्ति' इत्यनेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—ननु चेति ॥

इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह—समानायामिति ॥ आकृत्यन्तर इति । पट्टगुणे मृदुगुणे इति*गुणे भाषितपुंस्कौ, भार्यादां तु स्त्रीलिङ्गमिति भावः ॥

आरभ्यत इति । ततश्च पाठ्ये मार्ये च समाने प्रवृत्तिमिति पट्टमृदुशब्दौ पुंसि लिङ्गा च वर्तते ॥

इशानीभार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हि ॥

(उद्घोतः) पट्टीशब्दस्येति । समुदायस्तु न भाषितपुंस्क इति भावः ॥

तस्योत्तरस्यानुपपत्तेराशङ्क्याह—एकदेशेनेति ॥

उत्तरात् पाठ्ये इति—गुणे प्रवृत्तिमिति । द्रव्ये इमौ भाषितपुंस्कादित्यर्थः । अत्रोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, एतद्भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

(६४२८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य-कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—कल्याणी पञ्चमी आसां राज्ञीणामिति ?

कल्याणीपञ्चमा राज्ञ इति भवितव्यम् । राज्ञोऽत्र प्रधानम् ॥

(प्रवीपः) कल्याणपञ्चमीक इति । पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामस्यन्ततिरोधानात्तास्ति पूरण्याः प्राधान्यम् । 'अपूरणीप्रमाण्योः' इति समासान्तोऽपि प्राधानपूरण्या एव विहित इति—अनं न भवतीति 'नपुतस्य' इति क्व भवति ॥

इतरस्तु सर्वत्र पट्टमीहो वर्तिपदार्थस्याप्राधान्यं मत्वा घृञ्-ति—अथेह कथमिति ॥

राज्योऽनेति । उक्तवयवा राज्ञोऽत्र प्रधानम्, तत्र यथैव प्रथमाया राज्ञः समासाभिधेया एव पञ्चम्यपीति वर्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुपवेशात् प्राधान्यमिलयं । प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमिलाहः ॥

(उद्घोतः) पक्षेऽन्यपदार्थ इति । तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पक्षशब्देनाभिधानात् । तत्राप्यवयवानामनुमीयमानत्वेनाशब्दान्तेत्वादप्राधान्यमिति भावः ॥

राज्य इति । बहुवचनान्तरादिशब्दभावः समुदाय इत्यर्थः ॥

(१२१७ विधिपुत्रम् ॥ ६ । ३ । २ भा. २०)

२८९४ तसिलादिष्व आ कृत्वसुचः

॥ ६ । ३ । ३५ ॥

(परिगणनबोधकभाष्यम्)

इह केचित् तसिलादय आ कृत्वसुचः पठ्यन्ते येपु पुंवद्भावो नेष्यते । केचिद्यान्यत्र पठ्यन्ते येपु पुंवद्भाव इष्यते ।

तत्र किं न्याय्यम् ?

परिगणनं कर्तव्यम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—आकृत्येति पाठः । ननु वृक्षीशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् 'जातेष्व' इति पुंवत्वप्रतिषेधः सादृत्य आह—परिगणनेति ॥

(६४२९ परिगणनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ तसिलादी व्रतसौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) व्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां शालायां वसति-तत्र वसति । तस्याः-वतः । यस्याः-यतः ॥

(६४३० परिगणनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ तरपूतमपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तरपूतमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा ॥

(६४३१ परिगणनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ चरट्टजातीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) चरट्टजातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । पट्टचरी । पट्टजातीया ॥

(६४३२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कल्पपट्टेशीयरौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) कल्पपट्टेशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया ॥

(प्रदीपः) 'पट्टकल्पा' इत्यपपाठः, 'परूपकल्प' इति परत्वात् इत्यस्य भावात् । तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः ॥

(६४३३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ रूपपाशपौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) रूपपाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा ॥

(६४३४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ धर्म्यालौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) धर्म्यालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । कया आहृत्वा-कथम् । यया आहृत्वा-यथा ॥

(६४३५ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ दार्ढिलौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) दार्ढिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । तस्यां पेटायां-तदा । तस्यां पेटायां-तर्हि ॥

(६४३६ परिगणनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ तिलुष्यनौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिलुष्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । गृही-गृहतिः । अजयथा गृहीतिः ॥

(प्रदीपः) वृकतिरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृक्षीशब्दात् 'वृकज्येष्ठाभ्याम्' इति तिलप्रत्ययः । परिगणनसामर्थ्याच्च 'जातेष्व' इति पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः ॥ अजयथेति । पूर्ववदजाशब्दात् 'अजाविभ्यां ध्वन्' इति ध्वन्प्रत्ययः ॥

(६४३७ परिगणनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ शसि बहुलपार्थस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहुलपार्थस्य शसि पुंवद्भावो वक्तव्यः । वक्षीभ्यो देहि-यदुशो देहि । अल्पशो देहि ॥

(६४३८ परिगणनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पेट्टीभावः-पट्टत्वम् । मृट्टीभावः-मृदुत्वम् । पट्टता । मृदुता ॥

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? कट्टीभावः-कट्टीत्वम्, कट्टीता ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—कट्टीत्वमिति । आकृष्टाद्वये संज्ञाजातिरुदन्तनद्धितानसमस्तसंज्ञानसत्त्वाद्यन्तारितिराशब्दस्यैव गुणवचनत्वोच्चेरिति भावः ॥

(६४३९ परिगणनवार्तिकम् ॥ ११ ॥)

॥ * ॥ भस्याढे तद्धिते ॥ * ॥

(भाष्यम्) भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

अद इति किमर्थम् ?

इयेनेयः, रोहिणेयः ॥

(प्रदीपः) हास्तिकमिति । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात् तदा हस्तिनीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपे कृते तस्य स्थानि-यात्वात् 'अभिद्वयवनाभाव' इत्यभिद्वयाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । 'अद' इत्योपो हस्त-नेनात्र पुंवद्भावो न भवति, एषा सहचरितस्य दडो ग्रहणात् ॥

इयेनेय इति । इयेतरोहिताभ्यां 'यणां' इति धीएव-फारो । पुंवद्भावे इयेवेयो रोहिदेवेन इति स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु इतिनीशब्दात्तद्वदे 'दडि' 'यस' इति लोपे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे रूपशङ्केः ङि वचनेनेत्यत्र आह—यद्यत्रेति ॥ एषा सहचरितस्येति । 'नस्तद्धितो' इत्यस्य ॥

रोहितेय इति । पुनरेव रोहिण्यलोमिद्वयेति भावः । न च 'भस्याढे' तद्धिते । यत्र 'तिलुष्य' इत्यप्यस्यो । यद्यप्येव 'वृकज्य' इत्यप्यस्यो भाष्ये उच्यते न च यद्योरोपेः पूर्ववद पुनरोहिताभ्यां 'दडि' इत्यस्योपे 'योहि' इति सा संज्ञासमन्वितिरिति

वाच्यम् । दोषप्रतिपादने तात्पर्येण तदनपेक्षेदमुक्तमिति न दोष इत्याहुः । न च श्येतरोहितयोः शुभादिषु पाठ इति कैयटाचार्यः, तथा सति श्येनीरोहिणीभ्यामपि सिद्धमिति शिष्टपरिभाषया परत्वात्तत्त्वं प्रवृत्तौ खिया यो दो विहित इति सिद्धान्तेऽपि पुनस्तापत्तौ श्येने-यरोहिण्ययोरिति सिद्धिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ अग्रेरिति । न चास्य पुनस्तत्त्वं प्रवृत्तिमिच्छ, खिया त्वेति सम्बन्ध इति प्रवृत्तिमिच्छित्वे भाषितपुरस्कृतभावात्कथं पुनस्तत्त्वमिति वाच्यम्, अथैतत्तत्त्वेदकारोप एव लक्षणेत्वं स 'पुरोगादादयामाह' इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनादो-पात् । नैद्वादिशब्दास्तु तदादिरूप लक्ष्यमपि शास्त्रीयस्वीत्यविशि-ष्टमेवाभिप्रेयतीति न कदाचिदपि ते भाषितपुरस्का इति दिक् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यद्यह इत्युच्यते, अग्रायी देवता अस्य स्थाली-पाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाकः, अत्र न प्राप्नोति ।

इह च प्राप्नोति-कौण्डिन्यः, सापन्न इति ॥

(प्रदीपः) अग्रायीति । 'अभेदं' इति वा 'सर्वेनाभि-क्षिप्त्या' उक्तं वाच्यम् । इति वा उक्त् । तत्र पुंवद्वाचप्रतिषेधादाग्रा-येय इति प्राप्नोति ॥

कौण्डिन्य इति । कुण्डिन्या अपलं गमोरित्वात् यत् । तत्र पुंवद्वाचे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादपि सापत् इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) कौण्ड्य इतीति । पुनश्चेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ स्थानिवत्त्वानावाह 'नस्तद्धिदे' इति द्विष्टोपापत्तिरिति भावः ॥

सापत् इतीति । अयं भावः-सपत्नीशब्दस्य स्थानिकवाच्यप्रति-शब्देन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे 'निल सपत्नीशब्द' इति साधु-त्वम् । स्वविवाहितपतिविराहितद्वितीयपतिविराहित्यमेव दृष्टव्यम्, तेन नातिप्रसङ्गः । योगार्थमादाय च भाषितपुरस्कृतनिर्वाहः । पुनस्तु सप-त्तिरिति । तत्र शिवादी सपत्नीशब्दपाठसामर्थ्यात्पुनश्चैवमिति नूतपूर्व-सपत्नीशब्दवर्तमानस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितत्वादि 'सापन्नः' इत्ये-वेत्येव । सापत् इति-अनित्ये प्राप्नोतीति । अस्मानिष्टव च 'यदि पुनरनपल इत्युच्यते' इत्यभिमतभाष्यान्वयवै । ॥ हि तदा सापत् इति कथमपि सिध्यति । तत्राग्रे यदोपायपुन्यासाह-इति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरनपल इत्युच्यते ।

नैवं वाच्यम् ।

इह हि न स्यात्-गार्ग्यायण्या अपत्यं भागवतकः-गार्गो जातमः ।

१ तत्त्वैव-शुभादिप्रत्ययैः ।

२ रश्मिपक्षः इति । नृपकर्मविशुद्धिपक्षेण शुद्धये एव प्रवर्तनात् अविशेषण 'अग्रायी' शब्दस्य प्रवृत्तिमिच्छित्वमर्थः ।

३ सपत्नीशब्द-इति । पुरोगादादयामिति सूत्रे हि भाष्ये 'पुनश्चि-प्रकारेणादि' उ इत्येवमुक्तिं तात्पर्यात्, तादृश्यात्, सपत्नी-प्यात्, तदाहपराति' इत्युक्तं, तेन च द्विषो पुनश्चिप्रत्ययस्य सपत्नी-शब्दस्य उपायपुन्यासाह इति न प्रवृत्तिमिच्छित्वम् ।

४ भाष्ये- 'जापन्नस्य तदे' इत्युक्तं यद्वत्समापत्ते-पि उक्तवत्तत्त्वा-

१० पा० प०

(प्रदीपः) यदि पुनरिति । 'अदे' इत्यपनीय'अनपले' इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपलत्वात् सिध्यति । श्येनेयरोहि-ण्ययोरौण्डिन्यसापन्नाथापलप्रत्ययान्तत्वात् सिध्यन्ति ॥ गार्ग्या-यण्या इति । 'गोत्रस्त्रियाः कृत्तने न च' इति ने अपलप्रत्यये पुंवद्वाचो न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) पुंवद्वाचो न प्राप्नोतीति । एवञ्च 'कजीवोर-निवृत्तौ' गार्ग्यायणः' इति स्यादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु तर्हि अह इत्येव ।

कथं कौण्डिन्यः सापन्न इति ?

कौण्डिन्ये निपातनात् सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः'-इति ।

सापन्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।

सपन्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति ।

कथमग्रायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य-आग्नेयः स्थालीपाक इति ?

अस्तु तर्ह्यनपल इत्येव ।

कथं गार्गो जातमः ?

गार्गत्रेयौ न संयदेते ।

कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

(प्रदीपः) सपन्नशब्द इति । 'व्यन्वपने' इति तिदे-शोऽन विद्, तस्मादेव गार्ग्यायणिषु द्वैर्वायस्त्रीनि कृते सपन्न-अपलमिति शिवायपि पुंवद्वाचे सापन्नः सिध्यति ॥

कर्तव्योऽग्रेति । खिया यो दो विहितः 'स्त्रीभ्यो ङक्' इत्यनेन तत्र पुंवद्वाचाप्रतिषेधः, न तु 'अभेदं' इत्यस्मिन्निति व्याख्येयम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-सापन्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति । अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरः, तस्यादित्येन । एवञ्च सापन्नो न यदु-क्तसपत्नीशब्दप्रकृतिको येन दोषः स्यात्, किन्तु अन्यप्रकृतिक इति तात्पर्यम् । तत्प्रकृत्यन्तरत्वाह-सपन्नशब्दः प्रकृत्यन्तरम-स्तीति । 'अण्' इति शेषः । एवञ्च शिवादी सपत्नेत्येव प्रकृत इति भावः । यत्तु स्त्रीप्रत्ययस्य प्रकृत्यन्तरमिति व्याचष्टे । तेषां उभयो-रिना यदाहृतादौः साध्यहेतोः सामानाधिकरण्यादायः, 'हेतोः साध्यवृत्तितालाभो वा' इति बोध्यम् ॥ नन्वेवं उच्यते अनपलमित्ये-

द्रावित्युक्तं स्यात् अह-यद्वादिप्रत्ययसिद्धिः । एव च शिवादी-योरत्र यदित्येवार्थेनाह यदित्युक्तमिति भावः ।

५ 'इत्युच्यते' इति च. उ. उ. पाठः ।

६ 'वर्तमानमिति च. पाठः च. यदिति, उद्घोषे 'आग्नेय' इत्युक्तं यदिति प्रकृत्यन्तरम् । च. प्रकृत्यन्तरम् ।

७ 'प्रकृत्यन्तर' इति च. पाठः ।

८ 'तदाह' इति च. उ. उ. पाठः ।

९ ( ) यदिति शिवादी-योरत्र यदिति प्रकृत्यन्तरम् ।

भावः ॥ नगर्वामिति । माध्यमिका—नगरी । बालकिङ्ग—ग्रामः । यथावेऽपि स्यतो भाषितपुसादनृक्ष इत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ पुंवद्वावमात्रस्य विषये, हस्तिनीनां समूहः—ह्यास्तिकम् । जौतिलक्षणः पुंवद्वावप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(सिद्धान्तपक्षोपपादकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'न कोपधायाः' इत्ययं योगः पुंवद्वावमात्रस्य विषये । तत्र उक्तम्—एवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । प्रयोगमूलव्याख्यायावयेऽपि पयविभागलाभः ॥

(६४४२ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितपुग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कोपधप्रतिषेधे तद्धितस्य यः ककारो बोध्यः सः, तस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ।

इह मा भूत्—पाकभार्यः, भेकभार्यः ॥

(प्रदीपः) पाकभार्य इति । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो जीवपवादोऽजादित्वाद्वाप्यं । भेकभार्य इति । भेकशब्दः क्रियाशब्दः, मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाव्यम् । 'जातेष्व' इति पुंवद्वावनिषेधात् ॥

(उच्यते) क्रियाशब्द इति । भययुक्तो भेक इत्यर्थः । भेदा भार्या यथेति विग्रहः ॥

(१२२० निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २३)

२८९९ स्वाङ्गाचेतः ॥ ६ । ३ । ४० ॥

(६४४३ उपसख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ स्वाङ्गाचेतोऽमानिनि ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्वाङ्गाचेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् ।

१ आदिदेऽपीति । 'भस्मादे तद्धिते' इत्यदिवाक्येनैवपि द्विषां पुनरिति सूत्रम् 'भाषितपुसादनृक्ष' इत्यस्यानुवृत्तिरिति, तेनभाषितपुसादनृक्षेन पुंवद्वावः । एव च भाष्यनिरुद्धाङ्कितशब्दयोः पुंवद्वावो न प्रप्नोतीति भावः ॥

२ जातिलक्षण इति । 'जातेष्व' इत्यनेन शब्दः पुनरनुवृत्तिरेव 'भस्मादे तद्धिते' इत्यनेन शब्दस्य पुंवद्वावस्य वा स्वयमित्यत्र स्वादिति भावः ॥

३ 'इत्ययं योगः' इति उच्यते ॥

४ अथ चक्षुः न दृश्यते उच्यते ॥

५ तत्र उक्तमिति । न कोपधाया इत्यत्र निषेधः पुंवद्वावमात्रस्य, तदेवार्थेऽस्मात्पुनरुक्तम् । तत्र पठति निषेधवशात्पि मूत्रवर्षेण शब्दस्य पुनरुक्तस्य निषेधकः । न वातशब्दात्पुनरुक्तस्येति शिङ्गात्वाः । 'तत्र उच्यते भवे' इति च क ट झ पाठः ॥

६ 'य' ककारस्य इति च क ट झ पाठः ॥

७ न नानिपद्यते वेदे को निषेधः च मानिनीशब्दे वेदे न स्वाद्यनुपपद्य

इहापि यथा स्यात्—दीर्घमुखमानी, शृङ्गमुखमानी ॥

यद्यमानिनीत्युच्यते, दीर्घमुखमानी—शृङ्गमुखमानी—इति न सिध्यति ।

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) 'स्वाङ्गाचेतः' इत्येतावत्सूत्रमिति मत्वा वार्तिकारम्भः ॥

(उच्यते) (भाष्ये) दीर्घमुखमानीनीति । प्रातिपदिकत्वसामान्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययसममि-वाहारे विशिष्ट एव पर्याय्या भानि-शब्दस्योत्तरपदत्वाभावादसिद्धिरिति भावः ॥ तर्हि तेनैव भाष्येन मानिनीशब्दत्वमपि विशिष्टे इत्याह—प्रातिपदिकग्रहण इत्यादि । 'यतो यो निहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणम्' इति तु न नियम इति भावः ॥

(१२२१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ आ. २४)

२९०१ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु

॥ ६ । ३ । ४२ ॥

(सूत्राक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न सामान्येन सिद्धम् ?

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्मधारये 'भ्रियाः पुंवत्' इति सिद्धः पुंवद्वावः, जातीयदेशीययोरपि 'तद्धितदिष्वा' इति मत्वा प्रश्नः ॥

(६४४४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पुंवत्कर्मधारये प्रतिपिद्धार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिपिद्धार्थोऽयमारम्भः । 'न कोपधायाः' (३७) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वावो भवति । कारिका वृन्दारिका—कारकवृन्दारिका, कारकजातीया, कारकदेशीया ॥

'संज्ञापूर्णयोश्च' (३८) इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्वा

विमुक्तम्—प्रातिपदिकग्रहण इति । एव च मानिनीशब्दे—जीवपवादोऽजादित्वाद्वाप्यं इत्युत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे वषट्पिपच येनानिरेषामानिनीशब्दस्यैवोत्तरपदत्व न मानिनीशब्दस्येति भावः । अत एव दीर्घमुखमानीनीशब्द 'अमानिनि' इति न निषेधः ॥

८ मानिनीशब्दप्रयोजनीति । अतिपदिकग्रहणविधायका मानिनीशब्दे लक्षणेनैव इति न निषेध इति भावः ॥

९ ननु जीवपदो न मानिनीशब्दोऽतिरिक्तः किन्तु यद्विज्ञापयति परिभाषया जीवपदो न मानिनीशब्दो विधिशास्त्र-दीर्घमुखमानिनीशब्दोऽह इति जीवपद-नाश न मानिनीशब्दस्य किन्तु विधिशास्त्र-मानिनीशब्द-मानिनीशब्द-इत्युत्तरपदत्वात् ३७—यतो य इत्यादि । एव च १२२१ वृन्दारिका—कारकवृन्दारिका, कारकजातीया, कारकदेशीया ॥

१० 'कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति च क ट झ पाठः ॥

भाष्ये—अग्नीषोमाभिलषयः प्रश्नानुपपन्नः, अग्नीषोमाभिलषयः बोध्यः ॥

(भाष्यभाष्यम्)

नेप युको विप्रतिपेधः ।

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिपेधः, नापेको द्विकार्य-
युक्तः ।

कथम् ?

अग्नीषोमाभिलषयः, वरुणस्य वृद्धिः—इति ॥

(समाधानभाष्यम्)

नापदं द्विकार्ययोग एव विप्रतिपेधः ।

किं तर्हि ?

असंभयोऽपि, स चात्रास्त्यसम्भवः ।

कोऽसायसंभवः ?

अग्नीषोमाभिलषयं नानां वरुणस्य वृद्धिं चाधत्ते ।
वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्नीषोमाभिलषयं चाधत्ते ।
एयोऽसंभवः ।

सत्यसंभवे युको विप्रतिपेधः ॥

(प्रदीप) वरुणस्य वृद्धिमिति । 'धीर्वाच वरुणस्य' इति
निषेधात् ॥

इत्वं याधत इति । 'इदृशं' इति वचनात् ॥

(६४४८ विप्रतिपेधार्थिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वं खिद्धादि-
केपु ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं भवति विप्रति-
पेधेन ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—पटुभार्यः, मृदुभार्यः ।

खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः—कालिम-
न्या, हरिणिम्न्याः ।

इहोभयं प्राप्नोति—कालिमन्या, हरिणिम्न्या ।

ह्रस्वे भवति विप्रतिपेधेन ॥

यादिपु नचा ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्त-
कितरा, नर्तकितमा ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दर्शनीयतरा, दर्शनीय-
तमा ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्वितरा, पट्वितमा ।

ह्रस्वो भवति विप्रतिपेधेन ॥

के ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः—नर्तकिका ।

पुंवद्भावस्यावकाशः—दारदिका ।

इहोभयं प्राप्नोति—पट्विका, मृद्विका ।

ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिपेधेन ॥

अयेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविधानात्पुंव-
द्भावः कस्याच्च भवति ?

सकृद्वै विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

(प्रदीपः) कालिमन्य इति । कावीमात्मान मन्यते

फाली—एनाहमिति मन्यते इत्यर्थः ॥

नर्तकितरेति । अत्र 'न कोपधाया' इति पुषद्भावः

प्रतिषिद्धः ॥

दारदिकेति । दारोऽपत्य जी । 'मन्मगध' इत्यण् ।

तस्य 'अतथ' इति छत्र । तत 'प्रागियात्' इति क । 'तत्ति-

रादिपु' इति पुषद्भावः । ननु परिगणितास्तिलादयः, न च

कप्रत्यय परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिपेधाभिधानात् कप्रत्य-

योऽपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते, तेन नास्ती परिगणितः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) कालिमन्य इति । खितिर्गोचरपद-
सामानाधिकरण्यापत्तिः । 'कालिमन्या' इत्यस्य काली स्मृत्यात्वेन
मन्यते इत्यर्थे येषां विवरणस्याप्युपपन्नमिति दारदिके सामानाधिकरण्या-
दशयति—कालीमात्मानमिति ॥

अत्र न कोपेति । नर्तकितरेत्याप्येतद्विषयम् ॥

विप्रतिपेधाभिधानादिति । 'दारदिका' इत्यवकाशप्रदर्शनात्,
'पट्विका' इत्यवकाशप्रदर्शनात् बोध्यम् ॥ तेन नासापि । तेना-
सात्यस्यनिवृत्त्या सूच्यते इति भावः ॥

(१३२२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । २ भा. २५)

२९०२ धरूपकल्पचेलद्वयवगोत्रमत-

हतेषु डयोऽनेकाचो ह्रस्वः

॥ ६ । ३ । ४३ ॥

(हस्ताधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

डीग्रहणं किमर्थम् ?

अनेकाचो ह्रस्व इतीयुच्यमाने खद्वातरा-माला-
तरा-अत्रापि प्रसज्येत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आपितपुष्कादित्युच्यते ॥

एवमपि दक्षातरा-गुतातरा-अत्रापि प्राप्नोति ।

इत इति वर्तते ।

कं प्रकृतम् ?

१ अत्र 'इति' शब्दपाठो मुद्रितपुस्तके न ॥

२ 'विप्रतिपेधेन खिद्धादिकेपु' इति छ, च अ पाठः । 'विप्रतिपेधेन
छः खिद्धादिकेपु' इति ट पाठः ॥

३ 'तेनासा' इति क ट अ पाठः । उद्घोषतदर्थमात्रं 'तेन नासा'
इत्येव पाठः । विप्रतिपेधाभिधानात्कप्रत्ययवकाशमात्रमुच्यते इति न तस्य

परिगणनम् । कालीपरिगणनाभावस्येवयवकाशमात्रमात्रं—तेनासात्य
स्यपरिगणनेति ॥

४ 'पुष्कादिनि वर्तते' इति छ अ पाठः ॥

५ 'कं प्रकृतम्' इति शब्दाध्यायेऽपि प्राप्नोति' इत्यस्य उ पुस्तके न पाठः ॥

‘स्वाङ्गाचेतोऽमानिनि’ (६।३।४०) इति ॥
एवमपि ग्रामणीतरः-सेनानीतरः-अत्रापि प्राप्नोति ।

स्त्रियामिति वर्तते ॥

एवमपि ग्रामणीतरा-सेनानीतरा-अत्रापि प्राप्नोति ।

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तते ॥

शेषप्रकृत्यर्थं तर्हि ङीप्रहणं कर्तव्यम् । ‘नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्’ (६।३।४४) इति ।

कञ्च शेषः ?

अङी च या नदी, ड्यन्तं च यदेकाच् ॥

(प्रदीपः) ईत् इति वर्तत इति । ‘स्वाङ्गाचेतः’ इत्यतः ॥

स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्तत इति । तेन स्त्रीयाचिन ईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यति, अन्तर्धत्वादीकारस्य ॥

शेषप्रकृत्यर्थमिति । विशिष्टस्य शेषस्य प्रकृत्यर्थमिति ॥

(उद्घोतः) ननु ग्रामणीशब्दस्यापि स्त्रीयाचकतया षष्ठ्यन्त-स्त्रिया इत्यस्यानुवृत्तौ कथमतिप्रसङ्गनिवृत्तिर आह—तेनेति ॥

नन्वतस्यपि ङीप्रहणे एकाञ्चूपशेषप्रकृतिः सिद्धेव, उपपुङ्गव-स्यस्य शेषत्वादत् आह—विशिष्टस्येति । तच्च ‘अङी च या नदी’ इत्यादिना भाष्ये दक्षितम् ॥

(ङीप्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अन्तरेणापि ङीप्रहणं प्रकृतः शेषः ।

कथम् ?

ईत् इति वर्तते । अनीच्च या नदी, ईदन्तं चापि यदेकाच् ॥

(प्रदीपः) अनीच्च या नदीति । प्रदाबन्धुतरा, प्रदाबन्धुतरा—इति ॥ ईदन्तं चेति । त्रितरा, त्रितरा—इति ॥

(शेषप्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

शेषप्रहणं चापि शन्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

अविशेषेण यादिषु नद्यां अन्यतरस्यां ह्रस्वत्व-मुत्सर्गः, तस्य ‘अनेकाचः’ इति नित्यं ह्रस्वत्वमप-चादः ।

तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाष्यमारभ्यते ॥

यद्येवं लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इति न सिध्यति, लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इति प्राप्नोति ।

इष्टमेचैतत्संगृहीतम्, लक्ष्मीतरा-तन्त्रीतरा-इ-त्येव भवितव्यम् ।

एवं हि सौनागाः पठन्ति-घादिषु नद्या ह्रस्वत्वे कृत्वाः प्रतिषेध इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य तृतीया-

पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) अविशेषेणेति । ईतोऽनेकाच् इति विशेषा-नाश्रयात् ॥

यद्येवमिति । यदि ‘ईतः’ इत्यनुवृत्त्या ङीप्रहणं शेष-प्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतत्प्रेरीकारः स्त्रिया न विहित इति नित्यह्रस्वं नास्ति । ‘नद्या...अन्यतरस्याम्’ इत्यत्रापि त्रिया इत्यनुवर्तनात् विकल्पेन ह्रस्वं नास्ति । सति त्विह ङीप्रहणे स्त्रिया इत्यस्य प्रयो-जनाभावादनुवृत्त्यभावात् ‘नद्याः शेषस्य-’ इत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः ॥

इष्टमिति । सति इह ङीप्रहणे ‘नद्याः शेषस्य-’ इति विकल्पेन प्रातं ह्रस्वं वचनप्रतिषेध्यम्, असति तु ङीप्रहणे त्रिया इत्यस्य सुनद्वयेऽप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याप्रसङ्गः कृतिस्त्रियाः—इति नास्ति लक्ष्यभेद इति विदं सर्वमिष्टम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये ‘ङी’प्रहणं विनाऽपि शेषप्रकृतिं प्रदर्श्य शेषप्रहणमपि ॥ कार्यमित्याह—शेषप्रहणं चापीति । ‘ङी’प्रहणं ‘च’शब्दार्थः ॥

उत्साऽनेकाच् इति । ‘त्रियां विशिष्टेकारान्तस्य’ इति शेषः ॥

गत्वेव ‘उगितश्च’ इत्यस्यापि नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः स्यात्, एवञ्च त्रित्वितरेत्यादौ विकल्पानापचितर आह भाष्ये—तस्मि-न्नित्ये प्राप्ते इति । उगितः परनचन्त्येकारोऽसंभवेन तस्याचारि-ताभ्यादिति भावः ॥ उगितो विभाष्यमिति । उगितपरतदीर्घत-न्निनीलार्थः ॥

ईकारो विशेष्य इति । ग्रामणीतरेत्यादावतिप्रसङ्गावगणयेति भावः ॥ त्रियां न विहित इति । ‘अविर्तुष्टु’ इत्यादेः त्रिया-नि-लपिकृत्वाविधानात्, उद्घोतश्चया तु तयोः त्रियां वृत्तिरिति भावः ॥

१ ईत् इति वर्तत इति । स्वाङ्गाचेतः (६।३।४०) इत्यतः ॥

२ नद्या अन्यतरस्यामिति । नद्या येनस्यान्यतरस्यामित्यनेन, यादिषु षष्ठ्यन्त-विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यति, अन्तर्धत्वादीकारस्य ॥

३ ‘अस्यानेकाचो नित्य’ इति छ. घ. पाठः ॥

४ ‘विभाषाऽऽरम्भते’ इति छ. घ. पाठः ॥ ‘उगितश्च’ (३५) इत्यनेन

विभाषाऽऽरम्भत इत्यर्थः ॥

५ ईत् इति । परस्मैति कृतकामवपि ‘नद्याः शेषस्या-’ इत्यन नातुवर्तत इत्यत्रापि ॥

६ ‘अपिर्तुष्टुत्वश्च ईत्’ (३२०) इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठ्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रयोजनाभावादिति । स्यामिष्यधिकृत्य जीवादेर्विभागेन व्यभि-
चाराभावादिति भावः ॥

भाष्ये—‘इतिप्रामोति’ इत्यस्य—इत्येव प्रामोतीत्यर्थः ॥

सूत्रद्वयेऽपीति । ‘पठ्य’ इत्यत्र ‘नवा ‘अन्यतरस्यान्’
इत्यत्र च । एवञ्च अग्रद्वयप्रत्ययान्वयेनैवैवग्रहणं ‘कुत्रधाः’ इति च
न वक्तव्यमिति महाशयवदिति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतमयीगर्भजनागोजीमहर्षते भाष्यप्रदीपो-
ह्योते षष्ठ्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ अथ षष्ठस्य तृतीये तृतीयमाह्निकम् ॥

(१२९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. २६)

२९०५ आन्महतः समानाधिकरण-
जातीययोः ॥ ६ । ३ । ४६ ॥

(आत्माधिकरणम्)

(महद्विषयाक्षेपभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—अमहान् महान् संपन्नो
महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(प्रदीपः) महद्भूत इति । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैक-
स्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्तत इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्रामोति ॥

(उद्घोषः) महच्छब्द इति । इह प्रकृतिविकलोरमेवा-
ध्यासविषये ‘सुवर्णं कुण्डले भवतः’ इत्यादौ विकारस्य प्राधान्येन
क्रियासम्बन्धो दृश्यते, प्रकृतेस्तु गुणभावेन । तथा प्रकृतेऽपि मह-
दर्थस्य भवनकर्तृत्वेन प्राधान्यतस्तस्य क्रियासम्बन्धान्महद्भूतशब्दयोः
सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्तिरिति शङ्क इति भावः ॥

(महद्भूते आत्माभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अन्यप्रकृतिरिमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्येव ।

(भाष्यम्) अन्यः—महान् । अन्यः—अमहान् भूत-
प्रकृतौ वर्तते । महान्—महत्येव ॥

(प्रदीपः) अन्यप्रकृतिरिति । अन्यस्य महतः प्र-
कृतिः—कारण—अन्यप्रकृतिरिमहान् ॥ भूतप्रकृताविति ।
भूतशब्दस्य प्रकृतिः—कारण—अर्थः, अर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चा-
रणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तदर्थमर्थः—भूतशब्दार्थेऽमहान्
वर्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं, न तु महत् इत्यर्थः ॥

महान्महत्येवेति । महच्छब्दो महत्येव वर्तते न तु
भूतार्थे, चिद्विषये हि प्रकृतिः कर्त्रा न विकृतिः । तथा हि—
सद्योभवन्ति प्राज्ञाः—पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याभयं

वचनं दृश्यते, न विकृतिसंख्याभयम् । तथा जैतवं संपद्यते
त्वद्भवतीति प्रकृत्याभयः प्रथमपुरुषो भवति, न विकृत्याभयो
मध्यमपुरुषः । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः
कर्तारि अमहत्पुरुषो न तु विकारे महति ॥

(उद्घोषः) कारणमर्थ इति । कर्तृरूपोऽयं इत्यर्थः ।
तत्रामहान् शब्दो वर्तत इति भाष्यादुराधेयः ॥

अन्यप्रकृतिरिति—वार्तिकसमन्यशब्द व्याचष्टे—भाष्ये—
अन्यो महामिति ॥ अमहतस्तत्प्रकृतितोपपादनायाह—अन्यो-
ऽमहानिति ॥ महत्येवेति । न तु भूतप्रकृत्यावित्यर्थः । महत्वरूपेण
भूत इत्यर्थोऽयमिति भावः ॥ कुतः पुनरप्यन्योऽमह-
श्चिद्विषये हीति । अन्यत्र विकृतेः कर्तृत्वेऽपि शब्दव्यक्तिताभा-
व्याह चिद्विषये प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भावः ॥ तत्र मानान्तर-
मप्याह—तथा होति ॥ सद्योभवन्तीति । असद्यो प्राज्ञाः
सद्यः संपद्यते इत्यर्थः ॥

(आत्माभावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मादात्वं न स्यात्

(भाष्यम्) तस्मादात्वं न भविष्यति ॥

(पुंवन्नावाक्षेपभाष्यम्)

पुंवस्तु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्रामोति ।
अमहती महती संपन्ना महद्भूता प्राज्ञा इति ॥

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) पुंवस्त्विति । वैयर्थ्याधिकरण्यादात्वं च पुंवद्भा-
वोऽपि न प्रामोति । यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृते-
रपि, सुवर्णविषयः खरिद्विषयसर्वगं कुण्डले भवत इति विकार-
संख्याभयद्विषयचनदसौनात् । तथा ‘हृषि सपद्यमाने चतुर्थी’ इति
विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः, मूत्राय सपद्यते यवागूः—उच्चा-
राय कल्प्यते यवाक्षमिति । तथा असद्यो प्राज्ञाः सद्यः संप-
द्यते—अपटस्तन्तवः पटः सपद्यते—इति विकारसंख्याभयं वचनं
दृश्यते ॥ तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाधित्यं पुंव-
द्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्रामोति । आत्वप्रसङ्गश्च ॥

तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह—एवं तर्हीति ।
अमहत्त्वयं महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये
पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्वन विकृतेः कर्तृत्वमाधित्यं पुंवद्भावः प्रकृत-
श्चिद्विषये यथा चेत्यदिना । ‘सद्योभवन्ति’ इत्यादौ । हृषि
संपद्यमान इति । तेन सपत्तिक्रियाकर्तारि विधीयमाना चतुर्थी
विकारादेवोत्पद्यते इति विकारस्यैव सपत्तिकर्तृत्वमावेदयते इत्यर्थः ॥
उत्तरयति—तत्र यद्वीति ॥ आत्वप्रसङ्गश्चेति । ‘महद्भूतशब्दमाह’

१ शेषग्रहणमिति । ननु च शेषस्यान्यतरस्यामिति सुवर्णं शेषग्रहण-
मित्यर्थः ॥

२ ‘महत्त्वस्यमहान्’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘आप एव सपद्यते’ इति छ. पाठः ॥

४ वैयर्थ्याधिकरण्यादिति । महद्भूत इत्यत्र नृप-पदस्यान्यदर्थेन च ‘मा-
नाधिकरण्यं न महच्छब्देनेति महत्यं शेषेन वैयर्थ्यादिव्याख्यापुंवद्भावोऽपि
नेत्यर्थः ॥

५ सद्योभवन्तीत्यादिपि । महद्भूतः कर्तृत्वमिति शेषः ॥

इत्यन । यदि वैयधिकरण्याश्रयेण आत्वारणं तदा पुनस्त्वाप्रसक्ति-
रिति सेयमुभयतः रगशेति भावः ॥

ताद्यदिति । पुंवद्भावे दोषपूर्ववसानात्प्रथमं तमेव परिहरती-
त्यर्थः । अमहत्त्यर्थं इति । अनेन त्रिविधे प्रकृतिविकृत्योरेभदस्यैव
विवक्षणात्महच्छब्दस्यापि गोण्या वृत्त्याऽमहद्वोधकतया तस्य च कर्तृ-
त्वाद् सामानाधिकरण्याश्रयपुनस्त्वसिद्धिरिति भावः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

अमहति महान् हि वृत्त-
स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽप्यम् ।

(भाष्यम्) अमहंति हि महच्छब्दो वर्तते, तद्वाची
भूतशब्दोऽयं प्रयुज्यते ।

किं वाची ?

महद्वाची ॥

(प्रवीपः) महद्वाचीति । अयं भावः—च्यन्तोऽन
महच्छब्दः । श्विप्रत्ययश्च यदा प्रकृतिर्विकाररूपतामापयमाना
विवक्ष्यते तदोत्पद्यते, परिणामविषयत्वात् त्रिविधस्य । यदा
चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतयाऽऽधीयते तदा परिणामव्यव-
हारो भवति । यथोक्तम्—

जहद्वर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् ।
तत्त्वादप्रच्युतो धर्मा परिणामः स उच्यते ॥ इति ।

यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाधीयते तदा श्वेरभावः—
तन्त्यो भवन्ति पटो भवतीति । उक्तं च हरिणा—

पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।
संस्पृष्टं इयार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति ॥

तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद् भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात्
सिद्धः पुनर्द्वावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'महद्वाची' इत्युक्तं, च्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृ-
त्वाद्—अत आह—अयं भाव इति ॥ विवक्ष्यते तदोत्पद्यत
इति । 'रूपभूतः' इत्यादौ, वैदृश्यावस्थाया एवातीतत्वप्रतिषेधेः ॥
आत्मकत्वमेति । प्रकृतिविकारात्मकत्वैत्यर्थः । कर्त्तृत्वं तथैव
पाठः ॥

जहद्वर्मान्तरमिति । क्षीरावस्थाया विद्यमान धर्मं द्रवत्वादिक
जहत्, न ॥ लक्षणम्, किञ्चिदन्वयात् । पर—दध्नवस्थायावच-

स्थित धर्मम् । एवञ्च धर्मस्यैव त्यागोपादाने, धर्मा त्वस्थित एवेति
भावः । तदाह—तत्त्वादिति । स्वस्वरूपादित्यर्थः ॥

पूर्वावस्थामिति । पूर्वा कारणवस्थामपि जहदुत्तरं धर्ममव-
स्थाविशेषरूपमासादयन् संस्पृष्टं द्वयोभयरूपतयाऽध्ववर्तीयमानो
जायमानोऽर्थात्मा च्यन्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । एवञ्चैकस्यैव
वस्तुनः पूर्वोत्तरावस्थापिभ्यवच्छिन्नत्वाद् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरपि
कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः । उभयोः कर्तृत्वेऽपि वचनं प्रकृतिसङ्ख्या-
श्रवं पुस्तोऽपि प्रकृत्याश्रय एवेति बोध्यम्, शब्दशक्तित्वमावात् ।
केचित्तु वतो महान् महच्छब्दस्तादृश्येनामहति वर्ततेऽतो भूतशब्दो
महद्वाची—महच्छब्दसामानाधिकरण्यः, तस्याप्यमहदर्थकत्वादिति
आध्यार्थमाहुः ॥

(पुनर्द्वावसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

तस्मात् सिध्यति पुंवत्

(भाष्यम्) तस्मात् सिध्यति पुंवद्वाचः ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्येवमात्ममपि प्राप्नोति—महद्भूतश्चन्द्रमा इति ॥

(उद्द्योतः) 'निवर्त्यमात्मम्' इति वार्तिकमन्तरायति—
भाष्ये—यद्येवमिति । 'इत्याह' इति वाक्यशेषः ॥

(आक्षेपसाधकं श्लोकभाष्यम्)

निवर्त्यमात्मन्तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

(भाष्यम्) आत्ममपि प्राप्नोति ॥

नैप दोषः ।

कैथम् ?

(प्रवीपः) निवर्त्यमिति । पुंवद्भाववदात्मस्यापि प्र-
ज्ञात् । तदत्र क्वचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य
प्रयोगाः समर्थ्यन्ते—महद्भूतेत्यत्र विकारभागः कर्तृत्वमाधीयते ।
गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतिभागः, महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रापि प्रकृ-
तिभागः । सधीभवन्ति ब्राह्मण इत्यादौ ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्,
च्यन्तस्य गतित्वाद् गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात् सधीभव-
नलक्षणाया विनिष्ठाया क्रियाया ब्राह्मणानां कर्तृत्वात् । सधः
सपद्यत इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममानस्य सधः कर्ता । यथा
व्याकरणस्य सूत्रं करोतीति करोतिमानस्य सूत्रं कर्म । व्याकरणं
सूत्रयतीत्यत्र तु सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणम् । एवमिहापि
प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषय कर्तृत्वम् । तेन ततो प्रकृतिव्यवस्था-
श्रय वचनम् । एव महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं

१ अभिधीयते—भिवस्येति शेषः ॥

२ तादृशवस्थया—अकृप्यारवस्थाया, भूतशब्दाद्वैते कवलवोऽकृप्या-
वस्थया गूढत्व प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

३ इदानीद्वयकर्मभावपुनश्चैतु पदविषय एव पाठो दृश्यते । इ. पुस्तके
क्षिप्यार्थं निर्दिष्टाह्वयः पाठः ॥

४ 'कथं' शब्दस्य इ. पुस्तके न पाठः ॥

५ महद्भूतजगदेति । महद्भूता ब्राह्मणोत्पन्न । अत्र दि निर्धारणो मह-
द्व्युत्पन्न एव धर्मा ॥

६ 'व्यापयतीत्यत्र सूत्रं' इति च. प्र. पाठः ॥

१ 'अमहति महच्छब्दो' इति च पाठः ॥

२ परिणामविषयत्वात्—परिणामव्यापकवस्थाय ॥

३ धर्मा—तत्र—विषयक इत्यर्थः ॥

४ पर—पुनर्—ब्राह्मणत्वात् ॥

५ तादृश—गूढवस्थाय, जलवस्थाय ॥

६ परिणाम इति । यदा विष्णोश्चर सुवर्णं कुण्डलाकारं पुनर्वाप्यते तदा
गूढवस्थयाऽपि परिणामो धर्मा—कुण्डलाकारं परिणाम इत्यर्थः ॥

७ विषयस्यैव परिणामनामने धर्मनिर्वाह—पूर्वावस्थामिति आदि ॥

८ समुच्चिन्त—उपपन्नोऽयमवस्थामधीयमाना ॥

शकः, महद्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाभावः । तत्र विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरनुमानिकी । महती सपत्ता, का? इति सामर्थ्यादेवामहतीति गम्यते । प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते । अमहान् सपत्ताः, केन धमेण? इति महत्त्वेनेति गम्यते । अतः त्वं सपयते—त्वद्भूतवीत्यत्र तु दृष्टौ मानये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाशयः पुरो भवति । मन्त्रमे तु क्रियमाणे बुध्दयस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत—त्वमन्यो भवेति । सर्वत्र चान् शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणम् । एष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवात् महद्भूतेत्यत्र च पुनर्द्वाववदात्वप्रसङ्गाद्वाभ्य-
कृता नोक्तः ॥

(उच्यते) : तनेवार्थं वार्तिके वानयशेषपूर्णेन स्पष्टयति—
(भाष्ये) आत्मसमीत्यादिना ॥

भाष्योक्तप्रकारादन्यप्रकारेण सर्वैष्टव्यमिति हि परोक्षमनूय रूप-
यति—तदत्र कश्चिदिति ॥ 'असद्वः सद्दः सपयते—सद्दीमवन्ति
म्राजणाः' इति वानयश्रुत्योर्वैषम्यमुपपादयति—सद्दीमवन्तीति ।
'व्याकरणं सृजयति' इत्यस्य व्याकरणं सृजकृष्णे करोतीत्यर्थः ।
सृजविशिष्टस्य करोतेरिति—प्रकृताद्युपादानेन श्रुत्युत्तिमान्
क्रियते । सृजतस्तु विशिष्टक्रियावचनः सृजयतिः, तस्य व्याक-
रणं करोति भावः ॥ भिन्नक्रियाविषयमिति । केवलविशिष्ट-
भेदेन भिन्नत्वं क्रिययोरेत्यर्थः ॥ ननैकलैव कर्तृत्वे परस्व क्रिया-
न्वयः कमवत आह—तत्र विकृतेरिति । कर्तृत्व तु द्वयोरपि ।
किन्तु कल्पविशेषाभावात् कल्पविशेषवन्तिनामानेव विशेषः,
'सम्पापारतरः कश्चिद्विदमैः प्रतीयते' इत्युक्तेः ॥ उक्तस्य विषय-
विभागात् नानानामाह—सर्धत्र चेति ॥ तदनाश्रयणे कीवमाह—
एष तु न्याय इति ॥ महद्भूतेत्यत्र चेति । न केवलस्य प्रयोगे
सामानाधिकरण्यं वैधिविकरण्यं चावहितमुचितमिति आहः ॥

(आत्मवाचकं श्लोकभाष्यम्)

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ।

कर्तृव्यं मन्ग्यन्ते

न लक्षणणेन लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य
ग्रहणम्, लक्षणोक्तश्चायम् ।

(प्रदीपः) तदर्थयति—यस्तु महत इति । 'सन्महत्-'
इति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम् । महद्भूत इत्यत्र तु 'कुण-
तिप्रादयः' इति व्याकरणिकः समास इत्यात्माभावः ॥

(उच्यते) : तदर्थयतीति । परिहारान्तरं दर्शयतीत्यर्थः ॥

१ 'मयसीति' इति च न पाठः ॥

२ 'ग्रहणं कर्तव्यं मन्ग्यन्ते, न लक्षणणे' इति च, ड. पुस्तकयोर्विच-
यातः ॥

३ 'प्रतिपदं तत्र' इति च, पाठः । 'प्रतिपदं सवति' इति च, पाठः ॥

४ अनभिधानयाभिधेति । 'पञ्चश्रुतपञ्चोऽस्य' इत्यादीनामनभिधान-
३१ पा० प०

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इदामपि तर्हि न प्रामोति—महान् बाहुरस्य—महा-
बाहुरिति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

शेषवचनात्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ।

तस्मात्सिद्ध्यति तस्मिन्

(भाष्यम्) यस्मात् 'शेषो बहुव्रीहिः' (२।२।३) इति
सिद्धे 'अनेकमन्यपदार्थे' (२४) इत्याह, तेन प्रैतिप-
दोक्तं तत्र भवति ॥

(प्रदीपः) शेषवचनादिति । शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं
वा कर्तव्यम्, अन्यतरेणेष्टस्य लाभात् । उभयोपादानं तु पुन-
र्विधानार्थम् । पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तबहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः
सपयते ॥

(उच्यते) : शेषग्रहणमिति । ननु शेषग्रहणं प्रथमान्तानां
समासस्यभाषं 'शेषादिभाषा' इत्यत्र शेषाधिकरसादित्यर्थेणामार्थं च ।
अन्यपदार्थग्रहणं च 'नयां ग्राह्याः सन्ति' इत्यत्र 'मा काहि' इति वानयार्थं
मा भूदित्यर्थमिति चेत्, न । 'पञ्च भुक्तवन्तोऽस्य' इति बहुव्रीहेरित्या-
नभिधानेनास्मात्पि वारणसंभवात्, वार्त्तपदार्थग्रहणप्रधानप्रथमान्तानां शेष-
ग्रहणेनेव वारणसंभवाच्च । सर्वन्विषयन्तमेवापीमावोऽसि लोकत इव
सिद्ध इति अन्यपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत् पुनर्विधानाधित्यर्थः । अत एव
भाष्ये 'शेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे' इत्युक्तम् । एवञ्च 'अन्यतरेण' इति
चिन्त्यम् ॥ प्रतिपदोक्तवदिति । यथा प्रतिपदोक्तं ह्येति प्रतिपत्तिः
पुनर्विधानेऽपि तद्वदिति बहुव्रीह्यावस्थानात्सिद्धिरिति भावः । वस्तु-
तोऽनभिधानेनाधित्य प्रतिपदोक्तत्वोपपादनं न युक्तम् । किञ्चैनमपि
महद्भूतोच्चारणेन विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वं दुर्लभमिति अनित्य-
त्वादनं परिभाषाप्रवृत्तिरित्येव युक्तम् । इत प्रत्याखरसामर्थे 'प्रधानतो
वा यत्' इत्युक्तमिति बोध्यम् ॥

(प्रकरान्तरेण समाधानश्लोकभाष्यम्)

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(भाष्यम्) अथवा गौणमुख्ययोर्मुर्त्ये संप्रत्ययः ।
तद्यथा—गौरनृवन्ध्योऽजोऽश्रीपोमीय इति न वाही-
कोऽनुवध्यते ?

कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः—गौस्तिष्ठति,
गामानयेति ।

अर्थाश्रय एतदेवं भवति, यदि शब्दाश्रये शब्द-
मात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

(प्रदीपः) प्रधानतो वेति । यस्मात् प्रधानस्य वृत्ति-

माश्रित्य अनपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत्यतिपदोक्तत्वं प्रतिपादयतीत्यादिकथनं न
युक्तमित्यर्थः ॥

५ 'कुण्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति च, ड. न पाठः ॥

६ 'गौरानुवन्ध्यो' इति च, ड. ट. पाठः ॥

रस्ति तस्मात् गौणस्यात्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादायतो गौणः । मुखमिव मुख्यः, प्रधानमित्यर्थः । 'शौखादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । लोके हि शब्द उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्यणि क्रियन्ते । व्याकरणेऽपि 'सं रूपम्—' इत्यत्र रूपप्रहणेन ज्ञापितं—रूपवत् अर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । तत्रापि मुख्यसैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् ॥ कथं पुनरत्र गौणता महद्वर्धस्य ? उच्यते—यस्यानुपचरितं महत्त्वं स मुख्योऽर्थः । न्वन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थोऽस्माऽभिधीयत इति महत्त्वममहत्त्वमुपचरितमिति गौणार्थाभिधानी महच्छब्दः, यया गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेष-स्थानाश्रयणात् गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः सिद्धः । कथं तर्हि 'ओत्' इत्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोऽभ-वदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रशङ्कसंज्ञा परिहृता ? एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र ब्रीहत्वमर्थस्य मुख्यमेव, तदाश्रयथ पुंवद्भावः । गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकारण्यात् पुंव-द्भावमात्रः । गोऽभवदित्यत्र त्वोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वा-प्रशङ्कसंज्ञाऽभावः ॥

स्थाने अमृशोध्यं वृक्षात्त्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यति-
रिक्तभ्यां कृत्पदान्भ्यामर्थवत्तात्पर्यनात्तस्यानवस्थार्थां नास्ति
गोणार्थत्वम् । पदान्तरसम्बन्धे हि पदस्य गोणार्थत्वाभिप्रायः ॥
अथवा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनार्थान्तरमभिद-
धाति, अभिस्तवप्रसङ्गात् शब्दाद्यसम्बन्धस्य । गोत्तु कविदा-
रोमितं गोशब्दप्रयोजकम्—गोशब्दो ह्येति । कञित्तु सुस्पष्टम् ।
यथा रज्जुं सर्पवैनाम्बवसाय सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं
जहाति । अर्थस्तु विपर्ययः । तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थ-
विपर्ययसंभवात् पदकार्येणैव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिक-
कार्येणैव विपर्यय एव चार्थे वृक्षात्त्वे अनुभूय गोशब्दो
वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्तते । अभिगोमी मागवकावित्यत्र
'अग्नेः स्तुस्तोमसोनाः' इति पदं न भवति, गौणत्वादभिगोम-
शब्दादर्थोः । प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतवान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः ॥

(उद्ध्योतः) 'प्रधानतः' इति आवादितात्परिर्निहा—यस्मात् प्रधानस्येति । यतः प्रधानतो वृत्तिरतस्त्वसिधेवात्त्वशास्त्रप्रवृत्तिरिति भाव्यावृत्तार्थः । गुणादिति । धर्मत इत्यर्थः । 'शास्त्रादिभ्य इति षष्' इति पाठः । 'शास्त्रादिभ्यो यः' इति पाठस्तु उगवादिस्त्वस्य-

माय्यविरुद्धः ॥ नान्विह शस्त्रे 'स्व' रूप' इति वचनाच्छब्दस्वरूपस्यैव
ग्रहणार्थो न गृह्यत इति कुतो गौणमुख्यन्यायोऽत आह—व्याक-
रणेऽपीति ॥ व्यन्तेन त्विति । प्रकृतिविकल्पोभेदविबध्नायां हि
चिः । तत्र महत्त्वा महत्त्वयोर्वैरोधात् कस्यचिन्मुख्यत्वमपरतोपचरि-
तत्वमासेयमिति लोकानुभवानुरोधेन वस्तुसर्वज्ञाऽवस्योपचर्यत इति
महदर्थस्य गौणत्वस्यैव ॥

पूर्वावस्थ इति । विद्यमानपूर्वावस्थ इत्यर्थः ॥ नन्वनया रीत्या
पूर्वत्त्वमपि न स्थायत आह—पूर्वज्ञाये त्यिति । शब्दविशे-
षस्य—अर्थोपस्थापकशब्दविशेषस्य । एवञ्च पदाम्तरसम्बन्धनिमित्त-
कोपापत्तिविशिष्टरूपककार्यं एव गौणमुख्यन्यायः, नैव पुनर्भाव इति
भावः । यत्तु 'सिद्ध्याः' इत्यर्थोपस्थापकम् । स तत्त्वोऽत्रापि मुख्य एवेति
तात्पर्यम् । 'अत्वं त्वं सपचते स्वद्वजति' इत्यादौ शुभद्रायादिदार्थ—
पर्यान्तरिति ॥ कथं तर्हीति । इयं शङ्कोपलक्षणम् । एवञ्चेऽपि
स्त्रीलक्षणाधोपस्थित्या गौणमुख्यन्यायविपर्ययोऽस्तौत्यपि शङ्का बोध्या ॥
तत्रोपलक्षितशङ्कोपरमाह—एवं तर्हीति ॥ स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्य-
मेवेति । तस्यैवाधोपस्थितेति भावः ॥ नन्वेवं 'गोमतीभूता' इत्य-
त्रापि पूर्वैवं सादिलवसरप्राप्तां शङ्कां निरस्यति—गोमतीभूते-
त्यत्रेति । यस्तुतो गोमतीभूतेत्यत्र गोमतीनदीमित्रा गोमतीनदीभूता-
इत्यर्थेनामापित्पुस्तकव्याज्जप्यते सर्वत्र मूर्ध्निष्ठतावसायाः प्रकृतेरेव
कर्तुंवरस्योक्तव्यम् । किञ्चैवं महर्षीतेत्यत्रापि पुनर्वचनपत्तिः ॥ अथ
'कथन्तर्हि' इत्यादिना कण्ठतः कृतशङ्कोपरमाह—निपातस्य
गौणार्थावहितेति । निपातपदेन चादिशेन्नैव चादीनामुपस्थितौ
ये सार्थाकस्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितेति भावः ॥

ननु 'गोतो ण्व' ईत्थंभवतो रूपस्य प्रथमाच्छब्दानामवर्त्त
 बुद्धेःसिद्धमत आह—प्रातिपदिकेत्येति ॥ तस्यामवस्थायाम्—
 प्रातिपदिकम्यानवानावस्थायाम् । पञ्च तत्सदृशकार्येष्वपि तन्मान-
 पर्यालोचनया गोणापेक्षानुमेषाप्तास्ति न्यायस्य विषय इत्यर्थः ॥
 अर्थाप्रकरणस्योद्धान्तरसंख्यादिनिर्देशस्वरूपमात्रेण यमर्थं शब्दः
 प्रत्याययति ॥ मुख्यः, यस्तु तदपेक्षः सोऽमुख्य इति न्ययसेति
 आशयः । तदाह—पदान्तरेति ॥ अतु पक्षं दूषयन् गौतम प्रकरा-
 न्तरेणाह—अथयेति । पूर्वं तु मुख्यानंपरित्यागेनान्याथैपिप्रग्रहः
 शब्दस्योक्तः, इदानीं तु मुख्यार्थैस्वारोपेणान्यत्र प्रयोग इत्युच्यते
 इति आशयः । अतिसूक्ष्मप्रसन्नमिति । शब्दार्थसंश्लेषस्य लितत्वं
 हि यत्रार्थं यस्य संबन्धग्रहास्तस्य कदाचिदपि तच्छब्दोच्चारणे बोध-

इत्यादि ग्रन्थ इति ॥

७ 'ग्रन्थः प्रौढोभ्यते । सर्वत्र' इति उ. पाठः ॥

८ बहुभूतेष्वपि । यथा योमतीभूतेष्वप्रकृतेः कर्तृत्वान्न पुंवद्भावः
 तथा च्छिम्भके सर्वत्र मूर्च्छितवस्थाया प्रकृतेः कर्तृत्वेनापि पुंवद्भावाना-
 पत्तिरिति संशयः ॥

[illegible]

१० 'इत्यत्रार्थगतो' इति ख. घ. पाठः ।

१ 'शाखादिभ्यो य इति यप्रत्यया' इति च. झ. ट-पाठः ॥

२. 'वस्तुसापूर्वावस्थे वस्तुनि उत्तरावस्थोपचर्यन्ते' इति ख. घ. पाठः ।

१ यमु त्रिपा इति । पुनर्ज्ञानविधायके सुखे विद्या इत्यर्थोपरधत्तकर्मिणि
द्वारयः । श्रीवत्पार्थस्य न मुदयत्वमेव न गौणवर्धित्युत्तरम् ॥

॥ पदान्तरोत्तीति । मदीये गौणमुद्रवन्वायप्रसरणार्थकस्य णे-पदान्तरसंबन्ध-
मिषयेवात्तमिषि ह्यस्य कथं रूपे पदान्तरपदनिवेगस्तव्यवतीत्यादौ गुण्यदा-
देवार्थः इत्यर्थः ॥

* 'पुंवारं स्यादत जाह' इत्येव घ. ङ. पाठाः ।

६ अउ गोमतीनृपस्यसागवितपुंस्त्वद्गोमतीनृपेत्वन न पुंस्त्वद्गोम इति
माधोने जागरुके कथं कैरप्योक्त ध्यापानवत आह—गोमतीमनेत्वन न

विपत्वाभावाभावः । तदुक्तं—स्वाधेपरित्यागेनेति । स्वार्थस्य बोध-
विपत्त्यत्यागेनेत्यर्थः । तज्जन्यबोधविपत्त्यत्यवेव हि शब्दस्वाधेन सम्म-
न्धः । तादात्म्यादिरूपोऽपि बोधविपत्त्यत्यागवत्कल्प्यः, तदभावे हीयेत ।
अनेकार्थानां तु चन्दन्यतमस्य बोधविपत्त्यत्यागभावाभाव एव तत्सम्बन्ध-
नित्यत्वमिलाशयः ॥ क्वचित्तिविति । यथा 'या रोम्भि' इत्यादौ ॥
अन्यत्रान्यशब्दः स्वार्थापरित्यागेन वधेय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा
रज्जुमिति । तत्र क्वचिदनाद्यापारोपः, क्वचिदाहारापे इत्यन्यत् ॥
अर्थस्त्विति । विशेष्यभूतोऽर्भस्तु इत्यर्थः ॥ अप्रतिष्ठाभक्तत्वमपि
गौणत्वं दशमप्राह—अस्मिन्तोमाविति । देवताविशेषवाचिनोर्यदा
यद्वच्छास्यस्य सत्त्वेत्तदेवमुदाहरणम् । यदा त्वय माणवकः—अग्निः,
अथ सोम इति केनविषयैकं परोऽस्मिन्तोमो भोजयेति इन्द्र प्रयुञ्जे तदा
गौणश्राद्धपि कर्ममपि गौणत्वमेवेति बोध्यम् । प्रतिज्ञदेवताद्वन्द्ववाच्य-
मीषोमसम्बन्धस्य तत्सदृशपरत्वे 'अग्नीषोमी माणवकौ' इत्यत्र इत्यत्रैव
भवत एव । तत्प्रयुक्तिरेवायं गौणार्थोपस्थापकनामावाहः ॥

(६४४९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूप-
संख्यानं पुंवद्वचनं चासमाना-
धिकरणार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं
कर्तव्यम्, पुंवद्वाच्यत्वात्समानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः ।
महत्या घासः—महाघासः । महत्याः करः—महाकरः ।
महत्या विशिष्टः—महाविशिष्टः ॥

(प्रदीपः) महदात्वं इति । केचिदन्वाच्ये 'च'शब्दं
मन्यमाना महतो घासः—महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति ।
यथा तु भाष्यं तथा सप्रत्यये 'च'शब्द इति पुंवद्वाच्यविशेषो-
नात्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) यथा ॥ भाष्यमिति । वैपाचशब्दोदाहरणं
विज्ञाप्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषणमन्योदाहरणद्वानादिति भावः ॥

(६४५० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ * ॥

(भाष्यम्) अष्टनः कपाले हविषि उपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अष्टकपालः ।

हविषीति किमर्थम् ?

अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टकपाल इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत
इति तदित्यर्थं समासः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तस्य 'द्विगो-
लंङ्' इति लङ् ॥

अष्टकपालमिति । समाहारे द्विगुः, 'यानादिभ्यः प्रति-
पेयः' इति लोत्वाभावः ॥

(६४५१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥

(भाष्यम्) गवि च युक्त उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अष्टागवेन शकटेन ।

युक्त इति किमर्थम् ?

अष्टागवं ब्राह्मणस्य ॥

(प्रदीपः) अष्टागवेनेति । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति
त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुः, 'गोरतद्वितल्लुकि' इति टच् समासा-
न्तः । तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्ययाद् गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य
निवृत्तिः । अथवा समाहारे द्विगुः, तत्र साहचर्यादभेदोपचारा-
दष्टागवेन युक्तं शकटं—अष्टागवमुच्यते ॥

(उद्घोषः) कथं तर्हि युक्तशब्दाभावे तदर्थप्रतीतिरित-
भाह—अष्टौ गाव इति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ दीर्घं सत्यपि युक्त-
शब्दनिवृत्तिर्दुर्लभा, उपायान्मावाह—इत्यत आह—अथपेति । अभेदो-
पचाराभावे तु प्रत्युदाहरण बोध्यम् ॥

(श्लोकसंग्रहः)

अन्यप्रकृतिरमहान्

भूतप्रकृतौ महान् महत्वेव ॥

तस्मादात्वं न स्या-

त्पुंवस्तु कथं भवेत्तत्र ॥ १ ॥

असहति महान् हि वृत्त-

स्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽप्यम् ॥

तस्मात्सिद्ध्यति पुंव-

निवर्त्यमात्वं तु मन्यन्ते ॥ २ ॥

यस्तु महतः प्रतिपदं

समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥

कर्तव्यं मन्यन्ते

न लक्षणेन लक्षणीकृतश्चायम् ॥ ३ ॥

शेषवचनास्तु योऽसौ

प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥

तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन्

प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

(१२२४ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २७)

२९०६ द्व्यष्टनः संख्यायामवहुनीह्य-
शीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥

(मयंदाकरणभाष्यम्)

प्राकृशतादिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—द्विशतम्, अष्टशतम्, द्विसह-
स्रम्, अष्टसहस्रम् ॥

(१२२५ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २८)

२९०८ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ
सर्वेषाम् ॥ ६।३।४९ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

सर्वेषां ग्रहणं किमर्थम् ?

चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ग्रहणं सर्वेषां विभाषा
यथा स्यात्, द्व्यष्टनः—त्रैश्व ॥नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनु-
वर्तिष्यते ।यदि तदनुवर्तते, त्रेखयस-द्व्यष्टनोश्चेति द्व्यष्टनो-
रपि त्रैयश्चादेशः प्राप्नोति ।

नैप दोषः । मण्डूकगतयोऽधिकाराः ।

तद्यथा—मण्डूका उक्त्युत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्व-
धिकाराः ।(प्रदीपः) मण्डूकगतय इति । द्वाष्टशब्दार्थं त्रय-
आदेशो न द्योति वक्ष्यमिति त्रयआदेशेन सवन्धाभावादिवैव
द्वाष्टनोरभिसम्बन्धः ॥(उद्घोषः) नन्वधिकारेषु नदीप्रवाहान्यास्य युक्तवाक्यं मण्डूक-
गतिरित्याशङ्क्यायोग्यत्वाद्वासात्मकम् इत्याह—द्वाष्टशब्दाद्यर्थमिति ॥

(प्रकारान्तर्वयोपकभाष्यम्)

अथवा एकयोगः करिष्यते—द्व्यष्टनः संख्याया-
मवहुनीह्यशीत्योः, त्रेखयः । ततः—विभाषा चत्वा-
रिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ।
अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥(प्रदीपः) अथवेति । एका भवतिप्रिया आत्यत्रय-
भादेशकर्तृत्वादीयते । ततो यस्मिन् कांटे द्वाष्टनोरात्वं तस्मि-
न्नेव त्रिगन्धस्य त्रयआदेश इत्यर्थः ॥अथवोभयमिति । समुदायोऽपेक्ष्यते, स तु एक एव-
इति 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यपि नास्ति ॥(उद्घोषः) ननु विषयेभेदेन वाक्यभेदस्य युक्तत्वात्कथमेक-
योगत्वश्च आह—एका भवतिप्रियेति । प्रतिपत्तिवाक्यमेकम्,
प्रक्रियानामकं ॥ मिषत् इति भावः ॥ ननु लैङ्गिकेऽपेक्षाकृष्णेऽपि-
कारेऽपि अनन्तरसंवापेक्षा स्यात्तु न्यवहितसेलत् आह—समु-
दायमिति ॥

(१२२६ विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. २९)

२९०९ हृदयस्य हृल्लेखयदण्णालासेषु
॥ ६।३।५० ॥

(हृदादेशाधिकारणम्)

(अण्प्रहणाक्षेपभाष्यम्)

यदण्प्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम्, तत्र प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तत्तादेर्ग्रहणं भवतीति यदण्णन्ते
प्राप्नोति ॥(उद्घोषः) नाप्ये—यदण्णन्ते प्राप्नोतीति । ननु 'प्रत्यय-
ग्रहणे चापञ्चम्याः' इति विषेयात्कथमत्र तदन्तविधिः, यदर्थोः परत
इत्युक्ते कस्मात्—इति आकाङ्क्षासत्त्वेन बुद्धयाशङ्क्योः परतसंसादेश
श्लक्ष्णमाह । अत एव 'अपि च' इत्यादौ न तदन्तविधिरिति चेद्,
न । 'उत्तरपदे' इत्यनेनान्वयाय तमेव विशेष्यमाश्रित्य सामर्थ्येन
तदन्तविधिरित्युच्यते । सिद्धान्ते त्वेतिप्रिये 'उत्तरपदे' इत्यसम्बन्धो
शपकारेवेति बोध्यम् ॥

(६४५२ समाधानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यदण्प्रहणे रूपग्रहणं लेख-
ग्रहणात् ॥ * ॥(भाष्यम्) यदण्प्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।
कुतः ?लेखग्रहणात् । यदयं लेखग्रहणं करोति तत्
ज्ञापयत्याचार्यः—न यदण्णन्ते भवतीति ॥(प्रदीपः) रूपग्रहणमिति । स्वरूपस्य ग्रहणम्, न ॥
तदन्तसेल्यर्थः ॥लेखग्रहणादिति । एतद्वचनान्ययाऽनुपपत्त्या च लेख-
शब्दोऽण्णन्तो गृह्यते, न तु पचन्त इति पनि हृदमलेख इत्येव
भवति ॥(उद्घोषः) रूपग्रहणम्—इत्यस्य 'रूपस्य ग्रहणम्, नापेक्ष' इति
नापेक्ष इत्याह—स्वरूपसेति ॥

१ 'द्विशतम्, द्विशतम्, अष्टशतम्, अष्टशतम्' इति छ. पाठः ॥

२ 'प्रभृतौ सर्वेषां विभाषा' इति छ. पाठः ॥

३ 'मयंदा' 'मयं' इति छ. पाठः ॥

४ 'मयंदा' 'मयंदा' इति छ. पाठः ॥

५ 'त्रय आदेशः' इति छ. म. च. पाठः ॥

६ छ. उक्तं चेति वार्तिकमिति ॥

७ छ. उ. उक्तं चेति वार्तिकमिति, अन्तरं ॥ 'समुदाय इति' इत्येव

हृदये । मण्डूकगतय—समुदायो—इत्यस्याविशेषात् 'समुदायमिति' इति युक्तम् ॥

८ पञ्चम्यादन्तरस्य मयंदापञ्चम्यादन्तरस्य—यदणोरिति ॥

९ सिद्धान्ते सिद्धिः । सिद्धान्ते तु 'मिथेतिप्रिये' इत्यत्र वदन्तिप्रिया

'मिथेतिप्रिये' इत्यर्थे 'मिथेतिप्रिये' इत्यस्य अन्तर्गतं 'मिथे' । 'मिथेतिप्रिये'

१० 'हृल्लेख' इत्यर्थे 'उत्तरपदादिप्रिये' इत्यस्य अन्तर्गतं 'हृल्लेख' इत्यस्य अन्तर्गतं

इति वार्तिकम्, येन उत्तरपदादिप्रिये सिद्धे न सिद्धिः ॥

ननु धनन्ते लेखग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कृत्वा शापकत्वमत आह—
पुनर्द्वचनेति । एतद्व्यापकत्वं वचनेत्यर्थः ॥

(सामान्यापेक्षशापकभाष्यम्)

अपर आह—अत्यल्पमिदं शाप्यते, सर्वत्रैवोत्तर-
पदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

कुतः ?

लेखग्रहणादेव ।

किं प्रयोजनम् ?

कुमारीगौरितरा । यादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति
ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) सर्वत्रैवेति । प्रकरणापेक्षं शापकमाश्रीयते
न त्वेतद्योगापेक्षतेत्यर्थः ॥

कुमारीगौरितरेति । उदाहरणदियिगम्, समास-
सुदाहार्यः—कुमारीगौरितरेति । अत्र हि धान्त उत्तरपदे
पुनर्द्वावं बाधित्वा ह्रस्वत्वं स्यात्, सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्र-
हणे तदन्तविधेः प्रैतिपेध इति । उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य
पेन विशेषणस्यादेव तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविधि-
निषेधस्य तु फलं दृष्टीर्णं इत्यत्र धातुत्तरकारस्य नवनिवार-
णम् । विशेष्यानिर्देशाच्चत्वे विग्रहा तदन्तविषयभावात् ककव-
तुत्कारस्यैव नत्वं प्रवर्तते ॥

(उद्घोषः) उदाहरणदियिगिति । भाष्ये—कुमारी गौरितरा-
इति सिधे इत्यर्थे इत्यन्त्येः वस्तुतो वयोवाचकानां 'जातेरस्त्रीवि-
पया—'इति सूत्रे जातिरुल्लङ्घनप्रयत्नपेन वैकल्पिकजातिव्यर्थबोधनात्
'जातेर्य'इति निषेधपक्षे भाष्ये प्रयोगः समास एवेति न दोषः ॥
बाधित्वेति । परत्वादिति भावः ॥ ननु सञ्ज्ञाश्रये विधौ तदन्तग्रहणा-
भावस्य 'सुतिङन्'इत्यन्तग्रहणेन जातिरित्येतद्व्ययं तत्त्वसङ्गोऽत
आह—सञ्ज्ञाविधाविति । सञ्ज्ञाया निषेधत्वे स निषेधो न तु
तदामनेऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ नन्वेव सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य किं
फलमत आह—संज्ञेति । अन्यथा 'ककवत्' इत्यनेन तदन्तस्यैव
सञ्ज्ञायामत्र दोषः ॥ दासपरत्वंसंप्रचये—दृष्टव्येति । ननु नावविभागे
निष्ठान्तस्य—इत्यर्थस्यादेव दोषोऽत आह—विशेष्येति ॥

(शापकापेक्षभाष्यम्)

यचेतत् शाप्यते, 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६)
इति खित्येयानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥

(समाधानभाष्यम्)

खित्यनन्तरो ह्रस्वभाषी नास्तीति कृत्वा खिदन्ते
उत्तरपदे भविष्यति ।

ननु चायमस्ति—स्तनन्धय इति ।

अत्रापि शाप व्यवधानम् ।

एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिव-
द्भावाद्भव्यवधानमेव ।

अथवैतज्जापयत्याचार्यः—खित्यनन्तरस्य न भ-
वतीति यद्यमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । न हि
खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥

(प्रदीपः) ननु चायमिति । सर्वत्र कर्तुमिमाना-
च्छोऽप्रशृणो मन्वते ॥

अत्रापीति । यथा पचतीत्यत्र केनाभिहिते कर्तारं शाप्
भवति, एवमत्रापीति भावः ॥

एकादेशे कृत इति । अयादेशात् परत्वादेकादेश
इति भावः ॥

स्थानिवद्भावादिति । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिव-
द्भावो न बाध्यते ॥

अथवेति । न ह्यव्यायात्परः खितप्रत्ययः सम्भवति ॥

(उद्घोषः) खशैवेति । 'कर्तार'इति विकरणस्यैवार्थनिर्देश
इति तैदमिमानः ॥

यथेति । सार्वधातुकविशेषण कर्तृप्रशङ्गमिति भावः ॥

नन्यादेशोचरमेकादेशे ह्रस्वभावितोऽभावात् दोषोऽत आह—
परत्वादिति ॥

ननु शापिततदन्तविषयभावसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं बाध्यतामत
आह—श्रुतेर्लिङ्गमिति । स्थानिवत्त्वं भौतम्, तदन्तविषयभा-
वस्तु केन इति भावः ॥

(१२२७ विधिवृत्तम् ॥ ६।३।३ आ. ३०)

२९११ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु

॥ ६।३।५२ ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६४५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं

पदोपहृतार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पदोपहृतार्थम् । पादेनोपहृतं—पदोपहृतम् ।

'तृतीया कर्मणि' (६।२।४८) इति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वे
पूर्वपदान्तोदात्तं यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) पादशब्दो गृयादित्वात्, 'खाश्रयिमादन्ता-
नाम्'इति वाऽऽश्रयुदात्तः, तदादेश आन्तधातुपुरात एव प्राप्नो-
तीत्याह—पदादेश इति ॥

१ कुमारीगौरितरेति । केपटन्ते 'कुमारी गौरितरा' इति वृत्त-
पाठः । सेवरश्मये ३ 'कुमारीगौरितरा' इति धामाधिक पर पाठः ॥

२ 'इति स्यात्' इति च. स. पाठः ॥

३ 'प्रतिषेध उत्तरपदाधिकारे' इति च. पाठः ॥

४ तदभिधान इति । अद्वयत्वं इत्यत्र विज्ञानयोः द्रव्यभाषी वदति ॥

इति मन्त्रवचनाश्रयेऽपि शास्त्रमिति भावः । एव च 'कर्तारं शाप्' इत्यत्र
सार्वधातुके परे कर्तव्यं कर्तव्यं इति केदरेऽभिधानं यथावतः । 'अत्रापि दास
व्यवधानम्' इति तु मते कर्तव्यं सार्वधातुके पर इत्येवार्थः ॥

५ 'पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम्' इत्यत्र वदति ॥ 'पदोपहृतार्थम्'
इति श्रुतेरिति च. स. पाठः ॥

पदोपहतमिति । अत्र 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरूपेऽन्तोदात्तत्वं भवति । तत एकादेशः 'खरितो
वाऽनुदाते पदादौ' इति पक्षे खरितः, पक्षे वृद्धातः ॥

(उद्योतः) पदादेशोऽत्रादेन्तः ॥ अदन्तानामिति । अन्ते-
न्तानामिति पाठेऽपि एव वार्थः ॥

भाष्ये—पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे इति । परत्वादेकादेशात्पूर्व-
स्वर इत्यर्थः ॥

(६४५४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उपदेशिवद्वचनं च खर-
सिद्ध्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपदेशिवद्भाष्यश्च वक्तव्यः ॥

किं प्रयोजनम् ?

स्वरसिद्ध्यर्थम् । उपदेशावस्थायामन्तोदात्त-
निपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात् ।
पदाजिः, पदातिः ॥

(प्रदीपः) उपदेशिवद्वचनमिति । यथोपदेशिनः
स्वरः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथाऽस्यापीत्यर्थः ॥

समासस्वरेणेति । समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः ॥

(उद्योतः) कृत्स्वरेणेति । समासान्तोदात्तत्वापवादसा-
कृदुचरपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः ॥

(१२२८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३१)

२९१२ पद्यत्तदर्थे ॥ ६ । ३ । ५३ ॥

(६४५५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । पादेन चरति-पदिकः ॥

(प्रदीपः) पदिक इति । 'पर्णादिभ्यः छन्' इति छन्
प्रत्ययः ॥

(१२२९ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३२)

२९१५ वा घोषमिश्रशब्देषु

॥ ६ । ३ । ५६ ॥

(६४५६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ निष्के चोपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) निष्के चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चि-
ष्केण । पादनिष्केण ॥

(१२३० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३३)

२९१६ उदकस्योदः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ५७ ॥

(उदादेशाऽधिकरणम्)

(६४५७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) संज्ञायामुत्तरपदस्येति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात्—लोहितोदः । क्षीरोद इति ॥

(प्रदीपः) उदकशब्दसमानार्थं उदकशब्दो विद्यते, तथा च
'अप्रसन्नः प्रसन्नोदम्' इत्यवज्ञायामप्युदकशब्दः प्रयुज्यते । संज्ञायां
तत्त्वकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः । एतदन्त्ये
न युज्यन्ति, एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात् ॥

(उद्योतः) एतदन्त्य इति । एवञ्च प्रसन्नोदमिति प्रयोगो-
ऽसाधुरिति सूत्रबलादवसीयत इति भावः । न्यवस्यार्थं स इत्यपदे ॥

(१२३१ विकल्पविधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३४)

२९१८ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्य-

तरस्याम् ॥ ६ । ३ । ५९ ॥

(एकहलादिपदाक्षेपभाष्यम्)

एकहलादाविति किमर्थम् ?

उर्दकस्थानम् ॥

उच्यमानेऽप्येतस्मिन् वचनेऽत्र प्राप्नोति, एतद-
न्येकहलादि ।

किं कारणम् ?

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः, उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च
वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् न द्वौ युगपदु-
च्चारयति ।

तद्यथा—गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक् प्रवर्तते,

खोदः खञ्जायाम्' इत्येव मिल मन्तेते । 'न वेति विभाषा' इति घृणे
भाष्ये 'एक हलादौ' इति सूत्रस्याभावात्विभाषावस्योकारात् । एव च एक-
हलादाविति सूत्रमज्ञायाम् पूर्वमासमेवोदादेशे विकल्पपक्षीत्याशयः ॥

६ 'उर्दकस्थानम्' इति च. छ. पाठः ।

७ 'एकहलादावित्युच्यमानेऽत्रापि' इति ट. पाठः ।

८ 'अत्रापि' इति च. छ. छ. क. पाठः ।

९ 'न द्वौ युगपदु' इति च. छ. छ. पाठः ।

१ अत्रादन्त इति । सूत्रे प्रदादेशोऽदन्त इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे पदिति ह्रस्व-
नादेशविधानात् ॥

२ अदन्तानामिति । साहचर्यादमन्तानामिति सूत्रपाठेऽश्लेष्यः ॥

३ ननु समासान्तोदात्तत्वेन बाधयेत् अन्तोदात्त एव स्यादिति नाभिधा-
पयितुं भाट्ट—समासाश्रयेणेति ॥

४ नैतद्वर्तिनमिति अ. क. पाठः ।

५ एवमर्थः स इति । एवमह्लादिति वक्ष्यमाणो विकल्पो व्यवाचा-
र्थः, तेन यदा पुराविश्वतोदात्तमिति कृत्वा तदा पूर्वमिति चेत् 'उर्दक-

न तावदौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे, न ताव-
द्रकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न ताव-
द्रकारे नापि औकारे । उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णा-
नाम् । उच्चरितो वर्णः प्रध्वस्त इति ।

अथापरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः॥

(प्रदीपः) एकहलादाविति किमर्थमिति । अति-
प्रसङ्गनिवारणायानध्योदनर्थमिति भावः ॥

एतदपीति । संधारस्यैकस्यादित्वात् ॥

एकैकवर्णवृत्तित्वादिति । यनेनेकस्य वर्णस्य युगपदु-
च्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । कमोच्चारिता
अपि वर्णा यच्चवतिष्ठेत् पदादिष्वत् तदा स्थानशब्दे युगपद्व-
योद्वयलम्भादादित्वं स्यात् । यतस्तु नोच्चारणे नाप्युपलब्धौ
वर्णानां योगपचम् । तस्मादेकस्यैक हल आदित्वमिति नार्थ एक-
प्रहणेन । 'हलादी' इत्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥

(उद्घोषः) 'किमर्थम्' इति किञ्चिद् शेष इत्याह—अति-
प्रसङ्गेति ॥

भाष्योक्तं हेतुद्वयं प्रतिपादयति—यद्यनेकस्येति । एकशब्दः
संख्यावाचीति भावः । एकप्रहणस्यैवायमाशेषो न तु हलादिप्रहण-
सापीत्याह—एकप्रहणेनेति ॥

(एकहलादिप्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

एवं तर्हि 'एकहलादी' इत्युच्यते, सर्वश्रेयैक-
हलादिः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—साधीयो य
एकहलादिरिति ।

कश्च साधीयः ?

यत्रैकं हलमुच्चार्यामुच्यते ॥

(प्रदीपः) तत्र प्रकर्षगतिरिति । असहायवाच्येक-
शब्द आश्रीयते, समानजातीयस्य सहायत्वेन प्रविद्धतर इति
स एव निवर्त्यते । तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णा वर्णस्य
न सहायत्वभावि 'युद्धौ कृत्वा सन्निविष्टः' इत्यनेन न्यायेन
यस्मानन्तरं द्वितीयो हल नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस-
इत्याश्रीयते ॥

(उद्घोषः) असहायवाच्यास्येन परिहार इत्याह—अस-
हायेति । यद्यपि 'अतिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम्' इत्यादौ विनावी-
योऽपि सहायः, तथापि स न प्रसिद्धतर इत्यर्थः । समानजातीयस्य

१ अथापर इति । यद्यपि 'यवान्' इत्यत्र सहायस्यैव सहायस्येति गत-
मते तथापि सहाय एक एव, न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायो भवितुमर्हति—
इति तदर्थः ॥

२ 'वर्णस्य सहायः' इति ट, छ, पाठः ॥

३ अतिप्रसङ्गेति । यत्र एकवर्णोच्चारणेऽपि बहुवर्णानामित्यादौ गतेन
यनेनतिप्रहणनिवारणप्रार्थनस्य 'एक' शब्दस्य नास्तीत्यर्थः ॥

४ 'सकारस्यैवादितात्' इति छ, घ, पाठः ॥

५ यच्चवतिष्ठति । यतो वर्णावृत्तयामेव उपलब्धौ वा येष्वपि नास्ति
अतो नार्थ एकप्रहणेनेत्यर्थः ॥

६ हेतुद्वयं—पक्षवर्णवृत्तित्वाद्वाक्यः, यद्यपिप्रहणस्यैव—इति हेतुद्वयम् ॥

योजयितव्यत्वेन ॥ तत्र यच्चपीति । यच्च सर्वत्र वर्णस्यसहाय-
त्वावश्यकत्वाप्रतिष्ठिरित्यर्थः ॥ तथापीति । यौद्धं साहायकमायित्व
व्यावर्तप्रसिद्धिरिति भावः ॥ तदेव दशयति—यस्मानन्तरमिति ।
भीष्मस्तरसत्तु सहायानाम्येकशब्दाध्वने एव—इत्यन्ये ॥

(१२३२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ३५)

२९२० इको ह्रस्वोऽडधो गालवस्य

॥ ६ । ३ । ६१ ॥

(हस्ताधिकरणम्)

(६४५८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्—अलायुक्तर्कन्धुहन्मुफळम्—इति ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(प्रदीपः) उत्तरपदमान इति । यस्यान्यापेक्षया
व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मादपीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) मानशब्दः कार्त्तव्यवाचीत्याह—यस्येति ॥

(६४५९ उपसंख्यानफलवोधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सर्वान्ते लोकविज्ञानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकविज्ञानादि यदेतत् सर्वान्त्यं पदं
तस्मिन् पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यपरोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते—अलायुक्तर्क-
न्धूश्च—अलायुक्तर्कन्ध्वो, अलायुक्तर्कन्ध्वो च हन्मू-
श्च—अलायुक्तर्कन्धुहन्मूश्च, अलायुक्तर्कन्धुहन्मूनां
फलं—अलायुक्तर्कन्धुहन्मुफळम्—इति ।

यद्येवं हन्मूः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ।

राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ॥

(प्रदीपः) अलायुक्तर्कन्ध्वाविति । पातिपरत्वाभा-
वादेकवद्भावो न कृतः ॥

यद्येवमिति । 'अरुणाचूतम्' इत्यनेन । त्रयाणां ॥ द्वन्द्वे
तस्ये तदपेक्षितेऽन्त्योऽन्त्यपरत्वाभावात् पूर्वनिपाताप्रसङ्गः ॥

० 'लुक्पठ्यते' इति छ, पाठः ॥

१ भाष्यस्तरसतिरिति । 'यद्यदातिनिपाताने' इति सूत्रे असहाय इति
विशेषणस्याप्यत्र न विशेषणस्यैव केवलं एकशब्दं जनादीयते तत्र स शब्दः
सहायवाच्येय, सतिद्धत्वात् ॥ यथापि 'यद्यत्किञ्चिद् वा' इत्यपि एवशब्दः
सहायवाच्येति भाष्यस्येति ॥

२ यस्यान्यापेक्षयेति । यथाकथञ्चिद् यतोत्तरपदत्वं तस्मिन्पि परतो
ह्रस्व इत्यर्थः । तेन वर्णं यद्यन्त्यस्य हन्मूश्चान्यपेक्षया पूर्वपदस्येति तस्मात्
परतो 'अन्त्योऽन्त्यस्य ह्रस्वः सिध्यति' ॥

३ 'सर्वान्ते हि लोकः' इति च छ, झ, पाठः ॥

१० 'सर्वान्ते' इति घ, पाठः ॥

(उद्योतः) तच्चे तरङ्गिनद्वैत इति । द्वयोरेकस्य निर्धारणे एव तद्विविधानात् द्वयोरेव समस्ते तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्ये प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा एवं विग्रहः करिष्यते—दन्भावाः फलं—दन्भु-फलं, कर्कन्धूश्च दन्भुफलं च—कर्कन्धुदन्भुफलम्, अलावुश्च कर्कन्धुदन्भुफलं च—अलावुकर्कन्धुदन्भु-फलमिति ।

एवमपि फलेनाकृतोऽभिसंबन्धो भवति ।

नैप दोषः ।

प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते ॥

(प्रदीपः) प्रत्येकमिति । 'ओरन्' इत्यत्र फले लुकि कृते ननुसंकाश्रयं हस्तस्वम्—इति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति ॥

(उद्योतः) ननुक्तमाप्ते, प्रत्येकं फलशब्दसंबन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेणैव फलवाचित्वमलम्बादेः, वरफलसपत्न्या तु प्रत्येकं फलशब्दसमोऽसिक्तत्वाद्—ओरजिज्ञेति । 'ओरन्' इत्यस्य श्रित्यर्थः ॥

(६३६० प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इयङ्कुवङ्गव्ययप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङ्कुवङ्गभाविनामव्ययानां च प्रति-षेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम्, भूकुलम् । कौण्डीभू-तम्, कुण्डीभूतम्—वृषकुलम् ॥

(पर्युदासभाष्यम्)

अभूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भूकुंसः, भू-कुंसः । भूकुटिः, भूकुटिः ।

अपर आह—अकारे भूकुंसादीनामिति वक्त-व्यम् । भूकुंसः । भूकुटिः ॥

(उद्योतः) 'इयङ्कुवङ्ग' इति निषेधनिषेधमाह—भाष्ये—अभू इति ॥

(१२३३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३६)

१२२१ एकतद्धिते च ॥ ६ । ३ । ६२ ॥

(एकतद्धितेपदप्रयोजनभाष्यम्)

एकतद्धिते किमुदाहरणम् ?

एकत्वम्, एकता—इति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत् सिद्धम् ।

कथम् ?

'तसिलादिष्व कृत्वसुचः' (६।३।२५) इति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—एकस्या आगतं—एकल-प्यम्, एकमयम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्—एकत्वम्, एकता ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति ।

उक्तमेतत्—*त्वतलोर्गुणवचनस्य—इति ॥

(प्रदीपः) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । एकशब्दो यदा संख्यावाची तदा गुणवचनः, यदा असंख्यावाची तदा गुणव-चनो न भवति ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तसिलादिष्विति । तसिलादिषु त्वतला-वपि परिगण्येते । 'त्वतलोः'—इति तस्यैव नियामकमिति भावः ॥ नन्वे-कशब्दस्य संख्यावाचितया गुणवचनत्वमस्यैवेत्यत आह—एकशब्द इति । विन्ध्यतेतत्, गार्कजरसत्रयोपसमाप्त्योक्तरीत्या संख्या-शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् ॥

(उत्तरपदे पदप्रयोजनभाष्यम्)

अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् ?

एकशब्दी ।

नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

कथं पुंवद्भावः ?

समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः ।

इदं तर्हि—एकस्याः क्षीरं—एकक्षीरम् ।

इदं चाप्युदाहरणम्—एकशब्दी ।

ननु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति ।

न सिद्ध्यति । 'न कोपधायाः' (६।३।३७) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैपोऽस्ति प्रतिषेधः ।

उक्तमेतत्—*कोपधप्रतिषेधे तद्धितव्युग्रहणम्—इति ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । 'न कोपधायाः' इति प्रति-षेधाभावे 'जिवाः पुंवत्'—इत्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु 'पुंवत्कर्मभा-रय'—इत्यनेन, तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्यते—परत्वा-त्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वा-श्रयणे हस्तत्वेनैवानेन परत्वाद्भाष्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्य-णोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान्, रूपस्यान्यथासिद्धत्वात् ॥

(उद्योतः) ननु 'उक्तमेतत्' इत्यादि न्यर्थम् । प्रतिषेधवि-

शारीनारम् इति निषेध इत्यर्थम् ॥

१ 'एकता' इत्येव इतिग्रन्थद्विधा पाठः अ. पुच्छे ॥

२ 'कथं पुंवद्भावः' इति अ. च. पाठः ॥

३ आकटोति । तत्र हि त्वे गुणवचनसंज्ञावाच्येतिभिः संज्ञाभिः—उदवा-

दिर्लक्ष्यभिः वाच्यं नत्वा लक्षितशुद्धम् । एवञ्च उदवादिष्वप्यतिरिक्तं गुण-वचनत्वमिति तदपराधविषयं ६३६२२२ न गुणवचनत्वमिति भावः ॥

१० 'पुंवद्भावः' इति पदं अ. पुच्छे न ६३५३ ॥

१ इति भाव इति । एवञ्च एवमाद्ये 'अस्याप्युदरम्' इत्येतन्न परमिति एा रूपस्य न पूर्वनिपातप्रसङ्गः ॥

२ 'अथवा इत्यस्या' इति अ. पाठः ॥

३ 'फलसम्बन्धस्य एवातिरिक्तत्वात् आह' इति अ. पाठः ॥

४ 'भूकुलम्' इति अ. ट. अ. च. पाठः ॥

५ 'कौण्डीभू' इति अ. ट. अ. च. पाठः ॥

६ निषेधनिषेधेति । इयङ्कुवङ्गव्ययप्रतिषेध इति निषेधस्य 'अभू'—

यस्य 'यवकनेधारम्' इत्यस्यान्तः । किञ्च समानाधिकरणलक्षणः पुनश्चात्र इत्यन्यदुक्तम्, परस्मै कर्तृधारयलक्षणस्यैवौचित्यादत्तत्वात् — न कोपभाषा इतीति ॥ चावययेणेति । भिन्नानि सूत्रसिद्धयेन — सूत्रसैन्यपार्यपत्त्याभावेनेत्यर्थः । कृते त्रिदनेव प्राप्नोतीत्यन्यत् । न च भाष्यकारोदाहरणान्यपि 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे' इत्यनेन सिद्धान्तिं वाच्यम् । एतच्छ्रुतद्वाराभ्यान्वा तस्य चाचित्त्ववकल्पनात् । यत्तु एतस्मादेव शापकादेव तद्विरोधादिति, तत्र, 'दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्' इति सूत्रस्यार्थविरोधापत्तेः ॥

(१२३४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ अ. ३०)
२९२५ खित्यनवययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

(६४६१ सूत्रार्थोपपत्तिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ खिति हस्याप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खिति हसस्याप्रसिद्धिः । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या ।

किं कारणम् ?

अनजन्तत्वात् । मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् हसत्यं न प्राप्नोति ॥

(मदीपः) खिति हस्याप्रसिद्धिरिति । इह हस्यद्वयाऽप्युपस्थापितेऽप्या पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य हसने भाष्यम् । पूर्वपदेन त्वपि विशेष्यभागे बाधन्यादिष्वपि हसत्वप्रसङ्गः । तत्र मुमि कृतेऽनजन्तत्वात् हसत्वप्रसङ्गः । अथ स्वनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिम्मन्यादिषु हसत्वेन बाध्यते, तथापि मुञ्ज प्राप्नोतीति मुमयो यत्नः कर्तव्यः ॥

(उद्घोतः) पूर्वपदस्येति । 'उत्तरपदे' इत्यनेनास्य वाक्यस्य तद्वदित्वात्पक्षेकदेशागमुमानादिति भावः ॥ तत्र मुमीति । श्वोरपि निरुपक्राश्वेन परत्वादिति भावः ॥ स्वनन्धयादिविधिति । कलाभावाद्वलप्राप्तिं नन्वेति ॥ मुञ्ज प्राप्नोतीति । अपवादं हसने नाभादिति भावः ॥

(६४६२ उपपत्तिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु हस्यान्तस्य मुम्बचनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

हस्यान्तस्य मुम्बवतीति वक्तव्यम् ॥

(श्रवीपः) अत्रोत्तरमाह — सिद्धं त्विति ॥

(६४६३ प्रकारान्तरेणोपपत्तिवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सन्नियोगाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा सन्नियोगः करिष्यते ।

क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम ?

चकारः कर्तव्यः — मुम् च ।

किं च ?

यथान्यत्प्राप्नोति ।

किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? हसत्वम् ।

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु चोक्तं 'खिति हस्याप्रसिद्धिरनजन्तत्वाद्' इति ।

परिहृतमेतत् — * सिद्धन्तु हस्यान्तस्य मुम्बचनात् * इति ।

तत्तर्हि हसप्रद्वहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'इतो हसोऽङ्यो गालवस्य' (६१) इति ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्, पट्टीनिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

'खिति' इत्येषा सप्तमी 'हसः' इति प्रथमायाः पट्टीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (११।६६) इति ॥

(श्रवीपः) सन्नियोगादेति । सन्नियोगः — शौगपयमित्यर्थः ॥

खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे हसस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्या पट्टीप्रकल्पनं नास्ति । उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी 'हसः' इति प्रथमायाः पट्टी प्रकल्पयति । तत्र कालिम्मन्यादिषु स्वनन्धयादिषु च परजन्यवक्ष्णप्रभृत्या कृते हसत्वे हस्यान्तस्य मुमागम इति हस्यमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तप्राधादुत्तरागपवादभावाभावः ॥

(उद्घोतः) सन्नियोग इति । 'अर्द्धपद' इति सूत्रे 'मुम् च' इति पाठ्यमित्यर्थः ॥ यदि मुपिचौ सप्तम्या प्रथमायाः पट्टीकल्पनं तर्हिहापि स्यादत् आह — इह सूत्रे इति ॥ उत्तरसूत्रे त्विति ।

१ 'भिनापि सूत्र सिद्धत्वेन' इति ग. घ. च. पाठः ॥

२ एतच्चादेव — 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे' इत्यत्र चार्थ 'उक्तमेतत्' इति भाष्यदेव ॥

३ अस्य — सर्वनामो वृत्तिमान् इत्यस्य ॥

४ भाष्यविरोधापत्तेरिति । अत्र हि सूत्रे 'एष सार्द्धं सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुनश्चात्रोक्तत्वात्, दक्षिणोत्तरपूर्वाभ्यामित्येवमर्थम्' इत्युक्तम् । अथ च विहितेऽस्यामवृत्तिरिति वक्तुमशक्यमिति तत्पर्यम् ॥

५ 'हस्याप्रसङ्गः' इति क. छ. पाठः ॥

१ 'मुमयोयं यत्नः' इति न. द. पाठः ॥

२ उत्तरपदे इति । उत्तरपदस्थितपूर्वपदस्यावयवत्वेत्यस्याया विशेष्यादित्यर्थः । यत्तुतोऽन्यवयवस्य पूर्वपदत्वात्तदेव पूर्वपदमेत्युक्तिः । अन्यथा तद्वदित्यामनामुमानेऽव्याप्तिस्तस्य आभेदेऽन्यथापुनरपि विहितं सर्वोदित्युपपत्तेन विधित्तिमुपपन्नविरोधादिदं विवरणमवहतिमिति भावः ॥

३ 'स्वनन्धयादिषु' इत्यस्य च. उच्छेद एव न पाठः ॥

४ 'हस्ये' इति छ. पाठः । 'कृते हस्यान्तस्य' इत्येव पाठः च. न. पुनश्चात्रो ॥

तत्रातुवृत्तिसामर्थ्यादियमर्थः—‘पूर्वसूत्रेण यो हस्तो विहितस्त-
दन्तस्य मुम्’ इति ॥ नन्वेवं स्तनन्धयादिषु दोषोऽत आह—तत्र
कालिमित्यादि ॥ उत्सर्गापवादभावाभाव इति । वापकत्वाभाव
इति यावत् ॥

(एकदेक्षिन उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । खित्यन-
न्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विद्वा-
स्यते—अजन्तं यद्भूतपूर्वमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । पर्जन्यवद्वक्ष्यमाणप्ररूपा ह्रस्वस्यापि
ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वात् ह्रस्वमुमागमयोः उत्सर्गापवादभा-
वाभावात् ह्रस्वमुमागमयोर्विरोधाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाज-
न्तत्वाभयेन ह्रस्वः प्रवर्तते ॥

(उद्द्योतः) ननु भूतपूर्वगत्याभयेनेऽपि स्तनन्धयादिषु साव-
काशमुमः कालिम्भ्यादौ ह्रस्वेन वाच्यः स्यादत आह—पर्जन्यव-
दिति । ‘एकविषयत्वात्’ इत्यनेन द्वयोर्निराकाशस्वरूप उत्सर्गाप-
वादभावाभावे हेतुशक्तः । विरोधाच्चेति पाठः । अनेन प्रथम मुमः
प्रवृत्तौ निमित्तस्य विप्रतिषेधस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शितम् । मुमि हस्ता-
प्रवृत्तेर्विरोधः । विरोधाभावाच्चेति पाठे तदुक्तिफलं चिन्त्यम् ॥

(पूर्वपक्षिण उपपत्तिभाष्यम्)

अथवा ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ यत्र कार्यं
तत्र द्रष्टव्यम् खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं
भवति—अथ इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि
भविष्यति ।

इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—वाक्यमन्य इति ।
नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि खट्वमन्यः, अत्र न प्राप्नोति ।

नैव दोषः । आद्यग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘ऊयापोः संज्ञाछन्दसोर्यदुलम्’ (६३) इति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । पूर्वपदेनाजिविषयेष्वते
खित्यनेन न । तत्र ‘येन नाव्यवधानम्’ इति न्यायेन मुमि
कृते एकह्रस्ववद्विषयाचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

एवमपि कीलालपंमन्यः, शुभंयंमन्यः—अत्र न
प्राप्नोति ।

तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहरौ ॥

(१२३५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३८)

२९२७ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च

॥ ६ । ३ । ६८ ॥

(मुमोऽधिकरणम्)

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अमः प्रत्ययवदनुदेशो किं प्रयोजनम् ?

(६४६४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशो प्रयोजन-
मात्त्वपूर्वसवर्णगुणेष्वङ्गवङ्गादेशाः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्वपूर्वसव-
र्णगुणेष्वङ्गवङ्गादेशाः—प्रयोजनम् ।

आत्वं प्रयोजनम्—गामन्यः ।

पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्—लामन्यः ।

गुणः प्रयोजनम्—नरमन्यः ।

इयङ्गवङ्गौ प्रयोजनम्—अयमन्यः, भुवमन्यः ॥

(६४६५ प्रयोजनाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्व-
पूर्वसवर्णाप्रसिद्धिप्रथमा-
त्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अमः प्रत्ययवदनुदेशो आत्वपूर्वसव-
र्णयोरप्रसिद्धिः ।

किं कारणम् ?

अप्रथमात्वात् । प्रथमयोरित्युच्यते, न चात्र
प्रथमां पश्यामः ।

किं च भोः ‘आत्वं प्रथमयोः’ इत्युच्यते ?

न खलु प्रथमयोरित्युच्यते, प्रथमयोरिति
विज्ञायते ।

कथम् ?

अमृशसोरित्युच्यते, त एव विज्ञास्यामः—शस्स-
हचरितो योऽमृशब्दः ।

कश्च शस्सहचरितः ?

प्रथमैव ॥

१ ‘विरोधाभावाच्च’ इति क. छ. पाठः ॥

२ चिन्त्यमिति । विप्रतिषेधस्य प्रवृत्तिबीजमदर्शनायैवायं कृत्वा—इति
विश्लेषेव चिन्त्यम् । परस्मैपदस्य च (यावत्कृतेन इत्यत्रापि मुमि भूतपूर्वगत्या-
भयमिति चेदप्यपवादात्) ॥

३ ‘वाक्यमन्यः’ इत्येव ककारपरित्त इति शब्दपरिहारात् पाठ छ. गुणके छ.
उद्देशे च ।

४ ‘भुवमन्यः’ इति छ. छ. ट. पाठः ॥

५ आत्वम् ‘ओतोःस्तुतो’ (६/१/२) इत्यनेन, पूर्वसवर्णम् ‘प्रथमयोः
पूर्वसवर्णा’ (६/१/१००) इत्यनेन ॥

६ ‘सस्य सह’ इति च. छ. पाठः ॥

७ ‘परितोऽम् शब्द’ इति क. छ. पाठः ॥

ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भवति ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

(प्रदीपः) शस्त्रसहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति, यथा—रामलक्ष्मणाविति, तथा 'ओतोऽमृगयोः' इत्यन शस्त्रसहचरितस्यानो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाभावः ॥

(उद्योतः) भाष्ये—अम्भादः—प्रथमैवेति । प्रथमापदं द्वितीयाद्याभ्यां चोभयम् ॥

(१४६६ आक्षेपसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ सामान्यातिदेशो हि विशेषो-
नतिदेशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो-
ऽनतिदिष्टो भवति ।

तद्यथा—ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यत् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं मातरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते ।

पथमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते । यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति—प्रथमयो-
रिति, न तदतिदिश्यते ॥

(प्रदीपः) सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां स्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनाति-
देशः क्रियमाणः सामान्यनियन्धनमेव कार्यं प्रापयति, न तु विशेषनियन्धनम् । विशेषोऽन्धाधयेण तु अतिदेशे क्रियमाणे, तस्मिन् विशेषे यत्कार्यं सामान्यनियन्धनं विशेषनियन्धनं च तत्सर्वमिति दिश्यते । आत्सर्ववत्सर्वगवत् गुणस्याप्यसिद्धिर्येकत्वा ॥

(उद्योतः) ननु सामान्ये विशेषाणामन्तर्भावार्थं तदतिदेशे विशेषानतिदेशोऽत आह—सामान्यस्येति । तत्तत्तद्वैयर्थ्येण स्यात्, न तु आलादिकमित्यर्थः ॥ नन्वेव तुल्यभावादिशेषातिदेशेऽपि सामान्यकार्यानापि रिति 'अग्रप्रत्ययवत्' इत्युच्यतेऽपि नैरतिद्वि-
त आह—विशेषादतिदेशेति । न्याय्योपसिद्धौ व्यापकस्य नियमेनोप-
स्थितेति भावः ॥ गुणस्वापीति । 'नरमन्यः' इत्यादौ । तैसापि सर्वनामस्याननिमित्तत्वेन विशेषकार्यत्वात् । यद्वज्र भाष्येऽमुपलक्षण-
मिति भावः ॥

(१४६७ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वच-
नात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

१ गुणस्वापीति । नरमन्य इत्यन 'ऋतो हि सर्वनायस्थानयो-'
(१४११००) इत्यस्यापि ॥

२ व्याप्योपरिधत्ताविति । व्याप्यस्य विशेषपर्यवस्योपरिधत्ते व्यापकस्य
शान्ता-यवर्त्तस्य नियमेनोपरिधत्तिरिति भावः ॥

३ तदतिदेशे—ऋतो हि सर्वनामरक्षणोदिति गुणस्यापि ॥

४ भाष्यमिति । आत्सर्ववत्सर्वगवत्तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥

५ तद्विवक्षया । नरमन्यग्रुपपत्त्यति—अथान्यत्रेति ॥

कथम् ?

द्वितीयैकवचनवद्वचनात् । द्वितीयैकवचनवद्व-
चनीति वक्तव्यम् ॥

(१४६८ प्रकारान्तरेण समाधानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथैकशेषनिर्देशोऽयम् । अम् च
अम् च—अम् । इच एकाचोऽम् भवति, अम्प्रत्य-
यव्याप्तिन् कार्यं भवति ॥

(प्रदीपः) एकशेषनिर्देशाद्वेति । यपि सहविवक्षाया-
मेकशेषः, अत्र च तस्या असम्भवं, अंमगमस्य विधेयत्वात्—अ-
परस्यमः प्रत्ययविशेषणत्वात्; तथापि जातिपक्षाधयेण वृक्षाद्यर्थः
प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि सर्वापरिभाषाव-
द्वृण्णात् विज्ञायते ॥

(प्रयोगसाधनाक्षेपभाष्यम्)

अथैह कथं भवितव्यम्—ध्रियं मन्यते ब्राह्मण-
कुलम्—ध्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्, आहोसिच्छि-
मन्यमिति ?

ध्रियंमन्यमिति भवितव्यम् ।

'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति लुक्कसात्
भवति ?

(प्रदीपः) अथेति । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले
स्त्रील्लपरेत्येवमेव वर्तते, यथा प्रजादयः पुंयोगात् स्त्रियां
वर्तमानाः स्त्रील्लपरेत्येवमेव वर्तते ॥

(उद्योतः) ननु यथा गृहपत्योऽपि वर्तमाना अपि स्त्रील्लं
न लब्धति, एवं श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तमानाः स्त्रील्लपरेत्येवमेव
इति कथं लुक्कारित आह—अत्र विषये इति । इतिविषये
प्रातिपदिकत्वे 'श्री'इत्यस्य कुले इत्यया स्त्रील्लपरेत्यागः, श्रीत्यारोप-
श्चात्र । र्थं तु स्त्रील्लपरेत्युक्तयोस्तर लक्षणपाऽन्यत्र इतिस्त्वैव
स्त्रील्लपरेत्याग इति भावः ॥ तत्र इदमन्ताह—यथा गृहपत्य
इति ॥ स्त्रील्लपरेति । शब्दार्थगतत्ववाच्यलिङ्गमित्यर्थः ॥

(वाच्यसामान्यचिन्तया प्रयोगसाधकभाष्यम्)

नाप्राप्ते लुक्प्रत्यय-आरभ्यते । स यथैव 'सुपो
घातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इत्येते वाच्यत
एवं 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतमपि लुक् वाधेत ॥

१ संज्ञापरिभाषावदिति । यथा उच्चारणभाषायां विद्वत्पुत्रवद्वैयर्थ्य-
वाद्यमपि सुवैयर्थ्येण व्याप्यं तु संज्ञाज्ञमिति । अत्रेति तु नास्तीत्येवमिति, जाति-
पक्षेण निर्वाह्यते । तथा च सहविवक्षाया अभावेऽपि सुपु च नपुंसकत्वमिति ॥

२ 'स्त्रियमात्रेण मन्यते' इति क. घ. ड. इ. पाठः ॥

३ यत्र स्थितिः । गृहपत्यं योष इत्येव, तत्र हि गृहपत्यामिति प्रसिद्ध-
वाच्यत्वादिति दर्शयतीति नृति । अतस्तत्र श्रीशब्दोपविष्टमेव रूपं संगण्ये-
नाभिव्योति इति तस्य स्त्रीत्वमेव ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्ते लुकीति । अमागमः 'अमप्रत्ययवत्' इत्यतिदेशात् कार्याप्यारम्भविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते । यथा 'परिधिर्व्यूपो भवति' इति यूपकार्याणि तक्षणे विहाय परिधौ क्रियन्ते । 'अतष्टाः परिधयो भवन्ति' इति वचनात्तक्षणे परिधिवहानिप्रसङ्गात् ॥

(उद्द्योतः) ननु लुक्पक्षे प्रत्ययलक्षणेन गुणापर्यमन्विधानस्य, 'न लुपता' इत्यस्य च विधानसामर्थ्यादनित्यत्वाच्च न प्रवृत्तिरत आह—अमागम इति । अमप्रत्ययो ॥ लुप्तः सन् न गुणादिनिमित्तम्, पदमतिदेशेनायमपि तन्निमित्तं न स्यात् । एवञ्च विधानमेव व्यर्थं स्यादतो लुक् न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । आरम्भविनाशं वर्जयित्वा—इत्यस्य 'तदभावे' इत्यर्थः । प्रतिलैद्य लक्षणभेदादेतद्विषयकामागमविधानसामर्थ्यात्तदुत्तरलुकोऽपि बाध इत्याशयः ॥ नन्वेत्यामः इजन्तस्योत्तरपदपरवसपक्षे समाससंज्ञाप्रातिपदिकसंज्ञोत्तर प्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्वयत्वान्वात्कथमन 'सुपो धातुः' इत्यस्य प्राप्तिः ? अत एव 'इदं भूतलक्षणे' इति सूत्रे 'कमण्डलुपाणिमित्यादिसमासाव्यवाङ्क्षणवाचकात्कमण्डलुद्रष्टातृतीया प्राप्नोति' इति भाष्यमुपादानं 'न च लुका सिद्धिः, तस्यैः कृते समासे उवादेन समासप्रातिपदिकान्वयवत्वात्तदप्राप्ते' इति कैयटेनोक्तमिति चेत्, न । 'प्रातिपदिकयोरित्येव बाधते'—इत्यस्य 'पक्षादुपपन्नस्य तदनवयवत्वबोधनद्वारा' इति शेषपूर्णेऽनादोषात् । 'इत्येतमपि'—इत्यस्य 'तत्तदर्थवत् एवामप्रत्ययस्य द्रष्टृणमित्येवोपनद्वारा' इति शेषः । सिद्धान्तस्य तु येन नाप्राप्तिग्रायेण मध्येऽपवादम्यायेन च 'सुपो धातुः' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षापकरोत्याशयः—इति कैयटानुसंधेयः । पदद्वयविरोधात्तस्य कैयटस्य तत्र चिन्त्यतोका—इत्यपरे ॥

(बाध्यविशेषधित्वाऽऽक्षेपभाष्यम्)

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतस्मिन्नेतद्वारज्यते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इत्येवमयममानमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतं बाधते, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्येतन्न बाधते ॥

(समाधानभाष्यम्)

पयं तर्हि 'असिद्धं यद्विरुद्धमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वाद्विरुद्धलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणो लुक् न भवति पयति ॥

१ विधानसामर्थ्यादिति । अनिवार्यसामर्थ्यात् न लुपतेत्यस्यानित्यत्वमभिलाषमवृत्तिरित्यर्थः । यो हेतोः ॥

२ तदभावे इति । आरम्भप्रवृत्तिरतिदेशात्प्रत्ययान्वयविधिः पार्थाग्यप्रतिपत्त इति भावः ॥

३ 'विधानसामर्थ्याद्धि लुक् न प्रतिपद्यते' इति प्रदीपाशयमाह—प्रतिपद्यति ॥

४ एवाह—एवमपि ॥

(पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तभाष्यम्)

नैपा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—द्विपन्तपः, परन्तपः—इति ॥ तस्माच्चिह्नमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

(प्रदीपः) द्विपन्तप इति । सयोगान्तलोपो न स्यादिति केचिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानन्वधारणात् अन्ये असाधु मन्यमाना अनुस्काराप्राप्तिलक्षणं दोषमाहुः । एवञ्च परन्तप इत्यपि समर्थितं भवति ॥

(उद्द्योतः) समर्थितं भवतीति । अनेनाम्यपक्षस्यैव उक्तत्वं दर्शितम् । एवञ्च भाष्ये 'सयोगान्तलोपो न स्यात्' इति वाचित्कोऽपवाद इति बोध्यम् । एतत्तर्षं कार्यकालपक्षे बोध्यम् ॥

परे तु 'अथेह कथं भवितव्यम्' इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ताह—'श्रियं मन्यमिति भवितव्यमिति । पूर्वपक्षाह—स्वमोरितेन लुक्साधतेति । सिद्धान्ताह—नाप्राप्ते इत्यादि—स्वमोरितेन लुक्कमपि बाधेत—इत्यन्तं । नाप्यवामान्यचिन्तयेति नावः । पूर्वपक्षी बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्याह—न बाधते किं कारणम्—इत्यादि ॥ ननु—सकादित्येतं न बाधत इति बाध्यविशेषचिन्तायामप्याह—सिद्धान्ती—एवं तर्ह्यसिद्धं इति । पूर्वपक्षाह—नेपा—इति, 'इत्येव भवितव्यं' इत्यन्तम् । कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकोऽन्तराग्रे नविरुद्धपरिभाषाऽपवृत्तेरितिसंनैवीयपक्षे भाष्ये वार्तिकखण्डकसिद्धान्तिनोक्तत्वाद् व्योदेशपक्षेण साधयितुं शक्यत्वात्त्वेदं प्रयोजनं द्विषमिति अत तदप्रवृत्तौ मानान्वाच्च 'श्रियमन्यः' इत्येव रुपमित्याहुः ॥

(१२३६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ३९)

२९२९ कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

(६४६९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार

उपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तुकारः, संख्यकारः, अगदकारः ॥

(प्रदीपः) अस्तुद्वार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते । सत्यद्वारः—उपपकरणम् । असपक्षेऽपि ङाचं परत्वात् बाधित्वा कारशब्दे युग्मं भवति । अगदद्वारः—विपप्रतिपक्षद्वयकरणम् ॥

(उद्द्योतः) 'अस्तु' इति निपातोऽभ्युपगमे । तस्य भावपन्नन्वारद्वयेन समासमाधित्वाह—अभ्युपगमकरणमिति ॥ समयः—

* 'इत्येवमपि' इति क. पाठः ॥

६ 'बाधयते' इति छ. पाठः ॥

६ 'परन्तपः' । संयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येवमपि क. पाठः छ. पुच्छके, 'सयोगान्तलोपो न स्यात्' इत्येव इतिपक्षोत्तर पाठः छ. पुच्छके ॥

६ 'मन्यमिति भवितव्य' इति छ. पाठः ॥

९ 'एवञ्च न परन्तप' इति छ. पाठः ॥

१० 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्युपपत्तौ न. क. पुच्छके ॥

शपथः । डाचं—‘उलादशपथे’ इति प्राप्तम् । ईदं चिह्नम् । ‘अथ च्चये उपपदे अगा भवितव्यम् न’ इति ‘वशोपपदम्—’ इति सूत्रस-
माध्यमानाम्येन चिबदेशानुपदेः पूर्वं डाचः प्रार्थनन्तेऽपि समास-
प्रवृत्तिशाल एव डाचः प्रवृत्तिरिति । प्रतिपक्षः—विरोधी ॥

(६४७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ भक्षस्य छन्दसि ॥ * ॥

(भाष्यम्) भक्षस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तस्य ते भक्षङ्कारस्य ।

छन्दसीति किमर्थम् ?

भक्षङ्कारस्य तन्मतमिति ॥

(प्रदीपः) भक्षङ्कारस्येति । यागशेषद्रव्यभक्षणस्य
कर्तुरित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) भक्षग्रन्थेन विशिष्टं भक्षुच्यते इत्याह—याग-
शेषेति ॥

(६४७१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) धेनोर्भव्यायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
धेनुर्भव्या ॥

(प्रदीपः) धेनुर्भव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुश्च्यते ।

‘भव्यगोय’ इति कर्तारि कृत् । धेनुर्भव्या—इति विशेषणसमासः ॥

(उद्घोषः) भविष्यन्ती धेनुरिति । काष्ठसामान्यवि-
हितकृत्स्नस्य शब्दस्य कृत्स्नभावाद्भव्यस्य काले वृत्तिरित्यर्थः ॥
विशेषणसमास इति । अत एव वचनाद्विशेषणस्य परिभाषा ॥

(६४७२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ लोकस्य पूणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) लोकस्य पूण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
लोकस्यपूणस्य धन्विनः ॥

(प्रदीपः) लोकस्यपूणस्येति । पूणतिः पूणाथः ।
लोकस्य पूरकस्येति ॥

(६४७३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्येऽनभ्याशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अनभ्याशमित्यम् ॥

(प्रदीपः) इत्य इति । अनभ्याश—दूरमित्यस्येति
समासः । दूरपरिद्वैतस्य इत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इत्यं—गन्तव्यम् । पतिस्तु द्वावृ—इति वयम् ।
उक्तं ॥

१ इत्यं—अग्रपदेऽपि डाच परत्वाद्भाष्येति—तैत्तिरीयम् । चिह्नस्यमुप-
पादयति—अथ च्चयन्ते उत्तरपद इत्यादिनाम् ॥

२ यत्तादित्वादिनेषु ‘उपसंख्यानम्’ इत्यपि डा. पुच्छके दृश्यते, तैत्ति-
रीयस्योपपत्त्ये ॥

३ ननु विशेषणस्यैव भव्याशब्दस्य पूर्वनिपातापचित्त आह—अत-
प्येति ॥

(६४७४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ भ्राष्ट्राद्योरिन्धे ॥ * ॥

(भाष्यम्) भ्राष्ट्राद्योरिन्ध उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥

(६४७५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) गिलेऽगिलस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
तिमिगिलः ।

अगिलस्येति किमर्थम् ?

गिलगिलः ॥

(६४७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ गिलेगिले च ॥ * ॥

गिलगिले चेति वक्तव्यम् । तिमिगिलगिलः ॥

(प्रदीपः) तिमिगिलगिल इति । तिमिगिलगिल इति
समासः । तिमिगिलं गिलति—इति व्युत्पत्तौ नाथं उपसंख्यानेन ॥

(उद्घोषः) दशयोजनविस्तारो मीननिशेष—स्त्रिमिः ॥
नाथे इति । भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादनाथेऽस्त्रासाधुत्तमाधुः ॥

(६४७७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥

(भाष्यम्) उष्णभद्रयोः करण उपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । उष्णकरणम्, भद्रकरणम् ॥

(६४७८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ सूतोग्रराजभोजकुलमेकभ्यो
दुहितुः पुत्रद्वौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूतोग्रराजभोजकुलमेकभ्यो दुहितुः
पुत्रद्वौ वा भवतीति वक्तव्यम् ।

सुतपुत्री, सुतदुहिता—सुत ।

उग्रपुत्री, उग्रदुहिता—उग्र ।

राजपुत्री, राजदुहिता—राज ।

भोजपुत्री, भोजदुहिता—भोज ।

कुलपुत्री, कुलदुहिता—कुल ।

मेरुपुत्री, मेरुदुहिता—मेरु ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सूतोग्रराजेति । न चेदं शार्ङ्गरवादि-
गणे पुत्रशब्दपाठार्थम् । स च ‘प्रलयसाद’ इति सूत्रस्य ‘सूतका-
पुत्रिका’—इति वार्तिकसादापदवक्त इति वाच्यम् । स्वरे मेदादौ ङीतन्तेन
तत्पुरुषे सतापिपुंशब्देभ्यः परत्वे ‘पुत्रः पुभ्यः’ श्लेनेन लिङ्विशिष्ट-

१ ‘धन्विना’ इत्येतादृश पुच्छके नः

५ डा. पुच्छके नैवद्वयमिहम् ॥

६ डा. पुच्छके केवलमुदाहरणमात्रमेव पाठः, न तद्वदे सतामेसादीनाम् ॥

७ ननु सूतोग्रराजेति वक्तव्यम्, शार्ङ्गरवादिगणे पुत्रशब्दो न पाठ्य-
इत्याद्युदाहरणं—स चेति ॥

८ परत्वे इति—पुत्रशब्दस्येति चेत् ॥

परिभाषया पुकारोकारोदात्तत्वम् । पुत्रदादेशे न च तत्प्रवृत्तिः, सानु-
बन्धकत्वात् । अतस्त्रोदात्तनिवृत्तिस्तरेणातोदात्तत्वम् । कुठशब्दान्त-
बहुव्रीहौ उस्त्वे तत्पूर्वकेऽपि स्तरे विशेषे इति दिक् ॥

(१२३७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४०)

२९३१ रात्रेः कृति विभाषा

॥ ६ । ३ । ७२ ॥

(विभाषास्वरूपजिज्ञासाभाष्यम्)

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहोस्विदप्राप्ते ?

कथं च प्राप्ते कथं योऽप्राप्ते ?

यदि द्वितीयानुवर्तते, ततो नित्यं प्राप्ते ।

अथ नानुवर्तते, तदाऽप्राप्ते ॥

(विभाषालिङ्ग्यभाष्यम्)

रात्रेरप्राप्ते विभाषा । प्राप्ते नित्यो विधिः—रात्रि-
म्भन्यः । अप्राप्ते विभाषा—राज्यटः, रात्रिमटः ॥

(प्रदीपः) प्राप्ते नित्य इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

(उद्ध्योतः) ननु 'स्विति' इति निवृत्तावपि प्राप्ते परत्वाद्विभाषया
भाष्यमिति उभयत्र विभाषाचिन्तित आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥

(१२३८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४१)

२९३२ नलोपो नञः ॥ ६ । ३ । ७३ ॥

(नलोपाधिकरणम्)

(अनुबन्धप्रयोजनभाष्यम्)

किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते, न
'नस्य' इत्येवोच्यते ?

'नस्य' इतीत्युच्यमाने 'कर्णपुत्रः-पर्णपुत्रः' इत्य-
त्रापि प्रसज्येत ।

नैव दोषः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येवमत्र
न भविष्यति ।

एवमपि 'मश्रपुत्रः-विश्रपुत्रः' इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

नैव दोषः । 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'
इत्येवमस्य न भविष्यति ।

एवमपि 'यामनपुत्रः-पामानपुत्रः' इत्यत्रापि प्रा-
प्नोति ।

तस्मात् सानुबन्धकग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । चादिष्वननुबन्धक एव
पश्यताम्, स एव चेहानुक्रियतामिति भावः ॥

अर्थवद्ग्रहण इति । उणादीनामन्युत्पन्नत्वाज्ज्ञानार्थकम् ।

अभ्युत्पत्तिप्रकाशयणे च नकारोऽपि न भवति, किं तर्हि ?

णकारः । न्युत्पत्तिप्रक्षेपे हि गैत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्ज्ञकारो भवति ॥

तस्मादिति । अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे
'लैणपुत्रः' इत्यत्र कस्माच्च भवति ? प्रत्ययनित्वस्य वृद्धिस्वरयो-
श्चरितार्थत्वाच्चिपातमित्यस्य त्वनन्यार्थत्वात् ॥

(उद्ध्योतः) नन्विह नकाराभावे चादिपु सानुबन्धकस्य पाठो
न्ययोऽत आह—चादिप्विति ॥

मन्वनवोरपि कुपुप्रकृतिर्न-नक्षप्रत्ययान्तात्वात्कथं नसानुबन्धकत्वमत
आह—उणादीनामिति ॥ आनयव्यवमुपलक्षणमित्याह—नकारो-
ऽपि नेति ॥

अनन्यार्थत्वादिति । एवञ्चानन्यार्थमित्ये चरितार्थं शास्त्रमन्यत्र
न प्रवर्तत इत्यर्थः । इदं चिन्त्यम्, वीजामावाह । तस्मात्लैणपुत्रा-
दीनामनविधानम्—इति भाष्याशयः । एतेन 'नैकधा' इत्यादौ त्रिवै-
धार्थिकनशब्द इति परास्त्वम् । एतद्वाच्यविरोधेन तस्य स्वपुण्यमाण-
त्वात् । अन्यथा स एव प्रत्युदाहियेत भाष्ये—इति दिक् ॥

(६४७९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नञो नलोपे अवक्षेपे तिङ्गुप-

संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्गुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । अपचसि वै त्वं जालम् । अफरोपि वै
त्वं जालम् ॥

(प्रदीपः) अवक्षेपे तिङ्गिति । अवक्षेप—निन्दा ॥

(१२३९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४२)

२९३३ तस्मान्नुडचि ॥ ६ । ३ । ७४ ॥

(तस्मात्पदाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं तस्मादित्युच्यते, न 'नुडचि' इत्येवोच्यते ?

'नुडचि' इतीत्युच्यमाने नञ एव नुदप्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नञ एवेति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति
वचनात् । तस्मादिति उच्यमाने पक्षमीनिर्देशासामर्थ्यात् 'तस्मा-
दित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थानादजाहेदतरस्य पदस्य नुद
भवति । सप्तमीनिर्देशोऽप्यायमसबन्धे युज्यते, अवयवत्वादा-
गमसावयविन आधारात्वात् । सबन्धविषयक्षायानु पक्षी भवति ॥

(उद्ध्योतः) ननु तस्मादित्यस्यभावेऽपि आपत्तिन आधारेण
निर्देशादजाहरेण नुद भविष्यतीत्यत आह—तस्मिन्निति ॥ ननु
तत्करणेऽप्यनया परिभाषया नञ एव स्यादत आह—तस्मादिति ।
सप्तमीनिर्देशस्तु 'वस्मिन्निति' इति परिभाषाप्रवृत्त्या चरितार्थ इति
भावः । नन्वायमभिधौ कथमायमितिः सप्तमीनिर्देशोऽत आह—
सप्तमीति । यप्यवयवया अवयविन आधार इति तादृशः, यमापि

१ 'यामाते' इति अ. घ. पाठः ॥

२ 'यामेराते' इति पाठ्यमिति घ. घ. पाठः । 'रात्रेरप्राप्ते विभाषा'
इति घ. घ. घ. पाठः ॥

३ अ. घ. पुच्छको 'मपत्य' इति पाठः । मत्त्येति पाठे—कर्णपुत्र इत्यत्र

दृष्टान्तेन दृश्यते न्यउत्पत्तिप्रवृत्त्यादप्यत्रादिप्वित्युक्तिरिति नञोऽपि प्राप्ते इति
भाष्यः । तस्मिन्निति पाठस्तु धृषीर्निर्देशाज्ज्ञकारः ॥

४ अ. पुच्छके नैकधा इति ॥

५ 'मवलीति' इति अ. घ. पाठः ॥

लंभिकानां 'दृष्टे शाला' इति स्ववहारोदयमुक्तम् । वस्तुतः पष्ठमर्थे एषा सप्तमी सौम्यी 'यसिन्विधिः—' इति परिभाषाप्रवृत्तिफलिकेति बोध्यम् ॥

(नुदः पूर्वान्तत्वेन सामाधानभाष्यम्)

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते, तत्रायमप्यर्थः—'तदोः सः सायनन्ययोः' (७।२।१०६) इति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्र हि तवर्गानिर्देश एतत्प्रयो-जनम्—इह मा भूत्—अनेपः करोति—इति ।

यावता पूर्वान्तोऽप्यम्, न दोषो भवति ॥

(प्रदीपः) तवर्गानिर्देश इति । 'तदोः' इत्यपनीय 'तोः' इत्येवमनिर्देशे इत्यर्थः ॥ अनेपः करोतीति । परा-दावपि नुदि बहिरैश्वर्यात्तत्त्वाविद्वत्वात् 'तोः सः सौ' इत्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्योतः) चिन्त्यमेतदिति । बहिर्भूतमुनिनिष्ठत्वेनासौ बहिरङ्गत्वाविन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि—अनुपपन्न इति 'नलोपः प्रतिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति नलोपः प्रस-ज्येत ।

नुपपन्नान्न भविष्यति ।

अमुद् तर्हि प्राप्नोति ।

तस्मात्परादिः कर्तव्यः । परादौ च क्रियमाणे 'तस्मात्' इति च वक्तव्यम् ॥

(१२४० विधिसूत्रम् ॥ ६।३।३ आ. ५३)

२९३५ एकादिश्चैकस्य चादुक्

॥ ६।३।७६ ॥

(आदुस्त्रायकभाष्यम्)

किमर्थमादुगुच्यते नं अदुगेवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

'एकान्नविंशतिः—प्रकाशविंशत्' सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।

नं सिध्यति । 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पर-रूपत्वं प्राप्नोति ॥

एवं तर्ह्यदुद् करिष्यते ।

अदुद् चाशक्यः कर्तुम् । आनुनासिक्यं हि न स्यात् ।

यद्धि तत् 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८।४।४५) इति, पदान्तस्येत्येवं तत् ।

किं पुनः कारणं 'पदान्तस्येत्येवं तत्' इति ? इह मा भूत्—प्रधः, दुधः, यध्नाति, गृध्णाति—इति ॥

एवन्तर्ह्यदुद् करिष्यते ।

अनुद् चाशक्यः कर्तुम् ।

विभाषयाऽऽनुनासिक्यम् । तेनेदमेव रूपं स्यात्—एकान्नविंशतिरिति । इदं न स्यात्—एका-द्विंशतिरिति ॥

(प्रदीपः) गुल्यायामपि सहितायां प्रतिपत्तिवाधवाय र्तिस्मरैरादुगाधितः, भाष्यकरेण ॥ न्यायाददुगेव स्थापितः ॥

एवं तर्ह्येति । अदुदि क्रियमाणे 'एकस्य' इति न वक्त-व्यम्, नयः प्रकृतत्वादागमित्वात् । अकारस्य च पदान्तत्वात्पर-रूपाप्रसङ्गः ॥

(उद्योतः) ननु संहितया निर्देशस्य साम्यात् 'आदुगुच्यते' इत्यनुपपन्नमत आह—नुपपन्नयामपीति । एषा 'अदुगुच्येत' इत्यस्य व्याख्यायेत इत्यर्थ इति भावः ॥ प्रतिपत्तीति । 'यं विधिं' इत्यादिन्यायानामप्यपेक्षान्न प्रतिपत्तिवाधवन् ॥ ननु दिग्ने दृक्-शब्दस्यादिः साह—इति रूपं न तिष्ठेदत आह—अदुदीति ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

अस्तु तर्ह्यदुगेव ।

ननु चोक्तं 'अतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोति' इति ।

नैप दोषः । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिराकारोच्चारणसामर्थ्यात् बाध्यते, सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ।

यं विधिं प्रत्येकारोच्चारणमनर्थकं भवति स वि-धिर्वाच्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्येकारोच्चारणमनर्थकम्, सवर्णदीर्घ-त्वस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

१ 'यावता पूर्वान्तः सोऽप्यदोषो सपत्ति' इति छ. झ. पाठः ।

२ 'पूर्वान्तेऽयं न दोषो' इति भ. क. पाठः ।

३ 'बहिरङ्गत्वात्तस्य' इति छ. पाठः ।

४ चिन्त्यमिति । तत्रेव पिन्वा—'इष दृक्वाच' इति सूत्रे उच्यते—विधौ बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति कैटभेन विद्वान्निष्ठमन्त्रात्वात् नवित्वात्मावात् एवं स्यादेव—इति सुबूक् भाष्यकृताः ॥

५ 'चिन्त्यमेव चिन्त्यम्' इति छ. पाठः ।

५ 'न सिध्यति । पररूपत्वं प्राप्नोति' इति भ. पाठः ।

६ 'किं पुनः कारणं पदान्तस्येत्येवं वदिति' इत्यस्य छ. झ. पुष्पकोर्न पाठः ।

७ 'गृध्णाति' इति छ. पुष्पके व. ट. पुष्पके 'गृह्णाति' इति पाठः ।

८ 'सहिदय' इति छ. य. छ. पाठः ।

९ इतिस्मरै—आम्बत् पूर्वतैर्दृष्टिकारै नु नास्तिस्मरैः ।

१० 'प्रत्युपदेशोऽनर्थकः' इति छ. पाठः ।

(१२४१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४४)

२९३७ सहस्य सः संज्ञायाम्

॥ ६ । ३ । ७८ ॥

(सादेशाधिकरणम्)

(प्रदीपः) 'निपाता आवुदात्ताः' इति सहस्रबन्ध आवुदात्तः ॥

(१४८० पूर्वपक्षिवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सहस्य हलोपचचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सहस्य हलोपो यक्तव्यः ॥

सादेशो हि सति स्वरे दीर्घः । आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत । सपुत्रः । समार्यः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

स तर्हि लोपो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः । आवुदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः प्रकृतिसवरस्य बाधको भविष्यति ।

एवमप्युपदेशिवद्भावो यक्तव्यः । स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिसवरं बाधते, एवं समासस्वरमपि बाधेत-सेष्टि, सपशुपन्धम्-इति ॥

(प्रदीपः) प्रकृतिसरस्येति । आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितसेल्यर्थः ॥

एवमपीति । तेनैतदाहुदात्तत्वं सपुत्र इत्यादौ बहुमीहो पूर्वपक्षप्रकृतिसवरविधौ श्रूयते । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

(उद्द्योतः) आन्तर्यत इति । प्रकृतिः-स्वर्णा, तथामिच्छस्वर आन्तर्यतो ॥ आदेशस्य प्राप्तस्येष्टि भाष्याये इति भावः ॥

ननु निपातनस्वरस्य समासस्येष्टेण बाधे क निपातनस्वरअन्वयमत आह-तेनेति ॥ पूर्वपक्षप्रकृतिसवरविधौ । तन्निषेधे मवीत्यर्थः । 'सेष्टि' 'सपशुपन्ध' इत्यव्ययीभावे । वयपि 'पादस्य पादा' इति यथे 'आवुदात्तस्य उदात्तस्य आदेशः प्राप्नोते' इत्युक्तम्, तथापि एवमेव बाधपक्षे बहुमीहितेति शब्दश्च-सात्त्विकः स्वारितस्य स्वारितस्येष्टि बोध्यम् ॥

(१२४२ अधिकारसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४५)

२९३८ ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥

(गृह्याक्षेपभाष्यम्)

ग्रन्थान्ते यद्यनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् ।

१ अथ 'कारणे हि १४९ द्रोण' इति च कृतम् ६.४.५ च. ३. ७. ३७३५ ॥

२ 'द्रोण आह' १.३.५५.५५ च. ३. ७. ३७३५ ॥

३ 'ग्रन्थान्ते यद्यनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात्' इति च. ३. ७. ३७३५ ॥ १०३५५ ॥ ३७३५५५५ 'ग्रन्थान्ते यद्यनानर्थक्यम्' ॥

'अव्ययीभावे चाकाले' इत्येव सिद्धम् ।

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं यक्तव्यम् । सकाष्टं ज्योतिषमधीते । सकलम्, समुह्यते ॥

(प्रदीपः) यस्तर्हि । बहुमीहो परत्वाद्विक-पेन भाव्य-मिलव्ययीभाव एवोदाहरणम् ॥ सकाष्टमिति । काष्ठादयः खन्दाः कालविशेषवाचिनः उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते, तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'सपशुपन्धो वेदोऽधीते' इत्यादिबहुमीहा-वपि ग्रन्थान्ते सहस्रबन्ध वृत्तिसम्भवात् किं नोदाहृतोऽत आह-बहुमीहाविति ॥ काष्ठादय इति । अष्टादश निनेपाः-काष्ठा, तालिशय-कला, विंशत्यः-क्षण इत्यादि । तदर्थे ग्रन्थे-तत्राति-पादके ग्रन्थे ॥

(१२४३ विकल्पसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ४६)

२९४१ वोपसर्जनस्य ॥ ६ । ३ । ८२ ॥

(१४८१ आक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उपसर्जनस्य वाचचने सर्व-

प्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) उपसर्जनस्य वाचचने सर्वप्रसङ्गः,

सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति ।

अस्यापि प्राप्नोति-सदयुधा, सप्तश्रुत्या ।

किं कारणम् ?

अविशेषात् । न हि कश्चिद्विशेषोपपत्तीयते-यं-जातीयकस्य सदशस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति ।

अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥

(१४८२ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु बहुमीहिनिर्दिशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

बहुमीहिनिर्दिशात् ।

बहुमीहिनिर्दिशः कर्तव्यः ॥

(उद्द्योतः) नापे-बहुमीहिनिर्दिशः कर्तव्य इति ।

'वोपसर्जनस्य बहुमीहो' इति-यथाः ६.४.५ १४९ ॥

किं कारणम् ? आशयोऽयम् कृतत्वात् ६.४.५ ५. ७. ३७३५ ५. ७. ३७३५ ॥

१ 'अष्टादशनिनेपाः-काष्ठा, तालिशय-कला, विंशत्यः-क्षण' इति च. ३. ७. ३७३५ ॥ १०३५५ ॥ ३७३५५५५ 'ग्रन्थान्ते यद्यनानर्थक्यम्' ॥

२ 'सपशुपन्धो वेदोऽधीते' इति च. ३. ७. ३७३५ ॥

(सूत्रार्थसंपादकभाष्यम्)

एवमपि सहयुधप्रियः सहकृत्वप्रियः-अत्र प्राप्नोति, यदुमीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते । नन्वेतदपि बहुमीहायुत्तरपदम् । एवन्तर्हि बहुमीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते । [नन्वेतदपि बहुमीहायुपसर्जनम् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते-बहुमीहौ यदुपसर्जनमिति ।

किं तर्हि ?]

यदुमीहौ च यदुपसर्जनम्, यदुमीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् ॥

(प्रदीपः) नन्वेतदपीति । ननु बहुमीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति, व्यवधानात् । युसुकृत्वशब्दयोश्च बहुमीहायुत्तरपदत्वात् । एवं तर्हि बहुमीहिमहणस्य कर्तव्यत्वेनास्थितत्वाच्चैतद्विचारितम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेति । एव च बहुमीहिमहणलोत्तरपद-विशेषणत्वे सहयुधप्रियादौ दोषाभावे 'नन्वेतदपि' इति भाष्यं न युज्यमिति भावः । युसुकृत्वशब्दयोश्चोपपदसमासलपुकोत्तरपदावमिति तात्पर्यम् । बहुमीहौ घटकं यदुत्तरपदमित्यर्थे इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

भाष्ये-यदुमीहिं प्रति चेति । बहुमीहार्थान्यपदायै विविध-उपसर्जनं न तु सहशब्द इत्यर्थः । बहुमीहिमहणसामर्थ्याच्चार्थ-मन्वेयं यदुपसर्जनमित्यर्थे इति भावः ॥

(सूत्रेण सिद्धार्थत्वबोधकभाष्यम्)

स तर्हि बहुमीहिनिर्देशः कर्तव्यः ।

न कर्तव्यः ।

इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः, कश्चिदुपसर्जनानामेव, कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव ।

तद्य उपसर्जनानामेव समासस्तदुपसर्जनस्येवं ग्रहणम् ॥

अथवा-अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा-तुम्बः, घाट इति ॥

अथवा-मनुश्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा-पुण्यका येपां त इमे पुण्यकाः, कालका येपां त इमे कालका इति ॥

(प्रदीपः) तद्य उपसर्जनानामिति । सहशब्दस्य तावद-सर्ववाचित्वाद्बन्धाभावः, अन्यस्मिन्नु समासे सहशब्द उप-

सर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः । समास उपसर्जनशब्देन, मत्वर्थीयाकारात्तेन वा-उच्यते ॥

(उद्घोषः) सहशब्द उपसर्जनमेवेति । ननु सहपूर्वादि-त्वादौ सादृश्येऽप्यधीभावे सहशब्दस्य प्राधान्यमस्तीति नेद युक्तमिति चेत्, न । उपसर्जनस्य-इति उच्यते। अस्मिन्समासस्यावयवद्वय-विशेषणम्, श्याव्यानाम् । तद्य सहशब्देन द्वाभावात्संज्ञाभि-तद्विद्वत्समासस्यास्तीति सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवस्य ग्रहणमित्या-शयात् ॥

भाष्ये-यदुपसर्जनमेवेति । तदर्थमानोपसर्जनमेवेति ॥

उपसर्जनसर्वावयवक इत्यर्थं स्फुटं लघुमाह-भाष्ये-अथवा-उकार इत्येति ॥ तत्राचष्टे-मत्वर्थीयेति । सर्वोपसर्जनकः समास उपसर्जनपदेन लक्षणया, मत्वर्थीयाकारादेन बोध्यत इत्यन्यः ॥

भाष्ये-अथवा मनुश्लोप इति । तावौ मनुश्लोपः । अनेन सर्वत्र लक्षणयाऽसाधुत्वं नोपपन्नम् । अत्रापि पद्यद्वये उपसर्जन-सर्वावयवकग्रहणं मत्वर्थीयसामर्थ्याद्बोध्यम् ॥

(१२४४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४७)

२९४२ प्रकृत्याशिषि ॥ ६ । ३ । ८३ ॥

(९४८३ पयुंदासोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-स्वस्ति भवते सगवे सपरसाय सह-लायेति ॥

(प्रदीपः) 'अगोवत्सहलेषु' इति भौत्यवार्तिकदर्शनात्सूत्रे केनचित्प्रसिद्धम् ॥

(उद्घोषः) भाष्यवार्तिकेति । वार्तिकसादिशब्देन भाष्यो-दाहरणात् वत्सहलेष्वेव सङ्ग्रह इति भावः ॥

(१२४५ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ भा. ४८)

२९४५ चरणे ब्रह्मचारिणि

॥ ६ । ३ । ८६ ॥

(वार्तिकचरणभाष्यम्)

अत्र किं निपात्यते ?

१ [विज्ञान-पैत्रा पाठः अ क पुत्रकरोर्ध्व ।

२ 'उपसर्जनम् । एव तर्हि बहुमीहौ च' पाठः ॥

३ 'नन्वेतदपि बहुमीहायुत्तरपद' इति भाष्यस्य युक्तत्वान्नान्नोप-कारण-माह-युसुकृत्वशब्दयोश्चेति ॥

४ नन्वेतदपीति भाष्यस्य-विशेषणत्वे बहुमीहायुत्तरपदमित्याशयेन मदी-पम्याव्यानाम् । ननुतत्तु बहुमीहिघटकं यदुत्तरपदमित्याशयो भाष्यस्य । तेन च युसुकृत्वशब्दयोर्बहुमीहिघटकत्वात्तत्तरपदत्वात् सलुपकत्वं तदाह-बहु-मीहापिति ॥

५ अ. पुच्छे 'एव' शब्दरहितः पाठः ॥

३३ पा० प०

६ सर्वार्थमात्रोपसर्जनस्य-अवयवार्थमात्रोपसर्जनमेवेति भावः ॥

७ सहशब्द-भाष्योक्त-अपसंज्ञाद्वारेण मत्वर्थीया-अपसंज्ञा मनुश्लोपो-इति पक्षद्वय इत्यर्थः ॥

८ 'सर्वावयवकं ग्रहण' इति च पाठः ॥

९ मातृश्लोपः मनुश्लोप-श्लोपसहलेषु-इति सूत्र पश्यते, तद्विषये मातृ-नामस्य तदुपकृत्य चाह-अगोवत्सहलेष्विति ॥

१० 'आप्ये वार्तिकदर्शनात्' इति अ. पाठः ॥

११ 'चरणे किं निपात्यते' इति च पाठः । 'अत्र चरणे किं' इति ट. पाठः ॥

यस्मिन् विधित्त्वादावलग्रहणे । अल्यग्रहणेऽप्येत-
द्भवति । न चेदमल्यग्रहणम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चतिनद्यादिषु किम्य-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्यत्र धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

‘अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोपनय-
यस्य’ इत्यत्र ‘अयस्कृत्य, अयस्कार’ इत्यपि सिद्धं
भवति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अनल्यग्रहणेऽपि धातुग्रहणे
तदाविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । स च सदनविधिवत् विधिविधान-
विधिभाक्सन्निपाते भवति । तत्र ‘अतः कृकमे—’इत्यत्र समा-
सादुक्त्या समासाक्षिप्तमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यते—इति भवति
तदाविधिः । मुद्दिधौ तु विशेष्यसन्निधानात्तदाविधिव्यभा-
वेऽन्तरह्वलं वातुपसर्गाश्रयत्वात्मुद उच्यते ॥

अयस्कृत्ययस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थः । अन्य-
याऽयस्कृत्यस्यैव स्यात् ॥

(उद्घोषः) ज्ञाप्यत इति । एव च ‘समञ्जनम्’ इत्यादि-
व्यावृत्तये किमग्रहणमिति भावः ॥ नन्वेव मुद्दिधानपि तदादिग्रहणा-
पत्तौ मायुक्तमुदोऽन्तरह्वलं दीयेत्येतत् आह—स च उदन्तेति ॥
विधिविधानविधिभाक्सन्निपात इति । विधिः—विषेय । विधान-
शब्दः कारणव्युत्पन्नो विशेषणपरः । विधिभाक्—विशेष्यमित्यर्थः ॥
ननु विनाऽपि ज्ञापकेनायस्कृत्य सिद्धेऽनुग्रहणस्यातोऽयुक्तोऽह आह—
अभ्ययेति । इदंान्तार्थं तदुपादानमिति भावः ॥

(१२५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५२)

२९५१ विष्वग्देवयोश्च टेरग्रश्चतौ व-
प्रत्यये ॥ ६ । ३ । ९२ ॥

(१२५० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५३)

२९५४ सहस्य सन्धिः ॥ ६ । ३ । ९५ ॥

(६४८७ उपसर्गव्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अद्रिसङ्घयोरन्तोदात्तवचनं
कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्रिसङ्घयोरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्व-
ग्रह्, विष्वग्रश्चौ, विष्वग्रश्चः । सङ्घश्च, सङ्घश्चौ,
सङ्घश्चः ॥

(प्रदीपः) विष्वग्रश्चडिति । ‘उदात्तस्वरितयोः—’इति
स्वरितोऽभ्यकारो भवति ॥

(उद्घोषः) ननु विष्वग्रश्चो दणेकारस्य निवृत्तेः स्वर-
श्रवणाभावादि निपातनेत्येतत् आह—उदात्तस्वरितयोरिति ।
अन्यथा इत्स्वरेणोदात्त एव श्रूयतेति भावः । ‘सा कद्रीची—’इत्या-
दावकारलोपे त्वस्यैव स्वरसावसानं बोध्यम् । ‘समः सम्पद्वताव-
प्रत्यये’ ‘विष्वग्देवयोश्च टेरग्रि’ ‘सहस्य सन्धि’ इति ध्वजाठ इति
यत्तद्व्याख्यासमीपये ॥

(प्रतिषेधभाष्यम्)

तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
विश्वाची, घृताची ।

यदि छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं—‘सा
कद्रीची’ ?

एवंतर्हि ‘छन्दसि स्त्रियां बहुलम्’ इति वक्तव्यम् ॥

(१२५१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५४)

२९५६ द्व्यन्तरुपसर्गभ्योऽप ईत्
॥ ६ । ३ । ९७ ॥

(६४८८ प्रतिषेधोपसर्गव्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
समापं नाम देवयजनम् ॥

अपर आह—ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । समी-
पम्, अन्तरीपम् ।

इह मा भूत्—प्रापम्, परापम् ॥

(१२५२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५५)

२९५७ उदन्तोर्देशे ॥ ६ । ३ । ९८ ॥

(दीर्घोच्चारणप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ?

१ ‘अल्यग्रहणे स्वेतत्—’ ट पाठः ॥

२ ‘अतः कृकमीत्यत्र अपस्कृत्य’ इति छ. पाठः ॥

३ ‘विशेषणविशेष्यभावसन्निपाते’ इति ट छ. पाठः । अयोद्धतलु अ.
क. पुस्तकयोः । मुदतयेपलभ्यते । उद्घोषे तस्मैन व्याप्तनामनेन उभयो-
रुदात्तपदानामेव च विशेष्यसन्निधानम् । तत्र हि स्त्रिये भाष्ये ‘एव च कृत्वा
मुद सप्तोऽन्तरह्वलं करोति । आतुग्रहणं चापि सप्तम्यर्थम्’
इत्युक्तम् । तत्र हि तदाविधौ मुदोऽन्तरह्वलं श्रूयतेति भावः ॥

४ दृष्टान्तार्थमिति । यमाऽयस्कृत्यदिव्यगतः कृकनीति वदति तथाऽह-
स्वरा इत्यत्रापि ज्ञापनेन सत्त विष्मतीति भावः ॥

५ ‘तत्र छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध’ इति वार्तिकमपि छ. छ. ट.
पुस्तकेऽपि ॥

६ ‘घृताची’ इत्यग्रहणं न क. पुस्तकेऽपि ॥

७ सा कद्रीची क सिद्धिं पाराङ्गात्क स्त्रित्वे नहि युये
अनुत्तः । अ. मं. १ सू. १६४ अ. १७) अत्र कद्रीची न स्यात् ॥

८ ‘ईत्वस्य प्रतिषेध’ इति छ. ट. पाठः ॥

न 'उदनोद्देशे' इत्येवोच्यते ?
का रूपसिद्धिः ?

अनूपम्, सचर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ।
न सिद्ध्यति । अवग्रहे हि दोषः स्यात् ॥

(प्रदीपः) अवग्रहे दोषः स्यादिति । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारानाम लक्षणमनुवर्त्यम्—यथा लक्षण पदं कर्तव्यम्' इति प्रदेशान्तरोक्तेनैतत् विरुध्यते ॥

(उद्घोतः) एतद्विरुध्यत इति । एवञ्च दीर्घोच्चारण नात्वावश्यकम् । अत एव 'अनूपे गोमान्' इत्यादौ कैग्वेदे पदपाठे नावश्यकम् । यनावग्रहः क्रियते तत्रैतत्प्रदीपप्रवृत्तं शास्त्रानु-
सारित्वशोभनायाञ्च दीर्घोच्चारणमिति एकदेशुक्तिरयमिति भावः ॥

(१२५३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५६)

२९५८ अपष्टपृतीयास्थस्यान्यस्य
दुगाशीराशास्थस्थितोत्सुकोति-
कारकरागच्छेषु ॥ ६ । ३ । ९९ ॥

(लक्ष्यसिद्धिसाधकभाष्यम्)

अपष्टपृतीयास्थस्येत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति-
अन्यस्येदं—अन्यदीयम् । अन्यस्य कारकैः—अन्य-
त्कारक इति ॥

एवं तर्ह्यविशेषेण 'अन्यस्य दुष्क छकारकयोः'
श्रुत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—'अपष्टपृतीयास्थस्याशी-
राशास्थस्थितोत्सुकोतिरागेषु' इति ॥

(१२५४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५७)

२९६० कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६ । ३ । १०१ ॥

(१४८९ उपसक्त्यान्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कद्गावे त्रावुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) कद्गावे त्रावुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
कप्रयः ।

किमिवं कप्रय इति ?

कृत्स्नताप्रयः—कप्रयः । के वा प्रयः, न विभ्रयुः—
कप्रय इति ॥

१ 'इत्येवोच्यते' इति व. ट. पाठः ।

२ 'अवग्रहे दोषः स्यात्' इति व. ट. पाठः ।

३ अनूपे गोमान् गोभिरध्याः सामां वृषानि रक्षाः । सं.
६ सू. १०४ प. ७

४ 'कारकमप्याकारकम्' इति व. ट. पाठः ।

५ उपसक्त्यान्वार्तिकप्रकाशितवर्तमानं देशिकद्विभाषणं । व. ५
प. १४१ प. १४२ इत्येवमेव पाठवत्, त्रिपुल्लिङ्गविषयकचोदे । देशिक

(प्रदीपः) के वा प्रय इति । किंशब्दस्य क्षेत्रार्थस्य
कद्गावः ॥

(उद्घोतः) 'के वा प्रयः' इत्यत्र पूर्वसाङ्गदमाह—किं शब्द-
स्तेति । पूर्वव कोः, इदानीं किम् इति भेदः, क्षेत्र एव 'न विभ्रयुः'
इति वाक्यशेषेण दर्शितो माथ्ये । भरणसामर्थ्याभावाच्च क्षेत्रः ॥

(१२५५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५८)

२९६८ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्

॥ ६ । ३ । १०९ ॥

(निपातनाधिकरणम्)

(आदिपदाध्वयोपधकभाष्यम्)

पृषोदरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि ?
पृषोदरप्रकाराणि ।

कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ?
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते ॥

(प्रदीपः) कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे अथ
व्यवस्थायाम्—इति सचेदे प्रकार आदिशब्दः । व्यवस्थार्थे आदि-
शब्दे 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

(उद्घोतः) व्यवस्थार्थेन वृत्तिकारादिपठितानामेव साधुत्व
सादिति तदपठितानामपि साधुत्वबोधक 'यथोपदिष्ट'ग्रहणमनर्थकं
सादिति प्रकारे आदिशब्द इत्याह—प्रकार इति ॥

(यथाशब्दार्थबोधकभाष्यम्)

अथ 'यथा'इति किमिदम् ?

प्रकारवचने थात् (५।३।२३) ॥

(प्रदीपः) प्रकारवचने थालिति । येन प्रकारेणोप-
दिष्टानि तेन साधूनि भवन्तीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) 'उपदिष्ट' इति यातावेकवचनम्, तदाह—उप-
दिष्टानीति ॥ यच्छब्दस्य नित्यं तच्छब्दादेशत्वादाह—तेन
साधूनीति ॥

(उपदिष्टार्थबोधकभाष्यम्)

अथ किमिदमुपदिष्टानीति ?

उच्चारितानि ।

कृत एतत् ?

दिशिचचारणक्रियः । उच्चार्यं हि पर्णानाह—'उप-
दिष्टा इमे वर्णाः' इति ।

कैः पुनरुपदिष्टानि ?

दिष्टैः ॥

इह तद्विज्ञापकमिति, पुनरावृत्तेरनव गतोऽयं इति पञ्चदशरूपे त्रैलोक्य-
रमणः । एव च हकाराद्यन्वयेन कात्तर, कतिच—इत्यादौ पाठमनर्थकं
महत् ॥

६ 'व्यवस्थायामिति चोदेहात् प्रकाशः पृषोदरप्रकाराणां च प्रकाशे'
इति व. ट. पाठः ।

७ मधुरप्रकाशपुनरावृत्ति—देशिकः ॥

८ 'उपदिष्टा' इति व. ट. पाठः ।

(प्रदीपः) अथेति । उपदेशः शास्त्रेण भवति, स चैषां नास्ति; सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) उपदेशः—अतिपादनम् ॥

(शिष्टलक्षणभाष्यम्)

के पुनः शिष्टाः ?

वैयाकरणः ।

कुत एतत् ?

शास्त्रपूर्विका हि शिष्टाः, वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टाः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रम्, तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि निदासतश्चाचारतश्च ।

स चाचार आर्यावर्ते एव ।

(उद्घोषः) भाष्ये—वैयाकरणाः—व्याकरणाध्वेतारः ॥

उपायेव शिष्टत्वे हेतुमत्ते उच्यते—शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिरिति । शिष्टपदमष्टिमिति मूलशिष्टेः—शासनस्य शास्त्रपूर्वकत्वात्—शास्त्रात्मपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥

शिष्टिपूर्वकं न शास्त्रमिति । शिष्टशासनमूलक एवोदरादि-शास्त्रम्—इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

तत्र शिष्टनिदासदेशमाह—स चाचार इति । यत्र च यत्र शिष्टनिवासदेश इति भावः ॥

(आर्यावर्तलक्षणभाष्यम्)

कः पुनरार्यावर्तः ?

प्रागादृशात्—प्रत्यक् कालकवनात्—दक्षिणेन हि-मयन्तम्—उत्तरेण पारियानम् । एतस्मिन् आर्यावर्ते आर्यनिधासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पार गतास्तान् भवन्तः शिष्टाः ॥

(प्रदीपः) प्रागादृशादिति । आदृशादिव पर्वतविशेषः । प्राचि देशे प्राक् । 'दिक्छन्देभ्य'—इत्यस्वातेत्यबस्य 'अवेर्लुक्' इति लृक् । अन्तरपदलक्षणा पञ्चमी ॥ दक्षिणेनेति । दक्षिणसिन् देशे इति—'एनबन्त्यतरस्याम्' इत्येनम् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया ॥ आचारमाह—कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यम् ॥ दम्भार्यं कुम्भीधौन्यत्वं सादित्याह—अलोलुपा इति ॥ अगृह्यमाणकारणा इति । ईष्ट कारणमन्तरेण सदाचारमुत्तरेण इत्यर्थः ॥ किंचिदन्तरेणेति । विनैवामियोगादिना सर्वविद्यापारया, ते हि साधुत्वपारिजाने प्रमाणम् । तदुक्तम्—

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशेष्यते ॥

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यापेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन वाध्यते ॥ इति ॥

(उद्घोषः) —(भाष्ये)—कः पुनरार्यावर्त इति । किम्

'आसमुद्राच्च पूर्वसादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।

तयोरेवा-न्तरा गिर्यार्यावर्तं प्रचक्षते । इति मनुकः,

किंवा तस्याप्य इति प्रश्नः । मनुकावपि 'तयोः' इत्यस्य हिमवदिन्द्रिय-योरित्यर्थः,

'हिमवदिन्द्रिययोर्मध्ये यत्प्रागितनानादपि ।

प्रत्यमेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः' इति पूर्वमुक्तेः ॥

(भाष्ये) प्रागादृशादिति । 'आदृशाः'—कुल्लेभे पर्वतः । कालक-वनं—प्रयागः । पारियात्र—विन्ध्य एवेति 'मनुजमध्यदेश एवात्र मर-त्तोऽभिमतः' इत्यन्ये ॥ कुम्भ्यामेवेति । विशेषणसामर्थ्यादवधार-णार्थः समास इति भावः ॥ दम्भः—सर्वेभ्यः स्वसाधिक्यमावाप्तः ।

इष्ट कारण—कामपूजादि । विहिततुल्या नित्यादिधर्मैश्चोत्तर इत्यर्थः ।

एव सदाचारानुष्ठानकृतात्-करणशुभादविद्यापगमादिव्यवहारावाति-शेषमिति वर्णयितु भाष्ये—किञ्चिदन्तरेणेति । तत्राचष्टे—विनैवाभियोगादिनेति । अभियोगः—गुरुपदेशः । आदिना-अन्धारादि । 'कस्याश्चित्' इत्यस्यार्थमाह—सर्वविद्येति । अभ्यया-नाम्नेकार्येति इति भावः । तयोरेकादेव शब्दतोऽन्तरेण प्रतीभातः सर्वविद्या—इति तात्पर्यम् ॥

आविर्भूतेति । अविद्यापगमेन योगाभ्यासतत्तद्वृत्तप्रलयेणाविर्भूत-सर्वविषयज्ञानानामित्यर्थः ॥ तत्र कारणम्—अनुपप्लुतेति । विहि-तरुर्मानुष्ठानान्नुद्धान्-करणानामित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षात्—विद्यमान-वस्तुविषयासादादिप्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ अतीन्द्रियान्—नास्तीन्द्रिया-श्रद्धान् ॥ असंवेद्यान्—अन्वेदनेन साध्यतुल्यप्रकल्पमानान् । आपेयं—योगाभ्यासतत्तद्वृत्तविरूपचक्षुषा । शिष्टवचनविरुद्धमनुमानं न प्रमाणमिति भावः ॥

(शास्त्रप्रयोजनभाष्यम्)

यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणम्, किमष्टा-ध्याय्या क्रियते ?

शिष्टपरिहानार्थाऽष्टाध्यायी ।

कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् ?

अष्टाध्यायीमधीयानोऽयं पश्यत्यनधीयानं ये वाऽस्यां विहिताः शब्दास्तान् प्रयुज्जानम् । स पश्यति—नूनमस्य देवानुग्रहः स्वभावो वा, योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते, ये चास्यां विहिताः शब्दास्तांश्च प्रयुज्जे । नूनमयमन्यानपि जानाति—इति ।

एवमेवा शिष्टज्ञानार्थाऽष्टाध्यायी—इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नूनमयमन्यानपीति । अष्टाध्याय्य-व्यवनेऽपि तत्प्रतिपादितसामुष्ठानेन देवानुग्रहं शिष्टव च निणीय

१ 'धान्ये ते कुम्भीधान्या' इति च उ. पाठः ॥

२ 'पान्य स्यात्' इति च उ. क. पाठः । 'कुम्भपान्य स्यात्' इति उ. पाठः ॥

३ 'इष्टकारण' इति च. उ. पाठः ॥

४ 'विशिष्यते' इति च उ. पाठः ॥

५ 'शेखर विहिता' इति च. उ. पाठः ॥

६ 'अप नून' इति उ. पाठः ॥

७ 'इति' शब्दे न दृश्यते उ. पु. पाठः ॥

यानन्यानि प्रयुङ्गे वेऽप्यनेन तथैव साधुत्वेन याता इति कल्पयन्ति
तेषां चानेन सङ्ग्रह इति भावः ॥

(६४९० विकल्पवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तार-
भावो वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा
वक्तव्यः । दक्षिणतीरम्, दक्षिणतारम् । उत्तर-
तीरम्, उत्तरतारम् ॥

(प्रदीपः) दक्षिणतीरमिति । विशेषणसमासः ॥

(उद्द्योतः) विशेषणसमास इति । तथैवाधेप्रतीतेरिति
भावः ॥

(६४९१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाचो वादेर्दत्तं वल्भावश्चोत्तर-
पदस्येति ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाचो वादेर्दत्तं वक्तव्यं वल्भाव-
श्चोत्तरपदस्य इति वक्तव्यः । वागवाद्स्यापत्यं-वाह-
वलिः ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-वादेरिति । वाशब्द आदिर्यस्य तस्य
चकारस्यैतदर्थः ॥

(६४९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ पप उत्वं दत्तदशस्तत्तरपदादेः
पुत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) पप उत्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः पुत्वं
च वक्तव्यम् । पोडम्, पोडश ॥

(प्रदीपः) पोडमिति । पद् दन्ता अस्य-इति बहुव्रीहिः ।
'यमसि दन्तस्य दत्त' इति दत्तादेशः ॥

(६४९३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ धासु वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) धासु वेति वक्तव्यम्, उत्तरपदादेः
पुत्वं च वक्तव्यम् । पोडा, पडा कुड ॥

अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः कियते, न पुनर्धा-
यामित्येवोच्येत ?

नानाधिकरणवाची यो वाशब्दस्तस्य ग्रहणं यथा
विज्ञायेत ।

इह मा भूत्-पट् दधातीति पट्धा-इति ॥

(प्रदीपः) धासु वेति । उत्वं विकल्प्यते, तेन पुत्वं
निलमेव भवति । उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभि-
धीयते । पयते-प्रतीयतेऽनेनाधे इति पदं-प्रत्यय उच्यते,
उत्तरं पदमिति विशेषणसमासः ॥

नानाधिकरणवाचीति । अर्थगतं बहुलं शब्दे समारोप्य
'धासु' इति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेन 'अधिकरणविचाले
च' इति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥

पट्धेति । 'न पदान्ताद्योरनाम्' इति पुत्त्वप्रतिषेधः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'धासु वा' इत्यनेनैव 'उक्त वा' इत्यर्थकेन सिद्धे
'उत्तरपदादेः'-इति वचनं व्यर्थमित्यत आह-उत्वं विकल्प्यते
इति । अत एव भाष्ये पुत्त्ववचनं वाशब्दशब्दितं प्रयोगोक्तम् ।
पय-प्रोलाभापये 'पट्धा' इति दकारविशिष्ट एव पाठो भाष्ये । यत्तु
हैदचेनोत्पद्ये पुत्वं निलमित्युक्तम्, तन्न । सत्रियोगशिटपरिभाष-
यैव सिद्धे प्रत्ययवचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः ॥ ननु समासचरमापयव-
रुडोत्तरपदमपेक्षेन कथं प्रत्ययग्रहणमत आह-पद्यते इत्यादि ॥

नानाधिकरणवाची-नानाद्रव्यवाची ॥ तद्ग्रहणेऽपि कथं
बहुवचनं स्यादत आह-अर्थगतमिति ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

तुरो दाशनाशदभ्येपूर्वं वक्तव्यम्, उत्तरपदा-
देश्च पुत्वं । दूडाशः, दूणाशः, दूडभः, दूड्यः ॥

(प्रदीपः) दूडाश इति । दुःखेन दाप्यते, नाप्यते,
दभ्यते-इति ङ् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं
ध्यायति-इति 'आतथोपसर्ग' इति कः ॥

(उद्द्योतः) सति नलोपः कथमत आह-दम्भेरिति ।
तत्र ऐकस्योत्वे सवर्णदीर्घे दूडभ इत्यादिसिद्धिः ॥ आतथोपसर्ग
इति । कृन्मेजन्मद्ये 'उर्ध्वः' इत्यर्थे 'दूड्यः' इति कैयटेनोक्तम् ॥

(६४९४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ खरो रोहतौ छन्दस्युत्त्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) खरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ।
पट्ति त्वं जाये खरो रोहय-इति ॥

(प्रदीपः) रोहावेति । लोडुत्तमद्विवचनम् ॥

१ 'वादे इत्वं वल्भाव' इति छ. पाठः । 'वादे इत्वं वल्भाव' इति झ. पाठः ।

२ 'पपतेऽनेनाधे' इति क. च. झ. पाठः ॥

३ उक्तं वेति । पूर्ववार्तिके-यत्तु जलमिलादतुल्यं येलयकेन धासु येलवेन
सिद्धे इत्यर्थः । पूर्ववार्तिके कल्प्युत्तरपदादेः पुत्त्वमपि विधीयत इति 'उत्तर-
पदादेः' इत्वं च वक्तव्यम्' इति भाष्यामनुपपन्नमिति भावः ॥

४ हाद्वेतेति । वेगमयमापयव-उत्तरपदादेः पुत्त्वमिति वृथमग्रहणत्वात्
राधाभावविशिष्टं पुत्त्वशब्दितं रूपं कारत्वेति, तच्च । 'पट्धा' इति आभ्योदाहरण-
स्याभिप्रायः ॥

५ अस्मात्पूर्वं 'तुरोदाशनाशदभ्येपूर्वं' इति वार्तिकं इत्येते च. छ. झ.
पुच्छेत्तु । अ. क. ट. पुच्छेत्तु च न इत्येते । 'धासु वा' इत्यनन्तरं पय-
सप्राप्तौ स्वाध्वा विकल्पाद्युत्तिष्ठतिप्रापि मस्येते, अतो वार्तिकं न संभवति ।
अत एवोपसर्गादिति पुनरप्युत्त्वलोपादानं संगच्छते । अत्रापि पयदेः प्रादुर्भूतो
तस्याप्युत्तुपि संभवतीति पुनरप्युत्त्वोपादानं न व्यर्थमिति वेगमयमापय । केचिच्च
'तुरोदाशनाशदभ्येपूर्वं' इति यदि वार्तिकं स्वाध्वाऽन वापत्तु पुत्त्वस्य-
नृत्तिर्न पश्यतीति नेवदार्ढ्यमिति आहुः ॥

१ 'छन्दसि' इत्येव छ. पाठः ॥

० 'रोहाय' इत्येव 'इति' इति छ. पाठः ॥

(६४९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ पीवोपवसनादीनां

छन्दसि लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो
वक्तव्यः । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ।
श्रियेदम् ॥(भाष्यम्) पीवोपवसनानामिति । पीवस्त्वयस-
ह्येतयोः सलोपः ॥ श्रियेदमिति । श्रिये इदम्—इति स्थिते
इकारलोपः ॥(उद्घोषः) भाष्ये—पीवोपवसनादीनामिति । पीवस्-
शब्दः सान्नाः, 'पीवैसा मसाये' इति लिङ्गात् ॥ वराह—पीवस्त्वय-
सित्वेतयोरिति ॥

(१२५६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ५९)

२९७० द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः

॥ ६ । ३ । १११ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(पूर्वग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

पूर्वग्रहणं किमर्थम्, न 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य' (१११६६) इति पूर्वस्य भविष्यति ?
न सिध्यति । न हि द्रूलोपेनानन्तर्यमस्ति ॥
अथेदं कस्मान्न भवति—करणीयम्—हरणीयम्—
इति ।नैप दोषः । नैवं विहायते—द्रूलोपः—द्रूलोपः,
द्रूलोप इति ।

कथं तर्हि ?

द्रूलोपोऽस्मिन् सौऽयं—द्रूलोप इति ।

यद्येवं, नार्थः पूर्वग्रहणेन । भवति हि द्रूलोपेना-
नन्तर्यम् ॥इदं तर्हि प्रयोजनम्—'उत्तरपदे' इति वर्तते,
तेनानन्तर्यमात्रे यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा ।
धूम्राकी रथेन । पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥(प्रदीपः) न हि द्रूलोपेनेति । आचार्यदेशीयस्त्वपु-
रुष मत्वा परिहरति । निर्दिष्टग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं—शब्दे
सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषापस्थानं यथा स्यात्, अयं मा भूत् । शब्दो
हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्तत्त्वहिर्भूतः, नि.शब्दो हि बहिर्भाष-
वाच्याग्रीयते ॥(उद्घोषः) ननु 'द्रूलोपे' इत्यस्य बहुव्रीहित्वे आनन्तर्यसम्भ-
वादाह—तत्पुरुषं भवेति । अभावेन पीवोपवसनादीनां भव इति
भावः ॥ ननु लोपेनापि उदिकृतं पीवोपवसं सम्भवति, स्थानिद्वारेण
चेलत आह—निर्दिष्टग्रहणस्येति । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'विरामो-
ऽऽसानम्' इति ध्वजसमाप्यविरोधादुक्तम्—आचार्यदेशीय इति ॥भाष्ये—तेनानन्तर्यमात्रे इति । द्रूलोपेनानन्तर्यमात्रे । उत्तरपद-
परत्वाभावेऽपीत्यर्थः । 'औदुम्बरी राजा' इत्याद्यसमस्तम् । अनेनो-
त्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे स्फुटं दृश्यते । 'अत एव 'लीः'
'अवशां.' इत्यादिसिद्धिः । वराहचर्चास्य रेफाद्येऽप्यतिशयिभाषाया
इति 'अवशां.' इत्यादौ 'सिषि भातोः'—इति कव्यसाहित्यवाक्यं दीर्घं
इति न शङ्क्यम् ॥

(१२५७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६०)

२९७१ सहिवहोरोदवर्णस्य

॥ ६ । ३ । ११२ ॥

(वर्णग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

वर्णग्रहणं किमर्थम्, न 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्ये-
वोच्येत ?वृद्धायपि कृतायामोत्वं यथा स्यात् । उदयोदाम्,
उदयोदम्, उदयोदेति ॥(प्रदीपः) उदयोदामिति । बहेर्लुक् तामादिषु सिचि
वृद्धो सलोपे ढः वक्ष्यद्युत्पद्यलोपेभ्योच्चे च रूपम् । अत्रासति
वर्णग्रहणे 'तादपि परस्परः' इत्यकारस्य तपरत्वाद्विषयकालस्य
ग्रहणं न स्यात्, वर्णग्रहणात् अवर्णमानस्य भवति ॥(उद्घोषः) सिचि वृद्धाविति । 'वदन्' इत्यनेन ॥ ननु
वर्णग्रहणमात्रेऽपि सवर्णग्रहणादेव दीर्घलोपस्य सिच्यतीत्यत आह—
अत्रासतीति । वर्णग्रहणे तु तत्सम्बन्धात्परवर्णग्रहणमिति
भावः ॥

(अवर्णप्रयोजनभाष्यम्)

अथावर्णग्रहणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—ऊढः, ऊढवानिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवत्येवानौत्त्वम् ।

अवर्णं कस्मात् भवति ?

पूर्वत्वमस्य भविष्यति ।

इदमिह संप्रार्थम्—ओत्वं कियतां पूर्वत्वमिति,

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादौत्त्वम्, अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥

१ नैवप्राक्तिक उ. पु. भाष्ये ॥

२ युवं वक्ष्यामि पीयसा वसाये युवोरोत्तिष्ठता मन्तवो इ
सर्गाः । ऋ. सं. १ सू. १५१ ऋ. १)

३ 'पूर्वत्वेव' इति च. उ. अ. पाठः ॥

४ उ. पु. भाष्ये 'अस्ति' यदो न ॥

५ 'इह कस्मात्' इति च. पाठः ॥

६ उ. पु. भाष्ये 'इति' शब्दो न ॥

७ 'ओत्वं—द्रूलोप, द्रूलोप इति' उ. अ. च. पाठः ॥

८ 'भवति द्रूलोपे' इति उ. पाठः ॥

९ 'राजा । पुना रूपाणि कल्पयन्' इति उ. पाठः ॥

१० अत एव—एते पूर्वलोके वदयद्वाक्ये समासाभावेऽपि पूर्वमात्रस्य ग्रह

ण्येव ॥

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—ओत्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादोत्त्वम् ।

नित्यं संप्रसारणम्, कृतेऽप्योत्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

ओत्त्वमपि नित्यम् ।

कथम् ?

कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अनित्यमोत्त्वम् । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद्वन्नित्यम् । न च संप्रसारणमेवोत्त्वस्य निमित्तं विहन्ति, अयमर्थे लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोरनित्ययोः परत्वादोत्त्वम् । ओत्त्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात् पुनरोत्त्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) परत्वादोत्त्वमिति । ननु दूलेपनिमित्तमोत्त्वम्, तत्र 'पूर्वप्रासिद्धम्' इति उक्तादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसारणेन भाव्यम्—इति युगपत्प्राप्त्यभावाद्भिप्रतिषेधानुपपत्तिः ।

अत्राहुः—वर्णमानापेक्षत्वात् उक्तादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिसंशयविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् 'पूर्वप्रासिद्धम्' इत्यस्यानुपस्थानात् उक्तादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिस्त्रयाबाधुजो विप्रतिषेधः ।

केचित्तु वर्णयन्ति—दूलेपस्योत्त्वदीर्घत्वविशयो निमित्तत्वेनाभयणादत्र विषये उक्तादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥

ओत्त्वे कृते इति । ओत्त्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तस्त्रयाबाधीर्षत्वं प्रवर्तिष्यते ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अथावर्णग्रहणं किमिति । आन्तरङ्गत्वाद्दर्शनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः ॥

(भाष्ये) भवत्येवात्रोत्त्वमिति । 'अवर्णग्रहणे कृतेऽपि' इति शेषः ॥

पूर्वं संप्रसारणेनेति । पूर्वत्वस्यानुपलक्षणमेतत् ॥

पूर्वप्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानादिति । पूर्वत्र—इति निर्दिष्टकार्यसामानादिलभ्यः ॥

अत्र विषये इति । कार्यान्तरं प्रलपील्यर्थः । 'केचित्तु' इत्यत्रास्मिन् ननु अर्थापत्तेः साक्षादुपपादविवक्ष्यताया औत्सर्गिकत्वम् ।

अत्र वदन्ति—'दूलेपे' इति तदुक्तं विषयसमर्थं च, शब्दाधिकारात्—इति भाष्याशय इति वक्तुमुचितम् । तत्रैव च त्वविना तद्विषयज्ञानाभावात् कृते उभयोः प्राप्ते परत्वादोत्त्वमिति भावः । उद्बोदमित्यादी तु सिञ्जोपोत्तरपेक्ष तद्विषयताज्ञानात्सिञ्जोपात्पूर्वमेव वृद्धौ तत्र सिञ्जोपे ओत्त्वमिति न दोषः । घटे-

नोद्बोदमित्यादी सिञ्जोपस्यासिद्धत्वाद्दुष्कारपरत्वाभावेन कथमोत्त्वमित्यपास्तम्—इति ॥

ननु दीर्घस्य पूर्वमोत्त्वेन बाधात्कथं पुनरोत्त्वमिति दीर्घप्रवृत्तिरत्र व्याह—ओत्त्वस्येति । अद्यावत्सत्यावोऽत्र शास्त्रे नास्तेनेति भावः ॥ दीर्घत्वमिति । पूर्वसूत्रेणेति भावः । तदेवमवर्णग्रहणं सगवता प्रत्याख्यातम् ॥

(१२५८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६१)

२९८० इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—कचिबहम्, चादबहम् ॥

(१२५९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६२)

२९८१ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्

॥ ६ । ३ । १२२ ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ।

इह मा भूत्—प्रसेवः, प्रसारः, प्रहारः ॥

(६४९६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सादकारयोः कृत्रिमे ॥ * ॥

(भाष्यम्) सादकारयोः कृत्रिम इति वक्तव्यम् ।

इहैव यथा स्यात्—एपोऽस्य प्रसादः । एपोऽस्य प्राकारः ।

कृत्रिम इति किमर्थम् ?

एपोऽस्य प्रकारः । एपोऽस्य प्रसाद इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—कृत्रिम इति । पुरश्चाराभिरिदं इत्यर्थः ॥

(६४९७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः, प्रतीवेशः । प्रतिकारः, प्रतीकारः ॥

(१२६० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६३)

२९८३ दस्ति ॥ ६ । ३ । १२४ ॥

(पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—दा इत्येतस्य-तकारादाविति,

आहोस्विच्चकारान्त इति ।

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—तकारादाविति, नीच्चा-वीच्चा-
अत्र न प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—तकारान्त इति, सुवृत्तं-प्रति-
वृत्तं-अत्रापि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । उत्तरपदमिह सन्निहितम्,
तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद् 'ति'इत्यनेन पूर्वं यदा-
उत्तरपदं विशेष्यते तदा 'यस्मिन् विधिल्लदादावल्प्रहणे'इति
तकारादायुक्तपद इति विज्ञायते, पश्चाद् इत्यनेन तकारो विशेष-
यते—दः समन्धी यत्तकारः, तदादावित्यर्थः समयते । अथ तु
द इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसम्बन्धित्वेन
सिद्धस्त तारः सोऽनूयते । चर्त्तस्य चासिद्धत्वादादिभूतो नालीति
सामर्थ्यादन्तर्भूतस्य प्रहणमिति तकारान्त इत्येव पक्षोऽन-
विष्टते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः ॥

(उद्घोतः) पूर्वं यदेति । पूर्वं विशेष्येण समन्धमनूय
पश्चाद्विशेषणेन सम्बन्ध इत्यर्थः । दः सम्बन्धीति । 'दा इत्ये-
तस्य तकारादौ'इति भाष्यमागम्यादेव सविशेषणत्वेऽपि गमकत्वा-
त्समाप्त इति भावः । अनुभूतविशेषणस्य विशेष्येण सम्बन्धेऽपि का
हानिरिति चिन्त्यम् ॥ तकारान्त इत्येव पक्ष इति । अत्र पक्षे
तकारान्तावयवकत्वादुत्तरपद 'ति'इत्यनेन व्यपदेश्यमिति द्रष्टव्यम् ।
अत्र पक्षे 'ति'इति 'दा'इत्यस्य विशेषण, सौत्री पक्षार्थे सप्तमी ।
तकारान्त'दा'सम्बन्धुत्तरपदे इत्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

यथेच्छसि तथाऽस्तु ।

अस्तु तावत्तकारादाविति ।

कथं नीच्चा वीच्चा ?

चर्त्तं कृते भविष्यति ।

असिद्धं चर्त्तं तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ।

आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति ।

कथं सुवृत्तं प्रतिवृत्तम् ?

नैतत्तकारान्तं

किं तर्हि ?

यकारान्तमेतत् ॥

(प्रदीपः) नीत्तिति । दाशब्दस्य निष्ठायां 'अच उपस-
र्गात्'इत्यन्तस्य तादेवे दकारस्य चर्त्तं यापि च कृते रूपम् ॥

यकारान्तमिति । तत्र चर्त्तस्यासिद्धत्वात्तकारान्तत्वा-
भावः । कचिद् 'प्रदत्तम्' इति पाठः सोऽयुक्तः, इह इत्यधि-
कारादीर्घाप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोतः) दकारस्य चर्त्तं इति । पवश्च चर्त्तस्यासिद्ध-
त्वाच्चादित्वाभावादीपा न प्राप्नोतीति सुशोदाहरणसम्भव इति चोप-
सात्पर्यम् ॥ ननु सुदत्तादौ 'अच उपसर्गात्'इति तत्त्वं कृतो नेति चेद्,
न । 'अबदचं विदत्तश्च'—इत्यादिभाष्यात्तत्त्वाभावस्योक्तत्वेनादोषाद् ॥

चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति । सत्र तु 'नीच्चा'इत्यादौ चरितार्थमिति
भावः ॥

(१२६१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६४)

२९९७ चौ ॥ ६ । ३ । १३८ ॥

(ज्ञापकत्वसंपादकभाष्यम्)

इहान्ये आचार्याः—चो प्रत्यङ्गस्य प्रतिपेधमाहुः,
तदिहापि साध्यम् ।

नैव दोषः ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः—न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति,
यद्यं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥

(प्रदीपः) प्राचा दधीचेत्यादावन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादे-
शयोः कृतयोरनवन्तत्वादीर्घा न प्राप्नोतीत्याह—इहान्य इति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनरैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्च-

स्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(उद्घोतः) प्रत्यङ्गत्वेति । भाष्ये—प्रत्यङ्गस्योऽनन्त-
वाची । यवञ्च 'चो'यत्र प्रति यदन्तरङ्गं तस्य प्रतिपेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
इत्याहेति । श्रुत आदेशस्यार्थः ॥

इति श्रीशिवमहोदयसतीर्गर्भबनारोगीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
पञ्चस्याध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयमाहिकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

(१२६२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ३ । ३ आ. ६५)

२९९८ सम्प्रसारणस्य ॥ ६ । ३ । १३९ ॥

(६४९८ विप्रतिपेधवाचिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं
विप्रतिपेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति
विप्रतिपेधेन ।

इको ह्रस्वस्यावकाशः—ग्रामणिकुलम्, सेनानि-
कुलम् ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वस्यावकाशः—विभाषा ह्रस्व-
त्वम्, यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः ।

ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—कासीपगन्धीपुत्रः,
कौमुदगन्धीपुत्रः ।

सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्
ह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति ?

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव—
इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे

तृतीयमाह्निकम् ॥

इति पादश्च तृतीयः ॥

	अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसङ्ख्या ।					सर्वयोगः
	प्राचलयोगः	आह्विषे १	आह्विके २	आह्विके ३	आह्विकमङ्कल- योगः	
व्याख्यातसूत्राणि	११९७	१८	७	४०	६५	१२६२
अभ्याख्यातसूत्राणि	१६६२	१५	५	५४	७४	१७३६
समुदितसूत्राणि	२८५९	२३	१२	९४	१३९	२९९८
वार्तिकानि	६३८२	३८	२८	५०	११६	६४९८

॥ अथ पष्ठस्य तुरीयः पादः ॥

अङ्गाधिकारः ।

(१२६३ अयिकारसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. १)

(२९९९ अङ्गस्य ॥ ६।४।३ ॥

(अधिहारावधिनिर्णयाधिकरणम्)

(अधिकारमयांदाभाष्यम्)

आ कुतोऽयमधिकारः ?

आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) आ कुत इति । अवधिविधेः निश्चये प्रमाण-
महत्वा पृच्छति ॥ इतरो वनधेः लोहसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धा-
याह—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति ॥

(बह्योक्तः) ननु 'प्रलयः' इत्यावधिकारोपि निवारणकृत्वा,
इह निवारकत्वे वीजमाह—अवधीति । अन्यत्र उद्यतिक्वादिना-
वधिनिर्णयः, इह तु न तथा प्रमाणमुत्पन्नमिति प्रश्न इत्याशयः ॥

(मर्यादायां पक्षान्तरोपस्थापकभाष्यम्)

यदि तर्ह्यसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः,
'गुणो यद्बलुकोः' (७।४।८२) इति यद्बलुग्रहणं
कर्तव्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे
सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः ॥

(प्रदीपः) इतरोऽस्मिन् पक्षे गौरवमुद्धेयितुमाह—यदि
तर्ह्येति । 'न लुप्तताद्वय' इत्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये
प्रतिषिध्यमाने—इति भावः । 'न लुप्तता तस्मिन्' इति पाठे वृथ-
या दोषप्रसङ्गादुग्रहणं कर्तव्यमेव ॥

(बह्योक्तः) गौरवमिति । उद्यतिद्विरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपी-
त्यर्थः ॥ 'क्रियते न्यास एव' इति वक्ष्यमाणपरिहारस्याद्यवयवेनैव
दर्शयति—न लुप्तता तस्मिन् इति । उभयथा—पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

(पक्षान्तरे दूषणपूर्वकं सिद्धान्तभाष्यम्)

यदि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः, 'वमथ'
वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । आ सप्तमाध्यायपरि-
समाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सति उरदत्वस्य स्थानिव-
द्भावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७)
इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । स चेदानीमपरिहारो
भवति यत्तदुक्तम्—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धम् इति ।
अस्तु तर्ह्यसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ।

ननु चोक्तमिदानीं 'गुणो यद्बलुकोः' इति यद्-
बलुग्रहणं कर्तव्यमिति ।

क्रियते न्यास एव ॥

(प्रदीपः) उरदत्वस्येति । प्रथेऽस्मिन् दिवंचने कृते
रेफस्य सम्प्रसारणं च प्राप्नोति, हकादिनेपेण निवृत्तिश्च । तत्र
'हकादिनेपात् सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन' इति पूर्वविप्रतिषेधाहु-
भयेपां ग्रहणाद्वा सम्प्रसारणम्, उरदत्वम् । तस्याङ्गाधिकारे
विधीयमानस्यानेन प्रत्ययस्याङ्गेपार्थरनिमित्तत्वात् स्थानिवद्भा-
वात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणं नि-
षेधः ॥ प्रागभ्यासविकारेभ्यस्तत्त्वङ्गाधिकारे उरदत्वस्यापरिमि-
त्तत्वात् स्थानिवद्भावात्प्रसङ्गः ॥

तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः सम्प्रसारणं क्रियते
पूर्वस्य तु प्राप्तं सम्प्रसारणं सम्प्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदै-
तदुदाहरणम् ॥

यदा तु सम्प्रसारणभाविनि यमि परतः पूर्वस्य सम्प्रसारण-
प्रतिषेध इति पक्षः समाधीयते तदा 'वमथ' इति सिद्धमेवे-
त्यप्रयोजनमुर्दत्वेऽङ्गाधिकारस्य ॥

अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । 'वन्वृष्टिनि वक्ष्यरेऽनग-
लोपे' इत्यत्र 'अमीमयत्' इत्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः
प्राप्नोतीति चोदिते परिहारः—अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्व-
ज्ञाना भीमादीनामभ्यासलोपे' इत्युच्यते । एतान्यङ्गान्तराणीत्य-
भ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार
उपपद्यते, नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते । इह
तु सिद्धवदुपपत्त्यर्थः ॥

(बह्योक्तः) उभयेपाङ्गुणादिति । अनुग्रहैव तिष्ठे उभ-
येपाङ्गुण पुनर्विधानद्वारा हकादिनेपव्यापकमित्यर्थः ॥ अङ्गेन प्रत्य-
यस्याङ्गेपादिति । अङ्गस्यानिमित्तकस्य तद्वारा परनिमित्तक-
त्वात्स्थानिवत्वमिति भावः ॥

प्रतिषेधवचनादिति । यदि पूर्वस्य प्रथमं सम्प्रसारणं स्यात्तदा
निवृत्तप्रतिषेधायोगात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥

यदा त्विति । तत्र कृतेऽपि सम्प्रसारणादौ निषेधसामर्थ्यानु-
सम्प्रसारणं नेति भावः ॥

आभ्ये दूषणा-तरमाह—स चेदानीमिति । प्रागभ्यासविकार-
रेभ्योऽङ्गाधिकारे सति च वक्ष्यमाणोऽपरिहारश्च भवतीत्यर्थः ॥

अङ्गान्तराणीति । प्यन्तत्वादिति भावः ॥

सिद्धवदिति । तस्योक्तिसम्भवोऽपि न स्यादिति अन्यथेत्यत इति
भावः ॥

१ 'स्तादिसिद्धिप्रयोजन' इति क. पाठः ॥

२ 'यदि आसप्तमा' इति च. छ. ड. पाठः ॥

३ 'सुद्धावयितुमाह' इति च. छ. ड. पाठः ॥

४ पक्षद्वयेऽपि—आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः—प्रागभ्यासविकारेभ्य इति
पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥

५ उभयेपाङ्गिति । क्रियमाणस्यलोपेपाङ्गमिति सूत्र इत्यर्थः । तत्र हि
'वयि स्वयि' 'प्रहियया' इति सूत्रप्रसङ्गमुत्पन्नं तिष्ठे तद्वद्वै न्यथेति
वाच्यम् ॥

६ 'निमित्तकत्वात्' इति क. पाठः ॥

७ 'निषेध. सिध्यति' इति च. छ. ड. पाठः ॥

८ 'स्वापरमिमित्तकत्वाच्च स्वयि' इति च. पाठः ॥

९ 'उरदत्ववङ्गाधिकारस्य' इति क. पाठः ॥

१० 'लोप उच्यते' इति क. पाठः ॥

११ एतानि—अमीमयद्वितीयादीनि शिब्यन्तानि । उन्वृष्टिरेव च निवचने-
वाङ्गमिति न स्यात् ॥

१२ 'विकारेभ्यङ्गाधिकारे' इति क. पाठः ॥

(वार्तिकवतरणभाष्यम्)

किं पुनरियं स्थानपट्टी-अङ्गस्य स्थान इति ?

एवं भवितुमर्हति ॥

(प्रदीपः) किं पुनरिति । यदा 'अङ्गस्य' इति शब्द-
स्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा 'पट्टी स्थानयोगा'
इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति, अनेकसम्बन्धसम्भवे
सम्बन्धविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः । यदा त्वर्थाधिकारपक्ष-
स्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसम्भवात्प्रश्नः ॥

आचार्यदिशीयः परिभाषाऽऽश्रयेणाह—एवं भवितुम-
र्हतीति ॥

(उद्योतः) नम्य शाले परिभाषोपस्थितेनयत्वात् 'किं
पुनर्' इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदाऽङ्गस्येति । तत्र शब्दाधि-
कारे तत्र तत्रोपस्थितस्य यत्र यादृशार्थयोग्यता तत्र तादृशार्थकत्वं
भविष्यति । अर्थाधिकारे ॥ परिभाषोपस्थित्या तदर्थस्य यन्मान्य-
योग्यत्वाभावात्तत्र तदनुपस्थितिरिव स्यात्, तत्र कस्य पक्षस्येह ग्रहण-
मिति प्रश्नोपस्थितिरर्थः ॥

(६४९९ स्थानपट्ट्यां दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अङ्गस्येति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्य-
न्तस्य चाधिकारः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अङ्गस्येति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
चाधिकारः कर्तव्यः । 'अङ्गात्' इत्यपि चकव्यम् ।

अनुव्यमाने हि-अतो भिस ऐस्मवतीति अत
इति पञ्चमी, अङ्गस्येति स्थानपट्टी, तत्राशङ्क्यं
विविभक्तिकत्वाद् इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् ।

तत्र को दोषः ?

'अतो भिस ऐस्' इति अकारान्तात्परस्य भिसा-
प्रत्येस्माभ्यो भवति-इति-इहापि प्रसज्येत ब्राह्मण-
भिस्सा, ओदनभिस्सटा-इति ॥

(प्रदीपः) चोदक आह—अङ्गस्येति स्थानपट्टी-
चेदिति । 'च'शब्दात् पञ्चम्यन्तस्य चेति विज्ञेयम् ॥

तत्राशङ्क्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु च 'अतः'
इति सम्बन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति, यथा-
उपानि देवपत्नस्य गृह्यान्मन्त्रयस्तेनमिति । उच्यते—यव-

नामपरामर्शादत्र विपरिणामः । इह तु नान्तरियकमुत्तरार्थत्वा-
दङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यदि
एवं विशेष्यासंनिधानात् 'अमरान्तात्' इति कथं तदन्तविधिः ?
'नेदमदसोरकोः' इति प्रतिषेधात् 'सप्तमी शङ्खः' इत्यादेर्वा
शापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचित् 'अकारात् परस्य' इति
पाठः ॥ भिस्सामिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वचनौ ॥

(उद्योतः) चशब्दादिति ॥ 'पञ्चम्यन्तस्य च' इति चञ्च-
श्चादित्यर्थः ॥

विपरिणाम इति । 'एनं' इत्यस्य विशेषोपेक्षायां 'देवदत्तं' इति
प्रतीतेरिति भावः ॥ सम्बन्धानुपपत्तिर्बहिर्विपरिणामे प्रमाणं स्यादत
आह—इह इत्यति । यथा चात्र सम्बन्ध एव नेति न तदनुपपत्तिः
प्रमाणमिति भावः ॥ भाष्येऽकारान्तात्परस्येति पाठमाश्रित्य शङ्कते—
यद्येवमिति । 'अङ्गस्य' इत्यस्य सम्बन्धाभावे इत्यर्थः ॥ नेदमदसो-
रिति । भिसाश्रितप्रकृतिविशेषणत्वे न तदन्तविधाविदं शापकम् ।
यद्यपिद्रूपलोपे 'अ-भिस्' इत्यत्र तदन्तविध्यभावेऽपि प्राप्तेः प्रतिषेध
उपपद्यते तथाऽप्यदसः स शापकः, अकोरिति प्रतिषेधश्चेति भावः ।
ऐस्त्वर्थीयकं च विष्णुवाचक-अभ्यन्तादर्थवतो भिस ऐस्त्विधानेन
चरितार्थमित्यभिमानः । तदन्तविध्यभावेऽपि अकारात्परत्वेनेदं सर्व-
मुपपद्यम् । वर्णग्रहणे च नार्थवत्परिभाषा, प्रत्यक्षाक्षेपे च न मान-
मित्याशयेनाह—अचिदकारात्परस्येति ॥ ओदनतद्विकारयो-
रिति । दम्पोदो ॥ भिस्सटा । 'भिस्सा यो भक्तमणोऽयं',
'भिस्सटा दधिकार' इति कोशादिति भावः ॥

(६५०० स्थानपट्ट्यां दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवयवपट्ट्यादीनां चैवप्रतिपत्तिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अवयवपट्ट्यादयश्च न सिध्यन्ति ।

तत्र को दोषः ?

'शास इदङ्गुहलोः' (६।४।३४) इति शासेध्या-
न्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । 'ऊदुपधायो गोहः'
(६।४।८९) इति गोहेश्वान्यस्य स्यादुपधामात्रस्य
च ॥

(प्रदीपः) अवयवपट्ट्यादीनामिति । आदिशब्दो
निमित्तपट्टीप्रतिग्रहार्थः । 'ईसेक' इत्यग्राहस्य निमित्तं यष्टस्यैक
इत्याधीयते ॥ ननु च 'पट्टी स्थानयोगा' इत्यत्रैव विचारितं तद्वि-
मर्शं पुनर्बिचार्यते ? उच्यते—'ऊदुपधायो गोहः' इत्यत्र 'गोहः'
इत्येषा स्थानपट्टी स्यादित्येवं तत्र विचारितम्, इह त्वङ्गुहस्य

१ आधीति । यष्टाधिकारेऽङ्गुहस्येतिविद्यत उक्तविधायि विहित्वेऽङ्गु-
हस्यितिरित्यर्थः ॥

२ 'तस्याः परिभाषाया' इति अ. घ. पाठः ॥

३ 'सादृशापेक्षययोग्यता' इति अ. घ. पाठः ॥

४ 'पञ्चम्यं प्रद्वयं' इति अ. पाठः ॥

५ अनुव्यमाने इति । इदं च भाष्यं विविधनिमित्तपट्ट्यादयश्च दूषक-
मिति च 'अवयवपट्ट्यादीनामात्रप्रतिपत्ति' इत्येव शब्दाभावात् सूत्रन्त
निरासकम् ॥

६ 'अवयवपट्ट्या' इति अ. घ. अ. घ. अ. घ. पाठः ॥

७ तदनुपपत्तिः । अङ्गस्येति पञ्चम्यन्तस्यनुरूपस्य अत्र इति पञ्चम्यन्तेन
चञ्चपट्ट्यापत्तिरित्यर्थः ॥

८ 'विशेषणार्थेन तद्विपरिणाम' इति अ. पाठः ॥

९ द्रूपलोपे । इदंघटे द्रूपलव-इत्यत्र न्येनेनतद्विपरिणामः ॥

१० 'विधायकं तु विष्णु' इति अ. पाठः ॥

११ अधिमान इति । न ऐस्त्वप्रादस्येन योगस्यं प्रयोगोऽतोऽभिप्रायः-

विधित्वोपादित्यर्थः ॥ इत्युक्तम् ॥

१२ 'वातादिजि' इति अ. घ. अ. घ. पाठः ॥

१३ विधायकस्योपादित्यर्थः ॥ इत्युक्तम् ॥

(उद्धोतः) 'किमतः' इत्यादेरुत्तर भाष्ये—सम्बन्धपट्टीनि-
र्देशश्चेति । च एवाये ॥ सम्बन्धसामान्ये वा पट्टी तदन्तस्य शब्दस्यापि
निर्देश इति वार्तिकार्थे इत्यभिप्रेत्याह—अयं भाव इति । यथाह्वये
तु सर्वसाः पट्ट्याः सम्बन्धपट्टीत्यादनुपपत्तिः स्पष्टैव ॥ यत्र विशि-
ष्टेति । 'अनो भित्त एस्' 'युनोरनाको' इत्यादौ निमित्तनिमित्ति-
भावः । 'ऊदुपधाया'— इत्यादाववयववयविभाव एवेति तन्निमित्तमा-
भावान्वयिमायपरिभाषाया अनुपस्थितिरित्यर्थः ॥ अयमर्थः सम्ब-
न्धपट्टीनिर्देशश्चेति । सम्बन्धपट्टीनिर्देशश्चेत्यस्यायमर्थ इत्यन्वयः ।
कचिन्तु तथैव पाठः ॥ नन्वर्थोपकारपक्षे 'पट्टी स्थाने—' इति परि-
भाषणारम्भानसम्बन्ध एव पट्टी युक्तत्व आह—अधिकारस्येति ।
एवमधिकारपरिभाषयोः पाराध्याहुणत्वेन परस्परसम्बन्धस्याति-
मात्रा नोपतिष्ठत इत्यर्थः । नन्वेवमपि सम्बन्धसामान्यार्था पट्टी
कथमुत्तरत्र विशेषपुस्त्यापदेत आह—वक्ष्यमाणेति । सामान्य-
शब्दस्यापि योग्यतावशाद्धकणया वा तत्र तत्र विशेषोपस्थापनत्वमिति
भावः ॥ ननु यथोत्तरत्र विशेषे पर्यवसानं तद्येहापि स्यादत आह—
इह त्विति ॥

(दोषाक्षेपपरिहारभाष्यम्)

एवमप्यवयवपट्ट्याद्योऽपि विशेषिता भवन्ति ।

अवयवपट्ट्याद्योऽपि सम्बन्ध एव ॥

एवमपि स्थानमविशेषितं भवति ।

स्थानमपि सम्बन्ध एव ॥

एवमपि न ज्ञायते—क स्थानपट्टी, क विशेषण-
पट्टीति ?

यत्र पट्टी अन्यं योगं नापेक्षते सा स्थानपट्टी ।

यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणपट्टी ॥

(प्रदीपः) इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य 'निमित्तनिमित्ति-
तिभाव एव सम्बन्धेऽङ्गस्येति पट्टी' इत्यनेनोक्तमिति मत्वा-
ट्टच्छति—एवमपीति ॥

इतरः पूर्वोक्तमिमांशेनाह—अवयवपट्ट्याद्य इति ॥

स्थानसम्बन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽह—एवम-
पीति ॥

स्थानमपि सम्बन्ध एवेति । सम्बन्धनिमित्तत्वात्स-
म्बन्ध इत्यर्थः ॥

यत्र पट्टीति । सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठत इत्यर्थः ।

'ऊदुपधाया गोहः' इत्यवयवस्योपादानादङ्गस्य गोह इत्युप-
धापेक्षाऽवयवपट्टी सपद्यते । 'अनो भित्त एस्' इत्यादौ तु निमित्त-
पट्टी । सम्बन्धविशेषावधारणहेतुभावे ॥ स्थानपट्टीत्यर्थः ॥

(उद्धोतः) ननु ज्ञेय-भाष्येनावयवपट्ट्यादीनामपि सिद्धत्वा-
देवमपीत्यादिप्रश्नासङ्गतिरत आह—इतर इति ॥

भाष्ये—अविशेषिता इति । असंगृहीता इत्यर्थः ॥

भाष्ये—अवयवपट्ट्याद्योऽपि सम्बन्धे एव—ज्ञायन्त इत्यर्थः ।
यदा तैदाच्या अवयवत्वाद्योऽपि सम्बन्धेऽन्तर्भूता इत्यर्थः ॥

स्थानसंयन्त्रः सर्वथेति । सम्बन्धद्वयमेवात्रेन गृहीतमिति
भावः ॥

ननु प्रसङ्गोऽथा वा साग्न, तद्विरूपितो हि सम्बन्धो न तु तदेव
सम्बन्धोऽत आह—सम्बन्धनिमित्तत्वादिति । सम्बन्धिनो हि सम्ब-
न्धस्य निमित्तम् । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादेवमुक्तिरित्यर्थः ॥
सम्बन्धविशेषेति । यथा 'हन्तेन' इत्यादौ । 'अन्यं योगं नापे-
क्षते' इति भाष्यस्य—स्थानातिरिक्तसम्बन्धिन नापेक्षत इत्यर्थः ।
अन्ययोगसम्बन्धमिति पाठे—अन्यसम्बन्धिनिरूपित सम्बन्धमपेक्षत
इत्यर्थः । यद्यपि स्थानपट्टयपि विशेषणपट्टयेव, तथापि प्राक्कणवसिष्ठ-
न्यायेन निर्दिष्टः ॥

गाम्

(वार्तिकव्यकरणभाष्यम्)

कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि ?

अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनम्—

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अर्थवद्गृहणप्रत्ययग्रह-
णाया सर्वेष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः ॥

(६५०३ अधिकारप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) हल उत्तरस्य सम्प्रसारणस्य दीर्घत्वं
भवति—हृतः, जीनः, संवीतः, शूनः ।

अहस्येति किम् ?

निरुतम्, दुर्मुतम् ॥

(प्रदीपः) सम्प्रसारणदीर्घस्य इति । 'हल' इत्यना-
ङ्गस्येत्यनुवृत्तस्याहत्याऽङ्गस्येत्यनेन हल् विशेष्यते, सम्प्रसार-
णेन चाङ्गे विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति—
अङ्गावयवाद्धले यदुत्तर सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति—
इति ॥

हृत इति । हेनू, कः ॥ जीन इति । ज्या क्योर्दानो,
'ग्रहिज्या' इति सूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठाव-
कारस्य नत्वम् ॥ संवीत इति । व्येनू सवरणे, कः । यजा-
दित्वात्सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणान्ताङ्गप्रवृत्तात् 'विद्ध' इत्यादौ
दीर्घाभावः ॥

निरुतमिति । वेवो निरुपल्लस्य निष्ठाया सम्प्रसारणम् ॥

(उद्धोतः) 'हल' इत्याङ्गस्येत्यस्य हेतोपकार दर्शयति—
हल इत्यत्रेति ॥

आवृत्तिफलं दर्शयति—विद्ध इत्यादाविति ॥

१ 'निर्देशश्चेति ॥ एवमप्यवयवपट्ट्याद्योऽपि विशेषिता भवन्ति ॥

२ 'तदाभ्यावयवपट्ट्याद्योऽपि सम्बन्ध एव ॥

३ प्रपट्टीऽर्थो वेति । पट्टीकारणेति सूत्रे कैवेदे स्थानपट्टस्य प्रपट्ट
इत्यर्थः, मर्थ इत्यर्थो वा—इति पट्टप्रत्ययपट्ट्याविति ॥ स्थान—अर्थ इति
वेतिपाठः । निमित्तनिमित्तत्वात् सङ्गतिरिति स्थानम् ॥ अर्थ एव सङ्गतिरिति,

सेनासेरर्षो भूरित्यर्थः' इत्युक्तम् ॥ यथा उपलब्ध 'अर्थो वा' इत्युक्तिः ॥

४ 'विनयस्य' इति च, क, छ पाठः ॥

५ 'हेनू' वा 'ग्रहि' इति छ पाठः ॥

६ 'यजोदानो, वा' इति छ, पाठः ॥

(६५०४ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नाम्सनोर्दीर्घत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति-
अतीनाम्, इन्दूनाम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

किमिणां पश्य, पामनां पश्य ॥

सनि दीर्घा भवति—चिचीपति, तुष्टपति ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

दधि सनोति, मधु सनोति ॥

(प्रदीपः) किमिणामिति । किमयोऽस्यां सन्तीति पा-

मादित्वाचप्रत्ययः, टाप्रत्ययः, द्वितीयैकचनम् । लाक्षणिक्-
त्वादस्य न भवतीति चेत्, तत्र । प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात् ।
पृथीवद्वचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव 'नाम्' इति रूपम् ॥

दधि सनोतीति । सानुग्नोऽयं धातुरेति चेत् प्रत्य-
योऽपि नकारेऽनन्तरत्वात्सानुग्नवरुः । धातोश्चाव्यभिचारी
नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः ॥

(उद्घोतः) किमयोऽस्यामिति । किमिन्द्रस्य नप्रत्यया-
पेक्षयाऽङ्गत्वेऽपि नाम्निरूपिनाङ्गात्, भावादीर्घाभाव इत्यर्थः ॥ सानु-
ग्नवरु इति । 'पशु दाने' इत्युक्तानुग्नवरुत्वात् ॥ ननु येनानुग-
न्वेन सानुग्नवरुः तदनुच्चारण एव निरनुग्नवरुपरिभाषामवृत्तिरित्यत-
आह—धातोर्ब्रूति । अङ्गाधिवारामात्रे 'दधि सनोति' इत्यादावेव
स्यान्ननु चिचीपतीत्यादायिति भाष्याशय इति भावः । अङ्गाधिवारे
तु सनि परेऽङ्गस्य दीर्घे इत्यर्थे प्रत्योऽस्य सन्प्रत्ययस्यैव तन्निरूपिता-
इत्येव च ग्रहणात्त दोष इति बोध्यम् ॥

(६५०५ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ लिङ्येत्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । ग्लेयात्, ग्लेयात् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

निर्वापात्, निर्वापात् ॥

(६५०६ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अतो भिस ऐस्त्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । वृक्षैः । लृक्षैः ।

अङ्गस्येति किम् ?

ब्राह्मणभिरसा, जोदनभिरसा ॥

(६५०७ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ लुङादिष्वडादौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रयोजनम् । अकार्पात्, पेदिष्ट ।

१ 'नाम्समोक्ष' । मास्समोर्दीर्घत्वे' इति च. छ. झ. पाठः । यत्तानि न
परिग्रह्यन्, किन्तु भाष्येनैवेति कैपयः ॥

२ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

३ 'म नदियतीति चेत्' इति छ. पाठः । 'म नदयतीति चेत्' इति
च. पाठः ॥

४ 'जिह्वारेणे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राकरोत्, अवैद्विष्ट ॥

(६५०८ प्रयोजनवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ इयङुवङ्युष्मदसत्तातङामिनु-
डानेमुक्तेहस्यपिदीर्घमितत्वानि ॥ * ॥

(भाष्यम्) इयङुवङौ प्रयोजनम् । श्रियौ, श्रियः ।
श्रुयौ, श्रुवः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

अर्थम्, अर्थम् ॥

युष्मदसदोः प्रयोजनम् । 'साम आकम्' (७१।

३३) युष्माकम्, अस्माकम् ।

अङ्गस्येति किम् ?

युष्मत्साम, अस्मत्साम ॥

तातङ् प्रयोजनम् । जीवतु जीवताद् भवान् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

पच हि तावरस्यं, पच तु तावरस्यम् । जल्प हि
तावरस्यम्, जल्प तु तावरस्यम् ॥

आमि नुद प्रयोजनम् । किशोरीणाम्, कुमारी-
णाम् ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारी आमित्वाद्, किशोरी आमित्वाद् ॥

'आने मुक्' (७।२।८२) प्रयोजनम् । यजमानः,

पचमानः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

प्राणः ॥

के हस्तः प्रयोजनम् । कुमारिका, किशोरिका ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

कुमारी कायति—कुमारीकः ॥

यि दीर्घः प्रयोजनम् । स्वीयते, स्तूयते ।

अङ्गस्येति किम् ?

दधियानम्, मधुयानम् ॥

धि तत्त्वं प्रयोजनम् । अद्भिः, अद्भ्यः ।

अङ्गस्येति किमर्थम् ?

अवधारः, अवधारः ॥

(प्रदीपः) पच हीति । हिन्व निपाती । तत्रादिधि
खेटो हेरन्वतरस्या तातङ्घिधानात्पक्षे तदभावात् 'अतो हेः'

५ 'अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

६ 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

७ 'लुङादिष्वडादौ प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

८ 'पेदिष्ट' इति च. छ. झ. पाठः ॥

९ 'इयङुवङौ च प्रयोजनम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

१० 'किमर्थम्' इति च. छ. झ. पाठः ॥

इति हेतुंकि कृते निपातयोरपि तुल्योः प्रतिव्यक्तिक्षण-
प्रस्तावभावोपक्रमेऽपि तात्त्वप्रसङ्गः । तथा चोच्यते—
विभाषिताः प्रयोजयन्ति, श्लेषा श्लेषा, श्लेषा श्लेषा—इति ॥

प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्धनि वृद्धौ च कृतायां 'प्र
आन' इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्धधातुकाधिकारेऽनपेक्ष्यमाणे ॥
ननु धातुपसर्गादिकेदेशान्तररत्नवाङ्मात्रं न तु वृद्ध्या । नैत-
दस्ति । चार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वत् । तथा च 'प्रलयः' इत्यादौ
सर्वगदीर्घत्वोभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुक्तौ विरासो
वक्तुं शक्यते ॥

कुमारिकेति । अल्पादावर्थं 'प्राणिनात्कः' ॥
कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य हल्भावः
स्थितिः ॥

(उद्बोधतः) ननु 'एकस्या आकृतेः—' इति न्यायादभावोपक्रमे
कथं तैत्तरीयोऽत आह—अभावोपक्रमेऽपीति । तद्व्यतिषिष्ये-
ऽभावोपक्रमेऽपि निपातविषये तैदमावात्तप्रसङ्ग इति भावः ॥ किञ्च
सार्धकानेकविषये पूर्वैर् न्यायः, न चाभावोऽर्धवान्—इत्यर्थं दृष्टान्त-
व्याजोनाह—तथा चेति । 'सर्वस्य दे' इत्यत्र 'पूर्ववासिद्योमद्वित्वे'
'इत्यस्य प्रयोजनत्वेनैतैर्ज्ञापवता न क्षयते । तत्र हि तैदभावे पत्यादिभ्यः
पूर्वं द्वित्वे 'द्रोभा श्लेषा' इत्येवं स्यादित्यापादितम् । तत्पूर्वस्यायस्य
सार्धविकत्वाद्दीकारे विरुध्यते । मम तु षड्वयोरनर्थकत्वात् तद्विषये
यतश्चायमवृत्तिरिति न दोष इति भावः ॥

सार्धधातुकाधिकार इति । 'रदादिभ्यः सार्धधातुके' इत्यतः ॥
चार्णादाङ्गस्येति । असमानकालमात्रिकेऽपि तत्पर्यायवृत्तिः । यत्र तु
नेष्टा तत्रानित्यस्यमाश्रयणीयमिति भावः । अत एव 'प्रलयः' इत्यत्र
सर्वगदीर्घं बाधित्वा शुणः । 'सुद्धापूर्वः' इति घञप्रभाष्योक्तत्वात्
श्लेषेण निर्दोषः । लाक्षणिकत्वेनापीति । निरनुबन्धकारिभावात्
क्षणपरिभाषाव्याप्तुमयोर्ग्रहणस्य सम्भावित्वमितिदम् ॥

(वार्तिकवचरणभाष्यम्)
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि ।
कथम् ?
(१५०९ प्रयोजनान्यथासिद्धिसाधकं वार्तिकम् ॥ ११ ॥)
॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां
सिद्धम् ॥ * ॥
(भाष्यम्) अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि

१ 'सर्वगदीर्घाभावः' इति ड. पाठः ॥
२ 'युद्धिप्रसो' इति ड. पाठः ॥
३ तद्भावः—तात्त्वप्रसङ्गः ॥
४ तदभावोपक्रमेऽङ्ग—अभावोपक्रमस्यन्यावात्तप्रसङ्गः ॥
५ एव न्यायः—एकस्या आकृतेऽङ्गितप्रयोगो न द्वितीयस्याः इत्येव
न्यायः ॥
६ एतत्—श्लेषा—श्लेषा, श्लेषा—श्लेषा—इत्येतत् ॥
७ तदभावे—पूर्ववासिद्योमद्वित्वे' इत्यस्यापि ॥
८ एतस्यायस्य—एकस्या आकृतेऽङ्गितस्य प्रयोगो न—' इति न्याय-
सार्धधातु अनपेक्ष्य ५ म गृहित्वेन सार्धविकत्वाद्दीकारे ॥
९ तस्यावप्रवृत्तिरिति । 'प्रलयः' इत्यादिनिर्दिष्टाद्विषयार्थं वलीय इति

सिद्धानि । किंचित् 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य' इत्येवं न
भविष्यति, किंचित् 'प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव
ग्रहणं भवति' इति ॥

अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येच्ये ।
यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीये—प्राकरोत्,
उपैद्दिष्ट—उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः ।

* सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्त-
विधानात्* ।

सिद्धमेतत् ।
कथम् ?

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
च ग्रहणं भवतीति, एवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न
भविष्यतः ॥

(प्रदीपः) कचिदर्थवद्ग्रहण इति । अयं परिहारो
'निरुक्तं' 'विद्धः' इत्यादौ सम्प्रसारणदीर्घत्वे न सम्भवति ।
तत्र किमिषामित्यत्र नाम् न प्रत्ययः । नाप्यर्थवान्, प्रत्ययग्र-
थार्थस्य परस्परानन्वयादिति वीर्यप्रसङ्गः । दधि सनोतीति
सनोऽप्रत्ययत्वादीर्घाभावः । निर्यायादित्यादौ संयोगादेरान-
र्थक्यादेर्भावः । अडाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणमि-
स्तेत्यादौ भिन्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्च ऐसोऽप्रसङ्गः । इयहु-
वडोस्तु नायं परिहारः, वर्णग्रहणेण परिभाषाद्वयस्यानुपस्था-
नात् । यथा 'इयो वणचि' इति दध्यौसत्यतीत्यादावग्रहणेऽप्य-
नर्थकेऽप्यपि यणादेशो भवति, एवं ध्ययमित्यादावियजुवहप्र-
सङ्गः । युष्मत्समेति सौज्ञोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्यात्कामोऽप्र-
सङ्गः । तुल्योनिपातयोरप्रत्ययत्वात्तात्त्विकोऽप्रसङ्गः । एवमामोऽप्र-
त्ययस्यानुकरणस्य नुबभावः । प्राण इत्यत्रानस्याप्रत्ययत्वात्
मुगभावः । भित्तस्त्वेयं परिहारो नोपपद्यते, वर्णग्रहणात् ॥

अत एवाव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाऽऽह—अथ-
वेति ॥

सिद्धं त्विति । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र
पूर्वः कार्यत्वेन शुद्धमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्यस्यते । एत-
त्वाङ्गसंज्ञास्ये योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव
कौर्मित्वेनाधीयते तत्र तदैतद्ग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे ।
अत्राधिकारप्रत्याख्यानस्य प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्र-
योजनं दृश्यते । 'अतो भिन्न एव' इत्यादिषु विविभक्तित्वाद्

१ प्रत्ययासामान्यवृत्त्येऽपि प्राप्तिः स्मिन्निष्ठ इति भावः ॥
२ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येलेयं भविष्यति, कचिदप्रत्ययाप्रत्यय-
योर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं भवतीति' इति च. ड. घ. पाठः ॥
३ 'प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य न—इति' इति अ. क. ड. पाठः ॥
४ 'दध्यौसत्यतीत्यादौ' इति च. ड. पाठः । ए अङ्गममादात् ॥
५ 'प्रत्ययेऽप्यनर्थक्येऽप्यपि' इति ड. पाठः ॥
६ 'आमोऽप्रत्ययः' इति ड. पाठः ॥
७ 'नमित्तत्वेनोपादीयते' इति च. घ. पाठः ॥
८ तद्वत्ग्रहणमिति । यथैव पञ्चम्यात्तरात् प्रत्ययः बाधित्वेनोऽ-
धीयते तत्र तद्वत्ग्रहणं नैत भावः ॥

भिसादीना प्रत्ययेन सम्बन्धो दुरुपपादः । 'हलः' इति सप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ॥

(उद्घोतः) '[अयं परिहार इति । यपि अयं बहुवचनपरिभाषासंचारे निरुतमित्यादावचरणेऽपि 'विद्धः' इत्यादी वारणमेव । तथापि उद्घासिदेवर्णग्रहणाच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अयं बहुवचनपरिभाषाया अपि असम्भव एवेत्यर्थः । अत एव 'विद्ध इति' न सम्भवति' इत्येव चोक्तम्, न तु नास्तीति ।] भाष्ये—'उक्तिप्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति' इति पाठः ॥ न प्रत्यय इति । प्रत्ययव्यसमुदायस्याप्रत्ययत्वादिति भावः ॥ अत्रादोस्त्यति । सोपसर्गस्यायं चत्वा, प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असम्भवाच्च । कुक्ता धात्वक्षेपेण शब्दपरिणामिदम् ॥ अयं—परिभाषाद्वयरूपः, तदाह—वर्णग्रहणेऽपि । इत्यादिविधावाधिकांशमात्रे प्रत्ययस्यासन्निधानादनुवर्णाश्रय एव ॥ इति भावः । अत्राधिकारे तु इवर्णोपान्ताच्च निमित्तेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रत्यासत्त्या तस्माच्चालेख्यजादीत्यर्थो बोध्यः । आनोऽप्रत्ययत्वे हेतुः—अनुकरणत्वेति ॥

तत्र पूर्वं इति । प्रत्ययविधौ च 'अपञ्चम्या' इति निषेधात्तदन्तविषयभाव इति भावः । न च 'प्रत्यय' इत्यधिकारेऽपि उक्तत्वा परस्परव्यभिचारादक्षेपेण सिद्धे परिभाषापर्यन्तधावनमफलमित्याशङ्कम् । प्रत्ययलोपात्तावकाशेऽपि शाने तदपेक्षत्वाभावेन शक्ये तदक्षेपे मानाभाव इत्याशयात् ॥ योगविभागेनेति । 'यस्याप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये' इत्यन्तेनेत्यर्थः ॥ द्वे पृष्ठे इति । आद्या योगविधौ निमित्ता । अन्त्या तदन्तपरिभाषासिद्धेति बोध्यम् ॥ अयं परिहारः शीघ्रैव्याह—अत्राधिकारितम् ॥ न किञ्चित्प्रयोजनमिति । अनुसन्त्येन लघुवाभावात्, मानाधिकार्येण गौरवावेति भावः ॥ विमर्शविपरिणामेन कथञ्चित्प्रत्ययलोपात्तावकाशेऽपि शक्यत्वेऽप्याह—हल इतीति । तस्मादत्राधिकारः कर्म्य इति अगवतो गृह्योऽभिनिर्वहति भावः । तस्मात्प्रत्ययविधौ प्रत्ययलोपात्तावकाशेऽपि शक्यत्वेति ॥

(१२६४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. २)

३००० हलः ॥ ६ । ४ । २ ॥

(दीर्घाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

इह कस्मात् भवति-तृतीयः ?

- १ [ ] एतद्ग्रहणो भागो अ प्रत्यये एव इत्यर्थः ।
- २ प्रत्ययव्यति । निमित्तप्रत्ययस्य वार्तिकावतरणत्वे तस्मादपि त्रिदिवकचनेऽपि च 'याम्' इत्येतत्प्रत्ययव्यतिप्रत्ययस्य, न च प्रत्ययसमुदायस्य मन्त्रावमिति भावः ।
- ३ धाराभावेनेति । उपसर्गसिद्धिः । कुक्ता प्रत्ययत्वेन वसन्तप्रत्ययविधिरुदरेपरिभ्रष्टा शुद्धवर्णप्रत्ययस्य ॥
- ४ 'वार्तिकादि' । वर्णग्रहणेति । इत्येव क इ. अ. पाठः ॥
- ५ 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति क. पाठः ॥
- ६ 'पर्यन्तं पाठन' इति क. पाठः ॥
- ७ योगविभागेनेति । 'यस्याप्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽप्यहं' इत्यहं 'यस्याप्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इति धेयविधौ च वार्तिकावतरणग्रहणे ३५ पा. ५०

(प्रदीपः) अग्रग्रहणमिग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाऽऽह इह कस्मादिति ॥

(उद्घोतः) ननु 'द्वलोपे—' इत्यतोऽग्रग्रहणानुवृत्तेः पूर्वं व्याग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घांशसिद्धिर्नाह—अग्रग्रहणमिति । 'इकः काशे' इतीत्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥

(१५१० अतिव्यासिनिवारकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥॥ अग्रप्रकरणाहकारस्याप्राप्तिः ॥॥

(भाष्यम्) अग्रप्रकरणाहकारस्य दीर्घत्वं न भवित्यति । अंग इति वर्तते ।

क प्रकृतम् ।

'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६।३।१११) इति ॥

(उद्घोतः) '[भाष्ये—अग्रप्रकरणादिति । यतः स्वरितत्वप्रतिज्ञाया दीर्घग्रहणस्य 'क्रमश्च त्वि' इत्यन्त प्रतिस्वरं प्रतिसम्बन्धस्तत्रेवाग्रदीर्घोऽनित्यतस्मिन्बोधोपायः अत्रे तावत्पर्यन्तमनुवृत्तावपि अग्रिमसूत्ररक्षणायां तथैव सत्वेन सान्तिरेव प्रकृमादित्यर्थः ।]

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

तद्वै 'इकः काशे' (६।३।१२३) इत्यनेनेग्रहणेन व्यविच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥

(१५११ अग्रग्रहणानुवृत्तिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥॥ इग्रग्रहणस्य चापिबोधोपपत्त्यात् ॥॥

(भाष्यम्) अपिबोधोपपत्तिग्रहणम्—अण इक इति ॥

(प्रदीपः) अपिबोधोपपत्तिमिति । 'प्रकाशः' इत्यादावकाशस्य दीर्घनिर्णयार्थमिहाऽणं विदोष्यते—इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) '[इकाऽणिति । तथाच भाष्ये पठितपुत्रो बोध्यः । अत एव तदाकारप्रवृत्तौ 'अण इकः' इति कृतम् ।]

(अग्रग्रहणानुवृत्तौ दोषनिवारकभाष्यम्)

यदि तर्हिपिबोधोपपत्तिग्रहणं, चो दीर्घो भवति—इतीह न प्राप्नोति—अवाचा, अथाचे ।

नैप दोषः । अग्रग्रहणमनुवर्तते, इग्रग्रहणं निवृत्तम् ॥

एवमपि कर्तृचः, कर्तृचा, कर्तृचे—अन न प्राप्नोति ।

यस्यस्वरविद्वत्तत्वादिग्रहणविधेरपि स्यात् ।

< तदन्तेति । अन्त्या—वदन्तस्य ग्रहणम्' इत्यस्य 'वेन विधि' सङ्गच्छते' इति तदन्तपरिभाषासिद्धा ॥

१ विधिप्रवृत्तिः । 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतोऽनुवृत्तमग्रहणं 'इकः काशे' इत्येतदनुवृत्तान्तरेणमप्येव विधिप्रवृत्तिर्भाष्यग्रहणानुवृत्तेर्नाह इति ।

१० 'अण इति' इति क. पाठः ॥

११ [ ] स्वरविद्वत्तत्वादिग्रहणं क. पु. लोके एव सत्येति ।

१२ अणवर्तते । अपिबोधोपपत्तिग्रहणं 'अवाचा' इति न शक्यं अणवर्तते इति सूचितम्, अणवर्तमानस्य इति नकोऽन प्रकाशाय ॥

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

(प्रदीपः) अवाचेति । 'चौ' इत्यत्रेभ्यमुक्तानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथा 'इकः कश्च' इत्यत्र विरोधाभावादणिकोः सम्बन्धः, एवं योगान्तरेऽपीति भावः ॥

लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ति इति मत्वाऽऽह—नैप दोष इति ॥

एवमपीति । केवलाण्यग्रहणानुरक्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ तु अन्वयपरिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिद्ध्यति ॥ यथालक्षणमिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः ॥

(उद्योतः) मा भूदत्रेति । अप्रयुक्ते लक्षणाप्रवृत्तेरीदृशं लक्ष्यमेव नास्तीत्यर्थः ॥

(वार्तिकान्यथास्तिद्विसाधकभाष्यम्)

अथवा—उभये निवृत्तम् । कस्याच्च भवति—तृतीय इति ?

निपातनात् ।

किं निपातनम् ?

'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतरस्याम्' (२।२।३) इति ॥

(प्रदीपः) अथानन्यात् प्रयोगविषयस्य 'कर्तृचा' इत्यादि-प्रयोगः स्यादित्युच्यते, तत्रापि ब्रूमः—अथयेति । 'चौ' इत्य-नोभयानुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः ॥

(उद्योतः) सिद्धिरिति । वस्तुतो लक्ष्यमाश्लेषेनोभय-निवृत्तिरुच्यते इति बोध्यम् ॥

(१२६५ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ आ. ३)

३००१ नामि ॥ ६।४।३ ॥

(सनकारग्रहणाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते, न 'आमि दीर्घः' इत्येवोच्यते ?

केनेदानीं सनकारस्य भविष्यति ?

नुडयमामभक्त आमृग्रहणेन ग्राह्यप्यते ॥

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) नुददीर्घयोरेकविषयत्वाद्भुमयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृतेऽव्यवधायकत्वादागमाना दीर्घो भविष्यत्यन्तरणे सनकारक-निर्देशमिति मत्वाऽऽह—किमर्थमिति ॥

इतरथोदकनुद्विपदीक्षार्यमाह—केनेदानीमिति ॥

चोदकः स्वाभिप्रायमाह—आमिति ॥

(उद्योतः) ननु असति सनकारग्रहेणे नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घ कृते हस्वान्तस्य विधीयमानो नुट् स्यादत आह—नुददीर्घयोरेति ॥ अव्यवधायकत्वादिति । नुट् आम्भक्तत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणा-दित्यर्थः ॥

(नुदप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घे न नुड भवेत् ।

(भाष्यम्) नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड स्यात् । अग्नीनाम्, इन्दूनाम् ।

इदमिह संप्रधार्यम्—दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाद्नुड ।

नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्रामोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घे कृते हस्वाश्रयो नुड न प्रामोति ॥

(प्रदीपः) नामि दीर्घ इति । योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यदि 'आमि' इति सूत्रन्यासेनामि स्यात्तदा निष्ठात्वाद्नुटं बाधित्वा दीर्घं प्रवृत्ते हस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्याद्यो नृणः स्यादित्यर्थः ॥

इतरस्त्वन्ववकाशत्वाद्दक्षक्यो नुद बाधितुमिति मत्वाऽऽह—इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते परत्वाद्नुडिति ? एवं मन्यते—द्वावपि नुददीर्घान्ववकाशौ । तत्राह प्रत्यययोर्युगपद्विप्रतिषेधमिति भावाभावादव्यवधायकत्वे कमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण नु सम्भवमात्रमा-श्लेषोक्तम्—हो असन्नावकाशार्थैकस्मिन् युगपरम्प्राप्तुः स विप्र-तिषेध इति । तत्रान्ववकाशत्वात् पुनः प्रसन्नविज्ञानादीर्घत्वम् ॥

नित्यं दीर्घत्वमिति । 'तिसृणां—चतसृणां—पृणाम्' इत्यत्र सावकाशे नुद 'अग्नीनाम्' इत्यादौ नित्यत्वात् दीर्घेण बाधते ॥

(उद्योतः) 'तिसृणां पृणाम्' इति निर्विषयसत्त्वात्—इति-मत्वा—बल्युक्तम्—[भोमे नेति शंकायाम्] ॥ द्वावपीति । नुद्विषय-परिहारेण दीर्घसावकाशाभावः ॥ दीर्घविषयपरिहारेण नुटोऽप्यवका-शाभाव ईत्यभिमानः ॥ तत्राह—नित्यं । नुदहस्य निमित्तत्वं, प्रत्य-यस्य निमित्तत्वं, दीर्घे नु विरपितम् । तिरोभमात्रस्य विप्रतिषेध-शब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन न्ववसोपेक्षेति भावः । सावकाशयोरेवा-नवकाशयोरपि तिरोभे शालप्रश्रुतिरुच्येति तत्पर्यम् ॥ नन्वेव विप्रतिषेधलक्षणमसङ्गतं स्यादत आह—वाक्यकारेण स्थिति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण सुभवदीति तयोक्तिरिति भावः ।

५ [ ] पतञ्जलिो भाषो ३. पुच्छके ५८ दृश्ये ४

१ इत्यभिप्राय इति । 'इदमिह संप्रधार्यम्' इत्यादिवाच्यं प्रतिपादयति भाषः ॥

२ युगपद्विप्रतिषेधमिति भावमनुपपद्यते—नित्यं प्रत्येति ॥

३ विप्रतिषेधमिति । मन्वस्य निमित्तत्वं, भवस्य निमित्तत्वं ॥

१ 'मन्वाग्रहणेऽपि नित्यं' इति ३. पाठः ॥

२ 'इदमिह संप्रधार्यम्' इति ३. पाठः ॥

३ 'दीर्घे' इति ५. अ. ४. पाठः । 'दीर्घे नुद न स्यात्' इति ३. पाठः ॥

४ निर्विषयसत्त्वादिति । मन्वाग्रहे मन्ववकाशस्य 'तिसृणां चतसृणां पृणाम्' इत्यादिवाच्यत्वात् तत्राह—नित्यं । नुदहस्य निमित्तत्वं, प्रत्य-यस्य निमित्तत्वं, दीर्घे नु विरपितम् । तिरोभमात्रस्य विप्रतिषेध-शब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन न्ववसोपेक्षेति भावः । सावकाशयोरेवा-नवकाशयोरपि तिरोभे शालप्रश्रुतिरुच्येति तत्पर्यम् ॥ नन्वेव विप्रतिषेधलक्षणमसङ्गतं स्यादत आह—वाक्यकारेण स्थिति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण सुभवदीति तयोक्तिरिति भावः ।

वरुतोऽत्र विप्रविषेपयुष्माद्रुचावनुभवोऽधारिताभ्यान्वय पूर्व-
प्रवृत्तौ परस्परं निमानकताया इष्टत्वेन तेन नुदि दीर्घ इति
भाष्येतात्पर्यम् ॥ निलस्वावनवराशो वाचन इत्याद्युक्तं नुदः
सावराज्यमात्र—तिष्ठनामिति । इधोभिरवकाशयोः परस्पर-
मिव निलयनमिव वक्तुं नुदमिति व्यर्थोक्तिरिति तत्त्वम् ॥

(श्लोकवार्तिकायतरणभाष्यम्)

एवं तर्होहायं—ह्रस्वान्तापुडिति, न च ह्रस्वान्तो-
ऽस्ति । तत्र वचनाद्विष्यति ॥

(प्रदीपः) तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्वेति भाष्यम् ॥

(सामर्थ्याभावेपरावकश्लोकवार्तिकम्)

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ।

(भाष्यम्) नेदं वचनादुच्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य
वचने प्रयोजनम् ।

किम् ?

यत्र दीर्घत्वं प्रतिपिष्यते—तिष्ठणाम्, चतुष्टणाम्-
मिति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावच्चतुष्टणामिति,
'पदचतुर्थ्यश्च' (७।१।५५) इत्येवं भविष्यति ।

तिष्ठणामिति, त्रिरहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'त्रिरयाः' (७।१।५३) इति ।

इदं तर्हि—त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ।

नैकमुदाहरणं ह्यसंग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वच-
नात् भूतपूर्वगतिर्विहास्यते—ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्व-
मिति ॥

(प्रदीपः) वचनादिति । वचनात्साधिति चेत् यत्र
दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्साप्रतिकषट्पादे
भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यामुक्तत्वाद्मीनामिलादौ कृते दीर्घं नृणं न
साधित्वम् ॥

तिष्ठणामिलादौ नुदोऽन्यथासिद्धत्वात् हललक्षणो नुदनव-
काश एवेति दर्शयन्नाह—नैतदस्तीति ॥

नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा 'नृनयापो नुद' इति
ब्रूयात् ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—अनुवर्तत इति । 'पदचतुर्थ्यश्च' इत्येवमर्थः ।
चकारादयान्ननुवचनवत्तात् पदप्रियवृत्त्यर्थं इति स्वविधायके तथैव
इष्टत्वाच्च । एतेन ह्योक्त्यन्तरस्य वा निराकर्तृत्वे चकारामात्रे चानु-
वृत्तिः सध्यवसाना नेति मिश्रोक्त्यप्राप्ताम् ॥ नृनयाप इति ।

१ 'पूर्व प्रवृत्तौ' इति क पाठः ॥

२ भाष्यतात्पर्यमिति । यथाऽऽकृष्टावस्यस्यविषये परस्परं व्यवहारोऽप्येते
तथाऽन्यत्रोक्तिः साधः ॥

३ 'इत्येवमत्र भवि' इति क पाठः ॥

४ 'ह्रस्वान्तो यो भूतपूर्व' इति क पाठः ॥

५ [पतविह्वलतोऽग्रे उ पुरुके पव दन्तते ॥

६ 'विप्रविष्टविषयस्य' इति क पाठः ॥

७ पदब्रूयात् । तिष्ठणामिति व्यर्थे उदाहरणाय 'पदचतुर्थ्यश्च'
इति ह्ये 'त्रिरय' इत्यतश्चिदनुवृत्तिमिदं पूर्वकाम्यमानायादेव । तिष्ठण-

न च भूतपूर्वगत्याश्रयणे 'पदा' 'दत्ता' इत्यादिवतिप्रसङ्गः । उच्यन्-
तिचित्तत्र विप्रविष्टस्यभाष्यत्वेन भूतपूर्वगत्याऽपि ह्रस्वान्तापरवत्ता-
भावादिलाद्ययः । किंच हस्तत्वं नाम नात्राकालिकत्वम् । तत्र
सामर्थ्यादियेषांभूतमात्राकालिकत्वंय एव भूतपूर्वगतिर्न तु विप्रैष्य-
भूतात्त्वादेऽपि, मानाभावादितादयः । पर्यन्ताप्रमाणान्यात् 'पदचतु-
र्थ्यश्च' इत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तिः । अत्रवृत्तौ मानाभावाच्च । ननुवचन
तु दिवचनप्रयोगे गौरवात्तात्पर्यं भविष्यति । अत्रवृत्तिस्थापकमाध्या-
वरताभावाच्च इति 'प्रियचनस्यमिलादौ येन नुद' इति न वाच्यम् ॥

(श्लोकवार्तिकायतरणभाष्यम्)

उत्तरार्थे तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तदेवं वचनसामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या नुदः सिद्ध-
त्वात्पार्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपपत्त्याः—
उत्तरार्थमिति ॥

(नुदप्रयोजनश्लोकवार्तिकम्)

नोपधायाश्च चर्मणाम् ।

(भाष्यम्) 'नोपधायाः' नामि यथा स्यात् ।

इह मा भूत्—चर्मणाम्, चर्मणाम् ॥

(प्रदीपः) नोपधायाश्चेति । चश्चर्मण्यर्थे ॥

(उद्घोतः) [भाष्यरूपेणाह—चश्चर्म इति]

(संमदः)

नामि दीर्घ आमि चेत्स्या-

त्कृते दीर्घं न नुद भवेत् ।

वचनाद्यत्र तन्नास्ति

नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥ १ ॥

(१२१६ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ भा. ४)

३०१० इन्हन्पूर्वार्थ्यणां शौ

॥ ६।४।१२ ॥

(१२१७ विधिसूत्रम् ॥ ६।४।१ भा. ५)

३०११ सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

(१५१२ दोषाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ॥ हनः कावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ ॥

(भाष्यम्) हनः कावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नो-

मिति वत् । विप्रविष्टाविति वत् । वत् 'पदचतुर्थ्यश्च' इत्यस्य
गौणोऽनुवृत्तौ न सध्यतीति गौणोऽप्यस्य मनुचिरिति भाष्यतत्त्वम् ॥

५ ननु पदचतुर्थ्यश्चेत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तौ ननुवचनमनुपपन्नं तदाह—
ननुवचनं विप्रविष्टम् ॥

६ 'लाघवाय' मित्यान्ताद्वत्त्वर्थे वा भविष्यति' इति क पाठः ॥

१० 'अत्राप्रवृत्ति' इति क पाठः ॥ गौणेऽनुवृत्तौ मानागतिन विप्रचतुष्टण-
मित्यत्र नुद कथमित्याद्यङ्गा न यकीरिति भाष्यम् ॥

११ 'उपधाया दीर्घत्वं' इति क पाठः ॥

ति—‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चति’ (१५) इति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) हनः काविति । वृत्तं इतवान्, ‘वृद्धाभूण—’इति किर । तत्र ‘अनुनासिकस्य किञ्चलोः—’इति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः ‘सर्वनामस्थाने चाध्वयुद्धौ’ इति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधान-सामर्थ्याद्यप्युभयोर्नित्यः सिध्यति तथापि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थाने एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्र—इति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने ‘विभाषा द्विदोः’ इत्यल्लोपाभावात्सर्वनासिकक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः कौ दीर्घ-प्रसङ्गाच्च कचिदलोपाः स्यात् ॥

(उद्घोतः) सर्वनामस्थानप्रकरणादिति । ‘सर्वनामस्थाने चेद्दीर्घः शिस्तोरेव’ इति नियमादिति भावः ॥ दोषान्तरमप्याह—सर्वत्र चेति । शिस्तोरेव विषयेऽपीत्यर्थः । अलोपापेक्षया दीर्घ-स्थानान्तराभावात् कृते उपरक्तलोपो न स्यादिति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

वृत्रहणौ, वृत्रहण इति—नियमवचनात्सिद्धम् । ‘इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां शौ’ ‘सौ च’ इत्येतस्मादियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोक्तमिष्टायामप्रतिषेधं वृण्वार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति—वृत्रहणाविति । अत्र चेदोर्ध्वं मन्यते, तत्र । यतः ‘नियमवचनात्सिद्धम्’ इति, नियमविधानाद्यप्योत्पत्त्यस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमिति ॥

(उद्घोतः) नन्येव पूर्वपक्षिणोऽपि वृत्रहणावित्यादावुभयोर्दीर्घयोर्निवृत्तिरित्येन वृत्रहणौत्पत्त्येवावर्तमुचितमिति स्यात् । वृत्रहणौ वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्धम् इत्येकवचन्युक्तं परिहारपादिनो वचनमित्याह—इतरास्त्विति । वृण्वार्थमिति । चोदक वृण्वित्युक्तार्थः । तदेव वाक्यमप्यप्याहारेण योजयति—अत्र चेदिति ॥ दीर्घत्वं—दीर्घत्वमिति ॥

(६५१३ नियमाक्षेपवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रानियमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति । फान्यत्र ?

प्राप्तहणि, भूषणहनि ।

(प्रदीपः) इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह—नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि—

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां

तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

(भाष्यम्) दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य । इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति ।

किमर्थमिदम् ?

नियमार्थम् । इन्द्रन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थाने एव, नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । अत्र तु योगविभागः कियते । तत्रायेन नियमेनान्तरलोप्यनुनासिकक्षणो दीर्घो निवर्त्यते । द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । वृत्रहणं सर्वनामस्थानोक्तलक्षणमिति शब्दादेशोऽपि सिद्ध्यते ॥ इति शब्दो हेतौ । स च मित्ररुमः । ‘न दुष्येत्’ इत्यनेन च सम्बध्यते ॥

(उद्घोतः) एकयोगे नियमवचनानामावाह—योगविभाग इति ॥ अन्तरङ्गोऽपीति । सामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये ‘सर्वनामस्थान एव’ इत्यस्य तद्विषय एवेत्यर्थः । अयं च हन्विषय एव । अन्येषां प्रत्ययसुचकार्यमिति भावः । तेन वृत्रहणेत्यादौ न दीर्घः । एवं वृत्रहः कौ—वृत्रहो—इत्यादावपि न दीर्घः । मन्यया वृत्रहणीति स्यात् । अत एव वातिकेन संमफजना । एतेन ‘अन्यत्र’ इत्यस्य द्वाभ्यामर्थेनेत्यर्थः, नियमस्य सजातीयोक्तत्वात्—इत्यप्युक्तम् ॥ इति शब्द इति । ‘सुटीति’ इत्येति शब्द इत्यर्थः ॥ न दुष्येदित्यनेनेति । एव ‘पुनरेव’ इत्येवकारोऽपि ‘न’ इत्यनन्तरं योज्यः । तैरयमर्थः—तथा—योगवदे सति, इति—हेतोः—नियमवचनपरतया व्याख्यानादेशोः, अस्य—आचार्यस्य भूषणहणीति नैव दुष्येदिति । एतेनेति—शब्दस्य हेतुपरत्वे ‘तथा’ इति व्यर्थं स्माहितत्वात् ॥ [सुविद्वानिति तु कार्येन विनियम्येतेनान्येति । भिद्व्यादित्यनेन समानकार्यत्वात् त्वेति बोध्यम्] ॥

(नियमस्वरूपदर्शकं श्लोकवार्तिकम्)

शौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात्

(भाष्यम्) ततः—शौ । शायेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः—सौ । सायेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ॥

(प्रदीपः) शायेवेति । असिन् नियमे स्थिते ‘षो च’ इति सूत्रं विन्यर्थं सम्पद्यते । यदी तु षो षो चेति योगपयोगेन स्थिते तदा प्रत्ययद्वयाधयो नियमः कियते ॥

१ ‘सकलता’ इति अ. पाठः ।

२ पुनरेव—यौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात् इति अ. पाठः । पुनरेवमप्युक्तं इति अ. पाठः । पुनरेव—यौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात् इति अ. पाठः ।

३ ‘सकलता’ इति अ. पाठः । पुनरेव—यौ नियमं पुनरेव विद्वध्यात् इति अ. पाठः ।

४ [ ] यत्रयमप्येव इ. पाठः ।

५ ‘यत्र तु षो षो चेति’ इति अ. पाठः ।

१ शोषणार्थं—आक्षेपनिरासार्थम् ।

२ ‘पुनरेव’ इति अ. पाठः ।

३ ‘सकलता’ इति अ. पाठः ।

४ ‘सकलता’ इति अ. पाठः ।

५ इति अ. पाठः । अ. पाठः—‘सुटीति सुविद्वान्’ इत्यत्र अ. पाठः । अ. पाठः—‘सुटीति सुविद्वान्’ इति अ. पाठः । अ. पाठः—‘सुटीति सुविद्वान्’ इति अ. पाठः ।

६ अनेन—अनेन वृत्रहणाविति अ. पाठः ।

भाष्यकारस्तु यौगपथाधननियमं प्रथमाधिल व्याचष्ट—
ततः साविति ॥

(उद्घोतः) कथं तर्हि भाष्ये 'यो च' इत्यस्यानि नियमाधेत-
मुज्ज्वल आह—यद्वा सिति ॥

ध्वमसि वास्ययेन निरन्तर्यकथनमुक्तम् आह—भाष्य-
कारस्त्विति । परन्तवाप्यनवा यौगपथाधनो यो नियमस्तं स्पष्ट-
प्रतिपत्तये वास्ययेन प्रथमाधिल विरुणोवीत्यर्थः ॥

(नियमाधेतं श्लोकवार्तिकम्)

भ्रूणहनीति तथाऽस्य न कुप्येत् ॥ १ ॥

(भाष्यम्) तथाऽस्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति ॥

(नियमे प्रकाशान्तराङ्गं श्लोकवार्तिकम्)

शास्त्रि निवर्त्य सुदीर्घविशेषे

शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

(भाष्यम्) अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणे
अविशेषेण शौ नियमं यद्यप्यासि—इह हन्पूर्वापर्यङ्गां
शायेच । ततः—सौ, सायेच ॥

(प्रदीपः) एवं योगविभागेन चोयं परिहर्तुं कस्मिन्पि
योगे परिहर्तुमाह—शास्त्रीति ॥ शास्त्रि—उपदिशामि तं
प्रत्ययं येन द्रव्योऽपि दोषाभावः । एवंवत् सुदीर्घकदेरोन
सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्तनाश्रित-
सर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राभवेण यो नियमं कुरु ॥
अस्यपि द्वादीयेऽधिकारेऽपेक्षाकृतः सम्बन्धः स्यादिति
तस्मिन्नुक्त्यर्थाह—असमीक्ष्येति । सर्वनामस्थानं विशेषमन-
पेक्ष्य यो नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीयं सर्वत्र
प्रत्ययान्तरे दीर्घनिर्गुणं करोतीत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) एकस्मिन्नपि । आपवाभयेनेति भावः ॥
'सुदीर्घकदेरोन—सुदृग्ग्रहेण ॥ प्रत्ययत्वमात्राभयेनेति । अत
यद्दृग्ग्रीति सिध्यति ॥ अपेक्षाकृत इति । नियमस्य सजाती-
यम्भावलोपेक्षाहन् इत्यर्थः । वार्तिके सुदीर्घे निवर्त्यासमीक्ष्य-
अनपेक्ष्य वा—इत्यन्वयः । अषिः पादपूर्णे ॥

(नियमाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—इन्द्रो वृत्रहा-
पते ॥

(प्रदीपः) इहापीति । विशेषानाश्रयणात् । इन्द्रो वृत्र-
हर्तृति वयम् । अह्नेसावंधातुकयोर्दीर्घ ॥

(उद्घोतः) विशेषानाश्रयणादिति । सर्वनामस्थानत्वरूप-
शब्दरूपविशेषानामप्यपवादित्वम् ॥

(आक्षेपपिरास्ते श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे

हन्तिच दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

(भाष्यम्) उपधादक्षणादीर्घत्वस्य नियमः, न-
चेतदुपधादक्षणां दीर्घत्वम् ॥

(प्रदीपः) दीर्घविधेरिति । इह यदि 'मेन नाप्राप्ते'
इत्याधीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः
स्यात् । अथ 'भाष्येऽपवादा' इत्याधीयते तथापि 'सर्वनामस्थाने'
चाधुबुद्धे' इत्यस्य व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्व-
मानं निवर्तते । तत्रोपधाग्रहणानुसृत्याऽनन्तलक्षणदीर्घत्वस्य
'अह्नेसावंधातुकयोः'—इति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनादोषा-
भावः । हन्तेर्यः—हन्तिर्यः, तस्मिन् यो दीर्घविधिसूत्रं न दोषः ।
अपि तु 'हन्त' इति निपातोऽस्मिन्प्रयोगेणार्थः पठ्यते । विप्र-
हणस्य चोपलक्षणाधेत्वात् दृष्टीभूत इत्यत्र च्चावपि न दोषः ॥

(उद्घोतः) दीर्घविधेरिति—तामा—योद्धी बीजमाह—
इह वदीति । इह हन्तिर्यथाशक्तिमयागेन, इहादिविषये तेन तेन
नाप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् ॥ अनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्र-
मिति । भाष्यसामान्यचिन्त्येति भावः । विशेषचिन्त्यां दोषादिति
सातव्यम् । 'हन्तिर्य' इति पाठ व्याचष्टे—हन्तेरिति । 'य' इत्यत्रा
कर उच्चारणार्थः । हन्तेः संनभश्च ततः परं भूयमाणत्वमेव ॥
(भाष्ये) दीर्घविधेरिति—निर्धारणस्य । दीर्घविधीनां मध्ये य
उपधादक्षणादीर्घत्वस्य नियमाचारे योऽनन्तलक्षणो दीर्घस्त्वत्र न दोष
इत्यर्थः । इहायदेः कर्तारं किंपि 'इन्द्राः—इन्द्राश्च' इत्यादावपि दीर्घो
भवत्येव । दृष्टीभूत इति । दृष्टिद्वन्द्वत्वाच्च । न चेद पक्षी-
वीलादौ माषवापुदादौ दीर्घो विरुध्येत, इष्टापत्तेः । 'हन्तेः'
वानुपधादीर्घत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिके हन्प्रहणादिनादिभ्य आचार-
कित्वेन नेत्येकं ॥

(प्रकाशान्तराङ्गपिरास्ते श्लोकवार्तिकम्)

सुदृग्पि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

(भाष्यम्) अथवाऽनुवर्तमाने सर्वनामस्थान-
प्रकरणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घ-
त्वस्य नियामको भविष्यति ।

कथम् ?

(प्रदीपः) एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं
परिहर्तुमाह—सुदृग्पि वेति । अपिराशब्दो भिन्नकमः, 'अप्र-
कृतप्रतिषेधे' इत्यनेन सम्भवत्येव । इह हि द्विविधं सर्वनाम-
स्थानं—धिः, सुदृग् च । धिर्नपुंसकस्य सम्बन्धी । सुदृग् पुंसयोः,
'सुदनपुंसकस्य' इति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयपक्षे नियमे
आधीयमाणे व्यवच्छेद्याभावादन्वयक एव नियमः स्यादिति
नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥

१ 'हन्तं वि' इति ५. अ. अ. पाठः ॥

५ अ. पुच्छके 'भाष्ये—दीर्घविधेरिति—निर्धारणस्य, आर्षमेकस्यम्,
उपधेति लुप्तपञ्चत्वेन लक्षणजेत्यर्थः । दीर्घविधीनां' इति पाठो दृश्यते ॥

६ 'एकस्मिन्नपि योगे' इति अ. पाठः ॥

१ 'यौगपथाधनं नियमकम्' इति अ. पाठः । 'यौगपथाधननियम-
कममाधिल' इति अ. पाठः ॥

२ [ ] यस्मिन्प्राप्तोऽन्यो अ. पुच्छके यम् ॥

१ 'अह्नेसावंधातुकयोरिति दीर्घः' इति अ. पाठः ॥

एवं तर्हि 'तदनुबन्धकस्य ग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं न' इत्येवं पितो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम् । अत्वन्तविषय तु वचनम् ॥

अननुबन्धकग्रहण इति । उच्चरत्मानुबन्धस्य सूत्रोपात्तात्वात्तद्वतिरिक्तानुबन्धाभावनाननुबन्धप्रवचनवधेयम् ॥

भाष्यकारस्तु—अनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः, इह चानुबन्ध उक्तोऽस्तीति मत्वाऽऽह—अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते इति ॥

परिभाषान्तरमाधिराह—एवं तर्हीति । स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः । ॥ चान्वयानुबन्धो यस्य स.—अतदनुबन्धकः । यथैवं क्वचोरपि ककारानुबन्धसद्भावात् ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते—आनन्तर्गलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोऽसम्बन्धे तत्पदशब्दस्य ककारोऽनुबन्धः, न त्वनुबन्धस्य । मनुषि तु पकारोऽनुबन्धस्तान्तर इति सेनाप्रायानुबन्धवानिति तत्रैवं दोषः ॥

(उद्घोषः) सूत्रन्यासेति । न त्वसन्ते दोषप्रदर्शनपरम्, तदाह—अत्यन्तेति ॥

ननु सातुबन्धकग्रहणाकथनाननुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तित्वात्—उकारस्येति ॥

सामर्थ्याद्वभाषणार्थं यमुदाहरित्वाह—स एवेति ॥ स चान्दशेति—नम् मिश्रायक इत्यर्थः । अन्यत्र चोपस्थितत्वाच्चन्द्रार्थापेक्षया बोध्यम् । सन्निधानुबन्धस्येव उचितः । भूदोक्तार्थं सामानाधिकरण्याभावाद्भुविर्दिष्टं स्यात् । निपातापेक्षं केवलेन सह-निबन्धासम्भवात् इत्यर्थः ॥ इति कश्चिद् । क्वचोरपीति । मनुषु—इत्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति भावः ॥ आनन्तर्गलक्षण इति । तन्मूलावयवत्वलक्षणे इत्यर्थः ॥

(उपसंख्यानक्षेपभाष्यम्)

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् ।

पकारलोपे कृते नातुवन्तं भवति, अत्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुवन्तमेवमुकारलोपे कृते नात्वन्तम् ।

ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यति अत्वन्तम् ।

यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तम्, एवमनुवन्तमपि ।

एवं तर्हि—आधीयमाणे भूतपूर्वगतिः, अत्वन्तं चाधीयते नातुवन्तम् ॥

(प्रदीपः) पकारलोप इति । अयमत्रार्थः—पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्य, न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययेकदेशग्रहणान्वयापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः । ध्रुवमाणश्च वर्णो रूपं भिन्नात् । न च पकारः श्रूयते ॥

इतरस्तु ध्रुवमाणस्यैव भेदकत्वे उक्तोऽपि लोपात् भेदकः स्यादिति मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरस्तु भेदकत्वेनाधितस्य क्षतस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपाकृतस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येति ॥

इतरस्तुभनोक्तस्य भूतपूर्वत्वं मत्वाऽऽह—यथैवेति ॥

इतरे भेदकत्वेनाधीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नात्यन्त—इति मत्वाऽऽह—एवं तर्हीति ॥

(उद्घोषः) ननु सत्त्वानुबन्धानामुपदेश एव क्षतवात्कार्य-प्राप्तिरेवयानसंनिधानेन स्मृत्योपक्षिप्तानामेव विशेषकत्वाद्योपोऽप्रयोजक इत्यत्र आह—अयमत्रेति ॥ प्रत्ययस्येति । समुदायस्यैवा-पूर्वबोधने तात्पर्येण तत्रिक्तितानुबन्धमेव, नावयवविरुद्धमिति भावः ॥ अन्यथापार एवेति । अननुबन्धकादिशब्दैः समुदायस्यैवा-नान्यपदाभ्यन्तेनाभयणादिति भावः ॥ नन्वेतत् समुदायानुबन्धत्वम्, तावताऽपि ध्रुविज्ञो रूपभेदो दुवरोऽत आह—ध्रुवमाणश्चेति । अत्रापि शूडोऽभिसन्धिर्भगवत् ।—सूत्रोपात्तानुग्रहणं तदन्तविधि-सम्भाषानुवाद एव । एवञ्चात्वन्तात्प्रलोपना दीर्घं इत्यर्थः । एवञ्च प्रयोगे पकारलोपे कृतेऽत्वन्तमेवाहमिति ॥

इतरस्तु ध्रुवमाणस्येति । एवञ्चात्वन्तत्वमपि नेत्यर्थः ॥ ननु भूतपूर्वगत्याग्रयणेऽनुबन्धनेतत्तत्त्वान्तेनेत्यत्र आह—इतरस्तु भेदकत्वेनेति । पकारस्तु तत्रैव नाशितोऽत्र सूत्र इति भावः ॥ इतरस्त्विति । पूर्वोक्तग्रहणमनान्वित्यर्थः ॥

इतरो भेदकत्वेनेति । भूतपूर्वगत्या बोधनातिक्रान्तिरिति-लोऽत् तदन्तात्प्रत्यय दीर्घं इत्यर्थः इति न दोषः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सातु-यन्धकग्रहणेषु रूपमाधीयते—अत्रास्येतद्वृत्तिमिति । रूपनिर्ग्रहणं शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिन्च लौकिके प्रयोगे सातुयन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ।

१ अनुविषये 'अननुबन्धकग्रहणे न सातुबन्धकस्य' इति परिभाषा मृत्तिसुपपादयति—उकारसातुबन्धस्येति ॥

२ नन्वेव विधिष्वे एव चङ्कारणमनुक्रमत आह—यथैवमिति ॥

३ आनन्तर्गलक्षण इति । अनुबन्धानामन्येकत्वलक्षणेऽनुबन्धानुबन्ध-स्योऽसम्बन्ध आनन्तर्गलक्षणे हायते । तत्र हि ककारस्यानुबन्धस्य विहितत्वेन न तदवयवत्व, किन्तु तदनुबन्धस्यावयवत्वमिति न दोषः ॥

४ ननु अतु-अस्यापि उकारोऽन्यवयवानां पकारस्यापि अन्तरत्वमिति क्व परिभाषामनुचिति चेद, न ।—अवयवानां परिभाषादित्युक्तेतत्कर्ण-कृतिमिलोपात्तम् ॥

५ मूलोक्तार्थे—पञ्चम्येव्यादि केवलोक्तार्थे ।

६ 'तच्चर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्' इति ट पाठः । 'तच्चर्हि उपसंख्यानं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्' इति क, पाठः ॥

७ अनुबन्धानामन्येकत्वलक्षणे—पकारस्येति ॥

८ भेदकत्वेन—स्वावयवत्वेन ।

९ 'इह व्याकरणे' इति ट, पाठः ॥

१० 'शीघ्रं यत्रा' इति च उ उ पाठः ॥

११ 'रूपनिर्ग्रहणम्' इति ट उ उ उ उ पाठः ॥

कोऽसौ ?

उपदेशः । उपदेशे चैतदुपन्तं नात्वन्तम् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु यथोपलब्धस्मरणं न्याय्यम्, न च मनुषः कचिदप्यत्यन्तत्वनुपलब्धमिति मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति । सानुबन्धकप्रस्तावात् सानुबन्धकैश्चित्युक्तम् ॥ रूपनिर्ग्रहणमिति । रूपनिर्धय इत्यर्थः ॥ नान्तरेण लोकिकमिति । अव्यभिचारालौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानम् ॥ तदसम्भवे तु शास्त्रीयप्रयोगाधेय इत्याह—तस्मिंश्चेति ॥ उपदेशे चैतदिति । पकारे सति अत्यन्तत्वाभावात् । अत्यन्तस्त्वेकदेशं सप्तमाधिल 'यतोऽक्षातदर्थे' इत्यत्र प्रहृष्टे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते ॥

(उद्धोतः) शतरः पक्षेऽन्तर्ग्रहणस्यानुवादकत्वमजानानोऽवन्ता-
न्ताक्षस्य दीर्घं स्वल्पं मर्यादाद आभ्ये—न सिध्यतीति ॥ नग्वननु-
बन्धकग्रहणेऽपीह शाले 'अनेदंके' इत्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति 'सानु-
बन्धकेषु' इति विशेषणमुक्तमाह—सानुबन्धकेति ॥

(भाष्ये) नान्तरेणोलादिना लौकिकप्रयोगस्य स्थापनास्य ग्रहण-
मित्युक्तम्, तत्र हेतुनाह—अन्यभिवचारादिति । शालीय तु रूप-
लोपादेयादिसिद्धिरात्मभिवचारीत्यर्थः ॥ व्यतस्त्विति । ‘वामदेवा-
भ्युज्ज्वयौ’ इति मिहितत्वं । व्यतस्त्वित्यपपाठः, ‘यतोऽश्वातर्धे’ इत्यत्र
तद्वितग्रहणानुवृत्तेः । ‘पपासापण्यच्च’ इति व्यतोः ॥ ग्रहणम् । तेन
हि नव उच्छासोपदेवे यो यत्र श्रूयते सदान्तात्मानोदात्ताच्च विधीयते ।
प्रकृते न उपपदेवे यदतस्तत्र श्रूयते, तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति
दोषोपन्यास इति भावः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत ।

नैवं शक्यम् ।

इहापि प्रसज्येत-जगत्, जनगत् ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य इत्येवमेतस्य न भवि-
ष्यति ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-कृतवान्, भुङ्क्तेवान्।

क तर्हि स्यात् ?

पचन्, यजन् । न वै अत्रेष्ट्यते ॥

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ।

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥

(भदीपः) यदि पुनरिति । सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः ।

सत्राच्छब्दस्य केवलस्य शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैर्केदेशस्य ग्रहणं भवि-
ष्यतीति नार्थः पित उपसक्त्यानेन ॥

जगदिति । 'द्युतिगमिजुहोतीना द्वे च'इति क्षिप् । 'गमः

कौ'इति मलोपः । जनं गच्छतीति 'क्विप् च'इति क्विप् ॥

पञ्चमिति । अच्छब्दोऽनर्थवानिर्लभः कीदृशप्रसङ्गः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिक्षणदोषद्वयप्रशङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा कीदृशं विधातुमशक्य इति उपसख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये तु-असं-
वान्तशब्दस्य सम्बन्धो न त्वनुनेति व्याचक्षणा मनुषो ग्रहणं
साधयन्ति । अपरे तु-अतः प्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तवि-
धार्थविकात् रथैवाक्यंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मनुषो
ग्रहणं व्याचक्षते ॥

(उद्घोषः) अचन्द्रं गृहीद्वेति । अतुमहणे त्वर्थवतो-
 ऽसम्भादेव तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अन्ये स्वस्येति ।
 एवञ्च भूतपूर्वगत्याऽनुनासिकोकारविशिष्टो योऽप्य तदन्त प्रयोगे
 श्रुत्यत इति न दोषः । 'न सिध्यति'श्लादिः 'तस्मादुपसङ्गान
 कर्तव्यम्'श्लग्ना एकदेव्युक्तिरिति तदाशयः ॥

(१२६९ विधिसूत्रम् ॥ ३ । ४ । १ भा. ७)

३०१४ अज्झनगमां सनि

॥ ६ । ४ । ३६ ॥

(४५१५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गमेर्दार्धित्वे इङ्ग्रहणम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) गमेर्दाधित्वे इङ्प्रहणं कर्तव्यम् । ईडो गमेरिति धक्तव्यम् । इह मा भूत्—सज्जिगंसते वत्सो मायेति ॥

(प्रदीपः) इह बहवो गमय-गम्यत् गताविति धातुः, 'गौग-मिरबोधने' 'सनि च' इतीयादेशो गमि, 'इष्वदिक इति वक्तव्यम्' इति इक आदेशः, 'इङ्श्च' इति इङ् आदेशश्च । तत्राविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह-गमेर्वाधित्व इति । इण इक इङ्श्च गमिरेक एवादेश इहोपलभ्यते । तथा च भाष्यह्णुरपरो वक्ष्यति-अचः स्थाने यौ हनिगमो-इति । एवञ्च-इणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपद इङ्भावे दीर्घत्वेन आभ्यमिल्याहः ॥

(उद्द्योतः) इह्म ह्णादिणिगादेस्वायि दीमत्त्व नैति प्रतीयते; तच्चायुक्तम् ॥ 'अनादेस्वायि दीमत्त्व प्रसक्तत्वे' इति वाक्यशेषविरोधात्, 'अचः स्थाने यौ हनिमते' इत्यग्निमहाश्वितोरुपाशक्तत्वात् आह—इह्म इह्म इत्यादि ॥ आत्मनेपद इति ॥ प्राक्कर्मणोऽत्मनेपदे 'गमेतिह परस्मैपदेयु' इतीवमावाज्यलारी सन्ति 'दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥

८ 'यधिक्रवात् यथाकथं' इति ट उ पाठाः ।

१ यथाकथञ्चिदिति । पूर्ववन्निरूपकत्वे षति परवान्निरूपकेऽन्त्य-इत्य-
प्रकारेण मन्त्रेऽन्त्यमह्वधामभ्यां पूर्ववन्निरूपक-वमात्राभक्तवामभेगादोषादिति
भावः ॥

१० 'इष्ट गमरिति' इति च. छ. पाठः ।

११ दीर्घो भवतीति । 'सङ्गिगासुखे' इत्यत्रेति भावः ।

१ 'उपदेशो नाम' इति च उ. पाठः ।

२ 'रूपनिर्ग्रह इति' इति मतीकोषाख्ये च पुस्तके ।

३. प्रयोगाभय इति । रूपनिर्ग्रहे इति चेत् ॥

१ 'अयम्' इति वा पाठः ॥

१० 'अव्ययानि' इति क ट. घ. छ. झ. पाठः ।

५ 'भुक्त्वानिति' इति च उ. व. उ. क.

६ 'कदेसस्य सवेत्र प्रष्टु' इति उ. पाठः ।
७ 'किं निज नमस' इति उ. पाठः ।

(१५१६ उपसंख्यानसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अग्रहणे छानादेशस्यापि दीर्घ-
प्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । सञ्जिगंसते यत्सो मात्रेति ॥

(१५१७ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न चा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न चा इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते—स्वर्गे लोके सञ्जिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥

(प्रदीपः) संजिगांसदिति । सपूर्वाद् गमेः सञ्, छान्दस्यवादिङ्भावः, लङ्, सन्मप्यत्वात्परस्मैपदम्, 'बहुलं छन्दस्यमाणोऽपि' इत्यङ्गमानः ॥

(उद्घोषः) सकर्मकयादिति । 'सो गमृच्छ' इत्यङ्गकर्मकमित्यनुवृत्त्यादशादेव 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

यद्यप्य तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवति, एवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) तस्मादिङ्ग्रहणमिति । भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घत्वदृश्यमित्यर्थः । छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्यस्य दीर्घः । ये तु इङ्ग्रहणमुपलक्षणाधिमिच्छन्ति तन्मतेन ईर्ष्यादिशस्यार्थं छन्दसि प्रयोगः ॥

(उद्घोषः) इणादेशस्येति । अत्र पक्षे वर्णव्यत्ययो नास्मित्यप्य, अनेनैव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु—उक्तछन्दसप्रयोगे बोधनार्थत्वात्त्रिणोऽयं गानि, किन्तु गमेरेव । आत्मानमेकाधोऽप्यधोऽप्येव । तत्र 'अनोधने' इति तु प्रतीतिपत्त्यादेव साधुत्वात्तेति भाष्यसम्पन्नेवेत्याहुः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—

अचः सनि ।

अजन्तानां सनि दीर्घो भवति ।

१ 'दर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम्' इति ट अ च छ श पाठः ।
२ 'न चा कर्तव्यम्' इति क पाठः । 'न च इङ्ग्रहणं कर्तव्यम्' । किं कारणं ? छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् इत्यस्य अ पुच्छते च पाठः ।
३ 'सञ्जिगांसदिति' इति मल्लिकार्जुन अ ट पुच्छकमेव श्रूयते ।
४ नञ् 'इह' मल्लिकार्जुन इति नञ् श्रूयते । 'अचः' लोके च 'जिगांसत्' इत्यादौ दीर्घो न स्यादत आह—छन्दसि चिदिति ॥

३६ पा० प०

ततः—

हनिगम्योः ।

हनिगम्योश्च सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी ॥

(प्रदीपः) योगविभाग इति । 'अचः सनि' इत्येको योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याऽप्यपरिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घं सिद्धे अङ्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते ॥

अचः स्थाने इति । सम्भवाद्गमिरेवान् विशेष्यते न तु हनिः । सहनिर्देशात्तुभयोपादानम् ॥

(उद्घोषः) ननु हन्वेरजादेशत्वाभावात् 'हनिगमी' ह्यनुपपन्नत आह—गमिरेवेति ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अयोपधाग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?

किञ्चातः ?

(१५१८ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत्

व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो यत्कथः । विचीपति—तुष्टपतीत्येवमर्थम् ।

एवं तर्हि निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) विचीपतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उपधाधिकारादजन्तस्य वा उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्राभ्यवस्थापनात् ॥

(उद्घोषः) नन्वपदिभाषायां सतां कथं व्यञ्जनस्य दीर्घोऽत आह—उपधाधिकारादिति ॥

(१५१९ उपधापदानुवर्तने दोषवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनधिकारे उक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

* हनिर्गमिदीर्घप्यज्ग्रहणम् * इति ।

(प्रदीपः) हनिगमिदीर्घत्विति । 'अचश्च' इत्यत्र तच्छेषपक्षे आश्रयमाणे इङ्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) तच्छेषपक्ष इति । अत्र पक्षे समवेष्टासंभवात्परिभाषाद्वयस्यापि निश्चये सर्वादेशवत्प्राग्वज्ग्रहणं कर्तव्यमिति 'अचश्च' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥

(सिद्धान्तभाष्यम्)

नैप दोषः ।

५ उपलक्षणेति । इङ्ग्रहणनादेशस्योपलक्षणम्, तस्यापदेशनाशस्य गमेर्दीर्घ इत्यर्थे उपलक्षे च अ नेदि कोदाहारेऽप्यनेव दीर्घः सिद्ध्यति ॥

६ 'इणादेशस्य छन्दसि' इति अ ट क पाठः । 'इणादेशस्य गमे' इत्यङ्गसि इति छ पाठः ।

७ 'हनिगम्योर्दीर्घत्वोपपत्त्येव' इति र, पाठः ।

८ 'हनिगम्योर्दीर्घत्वोपपत्तिरिति' इति क पुच्छते मल्लिकार्जुनः ।

उक्तमेतत्-ह्रस्वो दीर्घः स्तुत इति यत्र त्र्यात्
'अचः' इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ॥

(प्रदीपः) उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदप-
वादः । किं तर्हि ? द्वितीयो पट्टी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र
विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यते-इति
सिद्धम् ॥

(१२७० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । १ आ. ८)

३०१७ च्छ्वोः शूडनुनासिके च

॥ ६ । ४ । १९ ॥

(ऊतोधिकरणम्)

(ऊठिवसाधकभाष्यम्)

अथ ऊडादिः फसाद्य भवति, आदिष्टि भव-
तीति प्राप्नोति ।

कस्य पुनरादिः ?

वकारस्य । अस्तु ।

वकारस्य का प्रतिपत्तिः ?

'लोपो व्योर्वलि' (६।१।६६) इति लोपो भवि-
ष्यति ।

नैवं शक्यम् । 'उपरत्वरसिच्यविभवामुपधा-
याश्च' (६।४।२०) इति द्वावृटौ स्याताम् ।

एवं तर्हि नैव टित् ।

कस्तर्हि ?

टित् ।

(प्रदीपः) अथेति । 'च्छ्वोः' इति एकाऽपि पट्टीह ग्रहणक-
वाक्ये श्रुता प्रक्रियावाक्ये सम्बन्धिभेदाद्विद्यते-कश्चित् स्थान-
पट्टी, कश्चिदवयवपट्टी । यथा- 'कलिपाटिनमिममिजना गुह-
पटिनाकिपतश्च' इति भावः ॥

अस्त्विति । रूपभेदाभावात् । अत्रस्य यो वकारस्त्वस्या-
नुनासिकादौ प्रत्यये परे कौ सलादौ च परत ऊठिति सूत्रार्थ-
श्रयणाद्वकारसादिरूढ भवति ॥

लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण
ऊढ लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिद्वाहुः-भिन्नजा-
तीयत्वादागमेनादेशो न बाध्यते, यथा दधि प्राद्वण्येन्यो दीयतां

कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये
त्वाहुः-व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनाद्वृत्ते कृते
यद्बलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन् प्राप्ते ऊठारभ्यते
इति तत् प्रवर्तत एव । अतः ऊठि यद्बलोपसाधनं तदेव
बाध्यते । संसर्गिभेदादि वकारो भिद्यते ॥

द्वावृटाविति । आगमिभेदादिको वकारात् पूर्व ऊढ स्यात्,
अपर उपधाया इति दोषः ॥

(उद्योतः) ननु द्वित्येऽपि च्छ्वोरित्यस्य शपेक्षया स्थान-
पट्टीत्वस्यावयवभाव्यकत्वाद्वृत्त्यादेश एव भविष्यति, कैश्च दोषोद्भा-
वनयत आह-च्छ्वोरित्येकाऽपीति । यथा 'फलि'-इत्यत्र गुह
आगमः, अन्ये आदिशाः ।

ननु वकारात्स्वाङ्गस्योदित्येऽङ्गसादिरूढिति कथं रूपे भेदा-
भावः, वकारसादिरित्यसङ्गत च-अत आह-अङ्गस्येति । लक्ष्यानु-
रोपादेयधिकरण्येनान्य इति भावः । वस्तुतोऽङ्गत्वनिमित्तेऽनुना-
सिकादौ वस्योदित्यर्थ इति भाष्याभिप्रायः ॥

भाष्ये-वकारस्य का प्रतिपत्तिरिति । तस्य कथमवयव-
मिलनं ॥

भिन्नजातीयत्वादिति । भिन्नफलकत्वादित्यर्थः । लोपो हि
स्थानिनिवृत्तिफलकः, ऊढ तु न तस्मिन्निवृत्तिफलक इति भावः ।
अत्राऽऽश्चिवीच तु-अपवादो नुगदीयत्वस्य-इति 'दीर्घोऽस्मिन्' इति
सूत्रसम्भाष्यविरोधः ॥ ननु कृते बाह्यतः चोठि वस्येव लोपप्राप्तेर्य-
किभेदोऽस्तिदोऽत आह-संसर्गिभेदादिति । भिन्नसमुदायत्वात्
वकारो विद्यत इत्यर्थः । अन्ये तु वलोपे ऊठनवकाश इत्यनव-
काशत्वात्पूर्वमूढि ततो वलोपप्राप्तेः 'सं भवत्येव । यत्र गुहस्यैव कृते-
ऽपवादश्चरितार्थस्तत्र सामान्यविशेषणन्यायेन नापे पुनस्तत्सर्गमैवृत्ति-
रित्याहुः । एषा चैव रीतिः 'गुणो यद्गुहकोः' इति एते भाष्ये ॥

(द्वित्ये आक्षेपपरिवृत्तभाष्यम्)

यदि तर्हि टित्, धौतः पट इति 'पत्येघत्वूदसु'
(६।१।८९) इति वृद्धिर्न प्राप्नोति ।

चत्वं कृते भविष्यति ।

असिद्धं चत्वं तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ।

आध्यायात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

असत्यन्यसिन्नाध्यायात्सिद्धत्वं स्यात्, अस्ति चा-
न्यः 'वाह ऊढ' इति ।

एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चत्वं कृते आ-
ध्यायात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

१ 'द्रष्टव्यमिति' इति क. च. छ. ट. ज. पाठः ॥

२ द्वितीया पट्टीति । अणुग्रगणामिलोच्य, अथमेति परिभाषया 'अचः'
इति द्वितीया पट्टी भवेदेव-अथमेति परिभाषाधिकरणेनूठिष्यते । तेन हनि-
गबोलेषु, अत्रतानामप्यह दोषो भवतीति एषाश्चैव सारमते ॥

३ 'अवतीत्यादि प्राप्नोति' इति ट. क. च. पाठः ॥

४ ठिदिति । यत्र नापमानमा द्वित्यादेशे वर । तेनोपधारप्रारभोऽ-
भेदो स्यात्, ततोऽप्यहमेदोर्वैव रूपान्तरित्यर्थः ॥

५ परत्वकाशये-नापे ।

६ कठिगारोति । यथा यथिपट्टीलोकेऽप्यत्र वटी विषयवेदित्वेऽपि

तथाऽप्यत्र सप्तविधेदाद्विद्यत इत्यर्थः । फलिगारोत्यत्र च उदागमेऽवयव
पट्टी, पत्येघत्वूदसिचो तु रश्मिपट्टी, सार्धं यतयोऽवकाशका-इति भेदः ॥

७ भिन्नत्वं इति । अथदिदं शीतमागदिरुगमितिष्यत् ॥

८ आगमिभेदात्-अङ्गलोपत्वात्सामान्यभेदात् ॥

९ कथं दोष इति । भाष्योक्त्यादिद्विरुद्धतोऽपि दोषोद्धारनं कथमित्यर्थः ॥

१० स-पत्येव ॥

११ तत्रागममूढिरिति । अत्र हि उपरं न वलोपे इति ऊठोऽनवकाशत्वात्
तस्य आह्वयार्थेयत्वाद्यनुसरणं न भवितिरित्यर्थः ॥

(प्रदीपः) वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । दित्तत्त्वं निर्देशात्, अस्य च क्त्वात् ॥

चत्वं कृत इति । भौत इत्यत्र वकारस्योक्ति कृते ठकारस्य 'चरि च' इति चत्वं क्रियते, कृते चत्वं 'एलेपत्युद्बुध' इत्यना-
नुकृत इति भावः ॥

असिद्धं चत्वंमिति । 'पूर्वनासिद्धम्' इति ठकारान्ता-
नुकरणे चत्वंमसिद्धमिति 'एलेपत्युद्बुध' इत्यत्र 'बाह् कद्' इत्य-
स्योऽथे ग्रहणम् ॥

आध्यादिदिति । 'एलेपत्युद्बुध' इत्यस्योऽथ एव कृतचत्वं-
स्यानुकरणनिर्देशः, तत्र चत्वंसाध्यायसिद्धत्वमित्यर्थः ॥

अस्ति चान्य इति । तत्तत्त्वस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः ॥

तत्रोभयोरिति । भौत इत्यादावुक्ति कृते चत्वं च वृद्ध-
कारान्तं रूपं यच्च 'बाह् कद्' इत्यत्र ठकारस्य जश्चे 'बाडवसाने'
इति चत्वं, तयोः सामान्येन 'एलेपत्युद्बुध' इत्यत्र निर्देश इति
मन्यते । उभयोस्तु ठिच्चे ठकारस्यैव जश्चे चत्वं च कृते
'एलेपत्युद्बुध' इति निर्देशोपपादनाच्च किञ्चिच्चावस्थाभ्यासिद्धत्वे
प्रयोजनं दृश्यते इति चिन्त्यमेतत् ॥

(उद्घोषः) कृते चत्वं इति । ठिक्कारणात् । वृद्धिविधौ
दा-मानुकरणसामर्थ्याच्चान्तरङ्गवर्षासंज्ञालोभे पूर्व न प्रवर्तते इत्य-
भिमानः ॥

दकारान्दानुकरण इति । वृद्धिविधौ इत्यर्थः ॥ [जंश्चे
इति । वदप्रवाद इत्यर्थः ॥] जश्चे चत्वं चेति । सप्तमीवृ-
वचने पदत्वसत्त्वात् ॥ चिन्त्यमेतदिति । एवञ्च 'नेष दिव कदाहं
दिद' इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः । 'यदि तर्हि' इत्यादिभाष्यमेकद्वयुक्ति-
रिति तत्रमेति भावः ॥

(छिदनुवर्तनविधारभाष्यम्)

अथ छिद्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ?
किञ्चातः ?

(प्रदीपः) अथेति । स्मरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्याना-
धीनत्वावदुक्तौ दृष्ट्या प इति छग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनात्,
निर्देशो 'दिव उद' इति तत्परत्वलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः ॥

(उद्घोषः) ननु स्मरितत्वकरणकारणाभ्यामनुवृत्तिभावाभावाभयोः
सुज्ञानलाभस्योऽप्यनुक्तोऽह आह—स्मरितत्वेति ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

श्राद्धे विदधिकारश्चेच्छः पत्वम्
(भाष्यम्) श्राद्धे छिदधिकारश्चेत् छः पत्वं
वक्तव्यम् । प्रष्टा, प्रष्टुं, प्रष्टव्यम् ।

(प्रदीपः) श्राद्ध इति । इह छिदधिकारोऽस्ति

तुजादौ शस्त्राभावात् पत्वे छग्रहणं कर्तव्यम् । छितस्त्वमनु-
वृत्तौ छिति चास्ति चानेन शकारो विधीयत इति पत्वविधौ
छग्रहणं पृथक् न कर्तव्यं भवति ॥

(उद्घोषः) पृथक् न कर्तव्यमिति । छग्रहणेनेव सिद्ध-
त्वादिति भावः ॥

(छिदनुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

तुक्प्रसङ्गश्च ।

(भाष्यम्) तुक् च प्रसज्येत ॥
निवृत्तेऽपि वै किङ्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावायां
यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च तुक् प्राप्नोति ।

'जङ्गो' इति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते ।

ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति ।

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

पञ्चमप्यङ्गस्य प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति-पञ्चमङ्गस्य न
भविष्यति ॥

यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः 'उत्पुद्' इति प्राप्नोति,
उत्पुदिति चेश्यते ।

तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः-वाञ्, चांशौ, चांश इति
न सिध्यति ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

तत्र स्वेतावान् विशेषः-अनुवर्तमाने छिद्ग्रहणे
छः पत्वं वक्तव्यम्, तत्र चापि सन्निपातग्रहणं
विज्ञेयम् ॥

(प्रदीपः) तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि पत्वविधौ
छग्रहणे 'पूर्वनासिद्धम्' इति पत्वसात्तिद्वयानुक्ति सति प्रवर्धेति
प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुक् न भवति ॥

निवृत्तेऽपीति । परमपि शर्त्वा चित्त्वा वर्णाश्रयत्वाद्गन्त-
रत्वात्तुक् प्राप्नोति । वार्णादाश्च वकीय इत्येतच्चान्नवर्णोऽप्युपपत्-
प्राप्त्यनुपतिष्ठत इति तुकोऽश्रवणाय सनुक्छनिर्देशः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥

ननु चैवमपीति । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति परिभाषा
प्रयोजनाभावाच्चाहता । सनुक्तेन च छकारेणाश्च विशेषणत्वात्तदन्त्य-
विधौ सत्यज्ञस्यार्थवत्त्वादलोऽन्त्यस्य प्रथमः ॥

सन्निपातग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोऽन्त्यविधौ सति
सनुमिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वाच्चाप्यर्थ इति
चेत्, वक्ष्यत एवत्-यथालक्षणमप्रयुक्त इति ॥

उत्पुच्छयतेरिति । पुत्वं जादयवीति-पुच्छम्, कर्मण्यम् ।

इत्येव श्रुतं पलोक्तं सत्यविति तत्रकारणाद्भूतेति पुने छिदनुवृत्तिर्नैति ज्ञायते ।
इत्यत्र च छग्रहणमित्यादावप्युक्तं यत्नेन प्रवेष्टुं दीर्घलोऽह इत्येव दर्शनात्तो
यत्तु इति उपकरणं छितोऽनुवृत्तिं दर्शयतीति भावः ॥
५. 'उपरपत्य दिव' इति च. पाठः ॥

१ [ ] पत्वंनिर्देशोऽपि च युक्तः यत् ॥
२ छः प इति । नञ्प्रतिज्ञेति सूत्रे पत्वविधारक इत्यर्थः ॥
३ छिद्ग्रहेति । पत्वविधारके सूत्रे छिदनुवर्तनाक्षेपेऽप्युक्तं यत्तु इति
पत्वविधारक इति छिदनुवृत्तिरिति भावः ॥
४ निवृत्तापीति । दिव उदिति पुञ्जङ्गोऽपि भविष्यति । तत्र वक्ष्य-

शृषोदरादित्वाद्वात्पदयोः णिङ् । ततः क्तिप् । सतकारस्य च्छस्य शकारे कृते पत्वे जश्चे च-उत्पुडिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य अन्वणे सिध्यति ॥

तथेति । तकारसहितस्य च्छस्य स्थानिनो निर्देशात् केवलस्य शकारो न प्राप्नोति ॥ यथाऽलक्षणमिति । उत्पुडिति बाण्डाविति चास्तित्वस्यर्थः । अथवाऽप्रयुक्ते न किमिच्छणं प्रवर्तते, प्रयुक्तानामन्याख्यानास्मात् ॥

(उद्योतः) अस्य तु शकारसेति । तनुत्परमन्तरं तुक्तं मन्थये ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययोरुत्पत्तेः प्रागेव तुक्तं । छः शक्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्देहिरङ्ग इति भावः ॥

परिभाषायां सप्तानामपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्य प्रसङ्गमाह—सप्त-
क्षेपेन चेति ॥

पुतशब्दोऽकारान्तो शुद्धस्थानवाची, तत्राह—भात्पपदयो-
रिति । णिङि 'णाविषयत्वं' इति टिलोपः ॥

बाण्डाविति चास्तित्वेति । यस्य प्रचुरप्रयोगेन न इदमेव तस्या-
न्तविषयत्वात्प्रयोगाणां कश्चित्प्रयोगसंभावनाया लक्षणानुसारेण सायुज्य-
द्रष्टव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । वास्तवमर्थमाह—अथवेति ।
प्रयुक्तविषयप्रवृत्तिरेव लक्षणस्य भाव इति भावः ॥

भाष्ये—तत्र चापि संनिपातमहणमिति । प्रथमं प्रहृष्टत्वादिसिद्धयर्थं 'त्रक्ष-' इति घञेऽपि सगुणग्रहणं कर्तव्यमनुवृत्तिपक्षे इत्यर्थः ।
अत्रापि कार्यं 'प्रहृष्ट' इत्यादिसिद्धये । निवृत्तिपक्षे तत्रैव कार्यम्, न
तु तत्रेति तात्पर्यम् ॥

(छिद्रहणानुवर्तनाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

निवृत्ते दिव ऊट्भावः

(भाष्यम्) अथ निवृत्तं दिव ऊट्भावः प्राप्नोति ।

शुभ्यां, धुमिः ।

अस्तु ।

कथं 'शुभ्यां-धुमिः' इति ?

ऊठि कृते 'दिव उट्' (६।१।१३१) इत्युत्वं भवि-
ष्यति ।

१ बहिरङ्ग इति । पञ्चात्मिकादि इत्यर्थः ॥

२ 'निवृत्ते दिव' इति अथ उट्प्रवृत्तिः पाठो क. छ. पुलकयोः ॥

३ नपुंसकानां चोत्पत्तिरिति—अहुरिति । नपुंसके लोकेऽपि मलयजस्य-
भावात् 'दिव औट्' इत्योत्वं न प्रवर्तते, ऊठलु शुद्धादिप्रत्ययपरत्वाभावात्
मात्रेः ॥

४ न तु दिव श्चामिस्वरभाषायामुत्वं प्राप्नोति ऊट् च, पूर्वमूढि कृते 'दिक्'
इत्यलोत्वं मातृगणित कथमेकस्यैव पुनः वचनविज्ञानमत्र आह—एकदेश-
सिद्धयेति ॥

५ 'तदर्थं तपरः कृतः' इत्यस्य पाठो क. छ. पुलकयोः ॥

६ 'एवमर्थं तपरः' ॥ क. छ. पाठः ॥

७ अ. क. छ. उ. पुलकेषु 'विषादिषु' इति पाठो दृश्यते । तत्र 'विषा-
दिषु' इति मतिमात्रे ॥

८ नापद्यदिति । उद्योतेति सूत्रे 'अनेकाद्यधोगुणपूर्वसुवर्णानां'

न सिध्यति । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) दिवऊट्भावः प्राप्नोतीति । ऊठेऽव-
काशः—स्यूतः, स्यूतवानिति । उत्तस्यावकाशः—विमलद्यु अहै-
रिति । शुभ्यामित्यादौ तु परत्वादुत्पन्नः ॥

उत्वं भविष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्, एकदेश-
विकृतस्थानन्यत्वात् ॥

दीर्घः प्राप्नोतीति । भाष्यमार्गोऽप्युकारः सर्वान् एह्या-
तीति 'श्रुत उट्' इति तपरत्वेन ज्ञापनात् ॥

(उद्योतः) ननु शुभ्यामित्यादावुत्तस्य बाधकस्य सत्त्वात्कथ-
मूट् ? अत आह—ऊठ इति ॥

(छिद्रहणानुवर्तने दोषनिवारकं श्लोकवार्तिकम्)

तैदर्थं तपरः कृतः ॥

(भाष्यम्) तैदर्थं तपरः क्रियते ॥

(प्रदीपः) तैदर्थमिति । दीर्घस्यापि मात्रिको यथा
स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यते—'एतावान् विशेषः' इति ?
यावता दिवादीनां यङ्मुक्तान्तानां तिर्थादिषु भेदो भवति ।
ऊठि सति 'द्वेयोति' इति भवति । असति तु 'द्वेदेति' इति । नैप
दोषः । छान्दस्ये यङ्मुक्तम् । न चैते छन्दसि प्रयोगा इत्यन्ते ।
भाषायां तु—'हुभ्योः सार्वधातुके' इत्यत्र तुभुप्रहणाज्ज्ञाप-
कात् कश्चिदेव यङ्मुक्तमभवति, न सर्वत्र । अन्यथा 'यङोऽचि
च' इत्यत्र छन्दोप्रहणानुवृत्तिरनर्थिकेव स्यादिति भाष्यकारस्य
दर्शनम् ॥

(उद्योतः) द्वेदेतीति । 'लोपो भ्योः' इति घञे भाष्ये वलो-
पस्य प्रत्यासयानादेव नलोपसिद्धिः ॥ न चैव इति । पतञ्जली-
देव भाष्यादवलीयते । न चैवमपि वैश्वस्यमित्यादावृद्धभावाभावाभ्यां
फले विशेषः । न च णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त'-
इति निषेधादिति चेत्—न, ययामप्यनभिधानात् । न च प्राडिन्नादी
लोकोपे टुकि वा पत्वार्य छप्राणमात्रवचनम् । 'बद्धोः शङ्' इत्यनेन
स्य न निर्वाहः, वर्णमप्यनेन टुका उक्तत्वेन वा प्रत्ययलक्षणा-
भावादिति वाच्यम् । किन्निमित्तकशब्दादेशस्य दुर्गारावात् । विचो-
ऽसार्वत्रिकत्वाच्च । वस्तुस्तु यैर्ज्ञातं पदकर्मण्यस्यार्क्यस्यवकप-
विशेषमात्रपरम् । तदपि छिद्रहणानुवृत्तिज्ञापकनोपनाय । 'दिव उट्'

इत्यर्थस्य यङ्मुक्तत्वाभावेन लोकात्तादाहस्य तु शुभ्यामन्यत्वात्संवाच्यं उट्
महत्त्वमव्यक्तमेव योऽनुवृत्त्यादौ दोषो नाभूदित्येदं किञ्चित् । तयाच पर-
ङ्ग भाष्यायामपि कश्चिदुच्यतेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ज्ञाप्ये 'कश्चिदेव' इत्यस्य
पाठो प्रदर्शयति—अन्यथेति ॥

१ यद्येवमेति । उत्पन्नमवमहणेत्यर्थः ॥

२ अस्याद्वेदेति । पतावान् विशेष इत्यादिमात्रादित्यर्थः ॥

३ शुभ्यमित्येति । शुभ्यं वेतीति शुभयोः, तमापदे-व्युत्तर, तमाज्ञायां
लोपः छान्दसाधिक इति सूत्रे छिद्रहणानुवृत्त्यात् उट्प्रवृत्तौ च तदभावे रूपे
विशेष इत्यर्थः ॥

४ य यङ्मुक्तस्य—उद्योते छिद्रविकारमेतित्यादिभाष्यं प्राप्नोति सूत्रे छ-
महत्त्वमव्यक्तमव्यक्तस्यविशेषपरम् । उद्योतः—वाक्यमर्थविधायक छिद्रादुत्पत्ति-
ज्ञापकनोपनायार्थम् ॥

इति तत्परत्वं तु स्पष्टाधनेव । भाष्यमानोकारसर्वणंप्राद्वयवशापक तु
'मत उद्'त्येव । किञ्च तत्परत्वं मुक्तमुत्तोरधारणार्थं बहुवो इहम् ।
अनेन्यथासिद्धप्रमाणत्वं नृत्तिशायकमेवेति गृह्योऽभिसन्धिः । एवम्
प्रागुक्तद्वयानामभावकल्पने ॥ मानम् । 'ओगो श्यो'—इति ध्वन-
स्ववोपपत्त्यास्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्तेभ्यो यद्वस्तुह्यासीत्यन्य-
देवत् ॥

(समर्थः)

शुद्धये क्रिदधिकारश्चे-

च्छः पत्यं तुक्प्रसज्यते ।

निवृत्ते दिव ऊद्भाव-

स्तदर्थं तपरः कृतः ॥

(क्रिद्वहणानुवर्तने दोषनिवारकं भाष्यम्)

क पुनः क्रिद्वहणं प्रकृतम् ?

'अनुनासिकस्य क्रिद्वहोः कृति' (१५) इति ।

यदि तदनुवर्तते, 'अज्यनगमां सति' (१६) कि-
ञ्चलोऽथेति क्रिद्वहोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति ।इति तावन्न दोषः । समनन् इत्यग्रहणेन विशेष-
पयिष्यामः—सति झलादाविति ।कायप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नानेन कौ दीर्घत्वं
भवतीति, यद्यं 'किञ्चिच्चिच्छपायतस्तुकटमुजु-
श्रीणा दीर्घोऽसंसारण च' इति दीर्घत्वं शास्ति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिपिरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं

पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) क पुनरिति । क्रिद्वहणानुवर्तनान्यस्यापि

तथोपनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं भत्वा पृच्छति ॥

सति झलादाविति । तेनेतिगददेशस्य समेरजादौ सति
दीर्घं न भवति—जिगमिषति, अभिजिगमिषतीति ॥यद्यमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वनन्ताणा दीर्घत्व
शास्ति, तेन ज्ञापयति—मन्हुकृत्वादिनिन्यायैरिहैव क्रिद्वहण
सम्पद्यते, न पूर्वनेत्यम् ॥

इत्युपाध्यायजन्यदुपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थं पादे प्रथममाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) ईदमेव ध्वनसितु क्रिद्वहणानुवृत्तिपक्षे सभावि-
तान्दोषान्परिहर्तुमाह भाष्ये—क पुनरित्यादि । अन्यथा जायवत्तद-
कृतेन तत्परकरणेन शापकेनाननुवृत्तरेव शुज्यता 'यदि तदनुवर्तते'
इत्यादिप्रमत्तासङ्गतविरह स्यात् ॥

क्रिद्वहणस्यानन्तरं प्रकृतत्वात्किं प्रश्नेनेत्यत आत—क्रिद्वह-
णेति ॥ अन्यस्यापि—किद्वहणस्यापि ॥ अनुवृत्तिप्रसङ्गम् ।
मध्यस्याज्यनगमां सतीत्यप्राप्तुत्तिप्रसङ्गमित्यर्थः ॥

क्रिद्वहणं—तद्वदितेतिमिच्छमुदाहृत् । इति तु किद्वहणमित्येव
पाठः ॥

इति श्रीशिवभट्टवृत्तवतीगर्भजनागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-

द्घोषेते षष्ठस्य चतुर्थं पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य तुरीये द्वितीयमान्हिकम् ।

(१२७१ अधिकारस्तुम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०२० असिद्धवदत्राभात्

॥ ६ । ४ । २२ ॥

(अधिकारमर्यादाधिकरणम्)

(प्रदीपः) ईह क्वचिदुपमानोपमेययोरेभेद विवक्षित्वा
सामानाधिकरण्येन निर्देशं क्रियते—अथ ब्रह्मदत्त इति ।
शास्त्रेऽपि—'एतत्तुकोरसिद्ध' इति क्विद, 'गोतो मित्' इति
च । तत्र रीमर्थादसिद्धिदोषप्रतिपत्तिः ॥

कचित्तु प्रतिपत्तिव्यवधाय भेदोपक्रमे वतिता निर्देशः
क्रियते—ब्रह्मदत्तवदयमिति ।

ईहापि—'असिद्धवदत्राभात्' इति ॥

अन्ये त्वाहुः—साध्यमपि यथा स्यादित्येवमर्थं धारकर-
णम् । तेन देभतुरित्यत्र साध्यपैक्यहृदमर्थगतत्वाभ्यावेवाभ्या-
सलोपो भवत इति ॥

एतदपदे न युष्यन्ति—सत्यसति वा वतौ अतिवैरोध्याति-
देशिकोविद्वत्साध्यकार्यातिवृत्तिः । सिद्धत्वात्सिद्धत्वंयोर्विरोधात्
कथं वतिता सिद्धत्वस्य प्रापणम् ? कथं वा सिद्धत्वात्सिद्धयोर्वि-
षयविभागो लभ्यते ? 'स्याविवद्'—इत्यादौ तु वतिमन्तरेण सर्वो
स्यादिति वत्करणमतिदेशं ममयत् साध्यप्राप्त्यर्थं विज्ञायते ।
'असोरोहोप' इति तत्परकरणाय किञ्चात् क्वचित्सिद्धत्वं धाम्य-
मनुमानम् । अन्यथा—आत्मम्—आद्यं, झलादावादोऽसिद्धत्वा-
लोपापचक्षात् किं तत्परत्वेन ?

८ 'मध्यगत्यवस्थाने' इति क ऊ उ ष पाठः ॥

९ आतिवैदेशिक्यपरिच्छेदः । आतिवैदेशिक्यपरिच्छेदं पत्तास्रव वाचं तस्या
विनृत्तिरित्यर्थः ॥१० साध्यमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वचनमिति तत्परत्वं प्रति—सिद्ध-
येति ॥

११ 'सिद्धत्वयोक्तं चित्ते' इति क ङ पाठः ॥

१२ उक्तेरिति । स्यादिति वचनं हि व कणादपि उक्त्यकरणदादेशः । स्यादिति
उक्त्य स्यादित्यर्थं धारयत्, यथाच स्यादप्यवस्थान्तिरिक्त सर्वत्रुपपत्तति साध्या-
हृत्करणं साध्यमप्यवस्थान्तिरिति वाचः ॥

१ अज्यन्यथेति । इत्युत्तोरुपाध्यायस्योपनिर्वाहवत् ॥

२ अत्र श्लोकवार्तिकसमूहपाठो न इत्येते माचीनमुक्त्युक्तम् ॥

३ 'दीर्घो भव' इति ट च पाठः ॥

४ ईदमेवेति । क्रिद्वहणानुवृत्तौ उग्रहणं ज्ञापकमेव, न तु दिव अदिति
तत्परकरणं तदननुवृत्ता वत्यादिगुहायकमेवेत्यर्थः ॥

५ इह—ओषे ॥

६ सामर्थ्यादिति । यथा तुक् च ङ् इत्यादौ नागार्थनामार्थभेदवदा
तिरिक्तव्यवस्थापुत्रत्वेन भेदोपायवो न, भेदेदस्तु न समकालीति सामर्थ्यात्
च द्वाद च द्वादशमर्थोपेक तथाच तथोत्तेनावयवज्ञाद्वदापीति भावः ॥

७ इहापि—आद्येति ॥

(प्रदीपः) अथात्र ग्रहणमिति । यथा 'अग्रस्य' इत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानात् विधि-
धावधयो विनायन्ते तथा—असिद्धवदधिकारोऽप्याभादिज्ञायते ।
तत्राभाद्वहणस्य विषयावधारणाधत्वात् 'अत्र' ग्रहणं न कर्तव्य-
मिति भावः ॥

(उद्घोषः) नेनु 'आभात्' इत्यधिकारपरिभाषाधेयम्—इति अत्र-
ग्रहणं विषयावधारणाधेयमावश्यकम्—आभीये कर्तव्ये आभीयमसिद्ध-
वत्—इति, तर्हि प्रथमेत्यत आह—यथाऽङ्गत्वेति ॥

(१५११ अत्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्र—एतस्मिन्-
आभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह
मा भूत्—अभाजि, रागः, उपवर्हणमिति ॥

(प्रदीपः) अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो
यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्दिष्टार्थम् । तेन समानाभयमसि-
द्धम्, व्याख्यं तु सिद्धिमिलेपोऽर्थो चार्तिककारस्याभिमतः ।
भाष्यकारोऽनुमेयैर्धर्मप्रग्रहणस्य परस्तात् स्थापयिष्यति ।
सम्प्रति तु 'आभात्' ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपात्तिरवधारणावध्यु-
पादानार्थं मैत्राऽसिद्धवद्भाष्यस्याभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन
निर्दिश्यत इति व्याचष्टे—अभाजि, राग इति । 'अभेद्य
विधि' 'रक्षेद्य' 'पनि च भावकरणयोः' इति नलेपोः 'अत
उपधायाः' इति श्रुतौ कर्तव्यार्था नासिद्धो भवति ॥ उपवर्हण-
मिति । 'पृष्टि दृष्टौ' इत्यस्य 'बृहैरर्थ्यनिर्दिष्ट' इति नलेपो गुणे
नासिद्धो भवति ॥

(उद्घोषः) समानलक्षण इति । समानम्—एकं लक्षणं-
निमित्तमस्य, ताप्रतिपक्षमनिलयः ॥ 'अनुदाद्योपदेश'—इत्यादावस्योप-
सिद्धौ 'अनुदाद्योपदेशादीनां' कृति लोपो भवति स चासिद्धवत्, अत्रैव
कृति निमित्ते यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये' इत्यर्थमिति भावः ॥
भाष्यकारेण तर्हि पर्वरीत्या चार्तिकं कुतो न प्रत्याख्यातमत
आह—भाष्यकार इति । 'अधिकारस्य प्रतिपत्तिरिति पाठः ।
प्रतिपत्तिरवधारणाधिकारस्यावध्युपादानार्थमाभाद्वहणमित्यर्थः ॥
भाष्ये—अत्रैतस्मिन्मिति । 'अत्र' इत्यस्य व्याख्या—एतस्मिन्मिति ।

- १ 'कारोऽप्यनुमेया' इति अ. छ. उ. पाठः ॥
- २ 'पार्थ परस्तात्स्थापयिष्यति' इति अ. क. उ. छ. पाठः ॥
- ३ 'स्युत्पत्त्या' इति उ. पाठः ॥
- ४ 'बृहैरिति । अनिर्दिता इह उपधायाः कृति—इति सूत्रे नाभ्ये चार्तिक-
मेतत् ॥
- ५ 'गुणे सिद्धौ' इति अ. छ. क. उ. उ. पाठः ॥
- ६ इति पाठ इति ॥ ॥ तु 'अधिकारमिति विधि' इत्येवं समस्ता पाठ
इत्याशयः ॥
- ७ आभासः—शास्त्रौ (११११५) इत्यनेन ॥
- ८ इत्यर्थमिति । १३ श्रोत्रोदावधारणोपपत्तिः (११११३५) इत्यनेन ॥
- ९ पारस्यम्—उच्छ्रयवर्धयः (११११३५) इत्यनेन ॥

तस्याख्यानम्—आभाच्छास्त्रे इति ॥ नासिद्ध इति । श्रुताभीय-
त्वाभावादित्यर्थः ॥

(सूत्रप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा
पृच्छति ॥

(६५२२ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं शैतवं धित्वे ॥ * ॥

(भाष्यम्) शाभावः धित्वं च धित्वे प्रयोजनम् ।
एधि, शाधीति । अस्तिशास्त्रोरेत्यशाभावयोः कर्तृ-
योर्लक्षणां धित्वं न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाद्भवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

शाभावस्तावन्न प्रयोजयति ।

एवं वक्ष्यामि—शास्त्र हौ—शा हाविति । यैवभूतः
सकारः, तत्र सात् धित्वम्, 'धि च' (८१२१५) इति
सर्कारस्य लोपः ।

अथवा—'आ हौ' इति वक्ष्यामि ।

एवमपि सकारस्य प्राप्नोति ।

उपधाया इति वर्तते । तत्रोपधाया भावे कृते
सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ।

अथवा 'न हौ' इति वक्ष्यामि । तत्रैव प्रैतिपिद्धे
सात् धित्वम्, 'धि च' इति सकारलोपः ॥

एवमपि लोपोपपादो विहास्यते, न च सकार-
स्य लोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) शास्त्र हाविति । इत्यवधारणार्थं शास्त्रेवा-
देशः शासो विधीयते । ततो ह्यस्तन्मात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः ॥
धि चेति सर्कारस्य लोप इति । 'धि सकारे सिचो लोपः'
इति नाधीयते । 'चकारि' इत्येव भवतीति निर्णय्यते ॥

एतन्मपीति । 'असरोल्लोपः' इत्यस्य लोपस्यापवादो-
ऽकारस्य स्थाने एवं विधीयते । 'असरोल्लोपः' इत्यस्य विधेयार्थ-
स्यानुवर्तनात् लोपविषय एवं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।
तदाह—न च सकारस्येति ॥

- १० 'कृतयो' इत्येतद्वदं अ. पुच्छके न ॥
- ११ एतन्मूल इति । कर्त्तुं कृते भवत्युत इत्यर्थः ॥
- १२ 'सकारलोपः' इति उ. पाठः ॥
- १३ 'वक्ष्यामि' इति पदं अ. क. पुच्छकयोर्न ॥
- १४ इतिपिद्ध इति । मन्वेऽप्यवध्युपादेत्यनेन भाष्यं न व्यादेश्येति
भावः ॥
- १५ लोपः—अलोपलोपः (११११११) इत्यनेन ॥
- १६ 'इत्यवधारणाय' इति अ. पाठः ॥
- १७ 'धि चेति धित्वं लोपः' इति मूलं अ. पुच्छके ॥
- १८ विषयार्थमेति । अनुवर्तनमात्रमर्थेन धित्वस्य विधिरिति
भावः ॥

१३ 'व्यासो योगिनि' इति न. द. द. प. पाठः ।

अथवा—

‘आर्धधातुरु इति वर्तते ।

अथवा—

लुङ्लङ्लङ् इक्षडिति द्विलकारको निर्देशः ।

लुङादिपु लकारादिष्विति ॥

सर्वथा ‘ऐज्यत-ओप्यत’ इति न सिध्यति ।

यक्ष्येत्येतत्-अजादीनामटा सिद्धम् इति ॥

(प्रदीपः) तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गा-

नेपि विधीन् प्रापित्वा लुङाद्युपदेश एवाङाटो भवत इत्यर्थः ॥

अथवेति । आर्धधातुकप्रधानाङ्गितिसामर्थ्यादङ्गतेषु लङ्-

देशेषु लङ्स्थायां लङ्कार्धधातुकसंज्ञायामङाटो भवत इत्यर्थः ॥

सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यजैवादीनां लङ्स्थायां

सम्प्रसारणाभावादनजादिवादाटोऽभावादद् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

‘अटासिद्धमिति । ‘आटव्य’ इति यत् सृष्टं तत् ‘अटव्य’

इति क्रियते । अचीत्यधिकाराच्च हलि इज्जभावः । कथम्-

आचम्, आचम् इति, यावत्तत्स्योपेक्षोपयोः कृतयोर्वि-

नास्ति । अन्तरङ्गाद्विभक्त्येवित्यतीत्युपदेशः । नानाधयत्वाच्च

वाणोदाङ्गं महीय इति नास्ति । कलायां इक्षौ ‘आचम्’ इति तप-

रकणादाङ्गोलाभावाच्च । इणोऽपि यद्वैकारस्य यण् न भवि-

ष्यति । ‘इणो यण्’ ‘एः’ इति योगविभागात् इकारान्तस्येणो

यन्विधानात्तदभावाच्चादिदेशे कृते ‘आचम्’ इति भविष्यति ॥

(उद्धोतः) अन्तरङ्गानपीति । तिङाकषेयस्या अङाटो ङ-

विशेषाद्वादिष्वपेक्षत्वाद्दिहोत्ती । अपिना परनिष्ठावपि ॥

अङ्गतेष्विति । कृतेषु तेषु ‘तिङ्भक्तिव्-’ इति सार्धधातुकत्वादिति

भावः ॥

यण्कोपयोरिति । इष्टेः पूर्वपरत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गस्यादिति । शार्ङ्गावालादेशेभ्यः प्रागेवेति भावः ॥

नानाधयत्वादिति । मित्रावाङ्गत्वादित्यर्थः । योगविभागादिति ।

‘इणो यण्’ इत्यत्र ‘एः’ इत्यप्यङ्गस्य संवध्यत इति तदर्थम् ॥

(१५२४ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ अनुनासिकलोपो हिलोपा-

लोपयोर्ज्जभावश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुनासिकलोपो हिलोपालोपयोर्ज्ज-

भावश्च प्रयोजनम् । आगहि, जहि । गतः, गतवा-

निति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे च ‘अतो

हेः’ ‘अतो लोपः’ इति च लोपः प्राप्नोति ।

१ यक्ष्येत्येतत्-न भाष्योक्तेः (१११०४) इति सूत्रे ॥

२ ‘यजादीनां’ इति ड. घ. पाठः ॥

३ ‘दाक्षरस्यालोपाभावात्’ इति ड. पाठः ॥

४ ‘दि लोपालोपयोर्ज्जभावः’ इति ड. घ. पाठः ॥

५ प्रकृतिरभिरुच्यत इति । उपदेशे यद्वैकारात्तिल्लङ्गाच्च ॥

६ आर्धधातुकोपदेशेति । अथोपदेशस्य उच्चारणपरः ॥ उच्यत-

असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अनुनासिकलोपस्तावच्च प्रयोजयति । अङ्गोपे-

‘उपदेशे’ इति वर्तते ।

यद्युपदेश इति वर्तते, धिनुतः-कृणुतः-अत्र न

प्राप्नोति ।

नैप दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ।

किं तर्हि ?

आर्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्धधातुकोपदेशे

यदकारान्तमिति ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुको-

पदेशाकृते यदकारान्तमङ्गं तस्यार्धधातुके परतो रोप इति

सूत्रार्थः । तत्र ‘धित्विङ्भक्त्योर च’ इति उपस्यसप्तद्विधयोगेनाकारस्य

विधानादकारान्तत्वं धित्विङ्भक्त्योरार्धधातुकोपदेशे भवतीति

सिद्ध्यत्यङ्गोपः । तस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवद्भावात् ‘धिनुत’

इत्यादौ गुणाभावः ॥

(उद्धोतः) आर्धधातुकोपदेशेति । तत्तत्तु-पयः,

पयतेः रिपः ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

जभायश्चापि न प्रयोजयति । हिलोपे योगविभागः

करिष्यते-‘अतो हेः’ । ततः-‘उतश्च’, हेतुर्ज्जभव-

तीति । ततः-‘प्रत्ययात्’ । प्रत्ययादित्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । वर्यदा-

वस्यापेक्षणात् । अद्ययोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्त-

र्भात् ‘उतः’ इति सम्भव्यते, न त्वत इति ॥

(उद्धोतः) नन्वनन्तरस्येति न्यायात् ‘उतः’ इत्यस्यैव शेषः

स्यादत आह-समुदायस्येति । न चैव त्वादित्य आचारकि-

न्तेभ्यः, इहैवातोश्च वर्यदादि यलोपे हिलोपात्तादिति । अनभिधा-

नेन तेभ्यो वर्यदाक मनामावादिताहुः ॥

(वार्तिकरचनाक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अथ किमर्थम् ‘अनुनासिकलोपो हिलोपालोप-

योर्ज्जभावश्च’ इत्युच्यते, न ‘अनुनासिकलोपजभा-

वायलोपहिलोपयोः’ इत्येवोच्येत ?

संख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो

हिलोपे प्रयोजयति-मण्डूकि तामिरागहि, रोहि-

दश्च इहागहि, मरुद्भिरग्न आगहि ॥

(प्रदीपः) संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि

सातुल्लोपयोगोपयोगिभक्तिवर्तिनाश्च वर्यदाचारमन्त्रेत्यर्थः ॥

७ ‘उतश्च च परे’ इति ड. पाठः ॥

८ ‘समुदायस्येति’ इति क. घ. पाठः ॥ अत्र योगविभागसाम्योद्देशात् ।

नरस्येति न्यायो न मर्कतं यथेति नास्ति ॥

९ ननु कणश्चावादिबन्धाद्धेति उच्यते अत्र नो उच्यते वाच्यं

यत्तत्तत्तत् आह-इहवातोदिति ॥

प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथापि कमस्या-
न्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निवार-
णायैवं निर्देशः कृतः ॥ आगहीति । अत्रापि 'प्रत्ययात्'
इत्यस्योभयोः शेषत्वादेलुपभावः सिद्ध्यति ॥

(उद्द्योतः) यद्यपीति । शास्त्रीयकर्म एव परिभाषाप्रवृत्ते-
रिति भावः ॥ क्रमस्थान्यत्रेति । 'आपन्तो-' इत्यादौ व्याकरण-
शास्त्रे समासवाक्ये यथासंज्ञप्रवृत्त्या क्रमिकसम्बन्धदर्शनादस्यापि
तच्छास्त्रीयवाक्यत्वेन तदाशङ्का स्यादित्यर्थः ॥ सिध्यतीति । तथा
च नेद प्रयोजनमिति भावः ॥

(६५२५ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ संप्रसारणमवर्णलोपे

प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मघोनः पश्य, मघोना, मघोने ।
संप्रसारणे कृते 'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्च भवति ॥

(प्रदीपः) मघोन इति । मघमस्यास्तीति 'छन्दसीव-
नियो च' इति वनिष् । असिद्धं बहिरप्रमन्तरज्ञ इति परिभाषया
संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा 'बाह ऊर्' इत्यत्र
ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया । तस्या प्रवर्तमानायामकार-
लोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वावन्तरज्ञहिरप्रयोर्युगपदनुपस्थानात्,
नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा ॥

(उद्द्योतः) नन्वन्तर्ये 'यस्य-' इति लोपे कर्तव्ये विप्रचयपेक्ष-
बाहेरज्ञसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाच्चोपभावः सिद्धोऽत आह—असिद्ध-
मिति ॥ नाजानन्तर्येति । 'मस्य' इत्यधिवारात् 'यस्य-' इति
लोपोऽजानन्तर्यार्थः । अत्राप्येव समाधानं युक्तम् । 'नाजानन्तर्ये'
इत्यस्यः सिद्धान्तसंनतत्वादिति बोध्यम् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्यप्येतत्-मघवनशब्दो-
ऽभ्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

(प्रदीपः) अभ्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीय-
मानोऽकारलोपो न भवति, व्याधयनादसिद्धत्वमपि न स्यात्—
इत्यभ्युत्पत्तिपक्ष एवाभ्यवर्णीयः ॥

(उद्द्योतः) अमुपधिपक्षसादृश्याभ्यवर्णीयतां दर्शयति—
व्याधयनादिति । वप्रन्तस्य तु संप्रसारणविषये प्रयोग एव
नास्तीति भावः ॥

(६५२६ सूत्रप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ रेभाव आहोपे प्रयोजनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किलिच् गर्भे प्रथमं दध आषः ।
रेभावे कृते 'घातो लोप इति च' (६।४।६४) इत्या-
कारलोपो न प्राप्नोति ।

असिद्धत्वाच्चयति ॥

(प्रदीपः) रेभावे कृत इति । नित्यत्वात् ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावः,
लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र
'सार्वधातुकमपित्' (१।२।४) डिङ्भवति इति
डिङ्त्वम्, 'श्राभ्यस्तयोरातः' (६।४।११२) इत्याकार-
लोपो भवति ॥

(प्रदीपः) लिट् चेति । सार्वधातुके शपः श्रौ द्विवचने-
ऽधोऽतितीव्रनिषेधादकारलोपः ॥

(उद्द्योतः) अधोऽतितीति । 'ह्रै ह्रस्वयोः' इत्यस्याभावे 'श्रा-
भ्यस्तयोः-' इत्यालोप इति भावः । द्विव तु 'श्रौ' इत्यनेन ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(सूत्राभावे दोषोपक्रमभाष्यम्)

यदि तर्हि अयं योगो नास्ति—

(सूत्रासत्त्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ

(भाष्यम्) इह-कुर्वः, कुर्मः, कुर्यात्-इति,
उकारलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इति उत्वं न
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वार्तिककारोक्त्यैव प्रयोजनेषु प्रसाध्यावेषु श्लो-
कवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः—उत्तु कृञ इति ॥ सार्व-
धातुकपर इति । अथ सार्वधातुके एव परतः कस्याहुत्वं न
क्रियते ? नैवं शक्यम् । उकारलोप एव सति उत्वं स्यात् । कृतत्वं
इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानाच्च स्यात् । कुर्वं इत्यादावपि
स्थानिवद्भावात् व्यवधानमिति चेत्, न । वचनाधीदृशं व्य-
धानमाधीर्यते । ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याधीर्यमाणे
नित्यत्वात् कृतेऽभ्युत्पन्नलोपे तत्रोपस्य स्थानिवद्भावात्त्वं भवि-
ष्यति । अत्र हि परत्वात् गुणे कृते उकारलोपः । ततश्चानादिष्टा-
दचः पूर्वस्य विभावस्त्वस्य स्थानिवद्भावात् । प्रत्ययलक्षणं तु
वर्णाभ्यन्तत्वात्ना भूत् । एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाश्रितम् । अथवा नित्यत्वात् पूर्व-
सुकारलोपः, पश्चात् गुणः । कृते सुकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति
गुणेन भाव्यम् । ततो लक्षणान्तरेण च प्राप्नुयन् विधिरनित्य इति
गुणस्यानित्यत्वम् । ततश्चानादिष्टादचः पूर्वोकार इति तद्विधौ
नास्ति स्थानिवद्भावनः । ननु व्याधयनादुच्चारलोपस्यासिद्धत्वं
न प्राप्नोति, स्वोच्चारलोपविधानात्, सार्वधातुके परत उप-
विधानात् । नैतदस्ति । मघवत्कारादौ प्रत्यये उकारलोप-
विधानादस्त्वस्य एमानाधयत्वम् ॥

(उद्द्योतः) वार्तिककारः—प्रत्ययनः । ओऽर्थाङ्क-
कारकत्वं दर्शयि भावः ॥ एवं प्रयोजनाभावात्स्य योगस्थाना-
भ्यन्तरे सिद्धे श्लोकवार्तिककृता प्रयोजनापुष्पमिति उक्तं दर्श-
यति—प्रत्ययस्थानेभ्यःवनेन ॥

भाष्ये—सार्वधातुकपर उकार इति । 'अत उव-' इति सूत्रे 'उतश्च प्रत्यायात्-' इत्यत उत इत्यनुवृत्त सप्तम्या विधिरिगम्यत इति भावः । उकारान्तरस्य करोतेरित्यर्थस्तु न । करोतिशब्दबोधिवधातो-स्तदन्तत्वात्प्रभावात् ॥ तनानुवृत्तिमकृत्वा सार्वधातुकं एवोक्तं विधी-यतामिति शङ्कते—अथेति ॥ स्थानिवद्भावादिति । तथा च वचनात्कारव्यवधानं सदित्यत इत्यर्थः ॥ ईदृशमिति । स्थानि-वद्भावकृतम्, न तु श्रौतमित्यर्थः ॥ स्थानिवद्भावादिति । 'अन्यः परस्मिन्-' इत्यनेन ॥ ननु पूर्वमुकारलोपे पश्चाद्गुणेऽकारसादिछ-दचः पूर्वस्योत्त्वविधानात्कथं स्थानिवत्त्वमत्र आह—अत्र हीति ॥ ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्गुणोऽपि नित्योऽत आह—कृते हीति ॥ प्रत्ययलक्षणमिति चेत् । कार्यातिदेशादिति भावः ॥ म्योरुका-देति । तदीयनिमित्तसमुदायपेक्षयाऽस्याधिकनिमित्तकार्त्वादिति भावः ॥ मकारवकारादाविति । अङ्गत्वेति पठ्या निमित्त इत्यप्य-शरेणाङ्गनिमित्ते मकारवकारादावित्यर्थ इति भावः ॥

(सूत्रासत्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

गेरपि चेदिकथं विनिवृत्तिः ।

(भाष्यम्) इह च—कारयतेः कारिष्यते 'गेर-निटि' (६।४।५१) इति णिलोपो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) कारिष्यत इति । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यवत्यादिष्-णिलोपयोः धमनाभ्यवत्वम् ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) कारिष्यत इति । निष्पदिद ॥

(सूत्रासत्वे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

अनुवतस्तव योगमिमं स्यात्

लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

(भाष्यम्) इह च—अकारितराम्—अहारितराम्—

इति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक् कथं न स्यात् ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेदिति णेर्विनिवृत्तिः ।

(भाष्यम्) इह—'स्यसिचूत्सीयुदतासिषु भाव-कर्मणोऽप्यपेक्षोऽप्यज्ञानप्रवृत्त्या वा चिण्वदिद च' (६।४।६२) ।

किञ्च ?

णिलोपश्च ॥

(प्रदीपः) चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम् ॥ इदं चेति—चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

म्योरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ

(भाष्यम्) इहापि—कुर्वः, कुर्मः, कुर्यात्—इति म्योर्यं चेति, तदप्यनुवर्तिष्यते ॥

(प्रदीपः) म्योरिति । अत उत्सर्वधातुके इत्यत्र म्योर्यं चेत्यनुवर्तनात् कृते उकारलोपेऽत उत्वं भविष्यतीत्यर्थः । मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेष्येणात् कर्म इत्याद्युक्तत्वाभावात् ॥

(उद्घोषः) ननु 'मकारवकारादौ प्रत्यये' इत्यर्थं कृणो नतिनि-गुण उत्वं स्यादेव, एतदेकानयतयाऽभ्ये कृत इत्यादौ न स्यादेव आह—मकारादिभिश्चेति । मापादौ सार्वधातुके ईङ्ग इत्यर्थ इति भावः ॥

(दोषवारकं श्लोकवार्तिकम्)

चिण्लुकि च कृति एव हि लुक् स्यात् ॥ २ ॥

(भाष्यम्) चिण्लुक्पि प्रकृतं कृिन्नहणमनु-वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'गमहनजनपनयसां लोपः कृत्यनङि' (६।४।९८) इति ।

तद्वै सप्तमीनिर्विण्णम्, पष्ठीनिर्विण्णं चेदार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी कृतितीति सप्तम्याः पष्ठी प्ररूपयि-ष्यति 'तत्सादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

(उद्घोषः) [भाष्ये—चिण इत्येतेति । एकदेश्युक्तिर-यम्, तत्पक्षस्य दृष्टित्वात् ॥]

(संग्रहः)

उक्तु कृमः कथमोर्विनिवृत्तौ

गेरपि चेदिकथं विनिवृत्तिः ।

अनुवतस्तव योगमिमं स्यात्

लुक् च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेदिति णेर्विनिवृत्तिः ।

म्योरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ

चिण्लुकि च कृति एव हि लुक् स्यात् ॥ २ ॥

१ 'कथं हि निवृत्तिः' इति क. ख. पाठः ॥

२ यद्विनिवृत्तत्वात्कारादिति । नेटिनेटी । णिलोपस्य दृष्टित्वात्कारादित्येव ॥ यथाऽप्यनुवृत्तौ चोऽप्यनुवृत्तौ । विष्पदिदस्य चकारादित्येव तस्यैव मरुतिवत्त्वात् चकारादिति । यथाऽप्यनुवृत्तौ चकारादिति ॥

३ 'विशेषणाय कृत इत्याद्युक्तं भवेदेति भावः' इ' ३ घ. निर्विण्णः पाठः ॥

४ पुन इति । उत्तरादिनि भावः । यद्विनिवृत्तं 'उरर्' इत्येव पाठः ॥

५ [ ] अथप्येव न. पुनश्च एव ॥

(६५२७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे वसु
संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पुपुषः पश्य, तस्थुषः पश्य, नित्युषः पश्य,
चिच्युषः पश्य, लुलुषुषः पश्य, पुपुषुषः पश्य-इति ।
वसोः संप्रसारणे कृते 'अज्वि' इत्याकारलोपादीनि
यथा स्युरिति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ?

(प्रदीपः) आरभ्यमाणेऽपीति । अनेकपरिहारा-
श्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं ना भूदित्येवमर्थमारभ्यमाणे-इत्यर्थः ॥

पुपुष इति । ननु चान्तरङ्गत्वादितो भाष्यम् । न च सम्प्र-
सारणे कृतेऽपीतो निश्चितः, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव
इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात् । तर्था च 'चौ'
इत्यनेकोक्तम्- 'इहान्ये चो प्रत्यक्षस्य प्रविशेधमारभन्ते तदिहापि
साध्यम्' इत्याकारस्य निरुप्तावपि यणायादेशानिवर्तनाच्चैतदुक्तम् ।
तथा च 'घोः-' इत्यनेकोक्तम्- 'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यज्ञः
कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वादितुपपत्तिः' इति कृतेऽपि सकारे कृतस्य
तुकोऽनिर्गुणता मत्वा चैतदुक्तम् । एवं तर्हि नित्यसिद्धदर्शने प्रवि-
भज्यावयवेपु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गपरिहाराभावो नास्तीति 'प पा वच्'
अच्' इति स्थिते निष्ठात्वादितं बाधित्वा सम्प्रसारणं भवति, अ-
न्विधित्वा स्यान्निवृत्ताभावादितोऽप्रसङ्गः । अथवा सम्प्रसारणे
तदाश्रयं च बलीयो भवतीति-अत्र विषये पूर्वमिदं न प्रवर्तते ॥

(उद्धोतः) ननु प्रयोजनाभावादान्गमे साधित्वे आरभ्यो-
क्तिं युक्तित्वा आह-अनेकेति ॥ प्रतिषेधमारभन्त इति ।
उक्तपरिभाषासर्वे हि तदारम्भो व्यर्थं यत्र स्यात् ॥ ननु प्रविभज्या-
न्वाख्यानोऽन्यन्तर्गतनिमित्तत्वादिनाऽन्तरङ्गत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्यस्ये-
वाह-अप्येसादि । 'सिध्यन्त्यासस-' इति उक्तसमोऽप्यविवक्ष-
मिदम् । एतादृशिन्यान्वाख्यानं इदं पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन श्रीगोप-
सितवशात् सम्प्रसारणे ततोऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाव्यतिरेकविधि-
रिष्ये तदप्रवृत्तेऽर्थमने वक्षिमेच्छक पर्यालोप इत्याशयः ॥

(६५२८ उपसंख्यानकारणवार्तिकम् ॥ ९ ॥)

॥ * ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारण-
मसिद्धं च ॥

(६५२९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १० ॥)

॥ * ॥ आत्वं यलोपाहोपयोः पशुषो न
वाजान् चाखायिता चाखायितुम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आत्वं यलोपाहोपयोः सिद्धं वक्त-
व्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

पशुषो न वाजान् । पशुष इत्यात्यस्यासिद्धत्वात्
'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्याकारलोपो न
प्राप्नोति ।

चाखायिता-चाखायितुमिति आत्वस्यासिद्धत्वात्
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) पशुष इति । पशुं सनोतीति 'जनसन-' इति
विद् । 'विद्वनोः-' इत्यात्वम्, तस्यासिद्धत्वात् 'आतो धातोः'
इत्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाग्नौपे
नाश्रयते, अस्यातिप्रसङ्गात् ॥

(उद्धोतः) लक्षणेति । यद्यप्य लक्ष्यतुलारेण साऽत्र
नैधीयत इत्यर्थः । अत एव क्षीरं धयन्ति तान्मन्वेत्यर्थे 'क्षीरं धे'
पश्य' इत्यादिभिः ॥ [अन्त्यासीति । पशुष इत्यादाविति भावः ॥]

(उपसंख्यानानर्थक्यसंशोधकभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् ।

समानाश्रयमसिद्धं भवति, व्याधयं चैतत् ।
इह तावत्-पुपुषः पश्य, तस्थुषः पश्य, नित्युषः
पश्य, चिच्युषः पश्य, युयुषुषः पश्य, लुलुषुषः
पश्य-इति-यसायाकारलोपादीनि, वसन्तस्य विभ-
क्तौ संप्रसारणम् ।

पशुष इति-विटि आत्वं, विदन्तस्य विभक्ताया-
कारलोपः ।

१ 'आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे' इत्यंशे व वाचकवटका किन्तु साध-
मेधेति २, ४, पाठः ।

२ अर्थात् । पुपुषादनुप इत्यत्र 'आतो जोष इति च' इत्यनेना-
धोरोऽप्याद्यं वादुते परे वक्षति । नित्युषमिच्छुष इत्यत्र 'एतेऽप्यसौऽस्यो-
पदे' इत्यनेनार्थे पठो वच् । टटुक् पुपुष इत्यत्र 'अजि सु पातु-
भुक्त' इत्युपदेशो भावः ।

३ 'निमित्ततायाये नैमित्तिकत्वाभ्यासाव' इति च, पाठः ।

४ भाष्यकारेणानेकं परिभाषितं इति सादृश्यं-समा चेत्तादृशम् ।

५ एवमप्यसिद्धं । तत्र हि 'ते' 'तदुक्तस्य' संप्रसारणं स-
ंप्रसारणमप्यत्र वक्ष्यते । वक्ष्यते पूर्ववत्प्रतिपदोपा वक्तव्यम् ।
उपनयं च वक्तव्यम् । उक्तसमोऽप्यत्र प्रत्यक्ष प्रयोजनम्-उक्तसम-
भ्योऽप्यत्र प्रयोजनमेव यथा साह्यं इत्युक्तं तद्व्याख्यासिद्धिर्लक्ष्यम् ।

६ 'कभाये उज्जिमिच्छ' इति ह, च, पाठः ।

७ 'यथातोष' इति ह, च, पाठः ।

८ अन्त्यासिद्धत्वादिनि । सर्वमन्त्यस्योपदेशेऽपि बोधम् । वसुषादु
पसंख्यानसर्वं च समाच संप्रति, ओतस्ये मानेऽस्याध्यासने यथापि साधयः ।

९ माओपय इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् या
वाओपय इत्यर्थः ।

१० ओतस्य परस्मै । श्रीतेनसात् यथाचक्रेनेट् काये । 'आवोऽनुप-
करो क' इति च कान्तिः । 'अन्त्येऽन्योऽपि इत्यर्थे' इति विधि भावे च
श्रोत्राद्यभ्यासात् 'आवो धातोः' इत्याकारलोपेन धीपाः पठितः । अत्र
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाऽप्युक्तो आध्यासलोपे च परस्मैति भावः ।

११ [ ] अत्र चो ट, उक्तं एव ११९ ।

१२ ह, पुपुष कांतेनेट् ।

वाखायिता-चाखायितुमिति-यङ्यात्वम्, यङ्-
तस्य चार्धधातुके लोप इति ॥

किं चकथ्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

‘अत्र’ग्रहणसामर्थ्यात् ।

ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।

किमुक्तम् ?

‘अत्र’ग्रहणं विपर्ययमिति ।

अधिकारादप्येतत्सिद्धम्-इति ॥

(प्रदीपः) चाखायितेति । खेनो यदि द्विवचनात्प-

रावात् ‘यि विभाया’ इत्यावे द्विवचने च वृत्ति रूपम् ॥

अधिकारादपीति । ततश्च ‘आभात्’ ग्रहणं विपर्ययं

‘अत्र’ग्रहणं तु समानाश्रयत्वैस्तिष्ठत्यर्थं सम्पद्यते ॥

(उद्घोषः) ततश्चेति । अधिकारादानीयस्थासिद्धत्वे सिद्धे

आभाद्वहर्णं ‘आनीये कर्तव्ये’ इत्यर्थरूपविषयत्वाभावेमिति ‘अत्र’ग्रहणं

समानाश्रयत्वायमिति भावः ॥ समानाश्रयत्वेति । समानाश्रयत्वं

च सैवयोगप्राप्तसिद्धत्वाश्रयत्वाकीयनिमित्तमुदाहरणपक्षेयान्मुनानति-

रिक्तश्रयकत्वम् । आश्रयण स्थानित्वेनैव-निमित्तत्वेनैव-इति नामाह.,

किंतु यथाकथञ्चिद् । विरक्तकृतमतिरिक्तत्वं तु न, जरीत्यादेरनुदा-

हरणत्वापत्तेः । तत्र ‘पुपुष.’ इत्यत्र न्यून., चाप्रापित्वेसादावधिकः ।

नैतिरिक्तमपि पूर्वविधुपात्तावच्छेदककृपेणाभित वेत्तदपि समा-

नाश्रयत्वेन, समानशब्दसात्तात् । अत एव किणो नुकि किणो

द्वगसिद्ध इति सङ्गच्छते । यत्र ‘की-इयति’ इत्येवदसन्धीदसा-

निक-यस-’इतिजोषीयनिमित्तसमुदाहरणपक्षेयान् ‘खिया.’ इति ईयकि

अधिकृत कीदृशस्यापेक्षयावत्सङ्गात्तस्यविधिमणस्य तत्प्रयोजन-

माकरोक सङ्गच्छत इत्याहुः ॥

(उपसद्वचनानर्थक्यसाधकभाष्यम्)

इह-पुपुषः, चिच्युषः, लुलुषुषः, औ हेर्त् उप-

दिष्टी-वहिरङ्गलक्षणञ्चासिद्धत्वं चेति ।

१ ‘अनेयंकि’ इति च पाठः । ‘अनतयकि’ इति च पाठः ॥

२ ‘प्रतिपत्तिचिच्छिद्’ इति च पाठः ॥

३ तत्प्रयोगेति । इयत् इति प्रयोगे मात यद्विदित्वेन तदाश्रय आद्य मुने
दुमिति तत्प्राचीनो यो निमित्तसमुदाहरण-‘भू. अ’ इति तद्विषयान्मूलानति-
रिक्तो यो निमित्तसमुदाहरण उदाहरणस्य-अनादिवत्तत्वापरक उदाहरणत्वापरक
सदाश्रयत्वेन ‘अभि शु धातु-’ इत्यस्येति तत्रोद्देशो आश्रयो समानाश्रय-
विधिरिति ॥ भाष्य-आगत्य कि-इत्युदाहरणप्रदर्शनादाश्रयण प्राप्त इत्य-
नित्येदेवैवमायमहो न । आगत्यैवतुनातिरिक्तत्वेनैव निमित्तत्वं हि ज्ञेये आह अ
निमित्तत्वेमिति समानाश्रयत्वेनैव न स्यात् ॥

४ ननु अतोऽपि आभ्योदाहणे हिचोपे कस्य निमित्तत्वम्, आदेये च
इत्येतिरिक्त कथं समानाश्रयत्वमत्र आह-‘विरक्तकृतमिति’ । एतच्च अनाश्रय
विशारदत्वाभितिरिक्तत्वापत्तेः समानाश्रयत्वमपेक्षेति शङ्कः ॥

५ समानाश्रयत्वाय भाष्यगुटुकोदाहरणमदर्थेनैव स्यादिति-तत्र
पुपुष इति । तत्र हि प्रयोगे मात यद्विदित्वेन समानाश्रयत्वं, तदाश्रयत्वाधीन-
निमित्तसमुदाहरण-पराश्रय-उदा-इत्येवैवकृत्येयत्वा मूलमुदाहरणनिमित्त-
कृत्यपत्तेः ओर इति त्वेतिरिक्तं च समानाश्रयत्वमिति शङ्कः ॥

तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम्, वहिरङ्गलक्षणं तु
नैव प्रत्युक्तम् ।

नैप दोषः । वहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्वि-
भाविनावेतावयौ ।

कथम् ?

सत्यन्तरङ्गे वहिरङ्गम्, सति च वहिरङ्गेऽन्तर-
ङ्गम् । न चागन्तरङ्गवहिरङ्गयोर्युगपत्संभवस्थान-
मस्ति । नानभिनिर्वृत्ते वहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र
निमित्तमेव वहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वं प्रत्युक्तमिति । समानाश्रयत्व-
परिग्रहात् ॥ वहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि माजानन्तर्यं
इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथापि परिभाषायाः कैरणाभावा-
त्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः ॥

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति । न हि वैस्त्वन्तरानपेक्ष-
मन्तरङ्गं वहिरङ्गं वा स्वभावसिद्ध किञ्चिदस्ति, परस्परापेक्षया
युगपत्प्राप्तौ तयोस्त्वस्थानात् । यथा-खोन इत्यत्र यण्णयोः ।
पुपुष इत्यादां तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति, सम्प्रसारणप्राप्तिकाळे
आलोपादीना निमित्ताभावादप्रसङ्ग, आलोपप्राप्तिकाळे च
निर्वृत्त सम्प्रसारण ततश्च निमित्तमेवालोपादीनां सम्प्रसारणमिति
नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । यथेव, पचावेदमित्यादावपि
नाकृते आहुणे ‘एत ए’ इत्येव प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावा-
त्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्ग । एव तर्ह्यन्यथा व्याख्या-
यते-‘अविद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्येषा परिभाषा ‘वाह ऊह’
इत्यत्र ज्ञापितेसाभाच्छास्त्रायाः ।

अथवा ‘विप्रतिपेक्षे परं कार्यम्’ इत्यनोपसम्भवात्तादपि
सङ्गापरिभाषाया कार्यकालत्वादनुसम्प्रसारणदेशत्वादाभाच्छा-
स्त्राया, आभाच्छास्त्रायेष्वालोपादिषु कर्तव्येषु अविद्धेति न प्रव-
र्तते । तदप्रवृत्तौ आलोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः, पदान्य-
स्मिन्नर्थे योज्यन्ते ॥

६ ननु ‘अप्रापितव्यम्’ इत्यत्र युगपदोपेक्षो दुर्गतिः । तत्रविदित्वाश्रय
आद्य विधौ दुमिति, तस्मिन्निमित्तसमुदाहरण ‘अप्रापित’ इति तद्विषयमाश्रयिका
‘अप्रापितव्यम्’ इति तस्मिन्निमित्तत्वं पुनः भातल विधौ दुक्त इति स्यात्ता-
अप्रापितत्वावधिष्वेति दुमिति विधौ दुगपिद्ध इति तद्विषयमाश्रयि स्यादत
आह-‘अतिरिक्तमपि पूर्यते’ । अत्र हि पूर्यत्प्राचीननिमित्तत्वावच्छिन्नमेव
हि ज्ञेयमिति न दोषः ॥

७ इयतीति । सो इत्यतीत्य वसेति ओपविधुपात्तावच्छेदकत्वेन
‘खिया’ इति आभीयोदेवत्वावच्छेदकत्वाभावात् समानाश्रयत्वमिति न तत्र
हिद्विदित्वि विधिपक्षेयत्वावच्छेदनेन तदुत्पत्तय वयवेति भावः ॥

८ ‘इह उपपदिष्टी’ इति ट छ पाठः ॥

९ युगपत्संभवत्वाय-उदाहरणविरक्तकृतमिति ॥

१० सारण्याभावात्-अव्ययत्वात् । एतच्च भाष्या उपयोग इति नैवमिति
सङ्ग एव आसीति भावः ॥

११ परस्परस्तेति । यथा वेदादिषु विभक्तिषु वेदादिषु न, अभावाद्दुत्तर
स्तेति पूर्ववत् परस्परवत्कृतवदिति त्वेतिरिक्तमसिद्धत्वात् वेदादिषु नैव भावः ॥

(बुद्धः सिद्धवोपसंख्यानाक्षेपमाप्यम्)

वुकस्तावन्न चक्ष्यम् । वुक् न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि—‘भुवो लुङ्लिटोरुदुपधायाः’ इति । अत्रोवलादेशे कृते या उपधा तस्याः स्यात् ॥

(उद्घोतः) [भाष्ये—एवं वक्ष्यामिति । भुवो लुङ्लिटोरुदुपधायाः । ततः—‘गोहः’ इति योगविभागे करिष्यामीत्यर्थः । तदपक्रुष्य तत्र व्याख्यासामीप्ये वा ॥]

(प्रत्याक्षेप-समाधानमाप्यम्)

एवमपि कुतो नु खल्वेतत्-उवलादेशे कृते या उपधा तस्या ऊर्त्तवं भविष्यति, न पुनः सांप्रतिकी योपेधा तस्याः स्यात्-भकारस्येति । नैप दोषः । ओरिति वर्तते, तेनोवर्णस्य भविष्यति ॥

(प्रदीपः) तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्योपधाया ऊर्त्तवती-लेवमात्रेयणात्, उवञि च कृते उवर्णे उपधा भवति नान्यथा ॥

(पुनः प्रत्याक्षेप-समाधानमाप्यम्)

भवेत्सिद्धं-वभूवतुः, वभूवुः ।

इदं तु न सिद्ध्यति-वभूव, वभूवियेति ।

किं कारणम् ?

गुणवृद्धयोः कृतयोरुवर्णभावात् ।

नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः ।

किं कारणम् ?

‘कृति च’ (१११५) इति प्रतिषेधात् ।

कथं कित्थम् ?

‘इन्धिभवतिभ्यां च’ (१११६) इति ।

तद्वै कित्थं वयं प्रत्याक्षमहे वुका । इह तु कित्थेन

वुकु प्रत्याख्यायते ।

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

बुग्वचनमेव न्याय्यम् । सति हि कित्थे स्याता-

मेवात्र गुणवृद्धी ।

किं कारणम् ?

इगलक्षणयोगुणवृद्धयोः स प्रतिषेधः, न चैषा

इगलक्षणा वृद्धिः ।

एवं तर्हि नार्यो वुका नापि कित्थेन । स्तामन्न

गुणवृद्धी । गुणवृद्धयोः कृतयोरवायोश्च कृतयोर्वा

उपधा तस्या ऊर्त्तवं भविष्यति ।

कथम् ?

१ ‘स्तवा ऊर्त्तं भविष्यति’ इति च. क. पाठः । ‘स्तवा ऊर्त्तवा’ इति क. पाठः ।

२ [ ] पठ्यते इत्यर्थः क. बुद्धो यव इत्येव ।

३ उपपेति । उदात्ते कर्त्तव्ये उवर्णोऽभिहित इति यावत् ।

४ आधायणादिति । तेन ऊर्त्तवे कर्त्तव्ये गोवर्णोऽभिहित इति यावत् ।

५ ‘तद्वै कथं कित्थं’ इति च. क. पाठः ।

६ ‘जोम्भोरिति’ इति च. क. पाठः ।

ओरित्यत्रावर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—कीलालपः पश्य, शुभंयः पश्येति ।

लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कीलालपौ, कीलालपा इति ।

एवं तर्हि व्योरिति वर्तते, तेनोवर्णं विशेषपथि-प्यामः—र्योः—ओः—इरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते, व्योरिति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्थं प्रत्याख्यात-मिति मत्वाऽऽह—भवेत्सिद्धमिति ।

तद्वै कित्थं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात् ॥ इह तु कित्थेनेति । ‘क्वचित् च’ इति गुणवृद्धि-निषेधादुवञि च कृते उवर्णस्योत्वविधानात् ॥

स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितम् । गुणस्यलक्षण-त्वात्सिद्ध्यति हि प्रतिषेधः ॥

न चैपेति । ‘अचो ङिति’ इत्यनेक इत्यनुपस्थानादि-रलक्षणत्वाभावाः ॥

ओरित्यत्रावर्णमिति । अकारोकारयोराहुणे कृते ‘वडि-वलोच’ इति पूर्वकादेशेन निर्देशात् ॥

इहापीति । ‘ओः झुपि’ इत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशात् अग्रप्रसङ्गः ॥

लापोऽत्रेति । परत्वादिति भावः । ‘भातो धातोः’ इति लोपस्यावराज्ञः सयोगपूर्वाकारान्तो धातुः । अकारप्रत्ययेत्यो-त्तरावकाशः—वभूव-वभूवियेति । कीलालप इत्यनोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषेधे चासिद्धत्वं न भवतीति नैपयिष्यति ॥

कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भ्रष्टाया अभावादाकारलोपप्रसङ्गात् ॥

एवं तर्हि व्योरिति । यवे ‘व्योः’ इति प्रवृत्तं तदेव वर्ण-क्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशे यि व्योरित्ययेन विशेषणादुकारस्यैव वर्ण भवति, न त्ववर्णस्येति ॥ इहेति । ‘भुवो लुङ्लिटोः’ ‘ऊदुपधायाः’ इत्यत्र ॥

(उद्घोतः) ननु ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति कित्थाडिटो गुणवृद्धमात्रे उवञि सिद्धमिष्टमत आह—इन्धीति ॥

नित्यत्वादिति । नित्यत्वादि किं गुणवृद्धोः प्राप्त्यभावा इति भावः ॥ प्रसङ्गेति । प्रतिषेधे गुणवृद्धोः सह निर्देशादिति आहः ।

७ न्यायादिति । ‘इ-पेदन्तोर्विपरवाद्भुवो वुको नित्यत्वात्तान्मां विद्वज्जानान्भवेत्यम्’ इति हि भाष्ये ‘इन्धिभवतिभ्यां च’ इति द्वे कार्ये उक्तम् ।

८ ‘इन्धकादेशे च निर्देशात्’ इति क. पाठः ।

९ सयोगपूर्वेति । ‘धराया’ इत्यत्र ।

१० त्रापयिष्यतीति । ‘अनतन्’ इति द्वे क. पाठयोर्भेदः ।

११ भविष्यति इति ननु व्योरित्यल्लक्षणप्रसङ्गेऽहं—इहत्वाभावादिति ॥

(निरासनिस्तनभाष्यम्)

नैप उदात्तनिवृत्तिसरस्य प्रतिषेधः ।

कस्य तर्हि ?

तृतीयादिसरस्य ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवायाह—नैप इति ॥ तृतीयादिसरस्येति । 'सावेकाचः—' इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिसरस्ये लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति । 'न गोधून्—' इत्यस्य तु निषेधस्य फलं 'श्रम्याम्—' इति हलादौ विभक्त्यपत्तिः ॥

(उद्घोषः) यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिसरस्ये उदात्तनिवृत्तिसरः स्यात्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादत आह—न गोधूमिति ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यत्र तर्हि तृतीयादिसरस्ये नास्ति-शुनः पश्येति ॥

(प्रदीपः) स एवाह—यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं 'शुना-शुने' इत्यत्र तृतीयादिसरस्ये प्रतिषिद्धे उदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गः, अपि तु यत्र तृतीयायाभावः—शुनः पश्येति, तत्राप्युदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्ग इत्यर्थः । न हि अत्रैतदपि शक्यते वक्तुं—येन केनचित्प्रक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिसरस्य निषेध इति ॥

(उद्घोषः) 'यत्र तर्हि' इत्यादि वचनं ग्रन्थच्छापया प्रत्याख्यानवादिन इति प्रतीयते, तन्निराकरणाय—स एवेति । अन्यथा ग्रन्थासङ्गतिः स्यात् ॥ चार्थे इति । अनेकार्थात्त्रिपादानामित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि न चर्यं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः ।

किं तर्हि ?

येन केनचित्प्रक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिसरस्यापि प्रतिषेधः ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—एवं तर्हीति । न 'सावेकाचः—' इत्यस्यैव लक्षणस्य प्रतिषेधः । किं तर्हि ? विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः ॥

विभक्तिसरस्येति । वचनादिभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेन अभ्युपगतेति ॥

(उद्घोषः) किं तर्हि ? विभक्तेरिति । तत्तत्शोदात्तनिवृत्तिसरस्यापि प्रतिषेधादिशेषाभाव इति भावः ॥

(आक्षेपनिरासभाष्यम्)

यत्र तर्हि विभक्तिसरस्ये नास्ति-बहुशुनीति ॥

(प्रदीपः) अत्रोपसंख्यानवायाह—यत्र तर्हीति । बहुशुनोऽस्यामिति बहुशुनीतिः । तत्राक्षेपनौदमितेन 'अन उपधा-

लोपिनः—' इति जीप् । 'बहोर्नन्वुत्तरपदभूति' इत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिसरप्रसङ्गः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिसरस्यापि प्रतिषेधो विधायेत ।

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः ॥

(उद्घोषः) आधे—यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति । अविभक्तिसान्निध्यकारणतः ॥

(प्रत्याक्षेपपोहभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति ॥

(प्रदीपः) उपसंख्यानवायाह—नैवं शक्यमिति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नोदात्तनिवृत्तिसरः शुन्यधतरतीति, यदयं श्रुतशब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यात् जीपैव ॥

(प्रदीपः) प्रत्याख्यानवायाह—एवं तर्हीति । 'न गोधून्—' इत्यनेनापिष्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिसरः शुनि ज्ञापकाभावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विचारते तु विशेषः—अक्षेपे सत्युपचालोपित्वान्जीपाभावं—बहुशुनीति, तदभावे तु—बहुशेति भवति । गौरादिजीपोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । 'सह वेनासिद्धम्' इत्येतद्वान्ते स्थापयिष्यते । तत्र भुपवादिबद्ध बहुशेत्येव भाव्यम् । सरविशेषनिराकरणपरत्वात् प्रत्यक्षं नैतदन भाष्ये इष्टं निरूपितम् । 'डाबुभाष्याम्—' इत्यत्र तु बहुशेत्येव भवितव्यमिति व्यवस्थापितम् । कवित्तु पाठः—'नैप उदात्तनिवृत्तिसरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि ? तृतीयादिसरस्य । एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिसरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति, शुनः पश्येति ।' अत्र पाठे तर्हि शब्दश्चार्थे न व्याख्यातव्यः, भिन्नकर्तृकत्वात् ॥

(उद्घोषः) आधे—नोदात्तनिवृत्तिसर इति । अविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः ॥

नन्वक्षेपमाभावेऽपि गौरादित्वान्दीपि बहुशुनीति भाष्यमेवेत्यत्र आह—गौरादीति ॥ सरविशेषनिराकरणेति । नन्वक्षेपे वक्ररसान्निकोकारस्य इत्यस्यानि कस्तेनानुदात्तत्वासर्वानुदात्त पदम्, एकादेने तु तस्योदात्तत्वाच्छ्रुतेत्याहुदात्तमिति 'सरविशेषोऽस्येवेति कश्च तस्यापि निराकरणमिति चेत्, न । उदात्तनिवृत्तिसररूपविशेषनिराकरणपरत्वात्—इत्यर्थेनादोषात् ॥ व्यवस्थापितमिति ।

१ 'प्रतिषिद्धेऽप्युदात्त' इति ड. पाठः ।

२ नपसंख्यानेति । ग्रामादिति ये 'ह्रस्वेनाप्युपसंख्यानकालीत्यर्थः ॥

३ अक्षेपवादिनोवेति । ग्रामादितिह्रस्वमिति मते खंकारणोक्तं पूर्वस्याख्यातलोपो भवतीति तन्मतेनेत्यर्थः ।

४ 'इति जीपि बहुशे' इति झ. पाठः ।

५ यत्र बहुशुनीत्यत्र बहुशेति मङ्गलेति पूर्वपदमङ्गलिकेनेव विभक्त्येन अन्तुदात्तत्वे वा'क्ष विदेशेऽज अह—बहोर्नन्वुत्तरिति ॥

६ प्रत्याख्यानोवेति । ग्रामादिति ये 'ह्रस्वेनादौ' मस्याख्यानवादीत्यर्थः ॥

७ विभक्तिग्रहणमिति । न योथा'मिति वृत्ते धावेकापठनीयादिर्निर्भक्तिरिति स्यादितिभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति यावत् ॥

वस्तुतस्तु तत् षक्तस्य कीदृशं रूपमिति प्रस्तावप्रवृत्तमिति न तदन
साधकत्वेनोपन्यसितुं युक्तमिति चिन्त्यम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

मघोनः पदय, मघोना, मघोने, संप्रसारणे कृते
'यस्य-' इति लोपः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेना-
सिद्धत्वं, असिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥

यस्यापि हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येव न दोषः ।
कथम् ?

वक्ष्येत्येतत्-मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिक-
मिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—अव्युत्पन्नमिति । वनिवन्ते त्वन-
भिपानात्सम्प्रसारणाभावे इति भावः ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

भूगुणः-भूयान् । भूभावे कृते ओर्गुणः प्राप्नोति ।
यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वं न सिद्धत्वात्तस्य न भवि-
ष्यति ॥

यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येव न दोषः ।

कथम् ?

दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अस्त्यन्यदीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

भूमेति ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ? 'यहोर्नन्यदुत्तरपदभूम्नि' (६।
२।१७५) इति ॥

(प्रदीपः) यस्य पुनरिति । ननु च भूभावेनासिद्धत्वा-
द्दुष्टान्द एवायमिति स्यादेव गुणः । नैव दोषः । गुणे कर्तव्ये
भूभाष्येनासिद्धत्वात् पूर्वं गुणे कृते भूभावे । न च गुण-
भूभाष्येनोपपन्नप्राप्तिर्यस्य, चक्रे इत्यतो व्यवस्थावर्णनात् ॥

भूमेति । भवभावादन गुणभावात् ॥

निपातनादिति । ह्रस्वान्तेऽप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र
निपातनादीर्घा भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) गुणे कर्तव्य इति । निमित्तिरेवेति सिद्धताभा-
वस्य यत्रमानाकारप्राप्ताभूभावेनैव भाष्यमिति चिन्त्यमिदम् ।
वभाष्येति शब्देन समानानुबन्धितम् ॥

(पार्थिवप्रकरणभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सह तेन-इति ।

(६५३३ आलोऽभिधिभ्यर्थत्वे दोषवार्तिकम् ॥ १३ ॥)

॥ * ॥ आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारण-
यलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आ भादिति चेद्वसुसम्प्रसारणय-
लोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

पपुपः पश्य, तस्थुपः, निन्युपः, चिच्युपः, लुलु-
बुपः, युयुबुप इति । वसुसम्प्रसारणे कृते तस्या-
सिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिद्ध्यन्ति ।

नैव दोषः ।

उक्तमेतत्—समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ।

कथम् ?

यसावाकारलोपादीनि, वस्यन्तस्य विभक्तौ सम्प्र-
सारणम्-इति ॥

(प्रदीपः) आभादिति चेदिति । प्राग्भादित्यस्य
पक्षस्य प्रतिषेधभावेनोपादीयमानादभिधिव्यापारो बोद्धव्यः ।
पपुप इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्ति पक्षे दोषः
प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम् ॥

(दोषाक्षेपभाष्यम्)

यलोपः । सौरी वलाका । योऽस्तावप्यकारो
लुप्यते तस्यासिद्धत्वात्-ईतीति यलोपो न प्राप्नोति ।

अत्राप्येव परिहारः-समानाश्रयवचनात्सिद्ध-
मिति ।

कथम् ?

अणि अकारलोपः, अणन्तस्य-ईति यलोपः ॥

प्रस्थादिषु । प्रेयान्, स्त्रेयान् । प्रस्थादीनामसिद्ध-
त्वात् 'प्रठुल्यैकाच्' (६।४।१६३) इति प्रकृतिभायो
न प्राप्नोति ॥

नैव दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृति-
भावो न भवति, एवं टिलोपोऽपि न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) सौरीति । सूत्रैकदेश-इत्यत्र । 'यस्य-' इति
लोपस्यतो औप पुनः 'यस्य-' इति लोपः । तत्र द्वयोर्लोपयोर-
सिद्धत्वाद्यकार उपपन्न न भवतीति वक्ष्येताप्रवृत्तः । ननु च
प्राग्भादसिद्धत्वे लोपस्यस्य सिद्धत्वाद्युपधावकारो न भवतीति
लोपस्याप्रवृत्त एव । स्थानिवद्भावोऽपि नलोपेऽभिधौ प्रतिषिद्धः ।
भूतपूर्वयलोपप्राधन्याददोषः । वचनसामर्थ्यात् पूर्वं नलोपः
पर्यौदकारलोप इति मन् आधविध्यते नित्यतेऽप्यकारलोपस्य ॥

टिलोपोऽपीति । नन्वादेशतश्चनः प्रतीभायोऽसिद्ध-
त्वाच्च नवतीति वक्तुं युक्तम्, टिलोपः पुनरुपपन्नोऽपि
प्राप्नोति । नैव दोषः । अदोषेन निरवच्छासनाश्रयतेन स्थानिनो

निवर्तितत्वादसतः कृतशिलोपः । तत्र यद्यपि प्राचीनानपिदत्त्वात् प्राक् शिलोपः कृत्यते तथाऽप्यादेशेषु कृतेषु वेधामपिदत्त्वात् तद्वत्प्रश्लेषो नाप्युत्सर्गलक्षणः, उत्सर्गेषु प्रागेव प्रसृतत्वात् । अनन्तराद्यत्वात् प्राचीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति ॥

(उद्घोषः) पुनर्यस्येति लोप इति । उपधाभूतयलोपापेक्षया मिलित्वादिति भावः ॥ वचनसामर्थ्याद्वेति । यद्युक्त उपधाग्रहण-
नेव 'भाषिकारमभिभ्याप्यायमभिवारः' इत्यर्थे मानमिति बोध्यम् ।
पुनरुक्त्याने तु वचनसामर्थ्यमेव गतिरिति बोध्यम् ॥

ननु कृते शिलोपे तेषां चारितार्थमिलभिम्यानेन शङ्के—तत्र यद्यपीति । उत्सर्गेषु प्रागेवेति । एतेन शास्त्रातिदत्त्वाश्रयणत्वात् 'भसतः—' इत्याद्युक्तमिलत्वात् ॥ ननुभयोपि परस्परमसिद्धत्वा-
च्चक्रावतिरत आह—अनपकाशराधावेति । शिलोपस्यावश्यमासा-
वसारम्भाच्चदपवादत्वेन प्रादीनामेव प्रशङ्का न चकारमिति भावः ।
पदे तु—प्रादीनानसिद्धत्वात् शिलोप इत्युक्तम्, शिलोपस्याप्य-
सिद्धत्वात् । किंचाववादारादसिद्धा अपि प्रादय एवोच्यते । चक्र-
कावतिरिति चिन्त्या, शिलोपे प्रादिषु च कृतेषु भेदोक्तत्वात् पुनश्च-
लोपाप्रोते । तस्मात्शिलोपाववादत्वात् त नाभिना प्रादिषु जातेषु
वेधामसिद्धत्वात् तदाश्रयशिलोपः, नामि स्नातिलक्षणः, तस्य नापित-
त्वादिति भाव्याह इत्याहुः ॥

(१२७२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. २)

३०२? आन्त्रलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(तत्कारमयोजनभाष्यम्)

अथ किमर्थं अमः शकारस्य ग्रहणं कियते, न
नान्नलोप इत्येवोच्यते ?

नान्नलोप इतीत्युच्यमाने—नन्दिता, नन्दकः—
इत्यत्रापि प्रसज्येत ।

एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि—'नान्नलोपोऽनिदिताम्' ।
ततः—'इह उपधायाः किञ्चि' इति, अनिदिता-
मिति ।

नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्—हिनस्ति ॥

तस्माच्चैवं शक्यम् ।

न चेदेचम्—नन्दिता-नन्दकः—इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

एवं तर्हि किञ्चितीति वर्तते ।

एवमपि हिनस्ति—इत्यत्र न प्राप्नोति ।

नैवा परसप्तमी ।

का तर्हि ?

सप्तसप्तमी—किञ्चि सति ।

एवमपि—नन्दमानः—इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नशब्द एवात्र किञ्चिदेन विरोध्यते—
किञ्चिद्वैशब्दो भवतीति ।

एवमपि—यशानां—यज्ञानाम्—इत्यत्र प्राप्नोति ।

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्य—दीर्घत्वं क्रियतां—नलोप इति,
किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वाच्चलोपः ।

तस्मात् शकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । यथाऽन्तरेण मकारनिर्देशो
'आत्' इति श्रमेव गृह्यते, अन्यस्यासम्भवादः, तथा विनाऽपि
शकारनिर्देशेन श्रमेव प्राहिष्यते इति भावः ॥

नन्दितेति । इदित्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत्, उप-
देशावस्थायां तुमि सति 'अप्रत्ययात्' इत्यकारार्थम् । तथा
ननन्दगुरित्वादौ कृतेऽपि नलोपे तस्मात्सिद्धत्वादेत्याभ्यासलोपा-
प्रसृत्यर्थं स्यात् ॥

किञ्चि सतीति । अनेव किञ्चित्—इति हिनस्तीत्यादौ
नलोपः सिद्धः । कथं पुनः सम्भवत्वा परसप्तम्या सप्तसप्तमी
शक्या विज्ञानम् ? यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारादयोः । किञ्चि
सतीत्येव हि विशयमाने पांषापर्यानाभयणाश्रित 'तस्मिन्नि'—
इत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपलेकिशक्तिरूपे
सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमय परसेति अनियमप्रसङ्गे निय-
माय परिभाषोपस्थानम् ॥

नन्दमान इति । ताच्छील्यादिषु चानाशि कृते षापि च
चानशो व्यवहितस्यापि कितो भावाच्चलोपप्रसङ्गः । क्वचिन्व-
मान इति पाठः । तत्र यथाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवद्ग्रहणपरि-
भाषा तु विकरणानामानर्थक्यालोपन्यस्ता ॥

नशब्द एवेति । अर्थवत्ताद्विभक्तिपरिणामो भवतीति
सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । 'प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्यये
सम्प्रत्ययः' इति—अत्र परिहारः सम्भवति ॥

यज्ञानामिति । 'पूर्वनासिद्धम्' इति श्रुत्वस्यासिद्धत्वाज-
शब्दादुत्तरो नकारः ॥

परत्वाच्चलोपे इति । अभीनामित्यादौ 'नामि' इति
दीर्घत्व सावकाशम् । नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशः । यथा-
नामित्यादायुभयप्रसङ्गे परत्वाच्चलोपप्रसङ्गः । यत् 'सुपि च'
इति दीर्घत्वं तत् सज्जिपातलक्षणपरिभाषावशात् भवति ॥

(उद्घोषः) नन्तिरन्या इत्यर्थे शकारः स्वादत् आह—यथा-
ऽन्तरेणेति ॥

अप्रत्ययादिति । तत्रानुवर्तमाने 'गुरोश्च इहः' इत्यनेन ॥

असिद्धत्वादिति । अनिलत्व उक्त्यानुसारीति भावः ॥

भाष्ये—एवं वक्ष्यामीति । अन्यथा सूत्रभेद कतिपयानीत्यर्थः ॥

(भाष्ये) वर्तते इति । अनुकृत्य इत्यर्थः ॥]

३ [ ] एषादिग्रन्थोऽथ न. उक्तं च न इत्येते ॥

ननु सप्तसम्यां कथमिति सिद्धिरत आह—अमेवेति ॥ कथं पुनरिति । निर्दिष्टपरिभाषाया दुर्बोत्वादित्यर्थः ॥ यथेष्टमिति । 'तक्षिणितिः' परिभाषायां 'निर्दिष्टे' इत्यस्य कारकविशेषव्यतिरिक्तसप्तसम्यन्तत्वेनाधिकरणसप्तसम्यन्त एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । उपपद-विभक्त्येति न्यायेनाधिकरणसप्तसम्येव तत्रोचिता च । स्पष्ट चेदं पत्रमे कैयटे । अत एव 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सूत्रे नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः, 'कृति' इत्यस्य सप्तसमीवात् । 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रत्यय-कर्तृकर्मणोः पठो' इति तदर्थः । 'इको यणचि' इत्यादौ तूष्णिहसेल-ध्याह्लाऽचि उपस्थित्येक इत्यन्येन 'न दोष इति 'सहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'सप्तसम्यामपि किं पूर्वा सत्ता उत परेति सम्बन्धोऽस्त्येव । परिभाषाया अप्रवृत्तावनियमप्राप्तेष्व' इति परास्तम् ॥ किं पूर्वस्येति । 'किं पूर्वलोपस्थित्येलावधेः ॥

ननु नन्दवेः परलोपसिद्ध्याच्छानचोऽप्राप्तेराह—चानशोति ॥ अर्धवद्ब्रूणेति । अन्यथा दिनस्तीलात्रापि विकरणं क्तितामिल नलोपो न स्यात् ॥

प्रत्ययेति । एवं च क्तिह्रस्वानुवृत्तिरानवश्यक इति भावः । वस्तुतः 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानावैकदेशिनोपपत्ताऽप्येषा कापि भाष्यकृता लक्ष्यसिद्धये नोपपत्त्येतेषा नास्त्येवेलत्रत्यलाभ्याद्यवः । अत एव 'तिष्ठतिरितम्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्—'प्रत्ययाप्रत्यययो-रित्यानां कापि भाष्य नैयतिता' इति । तस्य 'लक्ष्यसिद्धये' इति शेषः ॥

'यैशानाम्' इत्यन नशब्दो न ध्रुववेऽत आह—भ्रुवस्येति ॥

'[भाष्ये—दीर्घत्वमिति । परेऽप्येकदेशविकृत्यायेन नशब्द-प्राप्त्यलोपमाप्तिरस्त्येव । (भाष्ये)—'दीर्घत्वमत्र' इति पूर्वपक्षमुक्तिः ।

परप्राप्तलोपेति । दीर्घं कृतेऽप्येकदेशविकृत्यायेन नशब्द-प्राप्त्यलोपमाप्तिरस्त्येव । (भाष्ये)—'दीर्घत्वमत्र' इति पूर्वपक्षमुक्तिः । इवमिहैलादि परप्राप्तलोप इत्यन्ता तु सिद्धा-त्येकदेशविकृति-सम्ये ॥ ननु ततोऽपि परत्वात् 'युपि च' इति दीर्घः स्यादत आह—यतिरिति । 'नामि' इत्यनेन 'वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा माप्यते । कदीनानित्यर्थः ॥ 'कतेनामि' इत्येव वदेत् । एवं च 'न लिप्तु' इति न कर्तव्यं भवतीति लापवमिति भावः । वस्तुतः 'युपि च' इत्येतादृशित्वा नित्यत्वात् 'नामि' इत्येव दीर्घः, दीर्घं कृतेऽनुकृतीला नलोपमाप्तिश्चाप्येति बोध्यम् ॥

(शकारग्रहणे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ क्रियमाणेऽपि शकारग्रहणे इह कसाञ्च भवति—विश्रानां—प्रश्नानाम्—इति ?

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तद्युक्तिक-

स्यानुमेयरूपत्वात्, इतरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणा-नामपि साधनार्थवत्ताऽऽधीयते तदाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्रानां प्रधानमिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ॥

(१२७३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ३)

३०२२ अनिदितां हल उपधायाः

कृति ॥ ६ । ४ । २४ ॥

(६५३४ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्यो-
रुपतापशरीरविकारयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुप-
तापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विल-
गितः, विकल्पितः ।

उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् ?

विलङ्घितः । विकल्पितः ॥

(प्रदीपः) विलगित इति । गल्यर्थत्वात्कर्तरी कः । कृच्छ्राप्तिरुपपत्तौ गृह्यते, न तु रोगः ; यथा—'ब्रन्धोपताप-
गर्भात्' इति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् ॥

विकल्पित इति । 'गल्यर्थकर्मक' इति गल्यर्थत्वात्कर्तरी कः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते न तु स्थावरादि, कम्पेर-
तदिप्रत्ययात् ॥

(उद्योतः) यथा ब्रन्धेति । र्भतिरेके दृष्टान्तः । विगलित-
विकल्पितयोर्व्याक्रम कृच्छ्राप्त्यव्याधित्वार्थः । कृच्छ्राप्तिः—मानसं
दुःखम् । गल्यर्थेयादिति । नल्लोपोऽनैकत्वात्कर्तरी कः ॥

(६५३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वृंहेरच्यनिटि ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृंहेरच्यनिटि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
निर्यहः ।

अचीति किमर्थम् ?

निर्गुह्यते ।

अनिटीति किमर्थम् ?

निर्गुह्यता, निर्गुह्यतुम् ॥

(प्रदीपः) वृंहेरिति । 'वृहि गृहो' इत्यस्य ॥

१ 'क पूर्वम्' इति क. पाठः ॥

२ अतिभवेति । एवम् दूषणरहितो दोषविशेष इति सूचितम् ॥

३ 'ननु प्रश्नानां' इति क. पाठः ॥

४ [ ] चर्चवद्भवेऽपि न युक्त एव इत्येव ॥

५ 'कृति' शब्दोऽपि पराकृतो न दीर्घश्च न लृट् अह—

परान्वयः ॥

६ न्यायेन—आधीन्येन ॥ अतिविकारेति भावः ॥

७ न विकल्पयतीति । निरुपपन्नग्रहणे न वागुपपत्त्ये परिभाषा-
वाप्त्यवयवविशेषः । तेनल्लोपोऽनैकत्वात् कृच्छ्राप्त्यवयवविशेषः । अतस्मादिति
एव लक्ष्यं गृह्यते । तेन 'अवगच्छति' इति इत्यन नलोपपत्तौ न भवति ॥

८ ननु 'ब्रन्धोपतापगर्भात्' इति सूत्रे कसाञ्चान्न दोष एव दुःखम् इति
न लोपपत्तिरिति आह—वर्तमान इति ॥

(१२०४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ४)

३०३२ शास इदङ्हलोः

॥ ६ । ४ । ३४ ॥

(६५३९ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ शास इत्वे आशासः कावुप-
संख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) शास इत्वे आशासः कावुपसंख्यानं
कर्तव्यम् । आशीरिति ॥

(नियमार्थोपपादकभाष्यम्)

किं पुनरिदं नियमार्थम्, आहोस्विद्विधर्थम् ?

कथं नियमार्थं स्यात्, कथं वा विध्यर्थम् ?

यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणम्, ततो नियमा-
र्थम् ।

अथ हि यस्माच्छासेरङ्गविहितस्तस्य ग्रहणम्,
ततो विध्यर्थम् ॥

(प्रदीपः) शासिमात्रस्येति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्य
'आहः शासु इच्छायाम्' इत्यस्य चेत्यर्थः ॥ नियमार्थमिति ।
कावेष शास इत्वं यथा स्यात्, आशास इत्यादीनामभूदित्यर्थः ॥

यस्माच्छासेरिति । 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्मादङ्गविहितः,
'सतिशास्यति' इत्यत्र परस्मैपदाधिकारात् । तत्राहः ससर्गा-
द्विशिष्टस्य शासो प्रहणम्, ससर्गस्य विशिष्टस्यतिहेतुत्वात् । यथा
सकिशोरा धेनुरानीयता सवत्सा सकरभेति विशिष्टा धेनुः प्रसी-
यते । यथेवं शासिमात्रग्रहणं कथमावश्यकम् । अथ हलोऽप्यु-
पादानात्तस्य च शासिमात्रेण सवन्धसम्भवादित्युच्यते । तत्र ।
साधारणासाधारणसंज्ञितत्वेऽपि असाधारणसवन्धिग्रहणं ददयते ।
यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते
पक्षाय एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तद्वैकल्यासाधनयाना-
च्छासिमात्रग्रहणपक्षसम्भवः ॥

(उद्घोषः) इत्यस्य चेति । मात्रशब्दः यत्तद्वै इति भावः ।
आयः परलोपयो । अन्त आत्मनेपदी । तस्मैवाग्र ग्रहणनेति नियमः
कुतोऽत्र आह—संसर्गादिति । धेनुग्रहो दोष्प्रपन्नायः । किशोरा-
दयोऽभारिहास्ये रुचाः । तस्यैकस्याय धेनुग्रहो नञ्वादिरूपं विशेष
प्रत्यापयति ॥

---- (निग्रमासम्भयदर्शनं भाष्यम्)

यद्यपि शासिमात्रग्रहणम्, एवमपि विध्यर्थमेव ।
कथम् ? ।

अंति हलावागुच्यते, न चायं हलार्हं पदयामः ।

ननु च क्रियेय हलादिः ।

किपो लोपे कृते हलाद्यभावात् प्राप्नोति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—किलोपः क्रियताम्, अङ्-
हलोरित्त्वमिति ।

किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादङ्गहलोरित्त्वम् ।

नित्यः किलोपः, कृतेऽप्यङ्गहलोरित्त्वे प्राप्नोत्य-
कृतेऽपि । नित्यत्वात् किपो लोपे कृते हलाद्यभावात्
प्राप्नोति ।

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ।

वर्णश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्तेदं वचनम् ।
विध्यर्थं चाशासे इत्यादावित्त्वमनियमितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र
च न प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) आचार्यदेशीयवचनत्वे हेतुमाह—विध्यर्थं
चेति ॥

(नियामकलोपपादकभाष्यम्)

यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाप्यपि लक्षणेन भव-
न्ति, तथा चेदमपि भविष्यति ।

अथैवं वक्ष्यामि—

शास इदङ्हलोः ।

ततः—

कौ ।

कौ च शास इद्वचति । आर्यशीः, मित्रशीः ।
ततः—

आहः ।

आहपूर्वाच्च कौ शास इद्वचति । आशीरिति ।

इदमिदानीं किमर्थम् ?

नियमार्थम् । आहपूर्वाच्छासेः कावेव ।

क मा भूत् ?

आशासते, आशास्यते, आशास्यमाने—इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्वचतीत्युक्त्या
ततोऽङ्गीति वक्ष्यामि । तन्निग्रमार्थं भविष्यति—अ-
ङ्गोपजादी, नान्यस्मिन्नजादी ॥

(प्रदीपः) यदि चेति । यथैतल्लेखः ॥ तथा चेति ।
तथैतल्लेखः । यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपासीयते तात्र-
त्यलक्षणेन न भवति । यथा—रायः कुलं—रेकुलमित्यादिभिः ।
यतु यन्विशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्वचनेन । यथा—अत्तेभिर्दि
हव्यरे पिडि सायं यतुके विधानात् प्रत्ययनिमित्तत्वादिनागमः ।
इत्यमपि इत्यर्थं प्रत्यये किञ्चित् विधानात् प्रत्ययनिमित्त-
त्वात् प्रत्ययलोपेऽपि भवति ॥

अथवेति । वर्णाध्वर्यात्प्रत्ययलक्षणेनाप्राप्तमित्यं 'हां'
इत्यनेन विधीयते ॥

अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे निवृत्तित्वम् ॥ अद्येय-
जादाविति । तेन शास्त्रे शशाशुरित्यादावित्याभावः ।
इत्यादी निवृत्ति एव नियमाभावादित्य भवत्येव । तुल्यजा
तीयापेक्षत्याजियमस्यानादितरेव व्यावर्तते ॥

(उद्घोषः) यदि चेत्यादि सिद्धादिष्वच, तत्र येननान्वो-
ऽनुचेषत आह—अथवेत्यर्थ इति । प्रत्ययलक्षणाध्वनप्रधानेना-
द्याध्वने विधायनिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणाध्वनस्य नियमात्सनाप्राधानेनाद्याध्वनेऽपि प्रत्यय-
लक्षणाभाव इत्यत्र परीक्षारन्तरमाह भाष्ये—अथवेति ।
तदाह—वर्णाध्वर्यादिति ।

* नवविधेषण विधाने शास्त्रीक्यादाविष्य सादृत आह—प्रत्यय-
मात्रे कृवीति ॥

(अनिष्टाक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि नियमादित्यं प्राप्नोति—आशास्ते,
आशास्यते, आशास्यमान इति ॥

(प्रदीपः) इहापीति । शास्त्रिणाश्रय प्रहण भया
चोदयति ॥

(समाधानभाष्यम्)

यस्माच्छासेरूपविहितस्तस्य प्रहणम्, न चैतस्या-
च्छासेरूपविहितः ।

कथमाशीरिति ?

निपातनास्तिस्रम् ।

किं निपातनम् ?

'क्षियाशी-मैवेपु तिडाकाहम्' (८२१०४) इति ॥

(प्रदीपः) यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरेऽपि धृत
सप्तमो विधेपावगदितुर्भवति । यथा येनवो मुच्यन्ता किञ्चोत
वध्यन्तामिति वक्ष्या एव प्रतीयन्ते ॥

निपातनादिति । यथान्वाये तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्यय-
लक्षणसङ्ख्याप्रादार्थशीरित्येतत् भवति । आशीरित्यत्र तु निपा-
तनादेव ॥

(उद्घोषः) ननु योनिभोगेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गिण
हृत्प्रत्यानन्वय विधेयस्युतिहेतुः न स्यादत आह—वाक्यान्तरे-
ऽपीति ॥

पूर्वोक्तेनेति । प्रत्ययलक्षणध्वनस्य विधायकमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः ॥
निपातनादेवेति । आहपूर्वस्य शास्त्रे श्वेते ग्रहणाभावादिति भावः ॥

(१२७५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ५)

३०३५ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या-
दीनामनुनासिकलोपो झलि
क्रिडति ॥ ६ । ४ । ३७ ॥

(६५४० उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो
ह्यपि च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिकलोपो ह्यपि
चेति चकच्यम् । प्रमत्त । प्रतत्य ॥

ततः—

(प्रदीपः) 'वा ल्यपि' इति सूत्रन्यायेऽविशेषेण विकल्पः
प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । तेनाम-ताना गमितमिरमिनमीना
ह्यपि विरुद्ध, अन्येषां तु अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां
नित्य लोपः ॥

(उद्घोषः) वार्तिके लिखे कलित विषयविभाग दण्डयति—
तेनामन्तानामिति ॥

(६५४१ उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ वाऽमः ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाऽम इति चकच्यम् । प्रत्यय,
प्रत्यम् । प्ररत्य, प्ररत्यम् । प्रणत्य, प्रणत्यम् ॥

(१२७६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ६)

३०३८ गमः को ॥ ६ । ४ । ४० ॥

(उपसर्गान्वानभाष्यम्)

गमादीनामिति चकच्यम् । इहापि यथा स्यात्-
परीतसह कॅण्डिका । सपत्, सुनदिति ॥

(प्रदीपः) परीतदिति । तनोदे. किपि नलोपे कृते
तुकि 'नहिरुवि' इति पूर्वपदस्य रीषः ॥ सयदिति । यने;
विप् ॥

(६५४२ उपसर्गान्वानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ ऊह च ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऊह च गमादीनामिति चकच्यम् ।
अग्रेगूः, अग्रेगूः ॥

१ यद्य-तमाव-यदिव्यादात्मनः ॥

२ पात्रया तर इति । यत्र च प्रकृते वाक्यभेदादपि लोपाभाव इति भावः ॥

३ 'नलप' इत्यादिषु उ पुञ्ज 'तथा च-अथवा-इत्यत्र सिद्धा-
'रुपि' । सङ्गनयेकदेशरुपि' इत्यधिकः पाठः ॥

४ 'वक्तव्यम्' । अगल, अगम्य । प्रत्यय, इत्येवमुदाहरणयोः उ पुञ्जके ॥

५ 'परीतसहकॅण्डिकाम्' इति क पाठः । 'परीतसहकॅण्डि-

क्या' इति ट च पाठः । 'परीतसहकॅण्डिका' इति छ पाठः ।

'परीत-महाकॅण्डिका' इति झ पाठः ॥

६ छ पुञ्जके नैतद्वार्तिकम् ॥

७ ऊह चति । न च परीतदित्यत्र ऊह स्यादिति वाच्यम् । वा वपरीततो
वागहृत्प्राप्तौ च्यवर्तितमिति वाच्यम् ॥

(प्रदीपः) ऊङ् चेत । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च । विनाऽपि विवेनान्तस्य सिध्यत्युकार इति नार्थो द्विह्रणेन ॥ अग्रेगूरिति । 'ओः सुपि' इति यणदेशो धातुत्वाद्भवति-अग्रे-त्वाविति ॥ भ्रूरिति । 'अचिश्चुधातुभ्याम्' इत्यत्र भ्रूप्र-हणं न कर्तव्यं, धातुत्वादुपवदः सिद्धत्वात् ॥

(उद्द्योतः) 'ऊङ् च' इति चशब्दार्थमाह—अनुनासि-कलोप इति ॥ नार्थो द्विह्रणेनेति । 'नेर्विद्यः' इत्यादि साहचर्या-दाचारकिञ्चने 'अनुदात्तचित्' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ॥ धातु-त्वादिति । भ्रमेः किपि भ्रूरिति सिद्धेरिति भावः । परे तु-यत्तन्नि-प्यायः शुद्धवैयर्थिकः, शरीरावयवविशेषवाची त्वन्तुत्पत्तेः प्रातिपदिकं, तस्योपसर्ग्यं च सैत्रे तद्वहणमावयमकम् । अग्रेगूरित्यस्य 'अग्रे भ्रम-वीत्यर्थः' इत्याहुः ॥

(१२७७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ७)

३०४० जनसनखनां सन्झलोः

॥ ६ । ४ । ४२ ॥

(सन्झलोरन्वयाक्षेपभाष्यम्)

अथ किमयं समुच्चयः-सनि च झलादौ चेति, आहोसित् सन्विशेषणं ह्रस्वग्रहणं-सनि झलादा-विति ?

किं चातः ?

(प्रदीपः) अथ किमयमिति । यदि द्वन्द्वनिर्देयस्ततः समुच्चयः । अथ सौत्रो निर्देयस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसम्भवः ॥

(उद्द्योतः) अथ सौत्र इति । एकवचनस्य स्थाने सौत्र दिवचनम् । विशेषणस्य च पत्तिपात्र इति भावः ॥

(समुच्चये दोषभाष्यम्)

यदि समुच्चयः, सन्झलादावपि प्राप्नोति । सिख-निपंति, जिजनिपते, विखनिपति ।

(प्रदीपः) सिखनिपतीति । 'सनीवन्तर्द' इति पक्षे इदममः ॥

(विशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

अथ सन्विशेषणं ह्रस्वग्रहणम्, जातः-जातवानि-त्यत्र न प्राप्नोति ।

यथेच्छमिति तथाऽस्तु ॥

(समुच्चये दोषनिवारकभाष्यम्)

अस्तु तापससमुच्चयः ।

ननु चोक्तं-सन्झलादावपि प्राप्नोति ।

नैप दोषः । प्रकृतं ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, तेन सनं विशेषयिष्यामः-सनि झलादाविति ।

(विशेषणपक्षे दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ वा पुनरस्तु सन्विशेषणम् ।

कथं जातः-जातवानिति ?

प्रकृतं झलि किञ्चीत्यनुवर्तते ॥

(ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यद्येवं नार्थो ह्रस्वग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते-

जनसनखनाम् ।

अनुनासिकस्याकारो भवति झलि किञ्चति ।

ततः—

सनि च ।

सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति, झलीत्येव ।

तस्मान्नार्थो ह्रस्वग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) ततः सनि चेति । अव्यिद्वदर्थमेतद् । जन्तुरित्यादावात्वाप्रसन्नार्थो हि पूर्वं क्विद्वद्वाणुदृष्टिः ॥

(उद्द्योतः) ननु 'जनसन-' इत्यत्र ङिद्वद्वाणुदृष्टिः किमर्था, यतोऽङ्घ्रिद्वयेभ्यस्तत्सारत आह—जन्तुरित्यादाविति । जनेस्तु श्री-गादिकः ॥

(१५४३ विप्रतिषेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं

विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं भवति विप्रतिषेधेन ।

सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः—अन्ये तनो-त्यादयः ।

आत्वस्यावकाशः—अन्ये जनादयः ।

सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति-सातः, सात-वान्-इति ।

आत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥

(प्रदीपः) सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोते-र्नोऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादिसातस्यान्ये तनोत्याद-योऽन्यकाश्च इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्प्राप्त्युपादः 'तनादिष्टम्-भ्य उ.' 'तनादिभ्यसाद्यो.' इत्येवमर्थः ॥

अन्ये जनादय इति । समुदायस्य कार्यं विधीयमान-मवयवानां प्रवर्तते । तत्र कस्यचिदव्यवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति नायः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादावेतितद्वचनजननापेक्षः ॥

आत्वं भवतीति । सात. सातवानित्यादौ । सन्प्रहणं तु सनोत्तयेभ्य-सिपासतीति । जनयनाभ्यां तु सनः सेद्वा-ज्जलादित्वाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु सनोतेरनुनासिकलेपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इति विश्वमिल्यादृशाह—सनोतेर्य इति ॥ सनोते-च्छदि तनोत्यादिषु पाठोऽनवकाशऽत आह—सनोतेस्त्विति ॥

नन्वत्र सनोतेर्महणनवकाशमत आह—समुदायस्वेति ॥ ननु जनरानो दानेयेषि बहुवचनमुक्तमत्र आह—बहुवच-नेति । केचित्तु भ्रादिरतिप्रसन्ननादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः ॥

सिपासतीति । 'सनोवन्तं' इति विकल्पितेद्वाच्यदभावे उदाहरणम् ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपभाष्यम्)

नैप युक्तो विप्रतिपेधः । न हि सनोतेरनुनासिक-लोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनो-त्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः ।

न एवमप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोते-र्यदात्वे प्रहणं तदनवकाशम्, तस्यानवकाशात्वाद्-युक्तो विप्रतिपेधः ॥

(सकाराकारयोर्विप्रतिपेधोपपादनभाष्यम्)

एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्त्याप्तसावकाशः । कोऽवकाशः ? अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि—'तनादिभ्यस्तथा-सोः' (२।४।७९) इति ।

आत्वेऽपि प्रहणं सावकाशम् । कोऽवकाशः ?

'सनि च' । 'ये विभाषा' (६।४।४३) च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्रतिपेधः ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—सनि च ये विभाषा चेति । आप-चकारेण स्वादिसनोऽपि प्रहणमिति केचित् ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपभाष्यम्)

एवमप्ययुक्तो विप्रतिपेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः—*पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिपेधोऽभावाद्युत्तरस्य इति । एकस्य हि नामाभावे विप्रतिपेधो न स्यात्, किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एकस्य हि नामेति । न चैकस्या-सिद्धये सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाभावे यतो युक्तो विप्रतिपेधाभावः, द्वयोरेव परस्परमसिद्धये तु तुल्यबलत्वाभावे. कुतो न विप्रति-पेधः, परस्परद्वया परस्परमसिद्धत्वेन पञ्चमस्यैव नियेमायैवात्म-प्रत्येदुर्वावर्तावेति वाच्यम् । केसुचित्कस्यानेनात्रापि विप्रतिपेधाभावः

मन्यते । यदा वार्यवारुषे 'विप्रतिपेधे' इति परिभाषया आसीत्-त्वेन उद्घोषोभयोरप्यसिद्धत्वादिप्रतिपेधानुपपत्तिः । द्वयोः शास्त्रयोः समानाग्रहत्वे तदाश्रयाश्रयकस्यापि समानाग्रहत्वमिति भावः ॥

(ज्ञापकेन विप्रतिपेधव्यपनभाष्यम्)

नैप दोषः । भवतीह विप्रतिपेधः ।

किं चकव्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवतीह विप्रतिपेध इति, यदयं 'धुमास्थागापाजहाति सां हलि' (६।४।६६) इति ह्रस्वप्रहणं करोति ।

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

ह्रस्वप्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—हलादावीत्यं यथा स्यात्, इह मा भूत्—गोदः—कम्पलद इति । यदि चान् विप्रतिपेधो न स्यादित्थं ह्रस्वप्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र ईत्वम् । ईत्वस्यासिद्धत्वाद्गोपो भवि-ष्यति । पश्यति त्वाचार्यः—भवतीह विप्रतिपेधः, ततो ह्रस्वप्रहणं करोति ॥

(प्रदीपः) भवतीह विप्रतिपेध इति । विप्रतिपेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद इत्या-दावसति ह्रस्वप्रहणे परत्वादीर्त्वं स्यादिति ह्रस्वप्रहणं क्रियते । असति चेह विप्रतिपेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात् कृतेऽपीत्वे आहोपेन गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं ह्रस्वप्रहणं स्यात् ॥

(उद्घोषः) नन्वसिद्धवच्छासे जायति कथं ह्रस्वप्रहणस्य विप्र-तिपेधसिद्धत्वं स्यादित्याशङ्क्य ह्रस्वप्रहणानुपपत्तिरसिद्धत्वं नापित्वा विप्रतिपेधो ज्ञाप्यत इत्याह—विप्रतिपेधेनेति ॥ कृतेऽपीत्वे आहोपेनेति । ननु विप्रतिपेधज्ञापकप्रवृत्तौ राज्ञकमेव प्रथमोऽ-स्तित्वादोद्योपे तस्यासिद्धत्वादीर्त्वं कृत्वे लक्षणत्वेति न्यायेन पुन-राद्योपाप्रवृत्तौ कथं ह्रस्वप्रहणं विना तिष्ठिरिति चेन्न । 'धुमास्था—' इत्येव प्रतिपदोक्तवाक्ययोरेवैतत्सिद्धत्वाद्यथाह ॥

(ईत्वस्य व्यवस्थार्थत्वं बोधनेन ज्ञापकनिराकरणभाष्यम्) नैतदस्ति ज्ञापकम्, व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्—हला-दावीत्वं यथा स्यादजावौ मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

यथज्जादावपीत्वं स्यात्, इयङादेशः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) नैतदस्तीति । ह्रस्वप्रहणस्य ज्ञापकत्वं विषट-यति । असत्यपि विप्रतिपेधे गोद इत्यादि न विध्यति, कृते इत्ये-व इयङादेशप्रसज्यादिति तच्चिवारणार्थं ह्रस्वप्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) इयङादेशप्रसज्यादिति । इकारस्य श्रूयमाण-त्वेनावारस्यातिदेशिकत्वेनेत्येव प्रयोगोपहित इति भावः ॥

१ सन्प्रहणमिति । आत्वेविधिषु निमित्तकोटौ लघुप्रहणमिति भावः ॥

२ 'नियमार्थं शास्त्र' इति ड. झ. पाठः । शास्त्रप्रवृत्तिरिति । निमित्त-पेधज्ञापकप्रवृत्तिरिति भावः ॥

३ 'स्यादप्रहण' इति अ. पाठः ॥

४ ह्रस्वप्रहणमिति । सङ्कति-भावज्ञापनद्वारा सलिल-चरितान्यमिति ३९ पा० ५०

भाष्यः । अन्वया परवर्तीत्येव तस्याविच्छेदाद्योपे अर्थत्वं एतदेव ॥

५ आहोपे इति । माते इति येष ॥

६ ईत्व इति । कृते इति येष ॥

७ प्रयोगोपहितमिति । यथावाहोपस्य तत्र मात्वभावेन कृत्वे लक्षणत्वेति न्यायस्य न तत्र मतिरिति भावः ॥

हृत्प्रहणं कुर्यात् । अविशेषेणायमीत्यमुफ्त्या तस्या-
जादेयाहोपमपचादं विदधीत ।

तदेतत्कथम् ?

इदमस्ति—‘आतो लोप इति च’ इति ।

ततः—‘धुमास्यागापाजहातिसां’ । लोपो भवति
इति च अजादौ फिन्तीति ।

किमर्थं पुनरिदम् ?

ईत्वं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् ।

ततः—‘ईत्’ । ईच भवति एजादीनाम् । ततः—
‘पल्लिङ्ग’ । ‘वाच्यस्य संयोगादेः’ । ‘न ह्यपि’ ।
‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ । ततः—‘यति’ । यति च
ईद्वयति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति
यद्वह्महणं फटोति-गरीयांसं यदामारभते तद्वहाप-
यस्याचार्यः—भयतीह विप्रतिषेध इति ॥

(प्रदीपः) शापकवादाह—एवं तर्हीति ॥ ईच भय-
तीति । अत्र ‘विचति’ इत्यपेक्ष्यते ॥

(उद्घोषः) [आधे—अविशेषेणेति । अयं-पाणिनिः,
धोपमवचनमुक्त्वा तस्य लोपलेश्वमविशेषेणोत्तमं कुर्यादित्यर्थः ।
यद्वा—उत्तरवाच्यं—वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्तुल्यं, तथा च नास्त्यतिः—
वक्ष्येवदिति ॥] द्वितीत्यपेक्ष्यत इति । तेनाजादौ हजादौ च
सानान्येन निहितलेशेपस्यानादौ द्विति लोपोऽपवाद इति अन्तरेणापि
द्वयमपच सिद्धमिति उपस्थापकमेतत्तथैव । परे तु हापितेऽपि पूर्वोक्त-
न्यासेनैव सिद्धे ह्यप्रहणस्य पारितोष्याभावात्तत्र शापवत्त्वमिति
चिन्त्यमेतत् । तस्मादत्र शापकोप-यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेहीत्यस्य ।
‘भवतीह विप्रतिषेधः’ इत्येव सिद्धाःपुनिकः, इमोरसिद्धत्वेऽपि
द्वयप्रवचनावानिर्दिष्टाद्यनेन । उभयोः परस्परमसिद्धान्तोपपन्नं,
नेवावशा सर्वथा शङ्क्योदभावः । विप्रतिषेधस्यैव च यथोद्दिष्टपक्ष
एव, कार्यवाक्यपक्षेऽपि शङ्क्यसिद्धिसामान्योदसिद्धत्वभावो वेति तत्र-
मिह्याहुः ॥

(१२७८ विकल्पविधिस्तम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ८)

३०४३ सनः क्तिचि लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

(अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

इहान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

कथम् ?

‘सनः क्तिचि लोपश्च’ आत्वं च विभाषेति ॥

(प्रदीपः) इह रूपत्रयं साम्यं—सतिः, घटिः, सन्ति-
रिति । तत्र ‘सनः क्तिचि लोपश्च’ इत्येतावति सूत्रे ‘ये विभाषा’
इत्यतो विभाषाग्रहणानुरागं चिह्न्यतीति मत्याऽह—इहेति ॥

(उद्घोषः) अन्यतरस्याग्रहणप्रत्याख्यान इति सिद्धिं दर्श-
यति—इदेति ॥

(लोपपदस्यापि प्रत्याख्यानभाष्यम्)

अपर आह—सर्ध एवायं योगः शक्योऽयमुक्तम् ।

कथम् ?

इह लोपोऽपि प्रकृतः, आत्वमपि प्रकृतम्, वि-
भाषाग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसम्पन्ध-
मात्रं कर्तव्यम्—सनः क्तिचि लोपश्च आत्वं च
विभाषा ॥

(प्रदीपः) सर्वे एवायमिति । ‘सनः क्तिचि’ इत्येव ।
लोपस्य प्रकरणविरुद्धत्वात् लोपधेस्यपि न वक्ष्यमित्यर्थः ।
बहूनां पदानां प्रत्याख्यानार्थं ‘सर्ध एवायं योगः’ इत्युच्यते ॥

(उद्घोषः) ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः
कुतो कथ्येऽत आह—सनः क्तिचीत्येवेति ॥ एव तर्हि सपञ्चो-
ऽनुपपन्न इत्यत आह—बहूनामिति । [तथा च सप्तशब्दोऽन्यद-
बहुत्वपरः, सर्वः षटो दन्त्य इतिवत् । एवञ्च बहुवचनोऽप्ययोगो न
वार्यः, किन्तु स्वपञ्चवच इत्यर्थो बोध्यः । अत्र ‘अपर’—इत्यनेना-
ह्वरिः युजिता । तद्विद्य तु लोपस्य प्रकृतत्वेऽपि विच्छेदान्मभ्युक्तमितिः
स्यादिति शङ्क्योदवतो शानयोदवत्प्रवृत्तिमिति तत्कृताऽनन्तरकित्तो
लोपोभावात् ‘अस्य’ इति प्रधानपरामर्शेऽयमुक्तमिति बोध्यम् ॥]

(१२७९ अधिकारस्तम् ॥ ६ । ४ । २ भा. ९)

३०४४ आर्धधातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

(अधिकारप्रयोजनाधिकरणम्)

(प्रदीपः) अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकानिमित्ता
आदेशा इदेव कस्यालोपः ? एवं हि द्विर्धातुकप्रहणं न
कर्तव्यं गम्यति । नैवं शक्यम् । आभाच्छास्त्रोपे कार्यं तेषाम-
सिद्धत्वप्रसङ्गात् । तत्तथास्त्यादेशस्य भुवो युक्तं न स्यादनादे-
रास्येन तु स्यात् । तथा च वक्ष्यदुरित्यादौ क्वाचोऽसिद्धत्वा-
लोपाग्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) असिद्धत्वप्रसङ्गादिति । एतेनैव द्वितीयाध्याये
कर्तुं शक्यता इत्यपारम्भम्, असिद्धत्वोपापत्तेः । आर्धधातुपक्षे ॥

१ ‘असिद्धत्वादाहोष’ इति क. पाठः ॥

२ इत्येतेति । एते—यस्याध्यायविहिता इत्यर्थः ॥

३ असिद्धत्वादाहोपत्तेरिति । ‘वर्तमाने’ इत्यत्र शिञोपे कर्तव्ये पिण्ड-
दोषसिद्धत्वं न स्यात् । चक्षुरेणैव चक्षित इत्यप्येतद्वत् ॥

४ आह्वरिणापक्षेति । एव च गणयतीत्यपचमिति तत्त्वेन दधानि-
वत्प्रत्याख्या बुद्धिः स्यादिति यावत् ॥

१ ‘तत्त्वराजारी लोप’ इति ख. पाठः ॥

२ [ ] पतञ्जलिप्रयोगे उ उक्ते एव ॥

३ ‘द्विति लोपापवाद’ इति ख. पाठः ॥

४ ‘विभाषति’ इति ख. पाठः ॥

५ [ ] पतञ्जलिप्रयोगे उ उक्ते एव ॥

६ ‘भवतीह’ इति ख. पाठः ॥

(अधिकाराक्षेपभाष्यम्)

कानि पुनरार्थधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि ?
(प्रदीपः) कानि पुनरिति । कानिविदन्यथाऽपि
सिध्यन्तीति प्रश्नः ॥

(उद्घोतः) कानिविदिति । यतबोत्तरं खुदीमविष्यति ॥

(अधिकारप्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अतो लोपो यलोपश्च

णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आल्लोप ईत्वमेत्वं च

चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अतो लोपः—चिकीर्षिता, चिकी-
र्षितुम् ।

१ आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?

चिकीर्षति ॥

(प्रदीपः) चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु संनः
'प्रतीपिषेति' इत्यादौ द्विवचनाय स्यात् ॥

(उद्घोतः) ननु सनोऽकारोच्चारणसामर्थ्यालोपो न अनि-
ष्यतीत्यत आह—अकारोच्चारणं विवति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्यन सनोऽकारलोपः,
शपोऽकारस्य ध्वणं भविष्यति ॥

(समाधानभाष्यम्)

शपं एव तर्हि मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) शप एव तर्हि । शपेविधानं तु प्रत्यय-
लक्षणेन गुणायपं स्यात् । 'अतो दीर्घो यमि' इत्यस्य सर्वत्राकार-
लोपे षोऽपकाश्च इति चेत्, पर्येनादतो लोपं याधित्वा
'पचाय' इत्यादौ प्रवर्तते । तत्र च कृतार्थमनुपदेशादस्यैवापानु-
पादनासाम्यमज्ञापकं सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य ॥

(उद्घोतः) [आधे—एयोऽन्धर्] गुणाद्यमिति । 'भवत्' इत्यादौ गुणार्थं, कयवीत्यादावशिरीत्याचप्रतिषेधार्थं, छीवतीत्यादौ
लोपार्थं चेति शेषम् ॥ यचनादिति । सर्वत्रलोपकारोच्चारण-
सामर्थ्यालोपाभावे द्वय चरितार्थावाचिन्त्यमिष्य । अत्रापभा-
दातुशेषसमयं तत्रैव चरितार्थं बोध्यम् ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

यतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्यप-

यति—नानेन शपोऽकारस्य लोपो भवतीति, यद-
यमदिप्रवृत्तिभ्यः शपो लुक् शास्ति ॥

(ज्ञापकाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् । वित्तः,
मृष्ट इति ॥

(प्रदीपः) कार्यार्थमेतत्स्यादिति । प्रत्ययलक्षणप्रति-
षेधार्थमित्यर्थः ॥

(प्रकारान्तरेण समाधानभाष्यम्)

यच्चर्हि आकारान्तरेभ्यो लुक् शास्ति—याति,
याति ।

अस्त्येव । अस्त्येव शपो लुक् शास्ति । अस्ति ॥

(प्रदीपः) यच्चर्हि । यदि शपोऽतो लोपः स्यात्
या-ना-प्रभृतय आकारान्ता भूवादिव्येव पठेरन् न त्यदादिषु,
लुक्लोपयोजनं विशेषाभावात् ॥

ननु शिवपा चोयमिदम्, पाठस्यावश्यकत्वं व्यत्वात् । नैप
दोषः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य ॥

ननु याती ब्राह्मणी शान्ती ब्राह्मणीत्यादौ 'शप्स्यनोर्नि-
त्यम्' इति प्रत्ययलक्षणेन विलो नुम् मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं
स्यात् । नैतदस्ति । समता लोते यदत्र तस्य कार्यं प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधो न च नुमायमस्त्याश्रयस्य कार्यमिति लुक्पि क्रियमाणे
प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः । सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विशाद्यमाने
'शप्स्यनोर्नित्यम्' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं याऽऽध-
वणीयमिति नास्त्येव लुक्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाकारा-
न्तानामन्येषां चागुणवृद्धिआत्मानमद्वेष्टाद्यादीनामदादिषु पाठः
सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य । कथं तर्हि 'मावी कृते' इत्यादौ
प्रत्ययलक्षणेन नुय भवति ? शपाऽकारस्य विशेषणात्, शपो
योऽकारस्यदन्तादशादुत्तरस्य सतृनुम् भवतीति । न च यपि
लोते शपोऽकारः सम्भवति ॥

(उद्घोतः) शिवपाचोयमिति । उद्घातो नीता सीधा
शिवपायुक्ते स्वापिवेरीति केनविदुक् कश्चिदुत्पत्ति—'उद्घातोरेषु सायु
किं शिवपाऽनुत्पत्तेन' इति, यदपि चोचमित्यर्थः । विशेषकार्यार्थ-
त्वादिति । तदभावे ॥ भ्यादिपाठ एकोविध इति भावः ॥

नित्यो नुम्मा भूदिति । किं तु 'आच्छीनदो'— इति रिदर
एव यथा स्मादित्यर्थं पाठः । स्मादिति न ज्ञापक इति भावः ॥
उत्साहस्येति । उरत्र पाठः । इह च उर-उत्साहस्य कार्यमिति
भावः ॥ ननु उपमातो लोपे 'शप्स्यनोर्नित्यम्' इत्यस्य का मर्धरय

यति ॥

॥ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति लोपवितारणसामर्थ्यात् ॥

॥ [ ] यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ॥

॥ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ॥ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ॥

॥ 'यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति' इति ॥ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ॥

इति ॥ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ॥

१ प्रतीपिषीति । अनेनित्यप्रत्यये अदिप्रत्ययेने'ऽकारः । आधे-
भवेनपिप्रतीपिषीति । अनेनित्यप्रत्यये अदिप्रत्ययेने'ऽकारः । आधे-
१ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति । यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ।
योत्साहस्यप्यन्तो लोपो भवति । यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ।
यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति । यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ।
१ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति । यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ।
१ यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति । यद्यप्यप्यन्तो लोपो भवति ।

आह—सर्वत्र चेति ॥ उपपन्नोरादिति न्यासवाने प्रत्यक्षगुणा-
सम्भवादाह—भूतपूर्वति ॥ भाषे आकारग्रहणमुपलक्षण-
मित्याह—अन्येषा चेति ॥ अद्वयमिति । इत्यग्रहणस्य आप्तत्वं
चिन्त्यम् । तत्र धनेन शपो लोपे तस्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधा-
लोपयोपरोक्तं कथं भावयन्त्याह । असिद्धत्वमनिलमिति वाऽऽद्यः ॥
कथं तर्हि । नुक्ते लोपे च शपेन ॥ शपो योऽकार इति ।
एषा च वर्णाश्रयत्वात् प्रत्यक्षगुणमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्—वृक्षस्य । अतो लोपः
प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) वृक्षस्येति । प्रागेव स्यादतो लोपः, भूत-
पूर्वगत्वा तु स्यादेव । ननु परत्वात् स्यादेवो भविष्यति,
एतन् कृते सतिपातपरिभाषयाऽतो लोपो न भविष्यति ।
उच्यते—कदायेति निर्देशेनानिलत्वगुणनादनुपस्थानादस्याः
परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः ॥

(उद्घोषः) प्रागेवेति । इदं चिन्त्य, स्यादेवस्य परत्वात् ।
[उभयोर्गुणग्रहणौ स्यादेवेन लोपनिमित्तानन्तर्याविधातेऽपि]
अतो लोपेन स्यादेवनिमित्तानन्तर्याविधातद्विधि विप्रतिषेधः । पूर्व-
त्तिपदे समस्य उपदेशकारान्त इति बोध्यम् ॥ भूतपूर्वति ।
सामप्यादिति भावः ॥ 'पार्क' इति च प्रत्युदाहरण बोध्यम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

यलोपोऽपि प्रयोजनम्—वेभिदिता, चेछिदिता ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?
वेभिद्यते । चेछिद्यते ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

णिलोपः प्रयोजनम्—याज्यते, पाच्यते ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?
पाचयति, याजयति ॥

(प्रदीपः) पाचयतीति । णिज्विधानं तु प्रत्यक्ष-
गार्थं स्याद्विधायं च—पाचयितेति ॥

(उद्घोषः) प्रत्यक्षगुणार्थमिति । तेनोपपाद्विदितिदिः ॥
इत्यर्थमिति । अन्यथा 'एकाच' इति प्रतिषेधः स्यात् । सति
चेति 'अनिदि' इति प्रतिषेधाग्निलोपो नेति बोध्यम् ॥

१ भाष्य आकारग्रहण—'यच्छिह आकारान्तेभ्यो ङ्क स्याति'
इत्यत्र ॥

२ 'वृक्षस्य, वृक्षस्य' इति क. ख. पाठः ॥

३ [ ] अत्रलोपे मन्थो उ. पुस्तक पत्र ॥

४ ननु वृक्षशब्दस्यागुणविषये उपदेशकारान्तत्वत्वेन चोप-
पत्त्यतिपदे तस्य कथमुपदेशकारान्तत्वमित्यत आह—युत्पत्तिपक्ष इति । समसस्य-
मप्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययः, अत्र सति 'आर्धधातुके' इत्यधिकारे 'आर्धधातु-
कोपदेशे' इत्यर्थः ॥ तद्विधिरागम्येव 'उपदेशकारान्त' इत्यर्थः ॥

५ पाठ इति चेति । ननु वृक्षशब्दस्य स्यादेवस्य परत्वेन पूर्व शपेनो-
पपत्तिपरिभाषा नातो लोप इति आर्धधातुकाधिकारस्य प्रत्युदाहरण पाठः

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

आलोपः—ययतुः, ययुः वयतुः, वयुः ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

यान्ति, यान्ति ॥

(प्रदीपः) यान्तीति । ननु आऽभ्यस्तयोरेवातः सार्व-
धातुके, नान्यस्य—इत्येवं नियमादत्र न भविष्यति । विपरीतोऽपि
नियमः स्यात्—सार्वधातुके एव आऽभ्यस्तयोः—इति र्ययतु-
रित्यादौ न स्यात् । आग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् ॥

(उद्घोषः) ननु आऽभ्यस्तयोरिति । भजारी इति
सार्वधातुकेऽप्यनेव सिद्धेति नियमार्थमिति भावः ॥ नन्वन र्हे
आग्रहणं न्यर्थं स्यादत आह—उत्तरार्थमिति । 'छनीये' इत्यादा-
वीतरार्थमिति भावः ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

ईत्वम्—दीयते, दीयते ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

अदाताम् । अधाताम् ॥

(प्रदीपः) अदातामिति । ऊह, ताम्, 'गातिस्थाडु-'
इति विधौ लृक् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

एत्वम्—लेयात्, म्लेयात् ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

आयात् । आधाताम् ॥

(अधिकारप्रयोजनभाष्यम्)

चिण्वद्गायश्च सीयुटि ।

चिण्वद्गावे सीयुटि किमुदाहरणम् ?

कारिपीट, हारिपीट ।

आर्धधातुक इति किमर्थम् ?

क्रियेत, ह्रियेत ।

नैतदुदाहरणम् । यका व्यग्रहितत्वात् भविष्यति ।

इदं तर्ह्युदाहरणम्—प्रस्तुयीति ।

इदं चाप्युदाहरणम्—क्रियेत, ह्रियेत ।

ननु चोक्तं—यका व्यग्रहितत्वात् भविष्यतीति ।

यक एव तर्हि मा भूदिति ।

किञ्च स्यात् ?

वृद्धिः, वृद्धौ कृतायां युक् प्रसज्येत ॥

इति बोध्यमिति भावः । पाठ इत्यत्र दुर्गमत्वे परलोकात्स्य लोपात् स्यात् ।

१ 'णिलोपः—पाच्यते, याज्यते ।' इत्येव ख. पाठः । 'णिलोपः प्रयो-
जनम्—कारण्य, हारण्य' इति क. पाठः । 'णिलोपः प्रयोजनम्—पाच्यते,
याज्यते, कारण्य, हारण्य' इति ख. पाठः ॥

२ 'किमर्थम् ? कारण्येति, हारण्येति' इति क. पाठः । 'पाचयति,
याजयति, कारण्येति, हारण्येति' इति ख. पाठः ॥

३ 'तथा च ययतुः' इति ख. ख. पाठः ॥

४ 'पक्षे—आग्रहणे व्यर्थ' इति य. च. पाठः । 'आग्रहणं कर्तव्यं स्यात्'
इति ख. पाठः ॥

५ 'प्रस्तुयीति' इति ख. पाठः ॥

(प्रदीपः) प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्, तत्र यकः प्रतिपेधात् । कर्मणि तु प्रस्तुयेतेति भाव्यम् । ननु चिणोऽपि प्रतिपेधाकथं चिण्वद्भावः । एवं तर्हि भावकर्मणो-
धिगदर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

असमाधसोदाहरणान्तरमाह—इदं चापीति । येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरी चिण् प्रतिपिष्यते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः ॥

वृद्धिरिति । एतच्च 'प्यहोपौ—' इत्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोऽपि प्राप्नोति वृद्धिश्च । यावादिभ्यो हि ञपो लुगिधानेन सार्वधातुकेऽतो लोपानाबो ज्ञापित इति स्थाप्रयोऽतो लोपो ना भूत्, चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात् स्यादेव । भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराधिलोक्तम् । अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिः, अतो लोपेऽपि रूपसिद्धिप्रसङ्गात् । उदौ कृतयो 'आहुण्' च प्राप्नोति युष्च, तत्र वार्णादाञ्च यवीय इति युक्तप्रसङ्गः । इदं प्रसङ्गस्तु विरोधाभावाज्ज्ञेयः ॥

(उद्घोतः) [विधिलिङि म्यवधानात्प्रेत्याशयेनाह—भाष्ये-
कमिति ॥ नैवदुदेति । मःपुत्राद्वर्णमिलयः । यवमप्रेषि ॥] ननु ज्ञोतेः परलेपदित्वात्वेन कर्तरी रूपं, नापि कर्मणि, यवप्रस-
ङ्गादिति कथमिदमत आह—कर्मकर्तरीति । तत्र 'न बुद्धसुनमां'
इति यवप्रतिषेधः ॥

असमाधाते बीजमाह—येभ्य इति । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । चिन्मतिषेधेऽपि चिण्वद्भावप्रतिषेधे मानामावाधित्वाद् ॥

अनपेक्ष्येति । तदपेक्षया तु वृद्धिं नापिधाऽप्यारोपेन भाष्यम् ॥ ननु यावादिभ्यो लुगिधानेनातो लोपाभावः सार्वधातुके ज्ञापित इति कर्मनेतव्यासित आह—यावादिभ्य इति ॥ स्वाध्वयः—सार्वधातुकाध्वयः ॥ ननु चिणि जतो लोपाधिधानाकथं चिण्वद्भावा-
प्राप्तित आह—चिणि तस्येति । अदन्वाचिण्ययोगस्यानभिधा-
नाच्चिणि तस्यादर्शनमित्यभ्ये ॥ ननु वृद्ध्याहुण्प्राप्तेः कृतो युवप्रस-
ङ्गोऽन आह—वृद्धाविति ॥ चिण्वद्भावादित्प्रसङ्ग इति कृतो नोक्त-
मव आह—इदं प्रसङ्गसिद्धयति । सीयुदादेरिति सजोने सवर्णदीर्घे निषेधाभाव इति भावः ॥

(१२८० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १०)
३०४५ अस्जो रोपधयोरमन्यतर-
स्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥
(रमागमाधिकरणम्)
(रमागमस्थाननिर्धारणभाष्यम्)
अयं रम् रेफस्य स्थानं कस्माच्च भवति ?

१ [ ] अत्रलो धातो र. युष्म १६ ॥
२ 'यावंपातुह्यस्ये ज्ञापि' इति घ. पाठः ॥
३ 'ननु चिण्वद्भावा' इति घ. पाठः ॥
४ 'रेफस्य स्थाने रेपु' इ—स्वाध्वयान्तर इति ॥
५ 'प्रयुज्यते—रम्य' इति घ. पाठः ॥
६ 'ननु तु युष्मदे' इति घ. पाठः ॥
७ 'चिण्वद्भावा'—रम्येति ॥
८ 'आहुण्' इति घ. पाठः ॥

'मिदचोन्त्यात्परः' (११।४७) इत्यनेनाचामन्त्या-
त्परः क्रियते ।

रेफस्य तर्हि अचणं कस्माच्च भवति ?
प्रयुच्चारणसामर्थ्यात् ।
भारद्वाजीयाः पठन्ति—
"अस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम् विधीयते ।"
इति ॥

(प्रदीपः) वादेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्
पृच्छति—अयं रमिति । रेफप्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया
अपीति बोद्धव्यम् ॥

रेफस्य तर्हाति । स्थानान्तरे प्रहतेन रमाऽनितिवर्तितस्यात् ॥
प्रयुच्चारणसामर्थ्यादिति । 'रोपधयोः' इति स्थान-
पठ्या तयोत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे
रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यतेत्यर्थं रम् प्रयुज्यमानो मित्रवाद-
चोऽन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । यस्तु देशान्तरे
नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति, तत्रप्रसङ्गे तस्य विधा-
नात् विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवादेशेन भाव्यम् ॥

भारद्वाजीया इति । वे हि 'सचः क्विचि लोप—' इत्यतो
लोपप्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोप रमागमं धान्यतरस्यो विदधति ॥

(उद्घोतः) उपधाया अपीति । एवं च पदोपेन तत्तत्स्थाने
प्रसङ्ग इति भावः ॥

'प्रयुज्यते—इति' इत्यन्तेनैतत्सूत्रमाग्रीयमभान्तरावर्थाय दर्श-
यित्वा 'मिदचः—' इति परिभाषैकवाक्यतया महावाक्यार्थं दर्शयति—
रमित्यादिना ॥ मित्रादिति । मित्रेन स्थानिदेशाय बाध्यस इति
भावः ॥ आदेशस्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह—मिष्टादित्येवेति ।
यदेवे स्थानिनः प्रसङ्गस्त्वदेश पदार्थोचित्यादिति भावः ॥

स्थानपेक्षीनिदेशान्दन्त्यदेशस्येति तत्रिष्टित्युपपन्नसंवादेन दर्श-
यति—भारद्वाजीया इति ॥

(६५४४ विप्रतिषेधोपसंख्यानकार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अस्जादेशात्सम्प्रसारणं
विप्रतिषेधेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) अस्जादेशात्सम्प्रसारणं विप्रतिषेधेन
भवति ।

अस्जादेशस्यावकाशः—भ्रंशं, भ्रष्टम् ।
सम्प्रसारणस्यावकाशः—धृजति ।
इहोभयं प्राप्नोति—भृष्टः, भृष्टयानिति ।
सम्प्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन ॥

१ 'प्रयुज्यते इत्यनेन' इति घ. पाठः ॥
२ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
३ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
४ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
५ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
६ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
७ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥
८ 'मिदचोन्त्यात्परः' इत्येवं पाठो दृश्यते ॥

(प्रदीपः) शृजतीति । आर्षधनुकाधिकारादन रमो-
प्रसन्न ॥

(उद्घोषः) माथे—भर्षा भर्षमिति । कित्वाभावाद्य
सम्प्रसारणप्रसन्न इति भावः ॥

(विप्रतिपेधाक्षेपे यातिंकायवर्णभाष्यम्)

स तद्धि पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्यः ।

न यक्तव्यः ।

(१५४५ विप्रतिपेधाभायोपपादकवाचिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ रसोर्वयंचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) रसोर्था न भवतीति वक्ष्यामि ॥

(प्रदीपः) रसोरिति । साक्ष्यस्य रेफस्य सकारस्य च
श्रृङ्गव्यो वाऽऽदेशः । तत्र कृतेऽङ्गिति गुण प्रवर्तते—भङ्गेति ।
श्रृङ्गाराभावपक्षे तु—भङ्गेति । किति तु श्रृङ्गान्दे—शृङ्गमिति
भवति । तदभावपक्षेऽपि सम्प्रसारणे सति—शृङ्गमिति नार्थ
पूर्वविप्रतिपेधेन ॥

(उद्घोषः) (माथे) रसोरिति । रस इति निर्देष्टे 'मलोऽन्त्यस्य'
प्रसङ्गादसोरिति दिवचननिर्देशः ॥ साक्ष्यस्येति । रेफमात्रस्य कैपदे,
नकारे यमि भङ्गेत्येव स्यादिति उद्दिष्टानानर्थक्यं स्यादिति भावः ॥

(न्यासान्दरेऽपि विप्रतिपेधावश्यकत्वमतिपादकभाष्यम्)

रसोर्वयंचने सिचि वृद्धेर्भ्रञ्जदेवशो यक्तव्यः ।
वृद्धौ कृतायामिदमेव रूप स्यात्—अभाक्षीत् । इदं
न स्यात्—अभाक्षीत्—इति ।

सर्वथा ययं पूर्वविप्रतिपेधाद्य मुच्यामहे । सूत्रं
च भिद्यते ॥

(नदीपः) इतरोऽन्त्यापि पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्य इति
मुल्लस्य प्रतिपादयन्नाह—रसोरिति । अस्येति सिचि श्रृङ्गान्
विकल्पित बाधित्वा परत्वाभिलक्ष्य इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः प्रामो-
दीति श्रृङ्गाभावात् । पूर्वविप्रतिपेधो यक्तव्य एव । तेन रूपद्वय
विज्ञाति—अभाक्षीत्, अभाक्षीति ॥

ननु नभान्नो निल, कृतायामपि उदावेकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वात् प्रसङ्गात् । वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य प्राप्तिप्रसङ्गादनिला ।

१ भाष्यमन्येति व च उ पाठः । वस्तुतस्तु कुष्ठलक्षणरूपस्य भाष्यस्य
पर्यन्त इत्येवमात्रेण क, उ न पुस्तकं वार्तिकभाष्येन चान्तरवेगोद्धेकः ॥

२ अलोऽन्त्यस्य प्रपञ्चादिति । 'गानधकेऽलोऽन्त्यसिधिरसंभ्यात्-
विशो' इति परिभाषा तु नास्तीति भावः ॥

३ 'अकारे अकारे परे यमि' इति च पाठः ॥

४ नर्थक्यं स्यादिति । तेन बाधितकृते विवक्षित इति सूचितम् ॥

५ 'रसोर्वयंचने सिचि वृद्धेर्भ्रञ्जदेवशो' इत्येव यार्तिकभावः च उ च
पुस्तकेऽप्युपपत्तेः । क, अ उ पुस्तकं कुष्ठलक्षणरूपस्य भाष्यस्यानुपपत्त्या च
नेतव्यमिति प्रतीयते ॥

६ 'नरस्य प्रसङ्गात्' इति क, उ पाठः ॥

७ बाधकीयमिति । अत्र हि रसानिबद्धत्वेन बाधकत्वमाश्लेष्य यथा नि-
धेयो न भवति तथा कृतायामपि वृद्धौ रसानिबद्धत्वेन रसश्च न समवर्तीति

अत्राद्वैतेकत्वाच्चास्ति वृद्धे- शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वमिति
द्वयोर्निलयो परत्वाद्विप्रसङ्गः । अन्तरङ्ग श्रृङ्गाभाव इति चेत्;
न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे
परत्वाद् वृद्धौ कृतायां पुन श्रृङ्गविज्ञानात् रमि सति सिद्धम्-
अभाक्षीति ॥

(उद्घोषः) एकदेशविकृतस्येति । 'रानंतीयम्' इत्यादिभिष
स्मानिबद्धानामाभावापि लोकादिसंभुत्वादिदृष्टान्तमूलकैकदेशविकृत-
न्यायेन रत्येनमिति भावः ॥ शब्दान्तरस्येति । कृते श्रृङ्गारस्य, अकृते
श्रृङ्गारस्येति भावः ॥ जातिप्रदायांश्वेन परिहरति—अत्राकृतेरिति ।
वस्तुतः श्रृङ्गाभावापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसङ्गित-
मानामप्येव तु द्वयोरपि नित्यत्व बोध्यम् । तस्माद्वृद्धौ कृतायां पुन-
प्रसङ्गविज्ञानादभावापि लक्ष्ये लक्ष्यस्येति न्यायेन पुनर्वच्यमात्रौ
'अभाक्षीत्' इति न सिध्येत् । शृङ्गारयोः 'अभाक्षीत्' इति सिध्येत्
'अभाक्षीत्' इति न सिध्येदिति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥ अन्तरङ्ग
इति । आर्षधनुकायाश्चयत्वात् । वृद्धिरतु परलैपदमप्येकवृत्त इति
बहिरङ्गमिति भावः ॥ न सिचितीति । 'अयं निषेध उभयोरप्यनित्यत्व
एव, निषिद्धिप्रमाणस्य सञ्जातीयपक्षेऽप्यनित्यत्वात्' इति तु नाश्रितम् ।
'इदो गुणवृद्धी' इति सूत्रे भाष्य उक्त्वात् 'ज्ञापितम्' इति वक्तुं
सुक्लम् । अत्र तु भाष्ये कपीद न दृश्यते इति ध्येयम् । बहुशानि-
कत्वेनास्मापि बहिरङ्गत्वम् । अत्र एव 'न सिध्यन्तरङ्गम्' इत्यस्या-
भावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥ ननु रम्भावनन्तरेऽप्यत्र पूर्वविप्रतिपेध भाव-
इत्यत्र । अन्यथा परत्वाद् वृद्धौ वृद्धवित्यायेन ॥ न स्यादेव आह—
रम्भावे इति । तत्र रम्भाकारादुत्तर इति सिद्धमिति भावः ।
इदमुपलक्षणम्, वराभुर्न्यस्य इत्यत्र नित्यतया जडयथवगार्थं 'श्रृङ्गाभा-
वप्रसङ्गात् पूर्वविप्रतिपेधेन' इत्यस्याप्यवश्यत्वात् । किञ्च—अपि-
छिदि श्रृङ्गाभावेऽस्योपात्तरत्वेन कित्ते गुणाभावे वृद्धमनुदिति स्यात्,
इत्यत्र तु वरभङ्गुरिति, तत्सिद्धयर्थं देव कार्यं । न च सन्निपातपरि-
भाषयाऽत्र न दोषः । श्रृङ्गोऽर्थतो वाऽस्माकित्सन्निपातलक्षणत्वा-
भावात् । 'सर्वं चेद 'सूत्रं च' इति चेत् न सगृहीत माथे ॥

(विप्रतिपेधप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथान्यासमेवास्तु ।

ननु शोकं—भ्रञ्जदेवशान्तस्य सारणं पूर्वविप्र-
तिपेधेन—इति ।

प्रसङ्गविकृतस्याभाष्यम् ॥

८ वरीशृङ्गयत् इत्यत्र नित्यत्वमिति । रसोर्था श्रृङ्गचरमित्यस्य नित्यतया
वरीशृङ्गयोः—अप्येवमिति कृते इत्यवयवभावः । श्रृङ्गावत्सम्प्रसारण निमित्तपेधे-
नलस्याभावे बहिरङ्गस्य भवणं प्राप्नोति तत्र चरपश्रवणार्थं ऐक्यंत्वमिति
भावः ॥ 'वरीशृङ्गयत्' इति उ च पाठः ॥

९ अभाषाऽप्यस्य पूर्वविप्रतिपेधेनैकस्यामप्ये दोषमाह—अपि छि-
दीति । तदामप्ये हि अपिछिदि परतः 'वभ्रञ्ज-अनुद' इत्यत्र कर्माव-
यवित्वाद्यभावात् स्यादिति वस्तुतस्तु सारणम् । तत्र श्रृङ्गाभावेऽस्योपात्तर-
त्वेन कित्तात् गुणाभावे प्रात वृद्धमनुदिति स्यादित्यस्य ॥

१० सर्वं चेदमिति । 'सूत्रं च भिद्यते' इति भाष्यमवयवकारेण उपनेत-
रुपादितमिति भावः ॥

इदमिह सम्प्रथार्यम्—भ्रस्जादेशः कियतां सम्प्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वात् भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्सम्प्रसारणम्, कृतेऽपि भ्रस्जादेशो प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति, अकृतेऽपि प्राप्नोति ।

कथम् ?
यो सावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति ॥

अनित्यो भ्रस्जादेशः । न हि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोति ।

किं कारणम् ?

न हि वर्णकदेशा चर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ।
अथापि कथंचिद्गृह्यन्ते, एवमन्यनित्यः ।

कथम् ?
उपदेश इति वर्तते । तच्चावद्यमुपदेशग्रहणमु-
त्थत्यम्—वरीभूज्यत इत्येवमर्थम् ॥

(प्रदीपः) योऽसावृकारे रेफ इति । ननु च ऋका-
रावयस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्यादयः परः स्यात् ?
मा भूदन्त्यादयः परः । तत्र विषये आदेशो भविष्यति ।
मित्रपन्तु भर्तृसादौ सावकाशम् ॥

उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्त-
स्याने रम् भवति । न च ऋकारावयस्य उपदेशे भ्रस्जे रेफो
भवति । वरीभूज्यत इति । तन्मध्यपतितत्सद्ग्रहणेन गृह्यत
इति रेफो रेफो भ्रस्जेर्भवतीति सम्प्रसाः । भ्रस्जेरुपदेशे तु
नासौ रेफ इति इमभावः । 'अनन्यस्यकारे—' इत्येतन्नु प्रयो-
जनभाषाभिहितम् ॥

(उद्घोतः) ननु चेति । 'उपयवरेफस्य वृषभिकर्णयोगा-
द्वारस्यैव रमा मिश्रितयोन्मूल्यमभावाद्ग्लान्तादयः परो न स्यादिति
प्रसङ्गः ॥ एतत् विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति ।
स्वानिस्तानदश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्मध्यपतितत् इति ।
ननु द्वि.प्रयोगे द्विचने द्वयोः प्रत्येकं तस्येति न समुदायस्य तत्त्व-
मिति नेष्टव्यायावसरः । अत एव 'द्वयतेः—' इति चने 'अक्षेष्टि' इति
उपपत्त्यास्य नूतने कृते 'इत्यादि नश्यति भाष्ये ॥
अस्यास्य नेष्टवरेन उपयवरेऽपि न एतत् एवमवयवविधिः, उपप-
त्त्येन व्यवधानाच्च—' इति चेत्, अथापि कथंचिद्विस्तारिभाष्यस्यैव
देवस्यैव आदेशोपायः ॥

(१२८१ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. ११)

३०४६ अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(६५३६ विप्रतिपेधवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ प्यल्लोपावियङ्गुणवृद्धिर्दीर्घ-
त्वेभ्यः पूर्वविप्रतिपिद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्यल्लोपावियङ्गुणवृद्धिगुणदीर्घत्वे-
भ्यो भवतो विप्रतिपेधेन ॥

(णिलोपेयल्लोपावियङ्गुणवृद्धिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

णिलोपस्यावकाशः—कार्यते, हार्यते ।

इयङ्गोदेशस्यावकाशः—धियौ, धियः ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशात् ॥

ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम् ।

इदं तर्हि—अततक्षत्, अररक्षत् ॥

(प्रदीपः) यणादेशेनेति । 'एरनेकाच—' इत्यनेन ।
ततश्च यणा वाधनादियङ्गुः सम्प्रधारणगोचरत्वाभावात् ॥

(णिलोपयणोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

यणादेशस्यावकाशः—निन्युः, निन्युः ।

णिलोपस्य च एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—आटिटत्, आशिशात् ॥

(णिलोपवृष्णोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः—सखायौ, सखायः ।

णिलोपस्यावकाशः स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारयते—कारका, हारयते—
हारका ॥

(प्रदीपः) सखायाविति । 'वृद्धेरुपेन्द्रो' इति
शाखातिदेशपक्षे वृद्धेरवयवकाशः, न तु कार्यातिदेशपक्षे—इत्य-
वसेयम् ॥

(उद्घोतः) शाखातिदेशोति । तापक्षे हि सखायावित्यादौ
'अनो णिति' इत्येव युक्तिः प्रवर्तते । तस्या एव च कारक इत्यादौ
प्राप्तिः । कार्यातिदेशे तु कारक इत्यादौ प्राप्तायाः 'अनो णिति'
इति वृद्ध्यांयनरकाशः स्यादिति यावत् । कार्यातिदेशेऽपि युक्ति-
शासनकालं तस्मैनेति भाष्यात्तत्त्वत इत्यन्ये ॥

(णिलोपगुणयोर्विप्रतिपेधप्रयोजनभाष्यम्)

गुणस्यावकाशः—चेता, स्तोता ।

णिलोपस्यावकाशः—आटिटत्, आशिशात् ।

इहोभयं प्राप्नोति—कारणा, हारणा ॥

उपयवरेफस्य वृषभिकर्णयोगाद्वारस्यैव रमा मिश्रितयोन्मूल्यमभावाद्ग्लान्तादयः परो न स्यादिति प्रसङ्गः ॥ एतत् विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति ।
स्वानिस्तानदश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्मध्यपतितत् इति ।
ननु द्वि.प्रयोगे द्विचने द्वयोः प्रत्येकं तस्येति न समुदायस्य तत्त्व-
मिति नेष्टव्यायावसरः । अत एव 'द्वयतेः—' इति चने 'अक्षेष्टि' इति
उपपत्त्यास्य नूतने कृते 'इत्यादि नश्यति भाष्ये ॥
अस्यास्य नेष्टवरेन उपयवरेऽपि न एतत् एवमवयवविधिः, उपप-
त्त्येन व्यवधानाच्च—' इति चेत्, अथापि कथंचिद्विस्तारिभाष्यस्यैव
देवस्यैव आदेशोपायः ॥

० मध्यमं पूर्णविप्रतिपेधं ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

१ 'कृतेऽपि सम्प्रथार्यम् प्राप्नोत्यकृतेऽपि' इति अ. ४. प. २ । 'कृतेऽपि
सम्प्रथार्यम् प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति' इति अ. ४. प. ३ ।

२ यत्तु 'उपयवरेफस्य वृषभिकर्णयोगाद्वारस्यैव रमा मिश्रितयोन्मूल्यमभावाद्ग्लान्तादयः परो न स्यादिति प्रसङ्गः ॥ एतत् विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति ।
स्वानिस्तानदश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्मध्यपतितत् इति ।
ननु द्वि.प्रयोगे द्विचने द्वयोः प्रत्येकं तस्येति न समुदायस्य तत्त्व-
मिति नेष्टव्यायावसरः । अत एव 'द्वयतेः—' इति चने 'अक्षेष्टि' इति
उपपत्त्यास्य नूतने कृते 'इत्यादि नश्यति भाष्ये ॥
अस्यास्य नेष्टवरेन उपयवरेऽपि न एतत् एवमवयवविधिः, उपप-
त्त्येन व्यवधानाच्च—' इति चेत्, अथापि कथंचिद्विस्तारिभाष्यस्यैव
देवस्यैव आदेशोपायः ॥

३ 'उपयवरेफस्य वृषभिकर्णयोगाद्वारस्यैव रमा मिश्रितयोन्मूल्यमभावाद्ग्लान्तादयः परो न स्यादिति प्रसङ्गः ॥ एतत् विषये—सम्प्रसारणविषये ॥ आदेशो भविष्यतीति ।
स्वानिस्तानदश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः ॥ तन्मध्यपतितत् इति ।
ननु द्वि.प्रयोगे द्विचने द्वयोः प्रत्येकं तस्येति न समुदायस्य तत्त्व-
मिति नेष्टव्यायावसरः । अत एव 'द्वयतेः—' इति चने 'अक्षेष्टि' इति
उपपत्त्यास्य नूतने कृते 'इत्यादि नश्यति भाष्ये ॥
अस्यास्य नेष्टवरेन उपयवरेऽपि न एतत् एवमवयवविधिः, उपप-
त्त्येन व्यवधानाच्च—' इति चेत्, अथापि कथंचिद्विस्तारिभाष्यस्यैव
देवस्यैव आदेशोपायः ॥

(प्रदीपः) गिलोपस्यावकाश आटिटदिति । नगो
गिलोपेन बाधितत्वादिति भावः ॥

कारणेति । ननु चात्रापि इत्यलोऽपवादः 'एरनेकान् -'
इति यत्र प्राप्नोति । परत्वात्तस्य गुणेन बाधनात्, गुणस्यापि पूर्व-
विप्रतिषेधागिलोपेन-इत्यदोषः । एकैकेन सह गिलोपस्य विचा-
रादियत्वादीनामन्यत्र मयिषयोऽपि गिलोपस्यावकाश उपपन्नस्यते ॥

(उद्घोषः) नन्वादिटदित्यारो दणः प्राप्तेः कथनय गिलोप-
वच्छासोऽत आह-यम् इति । एवञ्च गुणगिलोपयोः स्वर्णया-
मवच्छास एवेति भावः ॥ तद्वदिति-एकैकेन सहेति ॥

ननु चात्रापीति । एवं च शास्त्रे यस्मिन् स्वर्णोत्थानमिति
भावः ॥ समाधेय-परत्वादिति ॥

(गिलोपदीर्घयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः-चीयते, स्तूयते ।

गिलोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-कार्यते, हार्यते ।

गिलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(गिलोपे पूर्वविप्रतिषेधाक्षेपभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो यत्कथ्यः ।

न यत्कथ्यः । सन्त्यज्येते विधयः । एतेषु विधिषु
कृतेषु स्थानिचद्वायाणिग्रहणेन ग्रहणाहोपो भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) सन्त्यज्येते इति । ननु कारणा कारक इत्यनौ
शुण्डयोः कृतयोरन्तर्गतत्वादभावोः कृतयोरन्त्यस्य गिलोप-
प्राप्नोति । वार्णादाह्नं वलीय इत्ययावौ बाधित्वा गिलोपो भवि-
ष्यतीत्यदोषः ॥

(उद्घोषः) अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णमात्रावयवादिति भावः ।
नर्न सन्त्येते इत्यादि अन्यलोपः प्रसज्येतेत्यन्त भाष्यमेकदे-
श्युक्तिः । इत्यादिसंज्ञाकारवृत्तिगिरवस्य 'मोभगो-' इति वज्रवक्ष्य-
माणभाष्यरीत्याऽन्विषितेन स्थानिचद्वायेन निश्चयाऽलभात् । किं च
'गेरिति' इत्यस्य प्यन्ताह्नस्य निर्दिष्टयमानो योऽन्त्यस्य लोप इत्यर्थे
इति 'यथाच-' इति वृत्तभाष्याच्छ्रम्यते । अथ चेयम् अन्यत्वा निर्दि-
ष्टमात्रार्थावच्छिन्नत्वाभावात् समुदायस्य चान्तरूपत्वाभावेन
लोपाप्राप्त्याऽस्येकदेशुक्तिरभेदेतिमिति दिक् । गिलोपपूर्ववि-
प्रतिषेधे चानिदीति ज्ञापकम् । परत्वाद्गुणादीनां बाधनत्वं इदानीमपि
शुणेन नापि सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इयदादेशे हि दोषः स्यात् ।

किम् ?

अन्यलोपः प्रसज्येत ॥

(पूर्वविप्रतिषेधेऽहोपेयइयशुदाहरणाभावभाष्यम्)
अहोपस्येयइयणोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(अहोपवृद्धयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

वृद्धेरवकाशः-प्रियमाचष्टे प्रापयति ।

अहोपस्यावकाशः-चिकीर्षिता, चिकीर्षितुम् ।

इहोभयं प्राप्नोति-चिकीर्षकः, जिहीर्षकः ॥

शुणस्याहोपस्य च नास्ति सम्प्रधारणा ॥

(प्रदीपः) प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च
युगागमः । अनार्धधानुकत्वाण्येधातोरविधानादतो रोपस्याना-
प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) नन्वाप्यतो लोपप्राप्तेः कथनय इद्वैरवकाशोऽत
आह-अनार्धधानुकत्वादिति । तत्र हेतुः-धातोरविधानम् ॥

(अहोपदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधप्रयोजनभाष्यम्)

दीर्घत्वस्यावकाशः-अपि काकः इयेनायते ।

अहोपस्य स एव ।

इहोभयं प्राप्नोति-चिकीर्ष्यते, जिहीर्ष्यते ।

अहोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥

(विप्रतिषेधान्यथासिद्धिसाधकभाष्यम्)

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो यत्कथ्यः ।

न यत्कथ्यः । इष्टवाचीं पराशब्दः । विप्रतिषेधे-
पर-यदिष्टं तद्भवति-इति ॥

(१२८२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १२)

३०४७ यस्य हलः ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

(वार्तिकप्रवरणे पक्षद्वयोपस्थापक भाष्यम्)

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्तिरन्तातग्रह-
णम् ?

कश्चान्न विशेषः ?

(प्रदीपः) किमिदमिति । यदागन्तुनाऽकारेण निर्दे-
शस्ततो वर्णमात्रग्रहणम्, अन्यथा ॥ संपातग्रहणमिति पक्ष-
द्वयसम्भवः ॥

(६५४७ वर्णग्रहणे दोषवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ५ ॥ यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य
प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य प्रति-
षेधो यत्कथ्यः । शुच्यता । मय्यता ॥

१ 'यलोपे वर्णग्रहणं चेद्वात्यन्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकमत्र अ. क.
उक्तवर्णं दर्शयते ॥

* 'शुच्यता, मय्यता' इति अ. क. छ. पाठः ॥

१ 'ग्रहणाणिहोपो' इति छ. पाठः ॥

२ अत्र सन्त्येते इति । भाष्ये 'सन्त्यज्येते विधयः' इत्येव पाठः सर्वत्र ।
वर्णोते मतीरनपि सर्वत्रैवमेवेति दृश्यते ॥

नित्यलोपवदलोपस्यापि निरूप्येन बाधनात् । एतच्च 'न धातु-
लोपः' इत्यस्य प्रत्याख्यानाय 'यस्य' इति योगविभागे व्याख्या-
तत्त्वमनाधिलोकोऽयम् । तदाधयेऽलोपस्य सिद्धत्वात् । 'कयैस'
इति कण्ठ्यादियद्योऽपि प्रहणे केचिद्विच्छन्ति, किंतो यश्चन्दस्य
प्रहणे तात्पर्यात् ककारस्यानुबन्धस्यादित्वमनिबधितमिति
वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति, आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे
सति आदित्वाविबध्नायां प्रमाणाभावात्, लक्ष्यस्य च तथा
शिष्टैरप्रदर्शनात् ॥

(उद्घोषः) अकारस्य स्थितिः । अत्रै पठे निषेधेनादोष-
यलोपयोनाध्यराधस्त्वामाव इति भावः ॥ अथो लोपो चाप्य
इति । यकविषयत्वादिति भावः ॥ अलोपस्यापि विकल्पेनेति ।
एव च तदभावेऽन्यलोपाभाव इति भावः । इदं च 'द्वितीययु-
क्तप्र'— इत्यादिप्रत्ययसमाप्तिविरोधाच्चिन्त्यम् । तत्र हि यैकस्मिन्-
परादानाते उत्तरस्य प्रवृत्तिरङ्गीकृता । माध्यकृता तु गौतमपरिहारा-
न्तरसङ्गादादिव नोक्तमिति तद्वन् । तदाश्रये इति । विशेषविहित-
यलोपेनालोपस्य नाथा ना भूदित्यर्थलोपाजोगतिभागेति भावः ॥

(सघातग्रहणे दोषनियारक भाष्यवार्तिकम्)

आदिः परवचनात्सिद्धम् ॥

(भाष्यम्) हल इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'भावेः परस्य' (१।१।६७, ५४) इति यकारस्यैव भविष्यति ॥

(प्रवीणः) आदेरिति । ततश्च 'क्यस्य विभाषा' इति यच्चारस्यैव लोपो विकल्पेन, अकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥

(उद्द्योत) हल इति पञ्चमीति-भाष्ये । अङ्गनिमित्तस्य
इल उत्तरस्य यस्य लोप इत्यर्थे इत्यलोपापवादत्वमेव नास्तीति भावः ॥

(वर्णप्रहणेऽपि दोषनिवारकभाष्यम्)

अथ घा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् ।

ननु चोक्त *यलोपे वर्णग्रहणं चेत् धात्वन्तस्य प्रतिषेधः* इति ।

नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते ।

न वै अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति ।

परं तर्ह्यङ्गस्येति सम्बन्धपट्टी विज्ञास्यते । अङ्गस्य
यो यकारः ।

किञ्चाङ्गस्य यकारः ?

यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति ।

कस्मिंश्चित् नूतनवति ?

प्रत्यये ॥

(प्रदीपः) अङ्गादिति वर्तत इति । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धाध्याये पञ्चम्यर्थभावात् फलाभेदात्पदमीनिर्देशः कृतः ॥

इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—न वे अह्लादिति ॥

सम्बन्धपट्टीति । अनेकसम्बन्धसम्भवेऽप्यन्तरत्वा-
क्षिप्तनिमित्तिभावलक्षण एव सम्बन्ध परिगृह्यते ॥

प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुक्त्वादङ्गत्वपदेशस्य । ननु च समुदाय प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तम्, न तु यकारमानम् । अकारे लुप्ते यकारमानस्य प्रत्ययत्वाददोषः ॥

(उद्घोषः) नमस्त्रादित्यस्याभावेन 'अङ्गादिति वर्तते' इत्यनुपपन्नमत्र आह—अङ्गस्येतीति ॥

अनेकसम्यग्नेति । अवयवानवविभावादिरूपेत्यर्थः ॥ अन्त-
रङ्गत्वादेति । वैश्वसंज्ञादने प्रवीतत्वेन शास्त्रीयत्वेन प्रभनप्रवीत-
त्वादित्यर्थः ॥

ननु प्रत्ययोऽङ्गं नोत्पादयतीति कथं तस्य हेतुत्वमतं भाह—
प्रत्ययहेतुकत्वापत्तिरिति ॥ प्रत्ययस्त्वाद्वयो इति । यमपि परत्वाय-
छेदोपकारलोप इति कथं तस्य प्रत्ययत्व, तथाऽपि यदि पूर्वमलोप-
त्वात्तस्यापि प्रत्ययत्वं स्वादिति त्राकिंच प्रत्ययत्वाद्वयो इत्यर्थः ॥

(१२८३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ भा. १३)

३०४९ णेरनिटि ॥ ६ । ४ । ५१ ॥

(अनिटिग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

अनिटीति किमर्थम् ?

कारयिता । कारयितुम् ।

अनिदीति शक्यमवक्तुम् ।

कस्माच्च भवति-कारयिता, कारयितुम्?

‘निष्ठायां सेटि’ (६।४।५२) इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति-निष्ठायामेव सेटि णेल्लोपो भवति नान्यत्रेति ।

१ यथेतोष । 'बस हस-बस विनाश' इति सुभाष्यामृतोत्प्रेष वाच्य
 उ 'न भावुतोष आर्षपातुके' इति स्वस्य प्रत्यक्षवाच्य भाष्यकृत उत्प्रे
 षमभिप्रेक्ष्य 'यस्य' इति योगविधायस्यानामप्युपपत्त्य एवोपपद्यते । योगविधाय
 पदे च यथेतोषेनैव प्रत्यक्षे योगविधाय इति च तत्पदे तयोर्गोष्पवाच्यत्वात् ।

२ 'यस्य' इति अ त पाठः ।
३ अत्र पद्ये—यस्य ह्य ह्यस्य यर्जमहणपद्ये । तत्पद्ये हि यज्योपाहृतोपयोगे
समानविषयत्वमिति भाव्यबाधकमाशङ्क्यम् ।

३ वास्तवपरिहारास्तरेति । कस्य विभाषया दोष इत्यस्य वास्तवपरिहारात्तदु 'आदे परवचनात्तिद्धम्' इत्येवेति नाप्यश्रुता वैकल्पिकापवादभावे उत्कर्षस्य प्रवृत्तिरिति शोध्यमिति भावः ॥

* धर्मिन्नेतत् च. उ. म. पृष्ठकेषु । कुण्डलवारूपस्य भाभ्यस्वात्मनोभावे-

सद्वर्तकमिलनेकेषामभिप्रायः । वार्तककृता तु भक्तिरूपे पञ्चद्वयेऽपि दोष
उत्पद्यन्ते । आर्यकृता च द्वितीये पक्षे मातृस्य दोषस्य वारणमादेः परवच-
नान्निवृत्त्यादिना कृतमिति आर्यकृद्वचनमेतद्विद्युपपद्यते ।

६ तत्तथेति । कस्य विभाषेत्यस्यः परस्मैस्य मङ्गो मङ्गारब्धो
 एतानेन विधेय इति विषयभेदाच्चादेवातो ऋष इत्यस्य बाध इति भावः ।

॥ अक्षयशस्त्रम् इति ॥ अक्षयशस्त्रपर्वोऽस्मिन्निमित्तिनामव्ययशस्त्रम्
 अक्षयः तत्त्वविधायाः कश्चिद् भवतीत्येव तस्य पञ्चमस्य शब्दाश्चत्वारस्तद्वद्वत्
 भवतीतिरिति तस्यान्तर्भावविशेषः ॥ वस्तुतस्तु 'व्यस्य कोव' इति सूत्रे
 चत्वारस्तस्य ज्ञेयं यत् मुक्तः पञ्चः, तेषां पञ्चस्य निर्दुष्टत्वाद् ॥ वर्णमहमयस्तु
 क्षुद्रमव्याकृष्येव पराक्रियते भाष्यमुक्ता ॥

अक्रियमाणे सेद्वग्रहणे 'कारि-त्' इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति, इदं च । नित्यत्वाणिलोपः प्राप्नोति । तत्र कृते 'एकाचः' इतीद-
प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकदेशविक्रयानन्यत्वात् एव करोतिर्भव-
तीति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदन्वितम्'
इत्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां नाधीयत इत्यनित्य एवेका-
गमः । इति तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तत इदप्रतिषेधः,
निवृत्तस्य प्रतिषेधप्रशङ्क्यत्वात् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वस्मादपि
विधौ स्थानिवद्भावं इत्यनाधिलोकम् ॥

(उद्घोषः) नन्वेतेन णिलोपो विधीयत इति कथमित्येव भावः
स्यात् आह—इति कृत इति ॥ ननु परत्वादेवेति कृते णिलोपः
सिद्ध इति किं सेद्वग्रहेनेत्यत आह—अक्रियमाणे इति ॥ ननु
य एकाच्चाद्यः 'कृ' इति सोऽयं न भवतीति कथमिद्वृत्तिषेधोऽत
आह—एकदेशेति ॥ कार्यगतेति । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्य-
त्वम्, तद्वैपरीत्येनैवानित्यत्वं चाधीयत इति भावः । अत्रापि
सेद्वग्रहणमेव मानम् ॥ ननु पूर्वमित्यर्थे णिलोपे कृते प्रतिषेधेन
निवृत्तस्य कथं नेत्यत आह—इति स्थिति । इति परतो णिलोपे
क्रियमाणे—इत्यर्थः ॥ अनाधिलोक्योक्तमिति । उदाहरणे हि णिलो-
पस्य सान्निध्यवर्त्तनेकाचः परत्वाभावादिगुणेष्वप्राप्तेः पूर्वं णिलोपे-
ऽपि दोषाभावात् कारावधारणार्थं सेद्वग्रहणं न्यर्थं सत्सदन्वितत्वं
प्रापयतीति भावः ॥ 'एकाचः' इति विहितविशेषणं चानैशिलेदमि-
त्यपि बोध्यम् । वस्तुतः 'एवं तर्हि नार्थः सेद्वग्रहणेन' इति
भाष्यस्य 'तत्र सूत्रे विहितविशेषणात्' इति शेषः । तदुक्तं भाष्यं
सैकदेशवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(१५५३ सेद्वग्रहणाभावे दोषवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ अवचने हि णिलोप इदप्रति-
षेधप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) अक्रियमाणे हि सेद्वग्रहणे णिलोपे
कृते 'एकाचः' इतीदप्रतिषेधः प्रसज्येत । कारि-
त्वम्, हारितम् ॥

(योगविभागेन सूत्रप्रत्याख्यानभाष्यम्)

एवं तर्हि नार्थः सेद्वग्रहणेन, नापि सूत्रेण ।
कथम् ?

सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति—'नि-
ष्ठायाम्' (७।२।१४), नेदृ भवति ।

१ तदन्वितत्वं—पूर्वस्मादपि विधौ रक्षणमिदं नित्यत्वम् ॥
२ 'आधिलेद' इति क. पाठः । छ. पुच्छते पाठस्तत्रे मन्त्रोक्तं पाठः ।
मन्त्रपुराणमन्त्रोक्तं पुच्छते नार्थं पाठ उपक्रम्यते, किन्तु 'आधिलेद-
विलिपि' भाष्येव पाठ उपक्रम्यते । अथनेव च पुच्छा पाठ इति अविशब्द-
व्याख्यायतीत्ये, 'आधिले' इति पाठस्यावश्यकता । मन्त्रोक्तं—वृत्तञ्च यथे-
षन्—इत्यदिवा इत्यवशिष्टोक्तम्—इत्युक्तं—नेत्येव व्याख्या—वृत्तञ्च इति
विहितविशेषणं चानैशिलेदमिति बोध्यम्—इति उदघोषोक्तम् । अत एव
'एवञ्च इति' इत्येतत् 'एवञ्च इतीदं प्रतिषेधः' इति व्याख्यानमिदमेव
क. छ. पुच्छतेन निर्दिष्टं च अत्र वर । भाष्यम् 'अपि' उपसर्गात्पुच्छ-
पाठः । तद्वैपरीत्योक्तं पुच्छते निर्दिष्टमपि ॥
३ उदघोषोक्तम् । म. पुच्छते न ॥

ततः—'जेः' । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेदृ भवति ।
कारितम् । हारितम् ।

ततः—'वृत्तम्' । वृत्तमिति च निपात्यते ।

[किं निपात्यते ?
णैर्निष्ठायां लोपो निपात्यते ।]

किं प्रयोजनम् ?

नियमार्थम् । अत्रैव निष्ठायां णैर्लोपो भवति ना-
न्यत्र ।

क मा भूत् ?

कारितम् । हारितम् ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—वर्तितमन्त्रम्, वर्तितता
मिक्षा ।

ततः—'अध्ययने' । अध्ययने चेत् वृत्तिवर्तते—
इति ॥

(प्रदीपः) सप्तमे योगविभाग इति । 'नेरध्ययने वृत्तम्'
इति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते कमविपर्ययवाधीयते ।
'जेः' इत्येवो योगः । तत्र 'निष्ठायां' 'नेदृ' इति वर्तते । ततः
'वृत्तम्' इति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थं,
अनेकप्रयोजनत्वाविपातनानाम् । अथवा 'वृत्तम्' इत्येकदोषा-
श्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्यगुणनिषेधावर्त्तं भविष्यति ।
ततः 'अध्ययने' इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्याध्विषोपनिय-
मार्थः ॥

(उद्घोषः) कमविपर्ययश्चेति । 'वृत्तम्' इत्येतदन्वे वृत्तमपि
मन्त्रे स्वस्मिन्नीयमित्यर्थः ॥ ननु णिलोपनियमेन कृतार्थो योगः कार्यं
गुणप्रतिषेधं कृतार्थवत् आह—अनेकेति ॥ ननु गुणभावे विषये
संभवति कथं नियमावधेय—इत्यस्मत्सादाह—अथचेति ॥ अर्धविशो-
पेति । 'वृत्तेरध्ययन एव नान्यत्र' इति । [भाष्ये—निष्ठायां
नेदृ भवतीति 'धीरित' इति सूत्रसोपपुच्छोऽतः । अत एव
मन्त्रवर्त्तकस्य वृत्तसाधनम् ।]

(१५५३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ वृधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं
सार्वधानुकत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वृधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् ।

किं कारणम् ?

१ 'निष्ठायां लोपो निपात्यते' इत्येव क. पुच्छते ।
२ 'विशेषेति' इति क. छ. छ. क. पाठः ॥
३ 'जेः' इति सूत्रे 'धीरितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इत्येवो
निष्ठायाधित 'नेदृ इति' (७।२।१४) इत्येवो नेदृ इत्युक्तं इत्यर्थः ।
४ तद्विनिश्चयसंकेते विधिरेव व्यापयति व्यापारान्तरिकमन्त्रोक्त-
विमुक्तम्—गुणभावे विषये इति ।
५ वृत्तेरध्ययने । वृत्तशब्दोक्तं कान्दस्यः । तत्राभ्युपगम्ये दोषभावे पुन-
रुक्तविषये निमित्तस्य निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये च निर्दिष्टपाठो यः भवत्येव
आह ॥
६ [यत्रोक्तं भाष्ये क. पुच्छते वर १२१३ ।
७ उपसंख्यानविधिः । यत्रोक्तं नेदृ इत्येवोक्तं व्याख्यानम् ॥

समवात् । अत्र सूत्रे निमित्तादेशानुश्रवणाप्यन्तेभ्यो यथाप्रयोगमन्वादि-
प्रत्ययकल्पनम्, 'उकि लोप.' इत्यत्र कल्पनवत् । तदाह भाष्ये—
क्वाविदीति । यैस्तस्मानुवात्तन्निर्वाहय सृजकृतोऽपि तस्यावश्यकत्वं
मिति तदेवाहुः । अत्र सूत्रे च ग्रहणं न कार्यमिति भावः ।
व्याकरणान्तरे च तथैव कृतम् । गेरैर्न स्यादेत्यादेर्ये तु पदयेऽनु-
वादत्वमत्र इत्याशयः ॥ प्रत्ययान्तरम्—व्याकरणान्तरपठिताम्लवा-
दन्यत् ॥

अयादेशो चेति । तदनुवादके शास्त्रे इत्यर्थः । गिञोपामावायेति
भावः । निमित्तत्वेनाश्रयणेनापूर्वस्य तस्य कल्पनादलोपपट्टवान्-
त्वव्यवहारो भाष्ये । अन्यथा सूत्रे पाठस्य निर्विवादत्वेन 'सूत्रे कः
मल्लो निर्दिष्टः' इति सन्देहे प्रत्ययान्तरकरणमेव दोषो न तु सूत्रे
करणमपि दोष इति कैयटोक्त्याल्लया न मायसामञ्जसम् ।
नतोस्तु व्याकरणान्तरपठितस्मानुमतिमात्रं नापूर्वमुपसङ्ख्यानमिति
भावः ॥

(दोषद्वयनिराकरणभाष्यम्)

उभयं क्रियते न्यासे एव ॥

(प्रदीपः) भाष्यकारो गुह्यलक्षणमनाहस्य यथान्यास सम-
र्थयितुमाह—उभयमिति । यद्यत्र कश्चिद्ग्रहणमयादिशार्थं क्रियते
तन्नाभिधेयं कृत्वा विधीयते तदा स्यादेव लाघवम् ॥

(उद्घोषः) उभयं क्रियत इति । अत्र पाठः, तेन प्रत्यया-
न्तरं च बोधयत इत्यर्थः । कृमः सर्वपातक्यानुवादकत्वात् । 'येन
पद्येभ्योऽपि कैयटोक्तमपेक्षम् । तेनैव पट्टादिवर्णयोगकृत्वं सूचि-
तम् । अन्तोदाचाद्यभ्येते सूत्रे पठन्त इति न स्मरेदह इत्याहुः ॥

१ अन्तोदाचि । अयामप्येति सूत्रे 'आम्' मयवत्त्व पाणिनिस्तद्विदः ।
अथ भातु इत्यादिपठ्य मस्यथा मयोगद्वयेन वेदतुल्यम् । कल्पनीया इत्यर्थः ॥
२ सूत्रस्येति । यदि वक्तुमशक्यं यथाभीष्टं तर्हि तद्विधेयमन्वादेऽपि
विहितम्, अयामप्येति चान्तेऽपि आसत्वेनानुवादत्वमिति । तैत्तिरीयकाराणां
सूत्रे 'हृत्' ग्रहणमङ्गुला गुणमवत्ये गुणं वच विधेय इत्यर्थः । तदेवाह—
तदेवास्तिपति ॥

३ 'अत्र सूत्रं च वस्तुमहय' इति उ पाठः ॥
४ व्याकरणान्तर इति । अत्रिद्विधेयत्वेन हि व्याकरणान्तरादौ
अपि व्याकरणान्तरे वस्तुमहय विधाय शून्ये विहितः कश्चिदङ्गुले लोकोक्तः । अत्र-
वापि अत्रिद्विधेयत्वेन व्याकरणान्तरेण केतमेवमादादाप्यत्र ॥ अत्र
पश्चात् मस्यवाचनितस्य व्याकरणान्तरपठिताम्लपठितस्य व्याकरणानुपपत्तेः
अत्रिद्विधेयत्वात्प्राधान्यवशेन वेदतुल्योक्तम् ॥

५ भेदेनेति । अनेन सूत्रेण केन व्याकरणान्तरेण विधायेति हि तत्पठेऽपि
वस्तुमहय इत्यर्थः ॥

६ सप्तुपादह इति । अयादेशात्तदाकेचित्सूत्रे निमित्तकृतोऽपि
ग्रहणं कार्यम्, अतस्तत्पठ्यते च अस्मिन् सूत्रे लक्ष्यं कार्यमिति भावः ॥

७ 'विदोऽत्र आयादेति आया' इत्यत्र च उ पुनरुक्तो पाठः ॥

८ 'अत्र सूत्रे निमित्तकारणे' इति उ पाठः ॥

९ 'मिति आया' इत्यत्र 'विदोऽत्र आयादेति आया' इति मन्मो-
द एव, उ पुनरुक्तो पाठः ॥

१० अत्र पाठस्येति । अत्र च विदः इति भाष्यस्य अत्र सूत्रे पाठः किमे-
तेषां पाठेन च इत्युक्तयोऽनुभवेति इत्यर्थः । किन्तु इति कृपायाः अयाम-
पि अत्रिद्विधेयत्वात्प्राधान्यवशेन वेदतुल्योक्तम् ॥

(१२८६ निषेधसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १६)

३०५४ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६ । ४ । १६ ॥

(६५५६ पठ्यन्तन्यासे दोषवार्तिकम् ॥ १५)

॥ * ॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यञ्ज-
नान्तेषूपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेत् व्यञ्जना-
न्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रशमय्य गतः । प्रतमस्य
गतः ॥

(प्रदीपः) केचिदाचार्येण 'ल्यपि लघुपूर्वस्य' इति पञ्च-
न्तमप्यापिताः, अन्ये तु 'लघुपूर्वात्' इति पञ्चम्यन्तम् । अत्र
पट्टीमात्रित्वाह—ल्यपीति ॥ प्रशमय्येति । धर्मेति
ब्रूते 'मित्रा हस' इति हस, तत्र गेः पूर्वं व्यञ्जनं न लक्ष्यति
अयादेशो न प्राप्नोति । न चात्र व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते
इति शक्यमाश्रयितुम्, चक्राद्यदिप्राचीनामपि प्यन्तानामया-
देशप्रसङ्गात्—प्रचक्रस्य गत इति । न चाव्यवहिते सम्भवति
व्यवहितपूर्वमाश्रयितुं युक्तम् । तैत्तिरीय प्रणव्य-प्रत्ययन्यासा-
दावेन स्यात्, अत्र छायेपस्यासिद्धत्वात्तु पूर्वं निर्भवति । अयापि
व्याधयत्वाद्दोषस्यासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि भूतपूर्वगत्या
लघुपूर्वताधयोऽयादेशः स्यात् ॥

(उद्घोषः) अत्रिद्विधेयत्वात्तु सारात्सूत्रे पञ्चम्यन्तवार्तिकेनै-
वावधारिते पञ्चानुवादो न युक्तोऽत आह—केचिदिति । उच्येः

११ सूत्रेण—मल्लस्य सूत्रादनुवादकत्वेन ॥

१२ अयास्यमिति । अयादादप्येति हि व्याकरणान्तरे विहितस्य मल्लस्य
आनुपगत्यानुपपत्त्या कल्पते न तु मल्लस्यकल्पनमिति न आचरणीय-
विचारो युक्तः । अत्र चालस्य सूत्रेणैकस्मिन्वाक्येऽपि अयादादप्यन्तव्यतिरिक्त-
कालेन व्याकरणमिति भावः । सर्वे वेदतुल्यविधेयत्वात्तु चरे वेदतुल्योक्तमिति
तत् पठ्यत्वात्तु ॥

१३ उ उ पुनरुक्तोः 'ल्यपि लघुपूर्वस्य' इति एवमात्रं मर्हति ।
माधोवादिप्रत्ययसूत्रेण यामात्रेण 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्येव न तु केच्ये-
वाचार्येण कश्चित्पुनरा- पाठोऽपि नित्यं केचिदपि पठ्यन्तः । एतदेवमिति
हस्तकृत्यादिपठितोऽपि सूत्रस्य आलोचयितुं यद्यपि व्यवहिते उभयविधोऽपि
पाठो निर्दिष्टः सत्यपि इति चेत्, आर्द्धकृता पञ्चम्यन्तपाठस्य विद्वान्प्रत्यय-
वेदिकमितिद्वयवि हस्येन पाठस्य मर्हति च एव पाठो निर्दिष्टः इति
मन्यते । उ उ पुनरुक्तोऽपि एवमात्रमन्वेन वीजतु नरनरौद्वात्रिद्वय-
मात्रं मल्लस्यसूत्रोक्तं पठ्यन्त इत्येव ॥

१४ अत्र मल्लस्य मल्लस्येति सूत्रस्यातोऽपि तस्य निमित्तवत्त्वमन्वेति
तस्मात्पञ्चम्यन्तं मल्लस्येतिद्वयमात्रं व्याकरण- व्यापिकात्—तस्मै प्र-
त्ययेति ॥

१५ अत्र 'लघुपूर्वस्य' इत्यप्येव पञ्चम्यन्तवार्तिकेन च व्यञ्जित्वाभ्यवृत्त-
विषयकः स्यात् इत्यर्थः । अत्र च मल्लस्येतिद्वयमात्रं दोषाभावेन व्याकरण-
दोषवदनाथ व्याकरण—अत्र पूर्वं व्याख्याति । अत्र च पञ्चम्यन्त-
वार्तिके 'व्याकरण' इति पठ्यत्वात्तु पठ्यत्वात्तु इति भावः । मल्लस्य-
मिति तस्मात्तुल्योक्तम्—पठ्यत्वात्तु ॥

(लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया दोषनिवारकभाष्यम्)
[स तर्हि सानुबन्धकस्य निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः । कथमध्याप्य गतः ?]
अथवा-लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे-
त्येवं न भविष्यति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे
पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(प्रदीपः) लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लक्षणिक-
स्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बितप्रतीतिगोचरत्वात्, प्रतिपदोक्तस्य तु
प्रलक्षत्वाद्विलम्बितप्रतीतिविपर्ययात् । आकृतौ च पदार्थे इयं
परिभाषा, न व्यची । तत्र हि सर्वस्या व्यची लक्षणेन प्रवर्ति-
तव्यम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठा-
ध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) आकृतौ चेति । इदमत्रैकमिलसकृदपेक्षितम् ॥
एषि श्रीशिष्यभट्टकृतसवीगमंजनगोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

अथ षष्ठस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकम् ।

(१२८८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । २ आ. १)

३०६० स्यसिचूसीयुदतासिपु भाव-
कर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रहदृशां वा
चिण्वदिद्र च ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

(भावकर्मणोरुपदेशे षष्ठद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)
(चिण्वद्वावाधिकरणम्)

कथमिदं विधायते भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
आद्योस्त्रिधावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति ?
किञ्चातः ?

यदि विधायते-भावकर्मणोर्ये स्यादय इति,
सीयुट् विशेषितः, स्यसिचूतासयोऽविशेषिताः ।
अथ विधायते-भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय
इति, स्यसिचूतासयो विशेपिताः, सीयुडविशेषितः ।
उभययो चिण्वद्वावोऽविशेषितः ॥

यथेच्छसि तथास्तु ।

(प्रदीपः) कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनि-
र्देशः-भावकर्मणोर्ये वर्तन्ते स्यादय इति । अथ भावकर्मभिभाषी
प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते-भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो
ये स्यादय इति । तत्राद्ये पक्षे भावकर्मस्य स्यसिचूतासयोऽविशेषितत्वं,
द्वितीये गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुक्त्याप्यंशितत्वात्सम्भव इति,
प्रश्नः ॥

यदि विधायते इति । यदि प्रत्ययानुरोधेन मुदयार्थ-
परिग्रहः ॥

सीयुट् विशेषित इति । 'आर्धधातुके' इति पतंवे,
न च सीयुट् आगममात्रस्यार्धधातुकसंज्ञास्ति-इति सामर्थ्या-
त्सीयुडाद्यार्धधातुके गृह्यते । तस्य च सम्भवति भावकर्मभि-
धावित्यमिलयः ॥

स्यसिचूतासय इति । भावकर्तृकर्मणां लक्ष्देशार्थत्वेन
वाक्ये व्यवस्थापितत्वात्, विहरणानामतन्त्रत्वात् ॥

अथेति । भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्धसम्प्रत्ययमिति
भावः ॥ सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययेक-
देशत्वात्समुदावाचययोः पौर्वापर्यभाषादागमे गुणजाते साग-
म्यकस्य प्रत्ययादयः संज्ञाः, अर्थोभिरसम्बन्धः, ॥ तदवयवस्य-
इति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वात्सम्भनः प्रत्ययवयवयोः
पौर्वापर्यं । अतोऽनन्तरं कथितपाठः- 'उभययोऽपि चिण्वद्वावो-
ऽविशेषितः' इति, तत्र न दोषोऽनन्तरपन्थायः । किं तर्हि ।
पञ्चद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविधयाभ्यापना-
दविशेषितविषयत्वाद् इत्यर्थः ॥

(उद्घोतः) नैवैवद्वयपरिग्रहमात्रेण सूचीयुटोऽपि किं
नोऽत्राभिहितं आह-युगपत्तु ॥

ननु सीयुट आगमत्वाद्भावकर्मवृत्तित्वासंभव इति कथं सीयुटो
विशेषितवमत आह—आर्द्धधातुकेति ॥

शास्त्रे—‘सावंधातुके यय’ इति यत्र स्वभाष्ये । स्वादीनां साधार-
णत्वेन तद्व्योतकत्वमपि नेति भावः ॥

ननु मुख्ये समवति योऽग्रहणमन्याय्यमत आह—भूयसामिति ॥
अविशेषित इति । भावकर्मणोरित्यनेन विशेषणेनेति भावः ॥

भाष्ये—चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । चिण्वद्भावविषयः
सर्वोऽविशेषित इत्यर्थः ॥

(प्रथमपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु—भावकर्मणोर्ये स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—सीयुट विशेषितः, स्यसिचतासयो-
ऽविशेषिता इति ।

स्यसिचतासयश्च विशेषिताः ।

कथम् ?

भावकर्मणोर्योग्यं भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्ति-
ष्यन्ते ॥

(प्रदीपः) स्यादयोऽपीति । स्याद्यनुत्प्रेरितमेव प्रयो-
जनं—भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति ।
यैषा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो
लक्षणाश्च भावकर्मणी अभिधत्ततीति न कश्चिदोपः ॥

(उद्योतः) ननु भावकर्मणोर्भंगिलेन स्यादीनामनुवृत्तावि-
कर्मनेष्टसिद्धिरित्यह—स्याद्यनुत्प्रेरिति । ‘ये स्यादयो विदित्वाते
भावकर्मणोर्भवेन्नित’ इति वाक्यभेदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु
लक्षणेनैव तयोर्धेयोऽस्मात्त्वापुनस्तथा तदभिधायकत्वं व्यर्थमित्यत
आह—यथा चेति । अन्यथा स्यादीनामानर्थव्यापकयोग एव न
स्यादिति भावः ॥ समुदायार्थेति । परस्परसमभिन्यासादस्माद्विदित-
त्वाभावाचीनीति भावः ॥ अभिधत्ततीति । घोषवन्तीत्यर्थः ॥

(द्वितीयपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अथवा पुनरस्तु—भावकर्मवाचिनि परतो ये
स्यादय इति ।

ननु चोक्तं—स्यसिचतासयो विशेषिताः, सीयुट-
विशेषित इति ।

सीयुट च विशेषितः ।

कथम् ?

भावकर्मवाचिनि परतः सीयुट नास्तीति कृत्वा
भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ॥

(प्रदीपः) भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रन्याया-
श्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं मित्रेण रूपेण यथासम्भवं स्यादिति
सम्बध्यते । अथवा विषयसत्त्वमेवोऽऽधीयते, भावकर्म-
विषयेषु स्यादपि चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषस्यावकाशः ॥

(उद्योतः) नन्वेकस्य द्वन्द्वस्य सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं
च युगपत्र संभवतीत्यत आह—तन्त्रन्यायेति ॥ अत्र पक्षे ‘स्यसि-
चसीयुद्तासिपु’ इति द्वन्द्वानुपपत्तेराह—अथवेति ॥ भावकर्म-
विषयेष्विति । अथकर्मविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयेष्वित्यर्थः ॥

(इदसंयन्धिनिर्णयोपक्रमभाष्यम्)

अथ ‘इट् च’ इत्युच्यते, कस्यायमिदं भवति ?

अङ्गस्येति वर्तते ।

यथेयमङ्गस्यादित इट् प्राप्नोति, अडाहवत् ।
तद्यथा—अडाटौ टिट्त्वादादितो भवतः ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । स्यादीनामागमसम्बन्धे
पट्टयनिर्देशात् प्रश्नः ।

स एवाह—अङ्गस्येति वर्तत इति । प्रकरणस्य नियो-
जकत्वं चेदाश्रीयते तदाऽनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवा—
‘अङ्गस्येति वर्तते’ इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अत्रत्य
निमित्तं यत्तत्त्वेदायम इत्यर्थः ॥

इतरस्त्वहमेवानेनामभित्वेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—यद्येव-
मिति ॥

(उद्योतः) ननु स्यादीनां हुतावादिहृत्वाश्च वेपामेवैदं
सिध्यति, किं प्रश्नेनेत्यत आह—स्यादीनामिति । स एवेति ।
ननु सिद्धान्ती । हुतावां पृथ्वन्तत्वाभावेनापभित्वे प्रमाणाभावात् ।
हुतेर्विधियोऽङ्गत्वाभावे प्रकरणस्य विनियोजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः ॥
एवं व्याख्याने ग्रन्थच्छायाभङ्ग मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ-
वेति ॥

१ उ. पुष्के ‘आर्द्धधातुके इति’ इति प्रतीकं दृश्यते ॥

२ साधारणत्वेनेति । स्यादीनां सर्वकर्मणोऽसाधारणत्वेन भावकर्मणोऽप्युक्तत्वं
तेषां न सम्भवतीति भावः ॥

३ ननु स्यादीनां लक्षणाशास्त्र भावकर्मवाचकत्वेन योऽस्माद्व्युत्पन्नश्चेत्यत
आह—यथा च द्वन्द्वपदानादिति । द्वन्द्वपदकर्मणोऽपि साहित्यवाचीन्यपि न
योऽवावृत्तिरिति भावः ॥

४ ये स्यादय इति । ‘आर्द्धधातुके यय’ इति यन्त्रिधापक्षे ये स्यादी-
नामनुवर्तनाद्येति तदर्थं विधीयन्त इति स्यादीनामपि भावकर्मवाचित्वाद्य-
भवाः यथ उपपन्न इति भावः ॥

५ एकस्य द्वन्द्वस्य—भावकर्मणोरित्यस्य, सामानाधिकरण्यं—सीयुट,
वैयधिकरण्यं—स्यादिति ॥

६ द्वन्द्वानुपपत्तेरिति । एवं भावकर्मणोरित्यस्य सामानाधिकरण्यवैय-
धिकरण्यस्य च हविस्वशास्त्राभावाद्द्वन्द्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

७ भावकर्मविषयकेति । भावकर्मविषयकं प्राज्ञं लक्षणेभवेति, भावक-
र्मोक्तोर्भा विहितत्वात् । तन्त्रव्यवहाराविषयकं च स्यादीनां सीयुटश्च भवतीति
न दोषः ॥

८ ‘भावकत्वस्य’ इति छ, झ, ञ, ट, वा, य ॥

(इदसंयन्त्र्याक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनां भविष्यति ।

एवमपि पष्ठभावाच्च प्राप्नोति ।

ननु च 'भावकर्मणोः' इत्येषा पष्टी ।

नैषा पष्टी ।

किं तर्हि ?

अर्थनिर्देशं एवास्ते सप्तमी-भावे चार्थे कर्मणि चेति ॥

(प्रदीपः) पष्ठभावादिति । इच्छामानेण स्यादी-
नामापस्मिन्त्वमभ्यसित्यर्थः ॥

ननु च भावकर्मणोरित्येषा पष्टीति । पष्टीनिमित्त-
त्वात् पष्टीत्युच्यते । यथा नञ्श्लोदक पादरोधः । इह भाव-
कर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्य-
सम्भवात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपतिष्ठत
इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य पष्टीप्रकृतौ निमित्तभावः ॥

इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमी मत्वाऽऽह—नैषा
पष्टीति ॥

(उच्यते) इच्छामानेनेति । श्लाघामिभिः प्रमाणैरेव शेष-
लक्षणम्, न तु केवलेच्छत्यर्थः ॥

कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य पष्टीनिमित्तत्वमव ग्राह—इहेति ॥

(इदसंयन्त्रिसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि 'भावकर्मणोः' इत्येषा सप्तमी स्यादि-
ष्यति सप्तम्याः पष्टी प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्य' (१११।६६) इति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ।

अर्थेऽसप्तम्याद्भावकर्मवाचिनि शब्दे कार्यविज्ञा-
स्यते ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु स्यामिष्यत् प्रकाशयितुमाह—एवं
तर्हीति । भावकर्मवाची प्रत्यय उपचारात् भावकर्मशब्द-
वाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी 'स्यसिचसीयुद्-
वासिपु' इति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थाणां पष्टी प्रकल्प-
यति ॥

चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपयाह—न सिध्यतीति ।
तत्र हि 'ति' शब्दस्य प्रयोजन शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषो-

पस्थान यथा स्यात्, अर्थं मा भूत् । शब्दश्च शब्दात्
वहिर्भूतः, अर्थस्त्वन्तर्भूतः, निरसब्दो वहिर्भावाची ॥

पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह—अर्थेऽसप्तम्यादिति ॥

(उच्यते) ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्पष्टीप्रकृतिर्न स्यादव
ग्राह—कार्यातिदेश इति । 'स्यादिपु' परतोऽञ्जनादीनां चिन्व-
त्कार्यं भवति 'इति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः ॥ अर्थं मा
भूदिति । 'अनपदे कुप्' इत्यादौ यथा ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) एवमपीति । न हि सीयुटो भावकर्मवाचिना
प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति, सीयुटस्तदवयवत्वात् ॥

(योगविभागेनाक्षेपनिवारकभाष्यम्)

एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते—'आर्ध-
धातुकस्येद' यावानिष् नाम स सर्थे आर्धधातुकस्य
भवतीति विज्ञेयम् । ततः—'बलादेः', बलादेराध-
धातुकस्येद भवतीति ॥

(प्रदीपः) आर्धधातुकस्येदिति । परिभाषेयं कियते,
यत्रेद विधीयते तत्र 'आर्धधातुकस्य' इत्युपतिष्ठते । तेन स्यादी-
नामेवासत्त्वामपि पष्टीप्रकृत्या विदुर्भवतिष्यति । 'व्वादिभ्यः
सार्धधातुके' इत्यत्र विरोधादार्धधातुकत्वेति नोपतिष्ठते ॥

(उच्यते) असत्त्वामपीति । आर्धधातुकत्वेत्युपस्थाने प्रत्या-
सत्त्वाऽऽर्धधातुकपदेन स्यादीनामेव ग्रहणात्स्यादय इय संन्यन्ते ।
सीयुट्पिपे च सीयुवादि गृह्यत इति भावः ॥

(योगविभागाक्षेपभाष्यम्)

यद्येवम्, स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति, चि-
न्वद्वावध्याविशेषितो भवति ।

तत्र को दोषः ?

स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति, अञ्जनप्रहृदशां
वा चिन्वदिति कचिदेव चिन्वद्वाच्यः स्यात् ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । स्यादीनामपि धातुपयोगात्
पुनः शुलभापादविशेषितचिन्वद्वाच्यः । आर्धधातुकग्रहणे ह्यु-
पतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणदायकसम्बन्धयोग्यपष्ठपुपादा-
नादयमयः स्यात्—'अञ्जनप्रहृदशां वा चिन्वद्भवति यत्र
कचिद्, यत्र नु स्यादय सन्ति तस्मादिदं' इति । यथा 'कर्तुं
कथं सलोपय' इत्यत्रेति भावः ॥

१ 'स्यादीनामेव' इति च अ. झ. पाठः ॥

२ 'निर्देश एषा पष्टी' इति च अ. झ. क. पाठः ॥

३ 'असप्तम्यादाविति' इति अ. झ. पाठः ॥

४ सप्तमी—भावकर्मणोरिति सप्तमी ॥

५ यत्र हि—तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इति ॥

६ अर्थं मा भूदिति । अर्थे—सप्तमीनिर्देशे 'अनपदे कुप्' इत्यादौ यथा
स्यसिचसीयुद्वासिचिद् भवति तस्मात्स्यादय इत्यत्रेति भावः
तस्मात्स्यादय इत्यत्रेति भावः ॥

७ 'आर्धधातुकस्येद' इत्यत्र परिभाषायां तदर्थेवाह—इति इति ॥

८ विरोधात्—आर्धधातुस्यार्धधातुकयोर्विरोधः इत्यर्थः ॥

९ 'आर्धधातुकस्येद' इति परिभाषायां यत्रेवमेव यत्र स्यादीनां
सीयुट्पिपेति सन्त्येव तदाह—आर्धधातुकस्येति उपस्थान इति ॥

१० कर्तुं कचिदिति । तत्र हि एते चकारस्य चरितार्थः यत्र
चाप्यत्र तत्र सत्येव भवति यत्र हि तत्र हि, तत्राऽऽयति ॥ इति इति, चिन्वद्वा-
च्यं तत्र भावः चरितार्थ इति भावः ॥

(उद्योतः) अविशेषितश्चिष्वद्भाव इति । तद्विषयो इना-
दितिर्यहः । नन्विदसन्नियोगेन विधीयमानश्चिष्वद्भावस्तत्रैव भवेत्,
न यत्र क्वचिदित्यत्राह—यथा कर्तुमिति । अन्वाचयश्चिष्वद्भावश्च
इत्यर्थः ॥

(अनुवृत्त्याऽऽक्षेपनिरासभाष्यम्)

एवं तर्हि स्यादीनेवात्रापेक्षियामहे । स्यसिचसी-
युदतासिपिवद् भवति, अज्ज्ञानग्रहदृशां वा चिष्व-
त्स्यादिव्यति ॥

(प्रदीपः) स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्परि-
त्यागेनाश्रुतकल्पनाया अपुत्रकत्वात् प्रत्ययापेक्षत्वादस्येति भावः ।
सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिष्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीना-
मार्धधातुवोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादित्वा सम्बन्धः ॥

(उद्योतः) प्रत्ययापेक्षत्वादस्येति । अज्ञसंज्ञाया इत्यर्थः ।
अज्ञादीनामज्ञाना चिष्वद्भावविधानाध्यत्म्याकाङ्क्षाया प्रत्ययानां सति-
हितानामेव बोधयत्वास्तत्रैव इति भावः । एवमागमविधौ उपयु-
क्तानां स्यादीनां पश्चाच्चिष्वद्भावो नान्यत्र इत्युक्तम् ॥ वस्तुतः पूर्वं
चिष्वद्भाव उपयुक्तानां पश्चादित्वा सप्तम्यो युक्ततर इति स
एव भाष्यार्थः इत्याह—सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यादिति । अयमत्र
भाष्यार्थः—पूर्वं चिष्वद्भावे उपयुक्तानेव स्यादीन् अनेद्विधिवान्ने
आर्धधातुकरेनापेक्षियामहे इति ॥

(इदुद्देश्यत्वाच्छेदकाक्षेपभाष्यम्)

“ के पुनरिममिदं प्रयोजयन्ति ?

येऽनुदात्ताः ।

अथ ये उदात्तास्तेषां कथम् ?

सिद्धं तेनैव परत्वात् ॥

(प्रदीपः) के पुनरिति । सर्वेभ्य इत्येते न च प्राप्नो-
तीति नत्वा प्रश्नः ॥

॥ एव परमिश्रयनादकृते—येऽनुदात्ताः । अथ ये
उदात्तास्तेषां कथम् ? सिद्धं तेनैव परत्वादिति ।
किमेव भवान् भग्यते इत्यर्थः ॥

(उद्योतः) स एवेति । न तु विद्वान्तवारी, हेयत्वादुल-
पशुमेति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

उदात्तेभ्योऽपि अनेनैवेदेपितव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

कारण्यतेः कारिष्यते । हारिष्यते । इतोऽसिद्धत्वात्
‘जेरनिति’ (६।४।५१) इति णिलोपो यथा स्यात् ॥

(प्रदीपः) ततः सिद्धान्तवायाह—उदात्तेभ्योऽपीति ॥

अथवा सिध्यानार्थदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने
परत्वादित्यन्ते । आचार्य आह—उदात्तेभ्योऽपीति ।
उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ‘अद्वन्द्वोः स्ये’ इत्यनुदात्तेभ्योऽपि
इद्विधानात् । तुल्यत्वाप्यायस्य तेभ्योऽप्यनेनैवेद्विधिः ॥

इतोऽसिद्धत्वादिति । ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात्
विध्यति णिलोपः । अपि चेदसन्नियोगेन विधीयमानश्चिष्वद्भावो-
ऽपि भवति । अन्यथैतदभावे चिष्वद्भावो न स्यात्, संनियो-
गशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् । अन्वाचये तु विज्ञा-
यमाने स्याच्चिष्वद्भावः । यथा कर्तुः क्यद्, सलोपाभावेऽपि ॥

(उद्योतः) सुखयत्याह्वायस्येति । यथोदात्तेभ्यो नित्यत्वा-
दयमेवेद्विधिति तथा ‘अद्वन्द्वोः स्ये’ इत्यादिष्वप्येऽप्यनेनेह, तस्यापि
बलादिलक्षणत्वादिति भावः ॥

फलान्तरं दर्शयति—अपि चेदिति ॥ अन्वाचये विवति ।
असति तात्पर्यमाहक एककारणप्रयोगे समुच्चयस्यैव प्रतीतिः स
युक्त इति भावः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथं पुनरिच्छता भवता उदात्तेभ्योऽनेनैवेद-
लभ्यः, न पुनरनेनास्तु तेनैति—तेनैव स्याद्वि-
प्रतिषेधेन ।

(समाधानभाष्यम्)

नित्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन् प्रामोत्यकृतेऽपि ।

न त्वस्मिन् कृते स प्रामोति ।

किं कारणम् ?

अवलादित्वात् ।

तस्मादनेनैवेदेपितव्यः ॥

(प्रदीपः) नित्योऽयमिति । बलादित्यानपेक्षणात् ।
आकृतिपक्षे च शब्दान्तरत्वाभावात् शब्दान्तरप्राप्त्याऽपि
नास्त्यनित्यत्वम् । भावकर्मावर्थापेक्षणादस्य बहिष्कृत्यमिति चेद्,
तस्यापि बलादित्यापेक्षत्वाच्चास्त्यन्तराश्रयमिलदोषः ॥

(उद्योतः) ननु बलादित्यक्षणे इति तत्तीक्ष्णः प्रामोति, नसति
तद्वदित्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्योऽत्र आह—आकृतिपक्षे
चेति । व्यक्तियुक्ते हि स न्याय इति भावः । वस्तुतोऽत्र लक्ष्यानु-
सारात्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाङ्गीकार इति बोध्यम् ॥ तस्यापि
बलादित्येति । अर्धकृतवद्विद्वत्त्वस्यानामप्यनेनैव बोध्यम् ॥

(सूत्रप्रयोजनोपन्यासभाष्यम्)

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

१ तत्रेव—इति भावः ५६ ।

२ ‘आसि’ इति अ. पु. ४६ ५६ इत्येते ।

३ ‘विषयमुपयुक्तानि’ इति म. पा. ४० ।

४ ‘सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्’ इति म. ४. ४०२ ।

५ ‘पुनरिच्छतासि’ इति म. उ. ४. ४. पा. ४ ।

६ ‘तेनैवेति’ इति म. पा. ४ । ‘तेनैव इति’ इति म. उ. ४. पा. ४ ।

७ ‘ननु च नित्योऽयम्’ इति म. उ. ४. पा. ४ ।

(१२८९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २)

३०६२ आतो लोप इटि च ॥६॥१४६४॥

(लोपाधिकरणम्)

(इद्रग्रहणालोपभाष्यम्)

इद्रग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) इद्रग्रहणं किमर्थमिति । इह 'अवि-
कृति-आर्धधातुके' इति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्द्विषेपणविशेष्यभावे
च कामचारात् तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेताननुभूतविशे-
पणेन वा इटः समुच्चयसंभवादेकपक्षसम्भवः ॥

तत्र यदि तावद्विशेषणसम्बन्धात् आगेवाचेद् समुचीयते,
अत्राधिकाराक्षितप्रत्ययविशेषणाच्चाजादेः प्रत्यय इति विज्ञायते ।
तैर्इद्रग्रहणमन्यार्थं विज्ञायते, अजादेरितोऽजादिना प्रत्ययेन
समुच्चयमावात् । तदा 'क्रिदार्धधातुके' अजादेरेव विशेषणे
व्यवतिष्ठेते, नेटः, क्रित्वासम्भवाद्यार्धधातुफलव्यभिचाराभा-
वात् । ततश्च दासीवेत्यादावालोपप्रसङ्गः ॥

अथाजादेः प्रत्ययस्य क्रिदार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां
प्राक् सम्बन्धः, पश्चादिता समुच्चय, तदाऽन्यर्थः—अजादौ
'क्रित्वासंभवात्' इति चाकारलोप इति, तदेद्रग्रहणमन्यार्थम-
क्रिदर्थमन्यार्धधातुकार्यं च भवतीति 'दासीय-पपिय-व्यत्यरे' इति
सर्वेनेति आलोपः प्राप्नोति ॥

अथ क्रिताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुचीयते, तदा 'अच्या-
र्धधातुके' इति विशेषणद्वयमविशेषात् द्वावपि क्रिदितायुपनिपत-
तीति अक्रिदर्थमेवेद्रग्रहणं विज्ञायते । तेन पपियेत्यादावालोपो
भवति, दासीय व्यत्यर इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति ।
अनुभूतविशेषणद्वयसम्बन्धेन तु क्रितेऽटः समुच्चये पूर्ववत्स-
र्वेनेत्यालोपप्रसङ्गः ॥

अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः—आर्ध-
धातुके चेति च' इति, तदा सार्वधातुकार्यमिद्रग्रहणं विज्ञायत
इति व्यत्यर इत्यादावालोपप्रसङ्गः । तदाऽपि क्रितीति विशेषण-
द्वयमार्धधातुकस्यैव स्यात् न त्वेदः, सार्वधातुकस्येदो क्रित्वाजा-
दित्वाव्यभिचारात् । अनुभूतविशेषणेनार्धधातुकेनेटः समुच्चये
सर्वेनेत्यालोपप्रसङ्गः । तदेवमेकपक्षसम्भवात् प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) इह वदूनां पक्षणां समवाचिनामैकैकस्य पतिप्रदे-
शप्रयोजनभेदे इद्रग्रहणस्य भवतीति प्रयोजनप्रशङ्गेन कतमः पक्षोऽत्र
गृह्यत इति प्रश्नपर्यवसानं दर्शयितुमाह—इहाचीति ॥ अन्यत-
मेन—अचा, विठता, आर्धधातुकेन वा ॥

तत्राननुभूतविशेषणेन केनचिदितः समुच्चये इतरद्वय यथासम्भवं
विशेषणत्वेन योज्यमित्याह—तत्र यदीति ॥ अजादेरित इति ।
येदाधिकारनवात्सम्युच्चयेति भावः । अजादेरितोऽजादिप्रत्ययान-
र्थावादिता तात्पर्यम् । इद्रग्रहणेन चागमस्य प्रत्ययस्य सामान्येन
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ दासीयेति । दायावोराशीर्लङि आत्मने-
पदोत्तमपुरुषे लीटुटि च हवादिरेट् सम्भवति । तस्य विट्त्वं नास्त्वैव,
नार्धधातुकत्वं चाव्यभिचारीति भावः ॥

अथाननुभूतविशेषणेनाजादिप्रत्ययेनेद्रमुच्चय इतीमं पक्षं दर्शयति—
अथाजादेरिति ॥ व्यत्यरे इति । रा दाने, लङि 'कठोरि
कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकचननमिदं । अजादित्वाच्छ्रयो
लुक् । तत्र मध्यमे द्यो लोपः, भावव्यत्योरस्त्वनिटः प्राप्नोतीति दोषः ।
तदा सार्वधातुकार्यमित्येवमुपपादयति—तदाऽचीति ॥

(६५६३ इद्रग्रहणप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ इद्रग्रहणमक्रिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इद्रग्रहणं क्रियते, अक्रिडिति लोपो
यथा स्यात् । पपिय, तस्यियेति ॥

(प्रदीपः) इतरः क्रिताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं,
पश्चात् द्वयोरपि विशेषणद्वयसम्बन्धमाश्रित्याह—इद्रग्रहण-
मक्रिदर्थमिति ॥

(उद्घोषः) यं वृत्तिः पक्षो वक्ष्यानुतोपास्तितान्तो
मान्ये । तदाह—इतरः क्रितेति ॥

(उपसंप्तानभाष्यम्)

सार्वधातुके चादीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । इपमूर्जमवमित आदीति ॥

(प्रदीपः) आदीति । दान, केवलादास्तृतीया 'छन्दसि
लुक्लृट्' इति लुक्लोरन्यतरः । ऐचिदन पदकाराः 'आ-
अदि' इत्यवगृह्णन्ति । केचिदैकपक्षं मन्यन्ते तेषामावागम इति
पक्षः । तत्र लङि के. 'मन्त्रे पच' इति लृक् । लङि तु छान्द-
सत्वाच्छ्रयो लृक् । खी वा सति द्विवचनरूपे 'छन्देति
च' इति वक्ष्यमिति द्विवचनाभावः । सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वा-
च्छ्रवभावः ॥

(उद्घोषः) 'केवलादास्तृतीया' इत्युपपादयति—आ
अदीति । आदीत्युत्तमपुरुषैकचनन इति रूपम् । तत्रावमहवादि-
नामादाननप्रार्थः । अन्येषां दाननर्थः । 'गुटुगोरन्यतर.' इत्येद-
दिशदयति—तत्र लुङीति ॥

अजादेरित इति । इहा'मत्स्यादिमन्त्रपञ्चमार्ग', इद्रग्रहणस्य
च षेयुदात्तादिभ्यश्चद्विषयकत्वं दर्शयति ॥

१ मध्यमे' इति च. छ. छ. पाठः ॥
२ 'मन्त्रे पच' इति च. छ. पाठः ॥
३ 'विशेषणाच्चाजादे' इति च. छ. पाठः ॥
४ 'केदद्रग्रहण' इति च. छ. पाठः ॥

५ समुच्चयमावादिषि । दासीवेत्येतां लीटुटि प्रत्ययस्येदोऽक्रिदित्वा-
वादादिना मन्त्रेन समुच्चयमावादिष्यः ॥

६ 'नेटा इत्येदरेता क्रित्वाट' इति च. छ. छ. पाठः ॥
७ 'आतो लोप' इति च. छ. पाठः ॥

(उपसंख्यानसमर्थकभाष्यम्)

ननु च यथैव 'फिङ्गति' इति वर्तमाने इद्ग्रहण-
मफिङ्गर्थम्, एवं 'आर्धधातुके' इत्यपि वर्तमाने
इद्ग्रहणं सावर्धधातुकार्यं भविष्यति ।

न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

न हि फिङ्गता अज्जविशेष्यते-अचि भवति, कत-
रसिन् ? फिङ्गतीति ।

किं तर्हि ?

अचा फिङ्गद्विशेष्यते-फिङ्गति भवति, कतर-
सिन् ? अचीति ।

किं पुनः कारणमचा फिङ्गद्विशेष्यते ?

यथा इद्ग्रहणग्रहणेन विशेष्यते ।

अस्ति चेदानीं कचिदिडनजादिः, यदर्थो विधिः
स्यात् ।

अस्तीत्याह । दासीय, घासीय-इति ॥

(मदीयः) दासीयेति । इडः सीयुटि तस्य वद्वक्काद्-
जादित्वाभावः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

तच्चर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ?

न कर्तव्यम् । आर्धधातुकत्वात् सिद्धम् ।

कथमार्धधातुकत्वम् ?

उभयथा छन्दसीति पक्षनात् । अन्येऽपि हि
धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ॥

(१२९० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ३)

३०६४ घुमास्यागापाजहातिसां

हलि ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

(१५६५ प्रतिषेधोपसंख्यानपार्श्विकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ इत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृत-
पावान इति दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) इत्वे वकारप्रतिषेधो यक्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ।

इद मा भूत्-घृतं घृतपावानः पिपत यसां यस-
पावानः पिपत-इति ॥

(मदीयः) इत्य इति । यकारस्य निमित्तभावेन प्रति-
षेध-यकारप्रतिषेधः । यकारस्यार्थः न भवतीत्यर्थः य

घृतपावान इति । 'आतो मनिन्-इति कनिप् ॥

वत्सपावान इति । 'दबापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति वसा-
शब्दस्य ह्रस्वः ॥

(उद्घोतः) वकारस्य साक्षात्प्रतिषेधेन सबन्धावगादाह-
वकारस्येति ॥

इत्वे इति । यपि पदमध्यर्था कचिदुल्लेखे संप्रति पञ्चमानं,
भाष्यन्दिनशार्पार्था य दीर्घः पश्यते; तथापि कचिच्छायायां
हस्तपाठोन्नेपणीयः ॥

(उपसंख्यानान्तेपभाष्यम्)

यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी
पीवरी ?

(१५६६ समाधानपार्श्विकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

नैतदीत्यम् ।

किं तर्हि ?

ध्याप्योरेतत्सम्प्रसारणमिति ॥

(मदीयः) धीवरीति चोक्तमिति । 'जनसगच्छनां
सन्तुल्लोः' इत्यत्रोक्तम् ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

स तर्हि प्रतिषेधो यक्यः ?

न यक्यः । यनिवेष भविष्यति, न कनिचिति ॥

(मदीयः) यनिवेष इति । कनिषु छन्दसि दृष्टान्ति-
धानात् भविष्यति । भाषायांमपि 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यते' इति
दृष्टिप्रदष्ट्यात् प्रयोगानुसरणार्थात्, प्रयोगागतावादिभ्यो नास्ति
कनिषिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र पार्श्विकारम्भो ज्याया-
नित्याहुः । 'स्यः कश्' इति क्तिपि यस्या इत्यत्रेत्यस्यादर्धनात् ॥
भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययतत्वेनेन, यथा-आवृणोति-
त्यत्रोगमः ॥

(उद्घोतः) ननु वनिष्यतिदृष्टमिदृश्ये प्रतिषेध आवाप-
योऽत्र आह-कैनिष्विति ॥ भाष्यकारमतेन त्विति । प्रत्यय-
कथनप्रत्यय निर्वचने 'ह्रस्वोऽङि' इति वनेसात्राभावेनाप्रवृत्त-
मिति भावः ॥ अत्रेदं चिन्तय-प्रत्ययकथनप्रत्यय निर्वचनेति
भाष्यन्तेऽत्रोक्तः । यद्युक्तं किमपीदं भवत्येव, यत्वे इतीत्यस्याना-
नादित्यस्यात् । अत्र दृष्टं 'यवायोः संप्रसारणम्' इति पार्श्विके 'पीवरी-
पीवरी' इति पार्श्विकं गृह्यते । 'यवाः' इत्यत्र 'कामाद्यम्' इति-
एतत्प्रत्ययेनाह इत्यत्र च विवेकः । 'येन' इति इति एतत्प्रत्ययार्थे
किमनेन ग्राह्यमिति चेन्न 'य' इति प्रत्ययोऽर्थः चेन्न यत् । यत् य
यवायोः संप्रसारणम्' इति कदेरनुचितं बोधय ॥ [५५५५५]

१ 'यवाः' न प्रत्ययकथनार्थः इति छ. ५.३३.४

२ 'यवायोः' इति छ. ५.३३.४

३ 'यवायोः' इति छ. ५.३३.४

४ 'यवा' इति छ. ५.३३.४

५ छ. ५. ३३.४. 'कनिष्विति' इति छ. ५. ३३.४. 'कनिष्विति' इति छ. ५. ३३.४.

६ 'कनिष्विति' इति छ. ५. ३३.४.

७ 'यवायोः' इति छ. ५. ३३.४. छ. ५. ३३.४. [ ]

८ 'यवायोः' इति छ. ५. ३३.४.

वाचित्तप्रत्याख्यानयोः क्लेशव्यापेद्वेभ्यः किपोऽनभिधानमिति 'दधातेवा' इति भाष्यनेकेत्युक्तिः—इतीदमापन्ताश्रुप्रभयुक्तमेव । न च विनिगमनाविरहादपरीत्यमेव स्यादिति वाच्यम्, अस्य सङ्गदयस्योपपत्तिरहितत्वात्तस्य च विपरीतत्वादिति बोध्यम् ।] भिषा-
विस्वादावीर्यवैषम्येयसिद्धात् न न, व्याभयत्वात्—इति 'जनसन-'
इति स्वैर्भाष्य उक्तम् ॥

(१२९१ तिषेधसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. ४)

३०७२ न माहयोगे ॥ ६ । ४ । ७४ ॥

(अडाप्रतिषेधाधिकरणम्)

(प्रतिषेधप्रतियोगिजिज्ञासाभाष्यम्)

कस्यायं प्रतिषेधः ?

आटः प्राप्नोति ॥

अटोऽपि त्विष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) कस्यायमिति । यदि द्वयोरप्यटोरिहानुद्वया
प्रतिषेधस्ततोऽजादीनामपि प्राप्नोति । अधानन्तर्यादाटः
प्रतिषेधस्तथा सति माहयोगेऽनिष्यमाणोऽपि अट् प्राप्नोतीति
मत्वा प्रश्नः ॥

स एवानन्तर्यामाभित्वाह—आटः प्राप्नोतीति ॥

(उद्घोषः) पक्षे द्वयोरपीति । समुदायापेक्षायां 'अनन्तर-
स'—इति परिभाषाऽनुप्रस्थानादिति भावः ॥ अटपीति । मध्येऽपि
सदृशादिति भावः ॥

स पक्षेति । न तु सिद्धान्तवादी । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्य-
मिति न चोक्तवचनमिति भावः । व्यवहितत्वादनुवृत्त्ययोगेना-
स्मरणं कर्तव्यमेवेति तत्पर्यम् ॥

(अहसाप्रकभाष्यम्)

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'लुङ्लृङ्ळश्चडुदात्तः' (६।४।७१) इति ॥

(प्रदीपः) इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेऽपि स्वरित-
त्वादधिकारेऽपि दोषप्रतिविधानसम्भवादाह—न कर्तव्य-
मिति ॥

(उद्घोषः) प्रकृतानुवृत्त्या सिद्धमिति वदतः सिद्धान्तान्
आश्रयमाह—इतर इति ॥ द्विविधा घनुवृत्तिः—लोकिकी, शास्त्रीया
च । तत्रापे परिहारः—समुदायेति ॥ अन्व आह—स्वरित-
त्वादिति ॥

(अटनुवर्तनाक्षेपभाष्यम्)

यदि तदनुवर्तते, 'आडजादीनाम्' (७२) अट्
चेत्यडपि प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अडपि प्राप्नोतीति । अटोर्द्युगपदेका-
गम्यपेक्षाऽऽदित्वं न सम्भवतीति पूर्वोक्तप्रसङ्गः, यथा—ल्लेडो-

ऽडाटोः । ततः पक्षेऽपि सति 'ऐशिट' इत्यादि न विध्यति,
एशिष्टेत्याद्यनिष्ठं प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) 'एकागम्यपेक्षाऽऽदित्वं' इति पाठः । 'एकागम्य-
पेक्षानामादित्वं' इति पाठे एकागमिनोऽपेक्षायां—संनये तदपेक्ष-
मादित्वं न सम्भवतीति कथयित्वाख्येयम् ॥

(समाधानभाष्यम्)

अस्तु, अटि कृते पुनराट् भविष्यति ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रतौ द्वये पदार्थे
कृतेऽप्यटि शब्दान्तरत्वाभिहितसद्धानाद्याटा भवितव्यमिति
मत्वाऽऽह—अस्तिवति ॥

(उद्घोषः) द्वये पदार्थे इति । तत्र हि प्रतिषेधं कथं-
णभेदाच्छब्दान्तरत्वे सत्याय भवितव्यमित्यर्थः ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि अटि कृते पुनराट् प्राप्नोति—अकार्षांस्,
अहारांस् ॥

(प्रदीपः) इतरौ यथेकस्मिन्नागमे कृते परस्परं प्रतौ-
स्ततो हस्तादीनामप्यटि कृते आट्प्रसङ्ग इति मत्वाऽऽह—इहा-
पीति । ननु चाटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वाद्वाजादित्वाभावः ।
यद्यपि शास्त्रापेक्षाऽऽसिद्धत्वं तथापि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोच्यते,
यथोक्तं—'मार्थादीन्वाचार्थानाम्' इति । परिहारान्तरसद्धानाद्या-
ऽसिद्धत्वं नोक्तम् ॥

(उद्घोषः) यथोक्तमिति । 'अरसो मात्' इत्यत्र । तत्र
हीत्वादीनामसिद्धत्वात्प्रयुक्ताभावेनाव्यादिप्रसङ्गे नोदितेऽयं परि-
हारः । मर्थः—स्थानी 'म'शब्देनोक्तः । ईदृशैश्च—ईदृशश्चैन ।
न चास्मां करणनायामसिद्धत्वं भवति, शास्त्रीये स्मृतिरूपमिति
तद्भावः । प्रकृतेऽपि 'अजादीनाम्' इत्यस्य 'अजादिप्रयोगरूपभाष्यम्'
इत्येव प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तत्पर्यम् ॥ ननु मा भूचनाति-
द्वल्यम्, इह तु 'अजादेरद्वल्य' इति शास्त्रीयमेव रूपं युज्यत इत्यसिद्धत्वं
भवत्येवेत्यत आह—परिसरान्त्वरेति ॥

(प्रत्याक्षेपसमाधानभाष्यम्)

अद्व्यचनाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अद्व्यचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि
कृते आट् स्यात्तदा लुङ्लृङ्ळश्चडुदात्तागममेव विदध्यात् ॥

(पुनः प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि अद्व्यचनाच्च स्यात्—येहिष्ट, येहिष्ट ॥

(प्रदीपः) इहापि तर्ह्येति । यद्यपि कृते आट् न
भवति, ततोऽपि न स्यात् ॥

(समाधानभाष्यम्)

आद्व्यचनाच्च भविष्यति ॥

(प्रदीपः) आद्व्यचनादिति । यद्यप्यन स्यात्तद्विधान-
मनर्थकं स्यादित्यर्थः ॥ ननु विकल्पितत्वाद्वाटोर्द्वयभावे आट्

१ 'इहापि तर्ह्येति' इति च. फ. पाठः ॥

कर्तव्य इति अटि सति न प्राप्नोति । नैव दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यदा बाधितुमाद्योऽशक्यत्वात् । अथवा सन्दिग्धप्रवृत्तिरङ्गमोऽसन्दिग्धप्रवृत्तिनाऽऽदा बाध्यते इत्येव वाक्यार्थः । यथाऽन्यत्रोक्तम्—अन्यवचनाच्चकारा-कणात् प्रकृतस्याप्यपवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य—इति ॥

(उद्योतः) सामर्थ्यं विषयवृत्ति—ननु विकल्पितेति ॥ सामर्थ्यात्पयोने विकल्पः फलदीप्ताख्येनोक्तम्—उत्तरार्थेनेति । एवं चादौ दुर्बलत्वेन बाधवत्त्वायोग इति भावः ॥ ननु वैपदं दुर्बलत्वादा बलवत्ताऽऽदा तस्य बाधापत्तावद्बुद्धिदुर्बलत्वात् आह—अथवेति । उत्तरार्थत्वादेव सन्दिग्धप्रवृत्तिकत्वं तस्य । एवं चादो-ऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याद्यप्येव इति भावः ॥ अन्यत्र—‘इको गुणवृद्धी’ इत्यादौ ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

इहापि तर्हि आह्वयचनात् प्राप्नोति—अकार्पात्, अह्वयर्पात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्त्वग्रहीताभिप्रायो विशेषाभावं गत्वा-ऽऽह—इहापि तर्हि ॥

(समाधानभाष्यम्)

अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ।

किं चकच्यमेतत् ?

न हि ।

कथमनुच्यमानं गंस्यते ?

अह्वयचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृतेऽटियोऽजा-दिस्तत्र स्यात्, अनुचनमनर्थकं स्यात् ॥

(प्रदीपः) अकृतेऽटीति । अजादिग्रहणसामर्थ्यात् कृते ऋटि सर्वस्मादादिवाददोष भेदेन, विधानसामर्थ्या-दियमभिभाषावसायः—ह्लादीनामभेदे, अजादीनां कृतेऽकृते वाऽटि आह—इति ॥

(उद्योतः) ननु ‘अकृतेऽटि’ इति विशेषलाभः कथमत आह—अजादिग्रहणेति ॥ भेदेनेति । अन्यथाऽऽट्येव विद-ध्यादिति भावः ॥

(प्रकाशान्तरेण समाधानभाष्यम्)

अथवा—उपदेश इति वर्तते ।

अथवा—आर्धधातुक इति वर्तते ।

अथवा—कुंल्लङिति द्विलकारको निर्देशः—कुल्ल-विपु लकारादिषु योऽजादिरिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाह भवति । न च करोतिरूपदेशेऽजादिरिति आहभावः ॥

अथवाऽऽर्धधातुक इति वर्तते इति । तेनार्धधातु-कसंज्ञकलकारोर्त्तिकाले योऽजादिरित्येव भवति ॥

(उद्योतः) न च करोतिरिति । उपलक्षणमेतत् ॥

(समाधानाक्षेपभाष्यम्)

सर्वथा—येज्यत—ओप्यत इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि—

(प्रदीपः) सर्वथेति । करोत्यादिवयजादीनामटि सत्या-जभावादित्यर्थः । ‘असिद्धवद्वाभात्’ इत्यसिद्धत्वप्रत्याख्या-नाय सर्व एवागो प्रकाश उक्ताः, इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः ॥

(उद्योतः) करोत्यादिवदिति । ह्लादीनामभेदेति श्वव-सापनात् ॥ स्थित एवेति । प्रतिपत्तिभावार्थमारभ्येति सूत्र इत्यर्थः । ‘आदीद’ इत्युपलक्षणं ‘आट्य’ इत्यादिल्लोऽपि ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

अजादीनामटा सिद्धम्

(भाष्यम्) अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा ॥

(चार्त्तिकक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि वृत्त्यर्थमाह चकच्यः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

वृत्त्यर्थमिति चेददः ।

(भाष्यम्) अटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

(चार्त्तिकव्यकरणभाष्यम्)

यदि तर्ह्यटो वृद्धिरित्युच्यते—

(समाधानाक्षेपे श्लोकवार्तिकम्)

अस्वपो हसतीत्यत्र

(भाष्यम्) अस्वपो हसतीत्यत्रापि रोक्तृवे कृते वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) अस्वप इति । स्वपेर्लङ्, सिप् । ‘अङ्गार्थ-गालवयो’ इत्यद् । शब्दलुक् । सकारस्य स्वं ‘इति च’ इत्यु-त्त्वम् । तत्राहुर्न बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

(भाष्यम्) धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥

तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—‘अटः’, अचि वृद्धिर्भवति । ततः—‘उपसर्गादिति’ वृद्धिर्भवति । ततः—‘धातौ’ इत्युभयोः दोषः ॥

दोषः

३ उपसर्ग इति । तेन बाधवत्त्वात्तदपि न माह, उपसर्गदेशमा-दित्वावासात् । एवं द्विलकारनिर्देशव्यतिरिक्तं दोषम् ।

४ ‘धातौ धातुवर्ति’ इति च. घ. द. ३

१ ‘यपद’ इति दुर्बलं इति घ. पा. ३

२ ‘उट्-उट्-उट्-इति’ इति घ. पा. ३ । ‘कुंल्लङ्-इति’ इति घ. पा. ३ ।

३ ‘उपदेशे’ इति दुर्बलं । तेन बाधवत्त्वात् ‘अजादीनाम्’ इति दोषः

(वार्तित्रयतरणभाष्यम्)

इह तर्हि—आदीत्, आदीत्—‘अतो गुणे’
(१।१।७) इति पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) आदीदिति । ‘नेटि’ इति वृद्धिं प्रतिषिद्धां
परत्वाद्बुद्धिं वाधित्वा पररूपं प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

पररूपं गुणे नाटः

(भाष्यम्) आटो नेति चक्ष्यामि ।

तत्तर्हि चक्ष्यम् ?

न चक्ष्यम् ॥

(प्रदीपः) पररूपं गुणेनाट इति । अटं उत्तरे गुणे
पररूपं नेति चक्ष्यमित्यर्थः ॥

(प्रकरान्तरेण समाधानश्लोकवार्तिकम्)

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

(भाष्यम्) यद्यप्येतदुच्यते, अथ वै तर्हि उल्लो-
मङ्क्ष्याटः प्रतिषेधश्चेदितः, स न चक्ष्यो भवति ॥

(प्रदीपः) ओमाङोरुसि तत्सममिति । औङ्गरीयत्-
औङ्गीयत्-औङ्गीयदित्यत्र बुद्धिं वाधित्वा परत्वात् ‘ओमाङेय’
‘उल्लपदान्तात्’ इति पररूपं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो चक्ष्य
इत्युक्तम् । यदा तु पररूपविधौ ‘नाटः’ इत्युच्यते तदोल्लो-
माङ्क्ष्याटः पररूपप्रतिषेधो न चक्ष्य इति तुल्यमेतद्भवति,
न तु गौरवप्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) न चक्ष्यमित्यस्य—‘गौरवावहमेतद्वच्यं न,
यत् ओमाङोरुसि यद् प्रतिषेधवचनं तेन तुल्यमेतद्वचनं’ इति योगेन
दर्शयन्त्याचष्टे—औङ्गरीयदिति । ‘अटश्च’ इति पुनर्विधानार्थेन चेन
वक्ष्यामि सिद्धिरिति भावः ॥ न तु गौरवप्रसङ्ग इति । ‘आङ-
जादीनाम्’ इत्यस्याकर्णाय । ‘अटश्च’ इत्यत्र मात्राहानेर्लघुवमप्यति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

छन्दोऽर्थं तर्ह्यटं चक्ष्यः—अरेण कृष्णा, त्रित
एतमायुनम्, ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वितीमतः
सुरुचो येन आवः ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घः

(भाष्यम्) छन्दसि दीर्घां बहुलं दृश्यते । तद्यथा-
पूरुषः, नाटक इति ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

एवं तर्हि—आयन्, आसन्—इणस्त्योर्यण्लोपयोः
कृतयोरनजादित्वाहर्दिनं प्राप्नोति ॥

(समाधाने श्लोकवार्तिकम्)

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥

(भाष्यम्) अन्तरङ्गत्वात् वृद्धिर्भवति ॥

तस्मादर्थे आट्ग्रहणेन ॥

(प्रदीपः) अन्तरङ्गत्वादिति । यण्लोपो हि बहिरङ्गो ।
वृद्धौ कृत्यां ‘इणो यण्’ ‘ए’ इति योगविभागाधयणात् यणो-
ऽभावः । स्वार्थयत्वादान्तादिवद्भावो नास्ति, तादृष्यानतिदेशात् ।
‘ध्रसोरङ्गोपः’ इति तपरकरणादोपाभावः । एतच्च ‘वार्णादाङ्गं
बलीयः’ इत्यनाधिलोकम् । तदाश्रये हि बुद्धिं वाधित्वा यण्लोपं
स्याताम् । अटा सिद्धे आङ्गचनमेव ङापकमन्ये वण-
चन्ति—‘मवलेपा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीयः’ इति । तस्या हि
सत्यां यण्लोपयोर्बुद्धिं वाधित्वा प्रवृत्तयोः ‘आयन्—आसन्’ इति न
स्यादित्वाद्बिधीयते ॥

(उद्घोषः) बहिरङ्गाविति । प्रत्ययभयत्वात् ॥ यणो-
ऽभाव इति । तत्तथावादेनै रूपं सिद्धमिति भावः ॥ तादृ-
ष्येति । अन्तादिवर्णनामवृत्तिर्भवेत्स्थानतिदेशादित्यर्थः ॥ अना-
धिलोके । कस्यानुसारादनामवयवम्, अयुगपत्प्रातिर्वा । इङ्गत्
‘अथैवाताम्’ इत्यादेर्लोकैः न भिधानम्, पक्षयोः फलभेदापत्तेरि-
त्याहुः । निरूपित चेद ‘इ’ ‘आ’ इत्येतेन्दुवेषरे ॥ अन्य इति ।
अत्रचिर्वीचं तु भाष्यविरोधः ॥

(संमदः)

अजादीनामटा सिद्धं

वृद्धयर्थमिति चेदटः ।

अस्वपो हसतीत्यत्र

घातौ वृद्धिमटः संरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणे नाट

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घ

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

(१२९२ विधिवत् ॥ ६ । ४ । ३ अ. ५)

३०७४ अचि श्रुधातुभृत्वां योरि-

यडुवडौ ॥ ६ । ४ । ७६ ॥

(इयङाधिकरणम्)

(६५६७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ ३ ॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां

छन्दसि बहुलम् ॥ ३ ॥

(भाष्यम्) इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि

यहलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्त्वं पुपेम् । तनुत्वं पुपेम् । विष्वं पश्य । विपुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे । त्र्यम्बकं यज्ञामहे ॥

(प्रदीपः) तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यधिकारादभिप्रेत्यभावात् यणादेशः ॥ तनुवमिति । अधातुत्वादाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥ विष्वमिति । विसृते—इति 'सत्सुद्विप'—इति क्तिप् । अत्र नित्यं 'धोः सुप्' इति यणि प्राप्ते पक्षे उवङ् विधीयते ॥ सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ॥

(उद्घोतः) ननु ब्रह्मावपक्षे पूर्वरूपं स्वादत्त आह—वा छन्दसीति । पूर्वसर्वगदीशोऽप्यत एव न । तत्र ब्रह्मचानां यणादेशेन पाठः । यनुर्वेदिना-उवङ् विधिश्च इति बोध्यम् ॥ विसृत् इति । किपि 'गतिनारकोपपदाना'—इति सुत्तत्तेः पूर्वं सप्तमोऽपवादित्वात् 'आदेशप्रत्ययोः' इति पत्वं 'विष्व-विपुवम्' इत्येतेति बोध्यम् ॥

(१२९३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ६)

३०८० एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य

॥ ६ । ४ । ८२ ॥

(सूत्रार्थदर्शकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणस्य नियौ, ब्राह्मणस्य नियः ?

अङ्गाधिकारात् । अङ्गस्येति वर्तते ॥

एवमपि—परमनियौ, परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

गतिकारकपूर्वस्यैवेत्येते ॥

(प्रदीपः) ब्राह्मणस्य नियमिति । 'अन्वेभ्योऽपि ह्रस्वते' इति ताच्छील्यादिषु नियः क्तिप् । ततः कर्मणा सम्बन्धः । सत्यपि वा पूर्वैर्मणा सप्तम्ये परत्वात्सोपपदं 'सत्सुद्विप' इति क्तिप् बाधित्वा ताच्छीलिकः विन्भवति ॥

गतिकारकपूर्वस्येति । परमसन्दोऽन गतिर्न च स्वर-कम् । किन्तु—उत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम् ॥

(उद्घोतः) ननु 'सत्सुद्विप'—इति सोपपदे इति उपपत्तमात्रे नानभिधायित्वेन स्यात् आह—अन्वेभ्योऽपीति ॥ परत्वा-दिति । ताच्छील्यमपि नानाधायौ सोपपदस्यावयवः । निरुपपदस्य भावन-वत्त्वमप्यत्र इति भावः ॥

गतिकारकपूर्वस्यैवेति—नियमः, सपूर्वपदस्य चेद्वतिकारकपूर्व-स्येवेत्येते न तु गतिकारकपूर्वमित्रस्येति इत्यर्थः । तेन निन्यतु-त्यादि सिध्यति । एतेन यणिव्येकान्यतापत्रत्वात्त्रायं नियम इत्यपारम्भः । एवकारस्यानन्वयापेक्षया । इयं भाष्यकृत इष्टिः ॥

(६५६८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥ * ॥

(भाष्यम्) यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वो-पधस्येति चक्यम् । स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च ।

स्वरपूर्वा—निन्यतुः, निन्युः ।

पदपूर्वा—उङ्यौ, उङ्यः । उङ्यौ, उङ्यः ।

उभयपूर्वा—ग्रामण्यौ, ग्रामण्यः । सेनान्यौ, से-नान्य इति ॥

(उद्घोतः) इदानीं वार्तिकं व्याचष्टे—स्वरपदेत्यादि ॥

(६५६९ उपसंख्यानप्रयोजनवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ असंयोगपूर्वं ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) असंयोगपूर्वस्येत्युच्यमाने, अनिष्टं प्रसज्येत—उङ्यौ, उङ्यः । उङ्यौ, उङ्यः ।

असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) उङ्याविति । भागे कर्तरि याऽन क्तिप् । ईश्वरः संयोगपूर्वः ॥

(उद्घोतः) भागे इति । संप्रदादित्वात् । कर्तरि—'क्तिप्' इत्यनेन । पश्चाद्विधेयमतासः । 'पदपूर्व' इत्यत्र पदस्येन प्राप्तव-यत्त्वानभिधायकस्य प्रयो बोध्यः । तेनोद्गीष्टस्यादाचारिकप्रत्याहर्तृ-क्तिप् न गण्य । अत एव प्रत्याख्यानं न विरोधः । तस्यानभिधान-मेवेत्यन्ये । पठद्वचनारम्भेऽपि परमनिधायित्वादाविति प्रसङ्गात्-गाव भाष्यकारेष्टिरवश्यं । तेन स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यात-प्राग्भवेन ॥

(वार्तिकाधिसंसाधकभाष्यम्)

तत्तर्हि चक्यम् ।

न चक्यम् । 'धातोः' इति धर्तते, धातुना संयोगं विरोधपिप्यामः—धातोः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति ।

उपसर्जनं यं संयोगः, न चोपसर्जनस्य विरोध-णमस्ति ।

० 'स्वरपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

८ 'पदपूर्वोपधस्य' इति छ. पाठः ॥

९ 'उभयपूर्वस्य' इति छ. पाठः ॥

१० 'ईश्वर' इति छ. ट. पाठः ॥

११ 'वर्तते, यत्र धातुना' इति छ. ट. पाठः ॥

१२ उपसर्जनं वा इति । असंयोगपूर्वस्येत्यत्र प्रदीपभाष्यान्वयवद-र्शनात्तत्र संयोग इत्येव । न विरोधस्तत्तद्विरोध-प्राग्भवेन विरोध-प्राग्भवेन ॥

१ 'विपु'—इति, यत्र सत्सुद्विप इति उ. पाठः ॥

२ 'पूर्वस्येति' इति छ. पाठः ॥

३ 'विपु निरुपपदा' इति छ. पाठः । 'नियौ निरुपपदा' इति छ. ट. पाठः ॥

४ 'विपु निरुपपदा'—ताच्छील्यस्येति ॥

५ 'स्वरपूर्वोपधस्य' यत्र यणादेशः इति छ. ट. पाठः । यण्येति ताच्छील्यः ॥

६ 'स्वरपूर्वोपधस्य' इति छ. ट. पाठः । 'स्वरपूर्व' यत्र सत्सुद्विप इति छ. ट. पाठः ॥

धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति ।

अस्त्यन्यत् धातोरित्यनुवृत्तौ प्रयोजनम् ।

किम् ?

इवर्णं विशेष्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यच्च धातोरिवर्णं, भविष्यमेव तस्य यणादेशेन 'इको यणचि' (६।१।७७) इति ॥

(प्रतीपः) धातोरिति । भविष्यमानधातवयवसंयोगपूर्वस्य यनित्यर्थः ॥

उपसर्जनमिति । अन्यपदार्थं प्रति ॥ न चोपसर्जनस्येति । सम्यन्धशब्दादन्यदुपसर्जनं पदान्तरवाच्येनार्थेन सम्बन्धं नोपैतीत्यर्थः ॥

अस्त्यन्यदिति । गुणप्रधानसन्धिषो प्रधानस्य सत्यर्थत्वे विशेषणसम्बन्धेन नाभ्यम्, अनर्थत्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन सम्बन्धयेत् ॥

यच्च धातोरिति । यथा-कुमार्यो-इति । ननु 'मयी' 'पानी' इत्यादावधातोः पूर्वसर्वगदीर्घवाधनार्थो यण मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हि-इयङ्वापनार्थत्वाद्यणादेशस्याधातोरिनकोऽप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्थो धातुमहणस्यासृष्टिर्न भवति ॥

(उद्योतः) पदपूर्वमहणमपि प्रत्यासयातुमाह—(भाष्ये)-तत्पदोत्थादि ॥

सम्यन्धिशब्दादिति-गमकस्योपलक्षणम् ॥

गुणप्रधानेति । इवर्णं प्रति आध्यान्वेनान्वयसंभवे सवोगविशेषणत्वमन्याप्यमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्यस्यापि 'इवर्णं धातुं प्रति विशेष्यते' इत्यर्थः ॥

पूर्वसर्वगदीर्घवाधनार्थं इति । स तु 'ई-ऊ' इत्यादी चरितार्थः ॥ इयङ्वाधनार्थत्वादिति । 'उत्सर्वसमानदेशाक्षरवादाः' इति न्यायादिति भावः । न चायं न्यायः श्रमकलङ्कपुष्पमिचरितः, वेपु-मिह्वेन, प्राक्तेरिति पदेन, पुस्त्यादित्यनेन च वक्रपदेऽपि अन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । ननु तस्य तदभावे कस्यापि भाषास्यसमानाद्वाप्यसामान्यविन्यायो तदपवादत्वमपि सम्भाव्येत । क्सादनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भाष्यस्य-निषादानामनेवार्थत्वादाह-चित्तामर्थ्यात्-त्यर्थः । उकार्यमजानानस्य शङ्का—(भाष्ये) अस्त्यन्यदिति । आचार्यदेशीयसोत्तरम्—यच्च धातोरिति ॥

(१२९४ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ७)

३०८२ वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

(६५७० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वर्षाभूपुनर्भवश्च ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'वर्षाभू' इत्यत्र पुनर्भवेत्येति वक्तव्यम् ।

पुनर्भवाः, पुनर्भवः-इति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

वर्षाहन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्यो, वर्षाभ्यः । हन्भ्यो, हन्भ्यः । कारभ्यो, कारभ्यः । पुनर्भवाः, पुनर्भवः ॥

(प्रतीपः) वर्षासु भवति, वर्षा ना भवते-प्राप्नोतीति-वर्षाभूतोपधिविशेषः । हन्भूशब्दः 'अन्ध्रभू' इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्यानर्थक्यात् 'न भूशुधियोः' इत्यत्र ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः ॥

(उद्योतः) वर्षा वा भवत इति । वर्षा इति द्वितीयावृत्तवचनात् ॥ ओपधिविशेष इति । भवेत्तु हस्तान्तः । अत एव 'द्वितीयावृत्तपदी' नेति वर्षाभ्यो कमटी कुलिः इति क्रियासुफारान्तलक्षणजी-पन्त पठनीति नैरायणः । उतो गुणवचनादेव जीपो विधानेनात्र रूपं वद्वादिस्वरूपानुरूपोपधान्तर्लैवावयवत्वादेकैऽपि दीर्घान्त इत्यन्ये ॥ आनर्थक्यादिति । 'ईमी मन्वे' इत्यतः रूपस्यो निपातत्वे नुमागम्येति भावः ॥ न भू इत्यादि । एवं च 'हन्पूर्वस्य' इति निष्कलमेति भावः ॥ यणादेशा इति । 'भोः सुपि' इत्यनेन । इदं चिन्त्यम्, धातुत्वाभावाद्भवकोऽनाहौ 'इको यणचि' इतिव यणित्येति । किञ्च ह्यति नान्त उपपदे सुपः क्विपि निष्पन्नहन्भूशब्दार्थं वार्तिके हन्भूग्रहणस्यावयवकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । वार्तिके पूर्वग्रहण परिभाषावक्तव्यानुवाद इति बोध्यम् ॥

(१२९५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. ८)

३०८५ हुश्रुवोः सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ८७ ॥

(६५७१ हुश्रुग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हुश्रुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हुश्रुग्रहणमनर्थकम् ।

येत्येव शिषोः नेकस्तिरव्यामिवशब्दे रूपम् । तस्य च सदमर्तत्वात् 'वर्षा' इति कर्मणि द्वितीया ॥

७ नारायण इति । भाष्यशेका-मुक्तिरुक्तान्तरात् इव वेपु-कोलको नारायण इति श्रु. युक्तकहनुकि ॥

८ 'हन्म्' इत्यतः कृत्यपूर्वकत्वावयवस्य प्रतिपदवति- 'हमी' इत्यादिवा ॥

९ वार्तिके इति । वार्तिके स्यात्तु उपसंख्यानपूर्वमहणमित्यर्थः ॥

१ 'विशेष्यविषयम्' इति च छ. झ. पाठः ॥

२ 'इत्येव' इति च. छ. ट. पाठः । 'इति यथा कुमार्यो कुमार्ये इति' इति छ. क. पाठः ॥

३ 'उपसर्जनमप्यपदान्त' इति छ. झ. पाठः ॥

४ 'ननु च' इति क. ख. पाठः ॥

५ छ. पुच्छके 'इति' शब्दपठो न ॥

६ भवत इति । 'भू' प्राप्ताकारपक्षेपदी' इत्यस्य उपपत्त्यवयवत्वात् ॥

(उद्घोतः) नित्यत्वादिति । गुणस्वनित्यः । कृते लपु-
पत्वाभावादभावेः ॥

(६५७३ प्रयोजनसमर्थक्याधिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशप्रसङ्ग उत्त्व-
स्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रस-
ज्येत । प्रगूह्य गतः, उपगूह्य गत इति ।

किं कारणम् ?

ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वम्, तस्यासिद्ध-
त्वात् 'ह्यपि लघुपूर्वात्' (६१४५६) इत्यायादेशः
प्रसज्येत ॥

(प्रथमप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

विपयार्थेन तावत्तार्थो गोहिरग्रहणेन ।

प्रतिगृह्यनिर्देशात्सिद्धम् । प्रतिगृह्यनिर्देशोऽयम्-
उ-ऊत्-ऊदिति ।

तत्र ह्रस्वस्यावकाशः—निजुगुह्यतुः, निजुगुह्यः ।

गुणस्यावकाशः—निगोह्य, निगोह्यम् ।

इहोभयं प्राप्नोति—निगूह्यति, निगूहति, निगू-
हकः, सौधु निगूही ॥

परत्वात् गुणे कृते आन्तर्यतो दीर्घा भवति ॥

(प्रदीपः) उ-ऊत्-ऊदिति । ह्रस्वदीर्घादेशो सू-
त्रे निर्दिष्टे । 'तत्र स्थानेऽन्तरतम' परिभाषायात् ह्रस्वस्य ह्रस्वो
दीर्घस्य दीर्घः ॥

निजुगुह्यतुरिति । अत्र कृत्वात् गुणप्रतिषेधादुकारलो-
पे उकारः ॥

निगोह्येति । अचौल्लभिकारादुकारस्यात्राप्रसङ्गः ॥

निगूह्यतीति । उकारस्य गुणश्च प्राप्नोति उकारश्च ।
तत्र परत्वात् गुणे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्द्वार आदेश
इति तार्था विकृतनिर्देशेन । 'दोषो गौ' इत्यत्र तु लघ्वदर्थेन-
व्यादुकारोऽपेक्ष्यते, न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः ॥

(उद्घोतः) ह्रस्वदीर्घाविति । आदेशोऽपि ह्रस्व इवास्तु,
भाष्यमानलोकारस्य सवर्णग्रहत्वादीपस्य दीर्घाविति चेत्
उपायान्तरत्वादौष इत्याहुः ॥

परत्वाद्गुण इति । न च ह्रस्वे तावत्तार्थे दीर्घाऽनवकाशः ।
ह्रस्वादेशेन विप्रतिषेधविचाराय । दीर्घस्तु गुणाऽप्यप्राप्तोत्वेन न,

तदन्तरतमस्यानिर्देशमात्रम् । उभयनिर्देशसामर्थ्येन रास्वसदृश-
स्यान्यक्षेपात् । 'गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्च' इत्येव पाठः ॥ नन्वेव
'दोषो गौ' इत्यादि तत्त्ववक्ष्यमानरीत्या 'दुप' इति निर्देशे
तेन पर्यायेणोभौ स्वाभाव्यत आह—दोषो गौविति । विकृतनिर्देशे
न तत्सामर्थ्यादेव गुणे कृत आदेशः । स चान्तरतम्यादीर्घं प्रवेति
भावः ॥

(द्वितीयप्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

अयादेशप्रतिषेधेन चापि तार्थः ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं
भवति । व्याश्रयं चेत्तत् ।

गौवूत्वम्, गौर्लघ्वप्यादेशः ॥

(३२९७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १०)

३०८८ दोषो गौ ॥ ६ । ४ । १० ॥

(विकृतनिर्देशाक्षेपभाष्यम्)

किमर्थं दुपेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते, न दुप इत्ये-
वोच्येत ?

(६५७४ विकृतनिर्देशप्रयोजनवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दोषिग्रहणे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) किम् ?

अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते ।

ह्रस्वादेशे ह्रस्वादेशप्रसङ्गः, ऊत्त्वस्यासिद्ध-
त्वात् ॥

ह्रस्वादेशे हि सति अयादेशः प्रसज्येत । प्रगूह्य
गतः । उपगूह्य गतः ।

किं कारणम् ?

ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ।

असिद्धमूत्वम् तस्यासिद्धत्वात् 'ह्यपि लघुपूर्वात्'
इत्यायादेशः प्रसज्येत ॥

(उद्घोतः) अत्र विकृतनिर्देशस्य विपयाधत्त न फलम्,
गौवित्युक्ते । अतो भाष्ये—अयादेशप्रतिषेधार्थमिति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव । समानाश्रय-
मसिद्धम् । व्याश्रयं चेत्तत् । गौवूत्वम्, गौर्लघ्वप्या-
देश इति ॥

१ अ 'दुप' इति पाठः ॥

२ च उ 'दुप' इति पाठः ॥

३ 'आ' तर्थादीर्घस्य दीर्घः इति च उ उ पाठः ॥

४ परिभाषायादिति । 'इयान्तरतमे' इति सप्तम्यन्तवाक्येन
नेरेत् ॥

५ 'चैत्र' कथम् 'गौ' इति च उ उ पाठः ॥

६ 'गौ' इति ह्रस्वपाठः अ 'दुप' इति ॥

७ 'अ' तर्थादीर्घस्य दीर्घः इति च उ उ पाठः ॥

८ उ 'दुप' इति पाठः ॥

९ 'गौ' इति च उ उ पाठः ॥

(प्रदीपः) अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति चकव्यमिति ।
इदं सङ्ख्यानत्वेपयने आध्यायिनाद्येऽपि पूर्वसङ्ख्याविनाशात्-
द्वैविध्यव्याप्यमिति भावः ॥

(उपसङ्ख्यानत्वेपभाष्यम्)

तत्तर्हि चकव्यम् ?

न चकव्यम् । यन्निप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तन्
स्तः, तन्नाद्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) यत्र निप्रभृतय इति । वस्तुषु द्वावनाथिल
परिहारः । 'अद्विप्रभृतयः' इति च प्रत्ययप्रतिषेधो वाक्यभे-
देनाधीयते । पशुदासाध्वनये छानुपसर्गस्य ह्यसौ न स्यात् ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययप्रतिषेधे वचनभेदात्प्रत्ययसंसारस्यैव
वक्ष्यान्तरोभास्त आशीयत इत्याह—पशुदासाध्वनय इति । आधु-
पसर्गसङ्ख्यास्योपसर्गस्यैव ग्रहणपक्षेति भावः ।

(समाधानभाष्यम्)

न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि त्रिपुत्र आनी-
यतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते ।

तस्माद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति चकव्यम् ॥

(प्रदीपः) न वै एष इति । संख्याशब्दानामेव समाधौ
यत्सङ्ख्यान्तरसोत्तरस्य चोपसर्ग मुख्यस्य ॥ विषये न प्रवर्तन्ते ।
तथा चोक्तम्—'एकाजनेकाजप्रदेषु चाश्रितिसङ्ख्यानात्सिद्धम्'
इति । 'नैधेयः' इति च पूर्वविधिग्रहणस्य श्रुत्याहरणमुपपन्न-
स्त्वम्, स्थानिवद्भावे सति श्रुत्यव्यामर्शवाभावात्तदाश्रयो ढक् न
स्यादिति ॥

(उद्घोषः) मुख्यसोत्तरतत्त्वान्तरस्य विषये पूर्वसङ्ख्यास्य
अप्रवृत्तौ भाष्ये दृष्टान्त उक्तः, गौणविषये दर्शयति—तथा
चोक्तमिति । 'अद्विप्रभृतयः' इति च छानुपसर्गस्यैव वक्ष्यते 'भदेव
तरति-पटिक' इत्याह अत्रसङ्ख्यानस्योपसर्गस्यैव भावः
उक्तः ॥ स्थानिवद्भावे सतीति । निपूर्वादायः किप्रत्यय आगे
लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन त्यज्य स्यादिति भावः ॥ तदाश्रय इति ।
मन्वाभय इत्यर्थः ॥

(१३०० विधिचूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १३)

३०९८ घसिभसोर्हलि ॥ ६।१।१०० ॥

(प्रदीपः) अचीलधिकाराद्वि न प्राप्नोतीति हलप्रहणं
क्रियते । तदुपादाने चापि न प्राप्नोतीति चकारोऽन्त्यसम्बन्धार्थः
क्रियते । तन्नामग्रहणस्यैवान्वयिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति

'इति च' इति न चकव्यम् । 'अन्यत्रापि' इति वचनाद्वातिक्रान्त-
रथकारं न पपातेति चकव्येते ॥

(उद्घोषः) इत्यहणप्रत्याख्याद्वयार्तिज्ञाशयनाह—उतेति ॥
अनधिकारादेवेति । व्याख्यानदिनाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति
भावः ॥ अन्यत्रापि इति वचनादिति । छानुपसर्गस्यैव अन्यत्रापि
वदर्थः । ॥ च चकाराकरणं पपोपपत्त इत्यर्थः ॥

(६५०६ हलिग्रहणप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हलग्रहणानर्थक्यमन्यत्रापि
दर्शनात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हलग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हिलोपो दृश्यते-
अङ्गिरेनानि वप्सति, शरावे वप्सति—इति ॥

(प्रदीपः) वप्सतीति । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन द्विः,
शो द्विवचनम् । 'अद्विप्रभृतयः' इत्युदादेशः, उपधालोपः, 'खरि
च' इति चर्तम् । अत्र चान्तरात्त्रादुपधालोपात् पूर्व द्विवचनं
क्रियते । यदि तु श्रावेक पूर्वलोपः स्यात्ततो द्विवचनं न स्यात् ॥

(उद्घोषः) एकवचन इति । भद्रेकस्य कर्तृत्वादिति
भावः ॥ अन्तरात्त्रादिति । यद्युपधालोपः परो नित्यश्च तर्थापि
श्रुत्याप्रापेक्षयाश्रित्यन्तरात्त्र, द्विप्रत्ययसंख्याद्विरसौ लोप
इत्यर्थः । द्विवचनं न स्यादिति । अनङ्कवादा, कोनस्य द्विव-
नित्वादिनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवद्भावाच्च । द्वित्वे कृते परत्वा-
श्रितत्वाच्चादेश उपधालोपानापत्तिरिति भावः ॥

(१३०१ विधिचूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १४)

३०९९ हुसलभ्यो हेर्धिः ॥ ६।१।१०१ ॥

(ध्यादेशाधिकरणम्)

(वार्तिकावतरणे प्रतिषेधोपसङ्ख्यानभाष्यम्)
इदः प्रतिषेधो चकव्यः । रुदिहि, स्वपिहि । शल
इति धित्वं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) रुदिहीति । शब्दान्तरात्प्राप्त्या द्वयोरेक्य-
त्वात्परत्वादिति कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादित्यप्रसङ्गः ॥

(६५०७ प्रतिषेधानर्थक्ये योषकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिदो-
ऽप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) हेर्धित्वे हलधिकारादिदोऽप्रतिषेधः ।
अनर्थक्यः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

१ इह—उपधाधिकार इत्यत्र ॥

२ तदाश्रित्युपादानादिति—युपसर्गस्यैवान्वयिकारादिति ॥

३ 'इत्यहणप्रत्याख्यानवार्तिकम्' इति च छानुपसर्गस्यैव ॥

४ 'अङ्गिरेनानि वप्सति' इति छानुपसर्गस्यैव ॥

५ ३०९ पा०

५ 'छानुपसर्गस्यैव' इति छानुपसर्गस्यैव ॥ 'छानुपसर्गस्यैव' इति छानुपसर्गस्यैव ॥

६ 'तथापि हलग्रहणम्' इति छानुपसर्गस्यैव ॥

धित्वं कस्मान्न भवति ?

हलधिकारात् । प्रकृतं हलप्रहणमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

‘घसिभसोर्हलि’ (१००) इति ।

तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टम्, पठ्यानिर्दिष्टेन चेदार्थः ।

तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते, प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमिदं अनुवर्तते ॥

(उद्योतः) भाष्ये—तद्वै तत्र प्रत्याख्यायत इति । पूर्ववाक्ये ‘हलि’ इत्यस्यानुवगेन सप्तम्यर्थं सप्तम्या प्रमाणभावेन पठ्यर्थं इयं सप्तमीति भावः ॥

(प्रकारान्तरेण प्रतिषेधानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘हुश्लभ्यः’ इत्येषा पञ्चमी ‘हलि’ इति सप्तम्याः पठ्यां प्रकल्पयिष्यति ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ (१११६७) इति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथापि ‘हुश्लभ्यः’ इत्यनया पञ्चम्याऽचरितार्थाया ‘हे’ इत्येतदनुगुणा पठ्या प्रकल्प्यते । ननु पठ्या प्रकृतौ तदादिभिर्धेरसम्भवः । ‘यस्मिन् विधित्वादादाहप्रहणे’ इति श्रुच्यते । नैप दोषः । हलप्रहणा-नुवृत्तिसामर्थ्यात् हलन्तत्वात्सम्भवाच्च तदादिभिर्धिविज्ञास्यते ॥

(उद्योतः) ‘अथवा’ इति पक्षेऽप्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणोच्यत इत्याह—यद्यपीति ॥ ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पञ्चम्येव कल्पिका कृत इत्यत आह—हेरित्येतदनुगुणेति । हेरित्यस्य विशेषणक-ङ्कार्या तैवेव हलप्रहणस्य समर्थो युक्त इत्यर्थः । द्वयोरचरितार्थयोः परत्वात् ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् ॥ हलप्रहणेति । हलप्रहणादुच्यते फलान्तराभावादेरित्यनेन सम्बन्धे तदन्तविषयसंभवाच्चदादिविधितिद्विरित्यर्थः । वक्तुः स्वरूपसत्तत्त्वमेव तन्निति च । अत एव ‘तस्मानुवृत्ति’ इत्यादौ तदादिमिधितिः । पठ्यां प्रकल्पयित्वातीत्यस्य—पठ्यर्थं सप्तमी कल्पयित्वातीत्यर्थं इत्याहुः ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्येवं न भविष्यति ।

यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्माच्च भवति ?

इटा व्यवहितत्वात् ॥

(प्रदीपः) अथवेति । यत् पठ्या निर्दिश्यते तस्यैवादेशः ।

सागमकस्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते न त्सार्यत इति तस्यादेशाभावः ॥

यस्तर्हि । आगमं विहाय हि शब्दस्यादेशो भवितव्यः ॥

इटेति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति वचनादनन्तरस्यैव पठ्या कार्येण वा भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरः, यथानन्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाभावः ॥

(उद्योतः) ननु सागमोऽपि निर्दिश्यत एव, शब्दव्यवत्वादत आह—सागमकरित्वेति । शब्दान्तरे श्रूयमाणे सति ‘यदागमाः’ इति परिभाषया प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अनन्तरस्यैव पठ्येति । पञ्चमीनिर्दिष्टेऽनन्तरस्यैव पठ्या प्रकल्प्येति सूत्रार्थ इति भावः ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टेऽनन्तरस्यैव कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाधिलाऽऽह—कार्येण वेति । पठ्या कार्येण भाष्यमिति पाठे पठ्यावोधितकार्येणेत्यर्थः ॥

(प्रकारान्तराक्षेपपरिहारभाष्यम्)

यद्येवं भिन्धकि छिन्धकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—धित्वं क्रियतामकजिति, किमत्र कर्तव्यम् ?

परत्वादित्यम् ।

नित्योऽकच् । कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।

अकजप्यनित्यः । अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । ‘शब्दान्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति’ इति । उभयोरनित्ययोः परत्वादित्वम्, धित्वे कृतेऽकज्जभविष्यति ॥

(प्रदीपः) यद्येवमिति । यदि निर्दिश्यमानस्यादेशस्तदापि कृते शब्दान्तरत्वादित्वाप्रसङ्गः ॥

धित्वे कृतेऽकजिति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् । न हान्यथाऽज्ञाताद्यर्थवर्गगतिर्भवति । अथवाऽज्ञाताद्यर्थवैध्वानाद्ब्रह्मरक्षोऽकजिति पूर्व धित्वं पश्चादकच् ॥

(उद्योतः) पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणे हेतुमाह—न हीति ॥ अथवेति । इदं चिन्त्यम् । अर्थोपेक्षवद्विह्वलसाग शालेऽनाम्यगादित्यसकृदेवेदितम् ॥

(प्रकारान्तरबोधकभाष्यम्)

अथवा—हकारस्यैवैतदशक्तिजनेकारेण ग्रहणमिति ॥

(प्रदीपः) अथवेति । इकारेणागन्तुना ‘हे’ इति निर्दिष्टः । इकारागन्तुन स्यान्तिवेन निर्दिश्यते । एवं ‘धि’ इति धकारागन्तादेशः । इकारस्तूच्चारणार्थः, व्यञ्जनस्य स्वरहितसोच्चारयितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीलन हकारस्येता व्यवधानाद्व्यवहाराभावः । स हि समुदायभक्तात्वात्तमेव न व्यवदधात् । अवयवं तु व्यवदधात्वेन । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति ॥

१ ‘दातृचित्तये’ इति घ. पाठः ॥

२ ‘धेरभावः’ इति घ. पाठः ॥

३ ‘पठ्या कार्येण च भाष्यम्’ छ. उ. पाठः ॥ अत्र अनुवृत्तिसामर्थ्यात् ॥

४ धिन्धन् । सद्यया वगारो कार्य इत्यामप्योदयः ॥

५ ‘एवं वदि’ इत्यस्य घ. पुच्छक न पाठः ॥

६ अथहीदिति । विधारेणैवद्वयार्थाभावाद्युपपत्तिरिति ॥

(उद्घोषः) एकारमात्रं स्थाने भीति निदिष्टादेशे रूपं न लिख्येदत् आह—एव पिरितीति ॥ अत्राक्षिप्तेनेलेत्वाच्चे—न्यञ्ज-
नस्येति । यपि निमज्जकारेण स्थानेन उच्चारयितुं शक्यत तथाऽ-
न्धादेशसाधारण्येनेदमेवोक्तम् । यथा तत्प्रक्रियायां प्राप्तिमात्रमिदम् ॥

(१३०२ विधिस्तम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १५)

३१०२ चिणो लुक् ॥ ६ । ४ । १०४ ॥

(लुकोऽधिकरणम्)

(६५७६ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ चिणो लुकि तग्रहणम् ॥*॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् ।
इह मा भूत्—भकारितराम्, अहारितराम्—इति ॥

(प्रदीपः) तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नविधिमिति भेद-
निष्पन्नत्वाद्भिषयविधिविभाज्यस्य 'चिणो लुक्' इत्यस्य लक्षणस्य
भेदाभावाद्भकारितरामित्यत्र लोपस्य सिद्धत्वाभावात्तरपोऽपि लुक्
प्राप्नोति । एवं सति प्रत्ययनयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः ॥

(उद्घोषः) समुदायस्य लुक्प्रसङ्ग इति । उक्त्यभेदात् शर-
शार प्रत्येति नावः ॥

(६५७९ एकदेशिवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं
सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् ।

सङ्घातस्य लुक् कस्माच्च भवति ?

सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्स्तुल्यो
भवन्तीत्युच्यते, न च सङ्घातः प्रत्ययः ॥

तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति ।

(प्रदीपः) इतरस्तु युगपत्प्रत्ययनयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेवोक्त-
इति मत्वाऽऽह—चिणो लुकीति ॥

इतरः स्थानिप्रार्थं प्रकाशयति—तलोप इति ॥

(६५८० सिद्धान्तवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्च भ-
विष्यति ॥

(प्रदीपः) विद्यान्त्याह—तलोपस्यासिद्धत्वादिति ।

प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविधिविभाज्यम् ॥

(६५८१ प्रकारान्तरेण तकारानर्थक्ये वार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्या

पुनर्न भविष्यति । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनाद-
धीतेति सखदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्या पुनः
प्रवृत्तिर्न भवति ।

विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्येव पुनः प्रवृत्तिर्न
स्यात्, यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं वाधि-
तुम् । तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निदोमादिभिः
क्रतुमिर्यजेत इति अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त
इज्यते ।

तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ ॥

(प्रदीपः) अभेदपक्षमाश्रित्याह—कार्यकृतत्वाच्चेति ।

एकस्मिन् विषये सखदाध्याय लक्षणस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्र-
त्ययभावः ॥ तद्यथेति । यथैकस्मिन् वसन्तेऽग्न्याधानं हवा
वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते, शास्त्रार्थस्यानुष्ठित-
त्वात्; तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तत्प्रादेशक्य-
न प्रवर्तते ॥

युक्तं यत्तस्येवेति । इहामिन्नरूपमपि फलभेदाद्विष-
मुच्यते । अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तव्यव्यवस्थापनार्थमिति
फलभेदाभावात् पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणा फलभे-
दात् पुनरनुष्ठानं भवति । तथेहापि तस्य लुकि कृते तत्प्रादेशक-
प्रसङ्गः । अग्न्याधानं निमित्तमस्य—इति बहुमीहि । किंवाविशेषणं
चेत्तत् । अनाहिताग्नेरनधिकारोऽग्न्याधान निमित्तं यागस्योच्यते ॥

(उद्घोषः) अभेदपक्षम्—निमित्तभूतानुपूर्व्यत्वेन लक्षणा-
भेदपक्षमिति भावः ॥ अग्न्याधानादिदोमयोर्वैषम्ये हेतु न विषय इति
शङ्का परितरति—इहामिन्नरूपमिति । ज्योतिषोमादीत्यर्थः ॥

कर्मान्तरेषु—अग्निश्रोत्रादिषु । कर्तुं—श्रुत्युपलक्षणम् । अभेदेत्यसि-
मिष्यम् ॥ इहापि रूपान्तरमाहवा फलभेद इत्याह—तथेति । अत्र
यद्वक्तव्यं तत् 'सप्तसारणाच्च' इति सूत्र उक्तम् ॥ भाष्ये—पूर्वोक्तावे-
वेति । तद्यग्रहणमसिद्धत्वं वा ॥

(प्रकारान्तरेणोक्तसापदम्)

अथवा निडतीति वर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'गमहनजनखनधर्मा लोपः किडत्यनडि' (६।४।
९८) इति ।

तद्वैतनसप्तमीनिर्दिष्टम्, पट्टोनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।

चिण इत्येषा पञ्चमी किडतीति सप्तम्याः पट्टीं
प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति ॥

१ इमानि इति । दृष्टान्तत्वेन द्रष्टम् ॥

२ प्रक्रियावाक्येति । हेर्द्विरित्य 'ह-अव' इति प्रक्रियावाक्यम् । तय

'ह' इति 'वजनमात्रस्यो-गालनमाद्योपमित्यर्थः ।

३ छ. पुस्तके यावत्कर्मिदं न दृश्यते ॥

(१३०३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. १६)

३१०४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्

॥ ६ । ४ । १०६ ॥

(विशेषणविशेष्यभावे पक्षद्वयप्रदर्शकभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—उकारात् प्रत्ययादिति, आ-
होस्विदुकारान्तात् प्रत्ययादिति ?

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं
तनु-कुह । चिनु-सुनु-इति न सिध्यति ।

अथ विज्ञायते—उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं
चिनु-सुनु । तनु-कुर्विति न सिध्यति ।

तथा—असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः
स्यात्—अक्षुण्णि, तक्षुण्णि । आनुहि, शकुहीत्यत्र न
स्यात् ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । 'उतः' 'प्रत्ययात्' इत्यनयो-
विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा
तदन्तविभक्तभावात् 'उकारात् प्रत्ययात्' इति पक्षोऽवतिष्ठते ।

उकारस्य विशेष्यत्वात् तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यत उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तता ।

आधेयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः ॥

पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् प्रश्नः ॥

तथेति । तदन्तपक्षेऽयं दोषः । आये तु पक्षे उच्चारणा-
प्रत्ययात् उक्प्रश्नश्च एवान् नास्तीति दोषाभावः ॥ ननु उ-
त्तरात् प्रत्ययादिति विज्ञापमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोग-
पूर्वत्वाच्चमयादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् । उच्यते—अत्र वि-
शेषणं स्यात् । तथा च 'क्षिणु' इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो
यत्कस्य ॥

(उद्घोषः) प्रत्ययस्य विशेषणत्वेऽप्यसंयोगात्तेन तदन्तविधि-
र्नोत्पाद्य—न सम्भवति चेति ॥ द्वितीयं पक्षं दर्शयति—यदा
पुनरिति ॥ अत्रविशेषणं स्यादिति । असंयोगपूर्वग्रहादुत्तरो न
उच्चारणः प्रत्ययस्य सादित्यर्थः ॥ ['अत्रविशेषणत्वेऽप्यसंयोगात्तेन न
वत्] । क्षिण्विति । येनित्युच्यतेः पाठः, 'तत्रापूर्वको विधिर-
नितः' इत्यस्य भाष्येऽत्रोक्तम् । अयमपि दोष इति । आये
ये भाष्यानुषंगेऽप्ययं दोषो नश्यति इत्यर्थः ॥

(पक्षद्वये दोषानावोपपादकभाष्यम्)

यदेच्छति तथाऽस्तु ।

अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति ।

कथं चिनु-सुन्यति ?

तदन्तविधिना भविष्यति ॥

अथवा—पुनरस्तुकारान्तात्प्रत्ययादिति ।

कथं तनु कुह ?

व्यपदेशिचङ्गावेन भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—'तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनैव पर्यु-
दासः स्यात्—अक्षुण्णि—तक्षुण्णि । आनुहि—शकुही-
त्यत्र न स्यात्' इति ।

नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते ।
किं तर्हि ?

उकारो विशेष्यते । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तद-
न्तात्प्रत्ययादिति ॥

(प्रदीपः) तदन्तविधिनेति । ननुकारस्य विशेष्यत्वा-
त्कथं तदन्तविधिः ? विशेषणत्वात् तदन्तविधौ वक्ष्यमाणत्वका-
दस्य भेदो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्यत-
दुच्यते । तत्रैकस्मिन् सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते, द्वितीये सूत्रा-
रेण प्रत्यय इति दोषाभावः ॥

व्यपदेशिचङ्गावेनेति । 'आयन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन-
त्यर्थः ॥

किं तर्हि उकारो विशेष्यत इति । ननुकारस्य संज्ञा-
त्वात् संक्षिपत्प्रत्ययात्प्रधानस्य कथं विशेषणेन सम्बन्धः ।
नैव दोषः । यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं तावत् संज्ञात्वं
नास्तीत्यप्राधान्याभावात् । तत्रासंयोगपूर्वं उकारः प्रत्ययस्य
विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुक्तो लभते ॥

(उद्घोषः) न प्राप्नोतीति—कर्मकर्तृवि प्रयोगः ॥ तत्रैक-
स्मिन्सूत्रे इति । असंयोगपूर्वग्रहणं तु योग्यत्वाद्वितीयप्राप्तयः यत्र
संबन्धत इत्यर्थः ॥ आयन्तवदेकेति । २५ व्याख्याने बीज
विन्यासः । संक्षिपत्प्रत्ययादिति । संक्षिपि तदन्ते विशेषणत्वा-
दित्यर्थः । तदाह—अप्रधानसंज्ञि । यावदस्येति । अलार्थवत्त्वं
'येन विधिः'—इत्यत्र निरूपितम् । असंयोगपूर्वं उकार इति ।
असंयोगपूर्वत्वमिच्छति इत्यर्थः ॥

(६५६१ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो-

वाचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) 'उतश्च प्रत्ययात्—'इत्यत्र 'उन्दसि या'
इति यक्यम् । 'अयं स्त्रियं तनुहि यातुर्नानम् ।
क्षिणुहि ययं क्षिणुहि ययपतिम् । ते न मा भागिनं
कृणुहि' ॥

(६५६३ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) केचित्तापदाहुः—उन्दोप्रदानं फलित्य-
मिति ।

अपर आहुः—वाचचनं कर्तव्यमिति । 'लोप-
श्चास्यान्यतरस्यां' (१०७) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं
न कर्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) छन्दोग्रहणमिति । 'नित्यं करोते' इत्यत्र
वाक्यभेदेन 'छन्दसि वा' इति सम्प्रत्यये ॥

(उद्घोषः) 'उत्तरार्धे छन्दोग्रहणम्' इत्यत्र यदुत्तर तस्यान्ते-
नित्यं करोतेरिति । तत्र छन्दोग्रहणमेव कार्यम् । तत्र वाक्यभेदेन
छन्दसि विकल्पविधानार्थम्, नित्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादिति भावः ॥

(१३०४ विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । ३ आ. १७)

३१०८ अत उत सार्वधातुके

॥ ६ । ४ । ११० ॥

(उदादेशाधिकरणम्)

(पदकृत्यभाष्यम्)

सार्वधातुक इति किमर्थम् ?

इह मा भूत्—सञ्चस्करतुः, सञ्चस्कररिति ॥

(प्रदीपः) सार्वधातुक इति किमर्थमिति । सार्व-
धातुकप्रहणे स्यान्तनिवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति
तेनैव यत्नेनार्थधातुके न भविष्यतीति भावः ॥

(उद्घोषः) कर्तव्यो यत्न इति । 'उत' इत्यनुवृत्तिक्रमः ॥
विकरणे कृत इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः ॥

(प्रतिषेधोपसंख्यानभाष्यम्)

स्यान्तस्य प्रतिषेधो यत्नः । करिष्यति । करि-
ष्यते ॥

(प्रदीपः) स्यान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते
तेन व्यवधानात्सार्वधातुकप्रकारतः करोतेरित्यस्यैसाध्मभावः सार्व-
धातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याभयणीयम् । एवं
च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति । सप्रहणमुपलक्षणम्, तास्यन्तस्यापि
प्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) असंभवादिति । 'करोते' इति धातुनिर्देश
इत्यर्थः ॥

(६५८४ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ कृञ् उत्त्व उकारान्तनिर्देशा-
त्स्यान्तस्याप्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) कृञ् उत्त्वे उकारान्तनिर्देशात्स्या-
न्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ।

उत्त्वं कस्मात् भवति ?

उकारान्तनिर्देशात् ॥

(प्रदीपः) कृञ् उत्त्व इति । 'उत' इत्यनुवर्तनाविति
भावः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राश्रयितुम् ।
इह सम्परिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति हेतु-
स्यात्—संस्करोति,

संस्कृता—संस्कृतिमित्यत्र न स्यात् ॥

(प्रदीपः) इतरस्तु करोतेरित्युत्तरनिर्देशाश्रयेणानेनोक्तमिति
मत्वाऽऽह—अशक्य इति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—उत्प्राधयितुमिति । करोतिनिर्देशे इत्यर्थः ॥

(आक्षेपसमर्थकभाष्यम्)

न घृमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति ।
किं तर्हि ?

उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गमभिसंयज्यते ।
उत इति वर्तते ।

यद्येयम्, नार्थः सार्वधातुकप्रहणेन ।

कस्माच्च भवति—संचस्करतुः, संचस्कररिति ?

उत इति वर्तते ॥

(प्रदीपः) उत इति वर्तत इति । तेनोकारान्तसाङ्ग-
सावयवस्य करोतेरत उत सार्वधातुके ऋति भवतीति सूत्रार्थः
संप्रत्यये ॥

(सार्वधातुकपदप्रयोजनभाष्यम्)

उत्तरार्धे तर्हि सार्वधातुकप्रहणं कर्तव्यम्—'असो-
रङ्गोपः' (१११) इति ।

अः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्थधातुके भूभा-
वेन भवितव्यम् ।

उत्तरार्धमेव तर्हि—'आऽभ्यस्तयोरान्तः' (११२)
इति ।

आ सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्त-
मार्थधातुके नास्ति ।

ननु चेदमस्ति—अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डा-
निति ।

नैतदाकारान्तम् ।

किं तर्हि ?

यकारान्तमेतत् ॥

उत्तरार्धमेव तर्हि—'इं ह्रस्वयोः' (११३) इति ।

तत्रापि आऽभ्यस्तयोरित्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्धमेव तर्हि—'इदिरिद्रस्य' (११४)
इति ।

यक्ष्यत्येतत् 'द्विद्रातेरार्थधातुके लोपः सिद्धश्च
प्रत्ययविधौ' इति ॥

अतोऽप्युत्तरार्ध—'भियोऽन्यतरस्याम्' (११५) ।
अभ्यस्तस्येत्येव ॥

१ 'अम् सार्वधातु' इति च छ. छ. पाठः ।

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘जहातेश्च’ (११६) ।

अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थम्—‘आ च हौ’ (११७) ।

हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव—‘लोपो चि’ (११८) ।

अभ्यस्तस्येत्येव ॥

अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि—‘ध्वसोरेद्वावभ्यास-
लोपश्च’ (११९) ।

हावित्युच्यते ॥

(प्रदीपः) अभ्यस्तमपीति । यत्र नेष्यते लोप इति
भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः—ययतुः, ययुरिति ॥

यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्त
‘आकारलोपे धरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र
‘आऽभ्यस्तस्योरात्’ इत्यालोपः स्यात् स्थानिवत्त्वनिषेधोऽनर्थकः
स्यात् । ‘ईह्रस्वघोः’ इतीत्वमत्र प्राप्नोतीति चेत् वक्ष्यत्येव
तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणान्नेवाभावः ॥

एवं तर्हि एवं भाष्यकार आलोपप्राप्तिमभ्युपेत्य परिहारा-
न्तरमाह—नैतदाकारान्तमिति । आ य इति स्थिते सन्य-
क्तस्य प्रथमस्यैकाधो द्विवचनमिति याय् इत्यस्य द्विवचनं ततो
यायाय् इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति ॥

ननु यायाय्शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञार्थां यलोपे कृते भवत्येवा-
वशिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्हि उपदेशग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे
यदाकारान्तमभ्यस्तं तस्यालोपो न तु कृते यलोप इति मत्वा
परिहार उक्तः—अभ्यस्तस्येत्येवेति ॥ ननु च विभीवा-
नित्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः कथुरिति भाष्यकारस्य
दर्शनम्, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

(उद्घोषः) नन्वभ्यस्तमाकारान्तं निषेध एव ययुरित्यादा-
वत आह—यत्र नेष्यत इति । यत्र दोषः स्यादित्यर्थः ॥ यत्र
भवत्येवेति । ‘आतो लोप इति च’ इत्यनेनेति भावः ॥

ननु चातो लोपस्येति । यातेर्वन्त्वात् ‘यश्च यडः’ इति वरचि
परनिमिचाहोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘आतो लोपः’ इत्यालोपे प्राप्ते यो-
ऽनादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यत इत्यर्थः ॥

एवं तर्हि एवमिति । ‘सप्तमप्यालोपाप्राप्ती’ इति शेषः ॥
अभ्युपेक्षेति । यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यादलोपाप्राप्तिरेव
वर्षाणि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्य न्यायभ्रुरादाय परिहारान्तरमुच्यत
इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘ई ह्रस्वघोः’ इत्येवप्राप्तिसाधारणं समाधानं
नक्तु तस्यागः । अत एव सप्तमश्लेषेण ‘ई ह्रस्वघोः’ इत्युत्तर
‘तथापि श्राम्यस्तयोः—‘इत्येवलोपश्च भवेत् न ॥ ‘ननु चेदमस्ति—अप्यु-
वापावरः’ इत्यादिप्रत्यय इत्यलुः ॥

यलोप इति । ‘लोपो ष्योः’ इत्यनेन ॥ उपदेशग्रहणानु-
वृत्त्येति । ‘सविष्णोऽनुदासि—’ इत्यतः । वस्तुतोऽलोपस्यातिद-
ोषेणानि यापावरः परितुं उक्तव्यः । अथेदं चिन्तय—जहाति

दयावीत्यादानीन्वालोपयोर्वारण्य ऋतीत्येतत्संन्यायवदयकत्वेनैक-
देश्यचिरं ‘ननु चेदमस्ति’ इत्यादिः ॥ ननु च विभीवाति ।
‘विधोऽन्यतरस्याम्’ इत्यवाप्तिं सार्वधातुकग्रहणे कसावन्त्यस्यैव-
विकल्पः स्यादित्यर्थः ॥ छान्दस इति । विभीवानित्यत्रेत्यर्थः ॥
दृष्टमिति । तत्रात्रापि विधिर्न भवतीत्यर्थः ॥ भाष्ये—अतोऽप्यु-
त्तरार्थम्—आ च हौ । हावित्युच्यते, अभ्यस्तस्येत्येवेति । च
विनापि समुच्चयदर्शनादित्येव नोच्यत इत्यर्थः ॥

(प्रथमप्रयोजनस्यापकभाष्यम्)

तदेव तर्हि प्रयोजनम्—‘असोरलोपो’ इति । ननु
चोक्तं ‘ज्ञः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्धधातुके
भूभावेन भवितव्यम्’ इति ॥

(प्रयोजनसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यधाधानं

सरन्ति कर्तुर्वचनात्मनीपिणः ॥

(भाष्यम्) अनुप्रयोगे तु भूभावेनास्तेरधाधान-

मिष्यते—ईहामासतुः, ईहामासुः ॥

किं च स्याद्यत्र लोपः स्यात् ॥

(सार्वधातुकराभावे दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

लोपे द्विवचनासिद्धिः

(भाष्यम्) लोपे कृतेऽन्यत्वाद्द्विवचनं न
स्यात् ॥

स्थानिवद्भावाद्भवित्यति ।

(दोषप्रापकं श्लोकवार्तिकम्)

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेत् द्वित्वे ॥

(भाष्यम्) स्थानिवदिति चेत् कृते द्वित्वे लोपः
प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योऽकार-
स्तस्य दीर्घत्वं भवित्यति ॥

(प्रदीपः) कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च
नियतकालत्वात् स्थानिवद्भावस्य कृते द्विवचने लक्षणप्रतिमन्त-
रेण खत एवादेशरूपमवतिष्ठत इति लोपस्य कथं प्राप्तिः । उच्य-
ते—पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम् ॥

अस्तु तर्हीति । अनन्त्यस्यिरेवऽन्यस्यदेशस्येति यचनात् ।
अथवा—द्वित्यन्तरसाकारस्य लोपः । तत्र येन नाव्यवधान-
मिलोकवर्णयवहितस्य लोपः ॥ दीर्घत्वमिति । ‘अत आदेः’
इत्यनेन ॥

(उद्घोषः) नियतकालत्वादिति । ‘द्विवचन एव कर्तव्ये’
इत्यवधारणाप्रत्ययशब्दस्य स्थानिवत्त्वस्योक्तम् । यत्र कृते द्विव-
चरूपमेव चकुरित्यादौ भवतीति पुनर्वर्तोऽप्राप्तिरित्यर्थः ॥ रूपा-
दिदेव आह—पुनः प्रवृत्तिरिति । अत एव नियतपुरित्यादौ पूर्व

प्रहृष्टोऽपीदम् दिवचनराजोऽपहृत इति पुनः प्रहृष्टो प्राप्तापानने-
काप्त्यामा ॥ बाध्यत इत्यर्थः ॥ 'परस्वेन लोपः' इति नियमः कथ-
नत आह—अनन्येति ॥ अधयेति । आपसोचरेणान्यवधाना-
दिति भावः । जनपदप्रवाधेति बोध्यम् ॥

(दोषप्रतिपादकं श्लोकवार्तिकम्)

नैवं सिध्यति कस्मात्

प्रत्यक्षत्वाद्भवेद्वि पररूपम् ॥

(भाष्यम्) नैवं सिध्यति ।

कस्मात् ?

प्रत्यक्षत्वात्पररूपं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) प्रत्यक्षत्वादिति । वर्णाभयत्वात्पररूपमन्त-

रूपम्, तत्र कृते अलोपे च 'सदुः' 'सु' इति प्राप्नोति ॥

(उद्घोषः) प्रत्यक्षत्वादित्यन्तराश्रयद्वारा इत्याह—

वर्णाभयत्वादिति । 'वर्णादात्' इत्याश्रयेति ॥

(दोषे श्लोकवार्तिकम्)

तस्मिंश्च कृते लोपः

(भाष्यम्) पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ॥

(दोषसमर्थकं श्लोकवार्तिकम्)

दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥

(भाष्यम्) 'अत आदेः' (७।४।७०) इति दीर्घत्वं
बाधकं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) दीर्घत्वमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं
बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) अन्तराश्रयः कथं वदिरक्ष बाधकमत आह—
येन नेति ॥

(दोषप्रतिपादकं भाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनं—सावर्धातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि
यथा स्यात् । कुत इति ॥

(प्रदीपः) कुर्विति । अत्र 'न लुप्तताऽइत्यर्थः' इति प्रत्य-
यलक्षणप्रतिषेधादुक्तं न स्यादिति भूतपूर्वगत्यासावर्धातुकप्रवृ-
त्त्यादिवति ॥

(उद्घोषः) ननु प्रत्ययलक्षणेन हेः परत्वं भवेत् भूतपूर्वग-
त्याश्रयगमयुक्तमित्यत आह—अत्र नेति । न च 'सावर्धातुके' इत्य-
स्मात्मात्रे उकारान्ताङ्गावयवकरोत्तेरत उचित्येन पुनश्च हेः प्रत्ययलक्षणेना
भीकारेण कुर्वित्यत्र सिद्धो लोपः, हिङ्गुका आधीयसिद्धत्वादेति
वाच्यम् । इदं तर्हि लादि कुर्वित्यन्तमाध्यस्तेकदेश्युक्तित्वात् ।
सावर्धातुकप्रवृत्तिर तु स्पष्टाभवेति दिक् ॥

(१३०५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १८)

३१०९ असोरलोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

(तपरत्वस्य निष्पद्योऽनारवप्रतिपादकभाष्यम्)

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् ?

इह मा भूत्—आस्ताम्, आसन् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटोऽसिद्धत्वाच्च भवि-
ष्यति ॥

(प्रदीपः) आस्तामिति । लृट्, ताम् । अलोपे च कृते
तस्यासिद्धत्वादाह ॥

नैतदस्तीति । अत्र प्रत्यादयात् तपरकरणं परस्मात्तु
ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते—

'प्रवोत्त्वे तकारेण ज्ञाप्यते स्वेत्यवसानम्' ॥ इति ।

(उद्घोषः) वसासिद्धत्वादिति । न चैव लक्षणे
स्वेति न्यायेन पुनर्लोपाप्रवृत्त्या तपरत्वामात्रेऽपि न दोषः । लक्ष-
णभेदात् ॥

(१३०६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ भा. १९)

३१११ इदरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११३ ॥

(उद्घोषः) लोपो निर्वहः ॥

(६५८५ उपसरयानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ * ॥

(भाष्यम्) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥

(६५८६ सिद्धत्वोपसर्गयानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ * ॥

(भाष्यम्) स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।

किं प्रयोजनम् ?

दरिद्राति—इति दरिद्रः, आकारान्तलक्षणः प्रत्य-
यविधिर्मा भूदिति ॥

न दरिद्रायके लोपो

दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके

दिदरिद्रियतीति वा ॥

(प्रदीपः) सिद्धश्चेति । 'आर्धधातुके' इति विषयस-
मीत्यर्थः ॥

आकारान्तलक्षण इति । यथार्धधातुक इति परसमगी
स्यात्तदा दरिद्रातीति दरीद्र इति 'स्यात्तथा' इति ये कृते द्वयो
रनित्ययो परत्वायुक्तं स्यात् । लोपस्य दाब्दान्तरप्राप्त्या-
ऽनित्यत्वम् । युक्तं लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । अथाकृति-
पक्षे नित्यत्वादातोपस्यार्थप्राप्तिदरिद्र इत्यत्र च 'अचक्रावसका'

इत्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषद्दिद्रामेति 'आतो युच्' इति युच् प्रसज्येत ॥

दिद्रादिद्रास्ततीति । सतिपतिदिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितनिर्मापापितानाहोपपक्षे इदमयमः । लोपाभापपक्षे विवभाषः ॥

(उद्द्योतः) द्वयोः—लोपयुकोः ॥ शब्दान्तरेति । अकृते पुनपाकारस्य, कृते यकारसेत्पथः ॥ अथाकृतीति । अत्र पक्षे व्यक्तेभेदाविबधुणाच्छब्दान्तरप्राप्त्या नानित्यसत्त्वं ॥ अच्चाव-
शाक्तमिति । नम उत्तरस्याजन्तस्य कान्तस्य चोत्तरपदस्याजन्तौ गम्यमानावाप्तन्त उदात्त इति तदर्थः ॥ युच् प्रसज्येतेति । खलि-
भ्यत इति भाषः ॥ ननु लोपपक्ष इद्, तदभावे नेक्षि कुलोडव
आह—तन्निपटीति । वस्तुवसिक्वपक्षे 'आतो लोप इति च'
इत्यालोपः । इदभावेऽनेन प्राप्तलोपस्य तु स निषेध इति व्यवस्थित-
निर्मापावभाषीकारो धृष्येति बोध्यम् ॥

(६५८७ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ अद्यतन्यां वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) अद्यतन्यां वेति चकव्यम् । अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् ॥

(प्रदीपः) अदरिद्रासीदिति । 'यमरम'-इत्यग्रेकाय इत्यधिकारादेकाचः सतिटाविलेखीयमतम्—इत्यनेकाचोऽपि भवतः । चिनि 'अदरिद्रि' 'अदरिद्रावि' इति भवति ॥

(उद्द्योतः) 'अद्यतनी' शब्देन पूर्वोच्चार्यप्रतिष्ठा क्रियते ॥

(१३०७ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २०)

३११८ अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-

लिटि ॥ ६ । ४ । १२० ॥

(पूर्वाधिकरणम्)

(६५८८ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥*॥ णकारपकारादेरेत्यवचनं लिटि ॥*॥

(भाष्यम्) णकारपकारादेरेत्यं लिटि चकव्यम् । नेमतुः । नेमुः । सेह । सेहाते । सेहरे ।

किं पुनः फारणं न सिध्यति ?

अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

(विशेष्यविशेषणभाष्येनप्रस्तापकं भाष्यम्)

उपादिं चकव्यम् ?

न चकव्यम् । लिटाऽनादेशादिं विशेष्यपिप्यामः,

लिटि य आदेशस्तत्प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) लिटि य आदेशादिरिति । ननुपल्लवो-
लेभित्तत्वात्तन्निमित्तकत्वाभावात् ॥

(उद्द्योतः) कथं—लिटि य इति । ऐशादाय इतिपि
भवति ।

(विशेष्यविशेषणभाष्येनप्रस्तापकं भाष्यम्)

अस्तन्नादिप्रत्ययस्य प्रयोजनम् ।

किम् ?

इह मा भूत्—पक्ता, पक्तम् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । किञ्चतीति वर्तते ।

एवमपि पक्षः एकवानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यास-
लोपसन्नियोगेनैत्वमुच्यते । न चान्नाभ्यासलोपं प-
द्यामः ।

एवमपि पापच्यते—अत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र
वाधकं भविष्यति । नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमार-
भ्यते, तद्यथाऽसावन्यानभ्यासविकारान् वाधत
एवं दीर्घत्वमपि वाधत ।

सत्यमेवमेतत् ।

अभ्यासविकारेणैवपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वह्लादिशेषाद्युत्तर्गौ
तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्वं च । अपवादविप्रतिषेधा-
दीर्घत्वं भविष्यति ॥

(प्रदीपः) अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यास-
लोपधेति चद्वन्दः समुच्चये, न त्वन्याचये ॥

दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेण वाधकान् वाधन्त ह्रस्व-
तनु यत्र सर्वेषां प्रशुतित्वप्राधीयते । यदापि कृते दीर्घत्वे एत्या-
भ्यासलोपप्रसङ्गाप्येत्याभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाप्रसङ्ग
इति विरुद्धत्वाद्वाधकत्वाभावात् ॥

नाप्राप्त इति । कश्चिद् ह्रस्वः कश्चिद्वलादिशेषश्च प्राप्नोति ॥

ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति । मध्यमापेक्षयोत्तरार्धस्य
प्रकृतेरसङ्गात्वात् कनीयानुत्तर्गौऽस्तरतर इत्यर्थः । मध्यमो यः
कस्यचिद्वापकः कस्यचिद्वाप्यः । ज्येष्ठो यो वापकस्यापि
वापकः ॥

(उद्द्योतः) समुच्चय इति । ह्रस्व प्रतिष्ठापनादिति
भाषः । अभ्यासवत्पु गमके ह्रस्वेनेति तात्पर्यम् ॥ आप्ते—दीर्घ-
त्वमत्र वाधकमिति । परस्मादिति भाषः ॥ इत्येवमित्यति ।
सर्वेषां प्रशुता यथोत्तर्गौत्तरार्धयोरेतौपक्षमात्रं न्याया, यथा
नन्तोत्तरार्धोत्तरार्धे वगारयः द्विवन्दे । इह तु त्रितोषादर्थं न्यायो
नेति भाषः ॥ तत्रैव त्रितोषं दण्डयति—यत्परीति । इदं
चिन्त्यम् । नुकि कृतेऽत्रन्याभ्यासाभावेन यौषाऽभ्यासा
'दीर्घो-
ऽस्ति' इति धर्मिमाहृत्वाचरितोपाश्र मानादीनां रूपे ह्रस्व
वस्तुवसत्ताया 'लीलायते' इति तदुत्तरार्धत्वात्पुनो वस्तुवसत्ताया
'मान-वप'-इत्यादिपुनस्तन्माध्याश्रितोपाश्र । तस्मात्तद्वद्विद्वत्ताया-
वर्षिकयोर्नानेतत्वापक्षमात्रमात्रमिति भवतीति भाष्यमस्त-
नित्यम् ॥

कश्चिद्वत् इति । कश्चिद्विद्वत्तत्वेनेति तदुत्तर्गौ, तत्रोत्तरे-
नतस्तत् इति भाषः ॥

ननु निनादपि उद्देश्यत्वं न तत्रोत्तरेण अत्र—मध्यम-
मात्रेणवेति । मध्यमं दुर्बलत्वात्तत्र न्यायः ॥ नैव यत्पि
न तत्रोत्तरे—उद्देश्यं य इति । तत्र त्रितोषाद्यो—वाधकमिति ।

एतत्त्व-पेचतुः । पापच्यत इत्यत्रोभयप्राप्ति दीर्घत्वेनाप सिधि-
र्वाच्यते ॥

(यार्तिकवदणभाष्यम्)

इह तर्हि-यमणतुः-यमणुरित्यभ्यासादेशस्या-
सिद्धत्वादेवं प्राप्नोति ॥

(प्रदीपः) असिद्धत्वादिति । 'पूर्वाश्रितम्' इति
लक्षणम् । चकणतुरित्यादावेव तु प्रतिषेधः स्यात् ॥

(उद्घोषः) नमनादेशादेरिति अर्थं सादत आद-पठ-
णतुरिति । अत्र 'कुहोक्षः' इति चुत्वम्, ह्य नसिद्धम् ॥

(६५८९ सिद्धरक्षापकयार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकम-
भ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) यद्यपि फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः-अभ्यासादेशः सिद्ध एव इति ।
यद्येवं—

(६५९० आक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ प्रथमतृतीयादीनामादेशा-
दित्वादेत्वाभावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रथमतृतीयादीनामपि तद्भाषादेशादि-
त्वादेत्वं न प्राप्नोति । पेचतुः । पेञुः । देभतुः । देभुः ॥

(प्रदीपः) पेचतुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचराः प्रकृ-
तिजशा प्रकृतिजशा इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु 'रेणतुर्मेमतुः'
इत्यादी सावकाशम् । 'अभ्यासे चर्च' इति जशरोः प्राप्तयोः
'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषाया व्यापारप्रदर्शनमिदं-प्रकृति-
चरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशा प्रकृतिजशा इति ॥

(उद्घोषः) रेणतुरिति । अत्र जश्वचरत्वं न, हलोऽभा-
वात् ॥ ननु प्रकृतिचरमित्यादि न घट्वात्तिकयोः पठ्यते तत्किमिद-
मत्र आह-अभ्यास इति ॥

(६५९१ समाधानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ न वा शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको
रूपाभेदे एवविज्ञानस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा एष दोषः ।

किं कारणम् ?

शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एववि-
ज्ञानस्य । यद्यपि शसिदयोः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः-रूपाभेदेन ये आदेशादयो न तेभ्यः
प्रतिषेधो भवतीति ॥

(६५९२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ दम्भ एवम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) दम्भ एवम् वक्तव्यम् । देभतुः । देभुः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

(६५९३ उपसंख्यानसमर्थकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्वं
न प्राप्नोति ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

नशिमन्योरलिङ्येत्वम् ।

(भाष्यम्) नशिमन्योरलिङि एत्वं वक्तव्यम् ॥

(उपसंख्याने श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्यमिपचोरपि ॥

(भाष्यम्) छन्दसि अमिपचोरपीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ?

(प्रयोजने श्लोकवार्तिकम्)

अनेशं मेनकेत्येतद्

व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

यजायेजे वपावेपे

(भाष्यम्) यजः-आयेजे, वपः-आवेपे ॥

(श्लोकवार्तिकम्)

दम्भ एवमलक्षणम् ॥

(भाष्यम्) असिद्धत्वाच्चलोपस्य दम्भ एत्वं न
सिध्यति ॥

(प्रदीपः) अनेशमिति । लृङ्, मिपोऽम्भावः । उपादि-
त्वाददेशः, छन्दसीति पूर्वगापि सम्पन्नाद्वापायामेत्वाभावः ।
एवं तु मेनकेत्यपि भाषाया न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते दृषोद-
शदित्वाद्बिध्यति । 'मनेराशिवि च' इति वृत्तमलम् । 'न यास-
यो' इत्यत्राशिवि चोपसंख्यानमितीत्याभावः ॥ व्येमानमिति ।
विपूर्वादमतेस्वाच्छीत्यादिषु चानश्, छान्दसः शपो लृङ् ॥
पेचिरञ्जिति । पेचिरञ्जिति प्राप्ते छान्दसे एतदलक्षणे क्रियेते ॥
आयेज इति । लृङ्, इद् । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आद् ॥
दम्भ एवमलक्षणमिति । लक्षणम् न प्राप्नोति, नलोपस्या-
सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) एवं त्विति । छन्दसीत्यस्य सन्तत्वं इत्यर्थः ।

'वेष्ट व्यनेञ्जिबिजिनासदाऽस्या' इति श्रीहर्षस्य तु प्रेमादः ॥
चानश्चित् । न तु ज्ञानच, भातोः परस्मैदित्वात् । लृङ्-बहुलं
छन्दसि' इत्यनेन । अत एव युगभावः ॥ लङिति । केचित्तु

यजेरादपूर्वसिद्धम् । अत एव 'मनुरायेवे' इत्यत्राऽवग्रहं कुर्वन्ती-
त्याहुः ॥

(ज्ञापकेनोपसंख्यानसाधकं श्लोकवार्तिकम्)

असोरत्त्वे तकारेण

ज्ञायते त्वेत्त्वशासनम् ॥

(भाष्यम्) अनित्योऽयं विधिरिति ॥

(प्रदीपः) असोरत्त्व इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञाप-
नाय तकारः कृतः । नित्ये ह्यसिद्धत्वे 'आसन्' इत्यादावाटो-
ऽसिद्धत्वाद्योपो न भविष्यतीति किं तत्सिद्ध्यर्थेन तकारेण । तेना-
सिद्धत्वाभावाद्भूत एव सिध्यतीत्यर्थः ॥

(१३०८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २१)

३११९ थलि च सेटि ॥ ६ । ४ । १२१ ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

थलग्रहणं किमर्थम् ?

(प्रदीपः) थलग्रहणमिति । कृति सेटि एवस्य सिद्ध-
त्वासेद्ग्रहणमेवाक्रिदर्थं भविष्यति थले च सेटिद्वित्-इति
प्रश्नः ॥

(६५६४ थलग्रहणप्रयोजनवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ थलग्रहणमक्रिदर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) थलग्रहणं क्रियतेऽक्रिदर्थम् । अ-
क्रिडति एत्वं यथा स्यात् । पेचिथ । शेकिथ ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेद्ग्रहणमेवात्राक्रिदर्थं
भविष्यति ॥

(प्रयोजनाम्बरदर्शकभाष्यम्)

इदं तर्हि प्रयोजनम्-समुच्चयो यथा स्यात् थलि
च सेटि क्रिडति च सेटि-इति ।

किं प्रयोजनम् ?

पेचिथ । पेचिम । तत्र 'पचादिभ्य इङ्घचनम्'
इति वक्ष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ॥

(प्रदीपः) कृति च सेटीति । इदं च न नियमायम् ।
सेट्येव कृतीति नियमे हि पेचनुरित्यादौ न स्यात् । किं
तर्हि ? एवस्य कलावधारणं क्रियते, यथा 'निष्ठायां सेटि'
इत्यत्र । तेन पेचियेत्तादायिकि कृते एवाभ्यासलोपो भवतः ।
अन्यथा 'एषाच' इतीदृशप्रतिषेधः प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनु-
दात्तविशेषणं नैकग्नियेपणं तदा धृगुमाणादेष्टाच इदृशप्रतिषेधेन
आन्यमिति 'इष्टम्' इति सूत्रं सिध्यर्थं भवति, न तु निय-
मायम् । तत्र पचयेत्ताभ्यासलोपोः कृतयोरेष्टाचत्वादित्प्रति-
षेधप्रदोपचादिभ्य इङ्घचनमिति वक्ष्यते । इति च सेटीति
तु कालावधारणार्थं एति एवंमिदं, 'तत एवताभ्यासलोपावित्ता-
नुदानो हिदं भवतीति गर्पो वचनेन ॥

(उद्द्योतः) ननु क्रादियुक्तस्य नियमार्थत्वेन पेचियेत्तादा-
यिकः सिद्धत्वात्किमनेन वचनेनेत्यत आह—यदोपदेशग्रहण-
मिति । नापेकाच इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यम् । अनेनास
अन्यस्यैकदेश्युक्तिना सूचिता । एवं च थलग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् ॥
विध्यर्थमिति । निषेधविध्यर्थमित्यर्थः ॥ आनुपूर्व्येति । पूर्वं
दित्वे इदं, तत एवतादीति क्रमेणेत्यर्थः ॥ नापौ वचनेनेति ।
'पचादिभ्य इङ्घचनम्' इत्यनेनेति भावः ॥

(अतिव्याप्त्यन्यासिद्दर्शनेनेष्टावकभाष्यम्)

इह कस्मान्न भवति-लुलविथ ?

गुणस्य नेति प्रतिषेधात् ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति-पेचिथ, शेकिथ ।

गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञायते ।

एवमपि शशरिथ-अत्र प्राप्नोति ।

गुणस्योपोऽकारः ।

कथम् ?

**वृद्धिर्भवति गुणो भवति-इति रेफक्षिरा गुण-
वृद्धिसंज्ञको निर्वर्तते ।**

अथवा—

**आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवजातीयकानामेत्वं
भवतीति यदयं 'तृकभजत्रपथ' (६।४।२२) इति
तृग्रहणं करोति ॥**

(प्रदीपः) लुलविथेति । अत्रादेशे कृते एकद्वलम्प्य-
गतोऽकार इत्येवप्रसङ्गः । समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिषेधोक्तपरि-
भाषोपतिष्ठते, न वर्णमानग्रहणे । न चायमकारो गुणद्वन्द्वमिनि-
र्तत इति 'न घञद' इति प्रतिषेधोऽपि नास्तीति प्रश्नः ॥

गुणस्य योऽकार इति । यैषधिकरणेन सम्बन्ध आधी-
यते । लुलविथेत्तादावाकारसावदेवविधानाद्गुणस्याकार इति
प्रतिषेधः प्रवर्तते । पेचियेत्तादी न तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति
प्रतिषेधाभावः ॥

एवमपीति । गुण एवानाम्यकारो न तु गुणस्येति प्रति-
षेधाप्रसङ्गः ॥

गुणस्येति । अवयव इत्यर्थः । उः स्थानेऽयं प्रयुज्यमान
एव रपरो भवति पूर्वभक्त्य रेफ इत्ययं गुणः ॥

(उद्द्योतः) नन्वस्याकारस्य ङाश्रयित्वात्त्रावं दोषोऽत
आह—समुदायेति ॥ नन्वेवं एति 'ओए' 'कृन्नेग्रन्तः' इत्यादिग्र-
सभाष्यसम्बन्धविरोधोऽत आह—न वर्णमात्रेति । एतान्नो
निघात पञ्चनः वृद्धिलोपात्त वर्णमात्रग्रहणमिति भावः । तस्मात्कि-
न्तस्मादिति वक्तव्यम् ॥ ननु 'न गृहद्व' इत्यादिना प्रतिषेधो भविष्य-
तीत्यत आह—न धायमिति । तत्र गुणग्रहणः सकृदपरा—'गुण
इत्येवं योऽकार' इति । अन्वयादिभिर्निषेधविरोधविषयत्वादिक्रमः
स्यादेति भावः । यैषधिकरणेनेति । गुणग्रहणमिति तर्हि नन्वकार
इत्यर्थः ॥ अकारस्य गुणस्येति नन्वस्याकारावयवकनेन बोध्यम् ।

स्याह्यानेन साध्यात्परमया वा गुणशब्दभावितत्वं नान्यच्छा-
प्रहणमिति भावः ॥ अयं गुण इति । यदागमन्यायेन निश्चितं पञ्च
गुणादिस्तं एक इति भावः । एतच्च 'वरण' इत्यनोपपादितम् ।
एतेन पेचिपेत्तादौ व्यपदेशिवद्भावेन गुणानयनत्वसत्त्वाश्रियेभाषाचि-
रिति निरस्तम्, गुणशब्दभावितत्वं नान्यच्छा-
प्रहणम् ॥

(१३०९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २२)

१३२१ राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥

(६५९५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥ * ॥

(भाष्यम्) राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः ॥

(उपसंख्यानानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

न कर्तव्यः । 'एकहृत्मध्ये' इति वर्तते ।

यद्येवं 'त्रैस्तु', 'त्रैस्तु' रशब्दस्यैवं प्राप्नोति ।

अस्तु ।

अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीति अकारस्य
भविष्यति ।

अनर्थक्येऽलोऽन्त्यविधिर्नैवेयं न प्राप्नोति ।

नैतस्याः सन्ति परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥

अथवा—

अत इति वर्तते ।

एवमपि राधेर्न प्राप्नोति ।

आकारप्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ।

क प्रकृतम् ?

'आऽभ्यस्तयोरातः' (६।४।१२२) इति ॥

अथवा—

'असोरलोपः' (१११) इत्यत्र तपरकरणं प्रत्या-
ख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते ।

यदि तदनुवर्तते 'अत एकहृत्मध्ये नादेशादे-
र्लिति' (१२०) अस्य चेति अवर्णमानस्यैवेत्यं प्राप्नोति ।
यथायै ।

अकारेण तपररेणाऽवर्ण विशेषयित्वा—अस्यात
इति । इहेदानीमस्येत्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम् ॥

(प्रदीपः) राधादिषु स्थानिनिर्देश इति । 'अलो-
ऽन्त्यस्य' इति वचनादेत्वमन्त्यस्य प्राप्नोति—इति 'उपधायाः' इति
पञ्चाव्यमित्यर्थः ॥ अथवा—अत इति । ततो भ्रमादीनामेवै-
त्यमकारस्य भवति ॥

अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषण-
विशेष्यभावाश्रयः ॥

(उद्घोषः) भ्रमादीनामेवेत्यमकारस्येति । एते भिन्न-
कमः । अकारस्यैवैव नान्यसेल्लेखः ॥

(१३१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २३)

१३२५ अर्वणस्तु सावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥

(१३११ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ३ आ. २४)

१३२६ मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥

(त्रादेशाधिकरणम्)

(सूत्रप्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

अर्वणस्तु मघोनश्च

न शिष्यश्छान्दसं हि तत् ।

(भाष्यम्) अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यः ।

किं कारणम् ?

छान्दसं हि तत् । दृष्टानुविधिछन्दसि भवतीति ॥

(प्रदीपः) छान्दसमिति । 'छन्दसीवनियौ' इति वनि-

वस्ति, मनुए चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाभावेन । सूत्रद्व-

येन ॥ तत्रैतस्यात्सर्वेन रूपद्वयप्रसङ्गोऽत आह—दृष्टानुविधि-

रिति । भाषाशब्दा अपि नियतविधयाः, किं पुनश्छान्दसाः ।

तत्र ऋ इत्यस्य विधिं गुणे कृते 'अर्' इति रूपम् । तस्मान्मनु-

ष्यवैनामित्यादि भवति, यतिष्यवैष इत्यादि भवति । मघसञ्चा-

दपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चावैच्छान्दस्य

मघवच्छान्दस्य च भाषाया नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पष्ठ-

स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाहिकम् ॥

(उद्घोषः) ननु छान्दसत्वेन प्रत्याख्यानमनुकम्, छान्-

सेऽपि साधुत्वान्वाख्यानस्य कर्तव्यत्वादत आह—छान्दसीति ।

वार्तिके 'मनुष्योर्विधानाच्च' इति नो हेताविति तात्पर्यम् ॥ सर्व-

त्रेति । सावर्णीत्यर्थः । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते तथाऽपि

कैयटिकन्यायप्रदर्शनायेदमुक्तमित्याह—भाषाशब्दा अपीति ।

यथा वचैरन्तिपरस्य प्रयोगाभाव इति भावः । 'मघोनः' इत्यादी

'यस्य' इति लोपाभावस्तु छान्दसत्वाद्बोध्यः । श्रुतमन्योन्यामिति निर्दे-

शादा ॥ विधीति । 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वदे' इति विच्छ । मघ-

शब्दादपीति । मघशब्दो ध्वनाम ॥ अतिप्रसङ्गवारणाय—

यथाविषयमिति ॥ भाषाया नास्ति प्रयोग इति । अतिद्वय-

स्युक्तानुक्तानुसृत्यप्राप्तेष्वपि किरूपस्यापि भाषाया नास्ति प्रयोगः,

नियतविषयत्वाच्छ्रुत्यानामित्यपि बोध्यम् । भाषायां कचिदुद्वे-

(प्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

मनुष्यन्योर्विधानाच्च

(भाष्यम्) मनुष्यनी खलपि छन्दसि विधीयते ॥

(प्रत्याख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

(भाष्यम्) उभयं खलपि छन्दसि दृश्यते ॥

इमान्यवैणः पदानि । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
महाभाष्ये पट्टाध्यायस्य चतुर्थे पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

(उद्घोतः) चतुर्थेऽध्यायवन्द्ये 'इमान्यवैणः' इत्यादौ
वृष्यमाननभावस्य च्छान्दसत्वेनैव साधनमावश्यकमिति वर तदकरण-
मित्याह भाष्ये—उभयं खल्वपीति । 'अनर्वाणं वृषभं' इति तु
दृष्टान्ताधेयम् । मयवन्द्ये च न कुत्रोऽपि विवक्ष्यसेष्टत्वेनावृत्त्यन्वय-
पथकमेवोदाहरणद्वयमिति बोध्यम् ॥

इति श्रीशिवमहेश्वरसतीर्गभजनार्गोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपो-
द्घोते पट्टाध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

अथ पष्ठस्य तुरीये तुरीयमाह्निकम् ॥

(१३१२ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २५)

३१२८ पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

(पदादेशाधिकरणम्)

(६५९६ उपसक्तानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः
पदय ॥

(६५९७ आदेशे दोषवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदेशे हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत ।
सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द-
आदेशः प्रसज्येत "येन विधिस्तदन्तस्य" (१११७२)
इति ॥

तच्चर्हि वक्तव्यम् ।

(प्रदीपः) आदेशे हीति । पादन्तस्याह्रस्व पदादेशो
विधीयमानोऽनेकाह्रस्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति ॥

(उद्घोतः) भाष्ये—येन विधिमिति । तथा परिभाषया
समुदायस्य स्तानिष्ठादिति भावः ॥

(६५९८ उपसक्तानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ न वा निर्दिश्यमानस्यादेशात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा
कर्तव्या ॥

कः पुनरत्र विशेषः—एषा वा परिभाषा क्रियते,
उपधाह्रस्वत्वं बोध्यते ।

अवश्यमेव परिभाषा कर्तव्या, बहुन्येतस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि ।

कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि ?

(प्रदीपः) नवेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः
प्रत्याग्यते तथापि यो निर्दिश्यते यतः पष्ठो श्रूयते तस्यैव 'पष्ठो
स्थनेयोगा' इति वचनादादेशो न तु प्रतीयमानस्य । यद्यप्युच्चार्य-
माणस्यादेशेन सम्बन्धाभावस्तथाप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्यावि-
वक्षितत्वादेवमुक्तम् । तत्र यथा 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनात् 'रहः
पः' इत्युक्ते हकारस्य पकारो भवति, एवं पाच्छब्दप्रत्यापित-
तदन्तसमुदायावयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः ॥

(उद्घोतः) पष्ठो स्थान इति । इदं हि सूत्रं निर्दिश्यमा-
नस्यादेशा इत्यर्थकतया तत्रैव सूत्रे भाष्ये साधितम् ॥ यद्यप्यु-
च्चार्यमाणस्येति । किंतु तत्प्रत्यापितस्यानुकार्यस्येति ॥ भेदस्या-
विवक्षितत्वादिति । सादृश्यमूलिका च तदविवक्षेति ॥ समुदा-
यस्य पाच्छब्दस्येति । तदवयवस्य पाच्छब्दस्येत्यर्थः । कचित्त-
थैव पाठः ॥

(६५९९ परिभाषाप्रयोजनवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ प्रयोजनं सुसिद्धादेशेषु ॥ * ॥

(भाष्यम्) सुप्-कुमार्याम्, किशोर्याम्, खट्व-
वायाम्, मालायाम्, तस्याम्, यस्याम् । आह्वयाद्-
स्यादसु कृतेषु सादृष्याद्स्यादकस्य 'आम्' प्राप्नोति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।
इदमिह संप्रधायम्—आह्वयाद्स्यादः क्रियन्तामा-
मिति, किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वादायम् ।

नित्या आह्वयाद्स्यादः । कृतेऽप्यामि प्राप्नुयन्त्य-
कृतेऽपि ।

अनित्या आह्वयाद्स्यादः ।

कथम् ?

अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुयन्त्यन्यस्याकृते । शब्दा-
न्तरस्य च प्राप्नुयन् विधिरनित्यो भवति । उभयोर-
नित्ययोः परत्वादायम् ॥

इदं तर्हि—यस्यै-तस्यै, स्यादि कृते सस्यादकस्य
सैभावः प्राप्नोति ।

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।

यस्यार्हि निर्दिश्यते तस्य कस्यापि भवति ?

स्यादो व्यवहितत्वात् । सुप् ॥

तिङ्-अरुदिताम्, अरुदितम्, अरुदित-इति ।

‘पदाङ्गाधिकारे’ इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतत्कार-
स्यापि ‘तदोः सः सौ’ इति सत्वप्रसङ्गः । अतं तु ‘अलोऽन्त्यस्य’
इति वचनान्त्यस्यैव भवति—इति तत्र विशेषाभावः ॥

परमक इति । अनेकाद्वत्त्वार्थदेशः कः प्राप्नोति ।
ननु न सत्वविधौ ‘सदादीनाम्’ इति स्थानपट्टी । का तर्हि ?
‘तदोः’ इत्येतेति कथं सत्वमतिशब्दतत्कारस्य परिहृयते ? एवं
तर्हि सदादीनां गणसन्निविष्टानां यौ निर्दिश्येते तत्कारदकारौ
तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

(उद्योतः) ननु न सत्वविधाविति । तत्कारदकारावेव
स्थानिनौ, तद्विशेषणं च ‘सदादीनाम्’ इति सदाद्यन्ते स्थितयोरपि तदोः
सत्वप्रसङ्गः परिभाषया न निवारितः, स्थानपट्टीनिर्दिष्टविषयेव हि सा
परिभाषेति शङ्काः ॥ एवं तर्हीति । परिभाषोपस्थानसामर्थ्याज्जि-
र्दिश्यमानसदाद्यवयवतदोरेव सत्वमित्यर्थोऽप्युप दोष इति भावः ।
‘निर्दिश्यमानस्य’ इत्यस्य निर्दिश्यमाने निर्दिश्यमानावयवं च पट्टयन्तं
स्थानेन युज्यत इत्यर्थे इति तात्पर्यम् ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

उद्ः स्यात्तन्मोः पूर्णत्वे प्रयोजनम् । उद्स्यात्,
उद्स्याताम् । अटि कृते सादृकस्य पूर्णत्ववर्णः
प्राप्नोति ‘उद्ः स्यात्तन्मोः—’ इति ।
निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥
यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्माच्च भवति ?
अटा व्यवहितत्वात् ॥
सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
न कर्तव्या । उक्तं ‘पट्टी स्थानेयोगा’ (११।४९)

इत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनम्—पट्टयन्तं स्थानेन
यथा युज्यते, यतः पट्टी उच्चारितेति ॥

(१३१३ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. २६)

३१३० वाह ऊद् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

(संप्रसारणाधिकरणम्)

(ऊदः स्थानतिर्णयभाष्यम्)

ऊदादिः कस्माच्च भवति, आदिष्टिद्वचनीत्यादिः
प्राप्नोति ?

संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थाने कियते ।

यद्येवम्—

(प्रदीपः) ऊदादिरिति । ययपि ‘चक्षुः शब्द’ इत्यास्य
ठित्वं प्रतिपादितं तथापि यथाश्रुतं गृहीतव्यं प्रसङ्गः ॥

संप्रसारणमित्यनेनेति । वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा
संप्रसारणसंज्ञायौ विज्ञायमानानां यणः स्थान ऊद् भवति ।
अथ यण आदिरूद् कस्माच्च भवति ? संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु

‘यणः’ इति स्थानपट्टयाश्रयणादिहापि स्थानपट्टयेव युक्ता ।
ययोकम्—सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति—इति ।
ठित्प्रहणं तु वृद्धयर्थम् ॥

यद्येवमिति । ‘प्रपद्याह—अस्’ इति स्थिते वकारस्य
संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते गुण ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः ।
तथा ‘वृद्धिरिति’ इति वृद्धौ कृतार्थां प्रष्टौह इत्यादि सिध्यति ।
अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादि-
सिध्यर्थमप्युद्दिष्टानां नोपपद्यते । सत्यपि वा प्रयोगे बह्वर्थे
प्रवर्तमानस्योद्वेगः किमि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति । उप-
सर्गेऽप्युपपदे वहेण्विः छन्दसि नास्ति । यतो वृद्धेर्वाधकं पररूपं
प्रसज्येतेत्युद्दिष्टानां सार्थकं स्यात् ॥

(उद्योतः) यथाश्रुतमिति । यथाश्रुताष्टाध्यायीपाठेन द्वित्वे-
ऽपि दोषो नावतरतीति प्रदर्शनायेति भावः । ‘संप्रसारणमित्यनेन
यणः स्थानं कियते’ इति भाष्ये पाठः । द्वित्वे—प्राप्यते । ‘यणः
स्थाने कियते’ इति पाठस्य सुगम एव ॥ अथ यण आदिरिति ।
एवं च संप्रसारणप्रहणानुवृत्तिष्ठित्वं चोभयमपि सप्रयोजनं भवतीति
भावः ॥ ययोकमिति । ‘सिद्धिस्तिस्रः’ इत्यत्र । तिस्रादयः सप्तदश
लयेत्यस्य स्थानपट्टीत्वं प्रतिपादयन्तीति एक इह तस्यावयवपट्टीत्व-
मापादयितुं नाश्रुत्, ‘सजेदेकं कुलसार्थे’ इति न्यायात् ; यदभिहा-
पीत्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि ठित्वमत्र आह—ठित्प्रहणं रिविति । ‘यस्य-
भस्यूरुः’ इति विशेषणार्थमित्यर्थः ॥

ण्विप्रत्ययेति । ‘वहश्च’ इति ण्विः ॥ छन्दसि ण्विरिति ।
वस्तुशतु ‘तिस्राया पूर्वांश्च’ इति सप्तसमाप्यमापाद्याच्छन्दसीति अत्र
न संवध्यते । तस्मादनभिधानापादिक्ये ण्विर्नैति वक्तुं युक्तम् ॥

(६१०१ ऊदविधानानयंक्ययोधकवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ वाह ऊद् वचनाधिक्यं संप्रसारणेन
कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) वाह ऊद् वचनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

संप्रसारणेन कृतत्वात् । संप्रसारणेनैव सिद्धम् ।
का रूपसिद्धिः ? प्रष्टौहः पद्यम् ॥

(६१०२ संप्रसारणविधाने सिद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रत्ययलक्षणेन गुणो भविष्यति ॥

(६१०३ संप्रसारणे वृद्धिसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ एज्जग्रहणां वृद्धिः ॥ * ॥

(भाष्यम्) एज्जग्रहणा वृद्धिर्भविष्यति ॥

(अन्तरङ्गपरिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊद् शास्ति तज्ज्ञाप-

१ समुदायस्येति । तदन्त्यपुत्रावयवस्य सदात्येत्वर्थः ॥

२ इति तर्हि धर्मिणि च. छ. छ. पाठः ॥

३ ‘यणां स्थानं कियते’ इति च. छ. छ. पाठः ॥

४ ‘अनर्थकं संप्रसारणेन’ इति अ. पाठः ॥

५ ‘ग्रहणादिति’ इति च. छ. पाठः ॥

यत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-असिद्धं वहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ।

किमेतस्य स्थापने प्रयोजनम् ?

पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वात् वहिरङ्ग-
लक्षणस्याहुणस्यान्तरङ्गलक्षणमेत्वं न भवति-इति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हीति । सप्रसारणं यज्ञादिप्रत्ययनिमित्त-
मर्चसाधयत्वाद्द्विष्टमन्तरत्रे व्याधये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति
गुणे न स्यात्तद्भावे रूपं न सिध्येत्स्त्रिभानमसिद्धपरिभाषां
स्थापयति । ननु नेतृज्ञापकस्याप्यम्, लोकतः सिद्धत्वात् ।
प्रत्यक्षवर्ती हि लोकः । नेतृदत्ति । यन् युगपदन्तरत्रवहिरङ्गयोः
प्रातिष्ठत् लौकिकन्यायाधधनाद्भवन्तरङ्गः । इह तु वहि-
रङ्गमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ॥

(उद्घोषः) प्रत्यक्षवर्तीति । तथा च 'अवः परसिन्'-
इत्यत्र नाम्न्य उक्तम्-“युहयोऽयं प्रातृकभाष प्रथमं शरीरकावोणि
करोति ततः सुहृदां ततः संवर्णिनां” इति ॥ इह त्यति । यथा
पचावेदमित्यत्र । उमयोरैकप्रत्ययनिमित्ताङ्गकयत्वाभावादङ्गद्वयपरि-
भाषाया नाप्य विषयः । तस्मा अभावाच्च ॥

(१३१४ विधिवृत्तम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. २०)

३१३१ श्रयुवमघोनामतद्धिते

॥ ६ । ४ । १३३ ॥

(६६०४ पूर्वपक्षिण उपसर्गानुवाचार्तिकम् ॥ १०)

॥ * ॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्त-
ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं
कर्तव्यम् ।

किं कारणम् ?

अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता, मघवते ॥

तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीति यथेह भवति-यूनः पश्येति, एवं युवतीः
पश्येत्यत्रापि स्यादिति ॥

(प्रदीपः) श्वादीनामिति । ‘मघवा बहुलम्’ इति त्रैदेशे
कृते एकदेशविकृतस्यानन्वयत्वान्मपवतेत्यादौ सप्रसारणप्रसङ्गः ॥

(उपसंख्यामानर्थक्यबोधकभाष्यम्)

यच्चाधुच्यते-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति ।
न कर्तव्यम् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम्, उक्तं
वा-इति वार्तिकम्, तत्र ‘उक्तं वा’ इत्यनन्वयत्वात्-यच्चा-
वदिति । ‘प्रातिपदिकग्रहणे’ इत्यादि नमग्रहणस्य फलान्तमुक्तम् ॥

(६६०५ आनर्थक्यसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥

(भाष्यम्) किमुक्तम् ?

उक्तमेतत् “अवर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं
हि तत्” इति ।

यदप्युच्यते-“तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गवि-
शिष्टस्यापि ग्रहणं भवति यथेह भवति यूनः
पश्यति, एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्” इति ।

लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ।

न चा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणात् ॥ इति ॥

अथवा-

उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते-“श्रयुवमघोना-
मतद्धिते” “अलोपो,” अकारस्य च लोपो भवति ।
ततः-“अनः” इत्युभयोः शेषः ॥

(प्रदीपः) अवर्णरिति । मघवच्छब्दो मनुबन्त
इत्यर्थः ॥

न चा विभक्ताविति । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य सप्रसारणं
न विधीयते तथापि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषाऽनुपस्थानम् ॥ अन इत्युभयोः शेष इति । घञ-
दायापेक्षणात् । न च त्रैदेशे कृतेऽनन्तत्वमस्ति । एकदेश-
विकृतस्यानन्वयत्वेनाप्यनन्तत्वं नास्ति, सामान्यातिदेशे विशेषा-
नतिवेद्यात् । युवतिशब्दोऽप्यनन्तो न भवतीति तस्यापि सप्र-
सारणाभावः ॥

(उद्घोषः) (भाष्ये) छान्दसमिति । अत एव वनिबन्ते
सप्रसारणे यथेति लोपाभावः । तत एव तान्ते संप्रसारणाभावादेपी-
त्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह-मनुबन्त इति । ततश्च शब्दावत-
त्वात्सप्रसारणभाव इत्यर्थः ॥ तथापि विभक्ताविति । भल
विधानात्, भल च विभक्तौ परत इति यथाकथंचिद्विभक्तौ विधानेऽपि
परिभाषानिषेधाद्विकारादित्यर्थः ॥ ननु ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायाद-
नन्तरस्यैव शेषो-न्याय्यात्त आह-समुदायेति । तस्यासुरोपा-
दिति भावः ॥ सामान्यातिदेश इति । अत्रन्तत्वं हि मघवच्छब्दस्य
विशेषार्थम्, मघवतेत्यादावपरिभाषादिति भावः । यस्य ॥ आदेशस्तत्रैव
तद्ग्रहणं न्याय्यम् । आदेशश्चायं नस्य, मघवच्छब्दस्य वा, न खन ।
लिङ्गमुक्त्वद्वयमूलको लौकिकन्यायोऽप्यत्र नास्ति, अर्थविकारेण
प्रत्यक्षिज्ञानाभावादिति तात्पर्यम् । आनीयासिद्धत्वं श्वेतस्वजतिपदे
न, अस्तित्यत्वात् । अन्यथा ‘मघवतः’ इत्यसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

१ ‘इत्यादिना नकारान्तग्रहणस्य’ इति ॥ पाठः ॥

२ ‘ततोऽलोपो,’ अकारस्य च लोपो भवति । ततोऽनः, अन इत्यु-
दिति च छ इ पाठः ॥

३ लोपाभाव इति । मघोव इत्यादौ प्रत्यक्षवचस्य सम्प्रसारणे छान्द-
सत्वात् ‘अनः’ इति लोपो नस्यर्थः ॥

१ ‘तस्या अभावाच्च’ इत्यस्य च ल. पुस्तकयोर्न पाठः ॥

२ ‘किं प्रयोजनम्’ इति च छ इ पाठः ॥

३ ‘भाष्ये-प्रातिपदिकग्रहणे इत्यादिना नकारग्रहणस्य फलान्तर-
मुक्तम् । नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमुक्तं चेति बालिक-
वज्रोक्तं नेत्यस्य अवतारपति-यच्चावदिति’ इति च पाठः ॥

(१३१५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २८)

३१३३ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि

॥ ६ । ४ । १३५ ॥

(लोपाधिकरणम्)

(षपूर्वादिग्रहणे षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहो-
स्विधियमार्थम् ।

कथं वा अल्लोपार्थम्, कथं वा नियमार्थम् ?

यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावस्ततो
विध्यर्थम् ।अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो
नियमार्थम् ।

अत उत्तरं पठति—

(प्रदीपः) अथेति । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति
प्रश्नः ॥यद्यविशेषेणेति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यादिः प्रकृतिभाव-
प्राकरणिकविध्यपेक्षे न तु वृद्धिगुणपेक्षः । तत्र प्राकरणिकानि
कार्याणि भेदेनापेक्ष्येरन्, अभेदेन वेति षद्वयोपपत्तिः ॥(उद्द्योतः) न तु वृद्धीत्यादि । तेन 'साराणि' 'सक्री-
टिन' इत्यादौ गुणवृद्धौ । इत्यन्तस्य विधीयमानप्रकृतिभावेन न
निवृत्तिः, यतप्राकरणसत्त्वाभावादिति भावः ॥ भेदेनेत्यादि ।
भेदेनापेक्षायामनन्तरत्वेति न्यायादिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः ।
तत्रापे नियमार्थं, द्वितीये विध्यर्थम् ॥

(६६०६ अल्लोपपक्षस्यापक्वार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ षपूर्वादीनां पुनर्वचनम-
ल्लोपार्थम् ॥ * ॥(भाष्यम्) षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते अल्लो-
पार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ॥(प्रदीपः) अविशेषेणेति । अलोपटिलोपसमुदायम-
पेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते ॥(उद्द्योतः) अलोपटिलोपेति । अत एव 'नैकाच्' इति
नाम्न्येति भावः । तत्प्राज्ञोपस्थापि प्रकृतिभावप्रमाणत्वेन विधि-
रिति तात्पर्यम् ॥

(६६०७ नियमपक्षे दोषदर्शकं वार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव
उपधालोपप्रसङ्गः ॥ * ॥(भाष्यम्) अवधारणे हि अन्यत्र प्रकृतिभावे
उपधालोपः प्रसज्येत ।

कथम् ?

यदि तावदेवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवा-
णीति ।एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-सामनः-वैमन
इति । ताक्षण्या इत्यत्र प्राप्नोति ।

अथाप्येवं नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामप्येवेति ।

एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्-ताक्षण्या इति ।
सामनो वैमन इत्यत्र न प्राप्नोति ।अथाप्युभयतो नियमः स्यात्-षपूर्वादीनामेवाणि,
अप्येव षपूर्वादीनामिति ।

एवमपि सामन्यो वैमन्य इति प्राप्नोति ।

तस्मात्सुष्ठुच्यते-'षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपा-
र्थम्' 'अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-
प्रसङ्गः' इति ॥(प्रदीपः) ताक्षण्या इति । तक्ष्णोऽपत्यमिति 'सेनान्त-
लक्षण' इति व्य., 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावादिद्विषयो-
भावः । असाक्षियमार्दलोपाभावः ॥सामन इति । 'सास्य वैवता' इत्यण् । अत्र 'अन्' इति
प्रकृतिभावादिद्विषयोऽप्येवप्रसङ्गः ॥

अथापीति । तत्रस्याद्वैतेर्वाऽऽश्रयणात् ॥

सामन्य इति । 'तत्र साधु' इति यत् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये-अन्यत्र प्रकृतिभाव इति । यतइति-
रिते प्रकृतिभावविषय इत्यर्थः ॥ सेनान्तेति । कादिलक्षणो ण्य
इत्यर्थः ॥ कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयत्वमोऽत आह-तन्नेति ।
अत्र प्रयोक्तृत्वपेक्षेण प्रयोगः, बोद्धावृत्त्या बोधः । वाशब्दवाध इति
बोध्यम् ॥

(१३१६ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २९)

३१३८ आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

(६६०८ उपसक्त्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आतोऽनापः ॥ * ॥

(भाष्यम्) आतोऽनाप इति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात्-'समासेऽनन्पूर्वे स्त्वो ह्य-
प' (७।१।३७) इति ॥(प्रदीपः) समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति
किं तदर्थेन योगविभागेन ? एवं तर्हि यदा वैयाकरणे अनु-
करणशब्दव्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः । ते हि साधु-
भिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयमात्रे भवन्ति ॥१ गुणवृद्धौ-साराणिमिल्लादौ धातेरिति मलये पाठो विधीक-
यावन्मोः ।

२ विधीयमानेति । 'इत्यवचनत्वे' इत्यनेन ॥

३ 'हि सत्यम्यत्र' इति ड. क. पाठः ॥

४ 'इति च प्राप्नोति' इति च. ड. क. पाठः ।

५ 'इत्यन्तः' इति ड. पाठः ॥

६ 'अवधारणे' इति ड. क. पाठः ॥

(उद्घोतः) येयाकरणा इति । सनकारादिभ्योऽन्य इत्यर्थः ॥ साधुभिरिति । शाखागुणेनैव साधुत्वमिति भावः । अत्र 'अनापः' इति वार्तिककारोक्तः, एष च 'क्त्वो व्यप्' इति सूत्र-प्रयोग एव च भगवतोदाहरणदानात्, उदनुकरण एव च कैयटेनो-दाहरणदानादाकारान्ताधुप्रकृतिकातिरिक्ताकारान्तप्रातिपदिकाभावा इति लभ्यते । धातुग्रहणव्यावर्तकं तु आरन्ता एवेति नोप्यम् ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

अनाप इति किम् ?

यद्वायाम्, मालायाम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

यद्यनाप इत्युच्यते कथं फत्यायाम् ?

(६६०९ प्रयोगसाधकवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ निपातनादिति ॥ * ॥

(भाष्यम्) निपातनादेतत्सिद्धम् ।

किं निपातनम् ?

'* फत्यायां चा प्रतिषेधः *' इति ॥

(प्रदीपः) फत्यायामिति । निपातनालोपाभावो यादा-गमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं न सप्तम्यपेक्षमिति कृत्वा 'क्त्वायाः' इत्यपि भवति ॥

(उद्घोतः) यादागमश्चेति । सोऽपि 'यादागः' इति वच-नाद्भाष्योक्तीति भावः ॥

(वार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यम्)

यथेयं नार्थः 'अनापः' इत्यनेन ।

कथम् ?

'समासेऽनन्वये क्वो व्यप्' इति निपातनादेत-त्सिद्धम् ।

कथं 'हलः श्रः शानज्यौ' (३११८३) इति ?

एतदपि निपातनात्सिद्धम् ॥

अथवा—

योगविभागः करिष्यते—'आतः', आकारलोपो भवति । ततः—'धातोः', धातोश्चाकारस्य लोपो भवतीति ॥

(प्रदीपः) ततो धातोरिति । इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं शापयति । सा च व्यवस्थितविभाषा—इति आबन्तस्या-लोपाभावः, अन्यस्य यथाप्रयोगं विकल्पः । केचित् व्रीछिञ्-उञ्छिञ्नामर्थं 'क्त्वायाः' 'ज्वः' इत्यादि रूपद्वयं व्याचक्षते ॥

(उद्घोतः) ननु 'आतः' इत्यनेनैव सिद्धे 'धातोः' इति व्यर्थमेव

आह—नित्यार्थं सति । इदं पूर्वस्य काचित्कालं शापयतीति वक्तुं युक्तम् ॥ यथाप्रयोगमिति । आबन्तप्रकृतिकाचारकिन्तुप्रकृतिक-कर्तृकिन्ता न सन्नेव, अनभिधानादिति भावः ॥ विकल्प इति । क्त्वायाव्ययमेतत् ॥ व्रीछिञ्चेति । 'क्त्वाया ह्रतो' इति व्रीछिञ्स्य विश्लेष्यत्वेऽप्यादिवाह्योपीति भावः ॥

(३३१० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ६)

३३३९ मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः

॥ ६ । ४ । १४१ ॥

(अतिन्यास्यापादकभाष्यम्)

मन्त्रेष्वाल्यात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्गव्यः ।

इहापि यथा स्यात्—त्मन्या समञ्जम् । तमनोरन्त-रस्य इति ॥

(प्रदीपः) 'आह' इति पूर्वान्वयप्रक्रियया तृतीयैकवचन-ग्रहणादव्याप्तिं मत्वाऽऽह—मन्त्रेष्विति ॥ त्मन्येति । सप्त-म्येकवचनस्य स्थाने यावच्च आदेशः ॥

(अतिन्यासिनिरासभाष्यम्)

यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथं 'आत्मन एव निर्मिमीष्य' इति ?

तस्माच्चार्थः प्रत्ययमात्रलोपेन ।

कथं—त्मन्या समञ्जम्, तमनोरन्तरस्य इति ?

छान्दसत्वात्सिद्धम् । इष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥

(प्रदीपः) छान्दसत्वादिति । यथा 'शिवो वदस्य' इति प्राप्ते 'शिवो वदस्य' इति रेफलोपः, एवमिहाकारलोपः । एवं च ह्रवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । इति त्वारम्भे नार्थ आदि-ग्रहणेन, 'आतो धातोः' इत्यत आत इत्यनुवर्तनात् ॥

(उद्घोतः) ननु छान्दसत्वेऽपि लक्षणमात्रे कथं साधु-त्वमेव आह—यथेति । उदरसेत्यादिचदसापि साधुत्वमिति भावः ॥

(६६१० सूत्रांशप्रत्याख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ आदिग्रहणानर्थक्यमाकार-

प्रकरणात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) आदिग्रहणं चानर्थकम् ।

किं कारणम् ?

आकारप्रकरणात् । 'आतः' इति वर्तते ॥

१ 'किमर्थ' इति च, छ. पाठः ॥

२ च. छ. झ. उच्चकेतु नेतृवार्तिकम् ॥

३ तत्पूर्वेण नुप्रयोग—(११२१२) सूत्रे वर्तितमेतत् ॥

४ 'दायिनि आतः' इति छ. पाठः ॥

(१३१८ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ७)

३१४० ति, विंशतेर्दिति ॥ ६।४।१४२ ॥

(पदकृत्यभाष्यम्)

तिग्रहणं किमर्थम्, न विंशतेर्दिति लोप इत्येवोच्येत ?

नैवं शक्यम् । 'विंशतेर्दिति लोपः' इतीयत्युक्त्यमानेऽन्यस्य प्रसज्येत ॥

(तिग्रहणाभावेऽपि नियमार्थत्वबोधकभाष्यम्)

सिद्धोऽन्यस्य 'यस्य' इति लोपेनैव । तत्रारम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति ॥

(तिग्रहणप्रयोजनभाष्यम्)

कुतो नु खल्वेतत्-अनन्त्यर्थे आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरुक्त्येति ?

तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्यस्य कसाञ्च भवति ?

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यति ॥

(प्रदीपः) कुतो नु खल्विति । वचनसामर्थ्यादलोऽन्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत, न त्वसंज्ञादितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे नु सति तेलोपो भवति ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते । न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा 'अलोऽन्यस्य' 'आदेः परस्य' इत्येतयोर्भाषिका, एतयोर्निर्विपर्ययप्रसङ्गात् । तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेलोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ॥

(उद्ध्योतः) न त्वसंज्ञादित्येति । शब्देन साक्षादनिर्दिष्टस्यैवार्थः ॥ भाष्ये—निर्दिश्यमानस्येति । 'इवोर्दंशतोर्विन् आदेशः, शतिस प्रत्ययः' इति पक्षेऽनर्थकत्वात् 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्याप्राप्तावनाया परिभाषा सर्वस्यैवार्थः । अन्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षेऽन्यनर्थकत्वमेव । अनुत्पन्नपक्षेऽपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यन्ये ॥

(१३१९ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ८)

३१४१ टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

(अमस्यापि टिलोपसाधकभाष्यम्)

अमस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-उपसरजः, मन्दुरज इति ।

द्विसमस्याप्यनुयन्धकरणसामर्थ्याद्भवति ॥

(प्रदीपः) द्विसमस्यापीति । 'नुट्' इति वचनादित्सत्ता तावत्कारस्य प्रवर्तते, 'धीर्घकाशतुपन्नाध्वटं जे' इति निर्देशात् । ततश्चानुयन्धकरणसामर्थ्यात् 'भस्य' इति प्रकरणमिह बाध्यते ॥

(उद्ध्योतः) ननु अवगाधो ङकारः स्यादत आह—नुट् इतीति । इत्सत्ताशब्दवाचे मानामवेतानुपजातविरोधन्यायेन पूर्वमित्त्वं प्रवर्तत इति भावः ॥ अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह—धीर्घकाशेति ॥ बाध्यत इति । लिङ्गेन प्रकरणवापसौचित्यादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तं लिङ्ग बोध्यम् ॥

(१३२० विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. ९)

३१४२ नस्तद्धिते ॥ ६ । ४ । १४४ ॥

(३१११ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ नान्तस्य टिलोपे सन्नहचारिपीठ-सर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिला-ङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसन्न-सुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) नकारान्तस्य टिलोपे सन्नहचारिन् पीठसर्पिन्कलापिन्कुथुमितैतिलिन्जाजलिन्लाङ्गलिन्शिलालिन्शिखण्डिन्सूकरसन्नन्सुपर्वन्-इत्येतेषामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

सन्नहचारिन्-सन्नहचारिण इमे-सन्नहचाराः । सन्नहचारिन् ॥

पीठसर्पिन्-पैठसर्पाः । पीठसर्पिन् ॥

कलापिन्-कालापाः । कलापिन् ॥

कुथुमिन्-कौथुमाः । कुथुमिन् ॥

तैतिलिन्-तैतिलाः । तैतिलिन् ॥

जाजलिन्-जाजलाः । जाजलिन् ॥

लाङ्गलिन्-लाङ्गलाः । लाङ्गलिन् ॥

शिलालिन्-शैलालाः । शिलालिन् ॥

शिखण्डिन्-शैखण्डाः । शिखण्डिन् ॥

सूकरसन्नन्-सौकरसन्नाः । सूकरसन्नन् ॥

सुपर्वन्-सौपर्वाः । सुपर्वन् ॥

(प्रदीपः) नकारान्तस्येति । 'इतप्यनपले' 'अन्' इति च प्रकृतिभावे प्राप्ति वचनम् ॥ सन्नहचारिण इम इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पा, पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, 'कलापिनोऽण्' इत्यण्, ततोऽप्येवैदिशोऽणः 'प्रोक्ताङ्गक' इति ङङ् । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । पूर्ववत् द्वितीयस्याणो ङङ् ।

इति । * किलमस्यापि अनुयन्धकरणसामर्थ्यात् * इति च उ उ उ. पाठः ॥

* अस न. पुच्छे न पाठः ॥

तैत्तिजिवाजिल्लिङ्गप्रोक्तमप्यनं साहचर्यात्तैत्तिज्यादिसन्देश्यते-
दृष्टते, तेभ्यः 'तदधीते तद्रे' इत्यण् प्रत्ययः । 'तेषु प्रोक्तम्'
इत्यत्र तु रोपिकेऽर्थे 'दृष्टाच्छ' इति छः प्रसज्येत । केचित्तु
तैत्तिकशब्दमप्राप्नोयते ॥

(उद्घोषः) ततोऽप्येति । 'छन्दोमाध्वानि' इति तद्विष-
यम् । ननु प्रोक्तानां सिद्धे निगुणचाराभवेनेत्यत्र आह—तेन
प्रोक्तमित्यत्र स्थितिः । श्लेतस्मिन्निषेधे तिलयः । अत्र तैत्ति-
ज्येनेवाप्यनरोप इति बोध्यम् ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

चर्मणेः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चार्मः
कोशः ॥

(मदीपः) चार्म इति । 'तस्य विकारः' इत्यण् ॥

(उद्घोषः) चार्म इति । कोशोऽत्र यकादिसापनाभेद-
यो भाषायां 'भ्यान' इति प्रसिद्धः ॥

(उपसंख्यानभाष्यम्)

अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो
विकार आश्मः ॥

शूनः संकोचे । शौवः सङ्कोचः ॥

(मदीपः) शौव इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'स्ते ग्रामजन-
पवमुपेभ्यः' इत्येतद्व्याख्यातम् । अत्र परत्याहुदो प्राप्तायां
'दापरीनाव' इति तत्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः कियते ।
सङ्कोचादन्यत्र शौवन इति । विकाराययवयोस्तु प्राप्यणि
प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति ॥

(उद्घोषः) ननु 'तस्येदम्' इत्यण् 'स्ते ग्राम-'
नाद अन्तर्गतासङ्कोचेऽण् दुर्लभोऽत्र आह—स्ते ग्रामेत्यादि ।
स्तेऽर्थे यत्र, ग्रामादिवाचकेभ्य ष्व येति द्विवेधो नियमसदृश इति
भावः । नन्वन टिलोपे वृद्धिविषयाभावेन तन्निषेधसंनिवोगादिह वेत्त
स्यादत्त आह—अत्र परत्यादिति । सङ्कोचादन्यत्र सर्वत्र शौवन
इत्येवेति न बोद्धव्यमित्याह—विकारित्यादि । इदं तु वचनमणि
प्रकृतिभावे प्राप्ते सङ्कोचे टिलोपविध्यर्भमिति भावः ॥

(६६१२ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ अव्ययानां च साय-
प्रतीकाद्यर्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) अव्ययानां च सायप्रतीकाद्यर्थमुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ।

किं प्रयोजनम् ?

सायप्रतीकाद्यर्थम् ।

सायप्रतीकः, पौनःपुनिकः ॥

(मदीपः) सायप्रतीक इति । सायप्रतीक शब्दात्

द्वन्द्वात् 'यत्सङ्गम्' इति ठन्प्रत्ययः । यथाकथञ्चित्कालशब्दा-
दपि ठन् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठन् भवति ॥
पौनःपुनिक इति । पूर्ववत् ठन् । आदिशब्दः प्रकारे, टिलोप-
दर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इति भारतीयः शाश्वतिक इत्यत्र
च टिलोपाभावः ॥

(उद्घोषः) ननु कालसमुदायवाचकस्य कथं कालवाचकत्व-
मत आह—यथाकथञ्चिदिति ॥ सायप्रतीकादिगणपाठाभावाद-
आदिशब्दार्थमाह—आदिशब्द इति ॥

(अतिप्रसक्तिरित्यसंभाष्यम्)

शाश्वतिके प्रतिषेधो यत्तुः ।

न चकथ्यः । निपातनादेतत्तिसदम् ।

किं निपातनम् ?

"यिषां च विरोधः शाश्वतिकः" (२।४।९) इति ।

एवं तर्हि—शाश्वते प्रतिषेधो यत्तुः । शाश्वतम् ॥

(मदीपः) निपातनादिति । अत एव निपातनात्

'तान्नाद' इति कदेवाभावः ॥

शाश्वतमिति । भाष्यकारवचनप्राप्त्यादण्प्रत्ययः ॥

(उद्घोषः) ठन्वा बाधादण् दुर्लभोऽत्र आह—भाष्यका-
रेति । तत्प्राप्त्यास्तन्निषेधादिगणे 'श्वतो वा' इति पाठानुमान-
मिति भावः ॥

(१३२१ विधिव्यम् ॥ ६।४।४ आ. १०)

३१४६ यस्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥

(सूत्रप्रयोजनभाष्यम्)

इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ?

हे दाक्षि, दाक्ष्या, दाक्षेयः ।

हे दाक्षि—ईति—यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे

कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत ।

दाक्ष्या इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे

कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ।

दाक्षेय इति—यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते

पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥

(मदीपः) सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा

पृच्छति—इवर्णस्येति ॥ हे दाक्षीति । दाक्षिवादात् 'इतो

मनुष्यजाते' इति लोपि कृते तस्य संयुद्धो ह्रस्वः कृते सवर्णदीर्घत्वे

सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे

कृते ह्रस्वो भविष्यति । एव तर्हि 'नागोदात्तः वजीयः' इति ह्रस्वं

मन्यते । दाक्षि ई-आ-इति स्थिते वाच्यपरविप्रतिषेधात्परस्य

यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्यापूर्वेविधिरित्यात्मनः

कर्तव्ये पररयणादेशस्य नास्ति स्थानितत्त्वम् । यैनादेशेऽपि

कर्तव्ये यथो न स्थानितत्त्वम्, सवर्णदीर्घस्याव्ययनाद्यपि कर्तव्ये 'वदे' इत्ये-

वारास्य मन्त्रेण च यानिवादात् इत्यादिरित्येवमादौऽप्यत्र । यदे इत्यकारस्य

प्रत्यये वाच्यत्वं इत्यत्र 'वद-ई-यय' इत्यवधारणं चन्द्रपरविप्रतिषेधात् परस्य यणि

कृते पूर्वस्य यणि कर्तव्ये स्थानितत्त्वमिति चेत् । स्यादिति नैदं विज्ञातमिति

मिति भावः ॥

१ एतद्वर्तिनिति य उ ह पाठः ॥

२ य उ ह उ पुकहेत् 'अव्ययानां च' अव्ययानां चोपसंख्यानं
कर्तव्यम् । किंप्रयोजनम् ? सायप्रतीकाद्यर्थम् ॥ साय प्रतीकः
इति पाठः ॥

३ यणादेशेऽप्यपि । 'दाक्षि ई आ' इत्यत्र परस्य यणि कृते सवर्णदीर्घे

कर्तव्ये 'वर-इ' इतीकारप्रभेयादीविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः ।
'दाक्षि-इ' इति स्थिते 'ब्रीभ्यो ढक्' इति ढक् कृते परस्य लोपे
कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धितनि-
मित्तस्य लोपस्याप्रसङ्गात् ॥

(उद्धोतः) इत्थे कृत इति । दक्षि-ई-सु-इति खिते शब्दपरप्रतिपत्तेयेन दीर्घपूर्व इत्स्त्वं, ततो दीर्घ इत्याशय इति भावः ॥ ननु चान्तरङ्गेति । अथे भाष्य एवाशय वक्ष्यमाणत्वात्तद-
शानेनैवाशय ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शङ्क्यं निर्दोषा ॥ ननु यथादेशस्य
स्थानिवत्तात्त्वर्गदीर्घं कथं पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गो दोषोऽव आह-अपूर्व-
विधिस्थितिः । किञ्च पूर्वपराशय इति भावः ॥ ननु पूर्वस्य यणि
कौयं स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या रूपं सिद्धमत आह-यथादेशोऽपीति ॥
वर ई इति । इदमप्यत्र पूर्वपराभाष्याशयवर्णनमान न त्वयं
सिद्धान्तः, कलाभावात् । पट्टया अपत्यं पाठेय इत्यापसिम्भापतेश्च ।
पट्टया शब्देस्य मूर्धाभिप्रेक्षितोदाहरणत्वपर 'अचः परभिन्' इति
सुप्रसङ्गाभ्याविरोधापत्तेर्वाति निरूपितमन्यम् ॥

(प्रयोजननिराकरणभाष्यम्)

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । सवर्णदीर्घत्वेनाप्ये-
तानि सिद्धानि ॥

(प्रदीपः) नैतानीति । यत्राङ्गवर्णयोरुगपत्प्रसङ्गस्तत्र
वर्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः । यण्टकौ त्वाङ्गवेव
न भवतः ॥

(उद्धोतः) यन्नाहेति । 'अन्तरात् नवीयः' इत्येतदपवाद-
त्वादस्येति भावः । यद्यपि 'हे दासि' इत्यत्र पदस्य विभक्त्यान्वा-
रूपानेऽस्ति युगपत्प्रसङ्गस्याऽपि क्रमेणाभास्यात् इदं सिध्यतीति
तात्पर्यम् ॥ यण्डकौ त्विति । अत्र वयग्रहण प्रत्ययान्तोपलक्षण-
मित्याहुः ॥

(प्रयोजनभाष्यम्)

इदं तर्हि—अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः सखम् ।
यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वावे कृते ‘असखि’
इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

(प्रदीपः) इदं तर्हीति । सखिशब्दात् 'सख्यशि'श्चोति भाषायाम्'इति णिपि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे

कृते लिङ्प्रविशितप्रतिभाषाया अनित्यत्वादसति तन्नि 'गोत्रियोः'
इति ह्रस्वः । वनासतीकारलोपे एकदेशस्य पूर्व प्रति भन्त-
वद्भावात् चिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषो
न तु पृथुदाभे, तदन्तस्य सप्तिर्यैन्दादन्यत्वात्संज्ञायाः सिद्धत्वात् ।
अपि तु लोपे कृते ह्रस्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सङ्खिरूपस्य
चिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः ॥

(उद्घोतः) ननु लिङ्गविशिष्टप्रतिभाषया 'राजाहःसखिभ्यः—' इति ऽङ्गुवोरोऽस आह—लिङ्गविशिष्टेति । पूर्वान्तवद्भावेन प्राप्तस्य समासान्तविधेरनित्यत्वाद्भावाव इति बोध्यम् ॥ पूर्वं प्रतीति । प्रतिपेये पूर्वस्याश्रयादन्तवद्भावप्रतिरिति भावः ॥ प्रसज्येति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणाया आनव्यक्तत्वेन सख्यंश एव लक्षणाङ्गीकारे सख्यवयवभिन्नेवर्णसंज्ञेत्यर्थात् । तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यनुभूतविदोषेणवर्णनैव तदन्तविपिस्त्रीकारेण सख्यवयवभिन्नेवर्णान्तसंज्ञेत्यर्थात् । अतिदेशे चातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयकार्याभावात्स लोकानुसृतिसिद्धतया न स्थाश्रयसख्यवयवविभक्त्यभावादाय दोषः । पर्युदासे प्रतिषेधस्यापि गम्यमानतया पूर्वान्तवचनेन सखिशब्दस्यैव समुदाय आगत इवर्णे सख्यवयवत्वभावेनमात्रप्रत्ययेव । किंच तव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः, अतिसत्वीति समुदायनिष्ठपिसञ्ज्ञायात्वेन वारयितुमशक्यत्वात् । संज्ञाविधौ तदन्तग्रन्थे भागाभावादिति विद्मः । न च कोषेऽपि लिङ्गविशिष्टप्रतिभाषया दोषः, तस्या अनित्यत्वात् उक्तत्वात् । कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहाच्च । खर्यत्वात्तत्रसमाख्यं तु सख्यं एव श्योतिताम् । एवं च सञ्ज्ञाययतिक्तान्तोऽसिखेत्वादौ पितर्यं न भवत्येति भाष्यखरसः ॥

(६६१३ प्रतिषेधोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः ॥ * ॥

(भाष्यम्) यस्येत्यादौ इयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
काण्डे, कुण्डे, 'सौर्ये' नाम हिमवतः शृङ्गे ।

स तर्हि प्रतिषेधो यक्तव्यः ।

(प्रदीपः) काण्डे इति । 'यचि भम्' इति भत्वालोपः प्राप्नोति ॥ सौत्यै इति । सूर्येणैकदिगिति 'तेनैकदिक्' इत्यण् । तत्र 'यस्येति च' इत्यकारलोपः प्राप्नोति सूर्यतिथ्या-इति यलोपश्च । यथा जु वक्ष्यते 'सूर्यमत्स्ययोर्व्याम्' इति तथाऽन यलोपस्याप्रवृत्तः ॥

१ कार्ये—कर्मभ्ये इत्यर्थः । ३

२ अत्ययमात्रोपलक्षणमिति । दास्येत्यत्र तृतीयैकवचनम्, हे दासि
इत्यत्र सम्बन्धिमल्यपक्ष तादात्म्यव्यभिचेतमिति भावः ॥

१ 'सयिससम्प्राप्तत्वाण् पिषञ्जा-' इति क. पाठः । 'सम्प्राप्तत्वाण् पिषञ्जा' इति च. घ. पाठः ॥

॥ 'हृत्पथे व्याधनिकत्वात्' इति अ. पाठः । 'हृत्पथे व्याधनिकत्वा-
वसिरूपस्य पितृभ्रातृति' इति ड. पाठः ॥

५ राजाविर्षा—विपदाविधायां मेरो भयसपीडि सुये वदन्तमहये—सद-
मनिप्रस्य विपदमेवेवमावर्धकरणे मानाभाव इति यावत् ॥

१ आभ्युदयदांति भतिष्वेवमस्तीत्यादि 'यस्येति च' इति ज्येष्ठपु-
त्रादि शेषभाष्यस्य निरुद्धतेति—न च छोपेऽप्यीत्यादिना ॥

● अन्यत्वात्सुररथभाष्यनिवृत्तिः । तत्र हि सूत्रे भाष्ये 'अन्यत्वात्सुररथ'

[illegible]

६ अस्व इ. ५. ७. पुच्छेषु पाठः । ४. पुच्छे 'कुछे' इति पाठः ।

२. 'सुर्येण पृथदिगिजन्तू' इति अ. पाठः ।

यकारलोपाप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चान्विवक्षाना-
दन्यत्र ङीप् कृते सूर्यशब्दोऽङ्गीकारो भवतीति तत्रैव लोपः
स्यात्—सूरीति ॥

अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परिणामतः ॥

(उद्द्योतः) अङ्गं न भवतीति । सूर्यादीनामङ्गानां असङ्ग-
कानामीति उपधालोप इति सूत्रार्थमिति भावः ॥ नन्वेवं सूर्यांशे
निरवकाशो ङीपोऽत आह—पुंयोगेति ॥ अन्यत्र—इत्यादौ ॥
भाष्ये—स्थानिवद्वावाद्वाङ्गान्यत्वमिति । अलोपस्य 'अचः
परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाद्भेद इत्यर्थः ॥

(६११९ समाधानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सिद्धमेतत् ।

कथम् ?

स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानि-
वद्वाचः—यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति ।

एवमपि न सिध्यति ।

किं कारणम् ?

अङ्गान्यत्वात् । अग्नौ हि सूर्यशब्दः, अन्यः सौर्य-
शब्दः ।

नैव दोषः । एकदेशविहितमनन्यवद्भवतीत्येवं
भविष्यति ॥

(प्रदीपः) यलोपविधिमिति । 'उपधाविधिं प्रति न' इति
तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्प्रतिषेधे चावशिष्ट-
स्याज्ञसंज्ञायामेकदेशविहितस्यानन्यत्वात् यलोपः सिध्यति ॥

(उद्द्योतः) प्रत्ययविधावेवेति । अतोऽन नोक्त इति
भावः ॥

(६१२० प्रत्याक्षेपवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) स्थानिवद्वावे चेदानीं प्रतिषिद्धे
उपधाग्रहणमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

अन्य एव हि सूर्यादीनां यकारः ।

किं यातमेतद्भवति ?

सुपु यातम्, साधु च यातम्, यदि प्राग्भा-
सिद्धत्वम् । अथ सह तेनासिद्धत्वम्, असिद्ध-
त्वाद्दोषस्यानन्त्यो यकारो भवति ॥

(प्रदीपः) अन्य एवेति । अकारद्वयलोपे सति यकार-
स्यान्त्यत्वात् तत्र यान्तानां सूर्यादीनां ङीपो भवतीत्युच्यमाने
'अतोऽनत्यस्य' इति यकारलोपे भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्या-
क्षेपायते, तदन्तरेण भान्तराभावात्, उत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य ॥

यातमिति । गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः ॥ साधु च यात-
मिति । अनेन सिद्धेर्दाढ्यं प्रतिपाद्यते ॥ यदि प्रागिति ।
अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादनन्त्यो यकारो भवति ॥ अथेति ।
इति अकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः । तत-
श्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(उद्द्योतः) तत्र यान्तानामिति । 'यः' इत्यनेन सूर्यादयो
विशेष्यन्ते । 'यः' इति च बहुवचनस्थाने सौत्रनेकवचनमिति भावः ॥
तदन्तरेणेति । विशेषणभावे यान्तानां सूर्यादीनामित्यर्थसम्भ-
वादिति भावः ॥ ननु तदभावेऽपि सूर्यादीनां तद्धिते लोप इत्येव
यागते प्राप्तिः पर्यवस्यतीत्यस्चेत्तदाह—उत्तरार्थत्वाच्चेति । 'हल-
स्तद्धितस्य, आपत्यस्य च' इत्यादौ ॥ नन्वकारद्वयलोपे यान्तत्वमस्ते-
नेत्यत आह—ईत्यकारलोपसेति । अणि यो 'यस्य' इति लोप-
स्तस्य व्याभ्यस्तत्वात्सिद्धत्वाभाव इत्यर्थः । परं चेदनेवोपधाग्रहणं
सह तेनासिद्धत्वे शपकमिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

यद्यपि सह तेनासिद्धत्वम्, एवमपि न दोषः ।
नैवं चिन्तयते—सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप
इति ।

कथं तर्हि ?

अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार
इति ।

एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति ।

तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥

(प्रदीपः) यद्यपीति । न चोपधाग्रहणं क्रियते, नापि
सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः । इति तद्धिते च यदङ्ग-
मनाभितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः ॥ चैवकारः सूर्याद्य-
वयो भवतीति सूत्रार्थः ॥

सूर्यचरीति । सूर्यस्य श्री ईरी भूतपूर्वेति चरदप्रत्ययः ।
'तसिन्नादिपु' इति पुंवङ्गावः ॥

(६१२१ परिगणनोपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ विषयपरिगणनं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् ॥

(६१२२ परिगणनवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ सूर्यमत्स्ययोर्द्वयम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यमत्स्ययोर्द्वयमिति चकज्यम् ।
सौरी, मंत्सी ॥

(प्रदीपः) सूर्यमत्स्ययोरिति । 'मत्स्यस्य द्वापाम्' 'सूर्या-
मत्स्ययोर्द्वयं च' इत्येव सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपत्त्याज्ञाचनेऽनादरः कृतः ॥

(उद्द्योतः) इत्येव सिद्ध इति । सूर्यमत्स्यस्य द्वापारादा-
यं भवतीति भावः ॥

१ 'साधु च यात' इति घ. पाठः ।

२ 'अथ हि ग्रह' इति च. क. पाठः ।

३ 'यस्य नाम्नो' इति च. क. पाठः ।

४ 'यान्तराभावात्पु' इति च. क. पाठः ।

५ यामित्यस्यार्थमिति यादयति—यामित्यादिना ॥

६ 'सुरो वा यूप' इति च. क. पाठः ।

७ 'मारी' इति च. क. पाठः ।

(३६२३ परिगणनवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोदहे च ॥ * ॥

(भाष्यम्) सूर्यागस्त्ययोदहे च ङ्यां चेति चक-

व्यम् । सौरी, सौरीयः । आगस्ती, आगस्तीयः ॥

(प्रदीपः) सौरीय इति । सौर्यस्यावमिति वृद्धाच्छः ।

अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदन्तान्तीष् छथ ॥

(उद्घोतः) उच्यते । आगस्त्या अवमित्यर्थे-इति भावः ॥

(३६२४ परिगणनवार्तिकम् ॥ ७ ॥)

॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥

(भाष्यम्) तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो च-

कव्यः । तैयम्, तौर्यः ॥

(प्रदीपः) नक्षत्राणीति । नक्षत्रसम्बन्धिन्यणीत्यर्थः ।

'तिष्यपुष्ययोः' इत्युभयोपादानात्तिष्यश्चन्द्रस्य यलोपाभावः ॥

(उद्घोतः) नक्षत्रसंबन्धिनीति । नक्षत्रवाचकाणोऽण् स

सर्वोऽपि गृह्यते । अत एव तिष्ये पुष्ये च भवत्येषः पौष इत्यत्रापि

लोपः । इदमेव ध्वनयता भगवता तैष पौष इति त्रिद्वेदेनो-

दाहृतम् । अपत्य तिष्येण पुत्रमहरित्यर्थः । अगस्त्य पुष्ये भव

इत्यर्थः । व्यावर्त्य तु तिष्यसहस्रपुत्रसंज्ञे तैष्यमित्याहुः । एव

तिष्यस्य श्रोत्रे नियमार्थं, पुष्यस्य त्वप्रति विधिः ॥ धृष्टेयप्रहरणमखु

किमुपयोपादानेन ? तथाह—उभयोपादानेति ॥

(३६२५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ८ ॥)

॥ * ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आ-

युदात्तत्वं च ॥ * ॥

(भाष्यम्) अन्तिकस्य तसि कादिलोपो चकव्यः,

आयुदात्तत्वं च चकव्यम् । अन्तितो न दूरात् ॥

(प्रदीपः) अन्तित इति । 'अपादाने बाहीयवहो' इति

तडिः ॥

१ एतद्वार्तिकं त्रैविंश, पाठः ॥

२ 'तौयम्' इति च, छ, पुष्ककयोर्द्वयते ॥

३ एतद्वार्तिकमिति च, छ, छ, पाठः ॥

४ 'अन्तिकमोऽवरोहति' इति छ, पाठः । 'अन्तितवो अव-' इति

छ, पाठः ॥

५ तस्योलेपेति । तडि पठते च कादिलोपो वार्तिककृतोच्यते च न

चकव्यः, अतो दापत्ये-अवरोहतिदित्युभयत्रापि स टः । अन्त्य-अन्त्यि-
द्वयत्र तौ लोप-उत्तरपदे परे लोपो टट इति वार्तिकार्थः ॥

६ 'तौ' इति छ, पुष्कके निर्दिष्टः पाठः ॥

७ 'यत्तुपट्या इति' इत्येव मतीर्ष्य च, छ, पुष्ककयोः ॥

८ तथाऽर्थाविति । यथा कनादौ तत्प्रत्ययमागच्छेति उत्तरपदे परतोऽन्तिक-
शब्दस्य कादिभ्यो भवति तथा उत्तरपदानादेऽपि ये शब्दे परतः कादिलोपो-
ऽयमेव दृश्यतेऽन्तिकलोकेतत्र चकव्यमिति भावः । उत्तरपदप्रत्ययो हि यमाद्य-
चरमात्रवत् कदा, कनादौ 'अतिपट्य' इत्युत्तरपदे परत एव लोपो दृश्यते,
अथवेदं चातुत्तरपदेऽपि ये परतो लोपदर्शनाद्यभ्यन्तरे श्लोकवार्तिककृताः ।
माधवकोटिः 'अन्ति ये च दूरके' इत्येतदवर्धनिकमुदाहरणमाह । तदेतत्-
अथवेदे का. १. ए. ४ न. १ 'अरुसात् इहाहयो ये अन्ति ये च
दूरके । ध्वनेन हन्मि दुर्भिक्षमहि दुष्प्रेनार्गतम् ॥' इति दृश्यते । तत्र

(उपसंख्यानभाष्यम्)

तैमे तादेश्य कादेश्य लोपो चकव्यः । अत्रे त्वं नो
अन्तमः । अन्तितमे अवरोहति ॥(प्रदीपः) तादेश्येति । चक्रात्कादेश्यः । यदा तादे-
'खदा-अन्तमः, कादिलोपे नु-अन्तितमः ॥

(उपसंख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

तैसीत्येप न चकव्यो

इष्टो दाशतयेऽपि हि ।

द्यौ लोपोऽन्तिपदित्यत्र

(भाष्यम्) अन्तिपत् ॥

(प्रदीपः) तसीत्येप इति । 'कादिलोपो बहुलम्' इत्येव
विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः ॥ दाशतय इति । दशा-

वयवा यस्य दशतयः, तत्र भक्ते दाशतयः-चतुःषष्ट्याह्वो

प्रत्ययः ॥ द्यौ लोप इति । द्युद्यन्तेनोत्तरपदं पूर्वाचार्यश्रुति-

ज्ज्ञोच्यते । अन्तिके सीदवीति 'सत्सुद्विष-' इति क्तिप् । 'पूर्वप-

दात्-' इति पत्वम् ॥

(उद्घोतः) ननु तसीत्यस्याभावे सर्वत्र कादिलोपः स्यादत

आह—कादिलोपो बहुलमिति । एवं चेष्टविषये लोपसिद्धिरिति

भावः ॥ चतुःषष्ट्यायम् इति । चतुःषष्ट्यायपुत्रकत्वाच्च दूतं चानो

सहिता तयोच्यते । तैव दशमष्ट्याख्यावयवसत्तादाशतयवाच्य-

वाच्या ॥

(उपसंख्यानं श्लोकवार्तिकम्)

तथाऽद्यौ येऽन्त्यध्वसु ॥ १ ॥

(भाष्यम्) अन्ति ये च दूरके ॥

दि 'ये' इत्यस्य न यत्परवत् । यदादाऽपि 'ये' इत्येतत्प्रत्ययस्य परवत्, अतो
वाच्यमवयवः । ये कादिके ये च दूरे अन्त्यकादन्ति इत्येव इत्यहंरूपेणपि
वेद्यमस्य यत्परवत् न वाच्यः । अतोऽपि 'अन्ति ये' इत्येतत्परवत्त्वम् ।
श्रुतिः-वाक्यं तथेति न तल्लेख्यत्वम् । इदानीमुपसंख्यानमाध्वसुदे भाष्यपरि-
गृहीतमेतदेव धर्मबोधादहंरूपं दारयते, तत्र च न सत्यमवयवः । किन्तु ये शब्द-
स्येत्येव । अन्त्येदे-यन्ति-यत्परं दूरके भुवं विन्दन्ति मामिह ।
पूर्वमानं वि तज्जहि । इति मन्त्रे यत्परमन्त्रे परतः कादिलोपो दृश्यतेऽतो
वाक्ये 'ये' इत्यस्य ये शब्द-इत्येवार्थः । यत्परं च तथा तत्र कर्तव्ये लोपो न
दृश्यते । यथा—जहि शत्रुं मन्त्रिके दूरके पु य उवाँ गन्त्युतिमभयं
च न नस्तुषि । मं. १. सू. ७८ म. ४ इत्यादौ । अन्त्येदे उत्तरपदे परतो
लोपो बहुलु इत्येवोप दृश्यते । यत्परं 'तथाऽद्यौ' इति वार्तिकस्य वेद्यमन्त्रे परत
इत्येवार्थं इति निर्दिष्टम् । यत्परं यत्परमिति श्लोकावधिकं तथोलेखनं चकव्य
कादिलोपो बहुलमित्येव चकव्यमित्येवोत्तरमन्त्रे न त्वत्प्रतिपादनम् । अत एव
वेद्यमन्त्रपरतः 'तथाऽद्यौ' इति व्याख्यातव्यमन्त्रे 'ये-यत्परमन्त्रे परतः' इत्या-
नुयेयावत्प्रामाण्यतः काचित्पट्य दृश्यते ॥ योगेष्टपट्यत्वेऽपि येयावत्प्रामा-
ण्यं कादिलोपे- इत्यादिभ्यामपानेन तत्प्रत्ययवृद्धिं दृष्टव्यम् इति युवा-
निरुद्धिकापत्त्यर्थम् । 'तथाऽद्यौ' इति छ. पाठः । 'तथाऽद्यौ यत्परमन्त्रं'
इति छ. निर्दिष्टः पाठः ॥

(प्रदीपः) अद्याविति । अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये-यत्प्रत्यये परतः, अन्ति-इति कृतवादिलोपोऽन्तिकश्चन्दो गृह्यते-अथर्व-वेदे । अन्तिके भव इति 'भवे छन्दसि' इति यति कृते 'अन्तियः' इति भवति । कादिलोपस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'यस्य'-इति लोपो न भवति ॥

(उद्योतः) ननु कादिलोपे 'यस्य'-इति लोपे 'अन्तियः' इत्यसङ्गतमत आह—कादिलोपस्येति ॥

(१३२३ विधिमुद्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १२)

३१५१ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लृक्

॥ ६ । ४ । १५३ ॥

(छग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यम्)

छग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

इह कस्मात् भवति-विल्वकेभ्यः ?

भस्येति वर्तते ॥

एवमपि विल्वकायेत्यत्र प्राप्नोति ।

तद्वित्तस्येति वर्तते ॥

एवमपि विल्वकस्य विकारः-अवयवो चा-वै-ल्वकः, अत्र प्राप्नोति ।

'तद्वित्ते' 'तद्वित्तस्य' इति वर्तते ॥

एवमपि विल्वकीयायां भवो वैल्वकः, वैल्वकस्य किञ्चित्-वैल्वकीयम्, अत्र प्राप्नोति ।

न स विल्वकात् ।

विल्वकादिभ्यो यो विहित इत्युच्यते, न चासौ विल्वकशब्दाद्विहितः ।

किं तर्हि ?

विल्वकीयशब्दात् ॥

(मदीपः) छग्रहणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव प्रहीष्यत इति भावः ॥

विल्वकेभ्य इति । विल्वशब्दादल्पादावर्षे कप्रलयः, असति छग्रहे कुगागमनिर्देश एव न निधोयेतेति कप्रलया-न्तादपि परस्य भ्यतो लृक्षप्रश्नः ॥

भस्येति वर्तते इति । तत्रार्थाभिप्रायपरिणामे सति भयङ्करेभ्यः परस्य लृक् भवति ॥

वैल्वक इति । 'अनुदात्तादेष' इत्यम् ॥ तद्वित्त इति । 'नक्षत्रिणे' इत्यतः 'तद्वित्ते' इति वर्तते । तेन विल्वकादिभ्यो

भर्तृज्ञकेभ्यः परस्य तद्वित्तस्य तद्वित्ते परतो लुग्भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते ॥

एवमपीति । विल्वा विल्वन्तेऽस्यामिति 'उत्करादिभ्यश्छः', 'नवादीनां कुक् च' इति छः कुगागमस्य । ततः 'तत्र भवः' इत्यण् । तस्मिन् परतश्छस्य लृक् । ततो वृद्धाच्छः । असति छग्रहे छे परतोऽणो लुक्प्रसङ्गः । ततश्च 'न लुगताङ्गस्य' इति प्रत्ययत्वस्य प्रतिषेधाद्भुज्यभावे रूपं न तिष्येत् ॥

न स विल्वकादिति । विहित इति शेषः ॥

विल्वकादिभ्यो यो विहित इति । 'विल्वकादिभ्यो' इत्याग्रेनुनासकारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः—भाविङ्गागमेभ्यो विल्वकादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययत्वस्य तद्वित्ते लृक् भवति । न च छादभ्यो भाविङ्गागमेभ्यो विल्वकादिभ्यः प्रत्ययो विधीयते इति नार्थश्छग्रहणेन ॥

(उद्योतः) कृतकुगिति । नवाद्यन्तर्गणविलादयः कृतकुको-ऽन गृह्यन्त इति ततः परश्छ एव संभवतीति भावः ॥

ननु कृतकुगागमनिर्देशे कर्षं 'विल्वकेभ्यः' इत्यत्र प्राप्तिरत आह—असतीति ॥

नन्वनुवर्तमानमपि 'भस्य' इति अन्वयाद्योग्यमत आह—तत्रार्था-दिति ॥

अनुदात्तादेवेति । अपवादत्वेन कोर्षैवत्वादणिति वक्तुमुचि-तम् ॥ तद्वित्तस्येति । 'बलवद्वित्तस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ॥

नवणो लृक् लोपेन वा निवृत्तौ विधेयभावोऽङ्ग आह—तद्व-श्रेति । व्यावकायस्य पूर्वश्रुते न सिद्धत्वात् ॥

ननु कप्रलयात्तद्विल्वकप्रकृतिकविकारापक्षेकपक्षान्तवैल्वकशब्दा-दिदमर्थे छे वैल्वकीय इत्यादौ लृक् स्यात्, तस्मान्नो विल्वकाद्वित्त-त्वात् आह—कृतकुगागमेति । गणपाठस्य शिष्योपस्थितिकारणेन वेगमेव मरात् । न हि चान्वानां कप्रित्पादोऽस्ति । गणपाठस्यैवैव न च प्रकारवाचिता आदियन्त्येति भावः ॥

भाविङ्गागमेभ्य इति । कुवर्तनियोगेन प्रत्ययविभागादिति भावः ॥

(शापनेन छग्रहणप्रयोजनसाधकभाष्यम्)

एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्जा-पयत्याचार्यः—मयत्वेना पतिभाषा सन्नियोगशिष्टा-नामन्यतराभावे उभयोरप्यभाय इति । तस्माच्छ-ग्रहणं फलव्यम्, उच्यते लुग्यथा स्यात् कुको मा भूदिति ॥

(प्रदीपः) एवं तर्हाति । छग्रहणं एनाग्रस्य उग्रथा स्यात् कुगागमो मा निवृत्तिरित्यनर्थं क्रियते । यदि पेषा

५. ४. ४

१ कोवर्तयदिति । कोवर्ता (१. १. १. १. १) इत्येवम् ॥

२ अ. गुह्ये 'एवं तर्हाति' इति कोवर्तं न, (१. १. १. १. १) 'एवं तर्हाति' इत्येवम् ॥

३ 'यद्वर्तयदिति' इति इतिवृत्तिरित्येवम् ॥ इति ॥

१ छग्रहणकमुच्यते । यथापक्षार्थं विवक्षितं छग्रहणं न कृत-
वत्कार्यं इति सूत्रे निर्दिष्टं, यथापक्षार्थं कृतवत्कार्यं यथा-
पक्षं न कृतं इति सूत्रे निर्दिष्टं ।

२ आगमस्योपस्थितेति । अङ्गोपस्थितेति । अङ्गोपस्थितेति ।

परिभाषा न स्यात्तदा कुत्रो नैव निवृत्तिः । प्राप्नोतीति किं तदै-
भावाभेन छग्रहणेन । क्वचित्त्वेपा परिभाषा नाधीयते । यथा
शैवेनैव इत्यादौ 'यस्य' इति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्सन्धियुक्तो
न घञो न निवर्तते । तथा च 'स्त्रिया पुवत्-इत्यनोक्तम्-एत-
भार्य' इत्यत्र पुवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः कियते, अर्थस्य
त्वनिवृत्तत्वात्कारस्य श्रवणं प्रसज्येत इति । तथा च 'श्रोत्रियस्य
पलोपस्य' इति चे विनिवृत्तेऽपि श्रोत्रभावा न निवर्तत इति
तत्रानित्यस्य परिभाषेति प्रतिविषेयम् ॥

(उद्ध्योतः) छग्रहणेनेति । न च वापिदेऽपि यथ चारि-
तास्य कुविशिशानुवादसामर्थ्येनैव सदनिवृत्तेः । अन्यथा 'विष्वा-
दिभ्य' इत्येव वदेत् । विष्वादेय एव हि नडादौ पठिता । न च
विष्वादिभ्यो भवापर्यागादीनामपि तुगापत्तिः, कृष्णप्रतिपदोत्तरा-
भाषना विष्वादिपुरस्कारविहितप्रत्ययस्यैव तुग्विधानात्-इति वाच्यम् ।
यतोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन 'विष्वादिभ्योऽण' इति विवारापस्य तुगापत्ति-
वारणार्थं तत्साधिकापत्तिरिति भाष्याशयात् ॥ नकारो न निवर्तत
इति । 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिकत्वेनैव सिद्धेतिदं चिन्त्यम् ।
'भोत्रियस्य' इत्यादि त्वनित्यत्वफलमेव ॥

(१३२४ लोपविधिवृत्तम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. १३)

३१५२ तुरिष्ठेमेयः सु ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

(चार्त्तिकवचरणभाष्यम्)

तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्यः, अन्यस्य मा भूदिति ।
स तर्हि वक्तव्यः ?

न वक्तव्यः ॥

(प्रदीपः) तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तुवाब्दस्य लोपो
न तु 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यर्थः ॥

(६६२६ उपसप्तम्यान्तसाधकवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ सर्वलोपविज्ञानमन्यस्य

वचनानर्थक्यात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) तुः सर्वलोपो विज्ञायते ।

कृतः ?

अन्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्यस्य लोपवचने
प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सर्वस्य भविष्यति ॥

अथवा—

तुम्ह प्रवृत्तः सोऽनुवर्तिष्यते ॥

१ तदभाषाधन-कुर्वन्निष्पन्नमाशयः ।
२ यः 'विष्वादिभ्योऽण' इत्यनो छग्रहणमुक्तत्वात्कारे
पल विष्वादिभ्यो वचन-नर्थक्यवचनमुक्तमित्यर्थः । तदुक्तत्वात्कारे
विष्वादिभ्यः ।

१ तुवादिभ्यः प्रत्यय इत्यर्थे वचनवचन-माशुतिविधौ । यः
४६ पा० प०

अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् ।

किं कारणम् ?

विजयिष्ठकप्रयोर्युगं दर्शनात् । विजयिष्ठकप्रि-
ष्ठयोर्युगो दृश्यते । विजयिष्ठः । आशुतिः कुरिष्ठः ॥

(प्रदीपः) अन्यस्य लोपवचन इति । 'दे' इत्ये-
वान्तलोपस्य सिद्धत्वात् ॥

विजयिष्ठेति । विजेतृशब्दात् 'तुदन्तसि' इतीष्टम्
प्रत्ययः । तस्य तुकिंचति 'न लुभतांस्त्रस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रति-
षेधात् गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते, अन्तरज्ञानपि
विधीनं वदित्वा लुभापत्त इति वचनात् ॥ कुरिष्ठ इति ।
तुषन्तादिष्टम् प्रत्ययः ॥

(उद्ध्योतः) प्रयोजनाभाव दर्शयति—देरित्येवेति ॥
'आशुति' इति द्वितीयादर्शनादाह—तुषन्तादिति । एव च 'न
लोभा' इति निषेधात्प्रत्ययभाव इति भावः ॥

(१३२५ विधिसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ भा. १५)

३१५३ टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

(६६२७ उपसप्तम्यान्तवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ गाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) पौ प्रातिपदिकस्येष्टवद्भावो वक्तव्यः ।

किं प्रयोजनम् ?

(प्रदीपः) गाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणां
मतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् । तेन बहुव्याचष्टे भावयतीति
यिचो विष्णु भवति । तदभावे भूमावेनापि न भवितव्यम्,
सन्धियोगसिष्टत्वात् इति बहुव्रीहि भवितव्यमिति केचित् ॥

(उद्ध्योतः) इत्येवमर्थमिति । इदमुपलक्षणम् । तेन चक्ष-
सादिभ्यो हेतुमण्यावेतदप्रवृत्तिरिति सूक्तम् । एतेन गाविरुपनेवे
सप्तमीदर्शनेनेष्टवदित्येवमिति सप्तम्यन्तादिति सूत्रेनेष्टमि पूर्वसर्वस्य-
वातिदेशेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं व्यभिचरिष्यात् ॥ भाषयतीति ।
न च संनियोगसिष्टत्वात्प्राप्तो दुर्लभः । 'भू' च इहो 'इत्यत्र पुन-
बहुग्रहणसामर्थ्येन संनियोगसिष्टत्वाभावात् । प्रत्ययदेशात्प्रभ्रमस्तु
व्याख्यानात्पुनरिह तत्त्वाद्यम् । इदमेव केचिदित्येवमिति नमः ॥

(६६२८ उपसप्तम्यान्तप्रयोजनवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ पुंवद्भावरभावदिलोपयणादि-
परार्थम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) पुंवद्भावाभ्यं-एनीमाचष्टे-एतयति,
इत्येतयति ।

तुवादिभ्यः, एति कति यदीत्यम् ॥

* प्रातिपदिकेति । यथा३७ एतदेवेत्येवमेवेत्येवमिति ॥

यत इत्यादौ निषेधो विष्णु-मतिः ॥

* 'भवतीति' इति उ-पादात् ॥

(ज्ञापकफलभाष्यम्)

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

पिबेरुणप्रतिपेधश्चोदितः स न चकव्यो भवति ॥

(प्रदीपः) पिबेरिति । पात्रादिदृष्टेण यदा पिबादेशो ह्यन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः ॥

(आत्वकरणेन परिभाषाज्ञापकभाष्यम्)

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येत्यसौ दीर्घ उच्यते, न अकार एवोच्येत ?

का रूपसिद्धिः ?

ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—न अकार एवेति । 'ज्याद ईयसः' इति दृष्टं पाठ्यमिति भावः । इयं शब्दा न 'अणुदित्' सूत्रमादाय, सूत्रशेषेण विरोधात् । किंच तथा सति उक्तमित्येव वदेत् तु 'एतज्ज्ञापयति' इति । तस्माज्जातिपक्षाद्व्येष्टेयं शब्दा । उत्तरे तु स्पष्टवेद-जातिपक्षोऽपि भाष्यमानविषयो नेति ॥

(११२८ विधिसूत्रम् ॥ १ । ४ । ४ भा. १७)

३१५९ र ऋतो हलादेर्लघोः

॥ ६ । ४ । १६१ ॥

(अन्वयजिज्ञासाभाष्यम्)

कथमिदं विज्ञायते—हलादेरङ्गस्येति, आहोस्त्रि-हलादेर्ऋकारस्येति ॥

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् ॥

(प्रदीपः) कथमिदमिति । इहाङ्गस्येति प्रकृतम्, ऋत इति च श्रुतम् । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारोत्पन्नः ॥

युक्तं पुनरिति । 'पात्तादेः' इत्यादाववयववाचिन आदि-शब्दस्य दर्शनादवयवव्यपेक्षत्वाच्चादयवसंज्ञावयवान्तरेण सम्बन्धा-भावादिति भावः ॥

(उद्घोषः) सूत्रेति । आदिशब्दस्य प्रतिज्ञावयवार्थपरिग्रहे प्रकृतविशेषणान्न, अप्रसिद्धपूर्ववृत्तिसमीपार्थपरिग्रहे श्रुतिविशेषणत्व-मिति भावः ॥

अवयववाचिन इति । प्रथमावयववाचिन इत्यर्थः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षोपरिज्ञापकभाष्यम्)

नन्वेनासन्दिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् ।

कथं ऋकारस्य नाम हल् आदिः स्यात्-अन्य-स्यान्यः ?

(प्रदीपः) अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसम्बन्धं परस्परस्यावयवयोर्दृष्टयति । यत्र भेदाभेदविवक्षा—'उक्षाणा वनं' 'उक्षा वनम्' इति तनावयववाच्यविभाजः, नान्यत्रेत्यर्थः ॥

(उद्घोषः) नन्ववयववाच्यविनोदो भेदात् 'अन्यस्यान्यः' इति हेतुरनेकान्वितोऽत आह—असन्तेति ॥ अवयवयोरिति । समु-दायावयवयोर्हल्कारयोः परस्परस्यासम्बन्धमिलनवयः ॥ अवयवा-वयविनोस्तु नाल्लग्नं भेद इत्याह—यत्रेति । न चैवं 'दिदीवे' इत्यादौ युद्धं एकादावयवत्वं न स्यात् । 'आधन्तो' इति वचनेनावयव-सदृशत्वभेषणेनावयवत्वप्रयुक्तकार्यविधानादप्येव ॥

(पक्षद्वयसम्भावनासमर्थकभाष्यम्)

अयमादिशब्दोऽस्त्येषावयववाची । तद्यथा—ऋगादिः, अर्धर्चादिः, श्लोकादिरिति ।

अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—दधिभोजनमर्थ-सिद्धेरादिः, दधिभोजनसमीपे ।

धृतभोजनमारोग्यस्यादिः, धृतभोजनसमीपे । यावत्ता सामीप्येऽपि वर्तते जायते विचारणा हस्त-मीपस्य ऋकारस्य इति, अथवा हलादेरङ्गस्येति ॥

(प्रदीपः) दधिभोजनमिति । सूत्रच्छोपपन्नं दधि-भोजनं कार्यसिद्धेः सूचकं तात्समीपमित्यर्थः ॥

(उद्घोषः) ननु दधिभोजनानन्तरनर्थसिद्धिर्न दृढयत इति कथमत आह—यत्तच्छेति । 'कार्याग्ने' इति शेषः ॥ भाष्ये—दधिभोजनसमीप इति । यतो दधिभोजनसमीपेऽपिसिद्धिरतर्लक्ष्य-सिद्धेरादिः, समीपमित्यर्थः । यवनन्यत्रोपि नोपपन्नम् ॥

(पक्षद्वयेऽपि दोषप्रदर्शकं भाष्यम्)

किञ्चातः ?

यदि विज्ञायते—हलादेरङ्गस्येति, अप्रधीयान्-अ-प्रदीयान्-अत्र न प्राप्नोति ।

अथ विज्ञायते—हलादेर्ऋकारस्येति, अनुचीयान्-अनापि प्राप्नोति ।

उभयथा स्पृष्टृयानित्यत्र प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥

(प्रदीपः) अप्रधीयानिति । अष्टशुभ्रन्दात् धृषुसरागुण-वचनादीयसुप्रत्ययः ॥

अनुचीयानिति । न सन्त्युपो वेपां वेऽनुचो माणवकाः, ते सन्ति यस्मिन् देशे स—अद्वचवान्, तत ईयशुन्, 'विन्मतोः' इति अनुच्छुन् । नैत्रात्रं हलादि न भवति । प्राका-रस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः ॥

स्पृष्टृयानिति । स्पृष्टवच्छन्दारीययुव, नैतोऽङ्गम् ॥

१ 'इयं दृष्टारस्य' इति ७. पाठः ॥

२ अल-भेति । मन्वयवोत्पन्नभेदात् परस्परस्यावयवयोर्दृष्टयत्ववयवः ॥

३ 'हलादेरस्य आद्यः, अथवा' इति च ७. पाठः ॥

४ स-दधिभोजनम् ॥

५ अन्यत्रापि—धृतशेषमिति ॥ यतो धृतभोजनसमीपे भारोपपन्नः ॥

६ अत्र ७. प्रयोगस्य वि. समीपमिति ॥

७ 'तथाह' इति ७. पाठः ॥

८ 'अनुचो दृष्ट' इति ७. पाठः ॥

यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गमिहासादिति भावः ॥

(उद्द्योतः) ननु नन्मसासस्य गुणवचनत्वान्मात्रात्कर्मवीय-
मुन् । अत आर—अपृथुशब्दादिति ॥

अनुचा इति । 'अपृथु' इति समासान्तः । विन्मत्तोलुं विधाना-
देवागुणवचनादपीयमुन् ॥

स्वरूपशब्दादिति । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषवारकभाष्यम्)

अस्तु तावत्—इत्यादेरङ्गस्येति ।

कथमप्रधीयान्—इति ?

तद्वितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रधीयान्

अप्रधीयानिति ।

अवेत्सिद्धं यदा तद्वितान्तेन समासः ।

यदा तु पलु समासात्तद्वितोत्पत्तिस्तदा न

सिध्यति ।

न चै समासात्तद्वितोत्पत्त्या भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

यदुमीदिगोकार्थेत्यान्मत्पर्यस्य ॥

(मरीचः) न चै समासादिति । प्रकृताभिप्रायेणैतदु-
च्यते । ईदृशात्समाधावीर्यत्वादितो नोत्पत्तेः । तथाहि—
अपृथुशब्दस्वरूपो यदुमीदिगं गुणवचनो न भवतीति तत्
ईयमुन् भवत्येव । अथ मरुतादीयमुन् उत्पत्तिः । तच्च, यदु-
मीदिगोक्त्यान्मत्पर्योऽभावात् । नापि तत्पुनरात्मतुत्पत्तिः,
सापवादुमीदिगोक्त्याप्यत्वात् ॥

(उद्द्योतः) ननु समासात्तद्वितोत्पत्तेर्द्वन्द्व उपलब्धत्वात् 'नैव'
रत्नमुत्पन्न आह—प्रकृतेति ॥ तदभिप्रायेण भाष्यं योजयति—
यथा हीति ॥

(अङ्गविशेषणपक्षे दोषभाष्यम्)

अपेक्षया यदुमीदिगसादा न स्यात् ।

यदा तु सलु तत्पुनरुत्पत्त्या प्राप्नोति—न पृथुः-
जपृथुः । अयमपृथुः, अयमप्यपृथुः, अयमनयोरति-
शयेनापृथुः—अप्रधीयानिति ।

(मरीचः) अपेक्षयति । ॥ द्रव्यसदार्थप्रधानत्वात् गुण-
वचनो न भवति ॥

यथा स्थिति । यथा 'अमादानः' इति आदानपरस्य
परिवाहपरस्य तथा 'अपृथुः' इति पृथुपदस्य गुणान्तर-
गुणानभिधीयते ॥

(दोषवारकभाष्यम्)

न समासादङ्गादिभ्यां भवितव्यम् ।

किं कारणम् ?

गुणवचनादित्युच्यते, न च समासो गुणवचन-
इति ॥

(प्रदीपः) न च समास इति । गुणमुक्तवान्-गुणव-
चनः । यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मा-
दङ्गादिभ्यां भाष्यम् । न च समासः केचनै गुणे कदाचित्प्रमु-
ज्यते, नित्यं द्रव्यवाचित्वात् । अथवा—अपृथुशब्दः पृथुत्व-
सदृशगुणवाचित्वेऽपि मिथिशुगुणवचनो न भवति पृथुशब्दस्य ॥

(उद्द्योतः) गुणमुक्तवानिति । बाहुल्यकालपरि भूते च्छुद् ॥
ननु पृथुशब्दोऽपि सदा गुणवचनः, न यदाचिदपि शुद्धादिबहुण-
वचन इति तत्रोऽप्युक्तचिरेण सति न स्यादत आह—अथवेति ।
येषां विशेषरूपेण गुणः प्रकृतिनिमित्तं ते गुणवचना इत्यभिमानः ।
यस्तुतः—नाकजरूपोऽङ्गीकृता समासपदवशा गुणवचनसंज्ञाया
वाधाभिप्रायेणैव भाष्यं व्याख्येयम् ॥

(प्रकारान्तरमात्रदोषवारकभाष्यम्)

यदा तर्हि समासादिन्मनुषी, विन्मनुष्यन्तादङ्गादी
तदा प्राप्नुतः । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथयः, अपृथ-
योऽस्य सन्ति—अपृथुमान् । अयनपृथुमान्, अयमप्य-
पृथुमान् । अयमनयोरतिशयेनापृथुमान्—अप्रधीया-
निति ।

नैव दोषः । अपृथय एव न सन्ति, कुतो यस्या-
पृथय इति ॥

(मरीचः) अपृथय एव न सन्तीति । मनुषः प्रकृ-
तय इति दोषः । समानेऽर्थे यदुमीदिगा भाष्यं न तु मरुतादी-
यार्थेन तत्पुनरुत्पत्तेः । निष्कार्थत्वे तु भाष्ययोग—'गौरवपर्यवर्त्य'
'कृष्णवर्षान्तरं पत्नीकः' इति । अत्र हि प्रातिविशेषेण तद्वत्प्र
प्रतिषिद्धादभिविधा नान्तरेण तत्पुनरुत्पत्तेर्मात्रपीयार्थं यदुमीदि-
गायेन प्रतिषिद्धादभिविधौ चपत्ते ।

अन्ये व्याहृः—अभिव्यक्तानां ये शृण्वन्ते कन्तीति रिशे-
षादस्तुपाधिष्यसाभाष्यन्मनुष्य न भवतीति । एतद्वदे न
धनन्ते । शृण्वन्मनुष्यरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः शृण्व-
त्वात्पर उपपन्न इति कथं कारोपाधिकत्वं न स्यात् ।
ननु च यथाऽनुषीयानित्यं यदुमीदिगार्थेन तद्वत्प्रतिषिद्धायां म.र-
तादीयमुन् भवति तथाऽपृथुशब्दादपि मनुष्य, पदन्ताय ईय-
मुन् नाभव्यम् । एवं पदोन्निपातान्तरं यदुमीदिगः तद्वत्प्रतिषिद्धा

शौचमिति, परत्वादज्ञागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम् ।

अधुना-इति, समप्रकृतिकस्य समप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते ॥

(प्रदीपः) स्वीति । स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावात् 'यस्य'-इति लोपो न प्राप्नोति ॥ शौचमिति । शुनो विकारावयवयोः भाष्यनि कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न प्राप्नोति ॥ अधुनेति । इदमधुनाप्रत्यये परत इशादेशस्य 'यस्य'-इति लोपो न प्राप्नोति ॥

शौचमिति । टिलोपं बाधित्वा परत्वात् वृद्धिः प्राप्ता 'हारादीनां च' इति प्रतिषिध्यते, एजागमश्च क्रियते । तत्रैकादेशत्वाभावाटिलोपभावः ॥

अधुनेति । इदमधुनाधो धुनाप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

(उच्छोतः) विकारावयवयोरिति । अर्धान्तरे तु 'तत्सेदम्' इत्यणि 'अन्' इति प्रकृतिभावाच्छीवनमिति भाष्यम् । सङ्क्षेपे तु 'शुनः सङ्क्षेपे' इत्यनेन टिलोपेन भाष्यमिति भावः ॥

उच्येति । एजागमे कृते पुनः प्रसङ्गविधानाटिलोप इति भावः ॥

(विषयविशेषनिगमकं भाष्यम्)

इह तर्हि प्राप्नोति-द्रव्यम् ।

'यस्य'-इत्यादौ प्रकृतिभावः । 'यस्य'-इति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावः, न चैतानि 'यस्य'-इत्यादौ ॥

(प्रदीपः) द्रव्यमिति । शोर्विकारः, 'शोच्य' इति वत्प्रत्ययः । 'ओर्गुणः' इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति ॥

यस्येत्यादाविति । 'यस्य'-इत्यादीनि कार्याणि अपेक्ष्य प्रकृतिभावे निधीयते । 'ओर्गुणस्तु' त्वेभ्यः पूर्वं इति प्रकृतिभावाभावः ॥

(उच्छोतः) माये—'प्रतिषेध'शब्देन प्रकृतिभावोऽभिहित इत्याह—प्रकृतिभाव इति । कैचित्तु मायेऽपि त्वेष पाठः । तत्र 'यस्य'-इत्यादीत्यादिप्रमाणप्रकारां, लोपनेन च सादृश्यम्, अत एवामे 'न चैतानि यस्येत्यादौ' इत्युक्तं भाष्ये । 'यतानि' इति वृत्तवचनं तु प्रयोगेदेन 'ओर्गुणः' इत्यस्य भेदमाश्रित्य । 'यस्येति यस्य लोपप्राप्तिः' इत्येवम् 'यस्येति यस्यादिना यस्य लोपप्राप्तिः' इति न्याय्येयम् । अत एव वनयति कनिष्ठ इत्यादौ 'अलोरोऽनन्' इति लोपो न । न च तत्रोच्चारणसामर्थ्यादलोपभावः । एवमपि 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापठे । उच्यते तु सर्वोद्देशवत्पदान्नेन चरितार्थम् । 'इत्यनेन'-इत्यादितादृश्यां लोपविषयस्य प्रकृतिभावः । एतेनानन्तरत्वात् 'ये' इत्यस्येवार्थं वाच्य इति मिरस्तम् । 'यपूर्व' इति वृत्तसमाप्य-प्रामाण्येन 'अन्' इत्यस्य लोपप्राप्त्याया आवश्यक्येन तस्याहचर्वा-दक्षतिप्रसारादुपरोपायेतिद्वयेऽपि न्यासाप्रसङ्गेत्योचितश्चायं, नैकानि च यस्मै प्रत्यक्षदृष्टत्वात् । अत एवोपक्रमे शौचमित्यत्रादिष्वेवेति पठे 'नस्तद्धिते' इति न प्राप्नोति' इति केयोरुक्तिः सङ्गच्छते ॥

(इष्टमेयःसु प्रकृतिभावस्थापकभाष्यम्)

एवमपि श्रियै हितः-श्रीयः, ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य-ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्टमेयस्तु प्रकृतिभावः ॥

(प्रदीपः) श्रियै हित इति । 'प्राक्कीताच्छः' इति छः । तत्र 'यस्य' इति लोपो न प्राप्नोतीतीत्यर्थः प्रसङ्गः ॥

(चार्त्तिकाववरणे उदाहरणदर्शकभाष्यम्)

अयेष्टमेयस्तु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् ? प्रेयान्, प्रेषुः ।

नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति ।

इदं तर्हि-थ्रेयान्, थ्रेषुः ॥

(प्रदीपः) प्रादीनामिति । असिद्धत्वादेवैकाचत्वाभावात् प्रकृतिभावोऽप्यत्र नास्ति, नापि टिलोपः । स्थान्याश्रयटिलोपः प्राप्नोतीति चेत्, विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाभावस्य स्थापितत्वात्परत्वात्प्रादिषु कृतेषु वेपामसिद्धत्वाविद्यमानत्वाच्च खोत्रयो नापि पराश्रयटिलोपः प्राप्नोति ॥

थ्रेयानिति । असिद्धाधिकारात् बहिः थादिविधानादसिद्धत्वाभावः ॥

(उच्छोतः) स्थान्याश्रय इति । शाकासिद्धत्वाभयणादिति भावः ॥ विप्रतिषेधे वाच्येति । अत्र विषये स्थानिनो निर्वर्तनारत्नानिष्कर्षां प्राप्तिरिति भावः । न स्वाश्रय इति । असिद्धत्वादिति भावः ॥ पराश्रय इति । तस्मात्भावादिति भावः । अर्नवोर्वाग-पचासंभवस्य विरोधः । आदेशे प्रियशब्दस्यैवाधानन्यविधात्वात्, टिलोपे च प्रियशब्दस्यादेशनिमित्तानन्तरविधात्वात् । स्थानिवद्भावस्तु आदेशप्रसङ्गश्च, न तु तत्प्रसङ्गसमये । कृते च टिलोपे प्रादीनां चरितार्थमिति वातिकमतेनेदं बोध्यम् । इत्युक्तत्वं पूर्वप्राप्तिलोपं बाधित्वा परत्वात्प्राद्यादेशे कृते पुनस्तन्निमित्तटिलोपः सङ्गतिमवायेन न भवति । आदेशनिमित्तस्तु असिद्धत्वादेव नेति भाष्याशयः ॥

(६३२ इष्टमेयःसु प्रकृतिभावाक्षेपवार्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ प्रकृत्यैकाजिष्टमेयस्तु चेदेकाच

उच्चारणसामर्थ्याद्वचनान्तरप्रकृति-
भावः ॥ * ॥

(भाष्यम्) प्रकृत्यैकाजिष्टमेयःसु चैतन्न ।

किं कारणम् ?

एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि चचनं प्रकृतिभावो भविष्यति ॥

(प्रदीपः) एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति । अक्षर उच्चारणार्थं न प्रतिज्ञातं, अपि तु अन्वयार्थः ॥

(उच्छोतः) श्रवणार्थे इति । न च लोपेऽपि ध्वन्याश्रित्य 'अक्षरार्थ' इत्याद्यक्षरद्वयस्य उद्धारणं चरितार्थम् । इदमे प्रिये 'दिर्जननेर्जि' इत्यादौ प्रत्यक्षभावस्य तत्रोपपादितत्वात् ॥

१ 'अपराधभावाटिलोपः किञ्च' इति न. पाठः, 'वाच्यभावाटिलोप-विभावाभावा' इति छ. प. पाठः ।

२ इत्यादी भावे 'प्रकृतिभावः' इत्येव पाठ उदाहर्यते ।

३ 'यस्येत्यादिप्रत्ययः' इति छ. प. पाठः ।

४ 'मिने' इति छ. पाठः ।

५ इत्याशयः-अयेष्टमेयः ।

६ पराश्रयः-पराश्रयः ।

७ इत्याशयः-किञ्च । आदेशे वाच्यत्वात्प्राप्त-विधानो विवक्षित इत्यर्थः ।

८ अक्षरार्थः-वाच्यार्थः ।

९ 'निमित्तभावाटिलोपः' इति न. प. पाठः ।

(प्रकृतिभावप्रयोजनभाष्यम्)

विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो चकच्यः । स्रग्वि-
तरः—स्रजीयान् । स्रग्वितमः—स्रजिष्ठः । स्रग्वत्तरः—
स्रुचीयान् । स्रग्वत्तमः—स्रुचिष्ठः ॥

(प्रदीपः) विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुगर्थो यस्य
तदुगर्थम् । लुकि कृते टिलोपाभावाधर्मित्वर्थः ॥

(उद्घोतः) ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोलुक् न प्रयोजनमत
आह—लुगर्थ इति ॥

(प्रयोजनाक्षेपभाष्यम्)

ननु च विन्मतोलुक् टिलोपं याधिष्यते ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाधकं स्यात् ?
अस्ति खल्वपि सम्भवे वाधनं भवति, अस्ति
च सम्भवो यदुभयं स्यात् ।

यथैव खल्वपि विन्मतोलुक् टिलोपं याधते, एवं
'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ
ब्रह्मीयान्—ब्रह्मवत्तर इति ॥

(प्रदीपः) कथमन्यस्येति । विन्मतुवन्तस्य टिलोपं
लुक् याधताम्, तस्मिन् कृते यदिलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते ?
न हि तस्मिन् प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः ॥

यथैवेति । लुको वाधकत्वान्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानिति—इत्युक्ति मनुच्छकि च
'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥

(उद्घोतः) ननु विन्मतुवन्तस्य लुटिलोपो प्राप्नुव इति
किमुच्यते—अन्यस्येतीत्यत आह—विन्मतुवन्तस्येति ॥

भाष्ये दोषान्तरमाह—यथैव खल्वपीति ॥ तदाशयमाह—
लुक् इति ॥ टिलोप इति । 'इष्यते' इति शेषः । तथा चारण्यके
'तस्माद्वाक्येन प्रविष्टं लुक्' इति प्रयोगः ॥

(आक्षेपप्रत्याक्षेपयोः समाधानभाष्यम्)

यत्तावदुच्यते—कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य वाध-
कं स्यात्—इति ।

इवं तावदयं प्रष्टव्यः—यदि तर्हि विन्मतोलुङ्गोच्येत
किमिह स्यात्—इति ।

टिलोप इत्याह ।

टिलोपश्चेत्, नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोलुगारभ्यते
स वाधको भविष्यति ॥

यदप्युच्यते—अस्ति खल्वपि सम्भवे वाधनं
भवति, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्—इति ।

सत्यपि सम्भवे वाधनं भवति । तद्यथा—ब्राह्म-
णेभ्यो द्विधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याय—इति सत्यपि

सम्भवे द्विधदानस्य तर्कदानं निवर्तकं भवति । एव-
मिहापि सत्यपि सम्भवे विन्मतोलुक् टिलोपं वा-
धिष्यते ।

यदप्युच्यते—यथैव खल्वपि विन्मतोलुङ्गिटिलोपं
वाधते, एवं 'नस्तद्धिते' इत्येतमपि बाधेत ।

न बाधते ।

किं कारणम् ?

येन नाप्राप्ते तस्य वाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे
विन्मतोलुगारभ्यते, 'नस्तद्धिते' इत्येतस्मिन् पुनः
प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥

अथवा—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् याधन्ते—इत्येवं
विन्मतोलुक् टिलोपं याधिष्यते, 'नस्तद्धिते' इत्येतच्च
याधिष्यते ॥

(प्रदीपः) नाप्राप्त इति । ययपि विषयभेदेन टिलोपो
भित्तस्तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशब्दं 'येन नाप्राप्ति'-
न्यायेन लुक् बाध्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नेव साप्रतिकी
भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्टादौ सावकाशा लुगं प्राप्नोते ।

तत्र विश्वन्तस्य नान्तत्वात् 'नस्तद्धिते' इत्ययमपि टिलोपो लुगं
बाध्यते । मतोस्तु लुक् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न बाध्यते ॥

ननु किमुच्यते—'नस्तद्धिते' इत्यस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च
इति, यावत्ता भूतोर्नान्तत्वाभावादप्राप्त एव 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः । नैष दोषः । मनुष्यस्यो नकारान्तादनकारान्ताच्च

विधीयते । तत्र यद्यप्युच्यते मनुच्छकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो
न प्राप्नोति तथापि कृते मनुच्छकि प्राप्नोति । 'एकदेशविकृतं
चानन्यवत्' इति यदेवातं ब्रह्मवदिति, तदेव ब्रह्मवदिति । तदेवम-
भेदाश्रयेणेदमुक्तं—'प्राप्ते चाप्राप्ते च' इति ॥

अथवेति । ननु 'विन्मतोलुक्' इत्येतस्य 'नस्तद्धिते' इत्य-
यमेव शोणोऽनन्तरः । 'डे' इत्ययं तु व्यवहितः ।

तत्र केचिदाहुः—पाठकैर्मादर्थक्यो बलीयानिति 'डे'
इत्येव योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति । यथैवं
पूर्वमेवायमयं उक्तो 'येन नाप्राप्ते' इति, इतिर्यं पुनरुच्यते ?

पूर्वमुक्तगीपवादन्याय उक्तः, इदानीं त्वर्थकमप्रतिपत्त्याश्रयेणो-
च्यते । येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः ।
ननु विषयविशेषे प्रवर्तते, तस्य बाधा न युक्त । सामान्ये हि
पूर्वं प्रतिपत्तिरुच्यते पथाद्विशेषेण ॥

अन्ये तु—न्यायभेदाश्रयेण व्याचक्षते—'डे' इत्यस्य पथेव
'नस्तद्धिते' इति पठितव्यम् ॥

(उद्घोतः) अनपेक्षितविषयभेदमिति । तद्व्याप्तस्य तथैव
सत्त्वादिति भावः । अनपेक्षितं पुनस्तत्प्रेषादौ टिलोपप्राप्त, प्रेष्ठ-

४ 'कथारार्थक्यो' इति व. पाठः ॥

५ व्याधिति । डे (११११५५) इत्यस्यैव पठनीयम् । डे (११११११)

इत्यस्यैव सूत्रात्वात् तस्यैव तस्य तस्यैव इति भावः ॥

१ विन्मतोलुङ्गिति । यत्तावत् 'विन्मतोलुङ्गर्थक्ये' इति कतिचित्पठे

२. उ. घ. उ. उल्लेख पाठः ॥

३ 'वाधेति' इति व. घ. ड. पाठः ॥

४ 'वाधते मोक्षदा' इति व. घ. पाठः ॥

ज्येष्ठादी च । एवं भूयतिलादी 'भू'आदेशस्य गुणपवादत्वाच्च-
देशस्य गुणः । अस्तिद्वत्वाद्युक्तिस्तु भाष्ये वार्तिकमतेनैकदेशिन इति
बोध्यम् ॥ सखीयानिलेतस्मिन्नङ्ग इति । अनेनाभिप्रेतविषयत्वं
लुग्लोपयोर्दशयति । नस्तद्वित् इत्ययमपीति । फलोदाहरणमस्य
चिन्त्यम् ॥ क तर्हि नातस्य टिलोपे येन नाप्राप्तिन्यायाभावात् उक्तोऽत
आह—मनोस्त्विति । ननु कृते भन्तुङ्गुकि शब्दान्तरस्य टिलोपः
प्राप्नोति न तु मत्वन्तयेति कथं युक्तः 'नस्तद्विते' इत्यसिन्नास्रस्य
आरम्भोऽत आह—एकदेशेति । तदेवमभेदेति । नान्वत्त्वन्त-
योरभेदाशयेनेति भावः ॥

नन्विति । 'विन्मनोः—'इति लुक् पञ्चमाध्यायसः । आर्थः
क्रमः—शुभ्यारोहविषयः क्रमः ॥ सर्वविषयव्यापनादिति । यद्वाचकं
तस्य 'बहुपु नायेपु किं नाध्यम्'इति विशेषचिन्तायां येन तस्य सर्वो-
ऽपि विषयो व्याप्तस्तद्व्यतिरेकेण विनाऽस्य प्रवृत्त्ययोगात्तत्रावश्यं बाधनीये
तेन चाविद्याद्वयान्यापने मानाभाव इत्ययं न्यायः 'अथवा'इत्यनेन
दर्शित इत्यर्थः ॥ अत्रार्थे पौनरुक्त्यं शङ्कते—यथेवमिति । सर्व-
विषयव्यापनेन बाधकोपस्थितिकाके कृदिति युक्तिसिन्धानादनन्तरत्वं
मिति अनेनापि न्यायेन तस्यैव बाध इति भाष्यार्थे इत्युत्तरम् ।
देरित्यस्य पञ्चादिति । इदं चिन्त्यम्, एवं न्यासे 'ओगुणः' इत्यादी
'तद्विते' इत्यस्य लभे 'स्थूलदूर'—इत्यादी चेट्टेभ्यः लिङ्गस्य लभे
हेत्याह । अत्र केचित्—इदं भाष्यं न सुप्रसत्याख्यानपर, किंतु कृत्वा-
द्युक्तोदाहरणेष्वन्यथासिद्धिप्रतिपादनपरम् । अत एव 'कनिष्ठः' इत्यादी
'नस्तद्विते' इति टिलोपो नेति बोध्यम् । केचित्तु 'कन' इत्यदन्त
आदेशः, स्यै शक्यत्वादित्वात्पररूपमित्याहुः । तत्र, 'वस'—
इत्यादिलोपेऽवश्यं प्रतिऽस्यारम्भादिन्मतोर्लङ्गन्यायेन पुनस्तदनापत्तौ
'कनिष्ठः' इत्यादिप्राप्तेः । एवं नेदसाधारण इहन्तात्वेन, अकार-
स्यारणार्थः ।

✓ परे तु किमुदाहरणमिति श्रेष्ठे परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धि-
प्रदर्शनादाहरणान्तरादुक्तोदाहरणाभाव एव । विन्मतोर्लङ्गिन
प्रादयः आदयः कनादयश्च टिलोपे नामास्र आरम्भमाणास्तद्व्यापका
एव । 'कनिष्ठः' इत्यादी 'नस्तद्विते' इति तु न, अन्—उच्चारण-
सामर्थ्यात् । सर्वादेषः 'क'इत्यादेरेणापि सिद्धः । 'टे'इति लोपस्य
तु 'येन नाप्राप्तिः' न्यायेन कनादेशेन बाधप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

(आक्षेपसमाधानमाध्यम्)

यदि तर्हि विन्मतोर्लुङ्ग टिलोपं याचते, पयिष्ठ
इति न सिध्यति; पयसिष्ठ इति प्राप्नोति ।

यथालक्षणमप्रयुक्ते—इति ॥

(प्रदीपः) पयिष्ठ इति । 'पयस्विन्-इष्ट' इति स्थिते
विनो लुकि कृते असौ लोपो न प्राप्नोति ॥

यथालक्षणमिति । न भवति टिलोप इत्यर्थः । ततश्च

रजस्विनमाचष्टे—रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे—आयुपयतीति
भवितव्यम् ॥

(उद्द्योतः) न भवतीति । बहुतो नास्तेवेष्टस्यः प्रयोग
इति बोध्यम् ॥ इति भवितव्यमिति । यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम् ॥

(६६३० उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ २ ॥)

॥॥प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः॥॥

(भाष्यम्) राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या
भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम्, मानुष्यकम्,
यौवनिका ॥

(प्रदीपः) राजन्यकमिति । समूहेऽर्थे 'गोत्रोक्तोष्ट्र-'
इति जुन् । 'आपत्यस्य च तद्विते नाति' इति यलोपाभावात् प्रकृ-
तिभावविधानम् । 'यस्य' इति लोपे सत्यसति वा विशेषामा-
याज्ञ तदर्थः प्रकृतिभावः ॥ यौवनिकेति । यूनो भाव इति
मनोहादित्वाद्बुन् । तत्र 'नस्तद्विते' इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृति-
भावाच्च भवति ॥

(उद्द्योतः) विशेषामावादेति । असत्यपि 'यस्य'—इति
लोपे पररूपेण रूपस्य सिद्धवादिति भावः ॥

(१३३० तिपेयसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. १९)

३१६८ न मपूर्वोपत्येऽवर्मणः

॥ ६ । ४ । १७० ॥

(विकल्पोपसंख्यानमाध्यम्)

मैपूर्वात्प्रतिपेधे 'वा हितनाम्न' इति वक्तव्यम् ।
हैतनामः, हैतनामनः । आरोहितो वै हैतनामः ।
आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः ।
समानो हैतनामन इति ॥

(प्रदीपः) हैतनामन इति । हितनामोऽपत्यमित्यन् ।
'अन्' इति प्रवृत्तिभावात्पक्षे टिलोपाभावः ॥

(उद्द्योतः) पक्ष इति । प्रतिपेधाभावपक्ष इत्यर्थः ॥

(१३३१ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २०)

३१६९ ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६ । ४ । १७१ ॥

(सूत्रे पक्षद्वयोपस्थापकं भाष्यम्)

अथ किमिदं ब्राह्मस्याजाताचनो लोपार्थं वचन-
माहोस्त्रिचयमार्थम् ?

कथं वाऽनो लोपार्थं स्यात्कथं च नियमार्थम् ?

१ 'आर्थक्रमः' इति ड. घ. पाठः ॥

२ इत्यादाविति । नस्तद्वित् इत्यस्य लोपः 'ओगुणः, यथेति च' इत्यादी
तद्वित् इत्यस्य लोपे हेतुः स्व विज्ञापयः ॥

३ इत्यस्येति । तात्पर्यमेव उक्तं इत्यनेन व्यवहितं 'इहेवेवापु' इति
मातृपुंल्लि भाषा ॥

४ घ. पुष्पके 'इति' शब्दस्य च पाठः ॥

५ च. घ. घ. पु. पुष्पके तु वार्तिकप्रमेयम् ॥

६ घ. घ. पु. पुष्पके तदनोर्न पाठः ॥

७ घ. घ. घ. पुष्पके 'इति' शब्दो न इतरत्र ३

८ 'वानो' इति घ. घ. घ. पाठः । 'कथं च होरा' इति घ. पाठः ॥

यदि तावत् 'अपत्ये' इति वर्तते ततो नियमार्थम् ।
अथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् ।

(मदीपः) ब्राह्मणोऽपत्येऽनपत्ये चेप्यते—ब्राह्मो नारदः,
ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्वाजीपाक-इति । जातौ त्वपत्ये-ब्राह्मण
इतीप्यते । अनपत्ये तु जातौ—ब्राह्मी ओपधिरिति टिलोप
इप्यते । एतच्च यथानिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति—अथ
किमिदमिति ॥

यदि तावदिति । ब्राह्मणोऽपत्यमित्यण् । 'अलोपोऽनः'
इत्यकारलोपः प्राप्तः 'न सुयोगाद्व्यन्तात्' इति प्रतिषिद्धः ।
'नत्वयिते' इति टिलोपे प्राप्ते 'अन्' इति प्रकृतिभावः प्राप्तो
'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति प्रतिषिद्धः । तत्तिलोपे प्राप्ते
नियमार्थमिदम्—अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति, ब्राह्मो नारद
इति । जातौ त्वपत्ये न भवति, ब्राह्मण इति । एकमपत्ये सिध्यति
व्यवस्था । अनपत्ये तु 'अन्' इति प्रकृतिभावात्, ब्राह्मणस्यो न
सिध्यति ॥

अथ निवृत्तमिति । अपत्यप्रवृत्ते निवृत्ते 'विधिनियम-
सम्भवे विधिरेव ज्यायान्' इति अनपत्ये 'अन्' इति प्रकृतिभावे
प्राप्तेऽजातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्तो
ब्राह्मः स्वाजीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी ओपधिरिति न सिध्यति,
अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी ओपधिरिति तु प्राप्नोति ।
अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः'
इति प्रकृतिभावप्रतिषेधादिलोपप्रसङ्गात् ॥

(उद्घोषः) ब्राह्मो नारद इति । क्रमेण—'सत्यापत्य'
'सत्सद' 'सात्य वैरता' इत्यण् । एतद्येति । उक्त रूपान्न विधिपक्षे
नियमपक्षे च यथेष्टं न सिध्यतीति भावः ॥

'अपत्ये' इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति—ब्राह्मणोऽपत्य-
मिति ॥ नियमपक्षे दोष रक्षोरयति—अनपत्ये स्वितीति । अनन्तरा-
पत्ये जावित्वाभावादजाताविति विशेषणमपत्यस्य सुच्यते ॥

तत्रिवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थमुनामपत्ये विध्यर्थमिति नियमे
निषेधेन युक्त इत्याह—अनपत्येऽमिति । अत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधो
वचस्य इति माय्योक्त दोष रक्षोरयितुं स्वयं दोषान्तरमप्याह—
प्राक्षीति ॥

(वार्तिकायतनभाष्यम् ।)

अत उत्तरं पठति—
मौल्यस्याजातौ लोपार्थं वचनं कियते । 'अपत्ये'
इति निवृत्तम् ॥

(६६३१ विधावुपसंख्यानवार्तिकम् ॥ १०)

॥३॥ तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥३॥

(भाष्यम्) तत्राप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ॥

(६६३२ उपसंख्यानानर्थक्यबोधकवार्तिकम् ॥ २०)

॥ ३॥ न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ३॥

(भाष्यम्) न वा वक्तव्यः ।

किं कारणम् ?

पर्युदाससामर्थ्यात्, पर्युदासोऽत्र भविष्यति ॥

(प्रदीपः) नवेति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः ॥

(उद्घोषः) वक्ष्यमाण इति । 'नान अपत्ये' इत्यादिना
वक्ष्यमाणं योगविभाषं मनसिकृत्येतदुक्तमित्यर्थः ॥

(आक्षेपभाष्यम्)

अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् ।

किम् ?

या जातिश्च नापत्यम्—ब्राह्मी ओपधिरिति ॥

(प्रदीपः) इतरस्वेतमभिप्रायमुक्त्वाऽऽह—अस्त्यन्य-
दिति । ब्राह्मी ओपधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासः 'ब्राह्मणः' इत्यत्र
पूर्वोक्तमिदं विप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत् ॥

(प्रत्याक्षेपभाष्यम्)

न च अत्रेप्यते ।

अनिष्टं च प्राप्नोति, इष्टं च न सिध्यति ॥

(प्रदीपः) न च अत्रेप्यत इति । 'अजातौ' इति पर्यु-
दासः । न चानिष्टार्थं ब्राह्मणप्रकृतिरिति पर्युदाससामर्थ्याद्ब्राह्मण
इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः ॥

इतरत्वं लक्षणमुपैककधुमाह—अनिष्टं च प्राप्नोतीति ।
ब्राह्मणी ओपधिरिति प्राप्नोति, अजाताविति पर्युदासात् । इष्टञ्च
न सिध्यति—ब्राह्मण इति ॥

(उद्घोषः) अजाताविति पर्युदास इति । 'जातिं पदेवित्वा
ब्राह्म इति टिलोपः' इति सूत्रार्थः । तत्र मनुष्यजातिनिषेधे ब्राह्मण-
शब्दप्रयोगस्येष्टत्वात्पक्षे पर्युदासः कलदीति तत्पर्यम् । इदमाशये-
तत्, न तु कथनेनाशयमर्थो लभ्यत इति ॥

उत्तरमाश्वार्थमाह—इतरस्विति ॥ ब्राह्मण इतीति । पूर्व-
पक्षेण प्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

एवं तदनुवर्तते 'अपत्ये' इति । नात्र 'अपत्ये'
इत्यनेन निपातनमभिसम्भ्यते—ब्राह्म इति निपा-
त्यते अपत्येऽजाताविति ।

किं तर्हि ?

प्रतिषेधोऽभिसम्भ्यते—ब्राह्म इति निपात्यते,
अपत्ये जातौ नेति ॥

(मदीपः) एवं तद्वर्ति । योगनिर्माणः कियत इति
भावः । तत्र 'ब्राह्मः' इत्यत्र सामर्थ्यात् 'अपत्ये' इति न

सम्बध्यते, अपले टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानपले सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । अपलेऽपि—ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वात् 'ब्राह्मः' इत्यनेनैव टिलोपो भवति ॥ ततः—'अजातौ' इति, तत्रापल इत्यनुवर्तते तेनायमर्थो भवति—अपले जातौ ब्राह्मणश्चन्द्रे टिलोपो न भवति । अजाताविति प्रसज्य-प्रतिषेधः, भवतिना नजः सम्बन्धात्—इति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

(उद्द्योतः) अनेनैवेति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यनेनेति भावः । इदं वस्तुस्वरूपकथनमात्रम् ॥ प्रसज्यप्रतिषेध इति । अन्यथा 'अपले' इत्यनुवृत्तस्यानवयः स्यात्, अजातावपल इत्यर्थे विधेयानि-दंशादिति भावः । तदुक्त भाष्ये—'अपले जातो न' इति ॥

(१३३२ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २१)
३१७० कर्मस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

(सूत्रालेपभाष्यम्)

किमर्थमिदमुच्यते, न 'नस्तद्धिते' (१४४) इत्येव सिद्धम् ?

न सिध्यति । 'अन्' अणीति प्रकृतिभावः प्रस-ज्येत ॥

(प्रदीपः) किमर्थमिति । कर्म व्रीलमस्य, 'छन्नादिभ्यो ण' इति णे कृते सिद्धटिलोप इति भावः ॥

(ज्ञापनेन समाधानभाष्यम्)

अणीत्युच्यते, णश्चायम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तच्छाप-यत्याचार्यः—ताच्छीलिकेऽणुकृतानि भवन्ति—इति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

चौरी, तापसी—इति अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति ॥

(प्रदीपः) ताच्छीलिक इति । एवञ्च 'छन्नादिभ्यो-ऽणु' इति लापवाय कर्तव्यम्, णश्चने प्रयोजनाभावात् । 'प्रज्ञा-प्रज्ञा—' इति 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति 'तदस्या प्रहरणं' इति णवचने वीपभावः प्रयोजनम् ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—अणन्तादितीकार इति । 'अणो षचः' इति षिनिपि पञ्चान्न दोष्यम् । अत एवोपक्रमभाष्ये 'अणुत्वानि भवन्ति' इति पदवचनप्रयोग इत्याहुः ॥

एवमेति । शापके हि शापवसिद्धसावयवित्वात् 'छन्ना' इति सिध्यतीति षिन्त्यमिदमित्यन्ये ॥ अन्यत्र णवचने प्रयोजन-मखीलाह—प्रमेत्यादि ॥

(१३३३ निपातनसूत्रम् ॥ ६ । ४ । ४ आ. २२)

३१७२ दाण्डिनायनहास्तिनायना-

थर्वणिकजैह्वाशिनेयवासिनाय-

निभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैक्ष्वा-

कर्मत्रेयहिरण्मयानि

॥ ६ । ४ । १७४ ॥

(वार्त्तिकवतरणभाष्यम्)

अत्र भ्रौणहृत्येति किं निपात्यते ?

यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते ॥

(प्रदीपः) यकारादाविति । भ्रणशो भाव इति ब्राह्म-णादित्वात् प्यच् ॥

(६६३३ निपातनार्थक्यबोधकवार्त्तिकम् ॥ १ ॥)

॥ * ॥ भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनार्थक्यं

सामान्येन कृतत्वात् ॥ * ॥

(भाष्यम्) भ्रौणहृत्ये तत्त्वनिपातनमनर्थकम् ।

किं कारणम् ?

सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनेवात्र तत्त्वं भविष्यति—'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) इति ॥

(उद्द्योतः) भाष्ये—सामान्येनेति । ध्वनि परतः 'न-स्तद्धिते' इति टिलोप बाधित्वा परत्वात् 'हनस्त—' इति तत्त्वं भविष्यतीति भावः ॥

(६६३४ ज्ञापनेन निपातनसार्थक्यबोधकवार्त्तिकम् ॥ २ ॥)

॥ * ॥ ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥

(भाष्यम्) एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—तद्धिते तत्त्वं न भवतीति ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

भ्रौणशो वार्त्तिग्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति ॥

(प्रदीपः) ज्ञापकं त्यजति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इत्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तम्, तदपेक्षाया तत्त्वस्या-प्रसङ्गात् ॥ ननु टिलोपाभावाच्च निपातनं स्यादिति सति प्रयो-जने ज्ञापकमनुपपन्नम् । नैप दोषः । उभयोरनित्ययोः पर-त्वादिलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव उक्तप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् ॥

(उद्द्योतः) अनपेक्ष्येति । वस्तुतः स एवावधिनेन शाप्यत इति शब्दान्तरेण भाष्य उक्तमिति बोध्यम् ॥ तत्त्वस्य—तत्त्वात्स ॥ अत एवेति । अनेकप्रयोजनत्वादेत्येव ॥

(६६३५ उपसंख्यानवार्तिकम् ॥ ३ ॥)

॥ * ॥ ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदाक्षिपातनं
पृथक्त्वेन ॥ * ॥

(भाष्यम्) ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदाक्षिपातनं पृथ-
क्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाकः ॥

(प्रदीपः) ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपलमिति 'जनपदश्च'-
त्वाद-इत्यम् । इक्ष्वाकोरपलो निपात्यते । अित्त्वादायुदात्तत्वम् ।
इक्ष्वाकस्य जात इत्यपि प्राप्ते 'ओदेशो ऋन्' इति ऋनि प्राप्ते तं
परत्वाद्वाधित्वा 'जनपदतद्वच्योश्च' 'अट्टादपि बहुवचनविप-
यात्' इति वुनि प्राप्ते 'कोपधाव्'-इत्यम्, तत्रान्तोदात्तत्वम् ।
तत्र भिन्नस्वरयोरेकसिद्धिप्राप्त्यमानेऽपरस्यासप्रहादुभयमपि
निपात्यम् ॥

(उपसंख्यानसाधकभाष्यम्)

एकश्रुतिनिर्देशादित्यञम् ।

एकश्रुतिः-स्वरसर्वनाम, यथा नपुंसकं लिङ्गसर्व-
नाम ॥

(प्रदीपः) एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्यक्ष-
मयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसमग्रहार्थमित्यर्थः ॥ यथा
नपुंसकमिति । सामान्ये स्थितावाविर्भावविरोभावास्थितिविशे-
षाणामन्तर्भावत्वात् ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—एकश्रुतिनिर्देशादिति । ननु यद्ये इन्द्र-
सत्त्वेन समासात्तोदात्तत्वे तस्मिन्निचयेनिपातेन निर्देशान्नायुदात्तस्य
नाम्पन्तोदात्तस्य निर्देश इति शङ्क्यायुक्त-इति चेत्, न; । तदीयवि-
भक्त्याव्याप्तिप्रायेण शङ्कोरचर्योः सत्त्वात् ॥

एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति-स्वरभेदेति ॥ प्रत्यक्षमयः-
त्यामः । यथा 'तस्यापलम्' इत्यादायुपप्रभृतीन् विशेषानभेदेन सर्व-
नाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तानीन् विशेषान्-इति सर्वस्वर-
शङ्कहसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु सकलं लिङ्गसामान्यत्वत्वाद्—सामान्ये
स्थित्वाविति । परिणाम इत्यर्थः । आविर्भावविरोभावाव्याप्यत्वात्
स्थितिविशेषः ॥

(वार्तिकापवतरणभाष्यम्)

अथ मैत्रेये किं निपात्यते ॥

(६६३६ मैत्रेयनिपातनयोधकवार्तिकम् ॥ ४ ॥)

॥ * ॥ मैत्रेये यादिलोपनिपातनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) मैत्रेये ऋनि यादिलोपो निपात्यते ॥

(प्रदीपः) मैत्रेय इति । मित्रयोरेपलमिति 'शृङ्गादि-
भ्यश्च' इति ण् । 'मित्रयु एव' इति स्थिते 'लोर्णम्'-इति
गुणापवादे 'हे लोपोऽङ्गा' इति लोपे प्राप्ते 'केकमनिनु'-

इति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तत्रोपस्यासिद्धत्वात्
'यस्य' इति लोपाभावात् 'अतो गुणे' इति पररूपमेकारः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुनकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पष्ठा-

ध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(उद्घोषः) ननु 'यस्य'-इति लोपाभावे 'वृद्धिरेचि' इति सादत
आह—अतो गुण इति ॥

(मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहाक्षेपभाष्यम्)

इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते-गृष्ट्यादिषु
प्रत्ययविध्यर्थे पाठः क्रियते, द्वितीयेऽध्याये-यस्यैका-
दिषु लुगर्थे क्रियते, सप्तमेऽध्याये-ईयादेशार्थम्,
इदं चतुर्थे-यादिलोपार्थम् ।

द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । विवादिष्वभि प्रत्यय-
विध्यर्थे पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्यो लुका नापि
यादिलोपेन । इयादेशो नैव सिद्धम् ॥

(प्रदीपः) द्वितीय इति । मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः
पाठः ॥ सप्तम इति । ङोऽन्यत्रेयादेशः-मित्रयोरिदं मैत्रे-
यमिति ॥

(उद्घोषः) भाष्ये—नैवार्यो लुकेति । 'यमनोम' इत्येव
सिद्धत्वादिति भावः ॥

(समाधानभाष्यम्)

नैवं शक्यम् । इह हि-मैत्रेयकः सङ्ग इति 'सङ्गाङ्'-
लक्षणेपेक्ष्यजिज्ञामण्' (४।३।१२७) इत्यण् प्रस-
ज्येत ॥

(प्रदीपः) मैत्रेयक इति । मित्रयुना सङ्ग इति 'गोत्रे-
ऽङ्गमि' इति लुकि प्रतिपिदे ढस्त्वात् 'गोनचरणानुम्' इति
सुन् । यदि तु 'सङ्गाङ्'-इत्यन 'न मैत्रेयाव' इत्युच्यते तदा
त्रोपि ग्रहणाणि स्युरितीह निपातनं न कर्तव्यं स्यात्, इदं
सिद्धत्वात् ॥

(उद्घोषः) न मैत्रेयादिति । अणि निषिद्धे उन्मिद्ध
एतेति भावः ॥ यदा ग्रीष्मोति । विदादिष्वेकन्, ईयादेशार्थमपरन्,
अभिनवेषार्थं स्वीयमित्यर्थः । ननु सङ्गात्राणि न्यासे चत्वारि ग्रहणा-
नीति पदव्यपवासावाच्योक्तमिदं अगमवदेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति श्रीभिक्षुनन्दमुनिसर्वोपर्यननामोपीभट्टकृते भाष्यप्रदीपे-
ह्योते पष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

हिरण्यये किं निपात्यते ?

(६६३७ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ५ ॥)

॥ * ॥ हिरण्यये यलोपवचनम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्यये यलोपो निपात्यते । हिर-

ण्ययं कलशं विभक्तिं ॥

(वार्तिकावतरणभाष्यम्)

अथ हिरण्यये किं निपात्यते ?

(६६३८ निपातनबोधकवार्तिकम् ॥ ६ ॥)

॥ * ॥ हिरण्यये छन्दसि मलोप-

वचनातिसद्धम् ॥ * ॥

(भाष्यम्) हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते ।

हिरण्ययी नौरभवत् । हिरण्ययाः पन्थान आसन् ।
हिरण्ययमासनम् ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-

महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे

पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

१ अ. पुष्पके तैत्तिर्वातिकम् ॥ २ 'संविभक्तिं' इति ड. पाठः ॥ ३ दाण्डिनायनेति सूत्रोत्तरं 'नारस्यवासस्यवासस्यभाष्यीहिरण्ययमिति' छन्दसि'
(६७५) इति सूत्रं षष्ठाध्यायस्याभिन्विन् । सन् हिरण्ययशब्दस्य निपातनं क्रियते, तद्विपर्ययोऽयमर्थः ॥

पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

अस्मिन् पादे सूत्रवार्तिकसंख्या ।							
	प्राक्प्रयोगः	आहिके १	आहिके २	आहिके ३	आहिके ४	आहिकर्मबल- योगः	सर्वयोगः
व्याख्यातसूत्राणि	१२६२	८	१७	२४	२२	७१	१३३१
अव्याख्यातसूत्राणि	१७३६	१३	२३	४३	२५	१०४	१८४०
समुदितसूत्राणि	२९९८	२१	४०	६७	४७	१७५	३१७३
वार्तिकानि	६४९८	२१	४४	३२	४३	१४०	६६३८

षष्ठाध्यायस्य सूत्रवार्तिकसंख्या ।					
	प्रथमपादे	द्वितीयपादे	तृतीयपादे	चतुर्थपादे	समग्रोऽध्याये
आहिकानि	६	२	३	४	१५
व्याख्यातसूत्राणि	१२५	३८	६५	७१	२९९
अव्याख्यातसूत्राणि	९८	१६१	७४	१०४	८३७
समुदितसूत्राणि	२२२	१९९	१३९	१७५	३७५
वार्तिकानि	३७८	५८	११६	१४०	६९२

पष्ठाध्यायस्थसूत्रवार्तिकपाठः ।

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ।

- *एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिरुद्धः ॥ १ ॥
- *एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्बचनात् ॥ २ ॥
- *प्रथमस्ये च ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *योगविभागो वा ॥ ५ ॥
- *एकाग्रमात्रस्य द्विवचनार्थः ॥ ६ ॥
- *एकाचोऽवयवेकाग्रत्वाद्बयवानां द्विवचनप्रसङ्गः ॥ ७ ॥
- *तत्र लुक्भाववचनम् ॥ ८ ॥
- *स्वरश्च ॥ ९ ॥
- *भद्रावश्च ॥ १० ॥
- *लुक्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥
- *शास्त्रहानिश्च ॥ १२ ॥
- *सिद्धं तु तत्समुदायेकाग्रत्वाद् शास्त्रहाने ॥ १३ ॥
- *तत्र बहुव्रीहिनिरुद्धोऽन्यस्य द्विवचनमन्य-
पदायत्वात् ॥ १४ ॥
- *सिद्धं तु बहुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ॥ १५ ॥
- *स्थाने द्विवचने णिलोपवचनं समुदाया-
देशत्वात् ॥ १६ ॥
- *यच्च सम्प्रकृतस्य द्विवचने ॥ १७ ॥
- *द्वि.प्रयोग इति चेष्णकारपकारादेशादेरेत्य-
वचनं लिटि ॥ १८ ॥
- *इद्वचनं च यदलोपे ॥ १९ ॥
- *इद्वदीर्घप्रतिषेधश्च ॥ २० ॥
- *पवादाविधिप्रतिषेधश्च ॥ २१ ॥

२ अजादेर्द्वितीयस्य ।

- *द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ १ ॥
- *द्वितीयद्विवचने प्रथमनिवृत्तिः प्रासज्यात् ॥ २ ॥
- *न वा प्रथमविज्ञाने हि द्वितीयाप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ ३ ॥
- *यथा वाऽऽदिविकारेऽऽऽन्यविकाराभावः ॥ ४ ॥
- *तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर-
शासनात्पूर्वस्य ॥ ५ ॥
- *न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥ ६ ॥
- *तत्र द्वितीयाभावे प्रथमाद्विवचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ७ ॥
- *सति वस्मिन् प्रतिषेध इति चेद्वद्विरोधे दोष ॥ ८ ॥
- *लोकपद्वद्विरोधे ॥ ९ ॥
- *इविद्वन्यत्र लोप इति चेत् द्विवचनम् ॥ १० ॥

३ न न्द्राः संयोगादयः ।

- *न्द्रादेर्द्विवचनप्रसङ्गस्य न्द्राणां प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *इष्यतेस्त्वृतीयस्य द्वे भवतः ॥ २ ॥
- *ऋङ्वादीनां च ॥ ३ ॥
- *वा नामधातूनाम् ॥ ४ ॥

४ पूर्वोऽभ्यासः ।

५ उभे अभ्यस्तम् ।

- *अभ्यस्तसंज्ञाया सहग्रहणम् ॥ १ ॥
- *आधुदासत्वे पृथगप्रसङ्गाधेम् ॥ २ ॥

६ जक्षित्वादयः पद ।

- *जक्षित्वादियु सप्तग्रहणं वेदीत्यर्थम् ॥ १ ॥
- *अपरिगणनं वा गणान्तत्वात् ॥ २ ॥

७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

- *तुजादियु छन्दः प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥
- *भनारम्भो वाऽपरीगमितत्वात् ॥ २ ॥
- *अन्त्येषां च दर्शनात् ॥ ३ ॥
- *अनेकान्वरत्वाच्च ॥ ४ ॥

८ लिटि धातोर्नन्यासस्य ।

- *लिटि द्विवचने जागतव्यवचनम् ॥ १ ॥
- *अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च छन्दसि धावचनात् ॥ २ ॥
- *प्रयोजनमादित्यान्याविपामहे ॥ ३ ॥

९ सन्यडोः ।

- *सन्यडोः परत इति चेदितो द्विवचनं परादित्वात् ॥ १ ॥
- *हन्तेष्वेतः ॥ २ ॥
- *एकाच उपदेशोऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमु-
दात्तविशेषणं चेत्तत्र इद्वप्रतिषेधः ॥ ३ ॥
- *सन्यङ्गन्तेति चेदतोः सन्यनिटः ॥ ४ ॥
- *दीर्घकुलप्रसारणपत्वमधिकस्य द्विवचनात् ॥ ५ ॥
- *आनुकूलोऽभ्याम्यस्यविधिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
- *सत्ताभये च समुदायस्य समुदायादेशत्वात्
ह्रस्वाभये धान्यपदेश आसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

१० नैऋः

११ चङिः

१२ दाभ्यान् साहान्मीदांश्च ।

- *दातोर्वसां द्विवेदप्रतिषेधो ॥ १ ॥

१ दाने यस्मिन् भाषे ॥ दास्यतामि ॥ दानादपि न्हेन निरूप्यते ।

६९ एङ्हस्वात्संयुद्धे ।

- *संयुद्धिलोपे उत्तरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥
- *अष्टकाधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ २ ॥
- *तच्चाभ्यर्थम् ॥ ३ ॥
- *उक्तं वा ॥ ४ ॥
- *अष्टकसंयुद्धिलोपान्यां लुक् ॥ ५ ॥
- *न वा लोपलुकोलुगावधारणाद्यथाऽननुसृत इति ॥ ६ ॥

७० शेषछन्दसि बहुलम् ।

७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।

- *तुकि पूर्वान्ते ननुसंकोपसर्जनं ह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ १ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥
- *ग्रामणिपुत्रादिषु चामासिः ॥ ३ ॥
- *परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥
- *विलोपवचनं च ॥ ५ ॥
- *इदमतिषेधश्च ॥ ६ ॥
- *अभक्ते स्वरः ॥ ७ ॥

७२ संहितायाम् ।

७३ छे च ।

७४ आङ्माडोश्च ।

- *आङ्माडोः सानुग्रन्धकयोर्निर्देशो गतिकर्म-
प्रवचनीयप्रतिषेधसंश्रयार्थः ॥ १ ॥

७५ दीर्घात् ।

७६ पदान्ताद्वा ।

- *दीर्घांपदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि ॥ १ ॥

७७ इको यणचि ।

- *यणादेशः हुतपूर्वस्य च ॥ १ ॥
- *दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

७८ एचोऽयचायावः ।

७९ वान्तो वि प्रत्यये ।

- *वान्तादेशे स्थानिर्निर्देशः ॥ १ ॥
- *गोर्धृतौ छन्दसि ॥ २ ॥
- *अप्यपरिमाणे च ॥ ३ ॥

८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

८१ क्षय्यजस्यौ शक्यार्थे ।

८२ क्रय्यस्तदर्थे ।

८३ भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ।

- *भय्याविप्रकरणे ह्रदय्या उपसंस्क्यानम् ॥ १ ॥
- *अय् शरस्य च ॥ २ ॥
- *शररुचाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥
- *भ्रातृशररिलपि द्रव्यते ॥ ४ ॥
- *शररुहश्च इति च लोके ॥ ५ ॥

८४ एकः पूर्वपरयोः ।

- *एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥
- *न वा द्वयवत्कर्मचोदनायां द्वयोरैकस्याभि-
निर्वृत्तेः ॥ २ ॥
- *तच्चैकवाक्यभावात् ॥ ३ ॥
- *तत्रावयवे शास्त्रार्थसंग्रहयो यथा लोके ॥ ४ ॥
- *सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानात्
यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ ५ ॥
- *पूर्वपरग्रहणं परस्वादेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥
- *पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ ७ ॥
- *षष्ठोर्निर्दिष्टार्थं तु ॥ ८ ॥
- *अनिर्दिष्टे हि पठ्यर्थाप्रसिद्धिः ॥ ९ ॥

८५ अन्तादिवच ।

- *अन्तादिवचनमामिधस्यादेशवचनात् ॥ १ ॥
- *तत्र यस्यान्तादिवचननिर्देशः ॥ २ ॥
- *सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ ३ ॥
- *अन्तवच्ये प्रयोजनं बह्वर्पपूर्वपदाद्विविधाने ॥ ४ ॥
- *प्रत्ययेकादेशः पूर्वविधौ ॥ ५ ॥
- *वैभक्तस्य णत्वे ॥ ६ ॥
- *भवत् इत्योश्च ॥ ७ ॥
- *स्वरितत्वं निप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥
- *छिद्बिधिशिष्टग्रहणाद्वा ॥ ९ ॥
- *पूर्वपदान्त्वोदात्तत्वं च ॥ १० ॥
- *एकादेशे हि स्वरिवाप्रसिद्धिः ॥ ११ ॥
- *कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ १२ ॥
- *एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् ॥ १३ ॥
- *उत्तरपदबुद्धिर्लक्ष्यैकादेशात् ॥ १४ ॥
- *एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गभलीयस्त्वात् ॥ १५ ॥
- *तत्र बुद्धिविधानम् ॥ १६ ॥
- *आदिवच्ये प्रयोजनं प्रयुक्तसंज्ञायाम् ॥ १७ ॥
- *सुप्तिहाविविधेषु ॥ १८ ॥
- *आष्टग्रहणे पदविधौ ॥ १९ ॥
- *आटश्च बुद्धिविधौ ॥ २० ॥
- *कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥ २१ ॥
- *नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे ॥ २२ ॥
- *न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २३ ॥
- *यणोऽयचविधौ च ॥ २४ ॥
- *प्रयोजनं सदाभिपुंसावासा अथ इति ॥ २५ ॥
- *न वाऽतादृश्यातिदेशात् ॥ २६ ॥

८६ पत्वतुकोरसिद्धः ।

- *पत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थ-
मुत्तरगलक्षणमावार्थं च ॥ १ ॥
- *उत्तरोत्तरगलक्षणाप्रसिद्धिरुत्तरगामाभावात् ॥ २ ॥

- *असिद्धवचनासिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्ध-
वचनादन्यस्य भावः ॥ ३ ॥
*तस्यासिद्धानिवद्धचनमसिद्धत्वं च ॥ ४ ॥
*स्थानिवद्धचनानर्थक्यं शास्त्रासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥
*संप्रसारणदोषसु सिद्धः पदान्वपदाद्योरेका-
देशस्यासिद्धवचनात् ॥ ६ ॥

८७ आहुणः ।

*गुणे द्वितीयमुपसंख्यानं दीर्घत्ववाधनार्थम् ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

८८ वृद्धिरेचि ।

८९ एत्येधत्सु ।

*इणीकारादौ प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*योगविभागासिद्धम् ॥ २ ॥

*अक्षवृद्धिन्याम् ॥ ३ ॥

*मावृद्धोद्योष्येप्येषु ॥ ४ ॥

*स्वादीरेरिणोः ॥ ५ ॥

*ऋते च वृत्तीयासमासे ॥ ५ ॥

*प्रवस्तवरकम्बलवसनानां चणं ॥ ६ ॥

*ऋणवशाभ्यां च ॥ ७ ॥

९० आटश्च ।

९१ उपसर्गादिति धातौ ।

*उपसर्गावृद्धिबिधौ धातुग्रहणे उक्तम् ॥ १ ॥

*छे तुकः संबुद्धिगुणः ॥ २ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

*सम्प्रसारणदीर्घत्वपञ्चोपाभ्यासगुणादयश्च ॥ ४ ॥

*यथादेशादाहुणः ॥ ५ ॥

*इत्थानवृद्धिविधयश्च ॥ ६ ॥

*भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्धो-
दात्तोदात्तानिवृत्तिस्त्रया एकादेशाच्च ॥ ७ ॥

*अलोपाहोपौ चार्धधातुके ॥ ८ ॥

*इयद्वचद्वगृद्धिद्विक्रिन्मिपूर्वपदविकाराश्च ॥ ९ ॥

*उत्तरपदविकाराश्च ॥ १० ॥

९२ वा सुप्यापिशलेः ।

९३ औतोम्यसोः ।

*ओतस्तिष्ठि प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*गोप्रहणे ओरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

*समासाच्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ४ ॥

*सुबधिकारासिद्धम् ॥ ५ ॥

*एकयोगे चेकदेशानुबुद्धिरन्यत्रापि ॥ ६ ॥

*अभ्युपसंख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् ॥ ७ ॥

*न याऽनवकाशत्वात् ॥ ८ ॥

४८ प० पा०

*घोश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः ॥ ९ ॥

*यथाव इन्द्रेति दर्शनात् ॥ १० ॥

९४ एङि पररूपम् ।

*पररूपप्रकरणे तुनोर्विनिपात उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*न वा निपातैकत्वात् ॥ २ ॥

*एवे चानियोगे ॥ ३ ॥

*शकम्भवादियु च ॥ ४ ॥

*ओत्वोद्योः समासे वा ॥ ५ ॥

*एमनादियु च्छन्दसि ॥ ६ ॥

९५ ओमाडोश्च ।

*उत्थोमाङ्कवाटः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

९६ उस्वपदान्तात् ।

९७ अतो गुणे ।

९८ अव्यक्तानुकरणात् इतौ ।

*इतावनेकाग्रहणं श्रवणम् ॥ १ ॥

९९ नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ।

*नित्यमात्रेक्षिते ङाचि ॥ १ ॥

*अकारान्वानुकरणाद्वा ॥ २ ॥

१०० नित्यमात्रेडिते ङाचि ।

१०१ अकः सर्वणे दीर्घः ।

*सर्वणदीर्घत्वे ऋति ऋ वावचनम् ॥ १ ॥

*रुति र्ल वा ॥ २ ॥

१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

*प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः ॥ १ ॥

*एकयोगे हि जश्शतोः पररूपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

*आहुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घ-
पूर्वसवर्णदेशाच्चेप्य पररूप स्वरसंख्येयु ॥ ३ ॥

*योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थेद्वयति-
प्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*नकाराभावश्च तस्यादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

*इन्द्रमहणं तु श्लेषकं पररूपाभावस्य ॥ ६ ॥

१०३ तस्माच्छतो नः पुंसि ।

१०४ नादिचि ।

१०५ दीर्घाञ्जसि च ।

१०६ वा छन्दसि ।

१०७ अमि पूर्वः ।

१०८ संप्रसारणाच्च ।

*सम्प्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाग्रमहणमसमानाङ्ग-
प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*सिद्धसम्प्रसारणात् ॥ २ ॥

*कारवृत्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥

१ पदार्थिकनेत्रे, हदानी यत्रपाठे पञ्चम इति अशोभादानम् ।

*दीर्घत्वं वचनप्राप्तायात् ॥ ४ ॥

*अन्तवत्ताद्वा ॥ ५ ॥

*आटो वृद्धेरियद् ॥ ६ ॥

*आहुतास्सवर्णदीर्घत्वमाहभ्यासयोः ॥ ७ ॥

*स्वरदोषस्तु ॥ ८ ॥

*आदि पररूप ॥ शापकमन्तरङ्गवलीयस्त्वस्य ॥ ९ ॥

*प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतः हिलोपटेन केयं हि-

सिन्द्धिणलौतवमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणा-

द्वर्णविकारात् ॥ १० ॥

१०९ एङः पदान्तादति । ॥

११० ङसिङसोश्च । ॥

१११ ऋत उत् । ॥

११२ ख्यत्यात्परस्य ।

११३ अतो रोरमुतादमुते ।

*अमुतादमुतवचनेऽकारहृशोः समानपदे
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

११४ हृशि च । ॥

११५ नान्तःपादमव्यपरे ।

*नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*अकाराश्रयमिति चेदुत्त्ववचनम् ॥ २ ॥

*अयवोः प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

*एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्त्वप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

*पुनरेङ्गङ्गणात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

११६ अब्याद्वधादयन्तुमुदमतायमवन्तव्यव-
स्युषु च । ॥

११७ यजुष्युरः । ॥

११८ आपो जुषाणो वृणो वरिष्ठेऽन्वेऽम्बाले-
ऽन्विके पूर्वे । ॥

११९ अङ्ग इत्यादौ च । ॥

१२० अनुदात्ते च कुधपरे । ॥

१२१ अवपथासि च । ॥

१२२ सर्वत्र विभाषा गोः । ॥

१२३ अवद् स्फोटायनस्य ।

*गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

*अवळादेदो हि स्वरे दोषः ॥ २ ॥

१२४ इन्द्रे च ।

१२५ सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।

*सुतप्रगृह्येण्वचनप्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् ॥ १ ॥

*चतु रसिम्भु प्रकृतिभावार्थम् ॥ २ ॥

*सुतप्रकृतिभाववचनं ॥ शापकमेकादेशात्

सुतो विप्रतिषेधेनेति ॥ ३ ॥

*एकादेशात् सुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे-

ऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ५ ॥

१२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।

*आटोऽनर्थकस्य ॥ १ ॥

१२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।

*सिद्धिलक्षणासयोः शाकल्यप्रतिषेधः ॥ १ ॥

*ईपा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् ॥ २ ॥

१२८ ऋत्यकः ।

*ऋत्यकः सवर्णार्थः ॥ १ ॥

*अनिगन्तार्थं च ॥ २ ॥

*ऋति इत्यादुपसर्गाद्विद्विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

१२९ अपुतवदुपस्थिते ।

*वद्वचनं मुवकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*अपुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यमुतप्रतिषेधप्रसङ्गो-
ऽन्वेन विहितत्वात् ॥ २ ॥

१३० ई३चाक्रवर्मणस्य ।

*ई३ चाक्रवर्मणस्येलेननुपस्थितार्थम् ॥ १ ॥

१३१ दिव उत् ।

१३२ एतच्चदोः सुलोपोऽकोरज्जसमासे हलि । ॥

१३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ॥

१३४ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् । ॥

१३५ सुद् कात्पूर्वः ।

*सुटि कारपूर्ववचनमकारादौ कात्पूर्वार्थमिति
चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् ॥ १ ॥

*द्विर्वचनानुद्धिप्रतिषेधेनेति चेत् द्विभूते
शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥ २ ॥

*द्विभूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति
चेत् द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

*तथा चानवस्था ॥ ४ ॥

*अदन्ववाय उपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

*अभ्याससंख्यायां च ॥ ६ ॥

*अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् सुटः ॥ ७ ॥

*उपदेशिवद्बचनं च ॥ ८ ॥

*लिटिगुणचिदिद्विप्रतिषेधार्थम् ॥ ९ ॥

*कारपूर्वान्त इति चेद्विधिप्रतिषेधः ॥ १० ॥

*परादाविद्यगुणप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

*अमके स्वरे दोषः ॥ १२ ॥

१ इदानीन्तनोपलभ्याहाध्यायीपाठे 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे'

इति पाठो दृश्यते ।

- १३६ अडभ्यासव्यवायेऽपि । ॐ
 १३७ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । ॐ
 १३८ समवाये च । ॐ
 १३९ उपात्प्रतियतवैकृतवान्याध्याहारेण । ॐ
 १४० किरतौ लवने । ॐ
 १४१ हिंसायां प्रतेष्टे । ॐ
 १४२ अपाचतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।
 *किरतेर्हंपंजीविकाकुलायकरणेषु ॥ १ ॥
 १४३ कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ॐ
 १४४ अपरस्पराः क्रियासातले ।
 *समो हितवतयोर्वा लोपः ॥ १ ॥
 *सम्बुसुनोः काने ॥ २ ॥
 *भवद्वयमः कृत्वे ॥ ३ ॥
 १४५ गोप्यदं सेवितसेवितप्रमाणेषु ।
 १४६ भास्यदं प्रतिष्ठायाम् । ॐ
 १४७ आश्चर्यमनिले ।
 *आश्चर्यमद्भुते ॥ १ ॥
 १४८ चर्चस्केऽपस्करः । ॐ
 १४९ अपस्करो रथाङ्गम् । ॐ
 १५० विक्किरः शङ्कुतौ वा ।
 *विक्किरः शङ्कुतौ विक्किरो वा ॥ १ ॥
 १५१ हस्वाद्यन्त्रोच्चरपदे मन्त्रे । ॐ
 १५२ प्रतिष्कदाश्च क्रूरोः । ॐ
 १५३ प्रस्फण्यहरिश्चन्द्रादृषी । ॐ
 १५४ मस्करमस्करिणौ वेषुपरिवाजकयोः ।
 १५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ॐ
 १५६ फारस्करो वृक्षः । ॐ
 १५७ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ।
 १५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।
 *अनुदात्ते विप्रतिषेधातुपपत्तिरेकमिन्
 युगपरसंभवात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं त्वेकानुदात्तत्वात् ॥ २ ॥
 *एकवर्जमिति चाप्रतिषिद्धिः सन्देशात् ॥ ३ ॥
 *सिद्धं तु यस्मिन्नुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं
 वर्ज्यम् ॥ ४ ॥
 *प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रतिषिद्धिः ॥ ५ ॥
 *विप्रतिषेधाप्रत्ययस्वर इति चेत्तस्याभ्यासादिषु
 चिरहरणम् ॥ ६ ॥
 *सिद्धं तु प्रकृतिस्वरपलीयस्वाप्रत्ययस्वरभावात् ॥ ७ ॥

- *सति शिष्टस्वरपलीयस्वं च ॥ ८ ॥
 *तत्रानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥ ९ ॥
 *स्यादिस्वराप्रसङ्गश्च तासोः परस्यानुदात्त-
 वचनात् ॥ १० ॥
 *शास्त्रपरविप्रतिषेधानियमाद्वा शब्दपर-
 मिप्रतिषेधासिद्धम् ॥ ११ ॥
 *विभक्तिस्वराग्रन्थरो पलीयान् ॥ १२ ॥
 *विभक्तिनिमित्तस्वराच्च ॥ १३ ॥
 *यद्योपपदं कृति नम् ॥ १४ ॥
 *सहसिर्दिष्टस्य च ॥ १५ ॥

१५९ कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।

१६० उज्झादीनां च । ॐ

१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।

- *उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावाद्बुदात्त-
 ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥
 *अन्व इति चेत् अन्वस्युष्मत्सादिर्वर्णि-
 लोपेषु स्वरः ॥ २ ॥
 *अदिरिति चेद्विधीत द्वयमित्यन्वः ॥ ३ ॥
 *आदी सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *विदीन्निधिसिद्धिम्यञ्जसावर्धातुकानुदात्त-
 प्रविषेधादिति सिद्धम् ॥ ५ ॥
 *अयमि चित्तरणात् ॥ ६ ॥

१६२ धातोः ।

- *धातोरन्व इति चेद्बुदात्तचेषग्रहणम् ॥ १ ॥
 *संश्च निर ॥ २ ॥
 *आदावृणुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥
 *अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥
 *सिचो निपातवत् ॥ ५ ॥

१६३ चितः ।

- *चितः सप्रकृतेर्बहुकृतयेत् ॥ १ ॥

१६४ तद्धितस्य । ॐ

१६५ कितः । ॐ

१६६ तिसुभ्यो जसः ।

- *तिसुभ्यो जस्यग्रहणानर्थक्यमन्यप्राभावात् ॥ १ ॥

१६७ चतुरः शसि ।

- *चतुरः शसि द्वियामप्रविषेध आयुदात्त-
 निपातवत् ॥ १ ॥

- *विभक्तिस्वरभावात् ह्रस्वादिग्रहणात् ॥ २ ॥

- *आयुदात्तनिपातने हि ह्रस्वादिग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

१६८ सावेकाचस्त्वतीपादिर्विभक्तिः ।

- *सावेकाच उदात्तत्वे ह्यन्त्रोः प्रविषेधः ॥ १ ॥

१ 'विक्किरः शङ्कुलेर्विक्किरो वा' इति द्वावन्त दराती ददपरे ॥

*सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्वसामावात्सो ॥ २ ॥

*प्रकृतेस्वनेकाचवात् ॥ ३ ॥

१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम-
नित्यसमासे ।

१७० अञ्जेदञ्चन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।

१७१ ऊडिदंपदाद्यपुमैद्युभ्यः ।

*ऊरुपधायहणम् ॥ १ ॥

१७२ अष्टनो दीर्घात् ।

*अष्टनो दीर्घग्रहणं पदसंज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य
जुडयम् ॥ १ ॥

१७३ शतुरनुमो नघजादी ।

*नघजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।

*उदात्तयणि हलग्रहणं नकारान्ताथेम् ॥ १ ॥
हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् ॥ २ ॥
स्वरितत्वे वावचनात् ॥ ३ ॥

१७५ नोड्धात्वोः ।

१७६ इत्यनुङ्भ्यां मतुप् ।

*मत्तुडुदात्तत्वे रेग्रहणम् ॥ १ ॥
त्रिप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

१७७ नामन्यतरस्याम् ।

*नामन्त्वे मत्तो इत्यग्रहणम् ॥ १ ॥

१७८ ऊषाश्छन्दसि बहुलम् ।

१७९ पद्विचतुर्भ्यां हलादिः ।

१८० इत्युपोत्तमम् ।

१८१ विभाषा भाषायाम् ।

१८२ न गोश्वन्ताववर्णराडङ्कुङ्कद्रघः ।

१८३ दिवो श्लः ।

१८४ नृ चान्यतरस्याम् ।

१८५ तित्स्वरितम् ।

*विविधं प्रत्ययग्रहणम् ॥ १ ॥

१८६ तास्यनुदात्तोन्विदुपदेशास्तस्यार्वाधातुक-
मनुदात्तमद्भिजोः ।

*तासादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्य-
स्तसिजर्थः ॥ १ ॥

*पितृस्वारातासादिभ्योऽनुदात्तत्वं त्रिप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*मुकुक्षोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

*इषधोपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

*इषधनेकान्तात्वात् ॥ ५ ॥

*तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रपेतिचः

स्थान्यादेशाभावात् ॥ ६ ॥

*अनुदात्तडिदग्रहणाद्वा ॥ ७ ॥

*डितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः

सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥ ८ ॥

१८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।

*सिच आद्युदात्तत्वेऽन्तिटः पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१८८ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ।

*स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्यो विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

१८९ जभ्यस्तानामादिः ।

१९० अनुदात्ते च ।

*अनुदात्ते चेति बहुमीहिनिर्देशो लोपयणा-
दन्तार्थः ॥ १ ॥

१९१ सर्वस्य सुपि ।

*सर्वस्वतोऽनकच्छस्य ॥ १ ॥

१९२ भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां
प्रत्ययात्पूर्वं पिति ।

१९३ छितिः ।

१९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।

१९५ अचः कर्तृयकि ।

*यकि स्वर उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*उपदेशवचनासिद्धम् ॥ २ ॥

*उपदेशवचने जनादीनाम् ॥ ३ ॥

*योगविभागासिद्धम् ॥ ४ ॥

१९६ थलि च सेटीडन्तो वा ।

१९७ झित्यादिर्नित्यम् ।

१९८ आमञ्जितस्य च ।

१९९ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।

२०० अन्तश्च तथै युगपत् ।

२०१ क्षयो निवासे ।

२०२ जयः करणम् ।

२०३ वृषादीनां च ।

२०४ संज्ञायाहुपमानम् ।

*उपमानस्यापुदात्तचपचनं ज्ञापकमनुपपन्न-
छक्षणे स्वरं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥ १ ॥

२०५ निष्ठा च द्वयजनात् ।

*निष्ठार्था यानि संप्रत्यये प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न पा पद्विद्वलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

२०६ मुक्कभृष्टो ।

२०७ आशितः कर्ता ।

*आशिते कर्तारि निपातनमुपपन्नार्थपंथमाहु-
दात्तात् ॥ १ ॥

२०८ रिक्ते विभाषा ।

२०९ जुष्टापिते च च्छन्दसि ।

२१० नित्यं मन्त्रे ।

२११ युष्मदस्मदोर्देशे ।

२१२ उयि च ।

२१३ यतोऽनाद्यः ।

२१४ ईडवृन्दवृशंसदुहां पयतः ।

२१५ विभाषा वेष्मिन्धानयोः ।

२१६ त्यागरागहासकुहश्चठनूथानाम् ।

२१७ उपोत्तमं रिति ।

२१८ चङ्घन्यतरस्याम् ।

२१९ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।

२२० अन्तोऽवत्याः ।

२२१ ईवत्याः ।

२२२ चौ ।

*चोरतद्धिते ॥ १ ॥

२२३ समासस्य ।

*समासान्तोदात्तत्वे ऽप्रक्षान्तोपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*ह्रस्वराप्रसौ वा व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ २ ॥

*प्रयोजनं लिङाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः ॥ ३ ॥

एकाचश्चायोह्यसि च ये च क्षय्यजस्यावकः-

सर्वणोऽवपथा हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा

क्षय ईवत्या स्त्रीणि ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ।

२ तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ।

*तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतित्वात्वे कर्मधारये
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तत्वेन
ग्रहणात् ॥ २ ॥

*अव्यये नन्नुनिपातनाम् ॥ ३ ॥

*कृत्वायां वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

*निपातनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

३ वर्णो वर्णेष्वनेते ।

४ गाघलवणयोः प्रमाणे ।

५ दायाचं दायादेः ।

६ प्रतियन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।

७ पदेऽपदेशे ।

८ निवाते घातनागे ।

९ शारदेऽनार्तवे ।

१० अध्वर्युकपाययोजौतौ ।

११ सट्शप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।

*सट्शग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् ॥ १ ॥

*प्रत्ययमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

१२ द्विगौ प्रमाणे ।

१३ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।

१४ मात्रोपश्लोपक्रमच्छाये नपुंसके ।

१५ सुखप्रिययोर्हिते ।

१६ प्रीतौ च ।

१७ खं स्वामिनि ।

१८ पत्यावैश्वर्ये ।

१९ न भूवाक्चिद्विधिषु ।

२० वा भुवनम् ।

२१ आशङ्कावाघनेदीयःसु संभावने ।

२२ पूर्वं भूतपूर्वे ।

२३ सविधसनीडसमर्थादसवेशसवेशेषु

सामीप्ये ।

२४ विस्पष्टादीनि गुणयचनेषु ।

२५ श्रज्यायमकम्पापचत्सु भावे कर्मधारये ।

२६ कुमारश्च ।

२७ आदिः प्रत्येनसि ।

२८ पूनेष्वन्यतरस्याम् ।

२९ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।

*इगन्तप्रकृतित्वात्वे वण्गुणयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

३० यङ्न्यतरस्याम् ।

३१ दिष्टिवितस्त्योश्च ।

३२ सप्तमी सिद्धशुपरुपकयन्धेष्वकालात् ।

३३ परिप्रत्युपाषा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ।

*परिप्रत्युपाषेभ्यो वन समासे विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

*न वा वनस्यान्तोदात्तवचनपदवयाद्विद्वर्यधम् ॥ २ ॥

३४ राजन्यवहुवचनहन्धेऽन्धकट्टरिणु ।

३५ संख्या ।

३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।

*आचार्योपसर्जनेऽनेकत्वापि पूर्वपदत्वात्संदेहः ॥ १ ॥

*लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

३७ कर्तकौजपादयश्च ।

३८ महान् ब्रीहपराङ्मुष्टीग्नसज्जानालभार-

भारतहैलिहिलोरवरग्रद्वेषु ।

३९ शुल्लकश्च वैश्वदेवे ।

४० जूः सादियाम्योः ।

४१ गांः सादसादिसारपिषु ।

४२ कुरुगार्हपतिरिक्तगुर्वस्रतजरत्यश्लोहद-
रूपा पारेयडवा तैतिलकद्रुः पण्यकम्बलो
दासीभाराणां च ।

। कुरुवृज्योगार्हपते ॥ १ ॥

। पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

४३ चतुर्थी तदर्थे ।

४४ अर्थे ।

४५ के च ।

४६ कर्मधारयेऽनिष्टा ।

४७ अहीने द्वितीया ।

। अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे ॥ १ ॥

४८ तृतीया कर्मणि ।

४९ गतिरनन्तरः ।

। गतिरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गताविति चक्षणात् ॥ १ ॥

। तत्र यस्याप्रकृतिस्वरत्वं तस्यादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

। प्रकृतिस्वरवचनाद्भनन्तोदात्तत्वम् ॥ ३ ॥

। प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेत् एकगत्यर्थम् ॥ ४ ॥

। अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

। सिद्धं तु गतिरन्तोदात्ताप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

५० तादौ च निति कृत्यतौ ।

। तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

। कृत्यपदेशे वा ताप्रार्थमिद्वयम् ॥ २ ॥

५१ तथै चान्तश्च युगपत् ।

५२ अनिगन्तोऽश्वतौ वप्रत्यये ।

। अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वर-

भावप्रसङ्गः ॥ १ ॥

। अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिप्राथम्यम् ॥ २ ॥

। उक्तं वा ॥ ३ ॥

। चोरतिगन्तोऽश्वताप्रत्यये ॥ ४ ॥

। न वा सुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविति
प्रतिषेधादिवर्या हि सर्वापवादः ॥ ५ ॥

। विभक्तीपस्वरात्कृत्स्नः ॥ ६ ॥

। विभक्तीपस्वरात्कृत्स्नः ॥ ७ ॥

। न वा हरणप्रतिषेधो शापकः कृत्स्नत्वावधकत्वस्य ॥ ८ ॥

५३ न्यथै च ।

५४ ईपदन्यतरस्याम् ।

५५ हिरण्यपरिमाणं धने ।

५६ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ।

५७ कतरकतमौ कर्मधारये ।

५८ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।

५९ राजा च ।

६० पृथी प्रत्येनसि ।

६१ के नित्यार्थे ।

६२ ग्रामः शिल्पिनि ।

६३ राजा च प्रशंसायाम् ।

६४ आदिरुदात्तः ।

६५ सप्तमी हारिणौ धर्म्येऽहरणे ।

६६ युके च ।

६७ विमापाध्यक्षे ।

६८ पापं च शिल्पिनि ।

६९ गोदान्तेवासिमाणघब्राह्मणेपु क्षेपे ।

७० बद्धानि मैरेये ।

७१ भकाव्यास्तदर्थेषु ।

७२ गोविडालसिंहसेन्धवेपूपमाने ।

७३ अके जीलिकार्थे ।

७४ प्राचां क्रीडायाम् ।

७५ अणि निगुके ।

७६ शिल्पिनि चारुजः ।

७७ संज्ञायां च ।

७८ गतन्तियवं पाले ।

७९ णिनिः ।

८० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ।

८१ युक्तारोह्यादयश्च ।

८२ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे ।

८३ अन्त्यात्पूर्वं यद्वचः ।

८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ।

८५ घोषादिषु च ।

८६ छात्र्यादयः शालायाम् ।

८७ प्रस्थेऽबृद्धमककर्पादीनाम् ।

८८ मालादीनां च ।

८९ अमद्वचनं नगरेऽनुदीचाम् ।

९० अमं चावर्णं व्यञ्जयच् ।

९१ न भूताधिकसज्जीवमद्राश्मकजलम् ।

९२ अन्तः ।

९३ सर्वं गुणकात्कुर्ये ।

। गुणाचरेण समासस्वरलोपश्च ॥ १ ॥

९४ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।

९५ कुमार्यां वयसि ।

९६ उदकेऽकेचले ।

९७ द्विगौ क्रतौ ।

९८ समायां नपुंसके ।

९९ पुरे प्राचाम् ।

१०० जरिष्ठगौडपूर्वं च ।

- १०१ न हास्तिनफलकमाद्वेयाः । ❀
 १०२ कुसलकूपकुम्भशालं चिले । ❀
 १०३ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानरादेषु । ❀
 १०४ आचार्योपसर्जनश्रान्तेवासिनि । ❀
 १०५ उत्तरपदद्वौ सर्वे च ।
 १०६ बहुनीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।
 *बहुमीहौ विश्वसान्त्वोदात्तात्सज्ञाया मित्रा-
 जिनयोरन्तः ॥ १ ॥
 १०७ उदराधेषुपु ।
 १०८ क्षेपे ।
 *उदरादिभ्यो नन्वसु-यात् ॥ १ ॥
 १०९ नदी वन्धुनि । ❀
 ११० निष्टोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ❀
 १११ उत्तरपदादिः । ❀
 ११२ कर्णो घर्णलक्षणात् । ❀
 ११३ संक्षोपम्ययोश्च । ❀
 ११४ कण्डपृष्ठमीवाजहं च । ❀
 ११५ भृङ्गमघस्यायां च । ❀
 ११६ नमो जरमरमिनमृताः । ❀
 ११७ सोमनसी अलोमोपसी ।
 *सोमनसो. कपि ॥ १ ॥
 ११८ क्रत्यादयश्च । ❀
 ११९ आद्युदात्त इच्छन्वसि । ❀
 १२० वीरयीयां च । ❀
 १२१ कूलतीरतलमूलशालाक्षसममन्ययीभावे ।
 *पर्यादिभ्य कृतादीनामाद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥
 १२२ कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ❀
 १२३ तत्पुरुषे शालाया नपुंसके । ❀
 १२४ कन्या च । ❀
 १२५ आदिभिहृणादीनाम् । ❀
 १२६ चेलखेटकडुककाण्डं गर्हायाम् ।
 १२७ वीरमुपभानम् । ❀
 १२८ पललक्षपशाक मित्रे । ❀
 १२९ कूलवृद्धस्त्रलकर्णः संज्ञायाम् । ❀
 १३० अकर्मधारये राज्यम् ।
 *चेलराज्यादिभ्योऽन्ययम् ॥ १ ॥
 १३१ वग्यादयश्च । ❀
 १३२ पुनः पुन्यः । ❀
 १३३ नाचार्यराजार्धिकसंयुक्तज्ञात्याप्येभ्यः । ❀
 १३४ चूर्णादीन्यप्राणिपध्याः । ❀
 १३५ पट्टच काण्डादीनि । ❀

- १३६ कुण्डं वनं वनम् ।
 *कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ॥ १ ॥
 १३७ प्रकृत्या भगालम् । ❀
 १३८ शितेर्नित्यावहृण्यहृणीहावमसत् । ❀
 १३९ गतिकारकोपपदात्कृत् ।
 *गत्यादिभ्यः प्रकृतिसंख्ये कृद्ग्रहणानर्थक्य-
 मनस्योत्तरपदस्याभावात् ॥ १ ॥
 *कृष्णकृतौ वा गतित्वादधिकार्यं कृद्ग्रहणम् ॥ २ ॥
 १४० उभे वनरूपस्यादिषु युगपत् । ❀
 १४१ देयताद्वन्द्वे च । ❀
 १४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीवद्-
 पूमन्निधेषु । ❀
 १४३ अन्तः ।
 *अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेल्ल्युपसर्गानाम् ॥ १ ॥
 *उत्तरपदान्त्वोदात्तत्वे नन्मुभ्यो समासान्तो-
 दात्तत्वम् ॥ २ ॥
 *न वा कपि पूर्ववचन ज्ञापकमुत्तरपदा-
 नन्तोदात्तत्वस्य ॥ ३ ॥
 *प्रकृत्याच समासान्तोदात्तत्वम् ॥ ४ ॥
 १४४ धायघञ्काजयिप्रकाणाम् । ❀
 १४५ सूपमानात् कः । ❀
 १४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् । ❀
 १४७ प्रवृद्धादीनां च । ❀
 १४८ कारकादचश्रुतयोरेशाशिपि ।
 *कारकादचश्रुतयोरनाशिपि प्रतिषेधः ॥ १ ॥
 *सिद्ध इत्यनियमात् ॥ २ ॥
 १४९ इत्थंभूवेन कृतमिति च । ❀
 १५० अनो भायकर्मवचनः । ❀
 १५१ मन्तिकन्यास्यानशयनासनस्थानयाज-
 कादिष्ठीताः । ❀
 १५२ सप्तम्याः पुण्यम् । ❀
 १५३ ऊनार्धकलहं वृतीयायाः । ❀
 १५४ मिथं चानुपसर्गमसंयौ । ❀
 १५५ नमो गुणप्रतिषेधे संपाद्यहंदिताल-
 मयोस्तद्धिताः । ❀
 १५६ ययतोऽत्रातदर्थं । ❀
 १५७ अच्कावशक्तौ । ❀
 १५८ आक्रोशे च । ❀
 १५९ संज्ञायाम् । ❀
 १६० कृत्योकेणुच्चार्यादयश्च । ❀
 १६१ विभाषा वृजतीक्ष्णशुचिषु । ❀
 १६२ बहुयोदाविदमेतच्चद्वयः प्रथमपूरणयोः
 प्रियाराणने । ❀

- १६३ संख्यायाः स्तनः ।❀
 १६४ विभाषा छन्दसि ।❀
 १६५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
 *नृपिप्रतिषेधो मित्रे ॥ १ ॥
 १६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ।❀
 १६७ मुखं स्वाङ्गम् ।❀
 १६८ नाव्ययद्विशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टि-
 पृथुवत्सेभ्यः ।❀
 १६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।❀
 १७० जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्
 कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ।❀
 १७१ वा जाते ।❀
 १७२ नञ्सुभ्याम् ।❀
 १७३ कपि पूर्वम् ।❀
 १७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ।❀
 १७५ यहोर्नञ्चदुत्तरपदभूम्नि ।
 *यहोर्नञ्चदुत्तरपदापुदात्तार्थम् ॥ १ ॥
 १७६ न गुणादयोऽव्ययाः ।❀
 १७७ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमर्षु ।
 *मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवम् ॥ १ ॥
 १७८ वनं समासे ।❀
 १७९ अन्तः ।❀
 १८० अन्तश्च ।❀
 १८१ न निविभ्याम् ।❀
 १८२ परेरभितो भाविमण्डलम् ।❀
 १८३ प्रावस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।❀
 १८४ निरुद्धादीनि च ।❀
 १८५ अभेर्मुखम् ।
 १८६ अपाच ।
 *अभेर्मुखमपाचाधुवार्थम् ॥ १ ॥
 *अवहुमीशर्थो वा ॥ २ ॥
 १८७ स्फिगपूतवीणाऽजोऽध्यकुक्षिसीरनाम
 नाम च ।
 *स्फिगपूतग्रहणं च ॥ १ ॥
 १८८ अघेयपरिस्थम् ।❀
 १८९ अनोरप्रधानकतीयसी ।❀
 १९० पुरुषश्चान्वादिष्टः ।❀
 १९१ अतेरकृत्यदे ।
 *अतेर्पांशुलोपे ॥ १ ॥
 १९२ नेरनिधाने ।❀
 १९३ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ।❀
 १९४ उपाक्षजजिनमगौरादयः ।❀

- १९५ सोरयदोषणे ।❀
 १९६ विभाषोत्पुच्छे ।❀
 १९७ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।
 *द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्त-
 लोपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 *नकारान्तोऽकारान्तस्य ॥ २ ॥
 *उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥ ३ ॥
 १९८ सक्थं चाक्रान्तात् ।❀
 १९९ परादिश्छन्दसि बहुलम् ।
 *अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसि ॥ १ ॥
 बहुमीहावावाङ्गौ गौः साद के नित्यार्थं युक्ता
 न द्वास्मिन् कृत्तोर देवता विभाषा न
 निम्पेकोनविशतिः ।

अथ तृतीयः पादः ।

१ अलुगुत्तरपदे ।

*उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं लोकादिभ्यो-
 ऽलुगानादिकोह्रस्वनलोपाः ॥ १ ॥

*एकवच ॥ २ ॥

*एकवचनमनर्थकम् ॥ ३ ॥

*द्विवचनसमासः ॥ ४ ॥

*उक्तं वा ॥ ५ ॥

*एकवचने हि गोपुचरेऽतिप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

*वर्षाभ्यश्च जे ॥ ७ ॥

*अपो योतियन्मतिपु चोपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

*पञ्चमीप्रकरणे बाष्पणाच्छंसिन् उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अन्यार्थे च ॥ २ ॥

३ औजःसहोऽम्भस्तमसस्त्वृतीयायाः ।

*तृतीयाया अक्षस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*पुंसानुजो जनुषान्पो विक्रवाक्ष इति च ॥ २ ॥

४ मनसः संज्ञायाम् ।❀

५ आज्ञायिनि च ।

*आत्मनश्च पूरणे ॥ १ ॥

*अन्यार्थे च ॥ २ ॥

६ आत्मनश्च पूरणे ।❀

७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ परस्य च ।

*आत्मनेभावपरस्य भावयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

९ हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

*ह्रस्व्यां देवसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*भन्यां च ॥ २ ॥

*ह्रस्वन्ताधारे गोरुपसंख्यानाम् ॥ ३ ॥

*लुङोऽपदेशो विप्रतिषेधेनेति चेत् नृमि-
पादोऽतिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

*भरोऽय इति वा उत्तन्व्यक्षरार्थम् ॥ ५ ॥

१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

*कारनादि पावचनापं चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*भ्रमास्ते समासविधानम् ॥ २ ॥

*योगविभागास्तिदम् ॥ ३ ॥

११ मध्याह्नौ ।

*गुरावन्ताय ॥ १ ॥

१२ अमूर्धमस्तकात्सप्तमादकामे ।

१३ बन्धे च विभाषा ।

१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

*तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मभारये ॥ १ ॥

*लुगलुगलुक्रमणं बहुलपचनस्याकृतात्प्राक् ॥ २ ॥

१५ प्रावृद्दशरत्नकालविषां जे ।

१६ विभाषा वर्षक्षरशरयत् ।

१७ घकालतनेषु फालनाम्नः ।

१८ शयधासपासिष्यकालात् ।

१९ नेनिसद्व्यभ्रातिषु च ।

२० स्वे च भाषायाम् ।

२१ पठ्या आक्रोशे ।

*पठ्यप्रकरणे आक्रोशश्चन्द्रयो युक्तिदण्ड-

हरेषूपसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*भासुप्यायणामुप्युक्तिः ॥ २ ॥

*देवानां प्रिय इति च ॥ ३ ॥

*शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानाम् ॥ ४ ॥

*दियश्च दासे ॥ ५ ॥

२२ पुनेऽन्यतरस्याम् ।

२३ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ।

*विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपठग्रहणम् ॥ १ ॥

२४ विभाषा स्वरूपयोः ।

२५ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।

*नृवाराणां द्वन्द्वे पुत्र उपसंख्यानाम् ॥ १ ॥

*कार्यं चानिर्दिष्टः ॥ २ ॥

*अविशेषेण पितृपितामहादिपतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

४९ प० प०

२६ देवताद्वन्द्वे च ।

*देवताद्वन्द्व उभयत्र वायोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*प्रसप्तम्यापत्यादीनां च ॥ २ ॥

२७ ईदमेः सोमचरणयोः ।

२८ इहृदौ ।

*इहृदौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

२९ दिवो घावा ।

३० दिवसश्च पृथिव्याम् ।

३१ उपासोपसः ।

३२ मातरपितराबुदीचाम् ।

३३ पितरामातरा च छन्दसि ।

३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधि-

करणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

*पुंवद्भावे स्त्रीप्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत् तत्र

पुंवद्विषयचरपदे स्वत्वविषेधविज्ञानम् ॥ १ ॥

*प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥ २ ॥

*स्थानिव्यसङ्गश्च ॥ ३ ॥

*वतपठ्यादिषु पुंवद्वचनम् ॥ ४ ॥

*स्त्रीसङ्घस्य पुंवद्भाषितदेश इति चेत्

संबन्धप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ ५ ॥

*भावितपुंस्कादनुपपत्तिश्च ॥ ६ ॥

*अर्थाविदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

*पूरण्यो प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥ ८ ॥

३५ तसिलादिष्व कृत्वसुचः ।

*तसिलादी प्रत्ययौ ॥ १ ॥

*तरपत्वमपौ ॥ २ ॥

*चरहजातीययोः ॥ ३ ॥

*वक्ष्यपदेशीययोः ॥ ४ ॥

*रूपप्रकाशयोः ॥ ५ ॥

*अव्ययालौ ॥ ६ ॥

*दाहिलौ ॥ ७ ॥

*तिलश्चनो ॥ ८ ॥

*शस्ति बहुलपार्थस्य ॥ ९ ॥

*स्वतरोर्गुणवचनस्य ॥ १० ॥

*भस्याडे तद्धिते ॥ ११ ॥

*ठकृडस्ये ॥ १२ ॥

३६ क्यङ्मानिनोश्च ।

*मानिनुग्रहणमक्यवधेः समानाधिकरणार्थं च ॥ १ ॥

३७ न कोपधायाः ।

*कोपधप्रतिषेधे तद्धितनुग्रहणम् ॥ १ ॥

३८ संज्ञापूरण्योश्च ।

३९ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारकविकारे ।

४० स्वाङ्गाच्चेतः ।

*स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ १ ॥

४१ जातेश्च ।

४२ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

*पुंवत्कर्मधारये प्रतिपिद्धार्थम् ॥ १ ॥

*कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् ॥ २ ॥

*न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

*अमेरीत्यादृशणवृद्धिविप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

*पुंवन्नावात् ह्रस्वत् खिदादिकेषु ॥ ५ ॥

४३ धरूपकल्पचैलङ्घुवगोत्रप्रमत्तहतेषु

ङयोऽनेकाचो ह्रस्वः ।

४४ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

४५ उगितश्च ।

४६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

*महदात्वे घासकरवितिष्टेषुसंख्यानं पुंवद्वचनं

चासमानाधिकरणार्थम् ॥ १ ॥

*अष्टनः कपाले हविषि ॥ २ ॥

*गवि च युके ॥ ३ ॥

४७ द्वयष्टनः संख्यायामवहुव्रीहशीत्योः ।

४८ त्रेखयः ।

४९ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

५० हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेषु ।

*यदणमहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥ १ ॥

५१ वा शोकप्यन्तोनेषु ।

५२ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।

*पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनं पदोपहृतार्थम् ॥ १ ॥

*उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्धयर्थम् ॥ २ ॥

५३ पथत्यतदर्थे ।

*पन्नाये द्रुके चरतामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

५४ हिमकापिहतिषु च ।

५५ ऋचः शे ।

५६ वा घोषमिश्रशब्देषु ।

*निष्के घोषसंख्यानम् ॥ १ ॥

५७ उदकस्रोदः संज्ञायाम् ।

*संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

५८ पेयंवासयाहनधिषु च ।

५९ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

६० मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारधी-
वधगाहेषु च ।

६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो भालवस्य ।

*इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे ॥ १ ॥

*सर्पान्तो लोकविज्ञानम् ॥ २ ॥

*शृयद्भुवद्वचनप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

६२ एकतद्धिते च ।

६३ डयापोः संज्ञालन्दसर्वहुलम् ।

६४ त्वे च ।

६५ इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारिषु ।

६६ खिल्यनव्ययस्य ।

*खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनन्तर्यात् ॥ १ ॥

*सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्बचनात् ॥ २ ॥

*सधिवोगाद्वा ॥ ३ ॥

६७ अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ।

६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच ।

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्रपूर्व-

सवर्णगुणेष्वनुदादेशाः ॥ १ ॥

*अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णा-

प्रसिद्धिरप्रथमात्वात् ॥ २ ॥

*सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशाः ॥ ३ ॥

*सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥ ४ ॥

*एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

६९ वाचंयमपुरंदरौ च ।

७० कारे सत्यागदस्य ।

*अस्तुसत्यागदस्य कार उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*भक्षस्य च्छन्दसि ॥ २ ॥

*धेनोर्भग्यायाम् ॥ ३ ॥

*लोकस्य पृथगे ॥ ४ ॥

*इत्येऽनभ्यासस्य ॥ ५ ॥

*भाम्नाभ्योरिन्धे ॥ ६ ॥

*गिलेऽगिलस्य ॥ ७ ॥

*गिलगिले च ॥ ८ ॥

*उष्णभद्रयोः करणे ॥ ९ ॥

*सूतोप्राजमोजकुलसेक्यो बुद्धिः पुत्रदा ॥ १० ॥

७१ श्येनतिलस्य पाते जे ।

७२ रात्रेः कृति विभाषा ।

७३ नलोपो नजः ।

*नन्यो नलोपे भयक्षेपे तिर्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

- ४ तस्मान्नुडचि ।
 ५ नन्धाणपाप्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनय-
 नपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।
 ६ एकादिकस्य चादुरु ।
 ७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।
 ८ सहस्र सः संज्ञायाम् ।
 *सहस्र द्रलोपवचनम् ॥ १ ॥
 ९ ग्रन्थान्ताधिके च ।
 १० द्वितीये चानुपात्ये ।
 ११ अव्ययीभावे चाकाले ।
 १२ योपसर्जनस्य ।
 *उपसर्जनस्य वाच्यने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥
 *सिद्धं तु बहुव्रीहितिदेशात् ॥ २ ॥
 १३ प्रकृत्याशिपि ।
 *प्रकृत्याशिप्यगदादिषु ॥ १ ॥
 १४ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ।
 १५ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूप-
 स्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
 १६ चरणे ब्रह्मचारिणि ।
 *ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरे-
 णिनिमित्तलोपश्च ॥ १ ॥
 १७ तीर्थे ये ।
 १८ विभापोदरे ।
 १९ दृग्दशवतुषु ।
 *दृग्दशवतुषु दृक् उपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 २० इदं किमोरीश्वरी ।
 २१ आ सर्वनाम्नः ।
 २२ विष्णुदेवयोश्च टेरेत्यञ्चतौ वप्रत्यये ।
 २३ समः समि ।
 २४ तिरस्स्तिर्यलोपे ।
 २५ सहस्र सभिः ।
 *सद्विसंयोरन्तोदात्तवचन कृत्स्नरनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥
 २६ सध मादस्थयोश्छन्दसि ।
 २७ द्रव्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।
 *समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥
 २८ उदनेर्देशे ।
 २९ अपष्टवृत्तीयास्यसान्यस्य दुगाशीराशासा-
 स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।
 ३० अथ विभाषा ।

- १०१ कोः कचत्पुरुषेऽचि ।
 *रुद्रावे यावुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
 १०२ रथवदयोश्च ।
 १०३ वृणे च जातौ ।
 १०४ का पथ्यक्षयोः ।
 १०५ ईपदर्थे ।
 १०६ विभाषा पुरुषे ।
 १०७ कचं चोष्णे ।
 १०८ पथि च छन्दसि ।
 १०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
 *विह्वलन्देभ्यस्त्रीरस्य सारभावो वा ॥ १ ॥
 *वाचो वादेर्देव वल्भावश्चोत्तरपदत्वेन ॥ २ ॥
 *पप उत्व दृग्दशसुचरपदादेः घृत्वं च ॥ ३ ॥
 *धासु वा ॥ ४ ॥
 *स्वतो रोहो छन्दस्युत्वम् ॥ ५ ॥
 *पीयोषवसनादीनां छन्दसि छोपः ॥ ६ ॥
 ११० संख्याविषयायपूर्वस्याद्गत्याहनन्यतरस्यां
 डौ ।
 १११ द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।
 ११२ सहिवहोरोदवर्णस्य ।
 ११३ सान्वे साङ्गा साढेति निगमे ।
 ११४ संहितायाम् ।
 ११५ कर्णे लक्षणस्याविष्टापष्टमणिभिन्न-
 चिच्छिन्नचिच्छ्रुयस्तिकस्य ।
 ११६ नहिष्टतिष्ठपिन्धधिरुचिसहितनिषु कौ ।
 *अष्टतिनद्यादिषु किन्महणानर्थक्यं यस्मिन्
 विधित्तदादावक्ष्यग्रहणे ॥ १ ॥
 ११७ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिशुलुकादी-
 नाम् ।
 ११८ वले ।
 ११९ मतौ यद्वचोऽनजिरादीनाम् ।
 १२० शरादीनां च ।
 १२१ इको बहुऽपीलोः ।
 १२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।
 *सादकारयोः कृत्रिमे ॥ १ ॥
 *प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ २ ॥
 १२३ इका काशे ।
 १२४ दस्ति ।
 १२५ अष्टनः संज्ञायाम् ।

- १२६ छन्दसि च ।❀
 १२७ चित्तेः कपि ।❀
 १२८ विश्वस्य वसुराटोः ।❀
 १२९ नरे संज्ञायाम् ।❀
 १३० मित्रे चर्षा ।❀
 १३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ।❀
 १३२ ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।❀
 १३३ ऋचि तुनुधमभुतङ्कुचोरुष्याणाम् ।❀
 १३४ इकः सुञि ।❀
 १३५ ह्यचोऽतस्तिङः ।❀
 १३६ निपातस्य च ।❀
 १३७ अन्येषामपि दृश्यते ।❀
 १३८ चौ ।
 १३९ सम्प्रसारणस्य ।

*इको ह्रस्वाः सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥
 ॥ अलुक् पठ्या जातेरि कोऽभ्ययीभाये कोः
 कृत्तदिको बहे एकोनविधतिः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

१ अङ्गस्य ।

- *अङ्गत्वेति स्थानपट्टी चेत्पञ्चम्यन्तस्य
 चाधिकारः ॥ १ ॥
 *भवयवपट्टादीनां चामतिपेधतिः ॥ २ ॥
 *सिद्धं ॥ परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञायाम् ॥ ३ ॥
 *सम्बन्धपट्टीनिर्वृताश्च ॥ ४ ॥
 *सम्प्रसारणदीर्घत्वे ॥ ५ ॥
 *नाम्सन्तोर्दीर्घत्वे ॥ ६ ॥
 *लिङ्गत्वे ॥ ७ ॥
 *भटो भिस ऐत्ये ॥ ८ ॥
 *लुटादिप्यदाटो ॥ ९ ॥
 *इयङ्कुचद्वयुष्मवस्त्रावाटामितुदानेयुक्ते-
 र्गुस्त्विर्दीर्घमिति त्वानि ॥ १० ॥
 *अर्धवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणार्थोऽसिद्धम् ॥ ११ ॥

२ हलः ।

- *अपरकरणादकारस्यामाप्तिः ॥ १ ॥
 *ह्रस्वग्रहणस्य षान्वितोपपत्त्याद् ॥ २ ॥

३ नामि ।

- ४ न तिप्चत्वर ।❀
 ५ छन्दस्युपपत्त्या ।❀

- ६ नृ च ।❀
 ७ नोपधायाः ।❀
 ८ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ।❀
 ९ वा पपूर्वस्य निगमे ।❀
 १० सान्तमहतः संयोगस्य ।❀
 ११ असृन्तृच्छसृन्मृनेष्टृत्वपृक्षृत्तृहोत्तपोत्-
 प्रशास्तृणां ।❀
 १२ इहन्पूर्वार्थम्णां शौ ।
 १३ सौ च ।

*इनः कानुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

*नियमवचनास्तिसद्वृत्तिरिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे
 नियमवचनादन्यत्रानियमः ॥ २ ॥

१४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

*अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

१५ अनुनासिकस्य किञ्चलोः कृत्ति ।❀

१६ अङ्गनागमां सनि ।

*गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

*अग्रहणे क्षनादेशस्यापि दीर्घमसङ्गः ॥ २ ॥

*न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात् ॥ ३ ॥

*सनि दीर्घे उपधाधिकारश्चेत् व्यञ्जनमतिपेधः ॥ ४ ॥

*अनधिकारे उक्तम् ॥ ५ ॥

१७ तनोतेर्धिभाषा ।❀

१८ क्रमश्च स्त्वि ।❀

१९ च्छ्रयोः शृङ्गुनासिके च ।

२० ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।❀

२१ राक्षोपः ।❀

२२ असिद्धवदत्राभात् ।

*असिद्धवचने उक्तम् ॥ १ ॥

*अग्रग्रहणं विषयाधर्मम् ॥ २ ॥

*प्रयोजनं दीर्घं चित्ते ॥ ३ ॥

*वाक्छिद्योपेण्यनादेशा अदाश्चिधौ ॥ ४ ॥

*अनुनासिकलोपो हिटोपाटोपयोर्जभावश्च ॥ ५ ॥

*संयसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् ॥ ६ ॥

*रेभाव आटोपे प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

*आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्मयो सिद्धं यमुसं-
 सारणमितिर्था ॥ ८ ॥

*यद्विरुद्धग्रहणत्वात्सिद्धत्वाच्च ॥ ९ ॥

*आभ-यक्षोपाटोपयोः पञ्चो न यागान्
 चास्त्वयिवा चास्त्वमित्युम् ॥ १० ॥

- *इत्थयलोपाहोपाध्यायदेशे ल्यपि सिद्धा
वक्तव्याः ॥ ११ ॥
*बुगुदाबुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ १२ ॥
*भ्राग्भादिति चेष्टुनामधोनाभूगुणेषूप-
संख्यानम् ॥ १३ ॥
*आ भादिति चेष्टुसंस्तरणयलोपप्रसयादीनां
प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

२३ श्रान्तलोपः ।

२४ अनिदितां हल उपधायाः कृति ।

- *अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपत्तापसारीर-
विकारयोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥
*तुहेरूप्यनिटी ॥ २ ॥
*रजेर्णां शृगारमणे ॥ ३ ॥
*धिनुणि च ॥ ४ ॥
*रजकरजनरजःसुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

२५ वंशसञ्जसञ्जां शपि ।

२६ रजेश्च ।

२७ यञि च भावकरणयोः ।

२८ स्यदो जवे ।

२९ अवोदैधोन्नप्रधथहिमधथाः ।

३० नाञ्जेः पूजायाम् ।

३१ क्विच स्कन्दिस्त्वन्धोः ।

३२ जान्तनशां विभाया ।

३३ भजेश्च चिणि ।

३४ शास इदङ्गहलोः ।

*शास इधे आशासः क्वापुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

३५ शा ही ।

३६ हन्तेर्जः ।

३७ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना-
सिकलोपो झलि विडति ।

- *अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥ १ ॥
*वाऽमः ॥ २ ॥

३८ वा ल्यपि ।

३९ न क्विच दीर्घश्च ।

४० गमः कौ ।

*ऊङ् च ॥ १ ॥

४१ विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ।

४२ जनसनखनां सन्झलोः ।

*सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

४३ ये विभाया ।

४४ तनोतेर्यकि ।

४५ सनः क्विचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

४६ आर्धधातुके ।

४७ अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ।

*अस्जादेशात्सम्प्रसारण विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

*रसोर्वर्णचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

४८ अतो लोपः ।

*अथलोपावियद्गुणवृद्धिदीर्घत्येभ्यः पूर्व-
विप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

४९ यस्य हलः ।

*यलोपो वर्णग्रहणं चेद्वात्स्न्यस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*सङ्घातग्रहणं चेद् व्यस्य विभायायां दोषः ॥ २ ॥

५० क्यस्य विभाया ।

५१ णेरनिटि ।

५२ निष्ठायां सेटि ।

*निष्ठायां सेटग्रहणमिति प्रतिषेधार्थमिति
चेत्तत्सिद्धम् ॥ १ ॥

*एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ २ ॥

*इदभावाय तु वङ्गिमित्वाहोपस्य ॥ ३ ॥

*अवचने हि णिलोप इदमितिषेधमसङ्गम् ॥ ४ ॥

*इदिरमिश्रधोनामुपसंख्यानं सार्वधातुकावात् ॥ ५ ॥

५३ जनिता मञ्च ।

५४ शमिता यञे ।

५५ अयामन्तात्वाद्येत्यिष्णुषु ।

*असादिटि येनुंणवचनम् ॥ १ ॥

*इत्थौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ २ ॥

५६ ल्यपि लघुपूर्वाद् ।

*अपि लघुपूर्वक्षेति चेद् अयमान्तेषूप-
संख्यानम् ॥ १ ॥

*अपि लघुपूर्वादिति वचनाद् सिद्धम् ॥ २ ॥

५७ विभायाऽऽपः ।

*आपः सानुबन्धकस्य निर्देशादिति सिद्धम् ॥ १ ॥

५८ युसुवोर्दीर्घश्छन्दसि ।

५९ सियः ।

६० निष्ठायामप्यदर्थे ।

६१ वा क्रोशदैर्न्ययोः ।

६२ स्यसिचसीष्टुतासिषु भावकर्मणोरुपदेशे-

ऽज्झनग्रहदशां वा चिष्वादिद् च ।

*चिष्वादाव उपदेशवचनमकारगुणबलीयस्त्वात् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

११५ भियोऽन्यतरस्याम् ।❀

११६ जहातेश्च ।❀

११७ आ च हौ ।❀

११८ लोपो यि ।❀

११९ चसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।❀

१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ।

*णकारपकारादेरेत्वयचने लिटि ॥ १ ॥

*फलिभविग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

*मथमवृत्तीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभावः ॥ ३ ॥

*न वा शसिदधोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे

प्रावविज्ञानस्य ॥ ४ ॥

*इदम् एत्वम् ॥ ५ ॥

*नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

१२१ थलि च सेटि ।

*थलग्रहणमविड्दर्भम् ॥ १ ॥

१२२ तूफलमज्जनपश्च ।❀

१२३ राधो हिंसायाम् ।

*राधाविद्यु र्थातिनिर्वहः ॥ १ ॥

१२४ वा जृधमुत्रसाम् ।❀

१२५ कर्णा च सप्तानाम् ।❀

१२६ न शसददवादिगुणानाम् ।❀

१२७ अर्बणस्त्रसावनजः ।

१२८ मघवा बहुलम् ।

१२९ भस्य ।❀

१३० पादः पत् ।

*पाद् उपधाद्वत्त्वयम् ॥ १ ॥

*आदेशो हि सपदेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

*न वा निर्दिश्यमानत्वादेशात् ॥ ३ ॥

*प्रयोजनं सुसिद्धादेशोप ॥ ४ ॥

*एवम्भावे च ॥ ५ ॥

१३१ वसोः संप्रसारणम् ।❀

१३२ वाह ऊर्त् ।

*वाह ऊर्त्त्वचनार्थकं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

*गुणः प्रत्यमलक्षणमात्रम् ॥ २ ॥

*पृथग्रहणा वृद्धिः ॥ ३ ॥

१३३ शयुवमघोनामतद्धिते ।

*आदीनां संप्रसारणे नञ्वावन्तग्रहणजननञाभ्यु-

प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

*उक्तं वा ॥ २ ॥

१३४ अल्लोपोऽनः ।❀

१३५ पूर्वहन्वृतराज्ञामणि ।

*पूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् ॥ १ ॥

*अत्रधारणे अन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोप-

प्रसङ्गः ॥ २ ॥

१३६ विभाषा टिश्योः ।❀

१३७ न संयोगाद्गमन्तात् ।❀

१३८ अचः ।❀

१३९ उर् ईत् ।❀

१४० आतो धातोः ।

*आतोऽनापः ॥ १ ॥

१४१ मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः ।

*आदिग्रहणानर्थन्यसाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

१४२ ति विंशतेर्लिटि ।

१४३ टेः ।

१४४ नस्तद्धिते ।

*नान्वस्य टिलोपे सप्तस्यपारिषीठसर्पिकलादि-

कुपुमिवेति लिजानलिकाङ्गलिकालि-

वित्खण्डिसूकरसद्यमुपपेणमुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

*अभ्ययानां च सापञ्चातिकायार्थम् ॥ २ ॥

१४५ अद्ग्रसोरेच ।❀

१४६ ओर्शुणः ।❀

१४७ डे लोपोऽकट्टाः ।❀

१४८ यस्सेति च ।

*यस्सेत्यादौ इयो प्रतिषेधः ॥ १ ॥

*हृद्वद्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

*मुणट्टो च ॥ ३ ॥

*न येयट्टपडादेशस्यान्यविपयवधनात् ॥ ४ ॥

*वत्साम्भ्र मुणट्टिविपये प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

१४९ सूर्यतिप्यागस्त्यमस्त्यानां य उपधायाः ।

*सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिर्मान्वात्त्वात् ॥ १ ॥

*सिद्धे तु स्थानियत्प्रतिषेधनात् ॥ २ ॥

*उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

*विपयपरिगमनं च ॥ ४ ॥

*सूर्यमस्त्ययोर्ज्ञातम् ॥ ५ ॥

*सूर्यागस्त्ययोर्ज्ञेयं च ॥ ६ ॥

*तिष्ठपुन्ययोर्ज्ञेयानि ॥ ७ ॥

*अनिकल्य कसि कारिलोऽन आपुरातयं च ॥ ८ ॥

१५० एलस्तजितस्य ।❀

१५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।❧

१५२ कपच्योश्च ।❧

१५३ त्रित्यकादिभ्यश्छस्य लुक् ।

१५४ तुरिष्टेभ्यःसु ।

*सर्पलोपविज्ञानमन्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

१५५ टेः ।

*णाविष्टवधातिपदिकस्य ॥ १ ॥

*सुवन्नावरभाषटिलोपयणादिपरायेम् ॥ २ ॥

१५६ स्थूलदूरयुवहसक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि-
परं पूर्वस्य च गुणः ।❧

१५७ प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलशुरुवृद्धत्वप्रदीर्घ-
घुन्दारकाणां प्रस्थस्कचर्चहिमवर्षि-
ग्रन्थाधिबृन्दाः ।❧

१५८ यदोलोपो भू च यदोः ।❧

१५९ इष्टस्य यिद् च ।

१६० ज्यादादीयसः ।

१६१ र ऋतो हलादेर्लघोः ।

१६२ विभाषजोऽछन्दसि ।❧

१६३ प्रकृत्यैकाच् ।

*प्रकृत्यैकाजिष्टेभ्यस्सु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्या-
दवचनामकृतिभावः ॥ १ ॥

*महत्वाऽके राजन्मममुप्युपानः ॥ २ ॥

१६४ इतण्यनपरये ।❧

१६५ नाधिविधिकेदिगणिपणिनश्च ।❧

१६६ संयोगादिश्च ।❧

१६७ अन् ।❧

१६८ ये चाभावकर्मणोः ।❧

१६९ आत्माध्वानौ खे ।❧

१७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

१७१ ब्राह्मोऽजातौ ।

*तन्नामासविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

*न चा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ २ ॥

१७२ कर्मस्ताच्छील्ये ।

१७३ औश्मनपत्ये ।❧

१७४ दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वा-
शिनियवाप्तिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्य-
सारवैश्वकभैत्रेयहिरण्मयानि ।

*भ्रौणहले तत्प्रतिपातनानर्थक्यं सामान्येन
कृतस्यात् ॥ १ ॥

*ज्ञापकं तु तद्धिते तत्प्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

*ऐश्वराकस्य स्वरभेदाद्विगतं पृथक्त्वेन ॥ ३ ॥

*भैत्रेये यादिलोपनिपातनम् ॥ ४ ॥

*हिरण्मये यलोपयचनम् ॥ ५ ॥

*हिरण्मये छन्दसि मलोपयचनारित्यम् ॥ ६ ॥

१७५ ऋतव्यवास्तव्यवास्तव्यमाध्वीहिरण्ययानि
छन्दसि ।❧

॥ अत्रस्य रात्रोपो विज्ञानोर्वाऽऽक्रोदो गो हुसस्त्व-
स्थिति च मधेपु र ऋतः पञ्चदशः ॥

॥ सवार्तिकः पद्योऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ अथ समग्रभाष्यगतश्लोकवार्तिकसंग्रहः ॥

अइउण ॥ १ ॥

स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुसारी यथा यणम् ॥

हयवरद् ॥ ५ ॥

प्रत्याहारेऽनुयन्धानां कथमग्रहणेणु न ॥

आचारात्, अग्रधानत्वात्, लोपश्च बलवत्तरः ॥

ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् ॥

अर्चां ग्रहणमन्तर्यायै तेनैषां न भविष्यति ॥

ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्व्यावचावदेश योगोऽस्तु ॥

अर्चकार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वथु कार्याणि ॥

अनुवर्तते विभावा शरोऽसि यद्धारयत्ययं द्वित्वम् ॥

नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधाथौ न कश्चित् स्यात् ॥

लण् ॥ ६ ॥

सवर्णेऽण तु परं ह्युक्तम् ॥

य्वोरन्यत्र परेणेण स्यात् ॥

व्याख्यानाच्च द्विरुक्तितः ॥

अमहणनम् ॥ ७ ॥ शमन् ॥ ८ ॥

अक्षर नक्षरं विद्यात्, अश्रोतेर्यां सरोऽक्षरम् ॥

वर्ण वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे, किमर्थमुपदिश्यते ॥

वर्णानां याग्विपयो यत्र च ग्रहणं वर्तते ॥

तदर्थमिष्टबुद्धयै लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

इको गुणबुद्धी ॥ १११३ ॥

णिश्चिभ्यां तौ निमातव्यौ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १११३९ ॥

ईदूतौ सप्तमीस्येव, लुतेऽर्थग्रहणाद्भवेत् ॥

पूर्वस्य चेतसवर्णाऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं, तत्रापि सरसी यदि ॥

ज्ञापकं स्यादन्तत्वे, मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ १११३७ ॥

[पर्यं गते कृत्यपि नुत्यमेत-

न्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र ॥

ततः परे चाभिमतानां न कार्या-

ख्ययः रुद्ध्यां ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥

कृततद्वितानां ग्रहणं तु कार्यं

संबन्धाविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये ॥

तस्मात् सप्तदिग्रहणं च कार्यं

कृतद्वितानां ग्रहणं च पाठे ॥]

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १११५७ ॥

स्तोप्याभ्यर्ह पादिकमौदवाहिं

ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ॥

नेतारावागच्छतं धारणिं रावणिं च

ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च ॥

आत्स्थमाणे नित्योऽसौ, परश्चासौ व्यवस्थया ॥

युगपत् सम्भवो नास्ति, यहिरङ्गेण सिध्यति ॥

काममतिदिश्यतां वा सञ्चासञ्चापि नेह भारोऽस्ति ॥

कस्यो हि वाक्पयशेषो वाक्पयं चकुर्यधीनं हि ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १११६९ ॥

वचनाद्यत्र तन्नास्ति ॥

इको झल् ॥ ११२१९ ॥

इकः कित्वं गुणो मा भूत्, दीर्घादम्भात्, कृते भवेत् ॥

अनर्थकं तु, ह्रस्वार्थं, दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

सामर्थ्यादि पुनर्भावम्, नृदित्वं दीर्घसंध्यम् ॥

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे, णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

स्याध्वोरिच ॥ ११२१७ ॥

इच कस्य तकारेत्यं, दीर्घो मा भूत्, ऋतेऽपि सः ॥

अनन्तरे द्युतो मा भूत्, द्युतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

न क्त्वा सेद् ॥ ११२१८ ॥

न सेडितिकृतेऽकित्वे, निष्ठायाप्रवधारणात् ॥

ज्ञापकात् परोक्ष्यां, सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्वं कित्संनियोनेन, रेण नुत्यं सुधीयति ॥

वसर्थं, किद्वतीदेशात्, गृहीतिः, क्त्वा च विप्रहात् २

इङ्गोण्याः ॥ ११२१५० ॥

इङ्गोण्या नेति यक्यं, ह्रस्वता हि विधीयते ॥

इति वा वचने तावत्, मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात्, सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्वक्तिवचने ॥ ११२१५१ ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ॥

वक्तव्यं कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंत्पये ॥ १ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ११२१६४ ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ॥ १ ॥

संस्त्याने स्त्यापतेर्जुद्वि सतेः सप्तसव्ये पुमान् ॥ १ ॥

भूवावयो धातयः ॥ ११३११ ॥

भूवादीनां यकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ॥ १ ॥

दाणश्च सा चेद्यतुर्ध्वर्थे ॥ ११३१५५ ॥

सहयुके एतीया स्याद्व्यातेहारे तङ्गो विधिः ॥ १ ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥
 सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥
 प्रसिद्धो नियमस्तत्र, नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥
 ['बुद्धियाच्चिरुधिमच्छिभिर्क्षिप्ति-
 मुपयोगनिमित्तमप्येवविधौ ॥
 बुद्धिशासिगुणेन च यत्सचते
 तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥]
 कथिते लादयश्चेत्युः पद्यां कुर्यात्तदा गुणे ॥
 अकारणं ह्यकथितात्, कारकं चेत्तु नाकथा ॥
 कारकं चेद्विजानीयायां यां मन्येत सा भवेत् ॥
 कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्यमति-
 गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ॥
 ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे
 तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥
 अप्रधाने बुद्धादीनां, प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥
 [नीपहोर्द्वैरतेष्वपि गत्यर्थानां तथैव च ।
 द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥]
 सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।
 अन्यकर्मैति चेद्बुद्ध्याह्लादीनामविधिर्भवेत् ॥
 कालभाषाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥
 [विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कथयो विदुः ॥]
 प्राग्गीश्वरान्निपाताः ॥ १।४।५६ ॥
 रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्, इन्मेजन्तः परोऽपि सः ॥
 समासेष्वव्ययीभाषः, लौकिकं चातिवर्तते ॥
 परः संनिकर्षः संहिता ॥ १।४।१०९ ॥
 [बुद्धौ कृत्वा सर्वाधेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वव्रीतिः ।
 शब्देनार्यान्वाच्यान्बद्ध्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्णपर्यम् ॥]

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥
 समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥
 सुषुलोपो व्ययघानं ययेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः ।
 सृष्ट्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणम् ॥
 अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१० ॥
 अक्षद्वयस्त्वतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ॥
 कितपव्ययहारे च, पक्षेऽक्षशलाकायोः ॥
 नाव्ययीभाषादतोऽन्त्य-
 पञ्चम्याः ॥ २।४।८३ ॥
 तुर्नियामकः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥
 धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे
 यङ् ॥ ३।१।२२ ॥
 वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ॥
 आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥
 सार्वधातुके यङ् ॥ ३।१।६७ ॥
 सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥
 प्रसिद्धो नियमस्तत्र, नियमः प्रकृतेषु वा ॥
 भावकर्मणोरित्यननुवृत्तैव
 सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय ॥
 कर्तरीति च योगविभागः
 इयतः पूर्वविप्रतिपेधावचनाय ॥
 धातोः ॥ ३।१।९१ ॥
 आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः
 न स्यादेत्वं टेष्टिनां यद्विधत्ते ॥
 एतः शित्वं, यच्च लोटो विधत्ते
 यच्चाप्युक्तं लङ्ङिहोस्तच्च न स्यात् ॥
 भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥
 संज्ञायां पुंसि दृष्ट्वात्र ते भार्या प्रसिध्यति ॥
 स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥
 अथवा यहुलं कृत्वाः संज्ञायामिति तत् स्मृतम् ॥
 यथा यस्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥
 राजसूयसूर्यमृपोचरुचकुप्यकृष्टपच्य-
 व्यधमाः ॥ ३।१।११४ ॥
 सूतर्तिभ्यां सतैरुत्वं सुवतेर्थां रुडागमः ॥
 अभावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥
 अभावसोरुहं प्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ॥
 तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥
 छन्दसि निष्टकर्म्यदेवहूयप्रणीयोद्वीयो-
 च्छिष्टप्यमर्म्यस्तर्थाध्वर्यस्त्रन्यखान्य-
 देवयज्यापृच्छयप्रतिपीव्यग्रह-
 वाद्यभाव्यस्ताव्योपचार्य-
 पृष्ठानि ॥ ३।१।१२३ ॥
 निष्टकर्म्यं व्यत्ययं विद्यात्तिसः पदं निपातनात् ॥
 प्यदायादेना इत्येतादुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥
 प्यदेकस्माच्चतुर्म्यः क्यप् चतुर्म्यश्च यतो विधिः ॥
 प्यदेकस्माच्चतुर्म्यश्च द्वौ क्यपो प्यद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥
 कर्मण्यण् ॥ ३।२।१ ॥
 न त्यन्मोभिरमा ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥

धीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
एतच्छिष्यं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥

स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोप-

धात् ॥ ४।१।५४ ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥
अतस्त्वं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथा युतम् ॥

जातेरस्त्रीविपयादयोपधात् ॥ ४।१।६३ ॥

आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सयैमाकृ ।
सकृदाप्यातनिर्प्राद्या गोपं च चणैः सह ॥
प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद् गुणैः ।
असंश्लिष्टां यद्वर्था तां जातिं कथयो विदुः ॥

अणिजोरनार्थोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्
गोत्रे ॥ ४।१।७८ ॥

प्रकर्षं चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।
आमिषधिः केन ते न स्यात् प्रकर्षं यच्चयं तमः ॥
उन्नतस्य प्रकर्षोऽयं गभ्रशब्दोऽत्र लुप्यते ॥
नाब्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥
उन्नतोऽपेक्षते किञ्चित् प्रयाणां द्वौ किलोन्नतौ ॥
चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराद्यायां न सिध्यति ॥
मिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिध्यामो न लक्ष्यते ।
शब्दान्तरमिदं विचाद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥
अनुपगच्छी त्यया कार्यौ चावयौ दाम्बिधिमम ॥
उकेऽपि हि भयन्त्येते ।

अस्थानियत्वे दोषस्ते धृदिरत्र न सिध्यति ॥
यथाऽप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् ॥
अक्रियेव विशेषोऽत्र सानुपगच्छो विशेषवान् ॥
पादयायां ते कथं न स्यात्, एको मे स्याद्विशेषणम् ॥
अन्यस्मिन् स्वप्नेदः स्यात्, पिति लिङ्गं प्रसज्यते ॥
द्विति चेन्नीयते दोषः, व्यपधानाप्र दुप्यति ॥
योऽनन्तरतो न धातुः सः, यो धातुः सोऽनन्तरः ॥
न चेत्तुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

यज्ज पिनेष्येत यदीह धातु-

यंश्च धातुना वा यदि तुभ्यमेवत् ॥

उभो प्रधानं यदि नात्र दोषः,

तथा प्रसाप्येव तु पाक्यतिस्ते ॥

धातुप्रकरणस्यैव न स्थानमिति निश्चयः ॥
भात्पापं यदि कर्तव्यं तथैतत्करिष्यते ॥
उपदेशो यदेकमेव तस्य धेनायमिष्यते ॥
उदेदो वदिदधानां तेन गोने न सिध्यति ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४।१।८९ ॥

भूमीति च लुक् प्राप्नो वाह्ये चाथं विधीयतेऽजादिः ।
वहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिपेधादयुक्तं स्यात् ॥
भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुक्तं शास्ति ॥
एतद् ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक् च ॥
यदि वा लुक्ः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छत्तथा प्रसिद्धोऽस्य
लुग्वालुक्ः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

यूनि लुक् ॥ ४।१।९० ॥

राजन्यात् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४।१।९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि, वाधनार्थं कृतं भवेत् ॥
उत्सर्गः शेष एवासौ, वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

एको गोत्रे ॥ ४।१।९३ ॥

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन्नुपह्वयः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४।१।१२० ॥

वडयाया वुपे वाच्ये, अण् कुञ्जाफोकितात्स्मृतः ॥
आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र, गोधाया ढक् विधौ स्मृतः ॥

मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ ४।१।१६१ ॥

अपत्ये कुरिष्यते मूढे मनोर्जात्सर्गिकः स्मृतः ॥
नकारस्य च मूढेन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे

जीवति ॥ ४।१।१६५ ॥

गोत्रयूतोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥

यद्वादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुपवर्तनात् ॥

दोषोऽथिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुपवर्तनात् ॥

कन्यादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यस्ति ततः परम् ॥

एको गोत्रे प्रतिपदं, गोत्रापूर्नि च तत्सरेत् ॥

राजन्याह्वञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

दृष्टं साम ॥ ४।२।७ ॥

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् द्विर्वा विधीयते ॥

तीयादीकफ्, न विद्यायाः, गोत्रावद्भयविष्यते ॥

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययती द्विती ॥

प्रदणं माऽतत्पर्यं भूत्रामवेयस्य नन्वसरे ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४।२।१३ ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या भण् विधीयते ॥

अपूर्वस्य यथा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

सपिण्डकादिभ्यश्च ॥ ४।२।४५ ॥

अभूतिरित्युदात्तादेः कोऽर्थः धृदकमालपात् ॥

गोत्राह्वम् न च तत्रोत्रं, तदन्तात्र स संप्रतः ॥

ज्ञापकं स्वाद्यन्मात्रे, तथा चापिज्ञानेर्धिधिः ॥

सेनायां नियमार्थं वा, यथा बाध्यत पाऽम् पुमा ॥

ऋतूकथादिसूत्रान्तादृक् ॥ ४।२।६० ॥

अनुसृलक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्हिगोष्ठ लः ॥

इकन् पदोत्तरपदात्, शतपद्येः पिकन् पयः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्का-
रेषु ॥ ४।२।९६ ॥

कुक्षिग्रीवाचु कन् ढञः ॥

अव्ययात्तयप् ॥ ४।२।१०४ ॥

भस्मेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यध्विधियोंऽव्ययात्स्मृतः ॥

अन्तः पूर्वपदात् ठञ् ॥ ४।३।६० ॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेप्यते ॥

ऊर्ध्वं दमाद्य देहाद्य, लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरियः, कुञ्जनस्य परस्य च ॥

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य, मणसीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मध्यो मध्यं दिनपचासात्, स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥

वाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाभीर्यं च इय इप्यते ॥ ३ ॥

विदूराज्ज्यः ॥ ४।३।८४ ॥

पालचायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव या ॥

न वै तत्रेति चेद्भूयाजित्वरीघटुपाचरेत् ॥

तस्य विकारः ॥ ४।३।१३३ ॥

याधनार्थं कृतं भवेत् ॥

उत्सर्गः शेष एवासी ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा-
दृक् ॥ ५।१।१९ ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ॥

आधामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

भेदमात्रं प्रवीलेषा नैषा मानं कुतश्च न ॥

प्रमाणे द्वयसज्जदन्नमात्रचः ॥ ५।२।३७ ॥

प्रमाणं प्रत्ययार्थो न, तद्वति, अस्येति वर्तनात् ॥

प्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्ध्वमाने मतो मम ॥

प्रमाणे लः द्विगोर्नित्यं, इदं स्तोमे, श्रुश्रानोर्दिनिः ॥

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुर् ॥ ५।२।३९ ॥

आयतावधेयदेशोपार्धदेशः प्रथमुच्यते ॥

मात्राद्यप्रतिघाताय, भावः सिद्धस्य आयतोः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तादृ-

डः ॥ ५।२।४५ ॥

अधिके समानजातौ इदं शतसहस्रयोः ॥

यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कृत्यो मतो मम ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ ५।२।४७ ॥
निमेये चापि दृश्यते ॥

तदस्यास्त्यसिन्निति मनुर् ॥ ५।२।९४ ॥

(शैपिकान्मनुवर्यायाच्छैपिको मनुवर्यिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताच्च सनिप्यते ॥)

भूमनिन्दप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

सन्मात्रे चर्पिदर्शनात् ॥

अत इनि ठनौ ॥ ५।२।११५ ॥

एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

कुत्सिते ॥ ५।३।७४ ॥

कुत्सितस्यानुकम्पायां भवि-

प्यत्यनुकम्पितस्य कुत्सायाम् ॥

सार्थमभिधाय शब्दो

निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ॥

समवेतस्य च वचने लिङ्गे वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ॥

प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ॥ ५।३।८३ ॥

चतुर्थात्, अनजादौ च, लोपः पूर्वपदस्य च ॥

अप्रत्यये तथैवेष्टः, उवर्णाह इहस्य च ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

वन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

मातृज्मातृकमातृषु प्यङ् प्रसार्यो विभाषया ॥

इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥

जद्वयं न सिद्धं यणमथ पदय

यथापदान्तो हलचञ्च पूर्वेः ॥

दीर्घस्य यण, ह्रस्व इति प्रवृत्तं

सम्बन्धवृत्त्या गुणवृद्धिप्राप्यः ॥ १ ॥

नित्ये च यः शाकलमात्रसमासे

तदर्धमेतद्गणयांश्चकार ॥

सामर्थ्ययोगात् द्वि किञ्चिदसि-

न्पद्यासि शब्दे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥

आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥

आदेकग्रहणः केन, स्थानेऽन्तरत्तमो द्वि सः ॥

पेदीतो नचि तावुकी, अकारो नोभयात्तरः ॥ १ ॥

नाकारो नतिं धातो सः, तुतस्य विषये स्मृतः ॥

आन्तर्यामिचतुर्मात्राः, तपरत्वात् ते स्मृताः ॥ २ ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥

नत्यं पुंसं बहुष्ये चेत्पुंराग्रादिष्यते स्त्रियाम् ॥

नपुंसके तथैवेष्टः, स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

शब्दादिति चेदिष्टं स्वरूपत्वं न सिध्यति ॥
 डिभ्या अररकायाः, पुंस्त्राधान्यात् प्रसिध्यति ॥२॥
 स्त्राधान्ये त एव स्युर्थे दोषाः पूर्वचोदिताः ॥
 सादर्थ्यं भवेन्नित्यं वधिकादिषु युक्तवत् ॥ ३ ॥

दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

तदर्थं तपरः कृतः ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥

नागमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ॥
 श्रुत्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ १ ॥
 गौणपदं तथै सिद्धं, पर्यायो रिक्तशासनात् ॥
 इदाच्चे ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥ २ ॥

यहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥

यहुव्रीहिसरं शास्त्रि समासान्तविधेः सुकृत् ॥
 तन्मुख्यां नियमाथं तु, परस्य शितिशासनात् ॥१॥
 द्वेपे विधिर्ननोऽसिद्धः, परस्य नियमो भवेत् ॥
 अन्तश्च चाग्रिये सिद्धः, सम्भवात्, प्रकृताद्विधेः ॥२॥

यहुव्रीहावृते सिद्धम्, इष्टतत्त्वाधारणम् ॥

दिपादिष्टेयितस्तेषां पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥

उदाच्चे ज्ञापकं त्वेतत्, स्वरितेन समाविशेत् ॥

सर्वं गुणकात्स्वर्थं ॥ ६।२।१३३ ॥

गुणाक्षरेण समासस्तरलोपश्च ॥

आन्महतः समानाधिकरणजाती-

ययोः ॥ ६।३।४६ ॥

अन्यप्रकृतिस्त्वमहान्भूतप्रकृतौ महान्महत्वेय ॥
 तस्मादात्यं न स्यात्, पुंयसु कथं भवेदत्र ॥ १ ॥
 अमहति महान्दि वृत्तस्तद्वाचीचात्र भूतशब्दोऽयम् ॥
 तस्मात् सिध्यति पुंयत्, निवर्त्यमात्यं तु मन्यन्ते ॥२॥
 यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तवाक्यार्थं ज्ञात्यम् ॥
 कर्तव्यं मन्यन्ते न लक्षणैर्न लक्षणोक्त्यायम् ॥ ३ ॥
 शेषवचनासु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतौ यहुव्रीहिः ॥
 तस्मात् सिध्यति तस्मिन्, प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥४॥
 नामि ॥ ६।४।३ ॥

नामि दीर्घं नामि चेत्स्यात्कृते दीर्घं न युज्येत् ॥

यचनाद्यत्र तन्नास्ति, नोपधायाश्च चमणाम् ॥

सौ च ॥ ६।४।१३३ ॥

दीर्घविधिर्यं इहेन्मन्वृतीनां

तं विनियम्य मुदीति मुविज्ञान् ॥

नो नियमं पुनरेव विदध्यात्

रूपदनीति तथाऽस्य न युज्येत् ॥ १ ॥

नामि निवर्त्य मुदीत्यविशेषे

नो नियमं कृद पाऽप्यसर्गात्स्य ॥

दीर्घविधेस्पर्धानियमान्मे-

हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

सुह्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः

शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिपेधे ॥

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैत-

तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

चूयोः शुडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥

शुडत्वे किङ्कधिकारश्चेच्छः पत्वं, तुक् प्रसङ्गश्च ॥

निवृत्ते दिव ऊद्भावः, तदर्थं तपरः कृतः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ ६।४।२२ ॥

उत्तु कृजः कथमोर्विनिवृत्तौ

नेरपि चेति कथं विनिवृत्तिः ॥

अवृत्तस्तत्र योगमिमं स्यात्

लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य ॥ १ ॥

चं भगवान् कृतवांस्तु तदर्थं

तेन भवेदिति नेर्विनिवृत्तिः ॥

म्बोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ,

चिण्लुकि च किङ्कत एव हि लुक्स्यात् ॥२॥

आर्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ॥

आलोप इत्यमेत्यं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

स्यसिचसीयुदतासिपु भावकर्मणोरुप-

देशोऽज्जनग्रहृद्वा वा चिण्व-

दिद्ध ॥ ६।४।६२ ॥

वृद्धिचिण्वलुक्च हन्तेश्च घट्यं

दीर्घश्चोको यो मितं वा चिणीति ॥

इद्वासिद्धस्तेन मे लुप्पते णि-

नित्यभावं वल्लिमिचो विघाती ॥

न साङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥

अजादीनां अटा सिद्धं, वृष्पयमिति चेदटः ॥

अस्यपो हसतीत्यत्र, घातो पृथिमटः संरेत् ॥ १ ॥

परकूपं गुणेनाटः, ओमाखोरयति तत्समम् ॥

छन्दोर्थं यहुलं दीर्घम्, इणस्त्वोरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अत उत्सावर्धधातुके ॥ ६।४।११० ॥

अनुप्रयोगे नु श्रुपाऽस्त्यवाधनं

सरन्ति कर्तुपंचनाम्नीपिणः ॥

लोपे द्विपंचनासिद्धिः ।

स्वानिपदिषि चेत्कृते भवेद्वित्ये ॥ १ ॥

नैवं सिध्यति कस्मात्प्रत्ययस्याद्भेदि परकूपम् ॥

तस्मिन् कृते लोपो दीर्घं यापकं भवेत्तत्र ॥ २ ॥

इहरिद्रस्य ॥ ६।४।११४ ॥

न हरिद्रायेके लोपो हरिद्राणे च नेष्यते ॥
दिहरिद्रासतीत्येके दिहरिद्रिपतीति वा ॥ १ ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-

लिटि ॥ ६।४।१२० ॥

नश्मिन्योरलिट्येतत्वं, छन्दस्यमिपचोरपि ॥
अनेशं मेनकेत्येतद्व्यमानं लिङि पेचिरन् ॥ १ ॥
यज् आयेजे चप् आवेपे वम्भ एत्वमलक्षणम् ॥
असोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वैत्वशासनम् ॥ २ ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ ६।४।१२७ ॥

मघवा बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥

अर्थणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥
मनुष्यन्योर्विधानाच्च, छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां च

उपधायाः ॥ ६।४।१४९ ॥

तसीत्येव न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि ॥
द्यौ लोपोऽन्तिपदित्वत्र, तथाऽद्यो येऽन्त्यधर्षसु ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७।१।९ ॥

कृत एत्वे भौतपूर्वात्, ऐस्तु नित्यस्तथा सति ॥
एत्वं भित्ति परत्वाच्चेदत् परस्वः भविष्यति ॥
कृत एत्वे भौतपूर्वादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७।१।२१ ॥

औशाघो, अस्तु लुप्तत्र, पङ्क्तयोऽप्येवं प्रसज्यते ॥
अपवादः, यस्य विषये, यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥
आत्वं यत्र तु तत्रौश्चत्वं, तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ॥
स्मोर्लुक् च खदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥ २ ॥

समासेऽनन्पूर्वं क्तवो ल्यप् ॥ ७।१।३७ ॥

किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।
यावता नञि पूर्वं तु व्यङ्गाद्यो न भविष्यति ॥
प्रतिषेधात् जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।
प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति ॥

अमो मश् ॥ ७।१।४० ॥

अमो मश्न मकारस्य, चचनादन्यवाचनम् ॥
दिमकार ईडृक्ते, यकारादौ न दुष्यति ॥ १ ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३ ॥

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत्, अस्तु लोपः, सरः कयम् ॥
सरो वै ध्रुयमाणेऽपि, लुक्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानाद्युमा अपि ॥

तुङ्गाच्य उच्यते तु इह किञ्चिन्नो इति ॥ २ ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७।१।९५ ॥

स्त्रियां च ॥ ७।१।९६ ॥

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्टीभक्तिर्न सिध्यति ॥

ईकारे तन्निमित्तः सः, गौरादिषु न पठ्यते ॥

तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोऽपि प्रसज्यते ॥

चदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ७।२।३ ॥

एकाचस्तौ बलीति वा ॥

त्यदादीनामः ॥ ७।२।१०२ ॥

त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदसदोः ॥

शेषे लोपस्य लोपेन क्षायते प्राप्ततोऽदिति ॥ १ ॥

अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत् ॥

टिलोपष्टायभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम् ॥ २ ॥

अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ॥

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ ३ ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ ७।२।१०७ ॥

अदसः सोमैवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ॥

ह्रस्वाहुष्येत संबुद्धिः, न इलः, प्रकृतं हि तत् ॥ १ ॥

आप एत्वं भवेत्तस्मिन्, न श्लीत्यनुवर्तनात् ॥

प्रत्यक्षाच्च कादित्यं, शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २ ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वां तु

ताभ्यामेच् ॥ ७।३।३ ॥

याभ्यां परस्य वृद्धित्वम्, अपवादा वृद्धिर्हेतौ ॥

नित्यावैधौ तयोर्वृद्धिः, किमर्थं नेति शिष्यते ॥ १ ॥

यत्र खाभ्यां परा वृद्धिस्तत्राप्यभ्यर्थेया न तौ ॥

अचामादेर्व्याभ्यां हि तौ, कथं व्याप्तीतिके न तौ ॥ २ ॥

यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवाप्यत्र घोर्हि सौ ॥

अथ कसात्पदान्ताभ्यां, ययेणो न भवेद्यणः ॥ ३ ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेदोर्न सिध्यति ॥

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ, कथं कुण्डिनं दुष्यति ॥ १ ॥

घातोर्लुमः, कथं रञ्जः, स्वन्दिधन्योर्निपातनात् ॥

अनङ्गोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥ २ ॥

अभ्यस्तस्य यदादाचि लङ्ग्ये तत्कृतं भवेत् ॥

ह्रस्वनोर्यत्कृतं किञ्चं प्रापकं स्यात्तुवोरुणे ॥ ३ ॥

शाञ्छोरन्यतरस्याम् ॥ ७।४।४१ ॥

(देवघातो गलोप्राह इति योगे च सङ्ग्रहिः)

(मिषस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितवतः)

• दो दद्धोः ॥ ७।४।४६ ॥

(अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ॥)

(सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेन्न्यते ॥)

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात्, दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ॥

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिः, थान्तेऽदोपस्तस्यान्तः ॥

अपो भि ॥ ७।४।४८ ॥

खघस्खघतसोर्मास उपसञ्च त इष्यते ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ८।१।६९ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया

मकारलोपोऽतिङीति चोकार्थम् ॥

पूतिश्च चानुबन्धो वि-

भाषितं चापि यद्वयम् ॥

गतिना तु विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः ।

साधने केन ते न स्याद्वाद्वाभाम्यन्तरो हि सः ॥

धि च ॥ ८।२।२५ ॥

धिसकारे सिचो लोपः, चकारादीति प्रयोजनम् ॥

आशाच्यं तु कथं ते स्यात्, अक्षयं सस्य भविष्यति ॥१॥

सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात्, धुतिश्चापि न भिद्यते ॥

लुब्धश्चापि न मूर्धन्ये प्रहर्णं, सेटि दुष्यति ॥ २ ॥

यसिभस्योर्न सिध्येत्तु, तस्मात्सिज्प्रहर्णं न तत् ॥

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्टकर्तारमध्यरे ॥ ३ ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीयकृशो-

ह्लाघाः ॥ ८।२।५५ ॥

कृशोः क एष विहित इगुपधात्,

सरे हि दोषो भयति परिकृशो ॥

पदस्य लोपो विहित इति मतम्,

जगत्वनूना भयति हि रुचिरा ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ८।२।५८ ॥

यस्य विदेः श्रशकौ तपरत्वे

तनपचने तदु वाप्रतिषेधो ॥

इष्यन्विकरणात् सिध्दिद्विदुष्यो

तुग्यविकरणो यलि पर्यवपत्रः ॥

(यवोर्विधोः श्रशवुकौ तयोर्नत्वस्य वा नञौ
ययोस्तु श्रशुकौ ताभ्यां छिदिवचेद्वच इष्यते
वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विञ्च इष्यते
विन्तेर्विञ्चश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः)

नित्यं समासेऽनुत्तरपद-

स्यस्य ॥ ८।३।४५ ॥

नानापदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ॥

तस्मिन्पत्यं कार्यं तद्युक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥

ऐकार्थ्यं सामर्थ्यं वाक्ये पत्यं न मे प्रसज्येत ॥

तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अथ चेत्कुदन्तमेतत्ततोऽधिके नैव मे भवेत् प्राप्तिः ॥

वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥

अथ चेत्संविज्ञानं नित्ये पत्ये ततो विभाषेयम् ॥

सिद्धं च मे समासे, प्रतिषेधार्थस्तु यतोऽयम् ॥४॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसुति-

समाः ॥ ८।३।८८ ॥

सुपेः पत्यं सपेर्मा भूत्, विसुध्यापेति केन न ॥

हलादिशेषान्नसुपिः, इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राप्तिस्तादुत्तरः सुपिः ॥

अनर्थके विपुपुपुः, सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥

अनितेः ॥ ८।४।१९ ॥

अन्तः ॥ ८।४।२० ॥

यो वा तस्मादनन्तरः ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ ८।४।२१ ॥

साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥

उपसर्गादनोत्तरः ॥ ८।४।२८ ॥

भाविन्यप्योति नेष्यते ॥

अ अ इति ॥ ८।४।६८ ॥

भावेष्टार्थं सचणार्थमकारो विवृतः स्मृतः ॥

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥ १ ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायभाष्योपात्तसूत्रसूचिः ॥

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
अ		असिद्धवद्वामात् ॥ ६।४।२२ ॥	२८५
अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥	२०२	अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥	१९१
अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६।१।१०१ ॥	१०८	आ	
अङ्गस्य ॥ ६।४।१ ॥	२६७	आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१।१२६ ॥	१२९
अचि श्रुधातुध्वां योरियङ्बडौ ॥ ६।४।७७ ॥	३३१	आङ्मालोश्च ॥ ६।१।७४ ॥	७५
अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥	१२	आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ६।२।३६ ॥	१८९
अजहानगमां सति ॥ ६।४।१६ ॥	२८०	आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥	२१५
अत उक् सार्वधातुके ॥ ६।४।११० ॥	३४१	आटश्च ॥ ६।१।९० ॥	९६
अत एकहस्मभ्येऽनादेशादेर्लिङि ॥ ६।४।१२० ॥	३३४	आतो धातोः ॥ ६।४।१४० ॥	३५२
अतेरकृत्यपदे ॥ ६।२।१९१ ॥	२०९	आतो लोप इति च ॥ ६।४।६४ ॥	३२७
अतो रोरुतादसुते ॥ ६।१।११३ ॥	१२३	आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१८७ ॥	१७०
अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥	३१२	आदेश उपदेशेऽशिति ॥ ६।४।४५ ॥	४२
अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ ६।४।१४ ॥	२७८	आहुणः ॥ ६।१।८७ ॥	९५
अनिगन्तोऽञ्चतौ घप्रत्यये ॥ ६।४।५२ ॥	१९६	आनङ् कतो वृद्धे ॥ ६।३।२५ ॥	२२१
अनिदितां हल उपधायाः कृति ॥ ६।४।२४ ॥	३००	आन्महतः समानां ॥ ६।३।४६ ॥	२३९
अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६।१।१६१ ॥	१५१	आर्घधातुके ॥ ६।४।४६ ॥	३०७
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६।१।१५८ ॥	१४३	आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥	१७७
अनुदात्ते च ॥ ६।१।१९० ॥	१७०	आश्चर्यमनिले ॥ ६।१।१४७ ॥	१४१
अनुदात्तोपदेशवनतिः ॥ ६।४।३७ ॥	३०३	इ	
अन्तः ॥ ६।२।९२ ॥	२००	इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥	७५
अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥	२०५	इकोऽसवर्णे शाकत्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ६।१।१२७ ॥	१३०
अन्तादिवच ॥ ६।१।८५ ॥	८६	इको यहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥	२६४
अन्तोऽवस्थाः ॥ ६।१।२२० ॥	१७८	इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥	२४७
अन्तोदात्तादुत्तरपदात् ॥ ६।१।१६९ ॥	१६०	इगन्तकालकपालः ॥ ६।२।२९ ॥	१८८
अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥	१४०	इच एकाचोऽप्रत्ययवच ॥ ६।३।६८ ॥	२५०
अपस्पृधेयामानुजुः ॥ ६।१।३६ ॥	४५	इद्दिश्य ॥ ६।४।११३ ॥	३४३
अपाञ्च ॥ ६।२।१८६ ॥	२०८	इहृचौ ॥ ६।३।२८ ॥	२२३
अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६।१।१४२ ॥	१४०	इन्द्रे च ॥ ६।१।१२४ ॥	१२७
अभुतवदुपस्थिते ॥ ६।१।१२९ ॥	१३१	इवहन्पूर्वाभ्यां शौ ॥ ६।४।१२ ॥	२७५
अभेर्मुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥	२०८	इष्टस्य मिट् च ॥ ६।४।१५९ ॥	३६२
अभ्यस्तस्य च ॥ ६।१।३३ ॥	४३	ई	
अभि पूर्वेः ॥ ६।१।१०७ ॥	११६	ईच्चाकर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥	१३२
अयामन्ताव्याधयेत्स्विप्पु ॥ ६।४।५५ ॥	३१८	ईवस्थाः ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
अयेणस्वसावनत्रः ॥ ६।४।१२७ ॥	३४७	उ	
अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥	२१२	उतश्च मत्स्यादसंयोगपूर्वात् ॥ ६।४।१०६ ॥	३६२
अयङ् स्फोटानस्य ॥ ६।१।१२३ ॥	१२६	उत्तरपदवृत्तौ सवर्जः ॥ ६।२।१०५ ॥	२००
अयङ्कानुकरणस्यात इतौ ॥ ६।१।९८ ॥	१०७	उद्कृत्योदः संश्रयाम् ॥ ६।३।५७ ॥	२८६
अपञ्चवृत्तीयाश्चस्यान्यस्य ॥ ६।३।९९ ॥	२६०	उद्ग्राभ्येषु ॥ ६।२।१०७ ॥	२०१
अष्टनो दीर्घात् ॥ ६।१।१७२ ॥	१६०	उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वात् ॥ ६।१।१७४ ॥	१६२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥	१९९	क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥	२०१
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥	९९	स्व	
उपसर्गात्सङ्गं ध्रुवमपञ्चुं ॥ ६।२।१७० ॥	२०८	खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥	२४९
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये चतुल्लम् ॥ ६।३।१२२ ॥	२६४	व्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥	१२२
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥	१७७	ग	
उभे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५ ॥	१८	गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥	१९१
उस्य पदान्तात् ॥ ६।१।९६ ॥	१०७	गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥	२०२
ऊ		गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	३०३
ऊर्द्धिपदाद्यणुघ्नैशुभ्यः ॥ ६।१।१७१ ॥	१६०	गोपदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥	१४१
ऊदनोद्वेगो ॥ ६।३।९८ ॥	२५९	ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥	२५६
ऊतुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	३३४	ग्रहिण्यावयिव्यधिवष्टिं ॥ ६।१।१६ ॥	३६
ऊ		घ	
ऊतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	२२१	घरूपरूपचेलङ् ॥ ६।३।४३ ॥	२३७
ऊत्यकः ॥ ६।१।१२८ ॥	१३१	यसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	३३७
ए		घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	३२८
एकतद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥	२४८	च	
एकहालादौ पूरयि ॥ ६।३।५९ ॥	२४६	चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥	१५७
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥	८०	चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥	२५७
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥	१	चिणो लुङ् ॥ ६।४।१०४ ॥	३३९
एकादिश्चैकस्य चाडुक् ॥ ६।३।७६ ॥	२५५	चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	३३६
एलि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥	१०६	चितः ॥ ६।१।१६३ ॥	१५५
एङ् ह्रस्वास्तम्बुजेः ॥ ६।१।६९ ॥	६९	चेलपेटफटुकृष्णङं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥	२०२
एत्येघत्युत्सु ॥ ६।१।८९ ॥	९७	चौ ॥ ६।३।१३८ ॥	२६५
परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	३३२	चो ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
ओ		चट्टोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	२८२
ओजःसहोम्मस्तमस्तत् ॥ ६।३।३ ॥	२१४	छ	
ओमाडोश्च ॥ ६।१।९५ ॥	१०७	छादेर्घोऽणुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	३३६
औ		ज	
ओतोन्मासोः ॥ ६।१।९३ ॥	१०४	जतित्यादयः पट् ॥ ६।१।६ ॥	२१
क		जनसनपनां सम्प्रलोः ॥ ६।४।४२ ॥	३०४
कर्पायतो घनोऽन्त उदात्तः ॥ ६।१।५९ ॥	१५१	ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥	३६२
कारकाच्चयुतपोरेयादिभिः ॥ ६।२।१४८ ॥	२०७	ट	
कारनाग्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	२१७	टोः ॥ ६।४।१४३ ॥	३५४
कारे सत्यागस्य ॥ ६।३।७० ॥	२५२	टोः ॥ ६।४।१५५ ॥	३६१
कार्मस्ताप्लीच्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	१७०	ठ	
गुणं पनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	२०२	ठलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥	२६३
कुदगार्पतरिकगुणं ॥ ६।२।४२ ॥	१९०	ण	
गुत्ततीत्तुल्लम् ॥ ६।२।१२१ ॥	२०१	जेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥	३१५
गोः फसत्पुरुषेऽपि ॥ ६।३।१०१ ॥	२६०	पो नः ॥ ६।१।६५ ॥	६३
गपट्मानिनाश्च ॥ ६।३।३६ ॥	२३४	त	
ग्रन्थसर्ज ॥ ६।१।८२ ॥	७२	तत्पुरुषे कृति षट् ॥ ६।३।१४ ॥	२१९
ग्रीहर्मानां वा ॥ ६।१।४८ ॥	५५	तत्पुरुषे मुनपार्थं ॥ ६।२।२ ॥	१८६
		पतिगदादिष्यादत्यमुचः ॥ ६।३।३५ ॥	२२१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥	११५	नामि ॥ ६।४।३ ॥	२७४
तस्माद्बुडचि ॥ ६।३।७४ ॥	२५४	नाग्नेदितस्यान्तस्य तु वा ॥ ६।१।२९ ॥	१०८
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥	१९५	निष्ठा च द्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥	१७६
तास्यनुदात्तेन्द्रि० ॥ ६।१।१८६ ॥	१६६	निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥	३१६
तित्स्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥	१६५	प	
ति विशतेडिति ॥ ६।४।१४२ ॥	३५४		
तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥	१५६	पञ्चम्याः स्तोत्रादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	२१४
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥	२२	पद्मोमासहृद्विशस० ॥ ६।१।६३ ॥	६१
तुरिष्ठेमेयःसु ॥ ६।४।१५४ ॥	३६१	पद्यत्यतर्थे ॥ ६।३।५३ ॥	२४६
थ		परस्य च ॥ ६।३।८ ॥	२१५
		परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	२११
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	३४६	परित्युपापा वर्ज्यमाना० ॥ ६।२।३३ ॥	१८८
थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥	१७३	पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	३४८
द		पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥	२४५
		पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥	१४३
वस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥	२६५	पितरामातरा च च्छन्वसि ॥ ६।३।३३ ॥	२२३
दाण्डिनायनद्वास्तिनाथना० ॥ ६।४।१७४ ॥	३७०	पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥	२३५
दाभ्यान्सादान्नामीदृश ॥ ६।१।१२ ॥	२८	पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥	१७
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥	१३३	पृषोदरादीनि यथोपविष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥	२६०
दीर्घकाशतुपध्राप्रवृत्ते जे ॥ ६।२।८२ ॥	१९९	व्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	४१
दीर्घात् ॥ ६।१।७५ ॥	७५	प्रकृत्याऽऽशिषि ॥ ६।३।८३ ॥	२५७
दग्धशयतुषु ॥ ६।३।८९ ॥	२५८	प्रकृत्यैकाचू ॥ ६।४।१६३ ॥	३६५
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	२२२	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥	१०८
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	३३५	सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥	१२८
द्विभिभ्यां पाहन्मूर्खसु बहुमीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	२०९	य	
द्व्यन्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥	२५९		
द्व्यन्तः संख्यायामवहुमीहशीत्योः ॥ ६।३।७७ ॥	२४४	यन्धुनि बहुमीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	३६
ध		यन्धे च विभाषा ॥ ६।१।१३ ॥	२१९
		यहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥	१८३
धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥	१५४	यहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥	२०१
धातोस्तत्तिमिचस्यैव ॥ ६।१।८० ॥	७९	यहोर्नन्वदुत्तरपदभृन्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	२०७
न		विभेतेर्हेतुभये ॥ ६।१।५६ ॥	५९
		विश्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	३६०
न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥	२३४	ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥	३६८
न गोभ्यन्सायवर्णराड्ङ्कुङ्कुङ्गः ॥ ६।१।१८२ ॥	१६४	भ	
न भूताधिकसञ्जीवमद्रादमकजलम् ॥ ६।२।९१ ॥	१९९		
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्णः ॥ ६।४।१७० ॥	३६८	भय्यप्रवये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥	८०
न माङ्गयोगे ॥ ६।४।७४ ॥	३२९	भीहीभृद्मदजनधनद० ॥ ६।१।१९२ ॥	१७१
न न्द्राः संयोगावयः ॥ ६।१।३ ॥	१७	भस्त्रो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।७७ ॥	३१०
नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥	२५४	म	
न वशः ॥ ६।१।२० ॥	४०		
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	४६	मघया बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥	३४७
नस्तजित्ते ॥ ६।४।१४४ ॥	३५४	मध्याह्नौ ॥ ६।३।११ ॥	२१९
नद्विगृतिगुपिय्यधि० ॥ ६।३।११६ ॥	२५८	मग्नेष्याऽप्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	३५३
नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥	१२५	मत्करमत्करिणौ घेणु० ॥ ६।१।१५४ ॥	१४१
नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥	१६३	मदान् मीषपरासृष्टी० ॥ ६।२।३९ ॥	१८९

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥	१९९	क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥	२०१
उपसर्गादिति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥	९९	ख	
उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं ॥ ६।२।१७० ॥	२०८	खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥	२४९
उपसर्गस्य घञ्मयमुच्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥	२६४	ख्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥	१२२
उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥	१७७	ग	
उमे अभ्यस्तम् ॥ ६।१।५ ॥	१८	गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥	१९१
उस्य पदान्तात् ॥ ६।१।९६ ॥	१०७	गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३१ ॥	२०२
ज		गमः कौ ॥ ६।४।४० ॥	३०३
ऊङिदंपदाचप्पुत्रैर्युच्यः ॥ ६।१।१७१ ॥	१६०	गोप्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥	१४१
ऊदनोर्देशे ॥ ६।३।९८ ॥	२५९	ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥	२५६
ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥	३३४	ग्रहिज्याचयिव्यधिवष्टिं ॥ ६।१।१६ ॥	३६
झ		घ	
झतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥	२२१	घरूपकल्पचेलङ् ॥ ६।३।४३ ॥	२३७
झत्पकः ॥ ६।१।१२८ ॥	१३१	घसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥	३३७
ए		घुमास्यागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥	३२८
एकतद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥	२४८	च	
एकहालादौ पूरयि० ॥ ६।३।५९ ॥	२४६	चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥	१५७
एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥	८०	चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥	२५७
एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।११ ॥	१	चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥	३३९
एकादिभ्यैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥	२५५	चिणमुलोर्दोर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥	३३६
एलि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥	१०६	चितः ॥ ६।१।१६३ ॥	१५५
एल् ह्रस्वात्समुच्चैः ॥ ६।१।६९ ॥	६९	चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥	२०२
एत्येधत्पुद्गु ॥ ६।१।८९ ॥	९७	चौ ॥ ६।३।१३८ ॥	२६५
एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥	३३२	चौ ॥ ६।१।२२२ ॥	१७८
ओ		च्छ्रोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥	२८२
ओजःसहोम्भस्तमसस्तु० ॥ ६।३।३ ॥	२१४	छ	
ओमाजोद्य ॥ ६।१।९५ ॥	१०७	छादेर्घोऽनुपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥	३३६
औ		ज	
औतोम्यसोः ॥ ६।१।९३ ॥	१०४	जक्षित्यादयः पट् ॥ ६।१।६ ॥	२१
क		जनसनयनां सञ्चलोः ॥ ६।४।४२ ॥	३०४
कर्पावतो घञोऽन्त उदाचः ॥ ६।१।५९ ॥	१५१	ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥	३६२
कारकाश्चथुतयोरेयादिणि ॥ ६।२।१४८ ॥	२०७	ट	
कारनाग्रि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥	२१७	टेः ॥ ६।४।१४३ ॥	३५४
कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥	२५२	टेः ॥ ६।४।१५५ ॥	३६१
कार्मेस्लाच्छीन्त्ये ॥ ६।४।१७२ ॥	१७०	ठ	
कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥	२०२	डूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥	२६३
कुर्यादपतरिकगुपे० ॥ ६।२।४२ ॥	१९०	ण	
कुलसीत्कुलमूल० ॥ ६।२।१२१ ॥	२०१	णेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥	३१५
कोः कस्तपुरुषेऽपि ॥ ६।३।१०१ ॥	२६०	णो नः ॥ ६।१।६५ ॥	६३
क्यट्मानिनीय ॥ ६।३।३६ ॥	२३४	त	
क्यट्पत्यर्थे ॥ ६।१।८२ ॥	७२	तत्पुरुषे ठिति वल् ॥ ६।३।१४ ॥	२१९
कीर्त्तनां पां ॥ ६।१।४८ ॥	५५	तत्पुरुषे तुल्याये० ॥ ६।२।२ ॥	१८६
		तसिलादिप्याठ्यमुचः ॥ ६।३।३५ ॥	२३१

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥	११५	नामि ॥ ६।४।३ ॥	२७४
तस्मान्मुडचि ॥ ६।३।७४ ॥	२५४	नाग्नेडितस्यान्तस्य तु वा ॥ ६।१।१९९ ॥	१०८
तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥	१९५	निष्ठा च व्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥	१७६
तास्यनुदात्तेन्द्रि ॥ ६।१।१८६ ॥	१६६	निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥	३१६
तित्त्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥	१६५	प	
ति विशतेडिति ॥ ६।४।१४२ ॥	३५४	पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥	२१४
तिचुभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥	१५६	पद्मोमासहृन्निशसं ॥ ६।१।६३ ॥	६१
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ६।१।७ ॥	२२	पद्यत्यतदर्थे ॥ ६।३।५३ ॥	२४६
तुरिष्ठेमेवःसु ॥ ६।४।१५४ ॥	३६१	परस्य च ॥ ६।३।८ ॥	२१५
थ		परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥	२११
थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥	३४६	परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानां ॥ ६।२।३३ ॥	१८८
थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥	१७३	पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥	३४८
द		पादस्य पदाज्यातिगोपद्वतेषु ॥ ६।३।५२ ॥	२४५
वस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥	२६५	पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥	१४३
वाण्डिनायनहास्तिनायनां ॥ ६।४।१७४ ॥	३७०	पितरामातरा च छन्दसि ॥ ६।३।३३ ॥	२२३
दाभ्यान्साहानमीडांश्च ॥ ६।१।१२ ॥	२८	पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥	२३५
दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥	१३३	पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥	१७
दीर्घकारुण्यध्याप्रवटं जे ॥ ६।२।८२ ॥	१९९	पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥	२६०
दीर्घात् ॥ ६।१।७५ ॥	७५	प्यायः पी ॥ ६।१।२८ ॥	४१
दृढशयतुषु ॥ ६।३।८९ ॥	२५८	प्रकृत्याऽऽक्षिपि ॥ ६।३।८३ ॥	२५७
देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥	२२२	प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।१६३ ॥	३६५
दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥	३३५	प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥	१०८
द्विभिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुमीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥	२०९	श्रुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥	१२८
द्यन्तव्यसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥	२५९	च	
द्यष्टनः संख्यायामबहुमीहशीलोः ॥ ६।३।४७ ॥	२४४	बन्धुनि बहुमीहौ ॥ ६।१।१४ ॥	३६
ध		यन्धे च विभाषा ॥ ६।१।१३ ॥	२१९
धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥	१५४	यहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥	१८३
धातोस्तन्निमित्तस्येव ॥ ६।१।८० ॥	७९	यहुमीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥	२०१
न		यहोर्नन्वदुत्तरपदभृन्नि ॥ ६।२।१७५ ॥	२०७
न कोषधायः ॥ ६।३।३७ ॥	२३४	विभेतेर्होभये ॥ ६।१।५६ ॥	५९
न गोभ्यन्सायवर्णराडङ्कुङ्कुलः ॥ ६।१।१८२ ॥	१६४	वित्त्वकादिभ्यदछस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥	३६०
न भूताधिकसजीयमद्रादमकजलम् ॥ ६।२।१९१ ॥	१९९	ग्राहोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥	३६८
न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६।४।१७० ॥	३६८	भ	
न माङ्योने ॥ ६।४।७४ ॥	३२९	भय्यप्रवत्ये च छन्दसि ॥ ६।१।८३ ॥	८०
न न्द्राः संयोगादयः ॥ ६।१।३ ॥	१७	भीहीभृद्भुमदजनधनदं ॥ ६।१।१९२ ॥	१७१
नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥	२५४	अस्त्वो रोषधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।८७ ॥	३१०
न यशः ॥ ६।१।२० ॥	४०	म	
न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ६।१।३७ ॥	४६	मघया बहुलम् ॥ ६।४।१२८ ॥	३३७
नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥	३५४	मध्याह्नरो ॥ ६।३।११ ॥	२१९
नद्विचुतिवृष्यविधिः ॥ ६।३।११६ ॥	२५८	मन्त्रेष्वाल्पादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥	३५३
नान्तः पादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥	१२५	मत्करमत्करिणो वेणुः ॥ ६।१।१५४ ॥	१४१
नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥	१६३	मदान् नीत्यपरास्तृष्टीः ॥ ६।२।३९ ॥	१८२

सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
मातरपितराद्युदीचाम् ॥ ६।३।३२ ॥	२२३	पपूर्वहन्धुतराज्ञामणि ॥ ६।४।१३५ ॥	३५२
मीनातिमिनोतिदीङ् व्यपि च ॥ ६।१।५० ॥	५७	पष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥	२२०
य		प्यङः संप्रसारणं पुन्रपत्यो ॥ ६।१।१३ ॥	३१
यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥	३१३	स	
यत्येति च ॥ ६।४।१४८ ॥	३५५	सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११ ॥	१८७
ये च तद्धिते ॥ ६।१।६१ ॥	६०	सन्त्यङोः ॥ ६।१।९ ॥	२४
र		सनः किञ्चि लोपश्चां ॥ ६।४।४५ ॥	३०७
र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६।४।१६१ ॥	३६३	समः समि ॥ ६।३।९३ ॥	२५८
रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥	२५४	समासस्य ॥ ६।१।२२३ ॥	१८०
राघो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥	३४७	संप्रसारणस्य ॥ ६।३।१३९ ॥	२६५
रित्ते विभाषा ॥ ६।१।२०८ ॥	१७७	संप्रसारणाच्च ॥ ६।१।१०८ ॥	११६
ल		सर्वस्य सुपि ॥ ६।१।१९१ ॥	१७१
लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥	२३	सर्वं गुणकात्पर्ये ॥ ६।२।९३ ॥	२००
लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६।१।१७ ॥	३८	सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥	२५६
लोपोव्योर्धलि ॥ ६।१।६६ ॥	६४	सहस्य सध्रिः ॥ ६।३।९५ ॥	२५९
ल्यपि लघुपूर्वस्य ॥ ६।४।५६ ॥	३१९	सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६।३।११२ ॥	२६३
व		संहितायाम् ॥ ६।१।७२ ॥	७४
वर्षाभ्यश्च ॥ ६।४।८४ ॥	३३३	संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥	२०७
वध्वास्यान्यतरस्यां किति ॥ ६।१।३९ ॥	४९	संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥	१७४
या घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥	२४६	सात्रिकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ ६।१।१६८ ॥	१५८
यान्तो यि प्रत्यये ॥ ६।१।७२ ॥	७८	सिध्दयेत्परालौकिके ॥ ६।१।४९ ॥	५६
याद्व ऊह ॥ ६।४।१३२ ॥	३५०	सुदृ कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥	१३३
विभाषा चत्वारिंशत्पञ्चमृतौ ॥ ६।३।४९ ॥	२४४	सूर्यतिप्यागस्त्यमत्स्यानां ॥ ६।४।१४९ ॥	३५७
विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥	३२०	सृजिदृशोर्ध्वमकिति ॥ ६।१।५८ ॥	५२
विभाषा लीयते ॥ ६।१।५१ ॥	५९	सोमनसी अलोमोपसी ॥ ६।२।११७ ॥	२०१
विभाषा श्ये ॥ ६।१।३० ॥	४२	सो च ॥ ६।४।१३ ॥	२७५
विष्प्रदेययोश्च ढेरव्यञ्जितौ ॥ ६।३।९२ ॥	२५९	स्यसिचसीयुदतासिपु ॥ ६।४।६२ ॥	३२१
विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥	१४१	स्त्रियाः पुंनृपापितपुंस्कां ॥ ६।३।३४ ॥	२२४
वेरगृह्यस्य ॥ ६।१।६७ ॥	६६	स्त्रिगवतृतीयाऽङ्गोऽध्व ॥ ६।२।१८७ ॥	२०९
वैयाकरणान्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥	२१५	स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ ६।१।८८ ॥	१७०
घोषसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥	२५६	स्वाज्ञाद्येतः ॥ ६।३।४० ॥	२३५
ज्ञ		स्वाप्यथङि ॥ ६।१।१८ ॥	४०
ज्ञानुरनुमो नयनादी ॥ ६।१।१७३ ॥	१६१	ह	
ज्ञास दृष्टल्लोः ॥ ६।४।३४ ॥	३०२	हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ ६।३।९ ॥	२१६
शीर्षद्वन्द्वसि ॥ ६।१।६० ॥	६०	हलः ॥ ६।४।२ ॥	२७३
श्रुतं पाके ॥ ६।१।२७ ॥	४०	हल्भ्याभ्यो दीर्घास्तुतिस्यगृहं हल् ॥ ६।१।६८ ॥	६७
शरलुब्धसि गगुलम् ॥ ६।१।७० ॥	७२	हुज्झभ्यो द्वेर्धः ॥ ६।४।१०१ ॥	३३७
शसोरलोपः ॥ ६।४।१११ ॥	३४३	हृद्ययोः सार्धपातुके ॥ ६।४।८७ ॥	३३३
शाम्रलोपः ॥ ६।४।२३ ॥	२९९	हृदयस्य द्वेर्धः पवणशसेषु ॥ ६।३।५० ॥	२४४
भगुपनघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥	३५१	ह्रस्वस्य पिति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२
प		ह्रस्वस्य पिति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२
पत्यनुपोरसिञ्ज ॥ ६।१।८६ ॥	९३	ह्रस्वस्य पिति तुह ॥ ६।१।७१ ॥	७२